894,342-3
А.
Азәрб. яз.

МУХТАР
АУЭЗОВ

АБАЙ

АЗӘРНӘШР 1954

1B
54653

МУХТАР АУЭЗОВ

АБАЙ

РОМАН

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ

Бакы · 1954

ССРИ Назирләр Советинин гәрары илә

„А Б А Й“

романы үчүн

МУХТАР ӨМӘРХАНОВИЧ АУЭЗОВА

1948-чи илдә биринчи дәрәчәли

СТАЛИН МҮКАФАТЫ

верилмишдир.

Гос. респ. библиотека
КССР им. А. С. Пушкина
Инв. 23867

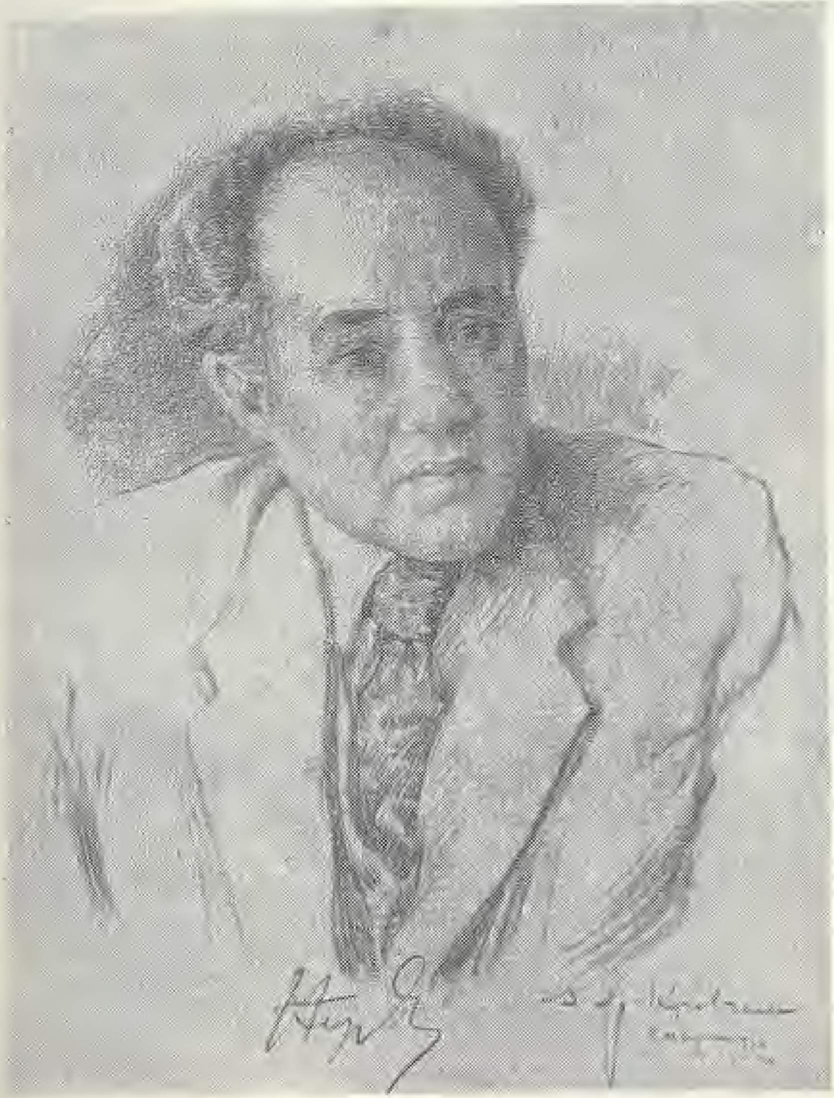

ТӘРЧҮМЕЙИ-ҺАЛ

Мән 1897-чи ил сентябрын 28-дә, Семипалатинск вилайәтинин Чинкиз наһийәсиндә, көчәри газах Өмәрхан Ауэзовун аиләсиндә анадан олмушам. Мә'лум олдуғу кими, Бөйүк Октябр ингилабынадәк газах чөлләринин әрази вә әһалиси ялныз инзибати әламәтә көрә (гәзалар, наһийәләр) дейил, һәм дә нәсли әламәтә көрә бөлүнүрдү. Әсилләри Орта Асиядан чыхмыш улу бабаларым һәлә XIX әсрин әввәлләриндә Тобыкты гәбиләсиндән һесаб олунурдулар. Романымын гәһрәманы Абай Кунанбаев дә һәмин бу гәбиләдән иди.

Илк ушаглыг чағларымы мән аулда кечирмиш, савад өйрәнмәйә дә орада башламышдым. Бизә, йә'ни нәвәләринә бабамыз Ауэз (фамилиям да онун адындандыр) дәрс верирди.

Мән һәлә беш-алты яшында икән бир дәфә фәрәһлә ахшам емәйи көзләдийимиз вахт, бабам мәним охуюб-язмаг яшына чатыб-чатмадығымы йохламағы гәт эдәрәк, элә орадача «Р» сәсли бир нечә сөзү тәкрар этмәйә мәни мәчбур этди. Бу сәси айдын тәләффүз этмәйи бачармадыгча, савад өйрәнмәк фикринә дүшмәк олмазды. Моллалар бу сәси тәләффүз эдә билмәйән ушагларын дилини бурурдулар, — ахы биринчи дәрсләр гур'анын илк «Бисмиллаһ-иррәһман-иррәһим...» сөзләри илә башланырды вә һеч бир молла бу «мүгәддәс айәнин һөрмәтсизчәсинә тәһриф олунмасына» йол верә билмәзди. Көрүнүр ки, бабам бу имтаһандан тамамилә разы галмышды, одур ки, элә эртәси күн о мәнимлә мәшғул олмаға башлады.

Ядымдадыр, булутсуз, мүлайим бир яз сәһәри иди. Бузовлар гышлағын гаршысындакы чәмәнликдә ойнашыр, ушаг үрәйи үчүн мунис олан севимли гузулар вә чәпишләр атылыб-дүшүр, көйдә исә, нәнәмин нағылларындакы ағ ганадлы пәриләрә бәнзәйән гу гушларынын узун гатары күнәш шүалары алтында бәрг вурараг, учуб узаглашыр, әлчатмаз йүксәкликләрдән күчлә эшидилән нәғмә сәсләри кәлирди. Бирдән яз күнүнүн бүтүн

бу мәлаһәти йох олду, бизи хәфә, алчаг алачыға, бабамызын янына чағырдылар. Онун әлиндәки әлязмасындан ибарәт галын китабы көрдүкдә, мән нә үчүн чағырылдығымызын сәбәбини дәрһал баша дүшүб, даһа да дилхор олдум. Бабам китабдакы әрәб һәрфләрини мәнә көстәрмәйә башлады, бу һәрфләрин о гәдәр чәтин адлары вар иди ки...

Бу китаб Абайын шеирләр мәчмуәси иди. Шаирин досту вә онун исте'дадынын сәмими пәрәстишкары олан Ауэз баба бу шеирләрин үзүнү бир китаба көчүрмәйи моллая тапшырмыш вә бу шеирләрә гаршы өз нәвәләриндә дә мәһәббәт һисси ойтмаг үмидилә, бизә севимли шаирин шеирләри үзрә савад өйрәтмәйи гәт этмишди.

Бабамын өз тә'лим үсулу вар иди. Эһтимал ки, бу үсул мүәллимин зәһмәтини хейли йүнкүлләшдирирди, лакин әвәзиндә языг шакирди нә гәдәр көз яшы ахытмаға мәчбур эдирди; мән һәрфләри еничә өйрәнмәйә башламышдым ки, шеирләри бир-биринин ардынча әзбәрләмәли олдум. Бу шеирләр узун вә анлашылмаз иди, орада тез-тез гәрибә, адәт этмәдийим, һеч вахт эшитмәдийим адлара раст кәлирдим: *Фошкин, Лермонтып,* Крылоп, нә билим, *Татян вә Анегн.* Бабам да дәрс верән моллалары тәглид эдәрәк, бизә сәһәрдән күн батанадәк китаб охударды, бир күн әрзиндә өйрәндикләримизи ахшам емәйиндән габаг она вә атама әзбәрдән охумалы олурдуг. Мән яз күнәшинә һәсрәт галмышдым, бүтүн күнү өз достларымы — гузулары көрмүрдүм. Татянанын сәмими шикайәтләриндән бәһс эдән Абай сәһифәләри башга бир фәлакәтзәдәнин ачы көз яшларындан исланырды. Лакин бабам өз тә'лим үсулундан бәрк-бәрк япышмышды. Кичик нәвәсинин фасиләсиз олараг, шеир охумаг нәтичәсиндә күтләшәчәйиндән горхан рәһмдил нәнәмин гаһмар чыхмасы да мәнә көмәк этмирди.

Мән он бир яшында икән атасыз галдым, тәрбийәмлә әмим Гасым бәй мәшғул олду. О, кәнчлийиндә өз мүәллими һәзрәт Кәмаләддинин нифринләри илә һесаблашмаяраг, мүсәлман мәдрәсәсиндән рус мәктәбинә кечмишди. Әмим мәни дә Чинкиз наһийәсинин земство стипендиясы илә Семипалатинск шәһәр бешиллик мәктәбиндә охумаға дүзәлтди.

Рус мәктәбләриндә тәрчүмәчи-дилманчлар, инзибати идарәләр үчүн хырда гуллугчулар вә и. а. һазырламаг мәгсәдилә чар һөкумәти бу чүр стипендиялардан өтрү чөл әһалисиндән вәсаит топлайырды. Лакин газахлар өз ушагларыны мәктәбә һәвәслә вермирдиләр. Патриархал-гәбилә дөврүнүн галыглары вә моллаларын тәәссүбкеш моизәләри рус мәктәбләринә гаршы инамсызлыг оядырды: бир чохлары элә һесаб эдирдиләр ки, куя рус мәктәбләри газах балаларыны анчаг христиан этмәк үчүн ачылмышдыр. Буна көрә дә гәза рәисләри бош ерләри, бөлкү гайдасы илә, һәр наһийәдән ики оғлан ушағы

йығмаг һесабына долдурмалы олурдулар, бә'зән дә наһийә башчылары һәмин бөлкүнү еринә етирмәк үчүн ушағын гоһумларына мүәййән мигдарда пул верирдиләр. Айдын иди ки, рус мәктәбинә белә мүнасибәт бәсләндийиндән бабамыз оғулларына вә нәвәләринә рус мәктәбләриндә охумаға ичазә вердийи үчүн, бөйүкләрдән, ағсаггаллардан һей мәзәммәт эшитмәли вә истеһзая дөзмәли олурду. Йайда биз шакирдләр аула кәләндә гәбилә башчылары әйнимиздәки мәктәб формасына бахыб, икраһла башларыны булайыр вә бу «фәлакәти» Абайын мәһвэдичи тә'сири илә изаһ эдирдиләр. Бунда онлар, әслиндә һагглы идиләр: бөйүк шаир өз шеирләриндә вә фәлсәфи мүһакимәләриндә нәинки рус тәһсилини мүдафиә эдирди, һәтта о өз ушагларыны да рус мәктәбләриндә охутдурурду ки, бу да һамыя мә'лум иди.

Тә'тил заманы мүшаһидә этдийимиз чөл һәяты бизим шәһәр һәяты илә кәскин бир зиддиййәт тәшкил эдирди вә буна көрә дә феодал-көчәри һәят галыглары, патриархал көһнәлийин биабырчы адәтләри — башлыг вермә: чохарвадлылыг, ганбаһасы, гәбилә мүбаризәси — басгынлар, дүшмәнчилик, гарәтләр — халгы вар-йохдан чыхаран мүбаризә, атил, керидә галмыш чөлләр аләминин бу туттун мәишәти о гәдәр гүввәтли иди ки, Газахыстанда Совет һакимиййәти гурулдугдан сонра белә, ичтимаиййәт гәдим һүгугдан, адәт-ән'әнә вә шәриәтдән бәрк-бәрк япышан байлар вә ярымфеодалларла мүбаризә апармалы олурду.

Мән 1919-чу илин әввәлләриндә Семипалатинск мүәллимләр мәктәбини битирдим вә Семипалатинск вилайәтиндә Совет һакимиййәти гурулдуғу заман ичтимаи фәалиййәтә башлаяраг, әввәлчә вилайәт ичраиййә комитәсиндә, сонра Оренбургда Газахыстан МИК-дә ишләдим, эйни заманда драматуркия вә журналистика саһәсиндә дә өз күчүмү сынадым. 1922-чи илин пайызында мән азад динләйичи сифәти илә Дашкәнддә Орта Асия дөвләт университетинә дахил олдум. Элә бу замандан «Шолпан» журналында әмәкдашлыг этмәйә башладым вә һәмин журналда көһнә газах аулунун эйбәчәр ичтимаи-мәишәт гурулушу һаггында бир нечә һекайә дәрч этдирдим.

Бир ил сонра мән Ленинград дөвләт университетинин филоложи шө'бәсинә дахил олдум. Бурада 1928-чи иләдәк охудугдан сонра Дашкәнддә Орта Асия дөвләт университетинин шәрг факултети янындакы аспирантурая кирдим.

Бу вахтлар газах театрларында мәним «Байбише-токал» («Күнүләр»), «Енлик вә Кабек» вә башга п'есләрим тамашая гоюлур, журналларда вә айры-айры китабча шәклиндә һекайәләрим, повестләрим чап олунурду. Кечмишләр артыг керидә галмыш, еткинлик чағы башланмышды. Совет али мәктәбини вә аспирантураны гуртардыгдан сонра мән тез-тез

өзүмдә дахили зиддиййәтләр, идея тәрәддүдләри, сәһвләр тапырдым — бүтүн бунлар һәмин илләрдә айры-айры республикаларда һәлә арадан галдырылмамыш буржуа милләтчилийи галыгларынын тә'сири нәтичәси иди. Өз ярадычылыг йолума нәзәр саларкән мән онун һәлә әсл гайдада башланмадығыны көрүрдүм. Чохлу ярадычылыг сәһвләрим вар иди, яздыгларымын һамысы совет халгы үчүн, бөйүк Вәтәнимиз үчүн файдалы дейилди. Одур ки, 1932-чи илдән э'тибарән өз идея вә ярадычылыг сәһвләрими чидди сурәтдә дәрк эдәрәк, мән бир совет язычысы, драматургу вә насири кими, газах әдәбиййатынын тәдгигатчысы кими, газах али мәктәбләриндә педагог вә мүһазирәчи кими ени гайдада ишләмәйә башладым.

Мән, Газахыстанда сосялизм гуручулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләрини тәсвир эдән ийирмидән артыг п'ес, чохлу һекайә вә повест язмышам. Сон он илими газах әдәбиййатынын классики Абай һаггында роман язмаға һәср этмишәм.

Язмаг истәдийим бу романы башламаздан әввәл шаирин тәрчүмейи-һалыны вә ярадычылығыны өйрәнмәклә мәшғул олдум. Мән шаирин бүтүн әсәрләри күллиййатыны редактә этдим, онун тәрчүмейи-һалыны яздым, шаирә вә онун дөврүнә аид тарихи материаллар топладым: достум рус язычысы, газах халгынын мәдәниййәт тарихини яхшы билән Леонид Соболевлә бирликдә шаирин һәятынын сон илләрини тәсвир эдән «Абай» тракедиясыны яздым.

Абай һаггында материал топламағын тарихи роман мүәллифләринин әксәриййәтинә таныш олмаян марағлы хүсусиййәти вар иди. Мәсәлә бундадыр ки, Абайын һәяты, фәалиййәти, заһири көрүнүшү вә характери һаггында һеч бир язылы вә чап олунмуш мә'лумат — нә шәхси архив, нә күндәлик гейдләр, нә язылар, нә мемуарлар, нә дә шаир һаггында, садәчә олараг, кағызда гейд олунмуш хатирәләр йохдур. Онун тәрчүмейи-һалына аид олан бүтүн мә'луматы, романдакы бүтүн һадисәләри мән Абайы таныян адамларла сөһбәт эдиб сорушмаг йолу илә, узун заман топламалы олмушам. Бу адамларын чоху, тәбии ки, гочалмышды, кечмиш күнләрин хатирәләри, адамларын образлары, данышыглары вә һадисәләр онларын ядындан чыхмышды. Мән Абайын шакирди Кокпайла да сөһбәт этмишәм: о, шаирин яхын достларындан зәманәмизәдәк кәлиб чыхмыш еканә адам иди. Кокпай 1927-чи илдә, лакин Абайдан 16 яш кичик өлдү. О, шаирин кәнчлик илләри һаггында мәнә һеч бир шей нағыл эдә билмәди.

Мән бу романы язмаг фикринә дүшмәздән һәлә чох-чох әввәл, шакирдлик илләриндә, бабам Ауэзин хатирәләринә узун-узады гулаг асардым. Бабам Абайдан бир нечә яш бөйүк иди. О, Кунанбайы да яхшы хатырлайырды. Һәмин илләрдә мән Абайын биринчи арвады, гочалмыш Дилданы да көрдүм.

Абайын хатирәсини әзиз тутан, әриндән он ил сонра вәфат этмиш Айкәрим дә мәнә Абай һаггында чох гиймәтли мә'лумат верди.

Материал топлаяркән мән Абайын достлары илә, онун һөрмәтини сахлаянларла да, онун кечмиш дүшмәнләри вә она һәсәд апаранларла да, онун мүасирләри, яхуд онларын оғуллары вә нәвәләри илә дә сөһбәт эдирдим. Бу ахтарышлар нәтиҹәсиндә мәндә өз кәләҹәк гәһрәманым һаггында һәддән артыг мә'лумат топланды. Одур ки, мән Горкинин бөйүк вәсиййәтләриндән бирини тез-тез тәкрар эдирдим: «Сусмаға һаггын олмаян шейләрдән яз». Һәтта инди дә, Абайын ушаглығы вә кәнҹлийи һаггындакы роман гуртардығы һалда белә мән көрүрәм ки, бу китаба дахил олмамыш чох материал вар, онларын әсасында гәһрәманымын һәятынын һәмин дөврү һаггында даһа ени бир китаб язмаг олар. Материал чохлуғу әсәрим үчүн әлверишли, һәтта һәллэдиҹи шәрт олмушдур.

Лакин материал топламағын да өз чәтинликләри вар иди. Кечмиши — мәним чох гоҹалмыш мүсаһибләримин сөнмүш, зәифләмиш яддашларындан охумаг лазым кәлирди. Бир чох шейи өзүм тәсәввүр этмәли, Абайын башга бир мүасиринин данышдыглары илә мүгайисә этмәк йолу илә тапмалы олурдум. Кечикмиш йолчу чохдан өтүб кечән карванын тәрк этдийи оҹаг күлү ичиндән көзәрән бир көмүр парчасы тапараг, ону эһтият вә гайғы илә үфләйиб, өз нәфәси илә од әмәлә кәтирдийи кими, мән дә бу хатирәләрә эһтият вә гайғы илә янашмалы олурдум. Чохдан өтүб кечмиш һәяты, бу нағылларла енидән ҹанландырмаг да, алтмыш яшлы Айкәримин симасында бир заманлар Абайы әсир эдән гызлыг көзәллийини тәсәввүр этмәк гәдәр чәтин иди.

Лакин совет язычысынын садиг көмәкчиләри — сосялизм реализми, кечмишә айдын тәнгиди мүнасибәт, рус классикләринин бөйүк реалист ән'әнәләри — мәни тез-тез раст кәлән чыхылмаз вәзиййәтдән гуртарырды. Абайын өзү дә өлмәз ярадыҹылығы илә мәнә аз көмәк этмирди.

Онун образыны ярадаркән мән ялныз Абайын халгымызын тарихиндәки ерини дейил, ялныз онун кечмишдәки мүтәрәгги ролуну дейил, һәмчинин һансы фикир вә арзуларын ону зәманәмизлә, совет нәсли илә бағладығы үзәриндә дә дүшүнүрдүм. Шаирин кечмишдәки һәят вә фәалиййәтиндән мән сонракы тарих үчүн надир ядикар олан ҹәһәтләри сечиб көтүрүрдүм. Бу ҹүр сечмә әсасында мән, Абай дөврүндән башламыш, ҹәмиййәтин сосялистҹәсинә енидән гурулмасы дөврүнә гәдәр халгымызын кечдийи тарихи йолу һәмишә хатырлайырдым. Кечмиш тәрәггипәрвәр вә ингилабчы хадимләрин идеаллары Бөйүк Октябр ингилабы сайәсиндә һәдсиз дәрәҹәдә зәнкинләшмиш, һазырда исә һәята кечир.

«Абай» романы мәним нәзәрдә тутдуғум романлар сериясына дахилдир. Бу романлар йүз ил әрзиндә — кечән әсрин орталарындан, дөрдүнчү Сталин бешиллийинин ахырынадәк олан мүддәтдә газах халгынын һәятыны көстәрмәлидир. «Абай» бу серияның илк романыдыр. Һазырда мән өз гәһрәманымын һәятынын сон мәрһәләсинә һәср эдилмиш китабы гуртармаг үзрәйәм. Айры-айры шәхсләрин, онларын ушаглары вә нәвәләринин бир китабдан дикәринә кечмәләринә бахмаяраг, сериянын галан китаблары кими, бу роман да мүстәгил әсәрдир.

Бу серияда тарихи роман мүасир дөврә аид романа кечәчәкдир. О, кәләчәйә доғру чан атан бөйүк шаир һаггында һекайә илә башланыб заманәмизә чеврилмиш һәмин кәләчәйин тәсвири илә гуртарачагдыр. Шаирин ялныз арзуладығы, думанлы һалда тәсәввүр этдийи истәкләр заманәмиздә, бәшәрийyәт тарихиндәки ән әзәмәтли дөврүмүздә һәгигәтә чеврилмәкдәдир.

Язычылыгла бәрабәр мән чохдан бәри — һәлә тәләбәликдән элми-тәдгигат ишләри илә дә мәшғул олурам. Әдәбийят тарихчиси олмаг э'тибарилә мән газах әдәбийяты тарихи үзрә орта вә али мәктәб дәрсликләри тәртибиндә иштирак эдирәм. Он беш илдән артыгдыр ки, Алма-Атанын али мәктәбләриндә педагожи вә мүһазирәчилик иши илә мәшғулам. С. М. Киров адына Газахыстан дөвләт университетинин профессору сифәтилә мән хүсуси абайшүнаслыг курсу апарыр, газах фолклорундан мүһазирә охуюр вә Газахыстан Элмләр Академиясынын һәгиги үзвү кими, Газахыстан Элмләр Академиясы янында Дил вә Әдәбийят элми-тәдгигат институтунда ишләйирәм.

Мухтар Ауэзов.

Москва, феврал 1950

Биринчи китаб

МӘДРӘСӘДӘН ЭВӘ

1

Оғлан эвә тәләсирди. Йола чыхдығы бу үчүнчү күнүн ахырынчы күн олмасы үчүн о һәр шейә һазыр иди. Горугда кечәләдикдән сонра о өз далынча шәһәрә кәлмиш гоһуму Байтасы һәлә һава ишыгланмамыш оядыб, сәфәр йолдашларыны дилә тутду ки, күн чыхан кими йола дүшсүнләр. О бүтүн күнү атыны ирәлидә чапараг, мүшайиәтчиләриндән бир ох мәнзили габагда кедирди. Байтасла гоча Жумабай онун далынча бахыб дейинирдиләр:

— Көр ушаг аула чатмаға нечә тәләсир!

— Языг!.. Көрүнүр, бүтүн гышы мәдрәсәдә чох хифәт чәкиб!

Буну дейиб һәр икиси атларыны каһ йортма, каһ да дөрднала чапырды. Жумабай өз гара шокпарыны[1] дизинин алтында сыхыр, Байтас исә тоз ағачындан гайрылмыш узун соилини[2] чәкмәсинин бурну илә сахлайырды. Такирбулаг яхынлығында Байтас оғланын көпүнү алараг, она гышгырды:

— Бизсиз ирәли чапма! Есембай дәрәси гулдурлар ятағыдыр.

— Гулдурлар, йәгин, сәни пусурлар, — дейә Жумабай әлавә этди. — Дейәрләр: «Бир буна бах, көр нә гочагдыр, тәкбашына чапыб кедир». Сонра да башыны әзәрләр!

— Бәс сиз нәйә кәрәксиниз?

— Ай-һай! Биз онлара нә эдә биләрик? Биз ики нәфәрик...

— Онлар исә бөйүк бир дәстәдир, — дейә Жумабай әлавә этди: — Бизи өз гоһумлары зәнн этсәләр, яхшыдыр, — кечиб кедәрик. Йохса, ишләр харабдыр! — дейә Жумабай оғланы горхутду.

Лакин бу сөзләр оғланы даһа да гызышдырды.

— Яхшы, инди ки, сиз дә һеч бир шей эдә билмәзсиниз,

---

[1] **Шокпар** — учу йоғун дәйәнәк, әлбәяха дөйүш силаһы.

[2] **Соил** — атлары тутмаг үчүн ишләдилән учу илкәкли узун ағач: бу да силаһ һесаб эдилирди.

онда мән я тәк олдум, я сизин янынызда галдым, нә фәрги вармыш? Мән кетдим!..

О, аты гамчылады, бир дәфә дә олсун кери бахмадан та Есембай дәрәсинә гәдәр чапды.

Йолун биринчи ики күнүнү бөйүкләр тәләсмәдән кедирдиләр, буна көрә дә оғланы лап һөвсәләдән чыхартмышдылар. Инди исә о, севинирди ки, һеч олмазса, бу ахырынчы күн йолдашларыны тәләсдирмәйә бир чарә тапмышдыр: о, та аула кими атыны габагда чапмағы гәт этмишди.

Йол йолдашлары, демәк олар ки, ону лап көздән итирмишдиләр, о исә һәлә дә атыны чапырды. Йол дикдирләр вә тәпәләр үстүндән кечирди. Ауллар Чинкиз дағларына көчдүйүндән бу ерләрдә инс-чинс олмурду. Һәр бир тәпә далындан йолдан кечәнләри яхшыча пусмаг мүмкүн иди вә өзкә малына көз тикәнләр йол өтәнләрә дәрәләрдән, ярғанлардан асанлыгла һүчум эдә биләрдиләр.

Байтас дилхор һалда башыны булады:

— Аман аллаһ, нә үчүн бу ушаг горху-һүркү билмир? Көрәсән, онун ағлы башындадырмы?..

Оғланын өһдәсиндән кәлә билмәйән Жумабайын да өз достунун сөзүнә гүввәт вермәкдән башга чарәси галмамышды:

— Лап атасына чәкиб. Бу һәрәкәтләри илә, элә бил, о, «Мән дә гурд оғлу гурдам!» — демәк истәйир. Чарә йохдур, Байтас, тәрпән, тәрпән, далда галмаяг!

Дәрһал һәр икиси бир-бирини говуб өтә-өтә атларыны чапмаға башладылар. Байтас Кунанбайын гара яллы гачаған атыны минмишди. Жумабайын миндийи ат да ағасынын Найманкөк адлы ағ, һүндүр бойлу гачаған аты иди. Бир анда ашырымын бири керидә галды, атлар о бири ашырыма доғру чапдылар. Атлылар тәпәнин ялына галхдылар, анчаг оғлан енә дә көрүнмүрдү. Онлар бир аз да ирәли чапыб, дәрәйә энмәйә башладыгда, Жумабай солдан, Есембай ашырымы тәрәфдән ат аяғы сәсини айдынча эшитди. Бәли, тәрс кими сәс лап Есембай дәрәсиндән кәлирди...

«Аһ, мәрдүмазар йолумуза чыхды! Ушаға диван тутуб, инди дә бизим далымызча кәлир!» — дейә Жумабай фикирләшди вә горхудан өзүнү итирәрәк, дөнүб атлынын үзүнә белә бахмаға чүр'әт этмәдән, аты говду. Лакин дәрһал архадан дәһшәтли, боғуг бир сәс эшитди:

— Көзләрини юм!

Жумабай дөнүб бахды: атлынын үзү дәсмалла сарынмышды — бу ерләрдә күндүз басгыны заманы гулдурлар һәмишә белә һәрәкәт эдирдиләр. Байтас сәсини чыхармадан вар күчү илә ян тәрәфә чапырды. Демәли, тәкчә о, Жумабай, зәрәр чәкмәли олачагдыр... «Нечә олурса олсун, өзүмү горумалы-

ям» — дейә о, гәт этди вә дизинин алтына сыхдығы шокпардан япышды, лакин бу заман ону дәһшәтли бир фикир сарсытды, ахы атлы да шокпарла онун башындан вура биләрди, одур ки, дәрһал атын ялына ятды.

Яд адам гочая дизинин алтындан дәйәнәйи чыхармаға аман вермәйиб, она һүчум этди, гочанын, гырағы энли гара папағыны чәлд онун көзүнүн үстүнә басды. Жумабай башыны галдырмаға чүр'әт этмәди. Дүшмәнлә әлбәяха олмаға үрәйи кәлмирди, сүрүшүб экилмәк дә артыг мүмкүн дейилди. Гулдур, гочанын өзүнү итирмәсиндән истифадә эдәрәк, һаясызлыгла шокпары онун әлиндән гапыб алды. Вар күчү илә гачан Найманкөк бирдән, бир маниәйә раст кәлмиш кими даянды. Жумабай эһтиятла гәддини дүзәлтди вә әсә-әсә папағыны көзүнүн үстүндән галдырды.

Көрәсән, ону гара басмыр ки? Гаршысындакы атлы — ушаг иди!.. Демәли, она һүчум эдиб, шокпарыны әлиндән алан, атыны сахлаян, инди дә шаггылдайыб күлмәкдән өзүнү сахлая билмәйән бу ушаг имиш! Йох, Жумабай янылмырды, онун гаршысында даянан, һәгигәтән, «Кунанбайын гурд баласы» — Абай иди.

Бир тикә ушағын гаршысында ағылсызчасына горхдуғу үчүн Жумабай утанды, өз-өзүнә ачығы тутду вә гашгабаглы һалда:

— Аһ, оғлум, белә зарафатларынла башына бәла ачарсан! Зарафат эләмәйә башына ер гәһәтди, — өзү дә көр һарада, гулдурлар ятағында! — дейә күскүн һалда шикайәтләнди.

Күлмәкдән өзүнү сахламаға чалышан оғланын гараяныз үзү гызарды, о, башыны ашағы саларат, папағыны сағә тәрәф фырлатмаға башлады. Абай эввәлчәдән өз чапаныны вә гулаглы папағыны тәрсинә чевириб, үзүнү дәсмалла бағламыш, Жумабайы говаркән, танынмасын дейә тәчрүбәли гулдурлар кими эйбәчәр сәсләр чыхарыб бағырмаға башламышды.

Байтас артыг онларын янына гайыдырды. Онун горхубгорхмадығыны тә'йин этмәк чәтин иди. Инди о, Абайын кәләйини баша дүшүб, күлә-күлә онлара яхынлашды:

— Бир бах һа, о өз сәмәндинин гашгасына да нә исә сүртүбдүр!

Жумабай анчаг инди өзүнә кәлиб көрдү ки, оғлан атын гашгасына палчыг сүртүб. Лакин Жумабай һамынын она һөрмәт бәсләмәсинә адәт этдийиндән, һеч дә бу чүр күлүнч һала дүшмәк истәмирди. Одур ки, бүтүн олуб-кечәнләри өзү зарафата салмағы гәт эдиб, сүн'и бир тәбәссүмлә деди:

— Валлаһ, бу ушаг лап атасына чәкәчәк! Керейләр дә, уаклар да һәмишә зарыя-зарыя дейирләр ки: «Тобыктылылар анаданкәлмә оғрудурлар, тобыктылылар — гулдурдурлар!»

Инди будур Тобыктынын[1] сүдәмәр ушаглары белә, оғруларын бүтүн фәндләрини билирсә онда даһа керейләри вә уаклары нә чүр гынамаг олар!

Абай чохдан билирди ки, атасы бу гочая һөрмәт эдир. О, Жумабайын шәһәрә нә үчүн кетдийини дүрүст билмирдисә дә, анчаг һәр ики сәфәр йолдашынын данышығындан баша дүшмүшдү ки, бу гочаны Кунанбайын өзү мүһүм бир тапшырыгла шәһәрә көндәрмишдир. Абай даһа күлмәйиб, Жумабая яхынлашды.

— Һәлә чох йол кетмәлийик, — зарафат этдим ки, бир аз кефимиз ачылсын. Мәни бағышлайын, Жумаке!

Оғланын сөзләриндә бир нәвазиш вар иди, Жумабай бундан мәмнун галыб, бир сөз демәдән, сакитчә Абая бахды. Байтас исә оғланла бөйүк адамлар кими зарафатлашмаға башлады:

— Чүрбәчүр һогга чыхардырсан, сонра да «мәни бағышлайын» дейирсән. Лап мәним гошдуғум маһныдакы әһвалата охшайыр:

Сән дәвәни сәфәр үчүн йүклә һей.
Горхма, дөзәр, олмаз она һеч бир шей.
Дүшүнмәйә дә горхурам лакин мән,
Нечә дөзәр мәним Ойкем көрәсән?

Абай баша дүшмәди.

— Нечә дединиз, Байтас аға? Ойке кимдир?

— Нийә, мәним арвадым Ойке ядында дейил?

— Әлбәттә, ядымдадыр. Нә олсун ки?

— Кечән ил мән бүтүн яйы чох кәзиб доландым, бүтүн ауллара гонаг кетдим, гызларла, чаван арвадларла кеф чәкдим. Элә ки, башым кефдән айылды, өз эвимә гайытмаға, арвадымын үзүнә бахмаға чәсарәтим чатмады. Одур ки, габагчадан онун үрәйини әлә алмаг үчүн бу нәғмәни гошдум ки, пешман олдуғуму, гайытмағыма һәлә бир ай галмыш арвадым достларымын ағзындан эшитсин...

Байтас танынмыш бир ханәндә вә ярашыглы бир киши иди. Абай мәфтун нәзәрләрлә она бахды. Һәм Ойке, һәм дә Абайын кечән яйдан таныдығы адамлар, Байтасын достлары олан кефчил, йорулмаг билмәйән көзәл сәсли ханәндәләр, бир-

[1] Тобыкты — Орта Жуз (Орта Орда) газахларынын индики Семипалатинск вилайәтинин чәнубунда — Чинкиз сыра дағларынын бүтүн әразисиндә вә ондан шималдакы чөлләрдә мәскән салмыш чох бөйүк бир гәбилә иди. Тобыктылыларын гоншулары: чәнубда — Керей, гәрбдә — Гаракәсәк, шималда — Уак, шәргдә — Сыбан тайфалары иди.

Тобыкты тайфасы бир нечә гәбиләйә бөлүнүрдү, бунлардан романда иркизбайлар, жикитекләр, бокеншиләр, торгайлар, топайлар, гарабатырлар, кокшеләр вә башгалары иштирак эдирләр. Абай Иркизбай гәбиләсиндән иди.

дән-бирә онун хәялында чанланды. О, диггәтлә Байтасын сөһбәтинә гулаг асыр вә бу мачәранын нә илә гуртарачағыны сәбирсизликлә көзләйирди. Абай Байтасын инди онунла өз яшыдлары кими зарафатлашмасындан истифадә эдәрәк, чүр'әтләниб сорушду:

— Яхшы, бәс Ойке нә деди, Байтас аға?

Байтас күлүмсүндү, лакин дәрһал чидди бир көркәм алды.

— Нә дейәчәк иди ки? Узагдан-узаға, һәм дә нәғмә илә күнаһымдан кечмәсини хаһиш этдикдә, языг арвадын үрәйи давам кәтирә биләрдими? Сонра кәлиб эвә чыханда мәни гаршылады, атымы бағлады, гошдуғум маһны исә дилә-ағыза дүшдү. Бүтүн әһвалат да бунунла гуртарды, — дейә Байтас Жумабая көз вурду.

Сөһбәт заманы Найманкөк йорға еришлә кедиб галан атлары да далынча апарырды. Оғлан һәрәкәтә кәлди. Ону доғма аула доғру чәкән һисс енидән үрәйиндә алышды, атыны гамчылайыб ирәли шығыды. Йол йолдашлары енидән ону сахламаға чалышдылар:

— Эшитмирсән сәнә нә дейирләр, бәсдир, бала! Аты чатладарсан!

— Тәкбашына чапыб кетсән, бирдән элә, доғурдан гулдурларын әлинә кечәрсән.

Лакин шәһәрдән, үзүчү мәдрәсәдән еничә чаныны гуртармыш оғланы доғма вә севимли аул элә бир гүввәтлә өзүнә чәкирди ки, о бу нәсиһәтләрә гулаг асмырды. Бир дә ки, онун йол йолдашларыны дәһшәтә кәтирән Есембай дәрәси вә оғрулар Абайын нәзәриндә о гәдәр дә горхулу бир шей дейилди. Ахы әслиндә онларла башга газахлар арасында нә бөйүк фәрг варды ки. Онлар олса-олса, ялныз көһнә палтарлары, пис йәһәр-әсбаблары, бир дә әлләриндәки соиллә башгаларындан фәргләнирдиләр... Абай бу чүр адамлары дәфәләрлә көрмүшдү, гочаларын онлар һаггындакы сөһбәтләри ядында иди, һәтта элә дәгигәләр олурду ки, шәхсән өзү гулдур басгынына мә'руз галмағы арзулайырды.

Гараул тәпәси, Кизли дәрә — бу ерләрин һамысы Абая өз доғма аулу кими таныш иди. Илдә ики дәфә — язда вә пайызда — Кунанбайын аулу бу ерләрә көчүб кәлир вә узун заман бурада галырды. Һәр бир дәрә-тәпә, дайчаларын бағландығы вә алачыгларын гурулдуғу ерләр, йолдан көрүнән тәпәдәки гоюн отлаглары — бунларын һамысы Абая таныш вә әзиз иди. Кечән ил гоюн гырхымы заманы Бохрау[1] күнү о, охумаг үчүн шәһәрә элә бурадан йола дүшмүш, Есембай дәрәсиндән кечиб

[1] Б о х р а у — русларын Покров байрамыны газаҹлар белә адландырырдылар.

кетмәли олмушду. Бурада һәр шеј она доғма иди, һәр шејдә тәсвир эдилмәз бир тәравәт вар иди. Һәлә бир аз әввәл о, бурада ушаглара гошулуб јүјүрүшүр, бирјашар дајчаларын чыдырыны дүзәлдир, кизлинпач ојнајыб шадланырды. Шәһәрдә исә доғма аулунун һәсрәти үрәјиндә баш галдыранда, о бурада, Есембајда кечирдији унудулмаз күнләри тез-тез хатырлајырды.

Инди она дејәндә ки, «Бура оғру-әјри јатағыдыр, горхулу ердир, бура чүрбәчүр фәлакәт јувасыдыр» — бу һәдәләрин һеч бири оғланы горхутмурду. Сакит, сары тәпәләр, јашыл чәмәнләр, узагларда титрәк думанлара бүрүнмүш, күмүш кими бәрг вуран учсуз-бучагсыз бичәнәкләр инди онун көзләри гаршысында узаныб кедирди. Абај ону әһатә эдән аләмә, доғулдуғу вә ушаглыг чағларыны кечирдији бу учсуз-бучагсыз чөлләрә, дүзәнләрә вә тәпәләрә шәфгәт вә һәјәчанла бахырды. О, бүтүн бунлары бағрына басмаг, һәрарәтли өпүшләрә гәрг этмәк истәјирди. Нә күчлү туфан, нә дә мәзар сүкуту билмәјән бу сәрин чөл меһи нә гәдәр тәравәтлидир! Бу меһ гаршысында мүнбит, бәрәкәтли чөлләрин јашыллыглары титрәјир, күмүш кими ағ отлар хәфиф-хәфиф далғаланырды. Јох, јох, бу, чөл дејил, нәһајәтсиз бир дәниз, әфсанәви бир уммандыр... Абај көзүнү бу чөлләрдән чәкә билмирди. Онун лал бахышлары бу азад вә кениш дүзәнләрдә гәрг олурду. Бу чөлләр Абајы гәт'ијјән горхутмурду, әкәр о, бачарсајды бу ерләри бүтүнлүклә гучаглар, бағрына басар вә пычылдарды: «Сәнин үчүн мән нә гәдәр дарыхмышам! Бәлкә дә, сән башгаларына дәһшәтли көрүнүрсән, анчаг мәним үчүн јох! Мәним доғма, әзиз чөлүм!..».

Оғлан ирәли чапырды, күмүшү-јашыл отлар ичәрисиндә ону чәтин көрмәк олурду. Ону сахламаг мүмкүн дејилди.

— Дејәсән, арабачылар чиновникин далынча сүрүнән кими, биз дә бунун далынча сүрүнмәлијик? Кәл биз дә тәрпәнәк, Жумаке, бу ки биабырчылыгдыр! — дејә Бајтас чал атыны шаллаглајыб ирәли чапды.

Жумабај да истәр-истәмәз ону тә'гиб этди вә чох кечмәдән һәр үчү өтүшмәјә башлады.

Оғлан өз истәдијинә наил олмушду. Горугдан чыхандан бәри јолчулар бир дәфә дә олсун дајаныб динҹәлмәмишдиләр. Бүтүн күнү онлар јол кедирдиләр, атлары көпүкләнмишди, күн батанда, ахшам намазына јахын онлар, нәһајәт, Абајын доғма анасы Улжанын јашадығы Колгајнара, Кунанбајын аулуна чатдылар.

Колгајнар өз шәффаф, түкәнмәз булағы илә шөһрәт тапмышды, анчаг ону бөјүк бир ер адландырмаг олмазды. Ку-

нанбайын үч-дөрд аулу[1] Чинкиз дағларындан яйлаға кедәркән адәтән бурада даянырды.

Кунанбайын алачыглары гоһумларынын алачыгларынын янында ерләшмишди. Ахшам чағы чөлдә һәят чанланмышды. Итләрин һүрүшмәси, чобанларын чығырышмасы, гоюн-гузуларын мәләшмәси, тоз галдыра-галдыра суя тәрәф гачан атларын аяг таппылтысы, еничә чатыдан ачылмыш вә чөлдә аналарыны тапмаг үчүн вурнухан дайчаларын кишнәмәси бир-биринә гарышмышды. Тонгаллардан шәффаф ахшам көйләринә галхан түстү алачыглар үстүндә түнд боз бир пәрдә кими асылмышды. Ушаг шәһәрдә elə бунлар үчүн дарыхырмыш. Онун гәлбини, ойнаглаян ат кими, шад бир һәйәчанла дөйүндүрән дә елә бу имиш, онун бүтүн һиссләринә һаким олан да бу имиш!..

Йолчулар булағын янында ерләшән аула чатдылар. Габагда беш алачыг ерләшмишди. Бу, Кунанбайын ики кичик арвады — Улжан вә Айгызын алачыглары иди. Онун бөйүк арвады — Кунке башга аулда яшайырды.

Атлылары дәрһал танıдылар. Онлар ахшам отлағына топлашан гоюн сүрүләри ичәрисиндән өзләринә йол ачараг, бирбаш ағ алачыға тәрәф йөнәлдиләр. Онлары гоюн сүрүләринин

---

[1] Газахларын көчәри һәятында аул — тәсәррүфат вә аилә әламәтинә көрә бирләшән бир груп алачыгдан ибарәт иди. Аулун көчмәк үчүн өз даими ерләри вар иди: язда — к о к т е у, яйда — ж а й л я у, пайызда к у з е у вә гышда — к с т а у. Бураларда тахтадан вә палчыгдан биналар тикилирди. Бу ерләр гәбиләләрин башчылары арасында бағланан сазишә әсасән һәмин аула тәһким эдилирди. Бу да айры-айры ауллар вә бүтөв гәбиләләр арасында даими чәкишмәләрә сәбәб олурду.

Аулун саһиби варлы адам, аилә башчысы, бай вә я гәбилә башчысы оларды, аул да онун адыны дашыярды. Онун «Бөйүк алачығы» аулун кәнарында гурулар, бу алачығын архасында исә эвли оғулларын о т а у («кәнч алачыглары»), сонра гоһум-гардашын алачыглары, хүсуси «гонаг» алачыглары вә даһа сонра аула хидмәт эдән «гоншуларын» алачыглары гөвс шәклиндә ерләшәрди. Аулун бу башында к о т а н — гоюнлар үчүн ачыг ағыл вә ж е л и — дайчалар бағланан ер дүзәлдәр вә пендир тутмаг үчүн юрт вә с. гурардылар.

Аулун сүрүләринин сайы мүәййән олунмуш мигдары кечәнәдәк вә малгаранын отарылмасы, суварылмасы, онлара бахылмасы чәтинләшәнәдәк аул саһибинин оғуллары вә гоһум-гардашы бир ердә көчәрдиләр (мәсәлән, бир сүрүдә мин башдан артыг гоюн сахламаг олмазды). Сүрүләрин сайы артдыгда исә аиләнин үзвләри өз мал-гаралары, алачыглары вә «гоншулары» илә бирликдә атанын «Бөйүк алачығындан» айрылар, әлаһиддә көчүб әлаһиддә гышлаян ени, мүстәгил аул тәшкил эдәрдиләр. Лакин онлар һәмишә гоншулугда ер тутардылар.

Аулда бүтүн тәсәррүфат ишләрилә «гоншулар» — касыб гоһум-гардаш вә я муздурлар: илхычылар, чобанлар, сағычылар, ашпазлар, су дашыянлар вә башгалары мәшғул олардылар. Онлара әмәк һаггы мәһсулла: сағылан сүдүн, гырхылан юнун чүз'и бир һиссәси, кәсмәк үчүн мүәййән мигдарда мал-гара вериләрди. «Гоншуларын» ән касыб һиссәси — ж а т а к л а р — аулла бир ердә яйлаға көчмәз, гышлагда галыб биналары горуярдылар. *(мүәллифин гейди.)*

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайҹан Республика
Умуми Китабханасы
Инв. №

ичиндә биринчи олараг гадынлар көрдүләр. Гадынлар әлләриндә ведрә, әтәкләрини белләринә санчмыш вә бөйүк дөшлүк тахмыш һалда гоюнлары сағырдылар. Онлар кәләнләрә бахараг, бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә дедиләр:

— Шәһәрдән кәлирләр. Шәһәрдән гайытмышлар!

— Одур, Абай да кәлир. Абай, гузум!

— Өзүдүр ки вар, Телгарадыр! Аман аллаһ, Телгара![1] Тез гачыб анасына шад хәбәр апарым! — дейә кәнч гадын ведрәни атыб, Бөйүк алачыға тәрәф гачды.

Оғлуну көзләмәкдән Улжанын сәбри түкәнмишди. Байтас Абайын далынча шәһәрә кетдийи дәгигәдән бәри Улжан күнләри вә саатлары сайырды. О, шәһәрә вә керийә гәдәр олан йолу һесаблайыб, йолчулары бу күн көзләйирди. Арвадларын сәсләри дәрһал онун гулағына чатды.

Парлаг дәрисиндә һеч бир гырышыг көрүнмәйән (һәрчәнд Улжанын яшы гырхы кечмишди) долу үзүндә тәбәссүм ойнадығы һалда о, көк бәдәнини йырғалая-йырғалая, гайынанасынын голундан эһтиятла япышыб, алачыгдан чыхды. Гоча Зәри бүтүн гышы өз севимли нәвәсини көзләмиш, бир ан белә ону унутмамыш, сайсыз-һесабсыз дуаларында һей онун адыны чәкмишди.

Атлыларын кәлдикләри Бөйүк алачыгла Гонаг алачығы арасында бөйүк бир издиһам көзләйирди. Гоншу алачыгларын бүтүн кәлинләри вә гадынлары, яхында гурдаланан бир нечә гары вә гоча кәлди, ушаглар да гачыб бурая төкүлүшдүләр. Аулун һәр тәрәфиндән кишиләр кәләнләрә яхынлашырдылар.

Абай һәсрәтлә издиһама бахыр вә һәтта һәр ики йолдашыны габагладығыны белә һисс этмирди. О, ерә дүшән кими, ким исә атыны чәкиб апарды. Бөйүк издиһамын ичәрисиндә Абай доғма анасыны дәрһал көрдү. О, анасынын үстүнә атылды, лакин Улжан Абайы даяндырды:

— Йох, көзүмүн ишығы, оғлум, бах, атан, одур, орада даянмышдыр! Әввәлчә она салам вер!

Абай тез этрафына бахды вә ялныз инди атасыны көрә билди. Кунанбай бир нечә гоча илә кәнарда, Гонаг алачығынын далында даянмышды. Өз диггәтсизлийиндән утанмыш Абай атасынын янына кетди. Байтасла Жумабай да атларыны чәкә-чәкә Кунанбайын янына кәлдиләр. Учабой, энликүрәк, чалсаггал Кунанбай солғун, санки донмуш үзүндә гәрибә бир тәрздә парылдаян тәк көзү илә, онлара бахмағы да өзүнә лайиг билмәди. Аулун о бири тәрәфиндән баһалы палтар киймиш бир нечә тосгун, саз атлы, Кунанбая яхынлашыр-

---

[1] Анасындан вә нәнәсиндән тәрбийә алмыш Абая верилән ләгәбдир. Тел — ики ананын бәсләдийи südәмәр ушаға дейилир.

ды. Куман этмәк оларды ки, онлар гәбилә башчылары идиләр. Көрүнүр, Кунанбай онлары көзләйирди — о, кәләнләрә чох диггәтлә бахырды.

Байтас вә Жумабай һәлә кәлиб чатмамышды ки, Абай артыг атасынын янында иди. Кунанбай чеврилиб, саламын чавабыны верди, анчаг ериндән тәрпәнмәди. О ялныз, Абая чәлд бир нәзәр салыб деди:

— Бөйүйүбсән, екә киши олубсан! Билийин дә өзүн кими бөйүмүшдүрмү?

Бу истеһзамы иди, йохса, шүбһә иди? Доғруданмы атасы онун һаггында бир шей билмәк истәйирди?.. Тәчрүбәли чобан чүт[1] илиндә булутлары изләдийи кими, Абай да ушаглыгдан атасынын гашларынын һәрәкәтини изләмәйи адәт этмишди, бу мүшаһидәчилийи үчүн дә атасы ону галан ушагларындан чох севирди. Инди исә айдын иди ки, Кунанбай һеч дә оғлу һаггында дейил, бәлкә дә яхынлашан атлылар һаггында фикирләширди. Анчаг Абай буну да билирди ки, атасы өз суалына чаваб верилмәмәсини севмир, одур ки, бир гәдәр тәмкинлә вә ләягәтлә деди:

— Аллаһа шүкүр, ата, — бир гәдәр сусдугдан сонра әлавә этди: — Дәрсләр һәлә гуртармамышдыр, анчаг сиз мәним далымча адам көндәрмишдиниз. Һәзрәт хейир-дуа верди, мән дә эвә гайытдым.

Кунанбайын кичик гардашы — онун атасынын дөрд кичик арвадындан биринин оғлу олан Майбасар өз нөкәрләри илә Кунанбайын янында даянмышды. Кунанбай һәмин ил аға-султан[2] олдуғу үчүн Майбасары Тобыктыя наһийә рәиси гоймушду.

Абайын чавабындан разы галан Майбасар:

— О лап бөйүк оғлан олмушдур! — демәк истәйирди ки, Кунанбай онун сөзүнү ағзында гоюб гысача деди:

— Кет, оғлум, аналарынла көрүш!

Абай да элә буну көзләйирди. О, алчагдан даныша-даныша ону һәсрәтлә изләйән гадынлара тәрәф дөндүкдә үзүндә енидән ушаглыға хас олан бир севинч көрүндү. Абай ушаг кими тәләсмиш һалда анасынын үстүнә атылды, лакин ким исә ону тутду, гучаглады, дәрһал бүтүн гоча кишиләр вә гадынлар ербәердән оғланы өпмәйә башладылар. Демәли, Абай онлар үчүн

---

[1] Чүт — тәбии фәлакәтдир, бу фәлакәт заманы сәрт гыш чағларында мал-гара гарын вә бузларын алтындан ем тапа билмәйиб гырылыр.

[2] Аға-султан — маһал идарәсинин рәиси. Рәисләр үмуми йығынчагда газах гәбиләләринин башчыларындан сечиләр вә Гәрби Сибирин кенерал-губернатору тәрәфиндән тәсдиг олунарды. Һәмин маһалда яшаян газахларын ишини аға-султанла бирликдә онун мүавинләри — кичик султанла рус чиновники вә забити идарә эдирди. Кунанбай 1857—1858-чи илләрдә Каркаралы маһалынын аға-султаны иди.

һәлә дә ушагдыр?.. Абай, һәтта утандығындан гызарды вә билмәди ки, нә этсин: һирсләнсинми, йохса, бу нәвазишә севинчлә чаваб версин? Бә'зи гоча гадынларын көзләри яшармышды.

Нәһайәт, Абай гочаларын ағушундан гопараг, анасына тәрәф кетди. Онун доғма анасы Улжан вә Кунанбайын үчүнчү арвады көзәл Айгыз янашы даянмышдылар. Айгыз:

— Чиркли-пасахлылар ушағымызын үзүнү түпүрчәклә долдурдулар, өпмәйә дә ер галмайыб! — дейә тәкәббүрлә гымышараг, Абайын көзләриндән өпдү.

Нәһайәт, Абай доғма анасынын синәсинә яслананда анасы ону өпмәди, бәрк-бәрк гучаглайыб бағрына басды, сачыны һәсрәтлә ийләди. Атанын сакит тәмкини вә союгганлылығы чохдан бәри анaя да кечмишди, Абай буну билирди, она көрә дә бундан артыг бир шей көзләмирди. Лакин бу сәссиз гучаглашмада Абай элә бир һәрарәт вә мәһәббәт һисс этди ки, үрәйи тез-тез дөйүнмәйә башлады.

Улжан ону чох сахламады.

— Нәнәнин янына кет, — дейә ушағын үзүнү Бөйүк алачығын гапысына тәрәф йөнәлтди.

Гоча Зәри әсая сөйкәнмиш һалда, Абая:

— Ярамаз әввәлчә мәним яныма гачыб кәлмәди! Атасынын янына кетди, ярамаз! — дейә донгулданырды. Лакин нәвәси онун ағушуна атылан кими мәзәммәт ән назлы, ән меһрибан сөзләрлә әвәз эдилди. — Көзүмүн ишығы, гузум, Абай, үрәйим, чаным-чийәрим! — дейә нәнә Абайы бағрына басды вә көзләриндән ири, шәффаф яш дамлалары сүзүлдү.

Абай алачыға да элә гарынын ағушунда дахил олду. О бурада чох отурду. Тамамилә гаш гаралды. Аналары она каһ гымыз ичирдир, каһ соютма әт едирир, каһ да чай верирдиләр, анчаг Абайын ядына хөрәк дүшмүрдү, — сәһәрдән бәри һеч бир шей емәдийинә бахмаяраг, ачлыг һисс этмирди.

Һәр ики ана вә кәлинләр Абая һей суал верирдиләр:

— Дәрсини гуртардынмы?

— Моллалыг өйрәндинми?

— Ким үчүн чох дарыхырдын?

Абай бүтүн суаллара бир кәлмә илә чаваб верирди. Анчаг сон суал ону чошдурду.

— Оспан һарададыр? О һара кедиб? — дейә Абай чох тәләсик сорушду. Бу һәрәкәт онун һамыдан чох өз кичик гардашы, дәчәл Оспан үчүн дарыхдығыны көстәрирди.

— Ким билир! Көрәсән, авара һарада вейлләнир. Бу күн о, һамымызы һөвсәләдән чыхартмышды. Одур ки, нәнә илә биз дә ону говмушуг, — дейә Улжан башы илә Зәрийә ишарә этди.

Нәнә өз барәсиндә данышылдығыны баша дүшүб сорушду:

— Һә? Нә дейирсиниз? Эшитмирәм нә сөйләйирсиниз?..

Нә барәдә сөһбәт кетдийини Абай учадан, онун лап гулағына деди вә әлавә этди:

— Ай нәнә, кечән ил сән һеч белә дейилдин. Гулагларына нә олуб?

Буну дейәрәк о, Зәрини гучаглады, онун дизләринә гысылды. Нәнә бу сөзләри эшитди.

— Нәнәндән нә галыб ки, көзүмүн ишығы? Бир дәри, бир сүмүк! — дейә о, кәдәрлә чаваб верди.

Адамларын арасында чансыхычы тәнһалыға мәһкум олмуш гарыя Абайын язығы кәлди.

— Гулагларыны сағалтмаг олмазмы? Бәлкә, бир сынаяг?

Зәри дә, бүтүн бурадакылар да күлүшдүләр, лакин Абайы пәрт этмәмәк үчүн гары тәбәссүмлә деди:

— Молла гулагларыма дуа пүфләйәндә бә'зән эшитмәйә башлайыр. О, көмәк эдир.

Айгыз күлүмсүнәрәк деди:

— Нә олсун ки, нәвән даһа молладыр, инди ки, дуа көмәк эдир, гой о да охуюб пүфләсин!

Анчаг галан арвадлар Абайын билийинә, доғрудан да бел бағлайырмышлар кими, чидди бир тәрздә тәкрар этдиләр:

— Гой нәнәнин гулағына пүфләсин. Һеч олмазса, языг гарынын үрәйи сакитләшәр...

Абай билирди ки, бу чүр муаличә үсулу да, ағрыян ерә мүгәддәс язылардан чыхарылмыш рәнк төкмәк дә, ярая дуа вә айә охумаг да — һәр бир молланын, садә фалчынын һәрәкәтләриндән һеч бир шейлә фәргләнмәйән бир үсулдур. Абай отуруб фикирләшир, дүшдүйү вәзиййәтә истеһза эдирмиш кими күлүмсәйирди. Сонра бирдән нәнәсинин башыны гучаглады вә гулағына каһ пычылты илә, каһ да бәркдән охумаға башлады:

Чөһрәси хош, алмаз кими яныр көзү,
Янаглары ал шәфәгә бәнзәр, дүзү.
Әлә бил ки, ағ гар ятыб кәрдәниндә,
Гашларыны дүзәлтмишдир гүдрәт өзү.

Алачыгда отуранлар һеч бир шей баша дүшмәдиләр. Һамы гәт этди ки, о, дуа охуюр. Абай бардаш гуруб чидди бир тәрздә, әсл молла кими донгулданмагда давам этди:

Нийә надир көрүшләрдә кал олурсан,
Доғранырсан, үзүлүр, биһал олурсан?
Көзүн сөнүр, нитгин батыр, лал олурсан
Нәзәринә тохунанда онун үзү.

О, көзләрини гыйды, додагларыны сәссизчә тәрпәдиб пычылдады вә нәнәсинин гулағына үфүрдү:

— Суу-уф!

Бу онун өз ше'ри иди. О бунлары язда Нәваи вә Фүзулини хейли охудугдан сонра язмышды. Анчаг арвадлар мәсәләни һәлә дә баша дүшмүрдүләр, онлара элә кәлирди ки, Абай дуа охуюр. Арвадлардакы шашгынлығы узатмаг үчүн о, лап явашдан охуюрду, ялныз ахырда өз һийләсини даһа кизләтмәйәрәк, сәсини учалтды. Моллалар гур'ан охуяркән этдикләри кими, көзләрини гыйды, йырғалана-йырғалана:

> Чәнуб дейә учан кими көзәл гушлар,
> Сән дә элә тәләсирсән севимли яр...
> Эшитмәйир нәнәм — онда э'тигад вар,
> Гой дәрдинә элач этсин ше'рин сөзү!

— дейә охуду вә нәнәсинин гулағына үфүрдү: «Суу-уф!»

Ялныз инди һамы зарафаты баша дүшүб күлүшдү. Нәнәнин өзү дә буну баша дүшдү. Явашдан күлдү вә мәмнун бир һалда нәвазишлә нәвәсинин күрәйинә вурду, янағыны онун алнына япышдырды.

Лакин Абай енә дә әввәлки кими чидди отурмушду, анчаг көзләринин дәринлийиндә меһрибан бир тәбәссүм кизләнмишди. О, нәнәсини гучаглаяраг сорушду:

— Де көрүм, инди яхшы эшидирсәнми?

— Һә, элә бирдән-бирә чох яхшы олду. Сәни көрүм һәмишә бәхтәвәр оласан, — дейә гары тәшәккүр этди.

Оғланын зарафаты яшлыларын һәм күлүшмәсинә, һәм дә һейрәтинә сәбәб олду.

Абайын анасы Улжан бирдән-бирә күлмәди. О, оғлуна фикирли-фикирли нәзәр салды. Бу бир ил әрзиндә о нечә дә бөйүмүшдү! О, нечә дә еткинләшмиш, көзләриндән нечә дә ағыллылыг яғыр, о һеч дә өз гардашларына охшамыр!.. Нәһайәт, Улжанын додагларына йүнкүл бир тәбәссүм гонду.

— Оғлум, — деди, — мән элә билирдим ки, шәһәрдә сәни молла эдибләр, — сән исә, мә'лум олур ки, мәним гоһумәграбама чәкибсән!

Яшлылар онун нәйә ишарә вурдуғуну дәрһал баша дүшдүләр, енидән күлүшдүләр.

— Әлбәттә, онда Шаншар[1] ганы вар.

— Дәрһал билинир ки, о, Тонтекәнин нәвәсидир! — дейә һамы бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә сәсләнди.

Ким исә Тонтекәнин өлмәмишдән габаг дедийи сөзләри хатырлады: «Һачы вә моллаларын үмидини боша чыхартмаг даһа айыбдыр; әлмәк лазымдыр, гой эһсанда газансынлар...»

Абай фикирли-фикирли деди:

---

[1] Шаншар — гәбилә адыдыр.

— Апа[1], аралыг һәкими олуб, сәдәгә йығмагданса, Тонтекә кими өлмәк яхшыдыр.

— Доғрудан белә фикир эдирсәнсә, яхшыдыр. Сән нечә дә бөйүмүшсән, мәним оғлум! — дейә анасы сәсләнди.

Майбасарын гасиди, сагғаллы Гамысбай алачыға кирди. О, аяғыны кандардан ичәри гоян кими Абая мүрачиәт этди:

— Абай, гузум, атан сәни чағырыр!

Алачыға дәрһал сакитлик чөкдү. Бүтүн ахшамы Абая һаким олан һиссләр бир ан ичәрисиндә йох олду. О, динмәзчә чөлә чыхды.

Гонаг алачығы һеч дә аналарын алачығына бәнзәмирди, онун һәтта заһири көрүнүшүндән дә сәртлик вә союглуг яғырды. Абай ичәри кирәркән һамыя айдын вә учадан салам верди. Яшлылар онун саламыны алдылар, бурада хейли адам варды. Кунанбай, Майбасар, Жумабай вә Тобыкты гәбиләсинин бир нечә башчысы — Байсал, Божей, Каратай вә Суюндик бурада идиләр. Кәнчләрдән исә ялныз Байсалын эмиси оғлу, һәмишә ону мүшайиәт эдән Жиренше бурада отурмушду; о, бөйүк дә олса, Абайла достлуг эдирди.

Абай ушаглыгдан билирди ки, атасы белә адамларла, хүсусән үч-дөрд нәфәр эн нүфузлу ағсаггалла мүшавирә эдирсә, демәли, февгәл'адә бир һадисә һазырланыр. Индийәдәк Абай белә мүшавирәләрдә һеч вахт иштирак этмәмишди. Бу күн биринчи дәфә атасы ону, йәгин ки, бура гәсдән чағырмышды.

Абай отуран кими гочалар ондан өз шәһәр һәяты, дәрси вә сәһһәти һаггында сорушмаға башладылар. Һийләкәр сифәти олан, чох данышган гоча Каратай хүсусилә диггәтли иди. О, Кунанбайын галан оғулларыны да хатырлады вә деди:

— Сәнин Такежанын гочаг оғландыр, чох чәлд вә ағыллыдыр...

— Доғрудур, о һарада аш, орада башдыр! — дейә Божей әлавә этди.

— Доғру дейирсиниз, од парчасыдыр, — дейә Байсал да тәсдиг этди.

Кунанбайын о бири оғлу һаггындакы бу тә'рифләр ачыгдан-ачыға Кунанбайын өзүнә аид иди. Лакин о, динмәзчә отурмушду, бу ялтаглыгдан һеч дә хошһал дейилди. О, бирдән санки һамынын фикринә зидд олараг, Абая тәрәф чеврилиб деди:

— Нә чыхса, анчаг бу гара баладан чыхачаг!

Каратай башгаларындан әввәл һисс этди ки, Кунанбайын Абайы бурая чағырмасы, ону белә тә'рифләмәси әбәс

[1] Апа — ана.

дейилдир. О, Божејә вә Байсала тәрәф дөнәрәк, күлә-күлә сорушду:

— Сиз ешитмишсинизми, бу ушаг сүннәт эдиләндә нә демишдир?

Каратайын Абайын ушаглыг чағларындакы хатакарлығындан данышмаға һазырлашмасы Абайын хошуна кәлмәди. О, утандығындан гызарды. Лакин бөйүйүн сөзүнү кәсмәк олмазды. Абай өзүнү элә көстәрмәйә чалышды ки, куя бурадакы данышыгларын она гәт'иййән дәхли йохдур.

Каратай күлә-күлә сөзүнә давам этди:

— Сүннәт заманы о инчидикдә, ағлайыб белә дейиб: «Аман аллаһ! Нә үчүн мән анадан гыз доғулмадым?» Анасы да она чаваб вериб: «Мәним дүшүнчәсиз оғлум, онда доғмалы олардын, бу исә сүннәт эдилмәкдән даһа дәһшәтлидир!» Балача Абай исә бу заман бәркдән гышгырыб: «Ој-ој, гызларын да өз дәрди вар имиш?..» — дејә сәсини кәсмиш, даһа ағламамышды.

Гочалар күлүшдүләр.

Кунанбай енә дә гымылданмады, санки о һеч бир шей ешитмирди. Атанын вә Байсалын чидди симасындан айдын көрүнүрдү ки, бу чүр сөһбәтләрә мейл көстәрән олмаячагдыр. Абай буна севинди: о һеч дә истәмирди ки, бурая яшлы бир адам кими чағырылдығы һалда, она ағылсыз бир ушаг кими күлсүнләр.

Бу заман Абайын кичик гардашы Оспан гача-гача алачыға кирди. Абай бу күн нечә дәфә ону хәбәр алмышды! Бу дәчәл ушағы о нечә көрмәк истәйирди!

Оспан салам вермәйи унутмады, лакин нә атасына, нә дә башга ағсаггаллара әһәмиййәт вермәдән Абайын бойнундан салланды. О, Абайы бүтүн гардашларындан чох севирди. Онларын арасында беш яш фәрг вар иди.

Бөйүкләрин гаршысында Абай өзүнү бөйүк гардаша лайиг тәмкинли апармалы иди. О, Оспаны яваш-яваш гучаглады вә янагларындан өпдү. Гочалар баша дүшдүләр ки, ушаглар һәлә көрүшмәмишләр, она көрә дә онларын белә һәрәкәтләрини бағышладылар. Лакин Оспан дәрһал шулуглуг этмәйә башлады вә онун кәлмәси илә оянан яхшы тәәссүрат бир ан ичәрисиндә пуч олду. Абайын — һарада идин, — суалынын чавабында бу дәчәл ушаг онун габағында бардаш гуруб отурду, енидән бойнуну гучаглайыб өзүнә тәрәф чәкди вә гулағына бир пис сөйүш пычылдады. Ушаг буну өз бөйүк гардашы Такежандан ешитмишди. Абайын, һәсрәтини чәкдийи гардашы илә биринчи көрүшү белә олду! О, Оспаны ачыгла өзүндән кәнар этди.

— Ой, сән нә дедин!.. — дейә Абай сәсләнди, лакин Оспан Абайын сөзүнү кәсиб, енидән онун бойнундан салланды.

— Демә, атама демә! Мәбада дейәсән һа, — дейә о һәдә илә пычылдады вә бирдән Абайы архасы үстә ерә йыхды.

Абай бөйүкләрин янында һай-күй галдырмағын әдәбсизлик олдуғуну баша дүшәрәк, гардашынын әлиндән гуртармаға вә өзүнү дүзәлтмәйә чалышдыса да, чүссәли Оспан онун күрәйини ерә вурду, ағзындан яш бир шей чыхардыб, Абайын гойнуна сохду. Абай чийинләрини дартыб, хилас олмаг истәди. Бир аз бундан әввәл о, бөйүкләрин арасында нә тәшәххүслә отурмушду, дәчәл гардашы ону әчәб биабыр әләди!.. Оспан исә атасынын бурада олмасыны унудуб, күлмәкдән гәшш эдәрәк гышгырды.

— Гурбаға! Мән онун гойнуна гурбаға гойдум!

Абай даһа чох чабаламаға башлады.

Кунанбай арха тәрәфиндә сүпүрүшән ушаглара әввәлчә фикир вермәди, элә зәнн этди ки, өзләри тезликлә сакитләшәрләр. Анчаг бирдән кери дөнүб көрду ки, чүссәли Оспан Абайы йыхыб, синәсинин үстүндә отурмуш вә ону аяға галхмаға гоймур.

Бу дәчәллик Кунанбайы өзүндән чыхартды: о, бир әли илә Оспандан япышыб, өзүнә тәрәф чәкди, о бири әли илә үзүнә бир нечә бәрк силлә вурду. Ушағын үзү гыпгырмызы олду. О, инчиди, лакин атасынын габағында һәрәкәтсиз даянды, ири көзләри парламаға башлады. Силләләр ону горхутмады, Оспан элә даянды ки, куя һеч бир шей олмамышдыр. Ушағын бу тәмкининдән һейрәтә кәлмиш Суюндик Байсала тәрәф әйилиб:

— Бу ушагда чанавар тәбиәти вар! — деди.

О да чавабында пычылдады:

— Әсл Куждур[1].

Кунанбай нөкәрә ачыгла әмр этди:

— Бу ярамазы рәдд элә! — О буну дейиб, Оспаны гапыя тәрәф итәләди.

Ушаг сүрүшдү вә аз галды ки, йыхылсын; нөкәр тез ону тутду. Алачыға ани бир сүкут чөкдү. Ялныз һамы гурдаланыб өскүрәндә Кунанбай данышмаға башлады.

2

Алачығын ортасындакы дәйирми алчаг столун үстүнә гоюлмуш гара чыраг гырмызымтраг ишыг сачырды. Һәрдәнбир алачығын ашағыдакы дешийиндән күләк ичәри сохулдугча

[1] Куж — әфсанәви нәһәнк.

чырағын зәиф ишығы каһ азалыр, каһ да чохалырды. Ата бөйрүнү Абая чевириб отурмушду: ишыг онун үзүнә бир тәрәфдән дүшүрдү.

Кунанбайын үзүндән союглуг яғырды. Амиранә сифәти тутгун вә сәрт иди. Онун кәскин, нүфузлу сөзләри чох гәзәблә сәсләнирди. Нитги аталар сөзү вә мәсәлләрлә долу иди.

Абай һәлә баша дүшә билмирди ки, атасынын истәдийи нәдир, сөзләриндә нә кими кизли бир мәгсәд күдүлүр. Абай ялныз айры-айры чүмләләрин мә'насыны баша дүшә билирди. Ағсаггалларын көһнә адәтинчә, атасы икимә'налы ишарәләрлә данышыр, өз нитгинин мәгсәди үзәриндә гузғун кими һәрләнирди. Абай чүмләләри бир-бирилә әлагәләндирмәйә мачал тапмыр, гырыг фикирләр ичәрисиндә батыб галырды. О, бачара билсәйди алачыгдан чыхыб дүз анасынын янына гачарды, лакин чарә йох иди, атасы чағырмышды. Чыхыб кетмәк мүмкүн дейилди.

Она көрә дә о, отуруб гулаг асмагда давам эдирди. Айры-айры сөзләр онун үчүн тамамилә ени вә анлашылмазды, о бу сөзләри ядда сахламаға чалышырды. Атасы киминсә үзәринә һүчум эдир, кими исә һәдәләйирди — Абая да элә кәлирди ки, тәпәдән-дырнағадәк силаһланмыш дәһшәтли бир орду сүр'әтлә басгына кедир. Бә'зән атасынын анлашылмаз нитги она кәдәр кәтирирди, бу вахт о, көзләрини Кунанбайын үзүндән чәкмәдән, башга шейләр һаггында фикирләширди.

Нағыл данышанлара, ханәндәләрә вә үмумиййәтлә, нитги диггәтини чәлб эдән бүтүн адамлара көзләрини зилләйиб бахмағы Абай ушаглыгдан адәт этмишди. Инсан сифәти она тәбиәтин яратдығы ән көзәл әсәр кими көрүнүрдү. Гочаларын гырышларла өртүлмүш үзләри онун үчүн һәр шейдән чазибәли иди. Онларын янагларына вә алынларына һәкк олунмуш әйри-үйрү гырышлар, солғун көзләр, далғавари, узун саггаллар она чох заман бүтөв бир мәнзәрә кими көрүнүрдү. Будур, сейрәк ағачлары еничә пөһрәләнмиш бир мешәчик... Будур, гара торпаға өз юмшаг халысыны сәрмиш чәмән... Бә'зән онун тәсәввүрүндә инсан сифәти йыртычы һейвана вә я меһрибан эв һейванына гәрибә бир бәнзәйишлә чанланырды. Инсан сифәтинин һәрәкәтләриндә вә чизкиләриндә онун үчүн бүтүн бир каинат көрүнүрдү.

Атасынын узунсов башы газ юмуртасына охшайырды. Онсуз да узун олан сифәтини саггалы даһа да узун көстәрирди. О, Абая мешә кими галын гашларла өртүлмүш ики тәпәси олан бир дүзәнлийи хатырладырды. Кунанбайын еканә көзү сол тәпәдә сәрт вә айыг бир көзәтчи кими даянмышды... О, истираһәт нә олдуғуну билмир, ондан һеч бир шей кизләтмәк

олмаз... Бу бөйүк габарыг, еканә көз—көз гапағы алтында кизләнмир, һәр тәрәфә ити вә айыг бир нәзәр салыр, санки бүтүн әтрафдакылары удмаг истәйирди. О һәтта надир һалларда да гырпынмырды.

Кунанбай чийнинә юмшаг юнлу дәвә дәрисиндән тикилмиш күрк салмышды. О, ағыр-ағыр, инандырычы бир тәрздә сөйләйир, ялныз өз гаршысында отурмуш Суюндикә бахыр вә көзүнү ондан чәкмәдән данышырды.

Суюндикин һамар вә чаллашмыш саггалы күмүшү рәнкә чалырды. Һәрдәнбир о, көзалты Кунанбая өтәри бир нәзәр салыр, лакин дүз онун үзүнә бахмырды. Суюндикин заһири көрүнүшү Абая ади вә садә көрүнүрдү. Бу заһири көрүнүшүн алтында һеч бир шей кизләнмирди.

Илк бахышда Божей дә, элә бил, һеч бир хүсусиййәтлә башгаларындан фәргләнмирди. О, солғун, гараяныз сифәти, гара саггалы, бөйүк бурну илә, дейәсән, орадакыларын һамысындан көзәлди. Онун үзү дә һәлә гырышмамышды. Кунанбайын узун-узады нитги заманы Божей ериндән гымылданмырды, бир дәфә дә олса, башыны юхары галдырмырды. О, мүркүләйирдими, йохса, бир шей һаггында чидди фикирләширдими — буну демәк чәтинди. Шишкин, ағыр көз гапаглары онун кизләтмәк истәдийи һәр шейин үстүнү галын пәрдә кими өртүрдү.

Тәкчә габаг тәрәфдә отурмуш Байсал дүз Кунанбая бахырды. Онун бою уча, үзү гыпгырмызы, заһири көрүнүшү нүфузлу иди. Бөйүк, көйүмтүл көзләринин бахышындан союглуг яғырды — бу көзләрдә тәмкинлилик, сирри гәлбинин ән дәрин кушәсиндә сахламаг габилиййәти варды.

Галанлар исә гаш-габаглы вә динмәзчә отурмушдулар. Кунанбайын нә демәк истәдийини ялныз Каратай вә Майбасар баша дүшүрдү, Кунанбайын нитгинә ялныз онларын көзләри чанлы сурәтдә чаваб верирди.

Ағсаггаллар дөврә вуруб отурмушлар; бу дөврәнин бир башында атасы илә бир чәркәдә Абай, о бири башында исә кәнч, икид Жиренше әйләшмишди.

Жиренше Байсалын Котибак гәбиләси тәрәфдән гоһуму иди. О, Байсала гуллуг эдән садәчә бир икид дейилди. Байсал она бөйүк үмидләр бәсләйирди. О, инчәликләри сечә билән, мүшаһидә этмәйи бачаран бир адам иди. О, яхшы нағыл дейән вә зарафатчыл иди. Абай онун әввәлки зарафатларыны инди дә хатырлайырды. Бурая топлананлар ичәрисиндә Абай ялныз ону көрмәк вә ялныз онунла үрәкдән, тәкбәтәк сөһбәт этмәк истәйирди.

Инди исә Жиренше заһирәнми вә я үрәкдәнми бүтүн диггәтини Кунанбайын нитгинә вермишди, элә бил ондан башга һеч кими көрмүрдү. Дейәсән о, һәтта Абайы да сечмирди.

Будур, Жиренше гашларыны чатды вә гымылданды... Абай ялныз инди баша дүшдү ки, атасы өз нитгини гуртарыр.

— Ярамаз Кодарын ийрәнч һәрәкәти башга гәбиләләр гаршысында мәни утандырдыса, бизим гәбилә үчүн, бурая топлананларын һамысы үчүн бу, биабырчылыгдыр! Сизин һамыныз үчүн биабырчылыгдыр! — дейә о сусду, нүфузэдичи екаңә көзүнү Суюндикдән Байсала, нәһайәт, Божейә зилләди.

Нә Божей, нә дә Байсал өз ерләриндән гымылданмады. Галанлары исә һәйәчанла ерләриндән тәрпәндиләр. Кунанбайын сөзләри онлары яман тутмушду.

— Намус — өлүмдән йүксәкдир! Амансыз күнаһ үчүн амансыз да интигам алынмалыдыр, — дейә Кунанбай сөзүнү тамамлады.

Онун сәрт сөзләри гәт'и бир һөкм кими сәсләнди. Буну һамы һисс этди. Һамы яхшы билирди ки, Кунанбай гәт этдисә, ондан күзәшт көзләмәк файдасыздыр.

Беләликлә, ики йолдан бирини сечмәк лазымды: я ачыг саваша киришмәк, мүбаһисәйә чағырмаг — э'тираз этмәк, инад көстәрмәк, гәзәбләнмәк, я да Байсалын вә Божейин тез-тез этдийи кими, өз наразылығыны кизләтмәк вә Кунанбайын өз истәдийи кими рәфтар этмәсинә имкан вермәк, бүтүн мәс'улиййәти онун үзәринә йыхмаг — гой өзү долашдырыб, өзү дә ачсын!

Мәсәлә онларын һәяти мәнафеинә тохунмадыгда, бу кишиләр һәмишә мәһз белә һәрәкәт эдирдиләр. Сөзә хәсислик эдир, гейри-мүәййән вә ишарә илә данышырдылар. Инди, Кунанбайын чыхартдығы нәтичәдән сонра исә сусмаг мүмкүн дейилди: о, тәпәрсизләрә һеч бир илишик ери гоймамышды. Һәр кәс өзүнү тәләдә көрүрдү. Алачыға сүкут чөкмүшдү.

Абай Кодары танымырды. Бу ады эшидән кими «Козы — Корпеш вә Баян-Слу[1]» маһнысындакы Кодар образы дәрһал онун гаршысында даянды. Атасынын ону «ярамаз» адландырмасы да, кечән ил Абайын аналарына һәмин бу алачыгда акын[2] Байкокшенин охудуғу маһны да Кодара ярашырды. Абай һәтта елә күман этди ки, бәлкә, һәмин маһныдакы гәһрәмана бәнзәйән бир нәфәри гәсдән Кодар адландырмышлар.

Сүкуту биринчи оларағ Каратай дүшүнүлмүш, мә'налы бир нитглә позду:

— Һәгигәтән, дәһшәтдир... Аллаһ элләмәсин ки, — деди, — бизим оғулларымыздан вә я гызларымыздан биринин башына

---

[1] Һәмин эпик маһныда (поэмада) Кодар көзәл Баян-Слуя наил олмаг үчүн бир сыра гәддар вә һийләкәр һәрәкәтләр эдир.

[2] Акын — ашыг.

белә иш кәлсин! Әкәр Кодар, доғрудан да, бу чинайәти этмишсә — онун ери кафәрләрин ичәрисиндәдир.

Сонра дүз йоллардан сапараг, долайы йолларла, еһтиятла, бир сыра суал вә ишарәләрлә өз шүбһәсини билдирди: — Көрәсән, Кодар һаггында дейиләнләр доғрудурму?

Бурада отуранлар ичәрисиндә Кодарын гоһуму ялныз Суюндик иди. Буна көрә дә Кунанбай нитг сөйләйәркән дүз онун көзүнүн ичинә бахырды — о чалышырды ки, Кодарын мисли көрүнмәмиш дәһшәтли чинайәт этдийинә Суюндики инандырсын, о истәйирди ки, Кодары өз гоһумлары мүһакимә этсин. Әкәр Суюндик Кодар һаггында өз һөкмүнү версәйди бундан доған бүтүн ағырлыг онун вә гәбиләсинин үзәринә дүшәчәкди.

Лакин Суюндик инана билмирди ки, Кодар Кунанбайын дедийи кими күнаһкар олсун. Каратайын һийләси она көмәк этди: — О, «Әкәр, доғрудан да, күнаһкардырса» дейә сөзә башлады:

— Әкәр онун тагсыры сүбут эдиләрсә, истәсән лап элә бу саат бычағы онун үрәйинә сохарыг! Анчаг ким замин ола биләр ки, бунларын һамысы доғрудур?

Кунанбай өзүнү дүзәлтди, бүтүн бәдәнини ирәли вериб, онун сөзүнү кәсди:

— Эһ, Суюндик, — дейә о, гәзәблә сәсләнди, — зәифләрә Албасты[1] гәним олур! Ирадәсиз, тәрәддүд эдән башчы гара гүввәләри өз үзәринә чәлб эдир. Нә эйби вар, кәлин Кодарын әвәзинә үрәкдән анд ичәк, онун намуслу, күнаһсыз олдуғуна гәсәм эдәк! Ону тәмизә чыхардаг. О дүняда исә онун күнаһыны өз үстүмүзә көтүрәк. Анчаг мәним ики руһум йохдур! — Буну дейиб о, гәфләтән өзүнү итирмиш Суюндикә тәрәф чеврилиб ачыгла сөзүнә давам этди: — Сәнин өзүн нечә, Кодара замин олурсанмы? Онун әвәзинә анд ичә биләрсәнми? Үрәкдән анд ичәрсәнми?

Бу сөзләр ики чан арасында галан Суюндикә сон зәрбә олду.

— Мәним дә гоймаға ер тапмадығым икинчи бир руһум йохдур! Мән дә дейирәм ки, йохламаг лазымдыр. Мән бурая руһуму кирөв гоймаға кәлмәмишәм, — дейә о, гашгабағыны төкдү.

Онун бүтүн мүгавимәти дә бундан ибарәт олду. Суюндикин чыхышы чүр'әтли олдуса да, анчаг һамы баша дүшүрдү ки, о, тәслим олмаға башлайыр. Бундан вахтында айыг дүшән Кунанбай онун мүгавимәтини тамамилә гырмағы гәт эдиб деди:

---

[1] **Албасты** — шәр илаһәси.

— Бизә инанмырсанса, һәр ердә Кодарын ийрәнч һәрәкәтләриндән данышан чамаата да инанма! Ялныз өзүмүзүнкүләр олсайды дәрд яры иди, ядлар да дүнән йығынчагда бизи әлә салдылар! Онлар да һәр шейи билирләр. Оғулсан, кет онлары инандыр ки, яландыр! Бачарырсан бүтүн чамаатын ағзыны юм! Буну әдә биләрсәнми? Кишисән, ахырадәк сөзүнүн үстүндә дур: чүр'әт эдиб, ону тәмизә чыхарт! Я тәмизә чыхарт, я да мүгәссир бил! Анчаг, мәним әзизим, ериндә гурдаланма!

Суюндик чаваб вермәйә бир сөз тапмады. Гыса бир сукутдан сонра Байсал дилләнди. О, әввәлки сакитлийини позмаяраг, Кунанбая бахды вә һәвәссиз һалда сорушду:

— Һәркаһ биз Кодары тагсыркар һесаб этсәк, чәзасы нә олачагдыр?

Кунанбай чаваб верди:

— Газахлар һеч вахт бу чүр дәһшәтли чинайәт көрмәмишләр. Белә чинайәтин чәзасыны да биз билмирик. Чәза шәриәтә көрә олачагдыр. Гой ганун нә әмр эдирсә, о да олсун.

Бураядәк Кунанбай әсәби вә ачы данышырды, нә үчүнсә бирдән аһәнки дәйишди: санки бу әһвалат она да әзиййәт верирди.

Бәли, бүтүн йоллар, изләр кәсилмишди вә һамы дивара дирәнмиш атлар кими даянды. Енидән сүкут чөкдү.

Божей өз-өзүнә дүшүндү: «Ахы шәриәт кәрәк ишдән бахәбәр олсун! Ола билмәз ки, һеч бир шейин үстүндә о, адама һүчум этсин!» Анчаг бу фикри сөйләмәйә о, чүр'әт этмәди; чүнки Кунанбай ачы сөзләрлә онун үзәринә һүчум эдәрди. Божей дә сусду.

Сәбрсиз Каратай дөзә билмәйиб:

— Ахы шәриәт нә һөкм эдир? — дейә сорушду.

Кунанбай индичә көрүрмүш кими бир гәдәр узагда отуран Жумабая тәрәф дөндү.

— Мән шәриәтин һөкмүнү өйрәнмәк үчүн Жумабайы шәһәрә, Әһмәд Рза һәзрәтләринин янына көндәрмишдим. Онун чәзасы — асылмагдыр.

— Асылмаг? — дейә Каратай дәһшәт ичәрисиндә сорушду.

Божей Кунанбая сынайычы бир нәзәр салды вә көзүнү чәкмәдән она бахды. Кунанбайын үзүндән көрүнүрдү ки, о, сөзүндән дөнмәйәчәкдир.

— Доғруданмы башга чыхыш йолу йохдур? Тутаг ки, о лап гудуз бир көпәкдир, анчаг нечә олса, ахы о бизә гоһумдур! — дейә Божей сәсләнди.

Кунанбайын кур сәси енә эшидилди:

— Она рәһм эдән мин бир бәлайә кәлсин! Шәриәти данмаг

олармы? Нә ки Қодар, әкәр мәсәлә мәним сәадәтим, һәятым һаггында олса белә, кери чәкилмәрәм, тәрәддүд этмәрәм, — дейә о, сөзүнү гәзәблә гуртарды.

Һамы баша дүшдү ки, бу чөлләр атыны һеч бир кәмәндлә сахламаг олмаз.

Божей зәиф сәслә:

— Сән ки өзүнә эминсән, — деди, — билдийин кими дә эт.

Динмәзчә даяныб дурмуш Байсал сәсини белә чыхартмады.

Суюндик дә Божейин тутдуғу йолла кетди:

— Бүтүн халгы сән идарә эдирсән, чинайәткар да сәнин әлиндәдир, — деди. — Инчидән дә, инҹийән дә — һамы сәнин мүдриклийинә архаланыр. Биз бирчә шей хаһиш эдирик: нечә һөкм чыхарырсан чыхарт, анчаг йохла, сонра гәт эт. Бүтүн ихтияр сәниндир.

Ағсаггалларын һамысы Суюндиклә шәрик олду.

— Йохла, сонра нечә билирсән, элә дә һәрәкәт эт.

Лакин бу, ялныз заһири бир разылыг иди. Ахшамдан бәри кизли, ярымишарәләрлә, долайы йолларла мүбаризә кетмишди; һеч кәс Кунанбайла ачыгдан-ачыға кәлләкәлләйә кәлмәйә чүр'әт этмирди.

Һәркаһ һиссийят Божейи алдатмырдыса, Қодарын бу иши Қунанбайын ени бир фырылдағы иди. Бу һәм дә ади вә садә бир фырылдаг дейилди. Ким билир нә илә гуртарачагды? Һәр һалда, бу иш нечә гуртарыр гуртарсын, нәтичәси үчүн ялныз Кунанбай чавабдеһ олачагды, ахы һеч кәс она гошулмур, һеч кәс она тәрәфдар чыхмырды. Йәгин о өзү дә баша дүшүрдү ки, бу адамлар мүбаризә апармаг имканы әлдә эдә билмәк үчүн һийлә ишләдирләр.

Лакин башчылар мәхфи олараг, кәнарда галмаға үмид эдирдиләрсә дә, Кунанбайын да эһтияты һәлә гуртармамышды. О, өз планыны әввәлдән ахырадәк дүшүнмүшдүсә дә ахырадәк сөйләмәмишди.

Тобыкты гәбиләсинин минләрлә аилә үзвүнүн мүгәддәраты, гәбилә вә тайфаларын бүтүн мүрәккәб вә долашыг ишләри, мүнасибәтләрин бүтүн интиһасыз долашыг дүйүнләри, бүтүн рабитә вә чыхыш йоллары бурая топланмыш алты ағсаггалын әлиндә иди. Бүтүн сайсыз-һесабсыз һагг-һесаб, көрүнмәз чыхыш йоллары, инсан һийләләринин инчә телләри бу алты нәфәр ағсаггалын мәхфи чибләриндә кизләдилмишди.

Кунанбай аға-султан олдугдан сонра һамыдан йүксәйә галхмышды. Һакимиййәт онун әлиндә иди. О, харичи аләмлә, али һакимиййәт органлары илә әлагәдар иди, онлар Кунанбайла һесаблашыр, ону гиймәтләндирирдиләр. Бундан башга, онун әли һәр ерә чатырды, — о, дөвләтли иди. О, һазырча-

ваб, өзүнү сахламағы бачаран, нүфузлу, инадкар иди. Мәгсәдә чатмаг әзминдә олан мөһкәм бир адам иди. О, чәлд вәзиййәтә уйғунлашараг, әтрафындакылары сыхышдыра билирди.

Анчаг, Кунанбайын бүтүн күчү Тобыктыда идисә, демәк олар ки, бүтүн зәифлийи дә онда иди. Нечә дейәрләр: «учанда — ганад, әнәндә гуйруг лазымдыр». Бу башчылар, бу байсаллар вә божейләр — Кунанбайын һәм ганады, һәм дә гуйруғу идиләр.

Бу сон илләрдән бәри Кунанбай онларда әввәлки э'тимады һисс этмирди. Онларын арасындакы э'тимадсызлыг кетдикчә артырды. Кунанбай буну билирди. Лакин инди һеч кәс элагәнин кәсилмәсини истәмирди, һамы күзәштә кедирди. Онун үчүн бунун чох әһәмиййәти варды. О нә гәдәр күчлү вә һөкмран олса да, башга бир һаким дә варды ки, онунла һесаблашмаг лазым кәлирди. Бу һаким — тайфа иди. Тайфанын нәзәриндә башчыларын һамысы ағыр һөкм үчүн Кунанбайдан аз мәс'улиййәт дашымырды. Кунанбайын мәһви онларын мәһв олмасы демәкди. Онлар исбат этмәйә мәчбур олачагдылар ки, һөкм әдаләтли һөкмдүр, үрәкләриндә кизләдикләри исә ахырынчы мәсәләдир. Она көрә дә Кунанбай өзүнү элә көстәрирди ки, куя һеч бир шейдән шүбһәләнмир вә һеч бир шейә дә әһәмиййәт вермир.

Тобыкты бир чох гәбилә вә нәслдән ибарәт олса да бүтүн ишләрин ачары бурая топланмыш беш-алты башчынын әлиндә иди. Һамы онлар кими олмаға чалышыр, һамы онларын дедикләринә гулаг асырды. Табыктыя онлар башчылыг эдирдиләр.

Мисал үчүн, Кунанбайын сағ тәрәфиндә отурмуш Божейи көтүрәк. О, нүфузлу Жикитек гәбиләсиндән иди. Вахтилә Жикитекдән Кенкирбай кими мәтанәтли вә әзмкар бир һөкмдар етишмишди. Сонралар да бу гәбиләдән чохлу икид, басгын вә барымта[1] һәвәскары, һәр чүр йүрүш вә тәһлүкәли мачәрачылар чыхмышды. Жикитекләр ширин данышан, чошгун, итаәтә кәлмәйән бир халгды.

Байсал — бөйүк Котибак гәбиләсинин башчысы иди. Бу, күчлү бир гәбилә иди. Онлары әбәс ерә «Сыхяллы кәһәр атлар илхысы» адландырмамышдылар. Котибаклар һейвандарлыгла мәшғул идиләр, илбәил даһа бөйүк торпаг саһәләри элә кечирир вә гүввәтли олдугларыны билдикләри үчүн дә утанмадан, һеч бир шейә бахмадан пис вә шүбһәли ишләр көрүрдүләр.

Суюндик — башга гәбиләләрә нисбәтән сайча ән кичик Бокенши гәбиләсиндән иди. Онларын тәсәррүфатлары да йох-

[1] Б а р ы м т а — мал-гара чапгынчылығы.

сул иди. Кичик, кәлмә Борсак гәбиләси ана тәрәфдән бу гәбиләйә гоһум иди. Һаггында сөһбәт кедән Кодар да борсаклардан иди.

Кунанбайын өзү исә — Иркизбай гәбиләсиндәнди. Бу гәбилә сайча Жикитек вә Котибак гәбиләләриндән кичик олмасына бахмајараг, онлардан чох-чох зәнкин иди. Бундан башга, иркизбайлар нәслдән-нәслә Тобыктыны өз нүфузу алтында сахлайыр вә онун мүгәддәратыны һәлл эдирдиләр.

Байсал Кунанбая Божейдән вә Суюндикдән яхын гоһум иди. Көмәк лазым олдугда, чохлуғу өз тәрәфинә чәкмәк вә я гүввә топламаг тәләб эдилдикдә, Кунанбай һәмишә Байсала — Котибак гәбиләсинә архаланырды. Она көрә дә о, сайча бөйүк олан бу гәбилә үзәриндә өз нүфузуну сахламаға хүсусилә чалышырды.

Каратая кәлдикдә исә о, башгаларындан бир нөв кәнар кәзирди. О бүтүн гәбиләләрлә узаг, лакин эйни дәрәчәдә гоһум олан Кокше гәбиләсинин башчысы иди. Бу гәбилә бөйүк олмаса да, габилиййәтли вә зирәк Каратай һамы илә гоһумлуг мүнасибәтләриндән бачарыгла истифадә эдир, һеч бир заман һадисәләрдән кәнарда галмыр вә ән мүһүм гәрарлар чыхарылмасында иштирак эдирди.

Бурада отуран башчылар һәр нә этсәләр, һәр нә дейиб һәлл этсәләр, бөйүкләр, кичикләр, дүнякөрмүш ағсаггаллар, еткин кишиләр һамы, — һамы онлары мүбаһисәсиз вә сөзсүз гәбул эдәчәкдиләр.

Кунанбайын янында онун өз гардашы Майбасар отурмушду. Наһиййә рәиси олан кими о, әввәлки дост-ашналары илә достлуғу дәрһал позмуш, һәтта Кунанбайын ән яхын гоһумларындан да узаглашмышды. Инди дә, онун ушаглыг адәтинчә, Кунанбайын габағында өзүнү языг бир гузу кими көстәрмәсинә бахмајараг, сон дәрәчә гәддар бир адам иди. Майбасар, о иркизбайларын башында дурурду ки, Кунанбайын йүксәлмәси вә һөкмранлығы онлар үчүн хүсусилә әлверишли иди.

Элә Божейлә Кунанбайын арасы да Майбасарын үстүндә дәймишди. Ики ай бундан әввәл Божей, Майбасарын өзбашыналығындан тәнкә кәлмиш халгын хаһиши илә Кунанбая мүрачиәтлә наһиййә рәисинин дәйишдирилмәсини тәләб этмишди. Кунанбай Майбасарын этдийи гәддарлыгдан яхшы хәбәрдар олса да, Божейин хаһишини рәдд этмишди. О белә гәт этмишди ки, өз сарсылмаз күчүнүн вә мөһкәм ирадәсинин бир нөв ин'икасы олан бир шәхси янында сахламаг һеч дә пис дейилдир. Майбасарын эндирдийи зәрбәләр дөзүлмәз олдугда, һамы ондан — Кунанбайдан көмәк истәмәйә мәчбур олачагдыр. Беләликлә, Майбасар һамыя хатырладачагды ки, Кунанбайын һөкмранлығына э'тинасызлыг этмәк олмаз!

Г... библиотека КССР им. А. С. Пушкина Инв. 23867

Кунанбай Кодар һаггындакы сөһбәти дәйишиб мал-гара-нын нечә көкәлмәси вә отун яхшы-пислийи һаггында башчылардан сорғу-суал этмәйә башлады. Сонра да дағa нә заман вә нечә көчмәк һаггында көстәришләр верди. Һамы билдирди ки, бу ил Чинкиз сыра дағларына көчмәк лазымдыр. Һәрчәнд, о тайдакы отлаглар Керей тайфасындан олан гәбиләләрин иди, лакин ауллары онларла лап янашы гуруб, сонра да чайларын саһилләри илә яваш-яваш узаглара көчмәк оларды. Тобыкты ағсаггалларынын кизли бир ниййәти вар иди: онлар һәр ил зәиф гоншу гәбиләнин чай саһилләри илә һәрәкәт эдә-эдә, кәләчәкдә һәмин отлаглара бүтүнлүклә саһиб олмаг истәйирдиләр.

Бу сөһбәт ағыр кәркинлийи дағытды. Һамы сәрбәст, һәвәслә, ачыг данышмаға башлады. Жиренше бундан истифадә эдәрәк, Абая көз вурду вә башы илә алачығын гапысына ишарә этди.

Абай һәлә дә билмирди ки, Кодар кимдир вә о нә чинайәт ишләмишдир. Анчаг о, бәдәнинә үшүтмә кәтирән «асмаг» сөзүнү эшитдикдә дәһшәтә кәлмишди. О, горху ичәрисиндә Кунанбая бахыб вә дәрһал баша дүшмүшдү ки, атасы, дейәсән, белә гәддар бир гәрарын үзәриндә исрар этмәйә гадирдир. Анчаг о, элә бурадача фикирләшди ки, индийәдәк газах чөлләриндә адам асмаг һаллары олмамышдыр, — бу чүр э'дам һаггында о, бу вахтадәк һеч бир шей эшитмәмишдир. Бу дәһшәтли сөз узаг кечмиши, Һарунәлрәшид дөврүнү онун тәсәввүрүндә чанландырды; бу сөз яд өлкәләрлә — Бағдад, Мисир, Гәзнә илә әлагәдар иди. Абай белә бир нәтичәйә кәлди ки, «асмаг һаггында бу күн, йәгин ки, элә-чә, адамлары горхутмаг үчүн данышырлар, — бизим ердә бу ола билмәз, олмаз»!

Жумабайын нә үчүн шәһәрә кетдийини о ялныз инди баша дүшдү. Бу да Абайы һейрәтә кәтирди. Онлар нечә вахт бир ердә олмушдулар, Жумабай бу барәдә бир кәлмә дә данышмамышды! Бу өлүм чарчысы шәриәтин һөкмүнү гәлбиндә кизләдиб, Абайла чапышыр, зарафат эдир, әйләнирди!.. Инди исә элә сакит вә динмәз отурмушду ки, куя һеч бир шейин она дәхли йох иди. Абай Жумабая бахдыгча бөйүкләр она сиррли, анлашылмаз көрүнүрдү. «Мән дә бөйүк олсайдым, онлары баша дүшәр, нә истәдикләрини ганардым, нечә һәрәкәт этмәк лазым кәлдийини биләрдим» — дейә о, дүшүнүрдү.

Шәһәрдә Жумабайын тәәччүблү рәфтары инди онун ядына дүшүрдү. Көк дөрдяшар сәмәнд аты һәйәтдән чыхаркән о демишди: «Буну һәзрәтә апармаг лазымдыр. Атан она һәдиййә көндәрмишдир». О, мәсчид башчысы Молла Әһмәд

Ризанын һарада яшадығыны сорушдугда Абайын мүрәббиси Жумабая йол көстәрмәйи Абая әмр этмишди.

Онлар молланын эвинин һасарындан ичәри кирдикдә, аты ағача бағламаға башладылар. Һәзрәт онлары көрән кими, баша дүшдү ки, ат она һәдиййә кәтирилмишдир, анчаг бу барәдә һеч бир сөз демәди. Жумабай она Кунанбайдан салам етирди вә әлавә эдиб деди:

— О өз оғлуна, сизин шакирдиниз, бу саат гаршыныздә дуран бу оғлана хейир-дуа вермәнизи хаһиш эдир.

Һәзрәт о саат саламын чавабыны гайтарды.

— Рәһмдил вә меһрибан аллаһ она әвәз версин, — дейә молла тәнтәнә илә сәсләнди вә әлини көйә галдырыб Абая хейир-дуа верди.

Тәмтәраглы китаб ифадәләрини ишә салан һәзрәтлә данышмаг үчүн сөз тапмаян Жумабай дәрһал мәтләбә кечди: Кунанбай бир мәсәлә барәсиндә алимләр башчысынын рә'йини билмәйи хаһиш этмишдир, анчаг бу тапшырыг чох әһәмиййәтли бир тапшырыгдыр. Жумабай буну дейиб мә'налы бир тәрздә һәзрәтә бахды, сонра көзләрини Абая зилләди. Һәзрәт Абая деди:

— Ибраһим[1], оғлум, мәдрәсәйә кет, аула йола дүшмәмишдән габаг яныма кәл, хейир-дуа верим.

Абай чыхыб кетди.

Инди Абая һәр шей айдын иди: Жумабай Кунанбайын һәзрәтин ағзындан ән ағыр һөкм эшитмәк арзусунда олдуғуну она сөйләмишди.

Абайы бу алачыгда нә сахлая биләрди? Бурада о, нә сәмими бир сөз эшидәчәк, нә дә хош бир бахыша раст кәләчәк иди. Абай бир гәдәр көзләдикдән сонра Жиреншенин далынча явашча алачыгдан чыхды. Жиренше дағын этәйиндә отламаға бурахмаг үчүн атыны буховлайырды. Ачыг гапыдан дүшән сөнүк ишыгда о, Абайы дәрһал көрүб явашча чағырды:

— Абай, мән бурадаям! Бурая кәл!

Абай һәлә достунун янына чатмамышды ки, өзүнү сахлая билмәди, додагларындан бу суал гопду:

— Аһ, Жиренше, бу саат һаггында данышылан Кодар кимдир? Бир мәнә де көрүм, ахы о нә этмишдир?

— Кодар? О, Борсак тайфасындан йохсул, торпагсыз бир кәндлидир.

— О бу саат һарададыр?

— Чинкиз ямачында. Бокенши ашырымынын этәйиндә яшайыр.

---

[1] Абайын әсл ады Ибраһим иди. Абай, анасынын она әзизләмәк үчүн вердийи аддыр.

— Ахы о нә пис иш көрмүшдүр?

— Дейирләр ки, бу ил онун еканә оғлу өлдүкдән сонра, өз кәлини илә араны сазламышдыр.

— Араны сазламышдыр? Нечә йә'ни араны сазламышдыр?

— Бунун нечәси йохдур ки... Элӛчә, ону алтына алмышдыр...

— Нә дедийини баша дүшмүрәм.

— Гәрибә оғлансан! «Алтына алмаг» билмирсән нә демәкдир? Эркәк дәвә илә диши дәвә көрмүшсән ки... Инди баша дүшдүн? О буну дейиб өз сөзләрини әдәбсиз һәрәкәтләрлә баша салды.

Жиренше ағсаггалларын янында дарыхдығы үчүн алачыгдан тәмиз яз һавасына чыхдығына севинирди. О, зарафатлашмаг, Абайы күлдүрмәк истәйирди. Лакин Абайын күлмәк мәгамы дейилди, онун үзү енә дә чидди иди. Жиреншенин сөзләриндән онун бүтүн бәдәнинә ләрзә дүшмүшдү.

— Көрәсән бу доғрудурму? — дейә о, «доғрудур» сөзүнү узада-узада сорушду.

— Элә иш дә ондадыр, һеч кәс йәгин билмир ки, мәсәлә нә ердәдир... Халг арасында исә шайиә яйылмышдыр. Элә она көрә дә Суюндик дейир ки, ишин һәгигәтән белә олуб-олмадығыны йохламаг лазымдыр, — дейә Жиренше енидән чиддиләшди.

— Йәгин ки, бу яландыр, дейилми?

— Чохлары белә дүшүнүр. Анчаг Кунекен[1] Сыбан тайфасынын йығынчағына кетдийи заман Солтабай бүтүн чамаатын ичиндә ону бунун үстүндә мәзәммәт этмишдир. Әһвалат белә олмушдур: Кунекен она насыбайы[2] тәркитмәк лазымдыр дедикдә о, донгулдана-донгулдана бу чавабы вермишдир: «Насыбай — бөйүк бир күнаһ дейил, сән гулағынын дибиндә, Чинкиздә юва салыб шүбһәли ишләрлә мәшғул олан о түклү ифрити чиловласан, пис олмазды!» Элә бил, Кунекенин башына гайнар су төкүлмүшдү, өзүн көрдүн ки, о инди дә өзүндә дейилди... Одур ки, гаш-габағы ер сүпүрүр...

Абай о саат атасыны—«асмаг» сөзүнү тәләффүз эдәндә олдуғу кими гаралмыш, гәзәбли Кунанбайы көзүнүн габағына кәтирди. О, бир нечә дәгигә гашларыны чатараг, динмәзчә даянды, сонра бирдән кери дөндү вә дәриндән аһ чәкиб кетди. Санки бу, аһ дейил, ағыр бир хәстәнин инилтиси иди. Абай анасынын алачығына кедирди. Жиренше ону сахламаг вә нә исә демәк истәди, анчаг Абай кери дөнмәди, онун чағырышына сәс вермәйәрәк, гаранлыгда көздән итди.

---

[1] Кунекен — Кунанбая һөрмәт үчүн верилмиш аддыр.

[2] Насыбай — саггыз кими бир шейдир.

3

Кодар, кәлининин гыздырдығы гурутлу шорбаны гуртум-гуртум ичирди.

— Камка, гузум, кәрәк ки, бу күн чүмәдир? — дейә о, кәлининдән сорушду.

— Бәли, чүмәдир. Гәбр устә кедиб, дуа охумаг лазымдыр, — дейә Камка чаваб верди вә дәриндән аһ чәкиб әлавә этди: — Бу күн дири адам кими юхума кирмишди.

— Аман, эй меһрибан аллаһ, эй меһрибан аллаһ! — дейә Кодар аһ чәкди.

Онун энли, баһадыр синәсини долдуран гәм-гүссә дә санки бу аһла чөлә чыхды. Мәкәр чансыз хәяллар гәлбә тәсәлли верә биләр? Еканә оғлу Кутжан бу кечә онун да юхусуна кирмишди. Анчаг бу, тәсәллимидир? Камканы бу юхулар һәр һалда сакитләшдирир. Нә олар, гой о нағыл этсин. Гой кәнч гәлби, һеч олмаса, бу юху илә тәсәлли тапсын. О, Камканы динләйирди...

— Мән ону чанлы кими көрдүм: куя алачығымыза кәлмишди. Атдан дүшдү, о гәдәр шад иди ки, үзү әлә күлүрдү ки... ичәри кирди, мәнә яхынлашыб деди: «Атамла чох ағлайырсыныз. Мән сизин инилтинизи тез-тез эшидирәм. Йохса, әлә күман эдирсиниз ки, мән доғрудан да өлмүшәм! Көрүрсәнми, мән гайытмышам... Мән һеч дә өлмәмишәм! Етәр, Камка! Даһа гәм чәкмә, шад ол!» О беләчә дейирди. Мән дә севинирдим!

Кәнч гадын вә гоча сусдулар. Янагларындан парлаг кәз яшлары ахмаға башлады.

Әтраф сакит иди. Лакин Камканын гулағына һараданса гәрибә бир улама сәси кәлирди. Нечә күн иди ки, Камка һәр сәһәр бу сәси эшидирди.

О, рәнки гачмыш үзүнү гайынатасына чевириб диггәтлә гулаг асмаға башлады. Гызармыш кәзләри яшла долмушду. Онун арыгламыш үзүнүн дәриси алтында көйүмсов дамарларын нечә дөйүндүйү көрүнүрдү.

— Күләкдир, гызым, Чинкиз ямачларына дәйиб әлә сәсләнир.

— Бәс о нә үчүн белә улайыр?

— Сарайын дамы чүрүйүб. Дешикләрдән көһнә гамышлар салланыр. Күләк дәйдикчә улаян о мәнфур гамышлардыр, — дейә Кодар ону сакит этди.

Онлар алачыгдан чыхдылар. Бу көһнә, гаранлыг, сөкүк алачыг кичик саманлыға япышыб галмышды. Әтрафда нә бир нәфәр адам көрүнүр, нә гышлаг, нә дә бир алачыг варды. Гоншу ауллар чохдан яйлаға көчүб кетмишдиләр.

Кутжан һәмишә дейәрди: «Биз бурада отагда галмаячағыг ки!» О, көчмәк үчүн ики-үч дәвә тапар вә аиләсини көтүрүб, яйлаға кедәнләрин далынча йола дүшәрди. Мәкәр о заман онлар отлаг гайғысы чәкәр, касыб тәсәррүфатда иши нечә саһмана салмаг фикринә галардылар? Чох заман Кодарын өзү дә дейәрди: «Аулла кетмәк пис дейил, сүдсүз галмарыг, бәлкә бир аллаһ бәндәси бүтүн яйы бизә бир инәк дә верди».

Бу ил исә кечә-күндүз үстүндә ағладыглары Кутжаның тәзә гәбрини бахымсыз бурахыб кетмәйә нә Камка, нә дә гоча үрәк этмәмишди.

Онларын мал-гарасы аз иди. Әкәр балача сүрүләри кечә-күндүз беләә отламыш олсайды, Чинкиз ямачларындакы отлагларын һеч йүздә бир һиссәсини дә отлая билмәзди. Гышда, оғлу өлдүкдән сонра Кодар өзкә ердән кәлмә гоча гоһуму касыб Жампеиси өз янына кәтирди. Жампеис муздла ишләйиб, өзүнә чөрәк пулу газанырды. Торпагсыз, аиләсиз вә юрдсуз Жампеис бүтүн өмрүнү күч-бәла илә доланмышды. О, «ясин» охумаға кәләркән Кодар: «Ики параны бир ерә гоярсан, бир бүтөв олар. Биз кимә бел бағлая биләрик? Бирбиримизә архаланыб, бир тәһәр яшаярыг», — дейә она тәклиф этмишди. Беләликлә Жампеис онларын янында галмышды.

Кичик сүрүнүн гайғысындан гуртармышдылар. Әвдә элә дә иш йох иди. Амансыз зәманәнин ағырлығы вә чәкдикләри мүсибәтләр нәтичәсиндә бели букулмүш ики гоча вә ачы кәдәрин әздийи кәнч гадын бүтүн күнү гәбр үстүндә кечирирдиләр. Бу күн дә онлар сәссизчә гәбр үстә кетдиләр.

Көз гамашдыран май күнү хүсусилә фәрәһли иди. Кениш чөл гызыл шүая гәрг олмушду. Памбыг кими ағ, сейрәк булутлар көйдә сүзүрдү. Алчаг тәпәләр яшыл отла өртүлмүшдү. Һәлә чох учалмамыш, лакин сых олан көй от торпағын үстүнү яшыл халча кими бәзәмишди. Чөлдә халчакүлү, новрузкүлү, лалә, гызыл топчичәйи, ябаны замбаг вә хашхаш, гәрибә нахышлар кими алабәзәк, гырмызы, сары, мави рәнкә чалырды, — санки чөлдә пар-пар парылдаян гәрибә кәпәнәкләр дәстәси учушурду. Чинкиз ямачларындан әсән сәһәр меһи, һәмишә олдуғу кими, сәрин иди. О, бүркүнү алыр, йүнкүл, зәриф бир тәравәт кәтирирди.

Лакин һәятын бүтүн бу шәнлийи, оянан тәбиәтин чошгун шадлығы, элә бил, бу ики бәдбәхтә аид дейилди. Онларын көзү гаршысында ялныз бир шей дурурду: лап бу яхынларда, бах, о тәпәдә йүксәлмиш, үстү дашлы тәзә гәбр... Онларын көзләри вә үрәкләри ялныз орая доғру йөнәлирди. Чаван будаглар онлара ялныз кечән язы хатырладырды, о заман күмраһ, шән Кутжан һәлә сағ иди. Инди бу хатирәләр онларын гәлбини тәсәввүрәкәлмәз бир кәдәрлә долдурурду.

Кодарын алтмыш яшы бу яхынларда тамам олмушду. Сачы-саггалы ағармыш олан бу гочада бир баһадыр көркәми варды. Кодарын үрәйиндә элә бөйүк бир һәят эшги гайнайырды ки, дөзмәйә гадир олмадығы бу дәрд олмасайды дүнядa һеч бир шей ону сындыра билмәзди. Кәнчликдә о, әсл батыр имиш. Чәлдликдә вә гочаглыгда һеч кәс она бәрабәр ола билмәзмиш. Гочалана гәдәр дә о, өз шәрәфли адыны ләкәләйә биләчәк һәр бир шейдән горумушду. Киминин шөһрәт вә һакимиййәт дүшкүнү олмасы, киминин өз гүдрәт вә күчүндән мәст олмасы онун вечинә дә дейилди. Кодар өз чызығындан чыхмыр, нәйи варса, онунла да кифайәтләнир, өз аиләси дахилиндә сакит, башга көзләрдән узаг бир һәят кечирирди. Нә өзкәләрин аулларына кетмәк, нә дә байрам шәнликләри ону чәзб эдирди. Нәинки узаг аулларда, һәтта өз аулларында да ону аз адам таныйырды. Онун өзү дә сайча аз олан гоһумлары борсаклардан вә бокеншиләрдән башга һеч кәслә үнсиййәт этмирди.

Алты ай бундан әввәл она үз верән бөйүк дәрд — көзүнүн ағы-гарасы Кутжанын өлүмү инди дә үрәйини чайнаг кими дидирди.

Инди нәйә үмид этмәк оларды? Нәдә тәсәлли тапыларды? Ахы таледән рәһм ума билмәзсән! Нә гәдәр фикирләшсән дә, һеч бир чыхыш йолу йохдур! Демәли, гара фикирләри баштан чыхартмаг лазымдыр!

Онун кәлини, оғлунун севкили йолдашы, зәиф ирадәли Камка кишинин көзү гаршысында дәрд әлиндән мум кими әрийирди. Онун гисмәти нә олачагды? Бу суала чаваб вермәкдән үрәк горхурду. Кәлинин чыхыб кедә биләчәйини, яд ола биләчәйини гоча дүшүндүкдә элә билирди ки, бу да Кутжанын өлүмү кими дәһшәтлидир. Әкәр белә оларса о, икинчи дәфә оғлуну итирмиш олачагдыр, — ахы Кодар киши онларын һәр икисинә ата олмушду.

Камка илә Кутжан бир-бирини бәрк севир, дава-галмагалсыз, чох яхшы яшайырдылар. Камка бүтүн варлығы илә ени эвин гайғысына галырды, бура онун өз доғма ювасы олмушду. Камка бурадан чох-чох узагларда яшаян Сыбан тайфасындан фағыр, етим бир гыз иди. Кутжан ана гоһумларынын янына кедәркән она раст кәлмиш вә һәмин кечә дә көтүрүб гачмышды. Кодар ону өз оғлундан аз севмирди. О һәр икиси үчүн ата иди. О, садәгәлбликлә үмид эдирди ки, ушаглара олан бу мәһәббәти, бу үнсиййәти өләнәдәк әзиз тутмаг она нәсиб олмушдур.

Бир нечә күн бундан әввәл Жампеис дағларда башга чобанлардан эшитдийи ийрәнч, чиркин деди-годулары Кодара хәбәр вермишди. О заман Кодар Жампеиси яхшы баша дүш-

мәмишди, баша дүшдүкләри исә ону бәрк гәзәбләндирмишди. О даһа гулаг асмаг истәмәйиб, Жампеисә сусмағы әмр этмишди. Доғруданмы наз-не'мәт ичиндә яшаян адамлар ишсизликдән бу гәдәр гудуруб һәр чүр ялан, ифтира дүзәлдә биләрләр? Бәлкә онлар сайыглайыб суал эдирләр ки, «Нә үчүн Кодар мағарая гапанан кими эвдән эшийә чыхмыр?» Бәлкә бә'зиләри дә ачы-ачы әлавә эдирләр: «Бәс онун кәлини нә үчүн эвдә отурмушдур? Бәс о нә фикир эдир?»

Бу ишарәләр Кодары ағыр даш кими әзди. Бу данышыглардан вә деди-годулардан о беләә баша дүшдү ки, чаван дул гадына тезликлә әр ахтарыб тапмаг вә ону башлыгсыз әрә вермәк — йә'ни садәчә олараг, бир вәрәсә дүзәлтмәк истәйирләр ки, о да Кодарын эмлакыны вә мал-гарасыны өз әлинә кечиртсин. Бу чүр пис нийјәтләри үрәклә яянлар өзләрини гоһум-гардаш, гайғыкеш гәләмә верән адамлар идиләр. Кодар һамыдан узаглашмаға башлады, о һәтта истәйирди ки, эвинә дә һеч кәс кәлмәсин. О өз-өзүнә һей тәкрар эдирди: «Һеч олмазса бир ил, һеч олмазса гара иләдәк ону раһат бураха идиләр». Бәс сонра нә олачагды? Бу барәдә о һеч дүшүнмәк дә истәмирди. Будур, кинлә долу деди-годулар ахырда онун тәнһа комасына да кәлиб чатды.

Кодарын рәнкинин гаралдығыны көрән Жампеис баша дүшдү ки, онун яраларынын үстүнү ачмамаг, сөз-совун далыны данышмамаг даһа яхшыдыр. Һәм дә о, чоханышан адам дейилди, ики кәлмәни бир-биринә гошуб өз фикрини башгасына билдирмәк онун үчүн чох чәтин иди. О сусду.

Әһвалат исә белә олмушду: бу яхынларда, отлагда гоча чобан Айтимбет ондан лапдан сорушмушду:

— Дейирләр ки, Кодар өз кәлини илә яшайыр. Сән буну билмирсән?

Жампеисин түкләри биз-биз олду. Бүтүн бәдәни әсә-әсә деди:

— Белә бир биабырчылыг һаггында бир шей эшитмишәмсә, аллаһ мәнә дөнә-дөнә гәним олсун! Бу чүр сөһбәтләрдән әл чәк, динсиз!

Айтимбет баша дүшә билмәди ки, о өзүнү тәмизә чыхартмағамы чалышыр, йохса сәмими сурәтдә тәәччүбләнмишдир? Анчаг гоча чобан нә бөһтанчы, нә дә деди-годучу иди. Айтимбет ихтиярсыз олараг фикирләшди: «Языг бир шей билмиш олсайды, чәтин ки, белә тәәччүбләнәрди. Демәли, онлар я һәгигәтән тагсыркар дейилләр, я да ки, бу, һеч бир шейдән шүбһәләнмир...» Айтимбет Кодарын гышлағы яхынлығында яшайырды. О һәрдәнбир гочанын янына кәлән-кедән касыб-кусубдан сорғу-суал этди, нәһайәт, белә гәрара кәл-

ди ки, Кодар гәт'ииијән тагсыркар дејилдир, она чиркин бөһ-тан атырлар.

Анчаг Кодарын јанына кәлән-кедән вә һәгигәти билән ка-сыб гоншулар деди-годучуларла әбәс јерә мүбаһисәјә кири-шир вә гочаны гызғын мүдафиә едирдиләр, — ким исә јалан торуну сә'јлә һөрмәкдә давам едирди. Бөһтан нәинки сөнмүр-дү, әксинә, о, ачы түстүсүнү һәр јерә јајыр, Кодары һәр тә-рәфдән бүрүјүрдү.

Көрүнүр, Кодара бир дәрд аз имиш ки, бу јени дәрд дә башына кәлирди! Үч күн бундан әввәл Сүјүндик бошбоғаз Бектени гәсдән онун јанына көндәрмишди. Бектен Кодары алачыгдан чыхарыб, дили долаша-долаша һәмин мәсәлә әт-рафында узун-узады данышмыш, ахырда исә демишди:

— Мәкәр һамынын ағзыны јума биләрсән! Мәрһәмәтли адамларын сәнә јазығы кәлир. Онлар бу деди-годулара сон гојмаг истәдиләр, анчаг бачармадылар! — Бу заман Бектен Сүјүндикин адыны чәкди вә куја сөзарасы ону тә'рифләмәјә башлады. Сонра јенә јарымишарәләрлә Кодара әзијјәт верә-рәк, бирдән көзүнүн ичинә деди: — Сәнин вә кәлинин һаггын-да јаман горхулу шејләр данышырлар!

Кодар диксинди.

— Еј, нә ағзына кәләни данышырсан!.. — дејә о, Бектени һәдәләди, санки онун үзәринә атылмаг истәди.

Бектен сакитчә сөзүнә давам етди:

— Кунанбај бу деди-годулара инанмышдыр. Сәнә амансыз диван һазырлајыр. Лакин Сүјүндик һеч өз гоһумуну әлә ве-рәрми? О мәни гәсдән сәнин јанына көндәрди: «Гој, — де-јир, — бу туфан јатана гәдәр Кодар узаг бир јерә чыхыб кет-син!»

Кодар өзүндән чыхмыш һалда јериндән сычрады.

— Итил бурадан! Рәдд ол көзүмүн габағындан! Аллаһын өзүнүн мәнә јазығы кәлмәдији һалда, Кунанбајын тутачағы диван мәним үчүн нәдир? Итил бурадан! — дејә о, Бектенин үстүнә чығырды.

Бу күн дә Кодар һәмин инчиклији хатырлајараг, ичәри-синдә кин вә гәзәбин нечә гајнадығыны һисс едирди. Лакин о, бу барәдә Камка илә данышмағы ағлына белә кәтирә бил-мәди. Онун аталыг гәлби виҹдан әзабы чәкирди. Ахы Камка онун доғма, чох севимли бир гызы иди. Ахы онлар һәр күн өз ағыр јүкләрини бир јердә дашымыш; бир јердә дәрдләш-миш, бир јердә аһ чәкмиш, бир-бириндән һеч нә кизләтмә-мишдиләр. Кет-кедә онлар о гәдәр доғма вә меһрибан ол-мушдулар ки, чох заман өзләрини бүтүн өмүрләри бoју бир јердә јашамыш гоча адамлар кими, ата илә јеканә гыз кими һисс едирдиләр; онларын һәр шеји — бүтүн ачылыглары, һәјат-

дакы бүтүн уғурсузлуглары үмуми иди. Онлар бир-бирини инсанын баша дүшмәйә гадир олдуғу гәдәр баша дүшүрдүләр.

Онлар һәр шей һаггында сәмими, сәрбәст, чәкинмәдән даныша биләрдиләр, анчаг Кодар өз сакит, дәрд-гәмдән эримиш кәлининә беләдәһшәтли бөһтан һаггында даныша билмәзди, онун буна дили кәлмәзди.

Онлар яваш-яваш аддымлайыб гәбрә чатдылар. Кодар фатиһә верә билмирди, Камка да һеч ердә охуюб өйрәнмәмишди. Гәбр үстүнә кәләндә онларын һәр бири өзүндән бир нөв дуа дүзәлдир, өз дәрдини Кутжана сөйләйир, явашдан ону мәзәммәт эдирди ки, нә үчүн онлары тәрк эдиб кетмишдир. Бу заман онларын көз яшлары гәбр үзәринә ахмаға башларды. Онлар чох вахт гәбрин үстүндә үзүгойлу дүшәр вә бир-биринә сыхылараг динмәзчә дурар, көзләрини гәбрдән чәкмәздиләр. Онлар гәбр үстүндәки һәр бир кичик дашы да таныйырдылар. Күләк гуру бир оту гәбрин үстүнә кәтирмиш олсайды — онлар дәрһал ону көтүрәрдиләр; гәбрин үстүндәки торпаг учса вә я ятса иди — онлар торпағы дүзәлдиб һамарлардылар.

Онлар бу күн дә гәбр үстүндә чох отурдулар.

Бирдән онларын архасындан ат аяғынын сәси эшидилди, атлылар яхынлашдылар. Нә Кодар, нә дә Камка кери бахмады, һәтта онлар башларыны да дөндәрмәдиләр. Атлылар онлара лап яхынлашдылар.

Онлар беш нәфәрдән: Майбасарын гасиди Камысбай, Кодарын узаг гоһуму Жетпис вә Кодарын Борсак гәбиләсиндән үч икид иди. Камысбай атдан дүшәркән донгулданды:

— Бир бах, көр нә илә мәшғулдур, риякар!

Онлар Кодарла Камканы гәбр үстүндә тапачагларыны күман этмирдиләр. Бу гәм дәрясына батмыш адамлары көрән һәр кәс мүтәәссир оларды. Камысбайы мүшайиәт эдәнләр атдан дүшмәйә үрәк этмәдиләр. Лакин Камысбай һийләкәр вә гәддар иди: десән ки, филанкәсин сачларыны гырх, о лап башыны да кәсәрди, — гәддарлыгда һеч Майбасарын өзү дә она тай ола билмәзди.

— Дүшүн! — дейә о, әмр верди вә һамыны атдан энмәйә мәчбур этди.

Онларын ичәрисиндә Камысбая тәрәфдар олан бир нәфәр дә тапылды.

— Көрурсәнми, һеч башыны да юхары галдырмаг истәмир!.. Гәбрә япышыбдыр, нәдир? — дейә Жетпис гәзәблә сәсләнди.

Кодар баша дүшдү ки, онлар бош ерә кәлмәмишләр. О, кери дөнду вә сакитчә сорушду:

— Нә истәйирсиниз, эй хейирхаһ адамлар?

Гамысбай мейдан охуя-охуя деди:

— Рәис сәни чағырыр! Гәбиләнин бүтүн башчылары, бүтүн адлы-санлы ағсаггаллар Гарашокийә топланмышлар. Сәни көзләйирләр!

— О башчылар кимдир? Рәис кимдир?

— Рәис — башчы Майбасар, лап бөйүк исә — Кунанбай. Җәлининлә сәни җаваб вермәйә чағырырлар. Галхын, кедәк!

— Сән дәли олубсан, нәдир? Мәндән нә истәйирсән?

— Нә дедин? Нечә йә'ни нә истәйирсән? Рәис чағырыр.

Гамка ериндән сычраяраг, һәйәчандан әсә-әсә гышгырды:

— Һәдәләриниз үчүн аллаһ сизә гәним олсун!

— Өзүнүзә гәним олсун, алчаглар! Сачлы ифритә! Тез ол, дүш габаға! — дейә Гамысбай гамчыны әлиндә елләдә-елләдә ону һәдәләди вә икидләрә тәрәф дөнәрәк әмр этди: — Онлары тутун, атларын үстүнә отурдун!

Икидләр Кодарын үстүнә атылдылар.

— Рәһмсиз аллаһ, мәндән даһа нә истәйирсән? — дейә Кодар үмидсизҹәсинә гышгырды вә яхында даянмыш ики икиди вар күҹү илә вурду.

Онлардан бири үзүнү тутуб ерә йыхылды. Лакин гоҹа көз ачмаға мачал тапмамышды ки, даһа үч нәфәр онун үстүнә атылды, голларыны дала буруб, ат йүйәни илә сарыды. Гамканы бир чул кими көтүрүб Гамысбайын габағында отуртдулар.

Күҹлү, ҹүссәли Жетпис Кодарын тәркиндә отурду. Галанлары ҹәлд ата сычрайыб шәргә, Гарашокийә тәрәф чапдылар. «Гылынҹ галдырылыб, күллә атылыб. Бу ҹүр вәһши илә нә данышым? Рәисин өзү илә данышарам...» — дейә Кодар дүшүндү вә бүтүн йолу һәтта өз гоһуму Жетписә белә бир кәлмә сөз демәди.

Кодарла Гамкая үз вермиш бәдбәхтлийә әслиндә элә бу Жетпис вә онун давакар гардашы Жексен сәбәб иди.

Кодарын гоһумлары ичәрисиндә ән варлылар бунлар иди. Бу яз Кутжан өлдүкдән сонра, ҹамаат Жексени мәзәммәт этмәйә башламышды: Кодар онун яхын гоһуму иди. Кодар касыб иди. Инди исә оғлуну да итирмиш, тәк галмышды. — Жексен она әлиндән кәлән көмәйи эдә билмәздими? Һалбуки Жексен Кодара көчмәк үчүн һеч гошгу тагымы да вермәйиб ону гышлагда ялгыз бурахмышды. Белә мәзәммәтләр тәкрар эдилирди, бундан яха гуртармаг үчүн Жексен өз рәһмсизлийини доғрултмаг үчүн бир бәһанә ахтармаға башламышды.

— Мәним үрәйим шәрри һәмишә дуюр вә она нифрәт эдир. Сөһбәт һеч дә мәним она көмәк этмәк истәмәдийимдә дейилдир, йох, — онун ийрәнҹ һәрәкәтләри мәндә нифрәт оя-

дыр, — дейә о, Бокенши вә Борсак гәбиләләринин издиһамлы йығынҹағында сөйләнмиш, һәр ҹүр бөһтан вә деди-годуларын башланмасына сәбәб олмушду.

Бир аз сонра Суюндик онун нәйә ишарә вурдуғуну сорушмушду.

— Белә мә'лум олур ки, о өз кәлини илә араны сазламышдыр. Инди буюр, көрәк мән нә етмәлийәм? Ону өз яныма апарарам, — сабаһ елә сәнин өзүн мәним үзүмә түпүрәрсән, — дейә Жексен изаһ етмиш вә сөйләдикләрини исбат етмәк үчүн Кодарын гышда, Кутжанын еддисиндә дедийи сөзләри тәкрар етмишди.

О заман Кодар өзүндән хәбәрсиз һалда демишди: «Мәним даһа һеч кәсим галмады, мән тәкәм. Аллаһ мәни ҹәзаландырмаг истәмишдир. Нә олсун ки! Мәним бүтүн варлығыма онун һаким олдуғуну тәсдиг етмәкдәнсә, елә кафир кими өлсәм яхшыдыр. Мадамки аллаһ мәни өзүнә гурбан сечмишдир, мән дә бунун һайфыны ондан чыхмаға чалышаҹағам!»

Кодар аллаһа нә едә биләр? — дейә о заман куя Жексен фикирләшмиш вә ағлына мин ҹүр шей кәтирмиш, ән нәһайәт о, фәрз етмишди ки, Кодар аллаһдан интигам алмаг үчүн өз кәлини илә араны сазламышдыр.

Һәгигәтдә исә Жексени башга бир фикир мәшғул едирди. Жексенин гышлағы яхынлығында Кодарын кичик бир торпаг саһәси вар иди. «Һә, дейәсән, Кодарын иши битмишдир. Әкәр мән гәбиләнин ону бурадан говмасына наил ола билсәм, торпаг мәнә галар» — дейә өзүндән разы һалда, хәяла далмышды.

Будур, инди һәмин ийрәнҹ деди-году, күләйин говдуғу бир алов сур'әтилә Кунанбая кәлиб чатмышды. Илдырым чахмышды. Сыбан тайфасынын издиһамлы йығынҹағында Солтабай Тобыктыны куя Кодарын ады илә бир нечә дәфә ләкәләмәйә чалышмышды. Бу хәбәр Суюндикә чатдыгда о, баша дүшмүшдү ки, мәсәлә чох бөйүмүшдүр, она көрә дә Жексенин янына кәләрәк, ени сүбутлар тәләб етмишди. Бунунла да кифайәтләнмәйәрәк, о өзү әтрафдакы әһалидән сорғу-суал етмәйә башламышды. Кодарын садәдил, тәвазәкар, һәр ҹүр кизли һийләләрдән узаг олан гоншулары вә гоһумлары онун күнаһсыз олдуғуна гәт'ийән шүбһә етмирдиләр. Онлар ялныз, Кодарын дүшдүйү ағыр дәрдә дөзә билмәдийини, бу амансыз кәдәрин ону нечә әздийини нағыл етмишдиләр.

Жексен илә Жетпис исә башга шей данышырдылар:

— О, яландан өзүнү үзүлмүш көстәрир. Кечә олан кими башга ишлә мәшғул олур...

Суюндик енэ дэ дүрүст бир мэ'лумат элдэ эдэ билмэмишди. Анчаг о горхурду ки, шайиэ доғруя чыхса бу, бокеншилэрлэ борсакларын үзэринэ һүчум этмэк үчүн Кунанбайын элиндэ бир бэһанэ олсун. Башга гэбилэлэрин башчылары илэ мүсаһибэдэ о, инадла һей тэкрар эдирди: «Бу, бөһтандыр!» Кунанбайын янында кечирилэн мүшавирэдэ дэ о, Кодары мүдафиэ этмэйи гэт этмишди. Лакин о, бир-ики кэлмэ данышмамыш, Кунанбай онун сөзүнү ағзында гоймушду.

Бундан элавэ, Суюндикин өзүнүн Кодаркилэ көндэрдийи коса Бектен дэ иши корламышды. Кери дөнэркэн о, Жексенин эвиндэ кечэлэмиш вэ ағлына кэлэни сөйлэмишди.

— Кодар дейир: «Мэн нэ аллаһы таныйырам, нэ дэ Кунанбайы! Кефим нечэ истэйирсэ, элэ дэ эдирэм. Сизин мэнимлэ нэ ишиниз вардыр?» О буну дейиб, мэни эвиндэн товду.

Бектен маһиранэ бир сөз сөйлэмэк хатиринэ мэсэлэйэ башга рэнк вермиш вэ Кодары долашдырмышды.

Кунанбайын янында кечирилэн башчылар шурасындан сонра Суюндик вичданыны сакитлэшдирмэйэ чалышараг, өзүнү инандырмаға чэһд этмишди ки, Кодар доғрудан да тагсыркардыр. Һеч кэсдэ бир йэгинлик олмадығы һалда Кодарын башы үстүнү дэһшэтли туфан алмышды.

4

Чинкиз дағынын зирвэлэриндэн бири олан Карашоки Кодарын гышлағы яхынлығында иди. Онун зэнкин биткилэрлэ долу мешэли ямачларындан кур чай ахыр. Бурада бурғу сөйүдү, ағчагайын, эйри дағ тоз ағачлары башдан-баша чичэк ачыб һэр ери бэзэмишди. Бурада көй отлаглар, кениш чөллэр узаныб кедирди. Гэдим заманлардан бэри бурада көк салмыш бокеншилэр вэ борсаклар бу ерлэри һеч кэсэ күзэштэ кетмирдилэр.

Иркизбай гэбилэсиндэн чохларынын көзү Жексенин аулунун олдуғу Карашокидэ иди.

Йығынчаг бурада тэ'йин олунмушду. Жексенин аулу чайын үзэриндэн салланан бөйүк гаянын алтында ерлэшмиш дөрд алачыгдан ибарэт иди. Икидлэр Кодарла Камканы ат белиндэ чапараг бурая кэтирирдилэр.

— Кэтирирлэр! Бах, кэтирирлэр! Одур Кодар! — дейэ сэслэр эшидилди.

Башда Кунанбай олмагла, Жексенин эвиндэ отуранларын һамысы алачыгдан чыхды. Икидлэр һэлэ кэлиб чатмамыш, кетдикчэ артан издиһам аулун далына тэрэф йөнэлди вэ талая топлашды.

Бурада мыхчая бағланмыш икиһүркүчлү бөйүк бир гара дәвә ерә чөкмүшдү. Онун үркүчләринин арасына кечә долдурулмуш, үстүндән йәһәр гоюлмуш вә йоғун, узун кәндирлә сарынмышды.

Бүтүн йол бою сәсини чыхармаян Камка издиһамы көрдүкдә титрәди. О, Камысбая тәрәф дөндү:

— Мәнә бах, ахы сән адамсан. Бизим тагсырымыз нәдир? Өлдүрүн, анҹаг габагҹа бир дейин...

Индийә гәдәр сусмуш Камысбай дилләнди. Онун сөзләриндән зәһәр яғырды.

— Өз гайынатанла араны дүзәлтмисән? Она көрә дә бу күн сизи өлдүрәҹәкләр! — дейә о, Камканын үзүнә бахды.

Камка сәссизҹә инилдәди вә яваш-яваш атдан сүрүшмәйә башлады. Камысбай да йәһәрин үстүндә зорла өзүнү сахлайырды. О, Камкадан бәрк-бәрк япышараг, сүр'әтлә издиһама яхынлашды.

Орада Кодары атдан эндирмәкдә идиләр. Камысбай издиһамын янына чатдыгда әли илә Камканы тутуб әввәлҹә өзү ерә сычрады, сонра да ону атдан дүшүртдү. Һиссиз бәдән кумбулту илә ерә дәйди; Камка һушуну итирмишди.

Кодарын гаршысында йүз нәфәрлик бир издиһам даянмышды. Кунанбай, Божей, Каратай, Суюндик, Майбасар вә Тобыктынын саир башчылары, онларын далында ағсаггаллар вә тайфанын башга адлы-санлы адамлары дурурду. Бир нәфәр белә олсун касыб вә я садә кеймли адам йох иди, күчлү, бөйүк гәбиләләрин бүтүн аткаминерләри[1] бурая топланмышдылар.

Әл-аяғы бағлы Кодар издиһама нәзәр салды. Кин вә гәзәб ону боғурду. Тәк көзүнү гаш-габагла она зилләмиш Кунанбайы издиһамын ичиндә көрдүкдә Кодарын бүтүн бәдәни әсди. Гоҹа нифрәтлә ҹошараг гышгырды:

— Эй Кунанбай! Сәнҹә, аллаһ мәни азмы инҹитмишдир? Мәним үчүн даһа нә шәрр иш һазырлайырсан?

Майбасарын вә башга гәбилә башчыларынын бағыртысы онун сөзүнү кәсди:

— Бошбоғазлыг етәр! Бәсдир!

— Сус!

— Ағзыны юм! — дейә һәр тәрәфдән улашдылар. Онларын һеч бири, һеч бир заман эшитмәмишди ки, бириси Кунанбайла белә габа данышмаға ҹүр'әт этсин.

Кодар бир аз көзләди. Сәс-күй ятмаға башладыгда о, енә нифрәтлә деди:

---

[1] **Аткаминер** — башчы, гәбиләнин бүтүн ишләрини өз әлинә алмыш адам.

— Йохса, мәни биабыр этмәклә өз кор көзүн үчүн таледән интигам алмаг фикриндәсән?

— Онун сәсини кәсин! — дейә Кунанбай бағырды.

Майбасар гамчы илә һәдәләйә-һәдәләйә гочанын янына гачыб кәлди:

— Ах, мәл'ун, чал көпәк!

Бунун чавабында Кодар даһа бәркдән гышгырды:

— Мән чал көпәйәмсә, сиз ганичән итләрсиниз! Төкүлүшүб улайырсыныз, парча-парча этмәйә һазырлашырсыныз!..

Камысбай дөрд икидлә Кодарын үстүнә атылыб ону кәнара чәкди. Кодар вар күчү илә гышгырды:

— Айдын билмәк истәмирсиниз ки, мән күнаһкарам я йох! Ганичәнләр! — Онун Кунанбая салдығы нәзәри дәһшәтли иди.

Лакин илкәк артыг онун боғазына кечирилмишди. Дөрд икид ону чәлд гара дәвәнин янына чәкиб апарды. Гочанын башына торба салдылар. Алты адам Кодары зорла сахлаяраг, вар гүввәләри илә ону дәвәнин бөйрүнә сыхырды. Кодар сон дәфә лә'нәт яғдырмаг истәйирди ки, гәфләтән күрәйинә күчлү бир тәкан дәйдийини һисс этди: дәвә аяға галхараг ону итәләди, — дәрһал нә исә дәмир кими бәрк бир шей гочанын боғазына кирди, ону сыхды, учмуш бир гая ағырлығы илә, элә бил, онун үрәйини чәкиб чыхартды. Дүня алт-үст олуб онун үстүнә төкүлдү... Һәят онун көзләри гаршысында сон дәфә бәрг вуруб сөндү... Издиһам сусурду.

Дәвә аяға галхдыгда, Камка көмәксиз һалда дәвәнин о бири тәрәфиндән асылы галмышды. О, бир ан ичәрисиндә өлмүшдү.

Кодар исә гыврылыб-ачылмагда давам эдирди — өлүм онун баһадыр бәдәнинә күч кәлә билмирди. Элә бил ки, онун көвдәси даһа да бөйүмүшдү: Кодар өзүнү дүзәлтдикдә, аяглары аз гала ерә дәйирди. Чамаат динмәзчә, даш кими даяныб дурмушду. Ики инсан өлүмүнү белиндә галдыран дәвә дә һеч бир сәс чыхартмырды..

Байсал таб кәтирә билмәди: о үзүнү чевириб, кәнара чәкилди. Сөз демәк истәйәнләр пычылты илә данышырдылар. Каратай Божейә явашча деди:

— Бәдбәхт нә чох эзиййәт чәкир... өлмәк истәмир... Ялныз инди көрүрәм ки, бу нә нәһәнк адам имиш!

Божей кәскин бир һәрәкәтлә дөнүб она бахды. Онун сифәти туттун вә сәрт иди.

— Сәнин нәһәнкини чаггал еди, — дейә о да үзүнү бу дәһшәтли мәнзәрәдән чевирди.

Чамаат пычылты илә данышмаға башлады:

— Диридир!.. О һәлә дә диридир!..

Кодар гыврылыб-ачылыр, рә'шә илә чырпынырды.

Кунанбай чамаат ичәрисиндә нифрәт пычылтысынын артдығыны көрүрдү. Кодарын чәкдийи әзаб чамаата гәтлдән артыг тә'сир эдирди. Әлинин кәскин ишарәси илә, дәвәни ятыртмағы әмр этди.

Дәвә ерә чөкдүкдә, чансыз Камка дүмдүз узанмыш һалда ерә сәрилди. Һәлә дири олан Кодар исә дүзәләрәк, яваш-ча ерә йыхылды. Кунанбай чамаата өзүнә кәлмәйә аман вермәйәрәк, сылдырым гаяны көстәриб гысача деди:

— Дағын башына апарын! Мәл'уну орадан туллайын!

Камысбай вә дөрд нәфәр башга адам Кодары динмәзчә дәвәнин үстүнә йыхды вә дағын башына апарды, — гаршы тәрәфдән гая сылдырым иди. Адамлардан бә'зиләри таб кәтирә билмәйиб, кетмәк истәдиләр, анчаг Кунанбай мүдһиш бир сәслә һамыны даяндырды:

— Дағылышмайын! Һамыныз даянын!

Чамаат енә донуб галды.

Мешәдән сүр'әтлә ики атлы чыхды. Онлар Жексенин аулу янында даяныб атлары кәнардакы алачығын янында бағлаяраг, чамаата тәрәф йөнәлдиләр. Кәләнләр Жиренше илә Абай иди.

Бу заман Кодары апаран адамлар дағын башында көрүндүләр. Онлар ашағыда даянан адамлара бахырдылар. Кунанбай кәнара чәкилди вә дағын башында дуран адамлара әлинин сәрт һәрәкәти илә «Ат!» ишарәси верди. Дөрд икид Кодарын ағыр көвдәсини йырғалайыб, сылдырым гаядан вар гүввә илә ашағы туллады.

Узун әзабдан үзүлмүш гүдрәтли бәдән һеч бир даша илишмәдән ашағы учду вә кумбулту илә ерә дәйди. Чәсәд чамаатын лап габағына дүшдү. Кәнарда дуранлар сүмүкләрин нечә шыггылдадығыны эшитдиләр...

Элә бу анда Жиренше илә Абай чамаата яхынлашды. Адамларын дағ башына бахдыгларыны көрдүкдә онлар да орая нәзәр салыб, бирдән палтарынын елләнмәсиндән бөйүк ганадлары үзәринә сәрилмиш кими бир адамын башы ашағы сүр'әтлә учдуғуну көрдүләр. Жиренше габаға гачды, Абай әлләри илә көзләрини өртдү вә тагәтсиз һалда ерә отурду. Һәр шей битди... Бәдбәхт мәһв олду...

Аһ, һәркаһ о, вахтында чата билсәйди! О, ялварыб Кодарын бағышланмасыны атасындан хаһиш эдәрди, о, кечикмишди. Инди о бу адамлары көрмәк белә истәмирди. Атын янына гачмаг, миниб чапмаг... Лакин бу анда сакит даянан чамаат бәркдән сәсләнди:

— Сән көтүр!

— Бәс сән?

— Өзүн көтүр!

Сәсләр учалды, бир-биринә гарышды. Чохларынын әлиндә даш көрүндү. Абай элә билди ки, вурушма башланыр.

Лакин һеч кәс вурушмаг фикриндә дейилди. Кодарын чәсәди ерә дүшән кими Кунанбай ени әмр верди:

— Онун руһу һәлә бәдәниндәдир. Бу мәл'ундан яха гуртармаг үчүн, гой Тобыктынын гырх гәбиләсиндән гырх нәфәр сечилмиш адам онун мейидини дашгалаг эләсин! Тез олун! Һәр гәбиләдән бир нәфәр даш көтүрүн!

Кунанбайын өзү дә даш көтүрдү. Сонра Божейә вә Байсала тәрәф дөнүб тәкрар этди:

— Көтүрүн! — Онун сөзләри амансыз бир әмр кими сәсләнди.

Божей вә Байсал итаәт этдиләр.

— Шәриәт белә буюрур. Атын! — дейә Кунанбай учадан сәсләнди вә биринчи олараг, өзү дашы Кодарын синәсинә атды.

Божей вә Байсалын ардынча даһа бир нечә нәфәр даш үчүн әйилди, лакин галанлары бир-биринә әввәлчә башламағы тәклиф эдә-эдә мүбаһисә эдирдиләр.

Абай чамаата яхынлашараг, адамларын нөвбә илә, бир-биринин ардынча нечә даш атдыгларыны көрдү. Жиренше Абайы дүртмәләйиб, гулағына деди:

— Бир бах, о гочаны көрүрсәнми? О. Кодарын гоһуму Жексендир, таныйырсанмы? Ах, гоча көпәк!

Жексен Абая әсл гатил кими көрүндү. Абай онун үзәринә атылды. Лакин Жексен әлини галдыраpaг: «Чүрү, мурдар шейтан, чүрү» дейә гышгырыб, бөйүк бир дашы вар күчү илә Кодара атды.

Абай ерә сәрилмиш чәсәди индичә көрдү. Кодарын бейни әзилмишди... Абайын гәлби ганла долду, кин вә гәзәби чошду.

— Ах, гоча шейтан! — дейә о, гышгырды вә Жексенин пейсәриндән юмругла вурду.

Жексен тез кери дөндү, о, элә фикир этмишди ки, ким исә әлини елләдәркән она тохунмушдур. Лакин онун гаршысында Кунанбайын оғлу даянмышды.

— Оф, гәддар гоча көпәк! — дейә Абай нифрәтлә гышгырды. Жексен өзүнү итирди.

— Эй, сәнә нә олуб, ай оғлан!.. Буну эдән мәкәр мәнәм? Белә батырсанса, одур бах, атан сәнин далында дурмушдур, — дейә о, донгулданды вә билмәди ки, нә десин.

Чамаат һәйәчана кәлди:

— Нә олмушдур? Орада нә баш вериб?

Абай өз атынын янына гачды. Атыны ачаркән о, кәнардакы алачыгдан яваш, шикайәтлә долу ағлашма сәси ешитди.

Ағлашанлар гадынлар иди. Бә'зиләри сәссизчә һөнкүрүр, бә'зиләри дә явашдан инилдәйирдиләр. Һеч бири учадан ағламаға чүр'әт етмирди, лакин көз яшларыны сахламаға да гадир дейилди. Ә'дамдан габаг гадын вә ушаглары говуб бурая долдурмушдулар. Онлары һәдәләдикләринә көрә, явашдан инилдәйәрәк ағлайырдылар.

Еlә бил Абайын синәсинә ох дәйди... О, атын үстүнә сычрайыб, чөлә тәрәф чапды.

Жексен, йәгин ки, Кунанбая шикайәтләнә билмишди. Ушаг атасынын сәрт сәсини ешитди:

— Даян бир, ярамаз! Сәнә көстәрәрәм!

Анчаг Кунанбай ялныз һәдәләмәклә кифайәтләнди, «онун далынча гачын, тутуб кәтирин» демәйә үрәк етмәди.

Абай өз аулларына тәрәф чапырды. Жиренше она чатыб:

— Еј, шулугчу! Даян, Абай! Сәннәнәм, бир дур, текебай[1], — дейә о, Абайын далынча гышгырыб она ени ләгәб верди.

Онлар гудузчасына чапырдылар вә чох кечмәдән дәрәдә көздән итдиләр.

Ики нәфәри өлдүрмәк үчүн бурая топлашан вә өз дәһшәтли ишини көрүб гуртаран адамларын һәрәси бир ерә дағылышыб кетди. Башчылар өз атларыны минәрәк динмәз-сөйләмәз йола дүшдүләр.

Ялныз Суюндик вә Каратайла бир ердә кедән Божей аһ чәкиб деди:

— Габаглар киши гоһумунун өлдүрүлмәси үчүн сән ган баһасы тәләб едә биләрдин. Инди нәинки ган баһасы тәләб етмәк, һеч инчиклийин һаггында чыңгырыны да чыхарда билмәзсән! Өзүн өлдүрдүн! Гырх гәбилә дә сәнинлә бирликдә ону дашгалаг еләди... Өз әлләринлә... Һәддин вар, бирчә кәлмә даныш!

Каратай деди:

— Шәриәтин ән дәһшәтли һөкмүнү Кунанбай ахыра сахлады... Белә чыхыр ки, ганунда кәләк вә һийлә үчүн кениш имканлар вардыр! Шәриәт дә Кунанбайын әлиндәдир.

Суюндик чох бәрк кәдәрләнмишди. О деди:

— Гой олуб кечәнләр, унудулсун! Аллаһа ялварырам ки, иш бунунла да гуртарсын!

Божей өмрүндә чох шей көрмүшдү. Кунанбайын фикрини о, һамыдан тез баша дүшә билирди.

— Гуртардымы? — дейә о, дәриндән бир аһ чәкиб әлавә етди: — Бокеншилер вә борсаклар, мәним сөзләрими ядыныз-

[1] Текебай — годуг, инадчыл.

да сахлайын: бу күн сиз илкәйи Кодарын боғазына кечиртмәдиниз. Бәдбәхтләр, аллаһын көмәйи илә сиз илкәйи өз боғазыныза кечиртдиниз!

Бу фикир һамыны һәйәчанландырды. Онлар динмәзчә йолларына давам этдиләр.

5

Абай вә Жиренше бу күн белә бир дәһшәтли һадисәнин шаһиди олачагларыны күман этмирдиләр. Ағсаггаллар вә башчылар һәр шейи кизли сахлайыб чамааты хәбәрдар этмәмишдиләр. Белә бир ишин һазырландығы һеч кәсин ағлына да кәлмирди.

Сәһәр-сәһәр Жиренше Кунанбайын аулуна пәләнк рәнкли бир тазы кәтирди. Итин кәтирилмәси аула бөйүк бир вәлвәлә салды, ушагларын һамысы чөлә төкүлүшдү. Һай-күйүн тәшәббүсчүсү дәчәл Оспан иди.

Жиренже тазы илә бирликдә Гонаг алачығына яхынлашырды. Оспан ону көрән кими гышгырды:

— Тут, тут ону! Дишлә! Жолдиаяг, Борбасар[1]!

О, Кунанбайын аулундакы бүтүн сары-халлы гоюн итләрини аяға галдырды. Жиренше ону дилә тутмаға чалышды:

— Оспан, мәним әзизим! Сән ки ағыллы ушагсан, белә эләмә! Бәсдир, әл чәк!

Лакин көрүнүр ки, бу ялтагча тә'риф Оспана тә'сир этмәди.

— Борбасар, айт! айт! дейә о, бәркдән күлә-күлә гышгырды вә бир ан ичиндә аулу долашараг, бүтүн итләри тазынын үстүнә гысгыртды.

Жиренше өзүнү Гонаг алачығына чатдырды. О, атдан дүшдү вә тазынын боғазындан гучаглайыб, ону горумаға чалышды. Онларча гоюн ити алачыгларын көлкәлийиндән чыхараг кинлә мырылдая-мырылдая ону сых дөврәләди. Жиренше нә алачыға кирә билди, нә дә ериндән тәрпәнмәйә мачал тапды. О, Оспаны нә гәдәр чох дилә тутурдуса да Оспан даһа бәркдән күлүр, өз итләрини даһа инадла гысгырдырды.

— Ар-р-р! — дейә о, өзү ирәли атылараг, итләри гызышдырырды.

Лакин, көрүнүр, гоча гоюн итләрини Оспанын гысгыртмасы тәнкә кәтирди вә онлар заваллы тазынын үстүнә дүшмәйә тәнбәллик эдиб ялныз учадан мырылдамаг вә һүрүшмәклә кифайәтләндиләр.

Бөйүк алачыгда Улжан бу һай-күйү эшидиб сәһәр емәйи ейән Абая тәрәф дөндү:

---

[1] Ит адларыдыр.

— Абай чан, кет, о мәл'ун итләри сакитләшдир, — деди...
— Бу ахмаг енә аләми бир-биринә гатыб!

Абай итләри тез говуб Жиреншени Гонаг алачығына кәтирди. Әйләнчәли мәнзәрәдән әли чыхдығындан инчимиш Оспан явашча Жиреншенин архасына кечди вә будундан бәрк чимдикләди. Жиренше горхду, елә билди ки, ит тутду, одур ки, тез алачыға кирмәк истәйәндә башы гапынын дирсәйинә бәрк тохунду, бир сычрайышда гапынын кандарына дүшдү. Оспан гәһгәһә илә күлдү вә Жиреншени ачыгландырмаға башлады:

— Ай, горхаг, горхаг!

Һүндүр, ири халталы, түкү пәлнәк түкү кими парылдаян гара тазы Абайын чох хошуна кәлди.

— Бунун ады нәдир? — дейә о, Жиреншедән сорушду.

— Желкуйин[1].

— Ады да яхшыдыр!

— Ады өзүнә лайигдир: халис гасырғадыр, довшаны бир гырпымда вуруб йыхыр.

Жиренше аулларда биринда яшаян мәшһур овчунун бу тә'рифини тәкрар этмәйи севирди. Тазыдан хошу кәлән Абайы бу сөзләр лап мәфтун этди.

— Кедәк, довшан овлаяг!

Яхшы олар... Атын вар? Мән өзүм дә елә ова кедирдим...

Абайын дөрдяшар сәмәнди йәһәрләнәнәдәк достлар алачыға кириб, гымыз ичдиләр. Сонра атлары миниб гәрбә, Гызылшоки адланан алчаг тәпәләрә доғру йөнәлдиләр.

Орада әсл бир овчу шөвгү илә бир довшан говдулар. Довшан онлардан узагда узун заман өзүнү горуя билди, ялныз дөрд-беш ашырымдан сонра Желкуйин она чатыб тута билди. Онларын әлинә даһа довшан дүшмәди. Онлар ов гушлары ахтара-ахтара Чинкиз дағына япышыг олан Гызылшокинин лап ахырына кәлиб чатдылар.

Бурада онлара бир атлы раст кәлди. О, Майбасарын нөкәрләриндән бири олан Жумагул иди. Жумагул Жиреншейә деди:

— Карашокийә кетсәйдиниз, даһа яхшы оларды. Бу күн орада Кодары мүһакимә эдирләр, бүтүн халг ахышыб кәлир.

Жиренше марагла сорушду:

— Бәс Кодар өзү һарададыр? Онун кәлини һарададыр?

— Икидләр онларын далынча кетмишләр, һәр икисини кәтирәчәкләр. Чамаат Жексенин аулунда топлашачаг, — дейә Жумагул аты гамчылайыб ирәли чапды.

---

[1] Желкуйин — шиддәтләнән гасырға демәкдир.

Жиренше:

— Кедәк, тамаша эдәк!.. — дейә Абая тәклиф этди. — Ди кедәк, кедәк! — дейә о, Абайы өзүнә кәлмәйә мачал вермәйәрәк, чәкиб орая апарды.

Дәһшәтли е'дам әмри онларын көзү гаршысында еринә етирилди.

Инди онлар чайын мешәлик саһили илә кери чапырдылар. Абайын чанына дүшән үшүтмә ону раһат гоймурду. Онун гәлби, бүтүн һиссләри — атасынын һәрәкәти гаршысында донуб галмышды, Кунанбайын әлләринә булашан ган ону дәһшәтә кәтирмишди. Онун атасы, доғма атасы бу гәдәр гәддар, бу гәдәр рәһмсиз имиш!..

Жиреншенин сәсинә Абай чаваб вермирди. О, аты kaһ дөрднала, kaһ да йортма чапырды. Тазы да онун атынын габағынча атыла-атыла гачырды. Онлар әввәл саһил бою кедиб, сонра кениш дағ силсиләсинин ямачларына доғру дөндүләр. Бурада йол дар — ики нәфәрин кечә билмәйәчәйи бир чығырдан ибарәт иди. Белә бир йолда сүр'әтлә кетмәк дә, данышмаг да чәтин иди. Буна бахмаяраг, Жиренше өзүнү Абая чатдырды вә онун далынча гарабагара кедәрәк, бошбоғазлыг этмәкдән әл чәкмәди. Жексенин аулунда о, икидләрлә сөһбәт эдә билмиш вә инди өйрәндийи ениликләри Абая нағыл этмәк истәйирди. Көрдүкләриндән сарсылмыш, гыздырмалы адамлар кими чанына титрәтмә дүшмүш Абай онун дедийи сөзләрин һеч ярысыны да баша дүшмүрдү, анчаг әсас мәсәләдән акаһ ола билмишди.

Ики чүмлә издиһам ичәрисиндә ағыздан-ағыза кәзирди. Бу сөзләрин биринчиси, Кодарын иттиһам эдилмәси үчүн бир бәһанә олмуш вә дәһшәтли е'дама куя бәраәт газандырырды. Кодар өзү дейирмиш: «Аллаһ мәнә чәза верди, лакин мән дә онун әвәзини чыхачағам». — Бу күн гатилләр бу сөзләри тәкрар эдирдиләр. Икинчи чүмләни Кодар өлүмүндән габаг демишди: «Әкәр мән чал көпәйәмсә, сиз дә ганичән итләрсиниз...»

Абай сарсылмышды. О, алачыгда гадынларын үрәк парчалаян, сакит, шикайәтли сәслә нечә ағладыгларыны хатырлады. Абай өзү белә көзләмәдән, бирдән-бирә көз яшлары ахытмаға башлады. Жиренше Абайдан далда кәлирдисә дә, буну көрә билмишди.

— Эй, шулугчу Текебай! Сәнә нә олмушдур? — дейә о, Абайын дәрдини билмәйә чалышараг, онунла бәрабәрләшмәк үчүн атыны тәрпәтди.

Абай исә аты гамчылаяраг, енидән ирәли чапды.

Онлар артыг дәрәләрдән өтүб, кениш дүзәнлийә чыхмышдылар. Абай өз сәмәнд атынын башыны Колгайнара

доғру чевириб она бир нечә гамчы чәкди. Абай истәмирди ки, Жиренше онун көз яшларыны көрсүн. Жиренше исә гачыб, өзүнү она етирмәйә чалышырды. Лакин она чатмаг олардымы? О, Жиреншедән бир ох мәнзили узаглашмышды, чөлдә тәк чапараг, атын башыны сахламадан һөнкүртү илә ағламаға башлады.

Сон илләр о, бир дәфә дә олсун ағламамышды. Инди исә сакитләшмәк билмәдән һей ағлайырды. О, атыны дөрднала бурахмышды, бәрәкәтли яшыл чөл она гаршы учуб кәлир вә я янындан өтүб кечирди, — санки яз дашгыны заманы энли, чошгун, гүдрәтли вә зәһмли сел ахыб кәлирди. Күләк Абайын үзүнә вә көзләринә вурур, онун көз яшларыны алыб чөлә апарырды...

Абай һеч вахт белә дәрд чәкмәмишди. О, инсан изтираблары аләминдән чох-чох узаг иди, инди исә бу изтираблары лап дәриндән дуюр вә онун гәлби бүтүн һисси илә бу изтираблара сәс верирди. Күнаһсыз һәлак оланлара, амансыз вә вәһшиликлә тәһгир олунмуш адамлара онун рәһми кәлирди, гатилләрә гаршы онда кин вә гәзәб чошмаға башлайырды.

«Ата» — бу нә гәдәр доғма вә сәмими бир сөздүр!.. Онун гәлбиндә бир сәс атасыны инадла мүдафиә эдир, ону һәр чүр амансыз вә чинайәткар ишләрдән горуюр, башга бир сәс исә бу күнкү вәһшичәсинә гәтли һей яд эдирди... дәһшәтдән бүтүн фикирләр бир-биринә зидд кәләрәк, долашыб галырды.

Мәдрәсәдә эшитдийи сөзләр онун хатиринә кәлирди. Мүрәбби она өйрәдирди: «Ағламаг вә көз яшлары күнаһкарларын тагсырыны йүнкүлләшдирир, онларын чинайәтини ююб тәмизә чыхарыр». Доғруданмы онун көз яшлары гатилләри тәмизә чыхарачагдыр? Лакин о, бу фикирдән дәрһал әл чәкди: «Йох, бу белә дейилдир!»

Ахы гатилләр дейирдиләр ки, буну дин наминә, имамын тәсдиг этдийи шәриәтин әмринә көрә эдирләр. Демәли, һеч кәсдән шикайәт этмәк олмаз? Демәли, бу сакит сәһрада о ялгыздыр? Гәфләтән о, өзүнү көмәксиз, юрдсуз, етим кими һисс этди. Һараданса ени, намә'лум бир дәринликдән чошгун, кур һиссләр гайнайыб, вар күчү илә онун инчә ушаг гәлбинә тохунду. Абай даһа бәркдән һөнкүрдү. Онун көзләриндән яш сел кими ахмаға башлады.

О, учадан, чығыра-чығыра ағлайырды. — Каш бирчә Жиренше эшитмәйәйди! — дейә о дүшүнүр вә ирәли чапмагда давам эдирди.

Гәрарсыз чапмагдан башы кичәлләндими, йохса кәнч гәлби бу руһи һәйәчанамы дөзмәди, нә исә бирдән үрәкбуланма онун синәсини боғду, аз гала ичи ағзына кәлди. Бармагларынын учундан үрәйинин башынадәк дөзүлмәз бир ағры тутду.

Бунунла белә о даянмады. Йыхылмамаг үчүн атын ялындан япышараг енә дә чапды.

Жиренше она чата билмәди. Қолгайнара етишдикдә Абай атдан эниб анасынын алачығына доғру кетди.

Улжан гапынын ағзында даянмышды. Оғлу яхынлашдыгда, Улжан она бахды вә үрәйи сыхылды. Абай өлү кими ағармышды, онун сифәти элә дәйишмишди ки, танымаг олмурду. «Мәни гара басыр, нәдир?» — дейә Улжан фикирләшди вә даһа диггәтлә бахмаға чалышды. Бәли, бу, Абай иди. Анҹаг онун симасы нә дәһшәтли иди!.. Абай аты бағлайыб анасына яхынлашды, ана онун ағламагдан гызармыш көзләрини көрдү.

— Абай ҹан, көзүмүн ишығы, сәнә нә олмушдур? Ким сәни инчитмишдир? — дейә о, һәйәчанла сорушду. Онун ағлына кәлди ки, бәлкә, атасы Абайы дөймүшдүр.

Онлар тәк идиләр. Абай анасыны гучаглады, гыздырмалы башыны анасынын көксүнә сыхды вә донуб галды. О тәк, мүдафиәсиз, етим олмадығыны нечә унуда билмишди, онун ки, анасы вардыр!..

Абайын бүтүн бәдәни кучлү һөнкүртү ичәрисиндә олдуғу кими титрәйирди. Лакин онун көзләриндә даһа яш йох иди.

— Даныш көрүм, мәним күнәшим, нә олмушдур? Атан дөймүшдүр, әләми?

— Йох, мәни һеч кәс дөймәмишдир... Һамысыны сонра нағыл эдәрәм... Апа, мәним ерими сал, ятмаг истәйирәм, — дейә о, ҹаваб верди, анасыны гучагладығы һалда алачыға кирдиләр.

Улжан сәбрли иди, о, оғлундан даһа һеч бир шей сорушмады, ону тәнкә кәтирмәди. Алачығын сағ тәрәфиндә, Зәринин ятағы янында ер һазырладыгдан сонра о, оғлуну динмәзчә узандырды вә өзүнүн түлкү дәрисиндән олан күркү илә үстүнү өртдү.

Лакин нәнә, пис бир һадисә баш вердийини дәрһал дуйду.

— Мәним ҹаным-ҹийәрим, сәнә нә олмушдур? Хәстәләнибсән? — дейә о сорушду.

Улжан ҹаваб вермәйә тәләсди.

— Бәли, хәстәләнмишдир. Ону нараһат этмәк лазым дейил, гой раһат ятсын.

Улжан гуллугчуну чағырыб, явашдан әмр этди:

— Тундуку[1] өрт ки, күнәш ону нараһат элә мәсин. Гапыны да сал.

Нәнә, үзүнү дивара чевирән Абая диггәтлә бахыб тәәҹҹүб-

---

[1] Т у н д у г — алачыг гүббәсинин бачасыны өртән дөрдкүнҹ кечә. Гапы бә'зән кечә лайы илә әвәз эдилирди; бу лай лап тирәдәк гатланырды.

лә ағзыны марчылдатды. Сонра да додагларыны сәссизчә тәрпәдә-тәрпәдә дуа охумаға башлады.

Улжан һейрәтдә галмышды: бу Жиренше һарая итиб, ахы Абай сәһәр онунла кетмишди. Бирдән чөлдә итләр һүрүшдү. Улжан гапыя чыхды. Жиренше Гонаг алачығынын янында даяныб атыны бағлайырды. Улжан гапынын ағзындан чәкилмәйәрәк, ону өз янына чағырыб сорғу-суала тутду:

Жиренше бүтүн әһвалаты она нағыл этди. О, сәһәрки довшан овундан, Жексенин аулунда баш верән һадисәдән вә гайыдан баш Абайын өзүнү нечә апармасындан данышды. Ахырда сорушду:

— Бәс онун өзү һарададыр?

Улжан чаванын үзүнә союг бир нәзәр салараг, Абайын ятдығыны билдирди. Онун сәсиндә наразылыг һисс олунурду.

— Билирсәнми, әзизим, сән даһа ушаг дейилсән. Нә этдийини баша дүшмәлисән. Өзүн кетмәйин һәлә бир яна галсын, бәс Абайы нә үчүн чәкиб элә ерләрә апарырсан? О ки, һәлә ушагдыр! Һеч олмазса фикирләшәйдин ки, о, горхуб хәстәләнә биләр...

Жиренше билмәди ки, нә чаваб версин. О өзүнү итириб гыпгырмызы гызарды.

— Мән өзүм дә сонрадан пешман олдум... Анчаг, аллаһа анд олсун ки, биз Кодарын нечә өлдүрүләчәйини көрәчәйимизи һеч ағлымыза да кәтирмирдик!

— Хаһиш эдирәм, бундан сонра Абайы бир дә элә ерләрә апарма. Һеч өзүн дә кетмә, сән дә һәлә чавансан...

Тамамилә өзүнү итирмиш Жиренше гамчысынын дәстәси илә динмәзчә ери эшәләйирди. Улжан өз алачығына гайытды. Жиренше даһа даянмаяраг, атыны минди вә өз туласы илә бәрабәр чыхыб кетди.

Абай ялныз ахшам чағы, сүрүләр гайыдан, аулу гузуларын мәләшмәси бүрүйән вахт юхудан айылды. Гоюнлары кеч сағырдылар, гаранлыг дүшмүшдү. Һәр ердән курулту сәси кәлирди. Бу һай-күй ичәрисиндә Абайын көзүнә дәһшәтли, лакин түстүйә бүрүнмүш кими, айдын сечилмәйән көлкәләр көрүнүрдү. Абайын ағрыдан башы чатлайырды, бәдәни од ичиндә янырды, ағзы гурумуш, додаглары чатламышды. О, дили илә додагларыны ислатмаг истәди, — анчаг әбәс ерә чәһд иди, боғазы да гурумушду.

Анасы вә нәнәси онун янында отурмушдулар. Улжан башыны ашағы салмыш вә әлини онун алнына гоймушду.

— Апа... Нәнә... Мән хәстәләнмишәмми? Һә? — деиә Абай сорушду.

— Һә, һә, гыздырмышсан. Һаран ағрыйыр? — дейә Улжан сорушду.

Абай бөйрү үстә дөнәрәк, кичкаһларынын бәрк ағрыдығыны анасына билдирди.

Абай юхуда икән Улжан ушағын башына кәләнләри гайынанасына нағыл этмишди. Һәр икиси бу гәрара кәлмишди ки, «О, бәрк горхмуш вә хәстәләнмишдир!» Зәри Жиреншени вә бүтүн ағсаггаллары сөйүр, һирсиндән ерә түпүрүрдү.

Абай о саат баша дүшдү ки, онлара һәр шей мә'лумдур.

О, үрәйиндә «Ата!.. Ата!..» — дейәрәк енидән фикрә кетди, көксүнү өтүрдү, әлини дөшүнә гоюб күчлә эшидилән бир сәслә деди:

— О, нә гәддардыр! Нә рәһмсиздир!..

Абай өз атасы һаггында олан фикирләрини, — индийәдәк бейниндә көк салан рабитәсиз, азачыг дәрк олунмуш фикирләрини илк дәфә учадан ифадә этди.

Нәнәси онун нә дедийини эшитмәди. Сакитчә отурмуш Улжан исә оғлуна чаваб вермәди. Бу заман гайынанасы ону дизи илә вурмаға башлады, о, бунунла Абайын нә дедийини сорушурду.

Улжан ағзыны Зәринин гулағына тутуб чаваб верди:

— Атасы ядына дүшүб. Дейир ки, гәддар адамдыр, нә үчүн язығы кәлмәди?

Зәри аһ чәкди вә көзләрини нәвәсиндән айырмайыб дөнә-дөнә башыны сығаллады.

— Мәним әзизим, көзүмүн ишығы, гузум... Язығы кәлмәди дейирсән?.. О, рәһм нә олдуғуну билмир!

Зәри ярыгапалы көзләрини көйә галдырыб пычылдады:

— Я рәбб, мәним бу кәдәрли дуамы эшит! Мәним көзүмүн ишығыны атасынын мәһвэдичи гәзәбиндән гору! Эй бизи ярадан, бу көрпәләри онун гәддарлығындан вә зүлмүндән сахла!.. — Гоча Зәри бүзүшмүш әлләри илә ачиз бир һалда салават чевириб, нәвәсинә хейир-дуа верди.

— Амин! — дейә Улжан пычылдады.

Абай да салават чевирди.

Ики ана... Онларын арасында исә дүз үрәйинин башындан яраланмыш бир бала. Сиррли гаранлыг ичәрисиндә гара гүввәләр өзүнә гурбан ахтара-ахтара ер үзүнү долашыркән онларын һәр үчү динмәзчә, асайиш, мәрһәмәт вә мәһәббәт һаггында дуа эдирди.

Абая элә кәлди ки, о, енидән ушаглыг чағынын гайғысыз севинчләринә, онун парлаг вә асайишлә долу анларына гайытмышдыр. Гәлби бир гәдәр сакитләшдисә дә, лакин баш ағрысы артды вә гыздырмасы галхды.

Алачыға сакитлик чөкдү. Бир-биринә гарышмыш гоюн гузуларын мәләшмәси яваш-яваш азалды вә сакитләшди. Бу күн чөлү гейри-ади бир сукут бүрүйүрдү.

Бирдән аулун кәнарындан гәрибә, яралы, үрәк парчалаян сәсләр эшидилди:

— Аһ, мәним әзизим!.. Аһ, мәним әзизим!.. — дейә ким исә һөнкүрә-һөнкүрә ат чапырды.

Адәт белә иди ки, бир адам өлдүкдә, атлы чығыра-чығыра, аһ-зарла аулу кәзәрди. «Аһ, мәним әзизим!» — сөзләри бу ачы хәбәрин башланғычы иди. Улжанын ағлына дәһшәтли бир фикир кәлди: бирдән, яхын адамларындан биринә бәдбәхтлик үз вермиш олар? Бирдән Кунанбайын башына бир иш кәләр? Санки о титрәди вә диггәтлә гулаг асмаға башлады. Йох, дейәсән, горхудан онун гулағына бу сәс кәлмишдир? Ат таппылтысы эшидилмирди. Анҹаг һарадаса, лап яхында ағлама вә инилти сәсләри кәлирди.

Абай бунун нә олдуғуну һамыдан габаг баша дүшдү: бу, яшлы адамларын ән'әнәви ағламаг сәсини чох мәһарәтлә ямсылаян бир ушаг сәси иди, — бу инилдәйән Оспан иди...

Чөлдән гайыданда бунун яхшы иш олмадығыны сөйләйән гочаларын сөзүнә гулаг асмаян Оспан сәс-күй галдырмышды.

— Аһ, мәним әзизим Қодар! — дейә о гышгырыр вә дизләринә дөйә-дөйә, алачыгларын арасы илә туллана-туллана гачырды.

Қодарын өлүм хәбәри аула сүр'әтлә яйылмышды, бу дәҹәл ушаг да һәмин хәбәри яянлара гошулмушду. Әввәлҹә о, булағын башында бир ачыг ердә даяныб, бир дәстә ушағы башына йығмыш вә бир нечә дәфә ағы демишди. Сонра онлар гуру бир әләнкә тапыб, гәбр газмыш, әләнкәни мейит кими басдырмыш, һай-күйлә, чығыра-чығыра әтрафа дағылышмышдылар.

Улжанын Оспана бәрк ачығы тутду: Абай хәстәятыр, бу дәҹәл ушаг исә өз уламасы илә һамыны ваһимәйә салмышдыр.

— Бир бура кәл, оғлум! Бир бура кәл! — дейә Улжан ону сәсләди.

О, Оспаны сакитҹә, сәсиндә һеч бир һәдә-горху әламәти көстәрмәдән янына чағырды. Әкәр ачыглансан, о, адәти үзрә дейиниб гачачаг, сонра тут көрүм нечә тутурсан? Инди исә һеч кәсдән горхмаяраг, алачығын бу башындан о башына кечиб, Абайын янында анасынын үстүнә атылды, бир сычрайышда онун дизинин дибиндә чөмбәлди.

Улжан онун сол әлиндән япышды:

— Бу һарадан сәнин ағлына кәлмишдир, ағлашманы ямсыламаг олмаз! Сәнә демирләр ки, бу яхшы иш дейил? А башы бош, көрмүрсән ки, Абай хәстәдир? Сән нә оюн чыхарырсан? — дейә Улжан һирслә сәсләнди, Оспаны кучлә ағзы үстә йыхыб янына бир-ики шапалаг вурду.

Атасы Оспаны дөйәркән о һеч ағламазды, киши дә онун көз яшларына фикир вермәзди. Анасы дөйәндә исә, о, вар күчү илә бағырыб ағлаярды. Инди дә о, мүмкүн гәдәр чох һай-күй галдырмаға чалышараг улады. Анасынын әлиндән гуртарыб, алачығын сол тәрәфиндә гоюлмуш һүндүр тахта тәрәф гачыб үстүндә узанды, үзүнү ястыға даяйыб, һөнкүрмәкдә давам этди. Ағламаг көмәк этмирди, — бу дәфә анасы она рәһм этмәк, сакитләшдирмәк фикриндә дейилди. Оспан буну чох тез баша дүшдү. Көз яшлары гуруду, лакин яландан ағлайыр вә һәрдәнбир вәһшичәсинә гышгырырды. Нәһайәт, гышгырмаг онун өзүнү дә тәнкә кәтирди, енә дә әввәлки кими этмәйә, енә алчагдан:

— Аһ, мәним әзизим! — дейә тәкрар этмәйә башлады.

О, көзалты анасына бахырды: ана ериндән тәрпәнмирди. Оспан бир даһа тәкрар этди вә, нәһайәт, енә өзүндән чыхды:

— Аһ, мәним әзизим Абай!.. — дейә о, һәзин-һәзин сәсләнди.

Башынын ағрысына бахмаяраг, Абай истәр-истәмәз күлдү.

Оспан анасынын тосгун бәдәнинин тәрпәндийини көрдү, йәгин, о, аяға дурмаға һазырлашырды. Ишин яхшы олмаяҹағыны билән Оспан аяға галхмаға анасына мачал вермәйиб, чәлд ятагдан сычрады.

— Аһ, мәним әзизим Абай!.. Абай!.. Абай!.. — дейә о, вар күчү илә гышгырды вә гапыя тәрәф гачды. Ана аяға галхдыса да, анчаг дәчәли тута билмәди.

— Эй, орада ким вар? Ону тутун! О сәфиһи мәним яныма кәтирин! — дейә ана гышгырды.

Оспан алачығын габағында бир нечә дәфә тәнтәнә илә вар-кәл эләди, сонра аулун лап кәнарына тәрәф гачды, — о, анасынын әмринә әмәл этмәйә һазырлашан бөйүк гардашы Такежаны вахтында көрә билмишди.

6

Абайын хәстәлийи узун чәкди. Бә'зиләри дейирди ки, онун хәстәлийи «ушикдир», бә'зиләри дейирди ки, «сокпадыр»[1]. Бә'зиләри дә тиф зәнн эдирди, хүласә, һәр кәс өз билдийи кими шәрһ эдир, һеч кәс дә бундан баш тапмырды. Лап писи дә бу иди ки, һеч кәс ону мүаличә этмәйә үрәк этмирди.

Тәк бирчә дәфә, Абайын хәстәлийинин икинчи күнү нәнәнин әмри илә бир гары күн батанда Абайы алачыгдан чыхартды вә еничә кәсилмиш исти гоюн чийәри илә ону бир нечә дәфә йүнкүлчә вурду.

— Чүрү, мурдар гүввә, чүрү! Мәним баламдан әл чәк! —

[1] Союгдәймә хәстәликләринин ады.

дейә о, сәсләнди вә Абайын үзүнү батмагда олан күнәшә тәрәф чевирәрәк, өз гәрибә мүаличәсини давам этдирди, ағзындан ушаға су үфүрдү.

Абайын аяглары сөзүнә бахмыр, эсир, башы һәрләнирди. О, алачыгдан зорла чыхмышды. Бәлкә онун көзләри гаралдығындан көйүн бир тәрәфи, батмагда олан шуаларын алову ичәрисиндә бәрг вуран гәрб һиссәси она хүсуси бир шәкилдә көрүнүрдү. Бу, нағылды, йохса юху? Бу ярымсәрсәмләмә ичәрисиндә дүня она ени вә гәрибә көрүнүрдү...

Ики күндән сонра аул Чинкизә көчдү. Йола дүшмәздән бир нечә күн әввәл көч ишләри илә мәшғул оланлар йолдан кечәнләрдән сорушурдулар ки, жайляуда бузлар эримишми, торпаг гурумушму, отлар галхмышмы? Адәтән Чинкизин этәкләриндә гар тез эрийир вә көй от дәрһал галхырды, ямачлар исә кеч гызыр вә от яваш-яваш битирди; буралара гар чох яғырды, галын гар тәбәгәси узун мүддәт эримәк билмирди.

Бүтүн Тобыкты гәбиләләринин кениш, сую бол вә отлаглары чох олан жайляусу Чинкиз сыра дағларынын о тайында иди. Кунанбайын аулу Колгайнардан йола дүшән кими башга яхын ауллар да һәрәкәтә кәлиб ерләриндән тәрпәндиләр. Онлар бүтөв бир ахын кими мүхтәлиф чығырларла ерийәрәк, дағ ашырымларындан кечиб кедирдиләр.

Абай әкәр хәстә олмасайды, көч күнләри онун үчүн бөйүк бир зөвг, шадлыг вә чыдыр күнләринә чевриләрди, Чинкизин чәтин ашырымларындан язда кечмәк бөйүкләр, йә'ни чобанлар, илхычылар вә «гоншулар» үчүн чох чәтин иди. Ушаглар вә ениетмәләр үчүн исә бу, мараглы бир әйләнчә иди. Кечән илләр Колгайнардан тутмуш та Чинкиз дағынын о тайындакы Байкошкар чайынадәк бүтүн он мәнзил йолу Абай фәрәһли бир байрам кими кечирмишди.

Аул бу ил дә һәмин ерә көчүрдү. Йоллардакы бүтүн дуруш ерләри Абая таныш иди. Бә'зи көч ерләринә ауллар сәһәр чатыб, бүтүн күнү орада даяныб ахшам чағы йолларына давам эдирдиләр. Көчләри чох тәләсдирирдиләр. Һәтта ики-үч күн галмалы олдуглары ерләрдә белә бөйүк алачыглар гурулмур, ялныз йүнкүл, кичик алачыглар, раһат, алчаг чадырлар вә комалар дүзәлдирдиләр[1].

---

[1] Көч заманы алачыглары йығылмыш һалда дәвәләрә вә я атлара йүкләйирдиләр. Алачыгларын гурулмасы үчүн бир нечә саат вахт лазым олурду. Алачыгларын гурашдырылмасына даирә боюнча — ашағы диш-диш диварлар — к е р е к е гурмагла башланырды. Сонра онлара узун әйри чубуглар — у ы к л а р тахылырды. Бунларын учу юхарыдан ш а н р а к һалгасы илә бирләшдирилирди. Бунун да үстүнә ипләрлә бир-биринә бағланан садә, я да гиймәтли вә нахышлы ағ кечәләр салынырды; алачығын бөйүклүйү ашағы диварларын — керекенин бөйүклүйүндән

Һәр кәс өзүнә өз зөвгү илә, өз хошуна кәлдийи кими мәнзил дүзәлдирди, элә бил, жайляуя кедән йолда һамы «аул-аул», «алачыг-алачыг» вә «курке-курке»[1] ойнамаг үчүн сөзләшмишди.

Ауллар көчән вахт, һәтта бир-бириндән узаг оланлар да бир ердә йола дүшүрләр. Онлар, аллаһ билир, һараданса, заһир олур вә бөйүк бир ахын кими бир-биринин ардынча кедирләр. Адамлар бир-биринә яхынлашыр, сүрүләр бир-биринә гарышыр вә бу күнләрдә бир аулу башгасындан айырмаг чәтин олур.

Әкәр бә'зи адамлар үчүн көч бир зөвг олса да, бу, чобанлар вә илхычылар үчүн һәдсиз әзиййәт, түкәнмәз гайғы, башдан-баша бир ишкәнчәдир: каһ йәһәри вә паланы алынмыш атлар азыб башга илхыя гачыр, каһ бир аулун гузулары башга сүрүйә гарышыр, каһ да гоюнлар элә дәйишик дүшүр ки, сечмәк дә мүмкүн олмур... Бу чүр гарғашалыг ичәрисиндә әлсиз-аягсыз касыб-кусубун гузулары вә гоюнлары «Көзүнү гырп[2] бармағынла тут» мәсәлиндәки кими, өзкә малына көз тикәнләрин шикары олур. Бир чох аткаминерләр сүрүләрини горуяркән, кечә гаранлығында сүрүләринә өз аяғы илә кәлиб чыхмыш «хейри» тутуб кәсир, ала-чий эдиб тәләсә-тәләсә очаг башында ейирләр!..

Бу ил ауллар бир вахтда йығышараг, һамысы бирликдә чөлдән һәрәкәт этдиләр. Бир яндан да чанаварлар көчәриләри бир-биринә яхын дүшмәйә мәчбур эдирди. Бу ерләр өз башына бурахылмышды, йыртычы һейванлар сүрү илә кәзирди. Көчәриләр кәләнәдәк онлар дағларын ямачларында вурнухур, сичанлары вә сичовуллары овлайыб ейирди; инди исә тәсадүфдән истифадә эдәрәк, кечә вахты гәфләтән сүрүләрә һүчум эдирдиләр. Ауларын әксәриййәтиндә кечә вахты сүрүләрин әтрафында атлы кешикчиләр олурду. Дүшәркәләрин әтрафында лап күн чыханадәк очаг яндырыр, һай-күй салырдылар. Белә күнләр өз көзләнмәз вә тәһлүкәли һадисәләри илә өтән ади, сакит күнләрдән нә гәдәр фәргләнир! Күндүзләр — һамы атын үстүндә һәрәкәтдәдир, кишиләр һәмишә сүнкүләри, соилләри вә секирләри һазыр сахлайырлар;

(һәр бири 2—3$^1/_2$ метр) вә онларын сайындан асылы оларды. Ән кичик алачыг үч керекедән дүзәлдиләр, ири вә зәнкин алачыглар исә алты вә я сәккиз керекедән ибарәт оларды («6-чешмә», «8-чешмә» алачыглар). Бә'зи тәнтәнәли күнләрдә (тойларда, рәисләр кәләндә, сечкиләрдә) алачыглар ики-ики, үч-үч бир ердә гуруларды; бу заман алачыглардан бир-биринә йол ачмаг үчүн керекенин бир һиссәсини чыхардыб тағ дүзәлдәрдиләр.

[1] Ушаг оюнларынын адыдыр.

[2] Газах аталар сөзүдүр. Мә'насы: «Ики бахыша ал» демәкдир.

адама элә кәлир ки, силаһлы бир гошун дәстәси давая кедир.

Лакин габагкы иллэрдәки кими бу илки көч дә Абая олдугча ағыр иди. Онун чаны бир о гәдәр ағрымырды, амма сағлам да дейилди. Бир аз һәрәкәт этмәк истәйән кими, көзләри гаралыр, башы кичәлләнир вә күчсүз һалда ерә йыхылырды. Лакин бир ушағын хәстәлийинә көрә яйлаға көчмәйи тә'хирә салмаг олмазды ки!

Кунанбай адәтән үч-дөрд күндән бир Улжана баш чәкирди. О, вахтынын чохуну кичик арвады — көзәл Айгызын янында кечирәр вә тез-тез бөйүк арвады Кункенин янына кедәрди. Кункенин өзүнүн айрыча аулу вар иди вә жайляуя көчән вахтларда Кунанбай онунла бир ердә һәрәкәт эдәрди.

Абай хәстәләнән илк күнләрдә Кунанбай бир-ики дәфә онун һалыны сорушмуш, сонралар, элә бил, ону тамамилә унутмушду.

Атын үстүндә кетмәйә Абайын тагәти йох иди. Ону дәвәдә апармаг оларды, лакин анасы ичазә вермәди. О, «Бир дә көрдүн, тай дәвәнин үстүндән ашды, я да дәвә бүдрәди, ушаг эзиләр» — демишди.

Көчәриләр араба нә олдуғуну билмирдиләр. Аулда ялныз бир араба варды ки, онда да нәнә илә Улжан кедәрди. Бу көй рәнкли араба бүтүн Тобыктыда биринчи вә еканә араба иди. Кунанбай аға-султан сечилдийи вахт бу арабаны Каркаралинскдән алмышды. О, анасына демишди: «Көч вахтлары сәни бу арабада апарачаглар».

Дағларда ат белиндә кәзмәк Улжан үчүн дә кетдикчә чәтин олурду, — о, гочалыр вә көкәлирди. Лакин инди Улжан ялныз Абайы дүшүнүрдү. О өз раһатлығыны гурбан верәрәк, оғлуну нәнәси илә бирликдә арабая отуртмуш, өзү исә динч бир мадяна миниб, арабанын далынча кедирди.

Көч сәфәри үч һәфтә узанды. Ялныз сәфәрин ахырынчы күнләриндә Абай башгаларынын көмәйи олмадан һәрәкәт этмәйә вә алачыгдан чыхмаға башлады.

Онун әһвал-руһиййәси дә яхшылашды. Санки әввәлки гайғысыз ушаглыг чағына, шадлыг вә дәчәллийә гайытмаг вахты чатмышды. Лакин чох гәрибә иди ки, бу ил, хүсусән сон заманлар о, ушаг әйләнчәләриндән вә дәчәлликдән чох союмушду. Әввәлләр чох әйләнчәли олан ушаг оюнлары даһа ону марагландырмырды. Элә бил, о, өз ушаглыг чағыны итирмишди. Бәлкә дә бу, ағыр хәстәлийин нәтичәси иди, яхуд сон күнләрин ағыр эзиййәтләри онун гәлбини кәдәрләндирмишди? Доғруданмы ушаглыг чағы һәмишәлик олараг итмиш вә о, еткинлик дөврүнә гәдәм гоймагда иди? Лакин еткинлик һәлә кәлиб чатмамышды — о, һарадаса яры йолда

үча дивара сыхылмыш кими, өзүнү көстәрә билмәдән гарых-мыш һалда галмышды.

Бу ил Абайын он үч яшы тамам олмушду, о, заһирән дә яры йолда иди — нә кәнч иди, нә ушаг. Онун бою учалмыш, голлары вә гычлары узанмышды. Әввәлләр онун фындыг ки-ми көрүнән бурну, инди ашкар дүзәлмишди. Үзүнүн ифадәси ушаглара хас олмаян чидди бир шәкил алмышдыса да, бә-дәни һәлә тәкамүл этмәмишди. О, арыгламыш вә узанмыш-ды. Абай гузейдә етишән солғун, зәиф, көвдәси узун, назик бир биткини хатырладырды.

Әввәлләр онун гараяныз чөһрәси гыпгырмызы оларды. Инди исә я узун заман шәһәрдә галдығындан вә я да кечир-дийи хәстәликдән онун рәнки гачмышды, гара сачлары сей-рәкләшмиш вә түкләринин арасындан дәриси ағарырды. Дәр-һал айдын этмәк олурду ки, о, хәстәләнмиш вә узун заман күнәш үзү көрмәмишдир.

Заһири көрүнүшү илә бәрабәр, онун хасиййәти дә дәйиш-мишди. Инди о, ат белиндә кәзә биләрди, амма һеч бир ерә кетмәйә һәвәси йох иди. О, яшыдларындан узаглашмыш вә өзүнә ени достлар тапмышды: нәнәси, сонра да анасы онун ән яхшы досту иди.

Абай нәнәси Зәринин нечә көзәл нағыл сөйләдийини ял-ныз бу ил гиймәтләндирә билмишди. Нәнә чох мараглы, гулаг асанларын диггәтини тамамилә чәлб эдән көзәл нағыллар дейирди. Бу, белә башланмышды: хәстә ятдығы заман бир дәфә Абай ағрыдан көзләрини юма билмәмиш вә нәнәсиндән хаһиш этмишди ки, она бир нағыл десин. Нәнә әввәлчә бир аз фикирләшиб, сонра данышмаға башламышды, — элә бил, онун ағзындан сөз йох, сапа дүзүлмүш инчи төкүлүрдү.

> Әсрләри өртмүшдүр галын думан, союг чән...
> Орда нәләр кизләниб билдирән йох, билән йох...

— дейә о, охуя-охуя нағыла башламышды. Бу сөзләр Абайын хатириндә нәгш бағламышды. Абай һәр дәфә эли илә нәнәсинин дизләринә тохунанда өз-өзүнә хатырлайырды.

> Әсрләри өртмүшдүр галын думан, союг чән...
> Орда нәләр кизләниб билдирән йох, билән йох...

Бу, ени, гәрибә бир нағыл демәк үчүн хаһиш оларды.

Зәри чох нағыл билирди: «Эдил-Җаик», «Җупар-Корыга», «Кула-Мәркен» вә башга эфсанәләри эзбәрләмишди. Абай нәнәсини сәһәрдән ахшама гәдәр, һәтта йолда да нағыл сөйләмәйә мәчбур эдирди.

Нәһайәт, о, сағалдыгда да гоча Зәри өз нағылларыны кәсмәди. О, өз көзләри илә көрдүкләриндән, эшитдикләриндән

данышырды. Онун гәбиләләр арасында кедән мүбаризәләр һаггындакы нағыллары бир нечә күн давам этмишди... Абай өйрәнмишди ки, ийирми-отуз ил бундан әввәл Найман тайфасы бу ерләрә, бу аулун өзүнә басгын эдибмиш: басгын заманы Зәринин оғуллуғу Бостанбай һәлак олмуш; тобыктылылар Найман тайфасынын акыны Қожамбердини әсир алмыш вә ил ярым ону гандалда сахламышлар. Зәри һәмин акынын узун маһныларыны әзбәрдән билирди. О, нәвәсинә Қарамор вурушмасындан вә башга йүрүшләрдән данышырды. Гары Абая Қалмакан вә Мамыр, Еңлик вә Қебекин гәмли сәркүзәштләрини дә сөйләйирди.

Абай нәнәсинин нағылларына диггәтлә гулаг асыр, динләмәкдән йорулмурду. Нәнәси йорулуб сусдуғу заман исә Абай анасынын янына кедирди. Улжан да чох нағыл билирди, лакин анасынын шеир охумасыны Абай даһа чох севирди. Савадсыз, билдийи шеирләри илләрлә һеч кәсә охумаян Улжанын бунлары ядында сахлая билмәси Абайы тәәччүбләндирир вә һейрәтә кәтирирди. Улжан бүтүн күнү жирләр[1], айтыслар[2], шеирлә нәсиһәт вә зарафатлар охуя билирди.

Гадынлары ени нағыллар данышмаға һәвәсләндирмәк үчүн Абай өзү дә бә'зән шәһәрдән кәтирдийи китаблардан шеирләр охуярды. Мәсәлән, о, «Юсиф вә Зүлейха» китабыны охумуш вә анасынын анламадығы фарс сөзләрини орадача тәрчүмә вә изаһ этмишди. Беләликлә о, гадынлары да нағыл демәйә һәвәсләндирир вә енидән онлара гулаг асырды.

Зәринин басгынлар вә гарәтләр һаггында нағыллары дәһшәтли иди! Халгын ағыр фәлакәти вә ифласы, инсанын алчалмасынын бүтүн ачылығы бу нағылларда адамын көзләри гаршысында чанланырды.

Бир дәфә, гызғын нағыл сөйләнән заман узагдан ики гонаг кәлиб чыхды. Онлардан бири гоча, бири чаван иди. Чаван гонағы Абай әввәлләр дә таныдығы үчүн онун кәлишиндән чох севинди. Кечән ил һәмин чаван адам онларын жайляусуна кәлмиш, үч күн орада галмыш вә онлара «Қозы-Көрпәш вә Баян-Слу» адлы узун бир маһны охумушду. О, акын Байкокше иди. Икинчини, гоча гонағы Абай әввәлләр көрмәмишди, анчаг Улжан ону яхшы таныйырды.

Гаршылыглы хош-беш, аилә вә тәсәррүфат һаггында сорғу-суал гуртардыгдан сонра Улжан тәбәссүмлә Абая мүрачиәт этди:

— Бах, оғлум, сән һей бизи — каһ мәни, каһ нәнәни — тәнкә кәтирирдин... Инди исә нағыллар вә маһнылар хәзинәси сәнин гаршындадыр... Бу — акын Дулатдыр.

---

[1] Жир — адәтән тарихи мәзмунда шеирлә язылмыш һекайә.
[2] Айтыс — шеирлә дейишмә.

Дулатын назик кумушу саггалы, нуфузлу заһири көрүнүшү вә чинкилтили сәси вар иди. О, дәрһал Абайын хошуна кәлди. О, билдикләрини өзүндә сахламаға чалышан башга гочалара бәнзәмирди.

Дулатын үрәйи кениш иди: ачыг үрәкли, данышмағы севән бу гоча өзүнү дәрһал элә апарды ки, куя бүтүн бир әср бу аулда яшамыш вә бураның ән яхын адамыдыр.

— Эһ, оғлум, әбәс ерә демәмишләр:

Акын маһнылары түкәнмәз селдир,
Ону динләйәнләр соручу лилдир!..

— дейә гоча хәфиф тәбәссүмлә Абайын үзүнә бахды. — Данышмағы вә гулаг асмағы бачаран халг һөрмәтә лайигдир. Сәни тәнкә кәтирмәзсә, Байкокше нағыл этмәкдән йорулмаз.

Жайляуя көчдүкдән сонра Улжанын аулуна узаг аулларддан тез-тез гонаглар кәлмәйә башламышды. Дулат Сыбан тайфасындан иди. Сыбанын көчләри жайляуда Кунанбайын аулларынын яхынлығында иди. Одур ки, Дулат да өз достлары илә көрүшмәк үчүн бундан истифадә этмишди. Йолда Мамай тайфасындан олан Байкокше дә она гошулмушду.

Байкокше мүғәнниликдә Дулатын шакирди иди. О, һәр ил яй заманы Дулаты мүшайиәт эдир вә бир нечә айы айрылмадан онунла бир ердә кечирирди.

Әтрафдакыларын севинчи акынларын кефини ачырды. Ахшам чағы әт бишәнәдәк Дулат «Кобланды-батыр» маһнысыны охуду. Абая элә кәлди ки, һеч вахт бу маһны кимй көзәл, марагды вә гүввәтли маһны эшитмәмишдир. Дулат маһныны охуюб гуртарды вә емәкдән габаг әлләрини юмаг үчүн аяға галхды. Абай сорушду:

— Бу маһныны гошан шәхсин ады нә иди?

— Оғлум, дейирләр ки, бу маһны чох гәдим заманларда гошулуб. Лакин Жанакен иддиа эдирди ки, буну о, кичик орданын акыны Марабайдан эшитмишдир.

Дулат адыны чәкдийи Жанакен мәшһур акын Жанак иди. Кобландынын видалашмасы, Тайбурылын чыдыры вә Казанла Кобландынын әлбәяха вурушмасы Абая хүсусилә хош кәлмишди. О, һәйәчандан бу кечә узун заман ята билмәди.

Улжан Дулатла Байкокшени икинчи күн дә бурахмады.

— Галын! Һара тәләсирсиниз? Бир нечә күн дә биздә гонаг олун! — дейә о, онлары дилә тутду.

Бу хаһиш — Абайын арзусу иди. Әввәлләр о, белә фикир эдирди ки, ағыллы вә ибрәтли нә варса, ялныз китаблардадыр, билик вә сәнәт ялныз мәдрәсәдә олур. Мәкәр Низаминин, Нәваинин вә Фүзулинин дастанларына, Шейх Сә'динин,

Хоча Һафизин инчә лирикасына, Фирдовсинин гәһрәманлыг дастанына башга бир мүгабил тапмаг олармы? О һәлә билмирди ки, газахларын Асан-Қайгысы, Бухар-Жираусу, Марабайы, Жанакы, «Қози-Қорпеш» вә «Акбала-Баздык» кими зәнкин бир хәзинәси вардыр.

Эшитдийи нәғмәләрин чох айдын, һадисәләрин яхын олдуғунданмы, сәсләри каһ йүксәлән, каһ алчалыб су кими шырылдаян, каһ да гасырға кими шиддәтләнән Дулатла Байкокшенин инсаны һәйәчана кәтирән маһныларынданмы, домбранын гулаглары охшаян хош сәсинданми, нәдәнсә, Абая элә кәлирди ки, о һеч вахт Дулатла Байкокшенин нәғмәләриндән яхшы нәғмә эшитмәмишдир.

Бүтүн күнләри кечә кечәнәдәк Абай акынларын янындан айрылмырды. Акынлар Улжанын алачығына кәлдикләри күндән бәри бура даими йығынчаг еринә чеврилмишди.

Күнорта чағы, аулда дайчалары бағлаяндан сонра бүтүн аул әһли гымыз ичмәйә топлашырды. Түнд ичкидән мәст олдугдан сонра һамы нәғмәләрә һәвәслә гулаг асарды.

Күндүз акынлар һәмишә узун нағыллар сөйләйир, арада бир кириз вуруб мүдрик адамларын нәсиһәтләриндән, бәйләрин дүшмәнчилик вурушмаларындан данышыр вә кечмишләрин һазырчаваб адамларынын шеирлә дедикләри нитгләрини охуюрдулар. Чамаат дағылышыб ялныз яхын адамлар галдығы заман Дулат өз нәғмәләрини вә я муасирләринин гошдуглары маһнылары охуюрду. О, акынлардан Шортанбай, Шоже, Сыбанбай, Балт, Алпыс вә башгаларынын сайсыз-һесабсыз маһныларыны билирди. Бүтүн бу түкәнмәз нағыллар ичәрисиндә о, халгын фикир вә арзуларыны ифадә эдән нағыллары даһа чох севирди.

Одур ки, ахшамлар Абай вә һәр ики ана Дулатын бу севимли нәғмәләринә доюнча гулаг асырдылар. Бу инчи сөзләр диггәтлә гулаг асанлар үчүн ән көзәл бир һәдиййә иди... Бу дәгигәләрдә Дулат Абая тамамилә башга, күндүз маһны охуян Дулата бәнзәмәйән айры бир адам кими көрүнүрдү: күндүзләр ялныз әйләнчәни, шадлығы мәдһ эдән Дулат, ахшамлар мүдрик, нәсиһәтамиз, дәрин бир мүтәфәккир олурду.

Әсрары дәриндир фикирләримин
Думанлы, чискинли асиман кими.
Синәмдә кәдәрләр әрийир мәним...
Одур, ахыб кедир кариван кими.
Күмүшү суларын кечиб ичиндән...
Дулатам, маһнымы охуюрам мән, —

дейә о өз фикирләрини һәмин нәғмә илә сөйләйирди.

Көрәсән, онун дәрди нәдир? — дейә бә'зән Абай анасындан сорушурду.

— Онда бөйүк бир гүввә вардыр, о һеч бир заман тә'рифә лайиг олмаян шейи вәсф этмәк дәрәҹәсинәдәк алчалмаз. О, ауллары кәзиб сәдәгә истәмәз, һәдиййә топламаз. Ондан өйрән, онун сөзләрини ядында сахла, — дейә Улжан Абая нәсиһәт верирди.

Абай акынын нәғмәләринин бир кәлмәсини белә һафизәсиндән бурахмырды. О бурадача, алачығын алтында доғулан ени нәғмәләрә диггәтлә гулаг асырды. Бу нәғмәләрдә һөкумәт башчыларынын вә варлыларын ҹинайәткар ишләри, ийрәнҹ гүсурлары ифша эдилир вә писләнирди. Дулатын нәғмәләриндән бириндә бу сөзләр вар иди:

Ачкөз варлылара нифрәт, мәзәммәт
Халгын додағындан дүшмәйир бир ан.
Эй дөвләт башчысы, йыртычы оғру!
Гарға тәк леш үстә учуб гонурсан.

Атасынын сәфәрә кетмәси Абайы севиндирирди. О, аллаһа ялварырды ки, атасы мүмкүн гәдәр кеч гайытсын. Хошбәхтликдән Дулатын орада олдуғу бүтүн мүддәтдә Кунанбай бир дәфә дә олсун онлара баш чәкмәмишди, — о, бир нечә гәбилә башчысы илә ауллары кәзирди. Буна көрә дә Улжан Дулаты раһатча өз эвиндә сахлайырды. Кунанбай эвдә олдуғу вахтларда исә акынлар вә ханәндәләр чох галыб белә сәрбәст охуя билмәздиләр.

Дөвләт башчысы дейәркән, Дулат кимә ишарә эдирди? О, һеч бир заман ачыг данышмырдыса да Абай онун нәғмәләринә өзү билдийи кими мә'на верирди, — мисал үчүн узаглара кетмәк лазым дейилди.

Дулат белә охуюрду:

Алан кими юхарыдан буйруғу
Бирдән-бирә галхар зорба гуйруғу,
Ора-бура ҹумуб көзләр мүкафат,
Гара-горху кәләр бизә о саат,
Горхаг көзлә һөкумәтә бахар о.

Абай өз-өзүнә гәт этди ки, бу, наһийә рәиси Майбасар һаггында дейилмишдир.

Гаршысына бели бүкүк чыхар о,
Бир бузовчун о истәйәр он әвәз.
Йохсуллара көз верәр, ишыг вермәз.
Истәр лүт ол, истәр касыб, истәр бай,
Фәрги йохдур, бир өлчүдә верки сай.
Һийләкәрин йәгин йүнкүл әли вар:
Кәндли верәр, оғру йығыб апарар.
Сән көрмәзсән әмәйиндән бар-бәһрә,
Сулар кими ахыб кедәр бош ерә.

Дулат домбраны чала-чала охуюр, ағыр-ағыр нәфәс алырды.

Абай акынлара ялварыб-яхарды, нэзакэтлэ мүрачиэт этди, анасыны васитэчи салды вэ Дулатла Байкокшенин бүтүн айы онларда галмаларына наил олду. Бу мүддэт эрзиндэ Абай онларла бэрк достлашды. Чох кечмэдэн о, Дулатла янашы ятмаға башлады, күндүзлэр исэ бачардығы гэдэр она гуллуг этмэйэ чалышды. Гоча акын ушағын зэкасыны гиймэтлэндирди вэ бир дэфэ ялныз галдыглары заман она:

Абайым, шираким[1], бөйүйэндэ сэн
Де, нэ олачагсан, нэ эдэчэксэн?

дейиб өз домбрасыны Абая верди.

— Ал, оғлум. Бу, сэнэ мэним хейир-дуамдыр. Буну лап үрэкдэн дейирэм!

Абай утандығындан бир сөз дейэ билмэди.

Бу һадисэ Дулатла Байкокше йола дүшмэздэн бир күн эввэл олмушду. Сэһэр акынларын атлары йэһэрлэндийи заман Абай анасыны чағырды вэ ондан хаһиш этди:

— Апа, онларын һэр икисинэ яхшы бир шей пешкеш элэ.

Улжан она һеч бир чаваб вермэди. Лакин гонаглар доюнча гымыз ичдикдэн сонра Улжан бир сөз демэк истэйирмиш кими Дулатын үзүнэ бахды. Гонаглар интизар ичэрисиндэ даяндылар. Улжан деди:

— Мэним оғлум дэрсдэн гайытдыгдан сонра узун заман хэстэлэнди вэ сағалмаг билмэди. Бизим эвдэ учалан сэсиниз она шэфа кэтирди. Сиз нэчиб гонагларсыныз.

Доғрудан да, Абайын бу заман һеч бир ери ағрымырды, о өзүнү яхшы һисс эдирди. Ана сөзүнэ давам эдэрэк:

— Бизэ тез-тез кэлин, — деди, — нэнэ дэ, бизим һамымыз да сизин кэлишинизэ севинэрик. Сизэ яхшы йол! Кэлмэйиниз үчүн миннэтдарлыг эламэти олараг, кичичик бир һэдиййэмизи гэбул эдин... Ону чөлдэ көрэчэксиниз. Биздэн инчимэйин, меһрибан достлар кими айрылаг!

Абай гонаглары өтүрмэк үчүн чөлэ чыхды. Ики меһтэр һарын бир сэмэнд аты Дулатын янына кэтирдилэр, Байкокшейэ исэ дөрдяшар кэһэр бир мадян вердилэр.

Акынлар «Хош! Хош!»[2] дейэ-дейэ бағышланан атлары едэклэриндэ чэкэ-чэкэ йола дүшдүлэр.

Абайы бэхтияр ушаглыг һисси бүрүдү. О, мэмнун вэ шад бир һалда анасынын долғун бэдэнини гучаглады, үзүнү онун көксүнэ сыхды, янагларындан, көзлэриндэн вэ додагларындан өпмэйэ башлады.

---

[1] Шираким — эзизлэмэк үчүн дейилэн сөздүр: көзүмүн ишығы, мэним күнэшим демэкдир.

[2] Хош — саламат галын демэкдир.

ГАСЫРҒА ИЧИНДӘ

1

Бу ил Кунанбайын ауллары гоюнлары башга иллэрдә олдуғундан тез гырхыб гуртардылар. Кунанбай һеч вахт биринчи гар дүшәнәдәк пайыз отлағындан тәрпәнмәзди, инди исә о, бирдән октябрын әввәлләриндә гышлаға көчмәйә башлады. Галан гәбиләләрин башчыларындан һеч биринә бу барәдә хәбәр верилмәмишди, һалбуки онларын һамысы Кунанбайын аулу илә яхын гоһум иди.

Суюндик тәәччүбләнмишди. Бир дәфә Божейә гонаг кәләркән сорушду:

— Һә, өз гоһумунун ени фырылдагларындан баш чыхара билдинми? Инди она нә олмушдур ки, бир ердә отура билмир?

Суюндик вә Божей алачыгда тәк дейилдиләр. Божейдән сонра Жикитек гәбиләсиндән биринчи адам һесаб олунан екәбурун, назиксаггал Тусип дә онларла бир ердә иди. О, фикирли бир һалда деди:

— Кунанбай һеч вахт белә этмәзди... Она емми чатышмады, нәдир?

Божей онун үзүнә бахыб күлүмсүндү. Суюндик она шүбһә илә нәзәр салды, өз-өзүнә — көрәсән, о бир шей кизләтмир ки, — дейә фикирләшиб, көксүнү өтүрдү.

— Аман аллаһ! Мәкәр онун үчүн ем чатышмая биләрми? Һеч бир сүрү онун отлагларыны түкәдә билмәз!.. Бурада нә исә башга бир шей вардыр... Онун мал-гарасы еничә көкәлирди ки, гышлаға көчмәйә башлады, яза гәдәр сүрүнү һансы емлә сахлаячагдыр? Ахы о, гоюнлары да тез көчмәк үчүн вахтындан әввәл гырхдырды...

Суюндик фикрә кетди, сонра Божейә мүрачиәтлә деди:

— Бәлкә сән бир шей билирсән? Бизә дә сөйлә!

— Элә билирсән ки, Кунанбай мәнимлә мәсләһәтләшмишдир?

— Мәсләһәтләшмәсә дә... Онун сирләринә ялныз сән вагиф ола биләрсән, де көрүм, бу барәдә фикрин нәдир? Мән һей башымы сындырдым...

— Һәркаһ Кунанбай язда тәләссәйди, — дейә Божей сөзә башлады, — мән баша дүшәрдим ки, о, уакларын отлагларыны әлә кечирмәк истәйир... Бу һадисә яйда олсайды, биләрдим ки, керейләрин торпағында онун көзү вардыр... Лакин бүтүн әтрафдакы гышлаглар — тобыктылыларындыр, яд гышлаглар узагдадыр... Бирдән өзүнүнкүләрин гышлаглары-

на һүчум этмәк онун ағлына кәлмәйә... Тинейин[1] шаһини өз ағасынын үзәринә чуммамышдымы!..

Божей, көрүнүр, нә исә пис бир һадисә баш верәчәйини һисс эдирди вә онун сөзләри Суюндики кетдикчә даһа артыг һәйәчанландырырды. О, дәрин бир фикрә кетди: көрәсән, Божейин дедийи ени бәдбәхтлик инди кимин башында чатлаячагдыр? Ахы әтрафда һәр шей динч вә сакитдир...

— Эһ, мәним әзизим! — дейә о, енидән аһ чәкди: — Кәрәк ки, Кунанбай онсуз да бизим һамымызы чапыб-таламышдыр... Бизи истәдийи гәдәр әлә салмышдыр: Жуантаяк гәбиләсини говду, анетләрин нәйи вар идисә әлләриндән алды; кокшеләри дә талан этди. Инди онун даһа нәйи чатышмыр? Шималдан чәнуба доғру отуз көчүн һамысы онундур. Бурада онун яз отлаглары, орада яй отлаглары, о бири тәрәфдә дә пайыз отлаглары... Гышлаглары да, аллаһа шүкүр, кифайәт гәдәрдир!

Иркизбай гәбиләси отлаг чәһәтдән Жикитек гәбиләсиндән варлы иди. Бу, Тусипи гәбиләнин галан ишләриндән аз нараһат этмирди. Одур ки, Суюндикә гулаг асаркән о, бүтүн бу зәнкин отлаглары көзүнүн габағына кәтирди вә дәриндән аһ чәкди.

— Онун бир отлағы илә башга отлағы арасында бир гузу мәнзили мәсафә вар, — дейә Суюндик сөзүнә давам этди.

Тусип сөзә башлады:

— Она даһа нә лазымдыр? Кефин истәйән отлу чәмәнләри, чичәкли саһилләри олан бол сулу булаглары, кениш көлләри, һәр шейи вардыр...

— Башгаларынын яйлагларында бир кичик булағын башына бир нечә гәбилә сыхылмышдыр, онун һәр аулунун янында исә бир нечә чай ахыр, — дейә Суюндик онун сөзүнә гүввәт верди.

— Бүтүн бунларын һамысына о, гыса бир мүддәтдә саһиб олмушдур! Көрәсән, инди онун башына даһа нә дүшүбдүр?

— Элә биз дә буну дүшүнүрүк: онун башына нә дүшүбдүр?

Божей динмәзчә онлара гулаг асырды. Бирдән о, данышанлара тәрәф дөндү вә әлини елләдәрәк ачы-ачы деди:

— Эһ, сиз икиликдә мәсәләни һәлл этмәк һүгугуна малик олсайдыныз, о заман данышмаға дәйәрди! Бу шикайәтләриниздән нә файда?

Бир мүддәт о, көзүнү динмәзчә Тусипә зилләйәрәк отурду.

— Ачизләри фикир һәмишә әзир. Лакин файдасыз арзу-

---

[1] Тинейин әфсанәви ов шаһини өз ағасыны дидиб парчаламышды.

ларла адам һеч вахт доймаз. Күчсүзсәнсә, данышмағын нә файдасы вар? — дейә о, гашларыны чатараг әлавә этди.

Тусип билирди ки, бу фикирләр Божейин өзүнүн дә үрәйини чохдан бәри дидир. Онларын улу бабасы Кенкирбайын гәбри Ши мәһәллиндәдир; Жикитек гәбиләсинин һәр ики голунун зәнкин көчәри ерләри һәмин гышлағын лап янында ерләшир. Күнләрин бириндә Кунанбай бу ерләри өзүнүн гышлағы үчүн тутмушду. Бу, Божейә ағыр бир зәрбә олмушду; одур ки, Божей Кунанбайла өлүм-дирим давасына киришмәйи гәт этмишди, лакин Кунанбай Тусипи тәләсик өз янына чағырыб ону фикриндән дашындыра билмишди. Тусип арадан гайыдыб Божейи далашмагдан чәкиндирмишди. Кунанбая гаршы чыхыш этмәк үчүн эн әлверишли вахт, эн мүнасиб бәһанә әлдән чыхмышды.

Божей көһнә инчиклийи гәлбинин дәринлийиндә кизләтмәли олмушду. О, интигам алмагдан ачиз иди. Лакин Кунанбай һаггында сөһбәт башланан кими о, өз һәйәчаныны кизләдә билмир вә Тусипи онунла далашмаға тәһрик эдирди. «Кунанбайла биз кифайәт гәдәр данышдыг. Инди ишә кечмәк вахты чатмышдыр. Әкәр сән гочагсанса, мәрдлийини топла, гочаг дейилсәнсә — дөз, итаәт элә» — дейә о, тәкрар эдирди. О, Суюндикә дә эйни сөзләри дейирди. Бу кизли фикирләрини о, Жикитек гәбиләсинин эн э'тибарлы даяғы һесаб этдийи Байдалыя да ачыб демишди.

Лакин онларын һәр бири илә бу барәдә тәкликдә данышараг о, мәсәләни чох кизли сахлайырды.

2

Кунанбайын ауллары едди мәнзилдә даяна-даяна Колгайнара чатды. Онлар өз гышлагларына кетмәйә һазырлашырдылар ки, гәфләтән һәр ердә Кунанбайын буйруғу алынды: әмрсиз һеч кәс ериндән тәрпәнмәсин! О, Майбасары өзү илә көтүрәрәк, Чинкиз дағларына кетди. Орая гәдәр йол чох узаг дейилди, Кунанбай бүтүн күнү атдан дүшмәйәрәк чәми ерләри кәзди. Ялныз гаранлыг чөкдүкдә о, аула гайыдыб бирбаш бөйүк арвады Кункенин алачығына кетди.

Бу күн ялныз арвадлар: Кунанбайын аналары — онун өлмүш атасынын арвадлары, әмиләринин арвадлары вә ики нәслин галан арвад гоһумлары бурая топлашмышдылар. Бунларын ийирмийәдәк аулу үмуми тәсәррүфатдан чохдан айрылмышды вә айрыча көчүрдү. Онлар бура гонаг кәлмиш вә адәт үзрә лазыми һәдиййә кәтирмишдиләр.

Бу аулларын арвадлары Кунанбайын алачыгларына илдә ики дәфә бу чүр һәдиййә кәтирирдиләр. Биринчи дәфә —

ауллар яз отлағына көчдүкләри заман; узун айрылыгдан дарыхмыш арвадлар, бир-бириндән узаг олан гышлаглара топлашыр, Зәринин яшадығы Бөйүк алачыгдан тутмуш һәр ерә баш чәкмәйә тәләсирдиләр; икинчи дәфә онлар гыш айрылығындан габаг, пайызда топлашырдылар.

Майбасарын һөрмәтлә ачдығы гапы ағзында Кунанбайын нүфузлу симасы көрүнән кими арвадларын күлүшмәсинә вә наггаллығына сон гоюлду.

Кишиләр отурдулар. Кунанбая мүрачиәт этмәйә ялныз онун атасынын икинчи арвады, Зәридән сонра бөйүк һесаб олунан Таншолпан чүр'әт этди:

— Әзиз оғлум, сәнин аналарын вә бөйүк кәлинләрин һәдиййә кәтирмишләр. Инди биз дағылышыб кетмәйә һазырлашырыг. Сәнин гоча анана да һәдиййә верилибдир...

Сон илләр Кунанбайын янында һамы Зәрини һөрмәтлә «гоча ана» адландырырды. Башгалары кими Таншолпан да өз әввәлки рәгибини[1] белә адландырырды. Кунанбай сусду. Таншолпан онун аиләсиндә башгаларына бәнзәмәйән аналардан бири иди. Белә дейирдиләр ки, чаванлыгда о, өз аулунун ат илхысына басгын эдән дүшмәнләри низә илә говмушду. Таншолпанын дөрд оғлу варды, чох оғлу олан кичик аналар исә адәтән башгаларына бәнзәмәз вә чүр'әтли олурдулар.

Кунанбайын сусмасы онун хошуна кәлмәди, енидән һәрарәтлә данышды:

— Биз Кункени дейил, сәни гонаг эдирик, сән чавансан, анчаг бизим башчымыз олубсан. Сабаһ биз гышлаглара кедирик, язадәк ораларда мағарада олдуғу кими яшаячағыг. Арвадларын нәсиби беләдир... Гой мәним һәдиййәм кәлән иләдәк сәнә хош арзу вә сәнин сәадәтин үчүн дуачы олсун, бизим оғлумуз!

Кунанбай она бахды, башыны тәрпәтди вә азачыг сусдугдан сонра деди:

— Сиз дединиз ки, гышлаглара кедирсиниз? Кетмәсәк нә олар? Беләдә сизә бир даһа һәдиййә кәтирмәк лазым кәлмәз!

О, чох мә'налы күлүмсәди. Гадынлар дәрһал она гошулуб күлүмсәдиләрсә дә мәсәләнин нә ердә олдуғуну баша дүшмәдиләр. Ағ, арыг үзлү, һүндүр бойлу Кунке Кунанбайын кефинин дуру олмасындан истифадә этмәйи гәрара алды.

— Мән сабаһ тайлары ачмағы вә һамы үчүн алачыг гурмағы нөкәрләрә әмр этмишәм. Мәкәр биз даһа узаға көчәчәйик?.. Сиз бүтүн аулу һәйәчана кәтирмишсиниз; һеч кәс бил-

---

[1] Бир кишинин арвадларына кундес — рәгибләр дейирдиләр.

мир ки, биз бурада галачағыг вә я башга бир ерә көчәчәйик, —дейә о, суалэдичи бир тәрздә Майбасарын үзүнә бахды.

— Бунун әвәзинә, икинчи дәфә һәдиййә көзлә, — дейә Майбасар көз вурду.

— Тайлары ачыб алачыг гурмағы әмр этмә; сабаһ енидән һәрәкәт эдәчәйик, — дейә Кунанбай дилләнди.

Таншолпан көзүнү онун үзүнә зилләйәрәк тәәччүблә сорушду:

— Эһ, мәним әзиз оғлум, бу нә көчһакөчдүр?

— Һамымыз бир ердә көчәчәйик. Сабаһ сәһәр тездән Чинкиз дағларына доғру һәрәкәт эдәчәйик. Биз отлаглар вә ауллар үчүн лазым олан ерләри нәзәрдән кечиртмишик. Өз аулларымыза да хәбәр вермишик ки, йола һазырлашсынлар, — дейә Кунанбай чаваб верди.

О күнүн сабаһысы, күн чыханда Иркизбай гәбиләсинин ийирми аулунун һамысы енидән ериндән тәрпәнди вә Чинкизин лап синәсинә доғру һәрәкәт этди.

Онларын һамысы бирдән галхды вә йолда бир-бириндән айрылмады. Көч вахты ауллар, адәтән дурна вә я газ кими узун гатарларла кедирләр. Инди исә һамы үзәринә гузғун басгын эдән өрдәк сүрүсү кими бир ерә топлашмышды. Бу чүр гәфилдән көчмәк дә гейри-ади бир гайдада башланмышды. Күн еничә чыхан кими Кунанбай чидди вә гысача әмр этмишди:

— Гой ләнкимәсинләр, тез йығышсынлар! Йолда да бир-бириндән айры дүшмәсинләр! Һамы бир вахтда тәрпәнсин вә даянмадан һәрәкәт этсин! — дейә о, аулларa тапшырыгла адамлар көндәрмишди.

Чинкизә доғру кедән йолун сол тәрәфиндә тәкчә бир тәпә вардыр. Кунанбай Майбасарын вә Кункедән олан бөйүк оғлу Кудайбердынын мүшайиәти илә өзүнү аулларa чатдырды, онлары өтүб кечди вә тәпәнин башына галхды. Онун гулагларыны шәкләмиш шух кәһәр аты юхарыда — сәманын зиялары алтында чох бөйүк вә узун көрүнүрдү. О, дүз гулагларыны гамыш сүпүркәси кими шәкләйиб, һәр шейә диггәтлә гулаг асыр вә тез-тез әтрафына бахыр, санки янындан өтүб кечән инсан ахыныны тәләсдирирди. Кунанбай издиһамын гаршысында, тәпәдә даянмышды, әлә бил о, ашағыда һәрәкәт эдән чамаата нә исә демәк истәйирди.

Күн һәлә чыхмамыш ийирми аул динмәзчә, һәмишәки кими сәс-күй салмадан, тайлары бағламаға башламышды. Лакин инди, ерләриндән тәрпәндикдән сонра, һамы һай-күй салыб гырылдашмаға башламышды — сәс далғалары гүдрәтли, чохсәсли бир хора чеврилмишди. Ағыр йүкдән бели әзилән

дәвәләр нәрилдәйир; аналарындан кери галмыш көшәкләр язығ-язығ инилдәйир, сүрү көпәкләри бир-биринә мырылдайырды. Узагдан йүклү дәвәләри говуб кәтирән атлы икидләрин сәси эшидилирди. Ушаглар ағлашыр, аналар гарғыш эдирдиләр; һәр тәрәфдән чобанларын, илхычыларын сәси учалырды.

Ауллар ерләриндән һәрәкәт эдән кими тәпә башында даянмыш Кунанбай үзүнү Камысбая вә Кудайбердыя чевирәрәк деди:

— Сиз икиниз кедиб бүтүн ауллярын башчыларыны мәним яныма чағырын!

Ики ат бир ан ичиндә тәпәдән ашағы учду. Уча бойлу, гамәтли Кудайберды вә энли күрәкли Камысбай бир-бирини кечә-кечә инсан ахынына гаршы тәпәни үзү ашағы чапдылар. Биринчи көчүн габағында кедән кишиләр дәстәсинә чатдыгда азачыг даяныб енә ирәли чумдулар. Һәмин дәстәдән дәрһал ики нәфәр айрылыб атларыны йортма сүрәрәк, Кунанбайын даяндығы тәпәйә доғру йөнәлди. Һөкмдарын көзләдийини көрдүкдә онлар атлары тәрпәдиб даһа да ейинләдиләр.

Кудайберды сон аула чатанадәк отуз нәфәрә яхын адам Кунанбайын янына кәлмишди. Күләксиз, саф пайыз күнү башламышды. Шәффаф сәмада бир парча булут белә көрүнмүрдү. Бүтүн аууллардан атлылар Кунанбая доғру ахышыб кәлдийи вахт күнәшин бөйүк, парлаг даирәси өз шүаларыны сача-сача узагда сырая дүзүлмүш дағларын башына галхмышды.

Чинкиз дағы нәһәнк бир даш галағы кими йүксәлмәкдә иди. Онун һүндүр башыны мави булут алмышды. Гызылы шүалар онларын үзәринә дүшүр вә дағлар әлван рәнкә бояйырды. Сығырчынлар дәстә-дәстә, булут кими көйә галхырды, — эһтимал ки, йолда һәрәкәт эдән карванлар онлары горхутмушду; онларын кур нәғмәси интәһасыз сәманы бүрүмүшдү. Бир сүрү дурна көйүн үзүндә зорла сечиләрәк, гатарла яваш-яваш сүзүб кедир вә өз екнәсәг сәсләри илә гый-гый дейиб ашағыдакы издиһамла видалашырды.

Кудайберды вә Камысбай бүтүн ауллары доланыб үч гоча илә бирликдә, атлары ган-тәр ичиндә кери дөндүләр. Кунанбайын өкей анасындан олан гардашы Жакип дә бу кәләнләр ичәрисиндә иди. Кунанбай онун саламыны алды вә дәрһал атыны маһмызлаяраг гысача деди: «Кедәк!»

Атлар тәпә илә чапдылар. Кунанбай гәбилә башчыларынын мүшайиәти илә Чинкизә доғру йолланды. Көчәриләрин сыралары сыхлашыб онлара йол ачды. Лакин атлылар тәләсмирдиләр.

Кунанбай дәстәнин тән ортасында кедирди. Атасынын әмиләри, гардашлары, әмиси оғланлары вә башга гоһумлары ону эһатә этмишдиләр.

Кунанбай атасынын бөйүк арвады Зәринин еканә оғлу иди. Гәбиләнин Бөйүк алачығы архада галды; онун гәдәрсиз бир сәрвәти варды, һәдсиз һөкмранлыға малик иди. Кунанбай өз гоһумларындан яшча да бөйүк иди. Буна көрә дә онун бабасы Иркизбай нәслиндән һеч кәс Кунанбайын габағында данышмаға, ийирми аулдан һеч кәс һәтта өз наразылығыны белә билдирмәйә чүр'әт этмирди. Кунанбая көмәк лазым олса, һеч кәс өз чаныны белә эсиркәмәзди. Онун һамыны итаәтә кәтирән күчү, амиранә сәси вә гүввәтли ирадәси һәр кәси өз архасынча кетмәйә мәчбур эдирди. Башгаларынын торпағыны тутмаг вә я итаәт этмәйән гәбиләләри әзмәк лазым кәлдикдә, башчылардан һәр бири Кунанбайын тәкчә көз гапагларынын азачыг һәрәкәтиндән ону баша дүшүрдүләр. Һәтта гаршылыглы мүнасибәтләрин чох мүрәккәб олдуғу, далашмаг үчүн истәнилән гәдәр бәһанә тапылдығы аилә һәятында да тәкчә Кунанбайын ады бүтүн деди-годунун гаршысыны дәрһал алырды. Һәтта һәр дәгигә бир-бирини дидмәйә һазыр олан мүхтәлиф хасиййәтли рәгиб арвадлар да бәркдән далашмаға чүр'әт этмәздиләр, әрләринин гардашлары вә я бөйүк гоһумлары чызығындан чыхан чаван вә гоча арвадларын көпүнү дәрһал ятырдардылар. Сакитләшмәйәнләри исә яхшыча көтәкләйәрдиләр.

Кунанбайы сых һалга арасына алмыш ийирми аул бир ювадан учан йыртычы гуш сүрүсүнә бәнзәйирди. Бүтүн бөйүк Тобыктыда Иркизбай гәбиләси һеч бир шейдән утанмадан истәдийини эдә биләр, сөз вә һөкм көмәк этмәйәндә ачыгдан-ачыға зоракылыг ишә салынарды. Иркизбайларын кичик даирәси мөһкәм вә ағзыбир иди, онлар Тобыкты тайфасыны тәшкил эдәнләрин һамысыны өз тә'сирләри алтына ала билирдиләр. Онлара лазым олан адамларла гоһум олурдулар. Онлар «Узун ипликдән узун да кәмәнд олар» мәсәлини рәһбәр тутуб өз мәгсәдләринә долайы йолларла чатырдылар. Бә'зән онлар гәсдән бирисини мүрәккәб вә долашыг бир ишә салыб, сонра өзләрини куя хиласкар вә дост кими көстәрәрәк, өз һәмфикирләринин вә әлалтыларынын даирәсини кенишләндирирдиләр.

Сайча кичик олан Иркизбай гәбиләси кет-кедә галан ийирми гәбиләдән һәр бири илә гоһум вә дост олмушду. Элә мүнасибәтләрин бу чүр мүрәккәблийи Кунанбая ирәли чәкилмәк вә индики бөйүк вәзифәйә чатмаг имканы вермишди. Инди өз аға-султанларынын далынча кедән башчылар һәтта һарая вә нә үчүн көчдүкләрини белә сорушмурдулар. Онлар-

дан һәр бири белә фикир эдирди: «Кунанбай нә гәрара алса бизим үчүн пис олмаз. Вахт кәләр — биләрик».

Кунанбайын узунорта кәһәр аты бәрк йорға кедирди. Аға-султанын далынча кедәнләр атларыны йортма сүрмәли олурдулар. Кунанбай өз ә'янларындан бир аддым ирәлидә кедирди, намаз вахты имамла да намаз гыланлар арасында белә бир мәсафә олур. Һәмишә вә һәр ердә олдуғу кими, бурада да биринчилик Кунанбайын иди. Даһа кәнч атлылар ондан габаға кечсәйдиләр, гочалар дәрһал «Атынын башыны сахла!» — дейә гысача әмр вериб онлары даяндырырдылар. Кунанбайын еканә көзү һәр шейи алычы гуш кими дәрһал көрүрдү. Ону ялныз иркизбайлар әһатә эдирдиләр, әлбәттә, һәр бир аулда башга гәбиләләрдән кәләнләр — чобанлар, кешикчиләр, «гоншулар» да вар иди. Лакин бүтүн мәсәләләр онларсыз һәлл эдилирди.

Кунанбай өз ә'янлары илә бәрабәр көчләрә чатды. Он ийирми аулун башчыларына һансы чәмәнә гәдәр кедәчәкләрини вә һарада даяныб, нечә алачыг гурачагларыны баша салды. Бу, нә мүсаһибә, нә дә мүшавирә иди, — Кунанбайын сөзләри дүшүнүлмүш бир әмр кими сәсләнирди.

3

Алты күндән сонра башга бир көч карваны да һәмин йолла дағлара тәрәф кедирди. Бунлар бокенши вә борсаклар иди. Онлар да Гызылшокини кечиб, Чинкизин лап синәсинә тәрәф кедирдиләр.

Онларын көчләри дағыныг, пәракәндә дәстәләрлә, һәр аул айрыча һәрәкәт эдирди. Атлылар лап аз иди, — ялныз илхычылар вә бир нечә арвад атда кедирди. Ушаглар, гочалар, гарылар вә башгалары йүклү дәвәләрин үстүндә отурмушдулар. Элә бил ки, бу ауллар өз илхыларыны гыш отлағына көндәриб, ялныз гыш үчүн лазым олан атлары сахламышдылар, һәтта кишиләр дә икияшар көшәкләрин вә өкүзләрин үстүндә кедирдиләр. Лакин атларын олмамасына башга шей — бу ики гәбиләнин йохсуллуғу сәбәб иди. Ялныз үч аул: Суюндикин, Жексенин вә Сукирин ауллары өз зәнкинлийи илә башгаларындан фәргләнирди.

Ийирми икидин арасындакы башчылар диниб-данышмадан, дейиб-күлмәдән вә зарафат этмәдән башларыны ашағы салыб кедирдиләр. Әйинләриндә чүрүмүш, гоюн дәрисиндән ярымкүрк вә чапан олан бу боз адамлар, элә бил, пайыз сәмасынын тутгун, сөнүк думанына гарышмышдылар. Суюндик хүсусилә гаш-габаглы иди: чамаат ондан гәт'и бир һәрәкәт көзләйир, о исә һеч бир шейә үрәк этмирди.

— Ериндә бахарыг... Онун өзү илә данышарыг... Гой де-

син көрәк, һансы адәтләрә, һансы ганунлара көрә о, һамыны тәрк эдиб, тәкчә кетмишдир, — дейә о, үрәксиз һалда данышырды.

Жексен онун сөзүнү тәсдиг эдирди. Лакин галан чаванлар да, гочалар да һәйәчанланмышдылар. Кунанбай адәтдән кәнар олараг, пайыз отлагларындан вахтындан әввәл көчмүшдү. Галан гәбиләләр дә пис бир һадисә баш верәчәйини һисс эдәрәк, гоюнлары вахтындан тез гырхыб онун далынча кетмишдиләр. Бүтүн яйы бокеншиләр аға-султанын өзләринә чеврилмиш гаш-габаглы нәзәрини һисс эдирдиләр. Онлара өчәшмәк үчүн Кунанбай дәфәләрлә бәһанә тапмышды. Бундан нараһат олан Суюндик мәсләһәтләшмәк үчүн Божейин янына кетмишди, лакин о да һеч бир мүәййән фикир дейә билмәмишди...

Иркизбайларын аулларынын һәрәкәт этмәси хәбәриндән нараһат олан Суюндик Кунанбайын ардынча өз көчләрини ериндән тәрпәтмишди. Эйни заманда галан адамлар: истәр иркизбайларын тәрәфдарлары, истәрсә дә әлейһдарлары, о чүмләдән Божей вә Тусип дә пис бир һадисә баш верәчәйини һисс эдәрәк, гышлаға һәрәкәт этмишдиләр.

Чинкиздә Бокенши гәбиләсинин гышлаглары чох кениш дейилди. Бунларын мәркәзи Жексенин гышлағы, язда Кодарын өлдүрүлдүйү Карашоки иди. Чинкиз дағына чатан кими көчләр таныш йолларла отлаглара дағылышдылар.

Суюндикин вә Жексенин аулларьы чая чатыб мешәлик саһиллә һәрәкәт этдиләр. Дағ коллугларыны кечдикдән сонра онлар, нәһайәт, өз ерләринә чатдылар. Будур, Карашокинин этәйиндәки тала. О тәрәфдә исә Кодары тулладыглары сылдырым гая көрүнүр...

Бу нәдир?.. Онлар өз көзләринә инанмадылар... Дағын этәйиндәки отлар бичилмиш, гуру от йығылыб таяя вурулмушдур. Жексенин торпағында чохлу инәк вә дәвә сүрүсү отлайыр, зәнкин аулун алачыглары ағарырды. Әтрафда очагларын түстүсү яваш-яваш көйә галхырды. Талада гузулар мәләшә-мәләшә атылыб-дүшүрдү... Гышлаг даһа Жексенин дейилди: ону Жексенин аулларындан габаг бурая кәләнләрдән бири тутмушду.

Тәпәдә атлар отлайырды. Атларын һамысы сәмәнд вә кәһәр иди. Бу, Кунанбайын илхысы иди!..

— Аллаһ бизә гәзәб эләди! Суюндик, әзизим, инди нә эдәк! — дейә Жексен сәсләнди! Онун көзләриндән яш ахды.

— Бәли... Белә бәла һаггында дейибләр: «Сәнин яйлагларын — дүшмән әлиндәдир, гышлагларыны алов бүрүмүшдүр»... — дейә Суюндик кәдәрлә чаваб вериб бундан артыг бир сөз данышмады.

Кунанбайын ени пис әмәлләри һаггында шайиә яйылмышды. Лакин онун бу чүр бир аддым атмаға чүр'әт едәчәйини һеч кәс ағлына белә кәтирә билмәзди.

— Хейр, хейр, Кунанбай тәкчә Жексенин торпағыны тутмамышдыр! — дейә Жетпис өзүндән чыхмыш һалда нифрәтлә сәсләнди: — Бах, көрәрсиниз, о, бокеншиләрин бүтүн гышлагларыны өз әлинә кечирмишдир!.. Бу биабырчылыгдан өлүм яхшыдыр!

Бир нечә чаван икид атлары гамчылаяраг сүр'әтлә ирәли чапды... Чамаатын ичәрисиндән сәсләр учалды:

— Торпаг үчүн ганлы интигам!

— Бокеншиләр!.. Сиз дүдәмәсиниз, нәдир? Йохса ядсыныз?

— Һәмишәлик горху көр иши һарая кәтириб чыхартды!

— Сиз бизим әтәйимиздән чәкиб сахлайырдыныз, нә көрәчәкли күнләримиз, фәлакәтимиз вармыш!

Бу чығыртылар Суюндикә гамчы кими тә'сир едирди. О, титрәйирди. Икидләрә имкан верилсәйди, онлар бу саат Кунанбайын илхыларына һүчум едәрдиләр... Анчаг башчылар дейил, йохсуллар, гара чамаат чығырыр, онлар, аллаһ билсин, гәзәбләниб, нәләр етмәзләр? Сонра бунун үчүн ким чаваб верә биләр? Сабаһ бүтүн бәлалар Суюндикин башына төкүләчәк, дейәчәкләр ки, о кәтирди, о гызышдырды... Бу фикир ону дәһшәтә салды.

Суюндик атынын башыны сахлайыб чығырды:

— Икидләр, даянын!

Һамы даяныб ону орталыға алды.

— Һәркәһ далашмаг фикриниз варса, һара истәйирсиниз кедин!.. Анчаг тәк киришин. Мән сизинлә олмаячағам!.. Кедин, о йол, о да сиз, кедин! Әлә күман едирсиниз ки, Кунанбай сизин ийирми соилиниздән горхачагдыр? О, горхсайды, бу иши тутмазды. Сизин ийирми соилиниз вар, онун — йүз; сиздә йүзү оланда, онда мин олачагдыр! Өзүнүз билин! — дейә о, ауллары көстәрди.

Онлар гаянын далындан вә саһилдәки тәпәләрдән атлыларын тәләсмәдән үстләринә кәлдикләрини көрдүләр. Онларын әлләриндә соилләр вар иди; бә'зиләри соили һазыр тутмушду, бә'зиләри дизләринин арасына алмыш, бә'зиләри дә илкәкләри әлләринә кечиртмишдиләр. Атлылар йүздән аз олмазды. Онлар мүхтәлиф тәрәфләрдән илхыларын ичәрисинә сохулуб сых сыраларла бирләшәрәк Суюндикә тәрәф кәлмәйә башладылар.

Сарсылмыш бокеншиләр дәрһал сусдулар.

Сукир Суюндикин сөзүнә гүввәт верди. Онун чохлу илхысы вар иди. Бокеншиләрин ичәрисиндә ән варлы адам о иди.

— Биз тәк дейилик, бизим дә гоһумларымыз вар, халг вар, — дейә о, нәһайәт, алчагдан данышды. — Биз чалышмалыйыг ки, торпагларымызын өзүмүзә гайтарылмасына наил олаг! Һәр шейи халгын өз мүһакимәсинә верәрик!.. Анчаг дүшүнмәдән гызышыб өзүнүзү унутмайын, пис иш көрмәйин!

— Дава саланлар башлары илә чаваб верәчәкләр! Буну ядда сахлайын! — дейә Суюндик сөзүнү гуртарды.

Кунанбайын өзү дә илхылардан чыхыб икидләрин үстүнә кәлән атлылар арасында иди. Онун узунорта кәһәр аты башыны вә ялманыны тәрпәдә-тәрпәдә, мәғрур бир тәрздә, чох сәррашт аддымлайырды. Бир аз яхынлашыб аға-султан он гочадан ибарәт кичик бир силаһлы дәстәнин мүшайиәтилә Суюндик вә онун икидләринә тәрәф кәлди.

Кунанбайын бахышы сәрт вә союг иди. Ловға, өзүндән бәдкүман олан бу адам бүтүн көркәми илә санки дейирди: «Сиз мәнә нә эдә биләрсиниз?» О, башыны гүрурла юхары галдырмышды. Бүтүн аткаминерләр, һөкмдарлар адәтән өзләрини белә тутурлар, лакин Кунанбай хүсусилә горхунч иди. Суюндик яхшы билирди ки, бу заһири бир әдадыр, онун өзү дә адамлара тә'сир этмәк үчүн дәфәләрлә бу әдая әл атмышды, лакин инди ону эһатә эдәнләрлә бирликдә о да Кунанбайын амиранә, динмәз күчүнә истәр-истәмәз итаәт эдирди.

Бокеншиләр биринчи олараг салам вердиләр. Кунанбай додагларыны явашча тәрпәдәрәк, саламы гәбул этди. Кәркин сүкут бир мүддәт давам элэди. Сонра Суюндик сөзә башлады:

— Мирзә, бу атлылар кимдирләр? — дейә о сорушду. (Тобыктынын бүтүн ағсаггаллары Кунанбайы мирзә адландырырды[1]).

— Элә белә... Атлара дамға вурмаг истәйирдик, онлары гыш отлагларына апармаг вахты чатмышдыр. Она көрә дә йығышдыг, — дейә Кунанбай чаваб верди.

Сөһбәт кәсилди. Жексен кери дөндү: көчүн габаг карваны йохушдан силсиләйә галхыб онлара яхынлашырды.

— Мирзә, одур, бизим ауллар кәлир. Биз өз гышлагларымыза кәлмишик, анчаг онлары башгалары тутмушлар. Бәс инди нечә олсун? — дейә Жексен Кунанбая мүрачиәт этди.

Кунанбай:

— Бура көчмәйи сәндән ким хаһиш этмишдир? — дейә кәскин чаваб верди. — Нә үчүн өзүнү чәкиб габаға дүшмүшсән, нә үчүн әввәлчә сорушмамышсан? Сәнин аулларын кери гайыдачаглар! — дейә о, амиранә һалда сөзүнү гуртарды.

— Ахы, белә дейибләр ки: «Һөкмдар халг үзәриндә, халг исә торпаг үзәриндә һакимдир...»

---

[1] Мирзә — аға, чәнаб демәкдир.

— Сәнчә һөкмдар көйләрин едди гатына көчмәлидир? Һарада дейилмишдир ки, Иркизбай гәбиләсинин Чинкиздәки гышлаглара көчмәйә ихтияры йохдур?

— Мәкәр сизә Чинкиз бу гәдәр лазымдыр? — Мирзә, онсуз да гышлаг үчүн сизин кифайәт гәдәр яхшы торпагларыныз вардыр, — дейә Суюндик э'тираз этди вә данышыға башламаға чалышды.

Лакин Кунанбай онун сөзүнү кәсди вә үмум гәбилә йығынчағында чыхыш эдиб, өз гәрарыны бүтүн халға билдирирмиш кими сөзә башлады:

— Э, бокеншиләр! Сиз бизим бөйүк гардашларымызсыныз. Сиз биздән габаг бөйүйүб етишмиш вә Чинкизин бүтүн кениш этәкләрини тутмушсунуз. Иркизбайлар сайча аз вә сиздән чаван олмушлар. Сиз бүтүн Чинкиздә онлара бир парча белә торпаг вермәмишсиниз. Сән дейирсән — «башга гышлаглар»? Мәкәр бу гышлаглар Чинкизлә мүгайисә эдилә биләр? Инди мән аяға галхмышам, — мән даһа нә гәдәр сәбр этмәлийәм? Чохму торпагсыз галмалыям? Иркизбайлара да әлверишли гышлаглар лазымдыр... Иркизбай гәбиләси бөйүмүш вә мөһкәмләнмишдир. Биз яд дейилик, сизин гоһумунузуг. Мәкәр биз башга ердән кәлмә адамларыг ки, сиз бизә торпаг вермәк истәмирсиниз? Һалбуки бу торпаға сизин кими бизим дә ихтиярымыз чатыр.

Кунанбайын сөзләри эйни заманда һәм тәләбкарын шикайәти, һәм дә һакимин һөкмү кими сәсләнирди.

— Яхшы, мирзә, бокеншиләрин әлиндән сән нечә гышлаг алмағы гәт этмишсән? — дейә Суюндик сорушду. О, Кунанбайын иштаһынын чохму бөйүк олдуғуну билмәк истәйирди.

— Бокеншиләр бу ерләрдәки гышлагларын һамысыны күзәштә кетмәлидирләр.

Жексенин гардашы Жетпис өзүндән чыхараг деди:

— Бәс биз һара кетмәлийик?

Әтрафда сәс-күй галхды:

— Доғруданмы бокеншиләр тамамилә говулмушлар?

— Нечә, биз бурадан көчүб кетмәлийикми?

— Бизим һеч бир мүдафиәчимиз дә йохдур!

Кунанбай онлара чәлд бир нәзәр салды. Онун еканә көзү Суюндикин үзүнә зилләнди вә гамчысы илә шулуглуг саланлары көстәрәрәк, амиранә бир сурәтдә гышгырды:

— Онлары сакитләшдир!

Суюндик өзүнү Кунанбайын гаршысында тәмизә чыхармаға чалышараг, икидләри мәзәммәт этди:

— Сизә дедим ки, сәс-күй, мә'насыз чығыр-бағыр салмаг лазым дейил! Сусун!

Һамы сусду.

— Бокеншиләр, — дейә Кунанбай енидән сөзә башлады, — йохса элә фикир эдирсиниз ки, сизин гышлагларынызы элиниздән алыбларса, сизи торпагсыз гојачаглар? Һәркаһ мән бу гышлаглары алырамса, мүфтә алмырам: сиз бунун əвəзиндә башга торпаглар алачагсыныз. Мән сизә элә бурадача Чинкизин јамачларында: Талшоки дағларында, Гаровул дағынын әтәјиндә гышлаглар верирәм. Аулларынызы кери дөндәрибораја кедин, мәним гәрарым будур!

Бу анда һәр ики тәрәфдән атлылар заһир олдулар. Гәрбдән ики атлы көрүндү. Онлардан бири Суюндикин бөјүк оғлу иди.

— Бизим гышлағы мирзәнин гардашлары — Жакип вә Жортар тутмушдур. Биз нә этмәлијик? — дејә о, атасындан сорушду.

Шәргдән Сукирин икиди кәлди.

— Бизим гышлаглары мирзәнин әмиләри — Мирзәтај вә Уркер тутмушдур. Көчләри нә эдәк? Биз јүкләри ача билмирик, нә эдәчәјимизи ганмырыг, — дејә о, сәсләнди.

Гышлагдан мәһрум олмуш аулларын башчылары дөрд-дөрд, беш-беш мүхтәлиф тәрәфләрдән кәлдиләр. Онларын һамысы гаш-габаглы вә гәзәбли иди. Элә бил, онлар өзләри илә бәрабәр өз гоһумларынын нифрәтини, бүтүн гәзәб вә һәјәчаныны кәтирмишдиләр.

Бокеншиләрин дәстәси бөјүмәкдә иди. Лакин Кунанбај өзүнү итирмирди. Суюндик өз чамаатынын чыхылмаз вәзијјәтдә олдуғуну баша дүшүрдү. Онун өзүнү дә Кунанбај алчалтмыш, мәһв этмиш вә тапдаламышды.

— Нә этмәли? Мән нә эдә биләрәм? Бизи бир јад адам инчитмиш олсајды?.. — дејә о, сөзә башлады.

Лакин Жетпис ону сөзүнү гуртармаға гојмады.

— Даһа әдаләт јохдур! — дејә о, сәсләнди.

Издиһам ичәрисиндә һај-күј башланды:

— Бизим мүдафиәчимиз јохдур!

— Бу чүр тәһгир эдилмәкдәнсә, тамамилә говулсан јахшыдыр!

Тәпәнин далындан даһа ики дәстә атлы көрүндү. Он нәфәрә јахын атлыдан ибарәт олан биринчи дәстәдә Котибак гәбиләсинин бүтүн адлы-санлы аткаминерләри кәлирдиләр. Онларын башында гәбиләнин башчысы Бајсал дурурду. Онлар Кунанбаја јахынлашыб салам вердиләр вә ону лап үрәкдән тәбрик этдиләр.

— Мәнзил мүбарәк, мирзә!

— Узун илләр мүвәффәгијјәт арзу эдирик!

— Гој ени ерләр, ени хошбәхтлик кәтирсин!

Бунларын ардынча гоча Кулиншакын башчылығы илә икинчи дәстә яхынлашды. Кулиншак Торгай гәбиләсинин башчысы иди. Онун «Беш гочаг» адланан чәнкавәр, сүнкү давасында зирәк олан беш оғлу да кәлмишди. Кунанбая лап яхынлашдыгда Кулиншак она мүрачиәт этди:

— Салам, көзүмүн ишығы Кунанбай! Ени мәнзил мүбарәк!

Бу, бүтүн бокеншиләрин көзүнү ачды: демәли, Иркизбай гәбиләси онлара тәкбәтәк тәчавүз этмир, — Кунанбайын бу пис әмәлинә Котибак, Торгай вә Топай гәбиләләринин бүтүн башчылары да көмәк эдирләр.

Суюндик исә котибаклара чох бел бағлайырды! О өз-өзүнә фикирләширди ки: «Байсал үрәйиачыг, мөһкәм адамдыр, йәгин, бу гарәтдә о, иштирак этмәз». Йохса онлар кизлиндә дилбир олмушлар? Бәлкә, онларын даһа башга кизли сиррләри вар? Ким билир? Көрүнүр, Кунанбай бөйүк гәбиләләрин башчыларыны өз тәрәфинә чәкә билмишдир? Байсалла Кулиншакын бу кәлиши, бу тәбрикләр садәчә бир тәсадүф дейил... Онларын достлуғуну бүтүн бокеншиләрә көстәрмәк лазым иди. Бүтүн бунлары габагчадан Кунанбайын өзү һазырламышды.

Белә фикирләшән тәкчә Суюндик дейилди: Жексенә дә һәр шей айдын олмушду. О, гәзәблә гышгырды:

— Аман аллаһ, ахы бу гышлаглар мәним ата-бабаларымдан галмышдыр. Бурада, бу дағын әтәйиндә чох Бокенши оғулларынын ганы төкүлмүшдүр! Киши гоһумларынын ганына буланмыш торпагларым!..

Онун сөзләри һамыны һейрәтә кәтирди. Суюндик наразы һалда донгулданды:

— Доғру демишләр ки, дәрд әлиндән адам ағлыны итирәр... Бүтүн бунлары хатырламағын нә мә'насы вар?..

Жексенин сөзләри Кунанбая да тохунду. О, Кодарын хатырланачағыны көзләмирди. Лакин о, һәмин саат торпагларын тутулмасына бәраәт газандырмаг үчүн Кодарын әмәлләрини бәһанә кәтирмәйи гәрара алараг, горхунч бир сәслә Жексендән сорушду:

— Сән нә дедин? Дейәсән, гочалыгдан ағлыны итирмишсән? «Ләягәтли киши» дейирсән? Әкәр сизин икидиниз[1] одурса, онда сиз бокеншиләр, һамыныз нәсиниз? Кодар — ләягәтли киши дейилди, әчлаф иди. Бокеншиләрин улу бабаларынын руһу ондан үз дөндәрмишди! Бүтүн тобыктылылар да

[1] Кунанбай Жексенин сөзләринә гәсдән башга мә'на верирди: Жексен Кодары «ер-әзәмәт», йә'ни «киши-гоһум» адландырмышды. Кунанбай бунун мә'насыны тәһриф эдәрәк, садәчә «ер», йә'ни батыр, гочаг, гәһрәман кими гәләмә верирди.

ондан үз дөндәрдиләр! Онун үчүн дә мән бу гышлаглары башгаларына вердим ки, о ламәзһәби адамлар тамамилә унутсунлар! Бош-бош данышма!

Кунанбайын сөзләри силлә кими сәсләнди, ағыр бир даш кими бүтүн бокеншиләрин үстүнә дүшдү. Кодарын өлдүрүлмәсинин һәгиги сәбәби бир ан ичәрисиндә ашкара чыхды. Онларын гышлагларыны тутмаг истәйирмишләр.

Һәтта Суюндик белә таб кәтирә билмәди:

— Аман аллаһ, мән нә ешидирәм? Аһ, мүдрик Божей! Сәнин сөзләрини һеч вахт унутмарам! Сән доғру демишдин: «Сиз илкәйи Кодарын боғазына салмадыныз, ону аллаһын көмәйи илә өз боғазыныза кечиртдиниз!» Аһ, мәним күнаһсыз икид асланым, сән нәйә көрә мәһв олдун!.. Мәним Кодарым!..

Санки онун боғазында тикә галды. О, атынын бойнуну гучаглайыб динмәзчә башыны әйди.

Бирдән Жексен һөнкүрдү:

— Вай, мән биабыр олдум! Мәни гарғыш тутду! Мән бәдбәхт көпәйәм! Аһ, мәним әзизим! Әзиз Кодарым!.. — буну дейиб о, атыны гамчылады вә Кодарын гышлағына доғру чапды.

Онун сөзләри гуру ота дүшмүш гығылчым кими иди. Бокеншиләрин һамысы: шикайәтлә «Аһ, мәним әзизим!» — дейә гышгырыб Жексенин далынча чапды. Суюндик дә онлара гарышыб атыны сүр'әтлә сүрдү.

Байсал вә Кунанбай, онлары әһатә едәнләрлә бирликдә дағын башында тәк галдылар. Кунанбай өз-өзүнә һейфсиләнди: «Кәрәк буну демәйәйдим!» Лакин о, дедийиндән пешман олдуғуну Байсала гәт'иййән билдирмәди. О, чапыб кедәнләрин ардынча динмәзчә бахараг, бу гәфил һәйәчанын сәбәбини даһа яхшы, нечә изаһ етмәк лазым кәлдийини дүшүндү.

— Сән баша дүшдүнмү ки, онлары ким гызышдырмышдыр? — дейә о, Байсала мүрачиәт етди: — Лап ағрыян ердән япышдылар вә дәрһал үрәкләриндә һәр нә варса ашкара чыхды! Онлары Божей гызышдырмышдыр!.. Әлбәттә, Божей! О, Тобыкты гәбиләләри ичәрисиндә мәним үчүн ганлы тәлә гурмаг истәйир! «Бирлик, бирлик!» — дейә сән һәмишә тәкрар едирсән. Инди кордүнмү, бу нә бирликдир? — дейә о, тутгун көзүнү Байсалын үзүнә зилләди.

Бир гәдәр сусдугдан сонра әлавә етди:

— Лакин, аллаһ кәримдир, нә олурса олсун, һамысына дөзәчәйәм. — Сонра Байсала олан хүсуси е'тимадыны көзә чарпдырырмыш кими, сөзүнү белә гуртарды: — Суюндикә, Сукирә вә Жексенә де ки, халгын арасына чахнашма салмасынлар. Гой һамыны сакитләшдирсинләр! Чинкиз дағында мән бокеншиләр үчүн елә ер айырарам ки, наразы галмазлар...

Онларын үчү үчүн әлимдән кәләни әсиркәмәрәм. Гой мәним сөзүмә инансынлар!

Кунанбайын әввәлчә илхылара көндәрмиш олдуғу атлылар ичәрисиндә Майбасар да вар иди. О, һөнкүртү илә ағлая-ағлая янындан чапыб кедән бокеншиләрә бахды:

— Аһа, достлар! Белә дейибләр ки: «Чолаг гоюн ахшамлар мәләйәр»[1]. Бокеншиләр исә даһа кеч мәләйирләр! Һарада көрүнүбдүр ки, язда өлән адамы пайызда басдырсынлар? — дейә о, кинлә күлдү.

Язда һамы Кодары һөрмәтдән салыб, онун руһундан узаглашдығы заман Жексен һеч кәси онун мейидинә яхынлашмаға гоймаяраг, ағлаян гадынлары говмуш вә онлара истеһза этмишди: «Көзү чыхмамышлар! Нә үчүн зырылдайырсыныз?» Тәкчә ики гоча — Жанпеис вә чобан Айтимбет ондан горхмамышдылар. Өзләри кими башга гоча чобанларын көмәйи илә Кодарын вә Камканын мейитләрини Кутжанын гәбринин янына апармыш, һөнкүртү илә ағлая-ағлая орада басдырмышдылар.

Инди бокеншиләр чығыра-чығыра, яс тутуб ағлая-ағлая һәмин гәбрләрә доғру чапырдылар. Орада дөрд гоча — Жанпеис, Айтимбет вә даһа ики чобан отурмушду: яйда онлар бурая кәлә билмәмишдиләр вә бу күн көчлә бирликдә кәләркән даяныб өлүләрә фатиһә верирдиләр.

Ахышыб кәлән издиһамы көрдүкдә, гочалар өзләрини итирдиләр. Атлылар тәләсик ерә дүшүб дизләринә вура-вура һөнкүрүб ағламаға башладылар. Чох гәрибә иди ки, Суюндик дә ағлайырды. Жексенин дә нә үчүн бурая чапдығыны баша дүшмәк олмурду. Адамлар бәркдән ағлая-ағлая гәбрләри гучаглайырдылар.

— Бағышла, мәним даяғым! Бағышла, мәним гардашым! — дейә һамы көз яшы төкүрдү...

Лакин бу вахтсыз дәрдәшәриклик яй әрзиндә Кодарын вә Камканын гүссәсиндән бели бүкүлүб гурумуш гочая тә'сир этмәди. Жексен Камканын гәбрини гучагламаг истәдикдә Жампеис ону итәләди:

— Көзләрин чыхсын! Мәл'унлар, һамынызын көзүнүз чыхсын!

Издиһам кетдикчә артырды. Тәкчә кишиләр дейил, гадынлар, ушаглар вә гочалар да гәбрин башына топлашырдылар.

Бүтүн Бокенши гәбиләси һөнкүрүб ағлайырды. Ачы һычгырыг вә ағлашма сәси һәр ери бүрүмүшдү.

---

[1] Газах аталар сөзүдүр. Азәрбайчанча бунун мүгабилиндә — «далдан атылан даш топуға дәйәр» дейирләр.

Бокеншиләр Чинкиз дағыны тәрк етдиләр, лакин онлар Кунанбайын көстәрдийи гышлаглара кетмәдиләр. Онлар Гызылшокинин әтәйиндә алачыглар гуруб һеч бир ерә тәрпәнмәдиләр.

Галан гәбиләләр исә өз гышлагларына дағылышыб кетдиләр. Гуру от дашыйыб кәтирмәк, яначаг үчүн тәзәк гурутмаг, төвләләри тәмизләмәк, евләри вә газмалары ағартмаг, очаг дүзәлтмәк — бүтүн бунлар отураг ерләрә гайыданлары мәшғул едән тә'хирәсалынмаз ишләр иди.

Бокеншиләрин белә бир гайғысы йох иди, инди онлар һарада гышлаячагларыны билмирдиләр.

Кунанбай Суюндикин янына адам көндәриб әмр етмишди ки, гой онлар Гаровулдакы гышлаглары өзләри үчүн көтүрсүнләр, яйлаг үчүн исә бүтүн Колденени вә Шалкары көтүрә биләрләр.

Суюндик вә Жексен нә нәтичә һасил олдуғуну һесабладылар: әкәр биринчи олараг, Гаровул гышлагларыны, хүсусән яйлагдакы ики чайы тутсалар, онлар даһа һеч бир шейин дәрдини чәкмәздиләр. Удузмаячагларыны баша дүшүб онлар дәрһал орая көчмәйи гәт етдиләр· Галан гоһумларына һеч бир сөз демәдән Суюндик вә Жексен өз аулларына субһ тездән дәвәләри тутмағы әмр едиб алачыглары йығышдырмаға башладылар. Лакин онлар өз гоһумларыны тәрк едиб ерләриндән һәрәкәт етмәйә башлаян кими ийирми-отуз бокенши атларыны йәһәрләди.

Бунлар йохсуллар иди. Онлары уча бойлу, бәдәнчә мөһкәм, узун замандан бәри башчыларын һийләләрини өйрәнмәйи бачаран Даркембай аяға галдырмышды. О, бирбаш Жексенин аулуна чапыб кәлди.

— Сиз тәкчә һарая кедирсиниз? Чамааты тәрк едирсинизми? Айрылырсынызмы? — дейә бағырды: һеч кәс көчә билмәз, бүтүн халгла бирликдә дөзүн! Алачыглары тәзәдән гурун!

Жексен мүгавимәт көстәрмәйә чүр'әт етмәди. О ялныз тәәччүбләнирмиш кими сорушду:

— Мәним достларым, фикриниз нәдир?

Даркембай онун сөзүнү кәсиб:

— Яхшысы будур, атлары минин, — деди, — Суюндикин янына кедәк! Ахыра кими сөзүмүзү дейиб, бир гәрара кәләк!

Жексен вә Жетписин онларла кетмәкдән башга бир чарәләри галмады.

Суюндиклә дә сөһбәт узун сүрмәди, Даркембай ону да өз ериндә галмаға мәчбур етди.

Суюндик ондан сорушду:

— Һеч олмазса бир мәнә дейин көрүм, сиз нәйә үмид эдирсиниз? Артыг союглар башлайыр, гыш өз горхунч гылынчыны чәкмишдир. Йохса гарылары вә гочалары дондурмалыйыг? Балаларымызы дондурмалыйыг? Нә вахта гәдәр бурада отурмалыйыг?

Лакин Даркембай фикирләшмәдән чаваб верди:

— Суюндик! Жексен! Бизи дә апарын! Божейин янына кедәк!.. Дәрдимизә гоһумларымызы шәрик эдәк, дейәк ки, өз адамларынызы тәрк этсәниз, сиз дә хейир көрмәйәчәксиниз! Әкәр жикитекләрин дә бизә үрәйи янмаса, башымыза бир чарә тапарыг.

Күнортая яхын онларын һамысы Чинкиздә көзәл отлагларда гышлаян Божейин янына кәлдиләр. Бу торпаглар она өз улу бабасы Кенкирбайдан мирас галмышды.

Бокеншиләрин башчыларыны көрдүкдә Божей дәрһал Байдалынын вә Тусипин янына адам көндәрди. О, истәйирди ки, белә бир ишдә бүтүн Жикитек гәбиләсинин рә'йи бир олсун.

Суюндик бурада да мәтләби узатмады, о, тәмкинлә вә эһтиятла данышырды:

— Будур, онлар сәнин янына кәлмишләр, — дейә о, Божейә мүрачиәт этди, — сәндән мәсләһәт истәйирләр. Нә мәсләһәт көрүрсән? Онлара нә йол тәклиф эдирсән?

Божей Суюндикин үрәйиндә нәләр кизләндийини баша дүшә билмәди. О өз-өзүнә фикирләшди: «О һәмишә беләдир, йәгин горхур. Адәти будур, ирадәчә зәифдир, Кунанбайдан горхур...» Сонра о, хәфифчә күлүмсәди.

Лакин Суюндик горхурдуса, бүтүн галан Бокенши чамааты гайнашырды. Даркембай һәрарәтлә деди:

— Божеке, Кунанбайын гаршысында сүрүндүйүмүз етәр! Горхан көзә чөп дүшәр, дейибләр. Һеч олмазса, сән бизи боюн әймәйә чағырма! Бизә елә мәсләһәт вер ки, гәбиләмиз, нәһайәт, аяға галха билсин, сәнин далында дура биләк!

Бу мәрданә сөзләр Байдалынын үрәйиндән иди. О, ачыг данышмағы вә чүр'әти севән, өзү дә һәмишә гәт'и һәрәкәт этмәк тәрәфдары иди. Жикитек гәбиләсинин бүтүн күчү, бүтүн мөһкәмлик вә зирәклийи онда тәчәссүм эдирди.

О, тәнтәнә илә: — Эһ, Суюндик, — деди, — сән Даркембайдан мәсләһәт истәйәйдин! Бу йохсул әсл киши дили илә данышыр!

Күч тәтбиг этмәздән әввәл Божей әдаләт наминә, ганун вә адәт әсасынча рәфтар этмәйә чалышмағы гәт этмишди: буна мүвәффәг ола билмәсә, о, Кунанбайын төрәтдийи һийләләри бүтүн чамаата ачыб көстәрмәйә чалышачагды. Лакин

о вахтадәк бокеншиләри хәбәрдар этмәк, онлары нәләр көзләдийини демәк лазым иди.

— Бокеншиләр, мәним гоһумларым, — дейә о, сөзә башлады: — ким сизи инчидирсә, демәли, мәни дә инчидир. Мәним хошбәхтлийим вә раһат яшамағым сизинкиндән айрыла билмәз. Кунанбайын бүтүн фикирләри мәнә айдындыр... Мән эшитдим ки, о сизә Талшокини, Гаровулу вә Балпаны тутмағы тәклиф эдир. Сиз баша дүшүрсүнүзмү, бүтүн бунлар һарая апарыб чыхарыр?

Божей отуранлара нәзәр салыб бир гәдәр сусдугдан сонра сөзүнә давам этди:

— О, жикитекләрлә Бокенши торпагларынын сәрһәддини бирләшдирмәк истәйир. Элә ки, ики гәбиләнин, һәтта ән дост гәбиләнин сәрһәдди үмумиләшди, о заман меһрибан гоншулуг әлагәләринин үстүндән бир гәләм чәк... О, элә үмид эдир ки, биз янашы яшасаг бир кол үстүндә, бир дамчы су үстүндә далашачағыг. О бизим арамыза нәслдән-нәслә кечән бир әдавәт тохуму сәпмәк истәйир. Лакин бу, баш тутмаячагдыр! Мәним гоһумларым, гәлбим сизә садиг галыр. Әкәр сиз Талшокийә вә Гаровула көчмәк мәчбурийyәтиндә галсаныз, мәним әлимдә нә варса, һамысыны, мүбаһисәсиз олараг, сизинлә бөлүшдүрәчәйәм. Бу барәдә һеч данышмаға да дәймәз... Инди исә, һәр шейдән әввәл, онларла чәкишмәлийик. Жикитекләр сизинлә дә, онларла да эйни дәрәчәдә гоһумдурлар. Бу ишә биз гарышмасаг, бәс ким гарышачагдыр? — дейә о, Тусипин үзүнә бахды, — тәшәббүс эдәрик. Она дейәрик ки, Жикитек гәбиләси онун бу һәрәкәтләрини әдаләтсиз һесаб эдир. Галан мәсәләләри исә сонра һәлл эдәрик. Разысынызмы? — дейә о сорушду.

Һамы онун гәрарыны бәйәнди.

— Элә исә, Тусип, атыны мин. Бизим рә'йимизи Кунанбая билдир вә элә бу күн дә чавабыны кәтир, — дейә Божей сөзүнү гуртарды.

— Байдалы да Тусипә тәрәф дөнүб деди:

— Анчаг һамысыны она де! Үрәйиндә нә варса, һамысыны ачыб де, сахлама. Динмәдийимиз, горхдуғумуз бәсдир. Истәр өл, истәр гал, анчаг сәнә тапшырыланларын һамысыны она чатдыр! — Гәзәбләнмиш Байдалы гәт'ийyәтлә Тусипи үрәкләндирмәйә вә руһландырмаға чалышырды.

Кунанбай Карашокидә, бөйүк арвады Кункенин гышлағында иди. Күн батанда Тусип орая чатды. Кунанбай онунла бирликдә аулун кәнарындакы кичик тәпәнин үстүнә галхды. Онлар узун-узады сөһбәт этдиләр. Тусип сөһбәти узаглардан, — гәбиләнин бирлийи вә мөһкәм екдиллийи зәрурәтиндән башлайыб сонра нә мәгсәдлә кәлдийини билдирди. О:

— Сәнин һәрәкәтини ялныз бокеншиләр дейил, бүтүн Жикитек гәбиләси дә писләйир, — демәк истәйирди ки, Кунанбай кәскин һалда она тәрәф чеврилиб гәзәбли сөзләрлә кишинин данышығыны кәсди:

— Көрүрәм ки, Жикитек гәбиләси инчийәнләрин мүдафиәчиси олмаг истәйир. О, нә үчүн унудур ки, гоншу Керей вә Уак тайфалары да инчикдирләр. Бәс онлар кимдән инчийирләр? Элә һәмин жикитекләрдән! Сизинлә бир сырада яшаянларын һамысы инчикдир! Дейирләр ки, сиз онларын мал-гарасыны говуб апарыр, әвәзини дә вермирсиниз! Божейи, Байдалыны, сән Тусипи, — сизин һамынызы писләйирләр, сизин һамынызы тагсырландырырлар! Әввәлчә өзүнүзү тәмизә чыхарын, сонра бокеншиләр һаггында данышын! Әввәлчә өз оғруларынызы вә зоракылыг едәнләринизи рам един!

Тусип өзүндән чыхды. О, кәскин сурәтдә э'тираз етди:

— Деди-году һәвәскары һәр ердә истәдийин гәдәр вардыр, Кунанбай! Мәкәр Божей вә Тусип оғру олмушлар? Бәлкә, сән даһа башга бир шей фикирләшиб тапмаг вә бизи бәлая салмаг истәйирсән? Әкәр биз тәмиз вә һеч бир шейдә тагсырымыз йохса, нә дейә биләрсән?

— Мән дедикләрими бир дә тәкрар едирәм: сиз ләкәләнмишсиниз!

— Яхшы, әкәр беләисә, онда бизим тагсырымызы бу саат, бу мүгәддәс күнбатан чағында исбат елә.

Тусип ериндә отура билмирди, онун бүтүн бәдәни әсирди.

— Яхшы, дейәрәм. Гой Божей мәним үчүн тәлә гурмагдан әл чәксин! Гой башгаларынын далындан мәнә ох атмасын! Бундан әл чәкмәк истәмирсә, гой өз тахта күлләләрини әсиркәмәсин, һамысыны атсын, анҹаг сонра өзүндән күссүн... Һәр шей үчүн ялныз о ҹаваб верәҹәкдир!

Кунанбай бир аз сусдугдан сонра сәрт бир һалда:

— Сабаһ мән сизин аулларда гурултай чағырырам. Керейин шикайәтинә бахаҹағам вә сизи, говуб апардығыныз мал-гараны гайтармаға мәҹбур едәҹәйәм, — бу бириҹиси. Бокеншиләрин ишинә гарышмайын, өз йолунузла кедин, — бу да икинҹиси. Бу ҹүр ишләрдә һаким олмаг сизә галмайыб, сизи мән сечмәмишәм, сизин мүһакимәнизә дә еһтияҹым йохдур. Башыныза бәла ачмаг истәмирсинизсә, бу ишә гарышмайын! Гулаг асмасаныз, демәли, сиз бу ишә гәсдән гарышмышсыныз ки, мәним әлейһимә чыхасыныз! Кет, мәним сөзләрими Божейә вә Байдалыя етир! — дейә о, амиранә бир тәрздә сөзләрини гуртарды.

5

Эртэси күн, күнортая яхын Майбасарын көндэрдийи ики атлы — Қамысбай вэ Жумагул жикитеклэрин гышлағына кэлиб Уркимбайын аулунда даяндылар.

Гышлагда алты алачыг вар иди. Итлэр атлылары ачыгла, һүрэ-һүрэ гаршыладылар, атлылар исэ чығыра-чығыра эллэриндэки ағачлары галдырыб, итлэри говдулар. Асма гапыларын үстүндэн һирсли гонаглара горху илэ бахан ушаглар сичан дешийэ кирэн кими өз алачыгларында кизлэндилэр.

Уркимбайын бөйүк, боз алачығында бир нечэ адам отурмушду. Алачыг саһибиндэн башга, Божейин эн яхын гоһумларындан Каумен вэ Қараша да бурада идилэр. Уркимбайын кичик, килкэбаш гызы алачыға гачараг, атасына сыхылыб пычылдады:

— Элчилэр, элчилэр!

Һэтта ушаглар да билмишдилэр ки, белэ элчилэр, һэмишэ өзлэри илэ бир бэла кэтирирлэр. Һөкумэт нишанлы, дөшлэри ири мис лөвһэли, чийинлэри көн дағарлы ики элчи алачыға кирдикдэ гыз даһа да атасынын архасына сыхылды.

Уркимбай онлары гаш-габагла гаршылады:

— Һэ, нэ үчүн белэ һай-күй галдырмышсыныз? — дейэ о, союг бир тэрздэ элчилэрэ мүрачиэт этди.

— Тэ'чили иш вардыр! Тэ'чили эмр вардыр... Тэлэсирик, — дейэ Камысбай габаға ерийэрэк чаваб верди.

Жумагул очағын башында бир дизи үстүндэ чөмбэлди. Қараша гаш-габаглы бир һалда сорушду:

— Нэ эмр? Енэ нэ вурһавур салыбсыныз? — Лакин бу сөзлэр элчини чашдырмады.

— Эмр белэдир, алачыглар гурун. Сизин аулларда гурултай олачагдыр, чамаат топлашачаг, Керейдэн вэ Уакдан тэлэбкарлар кэлэчэклэр. Тайфалар арасында данышыг кедэчэк вэ оғрулар мал-гараны гайтармаға мэчбур эдилэчэклэр.

— Буну ким деди, — дейэ Қаумен гэзэблэ сорушду:

— Ким мүһакимэ эдэчэкдир? — дейэ Қараша билмэк истэди.

— Чавабдеһ кимдир — оғрулар, йохса енэ һэр шей күнаһсызларын үзэринэ атылачагдыр? — дейэ Уркимбай чевик бир һалда кери яна дөндү.

Гурултай бөйүк хэрч тэлэб эдирди. Бурая тэлэбкарлар, һөкумэт адамлары вэ башга тайфаларын һэр чүр тэлэбкарлары топлашачагларды. Бу о демэк иди ки, дүз бир ай һейван кэсиб ачкөз, гарныйоғун бэйлэри сэһэр-ахшам едиздирмэк лазым кэлэчэкди. Бу һамыя айдын вэ мэ'лум иди ки, һөкмран, гурултайы кин бэслэдийи аулларда тэ'йин эдир.

Гамысбай чох яхшы баша дүшүрдү ки, алачыгда отуранлар гурултайын онларын аулларында кечирилмәсинә асанлыгла разы олмаячаглар. Әлбәттә, онлар нә аға-султанла, нә дә гәбилә башчылары илә далашмаздылар, анчаг элчиләрлә мүбаһисә этмәйә чалышачагдылар. Лакин элчиләр Майбасардан чидди әмр алмышлар ки, һеч бир э'тираз гәбул этмәсинләр.

— Кунанбайын вә Майбасарын әмри беләдир, мән буну өзүмдән уйдурмамышам ки, — дейә Гамысбай Гарашын үзүнә союг бир нәзәр салды. — Өз аранызда мәсләһәтләшин вә һазырлашын! Өз аулларыныздан бүтүн алачыглары топлайыб бурада гурун... Нә гәдәр вә һансы һейванлары кәсәчәйинизи дә фикирләшин. Әмр эдилмишдир ки, башланғыч үчүн жикитекләр элли гоюн айырсынлар. Бунлары һансы ауллардан йығачағыг? Кәлин инди буну мүзакирә эдәк!

Каумен яхшы баша дүшүрдү ки, элчиләрлә мүбаһисәйә киришмәк һеч бир нәтичә вермәйәчәкдир. О, элчиләрлә дейишмәдән Уркимбая вә Гараша мүрачиәтлә деди:

— Бу мәсәлә ялныз бизә аид дейилдир: бәла бүтүн жикитекләрин башы үстүнү алмышдыр. Божейлә мәсләһәтләшмәйә мачал тапмаячағыг, о чох узагдадыр. Байдалы исә яхында яшайыр... Гараша, бу саат атыны мин, онунла даныш вә чаваб кәтир...

— Доғрудур! Кет! — дейә Уркимбай бу мәсләһәти бәйәнди.

Элчиләр дә э'тираз этмәдиләр...

Гараша тез аяға галхыб динмәзчә алачыгдан чыхды.

Элчиләр чай ичмәйә башладылар. Уркимбай онларла данышмырды. О, бу әмрдән ачыгланмышды.

Элчиләр чох көзләмәли олмадылар, чох кечмәдән бир нечә атлы алачыға яхынлашды, онлар тәләсик һалда ерә эниб атларыны бағладылар. Бунлар Байдалынын янындан гайыдан Гараша вә онунла бирликдә һамынын гочаг адландырдығы он икид иди, — оғрулар чох заман бунларын янында гонаг галардылар.

Онларын кәлиши һийләкәр вә дүшүнчәли Жумагулун үрәйинә ятмады.

— Эй, сиз бурая нийә кәлмишсиниз? — дейә о, сөзә башламаг истәди, лакин икидләрдән бири онун сөзүнү кәсди:

— Әбәс ерә демәмишләр ки, «Сәнин атанын үстүнә дүшмән һүчум этмишсә, өзүн дә бундан газанч этмәйә чалыш!» Биз кәлдик ки, жикитекләрин бүтүн мал-гарасыны алыб сизә верәк, — дейә әсәби бир һалда сәсләнди.

— Бүтүн мал-гараны йох, чәми элли гоюн, әкәр сәнин мал-гаран чохдурса, тәләбкарлар кәләндә онлары бурая кә-

тирәрсән. Нийә тәләсирсән? — дейә Гамысбай ачы-ачы чаваб верди.

— Бәлкә бизим мал-гараны элә сәнин янына кәтирсинләр? — дейә Караша сорушду вә онун янында бардаш гуруб отурду.

— Мәним дә яныма кәтирмәк олар!

— Ганичән йыртычы, сәнин элиндән азмы адам чана кәлмишдир! Халгы инчитмәкдән нә вахт әл чәкәчәксән?

— Эй, артыг-эксик данышма, рәдд ол! Яхшысы будур ки, Байдалыдан нә чаваб кәтирдийини дейәсән!

— Нә чаваб кәтирдим? Будур онун чавабы! — Караша буну дейиб ериндән сычрады, элиндәки йоғун гамчы илә Камысбайын башындан вурду.

Элчи аяға галхмаға мачал тапмамыш Уркимбай алачыгда отурмуш икидләри сәсләди:

— Бу итләри вурун!

Жумагул вә Гамысбай чырпыныр, налайиг сөйүш сөйә-сөйә гышгырырдылар. Лакин икидләр аман вермәйиб, онларын үзәринә атылдылар, ерә йыхыб дизләринин алтына алдылар.

— Будур, сизә Байдалынын чавабы! О, әмр этди ки, күчүмүз чатдыгча сизи әзәк вә өлүмчүл һалда Майбасарын янына гайтараг!.. Ал!.. Ал, бу да сәнин!.. — дейә Караша Гамысбайын үстүндә отуруб бир-биринин ардынча она юмруг дөшәйирди.

Уркимбай вә галан икидләр Жумагула диван тутдулар.

Һәр ики элчи дөйүлмүш, әзилмиш һалда Карашокийә зорла сүрүнүб чата билди вә гурумуш ганы үзләриндән юмадан бирбаш Кунанбайын янына кетди.

Байсал, Майбасар вә Кулиншакын уча бойлу, мөһкәм бәдәнли ики оғлу Наданбай вә Манас Кунанбайын алачығында отурмушдулар. Иркизбай гәбиләсинин башга икидләри дә бурада идиләр. Алачыг ағзына гәдәр адамла долу иди.

Кунанбай элчиләри динләйиб хейли сусду. Сонра гаш-габаглы, һирсиндән гаралмыш һалда Байсала мүрачиәт эдиб әзишдирилмиш элчиләри көстәрди:

— Көрүрсүнүзмү? Мәним нечә меһрибан гоһумларым вар? Божейин гамчысы онлара дейил, мәнә дәйир. — Сонра о, икидләрә мүрачиәт эдиб: — Чапараг кедин, — деди, өз алачығында элчиләри дөйдүрән о Уркимбайын әл-голуну бағлайыб бурая, яныма кәтирин!

Он икид ата миниб чапа-чапа йола дүшдү. Кулиншакын оғуллары да бу атлыларын ичәрисиндә иди.

Гаш гараланда онлар Уркимбайын аулуна чатдылар, бүтүн кишиләри әзишдириб, Уркимбайын өзүнү әл-голу бағлы һалда алачыгдан чыхартдылар. Уркимбай мүгавимәт көстәрмәйә чалышды, лакин ону шикәст эдә биләчәкләрини баша дүшүб динмәди. О, кин вә нифрәтиндән өлү кими ағарараг, дишләрини бир-биринә сыхыб һәр шейә дөзмәйи гәт этди. Ону алачыгдан чыхартдылар, голларыны далына буруб, бағладылар вә Наданбайын габағында ата отуртдулар. Бүтүн дәстә гәзәб вә һай-күйлә атларыны чапыб Карашокийә тәрәф йола дүшдү.

Һава бүсбүтүн гаралмышды.

Икидләр чайын кәнары илә чапырдылар. Будур, онлар Уркимбайын Чинкиз дағынын ичәриләриндә ерләшән гышлагларындан ашағы эндиләр, будур, онлар сыра дағларына доғру узанан йола чыхыб чайы кечдиләр... Бурада онлар гәрбә — Карашокийә тәрәф дөндүләр.

Гаршыда бир говаг ағачы гаралырды. Онун далындан атлылар гәфләтән ирәли сычрадылар.

— Һүм! Һүм!

— Онлары атдан сал! Атдан сал!

— Вурун! Итләри вурун!..

Гырх нәфәрәдәк атлы гәзәблә гышгыра-гышгыра Кунанбайын икидләринә һүчум этди. Шокпарлар вә соилләр һавада ойнады...

Басгын эдәнләри Караша кәтирмишди. Һәлә күндүздән Байдалы ону хәбәрдар эдиб демишди: «Сән чох чүр'әтли бир аддым атыбсан, инди эһтиятлы ол! Дүшмәнләриндә көзүн олсун!..» Караша атыны миниб гаранлыг дүшәнәдәк дағларда гаровул чәкмишди. Ахшам чағы о, Уркимбайын аулуна тәрәф кедән атлылары көрмүш вә баша дүшмүшдү ки, онлар бурая әбәс ерә кетмирләр. О, өз аулуна тәрәф чапыб беш нәфәр икид топламышды. Кери гайыдаркән Кауменин икидләри дә онлара гошулмушдулар. Онлар дүшмәнләри Уркимбайын аулунда яхалая билмәмишдиләр. Одур ки, әлверишли ер сечиб, йолда пусгу дүзәлтмишдиләр.

Карашанын өзү дә соиллә яхшы вурушурду, онун аулунун икидләри дә дөйүшдә һеч кәсә аман вермәдиләр.

Кунанбайын адамларынын башында Кулиншакын — «Беш гочаг» оғлундан бири олан Манас дурурду. Жикитекләр гәфләтән онларын үзәринә атылдыглары заман Манас өзүнү итирмәди. О, дизинин алтындан чәлд гара шокпары чыхарыб өз дәстәсини сәсләди:

— Өзүнүзү итирмәйин! Онларын чох олмасына бахмайын! Чүр'әтлә вурушун!

Һәр ики дәстә гудузчасына бир-биринин үстүнә атылды. Бир ан ичәрисиндә Манас ики жикитеки вуруб ерә салды.

Лакин Караша элә сүр'этлә онун үстүнә атылды ки, о, өзүнү мүдафиә этмәли олду. Әл-голу бағлы Уркимбай издиһамын ичәрисиндә Карашаны таныйыб гышгырды:

— Мән бурадаям!.. Караша, мәни гуртар!..

Караша ики нәфәрин миндийи ата тәрәф чумду. Лакин Кунанбайын илхысындакы гачаған сары-күрән атлардан бири олан бу ата чатмаг мүмкүн дейилди. Бунунла белә Караша әл чәкмәди. Наданбайы вә апардығы әсири дәстәдән айырараг, онлары говмагда давам этди. Наданбай һей йәһәрин үстүндә кери дөнүб өзүнү мүдафиә этмәйә чалышырды. Бундан истифадә эдән Уркимбай чәлд сүрүшүб ерә дүшдү. Достлары дәрһал ону аяға галдырдылар.

Һүчум эдәнләрин дағлара сәс салан чағырышына чаваб олараг, һәр тәрәфдән гышгыра-гышгыра ени атлылар төкүлүб кәлирди. Икидләрин әсири хилас этдикләрини көрән Манас дәстәсинә гышгырды.

— Өзүнүзү хилас эдин! Кедә-кедә өзүнүзү гуртарын! Ирәли! Ирәли!..

Онлар сүр'әтлә ашырымдан кечиб көздән итдиләр.

Бу ики һадисә — Майбасарын элчиләринин дөйүлмәси вә Уркимбайы хилас этмәк уғрундакы чарпышма жикитекләр гәбиләсинә ганад верди, өз күчләринә инамы артырды.

6

Эртәси күн һава дәйишди. Илк күләкли гыш союглары башлады.

Чинкиз силсилә дағларындан дәрәләрә даим күләк вурур. Язда бу күләйин хейри вардыр, — о, ашырымлары вә Чинкиз дүзәнләрини гардан тәмизләйир. Бу күләкләр гышда да һейванларын достудур: отлаглардан гар өртүйүнү галдырыр вә адәтән чәнубдан әсдийи үчүн чох бәрк союг кәтирмир. Доғрудур, о, гейри-ади гүввәйә малик олур: бә'зән о, ашырымлардан ири дашлары учурур, уча отлары көкүндән чыхардыр, ялныз гоюнлар үчүн яхшы гыш еми олан алчаг бойлу пәлин вә ләләкярпаг чейранотуну хараб этмир.

Пайызда Чинкиздән әсән күләк исә достдан дүшмәнә чеврилир. Онун шиддәтинә дөзмәк олмур. О, өзү илә бәрабәр сәтәлчәм кәтирир, көй үзүнү ағыр гурғушун кими булут өртүр...

Бу күн күләк гар кәпәнәкләрини һавада фырладырды, — илк гар яғмаға башламышды.

Ашырымларда вә Чинкиз дәрәләриндә ерләшән ауллар чохдан гышлаглара көчүшүрдүләр. Адамлар һәлә алачыгларда галыб һавая чидди диггәт етирирдиләр. Әсән союг күләк бу күн һамыны өз алачыгларыны йығмаға, шейләрини дә

апарыб, исти биналара көчмәйә мәчбур этмишди. Кунанбайын Гарашокидә ерләшән аулунда сәhәрдән гарғашалыг вар иди, әлә бил адамлар тә'зийәйә hазырлашырдылар.

Майбасарын икидләри Уркимбайы әлдән гачырыб әлибош гайытдыгдан сонра Кунанбай hәр тәрәфә гасидләр көндәрди. Байсалла бирликдә бурая кәлән башчылары о, өз янында сахлады. Иркизбай гәбиләсинин галан кишиләри дә тезликлә онлара гошулдулар, бу яхынларда элчи көндәрилмиш hәр ердән атлылар төкүлүб кәлдиләр. Кунанбайын аулуна hәр тәрәфдән арасы кәсилмәдән атлылар чәм олурду.

Кунанбай hәмин атлыларын ичиндән он нәфәр икид сечиб Майбасарын башчылығы илә Гызылшокидә галмагда давам эдиб ерләриндән тәрпәнмәк истәмәйән бокеншиләрин янына көндәрди.

Икидләр чидди әмр алмышдылар ки, Бокенши аулларыны Гаровула көчүб кетмәйә мәчбур этсинләр. Суюндик вә Сукир көчмәйә чохдан hазыр идиләр, ялныз бир ишарә көзләйирдиләр. Онлар биринчи олараг hәрәкәт эдәчәк, галан ауллар да Суюндик вә Сукирин далынча йола дүшмәйә мәчбур олачагдылар.

Лакин бу күн тәкчә бокеншиләр дейил, Кунанбайын бә'зи ауллары да hәрәкәт эдирдиләр. Кунанбай бу күнәдәк онлары гышлаға бурахмамышды. О hамыны өз әли алтында сахламаг истәйирди. Артыг союглар дүшмүшдү, гоча ананы, Улжаны вә ушаглары союгда дондурмаг олмазды.

— Союгдур, кәлин гышлаға көчәк, — дейә ушаглар нәнәни вә Улжаны лап тәнкә кәтирмишдиләр. Одур ки, гоча Зәри даим Кунанбайдан көчмәйи хаhиш эдирди. Ахырда о, Кунанбайы разы олмаға мәчбур эдә билмишди.

Кунанбай онларын аулуну йола салдыгдан сонра аулларын hәрәкәти нәтичәсиндә Чинкиздә әмәлә кәлмиш гарғашалыгдан истифадә этмәйә тәләсирди.

Гасидләрин чағырдыглары атлылар hәлә сәhәр тездән ахышыб кәлмәйә башладылар. Күнортая гәдәр чохлу атлы топланды. Бу, соилләр, охлар вә шокпарларла силаhланыб дөйүшә hазыр олан әсл бир гошун иди.

Иркизбайлардан әлавә, галан гәбиләләрдән, о чүмләдән башчылары Байсал олан Котибак гәбиләсиндән дә бурая адамлар топлашмышдылар. Онларын hамысы Гарашокинин яхынлығында гышлайырдылар.

Күнорта вахты Кунанбай палтарыны кейинди, Байсал вә Майбасарын мүшайиәтилә аула топлашанларын янына кәлди.

— Дурун, атлары минин! — дейә онун уча вә амиранә сәси эшидилди.

Hамы бир-биринә гарышды, адамлар тәләсик атлара мин-

мәйә башладылар. Иркизбайлар биринчи олараг, силаһ галдырдылар.

Күләк күчләнәрәк выйылдайырды. Торпаг донмаға башлайыр, адамын сифәтинә чырпан гар ерин үзүнү өртүрдү. Әтрафда һәр шей боз думана гарышмышды. Союг думан булутлары силсилә дағларындан кечәрәк, ердә шахта әмәлә кәтирирди.

Кунанбай узунорта кәһәр атынын үстүнә сычраяраг, әтрафа нәзәр салды. Аға-султанын гашларынын үстүндән алнына доғру ики дәрин гырыш узанмышды. Бу гырышлар әлә бил, инди даһа да дәринләшмишди. Ган сычрамыш ити көзү гәзәблә парылдайырды.

О, янында даянмыш Байсала вә Майбасара гысача әмр верди.

— Ирәли!

Бөйүк дәстә һәрәкәтә кәлди, атлар донмуш йохушу таггылдадараг Божейин Токпамбетдәки гышлағына тәрәф йолландылар. Кунанбай өз ә'янлары илә габагда кедирди. Атлылар сүр'әтлә, бәрк йортма кедирдиләр.

Кунанбайын дәстәси каһ йортма, каһ чапараг кедәрәк, дағын әтәйинә, Божейин гышлағына ән чоху бир гузу мәнзили олан мәсафәйә чатдыгда күнәш һәлә әйилмәмишди.

Аул гышы бурада кечирмәйә һазырлашмышды. Бачалардан гоюн тәзәйинин сары, кәсиф түстүсү галхырды. Бинаһарын яны чамаатла долу иди. Биналарын лап яхынлығында һазыр атлар даянмышды. Лакин бунлар аз иди, — Кунанбай атлары дәрһал көрдү. Галан йәһәрли атлар аяглары чидарлы һалда әтрафдакы зәнкин гышлаг чәмәнләриндә отлайырды.

Гышлағын үзәринә кәлән бөйүк издиһамы көрән аул һәрәкәтә кәлди. Һамы өз атынын үстүнә чумду. Соилләр вә сүнкүләр әлләрдә парылдады. Жикитекләр һәр чүр басгыны дәф этмәйи гәрара алдылар. Бир дәгигә дә кечсәйди, һамы атларын белиндә оларды.

Кунанбай бир ан ичәрисиндә һәр шейи дүшүнүб чәлд һесаба алды: о, дүшмәни габагламаға тәләсәрәк, өз кәһәр атыны тәрпәтди вә она бир нечә гамчы чәкди.

Олжай! Олжай![1] — дейә о, гышгырыб ирәли чапды.

— «Иркизбай! Иркизбай!», «Топай! Торгай!», «Олжай! Олжай!» — дейә бүтүн дәстәләр гуру отун үзәри илә гачан янғын кими дағын ямачы илә Кунанбайын далынча кетдиләр. Улашма сәси, ат аягларынын гопардығы дәһшәтли, вәһши курулту дағлары вә дәрәләри бүрүдү.

---

[1] Олжай — иркизбайларын улу бабаларындан биринин ады, гәбиләнин дөйүш чағырышыдыр.

Божейин адамлары Кунанбайынкындан гат-гат аз иди. Бундан әлавә, жикитекләр һазырлашмаға мачал тапмадылар, — онлар гәфләтән яхаланмышдылар. Адәтән дүшмән өз һүчуму һаггында габагчадан хәбәрдарлыг этмәли, вурушма ерини көстәрмәли вә бундан сонра атлылар көндәрмәли иди. Кунанбай исә белә һәрәкәт этмәди, о, гәфилдән һүчума кечди.

Божейин әтрафына ялныз ахында яшаян адамлар топлашдылар. Силсилә дағларынын әтәкләриндә яшаян аууллара вә чай вадисиндә олан жикитекләрә хәбәр вермәк мүмкүн олмады. Һәм дә дағлардакы жикитекләрин чоху бу күн көч ишләри илә мәшғул иди.

Даркембайын кәтирдийи он нәфәр адам да жикитекләрә көмәйә кәләнләр арасында иди. О, сәһәр әлләриндә сүнкү вә соил мүхтәлиф гышлаглардан Карашокийә доғру кедән иркизбайлары көрдүкдә өз-өзүнә фикирләшмишди: «Бу әбәс дейилдир... Йәгин, Кунанбай өз гоһумларыны Божейә вә бүтүн жикитекләрә гаршы дөйүшә һазырлайыр» дейә дүшүнмүш, күнортадан һәлә чох габаг Кунанбайын апардығы һазырлыг һаггында Божейә вә башга гоһумларына хәбәрдарлыг эдә билмишди. Йолда о, Байдалынын, Карашанын, Кауменин вә Уркимбайын янына кәлмиш, онлары да өз оғуллары илә бирликдә бурая кәтирмишди.

Божейин эвинин янына гырх нәфәрә яхын адам топлашараг, өз башчыларыны горумағы гәт этмишди. Даркембайла достлары бу адамлар ичәрисиндә иди. Каумен вә Карашанын икид оғуллары, һабелә өз гәбиләсини синәси илә горумаға һазыр олан башга силаһлы кәнч икидләр дә бурада идиләр. Әввәлчә онлар өз гәбиләләринин чағырышы олан «Кенкирбай! Кенкирбай!» дейә чығырмаг, гышлағын яхынлығында отлаян атларын үзәринә сычрайыб әлләринә соил вә шокпар алараг, дүшмәнин гаршысына чыхмаг истәдиләр, лакин Байдалы уча сәслә онлары даяндырды:

— Даянын!.. Сиз Божейи тәкми бурахмаг истәйирсиниз? Өлмәлийиксә, бир ердә өләк!

Кунанбайын дәстәси лап яхында иди. О, гаршысы алынмаз бир амансызлыгла өз мәгсәдинә доғру шығыйырды.

— Вай мәним һалыма, вай мәним һалыма! Бәла башымын үстүнү гәфилдән алды! Енә дә көзләнмәдән мәнә бәла үз верди! — дейә Божей мә'юс һалда тәкрар эдирди.

Онун еканә үмиди атларыны минмәйә мачал тапмыш икидләрә иди. Онлар соилләрини галдыраряг беш-беш, он-он кичик дәстәләрлә янлардан Кунанбайын үзәринә атылачагдылар. Анчаг онларын сайы о гәдәр аз иди ки! Галан адамлар исә һәлә дә өз атларыны тутмаг үчүн чәмәнликдә вурну-

хурдулар... Дүшмәнләр онлары атларыны минмәйә белә мачал вермәдән яхалаячаглар, нәдир?!

Кунанбай чапырды. О, дәстәни сахламадан, дүшмәнин һәр ики тәрәфдән йолуну кәсмәк үчүн ики йүз атлы көндәрди. Атлылар гышгыра-гышгыра, отлаян атларын үстүнә атылдылар, — атлар горхараг чәмәнлийә дағылышдылар. Соилләрин зәрбәләри алтында йәһәрләр шаггылдайыр вә парча-парча олурду.

Кунанбая гаршы кетмәйә һазырлашан пияда жикитекләрин сейрәк сыраларыны иркизбайларын сайча чох олан дәстәләри кери отуртду. Кунанбайын айырмыш олдуғу ики йүз нәфәрсиз дә, онун адамларынын сайы кифайәт гәдәр иди, — онларын сайыны мүәййән этмәк чәтин иди. Яндан Кунанбая зәрбә эндирән жикитекләрин атлары бир ан ичәрисиндә саһибсиз галды; дүшмәнләр онлары атдан салмаг үчүн чох чәтинлик чәкмәдиләр, — һәр бир жикитекә гырх-әлли иркизбайлы дүшүрдү.

Атларыны минмәйә мачал тапмаянлар пияда вурушурдулар. Лакин атлынын гаршысында пияда нә демәкдир? Атлылар сүр'әтлә чапараг дүрүст зәрбәләри илә өз дүшмәнләрини вуруб йыхырдылар. Гышлагдан узаглашанларын һамысынын агибәти белә олду. Өз үстүнлүкләри вә мүвәффәгиййәтләри илә ловғаланан басгынчыларын дөйүш чағырышы кетдикчә учалырды:

— «Олжай! Олжай!», «Иркизбай! Иркизбай!», «Топай! Торгай!» — дейә онлар Олжайын вә башга улу бабаларынын руһуну чошгунлугла чағырараг, дүшмәни дәһшәтә салырдылар.

Бүтүн мaниәләр арадан галдырылды... Галиб кәләнләр сых сыраларла биналарын үзәринә еридиләр. Арасы кәсилмәйән сәсләр, соилләрин шаггылтысы, ат налларынын таппылтысы бир-биринә гарышыб үмуми бир курултуя чеврилирди. Басгынын дәһшәтли сону етиширди.

Божейин дәстәси гышлағын гаршысында даянмышды. Һамы соилләри вә шокпарлары галдырараг, кичичик дәстәләрлә ерләриндә һәрәкәтсиз һалда дурмушду. Дүшмәнләр һәр яндан онларын үстүнә һүчум этдиләр.

— Гышлаға доғру кери чәкилин! Бүтүн гапылары тутаг, һеч олмазса, онлары эвләрә бурахмаяг. Ахырадәк вурушачағыг! — дейә Байдалы гышгырды вә өз дәстәсини биналара доғру апарды.

Башда Кауменин һәр ики оғлу олмагла, ән чүр'әтли вә күчлү чаван жикитекләр тәрәфиндән әһатә олунмуш Байдалы вә Божей гапыларын ағзында даяндылар.

Дүшмән, гасырға кими биналарын үзәринә ериди. Атлылар чапараг кәлиб гапыларын лап габағында топланараг әмр көзләдиләр.

Кунанбай издиһамын ичәрисиндә иди. О, һәлә атдан энмәмишди.

Бу вахт Даркембай Божейлә Байдалынын арасындан сүрүшүб гапынын янына чыхды вә аллаһ билир, һарадан тапмыш олдуғу фитилли түфәнкдән нишан алмаға башлады. Түфәнк долу иди, — од вуран кими күллә ачылачагды. Даркембай нәфәси тутула-тутула Божейи сәсләди:

— Бу тайкөзүн гәлби йохдур! Енә бизә истеһза эдир! Кери чәкил, ону күлләләйим!

О, буну дейиб тәләсик фитили яндырмаг истәди. Лакин Божей онун әлини кәнара чәкди:

— Бурах! Она биз чәза вермәли дейилик, бунун үчүн улу бабаларымызын руһу вардыр!

Бу анда Кунанбайын уча сәси эшидилди:

— Онлары ювадарындан чыхарын! Әл-голларыны гул кими бағлайын, орадан сүрүйүб чыхарын!

Әмр амансызчасына сәсләнди. Иркизбайлар Майбасарын башчылығы илә эвин үзәринә еридиләр. Гапынын габағында онлар тәрәддүд ичәрисиндә даяндылар. Лакин енидән Кунанбайын сәси учалды:

— Атлардан дүшүн! Гапылары гырын! Һамыныз бир ердә күч кәлин!

Байдалыны вә Божейи әһатә эдән Даркембай вә башгалары гочаглыгла вурушурдулар. Лакин Кунанбайын әмри енә эшидилди вә һүчум эдәнләрин бөйүк бир дәстәси биная сохулду.

Бинадары мүдафиә эдәнләр алачыгларын алчаг сәгфләри алтында һеч өз соилләрини дә тәрпәдә билмәдиләр. Бир нечә дәгигә ичәрисиндә дүшмән онлара галиб кәлиб һамысыны тәрксилаһ этди. Мәғлуб оланлары сүрүйүб чөлә чыхартмаға башладылар.

Караша, Уркимбай вә чаван жикитекләр гапыларын ағзында көрүнән кими иркизбайларын дәстәси онларын үзәринә атылды. Гана бәләнмиш, әзишдирилмиш адамлар Кунанбая учадан лә'нәт охуя-охуя, сөйә-сөйә мүгавимәт көстәрмәкдә давам эдирдиләр. Лакин Кунанбай онлары эшидә билмәзди: издиһамын һай-күйү вә уғултусу һәр шейи боғурду. Майбасар көзләрини вәһшичәсинә парылдада-парылдада өзүндән чыхмыш һалда гышгырырды:

— Онлары гамчылайын! Рәһминиз кәлмәсин! Бир көрүн кимлә чәкишмәк фикринә дүшмүшләр?

Башда Майбасарын ики гасиди — Гамысбай вә Жумагул олмагла онун икидләри гамчылары рәһмсизчәсинә ишә салыб һей зәрбә эндирдиләр.

Кунанбай буна бахмырды. О, гапыдан сүрүйүб чыхарылан һәр адама диггәтлә нәзәр етирирди. О ялныз бир адамы көзләйирди. О тәкчә бир нәфәрә дишини гычамышды. О адам Божей иди.

Нәһайәт, о адам да көрүндү. Анчаг о, һеч дә башга мәғлуб оланлара охшамырды! Һеч кәс она тохунмаға чүр'әт этмәди, — Божейин өзү сәрбәст һалда чөлә чыхды. Онун түлкү пәнчәсиндән тикилмиш папағы башындан салынмамышды, палтары башгаларынынкы кими чырылмамышды. Иркизбайлар ону ялныз сых даирә ичәрисиндә мүшайиәт эдирдиләр.

Кунанбай атынын йүйәнини чәкәрәк, Божейә яхынлашды. Кунанбайдан геридә галмаян Байсал да атыны тәрпәдәрәк яхынлашды· Кунанбай Майбасара вә Гамысбая учадан әмр этди:

— Гамчылайын!

Гамысбай вә Жумагул Божейин үстүнә атылыб, ону ерә йыхдылар.

— Ону гамчылайын! Палтарыны әйниндән чыхардын, дөйүн! — дейә Кунанбай атыны кери отурдараг бағырырды.

— Сәнин көзүн чыхсын! Эй, Кунанбай, улу бабаларын руһлары сәнә лә'нәт яғдырачаг!.. — дейә Божей ваһшичәсинә гышгырырды.

Ону ерә сәриб күркүнү вә чапаныны әйниндән чыхартдылар. Гамысбай гамчысыны галдырды. Божейин күрәйи вә бели ачылмышды, онун ағ бәдәни Кунанбайын атынын гаршысында иди. Издиһам бир ан сусду. Һәр ерә дәрин сүкут чөкдү.

Гамысбайын гамчысы күчлү бир тәканла кәнара эндирилди. Бирдән ким исә ирәли атылды, өзүнү Божейин үстүнә салыб бәдәни илә ону өртдү.

Бу, Котибак тайфасындан Божейин яшыды вә досту Пушарбай иди.

— Эй, бәсдир, бәсдир, Кунанбай! Араша!.. Араша!..[1] — дейә о, гышгырырды.

Бу, Кунанбайы чох гәзәбләндирди. О, өзүндән чыхды вә әлиндәки гамчыны гудузчасына фырладыб гышгырды:

— Онун өзүнү гамчылайын! Вурун бу көпәйи!

— Бирчә чүр'әт эт! — дейә онун янындан күчлү вә амиранә бир сәс эшидилди.

Бу, Байсал иди. Кунанбай тез кери дөндү вә көзүнү дүз

---

[1] Араша — «Мән күнаһкарам» демәкдир. Бу сөзү дейән адам өзкәсинин күнаһыны бир нөв өз үзәринә көтүрмүш олур.

онун үзүнә зилләди. Байсалын дәйишмиш симасында башга бир һал варды. Бунунла белә Кунанбай өз сөзүндән дөнмәди.

— Вурун! Һәр икисини вурун! — дейә о, бир даһа гышгырды.

Майбасар башда олмагла иркизбайлар ишә киришдиләр. Божейә вә Пушарбая зәрбәләр яғыш кими яғдырылды.

Байсал атдан дүшмәйәрәк ирәли сычрады вә әйилиб Майбасары кери итәләди.

— Котибак! Котибак! Далымҹа кәлин, Котибак! — дейә о, өз гәбилә чағырышыны деди, бу чағырыш бүтүн котибаклары силкәләди. Онлар бөйүк дәстә илә Кунанбайдан айрылыб жикитекләрин тәрәфинә кечдиләр.

Жикитекләр артыг әзилмиш вә көмәксиз идиләр. Онлар Байсала гошула билмәдиләр. Дөйүш тәзәдән башланмады. Анҹаг һамыя мә'лум олду ки, Божейә, Пушарбая, бүтүн гәбиләйә көрә Байсал тәһгир олунмушдур вә бунун үчүн дә о, жикитекләрин тәрәфинә кечмишдир.

Икидләр вә Майбасарын гасидләри буну баша дүшәрәк, дөймәйә даһа ҹүр'әт этмәдиләр. Онлар Божейдән узаглашыб кишинин аяға галхмасына имкан вердиләр.

Божей аяға галхыб узаглашмагда олан Кунанбайын далынҹа гәзәблә гышгырды:

— Эй, Кунанбай! Мән сәни күлләдән горудум, сән исә мәни одун ичинә атдын!.. Даян, буну ядында сахла!

Кунанбай, котибаклар үз чевирдикдән сонра галан адамларыны топлады, һәлә дә сайча чох олан дәстәсинин арасында Карашокийә гайытды.

ЙОЛДА

1

Күн батмагда иди. Гаранлыг чөкүрдү. Санки эвин бүтүн күнҹ-буҹағында доғулмуш кечә сүрүнә-сүрүнә диварлара чыхыр, сәгфә галхыб, гара булут кими орадан салланырды.

Улжанын эви Жидебай гышлағында ән бөйүк эвләрдән бири иди. Бу гонагпәрәст, кениш эв баштан-баша халылар, зәриф кечәләр вә алаша[1] илә бәзәнмиш иди. Абай өз нәнәси вә анасы илә бурада яшайырды.

Чыраг һәлә яндырылмамышды. Демәк олар ки, эвдә һеч кәс йох иди, һамы һәйәтдә эв ишләри илә мәшғул олмагда вә әлләшмәкдә иди. Адәтдән кәнар олараг бош көрүнән бу кениш отаг, әлә бил тәрк олунмушду. Абай Чинкиз силсилә дағларына бахан пәнҹәрәнин габағында дизи үстүндә отурмушду.

[1]А л а ш а — йорған-дөшәйин үстүнә салмаг үчүн иплик нахышларла тохунмуш юн халыдыр.

О, чәнәсини әлинә дајајыб пәнчәрәнин габаглығына сөјкәнмишди.

Сағ тәрәфдә, дөшәмәнин үстүндә салынмыш јатагда отурмуш Зәри өз кичик нәвәси, Ајгызын гызынын бешијини дизи илә тәрпәдирди. Гары һәмишәки кими лајла чалырды. Зәринин бу лајласы өзүндән дә гәдим иди. Бу лајланы Зәридән башга һеч кәс охумурду. Гарынын сәси дә өзү кими Абаја јахын, тә'сирли, севимли вә меһрибан иди, бир заманлар онун өзү дә бу лајланын сакит аһәнки алтында ширин-ширин јухулајарды. О вахтдан бәри һеч бир сәс, һеч бир сөз дәјишилмәмишди. Лајла садиг ана гәлби кими галмышды. Бу лајлада сакит ахшамларын динч нәфәси дујулур, нәнәнин јумшаг сәси гүруб сакитлијини долдурурду. Абај бу лајланы динләдикчә она елә кәлирди ки, гоча Зәринин үрәкдән охудуғу бу сәмими, сакит, кәдәрлә долу маһны онун өзүнү дә тәрпәдир, бешијини јырғалајыр. Абај истәјирди ки, бу нәғмә арасы кәсилмәдән һеј сәсләнсин.

Онлар гышлаға кәлдикләри күндән бәри, Абај ахшамлар нәнәси илә тәк галырды. О һәтта нә үчүн нәнәси илә галмаг истәдијинин сәбәбини дә изаһ едә билмирди. Ахшам јахынлашыб сүрүләр отлаглардан гајыдан кими Абај кичик анасы Ајгызын евинә кедир, өз балача бачысы Камшаты гучағына алыр, нәнәсинин јанына кәтирир, башыны-көзүнү сығаллајыб онунла ојнајырды.

Камшат чох кеч јухулајырды. Һәзин маһны кәсилән кими, көрпә шәвә кими гара көзләрини дәрһал ачыр, узун кирпикләрини гырпыр, санки маһнынын кәсилмәмәсини тәләб едир, јатмаг истәмирди.

Абај гүрубу һәмишә динмәзчә, сукут ичәрисиндә гаршылајырды. Әкәр бу гүруб заманлары о, ачыг һавада олардыса, бир тәпәјә дырмашарды. Чөл ахшамларында кизли, инсаны әсир едән бир гүввә вардыр. Абај да өз үрәк сирләрини бу чөл ахшамларындан кизләдә билмирди.

О инди дә сакит нәғмәјә диггәтлә гулаг асдыгча нәзәри дағлары сејр едир, Чинкиз силсилә дағларынын донгар белиндәки кәлә-көтүрләри кечиб кедир, гара әнкинлијин күчлә сечилән јүксәк думанлары ичиндә батыб-галырды.

Ҹидебајдан Чинкиз дағына гәдәр ијирми верст бир мәсафә вардыр. Ахшамлар, гаранлыг чөкдүјү заман дағлар көјүмтүл, тутгун рәнк алыр, санки даһа да узаглара чәкилир. Әзәмәтли силсилә дағларынын сојуг гајалары Абаја даша дөнмүш нәһәнкләр кими көрүнүрдү. Һәрәкәтсиз, лал кими динмәзчә дајанан бу нәһәнкләр јаваш-јаваш кечә гаранлығында гејб олурду.

Бу дағларда инди нәләр баш верирди? Аулда һәлә басгын һаггында һеч бир шеј билмирдиләр, анчаг бокеншиләрин Ка-

рашокидән говулмалары вә онларын көз яшы төкә-төкә, аһвайла өз гышлагларыны тәрк этмәләри һаггында шайиәләр яйылмышды. Һамыя айдын иди ки, Чинкизин кәлә-көтүр ямачларында инди дәһшәтли һадисәләр баш верир. Буну Абай да һисс эдирди.

Дағлардан союг бир күләк әсир, гәддарлыгла долу гайнар һәятын союг нәфәси дуюлурду. Нәнәнин меһрибан, тә'сирли лайла сәси бу күләклә гаршылашыр, онун дондуручу союғуну өз ичәрисиндә әридирди. Бу нәғмә түкәнмәз гүввәләр хәзинәси иди...

Абай бу фикирдән титрәйир вә нәзәрини көйә тәрәф чевирирди.

Бәдрләнмиш ай арам-арам көйләрдә сүзүрдү. Будур о, тәнһа вә гара бир булут парчасына тохунуб, онун далында кизләнәрәк, әйләнчәли оюнлар чыхармаға башлады. Абай бүтүн диггәтини она вериб өз фикирләрини унутду.

Ай булутун ичәрисиндән чыхыб бир анлыға көрүнду, енә кизләнди, енә чыхды. О, сычрайыр, вурнухур, санки гачды-тутду ойнайырды, каһ тамамилә кизләнир, каһ парылдая-парылдая, күлүмсүнә-күлүмсүнә гара чадранын алтындан сычрайыб чыхыр, бир аздан сонра енә булутун ардында йох олурду. Будур, о киминсә ағзыны әйирмиш кими көзләрини гыйды, өз күмүшү даирәси илә азачыг парылдаяраг, көйдә арам-арам сүздү вә гәфләтән булутун ичинә атылды... Абай өз һәятында илк дәфә иди ки, белә бир ойнаг ай көрүрдү. Ай енидән парылдайыб бир ан ичәрисиндә йох олдуғу заман, Абай билаихтияр күлүмсүндү, ай она шулуглуг эдән бир ушағы хатырлатды.

Абай узун заман көзүнү бу гейри-ади тамашадан чәкә билмәди. Бирдән гапы далындан сәс-күй вә сүр'этлә яхынлашан аяг таппылтысы эшидилди. Бу, гача-гача кәлән Оспан иди. Оспан кими исә чинләндириб, инди дә бәркдән күлә-күлә өзүнү гуртармаға чалышырды. Абайын кичик аналығы Айгыздан олан гардашы, Оспанын яшыды Смагул да ачығындан ағлая-ағлая Оспанын далынча гачырды.

Оспанын Смагулу инчитдийи айдын иди. Абай ериндән сычрайыб Оспаны тутду. Бу вахт Смагул да өзүнү инчидән Оспана чатыб ону тутду. Оспан инди эвдә олдуғундан тез кери дөнүб чүр'әтлә далашмаға һазырлашды.

— Нә вар, нә истәйирсән? — дейә о, бағырды вә Смагулун яхасындан япышды.

Абай онлары аралады.

— Нә оюн чыхармышдыр? — дейә о, Смагулдан сорушду.

Смагул чошуб даһа да бәркдән ағламаға башлады.

— Мәним ашығымы, гырмызы ашығымы оғурламышдыр!

— Нә вахт? Ай зыр-зыр! — дейә Оспан истеһза илә, сөзү узада-узада, — гырымызы ашығымы! — дейә куя ағламсынмыш һалда Смагулун ағзыны әйди.

— Онун ашығыны вер, — дейә Абай ҹидди сурәтдә әмр этди.

Лакин Оспан һәр васитә илә олурса олсун мүгавимәт көстәрмәйи гәт этди:

— Ялан дейир. Онун һеч ашығы-зады йохдур! — дейә инадла исрар этди. Абай Оспана аман вермәдән ҹибләрини ахтармаға башлады. О, вар гүввәси илә чырпынараг, Абайын әлиндән гуртарды, собанын янына гачыб әлләрини далына гойду, ловға-ловға күнҹә сыхылды. Күнҹдә бир бадя гымыз вар иди. О, бундан истифадә этмәйи гәт этди. Әкәр Абай ашығы онун әлиндән алса, Оспан габы ҹалайыб күнаһы Абайын үстүнә йыхачагды. Абай дәҹәлин һийләкәр ниййәтини баша дүшүб ондан әл чәкди.

— Әлләрини ач! — дейә о, әмр этди вә көзләнилмәдән Оспанын гулағындан япышараг, бәрк дартмаға башлады.

Оспан бағырыб аяғы илә бадяны вурду. Абай гымызы дағылмаға гоймады. Лакин Оспан габын ағзыны ача билди, дәлиҹәсинә о ян-бу яна әйилди, әлиндәки ашығы гымызын ичинә атыб әлләрини юхары галдырды.

— Ой-бай... бах, — һеч бир шей йохдур! — дейә о, һыггылдады.

Абай ашығын гымыза дүшдүйүнү көрә билмәди, лакин Смагул ону инҹидән Оспанын бүтүн һәрәкәтләринә диггәт етирдийиндән, һәр шейи көрмүшдү. О, габын үстүнә ҹумду, голларыны чырмалайыб чиркли әлини биләйинә гәдәр гымызын ичинә салды. Палтарынын голу да сүрүшүб бадяя кирди, лакин Смагул өз ахтарышыны сә'йлә давам этдирди. Инди Абай она да һирсләнмишди, Смагулу кери чәкмәк үчүн Оспаны бурахды.

Оспан гузғун кими, яшыд гардашынын үстүнә атылыб, бир нечә дәфә пейсәриндән вурду вә тәнтәнә илә күлүб онун башыны гымыз бадясына сохду. Смагул ашығы ахтара билмәди, гымыз онун ағзына вә бурнуна долду. О, боғула-боғула, фынхыра-фынхыра кери чәкилди вә Оспанын үстүнә атылды.

— Һаясыз! — дейә гышгырыб ону сөйдү.

Бу сөйүш Абайы тәәҹҹүбләндирди:

— Ай ахмаг! Буну сәнә ким өйрәтмишдир, а донуз? — дейә о, Смагула бир нечә силлә чәкди.

Далашмая сәбәб олан Оспан да бир нечә силлә еди. Гардашлар бәркдән, ағлая-ағлая һәрәси бир тәрәфә кетди; Ос-

пан нәнәсинин янына гачыб онун янында ерә йыхылды. Смагул исә анасынын янына йүйүрдү.

Смагулун чиркин сөйүшләри Абайы сарсытмышды. О, узун заман ериндән тәрпәнә билмәйиб отағын ортасында даянды. Бирдән Смагулун һыггылдаян сәси енә онун гулағына дәйди. Лакин бу дәфә Айгызын ачыглы сәси дә Смагулун ағлар сәсинә гарышмышды, Айгыз Смагулла бирликдә бәркдән сөйә-сөйә кәлирди.

Бөйүк эвин гапысы курулту илә тайбатай ачылды. Айгыз оғлуну ичәри итәләди вә аяғыны гапынын ағзына гоян кими гышгырды:

— Алын! Димдикләйин! Парча-парча един, бу бәдбәхти ейин! Һамыныз бунун үзәринә атылын! — О буну дейиб Абая лап яхынлашды.

— Кши апа[1]... — дейә Абай сакитчә сөзә башламаг истәди.

Лакин Айгыз онун сөзүнү кәсди. Онун додагларындан сөзләр өзбашына ахыб төкүлүрдү:

— Ондан күчлү олдуғундан истифадә эт! Сиз чохсунуз, бир анадан дөрд гардашсыныз!

— Кши-апа, мәнә гулаг ас... Сән бир ешидәйдин о, нечә пис сөйүш сөйүрдү!

— Чох мәнә лазымдыр! Бөйүйүбсән, инди дә өзүнү көстәрирсән? Смагулун үзәринә она көрә атылыбсан ки, о сәнин ананын рәгибәсиндән олуб?

— Аман аллаһ, сән нә данышырсан?

— Кичикләри дөймәк хошуна кәлир. Һә? Яхшы, көзлә, сабаһ Хәлил кәләр, сәнә көстәрәр! — дейә Айгыз шәһәрдә мәктәбдә охуян бөйүк оғлу илә Абайы һәдәләмәйә башлады.

Санки бир-бирилә дүшмәнчилик эдән ики аул вуруша һазырлашырды.

— Доғруданмы сән, бизим анамызсан, бизә бундан башга бир сөз дейә билмәзсән?

— Сәсини кәс! Бәсдир! Сиз — бөйүксүнүз, биз — токал[2]. Бизим гисмәтимиз — алчалмаг, көтәк емәкдир!

Кичик ананын бу чүр ачыг кобудлуғу Абайы гәзәбләндирди. Онун рәнки гачды, һирсиндән титрәмәйә башлады, лакин үзр истәмәк вә күзәштә кетмәк фикриндә олмады.

— Яхшы, әл чәк, бәсдир! Сән нечә адамсан! — дейә о, гәзәблә гышгырды вә даһа даныша билмәйәрәк, пәнчәрәйә тәрәф дөндү.

Зәри бүтүн сөйүшмәни ешитмәди, лакин Айгызын бу чүр мейдан охуян рәфтары ону һирсләндирди. О, Абайын һирс-

---

[1] Кши апа — кичик ана, атанын кичик арвадларына мүрачиәтән дейилир.

[2] Токал — кичик арвад.

ләндиийини дә көрду, Қамшаты еринә узадараг, аяға галхды, кәлининин янына кәлиб онун үстүнә гышгырды:

— Бурадан итил, көзүмүн габағындан рәдд ол! Сән нә бошбоғазлыг эдирсән? Ушагларын арасына нийә әдавәт салырсан? Нә гәдәр ки саламатсан, чых бурадан!

Айгыз гарынын габағында дилләнә билмәйиб кери чәкилди, лакин өз кобудлуғуну бурахмады.

— Сиз истәйирсиниз мәни мәзәммәт эдәсиниз ки, мән токалам. Сизин һамыныз дилләшиб мәни дидмәк истәйирсиниз: Олсун! Гой бир сабаһ онун өзү кәлсин!

Бунунла о, Кунанбайы хатырлатмаг истәйирди. Әри көзәл токалы севирди, одур ки, Айгыз она бел бағлайырды. Лакин о, чох да бәркдән данышмамаға чалышырды ки, ону ялныз Абай эшитсин, Зәри эшитмәсин.

Гәфләтән арха тәрәфдән сакит, тәмкинли бир сәс эшидилди. Улжан сөһбәтә гарышды. О, чохдан ичәри кирмишди, сакитчә, ләягәтлә даяныб, Айгызын сөйүшләринә гулаг асырды.

— Аллаһ хатиринә, әл чәк! Бәсдир. Бурадакылар ушагдырлар. Мән онлары бу чүр һадисәләрдән горуюрдум, сән исә һеч онлар һаггында дүшүнмәмишсән дә, — дейә о, сәсләнди.

— Бәс нечә олсун, сәнин фикринчә, мән һәр шейә динмәзчә сәбр этмәлийәм?

— Хаһиш эдирәм, әл чәк. Кет. Бурада данышдыгларыны мән бир даһа сәнин ядына салмаячағам. Анчаг өз кин вә гәзәбини көтүрүб бурадан узаглаш... — Улжанын сәси әввәлки кими енә дә сакит иди.

Айгыз она гәзәбли бир нәзәр салыб Смагулун әлиндән япышараг отагдан чыхды. Улжан узун заман сакитчә даяныб онун далынча бахды, сонра явашдан аһ чәкиб үст палтарыны чыхартды. Од көтүрүб чырағы яндырды. Зәиф, гырмызымтыл алов отағы азачыг ишыгландырды. Улжан Абайын һәйәчанланмыш вә кәдәрли үзүнү көрду.

— Абай чан, сәнә нә олмушдур, оғлум?

— Ана! Қши-апа нә үчүн тез-тез галмагал салыр? — дейә о, анасынын янына кәлиб сорушду.

Оғлу яшлы адамлар кими сорушурду. Улжан галан ушагларындан һәр шейи кизләдирди, лакин Абайдан һеч бир шей кизләтмәк истәмәди. О, өз сиррләрини бу оғлуна э'тибар эдә биләрди. Улжан деди:

— Мәним оғлум, рәгибә гадынлар һәмишә рәгибә олараг да галырлар. Бүтүн өмрүмүзү биз ялныз өз яраларымызы яламагла мәшғул олуруг... Үрәйимдә нәләр олдуғуну сән нечә биләрсән?..

Абай анасыны гәлбән баша дүшдү, лакин сөзлә һеч бир шей дейә билмәди, динмәзчә үзүнү кери чевирди.

Гапынын далындан күлүшмә вә уча сәсләр эшидилди; Абайын бөйүк гардашы Такежан вә Молла Һабитхан отаға кирдиләр. Онларын кәлиши илә эв шәнләнмәйә башлады.

Такежан он алты яшына кирирди. Һәр чүр әйләнчә устасы, зарафат һәвәскары вә һазырчаваб олан Такежан Һабитханла достлаша билмиш вә яшлары арасында бөйүк фәрг олмасына бахмаяраг, онунла өзүнү яшыды кими апарырды. Инди о, молланын далына дүшүб сөзләри дүзкүн ифадә етмәдийинә көрә күлә-күлә ону ямсылайырды.

Һабитхан татар иди. Бир нечә ил бундан әввәл о, салдатлыгдан гачыб Каркаралинск газахларынын янына кәлмишди. Бертыс гәбиләси ичәрисинә дүшдүкдән сонра о, Иркизбай гәбиләсинин узаг әтрәбаларындан биринин аулунда галмышды. Чаван олмасына бахмаяраг, Һабитхан элмли бир молла һесаб эдилирди. Она көрә дә Кунанбай өз атасынын гара илиндә ону көрдүкдә өз янына дә'вәт этмишди.

Һабитхан индийә гәдәр дә газах дилиндә чох күлмәли данышырды. Онун садәгәлб рәфтары, һөрмәтчиллийи вә элмли олмасы бүтүн аул әһалисини өзүнә чәлб этмишди. Гочалар да, чаванлар да, һамы ону өз адамы һесаб эдирди. Тәкчә Такежан она саташырды.

Сон заманлардан бәри ахшамлары аналарын эвиндә Һабитхан «Мин бир кечә» нағылларыны сөйләйирди. Бу күн ахшам чайындан сонра о, Улжанын хаһиши илә «Үч кор» һаггында чох мараглы бир нағыл башламышды. Лакин о бу нағылы гуртара билмәди, пәнчәрәнин янындан чапараг кедән бир ат таппылтысы онун нағылыны кәсди. Һамы бирдән данышды:

— Бу ким ола биләр?

— Бу кимдир? Нечә дә тәләсир!

Гасид Жумагул ичәри кирди.

О, саламлашан кими дүнән Токпамбетдә баш вермиш вурушманы мүфәссәл данышмаға башлады. Онун сол янағында чапыг ери гызарырды. О, учадан данышырды ки, Зәри дә эшитсин. Божейи нечә дөйдүкләрини о, хүсусилә учадан данышараг, бундан нечә һәзз алдығыны нәинки кизләтмәди, һәтта айрыча гейд этди.

Лакин Зәри Божейин гамчы илә дөйүлдүйүнү эшидән кими тез Жумагула тәрәф дөндү, ондан бир даһа сорушуб пис эшитмәдийинә инандыгдан сонра деди:

— Божей — тайфамызын кечмиш мүдрик башчыларындан галан еканә бир адамдыр. Сиз бүтүн вичданынызы итирмишсиниз! Сән исә, ай бошбоғаз, ушагларын янында бу барәдә нийә чығыр-бағыр салырсан?

Божей һөрмәтли вә яхын адам олдуғуна көрә һамынын она эһтирам этдийиндәнми, яхуд гоча ананын нүфузуна көрәми, нә исә, һамы бирдән өзүнү итирмиш һалда сусду. Тәкчә Такежан башгаларынын эксинә олараг, атасына һагг верди:

— Гой билсинләр ки, бизим аяғымыздан япышмаг олмаз. Она ериндә олуб! — дейә о сәсләнди.

Улжан онун үзүнә союг бир нәзәр салыб:

— Һеч олмаса, сән динмә, — деди, — она эләдикләри бәсдир.

Жумагулла бирликдә гоча чобан Сатай да кәлмишди. Әввәлчә о динмәзчә башгаларына гулаг асырды, лакин сонра өзү дә сөһбәтә гарышды. Бу күн күнорта чағы о, Божейин, Байдалынын вә он нәфәрә яхын башгаларынын отлагда топлашараг, Кенкирбайын гәбри үстүнә кәлдикләрини, дуа охудугларыны вә һамынын бир ердә тәпәнин үстүндә узун заман даяндыгларыны көрмүшдү. Сонра онлар гәрбә тәрәф йола дүшмүшдүләр. Сатай икидләрдән бири илә данышa билмишди. Һәмин икид ону баша салмышды ки, «Божей Кунанбайдан шикайәт этмәк үчүн өз адамлары илә бирликдә Каркаралинскә кедир. Онлар йолда дуа охумаг үчүн улу бабаларынын гәбри үстүнә кәлмишләр».

Нәһайәт, Жумагул көзләнмәдән кәлдийинин сәбәбини ачды: Кунанбай ону Абайын далынча көндәрмишди. Сабаһ о да Каркаралинскә кетмәйә һазырлашырды, истәйирди ки, оғлу ону мүшайиәт этсин.

Бу ени хәбәр там сүкутла гаршыланды. Эвдәкиләрин һамысы дилхор олмушду.

Эртәси күн сәһәр бүтүн гоһумлар Абайы узаг сәфәрә йола салмаға чыхдылар. Жумагул бәзәкли күмүш йәһәрли сәмәнд атын чиловундан япышыб дурмушду. Абай әввәлчә Зәрийә яхынлашды.

— Саламат гал, нәнә, — дейә о, икиәлли гарынын гырышмыш балача әлини сыхды.

Зәри үзүнү онун алнына даяды.

— Аллаһ сәни бәладан сахласын... яхшы йол, Абай, чаным-чийәрим, — дейә гары чаваб верди.

Галанларла Абай үзагдан саламатлашыб: «Хош! Хош!» — дейә атын янына кетди. Улжан атын йүйәнини Жумагулун әлиндән алыб, оғлуну чағырды:

— Бура кәл, бисмиллаһ, — дейә хейир-дуа илә оғлуну өзү ата миндирди.

Абай йәһәрин үстүнә сычрады, этәкләрини йығышдырыб, алтына гойду вә аты тәрпәтмәк истәйирди ки, Улжан өз узун, санки итиләнмиш бармагларыны сәмәнд атын ялына гойду. Абай онун енә нә исә демәк истәдийини баша дүшдү. О, ана-

сынын үзүнә бахды вә ана көзләринин она зилләндийини көрду.

Улжан деди:

— Мәним оғлум, бөйүкләр сүлһү дава илә әвәз этмәйи өйрәнмишләр. Дейирләр ки, «рәгибләрин һәтта тозу да бир-биринә дүшмәндир». Лакин сән бу фикирләрдән узаг ол. Божекени[1] көрдүкдә она һөрмәт эт, салам вер. Биз бир гоһум кими она һәмишә эһтирам бәсләмишик. Ким һаглыдыр, ким күнаһкардыр, бундан сәнин башын чыхмаз... гой атан дүшмәнчилик этсин, сән исә әдаләтли ол.

Абай атыны тәрпәтди. Бир нечә дәфә о, кери дөндү: гоһум-гардаш һамысы даяныб онун далынча бахырды. Ананын сон сөзләри Абайын гулағында сәсләнди, Божей она гәлбдән ачынмалы олан яхын бир гоһум кими көрүндү.

2

Абай атасы илә бирликдә Каркаралинскә чохдан кәлиб чатмышды. Гыш иди, бәрк гар яғмышды.

Кунанбай бу кичик шәһәрин мәркәзиндә, яшыл дәмир дамы олан кениш бир тахта эвә көчмүшдү. Бура газахларла бир ердә олмағы севән гонагчыл бир татар тачиринин эви иди.

Аға-султан бир чох гоһумларынын вә нөкәрләрин мүшайиәтилә шәһәрә кәлмишди. Кунанбайын мәнзилинин әтрафындакы эвләрдә онун гардашлары Майбасар, Жикип вә гоһумлары, өз яхын адамлары, гуллугчулары илә бирликдә ерләшмишдиләр. Кечә-күндүз Кунанбайын вә Майбасарын эви тәрчүмәчиләрлә, стражникләрлә долу олурду. Майбасарын гасидләри Камысбай вә Жумагулдан башга, Кунанбайын шәхси гасиди Гарабас вә Кунанбайын һәр тәсадүфә гаршы өз янынча көтүрдүйү икидләр дә бурада яшайырдылар. Отуз нәфәр нөкәри сәккиз эвдә ерләшдирмишдиләр.

Кунанбайын ә'янлары өз заһири көрүнүшү илә шәһәрлиләрдән чох фәргләнирдиләр. О даима мүхтәлиф тайфалардан олан издиһамла әһатә олунурду: татар Молла Һабитхан, Кунанбайын гардашлығы гырғыз Изгутты, шәриәт мүәллими әрәб Бердыхоча, һәтта өз шәхси мүһафизләри олан чәркәзләр дә онун янында галырдылар.

Шәһәрин мәркәзи Тобыкты аулуна бәнзәмәйә башламышды. Абай атасынын янында дарыхдығы заман әйләнмәк үчүн эвбәэв кәзирди.

Бу күн дә сәһәр чайындан сонра о, Майбасарын янына кетмишди. Күнәшли бир күн иди. Әтрафдакы гар басмыш

[1] Божекен — Божейә һөрмәт үчүн верилән аддыр.

тәпәләр ағ вә юмшаг халы алтында мүркүләйирди. Шәһәрин учгарындакы уча шам ағачлары да галын гар ичәрисиндә батыб галмышды. Мешәли дағлар Абая ағ папагларыны алынларына басмыш гочалар кими көрүнүрдү.

Айдын шахталы күнләр башламышды. Яваш-яваш сакит шимал күләйи әсирди. Абай өзүнүн түлкү дәрисиндән олан малахайыны бағлаяркән, гейри-иради олараг, нәнәсини хатырлады. «Малахайыны бағламағы һеч вахт унутма. Қарлыгдан пис шей йохдур, көрүрсәнми мән нечә әзиййәт чәкирәм», — дейә о, йола дүшмәмишдән габаг Абая тапшырыг вермишди. «Көрәсән о, саламатдырмы? Йәгин, һәр дәфә боран вә шахта башладыгда ядына дүшүрәм», — дейә Абай дүшүндү вә Жидебайда галанларын һамысыны айдын сурәтдә тәсәввүрүнә кәтирди, о, аиләси үчүн дарыхмаға башлады.

Бәрк, галын гар аяг алтында хыртылдайырды. Узунбурун тәзә чәкмәләр тапданмыш йолда сүрүшүрдү. Абай ениетмәйә бәнзәмирди, о, бөйүкләр — чаванлар кими кейинмишди. Башында түлкү дәрисиндән гара маһудлу малахай варды, ахы бөйүк адамлар башларына түлкү пәнчәсиндән тикилмиш малахай гоюрдулар. Тобыкты кәнчләри онлардан фәргләнмәк үчүн сон заманлар түлкү күрәйиндән тикилмиш папаг кейирдиләр. Абай түлкү дәрисиндән олан күркүнүн үстүндән боз-күмүшү рәнкә чалан гара мәхмәрдән кен чапан кеймишди. Онун чапанынын голлары чох да узун дейилди, тәкчә Қаркаралинск газахлары этәйи кениш вә узун голлу чапан кейирдиләр. Онларын яхалығынын кәнары да тобыктылыларынкындан фәргләнирди. Тобыктыда малахайлар да каркаралинсклиләринки кими дөрд тахтадан дейил, алты тахтадан тикилирди.Тобыкты кәнчләри белләринә кәмәр дейил, көй гуршаг бағлайырдылар.

Йолда Абая чохлу аул газахлары раст кәлирди. Атлыларын чоху Қунанбайын эвинә тәрәф кедирди, бунлар сәһәрдән ахшама гәдәр һөкумәт башчысынын гапысында даянмаға һазыр олан тәләбкар вә әдавәтли аткаминерләр иди.

Абай Майбасарын мәнзилинә кәлиб чатды.

О, һәйәтә кирәркән чардағын алтында бөйүк бир издиһам көрдү. Бир нәфәр белә яд адам йох иди, һамы таныш вә яхын гоһумлар иди, демәк олар ки, онларын һамысы гочалар иди. Чүссәли, күләрүз, чийниндә ағ күрк олан Майбасар да онларын ичәрисиндә иди. Қунанбайдан кәнарда мәнзил салмыш бүтүн тобыктылылар бурая топлашмышдылар.

Дөрд кәнч икид дөрдяшар, гыврым яллы түнд сары мадяны ерә йыхмаға чалышырды. Қунанбай Қаркаралинскдә көрүндүйү күндән э'тибарән һәр тәрәфдән Майбасара яғлы тоюнлар, көк мадянлар, яхшы едиздирилмиш чаван атлар вә кәсмәк үчүн башга гарамал кәтирилирди, бүтүн бунлар Қу-

нанбайын кәлиши мүнасибәтилә көндәрилмиш һәдиййә иди. Йәгин ки, Майбасар һәмин көк атлардан бирини кәсиб достларыны гонаг этмәйә һазырлашырды.

Иркизбай гәбиләсинә мәнсуб олан адамларын һәр бирини Каркаралинск йолларында, һабелә шәһәрин өзүндә чох сәмими вә һөрмәтлә гаршылаяраг, онлары әмәлли-башлы гонаг эдирдиләр. Иркизбайлар гәбиләсини бу пилләйә галдырдығы үчүн онлардан һәр бириндә Кунанбая гаршы бәсләдийи миннәтдарлыг һиссини артыран да элә бу һал иди. Һарын түнд-күрән мадяны көрдүкдә онларда енидән миннәтдарлыг һисси оянды.

— Мирзәнин бу сәфәри хүсусилә мүвәффәгиййәтлидир, — дейә Кунанбайын гардашы Жакип сөзә башлады.

Сон заманлар Каркаралинскә кәлән тәләбкарлар вә шикайәтчиләр кими бүтүн тобыктылылар да Кунанбайы һөрмәтлә «мирзә» дейә чағырырдылар.

Майбасар гүрурла деди:

— Дүшмәнләр вә көзү көтүрмәйәнләр яныб яхылыр: сабаһ мәсчид ачылачагдыр... бүтүн халг бизим мирзәни тә'рифләйир.

— Бәли, һейрәт этмәйә дәйәр, чох көзәл мәсчиддир!

— Каркаралинскдә белә бир имарәт көрүнмәмишдир, — дейә галан адамлар да фәрәһлә сөһбәтә гарышдылар.

Абай шәһәрдә өз атасындан вә башгаларындан мәсчид һаггында чох тез-тез эшидирди. О билирди ки, Кунанбай бу мәсчиди тикдирмәклә һамынын һөрмәт вә иззәтини газанмышдыр. Каркаралинскдә вә бүтүн маһалда илк вә еканә олан бу мәсчиди һәлә кечән илдән Кунанбайын вәсаити илә тикмәйә башламышдылар. Бу күн һәмин мәсчид ачылмалы иди. Шәһәрдәки моллалар, аулдакы адлы-санлы башчылар бу мәсчид үчүн Кунанбайы тә'рифләмәкдән йорулмурдулар.

Ики күн бундан әввәл газахлара һөрмәт бәсләйән имам Молла Һәсән Саратаунун өзү Кунанбайын янына кәлмишди. О да өз сөзүнү демишди:

— Сән садә халг ичәрисиндән чыхыб, бөйүмүш вә ханлыг мәгамына чатмышсан... Гур'анда мәсчид «аллаһ эви» адландырылыр. Сән авам, савадсыз халг ичәрисиндә аллаһ эви тикдирибсән — бунун үчүн халиг сәни севәчәкдир!

О, башчыларын издиһамлы йығынчағында Кунанбая хейир-дуа вермишди. Бу тә'риф вә һөрмәт үчүн имам йола дүшмәздән әввәл аға-султандан бир ат вә бир дәвә алмышды.

Абай көрүрдү ки, атасы башга аткаминерләрдән күчлү вә нүфузлудур. О, Кунанбая марагла нәзәр етириб, буна нечә наил олдуғуну баша дүшмәйә чалышырды. Лакин, Абай ата-

сынын янында яшамаға башладығы вә онун һәрәкәтләрини изләдийи вахтдан бәри Кунанбай она даһа әсрарлы көрүнүрдү.

Кәсилмиш мадянын этини мәтбәхә апардылар. Башга эвләрә дүшмүш тобыктылылар да наһар емәйинә наһийә рәисинин янына кәлдиләр вә һәйәтдә гәләбәлик даһа да артды. Майбасар өз гоһумларыны еничә эвә апармаға башламышды, һамы ерләриндә раһат отурмаг истәйирди ки, бирдән һәйәт гапысы ачылды вә Кунанбайын гасиди Гарабас ичәри кирди.

О чох тәләсирди. Майбасар даяныб ону көзләди.

— Алшекен[1] кәлир. Дейирләр ки, Алшекен мирзәнин янына кәлир! — дейә о, Майбасара вә Жакипә мүрачиәт этди: — Мирзә сизи чағырыр. Тез олун!

Майбасар чийниндәки күркүнүн голларыны кейиб гапыя тәрәф йөнәлди. Жакип дә онун далынча кетди. Абай галмаг истәди. Лакин Майбасар она тәрәф дөнүб:

— Абай, сән дә кәл! О ки, сәнин гайынатандыр, бары салам верәсән! — дейә о, истеһза илә күлүмсәди.

Ики ил бундан габаг Кунанбайын Алшинбайла достлуғу гоһумлугла мөһкәмләнмишди, Кунанбай Алшинбайын нәвәси Дилданы Абая адахламышды. Беләликлә, Алшинбай нәвәсинә көрә Абайын гайынатасы олмушду.

Онлар Каркаралинскдә яшадыглары вахтдан бәри Алшинбай бир нечә дәфә Кунанбайын янына кәлә билмишди. Маһалдакы бүтүн башчылар Алшинбайын адыны хүсуси һөрмәтлә чәкирдиләр. Абай һеч бир заман эшитмәмишди ки, Алшинбай дейә онун адыны чәксинләр. Ону һамы «Алшекен» дейә чағырырды. Онун гәбиләси «Гаракөк»[2] ләгәби алмышды. Алшинбай мәшһур Тленши бәйин оғлу, Газыбай бәйин нәвәси иди. Демәли, Абайын нишанлысы нәчиб нәслдән иди. Белә нишанлы үчүн бөйүк нишан апарылырды. Кунанбайын аулундан Алшинбая сүрү илә ат, карванла дәвә көндәрилирди. Онлары мәһз бу гоһумлуғун бирләшдирдийи мә'лум дейилди, анчаг бу варды ки, Алшинбайла Кунанбай бәрк дост олмушдулар. Буна көрә дә Майбасар вә Жакип Алшинбайын адыны эшидән кими гачыб онунән кичик бир арзусуну белә ялтаглыгла еринә етирмәйә һазыр идиләр.

Майбасар өз гардашы оғлуну чинләтмәк үчүн һеч вахт фүрсәти әлдән вермәзди:

— Яман гайынатан вар һа! Бүтүн маһалда ән мө'тәбәр адамдыр! Һәр бош иш үчүн онун янына сохулма, ичәри кирәндә башыны әй!

---

[1] Алшекен — Алшынбая һөрмәт үчүн верилән аддыр.

[2] Гаракөк — чыдырда галиб кәләнләрә һөрмәт үчүн верилмиш аддыр.

Майбасарын зарафатлары о ерә кәтириб чыхартды ки, Абай Алшинбайла көрүшмәкдән чәкинмәйә башлады. Лакин сырағакүн Кунанбай вә Алшинбай ону янына чағырмыш, ерсиз утанчаглыг үчүн мәзәммәт этмишдиләр. Анчаг өзүнү әсл икид һесаб эдән, белә гайыната үзүндән кәнч аул кәлинләри кими гачыб кизләнмәйә мәчбур олан Абая Алшинбай чох да хош кәлмәмишди. Зарафатчылларын саташараг гайынана вә гайыната сөзләрини демәләри, тез-тез «той, кәлин, нишанлы» кәлмәләрини ишләтмәләри Абайы даһа да ачыгландырыр, онда Дилдая гаршы икраһ һисси оядырырды. Дилда һаггындакы бүтүн фикир вә дүшүнчәләри белә Абая иййрәнч кәлирди.

Лакин бу күн онлар кичик дәстә илә күчәдән кечәркән Майбасар чидди сурәтдә Абая бахды вә гәт'иййән истеһза этмәдән она деди:

— Мән бир мәсәлә һаггында чохдан бәри сәнинлә зарафатсыз данышмаға һазырлашырам... Яхшы, гаш-габағыны саллама, сән ки, ушаг дейилсән! Даһа бөйүмүшсән, баша дүшмәлисән ки, сүрү-сүрү гарамал Алшинбайын аулуна наһаг ерә көндәрилмир. Бах, мәсчидин ачылмасы тәнтәнәси гуртаран кими бош вахтымыз олачаг, онда яхшы данышарыг...

Абай һәмишәки кими енә дә Майбасара бир кәлмә белә чаваб вермәди. Гарабас сөһбәтә гарышды:

— Элә билирсән ки, Абай өзү баша дүшмүр! Йох, о, дәракәли, камаллы оғландыр, һәр шейи баша дүшүр!

— Мәни тә'рифләмәйи сахла, Гареке! Данышма, атыны мүкафат верәрсән, — дейә Абай чаваб верди вә Гарабасы гучаглайыб чийниндән салланды.

Онунла Абай һәмишә, Майбасарла олдуғу кими дейил, сәрбәст данышырды. Гарабас Абайын хошуна кәлирди, онунла Абай чох вахт зарафат эдирди.

— Гой ишләримизи гуртараг, сөзүмә әмәл эдәчәйәм. Сәнинлә сөз-сөһбәтимиз һәлә сонрадыр. Һәм дә билирсән нечә сөһбәт! — дейә Майбасар өз сөзләринә сиррли бир рәнк верди.

«Йәгин атам тою сүр'әтләндирмәйи гәрара алмышдыр... Онда һеч зарафатын ери дейил...» дейә Абай гәт этди. Онун һәтта чөһрәси дә дәйишилди. Нә үчүн? Буну һеч онун өзү дә баша дүшмүрдү. Анчаг той һаггында сөһбәт башланан кими онда нә исә бир дүшмәнчилик һисси оянырды. О, Дилданын адынын өзүндә белә бир нөв көләлик, зоракылыг кизләндийини дүшүнүрдү.

Абай гаш-габағыны төкдү вә көзләрини парылдатды, өз наразылығыны билдирмәк үчүн бу, онун еканә васитәси иди, өз әмиси Майбасара сөз гайтармаға о, үрәк этмәди.

Кунанбайын яшадығы эвә чатдыгда онларын дөрдү дә дарвазадан ичәри кирди. Бурада гейри-ади бир курултү һөкм сүрүрдү, һәйәт атлы вә пиядаларла долу иди. Бүтүн күнч-бучагларда шикайәтчиләр топлашмыш, беш-беш, он-он бир ерә йығышараг сөһбәт эдирдиләр. Һәр тәрәфдән эйни сөзләр эшидилирди: «Наһийә рәисләри, бәйләр... Истинтаг, һөкм... шәртләр, чәримә, тагсыр, барышыг, далашмаг...» Кәләнләрин әксәриййәти Бошан гәбиләсиндән иди. Онлары чапанларындан тез танымаг олурду. Бә'зиләри тобыктылылар саяғы палтар креймиш, бә'зиләри дә Керей тайфасы кими гоюн дәрисиндән күрк креймиш вә шиш малахай гоймушдулар.

Адамларын бу вә я башга гәбиләйә мәнсуб олмаларыны мүәййән этмәк чәтин дейилди, чүнки бунун үчүн ялныз онларын кеймләринә бахмаг кифайәт эдирди. Дүнән Гарабас һәр бир гәбиләнин фәргләндиричи әламәтини Абая изаһ этмишди, инди дә һәйәтдән кечәркән Абай дәстә илә даяныб сөһбәт эдән адамларын әһатә этмиш олдуғу атлара нәзәр салды. Будур, «көз» адланан дәйирми дамғалы атлар, — демәли, бунлар аргызлара вә бошанлара мәхсусдур. Будур, керейләрин «өкүз йәһәри» дамғасы. «Бәс бу боз ат киминдир! Э-э. Бу ки, «чөмчәдир», демәли, найманлардан ким исә кәлмишдир!» — дейә Абай фикирләшди. Ики атын сағрысында әрәбчә «шин» һәрфинә бәнзәр нишан вар иди, һә, бу дамға адлысанлы адамларындыр.

Абай һәйәтдә ләнкимәк истәйирди, лакин бөйүкләр даянмадан бирбаш эвә кирдиләр. Жакип һамыны габаглайыб Кунанбайын отағынын гапысыны ачды. Онларын дөрдү дә бир ердә ичәри кириб, бир ағыздан салам верди.

Бөйүк, ишыглы отаг рәнкбәрәнк, гәрибә нахышлы халыларла бәзәдилмишди. Диварлардан шәһәр гайдасы илә тикилмиш баһалы хәз күркләр асылмыш, тикмәли намаз халчалары, парчалар үстүндә гур'ан айәләри чәкилмиш әрәб әл ишләри вурулмушду. Отагда метал чарпайылар парылдайыр, мүтәккәләр дүзүлмүш, ипәк пәрдәләр хышылдайырды. Гапы вә пәнчәрәләрдән көзәл түлләр асылмышды. Кунанбайла Алшинбай бөйүк, алчаг, ачылыб-өртүлән стол далында ағ түк балышлара сөйкәниб дөшәкчәләрин үстүндә әйләшмишдиләр. Һөрмәтлә учадан верилән салама онлар тәмкинлә, додагларыны азачыг тәрпәтмәклә чаваб вердиләр.

Ичәри кирәнләр мүсаһибләрин о тәрәф-бу тәрәфиндә отурдулар. Алшинбай нә һагда исә данышырды, лакин ени адамларын кәлмәси илә өз сөһбәтини кәсиб Кунанбайын үзүнә бахды. Кунанбай сөзсүз, ялныз ишарә илә билдирди ки, кәләнләрин янында да сөһбәти давам этдирмәк олар.

Долғун көвдәли, гырмызыянаг, чалсаггал Алшинбай гара бешметин үстүндән түлкү дәрисиндән күрк салыб отур-

мушду. Полад рәнкли, дар золаглы газах арагчыны онун бөйүк, даз башыны өртә билмирди. О, башладығы сөһбәтинә давам этди:

— Баймурын да гаш-габағыны төкмүшдүр. О да наразыдыр вә өз инчиклийини кизләдә билмир.

Кунанбай гаш-габағыны салламыш һалда Алшинбая тәрәф дөндү. Алшинбай көзләрини она зилләйиб әлавә этди:

— О, хәбәр көндәрмишдир ки, «дейирләр әкәр мән Божейи гонаг чағырсам, Кунанбай наразы галар. Нә вахтдан бәри мәним газанларымын ихтияры тобыктылыларын әлинә кечмишдир?»

— Бу Баймурынын онун соили илә вурушмаг һарадан бейнинә дүшмүшдүр?[1] О, буну изаһ этмәди? — дейә Кунанбай сәрт һалда сорушду.

Сөһбәтин нә барәдә кетдийини Абай билирди.

Сырағакүн Абайын атасы, Алшинбайла данышаркән Божей һаггында белә ағыр сөзләр демишди: «Яхшысы будур ки, мәндән шикайәт вермәкдән әл чәксин. Йохса, мән онун әйнинә боз кафтан кейиндириб, узаглара сүркүн эдәнәдәк сакитләшмәрәм!» Кунанбайла Божей арасында кедән данышыглар вә бир-биринә дедикләри ачы сөзләр Алшинбай вә Баймурын васитәчилийи илә давам эдирди. Онлар Каркаралинскин ән адлы-санлы газахларындан бири идиләр. Бу күн, көрүнүр ки, Алшинбай гаршы тәрәфин нәйә мейл этдийини билдирмәк үчүн кәлмишди.

Кунанбай әввәлләр дә билирди ки, Баймурын Божейин тәрәфдарыдыр. Алшинбайын сөзләри буну ялныз тәсдиг эдирди. Баймурынла Кунанбай һеч данышмаг да истәмирди, онун әсл дүшмәни Баймурын дейилди. О, гой өзүндән күссүн, онун инчимәси ялныз Алшинбайы һәйәчана кәтирә биләр, Кунанбая исә тә'сир этмәз. Йәгин Кунанбай онун гоһуму Баймурыны инчитдийи үчүн Алшинбай диш гычымаз. Онларын әлагәси мөһкәмдир, бу әлагә сон илләр әрзиндә дәфәләрлә сынагдан чыхмышдыр, гудалыг вә достлуг онлар үчүн өз гоһумларындан даһа вачибдир.

Алшинбай сусараг фикрә кетди, сонра енидән данышмаға башлады:

— Әввәлчә сәнин һәдәләринә Божейин чавабыны эшит, галан ишләр һаггында сонра мәсләһәтләшәрик. О, белә чаваб вериб: «Боз кафтаны бизим мирзә бичмәмишдир: аллаһ тәрәфиндән бичилмишдир, һәлә мә'лум дейил ки, ону ким кейәчәкдир...» Дейәсән ким исә ону гызышдырыр. Бәлкә, Баймурынын өзүдүр. Бәлкә дә, бир башгасыдыр...

---

[1] Йә'ни онун тәрәфиндә чыхыш этмәк.

Божейин мейдан охуян сөзләрини эшитдикдә Майбасар вә Жакип бир-биринин үзүнә бахыб гаш-габагларыны салладылар. Онлар санки дейирдиләр: «Өз башына бәла ачыр...» Бүтүн күнү Абайы һәйәчанландыран бу иди ки, көрәсән Божей нә чаваб верә биләр? Анчаг инди Алшинбайын дедийи сөзләр ону да һейрәтә кәтирирди. О, гейри-иради олараг дүшүндү: «Бу сөзләр ән күчлү бир нифрәтдән доғмушдур!.. О нә гәдәр дә чүр'әтлидир!..»

Кунанбай башыны галдырды, еканә көзү илә дүз гаршысына бахараг, узун заман диниб-данышмады. Онун тутгун, ағармыш үзү даһа да тутгунлашды. О өзүнү тамамилә дартды, лакин өз һәйәчаныны һеч бир шейлә, нә һәрәкәти илә, нә сәси илә, нә дә сөзү илә билдирмәди. Бүтүн нифрәт вә кинини үрәйиндә сахлады. Кунанбайын дахилиндә һәр шей һәйәчана кәлмишди, лакин о бунлары бүрузә вермирди.

Алшинбай нәзәрини онун үзүндән чәкди, Кунанбайын сифәти ону да һейрәтә салды.

Отагда һамы сусмушду. Һәйәтдә ләнкимиш Гарабас гапыны явашча ачыб эһтиятла ичәри кирди.

— Майыр[1] кәлмишдир, мирзә..., — дейә о, хәбәр верди.

Бу сөзләри эшитдикдә дә Кунанбай ериндән тәрпәнмәди. Гапы ачылды вә кандарда майорун ири, сағлам вүчуду көрүндү. Онун далынча арыг, рәнки гачмыш, назик саггаллы тәрчүмәчи газах Каска ичәри кирди.

Майор Кунанбайын вә Алшинбайын әлини сыхды. О, дөшәмәдә отурмады, Кунанбайын янындакы еканә стулун үстүндә әйләшди. Майорун ири, көй көзләри бир гәдәр чәп иди. Онун үзүнү гыврым, сых сары саггал бүрүмүшдү. Гыпгырмызы пейсәри әтли гырышларла өртүлү иди.

Газахлар адәтән «майорлары» адлары илә чағырмаздылар; онлара һәрәсинин өз заһири көрүнүшүнә көрә ләгәб верәрдиләр. Кечмишдәки майорлары хүсуси бир әламәтләринә көрә «бығлы майыр», «комбул майыр», бир чопуруну исә «чичәкли майыр» чағырардылар. Индики рәисин заһири көрүнүшү она ән мүхтәлиф адлар вермәк үчүн мүнасиб иди. Ону «чәпкөз майыр», «түклү майыр», «екәгарын майыр» адландырырдылар. Ону чох фәрасәтсиз һесаб эдән Кунанбай вә Алшинбай «пискенбас майыр», йә'ни «бишмиш кәллә» ләгәби вермишдиләр.

Газахлар маһалы — «дуан», маһал валисини исә — «дуан башчысы» адландырырдылар. Каркаралинск дуанынын валиси Кунанбай вә майор иди; Кунанбай маһал рәиси, «пискен-

---

[1] Гәрби Сибирдә чар мә'мурларынын әксәриййәти һәрбчи олдуғундан, газахлар онларын һамысына адәтән майор, тәһриф олунмуш шәкилдә исә «майыр» дейирдиләр.

бас майыр» исә онун көмәкчиси һесаб олунурду. Буна көрә дә Кунанбайын адына һөрмәтлә аға-султан сөзләрини артырырдылар. Идарәдә үчүнҹү шәхс олан кичик-султан сәфәрә чыхмышды.

Майор Божейин иши үчүн Кунанбайын янына кәлмишди. Божейин кобуд ҹавабындан гейзә кәлән Кунанбай үчүн майорун кәлиши лап еринә дүшмүшдү. Кунанбай бирбаш ишә кечди:

— Майыр, сәнин улу бабаларын тобыктылы дейилләр, анҹаг көрүнүр ки, сән бурада, Қаркаралинскдә өзүнә гоһум тапмышсан. Мән сәнә һей дейирәм ки, Божейи сүркүн этмәк, бүтүн бу ишә сон гоймаг лазымдыр. Сән исә узун азар кими узадырсан. Нә олмушдур, йохса о, сәнин үрәйинә кириб, гоһумун олуб? Нә үчүн она бу гәдәр үрәйин янър?

Буну дейәрәк о, еканә көзүнү майорун үзүнә зилләди. Майор тәрҹүмәчийә тәрәф дөнүб ишарә илә изаһат вермәсини тәләб этди.

Қаска Кунанбайы динләйәркән үрәйи дәһшәтә кәлди. О, тәрәддүд ичәрисиндә каһ Кунанбая, каһ да майора бахды. Бир тәрәфдән — дейиләнләри тәрҹүмә этмәк үчүн дилманҹын рус сөзү эһтияты чох аз иди, дикәр тәрәфдән исә — о, бир рәисин гәзәбли сөзләрини о бири рәисә тәрҹүмә этмәйә ҹүр'әт этмирди. О, дырнаглары илә дөшәмәнин үстүндәки халыны дидишдирә-дидишдирә, өзүнү итирмиш һалда күлүмсәйиб ериндә вурнуха-вурнуха ләнкийирди.

Бу, Кунанбайы гәзәбләндирди.

— Эй дилманҹ! Дедикләримин һамысыны она дүрүст тәрҹүмә эт! Юва үстүндәки йөндә гушу кими нә вурнухурсан?

Бу мүгайисә Майбасары бәрк күлдүрдү: лакин о, Кунанбайын сәрт үзүнә бахдыгда, тез өзүнү йығышдырды вә күлмәйини зорла сахлады. Атасынын мүгайисәси Абайын да хошуна кәлди, тәрҹүмәчи өз мискин көрүнүшү илә, доғрудан да, гум үстүндә атылыб-дүшән гәрарсыз бир гуша охшайырды.

Қаска яваш-яваш, лакин Кунанбайын дедикләрини дүрүст тәрҹүмә этди. Майор гәзәбләнмәди. О, тәләсмәдән, сакит, уҹа сәслә деди:

— Бизә һакимиййәт хошумуза кәлмәйән адамлардан интигам алмаг үчүн верилмәмишдир. Божей Ералинов тәрәфиндән чохлу шикайәт кәлмишдир, биз бунлары йохламаға мәҹбуруг. Бундан әлавә, о тәк дейилдир, онун тәрәфдарлары чохдур. Ону сүркүн этмәкдән һәләлик чәкинмәк лазымдыр.

Бу сөзләрдән сонра онларын һәр икиси бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә тез-тез вә гызғын данышмаға башладылар:

— Сән бизи даими әдавәт ичәрисиндә сахламагмы истәйирсән? Сән буна наил олмағамы чалышырсан?

— Мән тәк дейиләм... Ҝечмиш аға-султанлардан Гусбәй вә Җамантай да бу фикирдәдирләр. Һәтта Баймурын да, бах, Алшинбай ону таныйыр, о да бу рә'йдәдир.

— Онлар кимдирләр? Тәк-тәк адамлар! Онлар азлыг тәшкил эдирләр! Онлар пахыллыгдан беләә данышырлар. Халг исә мәним тәрәфимдәдир. Сән буну мәкәр көрмүрсән?

— Азлыг? Гой азлыг тәшкил этсинләр. Гануну падшаһ вермишдир, ганун исә һамы үчүн бирдир. Онлар шаһиддирләр; онларын да сөзүнә гулаг а'смаг лазымдыр.

— Сән һакимсән. Мадамки сән чинайәткарын тәрәфиндәнсән, о, һаясызлашмая биләрми?

— Кунанбай мирзә, беләә бир мәзәммәт икибашлы ағача бәнзәйир!..

— Билирәм! Сәнин бүтүн һийләләрини билирәм!

— Аға-султан, өзүнүзү унутмайын! Бизим һәр икимизи корпус[1] иш башына гоймушдур, — дейә майор сәсләнди.

О, чубуг чәкә-чәкә аяға галхды вә гәзәбдән гыпгырмызы гызармыш һалда отагда варкәл этмәйә башлады.

Алшинбай сөһбәти кәсмәйи гәт этди. Әкәр һәр ики рәис мүбаһисәни узатса, йәгин ки, онларын дейишмәси далашмагла гуртара биләрди. Бу исә яхшы иш дейилди. Ишин Кунанбая вә онун өзүнә дә зәрәр верәчәк бир маһиййәт алмасына Алшинбай йол верә билмәзди. Бу вахтадәк о, ериндән тәрпәнмәдән, стола сөйкәнмиш һалда отурмушду, бирдән чәлд башыны галдырыб учадан деди:

— А, мирзә! А майыр! Өзүнүзә кәлин!

Алшинбая ялныз Кунанбай дейил, дәфәләрлә мүхтәлиф чидди мәсәләләр барәсиндә онунла мәсләһәтләшмәли олан майор да һөрмәт эдирди. Индийәдәк онларын арасында һеч бир инчиклик баш вермәмишди. Бундан әлавә, Алшинбай рәсми һакимиййәт органлары нүмайәндәси олмаса да наһийә рәисләри вә һәтта аға-султанлар сечкисиндә һәмишә һәлледичи гүввә иди. Майор буну яхшы билирди вә онунла һесаблашмаг лазым кәлирди. Алшинбайын эләә илк сөзләриндән о, дүмдүз даянараг Кунанбая тәрәф кәч бир нәзәр салды. Айдын иди ки, Алшинбайын сөзләри Кунанбая да тә'сир этмишди.

Майор енидән стулда әйләшди. О, үрәйи бәрк дөйүнүр кими ағыр-ағыр нәфәс алырды. Һәйәчандан боғазы гәһәрләнмишди; хырылты илә, кәсик-кәсик нәфәс алырды.

---

1 Газахлар кенерал-губернаторун идарәсини корпус адландырырдылар.

Алшинбай сөзә башлады:

— Һөкмдарлар, мүбаһисә вә чәһл этмәйин, белә олмаз. Дилманч майора тәрәф әйиләрәк Алшинбайын сөзләрини тез-тез тәрчүмә этди.

— Сиз — бир-биринизә даягсыныз. Әлбир олсаныз халгы идарә эдә биләрсиниз. Мәкәр әлбир олмасаныз бир иш көрә биләрсиниз? Чәкишмә вә савашма сизи мәһв эдәр. Әлбир ишләйин. Әкәр өзүнүз дил тапа билмирсинизсә, бизим кими адамларла мәсләһәтләшин. Мәним сизә мәсләһәтим будур! — дейә Алшинбай сөзүнү гуртарыб һәр икисинин үзүнә бахды. О, әмин олду ки, гызышма кечиб, инди онлар бир гәдәр сакитләшмишләр. — Божейин ишинә кәлдикдә исә, — дейә Алшинбай бир аз Кунанбая тәрәф әйилиб сөзүнә давам этди, — элә мән дә онун үчүн бурая кәлмишәм, Кунанбай мирзә... Майор, сиздән хаһиш эдирәм ки, гәрарынызы ахшама кими тә'хирә саласыныз. Мәсәләйә бахылмасыны сизин һәр икиниз бир гәдәр тә'хирә сала биләрсинизми? Мәним суалыма ачыг чаваб верин.

Алшинбай сон сөзләрини дейирди ки, Гарабас бөйүк вә дәрин бир каса гымызла габаг отагда көрүндү. Майбасар, Абай вә башгалары сәссизчә аяға галхараг, сүфрә ачдылар вә парлаг, ширли ағач финчанлары бөйүкләрин гаршысына дүздүләр. Майбасар гымызы ябаны гоюн буйнузундан гайрылмыш чөмчә илә гарышдырды. Тулугда бир аз саралмыш гаты мае көпүкләнмәдән сакитчә фырланды. Турш хәмирдән һазырланмыш баурсаг[1] бошгаблары сүфрәйә дүзүлдү. Гарабас исти емәк дә кәтирди, бу, ади әт вә я кавардак[2] дейил, Кунанбайын гымызла едийи вә жау-бөйрәк[3] дейилән севимли хөрәйи иди.

Кунанбай сусмуш Алшинбая вә майора мүрачиәтлә емәк тәклиф этди.

— Ейин, финчанлары галдырын!

О, дуа охуду вә салават чевирди. Кунанбай мәсчид тикдирмәйә башлайыб, моллалар вә һәзрәтләрлә яхынлашдығы вахтдан бәри бөйүк мө'минлик көстәрирди. О, әрәбчә билмәсә дә бүтүн ән'әнәләрә әмәл эдир, дуа охуюр, салават чевирир вә һәмишә бисмиллаһ дейиб емәйә әл узадырды.

Гонаглыг Алшинбайын сөзүнү кәсди, әслиндә данышмалы бир сөз дә йох иди. Мадамки Алшинбай иши саһмана салмаға киришмишди, майор да инад көстәрмәйи лазым билмәди. Һәркаһ бир чәтинлик баш верәрсә, нә этмәк лазым кәл-

---

[1] Баурсаг — хәмирдән һазырланыб яғда гызардылан емәкдир.
[2] Кавардак — гызардылмыш тикә әт.
[3] Жау-бөйрәк — бөйрәкдән һазырланан хөрәк.

дийи сонра мә'лум олар. Әкәр мәсәлә яхшылыгла гуртарса, иши Алшинбайын ихтиярына бурахмаг даһа ағыллы бир һәрәкәт оларды.

О, Алшинбая:

— Сән һаглысан, — деди. — Мән разыям. Көзләйәчәйәм.

Сөһбәт башга мәсәләйә кечди. Майор һәвәслә гымыз ичмәйә башлады вә бир-биринин далынча дүз беш финчан ичди. О, жау-бөйрәк еди вә саламатлашыб кетди. Тәрҹүмәчи дә онун далынча отагдан чыхды. Сүфрә йығышдырылды.

Кунанбай бирдән өзүнә раһатлыг вермәйән бир фикри учадан деди:

— Көрүнүр, бу «бишмиш кәлләнин» гарныны рүшвәтлә бәрк долдурмушлар. Көрүрсүнүзмү, ону нечә гызышдырыблар? Божей, Байсал, Баймурынын әли илә онун гарныны яман долдурублар!

Алшинбайын өзү дә белә фикирләширди, лакин о, мәсәләйә даһа дәриндән янашырды. Онда ени шүбһә әмәлә кәлмәйә башлады. О, һәйәчанлы вә кәркин бир һалда сусуб, Кунанбайын сөзләринә дәрһал чаваб вермәди. Бир аз кечдикдән сонра фикирли-фикирли деди:

— Аман аллаһ, мәкәр бурада рүшвәт алмаян бир рәис вармы? Мәкәр онлар һәр янда сағдан-солдан рүшвәт алмырлармы? Мәкәр онлар емәк үчүн бир гарын да борҹ алмырлармы? Мәсәлә ялныз рүшвәтдә дейилдир...

Алшинбай сөһбәти Кунанбайын янына кәлдийи әсл мәтләб үстүнә чәкәрәк, адәти үзрә алныны гырышдырды, көзләрини гыйыб деди:

— Мән бир кәнарда даяныб һәр бир аддымы, сәнин ишин барәсиндә кедән һәр сөз-сөһбәти изләйирәм. Мәним атам дейәрди ки, «оюн заманы кәнар адам оюнчудан яхшы көрүр». Мән дә бунун үстүндән дейирәм: тобыктылылара бу оюну гуртармаг вахты чатмышдыр. Һәркаһ инди даяндырылмаса, иш пис нәтиҹә верә биләр...

Гуданын чыхартдығы бу нәтиҹә Кунанбай үчүн тамамилә көзләнмәз иди.

— Алшеке! — дейә о, сәсләнди. — Чөлдә Божей вә Байсал мәним аяғымдан чәкирдиләр, йәгин ки, бурада, дуанда онлар лап боғазымдан япышмаға һазырлашырлар! Иш белә олардан сонра мән нечә һәр бир шейә әл атмайым!..

Алшинбай сол әлини бир гәдәр юхары галдырыб енидән дилләнди:

— Һәркаһ сән енә дә мүбаризә апармаг нийәтиндәсәнсә, әлбәттә, һәр шейә әл атмалы олачагсан. Ахы онлар да мүбаризә үчүн һеч бир шейи әсиркәмәйәҹәкләр. Майыры да унутма! Мәкәр һәр бир деди-году вә бөһтандан бәрк-бәрк япышан

баймурылар аздырмы? Элә билирсән ки, онлар аға-султанлығы һәмишәлик олараг әлләриндән чыхмыш һесаб эдирләр? Онлар һәр бир ашырымда сәни күдмәкдән әл чәкмирләр, онлар сәни атдан чәкиб салмаға чалышырлар. Бир дүшүн! Сәнин адынла гарышдырылачаг әдавәт яхшылыгла гуртармаз...

Кунанбай бу ишарәни баша дүшдү. Майора да, Алшинбая да айдын иди ки, бу ики бөйүк гәбилә арасында кедән мүбаризә ялныз шәхси әдавәт үстүндә башланмышдыр. Ким замин ола биләрди ки, истинтаглар заманы, нечә олуб ки, аға-султан Кунанбай, Божейин аулуна басгын дүзәлдиб адамларын әл-голуну бағладараг, онлары гамчы илә дөйдүрә билмишдир? — суалы мейдана чыхмаячагдыр. Ким замин ола биләрди ки, иш пис маһиййәт алмаячагдыр? Мүхтәлиф ерләрдән тоз галхмышды: «Божейин шикайәти»... «йохламаг лазымдыр»... «онлар — шаһиддирләр», — бүтүн бунлар бир янғынын илк гығылчымларыдыр...

Кунанбай фикирли-фикирли Алшинбайын үзүнә бахды, лакин бир кәлмә дә данышмады, о, истәйирди ки, Алшинбай нә варса ахырадәк десин. Алшинбай да эйни диггәтли нәзәрләрлә она чаваб вериб гүрурла деди:

— Бу күн мәсчид тикилиб гуртармышдыр. Сәнин шөһрәтин аләми бүрүмүшдүр. Адын һәр ердә мәшһур олмушдур. Сәнә һамы, биринчи нөвбәдә һәмин корпус вә һәмин майыр һәсәд апарыр. Һәркаһ мүбаризәни сән өзүн даяндырсан, бу, сәни алчалтмаз, һамы баша дүшәр ки, сән дүшмәни бағышлайырсан вә, гур'анда дейилдийи кими, «мүгәддәс иш көрмәклә дүнянын шәрриндән тәмизләнмәк» истәйирсән. Бир дә ки, өз гоһумун Божей сәнә дүшмән олмаз. Ону башгаларынын ағушуна атма, онунла гоһумлаш, яхынлаш, барыш, — дейә о, сөзләрини гуртарды.

Кунанбай хейли сусуб галды. Мадамки барышмағы Алшинбай хаһиш эдир, боюн гачырмаздан әввәл фикирләшмәк лазымдыр. Алшинбай бүтүн Каркаралыда ән нүфузлу бәй иди. Һәр чүр әдавәт вә наразылыға сон гоймаг үчүн мәсләһәт алмаға бүтүн тайфалар онун янына кәлирдиләр. Бир дә ки, түре Кусбәй элә Алшинбайла дүз кәлмәдийи үчүн өз аға-султанлығындан мәһрум олмадымы?..

Каркаралинск маһалында тобыктылылар һеч дә ән күчлү вә сайча чох тайфа дейилди. Кунанбай аға-султанлыға Алшинбайла достлуг сайәсиндә чатмышды... Бәли, Божейи дүшмән кими тә'гиб этмәкдә давам этсә о, ерә йыхылмыш һалда да Кунанбайын аяғындан чәкмәкдән әл чәкмәйәчәкди. Иш әлә белә дә кедирди. Бир дә әкәр сөһбәт инчикликдән кедирдисә Божейи Кунанбай инчитмишди. Божей ону нә илә тәһгир этмишди? Һеч бир шейлә!.. Мадамки Алшинбай хаһиш эдир,

разылашмаг лазымдыр. Бу гәрар, әлбәттә, бирдән-бирә һәр шейдән әл чәкмәк вә дәрһал тәслим олмаг демәк дейилдир.

Әкәр Алшинбай дейил, бир башгасы олсайды, аға-султан белә тез гәрара кәлмәзди. Лакин Алшинбайла мәсәлә башгадыр. Буна көрә дә Кунанбай даһа тәрәддүд этмәди.

— Алшеке, — дейә о, сөзә башлады, — сән һәр шейи дүшүнүб, габагчадан көтүр-гой эдиб сонра данышырсан. Бир дост кими данышырсан. Әкәр мән буну баша дүшмәсәм, күнаһ өз үстүмә дүшәр. Мән кери чәкилмәк истәмирдим. Анҹаг мән сәнә гулаг асмайыб инад көстәрә биләрәмми? Һәр шейи аллаһа вә сәнә тапшырырам. Өзүн ахыра кими апар.

Данышыг гуртарды. Алшинбай өз эвинә гайытды.

Божейин әвәзинә Абай севинди. О, һәтта Алшинбая гаршы өзүндә һөрмәт доғдуғуну һисс этди. Ағыр дүшмәнчилик арадан галхырды, әтрафда сәмимиййәт вә фәрәһ дуюлурду. Абай көрүнмәкдә олан бу тәнтәнәни йүнкүлҹә нәфәс алмагла тәбрик этди.

Һәмин ахшам Абай тәкҹә шәһәри кәзмәк үчүн эвдән чыхды. О, гәмкин олдуғу вә я, әксинә, бир шейдән фәрәһләндийи заман һәмишә тәклик ахтарырды.

Ахшам дүшүрдү, лакин күн һәлә батмамышды. Гәрбдә тәпәләри өртән мешә ямачларынын үстүнү гырмызы, од рәнкли булутлар алмышды. Көрүнүр ки, дағларда күләк галхмышды, чылпаг ямачлар тозланыр, гар каһ аста-аста, каһ да батмагда олан күнәшин шүалары ичәрисиндә гызара-гызара көйә соврулурду.

Шәһәрдә күләк йох иди. Лакин шахта күләксиз дә адамы дондурур вә гачырдырды. Белә күнләр адамы руһландырыр, дәрд-гәми дағыдыр. Шәһәрә бахан тәпәләрин ямачлары яваш-яваш гаранлыгда гейб олурду. Даш гаялар да кечәләмәйә кедирмиш кими, онларын гаршысындан чәкилиб кедирди.

Абай үч-дөрд мәһәллә кетмишди ки, онун гаршысына бөйүк бир издиһам чыхды. Адамлар учадан вә фәрәһлә даныша-даныша кедирдиләр. Абай онларын ичәрисиндә һеч бир таныш көрмәди. Адамлар күчә илә пияда кетдикләриндән, Абай онлары шәһәр әһли зәнн этди.

Ҹаванлары вә гоҹалары бирләшдирән, күлүшән, достҹасына кедән бу издиһам гейри-иради олараг, Абайын диггәтини ҹәлб этди. О, күлүмсәди, күчәнин ортасында даянараг, севинҹлә издиһамын яхынлашмасыны көзләмәйә башлады. Адамлар тапданмыш гарын үстүндә аягларыны таппылдада-таппылдада яхынлашдылар, һеч кәс Абая диггәт этмәди. Һамынын һөрмәтли, меһрибан бир гоҹаны аралыға алмасы лапайдын көрүнду. Гоҹа һәм күлүр, һәм дә башгаларыны күлдүрүрдү.

Адамларын гочанын голуна кириб апармалары Абайы һейрәтләндирди. Гоча керийә дөнмәдән, әтрафына бахмадан кедир, данышанда да мусаһибинин үзүнә бахмырды. Абай бу гейри-ади гочанын үзүнә диггәтлә бахыб онун кор олдуғуну баша дүшдү.

Издиһам Абайын янына чатдыгда о да дәстәйә гошулду. Һәм дә ялныз о дейил, дарвазаларын ағзында даянан вә яхуд онларла үз-үзә кәлән адамларын һамысы бу издиһама гошулурду.

Йолла кедәнләрдән бири, саггалына дән дүшмүш бир гоча, бир аз кери галды. Абай ондан сорушду:

— Бу, кимдир?

Гоча һәтта тәәччүб етди:

— Мәкәр сән, Шожекени танымырсан? Тәәччүб эдирәм! Бу ки, Шожедир, Шоже акындыр!

Шоженин адыны Абай чохдан эшитмишди, лакин ону илк дәфә көрүрдү. Бунун мәшһур акын олдуғуну өйрәндикдә, Абай дәрһал габаг чәркәләрә тәрәф гачды, яхындан Шоженин үзүнә бахмаға чалышараг, онун сөзләринә гулаг асмаға башлады.

— Шожеке, бизә кәлин! Ахы лап бизим эвә чатмышыг! Мән Бекберкенәм! — дейә акыны мүшайиәт эдәнләрдән бири она мүрачиәт этди.

— Йох, йох, о бизә кедәчәкдир!

— Эй, бәсдир, ону мән узагдан кәтирирәм...

— Сән бир данышма! Шожекен биздә галачаг! Онун аты да һәйәтимиздәдир! — дейә даһа бир башгасы сөһбәтә гарышды.

Дейишмәни эшидән Шоже даянды. О, учадан күлдү, акынын сәси кур вә айдын иди. О, сорушду:

— А достлар, арзуму сизә билдиримми?

Адамлар һөрмәтли гочанын һәр бир сөзүнү диггәтлә динләйирдиләр.

— Дейин, дейин, Шожеке! Өзүнүз гәт эдин, дейин! Өзүнүз һарада кечәләмәк истәдийинизи бәйаниб сечин!

— Демәли, мәним әзизләрим, сиз мәни гонаг этмәк вә мәнә юмшаг йорған-дөшәк һазырламаг истәйирсиниз... Әзизләрим, мәни севиндирдиниз. Одур ки, мән дә бу саат бурада «бизә-бизә!» — дейә гышгыранларын һамысынын эвинә кедәчәйәм. Һамынын эвиндә гонаг олачағам... Үмид эдирәм ки, беш-он күн ичәрисиндә Шоженин боғазы тутулмаз. Һәркаһ гарным таб кәтирсә, бурада гышгыранларын һамысынын эвини кәзәчәйәм вә нөвбә илә һамынын эвиндә гонаг олачағам. Инди исә шахта башланмышдыр. Йәгин ки, ахшам олуб? Мәним балаларым, бу гоча дамарларымы гырх тәрәфә чәкдийиниз етәр, инди ән яхын дарвазая дөнсәм, яхшы дейилми?

Һамы гочая тәбәссүмлә гулаг асырды. Онунла разылашмаг лазым кәлди. «Ән яхын дарваза» элә бурадача иди, издиһам онун гаршысында даянмышды.

Эв саһиби чапараг ичәри гачды. Лакин издиһам дағылышмаг истәмирди. Онлар Шожедән айрыла билмирдиләр. Һәр кәс билирди ки, гонаг бу күн онун эвинә кетмәйәчәк, одур ки, адамлар гочанын һеч олмазса, бир-ики маһнысыны эшитмәмиш кедә билмирдиләр.

Акынын янында даянан бир гоча, көрүнүр ки, акыны һәвәсә кәтирмәк истәйәрәк деди:

— Шожеке, ахы сән шәһәрә еничә кәлмишсән. Буранын ишләриндән һеч бир шей эшитмишсәнми?

— Йох. Нағыл элә көрүм, нә данышырлар?

Тәзә хәбәр чох имиш. Кунанбайын тикдирдийи мәсчид гуртармышды, Алшинбай вә Кунанбай бу мүнасибәтлә зияфәт дүзәлтмәк истәйирләрмиш, бундан әлавә, шайиә яйылмышды ки, Кунанбай өз гоһуму Божейлә барышмағы гәт этмишдир.

Абайы һейрәт көтүрдү, о, гәт'иййән атасынын адыны бурада эшидәчәйини көзләмирди. О өз-өзүнә дүшүндү: «Мәсчид мәсчидлийиндә, анчаг сән демә, атасынын һәр бир аддымы, онун һәр бир далашмасы халга мә'лум имиш!»

— Алшинбай кими истәсән барышдырар!

— Э-э, о, эләчә, горхур ки, Кунанбай һамы илә савашса, вәзифәсиндән көтүрүб атарлар!

— Тобыктыны ондан башга ким ирәли чәкди? Шәрәф, һакимиййәт, йүксәк мөвге, һәр бир шей, һәр бир шей онун сәбәбинә олмушду!

— Алшинбай онларын далында дағ кими даянмышдыр!

— Тобыктылылар исә илхылардакы бүтүн һарын атлары кәсиб ейирләр, дүканлардакы бүтүн яхшы шейләри дартыб апарырлар!

— Дейәсән онлар Каркаралынын әтрафында олан бүтүн һарын атлары удмамыш чыхыб кетмәйәчәкләр!..

Шоже бу ени хәбәрләри хәфиф тәбәссүмлә динләйирди, о, бирдән көзләнилмәдән кур сәслә охумаға башлады:

Кечәл пишик, тай көз гарға дост олдулар бир күн яман.
Чолаг итә ялвардылар: — бизә рузу ал танрыдан.
Кечәл пишик халг малыны алыб верди гарға бәйә.
Инди гарға башлайыбдыр халг малыны дәнләмәйә.

Һамы күлүшдү, бә'зиләри һәтта гоча акынын һазырчаваблығындан вә чәлд шеир гошмасындан вәчдә кәләрәк, дамагларыны шаггылдатдылар.

— Кечәл пишик, бу ки, Алшинбайдыр!

— Гарға да Кунанбайдыр!

— Чолаг имам да бурададыр!..

— Итаэтэ кэлмэк билмэйэн гоча, бир шеирлэ онларын һамысынын атасыны яндырды! — дейэ һэр тэрэфдэн сэслэр эшидилди.

Абай ихтиярсыз олараг утанды вэ кэнара чэкилди. Элэ бу ан эв саһиби дарвазая чыхыб Шожени ичэри апарды. Абай кери дөнүб сүр'этлэ эвлэринэ кетди.

Шоженин маһнысы һэлэ дэ онун гулагларында сэслэнирди. Санки бу маһны адамын лап үрэйинэ тохунурду. Абай онун һэр бир сөзүнү хатырлайыр вэ гейри-иради олараг, өз-өзүнэ тэкрар эдирди.

Бу сэтирлэр ики уча дағы бир зэрбэдэ ерлэ ексан этмишди.

Һеч кэсин һөрмэтлэ «Алшекен» сөзүндэн башга айры бир адла адландырмаға чүр'эт этмэдийи бир адамы гоча акын «кечэл пишик» чилдинэ салмышды. Алшинбайын кечэл олдуғуну исэ һамы билирди. Абайын өз атасы — «аға-султан», «мирзэ» исэ гарға олмушду. Һэм дэ нечэ гарға?! Халгын сечиб һакимиййэт башына кэтирдийи, сүд көлүндэ үзэн, үчсуз-бучагсыз Тобыктынын һакими, халгын малик олдуғу эн яхшы, эн гиймэтли нэ варса, һамысыны һеч бир чэза алмадан димдиклэйэн, дэнлэйэн йыртычы бир гарға!

Дүняда сөздэн күчлү нэ вардыр?.. Абай һийлэкэр Каратайы хатырлады. О бир вахт демишди: «Сөз адамын бир тэрэфиндэн дэйиб, о бири тэрэфиндэн чыхыр».

Абай тамамилэ фикрэ гэрг олмушду. Она элэ кэлирди ки, бу саат о, дүняны сарсытмаға гадир олан бөйүк бир гүввэни дэрк этмишдир. О нэ кучэлэри, нэ йолдан өтэнлэри сечмэдэн өз фикирлэринэ гэрг олмуш һалда кедирди.

О, дөнкэни бурулуркэн үч атлы илэ үз-үзэ кэлди. Абай башыны юхары галдырды. Кэһэр ат минмиш Божей атлыларын тэн ортасында кедирди. Онун башында түлкү дэрисиндэн малахай вар иди. Үзү чох кэдэрли иди, ахшам шахтасы бығыны ағартмышды. Байсал вэ Байдалы да онунла янашы кедирдилэр.

Абай бир ан донуб галды, о, шэһэрдэ Божейэ һэлэ раст кэлмэмишди. Анчаг о, тез өзүнү элэ аларага, атлылара бир сөз демэк истэйирмиш кими дүз йолун ортасында даянды. Сүварилэр көзлэмэдиклэри бир шейэ раст кэлдиклэриндэнми вэ я ону таныдыгларынданмы, атларынын башыны чэкдилэр.

Абай хүсуси эһтирамла сағ элини дөшүнүн үстүнэ гоюб чох айдын салам верди:

— Эссэламу-элейкум!

Мэдрэсэдэ молла өйрэтмишди ки, онлар һэзрэтэ раст кэлдикдэ, белэ салам вермэлидирлэр. Бэлкэ Абай Каркара-

линскә йола дүшдүйү заман анасынын вердийи өйүд-нәсиһәт онун ядына дүшмүшдү? Йох, бу һөрмәтли салам Абайын ирадәсиндән кәнар олараг, онун ағзындан чыхмышды.

Оғланын гейри-ади һәрәкәти Божейи тәәччүбләндирди.

О, атыны даяндырыб:

— Вә әлейкүмәссәлам, мәним оғлум, — дейә сәсләнди.

Байсал диггәтлә бахыб Абайы таныды вә наразы һалда үз-көзүнү туршутду.

— Э, бу, о имиш!.. Ди яхшы, кедәк! — дейә о, атыны тәрпәтмәк истәди.

Лакин Божей бир сөзлә ону даяндырды:

— Даян.

— Нә үчүн? Йохса, сән элә күман эдирсән ки, о, мәл'ун оғлунун саламыны алмаг мәнә хошдур? — дейә Байсал э'тираз этди вә гаш-габаглы һалда Абая бахды.

Абайын янаглары гызарды. Санки алов онун үзүнү дейил, бүтүн үрәйини яндырды. Һаһаг ерә көнлү гырылмыш, һеч бир кунаһы олмаян оғлан алов долу көзләрини Байсала зилләди.

Абайын үрәйиндә нәләр әмәлә кәлдийини Божей дәрһал баша дүшдү.

— Мәнә дүзүнү де көрүм, оғлум, бизә раст кәләндә белә салам вермәйи сәнә атан әмр этмиш, йохса, өз арзунла белә этдин?

— Атамын бура нә дәхли вар. Божеке, бу, мәним өз арзум иди.

Атасынын эвиндән чыхдығы заман дуйдуғу о көзәл разылыг, барышыг вә сакитлик һисси һәлә дә Абая һаким иди.

Кунанбайын әдавәтә сон гоймаг һаггындакы гәрары нә Божейә, нә дә Байсала һәлә мә'лум дейилди. Онлар инди Алшинбайын янына кедирдиләр. Алшинбай онларын далынча атлы көндәриб, данышыг апармаг үчүн кәлмәләрини хаһиш этмишди. Лакин бу данышыгларын мәгсәдини онлар билмирдиләр.

Божей явашча деди:

— Әкәр сән буну атанын тапшырығы олмадан этмишсәнсә, яхын кәл, мән сәнә хейир-дуа вермәк истәйирәм. Сәнин көзләриндә аличәнаблыг нишанәси көрүрәм, мәним әзизим!

Байсал енә дә наразы һалда гаш-габағыны төкүб үзүнү яна чевирмәк истәди. Лакин Божей онун һәрәкәтини көрдү.

— Эй, Байсал, бу чаванын кәләчәйи парлагдыр, — дейә о, енидән Абая мүрачиәт этди: — Кәләчәк сәнин үзәринә дүшәчәкдир, мәним оғлум. Аллаһ сәнә яхшы йол версин. Аллаһ сәнә атанын гәддарлығындан башга һәр шей әта этсин! — буну дейиб о, салават чевирди.

Абай көзләрини онун үзүндән чәкмәдән, хейир-дуаны гәбул этди, өз нөвбәсиндә о да салават чевирди.

Атлылар кечиб кетдиләр. Байдалы Божейә деди:

— Онун көзләри янмыш саксаул көмүрү кими парылдайырды.

Абай узун заман фикир-хәял ичәрисиндә даяныб галды.

Бу доғруму иди? Божей үрәкдәнми данышырды? Бәлкә, Байсалын сәрт сөзләриндән тәһгир олунмуш ушаға садәчә олараг, онун язығы кәлирди? Она белә сәмими хейир-дуа вермәйә Божейи нә мәчбур этмишди? Божей бир ан ичәрисиндә Абайын гәлбинә нечә кириб ону баша дүшә билмишди? Ахы о, Абайы аз таныйырды! Лакин гочалар тәчрүбәли, һәр шейи тез дәрк эдән, мүдрик олурлар, — дейә Абай дүшүнә-дүшүнә йолуна давам этди. Әкәр Божей онда яхшы бир шей сечмишдисә, демәли, Абай онун өзүнә көрүндүйү гәдәр дә пис дейилдир.

Абай нә гәдәр чох дүшүндүкчә, онда кәнч худпәсәндлик дә бир о гәдәр чох өзүнү көстәрирди. Она элә кәлирди ки, гәлби бөйүк, күчлү ганадларла һара исә йүксәлир.

Абай аддымларыны сүр'әтләндирди. О, ялныз индичә һисс этди ки, тамам гаранлыглашмышдыр. О, ялныз инди баша дүшдү ки, сәһвән ики дөнкә ирәли кетмишдир. О, кери гайытмалы олду.

Абайын аулда бир тәпә үстүндә тәнһа гаршыламағы севдийи гүруб, бурада, шәһәрдә, онун гәлбиндә хүсусилә күчлү бир һисс оядырырды. Кечән яй фәсли Абай дәфәләрлә шаһин ову көрмүшдү. Ахшам чөкүб, гаранлыг ишыгла мүбаризәйә башладығы заман көйдә учан вә күнәшин шәфәгләриндә чилвәләнән шаһин, сиррли бир алов кими яныр вә онун ганадлары одлу гылынч кими сайрышырды. Бу ахшам Абайын өз гәлби дә она од сачан шаһин кими көрүнүрдү. О, фәрәһли вә кәркин бир вәзиййәтдә иди.

Бу күнкү күн бүтүн габагкы күнләрдән нечә дә фәргләнирди! Күндүз атасы вә Алшинбай, ахшам исә Шоже вә онун йол йолдашлары, инди дә элә бу дәгигә гаранлыгда гейб олмуш Божей вә Байсал... Бу дарысгал Каркаралинскдә нә гәдәр рәнкарәнк вә мүхтәлиф аләм бир-бирилә үз-үзә кәлмишдир! Һәм дә онларын арасында нә гәдәр өлчүйә кәлмәз бир мәсафә вардыр! Онлар бу дүнянын дөрд чәһәти кими бир-бириндән узагдыр. Бир чәһәтдә һакимиййәт, о бири чәһәтдә сәнәт, үчүнчү чәһәтдә исә үрәк. Нә үчүн бу ахынлар бир ердә бирләшмирләр? Әкәр бүтүн бу адамлар бирләшиб бир ердә ишләсәйдиләр, нәләр этмәйә гадир олмаздылар?

Бу фикир Абайы гәфләтән яхаламышды. Абая элә кәлирди ки, ондан башга һеч кәс белә дүшүнмәмишдир. «Идрак,

ирадә»... «һакимиййәт, шөһрәт, ләягәт...» О, бунларын арасындакы даими мүбаризә һаггында китабларда чох шей охумушду...

Будур, Абай һәятда онларын мүбаризәси илә үз-үзә кәлмишдир. О, ени бир нәтичә чыхарырды: бунларын һамысы бир инсанда чәм олмалыдыр.

О, шәһәрдә нә гәдәр ени адамлара раст кәлирди, онун бейниндә нә гәдәр ени фикирләр оянырды! О, мәшһур Шожени өз көзләри илә көрүр, онун сөзләрини өз гулаглары илә эшидирди...

Абай чошгун вә гывраг һалда Майбасарын янына кәлди. Тамамилә гаш гаралмышды. О, дәһлиздә чәкмәләриндәки донмуш гары тәмизләди, аяғыны һәмишәкиндән даһа бәрк вә чүр'этлә ерә дөйдү, бирбаш гонаг отағына кечди. Онун янаглары шахтадан гызармыш, парлаг гара көзләринин чәлд бахышы тамамилә башгалашмышды.

Отаг гоһум-гардашла долу иди. Күндүз һарын ат этинин онда бир һиссәсини белә ейә билмәйән бу адамлар инди ени гүввә илә енидән этин үстүнә дүшмүшдүләр. Бөйүк мис самавар еничә кәтирилмишди, һамы түнд вә этирли чай ичирди. Майбасар разы нәзәрләрлә Абайын үзүнә бахыб деди:

— Абай чан, һарада галыбсан? Кәл, союн, чай ич! Гызыш!

О, бир аз чәкилиб Абая өз янында ер верди. Абай тәләсмәдән союнуб отурду. Жакип ләззәтлә чай ичирди. О, отуранлары тәләсдирәрәк:

— Тез ичин, — дейирди, — мирзәнин янына кетмәк вахтыдыр!

— Бәли, бәли, — дейә Майбасар онун сөзүнү тәсдиг этди: — Гонаглыг да һазырдыр, отаглар да... Дейирдиләр ки, гонаглар ахшам намазындан сонра кәләчәкләр.

— Һара тәләсирсиниз? Ени мәсчиддә намаз узаначагдыр.

— Әлбәттә! Ахы Молла Һәсән, имам рүтбәсинә еничә чатмышдыр. О бир өзүнү көстәрмәлидир!

— Әлбәттә! Тәләсмәдән, авазла, ганун үзрә дуа охуячагдыр, — дейә Кунанбайын бу кечәки гонаглығында хөрәк пайламаға айрылмыш кәнчләр өз фикирләрини билдирирдиләр.

Жакип сәбрсизликлә деди:

— Нә бошбоғазлыг эдирсиниз, ахы сизин өзүнүз дә әввәлчә намаз гылмаг үчүн ени мәсчидә кетмәлисиниз!

— Майбасар, сән кетмәйәчәксәнми?

Лакин Майбасар намаз үчүн бир о гәдәр дә нараһат олмурду. О, күлүмсүнәрәк, Абая тәрәф дөндү:

— Мәкәр биз орада адам әлиндән ерми тапа биләрик. Адам габагча кедәр, сонра вахтында чыха билмәз, гонаглыға кечикәр.

— Кетмәмәк дә яхшы дейил! Мирзә биләр, сонра бизи сөйәр, — дейә Жакип инамсыз бир һалда э’тираз этди: — Гапынын ағзында отуруб һамыдан габаг чыхарыг.

— Мирзәйә яландан бир шей дейәрик, — дейә Майбасар күлүмсүндү: — Гапынын ағзында отурмаға һәвәсим йохдур. Әлбәттә, мүгәддәс мәсчиддә һәр бир ер эйни дәрәчәдә һөрмәтлидир. Анчаг мән намаз хатиринә һәр чүр бошанларын вә гарашорларын чәкмәләрини күдә билмәрәм, онларын йөндәмсиз аяглары илә тапдаладыглары ерә алнымы гоймарам!

Майбасар намаз һаггында истеһза илә данышырды. Әмисинин чүр’этли зарафаты Абайын хошуна кәлди. О күлүмсүндү.

Лакин Жакип Майбасарын сөзләрини бәйәнмәди, чохдан бәри көзләнән мәсчид ачылдығы, Каркаралинскин бүтүн адлы-санлы адамлары илк намазы гылмаг үчүн орая топландығы вә һамы Кунанбая хейир-дуа вердийи бир заманда белә зарафатлар ерсиз иди. О, Майбасар һаггында өз-өзүнә дүшүндү: «Һәмишә олдуғу кими, инди дә өзүнү сахлая билмир, ағзына кәләни данышыр».

— Сиз бир шей ганырсынызмы? Бу мәсчид бизим мирзәйә, онунла бирликдә бизим һамымыза шөһрәт газандырмалыдыр, — дейә Жакип мә’налы бир тәрздә сәсләнди.

Майбасар дәрһал чидди вә мәғрур бир вәзиййәт алды:

— Бәли, бәли, — дейә о, Жакипин сөзләринә шәрик олду, бу мәсчид бүтүн дүшмәнләримизин көзүнү чыхардачагдыр! Божей, йәгин ки, буну һисс этмишдир. Әбәс ерә дейилдир ки, о, барышыг этмәйә чалышыр!

Кимин барышыға чан атдығы һәлә мә’лум дейилди. Анчаг Кунанбайын әтрафына топлананлар «Божей горхду! Божей өз күчсүзлүйүнү баша дүшдү вә барышыг ахтарыр!» дейә өйүнмәйә биләрдиләрми? Әлә Майбасарын лап өзү биринчи олараг, бу шайиәләри яйырды.

Жакип дә она гошулду:

— Һөрмәтли Алшекен — әсл достдур, о, бүтүн гәлби илә бизим мирзәнин тәрәфиндәдир. Билирсинизми, о бу күн белә демишдир: «Мирзәнин шөһрәти артыр, һамы, халглар да, һөкмдарлар да она һәсәд апарырлар». О тамамилә һаглыдыр. Мирзәнин мәсчид тикдирмәси, һамынын һөрмәт вә иззәтини газанмасы майырын өзүнү дә чин атына миндирмишдир.

— «Бишмиш кәллә» тәкчә буна көрә гәзәбләнмир, —дейә Майбасар онун сөзләрини тәсһиһ этди: — О, йәгин, Божейдән вә Байсалдан аз рүшвәт алмамышдыр, она көрә дә инад эдирди... Инди она бурада да зәрәр дәйир, мәкәр сән буну баша дүшмүрсән? — дейә Майбасар күлдү: — О, даһа һеч кәсдән рүшвәт ала билмәйәчәкдир, бу ахшам Божейлә ба-

рышыг алачагдыр. Эшитмәдин ки, о, мәсчидә дә, мирзәнин јанына гонаглыға да кәләчәкдир?

Бу барәдә нә Жакип, нә дә орадакы башга адамлар һеч бир шеј билмирдиләр. Абај да буну илк дәфә эшидирди. Һамы бу јени хәбәрдән һејрәтә кәлиб сусмушду. Һамы Кунанбајла барышмаг үчүн Божеј бураја кәләндә она бахмаг истәјирди.

Өз доғурдуғу бу тә'сирдән Мајбасар чох разы галды. О:

— Алшекен һәр бир јени тәшәббүсә көмәк эдир, — дејә гејд этди: — Әбәс јерә онун аулуна сүрү-сүрү мал-гара кәтирмәмишләр ки!

О бир аз Абаја доғру әјилиб көзләрини онун үзүнә зилләди.

— Баша дүшдүнмү? Инди, оғлум, гочагсан, нишанлынын јанына кетмә! — дејә о, јенидән зарафата башлады.

Лакин Абајы инди утандырмаг әввәлләрдә олдуғу кими асан дејилди. Бу дәфә онда гәт'ијјән горхаглыг әламәти јох иди.

— Мајеке, јенә башлајырсан! Бах, һеч ајағымы да гојмарам ha! — дејә о, тәбәссүмлә чаваб вериб үзүнү башгаларына тәрәф чевирди.

— Аман! Аман! Ушаг лап горхду! Мәсәл вардыр, дејәрләр ки: «Әкәр адахлы нишан көндәрмәјә башлајыбса, даһа гәбрдә дә раһат узана билмәз...» Сәнә нә олмушдур? Сәни шаһин түкү тәк инчә боғазы олан бир нишанлы көзләјир. О, белә фикир эдир: «Гочагсан, бу дәфә дә кәлмә!» — Мајбасар буну дејиб јенә Абаја саташды.

Лакин Абај бу дәфә дә өзүнү итирмәди. О, истеһзалы бир тәбәссүмлә Мајбасара чаваб вериб, онун арха тәрәфиндәки домбраны көтүрүб динмәзчә чалмаға башлады. Мајбасар да сусуб ондан чаваб көзләјирди. Абајын динмәдијини көрүб о, јенидән сөзә башлады:

— Диллән көрәк! Тәки кетмәјә разылыг вер, бүтүн бу икидләри сәнә гошачағам!

— Чавабым будур ки, әл чәкин, Мајеке!

— Хејр, элә иш јохдур!

— Аман аллаһ, бундан сәнә нә фајда вар, әкәр женкә[1] олсајдын, јенә нә истәдијини баша дүшмәк оларды.

— Женкә дејиләмсә дә, јенә мәнә пис кечмәз!

Абај күлдү вә она хас олмајан бир дәчәлликлә сорушду:

— Сән доғруданмы әл чәкмәк истәмирсән?

О даһа чалмајыб домбраны габағында јерә гојду вә диг-

---

[1] Женкә — кәлин демәкдир. Үмумијјәтлә чаван гадынлары белә адландырырдылар.

гәтлә Майбасарын үзүнә бахды. Онун ойнаг көзләри һийлә-кәрчәсинә парлайырды.

— Әл чәкмәйәчәйәм! Билдинми? Кедирсәнми? Майбасар буну дейиб көзүнү дүз онун үзүнә зилләди.

Абай күләш көзләрини еничә раст кәлдийи Шоже кими гыяраг, башыны галдырыб:

Дөнә-дөнә хаһиш элә дим ки, мән,
Зарафат этмәкдән әл чәкәсән сән!
Йохса, Майеке сәнин чибин бошалыб
Долдура билмирсән, хәялат алыб?
Ахтардын нә гәдәр күнч-бучаглар вар,
Каркаралыны сән этдин тару-мар,
Бунлар бәс этмәйир, узагларда, бах
Тапылмышдыр даһа башга бир ахмаг!
Көзәлдир, көйчәкдир Алшинбай гызы,
Бурда ачыр нәсә иштаһынызы.
Әзәлдән сизәми олубдур гисмәт?
Бу ер үзүндәки һәр назү не'мәт?
Мәним нишанлымдан сөз ачма, әл чәк,
Ора нә чәзб эдир сәни, де көрәк?
Бошла зарафаты, мәсхәрәни сән,
Сизә Алшинбайын сүрүсүндә мән
Көк буға, чинс буға дейиләм, билин.
Сиз зәһмәт чәкмәйин гайнаға кәлин,
Чыхмайын дәридән, ерсиздир, һейһат,
Онсуз да вермишәм сизә мүкафат!

бунлары охуду вә күлә-күлә Майбасарын чийнинә сыхылды.

Икидләр Абайын бу көзләнмәз һәрәкәтиндән һейрәт эдиб күлүшдүләр, маһны һамынын хошуна кәлмишди. Майбасар өзүнү итирәрәк, чаваб вермәйә сөз тапмады. Маһнынын сон сөзләрини эшитдикдә о, ялныз башыны булайыб пис бир сөйүш сөйдү.

— Бир буна бах һа! Көрүн дәчәл нә оюнлардан чыхыр! — дейә о, күлдү. — Инди мән нә эдим?

Абай истеһза илә она саташды:

— Истәйирсәнсә, чаваб вер, Майеке! Анчаг шеирлә, йохса һеч гулаг да асмарам, — дейә о, башыны тәрпәтди.

— Сәнә белә дә лазымдыр, — дейә күлмәкдән гыпгырмызы гызармыш Жакип сәсләнди. — Бир дә она саташачагсанмы? Пайыны алдынмы? Сәнин һаггын будур!

— Ахы о, Шаншарын нәслиндәндир! О, анасы Улжан тәрәфә чәкмишдир!.. Яхшы, аула гайыдарыг, эвәзини чыхарам, һамысыны анана сөйләйәчәйәм! — дейә Майбасар Абайы һәдәләди.

Галан адамлар да онун ишарәсини дәрһал баша дүшдүләр.

— Айдындыр, о ки Тонтайдыр!

— Лап онун нәслиндәндир!

— Кәскин зарафатдыр! Лап Шаншарын инчә зарафатыдыр! — дейә һамы бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә данышды.

— Йох, йох, мәнчә о, бу маһныны һараданса өйрәнмишдир! Мәкәр бу авара өзү белә шеир гоша биләр? — дейә Майбасар һәлә дә һейрәтдән өзүнә кәлә билмәйәрәк сәсләнди.

Доғрудан да һеч кәс, һеч вахт Абайын маһны гошдуғуну эшитмәмишди. Абай өзү дә көзләмирди ки, онун зарафаты белә күчлү бир тә'сир бағышлаячагдыр. О һәтта бир аз утанды да.

— Буну мән гошмамышам, — дейә о, әлавә этди вә һийләкәрчәсинә күлүмсәди: — Мән индичә Шожени көрдүм. Бу онун маһнысыдыр.

Икидләр билмирдиләр ки, онун сөзләринә инансынлар, я йох. Һәр ердән сорғу-суал башланды.

Абай өзүнү итирмәди. О, күлүмсүнәрәк сакитчә сөзүнә давам этди:

— Она нағыл этдим ки, Майбасар адлы бир әмим вар, мәни һирсләндирир, чинләдир. Дедим ки, она нечә чаваб вермәйи мәнә өйрәдин. О да бу маһныны мәнә охуду!

Доғрудан да, Шоженин шән, һазырчаваб, сәрраст, адама тикан кими батан сөзләри, инчә, ағыллы истеһзасы һәлә дә Абайын гәлбиндән чыхмамышды. Майбасары белә мәғлуб эдә билдийиндән онун өзү дә чох разы галмышды. «Мәним маһным да, доғрудан, лап Шоженин маһнысына бәнзәди. Бах, мән һәгигәтән онун кими ола билсәйдим, нә яхшы оларды!» — дейә һәтта Абай бир гәдәр һәсәдлә өз-өзүнә дүшүндү.

Онун һәрәкәтләринә һейран галмыш икидләр Шоже һаггындакы нағылы инамсызлыгла динләдиләр. Бирдән гапы ачылды, Гарабас ичәри кирди. Һамы сусду. Гарабас аяғыны ичәри гоймамыш отуранлара хәбәрдарлыг этди.

— Тез олун! Намаз гуртарды! Гонаглар мирзәнин эвинә йығышырлар! Сизи чағырырлар! Һамыныз тәләсин!

Һамы ериндән сычрайыб тәләсик кейинмәйә башлады.

Абай нә эдәчәйини билмәди. Жакип она деди:

— Сәни гонаглара гуллуг этмәйә, габ-гачаг дашымаға гоймазлар, атанла бир ердә, бөйүкләрин арасында отурмаг да яхшы дейил. Онсуз да орада чох адам олачаг. Яхшысы будур ки, бурада гал.

Абайын өзү дә буна э'тираз этмәзди, лакин Майбасар вә Гарабас башга бир мәсләһәт көрдүләр:

— Һеч олмазса гонаглара бахыб, онлара салам вермәк бәд олмазды!

— Һеч олмазса бах көр шәһәрдә гонаглары нечә гәбул эдирләр! Өйрән, лазым олар.

Бу сон сөзләр Абайы инандырды. О, тәләсмәдән тәкчә атасынын янына кетди. Галан адамлар ону габагламышдылар.

О, эвә яхынлашдығы вахт узун намаздан сонра ачмыш гонаглар суфрә башында отурмушдулар.

Йәһәрли атларла долу һәйәтдә гуллугчулардан вә хөрәк биширмәклә мәшғул оланлардан башга һеч кәс йох иди. Бәзәкли атларын үстүнү кечә шахтасы күмүшү тоза бүрүмүшдү; йүнкүл бәзәкли хизәкләр яваш-яваш чырылдайырды. Бә'зи ердә гоюн дәрисиндән күрк киймиш меһтәрләр мүркүләйирдиләр.

Бөйүк тахта эвин дүз кәндары гаршысында айрыча мәтбәх ерләшдирилмишди. Онун гапысы һей ачылыб-өртүлүрдү. Индичә Майбасарын янында отуран икидләр бир-биринин ардынча исти емәк, буғланан әт габлары дашыйырдылар. Майбасар вә Жакип гонаг отаглары илә мәтбәх арасында вурнухурду, эв гонагларла долу олдуғундан, онлара ер галмамышды.

Зияфәтә Изгутты башчылыг эдирди.

— Бурая! Һә, тез ол! Бурая кәтир! Тез ол, тез ол, — дейә о, гысача әмрләр верирди.

Йүнкүл хәзли, бешметинин голлары чырмаланмыш, чәлд вә гывраг Изгутты овчуя бәнзәйирди. Көрүнүрдү ки, о, гонагларын вә эв саһибинин рәғбәтини газанмаг үчүн вар гүввә илә чалышыр, чанфәшанлыг эдирди.

Абай бөйүк эвин гапыларына яхынлашды. Гарабас дүз онун үстүнә чыхыб мәтбәхә чумду. Абай кәнара чәкилди. Гарабас кечиб кедәндән сонра Абай енидән ичәри кирмәйә чалышды, лакин далдан Изгуттынын амиранә сәси эшидилди.

— Бир тәрәфә чәкил! Бир тәрәфә чәкил!

Дөрд икид әлләриндә әтлә долу дәрин габ олдуғу һалда мәтбәхдән сычрады. Абай енә даяныб, онлара йол верди. Икидләр башы ловлу онун янындан өтүб кечдиләр. Йоғун газы,[1] йырғаланан гуйруглар, ат пейсәринин вә елининин әримиш гызылы андыран сары пийи шахтада буғланырды. Мәчлисә һәр ики бошгабдан бир гоюн кәлләси дашынырды. Абай икидләрә йол вердикдән сонра, бу дәфә ичәри кирмәк үчүн гәт'и һәрәкәт этди, лакин аз галмышды ки, башы ловлу кәлән Каратай тохунуб ону йыхсын.

— Эй, туздыг[2] һаны? Демирдиниз ки, ону айрыча верәчәксиниз?

— Бу саат! Туздыг һазырдыр! Будур! Кәтирирләр! — дейә Изгутты Каратая чаваб верди.

---

[1] Газы — ат әтиндән һазырланмыш калбаса.
[2] Туздыг — әт хурушу.

Гапыда белә чох даяндығындан дилхор олмуш Абай, нәһайәт, гапынын ағзына кечди. Ичәри кирәркән о, билмәдән Изгуттынын дирсәйинә тохунду. Изгутты архасы она тәрәф олдуғу һалда бошгаблара туздыг төкүрдү. Хуруш ерә чаланды.

— Ай ярамаз! Бу кимдир! — дейә Изгутты һирсли-һирсли кери бахды. Абайы көрдүкдә о, сәсини алчалдыб наразы һалда деди: — Ай Абай, әзизим, яхшысы будур ки, сән бир күнчә чәкил. Бу гарғашалыгда сәнә нә лазымдыр?

Абай дивара сыхылыб әтрафа нәзәр етирмәйә башлады. Дәһлиздә галошлар вә кечә боғазлы чәкмәләр сыра илә дүзүлмүшдү. Сағ тәрәфдәки бөйүк отагда Кунанбай әйләшмишди. Орадан Алшинбай вә майорун уча, чошгун сәсләри эшидилир, бәрк күлүшмә сәси кәлирди. Алшинбай гызышмышды, о, бурадакыларын һамысыны һей күлдүрәрәк, мәзәли сөзләр данышырды.

Гапынын гаршысындакы отаг да дөврә вуруб отурмуш гонагларла ағзына кими долу иди. Бурада отуранларын чоху шәһәр тачирләри, татарлар вә газах байлары иди. Лап ортада ени мәсчидин имамы Молла Һәсән отурмушду. Бу отагда биринчи отагда олдуғу кими сәс-күй йох иди, гонаглар явашдан вә тәмкинлә күләрәк, әдәб көзләмәйә чалышырдылар. Гапыдан сол тәрәфдәки үчүнчү отагда Бошан вә Гарашор гәбиләләринин бөйүкләри вә башчылары отурмушдулар. Бурада да һай-күй вә шадлыг һөкм сүрүр, һамы һәрарәтлә данышыр, зарафатлашыр, учадан вә һәвәслә күлүрдү.

Абай отагларын һеч биринә кирмир, ялныз онлара нәзәр салырды; гапыдан һәр шей чох яхшы эшидилир вә көрүнүрдү. Анчаг һирсли Изгутты енә мане олмаяйды!.. Абай бу гарғашалыг ичәрисиндә бир күнчдә гоюлмуш стулда отуруб, хөрәк дашыян икидләрин вурнухмасыны мүшаһидә этмәйә башлады.

Сәккиз адам анчаг ени-ени хөрәкләри дашымагла мәшғул иди. Гонаглар чох гарынгулу идиләр, онлар бир-биринә саташа-саташа һей ейирдиләр, элә бил ки, жайляуда эһсан мәчлисиндә отурмушдулар. Абай гапынын ағзында отурдуғу мүддәтдә онлар, йәгин ки, бир нечә көк мадян, икияшар вә бир яшар ат, сайсыз-һесабсыз гоюн ашырмышдылар.

Хөрәк дашыян икидләрин вурнухмасы енидән күчләнди. Бош габлар отаглардан мәтбәхә дашынмаға башланды. Ахырынчы бошгаб Кунанбайын отағындан һәлә чыхмамышды ки, мәтбәхдән ора енидән исти пловла долу синиләр кәтирилди. Зә'фәранлы, иштаһ кәтирән плов санки пычылдайыб: «Һә, мәни емәйә биләрсәнми? Доғруданмы хошун кәлмәз?» дейирди. Гапы ағзында һеч кәс учадан данышмырды, Кунанбай өз икидләринә гайда-гануну өйрәтмишди. Жакип, Майбасар вә

Изгутты ичәри, ятаг отағынын гапысы ағзында даянмышдылар. Икидләр әлләриндә долу хөрәк габлары гапыя яхынлашанда онлар габлара нәзәр етирир, динмәзчә әлләри илә ишарә верир вә нөвбә илә отаглара бурахырдылар.

Плов... ондан сонра чай... Ятмаг сааты чохдан өтүб кечмишди, ширин юху вахты иди, дөрд отағын һамысында исә әввәлки кими шадлыг һөкм сүрүр, һеч кәс емәкдән боюн гачырмыр, еһае давам эдирди.

Абай әснәйәрәк аяға галхды. О, Майбасарын мәнзилинә гайытмағы гәрара алды. Бүтүн бу мүддәт әрзиндә гоһумларындан һеч бири она меһрибан бир сөз демәмишди. Икидләр әввәлки кими вурнухурдулар.

О, дәлә дәрисиндән олан күркүнү дүймәләйиб гапыя доғру йөнәлди. Бирдән Кунанбайын отағындан нәғмә сәси эшидилди. Хөрәк пайлаян икидләр дә гулаг асмаға башладылар. Абай яхынлашыб гапыны аралады вә ичәри бахды. Гараяныз, уча бойлу, назик, чал саггаллы бир адам охуюрду.

О, гейри-ади бир гүввә илә охуя-охуя домбра чалыр, ону дизинин үстүнә гоюрду, бу вахт чөл күләйи кими йүнкүл вә чәлд сөзләр эшидилирди.

— Бу, кимдир?

— Бу, һансы акындыр? — дейә башга отагларда отуран гонаглар вә хөрәк пайлаян икидләр бир-биринә суал верирдиләр.

Каратай Кунанбайын отағындан башыны чыхарараг, һамыя хәбәр верди:

— Бу, Балтадыр! Балта-акын!

Алшинбайын даими мүшайиәтчиси олан Балта-акын чох һәвәслә бәдйә дейирди:

Дейирсән ки, писдир мәним арвадым,
Бир яхшы чан, бир узунсач тап көрүм,
Дейирсән ки, яхшы дейил палтарым
Бачарырсан маһуд, гумаш тап көрүм,
Дейирсән ки, мән һамыдан йүксәйәм,
Сән өзүнә бир дост-сирдаш тап көрүм,
Әкәр сәндән күсмүшдүрсә гәбилә
Бир һавадар, дүз бир йолдаш тап көрүм?
Чүнки сәндән бәд шайиә яйылды,
Ишин битди, гоһум-гардаш тап көрүм,
Ким ки, халга яхын, һавадар олар,
Әзизләнәр, она шөһрәт яр олар!

Балта-акын сусду.

— Яхшыдыр!.. Бах, сөз буна дейәрләр!

— Чаваһирдир!

— Мүгәддәс сөзләрдир! — дейә Алшинбай, Каратай вә дилманч маһныны тә'рифләмәйә башладылар.

Мәһарәтлә гошулмуш, дүшмәнчилик едәнләри сүлһә вә яхынлашмаға чағыран бу маһны Абайы да чәлб етди. О, енә гулаг асмаг истәйирди. Күнчдәки стулу көтүрүб даһа яхын отурду, лакин маһны давам етдирилмәди. Отагда отуранлар ишкүзар сөһбәтә кечдиләр.

Инди Абай Божейин үзүнә яхшы баха билирди. Онун үзүндә һеч бир гәзәб әламәти йох иди. Лакин бу үздә нә хейирхаһлыг, нә меһрибанлыг, нә дә сакитлик әламәти көрүнмүрдү, бу симада ялныз союг вә тәмкинли бир интизар тәчәссүм едирди.

Абай Кунанбая бахды, о, кәркин бир вәзиййәтдә отуруб баш верән һадисәләри диггәтлә изләйирди. Онун да шадлыг етмәйә һәвәси йох иди.

Алшинбай вә Баймуры сөһбәти дәйишдиләр. Екәбурун, ачыг сары сачлы, бөйүк чүссәли Баймуры Божейи Кунанбайла барышдырмаға кәтирмишди. Инди ялныз ики нәфәр: о вә Алшинбай данышырды. Куя онлара бунун һеч дәхли-зады йох иди, ялныз Кунанбайла Божейин хатиринә, онларын үмуми иши хатиринә данышырдылар.

Абай үзүнү кери чевирди, даһа маһны көзләмәйә дәймәзди, бу сөһбәт исә ону марагландырмырды. Бу ан Каратай байыра чыхыб Изгуттыны вә Майбасары чағырды.

— Барышыг баш тутду, — дейә о, хәбәр верди. — Барышдылар! Алшекен вә Баймуры тәрәфләрин вәкаләти илә данышыг апарырдылар. Онлар һәр икисинин, мирзәнин вә Божейин әвәзинә разылыға кәлдиләр.

— Иш нә ердә гуртарды? Нә гәрара алдылар? — дейә Майбасар лап яхын кәләрәк сорушду.

— Гәрар гейри-ади бир гәрардыр, — дейә Каратай чаваб верди: — Онлар дейирдиләр ки: «Һәркаһ сиз мүхтәлиф тайфалардан олсайдыныз, биз сизә гоһум олмағы мәсләһәт көрәрдик. Анчаг сиз ган гоһумусунуз, бир-биринизә яхын адамларсыныз. Бу яхынлығынызы мөһкәмләдин, бириниз өз ушағыны о биринә версин. Гой Божей Кунанбайын ушағыны көтүрсүн, өз янында тәрбийә етсин. Гой бу ушаг васитәсилә сизин үрәкләриниз барышсын».

— Елә бу чүр дә гәрара алдылар?

— Бу, һансы ушагдыр? Кунанбайын доғма ушағы? — дейә Майбасар вә Жакип Каратая суал вердиләр.

— Һә дә, мән дедим ки, Божей Кунанбайын доғма ушағыны өвладлыға көтүрмәлидир, — дейә Каратай тәләсик гонагларын янына кетди.

Бу гәрар Абайы һейрәтә салмышды. О, һәм тәәччүбләнир, һәм дә дәһшәтә кәлирди.

О өз-өзүнә һей суал верирди: «Һансы? Һансы вериләчәкдир? Оспанмы? Смагулму?» Она белә кәлирди ки, сөһбәт

оғлан ушағы һаггында кедир. Доғруданмы, онлардан бири ана нэвазишиндэн мэһрум олмалы, ядларын эвинэ кетмэлидир? Бу барэдэ фикирлэшмэйин өзү белэ она дөзүлмэз көрүнүрдү, санки өлүм онун гардашларындан бирини, һеч бир тагсыры олмаян гайғысыз, доғма ана тэрэфиндэн севилэ-севилэ етишдирилмиш бир ушағы чэкиб элиндэн алырды.

3

Үч һэфтэдэн сонра Кунанбай кери гайытмаға һазырлашмышды.

— Һэркаһ аллаһ аман верэрсэ, сабаһ йола дүшэрик. Йола нэ лазымса һазырлайын ки, һеч ердэ лэнкимэйэк. Сүбһ ишыглашанда йола дүшүрүк, — дейэ о, Гарабаса вэ Жумагула хэбэрдарлыг этди.

Кетмэк һаггындакы хэбэр бүтүн тобыктылылара чатан кими Кунанбайын, Жакипин вэ Майбасарын эвиндэ вурһавур һазырлыг башланды.

Доғма ерлэрэ гайытмаг хэбэри гочалары да, чаванлары да севиндирирди, лакин, дейэсэн, Абай доғма аул үчүн һамыдан чох дарыхмышды. Сон заманлар о, өз аналарыны вэ Жидебай аулуну тез-тез юхуда көрүрдү. Сэфэр һазырлығы һэр ердэ күлүшмэ вэ зарафатла кечирди.

— Эвэ кедирик!.. Кери гайыдырыг!.. — Бу сөзлэр дүз беш күн иди ки, һэр ерэ яйылмышды. Буна көрэ дэ һамынын ат вэ йэһэри һазыр иди. Лакин узун заман бош даяныб едиклэриндэн атлары һэддиндэн артыг пий басмышды. Белэ атлары дүз бир һэфтэ сэрасэр сүрүб, бир аз динчэ гояндан сонра гыш сэфэринэ һазырламаг оларды. Абай үчүн гара, парлаг ялгуйруглу, көзэл еришилэ фэрглэнэн Аймандай адлы сэмэнд ат айрылмышды. Бүтүн икидлэр бу сүр'этли, йүнкүл гачан, көзэл ата саһиб олмағы арзу эдирдилэр.

Сэмэнд ат башчыларын атлары бағланан төвлэдэ иди. Абай кери дөнмэк хэбэрини эшидэн кими Аймандая бахмаг үчүн дэрһал төвлэйэ кэлди. Нохталы сэмэнд сэбрсизликлэ башыны булайырды. Алнындакы гашга бэдрлэнмиш ай кими парылдайырды. Абай чохдан бэри иди ки, ону минмэмишди, сон заманлар о, һэтта төвлэйэ дэ баш чэкэ билмэмишди. Одур ки, Аймандай үчүн дарыхмышды. О, бир чэнкэ гуру отла атын шахта бағламыш сағрысыны вэ ялыны силди. Сонра яшлы адамлар кими онун бойнуну сығаллады. Абайын узун, назик голлары атын бойнуну гучаглая билмирди. Сэмэнд ат да чох көкэлмишди. Абай бир тэрэфэ чэкилиб яндан она бахды, атын сағрысы юпюмру олмушду.

Абай енэ ата яхынлашыб бойнуну гучаглады. «Нэ үчүн сабаһ? — дейэ о, дүшүндү. — Элэ бу күн, бу саат кетсэк нэ яхшы оларды!..»

Аймандайы йәһәрләдиләр, йәһәрин үстүндән раһат, мәхмәр ястыг гойдулар, Абай өз малахайыны бәрк дүймәләди, йәһәрин үстүнә сычрайыб төвләдән чыхды.

Аймандай һәмишә чиловуну кәмирә-кәмирә күләк кими йүнкүл бир йорға еришлә ериндән галхарды. Бу күн исә о, гасырға гован бир елкән кәмиси кими сүзүрдү. Демәк олар ки, ахшамадәк Абай атдан дүшмәди. О, һеч бир иши олмадан шәһәрин кәнарыны, базары, гоһумларынын яшадығы евләри кәзди.

О, атасы илә бир ердә емәк еди, чай ичди, сонра енә Аймандайы миниб базара кетди. Бу дәфә, Кунанбайын тәсәррүфатына башчылыг едән Изгутты ону мүшайиәт едирди. Емәк заманы Абай атасындан пул истәди, атасы да Изгуттыя әмр едиб: «Онунла бир ердә базара кет — гой анасы вә гардашлары үчүн үрәйи истәйән һәдиййәни алсын. О, нә истәсә ал!» — деди.

Онлар күн батана кими базары кәздиләр, чохлу һәдиййә алдылар. Абай билирди ки, онун гоча нәнәси бәрк чайхордур, буна көрә дә о, чайдан башлады; сонра гәнд, конфет, гадынлар үчүн мәхмәр вә рәнкбәрәнк ипәк парчалар алды.

Чох кечмәдән Абайын хурчуну ағзынадәк долду. Буну көрдүкдә о, алдығы шейләри голтуғуна, кәмәринә, чәкмәсинин боғазына сохмаға вә Изгуттыя вермәйә башлады. Ялныз ахшам чағы онлар Кунанбайын янына гайыда билдиләр.

Йола чыхмаздан габаг башчылар, бәйләр, майор вә дилманч енә Кунанбайын башына топлашдылар. Абай атасынын янына кетмәди, о, башга бир отагда галыб Гарабас вә Изгуттынын көмәйи илә өз хурчунуну, торбаларыны тикди, йола һазырлашды.

Ятмаг вахты чатанда майор Кунанбайын евиндән чыхды. Ону Изгутты йола салды.

— Көр мирзәнин вар-дөвләтинә кимләр көз тикмишдир! — дейә кери гайыдаркән о, көксүнү өтүрдү, — «бишмиш кәллә» инди дә яғлы бир тикә апарды!

— О көрәсән нә алды, пул, йохса мал-гара? — дейә Гарабас ондан сорушду.

— Мирзә она: «Сән һөкмдарсан, гой һамы сәнин йол кетмәйинә тамаша етсин», дейиб — өзүнә һәдиййә кәтирилмиш үч гара аты майора верди. Бундан башга чибинә беш йүз манат да пул гойду.

Кунанбай гайытмаздан әввәл тәкчә майора һәдиййә вермәклә кифайәтләнмәди, дилманча да аз шей дүшмәди, Алшинбайын аулуна исә Кунанбайын адындан Каратай вә Майбасар әлли баш мал-гара апарды. Онлар кечә ярысы кери гайытдылар.

Үч күн бундан әввәл, Алшинбайын аулуна кедиркән, Майбасар бир даһа Абая саташмаг истәмишди. Кечән дәфә белә бир чәһд үчүн о, яхшыча мүкафат алмыш вә өзү ахмаг бир вәзиййәтә дүшмүшдү, буна көрә дә, инди бирдән-бирә һүчума кечмәйә горхуб эһтиятла, долайы йолларла сөзә башлады.

О, бөйүкләрә мүрачиәтлә, онлардан көмәк көзләйирмиш кими өтәри деди:

— Орада, кәлинин янында гызармалы олачағам.

— Кетмәйәчәйәм! — дейә бу дәфә дә Абай онун сөзүнү кәсди.

Ону кәлинин янына апармаг һаггындакы сөһбәт бунунла да гуртарды. Кунанбайын өзү дә Абайы гайынатасынын янына көндәрмәк фикриндә дейилди, о, эвә гайытмағы гәт этмишди.

Майбасар мал-гараны апарыб гайытдығы заман Абай фикирләшди: ахы Майбасар Дилданын яшадығы аула кетмишдир. Һәятында илк дәфә олараг, кәнчә онун өзү үчүн изаһ эдилмәз, кизли бир һисс һаким олурду, ону нә исә нишанлысына доғру чәлб эдирди...

О кетмәди. Анчаг кетмәк истәйирди. Көрәсән о нечә гыздыр?.. Онун барәсиндә Майбасар демишди: «Боғазы шаһин түкү кими инчәдир». Абай да хәялән шаһинин, гырғынын вә я балабанын инчә боғазыны тәсәввүрүнә кәтирмәйә чалышырды...

«Кечиб, кәрәк о да кедәйди» дейә ани олараг Абай фикирләшди. Лакин Абай Майбасар кими кобуд адамларын онун ән инчә һиссләринә нечә истеһза эдәчәкләрини дәрһал хатырлады. Онун гәлби Дилданы ахтарыр, лакин бу чүр йох, инсаны утандыран бу адәтләр, нишанлынын гоһумларынын янына кетмәк ән'әнәләри васитәсилә йох. Бу адәт вә ән'әнәләр адама тохунур...

Абай узун заман ятагда о тәрәф-бу тәрәфә чеврилирди. О, ята билмирди...

Эртәси күн, Кунанбайын әмр этдийи кими, сүбһ ишыгләшанда онлар йола чыхдылар. Яшадыглары мәнзилләрдән һамы айры-айры дәстәләрлә шәһәрин кәнарына чыхыб йолда бирләшдиләр.

Кунанбай өзүнүн отуз нәфәрлик бир дәстәси илә бирликдә бирбаш эвдән йола дүшдү. Ону йүз нәфәрдән чох башчы, бәй, чиновник йола салмаға топлашмышды. Онлар Кунанбайын әтрафына йығышыб «Хош!.. Хош, мирзә!.. Яхшы йол!.. Аллаһ саламат апарсын!» дейә сәсләнирдиләр.

Каркаралинскдән Чинкизәдәк олан йол чох да яхын дейилди, бу ил исә һәддиндән артыг яған гар йолу тамамилә хараб эләмишди. Дағларын ямачлары да, дәрәләр дә донмуш

галын гар кәфәни илә өртүлмүшдү. Бу ил сакитләшмәдән шиддәтли күләкләр әсирди. Боран һәфтәләрлә, он күнләрлә шиддәт эдиб гырма кими гар тозларыны һавая совурурду. Алчаг гар топалары далғавари тикмәләрлә өртүлмүшдү, бунлары мәһарәтлә күләкләр ишләмишди. Ат вә я адам аяғы дәймиш йол йох иди.

Узун зәнчир кими дүзүлмүш йолчулар учан дурналар вә я көчәри ауллар кими чәркә илә һәрәкәт эдирдиләр.

Кунанбай һамыдан габагда кедирди. О, гызылы рәнкли, ағ вә гыврым яллы көк бир ат үстүндә отурмушду. Шәстли, күчлү, сағрысы ясты ат, башга йорғалар кими белини әймирди. Кунанбай узаг гыш йолу үчүн һәмишә ону сечирди.

Аға-султанын өзү дә нәһәнк вә нүфузэдичи көрүнүрдү, о, әйнинә гара, икиүзлү күрк кейинмиш, белинә күмүш кәмәр бағламыш, башына үстү гара мәхмәрли, түлкү дәрисиндән папаг гоймушду. Йорға атын бәрк гачышы бүтүн галан атлылары йортма чапмаға мәчбур эдирди. Кунанбай атынын башыны чәкдикдә Абайын алтындакы Аймандай йорға кетмәйә башлайыр, Кунанбай атын чиловуну бурахдыгда, Абайын аты йортмаға башлайыб ону атыб-тутурду, Аймандайын үстүндә раһат отурмаг мүмкүн дейилди.

— Аһ, мән лап әлдән дүшдүм!.. Атам һара тәләсир!.. Элә бил, мәни дирәйин үстүнә отурдуб, вар гүввәләри илә атыб-тутурлар, — дейә Абай Гарабаса шикайәтләнди.

Сәфәрин элә биринчи күнү Аймандай өз миничисини әлдән салды. Абай сүрүчү чәлдлийини итирмишди, о, һәтта салланан этәкләрини дә йығышдыра билмирди.

— Зәрәр йохдур! Тезликлә адәт эдәрсән! Әтәкләрини йығышдыр! — дейә Гарабас она тәсәлли верирди.

Абайын ихтиярында олсайды о, сакит йорға еришлә кедәрди. Лакин Кунанбай бүтүн йолу күнләр үзрә һесабламыш вә һеч кәсә күзәштә кетмәк фикриндә дейилди. Истәр кедишкәлиш йолу олсун, истәр тәзә йол олсун, күләк, боран олсун, Кунанбая фәрги йох иди, о, ирәлийә чан атараг, йолчулары да далынча апарырды.

Кунанбай күндүзләр даһа чох йол кетмәйә чалышырды. Динчәлмәк үчүн ауллара даяндыгда Кунанбай орадан тез чыхыб йолуна давам эдә билмирди. О, һарада көрүнсәйди гейри-ади бир һөрмәтлә, куя Мәккәдән гайытмыш һачылар кими гаршыланырды.

Бүтүн аулларда чәми ағсаггалларын, башчыларын вә диндар адамларын ағзындан ялныз бирчә сөз эшидилирди: «Мәсчид!» «Мәсчид!» Гочалардан бә'зиләри: «Сән садә халг ичиндән чыхыб хан олмушсан», «Сән ганлы вурушмадан сағсаламат чыхмышсан!», «Сән зынгыровуну чинкилдәдән гүдрәтли нәрсән!» кими сөзләрлә һей Кунанбая ялтаглыг эдир-

дилэр. Аға-султан аулларда даянанда һэр кэс онун рэғбэтини газанмаг хэялы илэ элиндэн кэлэни эсиркэмирди.

Гышда бу ауллaрын чохунун аткаминерлэри мүбаһисэли мэсэлэлэри һэлл етмэк үчүн Каркаралинскэ Кунанбайын янына кетмишдилэр. Онларын ичэрисиндэ элэлэри дэ варды ки, Кунанбайын сайэсиндэ өз дүшмэнлэри илэ элверишли сазиш бағламыш вэ чэкдиклэри зэрэрин эвэзини онлардан алмышдылар. Белэ аулларда Кунанбайы бир кэнара чэкэрэк, ону сахлайыр вэ нэйи исэ мүзакирэ едирдилэр. Белэ ерлэрдэн адэтэн Кунанбайын далынча сечмэ атлар вэ яхшы көкэлдилмиш мадянлар көндэрилирди.

Гарабас вэ башга меһтэрлэр бу гайда илэ бағышланмыш ики йорға гара, бир боз вэ үч-дөрд башга аты чэкэ-чэкэ едэклэриндэ апарырдылар. Бу һэдиййэлэр эввэлчэ Абайы тээччүблэндирирдисэ дэ лакин о бунлара чох да эһэмиййэт вермирди. Анчаг Тобыктыя яхынлашдыгча һэдиййэлэрин сайы артырды. Инди дэстэдэ аз адам тапыларды ки, едэйиндэ ат олмасын. Тобыктыда даяндыглары заман атларын сайы он бешэ чатмышды, онлары даһа едэкдэ дейил, габагларына гатыб гова-гова апарырдылар.

Бу, аға-султанын нечэ бөйүк бир һөрмэтлэ йола салындығыны көстэрирди. Кунанбайын аулунда гоюн гығы илэ фала бахмаг истэйэнлэр, йэгин көрэрдилэр ки, сэфэрдэн гайыданларын «гарынлары тохдур, — ики гат һэдиййэ илэ гайыдырлар», санки онлар шэһэрдэн дейил, гарэтдэн кэлирдилэр.

Каркаралинскдэн чыхдыгдан едди күн, едди кечэ сонра Кунанбай өз дэстэси илэ Чинкизин гэрб ямачларына чатды. Йолда о, кечэлэмэкдэн башга, һеч бир ердэ, һэтта наһара да даянмырды.

Бу күн йолчулар габагчадан ирэли көндэрилмиш үч икидэ чатдылар. Бу икидлэрин нэ үчүн галан атлылардан габагда кетдиклэрини Абай билмирди.

Тэпэнин сарымтыл ямачында бир илхыны гова-гова апаран атлылар көрүндүйү вахт Майбасар гышгырды:

— Онлар будур һа!

Доғрудан да, бу үч атлы Кунанбайын икидлэри иди. Онлар йүз баша яхын бир илхыны говуб апарырдылар. Бунлар гыврым яллы сечмэ һарын атлар иди.

Кунанбай илхынын ортасына кэлиб даянды вэ тамаша етмэйэ башлады.

Абай мэсэлэни азачыг баша дүшэн кими олду. О, Гарабасын янына кэлиб сорушмаға башлады:

— Бунлар нечэ атдыр, киминдир?

— Пешкэш атлар. Сэнин атана бағышламышлар.

— Нэ пешкэш? Ким вериб?

— Ушаг дейилсән ки? Мәкәр сәнин атана табе олан адамлар аздыр? Нечә билирсән, шәһәрдә атанын далынча дәстә-дәстә кәзән адамлар бәс һаны? Бәс атан өз зәһмәт һаггыны алмамалыдыр? О, мүфтә ишләмәлидир? — дейә Гарабас тәәччүб етди.

Абай даһа суал вермәди, инди һәр шей она мә'лум иди. Узун заман атасынын янында галмасына бахмаяраг, онун әсл дөвләт мәнбәини Абай яхшы билмирмиш...

Бирдән Шоже онун ядына дүшдү. «Халгын яшамаг үчүн нәйи вар исә, һамысыны чәп гарға димдикләйир...» Демәли, Шоже Кунанбайдан узагда олса да Кунанбай һаггында онун доғма оғлундан даһа чох шей билирмиш. Көрүнүр ки, о, Кунанбайы яхшы танıдығы үчүн ону бу сөзләрлә дамғаламышды... «Бу нә биабырчылыгдыр!» — дейә Абай фикрә кетди. О елә утанды ки, санки Шоженин өзү бу саат бурада онун янында даянмышды.

Йолчулар енә йортма еришлә ирәли һәрәкәт етдиләр. Онлар бу күн Кункенин Карашокидәки аулуна чатмаг фикриндә идиләр. Елә бу күн ахшам да онлар өз гоһум-әграбаларыны, яхын адамларыны көрәчәкдиләр. Лакин бу көрүш фикри белә Абайын үрәйинә чөкмүш ағырлығы галдыра билмәди.

О нә гәдәр чох фикрә кедирдисә, бир о гәдәр дә чох гаранлыг, инсаны утандыран ишләр көзләри гаршысында ачылырды. Һә, Алшинбайын аулуна көндәрилән әлли ат да, йәгин ки, елә бу илхылардан имиш. Нишан... демәли, онун адахлысы үчүн көндәрилән нишан да бу нөв чиркин йолла топланмышдыр?..

«Шаһин түкү кими инчә боғаз» — аһ, бу сөзләр ону еничә чәзб етмәйә, еничә өз нишанлысы һаггында һәйәчан кечирмәйә вадар етмәйә башламышды. Дилда... онун нишанлысы... Нәләр баш верир?! Онун чаванлыг арзуларынын тәмиз, булутсуз аләми гапгара гаралыр... «Нишанлы!» Бу көзәл, бу мүгәддәс сөз дә өз әввәлки мә'насыны итирирди. Абайын гәлбиндә һәм өзү үчүн, һәм дә Дилда үчүн дәрин бир күскүнлүк оянмаға башлайырды. Ялныз күскүнлүк дейил, һәм дә гәзәб доғурду...

Өзкәнин малыны чәкиб алмаг, бу ән ағыр күнаһдыр. О бу һагда дәфәләрлә китабларда охумушду. Кечмишләрдә мәшһур бәйләрдән бириси олан Кенжирбайын руһунун вә адынын лә'нәтлә яд олмасына елә бу өзкә малыны чәкиб алмаг сәбәб дейилдими? Һәят мәнкәнәсиндә әзилән мәзлум адамларын вар-йохуну әлләриндән алмаг ән бөйүк биабырчылыгдыр. Халгын, Дулатын вә Шоженин сөзләринә көрә бу, һеч вәчһлә бағышланмаз бир күнаһдыр... «Аллаһ еви», Кунанбая шан-шөһрәт газандыран мәсчид өзү дә бәлкә, белә бир вәсаитлә тикилмишдир? Рүшвәтлә тикилән бу

мэсчидлэр нэ үчүн ерлэ ексан олмур, нэ үчүн бу мэсчидлэр биабырчылығын ағырлығы алтында ерэ чөкмүр? Ахы орада аллаһ ады илэ, пейғэмбэр ады илэ айэлэр вэ сурэлэр, мүгэддэс сөзлэр охунур, моллалар пак бир эда илэ, учадан, Бухара гайдасынча гур'ан охуюрлар!..

Йолчулар ахшам чағы Кункенин аулуна чатдылар. Гаранлыг чөкдүйүнэ бахмаяраг, Абай атасынын янында галмады; о, Жумагулун мүшайиэтилэ Жидебая тэрэф үз тутуб йолу узуну сэбрсизликлэ атыны говду. Онлар каһ атларыны чапыр, каһ да йортма сүрүрдүлэр.

Кечэ кечмишди, анчаг Абайын аналары һэлэ ятмамыш, һэтта ахшам емэйи дэ емэмишдилэр. Бирдэн итлэр һүрүшдү, бир дэстэ атлы онларын пэнчэрэлэринин габағындан чапыб кечди.

Уча бойлу, яша долмуш бир чаван оғлан салам вериб ичэри кирди. Онун эсл сэйяһлары андырын үзү күлэкдэн гызармышды, ериши хош, һэрэкэти тэмкинли иди.

Бөйүк эв вэ бүтүн Жидебай онун кэлиши илэ аяға галхды.

— Абай!

— Абай чан!

— Мэним эзизим!

— Мэним гарача гузум! Абай чан! — дейэ һэр тэрэфдэн сэслэр ешидилди. Ону бөйүк севинчлэ гаршыладылар.

Эвдэ һамы сағ-саламат, һэр шей өз ериндэ иди. Нэнэ вэ ана өзлэрини яхшы һисс эдирдилэр. Онлар бир-биринэ мачал вермэдэн Абайы өпмэйэ башладылар. Оспан да һэлэ ятмамышды. О, севинчиндэн гышгырыб, ериндэн сычрады вэ янларыны шаппылдатмаға башлады.

— Пайымы вер! Һаны ширни, тез ол! — дейэ Абая сармашыб ону аналары, Һабитхан вэ Такежанла көрүшмэйэ гоймурду. О, Абайын голтуғуну ахтарыр, чиблэринэ кирирди.

Шэһэрдэн гайытдыгдан сонра Абай бир һэфтэйэ яхын һеч бир ерэ кетмэди, һэтта кэзмэйэ дэ чыхмадан эвдэ галды. О, хүсусэн атасы илэ көрүшмэкдэн чэкинирди. Жидебая шайиэ яйылмышды ки, Карашокидэ бөйүк йығынчаг кечирилир, Кункенин аулу гонагларла долудур. Мирзэнин кефини хэбэр алмаг үчүн чохлу адам кэлмишдир. Лакин Жидебайдан Кунанбайын янына ялныз бир Такежан кетмиш вэ атасына бағышланан атлар һаггында сораг тутмушду.

— Дейирлэр ки, сечмэ атлардыр! Элбэттэ, Кудайберды эн яхшыларыны өзү үчүн сечиб көтүрэчэкдир, — дейэ о, о бири анасы; Кункедэн олан бөйүк гардашына һэсэд апарырды. — Мэн дэ өзүм үчүн сечмэлэрини кэтирэчэйэм! Көрэк киминки яхшы олачагдыр!

О, Карашокийэ кедиб орада галды.

Абай бүтүн күнү аналарына вә Һабитхана Каркаралинскдә көрдүйү вә эшитдийи шейләр һаггында һей нағыл эдирди. Кичик анасы — Айгыз да онун сөһбәтинә кәлирди.

Абай Божейлә барышыг эдилдийини онлара хәбәр верди, лакин бир ушағын она вериләчәйи барәсиндә бир кәлмә белә данышмады. Бу дәһшәтли гәрар онун гәлбини ағыр даш кими әзирди. Гой бу барәдә о дейил, атасы данышсын, Абай көрүш заманы аналарынын көстәрдикләри бу севинчи позмаға гадир дейил. Бу барәдә Кунанбайдан эшитдикдә онларын нә чәкәчәкләрини заман өзү көстәрәчәкдир. Онлар бу ачы хәбәри инди, Абайын ағзындан эшитсәләр ағламаға башлайыб, мә'юс олар вә артыг-эксик даныша биләрдиләр. Һәләлик сусмаг вә онлара әзаб вермәмәк даһа яхшыдыр.

Абай һәлә Жидебая гайыдаркән йолда бу гәрара кәлмишди. О өзүнү мүшайиәт эдән Жумагулдан да хаһиш этмишди ки, бу барәдә һеч кәсә бир сөз демәсин.

Беш күндән сонра Божейин кәлдийи мә'лум олду.

Кунанбай дәрһал Гарабасы Жидебая көндәрди. О да Зәринин вә Улжанын янына кәлиб деди:

— Мирзә сизә салам көндәрмишдир. Сабаһ гонагларла бурая кәләчәкдир. Йығынчаг вә Божейлә гәт'и барышыг сизин янынызда, Бөйүк эвдә олачагдыр. Божей вә Байсал бурая кәләчәкләр. Мирзә әмр этди ки, гонаглары лазыми һөрмәтлә гаршыламаг үчүн һазырлыг көрүлсүн.

Бу хәбәр Улжаны пәрт этмәди. О, Айгызын көмәйи илә бир күндә һәр шейи һазырлады. Онлар тайлары ачмағы, бөйүк халылары, зәнкин нахышлы кечәләри, йорған-дөшәкләри чыхартмағы әмр этдиләр вә һәр үч эви: Зәринин яшадығы Бөйүк эви, Гонаг эвини вә Айгызын эвини бәзәдиләр. Галаг-галаг баурсаг гызартдылар, бүтөв гоюнлар биширдиләр, курт вә башга чәрәзләр һазырладылар. Аз дузланмыш, этирли кәрә яғы сечдиләр.

Эртәси күн Кунанбай вә Божей кәлдиләр. Онларын дәстәләри дә архаларынча кәлмишди.

Божей Бөйүк эвин кандарындан ичәри кирән кими Зәри ериндән галхыб яхынлашды, көзләри яшармыш һалда ону өпдү.

— Көзүмүн ишығы, үрәйин даша дөнмәйиб ки? Ахы сән һәмишә мәнә оғул, мән дә сәнә ана олмушам! — дейә о, киләйләнди.

— Эһ, жарыктык.[1]

---

[1] Ж а р ы к т ы к — бөйүкләрә һөрмәтлә мүрачиәт эдилән заман дейилир, онларын үстүнлүйүнү, мүстәсна әхлага малик олдугларыны көстәрир.

Гоча ананын сөзләриндән мүтәэссир олан Байдалы, Суюндик вә Божейлә бәрабәр кәлән башга йолчулар:

— Эй, меһрибан анамыз! — дейә сәсләндиләр.

Божей өзү дә гәлбән мүтәэссир олмушду. О, көксүнү бәрк өтүрәрәк, Зәрини гучаглады. Сөзсүз, әлинин һәрәкәти илә о, отурмағы Зәридән хаһиш этди, өзү дә онун янында отурду.

О бир нечә дәгигә сусду, нәһайәт, үзүнү ушаглара тәрәф чевирди. Абай нәнәсинә яхын, гапынын ағзында отурмушду. Божей ону янына чағырды, башыны синәсинә сыхды. Сонра Оспаны вә Смагулу өпдү, сәмими гәбул үчүн Зәрийә миннәтдарлыг этмәк истәди.

Божей Бөйүк эвә һөрмәт эдирди. Бу эв онун үчүн ялныз Кунанбайын эви дейил, бүтүн тайфанын динч вә гонагпәрәст эви иди.

Божейлә кәләнләр ербәер олдугдан сонра Кунанбай да кәлиб чыхды. Ону Каратай, Майбасар вә өз дәстәси мүшайиәт эдирди.

Атасынын Божейлә ян-яна отурдуғуну көрмәк Абая ағыр кәлирди. Бөйүкләрә ер вермәк бәһанәси илә о, отагдан чыхды.

Нә һәмин ахшам, нә дә эртәси күн сәһәр Абай бурая кәлмәди. О, бу көрүш һаггында сорушдугда анасы чаваб верди ки, Кунанбайла Божейин заһирән һөрмәтлә, гырыг-гырыг чүмләләрлә данышмаларында о, сәмимиййәт һисс этмәмишдир.

Сәһәр Божей йола һазырлашмышды. Дәһшәтли гәрарын еринә етирилмәси вахты чатмышды.

Айгыз һөнкүрә-һөнкүрә үзү үстә ерә йыхылды, Гарабас Камшаты онун әлиндән алыб кейиндирди вә Бөйүк эвә апарды. Ағбәниз, парлаг гара көзлү гыз марагла һамыя бахырды.

— Аға, ата! Ата, аға! — дейә о, сөзләри узадыр вә ширин-ширин данышырды.

Улжан ушаға баха билмирди; ушаға язығы кәлдийи үчүн гейри-иради һалда отагдан чыхды. Зәри гышрылыб йыхылды, бир кәлмә белә данышмадан һөнкүртү ичәрисиндә боғулуб галды. Абай бүтүн бөйүкләрдә дәһшәтли, инсаны яндыран бир союглуг һисс эдәрәк эвдән чыхды.

Кунанбай да өз еқанә ойнаг көзү илә кәдәр вә гүссә илә долу сималара нәзәр салды. О, Каркаралинскдә чыхарылан һөкмү еринә етирирди, ушағы анасынын әлиндән алыб Божейә верирди.

Камшат ону көзләйән таледән хәбәрсиз һалда сакитчә отурмушду. Танымадығы адам ону өз голлары үстүнә алыб, отагдан чыхардан вахт о, горхусундан титрәди:

— Апа, апа!.. Аже!.. Аже!..[1] — дейә ағлая-ағлая гышгырды.

---

[1] Аже — нәнә демәкдир.

Гызын хырдача үрәйи горхудан партлайырды, о, елә гышгырырды ки, санки балача айагларынын алтында көз галмышды.

Божей өз дәстәси илә көздән итәнәдәк гызын языг-языг ағладығы ешидилирди. Атлар ону узаглашдырдыгча гызын сәси даһа языг вә даһа яндырычы олур, суда боғулан вә я очагда янан адамын фәрядыны андырырды.

ЧӘНКӘЛЛИКДӘ

1

Каркаралинскдән гайытдыгдан сонра Абай Жидебайда гышламаг үчүн анасы вә нәнәсинин янында галыб һеч бир ерә кетмәди.

Язын әввәлинәдәк онун еканә мәшғулиййәти китаб охумаг олду. Мәдрәсәдән кәлдикдән сонра о илк дәфә иди ки, бүтүн күнү гапаныб анчаг китаб охуюр, мүталиә едирди. Бу мүддәт әрзиндә о, әрәб вә фарс дилләриндә язылмыш бә'зи шейләри унутмушду. Һабитхандан алдығы лүғәтләр она бу барәдә чох көмәк етди.

Молла Һабитхан бөйүк китаб һәвәскары иди. Абай онун китабларынын арасында Фирдовсинин, Низаминин, Фүзулинин вә Нәваинин әсәрләрини, «Жамшидини», «Мин бир кечәни», Тәбәринин «Тариг» китабыны, «Юсиф вә Зүлейха», «Лейли вә Мәчнун», «Короғлу» дастанларыны да тапды. Абай бу китаблардан айрылмадан чох һәвәслә охуюрду. Охудуғу китаблардан бәйәндийи ерләри ахшамлар, чайла шам арасында аналарына нағыл едирди.

Абайын китабларла чох марагландығыны көрән Зәри, бир дәфә она деди:

— Бу яхшы ишдир, мәним оғлум. Бейниндә емәк вә юхудан башга һеч бир шейә мейли олмаян адамлар дүняда чохдур. Белә адамлар бүтүн өмүрләрини бош ерә вурнухурларса да енә башы бош, авара галырлар! Онлара охшама, бу дәрин мә'налы сәһифәләрдән айрылма.

Нәнәнин онун китабларына белә һөрмәт етмәси Абайы севиндирди; даһа дәриндән вә һәвәслә охумаға башлады. Инди онун һәр күн тәкрар етдийи көзәл нағылларына һамы: аналар да, гуллугчулар да, ушаглар да диггәтлә гулаг асырдылар. Айгыз да тез-тез онларын янына кәләрәк саатларла Абая гулаг асырды. Камшаты Айгызын әлиндән алдыгдан сонра о, һәмишә фикирли олурду, рәнки солмушду; онун көзәл чөһрәсинә дәрин бир кәдәр гонмушду. Абай ону чох

192—10

яхшы баша дүшүрдү! О, нағыл динләмәйә кәләндә Абай хүсуси бир сә'й вә һәвәслә сөйләйирди.

Абай чох көзәл бир нағыл сөйләйән олурду. Һәтта Һабитхан да она марагла гулаг асырды.

Бирчә шей пис иди ки, яза гәдәр бүтүн китаблар охунуб гуртарды.

Абай да китаблардан этдийи нағыллары гуртарды, инди бүтүн аул чобанларын вә «гоншуларын» янына гачырды, бу чобанлар вә «гоншулар» да өз нөвбәләриндә, Абайдан эшитдикләри мачәралары нағыл эдирдиләр, лакин онлар Абай кими даныша билмирдиләр.

Улжан зарафатла онларын сөзүнү кәсирди:

— Яй яхынлашыр, мал-гара доғур, нағыл демәк вахты кечмишдир. Һәркәһ биз беләэтсәк гыш чох узанар!

Буна бахмаяраг, Улжан өз хошуна кәлән мачәралары тәкрар этмәйи Абайдан хаһиш эдирди.

Һабитхан вә Абай моллалардан, бөйүк китаб һәвәскарларындан бир сыра китаб ала билдиләр. Бир дәфә Һабитхан һәтта Карашокийә, Кунанбайын аулуна кедиб орадан бир чувал китаб кәтирди.

Кунанбай бунлары Каркаралинскдә Молла Һәсәнин васитәсилә алмышды. Лакин бир дәфә Абай онлары атасындан истәдикдә о беләчаваб вермишди: «Мәним янымда гал, учадан оху. Тәкчә өзүн нәш'ә дуймаг истәйирсәнсә вермәрәм». Абай атасы илә бир ердә яшамаг истәмәдийи үчүн бу ени китаблардан мәһрум олду. Инди Һабитхан Кунанбайы дилә тутуб бу китаблары ала билмишди. Бу һәм Абай үчүн, һәм дә бүтүн эв үчүн чох гиймәтли бир тапынты иди. Лакин бәдбәхтликдән, чох кечмәдән атасы Абайы Карашокийә чағырды, о да кетмәли олду.

Абай Кункенин аулуна кәлән кими атасы ону тапшырыгла Торгай гәбиләсинин башчыларындан бири олан Кулиншакын янына көндәрди. Абай атасынын тапшырығыны дүрүст ядда сахламаға чалышыб һәмин күн дә гасид Гарабасын мүшайиәтилә йола дүшдү.

Кулиншакын аулу яхында иди. Пайызда бокеншиләрин торпаглары ишғал эдилдикдән сонра әввәлләр Кодарын гышлағы олан Карашокинин гәрб ямачлары инди Торгай гәбиләсинин әлинә кечмишди. Абай бурая чатыб Кодарын вә Камканын гәбри үстүндә даянды, фатиһә верди.

О дәһшәтли мәнзәрә Абайын көзләри гаршысында енидән элә чанланды ки, о, санки буну ялныз биринчи дәфә олараг бу күн көрүрдү. О күнүн бүтүн дәһшәти, ағрысы, төкүлән ачы көз яшлары, — енидән онун үрәйини долдурду. Онлар Кулиншакын аулуна чатыб атдан дүшдүләр. Абай яшлы адамлар кими тәмкинли, сојүгганлы вә диниб данышмаз иди.

Бурада һәлә дә гыш биналарында яшайырдылар. Адәтән һавалар азачыг гызан кими алачыглар биналарын янында гурулур вә алачыглара көчүрләр, лакин Кулиншак эвдә галырды.

Абай Кунанбайын тапшырығы илә кәлмишди, кәнч олмасына бахмаяраг, Кулиншак ону яшлы адамлар кими гәбул этди. Гонаглар отуруб һал-әһвал сорушдугдан сонра Кулиншак үзүнү өз арвадына чевириб әмр этди:

— Эй, хатын[1] гонаглар үчүн газан ас!

Кулиншакын «беш икид» адланан баһадыр кими күчлү оғулларындан ялныз Манас эвдә иди. О, һәгигәтән әсл баһадыр иди. Һүндүр бойлу, көзәл, ачыг сифәтли, чаван, мөһкәм бир оғлан иди. Манас динмәзчә отуруб домбранын симләрини яваш-яваш тәрпәдир вә һәрдәнбир гонаглара кинли нәзәр салырды.

Чай һазыр иди. Манасын кәнч арвады сүфрә салды, габгачаг кәтирди. Гадынын узунсов үзү, дүз, назик бурну, көйә чалан гара сачлары вар иди. Онун сачлары өрпәйинин алтындан азачыг чыхыб кичкаһына дүшмүшдү. О, гейри-ихтияри олараг Абайын хошуна кәлди. Онда фитри бир нәчабәт, көзәл бир заһири көрүнүш вар иди, гонаглара чидди гайғы бәсләйирди. Онун бүтүн һәрәкәтләриндә бир нәзакәт, бир инчәлик дуюлурду. О, чай төкдүйү заман Абай мәтләбә кечди:

— Кулиншак аға!..

Кулиншак она тәрәф дөндү, чубуғуну чыхартды, дырнағы илә таггылдатды, бир чимдик тәмбәки гоюб ләззәтлә чәкди.

— Атам сизә салам көндәриб...

— Онун да кефи көк олсун...

— О, Беткудык ери һаггында мәним васитәмлә сизә мә'лумат верир. Әввәлләр бу ер Борсак гәбиләсинин иди, инди исә гышлагла бирликдә Акбердыя[2] кечмишдир. Кечән ил сиз борсакларла сазишә кәләрәк, һәмин ердән истифадә эдирдиниз. Инди Акберды атама мүрачиәт эдиб демишдир ки: «Бирдән Кулиншак енә язда орада алачыг гурар, яхшы дүшмәз. Мән истәрдим ки, бу торпаг динчәлсин, пайызда исә ону бичәнәк үчүн көтүрәчәйәм. Гой Кулиншак орада аул салмасын». О, бу барәдә атамын васитәсилә сиздән хаһиш эдир.

— Мән Акбердыны вечимә дә алмырам. Де көрүм сәнин атан нә фикирдәдир?

— Атам Акбердынын сөзүнә гүввәт верир. О мәни көндәрмишдир ки, орая көчмәмәйи сиздән хаһиш эдәм.

---

[1] Хатын — арвад.
[2] Һагверди

Абай инамла, сакит, ишкүзарчасына, яшлы адамлар кими данышырды. Кулиншак динмәзчә башыны тәрпәтди вә кәдәрлә күлүмсәди.

— Чайыны ич!.. — дейә о, суфрәйә яхын отурду.

Абай онун чавабыны көзләйәрәк чай ичмәйә башлады.

Ики пияла чай ичилмишди, лакин Кулиншак һәлә дә сусурду. Бирдән о, кәскин сурәтдә Абая тәрәф дөндү.

— Билирсәнми нә вар, мәним оғлум... Беткудык торпағы мәсәләсинин нә ердә олдуғу кәрәк ки, атана мә'лумдур? Бура борсакларын олдуғу заман, мән бу торпагдан онларла биркә, нөвбә илә истифадә эдирдим. Гуру оту биз яры бөлүрдүк. Бу барәдә атан кәрәк ки, билмиш олсун?

— Билир. Атам белә дейир: «Мүлкиййәт бир башга шейдир, сазиш дә бир башга шей. Бу торпағын саһиби борсаклар иди. Кулиншак бу торпаглардан онун саһиби кими дейил, саһибләри илә сазиш бағламаг әсасында истифадә эдирди. Әкәр о, Акберды илә сазишә кәлә биләрсә, енә дә әввәлки кими ондан истифадә эдә биләр. О дейир: Ялныз буну ядында сахласын ки, инди торпаг Акбердынындыр», — дейә Абай сөзүнә давам этди...

— Сөзүн гысасы атын саһиби Акберды олачагдыр! Истәсә — бизи тәркинә миндирәр, истәмәсә — пияда кетмәли оларыг. Яхшысы будур ки, сән ачыгча де ки, «Беткудык сәнинлә янашы олса да, ондан әлини чәк!» — дейә Кулиншак наразы һалда Абайын сөзүнү кәсди.

Онун нәдән инчидиййини Абай баша дүшүрдү. Абая галса ону сыхышдырмазды. Бу анадәк Абай атасынын она тапшырдығы ишин бүтүн ағырлығыны дәрк этмәмишди. Ялныз инди, өз һөрмәтли мүсаһибинин наразы сифәтини вә позулмуш һалыны көрдүкдә о, баша дүшдү ки, атасы она нә тапшырмышдыр.

— Мән ялныз атамын тапшырығыны сизә етирирәм. Галан һәр бир шей сизин өз ихтиярыныздадыр, өзүнүз һәлл эдин, — дейә Абай сәсләнди.

Кулиншак көксүнү өтүрәрәк, ачы-ачы күлүмсүнүб деди:

— Нә этмәли! Акберды олмасайды, бу бәла мәним башыма кәлмәзди!

Кулиншакын бу кәскин сөзү Абайын хошуна кәлди. О, дәрһал һәмин ше'ри гошду.

Акбердыдан горунмаз
Нә ахар су, нә торпаг,
Онункудур ай, улдуз,
Акбердыны вериб һагг!..

Абайын зарафаты һамыны күлдүрдү. Манасын чай төкмәкдә олан арвады да ағзыны марчылдатды вә Абая мәфтун

бир нəзəр салараг күлдү. Кулиншак гүрурла башыны юхары галдырыб:

— Эһ, мəним оғлум, — деди, — чох көзəл сөйлəдин! Аллаһ этсин ки, бу сөзлəрин Акбердыя чатсын!

О, сөһбəти дəйишди, Абайдан онларын аилəси, гоча Зəри вə Улжан һаггында сорғу-суал этди, ахырда сорушду:

— Көзүмүн ишығы, де көрүм, бу яхынларда Божейə верилəн ушагчығаз нечə яшайыр? Дейирлəр ки, языг Айгызы дəрд əлдəн салмышдыр?

Бу суал Абайын хошуна кəлмəди, онун үрəйиндəки ярая тохунду. Абай сусду, Кулиншак исə давам этди:

— Кəрəк ки, Божейин гəбилəси тəһгир үчүн лайигли əвəз алынмадығындан наразыдыр. Мəним эшитдийимə көрə, сəнин балача бачыны гаранлыгда сахлайырлар... Языг Айгыз йəгин, буну баша дүшүр. О, өзүнү нечə һисс эдир?

Лакин Абай чаваб вермəк истəмирди. О, элə-белə сөз кəлиши сорушду:

— Ағсаггал, дейин көрүм сизин оғулларынызы нə үчүн «бескаска»[1] адландырырлар. Бу барəдə дүнəн биз Айгызла мүбаһисə этмишик...

Кулиншак баша дүшдү ки, Абай суала чаваб вермəкдəн боюн гачырыр. Гейри-иради олараг: «Эһ, ағыллы оғландыр! Нə гəдəр дə тəмкинлидир! Һəр шейи кизлəтмəйи өйрəтмишлəр...» дейə дүшүнүб күлүмсүндү.

— Онларын өзлəри белə фикир эдирлəр ки, беш батырдырлар, — дейə о, башы илə Манасы көстəрди, — анчаг мəн билмирəм ки, бу батырлар кимлəри итаəтə кəтирмишлəр? Эһ, бош сөздүр!.. Бокеншилəр гышлаглары күзəштə кетмəк истəмəйиб, «өлəрик, лакин Карашокини əлдəн вермəрик» дедиклəри заман, мəн сəнин атанын илк сөзү илə беш оғлумла бирликдə орая чумдум!.. Үмид эдирдим ки, саһибсиз галмыш торпагдан һеч олмаса бир гарыш ер аларам... амма да алдым һа! Бу беш батырын алынларына даш дəйди, вəссəлам! — дейə Кулиншак сөзүнү гуртарыб енидəн Абайын хошуна кəлмəйəн сөһбəтə гайытды.

— Мəсəл вардыр, дейəрлəр ки: «Ифлас олмуш халгын əлиндəн булдерки[2] дə алма». Гарəт олунмуш бокеншилəрин əлиндəн алынан гисмəт кимə файда верə билəр? — дейə Абай инамла чаваб верди. Бəли, онлар сизə дə яд дейил, гоһумдурлар...

Манас вə онун арвады Абайын сөзү илə тамамилə разылашдыларса да, Кулиншак башга рə'йдə иди. Сөһбəт гуртара-

---

[1] Тəрчүмə олунмаз сөз оюнудур: «Беш кечəл» вə я «беш икид» демəкдир.

[2] Булдерки — гамчы дəстəсинин гайыш илкəйинə дейилир.

надәк о, сөзү даим өзүнүн инчидийинә кәтириб чыхарыр вә Кунанбайын гарасына дейинирди. Абай баша дүшүрдү ки, Кулиншакын гәзәбләнмәсинә башлыча сәбәб, гарәт эдилмиш торпаглар бөлүшдүрүлән заман она пай дүшмәмәсидир. Бу утанмазчасына ачкөзлүк Абайы һейрәтә кәтирди.

Абай эвә гайыдаркән Кулиншакын разы олдуғуну атасына хәбәр верди, лакин онун наразылығы һаггында бир кәлмә дә данышмады. Өз сәфәри һаггында о, бир нечә сөзлә гысача мә'лумат верди.

Кунанбай Гарабасы чағырды вә тәфсилаты тәкликдә ондан сорушду. О, Абайы тә'рифләмәйә башлады.

— Сизин оғлунуз сөзүн гиймәтини билир. О дүшүнәрәк, яшлы адамлара лайиг бир тәрздә данышыр... О, Кулиншакдан чәкинмәйәрәк, онунла бәрабәр һүгуглу адамлар кими сөһбәт эдирди...

Гарабас тә'рифләмәкдә хәсислик көстәрмирди. Лакин Кунанбай әли илә ону даяндырды.

О, оғлунун рәфтарындан разы галды вә эртәси күн Абая ени тапшырыг верди. Гарабас енә онунла кетди. Бу дәфә онлар Суюндикин янына сәфәр эдирдиләр.

Онлар гаранлыг чөкдүйү заман кәлиб чатдылар. Өз ерләриндән говулмуш аул гышы Гаровулун юхары тәрәфләриндә, Дәвә һүркүчләри адланан дәрәдә кечирирди. Адамлар алачыгларда яшайырдылар, издиһамлы аул һәлә ени ердә бина сала билмәмишди.

Суюндикин ағ, бөйүк алачығы исти иди, ону чөл тәрәфдән ики чәркә кечә вә ичәридән юндан тохунма халы вә нахышлы кечә өртүрдү. Һәлә дә гыш палтары — дәлә дәрисиндән астар чәкилмиш бешмет, кечә чораб вә чәкмә киймиш Абай союг һисс этмирди. Бу күн илк дәфә олараг о, алачыға кирирди. Изаһ эдилмәз бир йүнкүллүк, бир тәравәт ону бүрүдү. О, язлары алачыгда яшамағы хүсусилә севәрди. Бурая чөлүн тәмиз һавасы сәрбәст дахил олурду.

Алачығын ортасында гара чыраг янырды. Суюндик, онун арвады, ики оғлу — Адилбәй вә Асылбәйдән башга бурада бир нәфәр дә вар иди. Онун кәлиши илә алачыға санки көзәл яз һавасы кәлмишди. Бу, Суюндикин гызы Тогжан иди.

Тогжан анасынын, Суюндикин кичик арвадынын, яшадығы Кичик алачыгдан тез-тез бурая кәлирди. Шолпаларын[1] сәсләнмәси онун кәлдийини хәбәр верирди. Гулагларындакы хырда, парлаг сырғалар, башындакы хәз папаг, бармагларыны бәзәйән үзүкләр, бунларын һамысы Абая гәшәнк вә көзәл көрүнүрдү. Гызын чох инчә сифәти, дүз вә дик бурну, гара

---

[1] Шолпалар — чаван арвадларын вә гызларын һөрүкләриндәки гызыл вә я күмүш бәзәкләрә дейилир.

җөзләри вар иди. Гарангуш ганады кими назик, ити вә узун гашлары кичкаһына гәдәр узанырды. Тогжан динләдийи, күлдүйү вә тәәччүб этдийи вахт гәшәнк гашлары каһ галхыб яй кими әйилир, каһ да тамамилә сакит көрүнүрдү. Бәлкә бу, көзә көрүнмәйән гуш ганадлары иди? Будур, онлар үчмаг үчүн ачылыр, бирдән енә юмулурлар... Йох, бу гашлар гуш ганады дейил, һавада сүзән йүнкүл бир руһ ганадыдыр... Онлар бирдән юхарыя, узаглара доғру галхыб, һәр шейи өзүнә чәлб эдирди... Абай көзләрини ондан чәкә билмирди. О, гыза һейрәтлә бахыр вә ону шаирләрин әсәрләриндә охудуглары гызларла мүгайисә эдәрәк, һисс этмәдән дәрин-дәрин дүшүнүрдү.

Тогжан гонаглара гайғы көстәрәрәк, тез-тез алачыға кириб чыхырды. О, гуллугчу гадына сүфрә салмағы, чай вермәйи әмр этди, өзү дә атасынын янында отурараг, орая топлашанлара емәк тәклиф этмәйә башлады.

Абай эв саһибинә суал верди:

— Суюндик аға, бурада, сизин торпагларынызын яхынлығындакы тәк тәпәйә нә үчүн «Гаровул» ады вермишләр?

— Ким билир, мәним әзизим! — дейә Суюндик чаваб верди вә бир гәдәр сусдугдан сонра әлавә этди: — Мәкәр Тобыкты илә Мамайын бир-бирилә торпаг давасы этмәдикләри бир заман олмушму? Йәгин ки, бу ад да о вахтлардан галыб.

— Демәли, сиз белә күман эдирсиниз ки, бу ады бизим Тобыкты вермишдир?

— Бәс ким верәчәк? Бурадакы бүтүн адлары тобыктылылар вермишләр.

— Бәс Чинкиз ады һарадан чыхыб? Мәкәр Тобыктыда Чинкиз адлы бир нәфәр олмушдур?

— Э, йох!.. Сән һаглысан... Көрәсән бу силсилә дағларына нә үчүн Чинкиз ады верилмишдир? — дейә Суюндик фикрә кетди.

Атасынын белә чәтин вәзиййәтә дүшмәси Адилбәйин хошуна кәлмәди, одур ки, тез сөһбәтә гарышды.

— Дейирләр ки, бу ад «Шынкыс»[1] сөзүндән көтүрүлмүшдүр, ахы буранын гышы һәмишә сәрт олур...

— Чәтин ки, белә олсун, — дейә Абай э'тираз этди. Ахы Чинкиз мәшһур бир ханын адыдыр.

— Һә, доғрудур, мән дә бу барәдә бир аз эшитмишәм. Анчаг ядымда һеч бир шей галмайыб. Бәлкә сән биләсән, нағыл элә, биз дә эшидәк, оғлум, — дейә Суюндик сәсләнди.

Кәнч гонаг Чинкиз хан вә онун йүрүшләри һаггында билдикләрини нағыл этди. Ахырда да өз мулаһизәләрини сөйләди.

— Йәгин ки, буна көрә дә силсилә дағлары «Чинкиз», онун

---

[1] Шынкыс — әсл гыш (шын — әсл, кыс — гыш).

зирвəси исə — «Хан» адландырылмышдыр. Бах, о башгаларындан кəнарда дуран даҕ бəлкə онун игамəткаһы имиш. Буна көрə дə орая «Орда» ады верилмишдир. «Гаровул» ады да о замандан галмыш олачаг.

Суюндик Абайы чох диггəтлə динлəйирди. Тогжан көрдү ки, атасы гонаҕа марагла гулаг асдыҕындан долу галмыш чай пияласы союмушдур. Гызын өзү дə көзлəрини Абайын үзүндəн чəкə билмирди. Бөйүклəр өзлəрини яхшы һисс этмəдилəр; биликсиз олдугларындан утандылар.

— Бəли, бу, йəгин, белəдир, — дейə Асылбэй вə Гарабас тəкрар этдилəр.

Абайын наҕылларындан һейран олмуш Суюндик өзү финчаны она верди.

— Е, ич, Абай! — дейə о, женти[1], яҕ вə баурсаҕы гонаҕын габаҕына чəкди.

Тогжан атасынын чаван гонаҕа көстəрдийи эһтирамдан тəəччүблəнди. Абайын көзлəри, өзүнə тəрəф чеврилмиш гара көзлəрлə бир нечə дəфə үзлəшди. Бу көзлəрдə ади мараг дейил, чох бөйүк диггəт һисс олунурду.

Абай өмрүндə илк дəфə олараг, гыза белə диггəтлə бахырды. Тогжан да көзүнү ондан чəкмирди. Сонра о, бир гəдəр гызарыб кəнара бахмаҕа башлады.

Суюндик дəрин фикир ичəрисиндə деди:

— Көрүнүр, чох яшаян чох билмəз, чох кəзəн чох билəр...

Абай онун сөзүнə гүввəт верди:

— Бүтүн бунлары мəн сизин кими һөрмəтли адамлардан өйрəнмишəм, Суюндик аҕа... — Бир гəдəр сусдугдан сонра сөзүнə давам этди: — Мəн ичазəнизлə бир дəфə сизин дедийиниз сөзлəр һагда өзүнүздəн изаһат эшитмəк истəрдим.

— Соруш, көзүмүн ишыҕы! — дейə Суюндик чаваб верди.

— Мəн эшитмишəм ки, бир заманлар Орда яхынлыҕындакы мүбаһисəли торпаг мəсəлəсинə даир гəрар чыхарыларкəн сиз демишсиниз: «Мəнə сəнин гоюнларын дейил, аллаһын һəгигəти йол көстəрир». Бу нə демəкдир?

Абайын суалы Гарабасы вə Суюндикин һəр ики оҕлуну күлдүрдү, көрүнүр ки, мəсəлəнин нə ердə олдуҕу Абайдан башга һамыя яхшы мə'лум иди. Суюндик тəрəддүд этди.

— Яхшысы будур ки, сəн буну өз атандан соруш, — дейə о чаваб верди.

— Сиз билирсинизми ки, аҕа, мəним атам чаванларла чох данышмаҕы севмир...

— Бəс сəн билирсəнми ки, бу сөзлəр сəнин атанла əлагəдардыр?

Гарабас вə башгалары күлмəкдə давам эдирдилəр. Онла-

---

[1] Жент — шит яҕ вə балла гарышдырылмыш сүзмə.

рын хошуна кәлән бу иди ки, Суюндик әдәб көзләйәрәк, ачыг чаваб вермәкдән чәкинирди.

— Мән ялныз буну билирәм ки, атам һәмин ишлә әлагәдар иди, — дейә Абай сәсләнди.

— Элә исә, онун әлагәдар олдуғу иш барәсиндә өзүндән сорушмаг яхшыдыр...

— Яхшы, мәсләһәтинизә көрә тәшәккүр эдирәм, Суюндик аға. Анчаг дейирләр ки, бу сөзләри мәним атамла айрылдығыныз заман сөйләмишсиниз.

— Доғрудур.

— Элә исә әкәр сизин далашмағынызын сәбәби һаггында мән ялныз өз атамдан, сизин оғулларыныз да ялныз сиздән эшитсәләр, бундан нә чыхар? Беләликлә, биз һеч вахт һәгигәти өйрәнә билмәрик, һәрә ялныз ишин бир тәрәфини өйрәнә биләр. Әввәлән, биз долашарыг, икинчиси, биз ушаглар да бир-биримизә кәч бахарыг... Анчаг сиз мәнә, мәним атам да онлара данышса, онда тәрәзинин көзләри дүзәләр.

Абайын дәлилләри һамыны инандырды. Гарабас тәнтәнә илә:

— Ушаг доғру дейир! — дейә Суюндики чаваб вермәйә тәһрик этди.

— Э, сән мәним йолуму һәр тәрәфдән кәсдин, оғлум, — дейә Суюндик күлүмсәди вә һәлә дә чаваб вермәкдән боюн гачырараг, оғланларына мүрачиәт этди: — Көрүрсүнүзмү бизим кәнч гонаг һәр шейлә нечә марагланыр?

Чай ичилмишди, лакин Тогжан габ-гачағын йығышдырылмасына изн вермир, күлүмсүнә-күлүмсүнә сөһбәтә гулаг асырды. О тез-тез Абая бахырды, онларын нәзәри бир-биринә саташдыгда, Абай гызын бахышларында э'тибар вә гайғы дуюрду. Анчаг чохдан таныш олан бир көз өз яхын адамына беләбаха биләрди.

Абай ахыры ки, Суюндики дилә тута билди, о, сөзә башлады:

— Яхшы, инди ки сән истәйирсән, данышарам... Сәнин атан һәлә чаван икән Мамай тайфасындан олан Кожекпайын атасы илә достлуг эдирди. Ики ил бундан әввәл Кожекпай торпаг үстүндә өз касыб гоһумларындан бири илә мүбаһисә ачыб сәнин атана мүрачиәтлә она ярдым көстәрмәйи хаһиш этмиш вә бунун үчүн атана үч йүз гоюн бәхшиш көндәрмишди, мирзә бу мүбаһисәни һәлл этмәйи мәнә һәвалә этмишди. Мән һәр ики тәрәфи динләдим, ишә вичданла бахдым вә мәрзләрин арасыны тә'йин этмәйә кетдим. Сәнин атан да бөлкү заманы орада иди. Кожекпайла бирликдә мәним далымча кәлирди. Мән көрдүм ки, тә'йин этдийим сәрһәд мәрзи Кожекпайын хошуна кәлмир, — о өзүндән чыхыб партламаг истәйир. Мирзәйә шикайәтләндийини дә эшитдим. Сәнин атан да

үстүмә гышгырды: «Эй, пеки[1], һарая кедиб чыхдын?» Бу мәни гәзәбләндирди, одур ки, мән дә белә ҹаваб вердим: «Мәнә сәнин гоюнларын дейил, аллаһын һәгигәти йол көстәрир...».

— Бәс сонра нә олду? — дейә Абай сорушду.

— Сонра нә олдуғуну билмәк нәйинә лазымдыр, мәним оғлум? Сонра һәр шей әйри кетди... Дүйүн-дүйүн үстүндән кәлди...

Суюндик әлини тәрпәдиб гаш-габағыны саллады.

Абай ҹошду. Суюндикин кичик оғлу, кәскин данышан, өз күләр үзлү гардашына охшамаян Адилбәй Абайын пәрт олдуғундан чох севинди. О, өз-өзүнә дейирди: «Яхшы олду, билмәк истәйирдин, пайыны алдын». Лакин Абай өзүнү әлә ала билди вә енидән Суюндикдән сорушмаға башлады. Инди ону Абайын бабасынын гара или мүнасибәтилә верилән эһсанда Майбасарла Божей далашдыглары заман бу гоҹанын сөйләдийи шеир марагландырырды. О, һәмин ше'ри әзбәрдән деди:

Аралыға дүшмәнчилик, шәр, әдавәт саланлары
Бағышламаз, күнаһындан һеч бир заман кечмәз аллаһ.
Баба Лоскут тайфасыны салышдырды бир-биринә
Инди онун өз руһуну нәвәләри корлайыр бах...

— Лоскут нечә тайфадыр, бабам ону кимләрлә салышдырмышдыр? — дейә Абай сорушду.

— Аһ, Абай ҹан, нә үчүн мәни кечмишләри хатырламаға мәҹбур эдирсән? — дейә Суюндик наразы һалда сәсләнди. — Нағылларыма чох гулаг ассан, сабаһ мәни өз атанла далашдырарсан...

— Йох, йох, Суюндик аға! Мән сиздән шикайәт этмәк үчүн йох, өзүм билмәк үчүн сорушурам!

— Яхшы сөздүр, мәним әзизим... Нә этмәли, нағыл эдә биләрәм, «Лоскут тайфасы» бу яхынлыгда яшаян уаклара дейирдиләр. Сәнин бабан онларын бир һиссәсини өз тәрәфинә чәкиб бир-биринә салышдырмыш, сонра атаны батыр Гоная көмәйә көндәрмишди. Әдавәт гызышмышды. Гонай басгынлар этмиш, ҹамаат гачыб гоншу көлүн гамышлыглары ичәрисиндә ондан кизләнмишди... Кунанбай Гоная мәсләһәт көрмүшдү ки, о, гамышлығы яндырсын. Ҹамаат дәһшәт ичәрисиндә орадан чыхмыш, мүдафиәсиз адамлары дөймәйә башламышдылар... Эһ, кечмишләрдән нә данышаг... эт хөрәйи кәтирирләр, емәйә башласаг яхшыдыр, — дейә Суюндик өз сөзүнү кәсди.

Абай фикрә кетди. Онун гырмызымтыл чыраг ишығына зилләнмиш көзләринин дәринлийиндә парлаг бир гығылҹым

[1] Йә'ни дәмдәмәки, бир ҹүр олмаян, — «һәм бизимкиләрә, һәм сизинкиләрә».

ойнайырды. Тогжан ачыг бир сәмимиййәтлә гонағын үзүнә бахырды.

Ахшам емәйи кәтирдиләр. Гонаглары яхын гоһум һесаб этдикләриндән Суюндикин бүтүн аиләси онларла бир ердә сүфрә башында отурду. Тогжан атасы илә анасынын арасында, лап Абая яхын әйләшди. Абай инди ону ян тәрәфдән көрә билирди.

Гызын дүз, кичик бурнунун инчә хәтти Абая даһа фүсункар көрүнүрдү. Онун ағ-чәһрайы янаглары гуш түкү кими зәриф вә инчә иди. Узун гара һөрүкләринин арасында көзәл бойну ағарырды. Гулагларындакы балача сырғалар парлаг дамчылар кими титрәйир вә ихтиярсыз олараг нәзәри чәлб эдирди. Тогжан каһ гызарыр, каһ да бирдән-бирә ағарырды. О, бүтүн варлығыны ләрзәйә салан анлашылмаз, ени бир һиссин ағушунда иди. Абай енидән она марагла бахмаға башлады.

Суюндикин эви һәмишә шадлыг севән вә гонагпәрәст бир эв иди. Бу күн дә сүфрәдә һәр шей бол иди. Гарабас сары, сүмүк саплы ити бычагла газыны вә пийи доғрайырды.

Һамы бөйүк бир мәмнуниййәтлә емәйә башлады, емәкләр чох ләззәтли һазырланмышдыса да Абай санки онлары көрмүрдү. Тогжан да биләрзик вә үзүкләрлә бәзәнмиш ағ әлини касая кеч-кеч узадырды. Суюндик вә Асылбәй тез-тез Абая емәк тәклиф эдирди.

— Нә үчүн емирсән, әзизим? Көтүр, е! — дейә ону тәһрик эдирдиләр.

Исти хөрәкдән сонра гымыз кәтирилди, гонаглар һей ичирдиләр, сөһбәт узаныр, һисс олунмадан кечә кечирди.

Лакин Абай сөһбәтә гошулмурду. Эв саһибләри белә гәрара кәлдиләр ки, йәгин чаван гонағы юху басыр. Кишиләр чөлә чыхдылар, гадынлар онлар үчүн ер салмаға башладылар.

Абай өз ихтиярында, тәк галдығындан бир йүнкүллүк һисс этди. Чәкилиб бир тәрәфдә даянды. Суюндикин сөһбәти Абайы кәдәрләндирмиш, гәлбиндә ағыр гүссә оятмышды. Инди исә һәмин гүссә даһа да дәринләшмишди. Абайын үрәйи гейри-ади бир дуйғу илә долмушду.

Севкили... Абай инсаны һәйәчана кәтирән бу сөзә дәфәләрлә китабларда раст кәлмиш вә башгаларындан эшитмишди. Бу күн исә һәмин сөз маһнылардан, китаб сәһифәләриндән чыхараг, өзүнү бүтүн мә'на вә көзәллийи илә үзү инчә, гамәти көзәл, бахышы инсанын гәлбини чалан кәнч бир вүчудун чанлы тәчәссүмүндә, күлүшүндә, һәрәкәт вә тәбәссүмүндә өзүнү көстәрирди.

Севкили...

О, һәјәчан ичәрисиндә үзүнү улдузлу көјә тәрәф чевирди. Дағлардан әсән меһдә тәравәтли баһар нәфәси дујулурду. Абај бу тәмиз һавада һәвәслә нәфәс алырды.

Ај өз сејриндә иди. О, јаваш-јаваш ән јүксәк пилләјә, әлчатмаз әнкинлијә доғру сүзүрдү. О, јүксәлдикчә үрәкләри дә өзү илә бәрабәр ајдын вә булудсуз көјләрә чәкиб апарырды. Ајын бу ишығы дүз үрәјә сохулур, инсанын гәлбини севинч вә кәдәрлә долдурурду.

Дәвә һүркүчүндән Чинкиз јамачлары ајдын көрүнүрдү. Ај ишығындан күмүшү рәнкә чалан гарт дағлар мүркүләјирмиш кими һәрәкәтсиз һалда донуб галмышды.

Аулун әтрафындакы бөјүк гојун сүрүсү сакитчә узанмышды. Онлар сәссиз, сакит мүркүләјирдиләр. Асылбәј вә Адилбәј јатмаға кетмишдиләр. Алачыгларын тундуклары мөһкәм-мөһкәм бағланмышды. Ағ алачыглар парлаг ај ишығында мүркүләјирди.

Сујундиклә Гарабас атларын јанында гурдаланырды. Јаз кечәсинин тәравәти ичәрисиндә Абај јалныз онун өзү үчүн ачылмалы олан гејри-ади, көзәл бир сүбһүн јахынлашдығыны һисс едирди...

«Бу, севкидирми? Одурму?.. Әкәр бу севкидирсә, онда һәмин севкинин бешији дә кечә сакитлији илә әһатә олунмуш бу аләмдир...» — дејә һәјәчана кәлмиш гәлб өз-өзүнә пычылдајырды.

Ајлы кечә санки сүд көлүндә үзүрдү. Һиссләрин гүдрәтли ахыны Абајын синәсинә сығмырды. Онун гәлби гаһ дөјүнүр, гаһ да дајанырды.

«Бу нә демәкдир? Буну нечә баша дүшмәли? Мәнә нә олмушдур?»

Тогжанын ағ әлләри, инчә бојну Абајын көзү гаршысында чанланмышды. Онун сүбһү Тогжан иди.

Сән мәһәббәт сүбһү тәк көнлүмә нур сачырсан...

Буну онун үрәји охујурду. Илк севкинин илк нәғмәси она, Тогжана һәср едилирди... О бу нәғмәни өз-өзүнә тәкрар едирди. Сөзләр өзбашына, сәрбәст һалда ахыб кәлирди.

Гарабасын сәси ону фүсункар хәјалдан ајырды. О, Абајы алачыға чағырырды. Онлардан башга һамы јатмышды.

Јол узуну Абај өз нәғмәсинин сөзләрини һеј хатырламаға чалышыр, лакин онлар кери гајытмырды. Абајын јадында јалныз бирчә мисра галмышды:

Сән мәһәббәт сүбһү тәк көнлүмә нур сачырсан...

Гарабас вә Абај алачыға кирдикләри вахт Сујундик өз арвады илә галын ипәкдән тохунмуш гызылы пәрдәнин да-

лындакы һүндүр чарпайыда ятмышды. Йэгин ки, Тогжан да өз еринэ чэкилмишди. Гонагларын ерини ахшам чай сүзэн алянаг, чаван гадын салырды...

Абай ятаға доғру кетди. Бирдэн ипэк пэрдэ хышылдады, гапынын лап ағзында шолпалар сэслэнди, көзэл эндамлы Тогжан онун гаршысында көрүндү. О, элиндэ бир ипэк йорған кэтирирди. О, тэлэсмир, дейэсэн лап гэсдэн яваш-яваш кэлирди. Элэ бил, онун һэр бир аддымы көзэл күмүш зинэт ичиндэ сэслэнирди.

Чаван гадын Абая юмшаг, раһат ер салыб гуртарды. Һэлэ дэ ипэк йорғаны элиндэ тутуб даянмыш Тогжан явашдан гадына деди:

— Хаһиш эдирэм, аяг тэрэфдэн ятағы бир гэдэр галдыр!

Бу гыса сөзлэрдэ Абай өзүнэ — ялныз өзүнэ көстэрилэн бир гайғы һисс этди. Көрэсэн бир сөз десинми? О, данышарды, анчаг үрэйи енэ сыхылды. О, сөз тапмырды.

Тогжан ипэк йорғаны ятағын үстүнэ гоюб инчэ бир еришлэ гапыя тэрэф йөнэлди.

Бу, элбэттэ, бөйүк гайғыдыр, бэлкэ дэ, сөзсүз һөрмэт ишарэсидир. Анчаг элэ бу, вэссэлам? Доғруданмы һэр шей бунунла да гуртарды? Тогжан керийэ бахмадан кедирди. Ялныз гапынын ағзында о, гэрибэ бир чевикликлэ кери дөндү, күлүмсүнэрэк гапынын далында көздэн итди.

«Бу нэдир? Истеһзамы?.. Мэкэр мэн лайигсиз бир һэрэкэтми этдим?» — дейэ Абай дүшүндү вэ утанды. О, тез союнуб йорғаны башына чэкди.

Шолпанын күмүш сэси узаглашараг, алачығын гапысы далында эшидилмэз олду. Абайын үрэйи бэрк дөйүндү. Санки гачан бир ат таппылтысы онун гулагларында шолпанын сэсини батырырды. Будур, кечэ сакитлийи һэмин чинкилтини удду, санки көрүнмэз бир эл күмүш чинкилтисини сыхды...

Гарабас гара чырағы кечиртди.

Чырағын янмасынын вэ я сөнмэсинин нэ фэрги вар? Абайын көзлэри гаршысында бүтүн алэм парлаг шүа ичиндэ чилвэлэнирди. О, гаранлыг чөкдүйүнү дэ һеч һисс этмэди. Онун көзлэри юмулу иди, лакин хэялы чырпыныр, күчлү бир гасырға кими һара исэ учуб кедирди...

Сүбһ ачыланадэк Абай көзлэрини дэ юммады. Лап күн чыхан заман о мүркүлэди, анчаг алачыгда һэрэкэт башланан кими айылды, рэнки гачмыш вэ эзкин һалда аяға галхды.

Сэһэр тэравэтини дуймаг үчүн һавая чыхаркэн о, көзлэри илэ Тогжанын ятдығы алачығы танымаға чалышды. Суюндикин алачығынын лап яхынлығында икинчи бир алачыг гурулмушду, эһтимал ки, бу Асылбэйин алачығы иди. Онун

далында даһа бир алтыкөз алачыг көрүнүрдү. Олсун ки, бу да Суюндикин кичик арвадынын иди. Бу алачығын да түндуку ачыг дейилди. Тогжан вә анасы, йәгин ки, һәлә ятырдылар.

Суюндик исә аяға галхыб алачыгдан чыхмышды. Абай элә бурадача өз атасынын саламыны она етирди вә нә үчүн кәлдийини билдирди. Сөһбәт чох да узун чәкмәди, бир аздан сонра Суюндик Абайы чай ичмәйә апарды.

Тогжан чай ичмәйә кәлмәди. Асылбәй вә Адилбәй дә көрүнмәдиләр. Гарабас элә чайдан сонра сәһәр союғунда эвә гайытмаг үчүн дәрһал атлары йәһәрләмәйә кетди.

Абай бу аулу тәрк этмәк истәмирди. Гонагпәрәст, һөрмәтчил эв саһибләри өз эвләрини онун үчүн исти, раһат бир ювая дөндәрә билмишдиләр. Абайын үрәйиндән белә бир фикир кечди: «Каш мән бунларын яхын гоһуму олайдым!.. Истәдийим вахт тез-тез кәлиб-кедәр, гонаг олардым, кечә ятыб галардым...» Лакин кетмәк лазым иди.

Эв саһибләри алачыгда Абайла тәк галдыглары вахт Суюндик Зәринин вә Улжанын һалыны сорушуб деди:

— Аналарына салам етир, оғлум.

Дүнән ахшамдан бәри бир кәлмә белә данышмаян байбише[1] дә дилләниб Улжана салам көндәрди; Айгызы вә балача Камшаты хатырлады.

— Бир де көрүм, көзүмүн ишығы, Божейә верилән ушагчығаз нечә яшайыр? Языг Айгыз бу айрылыға нечә дөзүр? Ағлар ушағы көтүрүб яд адама вермәйә сизин нечә үрәйиниз кәлди?

Гадынын сөзләриндә һәм тәәччүб, һәм мәзәммәт дуюлурду. Онун суалларына Абай гысача чаваб верди, лакин байбише сакитләшмирди.

— Божейин арвады чох гәддардыр... Онун өзүнүн дә гызлары чохдур, чәтин ки, языг гызчығазын гайғысына гала билсин, — дейә байбише кәдәрлә сәсләнди.

— Йох, йох, бәс Божей нәдир? Арвады гайғы көстәрмәзсә, Божейин өзү бахыб бәсләйәр, — дейә Суюндик онун сөзләрини бир аз юмшалтмаға чалышды.

— Аһ, мән билмирәм... Анчаг эшитмишәм ки, онларын аулунда һамы дейир: «Мал-гарая һейфләри кәлди, тәһгирин мүгабилиндә гызы вердиләр». Одур ки, гызла чох пис рәфтар эдирләр. Ушағы наһаг ерә анасындан айырдылар!.. Языг Айгыз, йәгин ки, аягларыны зорла сүрүйүр, — дейә байбише яна-яна ағлады.

Өз рәғбәт вә сәмимиййәти илә байбише Абайын ярасына тохунду. Камшатла пис рәфтар эдилмәси шайиәси ону нара-

---

[1] Байбише — бөйүк арвад.

һат этмәйә башлады. Эвдә, Жидебайда, Гамшат һаггындакы бу хәбәр енидән һамыны кәдәрләндирәчәкди. Абай Айгызын вә нәнәнин бәдбәхт ушаг үчүн нечә дарыхдыгларыны, нечә ачы көз яшлары ахытдыгларыны хатырлады. Бу, һәлә ялныз Гамшатла айрылыг кәдәри иди. Бәс бу дәһшәтли ени хәбәрләр онлара чатса, онда нә олачагды? Дүнән Кулиншак, бу күн бүтүн бу аул... һамы, һамы дейир ки, Гамшат тәрк эдилмишдир, көләлийә верилмишдир, алчалдылмышдыр... О, кимсәсиз вә көмәксиздир. Әбәс ерә ки, демирләр! Жидебая гайыдан кими о, балача Гамшатла нечә рәфтар эдилдийини данышачагдыр. Атасы нә дейир десин, Абай буну эдәчәкдир. О, гәт'и гәрара кәлмишдир.

Сәфәр габағы енә гымыз кәтирилди. Гонаглары доюнча едиртмәдән гайытмаға гоймадылар.

Онлар Бөйүк алачығын янында бөйүкләрлә саламатлашдылар. Атлар тәрпәнди, ләкин Абай көзүнү Кичик алачыгдан чәкмирди. Ләкин онун тундуку әввәлки кими бағлы иди.

«Тогжан мәнимлә бир кәрә дә көрүшмәк фикринә дүшмәди! Һәтта аяға галхыб көрүшмәк дә истәмәди...» Белә фикирләшән Абай тез кетмәк үчүн гейри-иради олараг, аты гәзәблә гамчылады, лакин әзиз алачыға бир даһа бахмагдан өзүнү сахлая билмәди. Алачығын янында бир гадын көрүндү. О, башына гара чапан салмышды, ағ, узун палтарынын этәкләри ерә дәйирди. Бу, Тогжандырмы? Йәгин ки, о, еничә юхудан дурмушдур... Абая елә кәлди ки, о, күмүш шолпанын чинкилтисини айдынча эшидир. Бәлкә дә бу онун өз гәлбиндән гопан сәс иди? Анҹаг даянмаг яхшы дейилди...

Дәвә һүркүчләри, һәтта ады белә Абай үчүн чох яхын вә әзиз олан аул кәридә галды. Атлылар дағ ямачларындан кечәрәк, Гаровул чайынын саһили илә кедирдиләр. Абай атын башыны чәкди.

Бирдән о, яхынлашмагда олан ат таппылтысы эшитди. Һәйәҹана кәлмиш гәлб кечәки кими енидән ани бир үмидлә чырпынмаға башлады. Абай ҹәлд кери дөндү. Анҹаг атлы Сүюндикин аулундан дейилди. О, башга ердән кәлән гараяныз, күрәкли бир икид иди.

Атлы яхынлашды. О, лап ҹаван иди, бығ ери еничә тәрләмәйә башлайырды. Ҹаван оғлан үчяшар атлар кими гуйруғу кәсилмиш боз бир мадян минмишди. Йолчулара яхынлашдыгда салам верди. Онун үзүндә тәбәссүм ойнайыр, ағ дишләри мирвари кими парылдайырды.

О, йәгин ки, тәк кетмәйә дарыхдығындан сөһбәт этмәк үчүн өзүнү онлара чатдырмышды. Боз мадянын дөшү тамам тәр ичиндә иди, додаглары көпүкләнмишди, бурун таналарыны кенишләдиб ағыр-ағыр нәфәс алырды.

Һәр ики атлы ени йолчуну севинчлә гаршылады. Гаршылыглы сорғу-суал башланды. Чаван йолчу Суюндикин аулундан, Коменбайын оғлу Ербол иди.

Чох кечмәдән Гарабас Ерболла меһрибанчасына данышмаға башлады. Онлары динләйән Абай чаван икидә гаршы өзүндә рәғбәт һисс этди вә нәвазишлә она бахды. Ербол Суюндикин яхын гоһуму имиш, онун анасы Тогжанын анасы илә халагызы имиш!.. О, яхын адам кими даима Суюндикин эвиндә олурмуш. Күләр үзлү, сөһбәтчил оғлан дәрһал Абайын үрәйинә ятды.

Гаровулдакы сайсыз-һесабсыз гушлар Абайы һейрәтә кәтирди. О бу ерләрдә ова чыхмаг арзусунда олдуғуну билдирди. Ербол да дәрһал сорушду:

— Шаһинин вармы? Варынса, бизә кәл. Мән өрдәк вә газларын олдуглары ери сәнә көстәрәрәм.

Такежанын шаһини Абайда иди. Ерболун тәклифи Абайын хошуна кәлди. Дәвә һүркүчләриндән узаглашан кими, нә заман, нә бәһанә илә бир даһа, тезликлә бу ерләрдә олмаг фикри она әзаб вермәйә башлады. Ерболун бу дә'вәти она йол ачырды.

Ов сөһбәти онлары тез бир-бирилә яхынлашдырды. Онлар көһнә достлар кими сөһбәт эдирдиләр. Элә бил сөзләрин учу-бучағы йох иди.

Лакин, будур, онлар йолларын айрылдығы дәрәйә чатдылар. Ербол сағa тәрәф дөнмәли иди, Абайла Гарабасын йолу исә сола, Чинкиз силсилә дағларынын этәйинә Кункенин аулуна доғру иди.

Лакин Абай Ерболдан айрылмаг истәмирди, она көрә дә хаһиш этмәйә башлады:

— Бәлкә сән Колгайнара тәләсмирсән? Бизә кедәк!

— Әчәб ишдир! Сорушсалар ки, нә үчүн кәлмишсән, мән нә чаваб верәрәм? — дейә Ербол күлдү.

— Һеч кәс сорушмаз. Биздә бир гәдәр кәзәрсән, гонаг галарсан... Шаһинлә ова чыхарыг...

Абайын хаһиши чох үрәйә ятан иди. Икид бир дәгигә беләдүшүнмәдән:

— Бу, элә мәним өзүмүн дә чанымдандыр. — Лакин дурухуб бирдән: — йох, бачармарам! — дейә гәт'и чаваб вериб изаһ этди: — Ишим вар!

Чох кечмәдән о, йол йолдашлары илә саламатлашды, илк көрүш дәгигәләриндә олдуғу кими енә фәрәһлә Колгайнара доғру чапды. Онун күләрүзлүлүйү Абайын хошуна кәлмишди. О, Ербола һәсәд апарырды, ахы Ербол һәр күн Тогжанла көрүшә билир. Абай үчүн бу нә бөйүк бир хошбәхтлик оларды! Ербол исә, йәгин ки, гайғысыз һалда, сакит бир гәлблә

Тогжанла көрүшүр!.. Ербол Абайын сон тәсәллиси иди. Анҹаг о да узаглашырды... Абай үрәкдән истәдийи бир адам тапмышды, лакин о да көздән итди...

2

Онлар наһардан сонра Карашокийә чатдылар. Кункенин жениш ағ алачығынын ағзында вә мәтбәх алачығынын янында чохлу, күмүшлә бәзәнмиш йәһәрләри олан ат бағланмышды. Көрүнүр, Кунанбай йығынчаг дүзәлтмишди. Атларын дамғаларындан Гарабас дәрһал мүәййән этди ки, бунлар ялныз ән яхын адамларындыр.

— Бунларын һамысы Иркизбай, Жуантаяк, вә Топайдан кәлмиш адамлардыр, ади бир йығынчагдыр, — дейә тәәссүфлә әлавә этди: — Эһ, бүтүн атлар йәһәрлидир, йәгин ки, йола дүшмәйә һазырлашырлар, биз наһара кечикдик.

Абай ичәри кириб салам верди. Алачыг ағзына гәдәр ҹамаатла долу иди. Кунанбай һүндүр чарпайынын янында отурмушду. Онун чийинләри бүтүн галан адамлардан юхарыда иди, ағ көйнәйинин яхасы ачыг иди, түклү дөшү көрүнүрдү. Йола һазырлашан гонаглар гымызы ичиб гуртармыш вә Кунанбайын нәсиһәтләрини динләйирдиләр. Бә'зиләри ярыотурмуш, ярыгалхмыш һалда, башлары малахайлы, бир дизләри үстүндә донуб галмышдылар. Кунке чарпайынын далында, гапыя яхын бир ердә отурмушду. Онун янында отурмуш гоча Жумабай гымыз гарышдырыб төкүрдү. Абай да онларын янында отурду вә атасынын бу сөзләрини эшитди:

— Мәни инандырмаға чалышырлар ки, сәһв эдирәм, онлар ени әдавәт төрәтмирләр... Яхшы, инанырам. Ола билсин ки, өз зәрәримәдир, анҹаг инанарам, — дейә о, бу сөзләри гаш-габаглы һалда уҹадан гейд этди: — Өз көзләримлә көрүб инанана гәдәр дөзәҹәйәм. Мәним һәгиги достум кимдир? — Бу сөзләрлә Кунанбай өзүнүн низә кими батан тәк көзү илә эвин габаг тәрәфиндән тутмуш гапылара гәдәр һамыны ҹәлд нәзәрдән кечиртди, көзүнү Жуантаяк вә Топай гәбиләләринин башчыларынын үзүнә дикди: — Ким достумдурса, гой мәнимлә бир ердә дөзсүн! Дөзүн, анҹаг һәр шейә һазыр олун... Мән ата минән кими янымда олун. Белә этсәниз һәм аллаһын, һәм дә мәним гаршымда һаглы оларсыныз. Даһа мәним нә башга бир арзум, нә дә хаһишим вар, — дейә о, сөзүнү элә гуртарды ки, куя бу сөзләрлә: «Ким һазырлашмышса, кедә биләр» — демәк истәйирди.

Һамы бир сәслә она тәрәфдар олду:

— Сән истәйән кими олаҹаг!

— Гой сән дейән кими олсун!

Абай өз-өзүнә дүшүндү: «Элә бил ки, анд ичирләр! Йәгин, атам онлары сынамаг вә чиловларыны даһа бәрк чәкмәк үчүн бурая чағырмышдыр...»

Кунанбай «дост» сөзүнү еничә демишди ки, Абай һамыя нәзәр салды вә гейри-иради дүшүндү: атасынын дост адландырдығы адамларын һеч бири я Абая таныш дейилди, я да чох аз таныш иди. Әввәлләр атасы Байсалы, Каратайы, Божейи, Суюндики вә Тусипи дост адландырырды. Лакин онлардан һеч бири бурада йох иди. Һәтта бу яхынларда Кунанбайын Абайы янына көндәрдийи Кулиншак да бурада йох иди. Бурада нә исә башга бир иш вардыр. Бу ени достлар кимләр иди? Бәс көһнә достлар һаны? Йохса, бурада ени, кизли бир нийјәт вардыр?

Абай Каркаралинскдән гайытдыгдан сонра бу әгидәйә кәлмишди ки, чәкишмә вә әдавәт шәһәрдә эдилмиш барышыгла гуртармыш, бу барышыг да бәдбәхт ушағы Божейә вермәклә мөһкәмләнмишдир. Деди-году вә шайиәләр дә санки кәсилмишди. Халг арасында нә барәдә пычылты кетдийини о, сорушмамышды.

Гонагларын чоху дағылышмышды. Кунанбай ики-үч башчыны өз янында сахлады, лакин бу яхын адамлар ичәрисиндә дә о, тәмкинли вә кәркин бир вәзийјәт алмышды. Абай Суюндикин янына этдийи сәфәри һаггында она бир сөз данышa билмәди.

Мүнасиб бир вахт тапдыгда о, атасынын гаршысында һесабат верди. Абай бурада галмаг истәмирди, элә бу күн о, Жидебая, анасынын янына кетмәк истәйирди. Лакин өз арзусуну атасына билдирдикдә Кунанбай онун сөзүнү кәсиб деди:

— Гызсан, кәлин-кәлин ойнаясан? Анандан айрыла билмирсән? Арвадларын янында галмаг сәнин үчүн мәним янымда галмагдан яхшыдыр? Бурада сән адамлар көрүрсән, ағыллы нитгләр эшидирсән, яшамағы өйрәнирсән. Бәс орада нә өйрәнәчәксән?

Абай дахилән бунунла разылаша билмәзди. «Әкәр сән атасанса, о да анадыр. Оғлу һәм ата, һәм дә ана бөйүдүб тәрбийәләндирир...» — дейә о, өз-өзүнә дүшүндү, лакин атасына ачыгчасына э'тираз этмәйә чүр'әти чатмады.

— Шаһиним орада галыб, — дейә о, ярыкөнүл сәсләнди. Чөл гушлары чохалыб, Жидебая ова кетмәк истәйирәм.

Бу арзу Кунанбая айдын иди. О, э'тираз этмәди.

— Ики күн дә бурада гал, — деди. — Сабаһ сәни Байдалынын янына көндәрмәк истәйирәм. Сонра өз еринә гайыдарсан.

Бу, Абайын үрәйиндән иди. Дәрһал гәлбиндә бир йүнкүллүк һисс этди. Лакин алачыгдан чыхаркән о, дүшүнмәйә башлады.

Әввәлҹә Кунанбай ону әдавәт бәсләдийи Кулиншакын јанына көндәрди, сонра Кунанбайын чохдан бәри арасы дәйдийи һамыја мә'лум олан Суюндикин јанына јоллады. Бу гочалардан Абай өз атасы һаггында һеч дә тә'рифли сөзләр эшитмәди. Инди исә атасы ону Божейин јолдашы Байдалынын јанына көндәрмәк истәјир...

Бурада нә әһвалат вар? Нә үчүн атасы онлара аид олан тапшырығы мәһз Абай васитәсилә көндәрир? Кунанбай, еһтимал ки, дүшмәнчилик етдийи адамларын јанына гәсдән ону көндәрир. Јәгин ки, о, белә фикир едир: «Гој көрсүн ки, бунлар дүшмәндирләр, гој онлары јахындан танысын, онда мәни баша дүшәр вә гијмәтләндирәр...»

Јохса, бу белә дејил? Абай енидән дәрин фикрә кетди. Ҹәнкәлликләр! Она елә кәлирди ки, гаранлыг, долашыг ҹәнкәлликләрдә вејилләнир, силаһсыз, аҹиз һалда киминсә гәддар ирадәси илә бураја атылмышдыр...

Ики күндән сонра Абай енә дә Гарабасла бирликдә Байдалынын јанына кетди.

Бурада Кулиншак вә ја Суюндиккилдә олдуғу кими дејилди, ону нә хош сифәтлә гаршылајан олду, нә дә гонаг едән. Онлар бөјүк алачығын кандарындан ичәри гәдәм гојан кими Байдалынын аҹыглы сәси ешидилди,— о, кимә исә һирсләнмишди.

Исти, хәфә алачыгда сәлигәсизлик һөкм сүрүрдү. Гапынын лап ағзында малдар гадын гојун пендири тутмаға һазырлашырды. Алачығын ортасында бөјүк бир газан гајнајырды. Байдалы кичик, гарајаныз бир гызы шапалаглајырды.

— Рәдд ол бурадан! Мәл'ун, раһатлыг вермирсән! — дејә о, гышгырыб ушағы итәләди. Гыз горхудан аз гала ода дүшәҹәкди. О, һөнкүрә-һөнкүрә ағламаға башлады. Гыз әввәлҹә бәркдән һөнкүрүб зырылдајырды, сонра исә ағламагдан боғулду, көмкөј көјәрди.

— Бу ахмағы бурадан итир! Онун бурада ији-тозу да галмасын! — дејә Байдалы арвадына әмр едиб гызы алачыгдан говду.

Абай вә Гарабас алачыға кирдиләр, салам вериб отурдулар. Байдалы онларын саламыны сојуг алыб үрәксиз һалда көрүшдү.

Евдә пендир тутуланда, газан бош олмур. Бу, гонаглара әт вермәјәни севмәјәнләр үчүн јахшы бәһанәдир. Һај-күј вә сәлигәсизлик һөкм сүрән алачыгда Абай ләнкимәк истәмәди. «Гој гонаг етмәсинләр, даһа јахшы!» — дејә о, фикирләшди вә үрәјиндә Гарабаса күлдү, чүнки Гарабас һәјатында һәр шејдән артыг емәклә марагланырды. Әт хөрәји вә ахшам емәји онун бүтүн диггәтини ҹәлб едәрди, бә'зән Абай кет-

мәйә тәләсәндә, Гарабас ону кечәләмәйә сахлайырды, чүнки һәмин эвдә ахшам емәк үчүн гахачланмыш әт верирдиләр.

Гарасаггал, сәрт эв саһиби көзүнү гапыя зилләйиб отураг, бир дәфә олсун гонаглара тәрәф дөнмәди, сонра «һеч олмаса гымыз кәтир...» дейирмиш кими башы илә арвадына ишарә этди.

Гарабас кәмәрини ачды, даһа раһат отурмаг истәди, лакин Абай эв саһибләринин һалыны баша дүшәрәк, чох галмаг фикриндә олмады. Гымыз кәтирилдикдә Байдалы өзү ону чалхалады вә габлара төкүб гонаглара пайлады.

— Һарая кедирсиниз? Нә иш үчүн?

Абай атасынын тапшырығыны дәрһал она етирди.

Мәсәлә енә торпаг һаггында иди. Жайляуя көчмәздән эввәл, Кунанбай кечән ил Карашокидә Бокенши гәбиләсиндән алдығы вә Байдалынын отлаглары илә һәмсәрһәд олан торпаглар әвәзинә, һәмин гәбиләйә ени торпаглар вермишди. Инди о, Байдалыдан хаһиш эдирди ки, Сукирин вә Суюндикин аулларына онун отлагларындан истифадә этмәйә ичазә версин.

Абайы динләдикдән сонра Байдалы гаш-габағыны саллады вә узун заман сусараг, көзләрини кәнчин үзүнә зилләйиб бир кәлмә дә чаваб вермәди. Лакин Абай онун көз гырпмаян бахышындан өзүнү итирмәди, онун үзүндә ялныз сәмими бир тәәччүб һисс эдилирди, санки о нә үчүн көзләрини мәним үзүмә белә зилләмишсән? — дейә сорушурду.

Хейли сусдугдан сонра Байдалы деди:

— Гой белә дә олсун! Суюндик вә Сукир өз ауллары илә орада гала биләрләр. Мән даһа нә дейә биләрәм?

Бу, мәрд, мөһкәм бир адамын гәрары иди. О, гәлбиндә нифрәт эдиб, гәзәбләнсә дә, сөһбәти узатмаға, мүбаһисә этмәйә, хаһиш этмәйә башламады. Абай гымызы ичиб эв саһибинә тәшәккүр этди вә йола дүшмәк истәди, лакин Байдалы енидән сөзә башлады:

— Мән онун тәклифини гәбул эдирәм. Анчаг сәнин атана сөзүм вар, сән буну дүрүст она чатдыра биләрсәнми?

— Дейин, ағсаггал. Мән сизә сөз верирәм ки, дейәчәйиниз сөзләрин һамысыны атама чатдырарам, — дейә Абай чаваб верди.

Онун сөзләри Байдалынын хошуна кәлди.

— Әкәр мән башгалары васитәсилә бу сөзләри она чатдырмаг истәсәйдим, деди-годуя вә мүхтәлиф шайиәләрә сәбәб оларды. Сәнә исә, атанын өзүнә дейәчәйим кими дейирәм, — дейә Байдалы сөзә башлайыб енә фикирли һалда сусду.

— Элә бил дүнән биз Каркаралинскдә издиһамлы бир йығынчагда демишдик: «Гой бизим арамызда сүлһ вә достлуг бәргәрар олсун»! — дейә Байдалы сөзүнә давам этди:

— Бәс бизим о сулһумуз бу күн нәйә бәнзәйир? Барышыгдан сонра да Кунанбай мәни сыхышдырырса, бу чүр сулһүн әввәлки дүшмәнчиликдән нә фәрги вардыр? Мәним тагсырым нәдир? Биз жикитекләр сәнин атанын гаршысында нә күнаһ этмишик? Бизим улу бабамыз Кенкирбай сизин улу бабаныз Иркизбая хейир-дуа вермиш, ону өзүндән сонра бәй гоймушдур. Мәкәр онун өз доғма оғуллары йох иди? Анчаг о демишди: «Һөкмранлығы Иркизбай әлинә алачагдыр». Будур, инди Кунанбай бизим һамымыздан учадыр, һөкмранлыг да, шан-шөһрәт дә онундур. Бәс нә үчүн о бизим гәбиләни тапдаламагдан әл чәкмир? Бәс нә үчүн о бизә раһатлыг вермир?.. О, һей бизи итәләйиб дейир: «Тез олун!.. Өзүнүзү ода атын!.. Истәдийимә наил олмасам, раһатланмаячағам!..» О, чавабмы истәйир? Мәним бу сөзләрими она етир: «Әкәр о, бизи тә'гиб этмәкдән әл чәкмәсә, өз башына бәла кәтирәчәкдир. Буну тәкчә мәним адымдан етирмә, элә белә дә де: бу салам бүтүн Жикитек гәбиләсиндәндир...» Торпағы исә гой көтүрсүн! Тәкчә бу отлағы йох, бүтүн ерләри көтүрсүн!..

Байдалы буну дейиб әлини елләди.

Алачыгда сакитлик иди. Очаг бәрк аловланырды. Аловун узун дилләри шор бишән бөйүк газанын алтыны ялайырды. Гатылашмыш айран ағыр-ағыр гайнайыб көпүкләнирди. Байдалы данышыр, Абай исә газанда гайнаян маедән көзүнү чәкмирди... Сон нөгтәйә чатдырылан һәйәчан да бу чүр гайнамырмы? Бу гайнаян газан кими о да бир ердә чошмур. Гәзәб каһ бурада, каһ орада ашкара чыхыр. Будур, о гәзәб, Кулиншакын инчиклийи, Суюндикин ачы сөзләри, Божейин нифрәти... Инди исә — Байдалы...

Байдалынын нитги тәмкинли вә гыса иди, лакин бу нитг нә гәдәр дәрин яралары тәрпәтди, нә гәдәр ачы фикирләри оятды, нә гәдәр долашыг дүйүнләрә тохунду! Онун гыса нитги узун чәкишмә илләринин, мәзәммәт вә иттиһамлары илә дамчы-дамчы топланмыш, тәкзибэдилмәз, сүбут олунмуш иттиһамларла долу иди...

Абай өзүну заһирән сакит көстәрирди. О, һәтта Байдалы илә разылашыб-разылашмадығыны да билдирмәди, онун вәзифәси гулаг асыб ядында сахламагды. О, гамчысыны ердән көтүрдү, малахайыны башына гойду вә эв саһиби илә саламатлашмаг истәди, лакин Байдалы енә данышмаг истәйирмиш кими ериндән тәрпәнди. Абай енидән малахайыны көтүрдү.

Гочалар союгганлы олмағы вә дәрин фикирләри үрәкләриндә сахламағы бачарырлар, лакин фыртына вә сакитлийин бу чүр ани дәйишилмәсини, бу чүр ирадә күчүнү вә өзүнә һаким олмаг бачарығыны Абай илк дәфә көрүрдү. Еничә гәзәбдән чошан Байдалы бирдән тамамилә сакитчә данышмаға башлады:

— Сән, йәгин ки, Каратайы тез-тез көрүрсән? О, адам дейил, гызыл парчасыдыр! Һейф ки, зәиф Кокше нәслиндәндир, Иркизбай гәбиләсиндә анадан олмуш олсайды, чох йүксәләрди!

Бир гәдәр сусдугдан сонра сөзүнә давам этди:

— Бир дәфә биз, йә'ни Каратай, Божей, Байсал вә мән мүхтәлиф мәсәләләр һаггында сөһбәт эдирдик, сонра ким исә суал верди: «Таныдығымыз адамлардан ән сәхавәтлиси кимдир?» Һамы фикрә кетди. Байсал, йыртычы мешә һейваны кими күнәшин алтында узаныб көзләрини гыймышды. Бу суала Каратай чаваб вериб деди: «Ән сәхавәтли адам Кунанбайдыр». Бир аздан сонра башга бир суал верилди: «Ән көзәл данышан кимдир?». Енә дә Каратай чаваб верди: «Ән көзәл данышан адам Кунанбайдыр». Биз үчүнчү дәфә дә сорушдуг: «Һамыдан яхшы кимдир?» Чавабы енә Каратай верди. «Һамыдан яхшы Кунанбайдыр». Бу заман Байсал башыны ястыгдан галдырыб она гышгырды: «Эй; түлкү, нә чәрәнләйирсән? Кунанбай сәхавәтлидир, Кунанбай көзәл данышандыр, Кунанбай яхшы адамдыр... Онда нә үчүн биз баш галдырыб онунла мүбаризә эдирик?» Каратай дәрһал чаваб верди: «Аһ, аман аллаһ, мәкәр Кунанбайын гүсурлары бизи инчидир? Онун һәр шейи яхшыдыр, ялныз онда рәһмдиллик чатышмыр, она көрә дә биз онунла чәкиширик...» Байдалы буну дейиб Абайын үзүнә бахды: — Көрүрәм, сән сөзләри яхшы баша дүшүрсән. Йәгин ки, сәнин атан бу сөһбәти эшитмәмишдир. Бунлары она нағыл эт. Каратай онун рәһмсизлийинин вә гәддарлығынын аз шаһиди олмамышдыр, мәкәр бунлары саймагла баша кәләрми? — Жикитекләр дә һәр күн көрүр вә билирләр ки, о нә адамдыр... көрүнүр, «бағышлайырам» сөзүнү өлән күнәдәк биз ондан эшитмәйәчәйик!

Байдалы сусду.

Кери дөнәркән Абай һеч бир ердә даянмаг истәмәди. Бу күн онун эшитдикләри һәм чох ағыр, һәм дә ибрәтли иди. Аулдан чыхдыгдан сонра о, Гарабаса тәрәф дөнүб деди:

— Кәл өтүшәк:

Гарабас чыдыр һәвәскары дейилди, лакин һәлә гаранлыглашмамыш Карашокийә чатмаг үчүн тәләсмәк лазым иди. Һәм дә онун гара мадяны Абайын Аймандайындан һеч дә кери галмазды.

— Яхшы, кәл өтүшәк! — дейә о, разылашыб ирәли чапды. Онлар узун заман чапдылар. Рәгибләр һей бир-бирини өтүрдүләр, лакин һеч бири тәслим олмурду. Гарабас ирәли кечдикдә, чапышманы даяндырмағы тәклиф эдирди, лакин Абай өз Аймандайыны гамчылайыб она чатараг гышгырырды: «Сүр, сүр!» Беләликлә, өтүшмә давам эдирди. Гарабас

өз-өзүнә фикирләширди: «Байдалы она яман тохунмушдур!.. Көр нечә янър!»

Күн батан вахт атлары көпүк ичәрисиндә, онлар Карашокийә чатдылар.

Аулун архасында дашлы бир тәпә йүксәлирди. Абай өз атасыны Майбасарла бурада отурмуш көрдү. Абай атдан сычрайыб йүйәни Гарабасын үстүнә туллады, тәпәйә доғру кетди.

Кунанбай баша дүшдү ки, оғлу бүтүн йолу чапараг кәлмишдир. Йорға сәмәнд ағыр-ағыр нәфәс алыр, бөйүрләри галхыб-энирди, о, сакитләшмәк билмир, йүйәнини гопармаға чалышыб дартынырды. Абайын нечә чапдығыны баша дүшмәкдән өтрү Кунанбайын уста көзү кифайәт иди.

Лакин Кунанбайын диггәтини бу чәлб этмирди. О, хырдачы адам дейилди, аты нийә сүрүб йормушсунуз дейә ушаглары өз мәзәммәти илә тәнкә кәтирмәзди. О, ат ахсадығы вә я лап йыхылыб өлдүйү вахт белә ушаглары сөймәзди, нә олсун, чаванлыгда бәрк ат сүрмәк ади бир әйләнчәдир.

Кунанбайы башга бир мәсәлә мәшғул эдирди. Абай һәтта эвә белә кирмәдән дәрһал атасынын янына тәләсмишди. Кунанбай диггәтлә оғлунун үзүнә бахды. Кәнчин көзләри парылдайыр, янаглары яныр, бурун пәрәкләри ятыб галхырды. Ондакы бу дәйишиклик нә демәкди? О, ади сакит Абая һеч дә охшамырды...

Оғлу яхынлашды, Кунанбай ондан сорушду:

— Сәнә нә олмушдур? Нәдән өтрү белә һәйәчанланмышсан? Даныш, көрүм нә олмушдур?

Онун һалыны атасынын дәрһал баша дүшмәси Абайы тәәччүбләндирди. О, Кунанбайын янында отурду, Байдалы илә олан бүтүн сөһбәтин бир кәлмәсини белә бурахмадан она данышды.

Сөһбәт эдәркән о, атасына диггәтлә нәзәр етирирди. Әввәлчә Кунанбай ону сәбрлә динләди. «Биз жикитекләрин тагсыры нәдир?» сөзләрини эшитдикдә исә о, гаш-габағыны саллады вә низә кими дәлиб кечән нәзәрини оғлуна дикди, санки киши өз-өзүнә белә бир суала чаваб вермәйә чалышырды: «Бәс көрәсән Абайын өзү буна нечә бахыр?»

Атасынын бахышындан Абай өзүнү итирмәди, о, нәинки Жикитек гәбиләсинин инчиклийинин бүтүн ағырлығыны атасына чатдыра билди, һәтта элә бил өз дәлилләрини дә Байдалынын сөзләринә гошду. Атанын оғул илә үз-үзә даяныб тамамкамал анлашма вахты чатмышды.

Абай Жикитек гәбиләсинин һәдә илә долу саламыны етирмәклә сөзүнү гуртарды. Кунанбай әввәлки кими сусурду. Буну көрдүкдә Абай бир аз даяныб сонра Каратайын сөз-

ләри һаггында Байдалынын сон һекайәсини атасына нағыл әләди. «Инди о данышмалыдыр! — дейә Абай гәт этди. Анчаг о, нечә вә нә данышачагдыр?..» Абай сәбирсизликлә чаваб көзләйирди.

Кунанбай онун фикрини баша дүшдү. Чаваб вермәк лазымды. Каратая вә Байдалыя дейил, чаваб көзләйән өз оғлуна о, бир сөз демәли иди. Атасынын дүшмәнләринә оғлунун гиймәт верә билмәси үчүн бир чаваб лазымды.

— Каратай тәчрүбәли атсүрәндир. О, һарада чапмаг, һарада аддым-аддым кетмәк лазым кәлдийини билир[1]. Бәлкә дә о, һаглыдыр, — дейә Кунанбай сөзә башлады: — Анчаг мәнә белә кәлир ки, инсанын бу вә я дикәр ләягәтиндән онун гүсурлары да доға биләр. Мән әзмкарлығы вә инадкарлығы инсанын ән бөйүк мәзиййәти һесаб эдирәм. Она көрә дә әкәр мән бир шейдән япышмышамса, бәрк япышырам. Ола билсин ки, мәним бә'зи сәһвләрим дә элә бурадан мейдана чыхыр.

О сусду вә ағаппаг ағарды.

— Инсан ки вар, аллаһын гулудур. Гулун исә азмы гүсуру олур? — дейә Кунанбай әввәлкиндән даһа сакит һалда сөзүнә давам этди.

Абай бирдән һисс этди ки, онун атасы бөйүк адамдыр. Долайы йолла да олса о, өзүнүн һаглы олмадығыны э'тираф эдир. О, башгаларыны тагсырландырыб өз сәһвини пәрдәләйән Байдалы дейил, о, кәлиши көзәл сөзләр демәк хатиринә данышмыр, йох, онун сөзләриндә дәрин мә'на кизләнмишдир. Кунанбайын гәлбиндәкиләри баша дүшмәк, кәлә-көтүр дағ гатларында йол тапмаг кими чәтиндир...

Атанын өз мәгсәди, өз йолу вар; оғлун да өз мәгсәди, өз йолу. Абай әзкин һалда, өз фикирләринин дүйүнләрини ача билмәдән чыхыб кетди.

3

Жидебая гайытмаздан әввәл Абай атасындан бу яй, көчүнә заман вә һарая апарачағыны сорушду. Кунанбай әввәлчә Бөйүк аулун көчмәсини тапшырды. Лакин бу ил көчүн йолу ени иди; жайляу үчүн бу ил ашырымын о тайындакы Баканас вадиси мүәййән эдилмишди.

Баканас вә Байкошкар Тобыктынын яй отлагларында ән бөйүк чайларды. Әввәлләр Кунанбайын ауллары яйда Байкошкарда ерләширди, Баканас исә Кокше гәбиләсинин иди.

---

[1] Тәрчүмә олунмаз сөз оюнудур. Бу, эйни заманда «Каратай өйрәнмиш чандыр. О, һәятын нә олдуғуну яхшы билир» демәкдир.

Инди исә Кунанбай Каратайла әдавәтли олдуғундан, көрүнүр, онун жайляусуну тутмағы гәт этмишди.

Бурада, шүбһәсиз ки, башга мүлаһизәләр дә варды. Үч гәбилә, йә'ни Бокенши, Жикитек вә Кокше әһли яйда бирләшиб, бир ерә көчмәйә һазырлашырдылар. Байдалынын Абай васитәсилә этдийи һәдәләр бош ерә дейилди, ялныз өз һәмфикирләрини әтрафына топлаян бир адам белә данышa биләрди. Кунанбай өз аулларынын бир һиссәсини жикитекләрин торпағына кечирмәли иди ки, онларын ичәрисиндә баш верән бүтүн һадисәләрдән, һәр бир сөз вә һийләдән, һәр бир кизли аддымдан хәбәр тута билсин.

Зәринин Бөйүк алачығыны орая көндәрмәк һәр шейдән әлверишли иди, чүнки бу эвә бүтүн тобыктылылар һөрмәт эдирдиләр. Бундан әлавә Улжан гонагпәрәст, садә вә сәхавәтли иди, Кункенин тайы дейилди. Онун һөрмәтчиллийи һамыны өзүнә тәрәф чәлб эдирди. Улжан өз рәфтары илә үрәкләри юмшалдыб тәмизләйә биләрди.

Кунанбай бүтүн бунлары көтүр-гой этдикдән сонра Бөйүк аула әмр верди ки, ашырымын о тайындакы Баканаса көчүб, бокеншиләрлә бир жайляуда ерләшсинләр.

Абай атасынын кизли нийјәтләриндән хәбәрдар дейилди. Онларын аулунун галанлардан айры көчмәси она гәрибә көрүнсә дә, Абайын көзләриндә севинч гығылчымы парылдады. Гаровул саһили боюнча Баканасадәк кетмәк Суюндикин аулунун яхынлығында олмаг демәкди. Бу вахтадәк Абай Тогжан һаггында дүшүндүйү заман она элә кәлирди ки, онларын чығырларынын растлашмасы бир даһа гисмәт олмаячаг, һәтта бу чығырлар яхынлашмаячаглар да. Амма будур, бу күн чала-чухурлу һәят йолу ону енидән Тогжанын аулуна кәтирди!..

Сон заманлар Тогжаны фикирләшәркән һәмишә ону ағыр бир һисс бүрүйүрдү, инди исә Абай өз севинчини кизләдә билмәди. Атасынын сөзләрини эшидәркән о, гыпгырмызы гызарды. Кунанбай буну көрдүсә дә, лакин сорғу-суал этмәди. Әлбәттә, Абай бу чүр көчмәйә гаршы э'тираз этмәзди, мадамки онлар айрыча көчмәли олурдулар, о әмин дейилди ки, аулларынын тамамилә тәк кетмәси яхшыдыр? О ялныз өз шүбһәсини атасына билдирди. Анчаг Кунанбай да һәр шейи габагчадан дүшүнмүшдү.

— Сиз тәк олмаячагсыныз. Сизин ардынызча ән азы он башга аулумуз кедәчәкдир, мән онлара сизин далынызча көчмәйи әмр этмишәм, — дейә ата оғлуна чаваб верди.

Һәр шей барәсиндә данышыб разылыға кәлдикдән сонра Абай Жидебая гайытды.

Тогжана раст кәлмәк, ону бир даһа, ола билсин ки, дәфәләрлә көрмәк мүмкүн олачагды, тале ону нә гәдәр көзлэнил-

мәз, гиймәтли бир тапынты илә мүкафатландырмышдыр! Йолда о, бүтүн дүняны унутмушду, онун фикри ялныз Тогжанын янында галмышды, ялныз онун хәялы Абайын көзү гаршысында заһир олурду.

«Мәним еканә севкилим! Мәним үмидим!» дейә о, тәкрар эдирди. Сөзләр гейри-иради олараг, онун үрәйиндән гопур вә өзүнү ирәли апаран Аймандайын аяг таппылтысы илә һәмаһәнк олурду. Оһ, әвәзсиз дәгигәләр! Ганадлы кәнчлик, синәдә чошан алов...

Карашокидән Жидебаядәк Абай атыны бәрк йортма сүрдү. Бу йол һеч вахт белә гыса олмамышды. Абай нечә кәлиб чатдығыны өзү дә һисс этмәди.

Жидебайда артыг һамы алачыглара чәкилмишди. Бу ил Гаровул чайы чох бәрк дашмыш вә чәмәнләр чохдан көмкөй көйәрмишди. Алачыглары ағаран ауллар санки фәрәһлә гонаглары дә'вәт эдирди. Онун әтрафына топлашмыш гоюнгузу сүрүләри мәләшир, гузулар аналарынын далынча гачышыр, итләр һүрүшүрдү. Адамлар ора-бура вурнухур, һайкүй салырдылар. Абай Бөйүк алачығын янында атыны сахлайыб аналары илә саламлашды вә көчмәк һаггында атасынын эмрини онлара етирди. Жайляу бу ил чох тез көйәрмишди. Чинкиздә ерләшән ауллар дағ әтәкләринә көчмәдән, бирбаша яй отлагларына кетдиләр, демәли, Бөйүк аул да кери гала билмәзди.

Улжан бунунла разылашдыса да, лакин оғлуна чаваб верди ки, тез һәрәкәт эдә билмәйәчәкдир, йыр-йығыш этмәк, тайлары бағламаг, гышлагда галанлары ерләшдирмәк, бүтүн бунлар азы беш-алты күн вахт истәйирди.

Абай һәйәчанланды. «Бирдән Суюндикин аулу дағлары ашыб узаглашар, сонра онлара чат көрүм нечә чатырсан?» — дейә о, дүшүндү. Ахы дост аулларын бир ердә көчмәси адама бөйүк зөвг верир! Бир ердә һәрәкәт этмәк, күндүз вә кечә истираһәти үчүн бир ердә даянмаг! Бундан әлавә, жайляуя кедән йолда, дүшәркә ерләриндә һәмишә йүнкүл алачыглар, дахмачыглар, чадырлар вә шатрлар олур. Бирисини көзүн тутдуму, сакит, айлы кечәләрдә ялныз бир шатрда көрүшмәк нә яхшыдыр!.. Яшлы икидләрдән Абай индийәдәк өзүнә мә'лум олмаян белә фәрәһли дәгигәләр һаггында чох эшитмишди.

Ананын гәрары гәт'и иди. Аул тәсәррүфаты илә әлагәдар олан ишләрдә Улжан һәмишә өз билдийи кими һәрәкәт эдәр, һәтта Кунанбайла да һесаблашмазды. Абайын үрәйи нә гәдәр чырпынса да, она табе олмаг лазым кәлди.

Ахшам емәйи заманы Абай балача Камшатын нечә яшадығыны Зәрийә вә Улжана хәбәр верди. О, һеч бир шей кизләтмәдән, бүтүн эшитдикләрини тәфсилаты илә данышды.

Гой ағласынлар, дәрд чәксинләр, лакин Қамшатын ағыр талеи һаггында даһа сусмаг олмаз!

Зәри дәриндән аһ чәкиб Кунанбайы ачы-ачы мәзәммәт этди. Улжан бир нечә дәгигә динмәзчә отурду, сонра Абая мүрачиәтлә:

— Бу барәдә һәлә, — деди, — Айгыза бир шей демә. Онун бағры онсуз да гүссәдән партлайыр... Сәһәр о, нағыл эдирди ки, гызы юхуда көрмүшдүр, куя Қамшат янар очаға дүшүб...

Сонра о, әлавә этди:

— Суюндикин арвады һәгиги, гайғыкеш вә бала севән бир анадыр. О, әбәс ерә данышмаз, Чинкизә чатарыг, бир нәфәр яшлы адамла Қамшатын янына кедәрсән, өз көзләринлә бахарсан, һәр шейи өйрәндикдән сонра атанла данышарыг. Онда Айгыза да нағыл этмәк олар.

Бу тәклифи һамы бәйәнди...

Он күн кечдикдән сонра Кунанбайын Бөйүк аулу сыра дағларындан кечди, жикитекләрин вә бокеншиләрин торпаглары илә гоншулугда динчәлмәк үчүн даянды.

Бурая Кунанбайын дедийи кими, чәми она гәдәр аул көчмүшдү. Лап сон күнәдәк онлар габагчадан Чинкизин әтәкләриндән һәрәкәт этмиш олан бокенши вә жикитекләрин көчләринә чата билмәмишдиләр. Көрүнүр ки, Бөйүк аул башга ауллардан яваш кедирди.

Элә илк күндән э'тибарән һәр тәрәфдән онлара дәстә-дәстә гадынлар кәлмәйә башламышды. Гадынлар адәт үзрә Зәрийә әт вә гымыз пайы кәтирир, һабелә Бөйүк аула салам етирирдиләр. Гоча Зәрини һеч кәс унутмамышды. Кунанбайла күсүлү олмаларына бахмаяраг, Божей, Байдалы, Сукир вә Суюндикдән башга, бу ерләрдә яшаян гоһумларын һамысы Зәринин янына кәлмишди. Зәринин эвиндә һамыны севинчлә гаршылайырдылар, кәлмәйәнләри исә хатырламырдылар, куя онларын йохлуғу һисс эдилмирди.

Жайляуя кәлдикдән бир күн сонра Абай Һабитханла Божейин аулуна кетди. Бу аул гәрбдәки яшыл тәпәнин о тайында, ширин сулу көлүн саһилиндә гурулмушду. Онлар күнорта заманы, емәк вахты бурая чатдылар. Дәрһал көзә чарпырды ки, Божейин аулу чох да варлы дейил, — ени, бәзәкли алачыглар аз ағарырды, онларын әксәриййәти исә чохдан көһнәлиб гаралмышды.

Абай вә Һабитхан Божейин алачығына чатыб атдан дүшдүләр. Божей эвдә йох иди; о, көлүн о тайындакы гоһумларындан биринин эвиндә күнорта емәйинә гонаг кетмишди.

Онлар атларыны бағлайыб алачыға тәрәф йолландыглары вахт Абай кичик бир ушағын языг-языг ағладығыны эшитди, ялныз хәстә ушаг белә ялварычы бир сәслә ағлая биләрди.

Абай Гамшатын сәсини таныды. Онун үрәйи ағыр фөвгәттәбии һиссдән сыхылды. Онлар алачығы кечиб гапыя яхынлашдылар. Ким исә габа бир сәслә ушағы данлайыб сөйүрдү. Бу, Божейин байбишеси иди. О, кәлмәләри чох узада-узада дейирди. Онун һәр бир сөзү ағыр бир зәрбә кими Абайын көнлүнә ишләйирди.

— Улама, тулланты мәл'ун!

Абай кечә гапыны ачыб Һабитханла бирликдә алачыға кирди. Кениш алачығын ичәриси чөл тәрәфинә нисбәтән зәнкин иди, бура баһалы әмлак, халы вә пәрдәләрлә долу иди. Лакин һәр шей гат-гарыш олмушду, дөшәмә сүпүрүлмәмиш, йорған-дөшәк йығышдырылмамыш, шейләрин һәрәси бир тәрәфә атылмышды. Чарпайынын башында чүссәли, гараяныз бир гадын ип әйирирди. Бурун пәрәләринин ачылыб-юмулмасы, додагларынын һәмишә тәрпәнмәси онун чох дейинкән олмасыны көстәрирди. Божейин ики гызы чарпайынын дал тәрәфиндә дөшәмә үстүндә отуруб нә исә тохуюрду. Яша долмуш бу гызлар чиркин вә пинти идиләр, онлар да аналары кими сәрт көрүнүрдүләр.

Ушаг ағлайырды.

Бәли, бу ағлаян Гамшат иди. О, йыртыг, чиркли бир һәсир үстүндә бүзүшүб галмышды. Онун башынын алтына ястыг әвәзинә көһнә бир чапан голу гоймушдулар. Гыз зәиф, титрәк бир сәслә ағлайыр, санки бу адамларын зүлмүндән, гәддарлығындан шикайәт эдирди.

О, янаглары гырмызы, тотуг Гамшат дейилди, элә бил ағыр хәстәлийә дүшмүш, гуруюб солмушду. Онун кичичик голлары вә гычлары сапа дөнмүшдү. Үзү көмәксизлик, әзаб-изтираб ифадә эдирди. Кирпикләри узанмыш, янаглары батыб гырышыгларла өртүлмүшдү, о, бөйүк дәрд вә я бәрк ачлыг чәкмиш яшлы бир адам кими көрүнүрдү. Инчидилмиш, атылмыш ушаг ачиз вә көмәксиз иди.

Абай вә Һабитхан өзләрини дәрһал ушағын үстүнә атдылар, лакин Гамшат онлары танымады вә горхмуш һалда үзүнү о тәрәфә чевирди.

Бундан һейрәтә кәлмиш Һабитхан өзүнү сахлая билмәди.

— Аһ, языг, мүдафиәсиз ушаг! Күнаһсыз ушаг, сән нә гәдәр әзаб чәкирсән! — дейә о, ағлады.

Абай ағаппаг ағарды. О, гәзәбиндән титрәмәйә башлады.

Арвадлар өзләрини доғрултмаг үчүн ағызларына кәләни данышмаға башладылар.

— Галан ушагларын һамысы саламатдыр, бирчә бу язығ исһал хәстәлийинә тутулмушдур! Һеч чүр сағала билмир! — дейә байбише сөзә башлады.

— «Гарнын ағрыйыр — ағзыны бош сахла!» демишләр

Ушаг мәкәр буну баша дүшүр? Бир аз яхшы олан кими о саат әлинә кечәни гапыр!.. Мәкәр о, сағала биләр? Өзү өз ишини хараб эдир, — дейә гызлар она гайғы көстәрдикләрини билдирмәк истәдиләр.

Абай онларла данышмырды. Аяғыны гапыдан ичәри гоян кими бу рәһмсиз адамларын көркәми онун үрәйинә элә бил бычаг кими батмышды.

Божейин арвады самавар гоймағы әмр этди. Лакин Абай боюн гачыртды.

— Биз, — деди, — ичмәйәчәйик, бу саат кедирик.

Көләликдә әзаб чәкән, әзиййәт ичәрисиндә чырпынан балача Камшаты көрәндән сонра емәк һаггында дүшүнмәкми оларды!.. Гоһум-гардаш өләндә: «Аһ, әзизим, мәним әзизим!» — дейә ағлашарлар. Анчаг өлүмдән сонра гоһумлуғу хатырламағын нә мә'насы вардыр? Йох, тез кетмәк лазымдыр, йохса, Абай өзүнү сахлая билмәз, ушағын үстүнә атылар, өз бағрына басар, бураха билмәз. «Бәдбәхт, мәним мүдафиәсиз әзизим!» — дейә Абай гышгырмаг истәди.

Анчаг бу даш үрәкли адамларын гаршысында сусмаг яхшыдыр. О, гызларын ялан сөзләриндән гәзәбләнәрәк, онларын үстүнә чығырмаға, бүтүн нифрәтини, ону боған бүтүн гейзи төкмәйә һазыр иди. Анчаг бу, Камшаты мәһв эдә биләр, онун һалыны йүнкүлләшдирмәк дейил, даһа да писләшдирәрди. О, күчсүз иди...

Байбише она бир габ гымыз верди, анчаг белә бир дәгигәдә Абай гымызмы ичә биләрди? О, додағыны белә габа вурмадан ону ерә гойду. О кимә нифрәт эдирди? Кими тагсырландырыр вә мәзәммәт эдирди? Мәкәр тагсыр ялныз Божейин аиләсиндәдирми? Әлбәттә йох!.. Бу фикирлә Абай алачыгдан чыхды.

Әввәлләр о һеч бир вахт белә гәзәбләнмәзди. Абай ялныз ахшам чағы өз аулларына гайытды. Лакин кин вә гәзәби бир ан белә союмурду.

Бөйүк алачыгла Гонаг алачығынын арасында Кунанбайын узунорта кәһәр аты йәһәрли һалда бағланмышды. Онун янында башга бир ат да варды. Көрүнүр ки, атасы еничә кәлмишди. Бу чох яхшы иди. Абай Камшатын шикайәтлә долу кәдәрли инилтиләрини атасына чатдырмаға гәт'и гәрар верди. О, тәкчә гоча Жумабайын мүшайиәтилә кәлиб алачыгда отурмуш Кунанбайын янына кирди.

Элә бу вахт Айгыз да алачыға дахил олду. Онун ана гәлби, элә бил ки, ени бир бәла үз вердийини һисс этмишди, гаршысыалынмаз бир гүввә ону бурая чәзб этмишди; о би-

лирди ки, Абай күндүз Божейин янына кетмишдир. Ичәри кирән кими Абая мүрачиәт этди.

— Абай чан, ени нә хәбәр вар? Языг бачынын нечә яшадығыны өйрәндинми? — дейә кәдәрлә сорушду.

Зәри вә Улжан да она тәрәф дөнүб чаваб көзләдиләр.

Абай атасына бахды. Кунанбай Айгызын үзүнү союг нәзәрләрлә сүзүр вә сусурду.

— Өз көзләримлә көрдүм, — дейә Абай чаваб верди. — Камшат хәстәдир, һәяты бир түкдән асылыдыр. О бизи танымады. Һамы онун үчүн яддыр, һамы дүшмәндир... Даһа нә дейим?

Кунанбай бирдән кери дөнүб гәзәблә онун үзүнә бахды, лакин бир сөз демәди.

Арвадлар аһ чәкдиләр, ағладылар вә ағу демәйә башладылар.

Айгыз ағаппаг ағарды, көзләри яшла долду.

— Көзүмүн ишығы! Мәним көйәрчиним, мәним бәдбәхт етимчәм! — дейә о, сәсләнди, — дүняя кәлдийин күн ким сәнә гарғымышдыр?

Кунанбай она сусмағы әмр эдирмиш кими сол әлини галдырды. Бәлкә дә, о бунунла ана лә'нәтиндән өзүнү горумаг истәйирди?

Кунанбайдан горхан Айгыз дәрһал сусду. О, ялныз нәфәси кәсилә-кәсилә нә исә пычылдамагда давам этди. Кунанбай онун үстүнә гышгырды:

— Кәс! Гарғышын өзүнә кетсин! Кининлә бирликдә ерә батасан!

Айгыз чаваб вермәйә чүр'әт этмәди. Лакин бу заман Улжан дилләнди. О, Абайын янында отурмушду. Көз яшыны силә-силә мә'юс һалда деди:

— Бу нә демәкдир? Янсан да сәсини чыхартма? Мәкәр бизим дәрдимиз тәкчә бу күн башланмышдыр? Биз Камшаты чохдан ағлайырыг! Анчаг буну кимә дейәсән? Ким баша дүшәр?

Кунанбай онун да сөзүнү кәсди, лакин Зәри гәзәбләнди.

— Мәним кәлинләрими горхутма! Бу нә демәкдир? — дейә о, амиранә бир тәрздә сәсләнди.

О, халынын үстүндән бир гәдәр галхыб, әлләрини дөшәмәйә гойду вә оғлунун үзүнә гәзәблә бахды. Әввәлләр Абай өз нәнәсини һеч бир заман белә дәһшәтли көрмәмишди.

Зәри көзләрини Кунанбайын үзүнә зилләмәкдә давам эдирди. Бу сәрт бахышлар алтында Кунанбай дәрһал тәслим олуб көзүнү башга тәрәфә чевирди.

Зәри нифрәтлә сөзә башлады:

— Онлар өз дәрдләрини сәндән башга кимә дейә биләр-

ләр, кимдән үмид көзләйә биләрләр? Һәркаһ сән гәддар олмаг истәйирсәнсә дүшмәнләринә гаршы ол! Өз аилән ичәрисиндә, достларын арасында гәддарлығын нә файда верә биләр? Истәйирсән, өзүнү ер үзүнүн аллаһы һесаб эт, анчаг сән көйдән дүшмәмишсән. Сән садә, әбәди яшамаян бир инсан өвладысан, сәни дә ана доғмушдур, сәни мән доғмушам!.. Онлар да анадырлар вә сәнинлә өз ана дәрдләрини бөлүшдүрүрләр. Сиз Камшаты ишкәнчәйә атдыныз, бизә исә кәдәр вә гүссә вердиниз. Онларын үстүнә гышгырмагданса бир тәсәлли, бир шәфа тап. Етим ушағы әзабдан гуртар!

Зәринин сөзләри амиранә сәсләнирди.

Алачыгда һамы сусмушду. Кунанбай чаваб вермәйә сөз тапмады, онун бүтүн дахили санчмаға башламышды. Чохдан бәри һеч кәс онунла белә данышмаға чүр'әт этмәмишди. Лакин ананын сәси вичдан вә әдаләт сәси иди, бу сәс ону гылынч кими парчалады.

— Мән нә эдә биләрәм? Ахы гәбиләнин бүтүн башчылары белә һөкм вердиләр! — дейә о, анасынын гаршысында өзүнү доғрултмаға чәһд этди.

Бу гәрары чохдан бәри нифрәтлә дүшүнән Абай бирдән дилләнди:

— Бу нә гәдәр рәһмсиз, гәддар вә инсанлыгдан узаг бир һөкмдүр! Адамлары белә барышдырмазлар!.. Мәкәр бу чүр гәрар барышыг олмасына көмәк эдә биләр? Бу гәрар гәлбләрдәки ачылыглары үзә чыхарыр. Доғма балалары зорла әлләриндән алынмыш аналар жикитекләрә нечә бир дуйғу бәсләйә биләрләр? Жикитекләр мал-гара истәдикләри һалда гайғыя вә гуллуға эһтиячы олан бир ушаг алмышларса, һансы барышыг һаггында данышмаг олар? Гой онлар чох рәһмсиз вә күт олсунлар, гой беш мадян ат онлар үчүн Камшатын һәятындан гиймәтли олсун!.. Бәс биз, ахы биз өзүмүз көмәксиз бир ушағы ачиз бир күчүк кими онларын әлинә вердик!..

Атасы Абайын сөзләринә диггәтлә гулаг асырды. Бу, ени бир шей иди. Һеч бир заман, һеч кәс һәлә белә фикир сөйләмәмишди... Анчаг белә мүһакимә еритмәк олмазды, Абай әсрләрлә кечилмиш йолла кетмир, о, өз йолу илә, намә'лум бир чығырла кедирди.

— Эһ, оғлум, ағла-камала чатмамыш оғлум! Гәлбән сән һаглысан, лакин халгын адәт-ән'әнәси илә һесаблашмырсан! — дейә Кунанбай сәсләнди.

Инди о, башга чүр данышырды: о, әмр этмир, куя бурадакыларын һамысына әзаб верән бир суалы мүзакирә эдирди. О, Абайы «ағла-камала чатмамыш» адландырдыса да, көрүнүр ки, өз чавабында оғлу илә һесаблашырды. Онун

Абая чавабы һэмчинин көстэрирди ки, о, Айгыза вә Улжанада күзәштә кедир.

Кунанбай бир гәдәр сусду. Сонра енә сөзә башлады:

— Улу бабаларымызын адәти бунуму өйрәдир? Дала шанлары барышдыраркән дүшмән гәбиләләр арасында никаһ бағламаг адәтдир. Гызы гул кими, кирәв кими сатырлар. Биз исә Камшаты вердик ки, Божей ону өзүнә гыз этсин. Мәкәр биз ону әзаб ичәрисинә атмышыг? Бүтүн күнаһлар Божейин өзүндәдир. Әкәр о, бир шей анламаг габилиййәтинә маликдирсә, нә үчүн мәним баламы өз баласы кими гәбул этмәйиб? Ахы, әкәр о, мәним гызымла яд ушаг кими рәфтар эдирсә, демәли, шәрти позур, бизим гаршымызда борчлу галыр. Гой о, мәнә нифрәт этсин. Мәкәр мәним балам, бәләкдән чыхарылыб она верилән ушаг онларын гаршысында тагсыркардыр? Әкәр о, бу садәчә бир мәсәләни өз аиләсинә гандыра билмәмишсә, демәли, бир каса суда боғулмушдур![1]

Кунанбайын бу сөзләри Божейи мәһв эдирди.

Абай өзү дә Божейин янындан гайыдаркән бүтүн бу мүддәт әрзиндә илк дәфә олараг, гәлбән ондан бәрк инчимишди, бир даһа она инанмырды. «Әкәр онун арвады инсанлыг симасыны итирмишсә, бәс нә үчүн Божей өзү она вәзифәсини баша сала билмир?..» — дейә Абай фикирләширди. Һәлә кери дөнәркән бу барәдә о, Һабитхана да данышмышды.

Кунанбай дәрһал гәрар гәбул этди. Эртәси күн гоча Жумабай Божейин аулуна Кунанбайдан салам апарды. Айгыз да Божейин байбишесинин янына гоншуларындан бир гоча арвад көндәриб бу сөзләри она демәйи тапшырды: «Она де ки, мәним баламы мәһв эдир. Мәкәр ағлы вә вичданы олан бир адам беләә һәрәкәт эдәр?»

Жумабай Божейин янындан гаш-габаглы гайыдыб өз көрүшүнү нағыл этди.

Байдалы вә Тусип Божейин янында отурмушдулар. Арвады Айгызын мәзәммәтини дә она чатдырдығы заман Божей өз достлары вә аиләси илә мәсләһәтләшдикдән сонра Кунанбая чох сәрт бир чаваб көндәрмишди: «Кунанбай мәним намусуму очагда яндырмышдыр. О, элә күман эдир ки, яра сағалмышдыр? Сыныг битишмишдир? О, мәним нәләр чәкдийими билирми? Йохса о, фикир эдир ки, һәр шей яныб күл олсун, тәки өзүнүн бирчә будағы да зәрәр чәкмәсин? Кунанбай нә итирмишдир? Онун тәкчә бир данәси дүшмүшдүр! Гой мәндән һеч бир шей сорушмасын, мәни тәнкә кәтирмәсин, мәним сәбр касамы долдурмасын!»

---

[1] Йә'ни шәрәфсизликлә һәлак олмушдур, садәчә бир ишин өһдәсиндән кәлә билмәмишдир.

Онун Жумабай васитәсилә Кунанбая чатдырдығы сөзләр бундан ибарәт иди. Онун сөзләриндә әввәлки кими бөйүк бир наразылыг сәсләнирди. Элә бил ки, нифрәт вә интигам һисси енидән өз дәһшәтли хортумуну галдырмыш, енидән гышгырыб, биз һәлә дә аловланырыг дейирди.

Божейин чавабы Абайын сон үмидини пуча чыхартды. Онун гәлбиндә һәр шей алт-үст олду.

Онларын инсафы йохдурму? — Байбишенин, онун ахмаг, авам гызларынын рәһми һаны? Бәс Божей? Күнаһсыз бир көрпәни тәдричән өлдүрмәйи нечә рәва көрмүшдүр? Нә бөйүк бир гәддарлыг! Һәм дә һеч бир пешманчылыг әламәти көрүнмүр!.. Демәли, Божей ялныз заһирән инсанпәрвәр, һәлим, рәһмдил олуб? Ахы о заман о, элә бил ки, өзү зәрбәләрә дөзүрдү вә бунлары башгасынын үзәринә атмырды... Белә исә бәс онун рәһмсизликдә тагсырландырдығы Кунанбайдан нәйи яхшыдыр?..

Кунанбай башыны ашағы дикиб Божейин чавабыны динләйирди. Онун сифәти ағаппаг ағармышды, тез-тез нәфәс алырды. Анчаг ади тәмкинлилик бурада да она хәянәт этмирди. О, ялныз Абая ачы-ачы деди:

— Мәним гызым онун үчүн инсан дейил, чанавар баласыдыр. Онун кини ялныз гәбрдә союячагдыр... Мәним оғулларымдан һансы бири онун әлинә кечсәйди, онун көзләрини чыхардар, бәлкә дә парча-парча эдәрди! Бу онун бүтүн һәрәкәтләриндән көрүнүр... Яхшы. Һәр шейи гәбул эдирәм. Зәрбә эндирмәздән әввәл көзләйәчәйәм.

Бир нечә күндән сонра дәһшәтли бир хәбәр кәлди. Камшат өлүб.

О, сәһәр өлдү, күнортадан сонра исә басдырдылар. Һәлә бу аз имиш, гызын өлүмү һаггында нә Кунанбайын аулуна, нә дә доғма анасы Айгыза хәбәр вермәдиләр. Ушағын өлүм хәбәрини Улжанын аулуна кәлән бир чобандан эшитдиләр.

Һамы, һәр кәсдән чох Зәри вә Абай гәзәбләнди. Абай бу вәһши, мә'насыз гәддарлыға бәраәт газандырмаг үчүн һеч бир дәлил тапмырды. Камшат көрпә иди. Иш әсас мәсәләдән кедәндә, инсан һәятындан, инсанлыгдан оланда һәр чүр әдавәт вә дүшмәнчилик бир яна атылмалыдыр...

Көрүнүр ки, Божейин өзү дә буну баша дүшмүшдү: ушаг өлдүйү күн о, Айгыза хәбәр вермәйи арвадына тапшырмышды. Лакин Байдалы ону инандырмышды ки, бу лазым дейил, Камшатын ата-анасыны чағырмадан ону басдырмышдылар.

Кунанбай жикитекләрин яй отлагларыны әлләриндән алыб бокеншиләрә вердийи вахтдан бәри, һәмишә дост кими яшаян бу ики тәбилә бир-бириндән шүбһәләнир, даима өз на-

разылығыны бүрузә верирди. Көч ерләри, отлаглар, чайлар, һәр шей, һәр шей инди боғушмаг үчүн бир бәһанә олурду.

Байдалы вә Тусип буну көрүрдүләр. Онлары бу гара фикир бир дәгигә белә тәрк этмирди ки, Кунанбайын салмыш олдуғу дүшмәнчилик бокеншиләрин тамамилә айрылмасына сәбәб олачаг вә о заман жикитекләр иркизбайлара гаршы мүбаризәдә сон мүттәфигләрини итирмиш олачаглар. Кунанбая олан бу нифрәт Байдалыны белә бир мәсләһәт вермәйә вадар этди ки, Камшат ата-анасы чағрылмадан басдырылсын.

Божей чох яхшы баша дүшүрдү ки, бу, Кунанбая чох бөйүк бир һәгарәтдир. Лакин о, буна бахмаяраг, бу ишин дәһшәтли нәтичәләрини һисс эдә-эдә енә дә разылыг вермишди. Кунанбая һәдсиз нифрәт бәсләйән Божей интигам алмаг үчүн белә мүнасиб бир тәсадүфү әлдән бураха билмәзди.

Камшатын һәтта ән яхын адамларындан биринә белә хәбәр верилмәдән дәфн эдилдийини эшидән Кунанбай бәрк гәзәбләнди. О, һеч кәсә билдирмәдән Иркизбай, Топай вә Жуантаяк гәбиләләринин башчыларыны өз янына, Бөйүк аула чағырды вә Божейин рәфтарыны онлара нағыл эдиб, нә этмәк лазым кәлдийини онларын өз ихтиярына бурахды. Божейин янына адам көндәрилди.

Бу дәфә жикитекләрин янына Жумабай көндәрилмәди. Кунанбай өз гардашлығы, шадлығына вә дәрдинә һәмишә шәрик олан Изгуттыны вә доғма гардашы Жакипи орая йоллады.

Онлар Божейлә ачыг вә сөзү долашдырмадан данышдылар.

Изгутты деди:

— Сән нә элядин? О көрпә сәнин үчүн йүрүш заманы әлдә эдилмиш гулму иди, нәдир? Мәкәр о, Кунанбайын доғма баласы дейилдими? Һеч олмазса, доғма анасына хәбәр верәйдин ки, кәлиб гәбринин үстүнә бир овуч торпаг атайды! Бу нә ахмаг гисасдыр?

Божей Байдалы вә Тусипин янында белә чаваб верди:

— Әлбәттә, янғыны Кунанбай гызышдырмасын, бәс ким гызышдырсын?.. Бәлкә, мән халга хәбәр вериб әл бойда бир ушаг үчүн яс дүзәлтмәли идим? — дейә о, Изгуттынын сөзүнү чох габа һалда кәсди. — Бир дә ки, мән буну этсәйдим, о мәкәр зәрбәни мәним үзәримдән узаглашдырачагды? Һәркаһ мән тагсыркарамса, гой ган баһасы алсын. Гой күчү чатырса, алсын!

Көрүнүр ки, торпаг мүбаһисәси сон нөгтәйә чатмышды. Божейин сөзләри һәр шейә әл атмаға һазыр олан бир тәләбкар чағырышы кими сәсләнирди.

Байдалы вә Тусип она гәт'и тәрәфдар чыхдылар, Изгут-

ты кедән кими өз гоһумларыны топладылар. Бокеншиләрлә олан әдавәт унудулду, тәһлүкә һамыны жикитекләрин әтрафында бирләшдирди.

Кунанбай өз мүттәфигләринә ени дүшмәнчилийин башланмасы мүнасибәтилә хейир-дуа вердийи ахшам, Божейин аулунда Байсал, Каратай, Суюндик вә башгалары да мүбаризә этмәйи гәт'и сурәтдә гәрара алыб буну Божейин гаршысында андла тәсдиг эдирдиләр.

Яй фәслинин әввәли иди. Бир чох аул бу яхынларда Чинкиздән ашыб еничә алачыг гурмаға башламышды. Инди һәр ики тәрәф көчмәйә тәләсирди ки, Баканас вә Байкошкар чайлары алтындакы яй отлагларына тез чатсынлар. Яйда гарышыглыг олачағы тәһлүкәси варды, адамлар һәм ачыг тоггушмая, һәм дә кизли мүбаризәйә һазырлашырдылар.

Издиһамлы Тобыкты көчләри сүр'әтлә һәрәкәт эдирди. Икидләр өз соилләрини вә шокпарларыны һазыр сахлайыр, яйда минилмәк үчүн айрылмыш атлар исә кечәләр төвләдә аяг үстә сахланырды ки, арыгласынлар.

Алов кетдикчә артырды. Гоншу ауллар да узун һәйәчан кечирирди. Ишғал вә гарәтләр һаггында кизли шайиәләр кетдикчә артыр, кечәләр һамы айыг ятмаға мәчбур олур, эһтиятлы доланыр, дүшмәнин көрүнәчәйини изләйирдиләр.

Тәшвишлә долу белә кәркин бир заманда Зәринин аулу һеч бир ердә даянмадан көчүб, нәһайәт, Баканас чайына чатды. Алачыглар дүнән гурулмушду. Зәринин әтрафында он дейил, гырха яхын аул топланмышды. Сәһәрдән кечә ярысынадәк Улжан вә Айгызын алачыглары силаһлы адамларла долу олурду.

Кунанбай көч заманы Бөйүк аулу тәрк этмирди. Йолда о, аягүстү йығынчаглар чағырыр, әмр вә сәрәнчамлар верирди. Баканаса чатан кими о, бүтүн гасидләри, башчылары вә бәйләри өз башына топлады. Яхында ерләшән отуз-гырх аул гейри-ади топланыш мәркәзи олмушду. Бу, нә гурултай, нә сечки, нә эһсан, нә чыдыр, нә той тәнтәнәси иди. Һеч бир сәбәби олмадан чағырылан бу топланышлар гуртармыр, һәр күн давам эдирди.

Абай өз атасынын кизли нийјәтләрини билмирди. Гочалар даим Кунанбайы эһатә этдийиндән о өз атасыны, демәк олар ки, көрә билмирди. Абай бүтүн вахтларыны дәрди башындан ашмыш аналарынын янында кечирирди.

Жикитекләр, бокеншиләр вә котибаклар Баканас яхынлығындакы жайляуларына көчмәли идиләр. Анчаг, нәдәнсә, онлар көрүнмүрдүләр. Кунанбай бундан хәбәр билмәк үчүн адам көндәрди. Мә'лум олду ки, онлар ашырымын далында ләнкимишләр. Адәтән дүшмәнчилик эдән тәрәфләр я бирбирини габаглайыр, я да бир-бирини сыхышдырыб көчмәйә

чалышырлар. Баканаса көчәркән әввәлчә елә көрүнүрдү ки, жикитекләр бу үсулу тәкрар эдирләр. Көрәсән онлара нә олмушдур? Һансы мүлаһизәләрә көрә ләнкимишләр? Мәсәлә нә ердәдир? Бу суаллар һамыны һәјәчанландырыр вә һеч кәс дүрүст бир чаваб верә билмирди.

Гәфләтән Баканаса чатан бир хәбәр һамыны һејрәтә салды.

Бокенши гәбиләсиндән кәлән үч нәфәр нағыл эдирди ки, беш күндүр, Божей хәстәләнмишдир. Дејирдиләр ки, сон күнләр онун хәстәлији чох ағырлашмышдыр. О, өлүмүнүн јахынлашдығынымы һисс этмиш вә ја башга сәбәбләрә көрәми, нә исә, дүнән ахшам өзүнүн бүтүн гоһумларыны башына јығыб онларла видалашмышдыр. Кәләнләр бунлары өз гулаглары илә эшитмишдиләр.

Иркизбајларын вә мүттәфигләрин Баканасда јерләшән аллары узун заман иди ки, курултулу һадисәләрин вә гәфил басгынларын баш верәчәјини тәшвишлә көзләјирдиләр. Инди исә анчаг Божејин хәстәләнмәси һаггында сөһбәт кедирди.

Эртәси күн јени бир хәбәр јајылды: Божей өлүб. О, дүнән кечә чаныны тапшырмышды.

Жумабај буну јолда эшитмишди. О, бу хәбәрлә Улжанын јанына кәлдији заман аулда сәһәр чајы ичирдиләр. Кунанбај, Зәри вә Улжан алачыгда отурмушдулар. Ушаглардан јалныз Абај, Оспан вә Такежан бурада идиләр. Божејин өлүм хәбәри чатан кими елә бил һамынын дили батды.

Кунанбај рәнки гачмыш һалда отуруб ачыг гапынын арасындан диггәтлә узагда көјәрән тәпәјә бахырды. Сонра о, сәссизчә додагларыны тәрпәдәрәк, јаваш-јаваш дуа охуду.

Зәри сарсылмышды. Онун синәсиндән дәрин бир аһ гопду, үзүндән ири көз јашлары ахмаға башлады.

Абај һәјәчана кәлмишди. Онун үрәји сыхылырды.

Иркизбај гәбиләсинин Баканасдакы аллары көзләјирди ки, бу һагда онлардан хәбәр кәләчәкдир. Һамы белә күман эдирди ки, гәдимдән галмыш позулмаз адәтә көрә, атлы чапыб кәләчәк, онлары дәфн мәрасиминә дә'вәт эдәчәкдир.

Ади һәјатда адамлар нә гәдәр далашсалар да, көһнә мәсәлдә дејилдији кими: «Дәбдәбәли зијафәт вә јени мәзар гаршысында һәр шеј унудулмалы иди». Божејин һәјатында һәр нә олмуша да, лакин онун дәфн мәрасиминдә иштирак этмәјән, һамы илә бирликдә она ағламајан бир нәфәр белә гоһум-гардаш тапылмазды.

Дәфн үчүн гымыз һазырладылар, кәсмәјә атлар сечдиләр, алачыглар гурдулар вә дә'вәт көзләмәдән кедиб-кетмәмәк

мәсәләсини мүзакирә этмәйә башладылар. Гаш гараланадәк бир хәбәр кәтирән көзләдиләр, лакин һеч кәс кәлмәди.

Бу, ағласығмаз бир иш иди, лакин һәгигәтә гаршы да э'тираз этмәк олмазды, Кунанбайы Божейин дәфнинә дә'вәт этмәйибләр. Гәсдән ону да, онун аулуну да сайыб чағырмайыблар.

Буну өлүмүндән әввәл Божейми вәсиййәт этмишди вә я онун ерини тутан Байдалы, Байсал вә Тусипми гәт этмишдиләр, мә'лум дейилди. Һәр һалда бу, Кунанбай үчүн тәһгирдән дә бөйүк бир зәрбә иди. Гоһумларын һәлә сөнмәмиш олан кизли ган әдавәти енидән баш галдырыр, һәтта өлүм, вай күнүндә белә шиддәтләнирди. Нәинки яхын гоһумлардан, һәтта ән узаг ауллардан белә бөйүк, гүввәтли Тобыкты гәбиләси кәнарда галмышды.

Кунанбай чох мүтәәссир олмушду. Лакин чох кечмәдән о, енә гаршысыалынмаз бир гейзлә чошду, өлүдән интигам алмаг олмаз, лакин Байдалы вә Байсал Тобыктыда мисли көрүнмәмиш вә эшидилмәмиш һәрәкәтләри үчүн чаваб вермәли олачаглар.

Анчаг һәләлик ачыг мүбаризә вә басгыны тә'хирә салмаг лазым кәлирди, Кунанбай буна гәт'и гәрар верди. Өзүнүн Баканасдакы бүтүн аулларына вә Улжанын аулуна о, ени сәрәнчам көндәрди: «Тәсәррүфата көз етирин вә сакит яшайын!» Буну дейиб о, Жумабайла бәрабәр еничә Байкошкара кәлиб чатан Кункенин аулуна кетди.

Силаһлы тоггушмалар көзләйә-көзләйә яшаян ауллар артыг сакитләшмишдиләр, динч һәят өз гайдасы илә давам эдирди. Өлүм нәфәси илә долу олан мүсибәтли күнләрдә һеч кәс басгын этмәк үчүн ата минә билмәзди.

Божейин дәфнинә дә'вәт олунмаян Зәри вә Улжан чох гүссәләнмишдиләр. Анчаг дөзмәк лазым кәлирди. Онлар хәчаләтләриндән вә дәрддән көз яшларыны сахлая билмирдиләр. Онлар дүз бир һәфтә тә'зийә чөрәйи биширдиләр, сүфрә ачыб алачыгда отурдулар, Божейин мәзары үстүндә охумаг истәдикләри, инди исә Абайла Һабитханын охудуғу дуалара гулаг асдылар.

Жикитекләр, бокеншиләр вә котибаклар тәнтәнәли дәфн мәрасиминә һазырлашырдылар. Бу күнләрдә онларын сайча чох олан ауллары һей адамла долуб бошалырды. Кишиләр, гадынлар, гочалар вә чаванлар ахышыб Божейи ағламаг үчүн кәлирдиләр. Һәр ердә учадан ағу сәсләри эшидилир, һәр ердә сакитчә һычгырыр вә аһ-зар эдирдиләр. Божейин гоһумлары, достлары вә яшыдлары өз гуллугчулары илә, алачыглары илә, кәсәчәкләри мал-гара илә гопуб кәлирдиләр. Чохдан бәри белә дәфн мәрасими олмамышды.

Божейин өлүмү бу аулларын яйы кечирмәли олдуглары узаг жайляуя көчмәләринә мане олду. Инди онлар өлүмдән гырх күн кечәнәдәк бурада галыб өләни яд этмәк, онун еддисини вә гырхыны кечирмәк истәйәнләрин һамысыны гәбул этмәйи гәрара алмышдылар.

Божейин хәстәлийи узун сүрмәмишди. О, бирдән-бирә ятаға дүшүб даһа аяға галха билмәмишди. Биринчи күнләрдән э'тибарән айдын олмушду ки, онун ахырыдыр. Хәстәлийин үчүнчү күнү онун үзүнә өлүм көлкәси гонмушду. О, раһатлыг билмәдән һей ятагда чабалайырды.

Байсал чан верән адамлары дәфәләрлә көрмүшдү. О, әлини Божейин синәсинә гоюр, үрәйинин нечә дөйүндүйүнү йохлайыр вә онун өлүмүнүн чатдығыны һисс эдирди. Божейин сон сөзүнү алмаг үчүн Байдалы, Тусип вә Суюндик дә бурадача отурмушдулар. Бир күн ахшам чағы Байсал явашчадан хәстә һаггында данышмаға башлады:

— Онун хәстәлийи союгдәймәдир... Союгдәймә исә адамы гәфил бир зәрбә илә йыхыр. Бирчә дәфә тәрләсә иди, һәр шей өтүб кечәрди...

Божей бирдән гашларыны чатды, дишләрини гычады вә сон гүввәсини топлады. Онун гансыз, саралмыш үзү гәзәбдән көмкөй көйәрди. О, гырыг-гырыг данышырды. Сәси каһ учадан, каһ да чох явашдан чыхырды.

— Гәфил зәрбә... Бу зәрбә һарадандыр? Харичдән... йохса дахилдән, үрәйими гурд едийи ердән? Инди фәрги йохдур... Кунанбайын ери кенишләнәчәкдир... Көрүнүр ки, мән бу дүнядан көчүрәм... Даһа онун йолуну кәсмәйәчәйәм. Кедирәм... Бәс сиз?.. Сизи нечә күнләр көзләйир?..

Онун янында отурмуш дөрд достунун ичәрисиндә ялныз гоча Суюндик өзүнү сахлая билмәйиб ағлады. Галанлары бир кәлмә белә данышмадылар. Онларын рәнки гаралмыш, белләри бүкүлмүшдү. Кар-лал отурмушдулар.

Бу, Божейин ахырынчы вида сөзләри иди. О даһа бир кәлмә дә данышмады, бир нечә саатдан сонра өлдү.

Божей ахшам кечинмишди, анчаг кечәдән хейли кечәнәдәк дөрд гоча гадын вә ушагларла бирликдә көз яшы ахыдараг өзләринә кәлә билмәди. Байсал алачыға ахышыб кәлән адамлары һөнкүрә-һөнкүрә гаршылайырды. О, бирдән титрәди вә йыхылыб һушуну итирди. Тусип, Суюндик вә Байдалы ону алачыгдакы издиһам ичәрисиндән чыхартдылар. Онун янында, кәнар бир ердә отурараг, Байдалы сөзә башлады:

— Көз яшы илә ону дирилдә билсәйдик, мәкәр әсиркәйәрдик?.. Бир бахын, — дейә о, гызларын, гадынларын вә кишиләрин учадан ағу дейиб фәряд этдикләри аулу көстәрди.

Онун өзүнүн дә синәсиндән ағыр фәғана бәнзәр бир аһ гопду, лакин о, амиранә вә ағыр һалда сөзүнә давам этди: — Өзүнә кәл, Байсал! Сиз дә өзүнүзә үрәк верин! Кәлин дәфн һаггында мәсләһәтләшәк...

Онлар мәсләһәтә даһа бир нечә гоча чағырдылар. Байдалы һәр шейдән әввәл дә'вәт олунанлар сияһисиндән Кунанбайын аулуну позду.

Кечә ярысы гырх нәфәрә яхын атлы һазыр иди. Ән яхшы һарын атлара минмиш адамлар бу гәмли хәбәри кениш Тобыкты аулларына, гоншу Керей, Мамай торпагларына, һәтта Каркаралинскин яхынлығында ерләшән узаг тайфалара белә чатдырдылар.

Байдалы галан гочаларла бүтүн кечәни көзләрини дә юммады. Күн чыханадәк Божейин алачығынын яхынлығында маһалда ән бөйүк алачыг олан Суюндикин сәккизкөзлү алачығы гурулду. Бурая һеч бир шей кәтирмәдиләр, бүтүн дөшәмәләрә халылар салдылар. Сүмүкдән бәзәкләри олан вә үстүнә гара халы чәкилмиш бөйүк бир чарпайыны алачығын сағ тәрәфиндә гойдулар. Божейин чәназәси айрылыг тәнтәнәси гуртарана кими бу ятагда галмалы иди.

Мәрһуму өз алачығындан чыхартдыглары вахт онун гызлары вә галан арвадлар даһа бәркдән ағлашмаға башладылар. Чәназәни чарпайынын үстүнә узатдылар, Байдалы матәм байрағыны кәтириб өз әли илә алачығын сағ тәрәфиндән асды. Низәнин учуна кечирилмиш матәм байрағы мәрһум үчүн ән бөйүк һөрмәт әламәти, кәдәр әламәти иди. Әкәр Божей хан нәслиндән олсайды, алачыгдан Түрә — ағ, мави вә я золаг-золаг байраг асыларды. Мәрһум садә нәслдән олдугда исә, байрағын рәнки онун яшындан асылы олур. Байдалы бу барәдә көһнә адәтләри яхшы билән бир адам кими мәшһур олан Суюндиклә мәсләһәтләшмишди. Суюндик чаваб вермишди ки, чаван адам өлдүкдә гырмызы байраг асылыр, гоча адам өлдүкдә ағ, Божей кими орта яшлы адам өлдүкдә исә байраг икизолаглы — гара вә ағ золаглы олмалыдыр.

Божейин өлүмүнүн икинчи күнү матәм алачығынын сағ тәрәфиндән Байдалынын вурдуғу бу байраг сүбут эдирди ки, мәрһума бөйүк тәнтәнә илә тә'зийә сахланачаг. Бу, һәр шейдән әввәл, о демәк иди ки, яс бүтүн ил давам эдәчәк вә бундан сонра иллик эһсан вериләчәкдир.

Көһнә адәтә көрә, үмуми мейит намазы гылынды. Матәм алачығынын гапыларына габагдан ики ат кәтириб ағача бағладылар. Бунларын бири ири, һарын, түнд күрән рәнкли, дик башлы бир ат иди; о бири шух, ярашыглы, түнд боз рәнкли иди. Түнд күрән аты Божей гышда минир, түнд боз аты исә бу яйын әввәлиндән бәсләмәйә башламышды.

һамынын һөрмәт этдийи чанлы Божейи хатырладан атлары көрдүкдә чамаат өзүнү сахлая билмәди, енидән ачы-ачы ағлашма башланды. Бә’зиләри өз әсаларына сөйкәниб һөнкүрүр, бә’зиләри дә дизи үстә отуруб башларыны әймишдиләр.

— Аһ, мәним мисилсиз гәһрәманым! Мәним асланым! Мәним әзизим! — дейә чамаат учадан ағлашырды.

Байдалы башгаларындан әввәл өзүнә кәлди. О, сағ тәрәфдә бағланмыш түнд күрән ата яхынлашды.

— Аһ, мисилсиз жануар![1] — дейә о, ата мүрачиәт этди. — Сәнин саһибин өлдү, сән етим галдын, ай бәдбәхт!

О, ата яхынлашыб онун ялыны кәсди, сонра гуйруғундан тутду, бычаг ат түкүнү хырылты илә кәсиб, гуйруғуну дизи илә бәрабәр этди. Түнд боз аты да о, бу шәклә салды. Сонра нишанланан атлары отламаг үчүн илхыя бурахды. Онлар бир ил ейиб көкәлдикдән сонра саһибләринин иллик тә’зийәсиндә кәсиләчәкдиләр.

Байдалы атларын далынча бахыб:

— Түнд боз атын ялы вә гуйруғу гарадыр. Гой о, матәм аты олсун. Көч заманы бу ат, үстүндә саһибинин гара өртүклү йәһәри илә кедәчәкдир, — дейә о, гәт этди.

Элә бурадача, матәм байрағынын янында башчылар нә гәдәр мал-гара кәсиләчәйи вә дәфн үчүн нә гәдәр әрзаг айрылачағыны тә’йин этдиләр.

«Өлүм варлыларын хәзинәсини дағыдыр, касыблары исә лүтләшдирир». Божей нә варлы, нә дә касыб иди. Бу чүр гоһумлары вә достлары вар икән она нечә касыб демәк олар? Һәятында һәр шейи онунла бөлүшдүрән адамлар инди Божейи тәрк эдәрләрми? Онун гәбринин үстүндә һәлә көй от чыхмамыш Божейи унуда биләрләрми?

Һеч кәс буну учадан демирдисә дә, анчаг һамы белә дүшүнүрдү.

Одур ки, гоһумлар дәфнлә әлагәдар олан бүтүн ишләри өз өһдәләринә көтүрмүшдүләр. Бундан әлавә гәрара алынмышды ки, Божейин аиләси һеч бир кечи дә кәсмәсин. Бүтүн ил әрзиндә йорулмушлар, чөлдә галмыш йолчулар, ачлар, яхын, узаг, һәтта яд адамлар белә Божейин эвиндә мәскән салыб раһатланачагдылар. Бунларын алгышы вә дуа-сәнасы ахирәтдә Божейин руһуну шад эдәчәкди.

Һәмин күн йығынчагда матәм алачығыны ән гиймәтли шейләр вә зинәтлә бәзәмәк гәрара алынды. Суюндикдән,

---

[1] Жануар — тәрчүмә олунмаз бир сөздүр, һәр бир һейваны охшамаг үчүн дейилир.

Байсалдан вә Байдалыдан ән гиймәтли халылар, хәзләр, нахышлы кечәләр, надир шейләр кәтирилди.

Божейин дәрддән үзүлмүш байбишеси матәм алачығында отурмушду. Башына бағладығы ағ яйлыг онун солғун гараяныз үзүнү даирәйә алмышды. Ачылмыш гара һөрүкләри чийинләринә төкүлмүшдү. Онун ганы гачмыш, йорғун үзүндә көйүмтүл дамарлар айдын көрүнүрдү. Чырылмыш янагларындакы ган һәлә гурумамышды.

Божейин һәр ики гызы гызлыг папагларыны чыхарыб башларына гара шал салмышдылар. Аталары өлән кими онлар кәдәрли ағу гошуб сәһәрдән ахшамадәк мәрһумун ясына кәләнләри бу ағуну дейә-дейә гаршылайырдылар.

Һәр ердән ени-ени адамлар кәлирди. Онлар кениш дүзәнликләрдән, узаг жайляудан, Чинкизин о тайында илан кими узанан дағ вадиләриндән издиһамла бурая ахышырдылар. Ат аяғынын таппылтысындан ер тәрпәнирди. Аулу бүрүмүш ағлашма бир нечә күн сусмаг билмәди.

Божейин ҹәназәсини жайляуда сахламамаг гәт олунду. Онун ҹәсәдини Чинкиз ашырымларындан кечириб гышлаға апардылар вә Токпамбетдә өз гышлағы яхынлығында басдырдылар.

Бүтүн халг тәрәфиндән һөрмәт едилән Божейин дәфниндә ялныз бир Кунанбай иштирак этмирди.

ДАҒ ӘТӘКЛӘРИ ИЛӘ

I

Күнортая һәлә чох галмышды. Лакин бүркү вә ағыр истийә дөзмәк олмурду. Көйдә бир парча да булут көрүнмүрдү. Чохдан бәри яғыш яғмырды, бүтүн яйы бәрк исти кечмиш, торпаг говрулмушду. Лакин Баканас чайынын сую бол, онун саһилләри отла, колларла, ябаны акасия вә мүхтәлиф ем отлары илә долу иди, буна көрә дә ауллар бу жайляуя көчмәйә ҹан атырдылар. Әкәр белә исти кечмәсәйди, бундан яхшы отлаг тапмаг олмазды.

Абай ган-тәр ичиндә алачыгдан чыхды.

Истидән әлдән дүшмүш адамлар гызмыш торпагда аягларыны зорла сүрүйүрдүләр. Екә сары ит Бөйүк алачығын гапысында узанмышды. О, ағзыны кениш ачмыш, дилини чыхартмыш вә тез-тез ләһләйирди.

Илхылар отлаглардан гачыб, дағларын отсуз зирвәләринә чыхмыш вә безикдириҹи көйүнләрдән хилас олмаг үчүн бир ерә топлашмышдылар. Отлагдан гайыдан гоюнлар палчыглы саһилләрә сәрилмишди. Суя кирмиш ҹамышлар ялныз

башларыны чыхардыб көйшәк вурур вә мүркүләйирди. Саһилдә галмыш бир нечә дана-бузов чанларыны көйүнләрдән гуртармаг үчүн о тәрәф-бу тәрәфә гачышырды. Онлар гуйругларыны галдырыр, бурун пәрәләрини кенишләндирир, көзләрини бәрәлдир вә атылыб-дүшүрдү, санки кәсилмәздән габаг аз гала дәли олмушдулар.

Бүтүн алачыгларын тундуклары өртүлмүш, ашағы кечәләри галдырылмышды.

Абай истидән өзүнә ер тапмырды. О, юхулу кими, алачығын янында хейли даяныб тәнбәл-тәнбәл әснәди вә чая доғру кетди. Онун бурнунун янлары илә дамчы-дамчы тәр ахыр, бүркүдән башы партлайырды. Абай исти Баканасын дашыны атмаға һазыр иди.

Оғлан ушаглары чайда чимирдиләр. Оспан вә Смагул һамыдан чох сую шаппылдадыб бағырырды. Абай онлардан узаглашыб суя кирди. О, чох сулу кениш Баканас саһилинин бу тайындан о тайына ики дәфә үзән кими һалы дурулду вә суя батыб чыхмаға башлады. Оспан саһиллә гача-гача яхынлашыб һәсәдлә Абая тамаша этмәйә башлады.

— Бир дә бат! Бир дә! Бах, белә! — дейә о, гышгырыр вә өз янларына вурурду. Бирдән о, кери чәкилиб, дүз Смагулун белинә сычрады. Смагул өз гардашыны далындан дүшүрмәйә чалышараг чырпынмаға башлады.

— Мәни гулан белиндән ата билмәди, онда ки сән оласан, нә гәдәр истәйирсән фырлан, бачармазсан! — дейә Оспан өйүндү. О, Смагулун бойнундан япышды, аяглары илә ат кими шыллаг атды.

Смагул табе олду. О, Оспаны итаәтлә далында Абайын янына апарды вә онунла бирликдә өзүнү суя вурду.

Оспанын надинчлийи Абайы чохдан тәнкә кәтирмишди. Ики ил бундан әввәл о, өзү дә гардашы илә әлләшмәйи севирди, инди исә сакитләшмәк билмәйән Оспандан зәһләси кедирди, ондан гачмаға чалышырды. Дәчәл ушаг әл чәкмәк истәмәдикдә Абай бәрк гышгырыб ону говурду. Инди дә о, судан чыхды, тәләсмәдән палтарыны кейиниб эвә гайытмаға һазырлашды.

О, чайын лап саһилиндә Такежаны көрдү. Атын үстүндә гәшәнк кейинмиш Такежан әсл икид кими көрүнүрдү. Шаһинини әлиндә тутмушду. Гара яллы, дөрдяшар сәмәнд аты башдан-аяға ган-тәр ичиндә иди, ат йүйәнини чейнәйир, бир ердә сакитләшмәк билмәйиб ирәли гачмаға чан атырды.

Такежанын ов чантасындан бир бәзәкли кәклик вә ики өрдәк асылмышды. Өрдәкләри көрән ушаглар гышгыра-гышгыра Такежанын габағына гачыб бир ағыздан сәсләндиләр.

— Э, Ағатай[1], мәнә!..

— Мәнә!.. Мәнә вер!

Адәтән овдан сонра Такежан өз овуну ушаглара бағышлаярды, лакин онун ушагларын ялварыб яхармасындан, өзләрини ерә сүртмәләриндән хошу кәлирди. Буну билән ушаглар да онун атынын далындан әл чәкмәздиләр.

Такежан Абая бахыб өзүндән разы һалда күлүмсәди. О, гардашындан үстүн олдуғуну һәмишә нәзәрә чарпдырмаға чалышырды. Такежан, еткин бир икид иди! Шаһинлә ова кедә билирди... Абай онун гаршысында нә иди ки. Бир ушаг! Такежан һәлә бу яй нишанлысынын янына да кетмишди. Әсл икидләр арасында онун достлары да вар. О, колларын арасында кизләниб гызлары да горхудур. Йох, Абай онун тайы ола билмәз!..

Оспан вә Смагул Такежандан әл чәкмирдиләр. Такежан да онлары әдәбсиз сөйүшләрлә сөйүрдү. Әслиндә Такежан әдәбсиз сөзләри чох севирди. О һәмишә атасынын янында сакит пишик кими сусар, атасынын көзүндән узаглашан кими ушаглары, чобанлары, муздурлары сөймәйә башлаярды, бу һал артыг онун әхлагына кечиб адәт олмушду. Узун ялвар-яхардан сонра Такежан өрдәкләри гардашларына вериб:

— Сәһәрдән бәри сую буландырмагданса, яхшы киләмейвә топлаяйдыныз, ай чиркли-пасахлылар, — дейә енә пис сөйүш сөйдү.

— Киләмейвә? Һарададыр киләмейвә? — дейә Смагул она өчәшди.

Яйда бүтүн ушаглар киләмейвә ахтарырдылар, Баканас саһилләриндә исә киләмейвә йох иди. Абай да һәвәсләниб сорушмаға башлады. Мә'лум олду ки, Такежан овда эшитмишдир ки, гоншулугдакы кичик чайын янында, тәпәнин о тайы киләмейвә илә долудур.

Ушаглар һай-күй салыб тәләсмәйә башладылар.

— Ди кәлин, элә бу саат кедәк!

— Тез атлары тутун!

Такежан өзү дә киләмейвә емәкдән боюн гачырмазды. Бир саатдан сонра һәр ики гардаш ушаглары башларына топлаяраг, киләмейвә йығмаға чапдылар. Ушаглар тәк-тәк, ики-ики ата миниб бөйүк бир сүрү илә онларын далынча чумурдулар.

Оспан онлардан кери галды. О, динч бир ата минмәйи она мәсләһәт көрән илхычыларын сөзүнә гулаг асмаяраг, элә бу күн минийә өйрәдилән икияшар боз гулана минмишди.

---

[1] **Ағатай** — бөйүк гардаша нәзакәт үчүн верилән ад.

Оспанын чохдан бәри бу гуландан хошу кәлирди. Һүндүр бойлу, көзәл бичимли, боз гулан йүйән нә олдуғуну билмирди. О, икинчи ил иди ки, кечән ил сағылмаға гоймаян вәһши мадяны әмирди. О өз анасы кими вәһши иди. Оспан бу яхынларда һәмин гәшәнк, боз гуланы илхынын ичәрисиндә көрдүкдә, икид Масакбая раһатлыг вермәмишди. Масакбай нечә әлә-ипә кәлмәйән ат олса тутуб минмәйи бачарырды. Бу күн сәһәр Масакбай разылыг вериб гудузчасына мүгавимәт көстәрән аты кәмәндлә тутмушду.

Гулан вәһши вә сәрт имиш. О, әлдән гуртармаг үчүн вар гүввәси илә атылыб-дүшүр, тәпик атыр, илан кими гыврылырды. О, Масакбайын өзүнү дә ики дәфә белиндән ерә вурмушду. Масакбай өз һәятында илк дәфә белә бир уғурсузлуға раст кәлдийиндән, гәзәбләниб нечә олурса олсун гуланы рам этмәйи гәрара алмышды. О, атын гулагларындан япышыр, кәмәндлә ону боғур, йүйәнлә додагларыны дартырды, ахырда онун белинә йәһәр əвəзинə кечә атды, иплә кечәни сарыды вә енә гуланын үстүнә сычрады. Башына, көзүнә, һарасына кәлди дөйәчләйиб аты гудузчасына чапмаға башлады. Масакбай аты әлдән салыб йола кәтирдикдән сонра гайытды, икидин чәлдлийинә һейран олмуш Оспан гуланын үстүнә сычрады. Гулан йорғун олса да, енә тәслим олмаг, бу чүр йүнкүл вә балача минийә табе олмаг истәмирди. О, енидән габаг аягларыны көйә галдырараг шылтаг этмәйә, ушағы үстүндән атмаға чалышды. Лакин Оспан белә шейләрдән горхуб һүркән дейилди. О, Смагулун янында өзүнү наһаг өймәмишди, гулан ону белиндән йыха билмәмишди.

Инди исә һамы чыхыб кетдикдән сонра, Оспан мәһз бу икияшар ат үчүн галмышды, гулан енә әввәлки һәрәкәтләринә башламышды. О чырпыныр, ачылыб йығылыр, о тәрәфбу тәрәфә сычрайырды. Оспан онун үстүндә бәрк отуруб гуланы гамчылайыр вә севинчәк һалда күлүмсәйирди. Ат минийи ерә ата билмәдийиндән, даянмадан сүр'әтлә ирәлийә доғру чапырды. Оспана да әлә бу лазым иди. О, чапан аты вар гүввәси илә гамчыламаға башлады.

— Аруах! Аруах! — дейә о, бәркдән гышгырыр, чох узаглашмыш олан ушаглара чатмаға чан атырды. Лакин гулан енә йола кәлмәди. О, гудузчасына чапараг, өз йүйәнини кәмирир, гопармаг истәйир, ян-яны гачырды, ахырда бүтүн күчү илә Такежана тохунду.

Ушаглар бир-биринә дәйиб әтрафа сәпәләндиләр. Оспан атын башыны чевириб, ирәли чапмаг истәди. Лакин ат бойнуну чәкәрәк, кишнәди, сычрады вә енидән каһ шаһа галхараг, каһ да пишик кими ерә ятараг чырпынмаға башлады.

Абай Оспан үчүн горхду, лакин онун саймаз көрүнүшүндән һейрәтә кәлди. Онун ири көзләри парылдайырды. О, гуланла мүбаризәдән һәзз алырды, көрүнүр ки, һеч бир горхуһүркү һисс этмирди. Санки о, гуланын тәслим олмамасыны истәйирди. Абайын гаршысында бир дәчәл ушаг йох, ағыр вурушмадан чыхмыш тәчрүбәли бир мүбариз дурурду. Ат азад олмаг үчүн гызышыб чырпынмаға, атылыб-дүшмәйә башладыгда, Оспан атын көзләнилмәз сычрайышынын гаршысыны бир ан ичәрисиндә алырды.

Һамы истәр-истәмәз бу гейри-ади тәкбәтәк сүпүрүшмәйә тамаша эдирди. Такежан тәәччүбдән ялныз ағзыны марчылдадыр, кичик гардашынын горхмазлығына һейрәт эдир вә өз һейранлығындан ону сөйүрдү.

— Дашдыр, көрүнүр ки, буну һеч бир шейлә сакит этмәк олмаз, — дейә о, өз сәмәнд атыны гамчылайыб йолуна давам этди.

Ушаглар Такежанын далынча кетдиләр. Оспанын гуланы ән габагда учурду. Оспан ону гамчыламагда давам эдир вә сонсуз бир фәрәһлә:

— Аруах! Аруах! Масакбай! Масакбай! — дейә гышгырыр, элә бил ки, һейваны ону рам эдән Масакбайын ады илә овсунлайырды.

Ушаглар шеһли от, ширин вә этирли чийәләклә долу олан дағын әтәйиндә узун вахт киләмейвә топладылар. Ахшам яхынлашырды, колларын вә тәпәчикләрин көлкәликләри узаныр, дүзәнләрдә, әтәкләрдә вә дәрәләрдә сәрин күләк эсирди. Киләмейвә йығылдыгча гуртармаг билмирди. Ушаглар доюнча едиләр, арагчынларыны, папагларыны, торбаларыны вә чибләрини долдурдулар.

Бирдән ушаглар гәрибә бир курулту эшитдиләр, элә бил ки, тәпәнин далында сәһра янғыны курулдайыб шаггылдайыр вә я бөйүк бир гошун ерийирди. Ушаглар тәшвишлә бөйүкләрә, йә'ни Такежан вә Абайын үзүнә бахдылар.

Тәпәнин башында көрүнән бөйүк бир ат илхысы дағын ямачы илә кениш дәрәйә доғру энди. Ағ вә боз атлар фынхырафынхыра даянмадан ирәли һәрәкәт эдирдиләр; дайчалар вә гуланлар кишнәйир, чаван атлар илхыдан айрылараг, ойнаяойная отларын үстүндә дөврә вурурдулар. Ушагларын миндикләри атлар да яхынлашмагда олан таппылтыны эшидиб нараһат олдулар. Онлар гулагларыны шәкләйәрәк кишнәдиләр, буховлу һалда атыла-атыла илхыя доғру йөнәлдиләр. Ушаглар онларын далынча гачышдылар.

Адам олмаян ерләрдә илхы ялныз көчән аулларла бирликдә көрүнә биләр. Ушаглар өз гуланларыны миниркән илхынын индичә эндийи тәпәдә һәгигәтән көч көрүндү.

Габагда он беш дәвәдән ибарәт бир карван кәлирди. Онун ардынча он, он беш вә сәккиз дәвәдән ибарәт галан карванлар узун гатарла һәрәкәт эдирдиләр. Илхыларын далынча соил вә шокпарларла силаһланмыш атлылар кәлирдиләр. Дәстәдә элләриндә аяглары бағлы шаһин тутмуш икидләр дә көрүнүрдү.

Атлыларын далынча кәлән карван ушаглары да, Абайы да тәәччүбләндирди.

Бу карваны сайсыз атлы гадынлар әһатә этмишди. Мүхтәлиф яшда олан зәнкин кейинмиш чаван гызларын вә гадынларын һамысы сечмә атлар минмишдиләр, йәһәрләр, йүйәнләр вә синәбәндләрин күмүш бәзәкләри күнәшдә парылдайырды. Габагда вүгарла кәлән бир нечә гыз ялы вә гуйруғу кәсилмиш, йәһәрли, түнд боз бир аты чәкә-чәкә кәтирирди. Онларын далынча гара өрпәкли, зәифләмиш, солғун, гоча бир гадын кәлирди. Он беш дәвәйә йүкләнмиш тайларын үстү гара халылар, гара тохунма өртүкләр вә гара золаглы кечәләрлә өртүлмүшдү. Бу дәстәдә бөйүк бир кәдәр вә матәм тәнтәнәси һисс олунурду.

Ушаглар истәр-истәмәз даяныб бу гейри-ади көчүн йолуну кәсмәйә чүр'әт этмәдиләр. Онлар янларындан тәнтәнә илә кечән бу гәрибә дәстәйә тәәччүб вә марагла бахырдылар.

Нүмайишин башында кәлән гызлар яхынлашдыгда өз араларында нә исә данышыб сыраларынын гурулушуну дәрһал дәйишдиләр. Ики гыз ирәли кечиб, йәһәрли түнд боз аты едәкләринә алды.

Узун заман тәәччүб вә марагла онлара бахан Оспан ахырда Абайын лап янына кәлиб:

— Бу нәдир? Бу нә көчдүр? — дейә атын үстүндә нараһат һалда гурдаланараг, әлиндәки гамчы илә Абайын бөйрүнү дүртмәләйиб сорушду. Бирдән о, гәһгәһә илә күлдү: — Ой Абай, Абай, бир онлара бах! Бир онларын папагларына бах!

Абай һирсли һалда она тәрәф дөнүб чидди тәрздә деди:

— Сус, гудурма!

Оспаны күлдүрән бу һадисә, Абай үчүн дә тамамилә ени иди.

Онун өзү дә, Такежан да яхшы баша дүшмүшдү ки, бу, Божейин матәм көчүдүр. Гуйруғу кәсилмиш матәм атынын үстүнә мәрһумун йәһәри гоюлмушду. Атын үстүнә саһибинин гырмызы күркү чәкилмишди. Йәһәрин габаг тәрәфинә Божейин гамчысы асылмыш, гамчынын башына исә онун малахайы кечирилмишди. Габагда кедән ики гызын заһири көрүнүшү һәгигәтән тамамилә гейри-ади иди, онларын башында гара хәздән тикилмиш, үстү гара мәхмәрли кишп папағы вар иди. Онларын гызлара ярашмаян папаг гоймалары бир

яна галсын, иш бунда иди ки, онлар бу папаглары тәрс гоюб папагларын даллығы илә үзләрини өртмүшдүләр.

Гаршыларына чыханларын даяныб көчү бурахдыгларыны көрән ики гыз ағу дейиб ағламаға башлады. Архада кәлән беш гыз да чәркәләрини дүзәлдиб онлара гошулду. Көһнә адәтә көрә, матәм көчүндә кедән гызлар аулларын янындан вә танымадыглары йолчуларын янындан кечәркән ағламалы идиләр.

Лакин Оспанын көһнә адәтләрлә нә иши вар? Онларын өз эвләриндә һеч кәсин өлүмү онун хатиринә кәлмирди, одур ки, белә бир йүрүшүн мә'насыны она баша салмаг да файдасыз иди, фәрги йохдур, чүнки о, һеч бир шей баша дүшмәзди. Инди Оспанын бүтүн көрдүкләри она садәҹә бир ахмаглыг кими кәлирди, она көрә дә ушаг гейри-ироади олараг шаггылдайыб күлмәк истәйирди. Анҹаг Абайын горхусундан башыны юхары галдырмаға ҹүр'әт этмирди. Ону күлүш ичәридә элә боғурду ки, чийинләри атылыб дүшүрдү.

Абай гызлара бахыб өзү дә һисс этмәдән гамчынын илкәйини кечирдийи сол әлини юхары галдырды вә әләҹә дәериндә донуб галды, санки о, «Бир ан даянын!» дейә гышгырмаға һазыр иди. Лакин онун ағзындан бирҹә кәлмә дә чыхмады. Нәфәси кәсилмиш кими рәнки гачды, күҹсүз һалда әли атын ялы үстүнә дүшдү.

Онун янындан өтән беш гызын ортасында кедән Тогжан иди. О, ипәк кими ағ яллы йорға ат минмишди. Абай яздакы көрүшдән сонра ону биринчи дәфә көрүрдү.

Онун һәр бир һәрәкәти илә әйниндәки йүнкүл, гара атлаз чапаны яваш-яваш хышылдайырды. О, башына тәзә камчат папағы гоймушду, бойнундакы инҹә шалы ҹазибәдар һалда гырышмышды. Гулагларындакы ири гызыл сырғалар аста-аста елләнирди. Бу гызларын ичәрисиндә ат үстүндә отурмуш Тогжан тутгун сәмада парылдаян дан улдузуна бәнзәйирди. Яшыдларынын арасында о, яваш-яваш кедирди. Парлаг ачыг алын, зәриф ағ кәрдән, күрәйә төкүлмүш гара далғалы сачлар көзәл бир мәнзәрә тәшкил эдирди. О, әлләрини гара чапаны үстүндән бағланмыш сары ипәк кәмәринә гоймушду. О, дүз габаға бахараг, учадан ағу дейирди, онун үзүндә олдугҹа саф вә адамы һейран эдән бир көзәллик варды.

Абай көз гырпмадан она бахырды. Санки онун синәсиндә нәфәси дә даянмышды. Кәдәрли ағу онун бағрыны яндырырды. Онун гулагларына һараданса, йүксәкләрдән, әнкин сәмалардан сәс кәлирди. Бу охуян Тогжандыр, йохса башга бир гыз?.. Мәкәр Тогжандан башга бир гызын белә сәси ола биләр?..

Бир анда һәр шей Абайын көзү гаршысында гейб олду. Санки онларын башлары үзәриндәки тутгун сәмада бирдән-бирә булутлар парчаланды, өз мүлайим көзәллийи илә аләми һейрәтә салан парлаг ай ашкар олду. Бу ан аз галды ки, Абайын ағлыны башындан алсын. О, һеч бир вахт көрмәдийи вә илк дәфә олараг дәрк этдийи бу чилвә гаршысында башыны әйди.

Лакин бу, ялныз бир ан иди. Дәрһал гаршысындакы тамашадан доған ени ачы бир һисс онун кәркин хәялыны гасырға кими һәрәкәтә кәтирди.

Тогжанын ағу демәси, Божейин гызларынын ағламасы, матәм мәрасими, гара либаслар, саһибсиз галмыш, гуйруғу гырхыг ат, даһа нәләр, ахы бүтүн бунлар чәми гәбиләнин кәдәри иди... Һәм дә бу адамлар Кунанбайы дәфн мәрасиминә чағырмамыш, ону бағышламамыш, өз дәрдләринә, умуми кәдәрә онун шәрик олмасыны истәмәмишдиләр. Ичәрисиндә Абайын бәхт улдузу, — онун Тогжаны парылдаян мәрасим кәнчин янындан союгганлылыгла өтүб кечди. О да санки дейирди: «Өз гәддар атанла бирликдә сән дә чәкил кет — ...Бизи көрмәйә сәнә ичазә верилмәмишдир!..»

Абая элә кәлирди ки, онун севкилисинин матәм нәғмәсиндә дә, өлүмүн гопарыб апардығы ән яхын ган гоһуму олан Божей һаггында халгын ағламасында да онун өзү мәзәммәт эдилир. «Мәкәр күнаһкар мәнәм?» — дейә о, өзүнү доғрултмаға чалышырды, лакин ени кәдәр далғалары онун гәлбини сыхырды. О, бу дүшүнчәләрин ағырлығы алтында сусур вә яныглы ағудан башга этрафында һеч бир шей эшидиб көрмүрдү...

Ким исә бирдән архадан ону итәләди. Ким исә гысача «Кедәк!» деди. Абай тез кери чеврилди. Элә бил ону юхудан оятдылар. Бу, Такежан иди. О, Абайын һәйәчанландығыны көрүб үз-көзүнү туршутду вә кинайә илә күлүмсәди.

— Нийә белә гаш-габағыны салламысан? — дейә о, истеһза илә сорушду.

Абайын бәдәни әсди, гашларыны чатыб әлини үзүнә чәкди. О, һеч дә ағламаг истәмирди, лакин ири көз яшларынын чохдан янагларындан ахдығына да шүбһәләнмирди.

Матәм карваны артыг өтүб кечмишди. Карвандан бир аз архада кәлән көч арасында кениш мәсафә әмәлә кәлмишди. Ушаглар атларыны Такежанын ардынча тәрпәтдиләр. Оспан ушаглардан биринин малахайыны гапыб тәрсинә башына гойду вә гәһгәһә илә өз атыны гамчылады.

Лакин өз шылтаглығына башы гарышан Оспан алтындакы гуланын чох инадкар олдуғуну унудуб аягларыны белә онун бөйүрләринә сыхмадан ата гамчы чәкмишди. Вәһши

ат енә атылыб-дүшмәйә башлады. Оспан йүйәни йығмаға мачал тапмамышды ки, гулан көзләнилмәз бир сычрайышла ону үстүндән ерә атды. Лакин ушаг енә өзүнү итирмәди, йолун кәнарына йыхылдыгда да атын йүйәнини бурахмады вә тез аяға галхыб йүйәни дартды. О, гыпгырмызы гызармыш, күлә-күлә, һеч бир шей олмамыш кими, енидән атын үстүнә сычрады, ону өзүнә кәлмәсинә мачал вермәдән гамчыламаға башлады. Гулан габагда чапыр, галан ушаглар өз атларыны онун архасынча сүрүрдүләр.

Такежан вә Абай тәләсмәдән кетдикләри үчүн кери галдылар. Такежан өзүнү бөйүк адамлар кими көстәрмәкдән әл чәкмәйиб:

— Сәнә нә олуб, — деди, — ушагсан, йохса арвадсан? Нийә белә һөнкүрүб ағлайырсан?

Абай һирсләнди:

— Сән лап бөйүмүшсән, амма, көрүнүр ки, һәлә дә ағла кәлмәмишсән? Мәкәр о бизә яд иди? Сәнин өзүн дә она ағламалысан!

— Ағлаяг?.. Онлар бизи һеч дәфн мәрасиминә дә чағырмадылар!

— Сәни дириләр дә’вәт этмәмишләр, өлүнүн бурада нә күнаһы вар?

— Күнаһы чохдур! Онун өзү атамызла күсүлү иди.

— Буна ким мүгәссирдир? Сән бәлкә һәр бир шейдән баш чыхарырсан, һәр шейи ганмышсан, де көрүм ким һаглыдыр, ким күнаһкар?

— Баша дүшдүм я дүшмәдим, нә дәхли вар, мән атамын тәрәфиндәйәм! Ким атама достдурса — мәнә дә достдур. Ким атамын дүшмәнидирсә — мәним дә дүшмәнимдир!

— Йохса сән элә фикир эдирсән ки, чанаварын баласы чох ағыллы олдуғуна көрә анасынын далынча гачыр?

— Ағзына кәләни данышма! Айдындыр, сән нәнәндән башга ағыллы адам билмирсән, амма о, гочалыгдан ағлыны итирмишдир!

— Сән исә атанын тәрәфиндәсән. Ондан чохму ағыл алмышсан?

— Нечә? Демәли, сәнин фикринчә, мән ахмағам? — дейә Такежан сөйдү.

— Будур һа! Көрүрсәнми, сән анчаг сөйүш сөймәк үчүн бөйүйүбсән! Чох яхшы бөйүксән, сән ялныз чобанлары, сағычылары, муздурлары сөйә билирсән!

— Бир бу гочаға бах!.. Даян, һамысыны атама дейәчәйәм.

— Нә гәдәр истәйирсән де! Мән дә нәнәмә дейәчәйәм ки, сән ону ағылсыз адландырдын.

Такежан сусду. Чидди мүбаризәйә о, таб кәтирмәди, буна чүр'әти чатмады. Атасы узагда иди, она шикайәт этмәк олмазды. Һәм дә ким билир, о кимин тәрәфини сахлаячагды. Нәнә надир һалларда һирсләнир, анчаг һирсләндими үзүнү көрмә. Язда бир дәфә Такежан өз аулларындан бир гадыны сөймүшдү, бунун үстүндә башы нәләр чәкмәмишди. Наһаг ерә тәһгир олунмуш гадын көз яшы төкә-төкә Зәри илә Улжанын янына кәлдикдә, нәнә нифрәтдән бәрк гәзәбләнмишди, о, Такежаны янына чағырыб бәрк дөймүшдү. Бу һадисә Такежанын бөйүйүб бир икид олдуғу вә өз нишанлысынын янына кетмәйә һазырлашдығы заман баш вермишди.

Инди дә Абайла һөчәтләшәркән Такежан һәмин һадисәни хатырлайыб далашманын гаршысыны алмаға чалышды.

— Әши, әл чәк!.. — дейә о енидән сөйдү вә атыны гамчылайыб ирәли чапды.

Абай ондан яхасыны гуртардығына көрә севинди вә яваш-яваш кетмәкдә давам эдәрәк енидән фикрә далды.

«Чанавар баласынын анасынын далынча кетмәси һеч дә онун ағлынын чохлуғундан дейилдир!» Сөзләри мүбаһисә заманы онун ағзындан чыхмышды, Абай бунун мә'насыны ялныз инди баша дүшдү. Аталарын салдығы чығырла һамы кедә биләр! Күчүн чатырса, өзүн үчүн йол ахтарыб тап...

Фикрә гәрг олмуш Абай Баканаса нечә кәлиб чатдығыны һисс этмәди.

Божейин аулунун өз жайляусуна кәлдийини Зәри вә Улжан Абайдан эшидән кими Кунанбайын янына тәләсик бир адам гачыртдылар. «Матәм аулу лап бизим янымыздадыр, әкәр биз бу саат орая кетмәсәк, онда адамларын үзүнә нечә баха биләрик? Гой нә эләмәк лазым кәлдийини тез гәт этсин».

Кунанбай гәт этди. Һәмин кечә о, Кунке, он нәфәр гәбилә башчысы вә икидләрлә бирликдә Баканаса кәлди. Орада дүшән ийирми аулун һамысы гымыз топлайыр, яс үчүн тә'йин олунмуш һейванлары сечиб кәсирди.

Күнортая яхын бир дәстә атлы, йә'ни он беш нәфәрә гәдәр киши, гырха гәдәр гадын вә бир нечә ениетмә, о чүмләдән Абай, Такежан, Оспан вә башгалары йола дүшдүләр. Ялныз Зәри вә Улжан арабая минмишдиләр. Бу араба илә даһа башга бир гоча гары, һамынын Сары апа дейә чағырдығы арвад да кедирди. Кунанбайын әмри илә араба атлылардан габаг йола дүшмүшдү.

Кунанбайы гардашлары Майбасар вә Жакип,ән яхын гоһумлары, һабелә онун тәрәфиндә олан Жуантаяк, Гарабатыр, Топай, Торгай вә башга гәбиләләрин башчылары мүшайиәт эдирдиләр. Кунке, Айгыз, кичик ана Тоншолпан вә баш-

галары бир гәдәр керидә кәлирдиләр. Кунанбайын адамлары өз аға-султанларынын далынча, айры-айры дәстәләрлә һәрәкәт эдирдиләр.

Матәм аулуна яхынлашдыгда бүтүн издиһам гышгыра-гышгыра, ағлая-ағлая дағын ямачы илә ирәлийә чапды. Онларын сәси дүзәнликдән чох-чох узаглара яйылды.

Гәдим адәтә көрә яса кәләнләр: «Аһ, мәним әзизим!» дейә мәрһумун аулуна чапараг кириб, учадан чығырышмалы идиләр. Буну яшлы адамлар башламалы идиләр. Дал чәркәләр габаг дәстәдән ишарә көзләйәрдиләр. Кунанбай өз дәстәси илә гышгыра-гышгыра вә ағлая-ағлая ирәли чапдығы заман бүтүн далда кәләнләр онун архасынча чапыб ағламаға башладылар.

Абай орта дәстәдә иди. Онун янында Кункедән олан бөйүк гардашы — Кудайберды, гасид Жумагул, гоча Жумабай, онларын да далынча Такежан, Оспан вә башгалары кәлирдиләр.

— Ой-бай, мәним әзизим!.. Мәним гардашым!.. Мәним әлчатмаз дағларым!.. Мәним даяғым! — дейә Абайын янынча чапан адамлар гышгырырдылар.

Жумагул вә Такежан йәһәрдә элә йырғаланырдылар ки, аз гала йыхылсынлар! Онлара бахдыгда адама элә кәлирди ки, дәрддән лап үзүлмүшләр, лакин онларын яланчы кәдәри Абайы алдатмады.

Абайын өзү дә кәдәрли чығырты илә чапырды, лакин о, өз дәрдини һәддиндән артыг шиширтмәмәйә чалышырды. Онун чығыртысы гәлбиндән гопан сәмими бир сәс иди. Онунла бир ердә чапан Кудайберды дә матәм сөзләрини риякарлыгла демирди. Абайын бу гардашы илә тез-тез көрүшә билмәмәсинә бахмаяраг, ондан чох хошу кәлирди. Абай бүтүн ясы онунла бир ердә галмағы гәт этмишди.

Зәринин арабасы Божейин Бөйүк алачығына чатды. Бу алачығын күмбәзи ону үзүк кими әһатә эдән ауларын лап мәркәзиндә иди. Айрыча ағ матәм алачығы гурулмушду; онун янында паяя кечирилмиш ағ-гара золаглы парча далғаланырды.

Атлылар аулун гаршысындакы тәпәйә галхдыглары заман матәм байрағыны дәрһал көрдүләр, яз чайы кими сүр'әтлә вә чошгун һалда она тәрәф чапдылар. Адамлар гышгыра-гышгыра вә бәркдән ағлая-ағлая кәлирдиләр. Орта дәстәдә чапан Абай ағ алачығын янында даянмыш отуз нәфәрә яхын кишини сечә билди, онлар башларыны ашағы салыб икиәлли ағ әсалара сөйкәнәрәк ағлайырдылар. Бу адамлар Божейин гонаглары гаршыламаға һазырлашан гоһумлары идиләр.

Атлылар кәлиб чатдылар вә ерә дүшдүләр. Гонаглары көзләйәнләрин габағында Байдалы, Байсал, Тусип вә Гараша, онларын далында исә галан гоһумлар даянмышдылар; онлар да ағ әсалара сөйкәниб, арасы кәсилмәдән ағлайырдылар.

Ҹәлд, дирибаш икидләрдән ибарәт бөйүк бир дәстә кәләнләри гаршыламаға чыхды, онлар атлыларын дүшмәсинә көмәк эдир, атлары бағлайыр вә гонагларын әлләриндән тутуб, аулун ағсаггалларынын янына кәтирирдиләр. Кәләнләр салам әвәзинә эв саһибләрини гучаглайыр вә онларла бирликдә ағлайырдылар. Байдалы, Байсал вә башга башчыларын нечә һөнкүрүб ағладығыны көрдүкдә, Абай өзүнү сахлая билмәди. О, атдан дүшәрәк, сәмими көз яшы ахытды.

Һөнкүрүб ағлаян вә ағу дейән гонагларын әлләриндән тутуб, Бөйүк алачыға кәтирдиләр. Орадан арасы кәсилмәдән фәряд сәсләри эшидилирди.

Бөйүк алачыг гадынларла долу иди. Онлар гапынын лап янында, кандарадәк отуруб әлләрини белләринә гоюб йырғалана-йырғалана ағу дейирдиләр. Лап ортада Божейин байбишеси учадан ағу дейирди. Онун башына гара шал өртүлмүшдү. Үзләрдән сәмими вә тәсәллисиз кәдәрдән доған көз яшлары сел кими ахырды. Бир аз о тәрәфдә беш гыз отурмушду. Онлар да учадан ағу дейирдиләр. Санки Бөйүк алачығын күмбәзи бу ачы фәряды тутмурду.

Алачыға кирән кишиләр отуран гадынларын гаршысында диз чөкүр, онлары гучаглайыр вә бирликдә ағлайырдылар.

Абай Кудайбердынын далынча кедир вә онун янашдығы адамларын һамысыны нөвбә илә гучаглайырды. Ағлая-ағлая вә кәдәрли саламла алачыға долан бүтүн арвадларын янына кетмәк һеч нөв мүмкүн дейилди. Буна көрә дә Кудайберды ағлая-ағлая бирбаш Божейин байбишесинин янына кедиб һөнкүртү илә ону гучаглады.

— Аға әкәм, мәним әзизим! — дейә о, ағу сөйләмәйә башлады.

Абай да байбишедән башлайыб, сонра бир аз кәнарда отурмуш гызлара яхынлашды.

Нәһайәт, узун үмуми ағлашма гуртарды. Ялныз Божейин байбишеси ағу демәкдә давам эдир вә беш гыз да учадан һөнкүрүб ағламагла она вакирлик әләйирди. Байбише дөзүлмәз иткийә ағлайыр вә өзүнү белә амансыз бир ҹәза илә ҹәзаландырмыш таледән шикайәтләнирди. Алачыгда отуранларын һамысына бу чох тә'сир этмишди. Яваш-яваш о да сакитләшди.

Лакин Божейин һәр ики гызы өз ағуларыны гуртармырды. Инди онларын ағламасы кәдәрли маһныя чеврилир вә

бир нәфәрин маһнысы кими сәсләнирди. Онлар һәр бир сөзү айдын дейир, һәрдәнбир ағуну кәсиб бәркдән аһ чәкир, инләйир вә енидән давам этдирирдиләр.

— Аһ, ата!.. Бизи бөйүдүб баша чатдырмамыш тәрк этдин... Мурадына чатмадан элимиздән кетдин... Бизи бәдбәхт, етим гоюб кетдин... Бизи кимә тапшырдын? Нә үчүн бизи ачы көз яшлары төкмәйә мәһкум этдин? — дейә онлар ағлайыр, орадакы адамлар да гызлара гошулурду.

Бу дәгигәләр Абая мәрасимин эн ағыр дәгигәләри кими көрүнүрдү.

Гызларын ағламасы кетдикчә атанын һәяты, онун гочаглығы, нәчиблийи, онун элиндән чыхан көзәл ишләр һаггындакы маһныя чеврилирди. Гызларын сәси кетдикчә даһа тә'сирли, даһа шикайәтли олурду.

Онлар тәкчә Божей һаггында дейил, һәм дә Божейин этрафындакы адамларын һамысыны яда салыб охшайыр, онунла бир дөврдә яшаянларын һамысынын адыны чәкирдиләр. Бирдән онлар Кунанбайын да адыны чәкдиләр.

Алачыгда һамы сусду.

Кунанбай папағыны гашларынын үстүнә чәкиб динмәзчә отурмушду. Өз адыны эшитдикдә о, гаш-габаглы һалда башыны ашағы салды. Гызларын гошмасы она силлә кими дәйди.

Лакин бу адәт иди. Бу, ағламаг иди вә һеч кәсин ону кәсмәйә ихтияры йох иди, чүнки бу да намаз кими мүгәддәс иди. Ону даяндырмаг олмаз, она гадаған йохдур. О, һәр шейдән күчлүдүр. Гошманын сөзләри кетдикчә кәскинләширди:

Эй Кунанбай, олмушсан дүшмән бизә,
Тәһгир үчүн көрпә вердин сән бизә.
Кунанбайдыр бизим нәслин ярысы,
Илан кими онун вардыр ағысы.
О, вәһшидир вәһши кәһәрдән бизә.

Бу курултулу ағлашма Кунанбайы амансызчасына гамчылайырды, — элә бил ки, бу ағлашма дүз онун еканә көзүнү дә вуруб чыхартды.

Кунанбайы мүшайиәт эдән гочалар ерләриндә отура билмирдиләр, онлар дава дүшмәсиндән горхурдулар. Онлар өскүрүр, бурунларыны чәкир вә нараһат һалда гурдаланырдылар. Кунанбай ялныз дишләрини бир-биринә сыхыб сакитчә отурмагда давам эдирди.

Абай утандығындан башыны ашағы салды, өлүб ерә кечди. Бир аз әввәл, Божейин байбишеси ағламаға башладығы заман, Абай, Тогжанын да гызлар ичәрисиндә олдуғуну көрмүшдү. Лакин онун үзү шалла өртүлү иди. О, архасыны

Абая чевириб отурмушду. Абай өз-өзүнә «ерә кирмәк бу биабырчылыгдан яхшыдыр!» — дейә фикирләшди.

Отуранлардан ким исә бирдән тәәччүбдән дамағыны марчыллатды. Абай башыны галдырыб бахды; бу Сары апа иди. О, наразы һалда алачығын ортасына чыхды, бардаш гуруб отурду, башына гара чапан салыб учадан охшамаға башлады.

О, Божейи хейли мәдһ эдиб ағладыгдан сонра әлавә этди:

Сиз, а гызлар, эдин бары бир һәя.
Кинлиләри етишдирир бу дүня!
Алмамышды мәкәр Божей шан-шөһрәт,
Бәс нә үчүн дәфн эдилди о, хәлвәт?

Гары учадан охшая-охшая бу сөзләри дедикдән сонра дәрһал сусду.

Дүшмәнчилик эдән һәр ики тәрәфин гәлбини долдуран нә варса, бу ағлашмада бир-бирини әвәз эдән гадынларын дили илә дейилмиш олду. Һеч кәс бир кәлмә дә әлавә этмәди. Зәринин янында отурмуш Һабитхан Бухара саяғы учадан гур'ан охумаға башлады. Орада отуранлар сүкут ичиндә донуб галдылар.

Кунанбай Божейин ясыны белә кечиртди.

Гур'ан охунуб гуртардыгдан сонра арвадлары бурада гоюб кишиләри гонаг этмәк үчүн башга алачыға апардылар. Аулун ән адлы-санлы башчылары Байдалы вә Тусипдән тутмуш һамы, гонаглара гуллуг эдирди. Лакин нә чай, нә гымыз нә дә әт хөрәйи Божейин яхын адамлары илә гонаглар арасында садә вә сәмими сөһбәт башланмасына көмәк этмәди. Байдалы вә Кунанбай һәрдән бир-биринә сөз дедикдә, онларын нитги һәддиндән артыг нәзакәтли вә союг олурду. Кунанбая Байдалынын өзү чай верир вә үмумиййәтлә она хүсуси һөрмәт көстәрирди. Лакин еничә сөһбәтә башламаг истәдикдә сөзләр әввәлки кими гуру вә союг, заһири һөрмәт үчүн олурду. Данышмаға сөз дә тапылмырды.

Онлар ялныз мал-гаранын нечә көкәлдийиндән, бу ил емин яхшы олуб-олмадығындан бир нечә кәлмә данышдылар. Сонра гоншу Керей вә Найман тайфаларынын басгынларындан, бу яй бир-бирини гарәт этмәләриндән сөһбәт ачылды. Кунанбай орадан чыханадәк онларын әввәл-ахыр сөһбәти бу олду. Кәләнләрин һамысы һәмин ахшам да сакит, динмәз вә гаш-габаглы һалда өз жайляуларына дағылышыб кетдиләр.

Кунанбайын үстүндән ағыр бир йүк галдырылды.

Кункенин аулуна гайытдыгда о, узун заман динмәзчә даянды вә сонра өз байбишесинә мүрачиәт эдиб тәмкинлә:

— Сары апая, — деди, һөрмәт-иззәт этмәк лазымдыр!

Пайыз кирмишди. Үчүнчү күн иди ки, арасы кəсилмəдəн яғыш яғырды. Ауллар Чинкиз дағындан ашыб жайляуя гайытдылар, от бичинини гуртарыб гышлагларда лəнкимəдəн тез пайыз отлагларына көчдүлəр.

Җидебай чəмəнлəриндə вə гоншу отлагларда чохлу аул топланмышды. Онлар Чинкизин учсуз-бучагсыз вадилəрини, дағ əтəклəрини вə дəрəлəри тутмушдулар.

Бөйүк яй алачыглары артыг йығышдырылыб бағланмышды. Ауллар кичик, лакин исти алачыгларда ерлəшмишдилəр. Һəр кəс өз сығыначағыны гыздырмаға чалышырды. Алачыгларда очаг галайыр, əтрафына исə бөйүк кечəлəр вурурдулар. Пайызда кичик, бүтөв кечəдəн гурулмуш вə һисдəн горхмаян алачыглар даһа əлверишлидир. Һəр кəс өзү үчүн бачардығы гəдəр раһат сығыначаг гурмаға чалышырды.

Гоюнлары даһа сағмырдылар, бу, жайляунун тəрк эдилдийи вə аулларын пайыз отлағына көчмəсинин əсл əламəти иди. Гузулар бөйүйүб гоюнларла бирликдə отлайырды.

Вахтларынын чохуну һəр чүр мүбаһисə вə һөчəтлəшмə үчүн сəрф этмəк хатиринə ауллары кəзиб долашан кишилəр, инди тамамилə башга чүр көрүнүрдүлəр, союг кечəлəр вə палчыг онлары кечə чораблы чəкмəлəр, галын күлəчə вə я хəз күрк киймəйə мəчбур этмишди. Онлар атларыны да дəйишмишдилəр, — яйда миндиклəри атлар пайызда даһа арыгламышды, одур ки, бу атлар илхыя бурахылмыш, көкəлмиш атлар исə ишə салынмышды. Адамлар бу атлары тəлəсмəдəн, аддым-аддым сүрүр, пий басмыш гуланлары говмамаға чалышырдылар, чох вахт, һəтта бүтүн кечəни онлары аяг үстə сахлайырдылар.

Һəмишə бу заман үмуми гызғын бир дөвр башланыр; кими ени ат алар, кими дəйишдирəр, кими исə мүвəггəти истифадəйə ат көтүрəр, пайызын яхшы кечмəйəчəйи вə я бөйүк кедиш-кəлиш көзлəндикдə мөһкəм, э'тибарлы атлара тəлəб даһа да артыр, бу вахт адамлар ялвара-ялвара, ат саһиблəрини тəнкə кəтириб йүз миннəтлə ат алырлар.

Инди дə, ахшам чағы Майбасар вə Кудайберды яғышда мəһз бу иш үчүн Торгай гəбилəсинин башчысы Кулиншакын аулуна кедирдилəр. Онлары Жумабай вə Жумагул мүшайиəт эдирди. Тез чатмаг үчүн онлар атларыны чох бəрк сүрүрдүлəр.

Кулиншакын аулунда, элə бил ки, Кунанбай тəрəфиндəн бир адам кəлəчəйини көзлəйирдилəр. Аулун янындакы таладa дөрд атлы көрүнəн кими, өз «бес каскасы» илə бирликдə тəпəдə отурмуш Кулиншак дəрһал аяға галхыб:

— Одур, — деди, — кәлирләр!

— Сур'әтлә чапырлар! — дейә онун бөйүк оғлу Турсынбай яхынлашмагда олан атлылара бахараг, атасынын фикринә шәрик олду.

— Аһа, башланды! Манас, Пушарбайын янына гач! Она хәбәрдарлыг этмәк лазымдыр. Һамынын янына өзүмүз кетмәйә мачал тапмаячағыг, гой Пушарбай галан котибаклара да хәбәр етирсин! — дейә Кулиншак сәрәнчам верди.

— Гой онлар да жикитекләрә вә бокеншиләрә хәбәр версинләр, — дейә Турсынбай әлавә этди.

— Һәм дә де ки, әкәр онлар һәгигәтән, көчмәкдә мәнә көмәк этмәк истәйирләрсә, гой һамы бурая кәлсин!

— Әкәр вә'дләри бош сөз дейилсә гой бу күн, элә кечә илә кәлсинләр! — дейә Кулиншакын оғуллары өз гардашларына тапшырыг вердиләр.

Манас бөйүкләрин сәрәнчамына сукутла гулаг асыб бир кәлмә белә данышмады, ону тапшырыгла көндәрирдиләр. О дәрһал чапмалы иди, лакин атлылары көзләйиб даянды.

Майбасар өз йолдашлары илә бирликдә Кулиншакын алачығына яхынлашанда Кулиншак тәпәдән энирди. Онлар чох союг саламлашыб дәрһал Бөйүк алачыға кирдиләр.

Манас атын белинә сычрайыб Гаровула доғру чапды вә Майбасарын өзүнү көрән кими дәрһал баша дүшдү ки, ләнкимәк олмаз.

Майбасар сәрт һалда алачыға дахил олду. О, кәмәрини вә малахайыны чыхартмады, өзүнү чәкди, гатланмыш гамчыны әлиндән ерә гоймайараг, гаш-габаглы, рәнки гачмыш, бурун пәрәләри галхыб дүшә-дүшә Кулиншака вә онун оғулларына кәч бир нәзәр салды. Онун тутгун бахышларында гәзәб вә нифрәт аловланырды.

— Енә нә хәбәр вар, мәним гоһумларым? Мәним гасидими нә үчүн дөймүшсүнүз? Һәркаһ о, һагсыз идисә, мәкәр сиз мирзәйә шикайәт эдә билмәздинизми? Йохса сиз өз күчүнүзү көстәрмәк истәйирдиниз? Элә дүнән бизимлә бир сырада отурмушдунуз!.. Дейин көрүм, нәйиниз чатышмыр! Ачыг дейин! Мирзә гәсдән мәни көндәрди ки, сиз өз шикайәтинизи дейәсиниз! О өз оғлу Кудайбердыны дә мәнимлә көндәрмишдир!

Майбасар арам-арам түстүләнән очаға түпүрүб Кулиншака тәрәф дөндү.

Кулиншакын оғуллары эшитмирләрмиш кими башларыны ашағы салараг, гаш-габаглы һалда динмәзчә дурмушдулар.

Кулиншакын өзү исә дөшәмәйә салынмыш дөшәк үстүндә отурмушду. Ялныз атасынын янында әйләшән Садырбай көзүнү чәкмәдән чүр'әтлә Майбасара бахырды.

Кулиншак бир нечә дәгигә көзләрини юммуш һалда отурду. О, сонра сөзә башлады:

— Дейирсән ки, сәнин гасидини дөймүшләр? Һөрмәтли Майбасар, бәс нә үчүн өз һәрәкәтин барәсиндә сусурсан? Әкәр мирзә белә гайғыкешдирсә, нә үчүн о өз нәзәрини гарәт этмәк истәйән адама чевирмир? Нә үчүн о сәндән әвәзини алмыр?

— Сөзү долашдырма, ағсаггал! Мән мүгәссири мүәййән этмәк вә бу чүр һәрәкәтләрә сон гоймаг үчүн кәлмишәм.

— Демәли, сән мәнә тәклиф эдирсән ки, сәнин йолунун үстүндән кечмәйим, эләми? Анчаг, мән сәнинлә әлагәни кәсмәйи вә истәдийим адамларын янына көчмәйи гәт этмишәм, ахы мән кимә кәрәйәм?

— Буна нә разылыг вериләчәк, нә дә ичазә. Мирзә сәндән хаһиш эдир ки, көчмәйәсән, о һәр шейи өзү һәлл эдәчәйини вә'д этмишдир.

— Аллаһ она чан сағлығы версин! Гой инчимәсин, мәндән күсмәсин, мән һәр һалда истәдийим ерә көчәчәйәм.

— Нә үчүн? Нә олмушдур, ағсаггал? — дейә Кудайберды сөһбәтә гарышды. — Атам дейир ки, «һәркаһ о, көчсә бүтүн Торгай гәбиләсини мәним әлейһимә галдырмыш олачагдыр. Кимин тагсыркар олдуғуну бирликдә мүәййән эдәрик. Гой данышыг ерини өзү көстәрсин, гой десин ки, она нә лазымдыр, гой әвәзини алсын. Анчаг көчү даяндырсын вә мәним дүшмәнләримин янына кетмәсин!» Атам бу барәдә хаһиш эдир!

Майбасар Кулиншакын чаваб вермәсинә имкан вермәди.

— Де көрәк, мәни нәдә тагсырландырырсан? Ахы мәним гасидими сән өзүн дөймүшсән! — дейә о, һүчума кечди.

— Көзүнүн габағында отуран, бах, бу оғулларымын вуртут бир яхшы аты вар. Сән ону истәмишдин, мән баша салдым ки, верә билмәрәм. Буну баша дүшмәк доғруданмы бу гәдәр чәтиндир? Сән исә өз гасидини, о, чанавардан да сәрт итини бура көндәрмишсән ки, аты чәкиб апарсын. Сән садәчә олараг басгынчылыг эдирсән. Мәкәр бу әдаләтли ишдир, Майбасар?

— Аты мән истәмәмишәм, мирзә истәмишди. Ат Кудайбердынын хошуна кәлмишди. Мән дә белә фикир этдим ки, Кудайберды биринчи дәфәдир ки, ат ялына әл чәкир, она көмәк этмәк лазымдыр, һәр кичичик бир шей үчүн, дәчәллик үчүн Кулиншак инчимәз, она көрә дә гасид көндәрдим.

— Дәчәллик! Әҹәб дә дәчәлликдир! — дейә, «бес-касканын» бөйүйү, Турсынбай сәсләнди:

Кулиншакын үчүнчү оғлу Садырбай онун сөзүнү давам этдирәрәк деди: — Сән кими алдадырсан? Бу, дәчәллик дейил, зоракылыгдыр! Ялныз ядларла, гулларла, мүдафиәсиз адамларла бу ҹүр рәфтар эдирләр.

Разылыға кәлмәк мүмкүн олмады. Мүбаһисә кәсилди вә бир мүддәт һамы гаш-габаглы һалда сусду. Сонра Майбасар Кулиншакы жикитекләрин янына көчмәк арзусуна көрә, енидән данламаға башлады.

Кунанбайын Майбасар вә Кудайберды васитәсилә көндәрдийи салам әсасән көчмәк мәсәләсинә аид иди. Ат вә бунунла әлагәдар олараг, гасидин дөйүлмәси һаггындакы сөһбәти Майбасар өзү галдырырды. О бунунла Кулиншака тәзйиг этмәк фикриндә иди, лакин Кулиншак өзүнү мүгәссир билмирди.

Бир нечә күн бундан әввәл, Майбасарын аты апармаг барәсиндәки әмриндән һирсләнән Кулиншак онун гасидини дөймүш вә Кунанбайла әлагәни кәсмәйи гәт'и гәрара алмышды. Кулиншак жикитекләрин янына атлы көндәрәрәк, ону өз гәбиләләринә гәбул этмәйи вә онларын янына көчүб кетмәйә ярдым көстәрмәләрини хаһиш этмишди. Бу күн сәһәр һәмин шайиә Кунанбая да чатмышды. Торгай кими яхын бир гәбиләни өз әлиндән бурахмаг Кунанбая чох бөйүк биабырчылыг вә зәрәр иди.

Божейин өлүмүндән сонра бүтүн яйы дүшмәнләр бир дәфә дә олсун ачыгчасына үз-үзә кәлмәмишдиләр, анчаг һәр васитә илә өзләринә тәрәфдарлар топлайырдылар. Дүшмәнчилик кизлиндә вә гаршысы алынмаз һалда артырды. Һәр ики тәрәфә һаким олан нифрәт вә гәзәб сон нөгтәйә чатмыш вә һәр дәгигә көзләнилмәз бир туфан кими пүскүрә биләрди.

Токпамбетдә Божейин вәһшичәсинә дөйүлмәси илә гуртаран дава, сон бөйүк тоггушма иди. Лакин о замандан бәри нә жикитекләр, нә котибаклар, нә дә бокеншиләр мүбаризәйә гызғын сурәтдә һазырлашмагдан әл чәкмирдиләр вә Кунанбайдан бунун яхшыҹа әвәзини чыхмаг нийјәтиндә идиләр. Божей өлдүкдән сонра мүбаризә куя даянмышды, лакин бу, заһири бир сакитлик иди; ган верән яра әслиндә даһа да дәринләшмишди. Божейин өлүмү Кунанбайын әлейһдарларынын сыраларыны сых бирләшдирмиш, онларын әзмини мөһкәмләндирмишди. Божейин яхын достлары Байдалы, Байсал, Каратай, Тусип вә Суюндик ән гаты дүшмән олмушдулар.

Кунанбай ән кәркин дәгигәләрдә Кулиншакын гуланыны әлиндән алмаг истәмишди.

Башга вахт олсайды Кулиншак динмэз-сөйлэмэз Кунанбая күзэштэ кедэр, аты вермэкдэн боюн гачырмаға һеч вэчһлэ чүр'эт этмэзди. Инди исэ онун дэфэлэрлэ Торгай гэбилэсинэ котибакларын һимайэчилийини тэклиф этмиш Байсал вэ Пушарбай кими мүттэфиглэри варды. Кулиншак да һэр шейэ эл атмағы гэрара аларaг, гуланы вермэмишди.

Майбасар вэзиййэтин бүтүн мүрэккэблийини баша дүшмүрдү. «Вермир? Бу нэ ахмаглыгдыр! Экэр биз торгайлардан истэдийимизи дэ ала билмэйэчэйиксэ, онда нэйэ лазымыг? Ахы о, нэ эдэ билэр?» дейэ фикирлэширди.

Кулиншакын гуланы вермэкдэн боюн гачырмасы ону гэзэблэндирмиш, Майбасар да зоракылыға эл атмышды. Бунунла Майбасарын өзү эдавэтэ тэкан вермиш, Торгай гэбилэси дэ иркизбайлардан айрылыб жикитеклэрин вэ котибакларын янына көчмэйи гэрара алмышды.

Инди Майбасар вар гүввэси илэ Кулиншакы дилэ тутуб, ону фикриндэн дашындырмаға чалышырды, лакин Кулиншак Майбасарын кэтирдийи дэлиллэрэ садэчэ оларaг чаваб вермирди. Һеч бир шейэ наил ола билмэйэн Майбасар гэзэблэнди вэ адэти үзрэ һэдэ вэ мэчбуриййэт йолу илэ тэ'сир этмэйэ гэрар верди.

— Эй Кулиншак, ағсаггал! Мэн сэнэ мирзэнин хаһишини чатдырдым ки, көчмэйэсэн, өзүм дэ хаһиш эдирэм, кетмэ! Мэн һэр шейи дедим вэ даһа данышмаг нийиэтиндэ дейилэм. Мэнэ сөз вер ки, көчмэйэчэксэн, йохса бу күн үчүн һейфсилэнэрсэн.

Кулиншак гэзэблэ Майбасара бахды:

— Аһа, белэ!.. Нэ олсун, мэн дэ даһа сэнинлэ данышмаг нийиэтиндэ дейилэм. Көзүмү дөйэ-дөйэ дөздүйүм бэсдир. Мэним чавабым будур, көчүрэм, — дейэрэк о, гэт'и сурэтдэ Майбасарын сөзүнү кэсди.

Кэлэнлэр наһийэ рэиси илэ эһтиятлы олдулар вэ гайғы илэ бир-биринин үзүнэ бахдылар.

Өзүндэн чыхмыш Майбасар дөшэкчэйэ бир гамчы чэкди вэ гэзэбиндэн нэфэси тутула-тутула деди:

— Билирэм кимин янына кедирсэн! Сую буландыран элэ онлардыр! Йэгин онлар вэ'д этмишлэр ки, «биз сэни мүдафиэ эдэ билэрик, горхма!..» Анчаг гой бир онлар сэни мэним элимдэн алмаға чүр'эт этсинлэр! Көрүнүр, Байдалы вэ Байсалын голтугларынын алты шишиб, гүввэтлэниблэр! Яхшы, олсун! Мэн о мирзэлэрин лап янларына полад низэ сохарам, онда көрэрлэр! — дейэ Майбасар гэзэбиндэн эсди, онун көзлэри кинлэ парылдады. — Онлар өз лүт күрэклэринэ гамчы дөшэмэклэ интигам алмағыма сэбэб олачаглар! Токпамбети бир дэ ядларына саларлар.

«Беш икиддэн» эн чошгун вэ чүр'этлиси олан Садырбай ериндэ гурдаланырды вэ бирдэн ағыр-ағыр нэфэс алараг, данышмаға башлады:

— Бэсдир, һөрмэтли наһийэ рэиси, бэсдир! О биабырчы һадисэ шөһрэт газандырмады! Яхшысы будур ки, ону хатырлама.

Кечэн ил Токпамбетдэ Божейи мүдафиэ этмэйэ чалышаркэн Кунанбайдан гамчы ейэн Пушарбай ики икид оғлу илэ тэлэсик һалда алачыға кирди. Топсаггал, ири көвдэли, чүр'этли Пушарбай тэһгир олундуғуну унутмамыш, эллэрини янына салыб отурмамышды, онун сайэсиндэ Байсал да бүтүн Котибак гэбилэси илэ бирликдэ бирдэфэлик жикитеклэрин тэрэфинэ кечмишди.

Пушарбай ичэри кирэн кими Кулиншакын оғуллары ерлэриндэ тэрпэнмэйэ башладылар, бир шейэ һазырлашырмыш кими диггэтлэрини топладылар. Гапы далындан енэ аддым сэслэри эшидилди. Жумабай өз-өзүнэ: «Бу кэлэн кимдир? Онларын пис бир фикри олмасын» дейэ фикирлэшэрэк суалэдичи нэзэрлэ Майбасарын үзүнэ бахды.

Гапынын далындан сэс эшидилди:

— Эй, эвдэ адам вармы?

Пушарбай гулаг асыб учадан сэслэнди:

— Мэн бурадаям!

О саат Манас башда олмагла алачыға он икид дахил олду. Онлар дүз кандара сычрадылар. Сэбирсизликлэ онларын кэлмэсини көзлэйэн «бес-каскалар» Майбасарын вэ йолдашларынын үзэринэ атылдылар.

— Рэдд олун! — дейэ Майбасар гышгырды, лакин аяға галхыб гамчы чэкмэйэ мачал тапмады.

Садырбай ону гучаглады, ағзы үстэ ерэ йыхыб үстүндэ отурду. Башга икидлэр дэ онун йолдашларыны эзишдирдилэр.

Гасидин башына кэлэн муштулугчу имиш, горхулу иш инди башланырды.

Пушарбай, Садырбай вэ Манас Майбасары элдэн дүшэнэ кими дөйдүлэр. Кудайбердыдан башга галан йолчуларын да агибэти белэ олду. Кудайбердыны дөймэйэ Кулиншак имкан вермэди; о, кэнчи бир тэрэфэ чэкэрэк өз палтарынын этэйи илэ онун башыны өртдү. Бирдэн Майбасары дөйэн икидлэр гышгырдылар:

— Ону алачыгдан байыра чыхардын! Кэлин чыхардаг!

Ону алачыгдан чэкиб чыхартдылар. Садырбай севинирди:

— О элэ индичэ бизи һэдэлэйирди ки, «мэн сизин һамынызы лүт союндуруб тэсэлли алачағам!» О, анчаг һэдэлэмэйи бачарыр, биз исэ ишдэ көстэрэрик! Ону союндур, палта-

рыны чыхарт! — дейә Садырбай гышгырыб Майбасардан япышараг онун чапаныны, чәкмәләрини вә туманыны чәкиб чыхартды. Сонра вар күчү илә онун лүт күрәйинә гамчы чәкди, ерә йыхыб тәпикләмәйә башлады.

— Бизим башымыза кәтирмәдийин оюн галмады. Нәйинә бахыб белә һаясызлашыбсан? — дейә о, һәр вурдугча гышгырырды: — Мән сәни һәлә белә биабыр этмәйәчәйәм!

О, буну дейиб, Майбасары үзү үстә чевирди.

— Она полад низә сохмаг, һә? Сән бизи бунунла һәдәләйирдинми? Бу да сәнә «полад низә!» — дейә о, бағырды вә алачығын янындан бир нечә дәвә гығы көтүрүб чәкмәсинин бурну илә Майбасарын далына сохду! — Әкәр сәндә бир зәррә намус варса, бу биабырчылыгдан кәбәр, — дейә Майбасара бир тәпик вурду.

Һәмин кечә Кулиншакын аулу Кунанбайын гардашыны вә оғлуну биабыр эдәрәк, алачыгларыны йығышдырыб көчдү. Онлар һәрәкәт эдән кими Манасын хәбәрдар этдийи жикитекләр вә котибаклар көчән аулу арая алыб һөрмәтлә ону йола салдылар. Һәмин кечә дә онлар Торгай гәбиләсиндән сайсыз-һесабсыз ауллары өзләринә гоша билдиләр.

Торгайлар хейли узаглашандан сонра Майбасары вә онун йолдашларыны азад этдиләр. Онлар күн чыханда өз атларыны ахтарыб тапа билдиләр, күнорта заманы исә Кунанбайын янына чатдылар. Кунанбайын бүтүн тәрәфдарлары бу заман Жидебайда идиләр. Иркизбайларын, топайларын, жуантаякларын вә гарабатырларын сых сыралы аулларыон верстлик бир саһәни тутмушду.

«Жикитекләр Майбасары вә Кудайбердыны дөйүб биабыр этмишләр. Кулиншакын аулуну зорла өз янларына апармышлар» хәбәри дәрһал бүтүн аулларa яйылды.

Кунанбай тә'чили эмр верди. Бир стәкан су ичим саатда йүз элли икид ат белинә галхды. Онларын башында Кунанбайын өзү, онун гардашлығы Изгутты вә гардашы оғлу Акберды дурурду.

Жикитекләрин аулларынын нечә һәрәкәт этдикләрини көздән гачырмаян Кунанбай күнорта чағы дәстәйә ени эмр верди:

— Онлара басгын вә зоракылыг лазымдыр, гой истәдикләри өзләринин башына кәлсин! Һүчум эдин, жикитекләрин көчүнү зорла кери гайтарын!

О, буну дейиб сайча чох олан дәстәсини Мусакул вадиси илә кедән бөйүк көчүн үстүнә еритди. Дәстә вәһшичәсинә, гәфилдән, габагларына ким кәлдисә, фәрг гоймадан басгына кечди. Гәзәбләнмиш Кунанбай да чох фикирләшмәди.

«Жикитекләрә мәхсус олан көчә бу кифайәтдир» — дейә о, гәт этди.

Һәгигәтән бу, жикитекләрин көчү иди, лакин онлар Божейин матәм алачығыны апарырдылар.

Силаһлы дәстәләр габагда кедән илхылара вә сүрүләрә басгын этдиләр, көчән аулун бүтүн кишиләрини әзиб гачыртдылар, атлары вә инәкләри говуб апардылар. Иркизбайлар карваны өзләри илә апармаг истәйирдиләр, лакин габагда чапан Жакип вә Изгутты баша дүшдүләр ки, бу, Божейин көчүдүр. Она көрә дә һүчума кечмәйә чүр'әт этмәйиб, өз дәстәләрини башга тәрәфә чәкдиләр. Едәкләриндә гуйруғу кәсилмиш ат апармагда олан Божейин гызлары санки әтрафда нәләр баш вердийини һисс этмәдән өз кәдәрли ағлашмалары илә йолларына давам эдирдиләр. Ялныз Божейин байбишеси аты даяндырды, дәвәләри сахлайыб, басгын эдәнләрә мүрачиәт этди:

— Эй, вичдансызлар! Матәм көчүнә басгын этдиниз! Сизи көрүм гәбриниздә улаясыныз, кафирләр!..

Бунун Божейин көчү олдуғуну көрән Кунанбай дәрһал әмр верди:

— Бу көчә басгын этмәйин! Анчаг гой о, узаға кетмәсин, элә инди олдуғу ердә дә алачыг гурсун!

Божейин көчү бир ерә топлашды, даяныб дәрәдә алачыг гурмаға башлады. Кунанбайын дәстәси кери гайытды.

Жикитекләрин аулларына ени хәбәр яйылды: «Кунанбай Божейин матәм көчүнә басгын этмишдир!.. Мәрһумун хатирәсини тәһгир этмишдир!»

Бүтүн кечәни сәһәрәдәк жикитекләр силаһ вә әсләһә һазырладылар, кишиләрин һамысы сон нәфәринә гәдәр ата минди. Топланыш ери Божейин аулу тә'йин эдилди. Байсал Кунанбайын әлейһинә чыхмағы гәт этди вә котибакларын дәстәләрини өз башына топлады. Суюндик бүтүн бокеншиләри аяға галдырды.

Һәмин кечә Жидебайда Кунанбайын дәстәси дә һей артырды. Мусакул Жидебайын чәмиси үч верстлийиндә иди. Бу дәрә ганлы вурушмалар мейданына чеврилмәйә һазырлашырды. Кунанбай ялныз яхында олан гәбиләләри топламагла кифайәтләнмәди, о, чинс атлар заводуна вә ән узаг гәбиләләрә дә гасидләр көндәрди.

Байдалы вә Байсал да белә этдиләр. Онлар Кокше гәбиләсинә, Каратайын аулларына, Мирзә вә Мамай тайфаларына гасидләр көндәрдиләр.

Гаршыда баш верән һадисәни габагчадан көрән Байдалы даһа бир аддым атды. Кунанбая гаршы һөкмләр вә шикайәтләр дүзәлдилди вә бунлар мүхтәлиф гәбиләләрин мөһүрләри

илә тәсдиг эдилди. Бу шикайәтләрдә дейилирди: «Һакимиййәт башында дуран аға-султан Кунанбай ауллары талайыр, матәм көчүнә басгын этмишдир. О, Тобыкты гәбиләләрини ганлы вурушмалара вә гаршылыглы гәтлләрә чәлб эдир». Бүтүн бунлар чох сүр'әтлә эдилди. Байдалы һөкмләри Тусипә верди, мүшайиәт этмәк үчүн беш икид айырараг, онун чибини пулла да долдурду. Гасидләр өзләри илә бир нечә чинс завод аты да көтүрдүләр. Тусип дәрһал Каркаралинскә йола дүшдү.

Инди Байдалы тәрәддүд этмәдән, ачыг тоггушмая кедә биләрди.

Һава еничә ишыглашан кими Кунанбайын дәстәләри чығыра-чығыра, тәбил чала-чала чапараг, ирәли чумду.

Байдалы, Байсал вә Суюндик атлара миниб һарай салдылар. Жикитекләрин атлары йәһәрләнмиш, соилләр вә шокпарлар һазырланмышды. Дәстәләр горхмадан Кунанбайын дәстәләринә һүчум этдиләр. Һәр ики гошун юхары галдырылмыш соил вә низәләрлә бир-биринин үстүнә амансызчасына атылды вә бир-биринә гарышды. Тоз булутлары ичәрисиндә икидләр бир-бирини амансызчасына әзирдиләр.

Сонралар «Мусакул вурушмасы» адланан бу дөйүш узун заман Тобыктынын хатириндә яшады. Һәр тәрәфин мин нәфәрдән ибарәт гошуну вар иди. Кунанбайын гошуну сайча үстүнлүк тәшкил этмирди; онун дәстәләри бир нечә дәфә дүшмәнин үзәринә атылдыса да һәр дәфә кери чәкилмәйә мәчбур олду. Һәр бир вурушмада он-он беш нәфәр яраланыб йыхылырды. Онлары дәрһал вурушма мейданындан чыхарырдылар.

Гызғын вурушманын биринчи күнү каһ бир тәрәф, каһ да о бири тәрәф мүвәффәгиййәт газанды. Ахшам үстү һәр ики гошун кери чәкилди.

Эртәси күн шиддәтли мүбаризә давам этди, лакин әввәлки кими, енә дә һеч бир тәрәф үстүнлүк газанмады.

Мисли көрүнмәмиш вурушма үч күн давам этди. Һәмин күн Кунанбайын әмри илә йүз әлли нәфәр эн яхшы икид сечмә гуланлара миниб соилләри ерә гояраг, ялныз секир вә ити низәләрлә силаһланды. Жикитекләрин шиддәтли мүгавимәти вә горхмазлығы Кунанбайы гәзәбләндирирди. Интигам һәсрәти илә аловланан Кунанбай нә йолла олурса-олсун гәләбә газанмағы гәт этмишди.

О, дүшмәни алдатмаға башлады. Әввәлчә ялныз соилләрлә силаһланмыш дәстәләри ирәли чәкди, вурушманын ортасында исә онлары кери чәкәрәк, куя дала отурдуғуну көстәрди. О, дүшмәнин эн яхшы икидләрини керийә чәлб этмәк истәйирди.

Онун һийләси баш тутду. Чох кечмәдән жикитекләрин вә котибакларын гошунундан бир дәстә айрылды вә кери чәкилән дүшмәни амансызчасына тә'гиб этмәйә башлады. Бунларын ичәрисиндә Кулиншакын «бес-каскасы», Пушарбай вә Кареке дә вар иди. Онлар иркизбайлары тә'гиб эдә-эдә Кунанбайын даяндығы тәпәйә яхынлашдылар. Кунанбай да элә бу дәгигәни көзләйирди. О, секир вә низәләрлә силаһланмыш ән яхшы икидләрини пусгудан чыхартды вә өзү дә онларла бирликдә ирәли шығыды.

Изгуттынын рәһбәрлийи илә онлар дүшмәнин сыраларына сохулдулар, ону гачмаға мәчбур эдиб тә'гибә башладылар. Өзләрини мүдафиә этмәйә чалышан он икид ериндәчә шан-шан эдилди. Изгуттынын өзү исә әлиндә секир Пушарбая һүчум этди. Кареке гочаны мүдафиә этмәйә чалышараг, онлара тәрәф гачды. Изгутты секири вар гүввәси илә онун башына эндирди. О, башыны кәнара чәкди, балта онун башындан сүрүшүб бурнуну салды. Онун үзү вә палтары дәрһал гана булашды вә Пушарбайын көзү гаршысында сүр'этлә гачан атдан йыхылды. Достлары һәтта ону арадан чыхарда да билмәдиләр, онлар ялныз өзләрини хилас этмәк һайына дүшдүләр.

Вурушманын ахыры, икичә кәлмә — «дүшмән гачды» сөзләри илә ифадә эдилән вахты чатмышды. Кунанбай дүшмәни амансызчасына тә'гиб эдә-эдә ирәли чан атырды.

Лакин бу заман жикитекләрин архасындан тоз думан кими көйә галхды. Әлә бил, кениш ямачла бөйүк бир гошун кәлирди.

Хәбәр апаранлар һәлә чох габагдан Кунанбая билдирмишдиләр ки, «жикитекләр Коныр гәбиләсинә гасид көндәрмишләр, һабелә Мамайдан да гошун көзләйирләр». Кунанбая айдын иди ки, Мамай кәлиб чыхса, жикитекләр үстүн кәләчәкләр. Ән бөйүк тәһлүкә дә элә бу иди. О, дүшмәни еничә кери отуртмушду ки, Мамайын гошуну тәпәнин үстүндә көрүндү, Кунанбайын икидләрини һәйәчана салды. Изгутты вә онун дәстәси гейри-иради олараг, өз атларыны даяндырдылар. Буруг-буруг галхан тоз сүтунларына әсасән мүәййән этмәк олурду ки, дағлардан азы беш йүз нәфәр адам ашыб кәлир.

Кунанбайын дәстәләри дәрһал кери гайытды, лакин жикитекләрин дәстәләри дә онлары тә'гиб этмәк үчүн хүсуси бир һәвәс көстәрмәди. Һәр ики тәрәф дөйүшүн ән гызғын бир вахтында кери чәкилди.

Кунанбай бәрк алдандығыны һеч баша да дүшмәди. Байдалы да һийлә ишләтмәйи гәт этмишди, эввәлчә шайиә яймышды ки, Коныр вә Мамай гошунлары яхынлашыр. О, яхын аулларда нә гәдәр дәвә варса, һамысыны топлайыб

дағын ямачы илә кәтирмәйи, мүмкүн гәдәр чох тоз галдырмағы әмр этмишди. Кунанбайын гошунларыны даяндыран дәһшәтли дәстә дәвә сүрүсүндән башга бир шей дейилди.

Кунанбай буну баша дүшмәдән кери чәкилди. Байдалы да өз нөвбәсиндә кери чәкилән дүшмәни тә'гиб этмәйә ҹүр'әт этмәди.

Үч күнлүк Мусакул вурушмасы belә гуртарды. Кунанбай дүшмәнин мүгавимәтини гыра билмәди, жикитекләр исә Кунанбайын һәр ҹүр һүҹумуну дәф этмәйә гадир олдугларыны сүбут эдиб, әлдә силаһ өз һүгугларыны горудулар.

Вурушма гуртарды, лакин шайиәләр, деди-годулар, гызғын мүбаһисәләр вә арасы кәсилмәйән нағыллар һәр тәрәфә яйылды, бүтүн өлкәни һәр тәрәфдән янғын кими бүрүдү.

Башчыларын өзүнә кәлдикдә, Байдалы вә онун достлары даһа инамла данышмаға башладылар. Санки онлар бирдәнбирә бир гарыш бөйүмүшдүләр. Кунанбайын яхын адамлары исә, эксинә, тәмкинли идиләр вә динмәзҹә отурмушдулар. Онлар санки гәзәб вә сүкут ичәрисиндә донуб галмышдылар. Тәкҹә бунун өзү онларын уғурсузлуғуну көстәрирди.

Бәс сонра нә этмәли? Кәләҹәкдә дә ачыгҹасына чыхыш этмәйә ҹүр'әт эдә биләҹәк вә вурушма заманы өз күҹүнү сынамаг истәйәҹәк адамларла неҹә рәфтар этмәли?.. Кунанбай ялныз бу фикирдән һәйәҹана дүшүрдү.

Он күн тамамилә сакит, сүкут вә асайиш ичәрисиндә кечди. Кунанбайын дүшмәнләри бөйүк шәнлик эдирдиләр. «Кунанбайын гаясы учду, онун гүввәси сарсылды», — дейә онлар тәкрар эдирдиләр. Онлар бир-бирини арасы кәсилмәдән гонаг эдир — бунун үчүн ат вә гоюнларыны әсиркәмирдиләр. Онлар шүкүр намазы гылыр, достлуг играры бағлайыр, үмуми шәнлик ичәрисиндә нишан апарыр, гоһум олур вә байрам эдирдиләр.

Жикитек гәбиләсинин шадлыг этмәси әбәс дейилди, Тусип кетдикдән он күн сонра Каркаралинскдән он беш силаһлы казак кәлди. Бу заман Тусип дә өз адамларынын янына гайыда билмишди. Һамы гәт этмишди ки, Жикитек гәбиләсинин әризәси илә Кунанбайы истинтаг этмәк үчүн силаһлы кешик дәстәси илә «чиноулык» кәлмишдир.

Дәстә илә, доғрудан да, корпус тәрәфиндән э'зам эдилән чиновник Чернов кәлмишди. Кәләнләр үчүн Жидебайла Мусакул арасында алачыг гурдулар. Чернов үч күн истинтаг апарды. Кәлдийи күндән э'тибарән о, Кунанбайла чох ҹиддн рәфтар этмәйә башлады. Көрүнүр ки, о, Кунанбайын ағасултанлыгдан көтүрүлмәси мәсәләсини артыг һәлл эдилмиш һесаб эдирди, бу барәдә ачыг данышмаса да, онунла ади истинтаг олунан адам кими рәфтар эдирди. Жикитекләр, бо-

кеншиләр, борсаклар вә котибаклар да буну нәзәрә алдылар вә чиновникин үзәринә шикайәтләр јағдырдылар.

Лакин Кунанбайын адамлары да јатмамышдылар вә дүшмәнә ејни кәләклә чаваб верирдиләр. «Адамлары өлдүрүрдүләр! Ауллары талајырдылар! Отлаглары јандырырдылар! Һамилә гадынлары ушаг салмаг дәрәчәсинә чатдырырдылар!» — дејә жикитекләрин вә онларла бирликдә һәрәкәт едән башга гәбиләләрин көркәмли башчыларындан ағласығмаз шикайәтләрлә Чернова мүрачиәт едирдиләр. Бу әризәләрдә сүбут етмәјә чалышырдылар ки, Кунанбай белә чинајәтләрлә әдаләтли мүбаризә апарыб, мүгәссирләр дә инди ондан гәрәзлә интигам алмаг истәјирләр. Кунанбайын достлары һәр чүр һәгигәт вә јаланла ону мүдафиә едирдиләр.

Чиновник ериндәчә һөкм чыхартмады. О, һәр ики тәрәфин анчаг шикайәтләрини динләди, үчүнчү күн ахшам исә Кунанбаја деди:

— Сиз бизимлә бирликдә Каркаралинскә кедәчәксиниз. Сәһәр тездән чыхачағыг. Һазырлашын.

Бундан доғрудан да фәлакәт гохусу кәлирди.

Чиновникин јанындан чыхдыгдан сонра Кунанбай өзүнүн ән јахын дост вә гоһумларындан он нәфәри мәсләһәтә чағырды. Јашлы адамлар ичәрисиндә Изгутты, Жакип вә Майбасар, чаванларын ичәрисиндә исә Кудайберды вә Абай да варды.

Мәчлисә Кунанбайын өзү башчылыг едирди. О, гаршыдакы тәһлүкә һаггында топлашанлара мә'лумат верди. Гочалардан бә'зиси үз-көзүнү туршутду, һәтта ағламаг истәди, лакин Кунанбай сәрт һалда онлары дајандырды:

— Зырылдамаг вахты дејил! Күчүн чатырса мәсләһәт вер! Көмәк ет!

Белә дәгигәләрдә көзәл сөз демәклә, чох данышмагла көмәк етмәк олмаз. Гәт'и һәрәкәт үчүн јол тапмаг лазым иди. Лакин һеч кәс белә бир јол көстәрмирди. Кунанбай достларынын ачизлијини баша дүшүб өзү сөзә башлады:

— Иш һөкумәт органларына бахылмаға верилир. Инди бүтүн мәсәлә — кағызлардадыр, мәкәр кағыз шәрәфлә, адла, рүтбә илә һесаблашыр? Әкәр бачарырсынызса, шикайәтләрин гаршысыны алын ки, онлар мәни һәр аддымда тә'гиб етмәсинләр. Һеч бир шеји әсиркәмәјин, анчаг шикайәтләри дајандырын! — дејә о, бәрк тапшырды.

Бунун үчүн нә кими тәдбир көрмәк лазым кәлдијини мәһдуд вә гәт'ијјәтсиз гоһумлардан һеч бири дүшүнүб тапмаға гадир дејилди. Чыхыш јолу көстәрә биләчәк бир адам да тапылмады. Абай атасыны әһатә едән адамларын өзүнү итирмәсиндән вә ирадәсизлијиндән һејрәтә кәлирди. Әввәлләр о, данышмагдан вә мәсләһәт вермәкдән чәкинирди, инди исә чүр'әт едиб деди:

— Шикайәтләри даяндырмаг үчүн далашдығымыз адамлары әлә алмалыйыг.

Кунанбай она сәрт бир нәзәр салды:

— Йохса, тәклиф эдирсән ки, онларын чибләрини долдураг?

— Йох, нә үчүн? Анчаг әлләриндән алынан шейләри гайтармаг вә зәрәрләринин əвəзини вермәк лазымдыр. Йохса, онлар һеч вахт сусмаячаглар.

Кунанбай буну баша дүшүрдү, лакин башгаларынын да рә'йини эшитмәк истәйирди. Она көрә дә бурада отуранларын данышмасыны көзләйиб сусурду.

Һамы Абайын мәсләһәтинә шәрик олду. Лакин горха-горха, гейри-мүәййән данышырдылар, нәһайәт, онлар эйни нәтичәйә кәлдиләр. Тәк бир Изгутты онларын сөзүнү кәсиб:

— Онларын һамысы — жикитекләр дә, бокеншиләр дә, котибаклар да ялныз отлаг вә гышлаг һаггында дүшүнүрләр, — деди. — Кәлин, торпағы бөлүшдүрәк, даһа чарәмиз йохдур!

Әслиндә исә бу чүр гәрар жикитекләр гәбиләсинә бач вермәк кими бир шей иди. Кунанбайын гүруру бәрк сынырды. О, гәзәбдән аловланырды, лакин буну бир кәлмә илә белә бүрузә вермирди, күзәштә кетмәк лазым кәлирди. «Һәркаһ торпаг вә гарамал онлары разы саларса, гой ашырсынлар, сакит олсунлар! Чарә йохдур, һәят рәһмсиздир вә амансызчасына алчалмағы тәләб эдир» — дейә о, гәт этди.

О, топлашанлары азад эдиб жикитекләрлә кимин васитәсилә данышыг апармаг лазым кәлдийини изаһ этмәк үчүн ялныз Жакипи, Майбасары вә Изгуттыны янында сахлады.

Дүшмәни рәһмә кәтирмәк асан иш дейилди. Байдалынын янына кетмәк нәинки алчалмаг, һәтта ююлмаз бир ләкә иди. Бу кей гоһумлар исә һәр шейә гадир идиләр. Кунанбай онларын ачизлийини габагчадан көрүрдү, онун үчүн дә данышыгларда васитәчи ола биләчәк адамларын адыны өзү чәкди.

Биринчи олараг о, кәнч нәсл ичәрисиндә бөйүк һөрмәтә саһиб олан Байгулакын адыны чәкди. Икинчи васитәчи Кокше гәбиләсиндән Каратай ола биләрди. Доғрудур, о, Кунанбайла далашмышды, лакин әлинә силаһ көтүрүб жикитекләрин дәстәсинә гошулмагдан һәр һалда боюн гачырмышды. Кунанбай Каратая салам етирмәйи тапшырыб деди: «Сағлыг олар, бир дә көрүшәрик. Һәятда һәр шей олур, адама дал да чевирәрсән, достлуг да эдәрсән. Көрүшәчәйимиз күн ишыглы олсун! Мәним арзум ялныз будур!..»

Эртәси күн Кунанбай сәс салмадан өз достлары, ушаглары вә арвадлары илә көрүшүб йола дүшдү. Ону ялныз беш икид мүшайиәт эдирди. Онлардан ән е'тибарлысы Мирзәхан иди. Кичик яшларындан е'тибарән о, Кунанбайын янында гуллугда иди вә онунла о гәдәр яхынлашмышды ки, чанын-

дан кечмәйә бела һазыр иди. Ән гәт'и дәгигәләрдә Кунанбай ялныз она э'тибар эдә биләрди.

Мәғрур Кунанбайы нә кими агибәт көзләдийини һеч кәс билмирди. Ону дәйишәчәкләрми вә я ериндә сахлаячаглармы, бу һеч кәсә мә'лум дейилди. Бирҹә шей мүбаһисәсиз иди ки, лап бу яхынларадәк басгын эдиб ауллары талаян, өзбашына һакимиййәт сүрән Кунанбай, ирадәсиндән асылы олмаяраг, маһал мәркәзинә кетмәк мәҹбуриййәтиндә галмышды.

Бүтүн бунлар, жикитекләр, бокеншиләр вә котибаклар үчүн бөйүк шадлыг иди. Онлар бу күнләри, чохдан бәри көзләдикләри бир байрам кими, курулту илә кечирирдиләр. Үмуми шадлыгда вә чыдырда ялныз кәнҹләр дейил, һәтта гоҹалар да иштирак эдирдиләр. Кунанбая үмуми мүгавимәт көстәрмиш олан һәр үч гәбилә бу мүддәт әрзиндә санки бөйүмүш вә гоһум олмушдулар, инди исә, ҹанбир, гәлббир олмушдулар.

Онлар мүвәффәгиййәтдән мәст олуб дейирдиләр: — Даһа о, кери гайыда билмәйәҹәкдир! Биз ону сүркүнә көндәрәҹәйик, шикайәтләрлә әлдән салаҹағыг, учурума атаҹағыг! Божейин интигамыны алаҹағыг!

Онлар ени шикайәтләр вә һөкмләр дүзәлдир, Тусипи енидән маһал мәркәзинә көндәрмәйә һазырлашырдылар.

Һазырлығын гызғын чағында Байгулак вә Каратай өзләрини етирдиләр. Узун данышыглардан вә мүзакирәләрдән сонра онлар шикайәтләрин гаршысыны ала билдиләр. Жикитекләр тәрәфиндән данышыглары Байдалынын өзү апарырды вә Каратай даһа чох она тәзйиг эдирди:

— Әкәр сән һеч бир шейдән чәкинмәмәйи гәт этмишсәнсә биз сәнин һәрәкәтини бәйәнә билмәрик. Биз һәр тәрәфә бахырыг. Кунанбай өз барышмазлығындан пешман олур, инди һәр шейи кери гайтармаг үчүн сәндән өтрү ән мүнасиб вахтдыр. Өз гәбиләнин зәрәри әвәзиндә ондан торпағы гәбул эт!

Данышыглар үч күн узанды. Һамы Каратайын тәклифини гызғын мүзакирә этди вә, нәһайәт, тәклиф гәбул олунду.

Байдалы өз шәртләрини деди: о, Кунанбайын он ил әрзиндә бир-биринин ардынҹа һийлә вә мәҹбуриййәт йолу илә өз гоншуларындан алмыш олдуғу он беш гышлағын гайтарылмасыны тәләб этди. Дөрд гәбилә, йә'ни Жикитек, Бокенши, Котибак вә Торгай гәбиләсинин һәр бири бир нечә отлаг вә гышлаг алды.

Лакин бу торпаглар ялныз гәбиләләрин адлы-санлы башчыларына вә зәнкин ауллара чатды. «Бүтүн гәбиләнин чәкдийи зәрәрин әвәзи вериләҹәйиндән» данышырдылар, «халгын рифаһы үчүн» торпаг тәләб эдирдиләр, бу һай-күй исә онунла гуртарды ки, отлаглар вә гышлаглар Байдалыя, Байсала, Суюндикә вә онларын достларына чатды. Галан аулларын

ағзыны исә аз мигдарда кәсилмәли мал-гара илә, мүвәггәти истифадә үчүн ат вермәклә вә дана-бузовла юмдулар. Бу әвәзин ағырлығы исә ялныз Кунанбайын вә онун зәнкин башчыларынын үзәринә дейил, бүтүн Иркизбай гәбиләсинин үзәринә дүшдү.

Дүшмәнчилик эдәнләр Кунанбай кетдикдән он күн сонра барышдылар. Маһала шикайәтләр көндәрилмәси даяндырылды. Торпаг вә илхы алан гәбилә башчылары шадлыг, гәләбә байрамы эдир вә ән яхын гоһумларына сәхавәтлә мал-гара пайлайырдылар. Чәтин ишдә онлара ярдым эдән аллаһа вә бабаларынын руһлары адына кечә-күндүз сайсыз-һесабсыз гоюн гурбан кәсилирди. Издиһамлы, тәнтәнәли йығынчагларын, мүхтәлиф оюнларла, чыдырларла, маһныларла кечирилән байрамларын арасы узун заман кәсилмәди. Бу шадлыгда үз вермиш сәадәтин мөһкәмлийинә инам вә гәт'ийyәт варды.

3

Дүшмәнчилик даяныб һәят ади йолуна дүшдүйү күндән э'тибарән ауллар Жидебайы, Мусакулу тәрк эдәрәк Чинкиз ямачлары илә ашағыя—өз пайыз отлагларына көчдүләр.

Пайыз һеч вахт белә союг олмамышды. Шахталы, дондуручу күләк, чискин ярыш, гурғушун кими тутгун сәма, һәр шей, һәр шей союг вә сәрт иди. Гыш союглары белә тез башландығы вахт гышлаға яхын олмаг ағыллы ишдир. Улжан өз гоча гайынанасынын вә ушагларынын гайғысына галараг, Осембая үч мәнзилдә чатмағы, орада гоюнларын пайыз гырхымыны кечирмәйи, сонра исә дәрһал гышлаға көчмәйи гәт этди.

Атасы кетдикдән сонра Абай һеч бир ерә чыхмырды, анчаг жикитекләр гәбиләсиндәки тәнтәнә вә сонсуз шадлыг һаггында шайиәләр она да чатырды. Абай ону да билирди ки, гәбиләләринин күзәштә кетдийи он беш гышлаг ялныз бир нечә башчынын ихтиярына кечмишдир. Бир гәдәр кечмиш ени хәбәрләр яйылмаға башлады. Һәмин башчылар алдыглары торпаглары өз араларында бөлүшдүрә билмәмишдиләр, чәкишмә башланмышды, ахырда да далашмышдылар. Анчаг бу хәбәрләр Абайы даһа тәәччүбләндирмирди, бу ил әрзиндә о, чох шей көрмүшдү.

Башчылар дейирдиләр ки, «халг инилдәйир... Халг ағыр йүк алтында әлдән дүшүр... Халг дарысгаллыг чәкир!» Белә исә бәс нә үчүн онлар торпағы халгла бөлүшдүрмәмишләр?.. Бу гәбилә башчылары санки Божейин шәрәфи уғрунда мүбаризә эдирдиләр, әкәр бу шәрәфи торпаға вә гышлаға әвәз этмәк мүмкүн олдуса, онда бу нәйә кәрәк иди?.. Абай чох фикирләшир вә бу фикир ону әлдән салырды, бу адамларын

әвәзинә Абай утанырды. О өз көзү илә көрүб инанмышды ки, бүтүн чәкишмә вә мүбаһисәләр анчаг гәбилә башчылары өз гарынларыны дойдурана кими давам эдир. Онларын ачкөзлүйү тә'мин олан кими һәр шей унудулур.

Бу пайыз, бәйләрин вә ағсаггалларын бәрк-бәрк кизләтмәйә чалышдыглары һәгиги сималарыны Абайын гаршысында ачыб көстәрмишди. Әввәлләр, бу адамлар онун атасыны тәчавүзкар адландырдыглары заман Абая элә кәлирди ки, онлар һәгигәтән халг үчүн дүшүнүрләр. Онлар дейирдиләр ки, «Кунанбай касыб-күсубу союр, халгын торпағыны әлиндән алыр. Йохсуллары көз яшына гәрг эдир». Бәс инди, күч онларын әлиндә олдуғу заман нә үчүн бу адамлар өзләри дә халгы алдадыб талайырлар? Халгын әлиндән Кунанбайын алдығыны енә халга гайтармаг әвәзинә, онларын өзү халгы даһа артыг союрлар? Белә чыхыр ки, бир Кунанбайын таладығыны беш кунанбайчыг өз арасында бөлүшдүрүр. Онлар бир вахт куя Божейин хатирәси үчүн Кунанбайын әлейһинә кедирдиләр, Кунанбайы эздикдә исә ондан алынан гышлаглар гиймәтинә Божейи сатдылар.

Абай бу мәсәлә үзәриндә дүшүнә-дүшүнә халгын нечә алдандығыны вә халгла бирликдә өзүнүн дә нечә алдандығыны баша дүшдү. Абай өз-өзүнә фикирләширди: «Гарға гарғанын көзүнү димдикләмәз, көрүнүр, халг бу сөзләри өзүнүн белә гәйюмлары һаггында демишдир». Йох, бу күн Кунанбайын әлейһинә чыхан, сабаһ исә бунунла бир ердә олан башчылар ичәрисиндән һәгиги халг тәрәфдары чыхмаз... Халг тамамилә башга бичимдә олан адамлар ичәрисиндән өзүнә тәрәфдар сечмәлидир...

Бир дәфә, ахшам чағы атла кәздикдән сонра о, адәти үзрә, аналарынын янына кәлди, Һабитханын, Такежанын, Оспанын вә бир нечә чобанын янында домбраны әлинә көтүрдү. О, хүсуси бир һәвәслә чалырды, ахырда ачы, тикан кими батан сөзләрлә долу бир нәғмә охуду. Бу нәғмәдә о, өз торпагларыны нәһайәт әлләринә алмыш вә дәрһал бу торпаглар үстүндә савашмыш Байдалыя вә Байсала истеһза эдирди. Бу нәғмә чох амансыз гошулмушду, о, ачы, мәһвэдичи истеһза илә долу иди.

Нәғмә һамынын хошуна кәлди, ону севинчлә, күлүшлә динләдиләр.

— Бу маһныны ким гошмушдур? — дейә Улжан сорушду.

Абай сакит бир сәслә чаваб верди:

— Байкокше. О гошуб, — дейә Абай бир заманлар Дулатла бир ердә онларын янына кәлмиш акынын адыны чәкди.

Бүтүн пайызы, хүсусән гышлаға кәлдикдән сонра Абай өз һиссини тез-тез домбрая ачыб сөйләйир, аһәнкдар кюйлар[1]

[1] Кюй — домбрада ифа эдилән сөзсүз п'есә дейилир.

вә тә'сирли маһнылар чалырды. О, мәшһур Биткенбайын вә Таттимбетин јанында имтаһанда олмуш, көһнә домбра чаланлара раст кәлмишди. Абај домбрада чалмағы өјрәнә-өјрәнә бә'зән зарафатјана, истеһзалы маһнылар охујур, һәмишә дә бунлары Бајкокшенин адына јазырды.

Аул гышлаға көчдүјү заман Абај јенидән саатларла китаб охумагла мәшғул олурду. Бабурун, Нәваинин вә Аллаһјарын шеирләрини дөнә-дөнә охудугдан сонра о, кағыз-гәләм көтүрүб онлары тәглид едәрәк шеир јазмаға башлады.

Севки, севимли — инди Абајы һәр шејдән артыг чәлб едән бу иди. Һәјат ону һәлә китаблардан өјрәндији бир чох һиссләрлә таныш етмәмишди, севки өзүнүн көзәл сөзләриндән бирини дә һәлә она демәмишди, өз кизли сирләриндән һеч бирини она ачмамышды, лакин о, гәлбән вә фикрән севкијә доғру чан атыр вә билирди ки, севки өзүнү чағырыр. Јеканә, көзәл хилгәт, һәмишәлик олараг гәлбинә һаким олмуш бир инсанын исти нәфәси онун хатириндә тәчәссүм едирди... Тогжан... ганлы вурушмалар вә чарпышмаларын ондан ајырдығы, узагларда галан Тогжан!.. Санки онларын арасында дағлар вә учурумлар әмәлә кәлмишди... Абај тез-тез онун һаггында дүшүнүрдү! Бу гыш онун гошдуғу инчә, зәриф нәғмәләрин һамысы она һәср едилмишди. Гыш дөврүндә о, «Сәнин көзәл симана һәср едилмиш илк шеирләр» сәрлөвһәли кичичик нәғмәләр мәчмуәси јазмыш вә чохдан башладығы «Сән мәним гәлбимдә севки ишығы кими чанланырсан» адлы ше'ри бу јахынларда гуртармышды. Бә'зән домбранын сакит аһәнки алтында о бу шеирләри Такежана вә Һабитхана охујурду.

Чох надир һалларда о, ағзыгара, сары тула илә довшан овуна кедирди. Бир-ики дәфә о, Карашокијә, Кункенин аулуна кедиб өз гардашы Кудајбердыја гонаг олмушду. Кудајберды тез евләнмишди. Бу гыш онун дөрдүнчү оғлу анадан олмушду.

Кункенин аулу Кунанбај һаггында башгаларындан тез хәбәр алмышды. Аға-султанын шурасы әввәлләр бурада, бајбишенин аулунда олурду. Чинкиз јамачларында Иркизбај гәбиләсинин вә башга гәбиләләрин чохлу ауллары јерләширди. Буна көрә дә һәр бир јени хәбәр һамыдан әввәл мәһз бураја чатырды. Евдә аталары һаггында чох һәјәчанланмаға башладыглары заман јени хәбәр өјрәнмәк үчүн Абај һәмишә Карашокијә кәлирди.

Бу сәфәрләр заманы Абај Кункедән һеј һагсыз мәзәммәтләр ешидирди. Кунанбај кетдији вахтдан бәри Кунке һәтта Абајдан белә чәкинмәдән Улжаны тагсырландырырды:

— Улжан, олсун ки, мирзә һаггында дүшүнмәји дә унутмушдур!.. Әкәр о, мирзәјә үрәкдән јансајды, гоһумларыны вә

яхын адамларыны топлаярды, Бөйүк алачағы бош гоймазды. Одур ки, айрыча көчүб өз аулу илә Жидебайда тәк отурур. Онун ер нәйинә лазымдыр? О ялныз өз гайғысына галыр. Бүтүн гайғы вә хәрчләр тәкчә бизим үзәримизә дүшүр! Бүтүн ағырлығы тәкчә биз чәкирик.

Доғрудан да, Улжан аткаминерләри өз аулуна чох аз һалларда топлайырды. Карашокидә исә чохлу аулларын ичәрисиндә һәгигәтән Кункенин һәмишә гонаглары олурду, гонаглар үчүн истәр-истәмәз һейван кәсмәк лазым кәлирди. Хәрчләр артырды. Кунке нә гәдәр чох зәрәрә дүшдүкчә о гәдәр дә Улжана чох һирсләнир, гоһумлары, гоншулары, гочалар вә һәтта ушаглар янында да ону тез-тез сөйүрдү.

Абай онунла дейишмәйә башламырды. Онун дедикләринин һамысыны союгганлылыгла вә гайғысызлыгла динләйир вә мүмкүн гәдәр тез унутмаға чалышырды. Кудайберды дә Кункенин тәрәфини сахламыр, онун кинли деди-годуларыны тәкрар этмирди. О, Абайы ән яхын, ән әзиз адамы кими севинчлә гаршылайырды.

Абай Кункенин тәһгирэдичи сөзләрини бир дәфә дә олсун Улжана чатдырмырды, лакин һәр дәфә Карашокидән гайытдыгдан сонра о, элә бир дәгигә сечирди ки, әвдә һеч кәс олмурду, бу вахт нәнәси илә узун-узады мәсләһәтләширди. Кункенин иттиһамларыны динләйән гары дейирди:

— Онун сөзләринә фикир вермә. Онсуз да һәр кәс нечә яшамаг вә өзүнү нечә апармаг лазым кәлдийини билир. Ону диндирән рәгиблик һиссидир. Мәкәр Кунке вә Айгыз кими арвадлар һеч сакитләшә биләрләр? Бу сөзләри анана демә, мән өзүм онларын дәрсини верәрәм!

Доғрудан да, Зәри Изгуттыны өз янына чағырыб ону Кункекилә көндәрди вә чидди сурәтдә әмр этди: гой о бу деди-годулара сон гойсун, яхшысы будур ки, әринин яхын адамларынын, гоһумларынын гайғысына галсын, бошбоғазлыгдан әл чәксин.

Кунанбайын гайытмасыны чох көзләмәли олдулар. Байдалы, Байсал вә онларын достлары Кунанбайдан алдыглары вә бир заман гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмуш он беш гышлагда чохдан юрд сала билмишдиләр. Пайыз һисс олунмадан кечиб кетмишди. Гыш да ярыя чатмышды, Кунанбай исә һәлә дә гайытмырды. О, һәр ай кәсиләчәк мал-гара үчүн адам көндәрир, һәмин адам васитәсилә мүхтәлиф тәсәррүфат сәрәнчамлары верир, өз сағламлығы вә ишләри һаггында мә'лумат чатдырырды.

Кунанбайын өзү барәсиндә көндәрдийи бүтүн мә'луматдан ялныз бу мүәййән вә айдын иди: о, Каркаралинскә кәлән кими ağa-султанлыгдан мәһрум олмуш. Иши тезми йолуна гоймаг мүмкүн олачаг? Ким билир!.. Истинтаг апа-

рырлар, эвә гайытмаға она ичазә вермирләр. Онун өзү барәсиндә вердийи гысача мә'лумат ялныз бундан ибарәт иди.

Доғрудан да Каркаралинскдә Божейин нәслиндән Кусбәй ени аға-султан сечилди. Кусбәй әввәлләр дә бу вәзифәдә иди. Лакин сонралар бу вәзифәдән чыхмалы олмушду. Һакимиййәт башына гайытдығы илк күндән э'тибарән Кунанбайла о, яхшы рәфтар етмәди, кечән сечкиләрдә мәғлуб олмасы үчүн ондан интигам алмаға башлады. О, Баймурынын васитәсилә Божейин тәрәфдарларыны бәрк мүдафиә эдирди.

Аға-султанлар дәйишилирдиләр, майор исә өз ериндә галырды. Инди о да Кунанбая кәч бахырды. Онлар Кусбәйлә әлбир олараг, пайыздан бәри иши узадыр вә Кунанбайдан кизлин корпусла мәктублашыр, мәһкәмәнин Омскда кечирилмәсинә наил олмаг истәйирдиләр. Иши орая вермәк мүмкүн олса гәт'и сурәтдә демәк оларды ки, Кунанбай сүркүн эдиләчәкди.

Лакин бу кизли һийлә Кунанбайдан мәхфи галмады, о, дәрһал ән нүфузлу шәхсләри, өзүнә рәғбәт бәсләйән адамлары, биринчи нөвбәдә Алшинбайы ишә чәлб этди.

Кусбәйин кет-кедә ишдән кәнара чәкилмәси вә истинтаг кедишини йүнкүлләшдирмәси үчүн тәкчә Алшинбайын ишә гарышмасы кифайәт иди. Лакин бә'зи шикайәтләр Омска чата билмишди. Орадан кәлән чиновник чох гарынгулу иди. Инди тәкчә майорла һесаблашмаг кифайәт дейилди. Кәлән чиновники әлә алмаг вә иши даяндырмаг мәсәләси Алшинбая тапшырылмышды. Бунун үчүн чох рүшвәт вә яхшы һәдиййә лазым иди. Кунанбайла Алшинбай исә пулсузлашмышдылар.

Гышын орталарында бөйүк Семипалатинск тачири Тинибай Каркаралинскә кәлиб чыхды. Онун ардынча бөйүк бир карван тайларла аршын малы вә башга гиймәтли маллар кәтирмишди. О, дәри алмаг үчүн кәлмишди.

Бу тачирин алвериндә Кунанбай вә Алшинбай һәмишә бөйүк даяг иди. Аршын малыны әлверишли гиймәтлә нисйә сатмаг вә я мал-гара кирөв гоюлмасы мүгабилиндә аршын малы бурахмаг ишиндә тачир һәмишә тайфаларын башчылары вә ерли һакимиййәт башчыларынын көмәйиндән истифадә этмәли иди. Сонралар о, гоюн әвәзинә дана, дана әвәзинә өкүз, гузу әвәзинә гоюн да ала билирди, ахы тайфа башчылары вә һөкмдарлар борчлары йығмағы бачарырлар. Һәлә кечән ил Тинибай онунла гоһум олмағы Кунанбайдан исрарла хаһиш этмишди. Кунанбай өз гызыны шәһәр тачиринә әрә вермәйи өзүнә алчаглыг һесаб эдирди. О, деди-годудан горхурду. Сонра дейәрдиләр ки, о, гызыны адлы-санлы адама дейил, пула, дөвләтә сатмышдыр. Бунунла белә Тинибая о, мүәййән бир чаваб да вермәмишди вә онун үмидини кәсмәмишди.

Тинибай инди, мәһз Кунанбайын пула чох бөйүк еһтијачы олдуғу бир заманда онун гызыны нишанламаг мәсәләсини јенидән ирәли сүрүрдү. Данышыгда Алшинбай да иштирак едирди, иш сазишлә гуртарды, Кунанбайын Улжандан олан вә Кункенин аулунда тәрбијәләндирилән кичик гызы Макиши аллаһын ады илә Тинибајын оғлуна әрә вермәји вә'д етди. Тачир пул кисәсинин ағзыны гудасына ачды вә майор тез күзәштә кетмәли олду. Лакин Кунанбајы нараһат едән бу иди ки, көрәсән, Омскдан кәлән чиновник Чернов рүшвәтә разы олачагмы? Ики кечә далбадал Алшинбай вә дилманч Каска Чернову гонаг едиб, она гуллуг көстәрдиләр. Нәһајәт, онлар шад хәбәр кәтирдиләр. Алшинбай күләр үзлә Кунанбајын јанына кәлиб:

— Мән дә горхурдум ки, — деди, — бу чиновник дә сәнин үчүн өлүмчүл бир тәлә олмуш олсун... Аллаһ она чан сағлығы версин, о, чох гарынгулу адам имиш, вермәклә баша кәлмир! Көзләрини гыјыр вә һеј удур, дурмадан удур... Нә верирсән вер, ијрәнмир. Она һәтта тәзә ет дә лазым дејил, габағына јун да, түк дә, һәр чүр төр-төкүнтү дә гојмаг олар, тәки јаламаға бир шеј олсун!

Кунанбајын ишләри дүзәлмәјә башламышды, јалныз јазышма мәктубларыны ләнкитмәк, кағызлары мәһв етмәк лазым иди, лакин бирдән көзләнилмәдән Омскдан әмр кәлди: әввәлләр алынмыш материаллара әсасән корпус Кунанбајы бүтүн иши илә бирликдә Омска көндәрмәји мајора тәклиф едирди. Кифајәт гәдәр рүшвәт алмыш Каркаралинск чиновникләри өзләрини итирдиләр. Корпусун әмрини јеринә јетирмәмәк һаггында сөз-сөһбәт белә ола билмәзди...

Кунанбай тәләсик сурәтдә өз аулуна адам көндәрди. Орада Кунанбајын Омска көндәрилдијини ешидәркән һамы бирсәслә гәт етди ки, Кунанбай мәһкум олунуб сүркүн едиләчәкдир. Жикитекләр вә бокеншиләр исә дејирдиләр ки, Кунанбай артыг мәһкум едилмишдир, ону ја узаг шимала, адамларын ит арабаларында кәздикләри јерә, ја да Гаф[1] дағына сүркүн еләјәчәкләр.

Кунанбай гоһум-гардашына көндәрдији саламларда хаһиш едирди ки, ондан нараһат олмасынлар, хүсусән онун гоча анасыны сакит етсинләр. О, хәбәр вериб дејирди: «Омска кетмәк лазым кәләчәкдир, лакин һәр шеј јахшы гуртармалыдыр». Буна бахмајараг, Зәријә кизли бир кәдәр үз вермишди. О, тез-тез аһ чәкиб, дуа етмәјә башламышды. Бә'зән өзү белә һисс етмәдән дуанын арасында о, учадан дејирди: «О мәним тәк баламдыр... Тәк... Еканә, бәдбәхт...» Бу аз сөзлә

---

[1] Гаф — «Дүнјанын ахыр нөгтәси»нин символудур, лакин газахлар Гафгаз дағларына да Гаф дағы дејирдиләр.

Зәри өз гәлбини ағыр бир йүк кими әзән һәр шейи бүрузә верирди.

Корпусун әмрини мүзакирә етдикдән сонра Алшинбай, майор, Чернов вә Тинибай гәт етдиләр ки, Кунанбай Омска кетмәкдән боюн гачырмамалыдыр. Майор дәрһал габагчадан «ләләклә почт»[1] көндәриб, корпуса гысача хәбәр верди: «Кәлирик». Онун далынча Кунанбай вә майор бүтүн материалларла йола дүшмәли идиләр. Майор өзү кетмәйи вә ишин даяндырылмасына наил олмағы гәт етмишди.

Чох кечмәдән Кунанбай йола дүшдү. Сәфәр үчүн ән яхшы атлар, исти, раһат хизәкләр, йола емәк шейләри вә еһтият гошгу ләвазиматы көтүрдүләр, чибләрини вә чәкмәләринин гунчуну пулла долдурдулар. Кунанбай ики икидин вә сәдагәтли Мирзәханын мүшайиәтилә йола чыхмышды.

Кунанбай Каркаралинскдән чыхдығы вахтдан бәри ону бир шүбһә дайма нараһат едирди. О, «бишмиш кәлләнин» чохлу рүшвәт алмасына вә көзәл вә'дләр вермәсинә бахмаяраг, майора е'тибар етмирди. Одур ки, йола дүшмәдән әввәл Алшинбайдан вә Тинибайдан исрарла хаһиш етмишди ки: «Майыра көз етирин. Бүтүн мәсәләләри ахырадәк һәлл един вә мәним далымча бир адамла хәбәр чатдырын...»

Кунанбай кетдикдән үч күн сонра Алшинбайын икиди йолда она чатды. Шахталы, лакин күнәшли бир күн иди. Икид едәйиндә чинс бир ат олдуғу һалда чапырды. Һәр ики сәмәнд үркәнин сых ялы далға кими ашағы салланмыш, узун парлаг гуйруглары күмүш кими шеһ бағламышды. Көпүкләнмиш атлардан буғ галхырды, гасид атлара рәһм етмәдән гуш кими уча-уча кәлмишди.

Икид, Кунанбайын хизәкдән дүшмәсинә көмәк етди, ону бир тәрәфә чәкиб Алшинбайын тапшырығыны астадан билдирди, сонра яхшы йол арзу едиб мүсафирләрлә көрүшдү, Кунанбайын үчатлы арабасы енидән йолуна давам етди.

Кунанбай ени хәбәрләри тәкчә Мирзәхана сөйләйиб:

— Алшинбай белә хәбәр көндәрмишдир, — деди, — майыры Павлодарда көзләйин, орада ләнкийин вә сонра бир ердә кедәрсиниз.

— Белә чыхыр ки, о, сөзүнү дәйишмәк фикриндә дейилдир? — дейә Мирзәхан сорушду.

— Дәйишмәмәлидир дә... Нә үчүн хәянәт етсин? — дейә Кунанбай чаваб вериб сусду, сонра енә әлавә етди:

— Ахы биз өзүмүз дә она тәзйиг едә биләрик. Вахты кәлдикдә дейәрәм...

---

[1] Йә'ни тә'чили почт. Бир дәстә байгуш ләләйи мәктубун тә'чили олмасы әламәти иди. Бу ләләкләр кур'ерин шапкасына, яхуд арабанын гөвсүнә тахыларды.

Мирзәхан енә дә тәәччүб эдирди: әкәр «бишмиш кәлләә» өз сөзүнүн үстүндә дурурса, бәс нә үчүн Кунанбайы Омска көндәрир?

Кунанбай сакитчә изаһ этди:

— Белә лазымдыр! О һамынын гаршысында өзүнү элә көстәрмәлидир ки, куя корпусун биринчи әмрини алан кими мәни Омска көндәриб, өзү дә орая кедиб. Мәсәлә өзүнү тәмизә чыхармагдадыр, сәфәрин нә әһәмиййәти вардыр? Омск чох да узаг дейил, әлини узатсан чатар.

Кунанбай Павлодара чатдыгдан дөрд күн сонра «бишмиш кәллә», доғрудан да, онлара кәлиб чатды. Элә биринчи ахшам да о, Кунанбайы янына дә'вәт этди. Кунанбай Мирзәханла ора кәлди.

Майор өз гонагпәрәст досту, газахларла үлфәт сахлаян рус тачири Серкейин эвинә дүшмүшдү. О, Кунанбайы вә Мирзәханы эв саһиби орада олмадан, айрыча, зәнкин бәзәкли бир отагда гәбул этди. О, Каркаралинскдә янында һәлә дә дилманч сахласа да газах дилиндә сәрбәст данышырды.

— Һә, Кунанбай Оскенбаевич, йәгин ки, сәнә гаршы ирәли сүрүлән иттиһам кағызларына бахмаг үчүн сәбрин галмамышдыр? Элә дейилми? — дейә о, Кунанбая мүрачиәт этди.

— Көстәр! Һамысыны бир-бир көстәр!

— Яхшы, көстәрәрәм, алдатмаячағам! Алшинбая сөз вермишәм, демәли, көстәрәрәм! — дейә майор чаваб верди.

О, гапынын чәфтәсини салды вә йол чантасындан галын китаб кими тикилмиш бир йығын кағыз чыхартды. Кунанбай ону изләйәрәк, әлләрини бир-биринә сүртә-сүртә сорушду:

— Майор, бура нийә белә союгдур? Мән лап дондум, әмр эт галасынлар!..

Майор диггәтлә она бахды. Хидмәтчини чағырды вә соба яндырмағы әмр этди. Хидмәтчи тез бир гучаг одун кәтирди, собая йығыб яндырды. Майор ики шүшә коняк чыхартды, столун үстүнә емәк дүздү вә Кунанбая тәклиф эдәрәк, өзү дә гәдәһи галдырды.

Кунанбай Мирзәханы да гонаг этди. О, һей майору ичмәйә тәһрик эдир вә сөһбәти узадырды. Собада одун кетдикчә шиддәтлә янырды, гырмызы од көзәрирди. Майор әмәллибашлы ичиб кефләнди.

Кунанбай столун үстүндәки бир йығын кағызы бармағы илә көстәрәрәк она мүрачиәт этди:

— Майыр, биз узун заман бир ердә ишләмишик. Бир-биримизи гонаг этмишик, хейирдә, шәрдә бир-биримизә шәрик олмушуг. Инди мәни тагсырландыран нә гәдәр кағыз варса, һамысыны ач! Онларын һамысыны мәнә көстәр! Гой бу бизим мөһкәм, сарсылмаз достлуғумузун бир әламәти олсун!

— Даһа һеч бир шей йохдур, Оскенбаевич, — дейә майор чаваб верди: — Аллаһ көрүр ки, һеч бир шей йохдур! Бах, һамысы будур ки, вар! Даһа бир бармаг кағыз да йохдур!

Кунанбай ериндән галхды, майорун отурдуғу креслонун далына кечди, кағызларын үзәринә әйилди, бирдән майору далдан тутуб голларыны кери бурду вә Мирзәхана гышгырды:

— Тез ол, Мирзәхан! Бу кағызларын һамысыны собая ат!

Майор чырпынмаға башлады, вар гүввәси илә хилас олмаг истәди, лакин Кунанбай һәлә чаван яшларындан зирәкликдә шөһрәт газанмышды вә чох күчлү иди. О, майора ериндән тәрпәнмәйә дә имкан вермәди.

Мирзәхан бир дәстә кағызы янан собанын ичинә атды. Майор өз күчсүзлүйүнү баша дүшүб Кунанбая ялвармаға башлады:

— Бәсдир, Оскенбаевич, әл чәк! Ахы бу, дөвләт ишләридир! Сән нә гайырдын?.. Инди мән нә этмәлийәм?

Бир нечә дәгигәдән сонра кағызлардан ялныз бир йығын күл галды. Мирзәхан вә Кунанбай собанын ағзыны бағладылар вә сакитчә күлүмсүнәрәк, бир-биринин үзүнә бахдылар. Ички майору лап көтүрмүшдү; о, креслонун үстүндә отурараг, бөйрү үстә әйилмиш вә көзләрини юммушду. Дейәсән, бәрк юхуя кетмишди...

Һәмин кечә Кунанбай Павлодардан чыхыб йолуна давам этди.

Гонаглар отагдан чыхан кими майор ериндән сычрады. О, тамамилә айыг иди. Башыны тәрпәдәрәк, ёнә бир нечә гәдәһ коняк ичиб эв саһибини янына чағырды.

Серкей э'тибарлы дост иди. Онлар һәр шей һаггында данышыб разылыға кәлдиләр. Һеч кәс билмәдән онлар һәйәтә чыхыб, кичик амбарлардан бирини яндырдылар. Майорун кәлдийи хизәкләр һәмин сарайда иди, әввәлчәдән хизәкләрин үстүнә көһнә кечәләр вә бир йығын кағыз төкмүшдүләр. Бир дәгигәнин ичәрисиндә һәр шейи алов бүрүдү...

Кичик янғынын зәиф түстүсү майорун маһиранә һийләләрини биринчи дәфә дейилди ки, пәрдәләйирди. Серкей тәрәфиндән бу, гуллуға — гуллуг иди: кечән ил Серкей дөвләт малларыны мәнимсәмиш вә ифласа уғрамышды. Майор һәмин бу гайда илә она «янғын» дүзәлтмиш, сонра исә акт бағлайыб ону мөһүрлә тәсдиг этмиш вә Серкейи бәладан гуртармышды. Бу күнкү «янғын» кечән илки гуллуғун садәчә бир әвәзи иди.

Сәһәр Серкей һеч бир әзиййәт чәкмәдән гарынгулу шәһәр рәиси илә бир эвдә емәк ейиб, э'тибарлы шаһидләр ча-

ғырдылар, акт бағладылар. Актда көстәрилди ки, Серкейин эвиндәки янғын заманы бүтүн ишләр янмышдыр.

Сәфәрин алтынчы күнү Кунанбай вә чибиндә акт олан майор айры-айры йолларла Омска дахил олдулар.

Корпус дәфтәрханасы ики һәфтә Кунанбайы истинтаг этди. Бир нечә гыса сорғу-суалдан сонра Кунанбайы тагсырсыз һесаб этдиләр. О, тамамилә бәраәт газанды. Майор ишләрини сакитчә гуртарыб, маһала өз еринә гайытды.

Бу йолла тәмизә чыхарылмыш Кунанбай Каркаралинскә гайыдан кими Тобыктыя бир-биринин далынча атлылар чапыб кәлди, онлардан һәр бири шад хәбәри тез чатдырмаг вә муштулуг алмаг истәйирди. Кунанбай аула гайытмаға тәләсмирди. О, Каркаралинскдә чох ләнкиди.

Мирзәхан Омск сәфәринин тәфсилатыны Алшинбайын адамларына вә башга э'тибарлы достларына данышаркән һеч бир рәнк вә бәзәйи әсиркәмирди. Онун дедикләриндән белә чыхырды ки, майор Кунанбайла бәрк дүшмәнчилик эдирмиш, о, топладығы материалларла куя Кунанбайы һәдәләйир, ганунa истинад эдирмиш. «Бах, бунунла мәһв эдәчәйәм!.. Бах, бунунла ер үзүндән силәчәйәм!.. Сән бу долашыглыгдан нечә чыхачагсан?» — дейә майор һей ловғалыгла бағырыр вә кағызлары бир-бир Кунанбая көстәрирмиш. Мирзәхан майору кинли бир һөкм саһиби кими тәсвир этмәклә бәрабәр, ону маймаг вә авам гәләмә верирди. Анчаг онун дедикләринин дүзкүн олмасына шүбһә эдән бир нәфәр белә динләйичи йох иди, һамы онун дедикләрини доғру һесаб эдирди. Мирзәхан Кунанбайын «енилмәз гочаглығыны», «чәлдлийини вә зирәклийини» һәр чүр тә'рифләйирди. Аула кәлән атлылар Мирзәханын данышыгларыны бир гәдәр дә шиширдиб бәзәйәрәк, Кунанбайын аулларына чатдырырдылар.

Кунанбай әввәлчә майорла вә бүтүн каркаралы чиновникләри илә енидән барышыб яза гәдәр шәһәрдә галды. О, өзүнә бир вәзифә верилмәсинә чалышды, лакин инди аға-султанлығы һеч фикринә дә кәтирә билмәзди.

Гар әрийиб, тәпимиш торпагда илк көй отлар заһир олан кими Кунанбай Каркаралински тәрк этди, Тобыкты наһийә рәиси вәзифәсиндә аула гайыдараг, Майбасары әвәз этди. Онун еринә тә'йин олунду.

Кунанбай Каркаралинскдән һәлә чыхмамыш бу хәбәр онун аулларына чатды.

4

Бу яз Абая гәрибә бир һисс һаким олмушду. Бу һисс ону әтрафдакы гарғашалыға вә һай-күйә, яхын адамларынын севинчинә вә кәдәринә лагейд этмишди. О, бүтүн фикри вә

һисси илә ени, тәкҹә өзүнә мүмкүн олан аләмә гапылмышды. Домбра да, кағыз да онун маһны вә шеирләринин һисслә долу гызғын сөзләрини, кәнҹ, һәјәҹанлы гәлбин ачыг е'тирафларыны тәкрар едирди. Анҹаг һәлә дејилмәмиш нә гәдәр сөз вардыр, һәлә нә гәдәр охунмамыш маһны галыб! Гәлбинин бүтүн сирләри һәлә сөјләнмәмишдир. Дејиләнләр исә чох солғун вә аздыр... Аһ, онун һәјәҹанланмыш гәлбинә бахмаг вә онун сәсинә гулаг асмаг истәјән бир дост тапылсајды, о, өз гәлбини долдуран кәдәри сөзлә ифадә олунмајан маһныларда ачыб сөјләјәрди!..

— Аман аллаһ, мән нә едим? Сөз јохсул, дил күҹсүздүр... — дејә о, кәдәрлә өз-өзүнә данышырды. Үрәјиндәкиләрин һамысыны сөзлә демәјин мүмкүн олмамасы она әзаб верирди.

Онун бүтүн гошдуғу вә јаздығы шеирләр индијә гәдәр јалныз онун өз үрәјиндә јашајырды. Бу нәғмәләрдән һеч бири онун гошдуғу адама чатмырды. Үмид! Үмид дә јох иди. Она јалныз тәнһалыг, кәдәрли бир арзу галырды.

Бә'зән узаглардан онун гулағына күмүш пәрәкләрин сәсләри кәлирди... Бу сәсләр каһ јахынлашыр, каһ да узаглашырды... Бу сәсләрдә зәиф бир үмид ишарәси дујулур вә онун гәлбини сыхырды... Арзу? Бу арзунун инҹә шүалары узагларда, онун нәзәри чарпмајан ерләрдә јанырды... Орада сүбһ ишыглашмышды, сәһәр, ајдын бир сәһәр иди... Унудулмаз тәхәјјүл бир ан белә ону тәрк етмирди.

Һава азачыг гызыб күнәшин парлаг шүалары торпағы ана нәвазиши илә иситмәјә башлајан кими Абај евдә отура билмәди, о, аты јәһәрләди вә һара исә кетди. Бу бош сәфәр үчүн бир бәһанә дә тапылды — ағзыгара, сары тула.

Абај аулдан бир гәдәр узаглашан кими атын башыны бурахды, гој туланын өзү довшан ахтарыб тапсын... Чох кечмәдән Абај ити тамамилә унутду. Бә'зән о, ити хејли көздән итирирди. Бирдән јадына дүшдүкдә исә ону бәркдән сәсләјиб чағырмаға башлајырды. Бә'зән тула бир довшаны гамышлыгдан говуб чыхарыр, онун далынҹа дүзәнликдә ох кими гачыр, Абај исә бош нәзәрлә, лагејд бир һалда она бахырды.

Һәтта белә дә олурду ки, тула довшаны тутуб ерә сәрдији вә ифтихарла өз саһибини көзләдији вахт Абај онун јанындан өтүб кечирди. Белә һалларда тула саһибинин атын үстүндән сычрајаҹағыны вә шикары онун әлиндән алаҹағыны көзләјирди, лакин Абај өтүб кечирди. Ит көзләрини дөјә-дөјә онун далынҹа бахыр, сонра да гујруғуну булајыб һүрмәјә башлајырды. Лакин бу да онун саһибини дајандырмырды, тамамилә баша дүшүлмәз бир һал!.. Тула вурнухур, каһ саһибинин, каһ довшанын үстүнә атылыр, зәһмәтинин

һавайы кетмәсиндән инчийир, лакин Абай енә һеч бир шей көрмүрдү. Белә олдугда туланын сәбри түкәнир, өзү билдийи кими һәрәкәт эдирди, о, саһибиндән кери галыр, довшаны парчалайыр, доюнча ейир вә ағзы гана буланмыш һалда өзүнү Абая чатдырырды. Ялныз бу заман гәрибә овчу өз сәһләнкарлығыны баша дүшүрдү.

Лакин онун бейниндәки фикирләрин сапы гырылмырды. О, узун, тә'сирэдичи нәғмәсини, көнүл һәдиййәсини Тогжана охумаға башлайырды.

Союг күләк гуру отлары тәрпәдәрәк гаршыдан әсәндә Абай өз малахайыны чыхарыб, ериндә даяныр, үрәк долусу тәзә һава алмаға башлайырды. Бәлкә дә, она элә кәлирди ки, Чинкиздән, Дәвә һүркүчү вә Гаровулдан әсән күләкләр Тогжанын әзиз вә исти нәфәсини кәтирир. Онун гәлбини сакитләшдирән дә һәмин бу күләйин әсмәси дейилми? Бәли, Абай әмин иди ки, бу беләдир! Һәгигәт вә арзу, һәят вә хәял, бүтүн һүдудлары позараг, онун нәзәриндә айрылмаз, көзәл бир күлл һалыны алараг, гәлбини тәсвиролунмаз бир һәйәчанла долдурурду.

Лакин бир дәфә онун тәнһалығы гәфләтән позулду. Бир атлы она яхынлашды, бу атлы элә бил ки, бош сәһрада ердән чыхды. Абай диксинди, фүсункар юху гырылды.

Онлар ачыг бир ердә даянмышдылар, гаршыда боз дүзәнлик узанырды. Абай көзучу атлыя бахды вә икраһла үзүнү кери чевирди. Лакин атлы фәрәһлә күлүмсәди, садәчә олараг, яхшы таныдығы бир адам кими инамла она яхынлашды. О, Абайы ады илә чағырыб саламлашды. Абай ону таныйыб севинди, үрәйи чошду.

Онун гаршысындакы кечән ил Суюндикин янындан гайыдаркән таныш олдуғу икид Ербол иди. Абай өз һәйәчаныны икидин баша дүшдүйүндән горхду.

Көрүнүр ки, Ербол һеч бир шей дуймамышды.

— Ова чыхмышсан? — дейә о сорушду: — Бәс итин һаны?

Абай әтрафына бахараг:

— Бураларда, колларын ичиндәдир, — дейә чаваб верди.

Сары тула колларын ичиндән чыхды. Ербол она бахыб бәркдән күлдү.

— Әчәб овчусан! О ки гарныны еничә долдурмушдур! Аман аллаһ, көрәсән о нә емишдир? — дейә Ербол ити башдан-аяға нәзәрдән кечиртди. — Сән һәтта онун нә тутдуғуну да билмирсән! О ки, тутдуғу шикары тамам-камал емишдир!

Абай сөһбәти дәйишмәйә чалышды. О, достуну әлдән бурахмаг истәмирди; онлар бир ердә кетдиләр вә Абай ону өз аулуна дә'вәт этди. Ерболун иши йох иди, һәвәслә разылыг верди.

Абай ону дүз беш күн янындан бурахмады. Онлар бир-биринә мараглы мачәралар данышыр, ахшамлар нәғмә охуюр вә шадлыг эдирдиләр. Абай она өз нәғмәләрини дә охуюрду. Бу бир нечә күн әрзиндә Ербол онун ән яхын досту олмушду. Абай өз гәлбинин сиррини она ачыб:

—Бу нәғмәләри Тогжана етир, — дейә хаһиш этди.

Ербол Абайын бүтүн нәғмәләрини әзбәрләди вә өз достуна сөз верди ки, онлары Тогжана чатдырачагдыр. Сонра о, өз аулларына кетди.

Абайын ялныз бир арзусу вар иди — Тогжанла тәкликдә көрүшмәк вә һеч олмазса, онунла бир нечә кәлмә данышмаг... Онун тапшырығы еринә етирилди. Абая интиһасыз көрүнән үч күндән сонра Ербол Жидебая гайытды вә өз достуну Чинкизә, бирбаш Дәвә һүркүчүнә апарды.

Мә'лум олду ки, Ербол Тогжанкилин кәлини, Асылбәйин арвады Карашашы мәсәләдән акаһ этмәклә ишә башламышдыр. О, Абайын өз севкилисинә бир салам кими көндәрдийи бүтүн нәғмәләри она сөйләмишди. Кәлин Тогжаны чох севирди, онунла бәрк дост иди. Әввәлчә о, көрүш үчүн васитәчи олмагдан гәт'и имтина этмишди, лакин Абайын нәғмәләри она да тә'сир этмишди, Ербол да чох көзәл данышан, әзмли бир оғлан иди, о, истәдийинә наил олмағы бачарырды. Икиликдә онлар Абайын бүтүн нәғмәләрини Тогжана охудулар, гыз Абайла көрүшмәйә разылыг верди.

Һәйәчанланмыш вә сәбирсиз Абай Дәвә һүркүчүнә нечә кәлиб чатдыгларыны белә һисс этмәди. Һава гаралмаға башладығы вахт һәр ики икид Ерболун дағлар арасында ерләшән аулуна чатдылар.

Кичичик, касыб гышлаг анчаг Ерболун мәнзилиндән ибарәт иди. О, Гаровул чайынын о тайында ерләширди. Суюндикин гышлағы исә чайын бу тайында, саһилдән бир верст аралы иди, һәм дә бурадан яхшы көрүнүрдү. Орада һәр шейдән боллуг һисс эдилирди. Суюндикин гыш биналарынын бачаларындан гаты, гара түстү чыхырды; тох итләр сакит-сакит һүрүшүрдү. Аул зәнкин иди.

Лакин Абай үчүн ора кетмәк мүмкүн дейилди. О, аулун дүшмәни Кунанбайын оғлу иди. Онун нә үчүн кәлдийини орада билсәләр, Абайын иши яхшы олмазды. Адилбәй вә Асылбәй мәғрур, кинли икидләр иди. Онлар Абайын нә нийәтдә олдуғуну билсәйдиләр гәзәбләнәрдиләр. Буна көрә дә һәр ики дост кечә дүшәнә кими о тая кечмәдиләр.

Шәртләшдирилмиш вахтда, һава тамамилә гаралдыгда Абай вә Ербол өз атларыны бурада гоюб, бузун үстү илә, пияда о бири тая кечдиләр. Суюндикин аулу дәрин юхуя кетмишди. Итләр сакитчә ятырды.

Ербол пәйәнин гапысыны явашҹа ачды, Абайы дәвә дамына салыб өзү чөлә чыхды. Абай гаранлыгда тәк галды. О, нәфәси кәсиләҹәйиндән горхурду, өз үрәйинин нечә дөйүндүйүнү айдын эшидирди.

Ербол тез гайытды. О, достунун әлиндән япышыб гулағына пычылдады:

— Аллаһ өзү көмәк этмишдир... Асылбәй бу күн эвдә йохдур. Кедәк!

Абай һөрмәтлә салам вериб зәнкин дөшәнмиш отағын кандарындан ичәри кирәндә Карашаш чарпайынын янында даянмыш, Тогжан исә ерә салынмыш дөшәкчә үстүндә отурмушду. Эв башдан-баша халыларла дөшәнмишди, диварлардан рәнкбәрәнк кечәләр вә ипәк өртүкләр асылмышды. Ағ ипәк пәрдә сүмүк бәзәкли, һүндүр чарпайыны ярыя кими кизләмишди.

Абай һал-әһвал тутду. Карашаш һөрмәтлә яхынлашды, онун малахайыны чыхартды, кәмәрини ачды.

Тогжан чох утанмышды. О, Абайын саламына чох алчагдан ҹаваб вериб гыпгырмызы гызарды, лакин бу гызарты дәгигәбашы дәйишир, гызын үзү ағаппаг олурду. Сирр кизләтмәйи баҹармаян исти ган, үрәкдә кизләнән нә варса — гәлбин һәйәҹаныны, утанчаглығы, горхуну вә үмиди ашкара чыхарырды.

Ербол достлары дарыхдырмаг истәмәди:

— Яхшы, мән о бири саһилә кедим, — деди, — атларын янында олум.

Абай разылыг әламәти олараг, ялныз динмәзҹә башыны тәрпәтди.

Карашаш чай һазырламаг үчүн чыхыб бир дә гайытмады. Севкилиси илә бир ердә галан Абай илк дәгигәләрдә өзүнү итирди. О көрүрдү ки, Тогжан да, ушаг кими утанчагдыр. Абай нә дейәҹәйини билмәйәрәк сусурду. О, Тогжана тәрәф әйилиб узун мүддәт көзүнү чәкмәдән онун үзүнә бахды.

— Тогжан... Мәним саламымы эшитдинми? — дейә, нәһайәт, о, дилләнди: — О саламын сөзләри сәнин үчүн чәкдийим кәдәрдән, сән һагдакы фикримдән доғмушдур... Онлары эшитдинми?

Тогжан бүтүн заһири көрүнүшү илә санки дейирди: «Белә олмасайды, бәс мәним бурада нә ишим вар иди? Мәни сәнин сәсин кәтирмәмишдирми?» О, утанчаг бир һалда күлүмсүнүб ҹаваб верди:

— Эшитдим, Абай! Сизин нәғмәләриниз чох яхшыдыр!

— Мән акын дейиләм... Лакин сәнинлә көрүшдүйүм илк дәгигәдән э'тибарән өзүмә кәлә билмирәм. О вахтдан бәри сәни бир ан белә унуда билмирәм.

— Бәс нә үчүн о замандан бәри бир дәфә дә олсун кәлмәдиниз?

— Мән нечә кәлә биләрдим? Мәкәр әтрафда нәләр баш вердийини билмирсән? Биз ялныз хәялән көрүшә биләрдик!

— Доғрудур, — дейә Тогжан чошду вә башыны ашағы салды. — Мән исә сизи бир дәфә көрдүм... Көч заманы... Билмирәм, сиз дә мәни көрдүнүз, я йох?

Бу сөзләр Абайы һәйәчана кәтирди, севиндирди.

— Аман аллаһ, Тогжан, сәнин дедикләрин нә көзәлдир!.. О заман мән чығырыб демәк истәдим: «Даян, һеч олмазса бир анлыға даян!» — О вахт өзүмү зорла сахладым. Мән гәт етдим ки, мәни көрмәмишсән... Көрмүшсәнсә, демәли, сәнин диггәтинә лайиг олмушам... Һеч сәни унутмаг олармы, Тогжан? —дейә Абай она яхынлашыб, инчә ағ әлиндән тутду.

Тогжан диксинди, утана-утана әлини чәкди.

Узун ахшам ики кәнч гәлби мөһкәм телләрлә бир-биринә бағлады. Онлар бир-бириндән һеч нә тәләб етмирдиләр, ялныз көрүшмәк, ялныз данышмаг... Бу онларын илк көрүшү иди. Сөһбәтин арасы кәсилмирди, санки онлар сөзләрлә өз чохданкы сусузлуғуну ятырыр, һеч доя билмирдиләр.

Гарашаш бир дә сәһәрә яхын гайытды. О, чай һазырлайыб енидән чөлә чыханда Абай Тогжана яхынлашыб ону өпдү. Тогжан гыпгырмызы гызарды, инчә әлләрини горха-горха үзүнә сыхды, еһтиятла ону өзүндән узаглашдырды. Лакин бу, мәкәр мүгавимәт иди, мәкәр инсаны валеһ эдән утанчаглыг дейилдими? Абай чәлд ону өзүнә тәрәф чәкиб, бәрк гучаглады вә көзләриндән өпдү. Тогжан бир ан әсди, дәрһал гыпгырмызы гызармыш үзүнү Абайын үзүнә сыхыб енә ондан узаглашды.

— Мәним көзүмүн ишығы! — дейә Абай сәсләнди, енидән ағушуну ачды.

Гарашаш элә бу вахт отаға кирди.

— Аман аллаһ, Абай, мәним әзизим! Чай тәрпәнди! Гаровулда буз ахмаға башламышдыр!.. Сәнин атын һарададыр? — дейә о, һәйәчанла сорушду.

Гарашашын һәйәчанла сөйләдийи сөзләр Абайын шүуруна чатмырды, онун өз һәйәчаны һәддиндән артыг гүввәтли иди; лакин Тогжан өзүнү итириб горхду.

— Нә данышырсан? Бәс инди сиз чайдан нечә кечәчәксиниз? Сиз бу тайда гала билмәзсиниз! — дейә о, севкилиси үчүн әсмәйә башлады.

Абай, нәһайәт, баша дүшдү ки, аты о тайдадыр, демәли, чыхыш йолу йохдур! Аулда да галмаг олмаз. Бир гәдәр дә кечсә онун бурада олдуғуну баша дүшәрләр. Бу саат ону тутмасалар да, сәһәр, фәрги йохдур, ону чайда көрәчәкләр

вә бу тайда она хейирхаһлыгла янаша билән адам чәтин тапылар... Лакин һәр шейдән әввәл Тогжаны вә онун женкесини, Абайы бу гәдәр хош сифәтлә гаршыламыш Карашашы һадисәләрә гарышдырмамаг үчүн бурадан кетмәк лазымдыр...

О тез палтарыны кейинди, саламатлашаркән Тогжанын әлини бәрк сыхыб она үрәк верди:

— Горхма, Тогжан, о тая бир тәһәр кечәрәм! Ерболдан хәбәр көзлә!

Тогжан ағ бармаглары илә Абайын синәсинә тохунду, она гысылыб пычылдады:

— Саламат гал! Унутма!

Меһрибан, нәзакәтли Карашаш Абайы гаранлыг дәһлизлә гапыядәк өтүрүб деди:

— Яхшы, мәним әзизим, бизә узун заман бир ердә галмаг гисмәт олмады. Анчаг сән архайын ола биләрсән ки, бурада сәнинлә биркә нәфәс алан достларын вар... Бизи унутма!.. Анчаг чайдан эһтиятла кеч! Хош!

Абай онун һәр ики әлиндән тутду:

— Женешетай[1], һеч вахт унутмарам! Өләрәм, сизин мәним үчүн этдикләринизи унутмарам, — дейә чаваб верди вә тәләсмәдән чыхды.

Курулту илә ахан бузларын сәси онун гулағына чатды, лакин Абай санки буну эшитмирди. Онун фикри енә дә орада, еничә көрүшдүйү бу гәрибә адамларын янында иди. О, изаһэдилмәз бир севинчлә яшайырды, Карашашын адамы сарсыдычы һәссаслығыны, Тогжанын көзәллийини хатырлаяркән нәфәси тутулурду.

О, суя лап яхынлашды. Дағ чайынын курулту илә ахыб кәлән селләри дашыб саһилләри ашырды. Дашлар шаггылдайыр, бузлар чатлайыр, һәр шей сүр'әтли ахынла кедирди.

Абай нә эдәчәйини билмәдән хейли бурада даянды. Чайы үзүб кечмәйи ағла кәтирмәк белә олмазды. Сәһәр ачылырды. О, саһил бою ирәлиләди вә кичичик бир мешәлийә раст кәлди. Ирәли чан атды, кери гайытды, чыхыш йолу йох иди. О, вахты итирирди, сәһәр исә яхынлашырды, әтрафда һәр шейи айдын сечмәк олурду. Аулдакылар юхудан оянан кими дәрһал бузун ахмасына тамаша этмәк үчүн саһилә төкүлүшәчәкдиләр. Биринчи олараг, гайғыкеш тәсәррүфат саһибләри, гочалар чыхачагдылар. Онлар Суюндикин аулу яхынлығында Кунанбайын оғлуну, һәм дә пияда һалда көрәчәкдиләр. Онларын шүбһәси Абайы мәһв эдә биләрди.

Бунунла белә Абай горхмурду. Гәлбини долдуран севинч бир дәгигә белә ону тәрк этмирди вә о, горху дуймурду. Тәһ-

[1] Женешетай — женкейә — кәлинә нәвазишлә мурачиәт эдиләркән дейилир.

лүкә гаршысында о, өзүнү итириб вурнухмаға башламады, сакитлик вә өзүнә һаким олмаг габилиййәти бир дәгигә белә ону тәрк этмәди. Санки о, чаван оғлан дейил, өзүнә эмин олан еткин бир адам иди.

О, сейрәк ағачларын арасында бир тәһәр кизләнә билди. Орадан Ербслун гышлағыны мүшаһидә этмәйә башлады. Чох кечмәдән һәмин ағачлардан бир гәдәр юхарыда чая доғру тәләсик аддымлаян бир адам көрдү.

— Ербол! Ай Ербол! — дейә Абай гышгырды.

Бәли, бу, Ербол иди. О, Абайын сәсини эшидән кими тез дөндү вә әли илә «ашағы ят!» ишарәси этди. Лакин Абай ерә отурмады, о, интизар ичәрисиндә даянды.

Гаровул дар олса да сүр'әтлә ахырды. Ербол кәтан кими ағармыш һалда гаршыдакы саһилә доғру гачды. О, өзүнү элә итирмишди ки, куя бир бәдбәхтлик үз вермишди. О, Абай үчүн әсир вә элә фикир эдирди ки, о да өзүнү итирдийиндән, дәһшәтдән донуб галмышдыр.

Лакин Абай саһил боюнча кәләрәк, дүз йолдашынын габағында даянды, күлдү вә ағ дишләрини көстәрди.

— Һә, хилас эт! Гаровул мәни элә вермәйи гәт этмишдир! — дейә о гышгырды.

Ербол бир сычрайышда сылдырым гаядан һоппанды вә дүз чайын гырағына кәләрәк, Абая гышгырды:

— Қолларын ичиндә даян, һеч бир ерә чыхма! Бу саат мән гайыдарам, горхма!

О, гачды вә бир нечә дәгигәдән сонра бөйүк гырмызы бир өкүзүн үстүндә кери гайытды. Абай тәәччүбләнди: нә үчүн онун йолдашы йәһәрли ат кәтирмәмишдир? Ербол лап чая яхынлашды, өкүзү сәсләйә-сәсләйә суя дүшдү. Лакин өкүз буз ахыны илә кетмәк истәмәди, инадла ериндәчә һәрләнмәйә башлады. Ербол күч кәлди. Өкүз суя дүшдүкдән сонра даһа кери чәкилмәйиб ирәли һәрәкәт этди. Бура дәрин дейилди, лакин чай чох ити ахыр вә суюн үзү баштан-баша бузла өртүлмүшдү. Өкүз буз бурулғанындан яваш-яваш, лакин дүз чыхырды. Ербол узун бир ипин учуну о тая туллады. Абай ону көйдә тутуб өзүнә тәрәф чәкмәйә башлады. Өкүз гамчы зәрбәләри алтында саһилә чыхды.

Ербол өзүнү һәгиги дост кими көстәрди, о, өз һәятыны тәһлүкәйә атараг көмәйә кәлмишди. Абай ону гучагламаг истәди.

— Бәс мәним атым һарададыр? Бу өкүзү һарадан тапмысан? Нә үчүн ат минмәмисән? — дейә о, достуна далбадал суаллар верди.

— Аула ат далынча гачсайдым, сәни бурада чохдан тутардылар, — дейә Ербол күлүмсүндү. — Атсыз да йола кедәрик!..

Достлар өкүзә миниб кери гайытмаг истәдиләр. Лакин инди өкүз гәт'ииjән суя кирмәк фикриндә деjилди. Ербол өкүзлә әлләшиб әлдән дүшдүкдән вә онун етмиш едди арха дөнәнинә сөjдүкдән сонра өкүзү бурахды, сеjрәк зоғал ағачлары арасындан әтрафа бахды. Шәргдә көj jаваш-jаваш гызарырды, әтраф күндүз кими аjдын көрүнүрдү. Хошбәхтликдән аулдакылар һәлә jухудан оjанмамышдылар.

Бирдән Ербол гачмаға үз гоjду.

Абаj ону чох көзләмәли олмады. Ербол гывраг, түнд боз рәнкли мадjан атын үстүндә кери гаjытды.

— Оһо! Буну һарадан тапдын? — деjә Абаj сорушду.

— Бу jахынлыгда отлаjырды... Бу, Суjундикин аулундакы чобанын мадjаныдыр.

— Бәс чобан?

— Сәнин чобанла нә ишин вар?

— Бәс о нечә гоjуна кедәчәк. Пиjада о, нә иш көрә биләр!

— Эһ, аман аллаһ, гоj пиjада галсын, онун сүрүсүнү горуjан о деjил, һимаjәкар руһлардыр! Мәкәр мән сәни бурада гоjа биләрәмми? Тез мин!

Чәлд бир һәрәкәтлә о, достуну jәһәрсиз мадjана миндирди. Онун сөзләри Абаjа тә'сир етди.

— Ербол, әзизим! Сән нә jахшы оғлансан! Сән достларын ән jахшысысан! Мән сәнин бу һаггыны һеч бир вахт унутмарам! — деjә о сәсләнди.

Бу заман Ербол өкүзүн үстүнә сычрады, онун ипини Абаjа вериб гышгырды:

— Бош-бош данышмагдан әл чәк, Абаj! Тәрпән!

Мадjан фынхыраpаг буз ахынынын үстүндә сүрүшдү, лакин мөһкәм даjанды. Өкүз дә онун далынча кетди, һәр ики дост саг-саламат чаjдан кечди.

О бири таjа чыхдыгдан сонра икидләр мадjаны вә өкүзү бурахыб, саһил бojу әjилә-әjилә, кизләнә-кизләнә гачдылар вә чаj ашағы хеjли кедиб сакитчә тәпәjә чыхдылар.

Абаj гышлаға кетмәдән тез өз атыны jәһәрләмәjи хаһиш етди. Ерболун сәдагәтиндән һәjәчана кәләрәк, Абаj онунла ән jахшы дост кими саламатлашды вә саһилә әвә тәрәф jола дүшдү...

5

Кунанбаj Каркаралинскдән гаjыдана кими бә'зи ауллар гыш алачыгларына көчмүшдү. Алачыгларын гар кими ағ вә бозумтул гүббәләри гышлаг jанындакы jашыл талалары бүрүмүшдү. Гочалары вә гарылары һәлә евләрдә галан аиләләр дә вар иди, лакин кәнчләрин һамысы jаз тәравәти илә долу кениш алачыглара көчмүшдү. Парлаг jаз тәравәти, кәнчлик

күмраһлығы илә долу олан аулларда там һәят гайнайырды. Ала гузулар, чәпишләр атылыб дүшүр, күнәшин алтында ойнашырдылар. Һаваны арамсыз мәләшмә сәси долдурмушду; түклү дәвә көшәкләри гүрурла даяныб бөйүк гара көзләри илә әтрафы сүзүрдүләр. Гулағы узун дайчаларла долу олан илхылар вурнухурдулар; бурунларыны дик тутмуш ири даналар гуйругларыны галдырыб, мәзәли һалда атылыб дүшүр, от үстү илә гачышырдылар. Һәр яна күл-чичәк сәпәләнмишди, бүтүн тәбиәт тәнтәнәли һәят һимни охуюрду. Санки әтрафдакы чанлыларын һамысы бир ағыздан: «Биз — ер үзүнүн севинчийик, аләми бәзәйән вә севиндирән бизик, биз йохлугдан варлыға көндәрилмишик» дейирди. Һәр шей парылдайыр, шәнлик эдир вә баһар чичәкләри ичәрисиндә гайнашырды.

Кунанбайын һәр ики аулу Жидебайда иди. Һәр ердә бирјашар дайчаларла отлаян мадянлары сағыр, һәр сәһәр-ахшам гара дәри тулугларда гымыз чалхалайырдылар.

Кунанбайы ялныз өз адамлары дейил, Иркизбай, Топай вә Жуантаяк гәбиләләринин бүтүн аллары да гейри-ади бир һөрмәтлә гаршыладылар. Гоһумлары, яхын адамлары вә достлары бу сон күнләрәдәк ауллары кәзәрәк, һәр ерә шад хәбәр яйырдылар. Инди дә бөйүк издиһамла Жидебая ахышыб кәлир, Кунанбая салам кәтирир, онун эвиндә гонаг галыр, курултулу издиһамла ону өз аулларына гәдәр мүшайиәт эдир, сәһәрдән ахшама кими гонаглыг эдиб, кеф чәкирдиләр.

Варлы гоһумлары тәкчә Кунанбайын өзүнү дейил, бүтүн аиләсини, арвадларыны, ушагларыны, анасыны вә яхын гоһумларыны да гонаг чағырырдылар.

Зәри оғлунун саламат гайытмасы үчүн чохдан гурбан дедийи көзәл гочу кәсди. Кунанбай да Кункенин аулунда сәфәринин уғурлу гуртармасы үчүн гурбан дедийи аты кәсди. Бу байрамлар вә гонаглыглар Кунанбая өз гоһумларыны бир ерә топламаг, ағлында онлары сечиб айырмаг үчүн лазым иди ки, көрсүн кимин она үрәйи яныр, кимин үрәйи янмыр, бу ағыр сынаглардан сонра ким ону нечә гаршылайыр?

Издиһамлы йығынчагларда бүтүн ағсаггаллар вә гарасаггаллар иштирак эдирдиләр.

Кокше гәбиләсинин башчысы, бүтүн пайызы эһтиятла доланыб ики чүр сиясәт еридән Каратай, Кунанбайы гаршыламаг үчүн кедиб, курултулу севинчлә ону тәбрик этмишди. Инди Каратай онун дәстәсинә гошулараг, кечә-күндүз Кунанбайдан айрылмадан ону мүшайиәт эдирди.

Һәлә бу яхынларадәк аллара шайиә яйылмышды ки, Кунанбай сынмышдыр, сүркүн эдилмишдир, һакимиййәт һүгугундан вә рүтбәдән мәһрум олунмушдур, инди, о, нәинки

бəраəт газанмышды, һəм дə наһийə рəиси рүтбəси илə гайытмышды. Деди-году дəрһал кəсилди.

Бундан əлавə, Кунанбайын мəрдлийи вə чəсарəти һаггында Мирзəханын данышдыглары һəр ерə яйылыр вə буну кичик ушаглар белə тəкрар эдирдилəр. Һəр күн олан бөйүк гонаглыглар вə гонагларын гəбулу Кунанбай үчүн əн фəрəһли һадисə шəрəфинə эдилəн садə тəнтəнəдəн даһа əһəмиййəтли иди: о, бу гонаглыг вə гəбуллар васитəсилə адамлары бир ерə йығыр, дағылмыш гоһумлары бирлəшдирир, онларын чиловуну енидəн мөһкəм əлинə алыр вə онларын көзүндə өз əввəлки йүксəк мөвгеинə галхырды.

Бу мүддəт əрзиндə ауллары һамысы гышлаглары тəрк эдиб бөйүк бир ахынла дағдан дəрəлəрə, яз отлагларына һəрəкəт этмиш вə мүхтəлиф тəрəфлəрə дағылмышдылар. Һəр күн ахын-ахын Кунанбайын янына кəлəн гонаглар да артыг азалмышды. Инди о, бүтүн бош вахтыны арвадлары вə ушаглары илə бир ердə кечирə билəрди. О, үч күн Улжанын аулу ерлəшəн дəрəдə галды. Абай атасынын сачларынын нечə тез ағардығыны вə үзүндə чохлу гырышыглар əмəлə кəлдиййини көрүрдү.

Бир дəфə Кунке, Кудайберды вə Айгыз Улжанын эвинə наһара кəлмишдилəр. Кунанбай бурада Зəриййə мүрачиəтлə бүтүн аилəйə аид олан бир нечə кəлмə сөз деди. Онун сөзлəриндə кечəн ағыр сынаглардан доған бир ачы һисс эдилирди. О, инди өз тəнһалығыны хүсусилə чох кəскин һалда дуюрду, нə бөйүк, нə дə кичик гоһумлары ичəрисиндə өзүнə арха олачаг һеч бир адам көрмүрдү. О, тəəссүф эдирди ки, бир нечə бөйүк оғлу ола-ола индийə гəдəр онларын эвлəнмəсини тə'хирə салмыш, өзүнү нəвə саһиби олмаг, онларла ойнамаг вə əйлəнмəк севинчиндəн мəһрум этмишдир.

Зəри илə бирликдə аналарын һамысы онун сөзлəрини алгышладылар. Бу, бөйүк оғулларын эвлəндирилмəси, нəвəлəр олмасы демəк иди... Бу данышыглар гадынлары чохдан бəри көзлəнилəн бир сəадəт кими севиндирирди...

Кунанбай сөзарасы деди ки, сон сынаглар заманы онун көйдə даяғы аллаһ, ердə ики гудасы — Алшинбай вə Тинибай иди. Кунанбай дейирди ки, о, гудаларыны əсл дост, дəрдə галан адам кими танымышдыр. Бундан əлавə, Омска кедəркəн йолда о, Тасболат гəбилəсинин башчысы Байтасдан да мүстəсна һөрмəт вə рəғбəт көрдүйүнү билдирирди.

Элə бурадача Кунанбай һəлə йолда икəн гəбул этдийи гəрар һаггында да данышды. Байтасын Еркежан адлы кичик бир гызы вардыр. Кунанбай ону Оспан үчүн адахламағы гəт этмишди вə о, инди дəчəл оғлунун нишанлысы иди. Һамы, хүсусəн аналар, Кунанбайын бу гəрарыны сəмими севинчлə гаршыладылар. Онларын һамысы күлə-күлə мүзакирə этмəйə

башладылар ки, бу дәчәлин аяғына бухов вурулдуғуну она нечә хәбәр версинләр.

Кунанбай Улжанын о бири ики оғлу барәсиндә дә данышды. Такежан кечән ил нишанлысынын янына кетмишди. Онун гайынатасы артыг башлығын һамысыны алмышды. Иши узатмаг нәйә лазымды, — гой Такежанын Чаван алачығы гурулсун. Икинчи гәрар — бүтүн орадакыларын иштиракыны вә гайғысыны тәләб эдән ән мүһүм бир гәрар иди. Абайы һазырлашдырыб нишанлысынын янына көндәрмәк лазым кәлирди. Кунанбай Алшинбайла бу барәдә чохдан данышмышды, онлар элә бу яз той әләмәйи гәрара алмышдылар.

Кунанбайын гудалары ичәрисиндә Алшинбай хүсуси бир ер тутурду. Онларын мөһкәм достлуг телләри илә бир-биринә бағлы олмаларындан әлавә, Алшинбай бүтүн Аргында мәшһур олан Газыбәйин оғлу Тленшинин нәтичәси иди. О, бу өлкәдә ән нүфузлу бир адамды. Һеч кәс онун тайы ола билмәзди. Адахлыны онун янына, һәм дә биринчи дәфә көндәрмәк, бөйүк һазырлыг тәләб эдән чәтин бир иш иди. Чохлу вәсаит, мал-гара вә гиймәтли шейләр сәрф этмәк лазым кәлирди.

Аналар Кунанбайын бу ниййәтини дә бәйәндиләр. Ялныз Зәри фикрә кетди.

— Жайляуя кәлдикдән сонра бүтүн көч ишләри гуртаранда, һәят енә өз гайдасына дүшәндә Абайы көндәрмәк яхшы олмазмы?

Кунанбай она изаһ этди:

— Алшинбайын жайляусу биздән чох узагдыр, орая кедиб чатмаг чох чәтин олачаг. Орая көндәрдийимиз мал-гара йолда тәләф олар. Абайы яшлы адамлар мүшайиәт этмәлидирләр ки, онлар да чәтинлик чәкәр. Яхын беш-алты күндә йола һазырлашмаг лазымдыр, — дейә Кунанбай Улжана мүрачиәт этди: — Сән дә кедәрсән. Оғлуну ени гоһумларынын янына өзүн апарарсан.

Кунанбай башладығы иши узатмағы севмәзди. Чох фикирләшмәдән о бурадача Абайы мүшайиәт этмәли олан адамларын адыны чәкди, мал-гаранын, тохунма парчаларын, пулун, гиймәтли шейләрин, күмүш лүләләринин, гиймәтли габ-гачаг вә башга һәдиййәләрин мигдарыны муәййән этди.

Бу мәсәлә чох көтүр-гой эдилди. Алшинбая көндәрилән һәдиййәләр ики сечмә, гара вә сары илхыдан, күмүш лүләләриндән вә баһалы тохунма парчалардан ибарәт олмалы иди.

Элә һәмин кечә лазым олан шейләри алмаг үчүн Изгутты вә Кудайберды Семипалатинскә көндәрилди. Онлара тапшырылды ки, шәһәрә чатан кими Тинибайла мәсләһәтләшсинләр, тапа билдикләри һәр шейи алсынлар, ән кечи дөрд күндән сонра кери гайытсынлар.

Кунанбай оғулларынын һәр биринин мүгәддәратыны өзү билдийи кими һәлл этди. Айгыз вә Изгутты Оспана истеһза илә белә дедиләр:

— Сәни нишанладылар!

Оспан мәсәләни дәрһал баша дүшмәди. О, тәәччүблә сорушду:

— «Нишанлы» нә демәкдир? Арваддыр, нәдир?

Изгутты изаһ эдиб, сонра ондан сорушду ки, бу мәсәләйә нечә бахыр. Оспан тутулмадан дәрһал чаваб вериб һамыны күлдүрдү:

— Нә олсун, аларам... Яхшы! Арвад ишә яраяр!

Атасынын гәрарыны Улжан Абая чатдырды. Абайын бахышы ону тәәччүбләндирди, лакин фикриндә о өз-өзүнә тәсәлли вериб «йәгин утаныр» дейә дүшүндү.

Бу ени хәбәри Абай динмәзчә, союг бир тәмкинликлә гәбул этди. Дахилән о, ләрзәйә кәлди вә бүтүн диггәтини топлады, элә бил онун гәлбинә нә исә союг бир шей тохунду. Тогжанын фикри онун бейниндә илдырым кими чахды, о, Тогжана гаршы чинайәт этдийини баша дүшдү.

Бир нечә күн далбадал Абай фикирли вә гәмкин олду. Онун ағыр фикирләри кетдикчә күчләнирди. Онун нишанлысы вардыр. Тогжан да чохдан нишанланмышдыр. Онун да адахлысы вар. Кетмәмәк, эвләнмәмәк олмаз, һәр шей атаананын ирадәсинә табедир. Кетмәкдән боюн гачырмаг үчүн бир сәбәб дә тапа билмәзсән. Онун бүтүн гәлби исә Тогжанындыр, лакин ону чулғалаян тордан чыхмаг мүмкүн дейилдир.

О динмәз, гаш-габаглы һалда нишанлысынын янына кетди.

ЙОХУШЛАРДА

1

Адахлынын той карваны кәләчәк гайынатанын аулуна чатды.

Алшинбай зәнкин алафлы вә бол сулу кениш дүзәнлийә еничә көчмүшдү. Бир-бирилә үмуми әчдадлары Газыбәй васитәсилә бағлы олан Бошан гәбиләсинин гырха яхын аулу бурада көч салмышды. Һамы гонагларын көзләйирди, онлар үчүн алачыг гурулмуш, гонаглыг һазырланмыш вә гонагларын кәлдийи күн дайчалар һәмишә олдуғундан тез әмиздирилмишди.

Көһнә адәтә әсасән яшлы элчиләр Улжанла бирликдә отуз икидин вә бир дәстә гадынын мүшайиәтилә нишанлы

оғландан ярым күн габаг кәлиб чыхдылар. Әсас элчи Кунанбайын гардашлығы Изгутты иди. Онларла бирликдә ағсаггаллар, ханәндәләр, икидләр вә атлара бахмаг үчүн илхычылар да кәлмишди. Абайы иркизбайларын кәнч нәслиндән он ики икид, зарафатчыл Мирзәхан, гасид Жумагул, ән яхын гоһумларындан исә Такежан мүшайиәт эдирди. Абай Ерболу да дә'вәт этмишди, бир һәфтәлик узун йолу ондан гәт'ииййән айрылмырды.

Улжан гиймәтли һәдиййәләрлә, ат вә дәвә илхылары илә, гадынлара һәдиййә үчүн парчалар, гиймәтли шейләрлә гуданын аулуна кәлди. Кәлин үчүн һәдиййәләрлә долу тайлар ики дәвәйә йүкләнмишди; бурада әлван ипәкләр, маһуд, мәхмәр, шал вә саирә варды. Дикәр ики дәвә чапан, көйнәк, дәсмал, кафтан вә чит тайлары кәтирирди. Бунлар көһнә адәтә көрә ени гоһумлара сөвғат иди.

Ән гиймәтли шейләр Алшинбайын өзүнә бағышламаг үчүн кәтирилмиш күмүш лүләләр иди.

Он ил бундан әввәл Кунанбай Дилданы Абая нишанламаг үчүн кәлдийи вахт кәлинин гоһумларындан бир ағыр тайтүк[1] алмышды. Улжанын кәтирдийи бесик-жамба[2] һәмин һәдиййәдән ири иди. Кунанбай өз гудасына даһа гиймәтли һәдиййә көндәрмишди. Адахлы аула һәлә кәлиб чатмамыш Алшинбайын бүтүн ауллары онун гудасынын сәхавәтиндән вә баһалы һәдиййәләриндән данышмаға башладылар. Лакин элә о саат мә'лум олду ки, бунун гаршысында Алшинбай борчлу галмаячаг.

Адахлы вә онун гоһумлары үчүн олдугча көзәл бәзәнмиш үч бөйүк ағ алачыг гурулмушду. Гонаглыг үчүн һарын, көк, ана сүдү илә бәсләнмиш биряшар дайчалар, үчяшар гоюнлар вә тоғлулар айрылмышды. Улжанын дүшдүйү алачыға элаһиддә бәсләнмиш бир айғыр кәтирдиләр.

Абай өз дәстәси илә аула чатыб даянды. Икидләрин бир һиссәси, йә'ни Такежан, Мирзәхан вә башгалары адахлынын кәлдийини хәбәр вермәк үчүн алачыглара кирдиләр. Абай вә Ербол атдан дүшүб гызлары вә чаван кәлинләри көзләмәйә башладылар. Бу гыз-кәлинләр онлары гаршыламалы идиләр. Абай билирди ки, инди гуртармаг билмәйән мүрәккәб мәрасим башланачагдыр. Абай Жумагулу да өз янында сахламышды — о вахтилә тойла элагәдар олан һәр чүр әзаблары чәкмишди. Одур ки, Абай онун файдалы олачағыны гәт этмишди. Абай интизар ичәрисиндә Ербола шикайәтләнирди:

— Ахы эвләнмәк ата-ана үчүн дә, адахлы үчүн дә бөйүк

---

[1] Т а й-т ү к — дайча налы бойда күмүш парчасы.
[2] Б е с и к-ж а м б а — бешик шәклиндә ири күмүш парчасы.

севинҹдир, бәс нә үчүн адамлары мин бир мәрасимлә инҹидирләр?

Җумагул она бахыб күлдү:

— Бах, инди сәнә әзаб вермәјә башлајаҹаглар. Һәр шејдән әввәл сәни мәзәммәт едәҹәкләр ки, папағында ләләк јохдур. Дурма, тез ол, гырмызы чапан кејин, јохса, силлә дә јејә биләрсән!

Адәтә көрә, адахлы оғлан башына тәпәси һүндүр, бир дәстә бајгуш ләләјн санҹылмыш малахај гојмалы, гырмызы маһуддан чапан вә дикдабан чәкмә кејинмәли иди ки, галан адамлардан сечилсин. Зәринин әмри илә Абај јола дүшмәздән әввәл она бу ҹүр палтар тикилмишди. Һәр шејдә нәвәсинә бәли-бәли демәји адәт етмиш гары бу дәфә онун е'тиразларына гулаг асмады.

— Бу ата-бабаларынын адәтидир! — дејә о, тәкрар едирди: — Сәни јох, арада бизи мәзәммәт едәрләр, һамы дејәр ки, мәкәр онларын аталары адахлы оғлан, аналары нишанлы гыз олмамышдыр?.. Кејин! — дејә о, әмр етди вә өзү нәвәсини кејиндирди.

Бу гејри-ади палтарда Абај аралыг һәкимләринә вә ја гапы-гапы кәзән ојунбазлара охшајырды. Онлар аулдан чыхан кими о тез Улжанын јанына чапыб јалварды:

— Аман аллаһ, нә үчүн бүтүн јолу үстүмә чығырыр, дејирләр ки, мән адахлыјам? Изн вер, һәләлик ади палтарымы кејиним, кедиб чатан кими адахлы палтарымы кејинәрәм!

Улжан ҹаныны дишинә тутуб разы олду. Абај һәлә дә «Аралыг һәкими» палтарыны кејинмәмишди. Ләләк санҹылмыш малахај вә гырмызы чапан һәлә дә јол торбасында кизләдилмишди. Җумагул она бу һагда хатырлатды, лакин Абајын, доғрудан да, горхмаға башлајаҹағыны баша дүшүб әлавә етди:

— Бир заманлар Барак-батыр демишди: «Мәним гәлбим силаһлы дүшмән гаршысында бир дәфә дә олсун сарсылмамышдыр; анҹаг о, нишанлымын ата-анасынын јанына кетдијим заман сарсылды...» Бәли, сәни дә дәһшәтләр көзләјир! Лакин үрәкдән мөһкәм ол, һәр шеј јахшылыгла гуртараҹагдыр, бу мәним дә башыма кәлиб!

Һәр ики дост күлдү вә Ербол өзүнүн дәфәләрлә етдији хаһишини Җумагулдан бир дә тәкрар етди:

— Хаһиш едирәм, һәр шеј барәсиндә она хәбәрдарлыг ет, нә заман, нечә баш әјмәк, һарада отурмаг, нә заман ајаға галхмаг вә, нәһајәт, нә заман малахајы көзүнүн үстүндән чәкиб, раһат отурмаг мүмкүн олдуғуну, һамысыны, һамысыны өјрәт...

Абај Ерболун гаршыдакы чәтин ишә нечә гајғы илә һазырлашдығыны көрдүкдә, истәр-истәмәз фикирләшди ки, Ербол

һеч өз ағлына белә кәлмәйән шейләр һаггында дүшүнүр. Һәгиги вә сәдагәтли дост белә олар.

Абай белә һесаб эдирди ки, онларын достлуғунда чай бәрк дашдығы вә Ербол өкүзүн үстүндә сую кечдийи вахтдан даһа яхшы, даһа йүксәк бир дәгигә олмамышдыр. Лакин инди Ербол она бир нөв ени кими көрүнүрдү: бәс әввәлләр онунла бир ердә олан Ербол һаны? Әввәлки вә индики Ербол, элә бил ки, ики мүхтәлиф адам иди. Онларын һансы даһа яхындыр? Һансы даһа әзиздир?..

Сәфәр күнү Абая досту һәйәчанландырычы бир хәбәр кәтирди. Тогжан Ерболла Абайын бир ердә өз нишанлысынын янына кетдийини өйрәнән кими Ербол васитәсилә она бу сөзләри чатдырмышды: «О бир ай ишығында парылдады вә сөндү. Мән зүлмәт ичиндә галдым. Анчаг она уғур олсун, гой шад вә хошбәхт олсун, она мәним саламым будур!» Ербол йола дүшәркән гыз дәсмалла көзләрини гапайыб ағламышды.

Буну эшидән Абай бүтүн йолу өзүнә кәлә билмәмишди. О, мәчбуриййәтин бүтүн ағырлығыны, башгаларынын ону кетмәйә вадар эдән ирадәсинин бүтүн рәһмсизлийини һисс этмишди. О инди дә гәмкин һалда Дилда илә көрүш көзләйирди.

Бирдән онун гулағына учадан күлән гадын сәсләри кәлди. Сонра шолпаларын сәси эшидилди. Бунлар адахлы оғланы гаршыламаға кәлән кәнч гадынлар вә гызлар иди. Башлары ағ чалмалы бир дәстә кәлин, камчат папаглы гызлар яхынлашырдылар. Ушаглар һәр янда шадлыг эдирдиләр.

Гадынлардан бә'зиләри Абайы әһатә эдән икидләрин сых дәстәсинә яхынлашаркән учадан данышмаға башладылар:

— Бунларын һансы Абайдыр?

— Онларын һансы бәйдир?

— Нә үчүн һамысынын палтары эйнидир? Нә үчүн Абай адахлылар кими кейинмәмишдир?

Абай утанды. О, вар гүввәсини топлайыб күлүмсүнүб деди:

— Ким даһа чох хошунуза кәлирсә, гой о, Абай олсун!

Гадынлар күлүшдүләр вә дәрһал бәйи таныдылар. Лакин онлардан бири о саат Абайы мәзәммәт этди:

— Йох, мәним әзизим! Тобыкты малахайыны өз аулунузда гоярсан. Бизим аула исә анчаг той палтарында кирәчәксән!

Гадын элә бурадача һамыдан сорушмаға вә той палтарыны ахтармаға башлады. Жумагул дөзә билмәди. О, тәркиндән өз йол торбасыны ачды.

— Мән нә гәдәр дедим ки, кейин, о, гулаг асмады... Инди

сиз ону өйрәдин. Онун бүтүн той палтары мәним торбамдадыр! — дейә торбаны гызлара верди.

Абай палтарыны дәйишәнә кими гадынларла бәрабәр гачыб кәлән ушаглар ики-ики, үч-үч бәйин дәстәсиндәки атларын үстүнә сычрадылар вә аула доғру чапдылар. Абай ағ яллы, йорға күрән атла кәлмишди. Санки о, бу мәсәли доғрулдурду: «Бәйин атында күл дашыярлар». Ушаглар онун атыны арая алдылар.

— Бу ки, йорғадыр!

— Ой-бай, бах, бу яхшы олду!

Үч ушаг бир ердә атын үстүнә галхыб ирәли чапды. Гадынлар, гызлар вә адахлы өз дәстәси илә аула пияда кетдиләр.

Бәй үчүн айрылмыш алачыг өзүнүн гар кими ағлығы илә башгаларындан фәргләнирди. Алачығын ичәриси чох да зәнкин бәзәдилмәмишди, кениш олсун дейә, гәсдән долдурмамышдылар. Лакин алачығын өзүлү көрүнмүрдү, орадан зәнкин ипәк пәрдәләр, нахышлы халылар асылмышды. Тохумаларын парлаг рәнки алачығы чох ярашыглы көстәрирди. Алачыға башдан-баша юн халылар, әлван нахышлары вә золаг-золаг бәзәкләри олан кечәләр салынмышды. Онларын үстүндән дә бир нечә чәркә ипәк дөшәкчә вә балыш дүзүлмүшдү. Сағ тәрәфдә сүмүк йивли чарпайы варды. Онун үстүнә он беш дәст ипәк йорған салынмышды. Балышларын үзү гар кими ағарырды. Мави вә гырмызы золаглы атлаз пәрдә чарпайынын баш тәрәфини өртмүшдү.

Абайы чарпайынын габағында отуртдулар, кәләчәк балдызлар да онун сағында вә солунда әйләшдиләр. Ербол, Жумагул вә икидләр башга гызларын арасында, бир гәдәр кәнарда отурдулар.

Һамы тәзәчә өз ерини раһатламышды ки, үч нәфәр кәнч гадын алачыға кириб отуранлары тәләсдирди:

— Пәрдәни!.. Пәрдәни салын!

Абайын янында отуран гыз ериндән сычрайыб адахлы оғланын габағындан атлаз пәрдә салды. Бу вахт гадынлар гапылары ачдылар.

— Кәлин, кәлин! — дейә онлар гапынын далында дуранлардан кими исә дә’вәт этдиләр вә адахлыя тәрәф бахыб: — Гаршылайын, — дедиләр, — энеләр[1] кәлирләр.

Абай, Ербол, Жумагул вә алачыгда отурмуш гызлар өз ерләриндән сычрадылар.

Пәрдә өртүлү галды. Алачыға үч гоча арвад дахил олду. Абайын бөйүк гайынанасы—Алшинбайын биринчи арвады көк, гараяныз байбише, онун янында әсл гайынана — кәлинин анасы кәлирди.

[1] Эне — гайынана.

— Һә, аналар, үзкөрүмчәйи верин! Үзкөрүмчәйи һаны? Йохса, оғлунузу көстәрмәйәчәйик, — дейә чаван гадынлар пәрдәнин учларындан тутуб зарафат этдиләр.

— Пәрдәни галдырын! Бу да сизә үзкөрүмчәйи! — дейә байбише әлиндәки шашуну[1] көстәрәрәк чаваб верди.

Атлаз пәрдә кениш ачылды. Бәй тәвазөкарлыгла башыны ашағы салыб, динмәзчә, итаәтлә даянмышды.

— Өмрүн узун олсун! Аллаһ сәнә хошбәхт кәләчәк версин, көзүмүн ишығы! — дейә бөйүк байбише сәсләнди вә гызлара шашу атмаға башлады.

Һәр ерә әрик гахы, кишмиш вә конфет яғмаға башлады. Гызлар севинчлә күлә-күлә ширниләри йығдылар.

— Аллаһ әввәлини хейир әләсин! Сәадәтин вә севинчин әбәди олсун, көзүмүн ишығы Абай! — дейә кәлинин доғма анасы да өз арзусуну билдирди.

Адахлы чаваб верә билмәз, о, итаәтлә, сакитчә даянмалыдыр. Алшинбайын арвадлары нөвбә илә Абая яхынлашдылар, онун янағындан өпдүләр, дәрһал алачыгдан чыхыб кетдиләр.

Бүтүн ахшамы Абай өзүнә кәлә билмәди. О, өзүнүн ени вәзиййәтинә һеч чүр адәт эдә билмирди. Бөйүк малахай онун көзүнүн үстүнә дүшүр, ону тәрләдир вә әсәбиләшдирирди. Лакин ән чәтин сынаг һәр тәрәфдән онун үзүнә зилләнән көзләр иди, адамлар утанмадан она тамаша эдирдиләр. Санки бүтүн мараглы бахышларда бу суаллар: «Бәй көзәлдирми? Бизим гызымызын тайыдырмы? О өзүну нечә сахлайыр?» сөзләри варды. Онлар чаван оғлана ону һәрәкәтсиз һейкәлә дөндәрән палтар кейиндирдикдән сонра, элә бил ки, истеһза эдиб дейирдиләр: бахын, көрүн нечәдир!

Бир аздан бәйин алачығына чай кәтирдиләр. Лакин һеч чүр үмуми сөһбәт башлана билмирди. Адәтән хош зарафатлары илә һамыны күлдүрән Жумагул да, Ербол да бурада өзләрини пис һисс эдир, өзләрини чәкир вә тәвазөкарлыгла, һөрмәтлә янларында отуран гызларла данышырдылар. Һәмин гызларын ичәрисиндә чох гәшәнк кейинмиш вә бир-бириндән айры отуран үч гыз Абайын диггәтини чәлб эдирди. Онларын заһири көрүнүшү Абайы һейрәтә салырды: гызларын үзү һәддиндән артыг ағ, янаглары исә лалә кими гырмызы иди. Абай бу ерләрин адәтини билмирди, Бошан гәбиләсинин әркән гызлары үзләринә киршан, янагларына әнник сүртүрдүләр.

Чайдан сонра яшлы икидләр — Мирзәхан, Такежан вә онларын йолдашлары алачыға топлашдылар. Онларла бирликдә ханәндәләр, тәлхәкләр вә Бошан гәбиләсинин оюнбазлары да кәлмишдиләр. Һамы һәрәкәтә кәлди, шадлыг баш-

---

[1] Ш а ш у — конфет вә башга ширниләрә дейирләр.

ланды, һай-күй, зарафат, күлүшмә әтрафы бүрүдү. Гадынлар вә гызлар бәйи арая алдылар. Лакин бу издиһамлы, курултулу дейиб күләнләр ичәрисиндә тәкчә кәлин, Дилда йох иди, ялныз о көрүнмүрдү.

Бәйин биринчи кәлишини «тәнтәнәли», бә'зән «һәдийјәли кәлиш» вә я «кандардан кечмәк кәлиши», бә'зән дә «әл сыхмаг кәлиши» адландырырлар. Биринчи кәлиш заманы бәйә өз нишанлысыны көрмәк чох да асан дейилдир.

Кәлинин ата-анасы һәр шейдән әввәл биринчи кәлиш вә нишанланманын гуртармасы шәрәфинә той-зияфәт дүзәлтмәлидир. Бу той-зияфәти дүзәлтмәк дә асан дейил. Бунун үчүн тәләсмирләр. Әмәлли-башлы һазырлашдыгдан сонра той эдирләр. Сонра бәйлә кәлинин «әл вермә» мәрасими башланыр. Демәли, Абай нәинки биринчи күн, һәтта икинчи күн дә өз нишанлысыны көрә билмәйәчәк, онун һагда һеч бир тәсәввүрү олмадан, кәлинин аулунда галмалы олачагды. Ялныз Ербол кәлдикләри күнүн сабаһы Дилдая салам вермәк үчүн онун янына кетди. Дилданын заһири көрүнүшү онун хошуна кәлди. О, Дилданын янындан Абайын әвәзинә севинмиш һалда гайытды вә өз тәэссүратыны Абая билдирмәк истәди, лакин Абай онун сөзүнү кәсиб сөһбәти дәйишди.

Чаванларын чох сәбирсизликлә көзләдикләри той бәйин кәлишиндән үч күн сонра башланды. Абайын дүшдүйү алачыға һәмин күн сайсыз-һесабсыз гадынлар кәлиб кедир, бәйбише, гызлар, чаван кәлинләр, тәләбкар вә һай-күйчү балдызлар сәһәрдән ахшама гәдәр бурадан әл чәкмирдиләр. Жумагул вә Ербол онлары һөрмәтлә саламламаға чәтин мачал тапырдылар. Жумагул вә Ербол Абайы лап тәнкә кәтирирди:

— Һә, аяға галх! Отур! Будур, енә кәлдиләр!.. Ой-бай, бир бах көр нечә кәлирләр! — дейә онлар Абайын баш-бейнини апарыр вә ону тә'зим этмәйә мәчбур эдирдиләр.

Бәйин алачығында маһны вә шадяналығын арасы кәсилмирди, һей ширнийят ейилирди. Гуллугчулар йорулмаг билмәдән гымыз вә чай кәтирирдиләр, сүфрә йығышдырылмырды.

Күнорта емәйиндән сонра гапынын далындан сәсләр эшидилди:

— Той! Той башланды!

— Атлара! Атлары минин! — дейә сәсләр учалды.

Абай вә онунла бир ердә олан кишиләр алачыгдан чыхдылар. Бәйин дәстәсинин атлары йәһәрли, аяглары чидарлы һалда даянмышды, бүтүн галан адамлар кими, бәй дә ат үстүндә үмуми шадлыға вә шәнлийә тамаша эдә биләрди. Гызлар вә чаван кәлинләр аулда галдылар, Абай он беш нәфәрдән ибарәт олан дәстәси илә бир аз кәнара чәкилиб даянды.

Чичәкли дүзәнликдә ерләшмиш сайсыз-һесабсыз ауллар гейри-ади бир сәхавәтлә той эдир, һамыя гонаглыг верирдиләр. Алшинбай истәйирди ки, бу той өз көзәллийи вә дәбдәбәси илә һамыны һейрәтә кәтирсин. Тоя о гәдәр адам кәлмишди ки, онларын атларындан бөйүк бир илхы дүзәлмишди.

Тоюн бөйүклүйүнү гонаглар үчүн гурулмуш алачыгларын мигдарындан да көрмәк мүмкүн иди. Азы әлли-алтмыш алачыг гурулмушду. Сырая дүзүлмүш бу алачыглар азы бир верст мәсафәйә узанмышды. Аулун кәнарында айрыча мәтбәх алачыглары гурулмушду.

Абай өз дәстәси илә кәнара чәкилдийи вахт мәтбәх алачыгларындан бир дәстә хидмәтчи гонаг алачыгларына доғру гачды. Хидмәтчиләрин һамысы атлы иди. Башларына ағ дәсмал бағламыш әмр верәнләр һазыр даянмышдылар. Бунлар ийирми нәфәрә яхын оларды.

Гонаглара хидмәт эдән икидләрин һамысы йорға ат минмишди. Бу, тоюн дәбдәбәсини көзә чарпдырырды. Башдан-аяға көпүк ичәрисиндә олан миник атлары ел кими учурду. Йүйәнләри дишләринә алмыш ийирми икидин һәр бири әлиндә ики дәрин сини тутдуғу һалда дөрднала гонаг алачыгларына доғру чапырды. Онларын далынча башгалары һәмин адамларын атларыны гамчылая-гамчылая шығыйырдылар. Хөрәк пайлаян чәлд вә чевик икидләр чапараг, алачыглара доғру кедир вә аш хурушунун бир дамчысыны да дағытмадан синиләри вермәк үчүн дәрһал даянырдылар. Гонаглара гуллуг эдән ағсаггаллар вә гарасаггаллар өзләри онларын әлиндән тез-тез синиләри алыб алачыглара верирдиләр.

Һәмишә олдуғу кими, енә гонаглар чох ейирдиләр. Хөрәк кәтирәнләр гонаг алачыглары илә мәтбәх алачыглары арасында дәфәләрлә кедиб-кәлмәли олурдулар. Абай һәлә алачыгда отуруркән зияфәт башланмышды; инди о, өз икидләри илә чөлдә хейли узаглашмышдыса да гонаглыг һәлә давам эдирди. Гонаглар ялныз сайсыз-һесабсыз гымыз тулугларыны бошалдандан вә бошгаб-бошгаб мүхтәлиф әт хөрәйи едикдән сонра атлара миндиләр.

Ярышлар, чыдырлар, күләш, кечигапма[1], ат үстүндә күләшмә вә башга оюнлар бир-биринин ардынча давам эдирди. Алачыгдан чыхан гонаглар да бу тәнтәнәйә валеһ олмушдулар:

— Бах, той буна дейәрләр!

— Башлыг чох яхшы иди, анчаг Алшинбай да хәсислик этмәмишдир!

---

[1] Кечигапма — атлыларын кечи эти далынча гачыб бир-биринин әлиндән гапмасы оюну.

Һәмин ахшам Абай илк дәфә өз нишанлысыны көрду.

Бәйин алачығы адам әлиндән партлайырды. Алшинбай, Улжан вә Изгутты башда олмагла оғлан вә гызын бүтүн гоһумлары бурая топланмышдылар. Абай вә онун дәстәси пәрдәнин далында отурмушду. Тәкчә бөйүкләр күлүр, данышыр вә өзләрини сәрбәст апарырдылар. Пәрдә далында отуранлар пычылты илә данышыр, явашҹадан күлүрдүләр, әслиндә ялныз өз аулунда сыхылмаян гызлар чүр'әт эдиб пычылдайыр, күлүрдүләр. Нәһайәт, гапы ағзында һәрәкәт башланды. Бурада отуран чаван гадынлар гапы пәрдәсини чәкдиләр, бир нечә гыз алачыға дахил олду.

Дилда да бунларын ичәрисиндә иди. Онун башына салдығы гырмызы чапан үзүнү өртмүшдү. Дилда ялныз әйилиб аяггабысыны чыхарданда Абай вә йолдашлары онун гәддгамәтини көрә билдиләр. Кәлин назик, лакин уча бойлу вә ярашыглы иди.

Она Абайын янында ер дүзәлтмишдиләр. Кәлин чапаны башындан көтүрмәдән һәмин ердә, бәйин янында отурду. Абай онунла саламлашмаг истәди, лакин Дилда үзүнү она тәрәф чевирмәди, Абай өзүнү сахлады.

Кәлин алачыға кирән кими әт хөрәйи пайладылар. Һөрмәтли гонаглар вә пәрдә далындакы чаванлар емәйә башладылар. Лакин нә бәй, нә дә кәлин, демәк олар ки, хөрәйә әл дә вурмадылар. Гонаглыгдан сонра Абайын пәрдә далындан көрә билдийи молла никаһ дуасы охуду. Сонра бир пияла союг су кәтирилди. Бу пияла габаг тәрәфдә отуранларын бирбир әлиндән кечиб, нәһайәт, Абая чатды. Оғлан бир гуртум ичиб пияланы Дилдая верди.

Ики енкә күлә-күлә онлара яхынлашыб бәйлә кәлинин габағында отурду. Дилданын сағ әлини йүнкүл парча илә өртүб Абайын сағ әлини онун үстүнә гойдулар. Абай Дилданын инчә бармагларыны өз әлиндә сахлады. Үзбәүз отурмуш бир кәлин истеһза илә:

— Бир буна бах һа! Әлин, олмая орая япышыб? Әлини бура вер, инди дә сачларыны сығалла! — дейә әмр этди.

Онларын янында отуран гызлар күлүшдүләр. Енкә өзү Абайын әлиндән япышды, кәлинин һөрүкләрини сығалламаға мәчбур этди. Әл вермәк үчүн кәтирилмиш ипәк парча бурада да лазым олду, Абай әлини ики дәфә бу ипәйин үстүндән чәкди.

Той гәдимдән бәри «әлвермә» вә «сачсығаллама» адлы илә мәшһур олан бу мәрасимлә гуртарды. Сон мәрасим заманы бәй балдызларына һәдиййә верир. Дирибаш енкә дә Дилдадан өз пайыны алмаға мүвәффәг олду.

Бөйүкләр әлләрини юхары галдырыб дуа охудулар. Һамы бир сәслә учадан деди:

— Хошбәхт олсунлар!.. Гоша гарысынлар!.. Аллаһ онларын рузусуну бол эләсин!

Гоһумларын арзуларыны Абай вә Дилда пәрдә далында динләди. Бундан сонра яшлы адамлар дәрһал аяға галхыб, алачығы тәрк этдиләр. Кәнчләр дә чох ләнкимәдиләр. Бәйлә кәлини тәк бурахмаг үчүн һамы дағылышды.

Бу вахтадәк Абай Дилдая бир сөз дә демәмишди. Онлар һәтта бир-биринин үзүнү дә көрмәмишдиләр. Ялныз кәлин алачыға кириб Абайын янында отураркән пәрдәнин далындан, чапанын алтындан көзүнүн учу илә онун үзүнә баха билмишди. Бу ялныз бир ан иди.

Алачыг бир аз бошалды. «Сач сығаллама» үчүн һәдиййә алмыш енкә Абая мүрачиәт этди:

— Яхшы, инди биз ятаг һазырлаяг! Сән чөлә чых, бир аз да һава ал!

Бу сөзләр өз кобуд ачыглығы илә Абайын үрәйинә тохунду. О ләнкимәди, чәлд ериндән галхыб алачыгдан чыхды. Әтрафда һеч кәс йох иди. Һәтта Ербол да кетмишди. Абай тәк галмышды. Кечә чох гаранлыг иди. Ахшамдан бәри көйүн үзүнү булутлар алмышды. Һәр ян зүлмәт ичиндә иди. Абай алачыгдан чох узаглашды.

Гызлар да Дилданы тәрк этдиләр. Дилда бүтүн ахшамы ону мүшайиәт эдән ики енкә илә галды. Онлардан бири Дилданы чөлә чыхартды, о бири исә пәрдәни салыб бәзәкли йорған-дөшәйи ачды вә кечә үчүн ер һазырламаға башлады.

Дилда илә бирликдә байыра чыхан енкә ону гучаглайыб:

— Һә, нечәдир, хошуна кәлдими? — дейә күлә-күлә сорушду.

Дилда сыхылмадан чаваб верди:

— Ким билир! Гараяныз, йоғун бир адамдыр...

Онун сөзләриндән ачыгдан-ачыға мә'юслуг һисс эдилирди.

— Яхшы, бәсдир! Сән яхшы бахмамышсан! О көзәл, гараяныз бир оғландыр, — дейә енкә она тәсәлли верди.

Бәйин гәлби сыхычы һисләрлә долмушду.

Боллуг, вар-дөвләт, достларын вә гоһумларын адамлары, бүтүн бунлар санки бу фәрәһли тәнтәнәйә уйғун кәлирди. Ону һәр аддымда шадлыг, той, чохлу гонаглар, шәнлик вә дәбдәбә мүшайиәт эдирди. Үмуми хейир-дуа, бөйүк арзулар һәр ики чаваны көзләйән сәадәти көстәрмәли иди. Лакин диггәтлә нәзәр етирилдикдә бу беләми иди? Бөйүкләр бүтүн бунлары ялныз һөрмәт вә гаршылыглы эһтирам үчүн, әсрләрдән бәри муәййән эдилмиш мәрасимләри еринә етирмәк хатирәси үчүн этмирдиләрми?..

Абай вә Дилда һәтта бир-биринин үзүнү белә көрә билмәмишдиләр, анчаг бунун бөйүкләрә нә дәхли вардыр? Бәйлә

кәлинин биринчи танышлығы бу саат һазырланан ятагда олмалы иди.

Абай чох китаб охумушду. Севимли дост, көнүл севән севкили, — бу сөзләри о нә гәдәр мүгәддәс һесаб эдирди! Бу сөзләр онун гәлбиндә саф вә тәмиз бир ер тутмушду. Өз мисилсиз көзәллийи илә онун ихтиярыны әлиндән алмыш, онун гәлбини дидиб парчалаян Тогжан бир ан белә Абайын ядындан чыхмырды. Тогжан узагда иди. Нә үчүн бу саат Тогжан, ганадлы бир пәри кими онун гаршысында заһир олмур?

Бирдән күмүш чинкилтиси эшидилди... Абай әтрафына бахды. Бу, ону ахтаран енкәләрдән бири иди.

Енкә зарафатла:

— Йохса элә фикир эдирсән ки, сәнин һеч гиймәтин йохдур? Нә үчүн ону бу гәдәр көзләмәйә мәчбур эдирсән? — дейиб Абайы алачыға апарды.

Пәрдә салынмышды, ятаг һазыр иди. Дилда вә икинчи енкә орада йох иди. Абай үст палтарыны чыхартды, енкә ону алыб асды, сонра енкә өзү онун чәкмәләрини чыхартды вә хатырлатды ки, сон мәрасим үчүн, йә'ни аяггабыларыны чыхартдығына көрә бәй она һәдиййә вермәлидир. Бу мәрасим заманы бөйүк һәдиййә верилир. Абайын чибиндә кифайәт гәдәр пул вар иди. Бу пуллары эһтиятлы анасы она вермишди. Абай демәк олар ки, нифрәтлә енкәйә пул верди,

Абай палтарыны союнан кими чарпайынын үстүнә атылды вә ипәк йорғана бүрүнәрәк узанды. Дилда һәлә дә алачыға кирмәмишди, һәрдәнбир гапы далындан онун шолпаларынын ялныз сәси эшидилирди. Йәгин, адәтә көрә, белә олмалыдыр? Һеч олмазса чыраг кечмәмиш кәлә иди!.. Анчаг Абайы ятаға узатдыгдан сонра енкә шамы әлинә алыб чөлә чыхды вә гапыны ачыб Дилданы ичәри бурахды.

Кәлин гаранлыгда Абая яхынлашды. Бүтүн бу һадисәләрдән һәйәчана кәлмиш Абая бирдән күт бир лагейдлик үз верди, о, тәрпәнмәдән узанмагда давам этди. Лакин о, Дилданын һәр бир һәрәкәтини дуюр, онун яхынлашмасы илә әмәлә кәлән һәр бир хышылтыны эшидирди. Дилда бешметини, чәкмәләрини чыхартды вә бир анда ятағын янында олду. Һеч бир горху һисс этмәдән о, чарпайынын гаршысында даянды, әлләри илә өз ерини ахтарыб тапды. Абай һәтта өзүнүн, чарпайынын лап гырағында узандығыны да һисс этмәди. Бирдән кәлинин бир аз кобудтәһәр сәси эшидилди.

— О яна чәкил!

Нечә күндән бәри шәрәфләринә той дүзәлдилиб зияфәт верилән, чохлу вәсаит сәрф эдилән кәнчләрин көрүшү белә

башланды... Бу чүр сојгганлылыгла, һәмишә олдуғу кими, садәчә... Абај дивара гысылды.

О, дахили сојуглуғуну вә тәмкинини дәф едә билмәди. Дилда да чошгунлуг көстәрмирди. Ону бәјин јанына үрәји олмадан кәтирмишдиләр. О, адәтләрә бојун әјмишди. Абај онун гәлбинә јад иди. Гүрур инадла она дејирди ки, әкәр адахлысы Кунанбајын оғлудурса, о, өзү һамынын һөрмәт етдији Алшинбајын нәвәсидир. Утанмаг вә горхаглыг садә адамларын гисмәтидир. Одур ки, о, енкәнин мәсләһәт көрдүјү һәр шејә сакитчә әмәл едирди...

Бу кечәдән сонра, Абај даһа ики һәфтә Алшинбајын аулунда галды. Улжан оғлундан беш күн габаг чыхыб кетмиш, икидләр исә бәјлә галмышдылар.

Кедән күнәдәк Абај вә Дилда бир-биринә иснишдиләр. Бә'зән онлар һәтта зарафат едир вә күлүшүрдүләр дә. Дилда Абаја чазибәдар вә һәм дә көзәл көрүнүрдү. Дилданын өзү дә онун хасијјәтинә алышды. Лакин һеч бир шеј онлары бир-биринә чәзб етмирди, онлар гәлбән бир-биринә сојуг галырдылар.

Бөјүкләр бәјин биринчи кәлишини кәнчлик һәјатында ашырым һесаб едирдиләр. Абај бу ашырымы кечмишди. Лакин онун кәнч гәлбиндә бир гығылчым да заһир олмурду. Әксинә, о өз евләринә әзкин, дахилән сарсымыш һалда гајытды, о, санки бир ан ичәрисиндә бир нечә јаш бөјүмүшдү.

2

Абај нишанлысынын јанындан гајытдығы вахтадәк ауллары һамысы Чинкиз дағынын далындакы јајлаға көчмүшдү. Кунанбајын олдуғу Кункенин аулу гонагларла долу иди. Абај өз икидләри илә бирликдә, издиһамын ичәрисиндә дајанан Кунанбајын јанына кәлиб она салам верди.

Һәлә о гајыданадәк Кунанбај һәр шеји Улжандан мүфәссәл сурәтдә сорушмушду. О инди оғлуну фәрәһлә гаршылады, онун јолдашларыны шадлыгла гонаг етди. Лакин Абај өз кәлиши мүнасибәтилә јалныз Кудајбердынын сәмими севиндијини һисс етди.

Кудајберды Бошан гәбиләсинин адәт вә ән'әнәләри һаггында Абајдан вә Ерболдан узун-узады сорушду. Сонра онлардан јени нәғмәләр охумағы хаһиш етди, бу онларын сәфәрдән гајытмасы үчүн бир һәдијјә оларды.

— Дејәсән, Бошан гәбиләсиндә биздән јахшы охујурлар, — дејә Абај домбраны әлинә алды:

Кудајберды истеһза илә е'тираз етди:

— Анчаг мә'лум олмајыб ки, орада охујан бошанлармы вә ја кәлинин јанына кәлмиш бәјин кәнч гәлбими имиш? Бәлкә сәнин үчүн орада маһнылар хүсуси бир аһәнклә сәсләнирмиш!

Бу сөзләр һамыны күлдүрдү. Абай тәслим олмады.

— Мән доғру дейирәм, Баке! — дейә чаваб верди. О, Кудайбердыны «Баке» адландырырды.

— Бошанлары сөздә тә'рифләмәкдәнсә, өзүн охусан яхшыдыр!

— Бах, бу доғрудур! Нәғмә өзү көстәрәр. Башлаяг, Ербол!

Бу сөзләри дейиб Абай аһәнк тутмаға башлады. Ербол да она вакирлик этди, онларын сәси бирләшди. Онлар «Бойлубухунлу ат» маһнысыны охудулар. Бу маһны Тобыктыда һәлә эшидилмәмишди. Нәғмәнин орада отуранлара бөйүк тә'сир бағышладығы Абайын нәзәриндән гачмады.

— Һә, нә дейә биләрсиниз, — дейә о, сорушду.

Һамы маһныны бәйәндийини билдирди. Кудайберды дә онлардан кери галмады.

— Яхшы маһныдыр! — дейә о, тәкрар этди.

— Инди ки элә дир, енә гулаг асын! — дейә Абай Ерболла бирликдә башга бир маһны, «Көзәл гыз» нәғмәсини охуду.

Кудайберды буну да тә'рифләмәйә башлады. Абай вә Ербол нә һагда исә пычылдашдылар.

— Инди биз сизин үчүн ахыра сахладығымыз маһныны охуячағыг, — дейә онлар э'лан этдиләр.

Һамыя тә'сир эдән, һамыны һәйәчанландыран үчүнчү «Ағ тоз ағачы» маһнысынын сәси этрафа яйылды.

Нәғмәнин үч бәнди гуртармышды. Һеч кәс ериндән гымылданмырды. Һамы нәфәсини кизләдиб кәркинликлә гулаг асырды. Абай симләри бир нечә дәфә чәлд тәрпәтди вә юмшаг зилдә даянды.

— Һә, Баке, инди нә дейә биләрсән? — дейә о, енә сорушду.

Кудайберды ачыгчасына э'тираф эдиб:

— Зәнн эдирәм ки, — деди, — сән тамамилә һаглысан... Сиз бурая гәрибә маһнылар кәтирмишсиниз!

Абай нағыл этди ки, «Яшыл дәрә» вә «Гараяныз гыз» маһныларыны онлар Алшинбайын аулунда охудуглары заман һеч бир мүвәффәгиййәт газанмады. Әввәлән, бунлары орада һәр бир ушаг да билирди; бунлар көһнәлмишди, икинчиси, бошанлар бу маһнылары Тобыктыда охундуғундан тамамилә фәргли, башга һава илә охуюрдулар, Үмумиййәтлә, Абайын зәннинчә, тобыктылылар нәғмә гошмагда чох да бөйүк уста дейилдиләр. Чох заман онлар маһнылары өзкә гәбиләләрдән көтүрүр, бә'зән дә ону бачарыгсыз бир тәрздә ифа эдәрәк корлайырдылар. Кудайбердынын зарафатла этдийи биринчи э'тираз гәт'и сурәтдә пуча чыхарылды. Бөйүк гардаш Абая ачыгчасына һейрәт вә ифтихарла бахырды. О, баша дүшдү ки, бу сәфәр заманы Абай әтрафындакы

һадисәләрин дәринлийинә вармаға башламыш, һәр шейә өз гиймәтини вермәйи бачармышдыр.

Эртәси күн Абай анасынын янына гайытды. Бүтүн аул ону сәмими севинчлә гаршылады, гоча нәнә она бахмагдан доймурду, кичик гардашлары исә онун бойнундан салланыб, башларыны голларынын арасындан чыхарыр, Абайын гайытмасы мүнасибәтилә севиндикләрини билдирирдиләр.

Улжанын аулу бол, көзәл чәмәнләри, отлаглары вә мүнасиб нахыр булаглары олан кениш бир ердә ерләширди. Тобыктылыларын бу ерләрдә мәскән салан бүтүн ауллары бөйүк бир тәнтәнә интизарында яшайырдылар. Бу хәбәр һәлә йолда икән Абая чатмышды, эвдә исә буну мүфәссәл сурәтдә она данышдылар. Ушаглары да, кәнчләри дә, яшлы адамлары да, гоча ағсаггаллары да ялныз яхын күнләрдә көзләнилән бир һадисә мәшғул эдирди, һамы Божейин хатирәси үчүн вериләчәк яс һаггында данышырды.

Божейин гоһумлары лап гышын әввәлиндән яса һазырлашмаға башламышдылар. Язда онлар һамыя хәбәр вермишдиләр. Ясын күнү вә ери тә'йин эдилмишди. Бу мүнасибәтлә Җикитек, Котибак, Бокенши вә Торгай гәбиләләри бирләшәрәк, һәлә кечән илдән бол еми олан кениш Казбала яйлағына көчмүшдүләр. Ясда бөйүк байга[1] дүзәлдиләчәк иди, элә Казбаланын лап яхынлығында чыдыр үчүн учсуз-бучагсыз вә мүнасиб ерләр вар иди.

Абай вә Ербол эвә гайытдыгларына севинирдиләр, онларын һәр икиси доғма ауллары үчүн дарыхмышды. Ербол өз эвинә тәләсирди, о, билирди ки, онун аулу да яса һазырлашыр.

Абай гайынатасынын янындан кәлдийи күнүн сабаһысы анасы илә узун заман сөһбәт этди, онун бурада олмадығы мүддәтдә баш вермиш бүтүн ениликләр вә һадисәләр һаггында мә'лумат алды.

Анасынын дедийинә көрә, Кунанбай язын әввәлиндән э'тибарән бөйүк йығынчаглар чағырмыш, көрүнүр ки, о, нәйә исә чидди һазырлашыр. Фасиләсиз тойлар вә гонаглыглар нәтичәсиндә о, даһа бир нечә гәбиләни өз тәрәфинә чәкә билмишди. О, бә'зиләрини тә'рифләйир, бә'зиләринә вә'дләр верир, үчүнчүләрә исә там һәдә илә долу союг салам вермәклә тә'сир көстәрирди. Беләликлә, һеч бир ай да кечмәмиш о, чохлу ени тәрәфдарлар топламышды. Бунларын ичәрисиндә Каратай кими бөйүк вә нүфузлу шәхсләр дә варды. Кунанбай өзү илә вә онун дүшмәнләри илә эйни дәрәчәдә гоһум олдугларындан истифадә эдәрәк, индийә гәдәр кәнарда галмаға чалышан-

---

[1] Байга — чыдыр, һабелә чыдырда верилән мүкафатлара дейилир.

лары да өз тәрәфинә чәкә билмишди. Инди Кунанбая гаршы ялныз үч-дөрд гәбилә — котибаклар, жикитекләр вә башгалары галырды.

Лакин бу дүшмәнләр дә лап гышдан яса һазырлашараг, бүтүн вәсаитләрини ялныз бу тәнтәнәйә сәрф эдирдиләр. Кунанбай буну нәзәрә алараг, көчүн лап әввәлиндә тәләб этмишди ки, бу яхынларда онлара верилмиш он беш гышлағы кери гайтарсынлар, кәлән пайыз һеч кәс орада өз эмлакыны вә ятагларыны сахламасын, чүнки гышлаг енә онун ихтиярына кечир.

Һәр бир аул айрылыгда бу чүр хәбәр алмышды. Кунанбай һеч бир шей изаһ этмәмиш, сүбут көстәрмәмишди, о, садәчә олараг, әмр вермишди. Бу йолла о, он дөрд гышлағы кери алмышды. Ялныз он бешинчисиндә мүвәффәгиййәтсизлийә уғрамышды.

Бу он бешинчи Байсалын гышлағы иди.

Кунанбайын әмри Каратай вә Жумабай васитәсилә Байсала чатдырылмышды. Байсал сакитчә изаһата башламыш:

— Наһийә рәисинә салам етир, — дейә белә чаваб вермишди: — Биз бир-биримизи ушаглыгдан таныйырыг, һамыдан яхшы она мә'лумдур ки, мәним торпағым йохдур. Кунекен торпагдан корлуг чәкмир, о, он беш гышлагдан он дөрдүнү кери алмышдыр. Гой мәним пайыма тохунмасын. Мән вәсаит сәрф этмишәм, орада өзүм истәдийим кими ерләшмишәм.

Байсалын чавабыны эшитдикдә Кунанбай гәзәбләнди. Һәмин кечә о, енә Каратайла Жумабайы онун янына көндәрди вә һәр чүр мүһакимә еритмәкдән әл чәкәрәк гышлағы тәрк этмәйи она әмр этди.

Кунанбайын бу кобуд өзбашыналығы Байсалы өзүндән чыхартды. О чаваб верди ки, һәр чүр тоггушмая һазырдыр.

— Мән ону баша салдым, лакин о, баша дүшмәк истәмир, — дейә сөзә башлады. — Мәни ағрыдан онун торпағы әлимдән алмасы дейил, мәни һеч бир шей һесаб этмәмәсидир. Мән сакитчә отурмушам, о исә мәни гызышдырмагдан әл чәкмир вә өзү мәни аяға галдырмышдыр. Торпаг үстүндә о, Божейи гурд кими еди, ахырда да мәзара көндәрди. Мәним нәйим Божейдән артыгдыр? Мәним итирәси һеч бир шейим йохдур... Мән өзүмүнкүндән әл чәкмәрәм! Гышлагдан бир аддым белә кәнара кетмәйәчәйәм!

Енидән гәбиләләр арасында әдавәт аловунун гызышачағындан горхан Каратай Кунанбайла сөһбәт заманы Байсалын чавабыны бир аз юмшалтмағы гәт этмишди, лакин Кунанбайы алдатмаг чәтин иди. «Байсал белә данышмаз», — дейә о, гәт'и сурәтдә билдирди вә дүрүст чаваб тәләб этди. Белә олдугда Каратай һәр шейи ачыб сөйләди.

Һәмин күндән э'тибарән Кунанбай Байсала вә Байдалыя ёнидән гәзәбләнди. Гәт'и аддым атмагдан ону ялныз Божейин ясы сахлайырды. Лакин Улжан билирди ки, көчләр яйлаға һәрәкәт эдән кими Кунанбайла Байсалын ауллары арасында даими тоггушмалар вә анлашылмазлыглар башланмышдыр. Кунанбай өз аулларыны Котибак гәбиләсинин аулуна лап яхын бир ердә ерләшдирмиш вә һәр чүр бәһанә илә дүшмәни сыхышдыраpаг, онун мал-гарасыны отлаглардан говурду. Байсал да эйни гайда илә она чаваб верирди. Котибак гәбиләсинин икидләри кечә-күндүз Байсалын аулундан кетмәйәрәк, ону горуюрдулар.

Инди котибаклар Кункенин аулунун лап яхынлығында идиләр. Кичичик бир бәһанә кифайәт иди ки, хырда бир гығылчым бөйүк бир янғына сәбәб олсун. Кунанбай даима зоракылыға әл атыр вә гоншулары гәсдән тоггушмая вадар эдирди. Зәри онун мәгсәдини баша дүшмүшдү, одур ки, башгаларындан габаг ериндән галхараг, о да аулуну Байсалын яхынлығында ерләшдирмишди. О, илхычыларын вә дәчәл икидләрин гаршысыны алмағы, Кункенин аулунда төрәдилән эдаләтсизлийә йол вермәмәйи гәт этмишди.

Бу тоггушмалар вә Божейин хатирәсинә Кунанбайын дүшмәнчилик мүнасибәти Улжана ағыр тә'сир эдирди. Кунанбай һәтта бир дәфә дә олса, мәрһумун гәбри үстә кетмәмишди. Йохса инди, Божейин өлүмүндән бир ил кечдикдән сонра да о, инад эдәчәкди? Улжан бу барәдә аһ чәкә-чәкә данышырды.

Абай гәмкин һалда гаш-габағыны саллаяраг дәрин фикрә кетмишди. Бүтүн күнү о, динмәзчә даяныр, кечә исә ятагда говрулуб көзләрини юма билмирди. Һәятында илк дәфә олараг, анасы аулун ишләриндән ону акаһ этмиш, атасынын дүшмәнчилийинин бүтүн тәфсилатыны она данышмыш, гәлбиндәки ачылыглара оғлуну шәрик этмишди. Бәлкә дә о зәнн эдирди ки, Абайын бөйүкләрин ишләриндә иштирак этмәк вахты чатмышдыр? О, гызғын, ачыг данышыр, оғлундан һеч бир шей кизләтмирди.

Эртәси күн күнорта чағы Ербол гайытды вә һәр ики дост гымыз ичмәк үчүн Бөйүк алачыға кетди. Гапынын далындан гәфләтән Кунанбайын уча сәси эшидилди. О, тәк кәлмишди, атдан дүшәркән әсәби һалда нә исә дейирди. О бир дәгигәлийә алачығын ағзында ләнкиди.

— Эй, Жумагул, Мирзәхан! Бурая кәлин! — дейә о, аяғыны кандардан ичәри гояркән гышгырды.

Һәр ики икид дәрһал алачыға кирди. Кунанбай кандардан кечиб һәлә отурмамыш бирбаш данышмаға башлады:

— Байсалын мәним аулумун янында дүшмәси әбәс дейилдир. О өз илхыларыны гәсдән бизим тәрәфә говуб кәтирир.

Нэ эдэк, көрэрик, ким кимэ галиб кэлэчэкдир! Шокпарлары вэ соиллэри көтүрүн, орая кедин, онун илхыларыны аулун далына, эн узаг отлаға говун!

Икидлэр чыхдылар. Бир дэгигэдэн сонра чөлдэ соиллэр сэслэнди, ат аягларынын сэси эшидилди. Абай алачыгдан чыхыб:

— Эй, даянын! — дейэ гышгырды.

О, яхын кэлди. Икидлэр атлары миниб өз малахайларыны бағлайырдылар.

— Сиз нэ этмэйэ һазырлашырсыныз? — дейэ Абай онлардан сорушду.

— Басгын заманы нэ лазымса ону. Бурада айры нэ ола билэр? — дейэ Жумагул чаваб верди. Онун сэсиндэ эсэбилик һисс олунурду.

— Йох, сэн буну этмэзсэн! Мэни динлэ! — дейэ Абай сөзэ башламаг истэди.

— Э-э, йохса, мирзэнин сөзүндэн чыхмағы тэклиф эдирсэн? — дейэ Жумагул онун сөзүнү ағзында гойду.

Абай гызышды вэ она лап яхын кэлди.

— Гудурма! Даян! — дейэ о, гышгырды. Онун көзлэри ганла долду. Солғун бэнзи гаралды. Эли юмругланды. Икидлэр истэр-истэмэз даяндылар.

— Атлары говмаға вэ вурмаға чүр'эт этмэйин! Илхычылара элэчэ дейин ки, бурадан чыхыб кетсинлэр. Сонра да кери гайыдын!

— Бэс эмр?

— Бах, элэ бу өзү эмрдир! Мэн дедим! Башга чүр һэрэкэт этмэйэ чүр'эт етсэниз, бэрк чэза алачагсыныз! — дейэ Абай һэдэлэди.

Онун сэси дэ, заһири көрүнүшү дэ о гэдэр гейри-ади иди ки, Мирзэхан вэ Жумагул атларыны сүрэркэн истэр-истэмэз фикрэ кетдилэр. Абай эйни гэт'ийййэтлэ алачыға кирди вэ эзмлэ Кунанбая мурачиэт этди.

— Ата, бизим кениш яйлағымызда яйда һэддиндэн артыг ем вар. Хэсислик эдиб, гоһумлары һирслэндирмэк нэйэ лазымдыр? — дейэ сорушду.

Кунанбай союг бир тэрздэ она тэрэф дөндү.

— Сэн, йэгин, белэ фикир эдирсэн ки, Байсала гаһмар чыхан йохдур? — дейэ о, ачы-ачы сорушду: — Сэнин фикринчэ, бэлкэ, о мэним гышлағымы да өзүмэ кери гайтармамалыдыр?

Абай тэслим олмады. О, эйни эзмлэ давам этди:

— Ахы о, гышлагдыр, бура исэ яйлаг!

— Мэкэр гышлағын һагг-һесабыны яйлагда чэкмирлэр? Сэнин фикринчэ, мэним бэдбэхтлийимдэн истифадэ эдиб торпағымы тутмаг эдалэтлими бир иш иди?

Абай сусуб, мүмкүн гәдәр сакит бир сәслә деди:

— Доғрусуну десәк, зоракылыға Байсал дейил, бизим өзүмүз башламышыг... Мәкәр тәкчә бир гышлаг һаггында илләрдән бәри хаһиш эдән о дейилдими? Мәкәр һәмин бу гышлаг үчүн бир заманлар о сизин далынызча кәзиб Божейин дөйүлмәсиндә иштирак этмәмишдими?.. Она чатан бир тикә торпағы әлиндән алмаг әдаләтсизликдир. Бах, дүшмәнчилик... элә бу чүр ишләрдән...

Атасы өз гәзәбини сахламаға чалышыб онун сөзүнү ағзында гойду:

— Бәсдир, бош-бош данышма! Мәнимлә мүбаһисә этмәк сәнә галмайыб!

Абай бир дәгигә сусуб енә сөзә башлады:

— Белә бөйүк бир яйлагда отлаг үстүндә далашмағы гәт этмәк лайигли иш дейил...

Әввәлләр, гәбилә ишләри һаггында сөһбәт кедәндә Абай өз фикрини ачыг данышмагдан горхарды. О, эһтиятла, үрәксиз данышар, дили долашар, санки она итаәт этмәкдән боюн гачырарды. Инди исә Кунанбай оғлунун сәсиндә нә исә ени бир шей һисс этди.

О, әтрафына бахды.

Зәри вә Улжан динмәзчә даяныб онларын сөһбәтинә диггәтлә гулаг асырдылар. Бәлкә онлар да белә фикирдә идиләр, анчаг ачыгчасына онун көзүнүн ичинә демәйә чүр'әт этмирдиләр? Кунанбай гейри-иради оларaг даянды. Бир нечә дәгигә һәрәкәтсиз отурду, сонра бөйрү үстә узаныб, дирсәкләнди, Абай дәрһал она ястыг верди, Кунанбай ястығы голунун алтына гойду, архасыны оғлуна чевириб дәрин фикрә кетди.

Абай гәт'и мүгавимәтә раст кәлмәдийиндән, башга мәсәләйә кечмәйи гәт этди.

— Аиләдә ушаглар да, бүтүн яхын адамлар да онлары һәйәчанландыран һәр шей һаггында сизлә дәрдләшмәлидирләр. Мәкәр онларын сизә бир шей демәйә чүр'әт этмәмәләри, һәр шейи сиздән кизләтмәйә мәчбур олмалары яхшымы бир ишдир? Сиз дә онлары динләйиб, онларын рә'йини билмәлисиниз! — дейә о, сөзә башлады.

Диндар ата илә китаб дили илә данышмаг, биринчи вә икинчи айәләри она хатырлатмаг, йәгин ки, даһа яхшы иди. Абайын мүлаһизәси дүз чыхды, Кунанбай она кәч бир нәзәр салыб динләмәйә һазыр олдуғуну һисс этдирди. Абай даһа сәрбәст данышды:

— Изн верин, даһа бир мәсәлә һаггында — Божейин ясы һаггында данышым. Онун биз гоһумлары үзәринә бөйүк вәзифәләр дүшүр. Биз исә индийә гәдәр бу вәзифәләрин һеч

бирини еринә етирмәмишик. Олуб кечәнләр һаггында инди данышмаг кечдир. Лакин инди һамы яса һазырлашыр. Бу, тәкчә жикитекләр үчүн сынаг олмаячагдыр, бу яс инсанлығы, ган гоһумлуғуну, вичданы йохламаг демәк олачагдыр... Божей өләндә биз өзүмүзү кәнара чәкдик. Инди исә ясда иштирак этмәлийик!

Кечән илин бүтүн ачылыглары Кунанбайын ядына дүшдү.

— Мән нә этмәлийәм? Дә'вәт этмәдикләри һалда зорламы гарышмалыям? Өзүм кедиб, кечән ил олдуғу кими дөшүмдән тәпикми алмалыям? — дейә о бирдән-бирә дикәлди.

— Сизин өзүнүзүн кетмәйиниз лазым дейил, бизи көндәрин. Биз кедиб иштирак эдәрик, бу кифайәтдир... Сиз изн версәниз, бу ишлә мәним өзүм мәшғул олардым. Изгуттыны мәнә көмәкчи тә'йин эдин, лазыми мигдарда мал-гара вә вәсаит сәрф этмәйә аналарыма ичазә верин, — дейә Абай сөзүнә давам этди.

Кунанбай башыны галдырды, папағыны гойду вә аяға галхды. Һамы она диггәтлә бахды. Онларын сәссиз, интизар ичәрисиндә даянмаларында хаһиш вә үмид варды. Кунанбай онларын фикринә дахилән шәрик дейилди вә ағызучу:

— Нечә истәйирсиниз элә дә эдин! Истәйирсиниз Байдалы вә Байсалын гаршысында башынызы да ерә вурун!.. — дейә алачыгдан чыхды.

Лакин һәр һалда бу, разылыг әламәти иди. Мәчбурийјәт гаршысындамы вә я гәзәб ичәрисиндәми разылыг верилмишди, бунун мәтләбә дәхли йох иди, Абай бу барәдә фикирләшмәди. Атасынын даһа э'тираз этмәйәчәйи она кифайәт иди!.. О, аналары илә мәсләһәтләшмәйә, яс барәсиндә өз планларыны онлара билдирмәйә башлады. О, һәр шейи ишкүзарчасына фикирләшмишди.

Зәри вә Улжан гәт этдиләр ки, Абай үчүн ән яхшы көмәкчи Изгутты ола биләр. Онлар һәмин күн дә Изгуттыны чағырдылар вә яса һазырлашмагда Абая көмәк этмәйи она тапшырдылар. Абай гардашларындан тәкчә Кудайбердыны ишә чәлб этди. Абай онунла узун-узады сөһбәт этди, көрәчәйи ишләри она билдирди вә һәр шейи онунла разылашдырды; Кудайберды дә лазым олдуғу һәр ердә она көмәк эдәчәйини вә'д этди.

Ербол өз эвинә кетмәйә һазырлашаркән Абайы бир тәрәфә чәкиб деди:

— Мән сәни иш үчүн яныма чағырмамышам, Абай. Мән садәчә олараг, сәнә демәк истәйирдим ки, күндүз атанла данышдығын заман сәнин әвәзинә севинир вә сәнинлә достлуг этдийимә фәхр эдирдим. Мән эвә кетмәлийәм, кери гайыдыб әлимдән кәлән гәдәр сәнә көмәк эдәчәйәм.

Элә эртәси күн Абай атыны минди. Жумабай вә Мирзәханын мүшайиәтилә Казбаланын дөшү илә кедиб жикитекләрин вә котибакларын чохлу ауллары янындан өтүб Божейин аулуна чатды.

Аулларын һамысы яса һазырлашырды. Божейин аулунун яхынлығында йүксәлән тәпәдә чохлу алачыг гурулмушду. Яса бир нечә күн галырды. Һамы тәләсирди. Кишиләрин һамысы ат үстүндә иди. Яс үчүн айрылан алачыгларла йүкләнмиш дәвәләр һәр тәрәфдән гатар-гатар кәлир вә бүтөв бир ахынла тәпәйә доғру һәрәкәт эдирди.

Абай әввәлчә өз йолдашлары илә бирликдә матәм алачығына кириб матәм дуасы охуду. Бөйүк алачыг дәйишилмәмишди: һәмин ағлы-гаралы байраг сағ тәрәфдән асылмыш, ичәридәки һәмин зәнкин бәзәк енә галырды... Алачыг бу тайда илә өлүмүн илдөнүмүнү көзләйир вә тәнтәнәли матәм сәлигәсиндә сахланырды. Эв саһибинин йийәсиз галмыш палтары зәнкин нахышлы кечә үстүндә алачығын сағ тәрәфиндән асылмышды.

Яс саһибләри аулун янына топлашмышдылар. Абай өз йолдашлары илә бәрабәр Божейин алачығында гымыз ичиб алачыгдан чыхараг, топланыш кечирилән кичик тәпәнин үстүнә чыхды. Бурадан һей мүхтәлиф тапшырыгларла атлылар чапырдылар. Башчылардан Байдалы, Байсал вә Суюндик дә бура топлашан адамлар ичәрисиндә иди.

Бу бир ил әрзиндә Байдалы лап гочалмышды. Онун сачы вә саггалы даһа да ағармыш, түкләри тамамилә күмүшү рәнкә чалырды. Абай яхынлашыб салам вердикдә ағсаггаллар ону хош сифәтлә гәбул этдиләр, әввәлки кими гәзәбли гаршыламадылар. Байдалы, Суюндик Зәринин вә Улжанын кефини хәбәр алдылар, Абайы өз янларында отуртдулар. Башчыларын һәр бир кичичик һәрәкәтини белә диггәтлә изләйиб әмр көзләйән икидләр ичәрисиндә Жиренше дә вар иди. Абай ону чох яхшы таныйырды. Байсал Кунанбайла күсүшән вахтдан бәри Абай Жиренше илә биринчи дәфә көрүшүрдү. О да Абайла күләр үзлә саламлашды.

Абайын кәлишилә башчылар сөһбәти кәсдиләр. Бир мүддәт онлар сакитчә отурдулар. Абай Байдалыя мүрачиәт этди.

— Байдаш аға, — дейә о, сөзә башлады.

Абай узун данышмады, лакин фикрини ләягәтлә, бачарыгла, тәләсмәдән билдирди.

Зәри башда олмагла онун аналары бурая топлананларын һамысына салам етирирләр. Абай онлар тәрәфиндән кәлмишди. Онлар Божейин ясында күчләри чатдығы гәдәр иштирак этмәк нийјәтиндәдирләр. Кечән дәфә кечикмишдиләр, инди исә

кери галмамағы гәт этмишләр, ону сәмими гәлблә бурая көндәрмишләр.

Байдалы диггәтлә кәнчә гулаг асды.

— Гоһумлар сәндән разыдырлар, мәним әзизим! Аллаһ сәнин ишини раст кәтирсин! Бизә де көрүм, нәдән башламаг истәйирсән? — дейә о сорушду.

Абай һәлә дүнән аналарына, Изгуттыя вә Кудайбердыя дедикләринин һамысыны тәкрар этди.

О, кәләнләр үчүн алачыг гурмагдан өтрү айрылмыш дүзәнликдә ер алмаг истәйир. О, бу күн ахшамдан кеч олмамаг шәртилә он бөйүк алачыг гурмағы вә’д эдир. Бу алачыгларда үч йүз нәфәр ерләшдирмәк мүмкүн олачагдыр. Онларын емәк-ичмәйини о, өз өһдәсинә көтүрүр. Габ-гачаг вә лазым олан һәр шейи дә о өзү кәтирәчәкдир. Гой ағсаггаллар она э’тибар этсинләр, сонра она нечә һәрәкәт этмәйи гәт этсинләр. Онун зәннинчә, этрафдакы ауллардан һәр бири мүәййән бир гәбиләдән кәлән гонагларын гайғысына галмағы өз өһдәсинә көтүрүр, о да башчылардан хаһиш эдир ки, кимләри гәбул эдәчәйини она билдирсинләр. Бундан әлавә о, хаһиш эдир ки, адлы-санлы гонаглардан биринә гуллуг этмәйи дә онун ихтиярына бурахсынлар.

Бүтүн галан ишләри Байдалы, Байсал вә Суюндик Абайла бирликдә мүзакирә этдиләр.

Яса ән узаг ерләрдән, Қаркаралыдан, Семирч’едән, Иртыш дүзәнләриндән вә Балхаш көлү саһилләриндән бөйүк гәбиләләрин кәләчәйи көзләнирди. Лакин онларын ичәрисиндә тамамилә хүсуси гонаглар да олачагды, бунлар Божейин ана тәрәфиндән гоһумлары, Нейман тайфаларындан кәлән адамлары. Гәдим заманларда онларын нәслиндә Божей адлы мәшһур бир киши олмушдур. Кенкирбай онунла достлуг этмиш, онун гызыны өз оғлу Ералыя алмышды. Онлардан мәрһум Божей доғулмуш, она өз адлы-санлы бабасынын хатирәси үчүн Божей ады верилмишди. Байдалы һәлә гышда гаршыдакы яс һаггында Нейман тайфасына хәбәр көндәрмишди. Бу яхынларда орадан мә’лумат алынмышды ки, Божейин гоһумлары яса кәлмәйә һазырлашырлар.

— Инди ки Абай хидмәт этмәк үчүн өзүнә гонаглар айрылмасыны хаһиш эдир, Божейин һәмин гоһумларынын гайғысына галмағы она тапшырмаг яхшы олмазмы? — дейә сәсләр эшидилди.

Абай бу сөзләрдән япышды.

Көрүнүр, Абай орая топлашанларын там э’тимадыны газана билмишди ки, гайғысына галмаг үчүн хүсуси диггәт вә нәзакәт тәләб эдән белә гонаглары она тапшырмаг истәйирдиләр.

— Чох көзәл, Байдаш аға, бунун үзәриндә даянаг, — де-

йә о, сәсләнди: — Биз Божекенин Наймандан кәлән гоһумларыны гәбул этмәйи өз үзәримизә көтүрүрүк. Онлары бизә тапшырын.

Топлашанлар э'тираз этмәдиләр. Индийә гәдәр Найман тайфасы ялныз, Кунанбайла Божей арасында кедән тоггушма вә вурушмалар һаггында эшитмишдиләр, — гой инди көрсүнләр ки, мәрһумун хатирәси нечә һөрмәтлә яд эдилир! Доғрудур, һеч кәс буну учадан демир, анчаг һәр кәс буну Абайын өзү кими айдын баша дүшүрдү.

Абай башга аулларда яс үчүн башланмыш бүтүн һазырлыгдан яхшы хәбәрдар олан ики икиди өз сәрәнчамына вермәйи хаһиш этди. Байдалы Ерболла Жиреншенин адыны чәкди.

Бир дәгигә белә вахт итирмәк олмазды. Абай аяға галхды. Суюндик она разы бир нәзәрлә бахды:

— Көрәсән, дүняда пис тимсалдан даһа йолухучу бир шей вармы? — дейә о сәсләнди. Пислик ахтаранлар, ону ағылларынын чохлуғундан ахтармырлар, һәм дә пислик һеч бир заман нә файда, нә дә боллуг кәтирир. Хүсусән буна көрә дә хейирхаһлыг ахтаранлары гиймәтләндирмәк лазымдыр. Оғлум, көрүрәм сәнин нийјәтин сәмимидир, йолун да дүзкүн йолдур. Аллаһ сәнин ишини раст кәтирсин! — дейә о, сөзүнү гуртарды.

Бу көрүш Абайы севиндирди, — ону өз адамлары кими гәбул этдиләр, кери итәләмәдиләр. О, шад вә разы һалда ата минди, Жиренше вә Ерболла бирликдә дәрәни кәзиб алачыглар гурулан ерләри нәзәрдән кечиртди. Икидләрлә мәсләһәтләшдикдән сонра о, өз алачыгларыны вә газанларыны гоймаг үчүн ер сечди. Абайын тапшырығы илә Ербол вә Мирзәхан ерләрә нишан гойдулар, онлар Абайын элә бу күн малгара, алачыг вә мүхәлләфатла көндәрәчәйи адамлары гаршыламаг үчүн бу сечдикләри ердә галдылар.

Абай тез гәт этди, сакит вә инамла әмрләр верди. О, бурада галанлардан айрылдыгда Жиренше разы һалда деди:

— Бир бахын, Абай лап бөйүк адам олмушдур! Аллаһ она өз вә'дләрини еринә етирмәйә имкан версин...

— Вә'дәни еринә етирәр. Көрәрсән, о һәр шейи эдәчәкдир! — дейә Ербол инамла чаваб верди.

Эвдән чыхдығы заман Абай хаһиш этмишди ки, һазырлыг ишләринә онсуз башласынлар. Улжанын аулунда иш гайнайырды. Бүтүн көстәришләри Улжанын өзү, Изгутты вә Кудайберды верирдиләр. Һәлә кетмәздән әввәл Абай өз йорға күрән атыны миниб, Иркизбайын бүтүн ауллрыны кәзмиш, гонаглары гәбул этмәк үчүн сечилән алачыглары нәзәрдән кечирмишди. О, кечәләри хошуна кәлмәйән ики алачығы яхшылары илә әвәз этмәйи әмр этмишди.

О, эвә гайыдан кими он алачығын һамысы йығышдырылыб, көндәрилмәк үчүн һазырланды. Ахшам бүтөв бир карван узун гатарла Қазбалая доғру һәрәкәт этди. Бу карванда алачыглар, халы тайлары, нахышлы кечәләр, пәрдәләр, йорғанлар, ястыглар вар иди. Ағаппаг, зәриф нахышлы сүфрәләри, әлсиләнләри Улжанын өзү сечмишди. Габ-гачаглары вә газанлары айрыча көндәрдиләр. Қарванла кедән икидләрә алачыглары гурмаг, онлары бәзәмәк вә гонаглара гуллуг этмәк үчүн орада галмаг тапшырылмышды.

Илк аддым атылмышды. Қарваны йола салдыгдан сонра галан ишләри даһа яхшы дүзәлтмәк, кәсилмәк үчүн нә гәдәр мал-гара көндәрмәк вә нечә гымыз апармаг мәсәләләрини мүзакирә этмәкдән өтрү һамы Бөйүк алачығын янына топлашды. Улжан мәтбәх гурулмасы вә емәкләрин һазырланмасы гайғысына галды; о, хәбәрдарлыг этди ки, бурада бөйүк бачарыг лазымдыр. Ахырда о, билдирди ки, сабаһ Айгыз вә Сары апа илә бирликдә өзү дә кедәчәкдир.

Зәри топлашан гоһумларына мүрачиәтлә деди:

— Гәт этмәйинә гәт этдиниз. Инди иш көрмәк лазымдыр. Һәм дә элә көрмәк лазымдыр ки, мәним балаларым, узагдан кәлән гонагларын гаршысында биабыр олмаяг. Һәр кәс әсл адам олмаг истәйирсә, әввәлки далашмалары унутсун! Инди ки, Божейин сағлығында онун достлуғуну мүһафизә эдә билмәдик — һеч олмазса, онун руһунун лә'нәтини газанмаяг!.. Мәним оғулларым, мәним кәлинләрим, гонаглара гаршы эһтиятлы вә диггәтли олун! Мәрд киши өз ләягәтини ялныз йүрүшләрдә вә басгынларда дейил, һәм дә адамларла рәфтарында көстәрир. Йорғунлугдан өлсәниз дә гаш-габағынызы төкмәйин! Гонаглара гывраг, күләр үзлә гуллуг эдин, анчаг һай-күй салыб һәдди ашмайын! Сакит доланын, аз данышын, тәвазөкар олун! Әкәр буну бачармасаныз, бүтүн гоһумларымызын гаршысында дейирәм — онда дири-дири мәним гәбрә кирмәйим яхшыдыр!

Бөйүк аулда бүтүн кечә гызғын һазырлыг ишләри давам этди, сәһәр чағы яс еринә мәтбәх ләвазиматы илә йүклү даһа бир карван йола салынды. Күн чыханда Улжан да Айгызын вә Сары апанын мүшайиәтилә йола дүшдү. Ахырынчы олараг, Абай вә Изгутты йола чыхды.

Бир күн әввәл көндәрилән алачыглар Қазбала дүзәнлийиндә гурулмушду. Онларын ичәриси дә йығышдырылыб гуртармышды. Икидләр өз ерләриндә, гапыларын ағзында даянмышдылар, Һәр бир алачыг гапысынын ағзында гымызла долу бөйүк габлар гоюлмушду.

Улжан үрәкдән ишә киришмишди. О, истәйирди ки, Абайын гурдуғу алачыглар башгаларындан көзәл олсун. О,

чалышырды ки, хүсусән һөрмәтли гонаглар үчүн верилән емәкләрин боллуғуна, ләззәтлилийинә сөз олмасын. Чай гырағында гурулмуш мәтбәх алачыгларында мал-гараны кәсмәйә, шагғаламаға, газанлары асмаға башладылар.

Абайын алачыглары элә индидән әтрафдакы бүтүн алачыглардан фәргләнирди. Чөлдән вә ичәридән дәбдәбәли, бәзәкли олан бу алачыглар ән адлы-санлы гонаглары гаршыламаға лайиг иди. Суюндик вә Байдалы бунлары нәзәрдән кечиртдиләр, мәтбәхин янында атлардан энәрәк, Улжанла саламлашдылар. Онларын гайғы илә һазырлашдығыны көрүб чох разы галдылар.

Онлар гайытмаздан әввәл Улжан Байдалыны кәнара чәкиб деди:

— Гонагларын гайғысына галмаг, онлара гуллуг этмәк өз ериндә. Анчаг сабаһ чыдыр вә күләшмә башланыр. Гиймәтли мүкафатлар вериләчәкдир. Сиз мүкафат үчүн башда дәвә олмагла доггузлуг[1] айырмышсыныз. Мәним оғлум да өз пайыны вермәк истәйир. Онун арзусу илә мән буну кәтирмишәм, — дейә Улжан ипәк гайтанла бағланмыш бир бағламаны она верди: — Гой доггузлугдан биринин башында бу гоюлсун!

Бу, бөйүк бир күмүш парчасындан ибарәт тайтуяк иди.

Ахшам яхынлашырды. Гонаглыг һазыр иди. Илк гонаглар Қазбалая варид олдулар.

Байдалы, Суюндик вә Изгутты артыг тәпәнин үстүндә даяныб, кәлән гонаглары гаршылайырдылар. Гонаглар һәр тәрәфдән гырх-элли нәфәрлик дәстәләрлә кәлирдиләр. Кәлән дәстәләрин гаршысына атлы икидләр чапараг, гонагларын һарадан кәлдийини сорушур вә онлары тәпәнин үстүндә даянан башчыларын янына кәтирирдиләр. Адәтә көрә кәләнләр әввәлчә яс саһиби илә саламлашмалы, өз хейирхаһ арзуларыны билдирмәли, бундан сонра өзләри үчүн айрылмыш алачыглара кетмәли идиләр.

Абайын өзү гырх икидлә бирликдә гонаг алачыгларынын янында даяныб Семиреч'едән кәләчәк һөрмәтли гонаглары көзләйирди.

Күн батана яхын бир нечә мин гонаг кәлмишди. Жикитекләр, котибаклар вә бокеншиләр тәрәфиндән гурулмуш алачыгларын әксәриййәти ағзына кими адамла долмушду.

Абайын гонаглары ялныз гаранлыг говушанда кәлдиләр.

Божейин дайысы көркәмли ағсаггаллардан бири иди. О чохлу гоһумларынын мүшайиәтилә кәлмишди. О, тәпәйә чатдыгда атдан дүшдү, яс саһибләри илә саламлашды, онларын

[1] Доггузлуг — тоггуз — гулун саһибинә верилән ән'ама дейилир. Бу ән'ам бир дәвә, шаһин, ат, инәк, дайча, гоюн, кечи, халы вә күркдән я да доггуз әдәд мүхтәлиф гиймәтли шейдән ибарәтдир.

һәр бирини гучаглады. Гочалар Божейин яхын ана гоһумларыны арая алдылар, бу гоһумлар алтмыш нәфәрә яхын иди. Онларын далынча башларында Найман тайфасынын папаглары вә малахайлары олан бөйүк бир дәстә кәлирди.

Изгутты вә Суюндик габагда кедәрәк, һөрмәтли гонаглар вә онларын йол йолдашлары үчүн айрылмыш алачыглары көстәрирдиләр.

Өз икидләри илә даянмыш Абай кәлән гонаглары фәрәһлә гаршылады, атдан дүшмәйә онлара көмәк этди. Суюндик Абайы ағсаггала тәгдим этди, онун, Кунанбайын оғлу олдуғуну билдирди.

Абай гонаглары гаршылаяркән баш әйәрәк: — Хош кәлмишсиниз, — деди.

Божейин гоһумлары һәлә атдан дүшмәмиш өзләри үчүн айрылан он алачығын хүсуси тәрздә бәзәндийини көрдүләр. Башга ердә даянан гонаглар исә һейрәтлә: «Бу алачыглар кимин үчүн айрылмышдыр? Орада кимләр ерләшәчәкдир?» — дейә сорушуб бу алачыглары Кунанбайын оғлу гурдуғуну вә Божейин гоһумлары үчүн айрылдығыны өйрәндиләр.

Божейин гоча дайысыны вә бир нечә ағсаггалы Абай өзү галан алачыгларындан даһа яхшы бәзәдилмиш орта алачыға апарды. Галан гонаглары гайғыкеш икидләр гаршылаяраг, күләр үзлә, онлар үчүн айрылмыш алачыглара апардылар. Божейин Наймандан кәлән гоһумлары чыдыр үчүн бир гара вә ики боз гулун кәтирмишдиләр. Атларын ялларьг вә гуйруглары диггәтлә һөрүлмүш, алынларында бир дәстә ләләк көрүнүрдү. Атларын үстүндә йүнкүл оғланлар отурмушдулар. Абай атларын вә оғланларын гайғысына галмағы өз икидләринә тапшырды.

Галан гонаглары чох көзләмәли олмадылар, онлар да бирбиринин далынча кәлдиләр. Гаранлыг говушанда кәләнләрин палтарыны вә эсләһәсини сечмәк чәтин иди, онларын һансы гәбиләйә мәнсуб олдуғу билинмирди. Бә'зиләри гара, бә'зиләри боз атларын үстүндә кәлирдиләр. Ялныз онларын үзәринә ишыг дүшдүкдә, йәһәрләрин күмүшү парылдайырды. Тамам гаранлыг чөкдүйү заман он алачыгдан алтысы долмушду.

Һәйәчан бир аз ятды, Абай күман этди ки, галан гонаглар сабаһ кәләчәкләр. О, хөрәк пайламағы әмр этди. Лакин һәмин дәгигә Ербол явашчадан:

— Енә чохлу гонаг кәлмишдир! — дейә хәбәр верди.

Абай икидләрлә бирликдә тез гонагларын гаршысына чыхды вә онлары һөрмәтлә гаршылады. Йол узаг олмадығына көрә гонаглар бөйүк дәстәләрлә Сыбандан кеч чыхмышдылар. Инди Абайын көзләдийи гонагларын һамысы кәлмиш-

ди. О бу гонаглары да бош алачыгларда ерләшдирди, өз икидләри илә бәрабәр дәрһал хөрәк пайламаға башлады. Әввәл гымыз верилди, сонра чай кәтирилди, чайдан сонра да атларын үстүндә кәтирилән исти әт хөрәкләри пайланды.

Божейин узаг йолдан кәлиб йорулмуш гоһумлары ятдылар. Бүтүн ахшамы онларла мәшғул олан Абай, инди дә Сыбандан кәлән гонагларын янына кечди. Бу гонаглардан ән бөйүйү өз көзәл сөһбәтчиллийи илә мәшһур олан Актайлакын оғлу Сабырбай акын иди. Чаванлыгда Сабырбай мәшһур акын Жанакла ярышмыш вә «ушаг акын» ләгәбини газанмышды. О, Жанака галиб кәлмишди. Онун бир чох маһныларыны Абай яхшы билирди, онларын әксәриййәтини Абай әзбәрләмишди. Гонагларын ичәрисиндә Сабырбайын да олмасы Абайы чох севиндирди.

Гочая о саат хәбәр вердиләр ки, она вә йолдашларына Кунанбайын алачыглары айрылмышдыр. Онун өзү дә хөрәкләрин кейфиййәтиндән, габ-гачағын көзәллийиндән вә ширнийятын боллуғундан баша дүшмүшдү ки, бу алачыгларын саһиби кимдир. Она һәмчинин хәбәр вермишдиләр ки, гонагларын гәбулуну Кунанбайын чаван оғлу дүзәлтмишдир. Инди, Абай өзү кәлдикдә Сабырбай ону чох сәмимиййәтлә гаршылады.

— Бурая кәл! — дейә о, Абайы чағырды вә өзү она гымыз верди.

Ағсаггал, нурани, күләр үзлү, әзәмәтли Сабырбай Абая бөйүк тә'сир бағышлады. Гоча, Абайдан гоһумларынын һалыны хәбәр алды, она көстәрилән диггәт вә гонаглыг үчүн тәшәккүр этди.

Абай һеч бир шей сорушмур, ялныз Сабырбая чаваб верирди. Онун чаваблары гыса, лакин мә'налы иди. Көрүнүр, о, гонағын хошуна кәлмишди, чүнки Сабырбай Абайы сөһбәтә чәкмәк истәйирди.

— Дулат акын бир дәфә мәнә нағыл этмишди ки, Кунекенин бу яхынларда охумагдан гайытмыш бир оғлу вар, — дейә сөзә башлады: — Әкәр сәһв этмирәмсә, о мәнә демишди ки, һәмин чаван Улжанын оғлудур, Зәринин янында тәрбийә алыр, чох маһны һәвәскарыдыр. О сән дейилсәнми?..

Абай утана-утана күлүмсәди.

— Дулат акын бир мүддәт биздә гонаг олуб, — дейә Абай чаваб верди вә Сабырбайын үзүнә бахды.

Сабырбай сөзүнә давам этди:

— Сәнин атан маһны һәвәскары дейил, мәндән инчимә, ахы мән сәнин атанла яшыдам, буна көрә дә онун барәсиндә ачыг данышa биләрәм... Бир мәнә де көрүм: бәс нечә олмушдур ки, сән маһны һәвәскары олмушсан?

Абай чаваб вермәк истәди, лакин чаваб үчүн верәчәйи сөзләр дилиндә долашыб галды, чүнки эв саһибинин өзү чох данышмамалыдыр. Һәм дә гоча адамла белә сәрбәст вә узун-узады данышмағы гонаглар әдәбсизлик һесаб этмәздиләрми?.. О, тәрәддүд ичәрисиндә фикрә кедиб башыны тәрпәтди.

Сабырбай онун башыны тәрпәтдийини көрду.

— Демәли, белә! Ахы сән бир шей демәк истәйирсән! Де, утанма, — дейә о, әлавә этди.

— Сиз дейән олсун, Сабеке! — дейә Абай сөзә башлады. — Сөзләрим еринә дүшмәсә, мәни бағышлайын. Мәкәр дүнядә ағлы башында олан элә бир адам тапыла биләрми ки, маһнылары севмәсин! Мән әминәм ки, атамын да хошуна кәлә биләчәк маһнылар вардыр. Бәлкә, онун сизә ялныз ашағыдакы маһныныз һаггындакы рә'йи мә'лумдур:

Сән кими йук аты көрмәйиб чаһан,
Газандын өзүнә һәм шөһрәт, һәм шан.

— дейә Абай учадан охуду вә күлүмсәди.

Орада отуранлар бир-биринин үзүнә бахдылар. Сабырбай да күлдү.

— Аман аллаһ, демәли, сән һәмин һадисәни билирмишсән? — дейә Сабырбай орада отуранларын һамысыны нәзәрдән кечиртди: — Мән, һәгигәтән, бир дәфә Солтабайы тә'рифләмишдим, Кунекен бу маһныны эшидәркән мәни мәзәммәт эдиб демишди: «Әлбәттә, Солтабай һәм зәнкиндир, һәм дә һөкм саһиби, анчаг нә үчүн сән онун гаршысында белә алчалырсан?» Бир бахын һа, бу чаван мәни нечә сындырды! — дейә Сабырбай күлдү.

Бу алачыгдакы гонаглар чох отурдулар вә кеч дә ятдылар. Абай өз икидләри илә бирликдә мүнасиб йорған-дөшәк салыб, гонаглары ятырдараг, тундуклары өртүб гонаг алачыгларындан чыхдыглары заман шәргдә яхынлашмагда олан сәһәрин илк әламәти көрүнүрдү. Казбаладан чәнубда мүркү ичәрисиндә донуб галмыш тәпәләр яваш-яваш ишыгланырды. Көйдәки улдузлар саралыб сөнүрдү. Сәһәрин зәиф ишығында сылдырым гаяларын, бәрк юхуя кетмиш дәрәләрин, ярғанларын сайыг көзәтчиси кими даянмыш тәпәләр кетдикчә даһа айдын көрүнүрдү.

Абай, Ербол вә Изгутты мәтбәх алачыгларына тәрәф кедәркән явашчадан бир-биринә дейирдиләр:

— Артыг сәһәрдир! Көрүнүр ки, бу күн ятмаг мүмкүн олмаячагдыр...

— Бәли, инди ятмаг вахты дейил!

Онлар дәрһал яхынлашмагда олан даһа чәтин сәһәрә һазырлашмаға башладылар.

Абайын гонаглары лап наһар вахтынадәк алачыглардан чыхмадылар. Наһар үчүн Абай ени гонаглыг гайдасы фикирләшиб тапды. Бу гайда гонагларын да, кәнар адамларын да, мәтбәх алачыгларында ишләйәнләрин дә хошуна кәлди. Хөрәк пайлаян икидләр үчүн күмүш йәһәрли йорға атлар сечдиләр. Икидләрин башларына ағ ипәк чалма бағладылар. Онлар мәтбәхдән буғланан әт бошгабларыны көтүрүб йорға атларын үстүндә күмүш йәһәрләр парылдая-парылдая гонаг алачығына доғру кәләндә адама елә кәлирди ки, куя бүтүн дүзәнлик сайрышыр. Божейин гонаг кәлмиш гоһумлары алачыг саһибләринин һеч бир шейиндә әкәр-әксик тапмадылар, онлара эдилән гуллуг вә гонаглыг күман эдилдийиндән дә көзәл иди.

Наһар гуртардыгдан сонра Байсал он беш икидин мүшайиәтилә, байраг галдырылмыш тәпәйә кетди. Бу, һамынын атлары йәһәрләйиб онларын далынча кәлмәси үчүн бир ишарә иди, яс тәнтәнәсинин әсас һиссәси — байга, күләшмә вә чыдыр башланды. Яллары һөрүлмүш гулунлар сүзә-сүзә топланыш еринә чапырдылар. Бир дәгигә ичәрисиндә һамы ат белинә галхды. Һәрәкәтә кәлмиш издиһам ичәрисиндә учадан данышыг, сәс-күй башланды.

Абай нә гәдәр адам топландығыны көрә билмәди. О һамы илә бирликдә орая кетмәк фикриндә дә дейилди, онун узаг ердән кәлмиш гонаглары бу күн гайытмаячаглары. Демәли, ахшам гонаглығы гайғысына галмаг лазым иди. Буна көрә онун өзү дә, Изгутты да чох мәшғул иди. Икидләрин һеч бири онлардан бир аддым да айрылмырды. Абай онларын һеч бирини бурахмамышды. Ялныз Ербол тамашадан өзүнү сахлая билмирди.

— Мән һеч олмазса, сизә ени хәбәрләр кәтирәрәм, орада нәләр олдуғуну сизә нағыл эдәрәм! — дейә о, топланыш еринә чапды.

О тез-тез ени хәбәрләрлә гайыдырды. Дүнәндән бәри нә гәдәр гонаг кәлдийини һәлә һеч кәс билмирди. О инандырырды ки, бир нечә мин адам кәлмишдир.

Абайын ишарә көзләйән гонаглары да атлара миндиләр. Байсал гәбилә чағырышыны дейиб байрағы әлинә алды вә Карашокийә тәрәф чапды. Орада кениш дүзәнлик вар иди, чыдырлар һәмин бу дүзәнликдә кечмәли иди. Байраг габагда елләнән кими ишарә көзләйән атлылар бөйүк бир ахынла онун далынча шығыдылар. Абай кәнардан бахаркән чох гонаг кәлдийинә инанды. Улжан, Айгыз вә нөкәрләр алачыглардан чыхараг, кечән арасы кәсилмәз инсан ахынына тәәччүблә бахырдылар.

Бөйүк атлы дәстәси онларын янындан биртәрәфли кечирди, онларын о бири тәрәфи көрүнмүрдү. Бу дәстә фасилә-

сиз далға кими, күләйин говдуғу булут кими өтүб кечирди. Ат минә биләнләрин һамысы бурая топланмышды.

Ербол чыдырда иштирак эдән атларын сайыны хәбәр верди. Бунлар йүз әлли гулундан ибарәт иди. Галибләрә верилмәк үчүн он байга гоюлмушду. Һәр бир байга доггуз әшядан ибарәт иди, биринчи байганын башында бир дәвә, икинчинин башында исә бир парча күмүш, Улжанын дүнәнки һәдиййәси гоюлмушду. Күләшәнләрин байгасы да доггуз әшядан ибарәт иди.

Һәлә күнорта чағы Улжан Абайы чағырыб, она хәбәр вермишди ки, гонаглар сабаһ да галсалар, хөрәк чатмаячагдыр. Буна көрә дә Абай ярыш тәнтәнәсиндә иштирак эдә билмәди, о, Мирзәханы вә Изгуттыны тә'чили сурәтдә эвә көндәрәрәк, Кудайбердыдан дәрһал беш көк айгыр көндәрмәйи хаһиш этди вә хатырлатды ки, сабаһ гонаглары гымызсыз гоймасынлар. Гонагларын чоху бу күн ахшам дағылышыб кедәчәкдир, лакин Абайын гонаглары даһа бир күн галачагдылар. Онун үчүн бу яс — кечә-күндүз арасы кәсилмәйән ағыр зәһмәтдән, гонаглара фасиләсиз сурәтдә гуллуг этмәкдән, гайғы бәсләмәкдән башга бир шей дейилди.

Ахшам гонаглар йорғун, сусузлугдан тагәтдән дүшмүш һалда гайытдылар. Онлары дүнән олдуғу кими гывраг икидләр күләр үзлә гаршыладылар. Әввәлчә гонагларын сусузлуғуну союг гымызла дәф этдиләр, сонра чай вердиләр. Бөйүк, буғланан самаварын һәр бириндән ики икид япышыб кәтирирди. Алачыглар дәрһал чанланды, шәнләнди. Бу күн Абайын гонагпәрәстлийи дә, хөрәкләрин боллуғу да дүнәнкини кечмишди. Ахшам чағы Байдалы, Байсал вә Суюндик дә бурая кәлдиләр. Улжан вә Абай онлары гәсдән Божейин гоһум гонагларынын алачығына дә'вәт этмишдиләр, онлар истәйирдиләр ки, яс дүзәлдән башчылар иркизбайларын хөрәкләринин боллуғуну вә кейфиййәтинин йүксәклийини өз көзләри илә көрүб инансынлар.

Абай бу кечә дә көзләрини юммады, үчүнчү кечә дә гайғы вә һәйәчанла кечди.

Эртәси күн Абайын әмри илә күнорта емәйи һәмишәкиндән әввәл пайланды. Наһардан сонра Божейин Наймандан кәлмиш ағсаггал дайысы Абайы чағырды, она гызғын тәшәккүр эдәрәк, үрәкдән хейир-дуа верди.

Улжан, Изгутты вә Ербол Абайын бу күнләр әрзиндә нечә дәйишилдийини һәйәчанла көрүрдүләр. Онун үзү арыгламыш, ағаппаг ағармышды. Элә бил ағыр хәстәликдән дурмушду, көзләри гызармыш, ордлары батмышды.

Лакин Изгутты да, Ербол да сон дәрәчә йорулмушду.

һәр үчү өз көркәмләринә истеһза этмәйә башлайыб зарафатла дейирди:

— Инди биз Карашанын дүнән истинин лап гызғын чағында байгая көндәрдийи боз ата бәнзәйирик!

— Мән ялныз ятмаг арзусундаям, элә еримдәчә йыхылмаға һазырам! — дейә Абай э'тираф этди.

Лакин элә бу анда Байдалы онлара яхынлашыб Божейин алачығына чағырды. Яс һәлә гуртармамышды, ону баша чатдырмаг: Божейин матәм атларыны кәсмәк, алачығын матәм бәзәйини йығышдырыб пайламаг лазым иди.

Яхын гоһумлар бундан боюн гачыра билмәздиләр. Божейин дайысы башда олмагла бүтүн тобыктылылар ясы баша чатдырмаға башладылар. Байдалы бир дәстә гоһум-гардашын мүшайиәтилә алачыға яхынлашдығы заман там бир ил матәм сахламыш гадынлар онларын габағына чыхдылар. Байдалы ағлы-гаралы байрағы алачығын үстүндән эндириб Байсала верди. О да адәтә көрә, байрағы ерә атыб онун ағачыны гырды. Яс гуртарды. Матәмин бир или тамам олду.

Байдалынын дә'вәти илә Суюндик бир дәстә гоһуму илә алачыға кириб матәм бәзәйини йығышдырмаға башлады. Бу, икинчи әламәт иди. Һәмин дәгигә Божейин байбишеси вә ики гызы архалары топлананлара сары, ағламаға башладылар. Алачыгда отуранлар да сәссизчә ағлайырдылар. Бу, Божейин хатирәсинә һәср эдилмиш сон ағлашма, сон көз яшлары иди. Ахырынчы олараг сон дуа — гур'ан охунду. Һамы алачыгдан чыхды.

Божейин ики матәм атыны алачығын янына кәтирдиләр. Бу атлар көкәлмиш вә вәһшиләшмишди. Божейин гоһумлары ағлая-ағлая атлары ерә йыхдылар, Байдалы өз әли илә онлары кәсди.

Онларын һәр үчү — матәм байрағыны ерә салмыш Байсал, матәм алачығыны йығышдыран Суюндик, атлары кәсән Байдалы — Божейин ән бөйүк вә ән яхын достлары иди, одур ки, адәтә көрә, ясын сон мәрасимини баша чатдырмаг ихтияры онлара верилмишди.

Яс үчүн кәсилмиш атлардан һазырланмыш хөрәйә әл вурмадан кетмәк олмазды. Абай һәмин дәгигәйә бөйүк әзиййәтлә дөзду.

Ахшам, матәм алачығында хөрәк пайландыгдан сонра Абай бөйүкләрлә көрүшүб кери гайытмаға һазырлашды. Байсал ону чағырды вә бир ан үзүнү онун алнына даяйыб деди:

— Мәним оғлум, индийәдәк сәнинлә данышыб өз һиссләрими сәнә билдирмәйә вахт тапа билмәмишдим. Лакин көрдүкләримин һамысыны ядымда сахлайырам. Бир дәфә

Каркаралыда Божекен сәнин һәрәкәтиндән мүтәәссир олуб сәнә хейир-дуа вермишди,— онун сөзләри ядындадырмы? О сәндән чох шей көзләйирди, она көрә дә хейир-дуа вермишди. О заман мән сәнә чох союг янашмышдым. Лакин о вахтдан бәри сәнин әдаләтдән данышдығыны дәфәләрлә ешитмишәм. Бу күнләрдә исә сән өзүнү Божекенин һәгиги гардашы кими көстәрдин. Өз бөйүк гоһумларынын ән яхшы үмидләрини доғрултмаға чалыш! Мән әминәм ки, сән онлары доғрулда биләрсән, көзүмүн ишығы! Тәки мәнфур һәят сәни бу әзминдән дөнмәйә вадар етмәсин... Сәнин кәләчәйин һәлә гаршыдадыр. Сән дүз йолла кедирсән. Аллаһ сәнин ишини раст кәтирсин! — дейә Байсал Абая хейир-дуа верди.

Байдалы, Суюндик вә Кулиншак Байсала сәмими тәрәфдар олдулар, онун хейир-дуасына гошулдулар. Абай хейирхаһ арзулары үчүн ағсаггаллара тәшәккүр етди.

О һамы илә көрүшдү вә Ерболла бирликдә йола дүшдү. Улжан өз арабасында чыхыб кетмишди. Абай вә Ербол йоргунлугдан атын үстүндә зорла даянараг, каһ аддымла, каһ да йортма еришлә Ботақана чатдылар. Улжан онлардан габаг кәлмиш, Гонаг алачығыны йығышдырыб онлара ятаг һазырламағы әмр етмишди.

Абай аула гайытдыгдан сонра Бөйүк алачыға кирди, нәнәси илә көрүшүб дәрһал Улжанын янына гайытды.

— Ятмаг, ятмаг!.. Апа, билсән нечә ятмаг истәйирәм! — дейә о, сәсләнди.

Улжан ики достун һәрәсинә бир финчан гымыз верди, онлары Гонаг алачығына апарды, ятаға узандырды вә үстләрини гайғы илә өртдү.

Онларын башы ястыға чатан кими хорулдамаға башладылар, ялныз о бири күн күнорта заманы юхудан айылдылар. Гымыз ичдикдән сонра онлар енә узаныб ахшамадәк ятдылар. Гаранлыг говушдугда достлар юхудан айылдылар, ярыюхулу һалда бир гәдәр отуруб тәзәдән ятдылар. Онлар ялныз үчүнчү күн ерләриндән тәрпәниб наһар вахты өзләринә кәлдиләр.

Абай инанырды ки, бу мүддәт әрзиндә ағыздан-ағыза кәзән сөзләр она бүтүн икидләр арасында бөйүк һөрмәт вә шөһрәт газандырмышды.

3

Бүтүн яйлаг әһли Божейин ясындан алдыглары тәәссүратла яшайырды. Бу ясы дүзәлдәнләр, орада иштирак едәнләр, һәтта евдә отуруб ялныз башгаларынын дилиндән ешидәнләр, — һамы, һамы ялныз яс һаггында данышырды. Бу сөзләр ялныз Тобыкты аулуна дейил, узаг гоһумларын вә

я гэбилэлэрин аулларына да яйылмышды. Гонаглары үчүн юхусуз, истираһэтсиз, фэдакарчасына эллэшэн Абай зияфэтин нечэ тэнтэнэли вэ дэбдэбэли кечдийини һеч тэсэввүрүнэ дэ кэтирэ билмирди.

Доғрудан да, Божейин ясы тэкчэ Тобыктыда дейил, бүтүн өлкэдэ мисли көрүнмэмиш бир шөһрэт газанды. Бурада көстэрилэн сэхавэт, сэмимилик нэслдэн-нэслэ нүмунэ ола билэрди.

Сөһбэтчил гочалар, үнсиййэт севэн кэнчлэр, гадынлар вэ ушаглар бу һадисэни мүзакирэ этмэкдэн йорулмурдулар. Бу барэдэ олан һэгигэт дэ, уйдурмалар да нэинки бүтүн яйы, һэтта пайызы да, гышы да давам эдэчэкди. Белэликлэ, галиб кэлмиш күлэшэнлэрин адлары да, байга газанмыш атларын адлары да, тэнтэнэ заманы эдилмиш тутарлы зарафатлар да, өз натиглийи вэ һазырчаваблығы илэ фэрглэнэн адамлар да һэмишэ һамынын ядында галачагдыр.

Божей ады Тобыктыда ени дил ачан ушагларын илк севимли сөзү олачагдыр. Яс элэ бир шөһрэт газаначагдыр ки, ушагларын яшыны бунунла мүэййэн эдэчэклэр, һэм дэ ялныз яс илиндэ доғуланларынкы дейил, башгаларынын да яшы бунунла мүэййэн эдилэчэкдир. Дейэчэклэр ки, «о, Божейин ясындан беш ил эввэл анадан олмушдур», «о, ясдан ики ил сонра доғулмушдур». Нишанланма, адахлыларын тэнтэнэли сэфэри, бу заман эдилэн сүннэт тойлары, өлүм, һэр шей, һэр шей ясла һесабланачагдыр. Һэтта ахырда байганы удмуш олан яхшы гулунлар һаггында дейэчэклэр ки, бу ат яс илиндэ дайча иди вэ я һэмин ил доғулмушдур, я да о заман дөрдяшар иди. Мэшһур яслар һэмишэ унудулмаз тарих олур вэ һэтта иллэри саймаг үчүн эламэтдар күн һесаб эдилир, белэ ясларын тэ'рифи нэслдэн-нэслэ кэлиб чыхыр. Аблайын вэ Бопун, аллаһ билир нэ вахт олмуш яслары индийэдэк унудулмамышдыр.

Үмуми сөз-сөһбэт, һэйэчанлы нағыллар бүтүн Чинкизэ, кениш яйлаглара, дэрэлэрэ, тэпэлэрэ, вадилэрэ сэс салды. Ясда өз элиачыглығы, гонагпэрэстлийи, емэклэринин зэнкинлийи вэ гонаглара көстэрдийи гайғысы илэ фэрглэнэн адамларын адлары һэр ердэ тэ'рифлэнди, бөйүк шөһрэт газанды.

Яс дүзэлдэнлэрин — Байдалы, Байсал вэ Суюндикин адлары айрыча чэкилирди, анчаг кэнч Абайын ады өз шөһрэти илэ онлары да өтүб кечмишди. Абай һаггындакы нағыллар диллэрэ дүшмүшдү.

Нағыл эдэнлэр Абайын Кунанбайла олан мүбаһисэсиндэн башлайырдылар. Онлар кэнч Абайын сэрт атасына, буз бағламыш гэлбинин дону һеч вахт ачылмаян Кунанбая этдийи чүр'этли мэзэммэтдэн данышырдылар. Абайын алачыгларын-

да гонагларын күләр үзлә, гонагпәрәстлик вә нәвазишлә гаршыланмасы, онлара һөрмәт көстәрилмәси нечә минләрлә издиһамын ичәрисиндә хүсусилә фәргләнир вә башгалары үчүн көзәл нүмунә ола билирди. Абай бүтүн гонагларына бөйүк һөрмәт көстәрмәйи бачарды, онларын хейир-дуасыны газанды: — Бу, көзәл чавандыр, халга сәадәт арзу эдир вә халга үрәкдән яныр.

Гочаларын чоху Зәри вә Улжанын хидмәтини көстәрир: «Гоча Зәри — мүдрик анадыр. О, өмрүнүн сон илләрини халга хидмәт эдир, һамыя яхшылыг, сүлһ, сакитлик арзу эдир. О, нәвәсини өзү тәрбийәләндирмиш, өз дөшүндә үмидлә бәсләмишдир, онун үмиди боша чыхмамышдыр!..» — дейә Зәри һаггында ифтихарла данышырды. Оғлуна көмәк этмәк үчүн яса кәлмиш Улжаны да чох тә'рифләйирдиләр.

Абай ятыб юхусуну аланадәк бу һейрәтамиз миннәтдарлыг шайиәләри Бөйүк аула да чатмышды. Һәтта жикитекләрин, котибакларын вә бокеншиләрин аулларына яд гәбиләләрдән кәлмиш адамлар да өзләри илә белә хәбәрләр кәтирирдиләр. Баканас чайы боюнча Қокше гәбиләсини кәзиб кәлән Қаратайын дедийинә көрә бу тә'рифләр орая да чатмышды. Тамамилә башга бир маһал әразисиндә ерләшән, Баканас вә Байкошкар дүзәнләринә көчмүш Қерей гәбиләсиндә дә бу барәдә данышырдылар.

Абай вә Ербол гайытдыглары вахтдан үч күн сонра, нәһайәт, ятагдан дурдулар, чая кетдиләр, чимдиләр, чай вахты күмраһ һалда гайытдылар.

Зәри нәвәсини чағырды, янында отуртду, өзү она чай верди.

— Мәним әзизим, мәним гарача гузум! — дейә о, нәвәсинин башыны сығаллады.

Улжан бөйүк бир синидә Абай үчүн гоюн кәлләси вә ичалаты кәтирди[1].

— Бөйүйүб боя-баша чатдығын үчүн аналарын сәнин шәрәфинә гоюн кәсмишләр, — дейә о, сәсләнди.

Абай тәәччүб этди.

— Апа, бу нә үчүндүр?

— Сиз һәр икиниз ятыб юхуя галмышсыныз, һеч бир шей билмирсиниз! Һамы сәни тә'рифләйиб дейир ки, сән адам олмушсан, билдин, бунун үчүндүр! Бүтүн гоһумларын сәнин зәһмәтиндән разыдырлар! — дейә Улжан изаһ этди.

— Аман аллаһ, зәһмәт һа! Көрән дә дейәр ки, дағы ериндән тәрпәтмишләр!.. Яхшысы будур, дейин ки, языг гузуну кәсмәк

[1] Адәтә көрә, гоюн башы аилә башчысына кәтириләрди, о да буну парчалайыб башгаларына пайлаярды.

үчүн бир бәһанә лазым иди!.. Яхшы, ейәк, Ербол! — дейә Абай күлә-күлә гузунун башыны бөлүшдүрдү.

Беш күн дә кечди. Ербол өз эвинә гайытды, лакин көзләнилмәдән, ган-тәрә батмыш, көпүкләнмиш атла чапараг жери гайыдыб, аулун янында вар-кәл эдән Абайын янына чумду. Абайын гәлби үмидлә долду. Ербол чохдан иди ки, Тогжандан она бир хәбәр кәтирә билмирди. О, Абайын башындан папағыны көтүрдү.

— Муштулуғуму вер! — дейә гышгырды.

Онлар бир-бирини сөзсүз баша дүшүб күлүшдүләр.

— Һәр шей көзләдийимиздән яхшы дүзәлди! — дейә Ербол күлүмсәди. — Суюндикин кичик оғлу Адилбәй еничә нишанлысынын янына кетмишдир. Бүтүн кишиләр дә онунла кетмишләр. Мән нәинки Тогжан, һәтта Карашашы да көрә билмирдим, Адилбәй, нәдәнсә, мәнә кәч бахмаға башламышдыр. Бу күн исә бүтүн ишләр һаггында женкә илә данышдым. Тогжан сәнин үчүн дарыхыр. Карашаш дейир ки, о, тез-тез сәни яд эдир. Ясдан сонра адамлар сәни тә'рифләйирләр, һәр ердә ялныз сәндән данышырлар. Женкә дә, Тогжан да дейир: бүтүн өлкәдә Абая бәрабәр бир икид йохдур... Инди өзүн гәрара кәл, һеч олмазса, бир дәфә өзүнү онлара көстәр! Мән бунун үчүн кәлмишәм. Һәр шей һаггында йолда мүфәссәл данышарыг, әмр эт атыны йәһәрләсинләр, бир ердә кедәк!

Абай бу көзләнилмәз шад хәбәрдән ағаппаг ағарды. Гаранлыг чөкәндә онлар Бокенши яйлағына тәрәф йола дүшдүләр.

Абай ағ яллы йорға күрәни минмишди. Ерболун миндийи ат исә ачыг боз иди. Һәр икисинин әйниндә боз чапан вә башларында боз папаг вар иди; атлар вә палтарлар ахшам гаранлығына гарышырды, һәр шей элә бил мүлаһизә илә дүзәлдилмишди ки, мүмкүн гәдәр аз диггәт чәлб этсинләр. Буна көрә дә онлар даһа узун йолла, аулун кәнары илә, ики икидин кечә сәфәринин шүбһә сиз билмәйәчәйи ерләрлә кетмәйи даһа яхшы фәрз этдиләр.

Ай чыхды. Сакит, сәссиз-сәмирсиз бир кечә башланды. Кениш дүзәнләр, тәпәләр вә ямачлар мави думан ичәрисиндә мүркүләйирди, санки һәр шей кечәнин ипәк пәрдәсинә бүрүнмүшдү. Аләми сакит, сәссиз бир кәдәр алмышды. Абай көйдә кәдәрлә сүзән тәнһа ая бахдығы заман синәсиндән зорла эшидилән бир аһ гопду.

О ялныз Тогжаны хатырлаяркән гәлби дәрһал кәдәрлә долду.

О артыг боя-баша чатмыш мүстәгил бир икид иди. Кәнчлийинин хош чағыны ай үзлү Тогжанын көзәллийи вә чазибәдар мәлаһәти илә ишыгландыран һәят дәрһал онларын

арасына дағлар, ашылмаз маниәләр чәкмишди. Онларын гәлби тәрәддүд этмәдән, фикирләшмәдән бир-бирини тутмушду, онлар бир-биринә е'тибарла, сәдагәтлә әл узатмышдылар, лакин онларын арзусу еринә етириләбилмәзди, Абайын аяғы буховлу, Тогжанын башы йүйәнли иди. Бунунла беләонлар бүтүн маниәләрдән кечиб бир-биринә чатмаға чан атырдылар. Лакин онлар өз әл-голларыны бағлаян буховлары да һеч вахт унуда билмәздиләр. Одур ки, һәр бир чошгунлуг онларын гәлбини кәдәрлә, дәрд вә тәәссүфлә долдурурду.

Абай нишанлысынын янындан гайытдыгдан сонра севкилисинә бирчә дәфә салам көндәрә билмишди. О, көрүшмәк үчүн Тогжандан ичазә истәмишди. Буну эшитдикдә Тогжанын бәдәни әсмишди.

— Нә үчүн? — демишди — нә үчүн биз көрүшмәлийик? Йохса, онун өзү буну баша дүшмүр?.. — Тогжанын сөзләриндә ачы бир күскүнлүк һисс эдилирди.

Абая бәраәт газандырмаг үчүн Тогжан һеч бир васитә тапмырды. Доғрудур, Абай Дилданы севмирди, лакин о, Дилданын янындан өз кәләчәйи илә барышмыш, талеин һөкмүнә боюн әймиш һалда гайытмышды. Тогжанын да адахлысы вар иди, о да өз адахлысыны севмирди, лакин о, Абайы севдийи вахтдан бәри адахлы һаггында дүшүнмәк белә истәмәмишди. Онун гәлби өз адахлысындан горхмуш, она ядолмушду. Абай исә өз нишанлысынын янына кетмишдир!.. Абай онлары санки һәмишәлик айыран бир ашырыма чыхмышды. О заман Тогжан нә гәдәр көз яшы төкмүшдү, Тогжан о күнләр нә гәдәр арыгламышды.

Абай вә Ербол атлары гова-гова адамлар ятдыглары вахт Бокенши яйлағына чатдылар. Гонаг кими ачыг кәлмәк артыг кеч иди.

Бурадакы кениш чәмәнликләр һәр ики тәрәфдән йүксәк тәпәләрлә һашийәләнмишди. Дағын гәрб ямачына чатдыгда Абай узагдан маһны сәси эшитди. Ербол да гулаг асды. Икидләр даянараг диггәтлә динләдиләр. Маһны айдын эшидилирди, чохсәсли, бүтөв бир хор охуюрду. Адәтән, сүрүдәки гоюнлары гырхан гадынлар белә охуюрлар. Икидләр даһа даянмадан ашағы эндиләр. Кениш дүзәнлийин халы кими яшыл отлагларында ауллар сых ерләшмиш, гоюн сүрүләри узанмышды. Чыраглар сөнмүшдү. Кечәнин сакитлийи ичәрисиндә алачыгларын ағ күмбәзләри, адам аяғы дәймәйән ададакы бөйүк юваларда газ вә я өрдәк юмурталары кими беш-беш, он-он йүксәлирди.

Юхуя кетмиш аулларын маһны сәсләри кечә түстүсү ичәрисиндә һансы бир йүксәкликдә исә бирдән кәсилирди. Икидләр яхынлашдыгча сәсләр даһа айдын эшидилирди. Бөйүк

дүзәнлийин арасындан кичик бир чай кечирди. Бу чайын саһилләри алчаг колларла өртүлмүшдү. Абай вә Ербол чай ахыны боюнча, гамышлыгла ашағы кетдиләр.

Инди Ербол мүәййән эдә билди ки, маһны сәси онун өз аулунун далындан — Суюндикин аулундан кәлир. Демәли, онлар сәс кәлән ерин янындан кечмәли олачаглар. Чығыр онлары кечидә доғру апарырды. Онлар о бири саһилә кечиб, гамышлыгдан чыхдылар.

Онларын гаршысында кениш бир тала узанырды. Узагдан Суюндикин аулу көрүнүрдү. Сәсләр инди лап яхындан эшидилирди. «Бой-бухунлу ат» маһнысынын таныш нәгәраты учалырды, Абай вә Ерболун Дилданын аулундан кәтирмиш олдуглары маһны бу алачыглара да кәлиб чыха билмишди, лакин зәриф сәсләр бу маһныны тәһриф эдирди.

Ербол мәсәләнин нә ердә олдуғуну дәрһал баша дүшдү.

— Э, ора бах, көр нә эдирләр! Онлар бастангы[1] дүзәлтмишләр! Одур, елләнчәкдә елләнирләр! Кәл бирбаш онларын янына кедәк!

Лакин Абай атын башыны сахлады. О деди:

— Мүнасибдирми?

Ербол э'тираз этди:

— Һеч кәсин ағлына да кәлмәз ки, биз гәсдән кәлмишик. Мән һийлә ишләдә биләрәм. Кедәк! — дейә о, атыны ирәли сүрдү.

Абай енә дә тәрәддүд эдирди, лакин достунун һазырчаваблығына архайын олараг, онун далынча кетди.

Елләнчәкләр кениш талада, аулдан кәнарда дүзәлдилмишди. Бура һәддән артыг кәнч — башларында камчат папаглары, әйинләриндә мәхмәр вә ипәк чапан олан икидләр, гызлар топланмышдылар. Бә'зиләри чийинләринә бешмет салмышдылар. Шолпаларын чинкилтили күмүш сәсинин арасы кәсилмирди. Шән вә бәзәнмиш чаван кәлинләр башларына зарафат үчүн тикмәли ләчәк бағламышдылар, онлар күлмәкдән ахыб кедирдиләр. Икидләр аз иди. Бурада чохлу ушаглар да ойнашырдылар. Ики гыз елләнчәкдә елләнир вә «Бой-бухунлу ат» маһнысыны охуюрду. Абай вә Ербол мешәйә кириб тез елләнчәкләрә яхынлашдылар, лакин онлар лап яхына кәләнәдәк гызлар көрмәдиләр.

— Һәмишә шадлыгда! Севинчиниз артыг олсун! — дейә атлылар онлары тәбрик этдиләр.

---

[1] Бастангы — аилә үзвләриндән биринин сәфәрә кетмәси мүнасибәтилә кәнчләрин дүзәлтдикләри мүсамирә, оюн вә я әйләнчәйә дейилир.

Гызлар дәрһал кери дөнүб оюну даяндырдылар. Кәлинләр икидләрә яхынлашдылар. Асылбәйин арвады Карашаш да онларын ичәрисиндә иди.

Ерболу һамы дәрһал таныды.

— Ербол! Бу ки Ерболдур!

— Һарадан кәлирсиниз? — дейә гадынлар она мүрачиәт этдиләр.

Карашаш Абайы да таныды.

— О:

— Абай! — дейә сәсләниб, күләр үзлә саламлашды.

Кәнчләр Абайын адыны эшидән кими әлләнчәкләри тәрк этдиләр. Маһны кәсилди.

Тогжан вә онунла бирликдә әлләнән йолдашлары да яхын кәлдиләр. Абай Тогжаны чохдан көрмүшдү. Адамларын ичәрисиндә көрүшәркән онларын һәр икиси өзүнү итирди вә зорла саламлаша билди. Тогжанын йолдашы Корымбала һеч сыхылмаг, утанмаг билмирди. О, сырғаларыны парылдада-парылдада шән һалда Абайла учадан саламлашды вә дәрһал данышмаға башлады:

— Яхшы, инди ки шадлығын лап гызғын чағында кәлмишсиниз, өзүнүзү ядлар кими апармайын! Атлардан дүшүн, бизимлә бир ердә әлләнәк!

Карашаш гызын дә'вәтинә тез шәрик олду.

— Ди яхшы, дүшүн! — дейә о, күлүмсәди.

Абай вә Ербол һәлә дә ләнкийирдиләр. Өзләрини һәр чүр шүбһәдән узаглашдырмаг үчүн Ербол гәсдән вә учадан деди:

— Биз Баканаса көчмәкдә олан Кокше аулуна кедирдик, анчаг инди кеч олдуғундан, бизим аулда даянмаг истәйирик.

— Лап яхшы, ди кәлин шәнлик эдәк! Бизим аулда кечәләйин! Атлардан дүшүн! — дейә кәлинләр вә гызлар бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә онлары дә'вәт этмәйә башладылар.

Ахырда Карашаш деди:

— Атлары апарын, тез гайыдын!

— Һеч өзүм дә билмирәм... — дейә Ербол сөзә башламаг истәди, лакин Корымбала онун сөзүнү кәсди:

— Ахы сиз бу яхынларда нишанлы янындан гайытмышсыныз! Бизә ени маһнылар өйрәдин!

Һамы онун зарафатындан хошланыб күлдү.

Тогжан күлә билмәди. О, динмәзчә даяныб, парылдаян көзләрини Абайын үзүндән чәкмирди. Абай назик чапан кейинмишди, чапанын алтындан ағ көйнәк үстүндән кейиндийи гара жилет көрүнүрдү. Башына гузу дәрисиндән тикилмиш, ипәк тәпәли папаг гоймушду. Айын парлаг ишығында айдын көрүнүрдү ки, онун үзү арыгламышдыр. Гәфләтән

бурада заһир олмуш, чазибәдар, яхшы кейимли, күмүшү йәһәрин үстүндә отурмуш Абай әввәлки кими яхын вә әзиз иди.

Достлар атларыны тәрпәтдиләр вә дәрһал кери гайытмағы вә'д этдиләр. Абайын сәбирсизликлә фырланыб, дырнаглары илә ери эшән ағ яллы йорға күрәни сүзә-сүзә кетди. Йәһәрин күмүш үзәнкиләри айын ишығында каһ яныр, каһ да сөнүрдү. Ағ яллы атын далғавари, түклү гуйруғу мави шуалар ичәрисиндә күмүш шырым кими парылдайырды. Кечә гаранлығы атлыны удду. Тогжан елләнчәйә сөйкәнәрәк, динмәзчә даянмышды.

Гызын чөһрәсинин нечә дәйишдийини Карашаш дәрһал кӧрдү. Башгаларынын диггәтини чәлб этмәмәк үчүн о, Тогжаны гучаглады. Башга гадынлар да яхынлашдылар. Карашаш деди ки, кәләнләри нечә гонаг этмәк һаггында Тогжанла мәсләһәтләшир. Өзү исә Тогжанын гулағына пычылдады:

— Охумаға башла, йохса, һамы баша дүшәр... Эһтиятлы ол.

Корымбала гача-гача Тогжанын янына кәләрәк, онун әлиндән япышды, елләнчәкләрә тәрәф чәкиб деди:

— Абай бу имиш? Мән ону биринчи дәфә кӧрүрәм! Яхшы ки, о кәлди! Биз өз ени гоһумларынын маһныларыны охумаға ону вадар эдәрик, онлары өйрәнәрик. Яхшымы?

Тогжан чаваб вермирди. Корымбала тез әтрафына бахды вә истеһза илә сорушду:

— Нә олмушдур, йохса, о, ағсаггалдыр? Кимдән утанырсан! Мәсәл вардыр дейәрләр: «Утананын өвлады олмаз!» Бәс Абай һарададыр? Бу саат ону охумаға мәчбур эдәчәйәм!

Чох кечмәдән Абай вә Ербол кәлиб чыхды.

Ербол дәрһал бүтүн оюнлары әлинә алды, һәр шейи өз билдийи кими енидән гурду. Карашаш вә Ербол Абайла Корымбаланы үзбәүз елләнчәйә отуртдулар.

Әкәр елләнчәкдә гызла икид үз-үзә отурмушса, икид бир маһны охумалыдыр. Корымбала Абайдан хаһиш этди ки, онунла бирликдә «Бой-бухунлу ат» маһнысыны охусун. Лакин Абайла бирликдә охуяркән о, ялныз маһнынын нәгәратыны дейил, мисраларыны да гарышдырыр, тәһриф эдирди. Гызлар вә кәлинләр буну дәрһал баша дүшдүләр:

— Абай тамамилә башга чүр охуюр!

— Корымбала, сән гарышдырырсан!

— Әввәлчә өйрән, сонра бир ердә оху!

Лакин Корымбала өзүнү итирмәди.

— Онда гой Тогжан охусун! — дейә гыз күлдү, Тогжанын өзүнә кәлмәсинә аман вермәдән өз ерини она верди.

Сонра да вар күчү илә Абайла Тогжаны елләмәйә башлады. Һамы она гошулду.

Елләнчәк сүр'этлә һавая галхыр вә дик ашағы енирди. Абай охумаға башлады. Тогжан ики биринчи мисраы диггәтлә динләйиб ядында сахлады, ялныз үчүнчү мисрада инамла, үчадан охумаға башлады, маһнынын өз аулларында тәһриф олунмуш ерләрини дәрһал дүзәлтди.

— Бах, инди дүздүр!

— Тогжан тез өйрәнди!

— Охуюн! Бир дә охуюн! — дейә һәр тәрәфдән сәсләр ешидилди.

Ай ишығы Тогжанын үзүнә дүшән дәгигәләрдә Абай көзүнү онун үзүнә зилләйирди. Тогжанын янагларыны бүрүмүш инчә гызарты онун гәлбинин дәрин сиррини сөзсүз, данышыгсыз бүрузә верирди. Адама элә кәлирди ки, Тогжанла бирликдә онун ганадланмыш гәлби дә севкилисинә доғру учур, һәр бир ени учушла бу сөзләри тәкрар едир: «Мән һәмишә сәнинкийәм! Бизи нә айыра биләр?» Маһны онлары даһа бөйүк бир гүввә илә, һәтта ән исти гучагдан да яхын бирләшдирди. Бу, бөйүк бир шадлыг иди, бу, бир-биринә доғру чан атан вә өз гәләбәсини байрам едән ики гәлбин севинчи иди. Онларын маһнысында санки бу сөзләр ешидилирди: «Бир бизә бахын! Бизи иттиһам етмәйә чүр'әт един!» Бу, әтрафдакы адамлара, улдузлу сәмая, онун парылдаян айына вә бүтүн каината бир чағырыш кими сәсләнирди.

Тогжанын нәғмәси инамла, гаршысыалынмаз бир ахынла ганадланырды. Гызын үзү гайғысыз бир сәадәтлә парлайырды. О, көзүнү чәкмәдән Абайын үзүнә бахыр вә күлүмсәйир, өз севкисинин бүтүн инчәлийи, бүтүн сафлығы илә фәрәһләнир, севкилисинә миннәтдарлыг едирди ки, кәдәрли вә сыхычы анларда о, Тогжаны ахтарыб тапмышдыр. Онун гарангуш ганады кими назик гара гашлары каһ севинчлә зәрифчә юхары галхыр, каһ да дәрһал ашағы енир, чатылырды.

Абай әввәлчә өз һиссийятыны ялныз көнүлләри һәйәчана кәтирән нәғмә илә билдирирди, сонра исә бу сөзләр чанлы, ачыг, чүр'әтли, мүзәффәр далғалар кими маһнынын аһәнкдар ахынында сәсләнирди: «Узун заман севкилиси өз достунун дәрдини чәкиб, көнүл чешмәсиндә сирләр хәзинәси кизләтмишдир. Көрәсән, инди о, әл чәкәчәкмидир мәзәммәтиндән? Будур Абай әзмлә, гәт'иййәтлә кәлмиш, бүтүн парлаг каинаты онун аяғына кәтирмиш, бүтүн дүшүнчәләрини, сәадәт вә арзуларыны она етирмишдир, — о гыз нә дейәчәкдир? Инсафсыз инди дә онун шөвгүнү өлдүрсә, — бәс дүняда рәһм, әдаләт һаны? О амансыз, кәнчин инчә үмид телләрини гырачагмы? Онун севкилиси ағыр чәзая лайиг бир күнаһмы ишләмишдир?»

Бу нәғмә Абайын кизли хәялларыны өз ганадлары үзәринә алыб апарырды. Тогжан она сәс верирди, о, элә бурада-

ча яранан сөзләрә һәйәчанла гулаг асырды. Бу сөзләр она айдын иди. О, башыны әйди, көзәл, гара көзләрини ерә дикди вә бирдән сусду.

Абай маһныны тәкчә өзү давам этдирди. О өзүнүн «Ағ тозағачы» маһнысынын үрәкләри һәйәчана кәтирән дөрд бәндини охуду вә кет-кедә аһәстәләшиб зилдә даянды. Бу мисраларда о, гәлбинин дәринликләриндә кизләдийи хәяллары, кәдәрлә долу мәфтун шаир гәлбинин сөнмәз аловларыны бүрузә верирди. Ербол өз достуну таныя билмирди: Абай тамамилә дәйишилмишди, элә бил о, нәһәнк вә күчлү бир гуш кими ганадларыны ачараг сәмада сүзүрдү.

Маһны кәсилди. Абай елләнчәкдән дүшүб, бир тәрәфә чәкилди. Онун нәғмәсиндән һейрәтә кәлмиш Карашаш нә исә дейирди. Абай онун чавабында ялныз күлүмсәйирди... Абайын хәялы чох узагларда иди! О, Карашашын сөзләрини баша дүшмүрдү.

Елләнчәйин янында кәнчләр енә дә шадлыг этмәкдә идиләр. Инди Ербол ени оюнлар — ағ-суек — ашыг атма, сонра исә серәк-кулак — гурд вә гузу оюнлары чыхартмаға башлады. Ербол гузу тутуб кәнара чәкән чанавар олду. Гызларла зарафатла сөһбәт эдән Абай да гузу олмаға разылыг верди.

Ербол чох ағыллы чанавар иди. Әввәлчә о, ики я үч гызы чәкиб, бир кәнара апарды, сонра да Абайы тутду. О өз шикарыны гача-гача апараркән Абайын гулағына деди:

— Коллугда кизлән, мәни көзлә. Бу саат Тогжаны тутуб кәтирәчәйәм... О буну дейиб, кери гачды.

Абай кол топасынын ичәрисиндә галараг, Тогжанын оғурланыб кәтирилмәсини көзләйирди. О чох көзләмәли олмады. Ербол Тогжаны дәрһал тутду, лакин бу дәфә шикары чәкиб кәтирмәк чох да асан олмады, — башда вар күчү илә чығыран Коримбала олмагла, бир дәстә гыз-кәлин онларын далынча дүшдү. Ербол Тогжаны бир кәнара чәкиб, Абайын даяндығы ердән бир гәдәр узагда бурахды вә гулағына нә исә пычылдаяраг кери гачды.

Кол ярпаглары арасындан сүзүлән ай ишығы ерә сайсыз-һесабсыз күмүшү шүалар сәпирди. Тогжанын янына нечә кәлдийини Абайын һеч өзү дә һисс этмәди.

Онлар бир-биринин ағушуна атылдылар, гыз көз яшы төкә-төкә Абайын бойнуна сарылды. Гызын чийинләри изаһ эдилмәз горху заманы олдуғу кими ятыб галхырды.

— Ағлама, Тогжан, — дейә Абай ялварды вә ону өпүб бир ан бағрына басды.

Тогжан көзләрини онун үзүнә зилләди.

— Мәни гучагла... Сәнин үчүн о гәдәр дарыхмышам ки...

Бу заман Коримбаланын кур сәси эшидилди:

— Тогжан! Сән һарадасан? Сәни чанавара вермәрәм! Бурая кәл!

Абай тез Тогжаны өзүнә тәрәф чәкиб өпдү, додагларыны онун янан үзүнә япышдырды. Қоримбаланын күлүшү яхынлашырды. Абай Тогжанын шапкасыны дүзәлдәрәк, гулағына пычылдады:

— Сабаһ мәни көзлә...

Сых ярпаглар арасындан кечән ай ишығы Тогжанын көзләриндә әкс этди, онун узун кирпикләриндән асылан ири вә титрәк яш дамлаларыны парлатды. Лакин Қоримбала онлара яхынлашанда онлар ян-яна, сакитчә даяныб, чошмагда олан һәйәчанларыны бүрузә вермәдиләр. Зирәк, шән Қоримбала чәлд онлара яхынлашды. Онун шапкасы яна әйилмишди. Чанлы тәбәссүмү инчи кими парлаг дишләрини көстәрирди.

— Э-э, сиз бурада имишсиниз!.. Мән горхурдум ки, чанавар гузуму парчалаячаг! Сән демә, башга бир гузунун ону емәсиндән горхмаг лазыммыш! — дейә о, гәһгәһә чәкиб күлдү вә башыны Тогжанын чийнинә гойду.

Дәчәл гызын зарафаты гәрәзсиз иди. Лакин Қоримбала сирр сахлаян дейилди, о, чамаатын ичиндә дә бош-бош данышa биләрди... Бу фикир Абайы ләрзәйә кәтирди.

— Бизи дейил, чанавары тагсырландыр, Қоримбала, — дейә о, зарафата зарафатла чаваб вермәк истәди: — Бизә ачы тале гисмәт олду, чанаварын чәнкинә кечдик — будур, бурада көзләйирик ки, бизи нә вахт кәлиб ейәчәк!..

Лакин Қоримбала сусмурду:

— Доғра төк көрәк!.. Бурада нә исә, башга бир иш вар!

Бу сөзләр даһа тәһлүкәли иди. Тогжан сөһбәтә гарышыб тутулмуш һалда деди:

— Әл чәк, Қоримбала! Һәдди кечмә! — Нә бош-бош данышырсан?

Қоримбала тез она тәрәф дөнүб, Тогжана наразы бир нәзәр салды. Буну көрән Абай сакит һәрәкәт этмәйи гәт эдиб, ону инандырмаға чалышды:

— Меһрибан Қоримбала, адамлар деди-годуну севирләр. Дүшүнүлмәмиш бирчә сөз сәнин рәфигәнә зәрәр етирә биләр. Белә зарафатлардан чәкинмәк яхшы дейилми?

Қоримбала Абайы баша дүшүб, енидән күлдү, лакин инди онун күлүшүндә утанчаглыг һисс эдилирди. Бу, садә гәлбли, саф үрәкли, зарафатчыл вә өз зарафатындан горхмуш бир ушаг күлүшү иди. Йохса о, Тогжанын үрәйинә дәйди?.. О, Тогжаны гучаглады, онунла ян-яна кедәрәк тәкрар этди:

— Яхшы, етәр, һирсләнмә! Бир дә демәрәм!

Онлар үчү дә бир ердә кедиб, дәстәйә гошулду. Оюн давам эдирди, лакин Абай вә Ербол даһа даянмадылар. Онлар

сәһәр тездән кедәчәкләрини билдириб, нәвазишлә гәбул олундуглары үчүн тәшәккүр эдәрәк, гонаглығы көзләмәдән йола дүшдүләр.

Эртәси күн сөзләринин үстүндә дуруб һәр икиси Баканаса йолланды. Кәнчләр Каратайын аулунда даяныб ахшамадәк орада галдылар. Ялныз гаранлыг говушуб, аул сакитләшдийи вә адамлар өз алачыгларына кетмәйә һазырлашдыглары вахт онлар кери гайытдылар.

Онлар сәссиз, сакит кәлдиләр. Һәтта итләр дә бу ики атлынын кәлишини дуймады. Онлар Ерболун аулун кәнарында ерләшән алачығыны да сәссиз кечдиләр.

Кечә, һамы бәрк юхуя кетдийи заман Абай вә Ербол оғрулар кими, әйилә-әйилә, сүрүнә-сүрүнә Асылбәйин алачығына чатдылар. Онлар чөл гапынын кечәсини далларынча бәрк өртәрәк, ичәри гапыны эһтиятла ачдылар. Алачыгда ким исә һәлә ятмамышды, шолпалар чинкилдәйирди. Тогжандан вә онун женкәси Карашашдан башга аиләдә һеч кәс шолпа кәздирмирди.

Икидләр сәһв этмәмишдиләр. Таныш сәс онлара пычылдады:

— Яваш! — гадын буну дейиб өзү гапыны ачды. Алачыг гаранлыг иди. Һәмин сәс зорла эшидиләчәк бир тәрздә деди:

— Абай?

Абай әлини узатды. Бу, Карашаш иди. О, Абайын әлиндән тутуб, габаг тәрәфә чәкди вә Ербола пычылдады:

— Сән кет... О тәк гайыдар...

Ербол явашча алачыгдан чыхды.

Абайын ирәли узанмыш әли ипәк пәрдәйә тохунду. Тогжанын исти бармаглары онун янагларына дәйди... Онлар гучаглашыб бир-бирини сәссиз өпүшләрә гәрг этдиләр. Онларын һәйәчанлы нәфәсләри бир-биринә говушду. Додаглары санки һеч бир заман айрылмамаг үчүн бир-биринә япышды...

Сакит яй кечәси тез кечди. Абай вә Ербол Жанибекдән чыхдыглары заман ени шәфәгин илк шүалары шәргдә гызарырды.

Аул керидә галмышды. Ай батмыш, сейрәк улдузлар ағарыб сөнүрдү. Көйә галхан сығырчынлар маяллаг ашыр, учадан чәһ-чәһ вурурдулар.

Абайын гәлби ени һисслә чырпынырды. О, лап үрәкдән охуюрду.

Онун үрәкләри һәйәчана кәтирән инчә нәғмәләриндә һәм гәлбини долдуран севинч, һәм дә сакит бир һүзн вар иди. О, даянмадан, һәвәслә вә сәрбәст охуюрду, бу анадәк она мә'лум олмаян сөзләр ахдығы ердән бир дә ахмаян булаг кими сүзүлүрдү...

О һансы йолла кедирди? Бу йолу нечә кәлмишди? Мәкәр о, буну билирдими? Гаршысында ағ алачыгларын күмбәзләри көрүндү... О сусуб Ербола тәрәф дөндү.

Ербол тәбәссүмлә она бахырды: мәкәр Абайын нәғмәләриндәки һәр бир сәс онун үчүн сирр иди? Абай атын башыны сахлайыб Ерболу гучаглады.

— Мәни гынама, Ербол... — деди, — сәадәт вә севинчин нә олдуғуну мән чохдан эшитмишдим, лакин бу кечәйәдәк онларын нә олдуғуну билмирдим. Мән бунлары дуймамышдым, яшамамышдым... Эһ, сәнә нә дейим? Ахы сән өзүн һамысыны баша дүшүрсән! Мәкәр бу нәғмәләрдә мән гәлбимин бүтүн сиррләрини ачыб сөйләмәдимми?

Тогжаны көрмәк она бир даһа мүйәссәр олмады. Адилбәйә бир хәбәрми чатмышды, йохса, өзүмү шүбһәләнмәйә башламышды, мә'лум дейилди. О, аула гайытдыгда ахшам оюнлары заманы Абайын заһир олдуғуну эшидән кими гәзәбләнди:

— О бизә нә үчүн кәлмишди? Она нә лазым иди? Мән бурада олсайдым о, сағ-саламат гайыда билмәзди!

Абай дилхор олду. Айын үзүнү булутлар алды. Онсуз да атасы илә дүшмәнчилик эдән адамлары әсәбиләшдирмәк тәһлүкәли иди. Элә бу заман ауллар бу яйлагдан көчүб, бирбириндән узаг ердә мәскән салдылар.

Ағыр фикирләр алтында әзилән Абай өзүнү ялгыз вә бәдбәхт һисс эдирди; әтраф элә гаранлыг иди ки, санки онун әлиндәки шамы ким исә кечиртмишди. Абай чох арыгламышды, элә бил ону анлашылмаз бир хәстәлик үзүрдү.

Гоһум-гардаш нараһат олмаға башлады. Абайы әйләндирмәк үчүн онлар ону енә нишанлысынын янына көндәрмәйи гәт этдиләр. Абай динмәз, сөйләмәз итаәт этди, онун гәлби союг вә лагейд иди. О, итаәткар бир мә'юслут ичәрисиндә, вәтәниндән говуланлар узаг сүркүнә кедән кими, Бошана тәрәф йола дүшдү.

Абай ай ярым орада галыб Дилда илә бирликдә кери гайытды.

Гышлаға гайытмаг вахты яхынлашырды. Өз фикирләринә гәрг олмуш Абай нишанлысынын далынча кетдийиндән, узун заман бураларда олмамышды. Өз доғма аулларында нәләр олдуғундан тамамилә хәбәрсиз иди.

Пайызда Кунанбай гоншуларына енидән басгын этмишди. Бу басгынын илк гурбаны Кулиншак олмушду, Кунанбай өз гардашы Майбасарын дөйүлдүйүнү, гәт'и саатда Кулиншакын дүшмәнләр тәрәфинә кечмәсини вә котибакларын янына көчүб кетмәсини бағышлая билмирди.

О, фүрсәт ахтарырды. Кулиншак өз гышлағына доғру һәрәкәт этмәйә башладығы, жикитекләрдән вә котибаклардан узаглашдығы заман Кунанбай гәфләтән онун үстүнү кәсди, бүтүн мал-гарасыны вә гиймәтли шейләрини әлиндән алмагдан чәкинмәди.

Лакин бу да Кунанбая аз көрүндү: о, Кулиншакын «беш гочағындан» икисинин, йә'ни Садырбайын вә Наданбайын Семиреч'ейә сүркүн эдилмәсинә наил олду, үчүнҹү оғлуну исә кирөв кими Жакипин учгар аулларына көчүртдү. Кунанбай өзүнү доғрултмаг үчүн дейирди: «Кулиншак мәним оғлуму дөймүш, гардашымы биабыр этмишдир!» Бүтүн бунлары этдикдән сонра Кунанбай, һәмишә олдуғу кими, енә гәбиләләрин башчыларыны топлаяраг, арасы кәсилмәдән гонаглыглар верир, сечмә, көк гоюнлары әсиркәмирди.

Абай гайытдығы заман куя һәр шей сакитләшмишди, лакин гоһумларын ауллары кәдәр вә сукут ичәрисиндә иди. Һеч кәс диниб-данышмырды, онлар гаршысы алынмаз кин вә нифрәтләрини кизләдирдиләр. Бөйүк бир туфан яхынлашырды.

ЙҮКСӘКЛИКДӘ

1

Бир нечә ил кечди. Тойдан бир ил сонра Абай вә Дилданын биринҹи оғлу — Акылбай, сонра гызлары Күлбәдән анадан олду. Элә Күлбәдәнин бир яшы тамам олурду ки, Дилда, үчүнҹү ушағын олмасыны көзләйирди.

Абай аилә башчылығына һәлә дә адәт эдә билмирди. Бу сәбәбә көрә дә Улжан Акылбайы янына апарараг ону өз оғлу кими бөйүдүрдү. Ушаг артыг данышмаға башламышды, лакин о, Абайы өзүнә ата билмирди. Абай онун үчүн Бөйүк эвә ялныз наһар этмәк үчүн кәлиб, сонра йох олан «яд» бир адам иди. Абайын өзү дә оғлуна мәһәббәт, үлфәт һисс этмирди, ушаг чох тез олмушду, онун дүняя кәлмәси илә санки Абайын ҹаванлығы итмишди.

Биринҹи ушаг оланда Абайын вур-тут он едди яшы варды. Өзүнүн эвләнмәсини о, аллаһ тәрәфиндән көндәрилмиш гаршысы алынмаз бир сынаг кими гәбул этмишди. Бунун ардынҹа башланмыш аталыг она талеин кинли бир зарафаты вә я киминсә кобуд зоракылығы кими көрүнүрдү. Акылбай анадан олдуғу күн һәр тәрәфдән эшидилән нидалар она бөйүк бир әзаб олмушду.

— Сәнин ушағын вар!.. Сән ата олдун!.. Аллаһа шүкүр елә!.. — дейә гоһумлары Абайы әһатә эдирдиләр. О нә эдәҹәйини билмирди, утанырды, гызарырды, нәһайәт, атын үстүнә сычраяраг аулдан йох олду вә беш күндән сонра, гоһумларынын илк севинҹләри гуртардығы заман кери гайытды.

Кичик Күлбәдән дә Абайын көнлүнә ятмырды. О да бүтүн күнләрини Бөйүк аулда, ону охшайыб-әзизләйән аналарын янында кечирирди. Сифәтдән Абая дейил, Дилдая охшаян бу ағлаған, сакитлик билмәйән көрпәҹик ялныз ахшам чағы Ҹаванлар эвинә кәлир, бүтүн кеҹәни арасы кәсилмәдән гышгырырды, елә бил ки, бунунла атасынын диггәтини ҹәлб этмәк истәйирди. Абай исә ялныз көксүнү өтүрүрдү.

— Аман аллаһ, бүтүн кеҹә онун сәси адамы әгрәб тиканы кими сычрамаға мәҹбур эдир! — дейә о, шикайәтләнирди. О, өз гызыны «сары әгрәб» адландырмышды.

О ахшам «сары әгрәб» енә гышгырырды. Күн батмыш, эвә гаранлыг чөкмүшдү, лакин Дилда чыраг яндырмамышды; о, ятағы йығышдырмадан чарпайыда йорғанын үстүнә узанмышды. Аналарын янындан ениҹә кәтирилмиш Күлбәдән ятмаг истәмирди, енидән һай-күй галдырараг, уҹадан ағлайыб адамы тәнкә кәтирирди.

Абай бир нечә досту илә отаға кирди. Боран выйылдайырды. Икидләрин үстүнү гар басмышды. Онлар бир-биринин ардынҹа кириб отағы дәрһал соютдулар. Аяг сәси эшидән вә союг һаванын ичәри долдуғуну һисс эдән Дилда башыны галдырды. Абай күркүнүн гарыны гапынын ағзында чырпараг она деди:

— Дилда, ишыг яндыр... Бу ағлаған гызы сакит эт, я да Бөйүк эвә апар.

Дилда чырағы яндырды, гонаглар үчүн дөшәкчә салды. Күлбәдәни гуҹағына алды. Гуллугчу гыз отаға кирди, Дилданын гулағына нә исә пычылдайыб емәк һазырламагла мәшғул олду.

Абайла бирликдә онун достлары Ербол, Жиренше вә Тогжанын гардашы, бу илләр әрзиндә Абайын чох яхынлыг этдийи Асылбәй дә кәлмишди. Онларла бирликдә Кауменин оғлу Базаралы да ичәри кирди. О, Кунанбая дүшмән олан жикитекләр гәбиләсиндән олуб, Божейин дөйүлдүйү тарихи күндә әлдә силаһ ону иркизбайлардан горумушдуса да, Абай инди онун гочаглығына, ағлына вә һәмишә өз фикрини ачыг сөйләдийинә көрә онунла достлуг эдирди. Абайын достлары ичәрисиндә о, ән бөйүйү иди, онун отуз яшы оларды.

Базаралы ирәли кечди, үст палтарыны чыхартды, дөшәмәнин үстүндә салынмыш дөшәкчәнин үстүндә отурараг тутгун һалда деди:

— Аман аллаһ, бу шахта нәләр эдир! Енә боран башламышдыр!.. Һәмишә боран! Чутдән һеч кәс яха гуртара билмәйәчәкдир. Йохсул ауллар тамамилә ифлас эдәчәкдир.

О, узун гара саггалыны овчуна алды вә бу вәзиййәтдә динмәзчә отуруб галды.

Дилда орталыға алчаг дәйирми стол гойду, икидләр онун әтрафында отурдулар.

Бу илләр әрзиндә Абай чох дәйишилмишди. О, энликүрәк, әзәләли бир икид олмушду. Үзүнүн чизкиләри өз бөйүк, көзәл вүчудуна (о, һүндүр бойлу иди) уйғун кәлирди. Дүз, назик бурну бир аз бөйүк көрүнүрдү. Һүндүр ачыг алны кичкаһларына доғру кенишләнирди. Узунсов, бир аз шишкин көзләри әввәлки кими шәффаф иди. Назик, узун гашларынын алтында сөнмәз ишыгла парлаян көзләри Абайын сифәтинә, ону башгаларындан фәргләндирән унудулмаз бир ифадә верирди. Онун шахтадан гызармыш гараяныз сифәтиндә гара бығлары еничә чыхмаға башлайырды.

Абайы көзәл адландырмаг олмазды, лакин онун бүтүн симасы мүсаһибләри дәрһал өзүнә чәлб эдирди.

Чаванлар эвиндә топланан икидләр ахшамы шад кечирә биләрдиләр, лакин Базаралынын һәйәчанла долу сөзләри онлары фикирләшмәйә вадар этди.

Кәнчләр үчүнчү күн иди ки, бир ердә идиләр. Анчаг Базаралы бу күн онлара гошулмушду. О, чохлу гышлағын ерләшдийи дағ аулларындан кәлмишди. Абай һәмин ауллар һаггында ондан сорғу-суал этмәйә башлады:

— Бир де көрәк, орада чут чохму күчлүдүр? О, һәр ердәми һөкм сүрүр, йохса, айры-айры ерләрдә? Халг чохму йохсуллуг чәкир?

Асылбәй, Жиренше вә Ербол Базаралыдан чаваб көзләйәрәк, көзләрини онун үзүнә зилләмишдиләр. Онун сөзләриндә үмидсизлик һисс олунурду:

— Мәкәр чут зәрбә эндирәчәйи ери сечир? Һәр ерә фәлакәт үз вермишдир. Чут дәһшәтлидир, мал-гара тәләф олур. Биз «халг» дедийимиз заман әксәриййәти нәзәрдә тутуруг, инди әксәриййәт фәлакәт ичәрисиндәдир. Боран үчүнчү күндүр ки, шиддәтлә давам эдир. Адамлар үмид эдирдиләр ки, яз тезликлә кәләчәк, һавалар истиләшәчәкдир, лакин боран вә шахта гышын сәрт чағында олдуғу кими давам эдир. Чәтин ки, бир нәфәр саламат гала билә...

— Ахы тәкчә гоюнлар гырылыр, бәс гарамал? — дейә Жиренше сорушду. О һәлә дә үмид эдирди ки, мал-гаранын, һеч олмазса, бир һиссәси фәлакәтә дөзә биләчәкдир.

Базаралы чийинләрини чәкди.

— Тобыкты сүрүләриндә гарамал аздыр, онларын сүрүлә-

ринин чоху гоюн вә атдан ибарәтдир. Инәкләр гоюнлардан да зәиф чыхдылар, чүт дә дәвәләри асанлыгла йыхыр. Йох, бурада һеч бир һейван саламат гала билмәйәчәкдир...

Бүтүн ахшамы икидләр ялныз үз верән фәлакәтдән данышдылар. Сөһбәт ялныз мал-гаранын тәләф олмасында дейилди, адамлар да ачлыг чәкмәйә башлайырдылар. Чинкиздә Базаралы касыб-күсубун гышлагларда кәзәрәк емәк ахтардыгларыны өз көзләри илә көрмүшдү. Бурая, Жидебая да касыблар ахышыб кәлмәйә башламышдылар. Гоча кишиләр, гарылар дәфәләрлә Абайын аналарынын эвиндә олмушдулар. Онлара бир-ики биширимлик әт, буғда вә дары вермишдиләр.

— Доғруданмы чүт һамынын үстүнә гылынч чәкмишдир, һеч кәс саламат гуртара билмәйәчәкдир? — дейә Жиренше аһ чәкди.

Базаралы онун үзүнә бахды.

— Бир овуч адам тапылар. Мәкәр Гара атын гашгасы олмур... Иркизбайларын, котибакларын вә жикитекләрин яхшы отлаглары, мәһсулдар торпаглы ауллары вардыр... Онлар инди бу гиямәтдә дә дәрд нә олдуғуну билмирләр.

Ербол онун сөзләринә шәрик олду: чүтү һамыдан аз иркизбайлар һисс эдәчәкләр, онларын көзәл гышлаглары, пайыздан йығылмыш от эһтиятлары вардыр, онун өзү буну көрмүшдүр...

Абай динмәзчә отурмушду. Инди о да сөһбәтә гарышды:

— Тәкчә иркизбайларын саламат галмасы кими хилас эдә биләр? Бу кимә тәсәлли верә биләр?

Базаралы күлүб деди:

— Белә мә'лум олур ки, ким күчлүдүрсә, — о да саламат галыр. Кунекенин әлдә этдийи торпаглар иркизбайлары хилас эдир.

Абай гаш-габағыны төкдү вә тез она тәрәф дөндү:

— Аман аллаһ, зоракылыгла газанылмыш торпаглар һаггында нә данышмаг олар? Мәкәр она торпаг дейәрләр? Бу — гарәт олунмушларын көз яшыдыр!

Онун сөзләри нифрәтлә сәсләнирди. Асылбәй вә Жиренше мәмнунийиәтлә күлүмсәдиләр.

— Беләдир, Абай чан! Сән һәр бир кәсин үрәйиндә олан, лакин демәйә дили кәлмәйән сөзләри дедин.

Гаш-габаглы, ағыр фикирләр алтында әзилән Базаралынын да үзү ачылды.

Абай ачыг данышырды. О бу икидләри өзүнә дост билир вә ән кизли фикирләрини онлара, хүсусән сон илләр әрзиндә гәт'и сурәтдә айрылмадығы Ербола ачыб дейирди. Жиренше

вə Асылбəй дə Абайла достлашмыш, вахтларынын чохуну онунла кечирирдилəр. Бу достлуг Кунанбайын хошуна кəлмирди. О өз оғлу һаггында тез-тез кинайə илə дейирди: «Элə бил, о бу яхынлара гəдəр бизимлə дүшмəнчилик эдəн ауллардан чанавар балаларыны гəсдəн сечир. Əчəб достлардыр!» Буну дейиб о, Абайдан наразы бир һалда үз-көзүнү туршудурду.

Абай өз атасынын һəрəкəтлəри һаггында дүшүнмəйə башладығы вахтдан бəри Кунанбайын инчитдийи аулллардакы яхшы адамларла дост олмаға чалышырды. Онларын сайəсиндə халгын һəятындан, интизар вə истəклəриндəн яхшы, айдын хəбəрлəр алмаға башламышды. Жиренше вə Асылбəй Абайдан беш яш бөйүк идилəр. Лакин бу онларла дост олмаға вə тамамилə ачыг данышмаға һеч дə мане олмурду, — онлар гочалардан эшитдиклəрини вə онларын өзлəрини һəйəчанландыран бүтүн мəсəлəлəри Абая данышырдылар.

Тəкчə Базаралы бу ахшамадəк онларын достчасына этдиклəри сөһбəтлəрдə иштирак этмирди. О, əмин олмушду ки, халгын фəлакəтинə Кунанбайын өзү даһа чох сəбəб олмушдур. Кунанбайын көмəк этдийи ауллар өз сүрүлəрини Иркизбай гəбилəсинин торпагларына көчүрмүшдү, айдын шей иди ки, онлар тəлəф олмагдан горунмушдулар. Сайча аз олан адсыз-сансыз гəбилəлəр исə чыхыш йолу тапмаяраг, вурнуха-вурнуха галмыш, онларын сүрүлəри гуру сəһраларда ачлыг ичəрисиндə долашырдылар... Лакин индийə гəдəр бу гəзəбли фикирлəрини о, һеч кəсə сөйлəйə билмəмишди.

Инди, Абайын сөзлəрини эшитдикдə, Базаралы даһа һеч бир шейдəн чəкинмəди. Бүтүн фəлакəтлəрин сəбəблəрини бир-бир көстəрəрəк деди:

— Халг нə демəкдир? Рəгиблəрлə чарпышма заманы — бөйүк бир гүввə, өзү эһтияч ичəрисиндə олдуғу заман исə — күл. Халг будур! Вурушмада гəлəбə онун эли илə газанылыр, бөлүшдүрмə заманы исə бу əллəрə ялныз гарəт эдилмиш сүрүлəр апарыларкəн галхан тоз дүшүр... Намə'лум, адсыз адамлар белəчə дə məhв олурлар. Бах, инди дə онлар бүтүн дүзəнлəри ағ сүмүклəри илə долдурурлар. Һəлə дүнəн онлары «əн яхшы», «даяг» дейə шөһрəтлəндирəнлəрдəн һеч олмазса, биринин гəлбинə бу тə'сир эдəчəкми? Бу дəрд кими кəдəрлəндирəчəк, ким бунлары мүдафиə этмəк истəйəчəкдир?

Базаралынын сөзлəриндə халга гаршы олан сəмимиййəт Абайы һейрəтə салды. Онун зəкасы өз дəринлийи вə һагг кучу илə Абайы валеһ эдирди. Бу һəгигəт инди чошгун бир бəлағəтлə өзүнү бүрузə верирди. Баһадыр кими шəстли, чүр'əтли, кəскин дилли, яхшы маһны охуян Базаралыны башчылар «сакитлик билмəйəн дəчəл» һесаб эдирдилəр... Ону «илхы-

дан азмыш ат» адландырыр вә дейирдиләр ки, «онун сөзләри ачы вә кәскин олса да, бошдур...» Инди Абай инанды ки, Базаралы һеч дә онларын дедийи кими дейилдир.

Икидләр гаш-габаглы отурмушдулар. Лакин онлары фикрә гәрг олмаға мәчбур эдән Базаралы өзү онлары мәзәммәт эдиб деди:

— Шәрәф вә ирадәси олан һәгиги инсан боранын говуб апардығы адамлары мүдафиә эдәр. Кунекен яхшы күнләрдә халг үчүн һеч бир шейдән кечмәк истәмәди. Үмуми фәлакәт заманы исә о, һеч олмазса, артыг нәйи варса, халгла бөлүшдүрмәлидир... Гой илхылара вә сүрүләрә отлаг версин, гой бәдбәхт халга өз гышлагларында мәскән версин! Гой өз эһтиятыны халгла бөлүшдүрсүн. Тәкчә иркизбайлар — Кунекен, Байсал, Байдалы вә Суюндик саламат галсалар онларын өзләри үчүн дә яхшы кечмәз. Халгын элиндә ялныз атсыз йүйән галса, о, Кунекенлә һесаблашмадан өз доғма торпагларыны тәрк эдә билмәз. О чыхыб кедәр, лакин гасырға кими кедәр, бүтүн алачыглары ерлә ексан эдәр. Һәркаһ о буну этмәзсә, халг дейил, довшандыр, довшан!..

Икидләр енидән фикрә кетдиләр. Лакин Асылбәйә элә кәлди ки, Базаралы чох да һаглы дейилдир.

— Чут һәр заман олмушдур, — дейә о, сөзә башлады, — бу — ади, гаршысыалынмаз бир фәлакәтдир. Мәкәр чут үчүн адамлар, һәм дә инди яшаян адамлар тагсыркардыр? Сән бүтүн тагсыры бир нәфәрин үзәринә йыхырсан, бу, эдаләтсизликдир.

Асылбәйин сөзләри Базаралыда нифрәт ояндырды. «Атасы Суюндик кими сүрүшкәндир» дейә о, Асылбәй һаггында дүшүндү, лакин мүбаһисәйә киришмәди, ялныз гашларыны галдырыб, онун үзүнә бахды вә э'тинасызлыгла башыны тәрпәтди.

Отаға үч нәфәр дахил олду. Онлар аяг үстә зорла даянырдылар, палтарларыны гар басмышды, бығлары вә саггаллары буз бағламышды, кәләнләрдән биринин — әйниндә гоюн дәрисиндән күрк олан уча бойлу, яшлы кишинин һәтта кирпикләри дә буз тутмушду.

Кәләнләр Токпамбетдә Божейи дөйдүкләри заман Кунанбайы күллә илә вурмаг истәйән Даркембай вә онун ики бокеншили гоншусу иди. Сонралар Тобыктыда бу әһвалаты һамы билмишди, һәмин күндән э'тибарән иркизбайлар ону һәр васитә илә сыхышдырмаға чалышараг, гүчләри чатдығы гәдәр она зәрәр вурур вә әзиййәт верирдиләр.

Даркембай палтарыны союнмады. О, тә'чили бир иш үчүн кәлмишди.

— Көзүмүн ишығы Абай, — дейә о, сөзә башлады, — мән ешитмишәм ки, сән өз гоһумларына меһрибансан, она көрә дә кәлдим. Сән Такежан олсайдын, аяғымы да бура басмаздым. Фәлакәт мәни сәнин янына кәтирмишдир... мәним вә бунларын һәр биримизин ийирми, чоху отуз баш гоюнумуз вар. Бу азачыг һейван үчүн дә биз мәскән тапа билмирик... Элә беләчә вурнуха-вурнуха галмышыг. Отлагларымызда бир хышма да от йохдур. Гоюнлар гырылыр. Инди йолда беши өлдү.

— Нә үчүн сән Чинкизә кетмәмишсән? Һеч олмаса, ораны боран тутмур, — дейә Асылбәй сөһбәтә гарышды.

— Ой-бай, боран элә Чинкиздән кәлир! Мәкәр донмуш сүрүнү күләйә гаршы говуб апарарлар? Һәм дә Чинкиз узагдыр! Бах, Мусакул вә Жидебай яхындыр, орая кедән йол да күләйин сәмтинәдир, һәркаһ торпаг саһибләри ичазә версәләр, Мусакул вә Жидебай отлагларында бир нечә сүрү үчүн ем чатар! Мән гары тәмизләйиб гоюнлары отарардым... Орада мал-гара тәләф ола билмәз. Ора сакит, һәм дә гоюнлар үчүн хилас еридир... пәнаһ кәтириб кәлмишәм, мал-гараны орая сүрүб апармаға мәнә, бәлкә, ичазә верәләр?

Абай онун вәзиййәтинин тамамилә чыхылмаз олдуғуну баша дүшдү.

— Доғрудур! Сүрүләринизи орада да отарын! — дейә о дәрһал гәт етди.

— Белә олмағына беләдир. Көзүмүн ишығы, — дейә Даркембай көксүнү өтүрдү, — лакин нечә етмәли, Мусакула чатан кими Такежан гаршымыза чыхды, бизи кери говду. Ганичән Жумагул да онун янындадыр. Гамчы илә дөйәчәйик дейә һәдәләдиләр, рәдд олуб кетмәйи әмр етдиләр... Одур ки, мән сәнин янына кәлдим. Фикир етдим ки, галан вар-йохуму итирмәли олсам да, гой о билсин ки, көмәксиз гоһумлары мәһв олуб кедирләр!

Абай Даркембайын сөзүнә белә гулаг асмадан Ербола гысача деди:

— Галын палтар кейин, Ербол, атыны мин! Сиз исә сүрүйә гайыдын! Дилда, әмр ет, онлара өзләри илә апармаг үчүн емәк версинләр!

Дилда дәрһал отагдан чыхды.

Абай Ербол васитәсилә Такежана салам көндәриб деди ки, гой онлара тохунмасын, гой кичик сүрүйә отлаг версин. Жумагулун ипини дә йығышдырсын. Ербол тез палтарыны кейиниб Даркембайла бирликдә йола дүшдү.

Такежан Мусакулда гышлайырды. О, Абайдан әввәл евләнмиш вә һәмин илдә дә ата-анасындан айрылмышды. О чох хәсис саһибкар иди, торпағы бәрк горуюрду. Чобанлар нағыл едирдиләр ки, һеч кәс көрмәдән о, һәтта өз аналарынын

сүрүләрини дә отлаглардан говмушдур. Бу ил Абай өз бөйүк гардашынын налайиг һәрәкәтләри һаггында тез-тез хәбәр тутуб гәзәбләнирди.

Ербол кечә ярысы бәрк союг вә боранда кери гайытды. О, кинли һалда вә бүтүн гар ичиндә ичәри кирди; онун гыса сых саггалы буз бағламыш, энли бурну шахтадан гызармышды. Гара көзләринин кәскин бахышы онун инчиклийини вә нифрәтини кизләдә билмирди. О, малахайыны чыхартмадан дизи үстә чөкдү, саггалынын гарыны силкәләмәйә башлады.

— Такежандан хейир көрән, аллаһдан бәла көрәр! — дейә о, сөзә башлады. Такежан гышгырыб дейир ки, яд сүрүләрдән һеч бирини Мусакула вә я Жидебая аяг басмаға да гоймаз... Жумагулу да көндәриб тапшырды ки, Даркембайы дөй, гов кетсин! Жумагул да, әлбәттә, буна севинди, мәл'ун чапа-чапа гоюнлары говмаға кетди...

— Бәс Даркембай? О нә эдир?

— Белә бир кечәдә, һәм дә боранда о һарая кедә биләр?

— Сәрсәри кими өлмәкдәнсә, Жумагулун гамчысы алтында өлмәк яхшыдыр! — дейә Жиренше вә Базаралы гәзәбләрини сахлая билмәйәрәк сәсләндиләр.

Ербол сөзүнә давам эдәрәк деди:

— Жумагул кими бир ит чәтин тапылар. Аллаһ өзү элә ону наһийә рәиси үчүн нөкәр көндәрмишдир ки, халгы инчитсин. Мән она дедим: «Бир баша дүш, һеч олмазса сәһәрәдәк көзлә». — О исә чавабында мәни дә сөйдү...

Ербол баш вермиш һадисәләрин һамысыны данышмады. Әслиндә исә Такежан Абайын өзүнү дә бәрк сөймүшдү, Жумагул исә һәтта Ерболун үстүнә атылараг, ону дөймәк истәмишди, лакин Даркембай да гызышмыш, Жумагулун йолуну кәсиб гышгырмышды: «Эй, әлини чәк! Йохса, икимиздән биримиз ганымызла чаваб вермәли олачағыг!» Буну көрдүкдә, нөкәр бир тәрәфә чәкилмишди.

Бунун һамысыны Абая нағыл этмәк, гардашлары бир-бирилә далашдырмаг демәк иди. Ербол гоһумлар арасына дүшмәнчилик салмағы севмирди, о, белә һалларда сәбр этмәйи даһа үстүн тутурду. О, мөһкәм сурәтдә гәт этмишди ки, һеч вахт Абайын сәбри түкәнмәсинә йол вермәйәчәкдир. Элә һаллар олурду ки, Абай бир мәсәләдән чох-чох сонра хәбәр тутур, Ерболу мәзәммәт этмәйә башлайырды ки, бу барәдә нә үчүн әввәл она хәбәр вермәмишдир, лакин Ербол енә әввәлки кими һәр шей һаггында сусур, достуну хошакәлмәз һаллардан горуюрду.

Лакин бу дәфә Ерболун сәбрини түкәдән һиссләр Абайдан кизли гала билмәди. О өз достунун хасиййәтини билдийинә көрә узун-узады сорғу-суал этмәди, онсуз да айдын иди:

ки, бу аз данышығын архасында Такежанын вә Жумагулун даһа бир чох ийрәнч һәрәкәтләри кизләнир. Абай өзүндән чыхды. Онун ағармыш бәнзи гапгара гаралды. Бир нечә санийә көзләрини гырпмадан диггәтлә Ерболун үзүнә бахды, нә исә чидди фикирләшди, сонра бирдән eриндән сычрады.

Галан икидләр өзләрини итирмиш һалда отурмагда давам эдирдиләр, — онлар Абайын нә этмәк истәдийини баша дүшә билмәдиләр.

Абай нәфәси тутула-тутула дишләрини гычыйыб деди:

— Аяға галх, Ербол! Мәнимлә кедәк! — Буну дейиб о, тәләсик палтарыны кейинди: йүнкүл күркүнү чийнинә салды, кәмәрини бәрк бағлады, гамчысыны көтүрдү вә кәскин һәрәкәтлә гапыны ачыб тез отагдан чыхды.

Ербол онун далынча кетди.

Ики боз ат дивара сыхылараг, күләкдән чәкилиб эвин янында йәһәрли даянмышды. Абай биринчи аты ачды, чәлд үстүнә сычрады вә дәрһал чапараг, шиддәтләнмәкдә олан боранын ичиндә йох олду. Ербол да онун далынча чапды.

Жумагул Даркембайын вә йолдашларынын бүтүн гоюнларыны бир ерә топлайыб гамчы илә дөйә-дөйә отлагдан гова билмишди. Лакин донмуш, ач гоюнлар анчаг бир ерә топланыб галмышды. Гәзәбләнмиш Жумагул гоюнлары да, сүрү саһиби Даркембайы вә онун йолдашларыны да ән пис сөзләрлә сөйүрдү; о, гаранлыг ичәрисиндә аягларыны зорла сүрүйән бу адамлары куя һеч көрмүрдү.

Бир нечә биряшар тоғлу ачлыгдан вә шиддәтли борандан тагәтдән дүшүб йыхылараг, бурунлары илә гара батыб даһа аяға галха билмәди. Даркембай Жумагулун үзәринә атылмаг истәди, лакин чәлд вә гывраг Жумагул өз һарын аты илә күләк кими каһ бу тәрәфдән, каһ о тәрәфдән гоюнларын үзәринә атылараг, онлары вуруб йыхырды. Һәркаһ бу мискин һейванлар аллаһа ялвармағы бачарсайдылар, һәмин гарлы боранда дүшмәнин амансыз зәрбәләри алтында ялныз өлүм истәйәрдиләр.

Майбасар наһийә рәислийиндән дүшдүйү заман Жумагул да гасидлик вәзифәсиндән мәһрум олмушду. О, әлдән дүшмүш айғыр кими бирдән-бирә бүтүн күчүнү итирмишди. «Жумагул дәли олуб. О һәтта бириси илә далашмаг үчүн гурбан да демишдир, анчаг һеч бир шей чыхмыр» — дейә гоча Жумабай она истеһза эдирди. Лакин сон ики илдән бәри Жумагул үрәйи истәдийи ер тапа билмишди: Такежан ону өзүнә нөкәр көтүрмүшдү. Доғрудур, Такежанын әввәлки һөкмү вә күчү йох иди, лакин бунун әвәзиндә пайыз вә гыш заманы о, зәнчир көпәйи кими торпағы горуюрду. Мүдафиәсиз динч ауллара онларын һәр икисинин көстәрдийи гәддар-

лыг һәр һансы бир наһийә рәисинин вә гасидин вәһшилийиндән кери галмырды. Онлар чобанлары дөйүр, сүрүләри говур, өзкә илхыларындан ат тутурдулар. Гоһумлары онларын гаршысында әсир, чох вахт ялварыб аман истәмәк мәҹбурийиәтиндә галырдылар.

Тоггушмаг үчүн бир бәһанә ахтаран Жумагул вә Такежандан өтрү Даркембайла олан бу әһвалат садәҹә бир тапынты иди. Һәм дә бир көр онларын әлинә ким дүшмүшдү! Онларын чохдан бәри диш гыҹадыглары Даркембайын өзү. Жумагулу көндәрәркән Такежан гәзәбдән ҹошмуш вә: «Аллаһын өзү Даркембайы мәним әлимә вермишдир — Даркембай мәним чохданкы дүшмәнимдир!..» демишди.

Жумагул бу сөзләри хатырлаяраг, гоюнлара гәзәблә һүҹум этди. Даркембайын бүтүн нәсилләринә лә'нәт вә сөйүшләр яғдырды. Лакин о, гоюнлардан даһа бирини вуруб йыхдығы заман гар думанындан ики атлы заһир олду. Онлар элә бил боран ичәрисиндә кизләниб пусгуда дурмушдулар.

Атлылар динмәз-сөйләмәз она лап яхынлашдылар. Онлар һеч бир шей сорушмадылар, гәзәбләнмәдиләр, Жумагулла мүбаһисә этмәдиләр. Биринҹи атлы чапараг онун атынын йүйәниндән япышды. Жумагул гәзәблә гышгырды вә гамчыны ишә салмаг истәди.

— Көзүнү ач, ҹани! — дейә Абай гәзәблә гышгырды.

Жумагул Абайы таныды, лакин өз адамы онун үчүн дүшмәндән даһа пис олду. Абай күҹү чатдыгҹа онун башындан гамчы илә вурду. Жумагул атын башыны дартды вә гачмаг истәди, лакин Абай атын ҹиловуну сол әлинә долаяраг, она ериндән тәрпәнмәйә мачал вермәди. Ону динмәзҹә, амансызҹасына гамчыламагда давам этди; Абайын әли ағыр иди, гамчы дәйәнәкдән пис кар эдирди. Жумагул бу биабырчылыға дөзмәди, өлмәйи даһа үстүн тутараг, Абайын үзәринә атылмаг истәди. Лакин Ербол санки элә бу дәгигәни көзләйирмиш кими ирәли атылыб Жумагулу тутду.

— Аллаһ сизи хошбәхт этсин! — дейә Даркембай далдан гышгырды. — Дүняда адамларын һамысы ҹанавар олмайыбмыш!.. Аман аллаһ, ону мәним әлимә верин! — Буну дейәрәк, Даркембай гачыб кәлди. Жумагулун этәйиндән дартды. Жумагул чүрүк көтүк кими атдан гарын ичинә йыхылды.

Абай сүрүнү кери гайтармағы, енидән Мусакула кәтирмәйи әмр этди. Саһибләринин говуб кәтирдийи гоюнлар күләкдән горунан отлаға чатдылар. Бурада гар һеч отларын үстүнү белә өртмәмишди.

Яхынлыгда бир тая от вар иди. Абай сүрүнү ора кәтирмәйи әмр этди. Оту көрдүкдә гоюнларын өзләри о тәрәфә гачдылар. Даркембай горхду; белә чыхырды ки, о, нәинки

өзбашына сүрүнү говуб бурая кәтирмиш, һәтта Кунанбайын от таясыны да гоюнлара едиртмишдир.

— Керийә, керийә! Ота яхын гойма! — дейә о өз чобанларына гышгырды.

Абай сәрт бир тәрздә ону сәсләди:

— Мане олма! Гой есинләр! Таяя доғру говун! Нәдән горхурсунуз?

Гоюнлар таяя доғру гачдылар, башларыны отун ичинә сохдулар. Онлар ачкөзлүклә емәйә башлайыб ерләриндә донуб галдылар.

— Сәһәрәдәк онлары һеч ерә апарма! Боран кечәнәдәк ериндән тәрпәнмә. Такежан кими мән дә бу отун саһибийәм! — дейә Абай әмр этди. — Гой сәнин һәр ики йолдашын гоюнларын янында галсын, сүрү онлардан узаг кетмәз. Сән өзүн исә аты мин — бах, бу аты, Такежанын атыны, тәчавүзкарын, сәрсәринин атыны мин, вар күчүнлә чап! Әтраф ауллара хәбәр вер, һамыя де ки, сәни мән көндәрмишәм. Гой сүрүләри әлдән дүшән, Чинкизә кедә билмәйән бүтүн ауллар һейванлары бурая, мәним атамын отлагларына кәтирсинләр. Гой өзләри илә бәрабәр бел вә кәтмән көтүрсүнләр! Малгараны сакит ерләрдә хилас этсинләр, гой гары күрүсүнләр сүрүләри бурада отарсынлар. Бүтүн гәбиләләрә: торгайлара, жикитекләрә, гарабатырлара, бокеншиләрә, — яхында оланларын һамысына хәбәр вер! Фәлакәт чәкмәли олачағыгса — дәрди һамымыз бөлүшдүрәчәйик!.. Йола дүш! Чапараг кет! Һамыны топла!

Даркембай атын үстүнә сычрады. Абай һәдәләйичи бир сәслә Жумагулун үстүнә чығырды:

— Бах, ахырынчы дәфә олсун, бир дә зәнчир көпәйи кими адамларын үстүнә атылма, әчлаф! Баша дүшдүн?.. Такежана исә де ки, гой ачлара истеһза этмәсин! Әкәр о, гүввәсини һарая сәрф этмәйи билмирсә, гой мәнимлә туташмаға чүр'әт этсин!.. О, һирсиндән чатласа да, элә беләчә де! Кет! Пияда кет! — дейә о әмр этди.

Жумагул аягларыны сүрүйә-сүрүйә Такежанын янына кетди.

Абай вә Ербол күләйә гаршы Жидебая кетдиләр. Боран сакитләшмирди, күләк енә дә бәрк әсир, вар күчү илә гары онларын үзүнә чырпыр, көзләрини өртүрдү.

Сәһәрә яхын күләк зәифләди, боран вә гар даянды. Гырмызы күнәш ашырымын далындан көрүндү. Санки о, ағыр әзаблардан сонра аяға галхмышды. Аловлу шүалар санки һәр ики тәрәфдән шахтанын ичәриси илә ган шырымы кими узанырды. Һаваны гар тозу бүрүмүшдү. Бир нечә күн чөлдә шиддәтлә әсиб даянмаг билмәйән күләк һәлә дә тамамилә са-

китләшә билмир, арабир инадкар торпағы көйә совурурду. Нәһайәт, күләк тамамилә сакитләшди, лакин бу сакитлик ичиндә шахта даһа дәһшәтли иди: элә бил, сојугдан һаванын өзү дә чатлајырды.

Даркембај Абајын тапшырығынын гијмәтини баша дүшүрдү. Бүтүн кечәни о, атдан дүшмәди. Абајын дедији бу сөзләр: «Өзүн кимиләрин һамысына хәбәр вер» демәси онун көнлүнә јатмышды. О, Абајын тапшырығы илә Гарабатыр, Торгај, Борсак вә Жуантајак гәбиләләринин бүтүн торпагсыз јохсул аиләләринә хәбәр верди. О, отуз-гырх башдан артыг гојуну олмајан касыб тәсәррүфатларын һамысына баш вурду, Мусакул, Жидебај кими зәнкин отлагларын јахынлығында олан һеч бир касыбы нәзәрдән гачыртмады.

Сојуг, боранлы кечәдә пәнчәрәни дөјән јолчунун кәтирдији хәбәр адәтән сојуг олур, лакин Даркембајын кәтирдији хәбәр һамыја гол-ганад верди. Һамынын гәлбини үмидлә долдурду.

Боран үчүнчү күн иди ки, давам едир, отлаглары корлајырды, халг әмин иди ки, онларын бүтүн вар-јохуну боран апарачагдыр. Боран шиддәтләнир, выјылты илә сәсләнәрәк пәнчәрәләрә дәјир, адамын јухусуну гачырырды. Касыб-күсуб тагәтдән дүшмүшдү. Гочалар аллаһдан аман истәјирдиләр. Һеч кәс — нә кишиләр, нә гадынлар, нә дә ушаглар палтарыны сојунмурдулар, онлар нә күндүз, нә дә кечә раһатлыг билмирдиләр; һеј кәзиб доланараг, мискин сүрүләринин дајандыглары јерләрә бахырдылар.

Бир јердә гарын алтындан вәһши акасија будағы көрүнән кими онлар ону кәсиб евә кәтирир, будағын үст тәрәфләрини доғрајыб ичәри чәкирдиләр. Әтрафда һеч бир шеј тапмадыгда исә көһнә сарајларын дамларындан гамышлары чәкиб мал-гараја једирдирдиләр. Лакин бу јем гарангуш ганадында кәтирилмиш су дамчысы кими бир шеј иди. Бу јеми гојунлара мы, јахуд үмуми сүрүдән ајрылан гузулара мы, сағмал инәкләрә ми, јохса, јеканә дәвәјә ми верәсән?.. Һансына верирсән вер, фәрги јохдур, аздыр. Мал-гаранын горунмасына бу көмәк етмирди. Чамаатын һәјаты исә мал-гарадан асылы иди.

Кениш торпаглара саһиб олуб, чохлу от вә јем еһтијаты олан адамлардан көмәк көзләмәји һеч ағла кәтирмәк дә олмазды.

Мә'јуслуг һөкм сүрдүјү белә бир кечәдә Даркембај гасырға кими аулллары кәзәрәк, сөнмәкдә олан үмидләри ојандырды.

Күнәш чыхан заман Кунанбајын отлагларына доғру һәр тәрәфдән сүрүләр ахышыб кәлмәкдә иди. Абај вә Ербол

да ат үстүндә идиләр. Онлар сүрүләри говуб кәтирән адамлары гаршылайырдылар. Бу сүрүләр үч-дөрд инәкдән вә бир дәстә гоюндан ибарәт иди. Гадынлар, гочалар вә кишиләр сүрүләрин далынча аягларыны зорла сүрүйүрдүләр...

Ачлыгдан үзүлмүш гоюнлара баханда адамы дәһшәт көтүрүрдү. Онларын үстүндән юн төкүлүр, шаггылдаглары гуруюб янларына япышмышды. Әсә-әсә кедән арыг кечиләр языг-языг мәләшир, йыхылыр вә орадача өлүрдүләр. Гышлагдан иркизбайларын отлагларына кәлән йолда аулларын әксәриййәти кәдәрли нишанәләр гоюб кедирди, парлаг гарын үсту тәләф олмуш һейван чәмдәкләринин гара ләкәләри илә өртүлмүшдү.

Дейирләр ки, гоюнлар ачлыға алты күн дөзүрләр. Мал-гаранын чохлу тәләф олмасындан бу нәтичәйә кәлмәк оларды ки, бу сүрүләр чохдан бәри ачлыг чәкмиш, күчдән, тагәтдән дүшмүшдүләр. Ики-үч күн дә кечсәйди, гоюнларын һамысы тәләф оларды.

Онлар дәрин гар ичиндә зорла ерийирдиләр. Буна көрә дә чобанлар атлардан бирини, яхуд дәвә вә я бир инәйи габаға салараг, гоюнлары онларын далынча говурдулар. Гоюнлар ачындан инәкләрин вә атларын гуйруғуну чейнәйирдиләр.

Йорғун сүрүләри мүшайиәт эдән адамлар да күчдән дүшмүш, гаш-габаглы идиләр. Онлар көлкә кими һәрәкәт этмәкдә идиләр. Үзләринин ганы бүсбүтүн гачмышды. Гочаларын үзләри дәрин гырышларла өртүлмүшдү. Онларын палтары йохсул, башдан-аяға чыр-чындыр иди. Тәкчә гадынлар дейил, саггаллы кишиләр дә башларына көһнә, чырыг парча өртмүшдүләр. Кәләнләрин әксәриййәти аяггабысыз көһнә юн чораб киймишди. Бунунла белә отлаглара чатан кими онлар дәрһал гары тәмизләмәйә башлайырдылар.

Кунанбайын отлагларынын үчүндә дә чохлу гамышлыг, гузугулағы, итбурну вә башга битки варды. Боран ялныз отлагларын этрафыны гарла өртмүшдү, орталыгда исә гар чох галын дейилди, аяг алтында гум кими сәпәләнирди. Гары эшәләйән кими алтындан галын от чыхырды.

Емә чатдыгда һейванлар өз күчүнү тезликлә бәрпа этмәйә башлады. Күнортая яхын Абай вә Ербол сүрүләрин әксәриййәтини ерләрә бөлүшдүрдү. Әллидән артыг аул кәлмишди. Такежанын һәр бир мискин инәкчикдән бәрк горудуғу үч отлагда бу күн мин башдан артыг гоюн ерләшмишди. Гарамал аз йди.

Союгдан титрәйән мал-гараны вә сыныхмыш, гаш-габаглы адамлары көрдүкдә Абай дәрин фикрә кетди. Яйда кениш жайляуда, ән боллуг вахтда адама белә кәлирди ки, халг

тә'мин олунмуш вә кифайәт гәдәр яшамаг габилиййәтинә маликдир, лакин чут онларын бүтүн йохсуллуғунун, бүтүн ачизлийинин үстүнү ачмышды.

Ахы тәсәррүфатларын әксәриййәти ялныз ийирми-отуз гоюна, ән чоху үч-дөрд баш гарамала малик иди. Бу мал-гара да өз саһибләрини бүтүн ил әрзиндә бәсләмәлидир: о, гошгу гүввәсидир, ону әтлик үчүн кәсирләр, тәсәррүфатын еһтиячы үчүн сатырлар, о, палтар верир, эвин бүтүн хәрчләрини өдәйир. Һәтта бу мал-гара тәләф олмадыгда белә бөйүк мискинлик вә ачизлик һөкм сүрүрдү!.. Белә бир һәяты да «халгын хош күзәраны» адландырмышдылар... Инди буна нә ад вермәк оларды? Бах, еһтияч, фәлакәт, чут үз вермишдир. Абай өз көзләри илә бу вахт көрүб инанды ки, доғма халгы нә гәдәр мискин бир һәят сүрүр.

Бу тагәтдән дүшмүш адамлары, говулуб кәтирилмиш вә довшан кими кола сыхылан сүрүләри көрдүкдә Абайын гәлби ганла долду.

О, әтраф гышлаглардан кәлмиш гочалара бир дә баш чәкди. Абай гочалара дейирди:

— Сизләрдән ким донмушса, гой яхын аулларa кедиб орада гызышсын, исти хөрәк есин. Ахы бурадакыларын һамысы гоһумлардыр! Онлар сизи говмазлар, горхмайын!

Гочалар онсуз да Абая нечә тәшәккүр едәчәкләрини билмирдиләр, бу сөзләри ешитдикдә исә онлара елә кәлди ки, бүтүн фәлакәтләр гуртармышдыр.

Абай эвинә гайытмаздан әввәл иркизбайларын орада ерләшән бүтүн аулларыны кәзиб доланды. О, аул башчыларыны вә я тәсәррүфат ишчиләринә бахан гоча арвадлары янына чағырыб деди:

— Фәлакәтдән зәрәр чәкмиш гоһумлара көмәк един. Һәр күн бүтүн газанларда исти хөрәк һазырлайын, күндә бир дәфә онлары едиздирин!

Ачлыг чәкәнләр ауллар арасында бөлүшдүрүлдү. Һәр бир аул өз яхынлығында оланларын гайғысына галмағы өһдәсинә көтүрдү.

Нәһайәт, Абай вә Ербол Такежанын Мусакулда гышлаян аулуна кәлдиләр. Такежан эвдә йох иди. О, һәмин кечә бүтүн әһвалаты Жумагулдан өйрәнән кими, Абайла бу барәдә данышмадан бирбаш Карашокийә Абайын өзбашыналығындан атасына шикайәт етмәйә кетмишди.

Абай Такежанын эвинә кәлди вә атдан дүшмәдән, Ерболу онун янына көндәрди. Такежанын арвады гәзәбли, рәнки гачмыш һалда дишләрини гычыда-гычыда онларын гаршысына чыхды. О, узунбурун, уча бойлу, дейинкән вә ачыдил бир арвад иди. О, һәтта ерини дә тәнкә кәтирир, өз әлиндә сах-

лайырды. Кобуд вә дашгәлбли Каражан кәнч олмасына бахмајараг, тәсәррүфатда да чох хәсис иди. Такежана бундан даһа яхшы тай тапмаг олмазды. Одур ки, онлар чох тез варланмышдылар. Һәмин бу Каражан Улжанын әлиачыглығыны бәјәнмәјәрәк, исрар этмишди ки, Такежан Бөйүк эвдән айрылсын. Абайын эһали арасында газандығы шан-шөһрәт дә яшча ондан бөйүк олан Такежаны тамамилә кәлкәдә бурахмышды. Бу да Каражаны өзүндән чыхарырды: о, кичик гайнына бәрк һәсәд апарырды.

Абай өз кәлинләрини яхшы таныйырды. О, һәтта Каражанын ону гаршыламасына бахмаяраг, һал-әһвал да тутмады, һәдәләйичи бир тәрздә аты бирбаш, кечә Жумагулун үстүнә сүрдүйү кими, Каражанын үстүнә сүрду вә дәрһал сөзә башлады.

— Эшитмишәм ки, сәнин әрин мәндән шикайәтә кетмишдир. Өз тагсырым үчүн мән өзүм чаваб верәчәйәм, инди исә сәнә бир мүһүм иш тапшырмаг үчүн кәлмишәм. Мәним дейәчәкләримә дүрүст әмәл этмәлисән.

— Нә иш?

— Сизин яхынлығынызда ерләшән ауллар чүтдән мәһв олурлар. Бу гоһумлар һәмишә сизин үчүн от бичир, гую газыр, мал-гаранызы отарыр, сизин үчүн ишләйирдиләр. Инди онлар фәлакәтдәдирләр, сиз дә онлара көмәк этмәлисиниз. Биз онларын сүрүләринә отлаг вермишик. Онларын гышлаглары узагдадыр, һәм дә һәр ян донмушдур, биз адамлары едиздирмәйи өһдәмизә көтүрмүшүк. Сизин пайыныза чәми дөрд аулдан ийирми нәфәр дүшмүшдүр. Онлара күндә бир дәфә исти хөрәк вер!

— Ой, сән нә данышырсан, мәним әзизим! Биз өзүмүз емәйә бир шей тапмырыг!

— Ялан данышма! Лап бу яхынларда сәнә карванла үч кисә ун кәтирмишләр, сәнин өзүнүн дә беш долу кисә буғдан вар! Сиздә олан әтә исә һеч әл дә дәйилмәйибдир... Сәнә сөз дейирәм, зарафат этмирәм! Варыныздан һеч олмазса чүз'и бир һиссәсини ачлара верин! Инад көстәрсән, сонра мәндән инчимә!

— Э, сәнин дедийинә көрә, бизим өзүмүз дә ачлыг чәкмәлийик?

Абай гызышды.

— Истәсәниз лап ерә батын!.. Анчаг вермәмәйә бир чүр'әт эдин! Мән һәр ахшам өзүм буну йохлаячағам! Гулаг асмасан — өзүндән күс! Нә гәдәр ки, мән бурадаям, сәни итаәтә кәтирмәк үчүн кифайәт гәдәр күчүм вардыр! Мән сәни мәчбур эдәрәм, биабырчылыгла мәчбур эдәрәм. Баша дүшдүнмү?

Абай сусду вә дүз онун көзүнүн ичинә бахды. Абайын әли гамчыя тәрәф узанды. Каражан буну көрду вә даһа мүбаһисә этмәди.

Һәлә кечә Абай Даркембайы вә онун достларыны кечәләмәк үчүн Такежанын аулуна көндәрмишди. Абай онлары чағырды вә енә гәзәблә Каражанын үзүнә бахды.

— Будур, Даркембай! О сәнин аулунда единздирилмәли олан адамлары бурая кәтирәчәкдир. Тәкчә өзүн дейил, һамыны мәчбур эт, гой бүтүн аул гонагпәрәстлик көстәрсин!

Абай Даркембая тәрәф дөнду:

— Сән нийә адахлы кими даянмышсан? Ачизлик эләмә, эшидирсәнми? Ишдән кәлән кими хөрәк тәләб эт! Вермәсәләр вә я ләнкитсәләр, дәрһал мәним яныма кәл! Өрт-басдыр этсән, сән Даркембай дейилсән, арвадсан! Баша дүшдүнмү?

Абай бу сөзләри дейиб атыны чапды.

Абай вә Ербол бүтүн күнү әлләшә-әлләшә дурмушдулар. Жидебая онлар анчаг ахшам чағы гайытдылар. Аналарынын янында онлары Такежан вә гоча Жумабай көзләйирди. Такежан һәлә кечә икән Кунанбайын янына кетмиш вә инди онун әмрини кәтирмишди.

Улжан Абайы Бөйүк эвә чағырды. Орая кедәркән Абай һәр тәрәфдә — эвләрин әтрафында, амбарларда вә мәтбәхләрдә гейри-ади һазырлыг апарылдығыны көрду. Һәр ердә газанлар гайнайыр, исти хөрәк һазырланырды. Үч ердә ағач һәвәнк гоюлмуш вә арвадлар буғда дөйүрдүләр. Көрүнүр, Улжанын өзү дә ачлара көмәк этмәйә башламышды.

Биринчи нөвбә, йә'ни ийирми нәфәр исти хөрәк емәкдә иди. Абай онлары утандырмаг истәмәди, бирбаш Бөйүк эвә тәрәф йөнәлди.

О, гоча Жумабая салам верди, һалыны хәбәр алды. Такежанын үзүнә дә бахмады. Ган гардашлары чох союг көрүшдүләр. Жумабай атасынын саламыны она етирди.

Көрүнүр, кечә Такежан гәзәбиндән бүтүн мәсәләләри арашдырмамышды: о, атасына ялныз Даркембайла Жуматулун әһвалатыны данышмышды. Бу күн сәһәрдән бүтүн әтраф ауллардакы йохсулларын арасы кәсилмәз ахынла онун өтлагларына тәрәф кәлмәси һаггында исә Кунанбай һәлә һеч бир шей билмирди. Тәкчә Даркембайын онун торпағында көрүнмәсини ағласығмаз бир һадисә һесаб эдән Такежан белә бир мисли көрүнмәмиш һаясызлығы һеч фикринә дә кәтирә билмәзди. Баш верән һадисәләри эшитдикдә о, тамамилә өзүндән чыхды.

Жумабай хәбәр верди ки, Кунанбай онун торпағында Даркембая мәскән верилмәсини дүзкүн һесаб этмир. «Лайиг олмаян адама яхшылыг этмәк, пис нәтичә верәр. Вахтилә

Даркембай мәним башыма күллә вурмаг истәйирди. Гой о һәлә севинсин ки, мән ону раһат бурахмышам. Абай яхшылыг этмәк истәйирсә, гой бу чүр әчлафлара дейил, достлара ярдым этсин. Гой ону кери гайтарсын». Атанын әмри беләдир.

Абай әмрә табе олмады, о, һәтта өзүнү доғрултмаға да чалышмады.

— Мәним атам дейир ки, о, диндар мүсәлмандыр, һамыя яхшылыг арзу эдир. Мө'мин адамын биринчи яхшылығы ачлыг чәкәнләрә көмәк этмәкдир. Мән артыг, халга сөз вермишәм. Мән онлары едиздирәчәйәм. Гой атам буну өзбашыналыг һесаб этмәсин, о бунун үчүн гой мәнә хейир-дуа версин! — дейә о, гәт'и чаваб верди.

Такежан, ичәрисиндә гайнаян гейзини онсуз да зорла сахлайырды. Инди исә о, партлады вә Абая гәзәбләнди.

— Мадамки сән беләә мө'минсән, башына чалма гой, Даркембай үчүн кушир[1] йығ!

— Лазым кәләрсә, кушир дә йығачағам. Халг фәлакәт ичәрисиндәдир, мән өзүмү белә гурбан вермәйә һазырам.

— Инди ки, беләдир бойнуна торба сал, дилән!

— Диләнмәйә кетмәздән әввәл мән өзүмдә вә сәндә нә варса, һамысыны халга верәчәйәм!

— Сән онсуз да һамысыны вермишсән! Сән тәкчә Даркембайы дейил, һамыны отлаға бурахмышсан!.. Өзүнүн элибош галачағын һәлә сәнин үчүн аз имиш, сән бизи дә эһтияча мәһкум эдирсән! Олсун, бизи дә ифласа уғрат, өз аналарыны да ачындан өлдүр!

Абай көзләрини гардашына бәрәлтди.

— Мәним аналарымдан никаран галма, эшидирсәнми? Мәним аналарым — сәнин хәсис арвадын кими дешийә сохулан дағ сичаны дейилләр! Онлар әлләриндә нә варса һамысыны бөлүшдүрмәйи бачарырлар, бүтүн халгла бирликдә эһтияча мә'руз галсалар да, буна һейфсиләнмәзләр! Мән бүтүн бу ишләри онларын тапшырығы илә этмишәм. Аналарын гайғысына галма!

Элә бил, ата өз оғлуна нәсиһәт верирди, Абайын сөзләри әмр кими сәсләнирди. Такежан мүбаһисә этмәк истәйирди ки, Улжан сөһбәтә гарышды:

— Әл чәк! Нә гәдәр дейишдин етәр! — дейә о, Такежанын сөзүнү ағзында гоюб Жумабая тәрәф дөндү:

— Кери гайыдын. Сиз кәләнәдәк Абай ачлыг чәкәнләрин һамысыны чағырмышдыр. Биз әлимиздә нә варса, һамысыны онларла бөлүшдүрәчәйик. Һәләлик биз эһтияч һисс этмирик.

---

[1] Кушир — мәһсулун руһаниләр үчүн айрылан онда бир һиссәси.

Гой Кунекен биздән никаран олмасын, биз өз пайымызы адамлара күзәшт эдирик. Гой о, оғлуну биабыр этмәсин вә өз сөзүнү дәйишмәйә ону мәҹбур этмәсин!

Такежан даһа мүбаһисә этмәди, лакин дахилән өз дедийиндән дә әл чәкмәди. О, кери чеврилиб папағыны башына гойду, кетмәйә һазырлашды. Онун гәзәбләндийини көрдүкдә Улжан бәркдән деди:

— Эй, гулаг ас, Каражана де, гой гудурмасын, аҹ гоһумлары лазыми кими едиртсин! О өз чеһизини пайламыр! Гой ағлыны башына топласын, этрафына нәзәр салсын!

Такежан вә гоча Жумабай чыхыб кетдиләр.

Онлар бүтүн отлаглара нәзәр салдылар, Абайын арада ерләшдирдийи ауллары вә мал-гаранын мигдарыны дөнә-дөнә сайдылар вә енидән Карашокийә тәрәф йолландылар.

Кунанбай онлары диггәтлә динләди вә өзбашыналыға йол вермиш Абая вә онун аналарына гәзәбләнди. Доғрудан да, Абайын бу рәфтары сүбут эдирди ки, о, һәддини ашмыш, һеч кәслә дә һесаблашмыр.

Эртәси күн Жакип Жидебая кәлди вә Кунанбайын ени саламыны Абая етирди.

Кунанбай өз гардашы Жакипи ялныз чох мүһүм тапшырыгла бир ерә көндәрәрди. Икинҹи дәфә атанын әмрини Жакипин кәтирмәси чох әламәтдар иди. Кунанбайын гоһумлары саламларын кимлә көндәрилмәсиндән онларын нә гәдәр мүһүм олдуғуну баша дүшүрдүләр, һәркаһ биринин ирадәсини гырмаг вә бир шей алмаг лазым кәлирдисә, о, гасидләрдән Карабасла Камысбайы көндәрирди; «Она де, она билдир» тапшырығы илә Жумабай кими адамлар кедәрдиләр; бә'зән бу ҹүр саламларла Абай вә я Кудайберды көндәрилирди; «Горхут, лазыми кими данла» тапшырығы илә мүтләг Майбасар кедәрди; «Баша сал вә дилә тут!» — бу ҹүр тапшырыг һәм дә ялныз бүтөв гәбиләләрә аид олан бөйүк ишләр исә Жакипә тапшырылырды. Иш фөвгәл'адә олуб, бир нечә гәбиләнин мүбаһисәли мәсәләләрини эһатә этдикдә исә Каратай васитәчи кедәрди.

Жакипи көрдүкдә Абай баша дүшдү ки, Карашокидән кәлән әмрләр пилләпилләлә галхыр, даһа эһәмиййәтли олур. Дахилдән о, һазырлашмышды. Лагейд, гаш-габаглы, тәмкинли бир һалда о, Жакипин үзүнә дә бахмады, ялныз бөйрүнү она тәрәф чевириб, динмәзҹә гулаг асды.

Кунанбайын әмрини вермәздән әввәл Жакип бир нечә дәлил кәтирди. О өз адындан данышырды, лакин бу сөзләрин көкүнүн һарадан кәлдийини Абай билирди, — о өз атасынын саламларынын кизли мә'насыны баша дүшмәйи өйрәнмишди.

Жакипин дедийинә көрә, элә ишләр вардыр ки, ону әввәлчә ата башламалыдыр, оғуллар исә ялныз она көмәк эдә биләрләр. Буну баша дүшмәк лазымдыр. Атанын хейирхаһ һәрәкәтләри оғлу үчүн шәрәфдир, лакин өзбашыналыг, атанын ирадәсинә диггәтсизлик, мүстәгил олмаға инадла чан атмаг оғула шөһрәт газандырмаз.

Бу сөзләр Абая тә'сир этмәди. Ахы, оғулларына көмәк эдән аталар аздырмы? Онлар оғулларына һөрмәт вә иззәт газандырмаг үчүн әлләриндән кәләни этмирләрми? О бу фикрини учадан деди:

— Элә аталар да вардыр ки, оғулларыны өз арзуларынын, ниййәтләринин вә ирадәләринин ағырлығы алтында әзмирләр...

Жакип сөзүндә давам этди: әкәр өз торпағына бурахмаг вә көмәк этмәк лазымса, буну чохлу сүрүләри олан вә мүвәггәти чәтинлийә дүшән варлы ауллар үчүн этмәк лазымдыр. Бир вахт кәләр ки, онлар да сәнә көмәк эдә биләрләр. Абайын мүдафиә этдийи бу адамлар кимләрдир? Онларын һамысыны бир ерә топласан, мүвәггәти бир ат вә я дәвә дә верә билмәзләр. Атанын рә'йи беләдир. Жумабай да бу барәдә биринчи саламда Абая хатырлатмышды.

Лакин бу чүр дәлилләр Абайы инандырмады. Жакипин дедикләри, — ярдым дейил, достларын вә я гудаларын бир-биринә гаршылыглы борч вериб, борч алмасыдыр. Абай сүбут кәтирир, э'тираз эдирди вә һеч бир күзәштә кетмирди.

— Мәкәр торпағын вә мал-гаранын саһиби сәнсән? — дейә Жакип сорушду. Мәкәр бүтүн бунлар сәнин әмәйинлә газанылмышдыр? Йохса, сән атанын бүтүн газандыгларыны вә топладыгларыны өзбашына һечә чыхартмаға һазырлашырсан? Сабаһ сәнин дә, Такежанын да бүтүн мал-гарасы амансыз чүтә дүчар ола биләр. Будур, сәнин аналарын гаршында даянмышлар, һеч олмазса онларын күзәраны һаггында дүшүнмүшсәнми?

Бу да бир шей дейилди. Лакин Такежана дейилмәли сөзләри Жакипә демәк мүнасиб олмазды.

— Сиз һаглысыныз! Мән, эһтимал ки, өз аналарымын чөрәйини дағыдырам! — дейә Абай истеһза илә чаваб верди вә Зәринин үзүнә бахды: — Анчаг, будур, анам отурмушдур, о ялныз мәним анам дейил, сизин дә, атамын да анасыдыр. Бах, бүтүн вар-йохумузун әсл саһиби одур. Демәли, бизим һамымыз она итаәт этмәлийик. Көрәк о нә дейир? Өзүнүз онун ағзындан чыхан сөзләрә гулаг асын!

Абай буну дейиб, нәнәйә лап яхын отурду.

Гоча Зәри бу илләр әрзиндә лап гурумушду. Онун үзүндә дәрин гырышыглар шырым салмышды. Абайын она тәрәф

әйилдийини көрдүкдә гары гулағыны она тутду. Нәвәси бүтүн әһвалаты учадан данышды. О, гысача, лакин айдын данышыб билдирди ки, ялныз нәнәнин өзүндән әмр көзләйирләр.

Зәри гаш-габағыны саллады вә Жакипә тәрәф дөндү:

— Мәним оғлума салам етир. Мәним өмрүм гуртармаг үзрәдир. Доғруданмы мән гоһумларымын юрдсуз вә ач мәһв олмасынын шаһиди олачағам? Доғруданмы мән көмәксиз етим ушагларын вә дул арвадларын ахытдыглары көз яшларыны көрмәли олачағам?.. Мән өлән заман оғлум өз анасынын ясына кәләнләри едиздирмәли олачагдыр, йохса йох? Бах, гой мүдафиәсиз йохсуллары инди говмасын, гой белә һесаб этсин ки, инди мәним үчүн эһсан верир...

Зәринин сөзләриндән сонра Жакип элә бил тәләйә дүшдү. О нә чаваб верәчәйини билмәди. Бүтүн бунларын нәнәдә ағыр фикирләр оятдығыны көрдүкдә Абай өзүндән чыхды.

— Әкәр сиз доғрудан да, анамыза үрәкдән янырсынызса, ону өлүм һаггында данышмаға вадар этмәйин! Мән сығыначаг вердийимиз адамларын говулмасына ичазә вермәрәм! — дейә о, гәт'и сурәтдә билдирди.

Жакип Зәрийә сөз гайтармаға чүр'әт этмәди, лакин ахырда гардашы оғлуну бәрк утандырмағы гәт этди.

— Сән нә данышырсан? Доғруданмы сән бу чүр һаясызлыг эдәрсән? Сәнин сөзләринин һарая апарыб чыхартдығы мәним хошума кәлмир!

Абай һәлә дә сакитләшә билмирди.

— Сизә буну изаһ этмәк лазым ,дейилдир. Сиз онсуз да мәни баша дүшдүнүз. Бурадакылар сүдәмәр ушаг дейилләр! Мадамки орада ени сәадәтдән зөвг алырлар, гой бизә дә өз истәдийимиз кими раһат яшамаға имкан версинләр!

Бүтүн өмрүндә Жакип Иркизбайда Кунанбайы бу чүр бәрк мәзәммәт этмәйә чүр'әт эдән адама раст кәлмәмишди.

— Бәсдир, мәним әзизим! Даһа данышма! Бүтүн бунлары мән сәнин атана нечә чатдыра биләрәм? Һеч бир заман унутмаячағам ки, һамыны ләрзәйә кәтирән ән дәһшәтли сөзләри мән сәндән эшитдим! — Буну дейиб Жакип ериндән сычрады.

Абайын сөзләринин айры мә'насы вар иди. О бу гыш Кунанбайын этдийи ағылсыз һәрәкәти енидән хатырладырды.

Жакип сон элчи олду. Даһа Карашокидән һеч кәс кәлмәди. Башга бир шәраитдә данышыглар айры нәтичә верә биләрди, лакин ишин бу чүр яхшылыгла гуртармасына сәбәб мәһз Кунанбайын көзләнилмәз бир һәрәкәти иди.

Артыг ики ай иди ки, Улжан вә онун этрафындакылар Кунанбайдан инчимиш вә ондан күсмүшдүләр. Яшынын чохлуғуна, алтмышдан артыг олмасына бахмаяраг, бу гыш Кунанбай чаван бир токала эвләнмишди. Улжан вә Айгыз

Жидебайда, байбише Кунке исә Карашокидә яшайырды. Кунанбай даһа бир арвад, он едди яшлы Нурханымы алмышды. Белә чаван бир гызла евләнмәк нийјәтини о өз адамларындан һеч биринә демәмишди. Данышыглардан ялныз Каратай хәбәрдар иди.

Кечән яй Каратайын арвады өлмүшдү. Бир дәфә онунла көрүшәркән Кунанбай ондан сорушмушду.

— Евләнмәк фикриндә дейилсән? Нә үчүн арвад алмаясан?

Мә'лум олмушду ки, Каратай артыг бу барәдә фикирләшмишдир.

— Әһ, Кунан чан, даһа арвад мәним нәйимә лазымдыр, даһа мән өзүм дә арвад олмушам.

Кунанбай разылашмамышды.

— Һеч дә белә дейилдир, Каратай, — дейә о, е'тираз етмишди. — Нә гәдәр ки, сән чавансан, өзкәнин көзәл гадынлары да сәниндир. Гочалыгда исә белә бир көзәл өз янында олса яхшыдыр.

Беләликлә о, Каратайы евләндирмишди. Лакин Каратай өз тоюнун биринчи күнү Кунанбайдан әл чәкмәмишди:

— Һәркаһ сән сәмими данышырсанса, өзүн дә евлән. Сән мәним раһатлығымдан данышырдын, о сәнә дә лазымдыр. Арвадларынын һамысы ушагларла вә өзләри илә мәшғулдур. Сәнә ялныз сәнин гайғына гала биләчәк чаван бир вүчуд лазымдыр!

Узун мүшавирәләрдән сонра онлар кәлин сечдиләр. Бу, Нурханым иди.

Нурханым Һачы Бердыхочанын гызы иди. Онлар Тобыкты гәбиләсиндән дейилдиләр. Бердыхоча Сыбан гәбиләсиндә яшайырды. О лап бу яхынларда Түркүстандан орая кәлмишди. Кунанбай вә Каратайла о яхшы мүнасибәтдә иди. Мүгәддәс китаблары билмәкдә, гур'анын айәләрини изаһ етмәкдә о чох маһир иди. Буна көрә дә Кунанбайын хошуна кәлирди. Чох заман Кунанбай бүтүн кечәләри онунла кечирәрди.

Нурханым һәлә нишанланмамышды. Чаван олмасына бахмаяраг о, еткин, учабой, көзәл, чазибәдар бир гыз иди. Инчә вә хош сифәти, көй рәнкә чалан гара сачлары вар иди. Бир гәдәр шишкин гара көзләриндән ағыл вә еһтирас яғырды.

Каратайын мәсләһәти илә Кунанбай Нурханымы нишанламағы гәрара алды вә Бердыхочанын янына елчи көндәрди. Һачынын нәслиндә чохарвадлылыг йох иди, она көрә дә әввәлчә о, дәһшәтә кәлди. Нурханым онун сон гызы иди, о, гызынын бүтүн дәчәллийини гәбул едир вә ону чох севирди. Кунанбайын саламыны ешитдикдә, гоча гызышараг донгулданды:

— Мәкәр мән өз баламы гоча Кунанбая верәрәмми?

Лакин һачынын оғуллары Кунанбайла гоһум олмаг истәмәрәк аталары илә разылашмадылар, онлар гочаны сыхышдырыб, үч күн ичәрисиндә өз дедикләринә наил олдулар. Кунанбай Бердыхочанын разы олдуғуну билән кими она башлыг көндәрди вә беләликлә элә һәмин гыш Нурханыма эвләнди.

Улжан вә Айгыз онун эвләндийини Кункенин гәсдән онларын янына көндәрдийи адамдан өйрәндиләр. Улжан гысганчлыгдан чох узаг иди, инди онун дөрд бөйүк оғлу, нәвәләри вар иди, о өзүнә һаким олмағы адәт этмишди. О, санки Кунанбайы өзүнә әр һесаб этмирди. Кунанбай ялныз онун оғулларынын атасы, онунла узун өмүр сүрмүш яхын бир адам, илләр узуну үмуми изтираблара дөзән бир адам иди. Онун бүтүн галан һиссләри өлмүшдү.

Буна бахмаяраг, о енә дә Кунанбайын енидән эвләнмәйинин әлейһинә иди. О, Жумабайы янына чағырыб она демишди:

— Әкәр о, өмрүндә бир дәфә дә олсун бизим мәсләһәтимизә гулаг асмаг истәйирсә, эвләнмәсин: деди-году башланачагдыр. Гой өз ушагларындан утансын.

Улжан бу ени хәбәри Абая да данышмышды. Абай бу хәбәрдән нифрәт эдиб гәзәблә дүшүнмүшдү: «О истәйир ки, она бир ата кими даһа һөрмәт этмәсинләр, өзү бизи узаглашдырыр... Нә үчүн о бүтүн яхын адамлары илә — нәнә илә, садиг һәят йолдашы илә — Абайын анасы илә һесаблашмаг истәмир?.. Йохса, о бизим һамымыздан кичик ени бир ананын кәлмәсиндән бизим утаначағымызы баша дүшмүр?» Бүтүн бунлары Улжана сөйләмәдән о, ялныз буну билдирмишди ки, атасынын һәрәкәтләрини бәйәнә билмәз. Сонра Улжана мәсләһәт көрмүшдү ки, атасына Жумабайла белә бир чаваб көндәрсин: «Мадамки о бизи адам еринә гоймур, гой атылдығы газанда өзү тәкчә янсын, анчаг буну билсин ки, бизи утандырмышдыр».

Улжанын чавабыны эшитдикдә Кунанбай Кункенин янына кетмишди. О, мәһарәтлә Кункейә яхынлашмышды.

— Гой онлар ағылсызлыг этсинләр, сән гошулма... Өзүн фикирләш вә мәнимлә бир ол!

Хырда, шәхси мүлаһизәләр Кункейә хас олан бир чәһәт иди. Улжанын ушағы чох иди, онун Зәри кими бир гаһмары да вар иди. Буна көрә дә Кунанбайла Улжанын арасында наразылыг олмасы Кунке үчүн әлверишли иди. Гоһумларын чохунун һәмишә Улжанын этрафына топланмасы, онун эвинин һәмишә һәр шейлә долу олмасы да Кункени хүсусилә гәзәбләндирирди. «Нәһайәт, сай э'тибарилә онлар үстүн кәләчәк вә мирас онлара галачагдыр» — дейә о, дүшүнүр вә һә-

мишә Улжана һәсәд апарырды. Кунанбайын нийјәти бүтүн аиләнин һәјатында бөјүк бир һадисә иди, онлар бундан истифадә етмәли идиләр. Кунке әввәлчә онунла разылашмаг истәмәмишди, буна бахмајараг о, көзләјиб Улжанын фикрини билмәјин гәрара алмышды. Һәркаһ Улжан разылыг версә, Кунке инад көстәрәчәкди, чүнки онун вәзијјәти әлверишли олмазды, о һәтта әриндән јардым да ала билмәзди... Буна көрә дә Кунке һијлә ишләдиб бүтүн мәсәләләри Улжана ачыг билдирмишди. Орадан көзләдији чаваб кәлмишди: Бөјүк аул нәинки разылашмыр, һәтта Кунанбајы бәрк писләјирди дә. Белә олдугда Кунке әринин көзүндә Улжаны ләкәләмәјә башламыш, өзү исә әринин тәрәфини сахламышды. О өзүнү елә көстәрирди ки, куја чох ағыллы арвaддыр. Кунанбајы јахшы баша дүшүр вә онун һәрәкәтини бәјәнир.

О, гејдкешликлә демишди:

— Нурханымы бирбаш мәним јаныма кәтир, гој мәним јанымда галсын. Улжан она күн вермәз!..

Һәр шеј онун истәдији кими олмушду: Кунанбај Нурханымы Карашокијә кәтирмишди. Бунун әвәзиндә, ики ајда бир дәфә дә олсун о, Жидебаја кетмәмишди, Жакип вә Жумабај Абајла данышыг апармаг үчүн онун јанындан Жидебаја кетдикләри заман да Кунанбај һәлә өз Бөјүк аулу илә күсүлү иди.

Жакиплә апарылан данышыг Абајын онсуз да ағрыјан јараларынын үстүнү ачмышды. О, сакит даныша билмирди, онун зәрбәләри көзләнилмәдән дүз һәдәфә дәјмишди. Халгын ағыр вәзијјәти мәсәләни даһа да кәскинләшдирмишди. Ики ағыр дәрд бир-биринә гарышыб ата илә оғулун бу тоггушмасына сәбәб олмушду.

Чәми он беш күн кәлиб кечди, лакин бу он беш күн ајлара бәрабәр иди. Гышын белә аз давам едән сон дөврү адамлары ағыр чүтдән гачыб горунмаға мәчбур етди. Апрелин илк күнләри хүсусилә ағыр кечди. Апрел илк јашыл отларын чыхдығы ај һесаб олунурду. Көрүнмәмиш сојуг вә боранла башланан бу ај халгы гәфилдән јахалады вә амансыз фәлакәтләр төрәтди. Бу күнләр халгын хатирәсиндә «апрел чүтү» вә ја «сон гар чүтү» ады илә нәгш олду. Илин бу вахтында һеч заман белә галын гар јағмамышды.

Зәрәр чәкәнләрин сүрүләри он беш күн Кунанбајын отлагларында галды. Һава дәјишилди, исти чәнуб јели әсмәјә башлады. Баһар күләкләри вахтындан бир ај габаг әсмәјә башламышды, халг буну шадлыгла, јазын хош бир мүждәси кими гаршыламаға һазырлашырды. Баһар бу дәфә адамлары сон гыш күнләринин јалныз әзијјәтиндән хилас едирди.

Кунанбајын исрарла вердији әмрләри рәдд етдикдән сонра Абај вә Улжан ачлыг чәкәнләрин вә онларын сүрүләринин

саламат галмасы гайғысына галдылар. Абай бүтүн күнләри ат үстүндән дүшмүрдү. О, бәрк сыныхмышды. Күләк онун үзүнү гаралтмышды.

Лакин онун әмәйи вә эзийәти бош кечмәмишди: әлли аулун мал-гарасы чүтдән хилас эдилмишди.

2

Илк яз күләкләри әсән кими гарлар тезликлә эримәйә башлады. Тәкчә тәпәләр дейил, дәрәләрдән дә гар чәкилди; тарлалар гапгара гаралды. Санки гар узун заман ерләрдә ятыб галдығындан утанараг һарая исә көчүб кетмәйә тәләсирди. Халгын дедийи кими «ерин ағушу ачылан күнләр» башланды. Күнәш өз ишинә башлады. Көй үзүндә сачаг-сачаг ағ яз булутлары үзмәйә башлады.

Жидебайда сығыначаг тапмыш ауллары әһалиси өз гышлагларына дағылышмаға башладылар. Онлар хилас олдуглары үчүн Зәрийә вә Улжана тәшәккүр этмәйә сөз тапмырдылар.

Ауллар кетдикдән сонра Улжан хәбәр верди ки, онун гыш үчүн сахладығы әт эһтияты гуртармышдыр. Һәмин күн гоча чобан Сатай бу дөврдә гоюн сүрүләриндәки иткини һесаблады: бу он беш күндә чәми ики йүз баш гоюн тәләф олмушду.

Жидебай вә Мусакул саһибләринин үч аулундан ялныз Зәринин Бөйүк аулу белә иткийә мә'руз галмышды. Такежанын бир гоюнунун да бурну ганамамышды. О, бүтүн сүрүләрини яя саламат чыхартмышды.

Чүтүн күчүнү ялныз аул яхынлығында отлаян мал-гаранын сайына көрә дейил, илк истиләр башланан кими гышлагдан гайыдан ат илхыларынын сайына көрә дә тә'йин эдирләр. Сәрт гышын бүтүн фәлакәти атлара да тә'сир эдир.

Кунанбайын арыглайыб тагәтдән дүшмүш илхылары Жидебая зорла кәлиб чыхды. Атларын көркәми дәһшәтли иди. Ән мөһкәм дайчалар вә мадянлар бир дәри, бир сүмүк олмушду. Онларын түкләри узанмыш, пыртлашыг-пыртлашыг олмуш; аяглары, топуглары шишиб дүйүн бағламышды. Илхыда бир баш да дайча галмамышды, ялныз мөһкәм атлар саламат галмышды.

Тобыктынын һәдсиз-һесабсыз илхыларындан ялныз Кунанбайын илхылары, үмумиййәтлә иркизбайларын атлары, бирдә ки, Байдалы, Суюндик вә Байсалын илхылары саламат галмышды. Лакин онлар да гышлаға аягларыны зорла чәкәчәкә кәлирдиләр. Бу чанлы скелетләр гатары санки ахирәт күнүнү хәбәр верирди: ахирәт күнү өлүләр о дүняда узун-узады әзаб чәкдикдән сонра аяға галхачаг вә өз кәфәнләринә

бүрүнәрәк зәиф аяглары үстүндә зорла дура-дура әбәди һәята гайыдачаглар (Абая мәдрәсәдә белә баша салмышдылар). Кери гайыдан бу илхылар да һәмин гайда илә кәлмәкдә идиләр.

Кунанбай, Байсал вә онларын яхын адамлары өз мал-гараларыны хилас этмәк үчүн элләриндән кәләни этмишдиләр: онлар кичик гәбиләләрин торпагларындан истифадә этмиш, гар басмыш ерләрдән илхылары чыхармыш, бир отлагдан дикәринә кечмишдиләр. Башгаларына нисбәтән онлар фәлакәтдән асан гуртармышдылар. Доғрудур, онларын атлары да арыгламышды, анҹаг һәр һалда саламат галмышды. Гыш кечмишди... Арыг атлар яваш-яваш көкәлмәйә башламышды.

Әкәр башга гәбиләләр дә өз мал-гараларыны фәлакәтдән бу ҹүр гуртара билсәйдиләр, онлар, йәгин, белә һесаб эдәрдиләр ки, ҹүт онлара тохунмамышдыр. Лакин чохларынын илхылары тамамилә гырылмышды. Торгай, Жуантаяк, Топай, Жикитек вә Бокенши гәбиләләриндә пайызда гыш отлағына апарылмыш һәр мин атдан етмиш-сәксән башы кери гайытмышды. Ҹүтдән атлар башга мал-гарадан даһа чох зәрәр чәкмишди.

Ауллар әлдән дүшмүшдүләр. Адамлар бир-биринин янына даһа гонаг кетмир, бир-бирилә көрүшмүр, үстләриндән гасырға кечмиш кими яшайырдылар. Һамыны ялныз бир гайғы — арыг илхыларын галыгларыны союг яз күләкләриндән хилас этмәк гайғысы үзүрдү.

Ялныз бирҹә аул атларын гайғысына галмалы олмады, бу, Жидебайда Зәринин аулу иди. Кунанбай әмр этмишди ки, гыш отлағындан гайыдан бүтүн атлары Чинкизә апарсынлар. Онларын сонракы гайғысына галмаг вәзифәсини дә о өз үзәринә көтүрмүшдү.

Истиләр дүшдү, яз отлары галхды. Жидебайда үст-үстә төкүлән лешләр ийләнмәйә вә һаваны зәһәрләмәйә башлады, йолухуҹу хәстәликләр төрәйәҹәйи горхусу әмәлә кәлди. Буна көрә дә Улжан гышлағы тәрк эдиб, алачыглара көчмәйи гәрара алды.

О күнүн сәһәри йығышмаға һазырлашмалы идиләр, лакин һәмин күнүн ахшамы Зәри гәфилдән хәстәләнди.

Гоҹа ананын хәстәлийи элә биринҹи саатдан ағырлашды. Зәри әввәлҹә яваш-яваш зарыйыр, зорла нәфәс алырды, эртәси күн о гәдәр тагәтдән дүшдү ки, ятагда чеврилә дә билмәди. Бундан горхан Абай вә Улжан онун янындан бир аддым белә кетмирдиләр. Она өзләри хидмәт эдир, су верир, ятағыны дүзәлдир вә кәнар адамлары онун янына үрәксиз бурахырдылар ки, артыг кәлиш-кедиш ону үзмәсин. О бири кеҹә Улжан гайынанасынын сағалаҹағындан үмидини кәсди.

О, Абая һеч бир сөз демәдән Карашокийә адам көндәрди. Бүтүн кечәни нә кәлин, нә дә нәвә гоча ананын янында көзләрини дә юммадылар. Сәһәрә яхын Зәри сөнүк көзләри илә сон дәфә онларын үзүнә бахды. О, көзләрини ачан заман Абайын гәлбиндә үмид гығылчымлары оянды. О, көзүнү нәнәсинин үзүнә зилләди. Хәстә нә исә бир сөз демәйә чалышырды. Абай ону баша дүшмәди, лакин онун бир һәрәкәти белә Улжанын нәзәриндән гачмады: һәр икиси өлмәкдә олан гарыя тәрәф әйилди, Зәри нә исә гарышыг сөзләр пычылдады.

Онун күчү түкәнмишдисә дә, зеһни ачыг иди. Ялныз сәси һеч эшидилмирди.

— Һәятымда... Мән сизин үчүн... яхшы тимсал... ола билдимми?.. Нә гәдәр ки, гулағым эшидирди... сизә нәсиһәт вермәйи бачардыммы?.. Мән нә эдә биләрәм?.. Инди мән нә эдә биләрәм?.. Сиз мәндән... Бу саат... нә көзләйирсиниз... Гүввәдән тамамилә дүшдүйүм заман... Мәндән нә көзләйирсиниз?.. Мәнә тәрәф әйилмишсиниз... Мәндән нә көзләйирсиниз?..

О, чәтинликлә данышырды. Һәр бир кәлмәни сөйләмәк онун үчүн ағыр бир әзаб олурду.

Ону йормаг олмазды. Ҹаваб вермәк ерсиз иди. Абай һәр ики әлини дөшүнә гоюб, онун гаршысында әйилмишди. Бу сөзсүз һәрәкәтдә о санки дейирди: «Гәлбимдәки ән яхшы, ән саф нә варса, һамысы сәниндир, мүгәддәс ана!» О, гарынын әлләрини сыхды, хырда, бүрүшмүш бармагларыны өз янагларына доғру апарараг, додагларына япышдырды. Онун көзләриндән бу бармагларын үстүнә бир нечә дамчы исти көз яшы дүшдү.

Нәнә енидән пычылдады:

— Көзүмүн ишығы... Көзүм... бәбәйим...

Сонра о, Улжана тәрәф бахды вә әлавә этди:

— Өз ананы гору... Онун сөзүнә бах...

Һәят ону тәрк эдирди. Бир гәдәр сусдугдан сонра Зәри енә дилләнди:

— Нечә олса... Ахы о мәним еканә оғлумдур. Гой, о... өз әли илә... гәбримин үстүнә... бир овуч торпаг атсын.

Бу сөзләр чох ачыг вә айдын сәсләнди. Зәри сусду. Абай баша дүшдү ки, бу онун Кунанбай һаггында сон арзусудур. Улжан ялныз динмәзҹә башыны тәрпәтди: «Нараһат олмайын, һәр шейи эдәҹәйик...».

Һәлә илк шәфәгләр доғмамыш Зәринин гиймәтли һәяты сөндү.

Сәһәр ачыланадәк Улжан вә Абай һеч сәсләрини дә чыхартмадылар. Онлар Зәринин мүдрик үзүндән көзләрини

чəкмирдилəр. Онларын һəр икиси өзлəрини тəрк этмиш аналары һаггында фикрə гəрг олмушду, бу дəрин кəдəр онларын һəр икисинə ағыр əзаб верирди.

Абай өзүнү баша душəн вахтдан бəри өзүнə яхын олан адамларын өлүмүнү илк дəфə көрүрдү. Гоча нəнəнин симасыны зорла сезилəн өлүм көйəртиси бүрүмүшдү, лакин онун симасы енə дə нурани иди, чох сакит көрүнүрдү, санки өлүм өз əзабверичи əллəрини она тохундурмамышды. Зəри санки өзүнүн əн бөйүк арзуларынын фөвгүнə чатмыш, о санки нəчиб бир асудəлийə далмышды.

Күн чыхан заман гочалардан тутмуш кичик ушагларадəк һамы бурая топланды. Нəвəлəр вə кəлинлəр сəссизчə ағлашырдылар. Бүтүн эв адамлары вə гоншулар ағыр-ағыр нəфəс алырдылар. Һəмин сəһəр Гарашокидəн вə Чинкиздəн бүтүн гоһумлар ахышыб кəлдилəр. Биринчи олараг Кунанбай вə Кунке кəлди. Күнортая яхын бүтүн Иркизбай гəбилəси топланды.

Зəринин өлүмү һамы үчүн бир итки иди, лакин һеч кəс һөнкүрүб ағламырды. Мəрһуму динмəзчə кəфəнə бүрүдүлəр. Эртəси күн чүт заманы Зəридəн вə Улжандан мəскəн вə емəк алмыш олан бүтүн əлли аулун йохсуллары да дəфн мəрасиминə кəлдилəр. Гəбилəнин гоча анасыны бөйүк һөрмəтлə дəфн этдилəр.

Мəрһумун еддисинəдəк Кунанбай вə Кунке Жидебайда галдылар.

Абай чүз охумағы моллалара тапшырмады вə өзү гур'ан охумаға башлады. О, бүтүн һəфтəни охуду вə гур'аны ики дəфə баша чыхды. Бир дəфə наһар чағы Кунанбай оғлуна тəрəф дөнүб:

— Сəн нə яваш охуюрсан! — дейə ону мəзəммəт этди.

Абай чаваб вермəди. Көрүнүр, Кунанбай моллаларын гур'ан охумасыны эшитмишди, — бу гыса мүддəтдə онлар гур'аны үч-дөрд дəфə охуюб гуртарырдылар. Абай атасына һеч бир изаһат вермəди. Ахы, о да тез-тез охумағы бачарырды, лакин нəнəсини дүшүнəрəк өзү һөрмəтлə, яваш-яваш, даяна-даяна охумаға чалышырды.

Һəмин һəфтə бир дəфə оғлу илə тəк галдығы заман Улжан Зəри һаггында данышды. Абай она диггəтлə гулаг асды.

Улжанын көзлəри яшарды. О деди:

— Анамыз һəгиги нəчиблийин бир тимсалы иди. О олмасайды, мəн дə даш гəлбли, халгын эһтиячына лагейд бир инсан олараг галардым. Бизим һамымыз она борчлуюг, биз онун хатирəсини сəмими гəлбдəн яд этмəлийик.

Абай ялныз индичə көрдү ки, Улжан нə гəдəр гочалмышдыр. Санки һəят онун үзүнүн нəчиб чизкилəриндə кизли

фикирләринин вә ачы кәдәринин бүтүн ағырлығыны экс етдирирди. Абай разылыг әламәти олараг динмәзчә башыны әйди.

Бир һәфтәдән сонра, яс гуртардығы заман Кунанбай өз адамлары илә Карашокийә кетди.

Чох кечмәдән бүтүн ауллар һәмишәки кими яйлаға доғру һәрәкәт етдиләр. Лакин Абай Зәринин гырхы гуртаранадәк гур'аны ерә гоймады. О, көч карванындан кери галараг, бу дүняны тәрк етмиш көзәл вүчуд һаггында тә'сирэдичи кәдәрли маһнылар охуюрду. О, дағларда ән уча тәпәләрә галхараг дүзәнләри нәзәрдән кечирир вә маһны дейирди.

Бу маһныларда сәсләнән һүзн ону яз булуту кими бүрүйүрдү.

Ауллар ашырымдан ендикләри заман халг Абайын гаршысында бүтүн мискинлийи илә көрүндү. Онун гәлби ени дәрдлә долду. О, бөйүк, варлы ауларын нечә кичилдийини көрдү, әввәлләр сүрүләрин һамысыны тутмаян бу отлагларда инди бир йығын мал-гара галмышды. Сүрүләр чох азалмыш, бир нечә аул бирләшмишди. Сонсуз кениш отлаглар, тутгун ямачлар вә Чинкизин о тайындакы кениш яйлалар адамсыз галмышды. Һәр янда үмидсиз һәят кечирән йығын-йығын диләнчиләр зарыйырды. Абая елә кәлирди ки, онун гоча анасы Зәринин өлүмүнүн далынча башга, бөйүк бир ана — халг ағыр хәстәләнмишдир.

Зәринин гырхы кәлиб чатды. Кениш яйлагда һамынын севимлиси олан гоча аная сон һөрмәти көстәрмәк үчүн бүтүн ауллардан гоһум-гардаш ахыб бурая топланды.

Абайын фикирли вә йорғун симасы Улжаны чохдан бәри нараһат едирди. Ясдан сонра һамы дағылыб кетдийи вә онлар тәк галдығы заман о, Абая мурачиәт етди:

— Сәни ағыр фикирләр тамамилә үзмүшдүр, мәним оғлум... Мәкәр нечә арыгладығыны өзүн билмирсән? Кәнчликдә бу гәдәр дәрдә гапылмаг олмаз. Фикирдән әл чәк! Өзүнү елә ал. Ерболу чағыр, атыны мин, ауллары кәз. Евләнмәк лазымдыр...

Ербол кәлди. О, Абая Суюндикин оғлу Асылбәйдән салам кәтирмишди. Асылбәй ону бөйүк һөрмәтлә янына гонаг чағырырды. «Гоча анасы өлдүйү вахтдан бәри о, һеч бир ерә чыхмамышдыр, гой бизә гонаг кәлсин» — дейә о, Абайдан хаһиш едирди.

Габагларда олдуғу кими, енә дә аул Жанибекдә иди. Абай өз досту илә бирликдә орая кәлдийи заман Асылбәй вә Адилбәй онлары гаршыламаға чыхдылар. Гонаглар әввәлчә Бөйүк алачыға кириб бөйүкләрә салам вердиләр.

Суюндик ону күләр үзлә гаршылады. Он күн бундан әввәл о өз байбишеси илә бирликдә Зәрийә дуа охумушду. Улжанын вә аиләнин һалыны хәбәр алдыгдан сонра о, гонагларны гәбул этмәк үчүн Асылбәйин алачығыны һазырламағы әмр этмишди ки, кәнчләр вахтларыны сәрбәст кечирсинләр, гочалардан утанмасынлар.

Чаванлар алачығы онсуз да һазыр иди. Абай орая тәрәф йөнәлди. Йолда вә алачығын өзүндә һамы ону фәрәһлә гаршылайырды — һисс олунурду ки, ону яхшы гаршыламаға чалышырлар. Асылбәйин арвады Карашаш хүсусилә сә'й көстәрирди. Тәсадүфән бурада олан Даркембай да Абайы Суюндикин оғуллары илә бирликдә гаршылады. О, Зәринин хатирәсини мүгәддәс тутур, онун барәсиндә чох бөйүк бир һөрмәтлә данышырды. Абайын ушагларынын адлары онун ядында иди. О, әзиз гонағын янындан кетмәйәрәк, бир-бир ушагларын әһвалыны сорушду. Ахырынчы гар — «чүт» фәлакәтиндән сонра Абайы Жидебайда вә Мусакулда сығыначаг тапмыш олан бокенши вә борсакларын, демәк олар ки, һамысы яхшы таныйырды. Инди Абая раст кәләркән онларын үзү ачылырды. Һамы ону хош сифәтлә гаршылайырды.

Борсак гәбиләсинин гочаларындан бири она деди:

— Көзүмүн ишығы, бу чүт мәндән ян кечди. Бунун үчүн мән аллаһа, ондан сонра исә — тәкчә сәнә борчлуям. Даркембай күләр үзлә она гошулду:

— Аллаһа шүкүр, сүдүмүз башгаларынынкындан аз дейилдир! Бу яхынларда мән сәнин о заман отлагларда сығыначаг вердийин он үч аулда олмушам. Онлар өз мал-гараларыны һамыдан яхшы горуюб сахламышлар.

Карашаш Абайы өз алачығында чох сәмими, ән яхын вә әзиз бир адам кими үрәклә гаршылады. Һәтта вахтилә Абая ачығы тутмуш вә далда она һәр чүр һәдә-һәрбә кәлән Адилбәй дә, көрүнүр ки, кечмишләри унутмушду. О, гонаға яхшы гуллуг этмәйә чалышырды. О, гапылары ачыр, Абайын союнмасына көмәк эдирди. О, Абайын гамчысыны, папағыны алыб өз әли илә дивардан асды. Асылбәйә кәлдикдә исә, Абай ону чохдан өз һәгиги гардашы кими һесаб эдирди.

Һамы Абайы өз яхын вә әзиз досту кими гаршылайырды. Иркизбайлара ән яхын олан ики гәбиләдән — Жикитек вә Бокенши гәбиләсиндән Абай бокеншиләри һәмишә үстүн тутурду; чүнки бурадакы адамлар гейри-ади нәвазишкарлыглары илә фәргләнирдиләр, онлар һөрмәт этдикләри адамлара һәр шейләрини гурбан этмәйә һазыр идиләр.

Гонагпәрәст, кәнч эв саһибләри Абайын бурада галачағы үч күнү һәр чүр әйләнчәләрлә шән кечирмәйә чалышырдылар.

Абай маһны охуюр, күлүр, зарафат эдирди, лакин гәлбиндә даима тутгун бир кәдәр чырпынырды. О буну этрафдакылардан бәрк-бәрк кизләдирди.

Суюндикин аулу она яхын вә әзиз иди. Жанибекә кәлән кими о, фикрә вә һиссийята гапылды. Арзу... Үмид... Бу сөзләр онун гәлбиндә чохданкы яранын үстүнү ачды. Лакин үрәйә дәймиш яраны сағалтмаг мүмкүн олмадығы кими, бу сонсуз кәдәрин дә әлачы йох иди. Бу яра Тогжанын әзиз ады илә, онун саф мәһәббәти илә әлагәдар бир яра иди.

Суюндикин эвинә кәлдийи дәгигәдән бәри онун гәлби өз севкилисини ахтарыр, чырпынмагдан бир ан белә даянмырды. Һәр шей өз ериндә иди. Адамлар да әввәлкиләр иди. Ялныз Тогжан йох иди. Бә'зән Абайда ағласығмаз бир үмид доғурду. Гапынын ағзында һәр дәфә бир хышылты эшидән кими о, диксинирди — бу, бәлкә, Тогжандыр? Әтраф сакитләшдийи заман она элә кәлирди ки, шолпаларын чинкилтисини эшидир...

О, Асылбәйин алачығына кирәрәк, демәк олар ки, тамамилә сәрсәмләмишди.

Будур о, гапыдан ичәри кирди... Будур, алачығын сағ тәрәфи... Бу саат сәадәт пәрдәси онун гаршысында енә галхачагдыр...

Енә һәмин ағ ипәк пәрдә, сүмүкдән бәзәкләри олан һәмин уча чарпайы, һәмин эв шейләри — һәр шей өз ериндәдир. Һәмин достлары — Қарашаш вә Ербол сәадәтин хош гапыларыны эйни гайда илә сакит, сәссиз ачдылар... Лакин инди онларын достлуғу һеч бир шейә көмәк эдә билмәзди.

Тогжан йох иди.

Абай шән көрүнмәйә чалышыр, охуюр, ойнайырды, лакин онун көзләриндән дәрин кәдәр чәкилмирди. Бә'зән о, гәфләтән сусур, синәсиндән аһлар гопурду.

Ялныз Қарашаш ону баша дүшүрдү. Онун синәсиндә күчләнән кәдәрин нә гәдәр дөзүлмәз олдуғуну ялныз о һисс эдирди. Абай инилдәмирди, лакин онун нәфәси тутулур, гәлбинин титрәдийини бүрузә верирди. Бә'зән о, элә ачизанә аһ чәкирди ки, куя һөнкүрүб ағламаг истәйирди. Қарашашын она чох язығы кәлирди.

Үчүнчү күн алачыгда һеч кәс олмадығы заман Қарашаш Абая мүрачиәт этди:

— Абай, әзизим! Көрүрәм ки, мәним Тогжанымы унутмамышсан. Мәнә элә кәлир ки, сән бизим эвимиздә өзүнү тәрк эдилмиш бир яйлагда олдуғу кими һисс эдирсән, ауллар чохдан көчүб кетмиш, орада ялныз аяг изләри галмышдыр... Буну дедикдә Қарашаш бир аз гызарды вә күлүмсәди.

Абай деди:

— Сән һаглысан, женеше! Сән баша дүшмүшсән, сәндән һеч бир шей кизләтмәк олмаз... О заман да сән һәр шейи баша дүшүрдүн, инди дә сәнин гәлбин достлуға садиг галмышдыр! Бәли, мән унуда билмирәм, һеч бир шейи унуда билмирәм! Һәр шей мәним көзләримин гаршысында чанланыр! Онун фикри бир дәгигә белә мәни тәрк этмир! Мәнә белә кәлир ки, бу саат Тогжан ичәри кирәчәк вә мәни мәзәммәт эдәчәкдир...

Карашаш явашчадан деди:

— Сизи гейри-ади бир мәһәббәт бир-биринизә бағламышды. Һәр икинизә язығым кәлир. Онун бүтүн гәлби сәнин иди, о өз адахлысы илә кетдийи заман таледән сәадәт дейил, өлүм истәйирди, — ахы о мәндән һеч бир шей кизләтмирди.

Онларын һәр икиси кәдәрлә фикрә кетди.

Сон көрүш вә Тогжанла айрылыг дәгигәси Абайын хатириндә чанланды, санки бүтүн бунлар дүнән олмушду.

О ахшам нә гәдәр сакит, нә гәдәр айдынлыг иди! Гаранлыг говушаркән Тогжан дәрәйә онун янына кәлмишди. О өзү Абайы аула чағырмышды: «Гой кәлсин!» — дейә о, хаһиш этмишди. Бу һадисә, онун адахлысынын сон кәлишиндән, Тогжанын доғма аулдан кетмәсиндән габаг олмушду. Онлар бу вахт һәр күн адахлыны көзләйирдиләр.

Тогжан! Үркәк, утанчаг Тогжан — һәмин ахшам чәсарәтлә, гәт'иййәтлә, һәр шейә һазыр бир вәзиййәтдә кәлмишди. Әсә-әсә, көз яшы ахыда-ахыда о, чошгун һалда сүр'әтлә, һәмишә олдуғу кими, ушагчасына э'тибарла башыны Абайын синәсинә гоюб данышырды. Абай өз севкилисини ағушуна алыр, бәрк-бәрк бағрына басыр, ону динләйир, динләйирди...

Онлар бир-бирини чохдан севирдиләр. Лакин онларын севиндикләри дәгигәләр, көрүшдүкләри анлар нә гәдәр аз олмушду... Тогжан бу барәдә дәрд чәкирди. О, һәяты ярадан өзүнү мәзәммәт эдир, һамыя — һәр шейдән әввәл өз талеинә лә'нәтләр яғдырырды...

Абай она тәсәлли верә билмирди. О, әзкин һалда кери гайытды, инди дә Тогжанын кәдәрли, көз яшы ахыда-ахыда ондан узаглашан һейкәли көзләри гаршысында чанланырды. Элә бил ки, о, Тогжанын башына салдығы ипәк чапанын гара гатларыны, узун палтарынын ағ этәкләрини дә көрүрдү... О, санки чапан алтында мүлайимләшән шолпаларын маһнысыны да эшидирди... һәр шей онун хатириндә иди, о, һеч бир шейи унутмамышды.

Абай енидән көксүнү өтүрдү.

— Тогжан, мисилсиз Тогжан, мән сәни унутмарам... Унутмарам! — дейә о, пычылдады.

Карашаш үчүн Абай онларын аиләсиндә достдан да әзиз иди, — о, Абая ән яхын гоһуму кими мүнасибәт бәсләйирди. Она көрә дә Асылбәйә хаһишлә мүрачиәт этмәйи гәрара алды.

О өз гоһумларынын янына кетмәйә һазырлашырды. Әринин Абая дост кими мүнасибәт бәсләдийинә әмин олдугдан сонра о, Абайы да өзләри илә бәрабәр дә'вәт этмәйи Асылбәйә тәклиф этди. Асылбәй баша дүшүрдү ки, бу чүр сәфәр Абайын Зәри һаггындакы кәдәрини дағыда биләр.

— Кәзәрик, шадлыг эдәрик, орада даһа чох гонаг галарыг... Сән өзүн билирсән ки, Сабырбай нечә адамдыр! Бу, чох көзәл бир сәфәр олар! Бир ердә кедәк! — дейә о, Абайы дә'вәт этди.

Абай Суюндикин аиләсинә бағланмышды, о, Асылбәйдән, Карашашдан айрылмаг истәмирди, одур ки, тәрәддүд этмәдән разылашды.

Дөрд күндән сонра Тобыктыда һамынын чох бөйүк һөрмәт этдийи икидләр Карашашла бирликдә Сабырбайын аулуна кәлдиләр.

Чаван гонаглары севинчлә гаршыладылар. Онлар кәлән кими Сабырбайын алачығы чамаатла долду: — бөйүкләр дә, ушаглар да төкүлүб кәлдиләр. Һәр кәс ени хәбәр эшитмәк, гоһумларын кефини хәбәр алмаг, гонагларын кәлдийи аулларын сағ-саламат олдуғуну билмәк истәйирди, бә'зиләри исә садәчә мараг үчүн кәлмишдиләр. Карашашы бир дәстә женкә вә гыз арая алды.

Сабырбай эвдә иди. Божейин ясындан сонра Абай онунла илк дәфә көрүшүрдү. Бу илләр әрзиндә акын чох гочалмыш, әввәлки сағламлығыны итирмишди. Онун сачлары даһа артыг ағармыш, үзүндәки гырышыглар даһа да дәринләшмишди. Онун бәнзи гачмыш, өзү дә арыгламышды. Ялныз дик, ачыг алны вә дүз назик бурну әввәлки Сабырбайы хатырладырды. Акын әввәлчә Асылбәй вә Карашашла, сонра исә Абай вә Ерболла көрүшдү.

О, Абайы танымады, онун Кунанбайын оғлу олдуғуну дедикдән сонра кечән дәфәки көрүш акынын ядына дүшдү. Бу вахт о, яс һаггында мүфәссәл данышмаға башлады, о элә сөйләйирди ки, санки һәмин тәнтәнә дүнән олмушду. Ахырда о деди:

— Бәли, Божейин ясы — зәманәмизин ән мәшһур ясларындан бири иди. Гонагларын һамысы разы галмышды, һамы яс дүзәлдәнләрә тәшәккүр эдирди.

Демәк олар ки, бүтүн күн тәкчә Сабырбай данышды. О, гонаглардан аулларынын саламат олмасыны, башчыларын һалыны хәбәр алды. Абай Сабырбайын сualларына гыса,

лакин муфәссәл ҹаваб верди, өзүнү тәмкинлә, әдәблә апарды. Анҹаг эв саһибләри илә сөһбәт этмәк, мараглы данышығы давам этдирмәк ялныз онун пайына дүшдү; чүнки Асылбәй бу эвдә езнә иди, буна көрә дә она чох данышмаг мүнасиб дейилди, Сабырбайын өзү дә суалла һәмишә Абая мүраҹиәт эдирди.

Һәмин күнләр гоншу гәбиләләрин адамларына һәр дәфә раст кәләркән мүтләг ҹүтдән сөһбәт дүшүрдү.

Сабырбай бүтүн ахшамы сөһбәт этди, Тобыктыда «сон гар ҹүтүнүн» нечә кечдийини, һансы аулун даһа чох зәрәр чәкдийини, кимин даһа асанлыгла яха гуртара билдийини, ҹамаатын аҹлыг чәкиб-чәкмәдийини, ағартынын аз-чохлуғуну Абайдан сорушду... О, һәр шей һаггында сорғу-суал эдирди. Акын Тобыктыны чох көзәл таныйырды, о, бу аулллары элә тәсвир эдирди ки, санки өзү дә Тобыктыдан иди, мүвәггәти олараг узаг сәфәр үчүн ораны тәрк этмишди. Бә'зән о, ағыр хәстәнин үрәк дөйүнтүсүнә гулаг асан, дәрһал хәстәлийин нечә башландығыны, хәстәнин яхшы ятыб-ятмадығыны, һәвәслә ейиб-емәдийини хәбәр алан бир һәкими хатырладырды.

Абайын ҹавабларынын дүрүстлүйү Асылбәйи вә Ерболу һейрәтә кәтирирди, — о кимин нечә баш мал-гарасы галдығыны, һансы гәбиләнин нечә зәрәр чәкдийини, инди нәйә үмид бағлая биләҹәйини билирди. О һәр шейи элә хатырлайырды ки, санки һамысыны муфәссәл һалда язмышды. Онун вердийи мә'лумат вә аулларын тәсвири Тобыктынын һәяты һаггында Сабырбая бүтүн бу ерләрин мәнзәрәсини ачыб көстәрирди.

Гоча дәрин кәдәрини кизләтмәдән гулаг асырды, гоншу тайфанын дәрди ону һәйәҹана кәтирирди. Бә'зән о, һейрәтиндән башыны тәрпәдир вә дилини марчылдадырды.

Онун аулларында вәзиййәт бундан яхшы дейилди. Шиддәтли боран Сыбана да аман вермәмишди. Сабырбайын гоһумлары демәк олар ки, тамамилә ифлас этмишдиләр. Сабырбай һеч вахт варлы олмамышды, лакин габагкы илләр онун гымызы да, кәсиләҹәк мал-гарасы да аиләсинә чатышырды, инди исә о, ҹүтдән яха гуртармыш аууллардан бир нечә сағмал ябы истәмәйә мәҹбур олмушду. О, тайфанын фәлакәти һаггында билдикләрини данышыр вә өз вәзиййәтини дә кизләтмирди.

Әтраф аууллардан һеч бири саламат галмамышды. Халгын өзү аяға галхмаға тагәти олмаян арыг сүрүләри хатырладырды. Сабырбай гоһумларынын кәдәрли вәзиййәтини тәсвир этдикдән сонра деди:

— Биз нохтасы ачылмыш гулун кими шәнлик эдирдик,

лакин боран һамымызы сыхышдырды. Будур биз, туфандан әйилән коллара бәнзәйирик. Һамымыз күчсүз, һамымыз языг олмушуг...

Чай ичилиб гуртарды. Алачығын янында гоюн кәсдиләр. Гонагларла бирликдә кәлән гоншулар дағылышдылар. Карашашы әһатә эдән гызлар да чайдан сонра чыхыб кетдиләр. Ялныз уча бойлу, көзәл бәдәнли, чазибәдар бир гыз галды. Гызын инчә гара гашлары Абая Тогжаны хатырладырды. Онун бир гәдәр узунсов гара көзләриндән ағыллылыг яғырды. О, күлдүйү заман бүтүн алачыг онун парлаг көзләриндән ишыгланырды. Гызын мәлаһәтли дәйирми сифәти азачыг гызарырды. Онун дүз бурну, ачыг алны Сабырбайын гызы олдуғуну билдирирди.

Бу, Сабырбайын «акын гызы» адландырылан гызы Куандык иди.

Нә гәдәр ки, гоншулар вә эв адамлары дағылышмамышдылар, Куандык эв ишләри илә мәшғул иди. О, чай һазырлайыр, кәлән гонаглара өзү гуллуг эдир вә анасына көмәк эдирди. Атасынын гонагларла этдийи сөһбәт кәсилдикдә, о, Карашашы мәшғул этмәйә чалышырды. О, атасындан утанмырды, мызылдамырды, чай ичилән вахт һей онун кур сәси эшидилирди:

— Ичин! Ейин! Сиз аз ичдиниз!.. Ичин, бир шей дадын!

Куандык данышыр, әсл эв саһиби кими, кәлән гонаглары емәйә, ичмәйә дә'вәт эдирди.

Чайы йығышдырдылар, эвдәки гарғашалыг гуртарды. Бүтүн аилә гонагларын башына топлашды. Куандык Карашашын янында отуруб, чохдан бәри дилдән-дилә эшитдийи Абай һаггында сорушмаға башлады.

Чүт һаггында сөһбәт башландығы заман Абай дилләнди. О, ләягәтлә, ериндә, образлы данышырды. О, халгын индики фәлакәтини онун әввәлки һәяты илә мүгайисә эдирди. О, дейирди: һәр кәс билир ки, чүт кечәри газахлар үчүн амансыз бир бәдбәхтликдир. Анчаг халгы нәслдән-нәслә тә'гиб эдән бу ачы сынаглардан һеч олмаса бир адам нәтичә чыхармышдырмы? Бу фәлакәтдән яха гуртармаг үчүн йол тапылмышдырмы? Халгын бел бағладығы, йүксәкләрә галдырдығы адамлардан һансы бири хилас олмаг үчүн она бир йол көстәрмишдир? Сабырбай белә бир адам таныйырмы?

Онун суаллары гоча акын үчүн тамамилә көзләнилмәз иди. Сабырбай бир аз фикрә кетди, сонра гонағына шеирлә чаваб верди:

Һеч вахт узун сүрмәз шәнлик, сәадәт;
Һәят бир туфана дүшән гамышдыр.
Нурлу дүняда да чан галмамышдыр.

Көрдүйүн чичәкли, мейвәли бағлар
Пайыз кәлән кими солачаг, әлбәт.
Сәндә дә нә күч вар, нә дә ихтияр,
Күл кими солачаг бир күн бу сурәт...

О, һәятын фасиләсиз дөвр этмәсиндән данышырды.

Абай көзәл чавабы гиймәтләндирди, лакин фикрән о, акынла разылаша билмәди. Өмрү аз олан чичәкләр адамлар үчүн тимсал ола билмәзди. Газахлар чохсайлы вә мөһкәм бир халгдыр. Онларын мөһкәм дә кәләчәйи олмалыдыр. Сабырбайын сонракы сөзләриндән белә чыхырды ки, һәр бир халгын агибәти әбәди олмаян, дәйишкән талеин әлиндә исә, о заман тале газахлара мәрһәмәт этмишдир. Бу сөзләр Абайы инандырмады. О, е'тираз этди ки, башга халгларда маариф чох инкишаф этмишдир, билик исә сәадәтин түкәнмәз мәнбәидир, о, бөйүк бир гүввәдир; бу гүввә гаршысында һеч бир чүт горхулу дейилдир.

Абай деди:

— Бир өзүнүз фикирләшин, ахы газахлар башга халгларын һәятыны чох пис билирләр. Бир халг башгасынын һәятыны яхшы өйрәндикдә яхшы чәһәтләри ондан көтүрә биләр. Адәмдән бәри һәр һансы бир халг тәрәфиндән ярадылмыш көзәл не'мәтләр һамынын малы олмушдур. Биз исә бир кәнарда дурмушуг, үмуми ахындан узагда галмышыг...

Сабырбай вә Куандык бир-биринин үзүнә бахдылар, — онлар бир-бирини сөзсүз баша дүшдүләр. Сабырбай башга аталара бәнзәмирди, о өз гызы илә тез-тез сөһбәт эдир, һәмишә онун рә'йи илә һесаблашыр, бә'зән онунла мәсләһәтләширди дә.

Сөһбәт вә мүбаһисәләр демәк олар ки, бүтүн ахшамы давам этди. Чаван икидин сөйләдийи ени фикирләр өз дәринлийи илә һамыны һейрәтә кәтирди, гоча акыны фикирләшмәйә мәчбур этди.

Сабырбай гочаларла чох сөһбәт этмәли олмушду. Һеч бир заман вә һеч кәс ону бу чүр чыхылмаз вәзиййәтә сала билмәмишди. Бу чаван исә гәдимдән бәри һәлл олунмуш вә һамыя «ай кими» айдын олан мәсәләйә ени нөгтейи-нәзәрдән янашырды. О, мүбаһисә эдирди. О, бачарыгла, инандырычы бир тәрздә мүбаһисә эдирди. Онун сәсинә гулаг асмаг лазым кәлирди.

Эртәси күн сәһәр гымыз ичилән вахт сөһбәт енидән башланды. Куандык мүбаһисәйә киришмирди, лакин ачыгдан-ачыға Абая һүсн-рәғбәт көстәрирди; бә'зән о, өз тәбәссүмү илә атасыны даяндырыр, гонағын рә'йинә гошулурду.

Нәһайәт, Сабырбай Абайдан сорушду:

— Сәнин фикринчә, нә этмәк лазымдыр? Сән халга һансы

йолу тәклиф эдирсән? Сән адәтләри писләдин, нөгсанлар һаггында данышдын... Бәс өзүн нечә, бу чыхылмаз вәзиййәтдән чыхыш йолу тапыбсанмы? Даныш, даныш, мән гулаг асмаға һазырам!

Абай сөһбәтә екун вурмаг истәди:

— Халга маариф вә билик лазымдыр. О, охумалы вә тәрбийәләнмәлидир... Учсуз-бучагсыз көч ерләринә вә кениш отлаглара архайын олараг сакитчә мүркүләмәк вахты кечмишдир. Бизи өтүб кечмиш халгдан өйрәнмәк вахты чатмышдыр! Бах, бизә бу лазымдыр!

Абай бу нәтичәйә инди, бу мүбаһисә заманы кәлмишди, бу онун узун мүшаһидәләринин екуну иди. «Бу, тәкчә мәним халгым үчүн дейил, мәним өзүм үчүн дә еканә, э'тибарлы йолдур» — дейә о, дәфәләрлә дүшүнмүшдү.

Сабырбай башга чүр данышырды: онун дедийинә көрә, охумаг вә тәрбийәләнмәк бабаларымызын кечдийи йолла кетмәк демәк иди. Бу йолу билмәк вә ондан азмамаг һәр шейдән әзиз иди.

О, Абая э'тираз этмәк истәди, лакин Куандык енидән сөһбәтә гарышды вә гәт'и сурәтдә деди:

— Даһа мүбаһисә этмәйин ери йохдур!

Сабырбай сусуб фикрә кетди. Узун заман дүшүндүкдән сонра о, Абая мурачиәт этди:

— Сән чох йүксәлмишсән, мәним оғлум! Сәнин додагларын һәгигәти сөйләйир. Сәнин чәһдләрин вә мәгсәдин мәним дә гәлбими чушә кәтирди. Бәли, сән һаглысан: һәр әсрин өз тәләби вардыр. Сән өз әсринин дили илә данышырсан вә кәләчәк нәсилләр үчүн фикирләширсән... Анчаг белә бир суал ортая чыхыр: кимин янына кетмәли? Кимдән нүмунә көтүрмәли? Нечә этмәли ки, һәят янлыш йола дүшмәсин?

Сабырбай сусду. Һәят көрмүш тәчрүбәли гоча узун заман мүгавимәт көстәрди. О, һәр шейи өлчүб-бичди, фикирләшди вә ялныз бундан сонра разылашды.

О бири ики күн мүбаһисәсиз кечди. Абай һәр шейлә марагланан бир динләйичийә чеврилди вә Сабырбайдан өмрүндә раст кәлдийи акынлар һаггында сорушду.

Гоча өзүндә дәрһал бир йүнкүллүк вә инам һисс этди. О, санки таныдығы йола мөһкәм гәдәм гойду. О, руһланды вә арабир мүхтәлиф маһнылар охуду. Маһнынын бир ери ядындан чыхдыгда исә гызына тәрәф дөнүрдү. Куандык атасынын ядындан чыхардығы мисралары дәрһал она хатырладырды. Куандык «айтысы» да, көзәл данышмаг ярышларыны да, «кәдәр маһныларыны» да әзбәрдән билирди.

Сабырбай тез-тез Жанакы хатырлайырды; Жанак кәнчлийиндә онун севимли акыны иди.

— Онун билийинин һүдуду йох иди. О, һәр шейи көрмүш, һәр шейи сынамышды. Биз онун билдикләринин миндә бирини белә дәрк эдиб ядда сахлая билмәрик, — деди. — Онда бөйүк, парлаг бир руһ вар иди.

Абай Сабырбайдан онун Жанакла, һамынын «Жанакын ушагла айтысы» ады илә билдийи мәшһур ярыш һаггында сорушду; Абай яхшы билирди ки, һәмин «ушаг» элә Сабырбайын өзүдүр. Лакин гоча акын мүфәссәл данышмаг истәмәди.

Сабырбайда әсл инсанлыг һисс эдилирди: ловғалыг она яд, өйүнмәк гәлбиндән узаг иди. Акынлардан Сабырбайын дәрин һәйәчан һисси илә хатырладығы Жанак да, Дулат да, Тубек дә белә идиләр. Сабырбай бөйүк илаһи веркиси олан шеирдән, бу веркинин саһиби олан акынлардан, онларын нәчиб маһныларындан, әсрләрин әбәди ядикары, халгын бүтүн кәдәрини, бүтүн үмидини, бүтүн һәятыны экс этдирән маһнылардан данышды.

— Кюйларын сәсинә гулаг асаркән мән, бир кәдәрин башга бир кәдәрлә нечә гарышдығыны һисс эдирәм. Бир гулаг ас көр, кәдәрләнмиш гәлб бу маһныларда нечә сәсләнир... Дүнән, мәним оғлум, сән бөйүк һәгигәтдән данышдын: һеч бир адам бу дүняны тәрк эдәркән өз һәятындан разы кетмәмишдир, һамы сәраб олмуш үмидләрини өзү илә бәрабәр апармышдыр... Әсрләрдән бизә чохлу маһнылар галмышдыр, бунларын һәр бириндә эйни сәс эшидилир. Бу — гайғысыз шәнлик, дәрдсиз шадлыг сәси дейил. Бу — кәдәр сәсидир. Бу — һәятын вердийи дәрд-гәмдир... Гәдим заманларда яшамыш Асан-гайғыны ядына сал, бу яхынларда үз вермиш сон гар чүтүнү дүшүн... Бизим зәманәмиздә дә акынлар өз маһныларында көз яшы ахыдырлар... Сәадәт тәбәссүмү илә парлаян сималар онларын йолунда чох аз раст кәлир. Һамы һәятын алачыглары ер үзүндән силиб апаран фыртыналары һаггында охуюр. Бу да әбәс дейилдир. Сәнин өзүн дә халгын ачизлийиндән данышырдын! Акынларымыз маһныларында өз һәятларында бу гәдәр аз олан севинч вә сәадәт дейил, онлары даима мүшайиәт эдән кәдәр вә гәм-гүссәни ифадә эдирләр...

Беләликлә, Сабырбай ачыла билмәйән бир дүйүнә тохунду. Сонракы сөһбәтдә дә онларын яшлары арасындакы фәрг һисс олунмурду, онлар эйни бир шей һаггында данышыр вә эйни бир шей һаггында дүшүнүрдүләр. Ялныз инди гоча акынын гәлби Абайын гаршысында тамамилә ачылмышды.

Илк кәнчлик чағларында Абайын севимли акынларындан бири Дулат иди, сонралар о, Шожени таныды, Балта акыны вә Шортамбайы көрүб динләди. Инди, узун сөһбәтдән сонра о, Сабырбайы онларла мүгайисә эдирди. Сачы-саггалы ағар-

мыш, зэкалы, һэссас, дэрин дүшүнчэли, һэята ачыг көзлэ бахан бу акын нэ исэ өзүнэ мэхсус олан бир шейлэ онлардан фэрглэнсэ дэ, енэ һэмин акынлара охшайырды. Онлар эсас вэ эн гиймэтли бир шейдэ бир-биринэ бэнзэйирдилэр, онларын һамысы Абая эсрлэрин тутгун даг силсилэлэриндэ ваһид бир зирвэ кими көрүнүрдү.

Гочанын руһи мэзиййэти Абайы валеһ этмишди. О, гочаны өз атасы кими севмишди. Лакин бу, башгаларына бэнзэмэйэн бир ата иди. О өз нэсиһэтлэриндэ һеч бир заман: «Малгараны отар, ону гору! Варлан! Мэним нэслим, бөйү, башгалары үчүн яд ол!» демэди. О, агыллы нэ варса һамысынын атасы иди. Онун йолу вэ вэсиййэти ишыг иди, сэадэт иди.

Күнлэр бир-биринин ардынҹа сэмими сөһбэтдэ кечиб кедирди. Абай бир дэгигэ белэ гоҹа акындан айрылмырды: Асылбэй, Ербол, Куандык вэ Карашаш исэ башга бир шей һаггында дүшүнүрдүлэр. «Чаванлар алачыгына кедэк, шадлыг эдэк!» — дейэ онлар Абайы чагырырдылар. Сабырбай өзү дэ чаванлары сэрбэст бурахмагы гэт этмишди.

Дөрдүнҹү күн ахшам чагы о, домбраны элинэ алыб чаванлара мүрачиэт этди:

— Мэним эзизлэрим, бах, мэн сизинлэ сөһбэт этдим, үрэйим сакитлэшди. Лакин биз гоҹалар союг күл үстүндэ ятан дэвэйэ вэ я гоҹалыг кэдэри маһнысыны һей тэкрар эдэн гоҹа нэнэйэ бэнзэйирик. Бу сонсуз маһнылары сиз чохму динлэйэчэксиниз? Сизин чэһдлэриниз, сизин кэлэчэйиниз гаршыдадыр. Бизим байрагымыз исэ бүкүлмүш, башы ашагы энмишдир. О даһа зирвэйэ галха билмэз, о, сизэ нүмунэ ола билмэз!.. Зирвэйэ догру кедэн ямачлар вэ тэпэлэр сизин гаршыныздадыр. Кери чэкилмэдэн онлара догру кедин! Кэдэри говун! Шадлыг эдин, эйлэнин, көрмэдиййиниз шейлэри ахтарын, сизи көзлэйэн зирвэлэрдэн үз дөндэрмэйин!

Гоча бир анлыга динмэзчэ отурду.

— Ди яхшы, кедин, шадлыг эдин!.. Мэн сизи өз чүрүк маһныларымла йола салачагам... — дейэ Сабырбай өз домбрасыны чалды.

Кэнҹлэр донуб галдылар: гоҹанын маһиранэ чалгысы һамыны һейран этди. Сонра Сабырбай охуду. Онун артыг зэифлэмиш сэси тэбии көзэллийини итирмэмишди. Бу сэс адамын үрэйинэ тэ'сир эдирди, шүбһэсиз ки, чаванлыгда бу гоча акын мисилсиз бир охуян имиш. Лакин бу маһныда да гэдим заманын кэдэри яшайырды.

Маһнынын сөзлэри ата вэсиййэти иди: «Мэним эзиз гызым, эзиз гардашым, лэягэтли олун... Өзүнүз үчүн бир ядикар гоюб кедин... Гой һэятын эздийи халг, этрафыныздa сыхлашан гардашларыныз, балача ушаглар — һамы сизи тэбии фэлакэт-

ләрдән мүдафиәчи һесаб этсин... Онлар үчүн гүдрәтли, көлкәли бир ағаҹ олун...»

Алагаранлыг ичәрисиндә онун сәси чох тә'сирли олурду. Абайы Сабырбайын бир чох илләр бундан әввәл гошдуғу нәғәрат хүсусилә валеһ эдирди. Тәкҹә элә бу нәғәратда акынын гәлбиндәки бүтүн гиймәтли арзулар сәсләнирди. Бу нәғәрат маһныда ени кәләң бир далға кими ахыб кедирди: «Мәним халгым!.. Аһ, мәним халгым!» Элә бил, бу нәғәрат Сабырбай һаггында һәр шейи дейирди.

Гоҹа сусду.

Абай һәйәҹандан рәнки гачмыш һалда отурмушду. О, ериндәҹә донуб галмышды. Онун боғазы гәһәрләнмишди, көзләри Сабырбайын үзүнә дикилмишди. Она элә кәлирди ки, гоҹа йүксәк вә узаг бир зирвәнин башында даяныб охуюр — куя халгын улу бабасы әсрләрин дәринлийиндән онлара мүраҹиәт эдир.

Куандык гонағын үзүндә әмәлә кәлән дәйишиклийи көрду. О, атасынын элиндән домбраны явашҹа алды.

— Ата, сиз ки, бизә «севин» маһнысыны охумағы вә'д этмишдиниз, анчаг енә дә «ағла» һавасы чыхды. Бу дәфә биз ағламаг истәмирик! Бизи оюнлар көзләйир, биз шадлыг этмәк үчүн кедирик, билдинизми!

Онун сөзләри һамыны күлдүрдү. Абай Куандыкын түкәнмәз шәнлийинә тәәҹҹүб этди. Кәдәрли бир думанлыға бәнзәйән Сабырбайын янында о, айдын, парлаг бир күндүз иди.

Ҹаванлар алачығына кедән йолда чохлу гыз вә икид онлара гошулду. Мүхтәлиф оюнлар, курултулу әйләнҹәләр башланды вә күн чыханадәк давам этди. «Дәсмал», «хан яхшыдырмы», «үзүкахтарма», «эшилмиш гуршаг» вә янылтмаҹ оюну ойнадылар. Үзүкахтарма оюну заманы ону ағзында кизләдән адам «мыршым» сөзләрини айдын дейә билмәли иди. «Эшилмиш гуршаг» оюнунда икид һансы гызын ону архадан вурдуғуну тапмалы иди. Удузан адам ҹәза чәкирди. О, маһны охумалы, бурадаҹа шеир гошмалы вә я чох күлмәли бир шей фикирләшиб сөйләмәли иди.

Оюнлар айтыс, маһны охумаг ярышлары вә дәрһал шеир гошмагла әвәз эдилирди. Сыбан тайфасы үмумиййәтлә әйләнҹә вә оюнлара бөйүк һәвәскар олмалары илә башгаларындан фәргләнирдиләр, Сабырбайын аулу исә акынларын атасы — Актайдак заманындан бәри айтысларын вә ени маһныларын һәгиги бешийинә чеврилмишди. Шәнлик вә маһныларын үрәйи олан Куандык да бу бешикдә бөйүмүшдү. Ону әһатә эдән гызлар да өз рәфигәләриндән пис охумурдулар.

Сыбан вә Нейман аулларында гызлары чаван икән әрә вермәмәк чохдан бәри адәт олмушду. Һәтта гоншу гәбиләләр-

дә белә бир мәсәл дә вар иди: «Сыбанлы гыз кими эвдә гарымышдыр». Бу гызларын һамысы бөйүк зарафат һәвәскары, сөһбәтчил, күләрүз вә ә'ла охуян иди.

Ахшам Куандык оюнлара өзү башчылыг этди. Онун күлүшү истәр-истәмәз һамыя сираәт эдән гейри-ади аһәнкдар бир күлүш иди. Бу күлүшүн өзү дә шән маһны кими сәсләнирди. О, икидләрдән һеч биринә аман вермир вә оюнда удузанлары мәмнунийјәтлә бәрк чәзаландырырды. Анчаг өзү удуздугда да һеч сыхылмырды, аз да олса инчимәдән күлә-күлә чәзасыны чәкирди.

Бүтүн ахшамы Абай вә Куандык бир ердә кечиртдиләр. Онлар узун заман маһны вә шеир охумагда ярышдылар. Биринчи айтысы Куандык башлайыб, өз нәғмәси илә Абайы ярыша чағырды. Абай ярышмаға адәт этмәмишди, о һәр бир кәлмәни сечә-сечә, яваш-яваш сөз гошдуғу үчүн, әввәлчә һәмин һава илә башламаға чалышырды. Бир чох мүрәккәб һавалар бураларда һәлә мә'лум дейилди, — Абай онлары сечир вә бөйүк һәвәслә охуюрду. Бунунла да о, Куандыка үстүн кәлә билирди.

Илк ярыш белә кечди. Икинчи дәфә Куандык маһныдан термәйә[1] кечди. Абай ялныз йортма ярыш кими тез-тез охунан бирчә термә билирди. О да бу термәйә кечди вә Куандык кими тез-тез охумаға башлады. Инди о өзүнү даһа сәрбәст һисс эдирди, сөзләр өз-өзүнә яранырды. Айтыс ону чәлб этмишди: о, өзүндә гейри-ади бир чошгунлуг, бир илһам һисс эдирди. Гыз вә икид санки бир-бирини гызышдырыр, нөвбә илә каһ гыз, каһ икид үстүн кәлирди.

Куандыкын көзләри күлүр, янаглары янырды. О, икидлә апардығы бу мүбаризәдән һәзз алырды. Өз айтысларында онлар зарафатяна мәдһийјәләр сөйләйир, бир-биринә севкили кими мүрачиәт эдирдиләр. Абай бә'зән «севки», «севкили» сөзләрини дә айтыса гатырды. Куандык исә тәмкинлә чаваб верирди: «Һөрмәтли гонаг, һөрмәтә лайиг икид, сәнин кәлишини тәбрик эдирәм, сәнин нәслин көзәлдир, сәнин өзүн дә көзәлсән, севимли, исте'дадлысан, анчаг гаршылыглы һөрмәт — һәр икимизә лайиг бир һиссдир» кими сөзләр ишләдирди.

Онлар диггәтли издиһам гаршысында шеир вә һазырчаваблыгда ярышдыгда анчаг зарафат эдирдиләр, сөһбәт заманы исә онлар бир-биринә даһа чох сөз дейирдиләр.

Сөһбәти Куандыкын өзү ачырды. Шадлығын ән гызғын чағында, һамынын башы оюна гарышыб, бә'зиләри зарафатя-

---

[1] Термә — речитатив (мусигидә), — бурада башлыча ролу мусигинин һавасы дейил, сөзләр ойнайыр.

на маһны охудуғу, бә'зиләри дә учадан күлдүйү заман о, Абая мүрачиәт этди:

— Абай, маһны һәмишә инсанын истәдийини ифадә edә билмир, һәм дә адамларын ичәрисиндә нә демәк олар? Маһны сөзләрин гаршысыны алыр... Мәндә исә сәнә демәк үчүн чох сөз вардыр...

О, әтрафдакы адамларын диггәтини чәлб этмәмәк үчүн буну күлә-күлә демәйә чалышырды. Онун сөзләриндә Абая сәмими рәғбәт һисс олунурду. Онларын бир-бирини чәлб этмәси инди йох, Сабырбайла сөһбәт заманы башланмышды. Куандыкын ағ бармагларындан япышдыгда Абай онун нәбзинин дөйүнмәси илә өз үрәйинин дә чырпынтысыны баша дүшмүшдү. Абайын да әли әсмишди.

Абай деди:

— Бизим үрәйимиз бир дөйүнүр, көрүрсәнми? Сәнин сөзләрин мәним үчүн севинчдир...

Инди һәр бир тәбәссүм, һәр бир зарафат, һәр бир һәрәкәт вә бахыш онларын бир-биринә олан мәфтунлуғуну ифадә эдирди, һәр шей дахили севинчлә нурланырды. Оюн заманы онлар өпүшмәли идиләр — онларын гәлбиндәкиләр янагларынын од кими янмасы илә өзүнү бүрузә верирди.

Кәнчләр дағылышмаға башладылар, ялныз дан ери сөкүләндә Куандык Абайы аулдакы ахырынчы алачыға көндәрди. Һамы дағылыб кетдикдән сонра Куандык алачыға кәлди. Алачығын саһиби гары сүрүйә кетмишди. Онлар тәк идиләр. Бир атәшлә янан ики кәнч вүчуд көрүшдү. Инди онлар сусурдулар. Онлар беләчә динмәз һалда, эйни заманда һәр икисини өз синәсинә алмыш сәссиз, аһәнкдар далғаларын ичинә атылырды.

Аулда шадлыг вә оюнлар бир нечә күн давам этди, лакин Абайла Куандыкын әлагәси мәһәббәтдән даһа чох достлуға бәнзәйирди. Алов алышмыш, лакин нәдәнсә гызышмамышды. Куандык Абая адамларын ичиндә тәкликдә олдуғундан даһа чох хош кәлирди, Куандыкын доғручулуғу, һиссләринин ачыглығы Абайда бир гәдәр икраһ оядырды.

Һәмин күнләр Абай Куандыкын һәяты һаггында чох шей өйрәнди. Онун Керей тайфасындан бир адахлысы вар иди. Бу адахлы эвли иди. Куандык онун кичик арвады олачагды. Адахлы бир нечә дәфә Куандыкын янына кәлмиш, лакин Куандык она гаршы өзүндә мәһәббәт һисс этмәмишди, онун гәлби һәмишә союг галмышды. О буну Абая э'тираф эдәрәк, өз кәнч гәлбинин арзуларыны ачыб сөйләмишди.

Абай фикрә кедиб сусду. Эвдә онун Дилдасы, — бир нечә ушағынын анасы варды... Доғрудур, Куандык элә бил, онун үчүн яранмышды: о, өз тәрбийәси, зәкасы вә көзәллийи илә

фәргләнирди. Абай һәятда гызда көзәллийин, ағлын, дахили гүввә вә исте'дадын белә бирләшдийини илк дәфә көрүрдү. Лакин Сабырбайын ирадәсинин әксинә рәфтар этмәк, Дилда илә ушаглары унутмаг чох чәтин иди...

О, Куандыкы өз шүуру илә гиймәтләндирирди, гәлби исә сакит галмышды. Тогжан, енә Тогжан бир дәгигә белә Абайын ядындан чыхмырды. О, Абайын көзләри гаршысында кери чәкилмәйән бир көлкә кими даянмышды, о, санки көзәл Куандыкын гаршысында өз һүгугуну гысганчлыгла мүдафиә эдирди. Абая белә кәлирди ки, Тогжанын онда оятдығы севки, она бәхш этдийи үрәк, севинч вә сәадәт бу дүняда бир даһа тәкрар эдилмәздир: онун бәрабәри йохдур, онун әвәзи ола да билмәз. Бу көлкә онун гаршысында заһир олан кими Абай дахилән сыхылырды, онун гучагламаг үчүн ачылан әлләри бирдән янына дүшүрдү.

Куандык да, элә бил, буну һисс этмишди. Онда бирдән-бирә аловланан гызғын мәһәббәт сөнүр, достлугла әвәз эдилирди, лакин Абайла бир ердә яшамаг арзусу онун көнлүнү тәрк этмирди.

Абай мәсәләни тәк һәлл этмәйә гадир олмадығындан, Куандыкын өзү илә мәсләһәтләшди: Куандык ичазә верәрсә, о, бүтүн бу мәсәләләр барәсиндә Асылбәйлә, Карашашла данышар, онлар нечә мәсләһәт көрсәләр, Абай элә дә рәфтар эдәр. Куандык буна э'тираз этмәди.

Абай Асылбәй вә Карашашла айры-айрылыгда данышды. Карашаш бу фикри дәрһал бәйәнди, — о, Абайын хошбәхт олмасыны чохдан арзу эдирди. Асылбәй исә Карашашын бәйәндийи дәрәчәдә инандырычы бир тәрздә э'тираз этди.

— Бу мүмкүн дейил, — дейә о, гәт'и сурәтдә чаваб верди. — Дилданын һеч бир күнаһы йохдур, Кунекен дә ону инчитмәйә разы олмаз, — о, Алшинбайла әлагәни кәсмәк истәмәсә, бу ишә һеч вахт ичазә вермәз. Языг Куандыка исә сәнин гоһумларын нифрәт эдәр. Бир өзүн фикир эт, бу, Сабырбай үчүн нә гәдәр ағыр бир зәрбә олар!.. Аллаһ эләмәсин ки, буну мәндән башга бир адам билмиш олсун... Гой билдикләримизин һамысы бурадача галсын!

Асылбәй Куандыка да эйни сөзләри деди. Көрүнүр ки, онун арзусу һәята кечә билмәйәчәкди. Лакин Абай йола дүшән күн онлар буна бир чарә тапмағы вә үмидләрини итирмәмәйи бир-биринә сөз вердиләр. Онлар сәмими дост кими айрылдылар.

Сабырбайын аулундан Тобыкты гышлагларына кими ики күнлүк йол иди.

Бу гонагпәрәст, шәнлик севән аулу тәрк этмәк Абай үчүн асан дейилди. О бу аулдан узаглашдыгча вәфалы, севимли, нишанлы Куандыкын нәчиб симасы она даһа әзиз көрүнүрдү.

Бу ил бүтүн яйлагда һәр шей кечән илләр олдуғу кими дейилди. Қәдәрлә долу, гәмкин яй фәсли яйы дейил, даһа чох пайызы хатырладырды. Башчылар, һәтта Кунанбай да гоһумларын ади йығынчагларыны чағырмырдылар. Тобыктыдан һеч вахт чәкилмәйән шайиәләр, деди-годулар, демәк олар ки, ятмышды. Сүрүләрин даяначағы ерләр вә отлаглар һаггында мүбаһисә этмәйә дәймирди. Иркизбай гәбиләсиндән вә Байдалынын, Байсалын, Суюндикин, бир дә Каратайын аулларындан башга һәр ердә мал-гара аз иди, ямачларын далашмалара вә вурушмалара даими сәбәб олан яшыл отларыны горумағын да мә'насы йох иди. Тайфанын ишләринә башчылыг эдәнләр күч вә нүфуз көстәрмәли олмурдулар. Демәк олар ки, халгын һамысы чүтдән сонра бәрк йохсуллашмышды, гәбиләләри гызышдыран адамлар исә сакит отурмағы даһа үстүн тутурдулар.

«Өзүнү халгын дәрдинә галан адам кими көстәр. Йығынчагларда аһ чәк, хош күнләрин фикрини чәкдийини көстәр. Өзүнү элә көстәр ки, куя ахырынчы тикәни бөлүшдүрүрсән, туршумуш сүдү адамлара пайлаяркән де ки, «ачлары дойдурурам...». Эһтияч халга гәм-гүссә кәтирдийи илләрдә һийләкәр вә бачарыглы олмаг яхшыдыр, халг мөһкәмләниб шадлыг этдийи заман исә, — ону һәмишәки кими гарәт эт...»

Халгын һесабына яшаян сойғунчуларын мүдриклийи беләдир. Кечә китабларында[1] язылмыш ганун беләдир.

Бу ил халг һәгигәтән өзүнү гейри-ади бир тәрздә апарырды: һамы гаш-габаглы иди, күлүб-данышмырды, көрүнүр, онларын чатылмыш гашлары һәлә тезликлә ачылмаячагды. Бүтүн яйы Тобыкты яйлағында бирчә той да олмады. Адәтән бу заман байгалар бир-биринин ардынча давам эдәрди, инди исә һәтта чаван үчяшар атларын да чыдыры кечирилмәди. Кәлин кәтирәндә, кәлин көчүрәндә, сүннәт эдиләндә һамы йүнкүлвари бир гонаглыгла кифайәтләнәрәк ади дәбдәбәйә йол вермирди.

Бу үмуми сакитлик ичәрисиндә бирдән-бирә гейри-ади шайиә яйылды: адамлар оғруларын, ат оғруларынын басгынлары һаггында данышмаға башладылар.

Ауллар пайыз ерләринә һәрәкәт эдирдиләр, бир нечә мәнзил йол кетмишдиләр ки, гәфләтән оғурлуг башланды. Чәмиси беш күн әрзиндә Майбасарын, Жакипин вә һәтта Кунанбайын өз илхыларындан ийирми сечмә ат йох олду. Бу хәбәр бир ан ичәрисиндә бүтүн аулларa яйылды. Даһа варлы олан адамлар илхыларын кешийини күчләндирдиләр.

Анчаг ат оғрулары гәт'иййән тапылмырды. Адәтән бу чүр оғурлуғу кизләтмәк мүмкүн дейилди: бә'зи ердә тәзә союл-

[1] Йә'ни башчыларын алачыгларында дүзәлдилән, язылмамыш ганун.

-муш дәри, башга бир ердә ган вә леш төкүнтүсү, бә'зи ердә һәтта әт тапардылар. Бу барәдә шайиәләр вә данышыглар чох тез яйыларды. Бу дәфә исә һеч бир сәс-сәда эшидилмирди — элә бил ки, атлар ерә батырды.

Әввәлчә, Кунанбай вә Жакип баш вермиш һадисәни мүзакирә эдәрәк, бу нәтичәйә кәлдиләр ки, оғрулар гоншу Керей, Найман вә я Сыбан тайфаларындан басгын этмишләр. Бу, хүсусән она көрә эһтимал олунурду ки, аулларын һамысы пайыз отлагларына көчүрдү, буна көрә дә кедән тайфаларын оғрулары үчүн өзкәләрин атларыны говуб апармаг даһа мүнасиб оларды.

Кунанбай көчү даяндырды, бүтүн яхын гәбиләләрә кәшфийятчылар көндәрди. Майбасар вә Изгутты башда олмагла кичик атлы дәстәләри, атлара рәһм этмәдән, бүтүн яхын вә узаг гәбиләләри аягдан салдылар, лакин һеч бир шей тапмаг мүмкүн олмады.Ән дирибаш вә мүһакимәли икидләр бүтүн бош ерләри, сылдырым гаялары, дәрәләри, һәтта инсан аяғы дәймәйән дағларын, тәпәләрин әтәкләрини алт-үст этдиләр. Лакин һеч бир из тапа билмәдиләр.

Ән гызғын ахтарыш заманы Кунанбайын аулундан даһа беш ат йох олду. Зәрәр чәкән тәкчә Иркизбай гәбиләси дейилди, Байсалын вә Суюндикин илхыларындан да бир нечә мадян йох олмушду.

Элә бирчә кечә кечән кими дәһшәтли шайиәләр енидән яйылырды: «Апардылар!», «Енә апардылар!..»

Кунанбай өзүндән чыхмышды. О, өзү ат миндисә дә, лакин һеч бир шей тапа билмәди. Кәшфийятчылар әлибош гайытдылар. Бүтүн тәпәләрдә юхусуз кечәләр кечирән көзәтчиләр дә бир шей тапа билмәдиләр. Ялныз бирчә чарә галмышды: кечә кешийини күчләндирмәк лазым иди. Кунанбайын әмри илә аулларын һамысы бир ердә һәрәкәт эдир, эйни заманда даяныр вә бир ерә топлашырды.

Көч сүр'этлә кедирди. Ауллар тәләсирдиләр, санки онлар янғындан чанларыны гуртармаға чалышырдылар. Һамы үмид эдирди ки, оғрулар даһа онлара чата билмәз, башгаларына һүчум эдәр.

Доғрудан да, сүр'этли һәрәкәт иркизбайларын аулларына көмәк этди, лакин бунун әвәзинә жикитекләрин вә котибакларын аулларында оғурлуг чохалды. Анчаг иркизбайларын аулларында да оғурлуг кәсилмәди: бир кечәнин ичиндә ики гулун, бир көк мадян йох олду.

Кунанбай деди:

— Һә, инди мән билдим.

О, анчаг бир кәлмә «билдим» деди, лакин оғрунун адыны чәкмәди.

Байсал вə Суюндик оғрунун ким олдуғуну билмəйə чох чалышдылар. Онлар əбəс ерə башларыны гырыр, сəмəрəсиз гэзəб ичəрисиндə алышыб янырдылар. «Ахтарын, ахтарышы даяндырмайын» — дейə Кунанбай онлара хəбəр көндəрир, лакин нə күман этдийини һеч кəсə демирди. Эйни заманда о, гоншу гəбилəлəрə бир нечə көз етирəн адам көндəрмишди.

Бу адамлары онун өзү йола салмыш вə көстəриш вермишди ки, өз ниййəтлəрини һеч кəсə билдирмəсинлəр. Онун тапшырығы илə гəт'иййəн көзə чарпмаян адамлар кетмишдилəр. Мəсəлəн, Жикитек гəбилəсинə, Карашанын аулуна Кунанбай гочалыб əлдəн дүшмүш бир гарыны, Котибака һеч кəсин диггəтини чəлб этмəйəн бир гоча кишини көндəрмишди, Торгая исə гоча бир сарбан кетмишди.

Бу гочаларын һеч бири оғурлуг изи ахтардығыны билдирмирди, онлар өзлəрини элə көстəрирдилəр ки, куя бу барəдə һеч бир шей эшитмəмишлəр, ялныз аллаһдан сəдəгə көзлəйəн бу ачиз адамлар ахы буну һарадан билəрлəр?.. Лакин сəһəр-ахшам онлар бүтүн эвлəри кəзир, һазырланан хөрəклəрлə марагланырдылар. Онлара да анчаг бу тапшырылмышды.

Бу һийлəкəр үсул өзүнү доғрултду: Кунанбай тезликлə дүшмəнин изини тапды. О, өзүнүн онларча атыны апаран оғруларын изинə дүшдү. Демəли, о, ачығыны енидəн жикитеклəрин үзəринə төкəчəкдир. Инди Караша, Каумен вə онларын аилəлəри Кунанбайла һесаблашмалы олачаглар...

Онун шүбһəлəри һаглы иди: гулдурлар Жикитек гəбилəсиндəн идилəр. Оғурлуг ики адамын: Балагазы вə Əбилгазынын иши иди.

Кауменин оғлу Базаралынын бөйүк гардашы Балагазы əн гочаг вə гəт'иййəтли икидлəрдəн бири иди. Əбилгазы Карашанын оғлу иди. Карашанын бүтүн ушаглары атасына чəкмишди, онлар далашмаг вə һай-күй салмаг һəвəскары олуб, о дəгигə һəр кəсə тохунмаға һазыр идилəр. Вахтилə Караша Кауменлə бирликдə Кунанбай вə Божейин арасында кедəн давая сəбəб олмушду, мə'лум олдуғу кими, Токпамбетдəки вурушма Карашанын вə Кауменин гасидлəри дөймəлəри илə башланмышды. О замандан бəри бөйүк йығынчагларда, мəсəлəн, Мусакул вурушмасында, Божейин ясында Кауменин вə Карашанын оғуллары һамынын диггəтини чəлб эдир вə һəр чүр деди-годуя сəбəб олурдулар. Намус мəсəлəсиндə онларын һамысы чох далашган, худпəсəнд, күчлү вə чəсарəтли адамлар иди. Базаралы да бу юванын гушу иди. О, дилдəн ити, көзəл, уча бойлу, шəстли бир оғлан иди. Жикитеклəрин

онунла фәхр этмәйә һагты варды. Онларын гәбиләсиндә икидлик вә күч һәмишә бирләширди.

Һәр ердә олдуғу кими, Жикитек гәбиләсинин дә бөйүк бир һиссәсини чүт вар-йохдан чыхартмышды, чүнки жикитекләрин отлаглары лап аз иди. Кауменин вә Карашанын ауллары тамамилә ифлас этмишди. Базаралы, Балагазы, Әбилгазы вә Әдилхан кими икидләрин һәрәсинин бирчә аты галмышды.

Бүтүн яйы онлар һеч бир ерә чыхмыр, ачлыг вә корлуг чәкирдиләр. Башгасындан сағмал ат истәмәк дә онларын шә'нинә дәйирди, онларын мәнлийи әл ачмаға йол вермирди. Онлар һәтта Байдалы кими ән яхын гоһумларынын янына белә кетмәдиләр. Икидләр ишләмәйә кетмәйи гәт этдиләр, лакин чүтдән сонра ифласа уғрамыш халгын ишчийә эһтиячы йох иди. Муздла ишләмәк исә еканә хилас йолу иди, һәм дә онлар аиләләрини дейил, бунунла ялныз өзләрини доюра биләрдиләр.

Бүтүн яйы Балагазы вә Әбилгазы эһтиячдан гурумуш аналарыны, нишанлыларыны, арвадларыны, ач ушагларыны көрүр, онларын инилтиләрини вә ағыр аһларыны эшидирдиләр. Онлар һәята лә'нәтләр яғдырыр, лакин бир чыхыш йолу тапа билмирдиләр. Онларын кини чошур, нифрәти артырды.

Һамыны һәйәчана кәтирән бу мәсәләни Базаралы дүзкүн баша дүшмүш, ону көзәл ифадә этмишди. Бир дәфә тәпә үстүндә икидләрин арасында отураркән о, ачы бир истеһза илә демишди.

— Мүнагишәләр арадан галхмаса, эһтияч һеч бир заман халгы тәрк этмәйәчәкдир. Ди кәл инди көч көрүм, нечә көчүрсән! Гоча ата-аналар, арвадлар, ушаглар — һамы пияда кетмәли олачаглар. Ахырынчы чарә бирчә инәклә көчмәкдир, лакин бу да бизә гисмәт олмур. Аллаһ бизә даһа нә чәза верә биләр?

Бу яй Базаралы халгын гәлбини долдуран наразылыг һаггында икидләрлә чох тез-тез данышырды. Бу сөһбәтләр Балагазы вә Әбилгазыны һәйәчанландырыр, онлары мә'юс эдирди. Онлар Базаралыя һей дейирдиләр: «Бизә мәсләһәт вер! Чыхыш йолу көстәр! Биз нә эдәк? Де!» — Бу суаллара Базаралы чаваб тапа билмирди

Белә олдугда онлар өзләри чыхыш йолу ахтармағы гәт этдиләр.

Балагазы вә Әбилгазы кечәләр башга ерләрә кетмәйә башладылар. Базаралы узун заман һеч бир шей билмирди. Әввәлчә Майбасарын, сонра да Жакипин атлары йох олду. Базаралы оғурлуглар һаггында эшидир, лакин булара әһәмиййәт вермирди. Үчүнчү олараг, Кунанбай зәрәр чәкди.

Бир дәфә Базаралы кечәни юхусуз галараг субһ чағы алачыгдан чыхды. О, дәрин фикрә гәрг олмуш һалда алачығын далындакы талада отурмушду. Қарашанын беш-алты алачыгдан ибарәт олан, Актос адлы сүрү ити тәрәфиндән мүһафизә эдилән аулу лап яхынлыгда иди. Күнәшин илк шүалары парлаянда Актосун арасы кәсилмәдән һүрмәси Базаралынын фикрини дағытды. Ит ачыглы-ачыглы һүрәрәк, кимин үстүнә исә атылырды. Бу ит ялныз адамлара белә һүрәрди.

«Бурада долашан яд адам кимдир? Билмәк лазымдыр!» — дейә Базаралы фикирләшиб көзләмәйә башлады.

Бир гәдәр кечдикдән сонра Қарашанын аулуна ики атлы кәлди. Онларын һәр икиси Әбилгазынын Чаван алачығынын янында дурду. Онларын бири орада галды, о бири исә Базаралыя тәрәф йөнәлди.

Атлынын алтындакы атын Балагазынын еканә аты олдуғуну Базаралы таныды. Көзәл гулун, көрүнүр, бу күн чох йол кетмишди, о башдан-аяға көпүк ичиндә иди, ирәли кетмәк үчүн нараһат бир һалда чырпынырды. «Йәгин ки, икидләр гыз далынча кетмишләр» — дейә Базаралы дүшүндү.

Балагазынын диггәтини чәлб этмәмәк үчүн Базаралы ериндә һәрәкәтсиз отуруб динмәзчә мүшаһидә этмәйә башлады. Йох, бурада гыз сөһбәти ола билмәз; Балагазы соиллә кетмишдир. Базаралынын үрәйи гопду. Бәнзи гачмыш һалда о, үзү үстә ерә дүшдү, узанмыш һалда мүшаһидәсини давам этдирди. Аулун яхынлығында Балагазы аты сахлады, атдан дүшәрәк ону аулун яхынлығындакы даш тәпәйә доғру апарды, бура көзәл, тәбии, кизли бир сығыначаг иди.

Базаралы мүшаһидәни давам этдирирди. Көрүнүр ки, Балагазы өз гәрибә сәфәрини аулдан кизләтмәк истәйирди. О, аты дашларын арасында кизләтдикдән сонра кери дөнүб алачыға кирди. Аулдакы адамлар юхудан ояндылар, аяға галхдылар, Базаралы исә ятмады.

Бир шей кизләтмәк үчүн мүнасиб олан дашлар вә гаялар Қарашанын аулу далында да чох иди. Базаралы ораяа доғру йөнәлди. О, бурада башга бир атын, Әбилгазынын атынын да бағланмыш олдуғуну көрдү. Базаралыны һейрәт алды. Эвдә о, кәдәрли һалда сусур, һәрдәнбир гыздырмалы адамлар кими титрәйирди.

О лап наһар вахтынадәк бир шей көзләйирмиш кими һәйәчан кечиртди. Һисси ону алдатмамышды. Қаумен гоншу аулдан гайыдыб кәләрәк, ени хәбәр кәтирди: бу кечә иркизбайларын енә дә атлары йох олмушдур.

Базаралы бу хәбәри эшитдийи вахт Балағазы юхудан айылыб алачыгдан чыхды. Базаралы узаг сәфәрә кетмәздән

әввәл олдуғу кими, кәмәрини бәрк-бәрк чәкиб атасынын јанына кәлди.

— Сөзүм вар. Алачыгдан чыхаг, — дејә о, Ҝаумени тәпәнин башына апарды.

Јолда о, Балагазыны чағырды. Сәсә Балагазы алачыгдан чыхды. Учабој, мөһкәм бәдәнли, гарајаныз Балагазы тамамилә сакит иди. Базаралы гәзәблә онун үзүнә бахды; онун үзүндән һәмишәки гырмызылыг чәкилди, јанаглары сәрт, солғун олду; о, јахшы нәфәс ала билмирди, гејри-тәбии, учадан данышырды.

— Ата, сән бизи өјрәдирдин ки, хараба дахмада да намусла јашамаг олар. Мән анд ичмишдим ки, нә гәдәр бөјүк еһтијач мәнә үз версә дә әхлаф олмајачағам. Сән дә шәрдән узаг гачырдын, бу сәнин үчүн бөјүк бир хидмәтдир. Доғруданмы инди, сәнә гочалыг үз вердији бир заманда, биз биабырчы, гара күнләр кечирмәли олачағыг?

Базаралынын сәси титрәјиб кәсилди.

— О, нә деди? Бу јарамаз нә данышыр? — дејә Ҝаумен бир шеј баша дүшмәјиб Балагазынын үзүнә бахды.

Балагазы сусурду.

Базаралы тез-тез данышмаға башлады:

— Мајбасарын атларыны, бу кечә исә Ирсајын атларыны оғурлајан оғру тапылмышдыр! Оғру будур; о, сәнин оғлун Балагазыдыр! — дејә о, гышгырды.

— О, нә деди? Сән нә данышырсан? — дејә Ҝаумен дәһшәт ичәрисиндә бир дә сорушду.

— Бәли, бәли!.. Мән нә данышдығымы билирәм! Ҹүр'әтин вар, инкар ет! — дејә Базаралы гардашынын үстүнә гышгырды.

Балагазы да өзүндән чыхды.

— Сән нә көрүбсән? Сән нә билирсән? Нә үстүмә дүшмүсән? Де көрүм нә олмушдур? — дејә о сорушду.

— Мән сәнинлә Әбилгазынын сәһәр кизлинҹә нечә гајытдығынызы көрдүм!.. Сизин атларыныз инди дә тәпәләрин јанында кизләдилмишдир... Сән оғрусан! Данма! Кишисәнсә — доғрусуну де!

Балагазы даһа инкар едә билмәди.

— Бәли! Сән дүз дејирсән!

Базаралы нифрәтдән титрәјәрәк, көзләрини бәрәлдиб динмәзҹә гардашынын үстүнә атылды.

Онларын һәр икиси баһадыр бојлу, аслан гүввәли икид иди. Онларын әлләри вә ајаглары шокпар кими ишләјирди. Гәфил зәрбәдән Балагазы ајаға галха билмәди, лакин гардашына һијлә кәлди, вар күчү илә онун ајагларындан вурду. Гардашы сүрүшүб јыхылды. Балагазы онун үстүнә чы-

хыб йыхмаг истəди. Лакин Базаралы чох дирибаш иди: о, тамамилə əйилди, чеврилəрəк аяға галхды. Од кими енидəн гардашындан япышды, ону, архасы үстə ерə йыхды. Сол əли илə гардашынын боғазыны сыхды, сағ əли илə белиндəн бычағы чəкиб чыхартды, дизлəрини гардашынын синəсинə гоюб хырылтылы бир сəслə:

— Белə бир иш үчүн — гардашы дейил, атаны да өлдүрмəк олар... Башыны кəсəчəйəм!.. — дейə о, бычағы Балагазынын боғазына яхынлашдырды.

Балагазы мүгавимəт көстəрир, əллəрини, аягларыны чалырды.

Базаралы ондан күчлү иди. Бир дəгигə дə кечсəйди о, бычағы гардашынын боғазына сохачагды, лакин атасы онун əлиндəн япышды.

— Даян! Итлəр! Сиз нə эдирсиниз? Аяға галхын! — дейə о, гышгырыб Базаралыны кери чəкди.

Балагазы тез аяға галхды. О, өзүнə кəлди вə Базаралыя гəзəбли бир нəзəр салды.

— Əчлафын бири əчлаф... Сəн ит дə олсан, енə дə гардашымсан! Сəн кичик гардашсан, анчаг мəни аягладын, бу тəһгирə һеч бир ад вермəк олмаз!.. Ағыллымыза бир бах!.. Сəнин ағлына кəлəн шейлəр бунунла гуртардымы? — дейə кинли-кинли она бир дə бахды.

Базаралы гаш-габаглы һалда сусурду. Балагазы үрəклəнди, тез-тез гəзəблə данышмаға башлады:

— Сəн сорушдун, мəн дə данмадым. Бойнума алдым. Мəн бойнумдан атсайдым, сəн нə илə сүбут эдəрдин? Мəн десəйдим ки, керейлəрин янына кетмишдим?.. Кунанбай дейил, гой лап аллаһын өзү мəним изимə дүшмəйə чүр'əт этсин. Мəн элə этмишəм ки, бир кəс из тапа билмəсин. Бунлары мəн өзүм үчүнмү этмишəм? Мəн башгаларына көмəк эдирдим, керейлəрин янына кетмишдим?.. Мəн хошума кəлдийи үчүн йох, оғурлуғу нифрəтлə эдирдим. Анчаг көрдүйүм иши данмырам. Мəним һеч бир шейим йохдур, о исə варлыдыр, һəм дə о мəним касыблығым һесабына варланмышдыр. Һаны мəним торпағым? Һаны мəним əмлакым? Бу итки онун үчүн нəдир?.. Дəряда бир дамчы! Мəним яхын адамларым исə ачындан өлүрлəр, бу онлар үчүн ачлыгдан өлмəмəк демəкдир! Мəн өзүм варланмырам, адамлары məһв олмагдан хилас эдирəм!.. Гой, бу йолда мəним башым да кетсин, лакин мəни сахлая билмəйəчəксəн! Мəн варлынын əлиндəн алыб йохсуллара верирəм. Сəн кими тутубсан? Кичик бир оғруну? Мəн оғру дейилəм, мəн интигам алырам! Əкəр кимсəсиз йохсуллардан оғурламышамса, мəни мүһакимə эт!

Каумен нә е’тираз едә билди, нә дә разылашды. Ону садәчә олараг, дәһшәт бүрүмүшдү. Балагазынын кәтирдийи дәлилләр нә гәдәр инандырычы олса да, Каумен белә бир шикары өз газанына төкмәзди. Одур ки, киши, оғлуну өз алачығындан говмағы гәрара алды.

— Кет, кет! Мәним янымдан көч кет! Даһа сәни көрмәк дә истәмирәм! Элә бу саат бурадан көч! — дейә о, гәт’и әмр верди.

Онларын һәр үчү дуруб кетди, лакин һәр кәс дахилән өз билдийинин үстүндә галды.

Балагазы атасынын әмрини еринә етириб элә һәмин күн Карашанын аулуна көчдү.

О көчүб кедәндән беш күн сонра Кунанбайын енә бир нечә аты йох олду.

Балагазынын оғурлугда йолдашы аз иди; әввәлчә ялныз Әбилгазы вә Әдилхан она гошулмушду. Сонра, онлар узаг Найман ауллары̆ндан даһа дөрд икиди чәлб етмишдиләр. Бунларын дөрду дә гочаг, күчлү вә зирәк иди, онлары да бу йола чүт вә эһтияч салмышды. Онлар ән күчлү, ән зәнкин аулларын атларыны чалыб апармағы гәт етмишдиләр. Сөзү бир ерә гоймушдулар ки, касыблара тохунмасынлар. Онлар һеч вахт бир ердә кетмирдиләр: онлары ади йолчулар кими һәмишә тәк көрүрдүләр. Онларын башга бир һийләси дә бу иди ки, Найман аулларынын атларыны онларын орадакы йолдашлары кәтириб Балагазыкилә верир, Тобыктыдан исә, эксинә, атлары Балагазы кәтириб, найманлы достларына тәһвил верирди.

Онлар да, бунлар да әтрафдакы һәр бир чығыры яхшы таныйырдылар; бүтүн ноһурлар, адам аяғы дәймәйән бүтүн йоллар онлара чох яхшы мә’лум иди. Онлар һәр бир дәрә-тәпәни, ади йолчуларын гәт’ийййән диггәт етирмәдийи кичик ялы, каһаны яхшы ядда сахлайырдылар. Онлар өзләрини тә’гиб эдәнләри чашдырыб алдатмаг үчүн бу ерләрдән истифадә эдирдиләр. Бу ишдә Балагазы хүсусилә маһир иди. О даим ени-ени һийләләр фикирләшиб тапырды.

Алты-едди нәфәрдән ибарәт кичичик бир дәстә ики маһалда гасырға кими кечиб кедирди. Чүр’әтли икидләр чанавар сүрүсү кими һүчум эдирдиләр.

Сәһәр-сәһәр атларын оғурландығы мә’лум олан кими аулдакы адамларын һамысы атланырды. Атлылар ики-үч нәфәрдән ибарәт кичик дәстәләрә бөлүнүб чапараг, бүтүн әтрафы алт-үст эдир, бүтүн йоллары, изләри, тәпәләри, мүшаһидә үчүн мүнасиб олан дикләри тутуб Керейә, Наймана вә Гаракәсәйә кедән йолларда оғрулары тутачагларыны күман эдирдиләр. Бүтүн күнү тәпәләрин башында көзәтчи-

ләр даяныр, лакин һәр дәфә дә гәзәбли һалда әлибош кери гайыдырдылар.

Онлар дейирдиләр:

— Һеч олмазса, бир милчәк учайды, бир бөчәк көрүнәйди!

— Оғрулар лап Чинкизин өзүндә, һарадаса кизләнирләр! — дейә бә'зиләри күман эдир вә һәр бир колун ичини ахтарырдылар. Енә дә һеч бир шей тапылмырды.

Балагазы белә чүр'әт тәләб эдән ишләрә бөйүк союгганлылыгла, мәрдликлә кедирди. О, әввәлчәдән аулу вә атлары бәләдләйир, сонра исә кечә икән чәкиб апарыр, лакин элә о саатдача атлары гачырдыб Наймана көндәрмирди. Әксинә, үч-дөрд күн, һамы сакитләшәнәдәк о, оғурлуг этдийи аулун яхынлығында, ән чоху бир гоюн мәнзили аралыгда һәрләнирди. О, һеч бир вахт тәпәләрә, мешәликләрә, көзәтчиләрин диггәтини чәлб эдән башга ерләрә яхын да кетмирди. Балагазы ялныз бичәнәкләрә тәрәф йөнәлирди. О, һәр дәфә беш-алты ат тутар вә яхынлыгда әлләриндә йүйән, тәрлик көзләйән икидләрин янына кәтирәрди.

Икидләр һәмин атлары миниб дәрәйә дүшәрдиләр. Балагазы исә кешикдә даянарды. Аул тәрәфдән оғруларын далынча гачан адамлар көрүндүкдә о, бу адамларын һансы сәмтә кетдикләрини сакитчә мүшаһидә эдәрди. Онун әлинин тәк бир ишарәси илә икидләр тә'гиб эдәнләрдән узаглашырдылар. Онлар һеч вахт чапараг кетмирдиләр, сакитчә бир көлмәчәдән дикәринә, бир кизли ердән башгасына кечирдиләр. Һәтта бә'зән элә олурду ки, оғруларла онлары тә'гиб эдәнләр арасында анчаг бир тәпә олурду. Оғрулар зәрәр чәкмиш ауларын лап яхынлығында долашырдылар. Бә'зән онлар еничә ахтарылмыш ерләрдә даянырдылар.

Бир нечә күн белә кечирди. Бундан сонра Балагазы кечә атлары өз йолдашлары илә Наймана көндәрирди.

Кунанбайын Карашанын аулуна көндәрдийи гары бу һийләләрдән гәт'иййән хәбәрдар дейилди. Узун заман о, һеч бир шей тапа билмәди; Балагазы вә онун йолдашлары өз эвләриндә һеч вахт ат кәсмирдиләр, онлар һәмин атлары һәтта өз ауларына яхын да гоймурдулар. Ялныз бирчә дәфә Әбилгазы өзүнү сахлая билмәмишди. Наймандан кәлиб ат апаран икидләр чох узаглашмышдылар, санки тәһлүкә өтүб кечмишди. Гулуну чайын кәнарында кәсмишдиләр, Әбилгазы эвинә ялныз яғлы бир буд кәтирмишди.

Һамы ятдыгдан сонра әти газана салдылар. Лакин гары енә дә ат әтинин ийини дуйду. Әт бишәнә кими о, узагдан көз етирирди, әти газандан чыхарыб синидә Әбилгазынын

габағына гоянда гары гәфилдән алачыға кирди, буду көрүб дәрһал инанды ки, бу, гулун будудур.

Бу хәбәр Кунанбая чатан кими о, дәрһал Байдалынын янына адам көндәрди: «Караша — онун гоһумудур. Гой Байдалы өзү ону мүһакимә этсин. Һәр шей дүрүст мүәййән эдилмишдир, шаһид вардыр, гой Байдалы нә этмәк нииййәтиндә олдуғуну билдирсин. Караша инкар этсә, Каумени она замин олмаға мәчбур этмәк лазымдыр. О, һәр шейи билмәлидир. О, яландан анд ичмәз. Кунанбайын инаначағы бир шей варса, о да ялныз Кауменин андыдыр». Байдалыя көндәрилән салам бундан ибарәт иди.

Байдалы Карашадан сорғу-суал этмәйә башламады. О, дәрһал Каумендән япышды. Каумен билмирәм дейиб, бойнундан атмаға башлады, билдирди ки, нә Караша илә, нә дә Балагазы илә һеч бир әлагәси йохдур, онлардан чохдан әл чәкмишдир.

Лакин Байдалы дедийинин үстүндә дурду:

— Я иттиһам эт, я да бәраәт газандыр! Кунанбай ялныз сәнин сөзүнә инаныр. Әкәр онларын тагсыры олмадығыны доғрудан билирсәнсә, — онда анд ичмәкдән нийә горхурсан? Әксинә, өз гоһумларыны әдаләтсиз иттиһамдан горумуш оларсан!

Каумен көзләнилмәдән өз сиррини верди:

— Мән һәлә чанымдан безмәмишәм, — дейә о, чаваб верди. — Онлары күнаһсыз адамлар кими мүдафиә эдә билмәрәм...

«Каумен боюн гачыртды!.. Дейирләр, о билдирмишдир ки, замин олмурам! Оғрулар Карашанын аулундандырлар!..» — дейә иркизбайлар сәс-күй салдылар.

«Адларыны гоһум гоймушлар, дүшмәндән дә пис һәрәкәт эдирләр! Инди биз бағышламаячағыг, гой аман көзләмәсинләр! Бүтүн вар-йохларыны әлләриндән алачағыг, алачыглары илә бирликдә бүтүн аулларыны яндырачағыг!» — дейә Майбасар вә Жакип һәдәләйирдиләр.

Онлар Кунанбайы да гызышдырырдылар:

— Аман вермә. Бәрк сыхышдыр!

Лакин Кунанбайын башга фикри варды. Бу ил һамы үчүн хүсусилә ағыр кечмишди, она көрә дә чидди фикирләшмәк лазым иди. Бундан әлавә, сон заманлар Байдалы илә онун мүнасибәти яхшылашмышды. Һәм дә оғрулар тәкчә иркизбайлара дейил, котибаклара да, бокеншиләрә дә басгын этмишдиләр. Онлар һәтта Байдалынын өзүнә дә аман вермәмишдиләр. Демәли, котибакларла, бокеншиләрлә бирликдә һәрәкәт этмәк лазымдыр, мүмкүн олдугча зәрбәни онларын

васитәсилә эндирмәк лазымдыр. Һәр һалда оғурлуғун бүтүн тагсыры жикитекләрин үстүнә дүшмәли иди.

Кунанбай белә бир гәрара кәлдикдән сонра Майбасарын көпүнү ятыртды.

— Даян, әбәс ерә ирәли чапма, бир гәдәр сәбрин олсун! Караша бизим әлимиздән гача билмәйәчәкдир! — дейә о, өнидән Жикитек гәбиләсинә адам көндәрди.

Бу дәфә Жумабай кетди. Һамыдан әввәл о, Байдалынын янына кәлди. Кунанбайын она салам көндәрдийини, биринчи хаһишини еринә етирдийинә көрә тәшәккүр этдийини билдирди. Каумен васитәсилә һәр шей айдынлашмышды. Бу тапшырығы етирдикдән сонра Жумабай билдирди ки, Кунанбай Карашаны вә Әбилгазыны өз янына чағырыр.

Байдалы э'тираз этмәди.

— Гой өзү онларла көрүшсүн, гоһум гоһумла данышдығы кими данышсын! О, һаглыдыр. Мән онун саламыны Карашая етирәрәм, — дейә о чаваб верди.

Кунанбайын чағырышы Карашая етирилди, лакин Караша вә Әбилгазы онун янына кетмәдиләр. Байдалы онлары һәдәләмәк истәдисә дә, лакин һеч бир шейә наил ола билмәди. Беләликлә, Караша вә онун йолдашлары икигат мүгәссир олдулар: онлар мал-гара оғурладыглары бәс дейил, чаваб да вермәк истәмирдиләр.

Кунанбайын вәзиййәти мөһкәмләнирди.

Иркизбайлар кечә-күндүз Карашанын аулуну көздән гоймурдулар. Әбилгазы, Әдилхан вә Балагазы һара исә йох олмушдулар.

Әтрафда һамы: «Кизләнирләр» — дейә инадла тәкрар едирди.

Шүбһә вә деди-году кетдикчә артырды. Караша вә Кауменин аулунда эвдә олмаян бүтүн икидләри оғрулар сырасына дахил эдирдиләр.

«Әбилгазы, әлбәттә, тәкчә һеч бир иш көрә билмәзди, йәгин онун бөйүк бир дәстәси вардыр. Бүтүн халг онлары тә'гиб эдәчәкдир» — дейә һамы дүшүнүр вә тәкрар эдирди.

Бу шайиәләр иркизбайлар тәрәфиндән яйылыр, бүтүн аулларда һамы тез бундан хәбәр тутурду. Балагазыны вә Әдилханы һамы чохдан Әбилгазынын йолдашы һесаб эдирди. Әбилгазы Кунанбайын чағырышына кәлмәдикдә о, Балагазынын вә Әдилханын далынча адам көндәрди. Караша вә Каумен дә Балагазыя мәсләһәт көрдүләр ки, о, Кунанбайын янына кетсин.

Балагазы гәт'и сурәтдә чаваб верди ки, кетмәйәчәкдир. О, кетмәкдән боюн гачырмасынын сәбәбини өз достларына белә изаһ этди:

— Кунанбай мәнә аман вермәйәчәкдир. О мәни гуюя салмаг үчүн чохдан бир бәһанә ахтарыр. Инди ки беләдир, мән нийә өзүмү языг бир гузу кими көстәриб онун янына сүрүнүм? Инди мән һеч бир шей үчүн тәәссүф этмирәм. Гой мәни тутмаға чүр'әт этсинләр. Гой әввәлчә мәни тутсунлар, итаәтә кәтирсинләр, сонра исә ағзыма йүйән вурарлар. Инди мәним үчүн фәрги йохдур, мәнә әчлаф дамғасы вурулмушдур. Иш ки бу ерә чатды, истәмирәм ки, мәнә «итаәтә кәлән әчлаф», «өз хейрини билән әчлаф» вә я «сазишә кәлән әчлаф» ады версинләр. Өләрәм, анчаг бу чүр алчалмаға дөзмәрәм!

Балагазынын вә Әбилгазынын инадкарлығы Кунанбайы фикирләшмәйә мәчбур этди. Көһнә адәтә көрә о, басгын этмәли, она зәрәр етирәнләрин бүтүн әмлакыны әлләриндән алмалы иди, лакин инди, эксәриййәт йохсуллуг вә ачлыг чәкдийи бир заманда белә этмәк олмазды, чүнки янғын баш верә биләрди.

Башга бир йол да вардыр: рәисләрә шикайәт этмәк. Ән яхшысы жандарм дәстәси чағырараг, урядникләрин көмәйи илә чаниләри тутуб, зәнчирә бағламагдыр ки, һәр шейә дә сон гоюлсун.

Лакин ганунлар да дәйишилмиш, аға-султанлыг ләғв эдилмиш, башга еникликләр заһир олмушду. Тобыкты тайфасында һәтта диван да дәйишилмишдир, яйдан бәри онлар Семипалатинск идарәсинин табелиййинә кечмишдиләр. Әввәлләр Тобыкты бир наһиййәйә бахырды, инди о, үч наһиййәйә бөлүнәчәкди. Ени диванда — ени дә рәисләр олачагды. Кунанбай онларла һәлә көрүшмәмишди, хүсусән онларын һеч бири илә гәт'иййән танышлығы да йох иди. Сечкиләр дә яхынлашырды, белә бир вахтда өз аулундан шикайәт этмәк файдалы дейилди. Һеч олмазса, сечкиләр гуртаранадәк көзләмәк лазымды.

Көзләмәк зәрури иди, лакин Балагазынын дәстәси өзүнү чох пис апарырды. Кунанбай ики дәфә далларынча адам көндәрмишди, онлар исә гулагардына вурурдулар. «Белә кетсә, ловғаланыб гәт эдәрләр ки, онлара һеч бир шей этмәк олмаз» — дейә Кунанбай фикирләширди. Узун шүбһәләрдән сонра о, бир дәстә э'тибарлы икид көндәрәрәк, итаәтә кәлмәйәнләри гәфилдән яхалайыб, янына кәтирмәйи әмр этди.

Лакин Балагазы асанлыгла әлә кечмәк истәмирди, — онун икидләринин һәрәси бир тәрәфә гачырды. Тә'гиб эдәнләр йорулуб, атлары әлдән дүшдүкдән сонра әлибош гайытдыглары вахт Балагазы йолдашлары илә бирликдә рәгибләринин изи илә кәлирди. Бу дәфә енә Кунанбайын илхысы гарәт эдилди, лакин оғрулар аз гулун апармышдылар.

Бу оғурлуг аулларын өз гышлагларына гайытдыглары күнә тәсадүф этмишди; һава союг иди, инәкләр вә мадянлар сағылмырды, ҹамаат чох корлуг чәкирди. Тәк-тәк кәзиб отлаян давар асанлыгла ачларын әлинә дүшә билирди.

Кунанбай һәр күн наһийә идарәси башчысы сечкисини көзләйирди. О, Базаралыны янына чағырды. Базаралы өзүнү башга жикитекләр кими апармырды: о, дәрһал кәлди.

Кунанбай өзүнүн ени тоқалы Нурханымла отурмушду. Онлар бу яхынларда гыш бинасына көчмүшдүләр. Эв исти иди, отаг, Ҹаванлар алачығы кими яхшы бәзәнмишди. Гәддгамәтли Нурханым өз көзәллийи илә инсаны валеһ эдирди; онун бөйүк парлаг гара көзләри хүсусилә ҹазибәдар иди. Онун көзәл заһири көрүнүшүндә кәнҹлик, сағламлыг вә гайғысызлыг бир вәһдәт тәшкил эдирди. Гүсурсуз тәмиз үзүндә йүнкүл бир гызарты вар иди. Онун киши бурну кими узун бурнунун сағ тәрәфиндә кичик бир хал гаралырды. Гырмызы янагда гара хал надир бир зинәтдир. Нурханымын гамәти элә гәшәнк, элә гывраг иди ки, бүтүн көзәлләр она һәсәд апара биләрдиләр.

Кунанбайын нә дейәҹәйини көзләйән Базаралы Нурханыма диггәтлә бахырды. «Көрәсән, о белә бир токалы һарадан тапмышдыр?» — дейә өз-өзүнә дүшүндү.

Нурханым тәвазө көстәрир, лакин өзүнү ҹидди вә сәрбәст апарырды. Онун әмри илә самавар кәтирдиләр, сүфрә ачдылар. Чай заманы о, гәт'иййән чәкинмәдән каһ әринә, каһ да Базаралыя бахыр, сакитҹә тәсәррүфат ишләриндән данышырды. Әри ону «калмак»[1] дейә чағырырды. Чайдан сонра о, Нурханыма мүраҹиәт этди:

— Калмак, әмр эт, чайы йығышдырсынлар! Мән Базаралы илә данышмаг истәйирәм.

Нурханым тәләсмәдән әринин әмрини еринә етирди, гуллугчуну мәтбәхә көндәрди, өзү исә Кунанбайдан бир гәдәр аралы киши кими бардаш гуруб отурду.

Кунанбай сәсини галдырмадан, сакитҹә данышырды. О, Базаралынын өз мәнлийини оятмаг истәйирди.

— Онлар сәни дә ләкәләйирләр. Сән әсл инсансан, намусу һәр шейдән уҹа тутурсан. Онларын һәрәкәтләри исә сәнин намуслу адына бир ләкәдир. Сән онлары мүдафиә этмәйәҹәксән; мән үмид эдирәм ки, сәндә онлары тәмизә чыхартмаға бир дәлил, тутар йохдур. Сәнин сөзүн нәдир?

Базаралы ҹаваб вермәкдә чәтинлик чәкмәди. Онун ҹавабы гыса иди. О, көзләрини Кунанбайын үзүнә зилләйәрәк сакитҹә, тәмкинлә, инандырыҹы һалда көзәл данышырды. О

---

[1] Калмак — калмыг гызы.

бурая гулдурлары тәмизә чыхармаг үчүн кәлмәмишдир. О гулдурларын һәрәкәтләрини писләйир, буна көрә дә онларла әлагәни кәсмишдир. Доғрудур, о, Балагазынын доғма гардашыдыр, анчаг онларын һәяты мүхтәлифдир. Чохдандыр ки, онлар күсүлүдүрләр, көрүшмүрләр.

Чай гаһы гызышдырмышды. Базаралынын үзү гызармыш вә гейри-ади бир көзәллик алмышды. Ағыллы вә зәкалы көзләри дә, үзүнүн парлаг рәнки дә, баһадыр гамәти дә, узун ағ бармаглары ла Нурханымын диггәтини истәр-истәмәз өзүнә чәлб эдирди. Она элә кәлирди ки, бу энли күрәк, кениш синә, гүввәтли әлләр зоракылыг гәбул этмәз.

Кәнч Тобыкты нәсли ичәрисиндә Кунанбай өзү илә белә сәрбәст данышан адама илк дәфә раст кәлирди. Базаралынын чавабы да, онун мүстәгиллийи дә Кунанбайы һейрәтә кәтирирди. О дәрһал гызышды:

— Инди ки сән онларын һәрәкәтләрини писләйирсән, көмәк эт ки, гулдурлуға сон гоюлсун!

Лакин Базаралы она э'тираз этди:

— Бәли, мән писләйирәм, әлбәттә. Мән буну дедим. Лакин онлары бу йола сөвг эдән нәдир? Бу яхынларда үз вермиш чүт вә эһтияч! Буна икинчи сәбәб исә бүтүн гоһумлара мә'лум олан әдаләтсизликдир. Башда даянан адамлар һәр шейи өз әлләринә алмышлар. Галанлар исә кечикмиш, онлара пай дүшмәмишдир. Одур ки, һарайына чаваб тапмаян халг тамамилә элибош галмышдыр. Бәс бу нәйә сәбәб олмушдур? Әввәлләр дә илк сыраларда дуран адамлар зәрәр чәкмәмишләр. Әввәлләр инчимиш олан адамлар исә инди дә ачиз, инди дә кор галмышлар. Бу барәдә фикирләшән бир адам вармы? Халгын йохсуллуғу гайғысына гала билән башчылар вармы? Мән буну сорушмаг үчүн кәлмишәм.

Базаралы суала чаваб вермәди. Башга бир ахына дүшүб кетди. Бу, Кунанбайын хошуна кәлмәди. О, гонағын үзүнә сәрт бир нәзәр салды. Кунанбайын башлыча дәлили бу иди ки, бу фәлакәт аллаһ тәрәфиндән көндәрилмиш, тале тәрәфиндән язылмышдыр.

— Чүт инсанлара табе олмур. Чүтүн еринә кими тагсырландырмаг олар? Мәкәр варлы оланлар өз варыны башгалары илә бөлүшдүрмүрләр? Ахы, һамыя көмәк этмәк мүмкүн олмур. Ләягәтли адам азла да кифайәтләнир. Аллаһын ирадәси гаршысында боюн эймәк лазымдыр!

Лакин Базаралыны бу «аллаһ ирадәси» дә инандырмады. Гой халг аллаһын ирадәси илә инилдәсин, дәрдә дүшсүн, бәс өзләрини халгын һамиси адландыран адамлар онлара көмәк этсәләр, нә олар? Онлар һей итаәтдән дәм вурурлар. Бәлкә, халг итаәт дейә-дейә өлүб кетмәлидир? Базаралы

Кунанбайын нәсиһәтләриндән башга нәтичә чыхара билмәди, о, буну ачыгчасына сөйләди.

Кунанбай Базаралы илә мүбаһисә эдиб дейишмәйи өзү үчүн алчаглыг һесаб этди. О ялныз тутгун һалда гаш-габағыны төкүб гәт'и сурәтдә деди:

— Инди сәнин гаршында мәним вичданым тәмиздир. Мән көрүрәм ки, һеч кәсә аман вермәк лазым дейил. Анчаг буну дейә биләрәм. Балагазы вә Әбилгазы өзләри өз башларына бәла ачырлар. Онларын иши пис олачаг. Мән хәбәрдарлыг этдим, инди инчимәйин!

Базаралы баша дүшдү ки, сөһбәт гуртармышдыр. О кетмәйә һазырлашды. Отагдан чыхмаздан әввәл о, енидән Кунанбая мүрачиәт этди:

— Мәним Балагазы илә һеч бир әлагәм йохдур. Нә олачагса олсун, анчаг иш онда дейил. Сиз бүтүн өмрүнүзү сөзлә, ишлә халгы горхуда сахламаг үчүн гүввә сәрф эдирсиниз, халг исә сизи инандырмаг, юмшалтмаг үчүн өз күчүнү сәрф эдир. Лакин бунлар әбәсдир. Көрүнүр ки, бизим йолумуз бир дейил. Тале бизә даими әдавәт нәсиб этмишдир, — дейә о, малахайыны башына гойду.

Онун сөзләри чавабсыз галды. О, тәләсмәдән аяға галхды, саламатлашыб, гапыя доғру йөнәлди. Нурханым вә Кунанбай ондан көзләрини чәкмирдиләр. О, тәмкинлә, чидди вә енилмәз бир һалда кедирди, онда нә нараһатлыгдан, нә сыхылмагдан вә нә дә горхудан бир әсәр вар иди.

Кунанбай өртүлән гапыя фикирли-фикирли хейли бахды. Сонра Нурханыма мүрачиәт этди:

— Бу Базаралы гәрибә оғландыр! Өлкәмиздә тайы-бәрабәри олмаян көзәл вә ағыллы бир икиддир! Анчаг онун фикирләри башына бәла олачаг, һейф ки... белә бир икид көдәк голлу, ағылсыз Кауменин оғлудур. О, күчлү бир адамдан олсайды, бүтүн гәбиләнин ифтихары ола биләрди!

Кунанбайын сөзләриндә һәм һейранлыг, һәм дә пахыллыг һисс олунурду.

Нурханым онсуз да Базаралыны диггәтлә динләмишди. Әринин сөзләри исә онда көзәл, ағыллы икидә гаршы олан марагы даһа да артырды. Кунанбайын сөзләриндәки һәсәд вә һейранлыгдан Нурханым өзү үчүн икинчини сечди. Өзүнү һәлә яхшы баша дүшмәйән Нурханым һисс этди ки, үрәйи чаван, инадкар, азадлыға чыхмаг истәйән бир ат кими чырпыныр.

4

Сечки кечирмәк үчүн рәисләрин кәлдийи һаггында шайиә яйылмышды. Кунанбай Абайы өз янына чағырды.

Абай бүтүн пайызы тәкликдә кечирмиш, башы домбра

вә мусигийә гарышмышды. Онун чалдығы «Сары Саймак чайы», «Ики гызын ағламасы» яхуд «Сығырчын маһнысы» күиләринин һәр бир аһәнкиндә, һәр бир сәсиндә дәрин бир фикир вар иди. Онун домбрасы нәдән данышырды? Бу домбра Асан-айгынын ейин ерийән дәвәсинин сүр'этли гачышыны да, Алшагырын һәзин кәдәрини дә тәрәннүм эдирди. Кечән күнләрин бу әзабкешләри көрдүкләри илә разылашмаян, истәкләринә чатмаян бу фәләкзәдәләр онун домбрасынын сәсиндә ағлайырдылар.

Абайын фикри-зикри даим Сабырбайын үзәринә гайыдырды. О, гоча акынын һәр бир сөзүнү вә она вердийи һәр бир чавабы хатырлайырды. О заман Абай «Кечмиш заман бизә нә гәдәр дәрд-гәм гоюб кетмишдир» демишди. О бунунла демәк истәйирди ки: «Акынларын чичәкләнмәйән арзуларында, онларын маһныларында, мусигиләриндә бөйүк бир кәдәр сәсләнир». Абай бүтүн фикирләрини гәдим дөврләрин гочаман нағылчысы олан бу домбрая э'тибар эдирди.

О, әйләнчәләрдән әл чәкмишди, даһа кәнчләрлә көрүшмүрдү. Бу яхынларда Ербол кәлиб чыхмышды. О, Абайы өзү илә бәрабәр апармаг истәмишди, достуну оюн вә әйләнчәләрлә марагландырмаға чалышмыш, ени көзәл гызларын адларыны чәкмишди... Лакин Абай буна лагейд галмышды. Ербол онун янында гонаг галдығы күнләрдә Абай «Сакит ол, мәним гәлбим, сакит ол!» маһнысыны гошмушду. Достунун вә'д этдийи шадлыға биканә олан бу нәғмә Ерболун чағырышына чаваб иди. Абай өз нәғмәсини гуртаран кими Ербол дәрһал онунла мүбаһисәйә башлады:

— Йохса, сән кәнчликлә әбәди видалашмаг истәйирсән? Ахы, сәнин һәлә ийирми беш яшын тамам олмамышдыр! Сән ағлына нәләр кәтирирсән, сәни баша дүшә билмирәм.

Абай ялныз сәссизчә күлүмсүнду. Әввәлләр олдуғу кими, инди дә о, досту илә тәк галдыгда домбра чалыр, бир-биринин ардынча нәғмәләр охуюр, гәлбини һәйәчанландыран фикирләри тәрәннүм эдирди. Бир нечә күн далбадал о өз «Сакит ол, мәним гәлбим, сакит ол!» маһнысыны охуду.

Ербол нәғмәдәки фикирлә разылаша билмирди, лакин онун сөзләри көзәл олдуғуну һисс эдирди, буна көрә дә бә'зән о өзү дә Абайла бирликдә охумаға башлайырды. Дүз он күн һәр ики икид онлардан узаглашан кәнчлийә санки «әлвида!» дейирди.

Ербол гайытмалы иди. Видалашан заман Абай достуна ачыг э'тираф этди:

— Мән һеч дә гочалығы арзу этмирәм, Ербол. Мәкәр мән кәнчлийи әзиз тутмурам? Дүняда кәнчликдән көзәл нә вар?

Сән өзүн дә буну билирсән. Анчаг мән кечән ушаглыг вә чаванлыг әвәзинә ағыллы, файдалы бир кәнчлик тапмаг истәйирәм. Бу йолда да мәни ени севкилиләр көзләйир... Мән онлар һаггында сәнә сөз ачмаға башласам, көрәрсән ки, синәм арзуларымы тутмур... Буну сонра биләрсән!

Бу сөзләр бир вәсиййәт кими сәсләнирди.

Кунанбай элә һәмин күн оғлуну өз янына чағырды. Ербол о саат эвләринә кетди, Абай исә Карашокийә тәрәф йола дүшдү.

О, атасынын аулуна яхынлашдығы заман гаранлыг чөкүрдү. Сөйүдлү дәрәдә о, гаршыдан кәлән бир атлы көрду, бу атлы һүндүр бойлу, энликүрәк бир оғлан иди. Бу онун кичик гардашы Оспан иди. Гаранлыгда Абай ону ялныз бәрабәрләшдикләри заман таныя билди. Абай тәәччүб этди: о, һәр күн Оспаны көрдүйү үчүн гардашынын нечә бөйүдүйүнү сезә билмәмишди. Оспанын бу яхынларда он сәккиз яшы тамам олмасына бахмаяраг, о, Абайдан һүндүр вә ири иди.

Оспан аты вар күчү илә чапырды. О, гардашыны таныды, даяныб дәрһал нағыл этмәйә башлады:

— Бу күн тәсадүфән атамын янына кетмишдим. О мәндән сорушду: «Дедикләримә чаваб вер көрүм, оруч тутурсанмы, күндә беш дәфә намаз гылырсанмы, өз мүсәлманлыг борчуну еринә етирирсәнми?» Лап инкир-минкир кими мәни сорғу-суала тутмушду! Мән истәдим доғрусуну э'тираф эдиб дейәм ки: күнаһлардан да, оруч-намаздан да, чөлдәки ваһши гулунлар кими тәмизәм, — анчаг чүр'әт эләмәдим. Горхдум ки, гиямәт гопардар... Дедим, бәли, һамысына әмәл эдирәм... Атам чох разы галды, мәни өз янында отуртду, бүтүн күн ач сахлады. Билирсәнми нечә сыхылырдым! Чарәм кәсилди, дәстәмаз алмадан беш дәфә намаз гылдым, дедим ки, оруч да тутурам. Ахшам онларла бирликдә ифтара отурдум ки, өзүмә тәсәлли верим, она һазырланан дадлы хөрәкләрин һамысыны едим. Инди дә эвә кедирәм! Бир тамаша эт, ağa, — көр ләләшин Оспан сәнин атаны нечә алдатмышдыр, — дейә чаван гәһгәһә чәкиб күлдү.

Онун күлүшү о гәдәр шән вә сирайәтэдичи иди ки, Абай да күлдү, лакин онун күлүшүндә йүнкүл бир истеһза варды.

— Атама сән доғрусуну десәйдин, чәтин ки, белә севинә биләрдин. Демәли, алдатмаг чох яхшы шей имиш!

О, күлә-күлә атыны гамчылады. Оспан чаваб вермәйә сөз тапмады, о да атыны гамчылайыб йолуна давам этди.

Карашокийә кәлән кими Абай дәрһал атасынын янына кетмәди. Әввәлчә о, Кункенин эвинә тәрәф йолланды, онун севим-

ли гардашы Кудайберды чохдан бәри хәстә иди. Абай һамыдан әввәл она баш чәкиб кефини хәбәр алмаг истәди.

Кудайберды һүндүр бир дөшәк үстүндә узанмышды. Өскүрәк она әзаб верирди. Абайын кәлиши ону чох севиндирди. Хәстәнин солғун үзү гызарды. Ону узун гара саггал басмышды, бәдәни арыгламыш, сүмүкләри чыхмыш, дамарлары көмкөй, золаг-золаг олмушду.

Гардашынын бу һалы Абайы кәдәрләндирди. О, үст палтарыны чыхартды, Кудайбердыя яхынлашыб лап янында отурду.

Кудайбердыны күчдән салан хәстәлик артыг илийинә ишләмишди. Абай ону он беш күн бундан әввәл көрмүшдү. О вахтдан бәри хәстә чох сыныхмышды. О, Абайын әлини әлинә алды, зәиф бармаглары илә сыхды, сығаллады.

— Яхшы ки кәлдин, — дейә сәсләнди.

Абай һәр ики әли илә гардашынын күчсүз әлини сыхды, өзүнә тәрәф чәкиб синәсинин үстүнә гойду. Һәр икиси сусурду, лакин онлар бир-бирини сөзсүз дә, гәлбән баша дүшүрдүләр. Бир аз кечдикдән сонра Кудайберды явашча сорушду:

— Атамын янына кетмишдинми?

— Һәлә йох. Әввәл сәнин янына кәлдим, — дейә Абай чаваб верди.

Гоншу отагдан үч оғлан ушағы гача-гача кәлиб Абая салам верди. Бунлар Кудайбердынын оғуллары Шаке, Шубар вә Әмир иди.

Абай ушаглары янына чағырыб нәзакәтлә өпдү. Шаке вә Шубар мәктәбдә охуюрдулар. Абай һәр дәфә бура кәләндә онлардан нечә охудугларыны сорушурду. Ушаглар Абайы севирдиләр. Инди дә онлар Абая үрәклә яхынлашдылар.

Кудайбердынын көзләри Абайын башына йығылан ушагларын үзүнә дикилди. Лакин үрәйи дөзмәди, һәйәчандан үзүнү дивара чевирди. Бу һәрәкәт Абайын нәзәриндән гачмады. О, ушагларла сөһбәт эдиб бир аз сонра һамысыны ойнамаға көндәрди, өзү исә енә хәстәнин янында әйләшди.

Кудайберды көзләри илә ушаглары көстәрди.

— Онлардан нә чыхачагдыр? Нә олачагдыр? Онлар сәнә гардашдырлар,[1] — деди, — ким билир онлары нечә бир тале көзләйир?.. Мән онларын гаршысында борчлу галырам... — о, санки ушагларла видалашырды.

Абайын көзләриндән исти көз яшлары ахды, сәси титрәди.

— Бу борчу мән өз үзәримә көтүрүрәм, Баке! Нә гәдәр өмрүм вар, бачардығым гәдәр онлары чийнимдә сахларам!

Инди Кудайберды Абайы диллә тутмаға башлады.

---

[1] Газах мәишәтиндә гардашоғлу сөзү кичик гардаш анлайышы илә бир мә'нада ишләдилир.

— Ағлама... Ағламаг лазым дейил, — дейә о, тәкрар эдирди.

Бир нечә дәгигә һәр ики гардаш сусду. Кудайберды сакит олду, үзүнү Абая чевирди, лакин дәрһал өскүрәк енидән ону боғмаға башлады. Абай онун ястығыны дүзәлтди, чийинләрини өртдү, гайғы илә йорғана бүрүдү.

Кудайберды сөһбәти дәйишди:

— Билирсәнми атам сәни нә үчүн чағырмышдыр?

— Йох, Баке, һәлә һеч бир шей билмирәм.

— Онда мән сәнә дейим. Бу күн чиновникләр кәлиб, сечки кечирәчәкләр. Атам онлары Жакипин аулунда ерләшдирмишдир. Дейирләр ки, ени наһийәләрдә ени һөкумәт башчылары олачаг. Атам сәнин адыны чәкмәк истәйир. Баша дүшдүнмү? Сән буна нә дейирсән?

— Бәс сән нә дейирсән? Сән нә мәсләһәт көрүрсән?

Кудайберды бир гәдәр фикирләшиб:

— Әкәр мәним мәсләһәтими истәйирсәнсә, — деди, — рәдд элә. Инсанын ләягәти һеч дә рәис олмагда дейил. Биз буна инандыг. Һакимиййәт адамы позур, она яхшылыг дейил, лә'нәт газандырыр. Әбәс ерә өз кәнчлийини мәһв этмә!

— Бәли, Баке, дедикләринин һамысы дүздүр, — дейә Абай фикирләшмәдән чаваб верди.

— Такежан, дейәсән, сечилмәйә чалышыр. Бах, гой о, наһийәни гәбул эдиб зөвг алсын! — дейә Кудайберды сөзүнү гуртарды.

Кечә дүшәнәдәк Абай гардашынын янындан тәрпәнмәди. Хәстәнин хаһиши илә домбра кәтирдиләр, Абай бир-биринин ардынча она күйи чалды. Ушаглар енә гайыдыб кәлдиләр. Абай истәйирди ки, гардашы юхуласын. Она көрә дә ушаглара «Мин бир кечә»дән нағыл сөйләмәйә башлады. Ушаглар онун янындан бир аддым да узаглашмыр, нәфәсләрини чәкмәдән онун нағылларына гулаг асырдылар. Онлар белә яхшы домбра чалмағы вә көзәл охумағы бачаран эмиләринә валеһ олмушдулар. Кечә онлар Абайла бир ердә ятдылар. Әмирлә Шубар арасында мубаһисә башланды:

— Абай эминин янында мән ятырам!

— Йох, мән өзүм ятырам! — дейә онлар, ики яндан Абайын йорғанынын алтына сохулдулар.

Нә гәдәр ки, онлар юхуламамышдылар һәр бири Абайы гучаглайыб, өзүнә тәрәф чәкмәйә чалышырды.

Сечкиләр үчүн кәлмиш чиновник дүнән Кунанбайын янында олмуш вә онунла узун-узады сөһбәт этмишди. Айдын иди ки, наһийә башчысы сечкиләриндә о, Кунанбайын рә'йинә гулаг асачагды.

Наһийә идарәләри һаггында ени ганун чыхан күндән бәри Кунанбай вәзифәдән имтина этмәйи мөһкәм сурәтдә гәрара

алмышды. Бүтүн маһалы идарә едән аға-султанлыг мөвчуд олдуғу заман Кунанбай һакимиййәтлә ифтихар едирди. Сонра рүтбәси кичилди — о ялныз Тобыктынын башчысы олду, лакин онда да бүтүн тайфа өз әлиндә иди: «Бармагларыны ачсан — овчундадыр, юмсан — юмруғунда».

Анчаг инди рәисләрин әлләри даһа узаглара, даһа дәринләрә узадылыр. Ваһид Тобыкты йохдур, о, үч наһийәйә бөлүнмүшдүр. Үчдә бир тайфа башчысы олмаг бир о гәдәр дә бөйүк шәрәф дейилдир. Вәзифәдән имтина едиб бир тәрәфдә даяндыгда исә бүтүн тайфа үзәриндә даһа бөйүк нүфуза малик олмаг мүмкүндүр. Бу бир.

Икинчиси дә будур ки, халгы идарә етмәк кетдикчә чәтинләшир, кетдикчә мүрәккәбләшир. Балагазы кими итаәтә кәлмәйән адамлар заһир олурлар. Онларла мүбаризә етмәк лазымдыр. Һәркаһ өзү онлары тә'гиб етсә, әввәлки чәкишмәләр енидән башланачагдыр. Божей кими тай-тушларла чәкишмәйин һәлә бир тәһәри варды, анчаг наһийә башчысы олуб сүтүл кәнчләрлә мүбаризә апармаг она даһа ярашмазды.

Онлара чаван, мәтанәтли бир һаким, башчы лазымдыр.

Гой яшыдлар өз араларында мүбаризә апарсынлар. Артыг кәнч нәсл етишмишдир, һакимиййәти онларын әлинә тапшырыб, өз ирадәни башгаларынын васитәсилә еринә етирмәк олар.

Үчүнчүсү дә будур ки, Кунанбайын етмиш яшы тамам олуб сәксәнә аддайыр. Она өз оғуллары ичәрисиндән бир әвәз сечмәк вахты чатмышдыр.

О бүтүн бунлары фикирләшиб, ахырда Абайы интихаб етмишди. Бурада да онун өз мүлаһизәси варды.

Абай онун тә'сириндән кәнарда бөйүмүшдү. Онун әхлагы вә данышығы сүбут едирди ки, оғлунун симасында Кунанбайын архасында чидди бир һаким даянмышдыр. Сон илләр бу, хусусилә көзә чарпырды, атасы Нурханыма евләндийи вахтдан бәри Абай ондан тамамилә узаглашмышды. Бунун үчүн Кунанбай Улжаны һамыдан чох тагсырландырырды: «Оғлуну сән белә союгганлы тәрбийә етмисән» — дейә кечән яй о, гадыны мәзәммәт етмишди.

Лакин атасындан нә гәдәр узаглашса да, Кунанбай билирди ки, Абай ағыллы, дәрракәли вә ишкүзар адамдыр. Демәли, кетдикчә атадан узаглашан оғлуну өзүнә тәрәф чәлб етмәйә чалышмаг лазымды. Наһийәни идарә етмәк кими ағыр бир йүкү өһдәсинә көтүрдүкдән сонра Абай истәр-истәмәз атасынын әлиндә олачагды. Әкәр Кунанбайын ниййәти баш тутарса, оғлу разылыг верәрсә, кәнчләрин әксәриййәтинин күчү чатмаян бир чох ишләри Абай еринә етирә биләчәкди. Атасы она инанырды. Бүтүн бу вәзиййәт Кунанбайы белә бир гәрар чыхармаға мәчбур етмишди.

Абай кәлдийи заман атасы юхудан дуруб чай да ичмишди. Сүфрә йығышдырылмыш, халыларла бәзәнмиш дөшәмә тәмиз сүпүрүлмүшдү. Такежан Абайы габагламышды, о бурадача бир тәрәфдә мәдрәсә көрмүш диндар адамлар кими бир дизи үстә отурмушду. Кунанбай һамыя отагдан чыхмағы әмр эдиб, ялныз онларын икисини янында сахлады.

О һәр ики оғлу илә данышырды, лакин һисс эдилирди ки, бүтүн сөзләрини Абая мүрачиәтлә дейир. О, гочалығындан данышды; хатырлатды ки, онун бүтүн һәяты — касыб күнләрдә дә, варлы илләрдә дә, һәйәчанла, даими мүбаризәләрлә долу олмушдур. Анчаг о, нәйин уғрунда мүбаризә апарырды? — Өз оғулларынын, өз балаларынын кәләчәйи уғрунда. Инди онлар бөйүйүб екә киши олмушлар. Онларын өз мүгәддәратыны әлләринә алмалары вахты чатмышдыр. Онлар досту да, дүшмәни дә өз яшыдлары ичәрисиндә газаначаглар. Бу күнүн сиррләри чаванлара гочалардан яхшы мә'лумдур. Онлар э'тибарлы мүбаризә йолларыны даһа тез тапарлар. Бүтүн бу ишләрин архасында онун һәр ики оғлу, бу саат гаршысында отуран гардашлар нөвбә илә кешик чәкәчәкләр. Лакин бу күн бири, сабаһ исә дикәри иш башында дурмалыдыр. Гой онлар бир-биринә һәсәд апармасынлар, газанчы бир-биринин әлиндән алмаға чалышмасынлар. Инди ата Абайы интихаб эдир. О, Абайын наһийәни гәбул этмәсини дүзкүн һесаб эдир.

Кунанбай чохдан бәри иди ки, Абая бу чүр узун нитглә мүрачиәт этмәмишди.

Абай фикрә кетмиш кими, бир гәдәр сусду, сонра өскүрүб чаваб верди:

— Мәнә көстәрдийиниз э'тимад үчүн тәшәккүр эдирәм, ата. Сиз һәятын ағырлыгларыны бизим үзәримизә гоймагда һаглысыныз. Сиз бүтүн әзаблардан азад олмалысыныз, — сизин сакитлик тәләб этмәк вахтыныз чатмышдыр. Лакин әкәр сиз мәни нәзәрдә тутурсунузса, мәним өзүм наһийә башчысы олмаг истәмирәм. Бу иш мәним үрәйимдән дейил. Такежан һәм мәндән бөйүк, һәм дә бачарыглыдыр. О бу вәзифәйә даһа мүнасибдир. Наһийәни гой о гәбул этсин!

Сон сөзләри дейәркән Абай Такежана тәрәф дөндү. Такежан севиндийиндән чошду, лакин итаәткар шакирд симасыны сахламагда давам этди. О, дәфн заманы бөйүк һәдийyә көзләйән риякар, диндар бир молланы хатырладырды.

Кунанбай бир нечә дәфә көзүнү Абайын үзүнә зилләди вә ики дәфә онун боюн гачырмасынын сәбәбини сорушду.

Биринчи дәфә Абай гысача чаваб вериб деди: «Бачармарам». Атасы енә исрарла сорушдугда о, мүфәссәл чаваб верди.

Онун чавабы бу иди: халг башчысы еткин адам олмалыдыр. О, йә'ни Абай өзүнү бу вәзифәйә һазыр һисс этмир. Тәчрүбә-

сиз елләрдә олан һакимиййәт ушаг әлиндә үлкүчә бәнзәр. Я ушаг өз әлини кәсәр, я да башгаларыны шикәст эдәр. Абайын өзүнә рәһми кәлмирди. Лакин ондан асылы олачаг халга рәһм этмәмәйи о бачармырды. Бах, буна көрә дә о, бу ишдән боюн гачырыр. О, халга бир файда верә биләчәк билийә малик олдуғу заман, буна ярарлы олдуғуну һисс этдийи заман һеч атасынын хаһиши олмадан бу барәдә данышачаг. Атасына бу һагда йәгин сөз верир. Һәләлик атасы гой исрар этмәсин...

Кунанбай дәрһал үзүнү дикәр тәрәфә чевирди, вәзифәни Такежана тәклиф этди. Ону узун-узады дилә тутмаг лазым кәлмәди, Такежан дәрһал разылыг верди.

Он беш күндән сонра Такежан наһийә башчысы вәзифәсинә тәсдиг эдилди вә дәрһал өзүнү көстәрди.

Онун мәсләһәтчиләри чох иди: бир тәрәфдән Кунанбай, дикәр тәрәфдән Майбасар вә Жакип өз истәдикләрини она тәлгин этмәйә чалышырдылар.

Ени наһийә башчысы артыг шәһәрә дә кетмишди. Кунанбай онунла Тинибая салам көндәрмиш вә хаһиш этмишди ки, шәһәр ишләриндә оғлуна рәһбәрлик этсин. Семипалатинск гәза рәиси Тинибайла дост иди. Бу чүр әлагәләр васитәсилә Такежан элә илк сәфәриндә бир чох ишләр көрдү. Кунанбай бүтүн мәсәләләри әввәлчәдән сечкиләрә кәлән чиновникә билдирмишди. Әсас иш Балагазы вә Әбилгазынын иши иди.

Такежан башчы олдугдан сонра өз һакимиййәтинин күчүнү көстәрмәйә тәләсир, вар гүввәсини Балагазы илә Әбилгазыя гаршы мүбаризәйә сәрф эдирди. Шәһәрдән гайытдыгдан сонра Семипалатинскин ени гәза рәиси онун далынча беш силаһлы стражникдән ибарәт бир дәстә дүзәлдиб Чинкизә көндәрди.

Такежан рәис тәсдиг олундугдан сонра дәрһал өзү үчүн гасид тә'йин этдийи Жумагул вә чаван икид Қарпык стражникләри бәләдчи сифәтилә мүшайиәт эдирдиләр. Жумагул кечә ярысы онлары наһийә дәфтәрханасына кәтирди ки, бу кәлиш кизли галсын. Такежан вә Майбасар онлара көмәк үчүн даһа он икид гатыб, һәмин кечә Жикитекә көндәрдиләр.

Әввәлләр Тобыкты ялныз тамамилә мүстәсна һалларда һәрби дәстәләрә мүрачиәт эдәрди. Буна көрә дә силаһлы стражникләр аулларын янындан өтүб кечәркән гочалардан тутмуш ушагларадәк һамы горхуя дүшәрди.

Чинкиз дағларында стражникләрин дәстәси Балагазыны вә Әбилгазыны асанлыгла тапды. Лакин чох надир һалларда шәһәрдән кәнара чыхан, һәм дә бу ерләрлә таныш олмаян стражникләр өзләринин ачизлийини о саат көстәрдиләр. Онлар дағлыг ердә ат чапа билмир, йәһәрдән япышыб торба кими атылыб-дүшәрәк тә'гиб этдикләри адамлардан чох кери галырдылар. Дағларын тәпәсиндәки һәр даш галағы онлара пусгуда

дурмуш адам кими көрүнүрдү. Онлар узун дурбинләри көзләринә тутуб дөнә-дөнә бу даш галагларына бахырдылар. Узагдан гулдурлары таныян Жумагул стражникләрин гәт'иййәтсизлийини көрүб өзүндән чыхды. «Бу узун бағырсағы гырыб атасан, она бир соил чәкәсән!» — дейә о, дишләрини гычыда-гычыда өз-өзүнә дейинирди. Анҹаг онун әлиндән һеч бир шей кәлмирди, дәстә ләнкийирди.

Балагазы буну баша дүшдүкдә атыны даяндырды, кери дөнүб тә'гиб эдәнләри мүшаһидә этмәйә башлады. Габагда иркизбайлар чапырдылар: Жумагулу, Карпыкы вә башга икидләри дәрһал танымаг олурду. Гулдурлар тәслим олмамағы гәт этдиләр.

Әбилгазы вә Балагазы өз йолдашларыны Чинкизә доғру кедән дар дәрәләрдән бири илә көндәрдиләр, өзләри исә Әдилханла бирликдә сылдырым гаянын далында даяныб тә'гиб эдәнләри көзләмәйә башладылар.

Дүшмәнин узагда олдуғуну зәнн эдән Жумагулун дәстәси пәракәндә һалда кедирди. Балагазы Жумагулу вә Карпыкы габаға бурахды, сонра гәфилдән арха тәрәфдән онлара һүҹум этди. Һүҹум эдәнләр ики нәфәрә гаршы үч нәфәр иди. Тоз ағаҹындан гайрылмыш соилләр вә гара шокпарлар һавада ҹәми ики-үч дөврә вурду. Күҹлү вә дирибаш Балагазы вә йолдашлары бир дәгигәдә һәр ики дүшмәни ерә сәрдиләр, онларын атларыны көтүрүб чапараг кетдиләр.

Стражникләр габаг дәстәйә белә диван тутмуш дүшмәни даһа тә'гиб этмәйә ҹүр'әт этмәдиләр. Онлар бир ерә топлашыб кери гайытдылар.

Уғурсузлуға мә'руз галмыш Такежан өз һейфини динҹ әһалидән чыхды, онларын әмлакыны талан этди. Жумагул вә Карпык он икидлә Карашанын вә Кауменин аулларына басгына кечдиләр, бүтүн гарамалы говуб апардылар. Уркимбайын да башына белә бәла кәлди, онун да аулу талан олунду. Йохсулларын сон сағмал инәкләрини дә әлләриндән алдылар. Индийә кими һеч бир вахт белә бир һадисә баш вермәмишди. Нә гәдәр ағыр ҹәза вермәли олсалар да, ялныз тагсыркарын өзүнә верәрдиләр. Мәсәл вардыр дейәрләр: «Кимин әли бу иши көрмүшсә, онун бойну да ҹавабдеһ олмалыдыр». Такежан мисли көрүнмәмиш ишләр төрәтди, о, гоҹаларын, гарыларын вә ушагларын сон тикәсини әлләриндән алды.

Бүтүн жикитекләр аяға галхдылар, бу хәбәри эшидәркән һамыны дәһшәт бүрүдү.

— Дүнядა нәләр олур? Енә башымызын үстүнү бәла алды! Һәгигәт вармыдыр, гурдларын һейфини гузулардан чыхырлар! — дейә һамы нифрәтлә сәс-сәсә верди.

Жикитеклəрлə əлбир олан котибаклар да, бокеншилəр дə бу хəбəри гəзəблə гаршыладылар. Əн бөйүк əдалəтсизлик бу иди ки, гəт'иййəн тагсыры олмаян Қаумен дə зəрəр чəкмишди, онун Балагазы илə əлагəни кəсдийини һамы билирди. Уркимбайын да оғруларла һеч бир рабитəси йох иди.

Халг доғрусуну билмирди ки, əдалəтсизликдə мүгəссир кимдир, лакин һамы əсəбилəшмиш, һамы гəзəблəнмишди.

— Енə дəрдə дүшдүк, — дейə ҹамаат данышырды.

Такежан наһийə дəфтəрханасыны өзүнүн Мусакулдакы аулуна көчүртдү. О, əтрафына ялныз дилманҹлар вə гасидлəр дейил, Майбасар вə Жакип кими адамлардан ибарəт мəслəһəтчилəр дəстəси топламышды. Онларын һамысы вахтилə Балагазыдан зəрəр көрмүшдү; она көрə дə фүрсəтдəн истифадə эдиб бүтүн Жикитек гəбилəсиндəн интигам алырдылар.

Əслиндə стражниклəр дəстəси дə элə ҹамааты горхутмаг вə оғрулары һəдəлəмəк мəгсəдилə көндəрилмишди.

Үч күн кечдикдəн сонра стражниклəр Семипалатинскə гайытдылар. Кетмəмишдəн бир күн əввəл онлар бир даһа гачагларын изинə дүшмəйə чалышараг, дағлара чыхдылар, лакин Балагазынын адамларыны тапмаг мүмкүн олмады.

Такежан стражниклəри йола салдыгдан сонра рə'йлəр топламаға, Семипалатинскə көндəрмəк үчүн ҹидди сурəтдə кағызлар вə шикайəтлəр һазырламаға башлады.

Такежанын стражниклəр дəстəси тəлəб этмəси хəбəри Абайы гəзəблəндирмишди. Инди исə онун пис һəрəкəтлəрини эшитдикдə, даһа сəбр эдə билмəйиб атыны минди.

О, Мусакулда Базаралыя да раст кəлди. Базаралы Абайын янында гəзəбли сөзлəрлə Такежана һүҹум этди:

— Мүбаризə этмəк истəйирсəнсə, ҹинайəткарларла эт. Онсуз да зорла аяг үстə даянан динҹ əһалини инҹитмəкдəн нə файда? Арвад-ушаглары аҹындан өлдүрмəк истəмирсəнсə, онларын мал-гарасыны гайтар! Онларын бүтүн һəяты сəнин апардығын сағмал маллардадыр. Буну бир баша дүш...

Лакин Такежан һеч гулаг асмаг да истəмирди. О, гəзəблə дейирди:

— Бу һəлə башланғычыдыр! Мəн Балагазыны вə Əбилгазыны тутмайынҹа сакитлəшмəйəҹəйəм! Дəрд-гəм кəтирəн мəн дейилəм, онлардыр.

Базаралы өзүндəн чыхды.

— Аҹыг де көрəк, Балагазыны тутанадəк бүтүн халгы зəнҹирлəйəҹəксəн? — дейə о, гышгырды.

Такежан гəзəблə деди:

— Нə замандан бəри сəн ҹамаатын вəкили олубсан! Сəни ким тə'йин этмишдир? Сəн севин ки, мəн Балагазы үчүн сəни

жирөв сахламамышам, — бу сәнин үчүн һәлә аздыр? Инди ки беләдир, сәнә хәбәрдарлыг эдирәм: Балагазы енә дә шулуглуг этсә, сән ҹаваб верәҹәксән! Яханы гуртара билмәйәҹәксән!

Лакин онун һәдәләри Базаралыны горхутмады.

— Мән элә билдим ки, ағыллы-башлы бир адамла данышырам, демә мәним гаршымдакы кор бир әбләһмиш... Әбәс ерә сәнин янына кәлдим! Сәнин гасидинлә данышыб, эвә гайытмаг да кифайәт имиш! — дейә о, кәскин сурәтдә ҹаваб вериб ериндән галхды.

Абай сөһбәтә гарышмаг, гардашынын һаглы олмадығыны демәк истәйирди, лакин Такежан онун сөзүнү кәсиб гысаҹа деди:

— Сәнин ишин дейил, гарышма!

Абай дәфтәрханада һазырланмыш кағызлары көрмүшдү. Жикитекләрин бәдбәхтлийиндән, һәр бир тәдбир чидди сурәтдә көрүлүб гуртармышды: мөһүр дә, һөкм дә, имзалар да һазыр иди. Бу ахшам «ләләкли почт» шәһәрә көндәриләҹәкди. Абай буну билдикдә ени хәбәрләри Базаралыя да чатдырды.

— Бу күтбейинләр дәһшәтли бир иш дүзәлдирләр, — деди. Онлар енә Токпамбет вә Мусакул һадисәләри кими бир шей һазырлайырлар. Анҹаг гой ҹамаат һәйәҹана дүшмәсин, горхмасын, күләк һәлә туфан дейил, Базеке!

Базаралы сон мал-гарасындан мәһрум эдилмиш адамлара көмәк этмәйи баҹармадан кери дөнмәйә һазырлашырды. Абай ондан бир аз көзләмәйи хаһиш этди, Майбасары, Жакипи вә Такежаны кәнара чәкиб, наһийә рәисинин үстүнә гәзәблә гышгырды:

— Өз тайларынла чарпышмагдан горхурсан, гадынлара вә ушаглара исә гочаглығыны көстәрирсән! Сән бүтүн гарәт этдийи адамларын әлиндән бир дамҹы сүдү дә чәкиб алыбсан. Һеч утанмырсан! Элә фәрз эдирсән ки, бүтүн халгы аяға галдырдығыны рәисләр сәнә бағышлаяҹаг? Ҹүр'әтин варса, инди ериндә отур көрүм, — дейә о, Такежаны һәдәләди. Сонра Майбасара гәт'и сурәтдә мүраҹиәт этди: — Бунлар сизин мәсләһәтинииздир. Бары сиз утанын! Бу саат ҹамаатын мал-гарасыны гайтарын!

Абайын тәләби Такежаны гәзәбләндирди, лакин онунла мүбаһисә этмәйә ҹүр'әти чатмады. О, атасынын бу яхынларда наһийә рәислийини гәбул этмәк үчүн Абайы нечә дилә тутдуғуну унутмамышды. Бу дәфә дә Такежан мүвәффәгиййәтсизлийә уғраса, онда Абай һаглы чыхар, бөйүк тәһлүкә баш верәрди. Ким билир, онда Кунанбай нечә һәрәкәт эдәр, бу вәзифәни Абая вермәзми? Бирҹә атасынын рә'йини билсәйди... Лакин атасындан һәлә һеч бир хәбәр йох иди. Жикитекләрә гаршы Такежанын көрдүйү тәдбирләри онун бәйәниб-бәйәнмәдийи

һәлә мә'лум дейилди. Такежан гардашына чаваб вермәкдән чәкинди, өзүнү елә көстәрди ки, куя Абайын сөзләри барәдә фикирләшир.

Һәр һалда Абай чидди һәдәләйирди. Такежан вә Майбасар инад этмәк истәйирдиләр, лакин Жакип фикрә кетди. Онлар тәк галдыгда Жакип инандырмаға башлады:

— Биз Әбилгазынын вә Балагазынын ишини гәза рәисинә верәрик. Тез кағызлары дүзәлдиб Семипалатинскә көндәрин. Яхшысы будур ки, шулуглуг саланларын өзләрини тә'гиб эдәк, чамаатын мал-гарасыны гайтармалы олачағыг, — дейә о, мәсләһәт верди.

Мал-гара тезликлә саһибләринә гайтарылды, Базаралы өз истәйинә наил олду. Анчаг о, Такежанын һәдәләрини дә жикитекләрә данышыб әлавә этди ки, Балагазы барәсиндә шәһәрә бөйүк бир иш көндәрилир. Гардашы илә күсүлү олдуғуна бахмаяраг о, Карашанын аулуна һәр күн адам көндәрир, бүтүн һадисәләр һаггында хәбәр верирди.

Үч күндән сонра бүтүн Чинкизә дәһшәтли хәбәр яйылды: «Такежанын Семипалатинскә көндәрдийи тә'чили почт гарәт эдилмишдир. Бу һадисә Тобыкты сәрһәддиндә Мукыр дәрәсиндә баш вермишдир. Инди сонсуз фәлакәтләр башланачагдыр!»

Такежанын Балагазы вә онун йолдашлары һаггында дүзәлтдийи сахта ишләр һәгигәтән тә'чили почтла көндәрилмишди Кағызлары үч атлы апармышды. Бунлар ики хурчуна долдурулмушду. Жумагул, Карпык вә башга бир икид папагларына ләләк кечирдиб Мусакулдан чапараг йола дүшмүшдүләр. Йолда онлар атларыны дәйишә-дәйишә һай-күй салыр, даим «Тә'чили почт!.. Ләләкли почт!» — дейә гышгырырдылар.

Атлылар бүтүн сутканы йол кетмишдиләр. О бири кечә онлар Семипалатинскә чатмаг фикриндә идиләр, дар Мукыр дәрәсинә чатдылар.

Гәфләтән онларын гаршысына бир нечә атлы чыхды. Атлылар онларла бәрабәрләшдикдә көзләнилмәдән почт апаранларын яхаларындан япышыб атларындан ерә салдылар.

Үч нәфәр атлы үч нәфәр почт апарана зор кәлди. Басгынчылар динмәзчә һәрәкәт эдирдиләр. Онларын үзү гара яйлыгла өртүлү иди. Басгынчылар хурчунлары гасидләрин әлиндән алыб, дәрһал көздән итдиләр.

Такежанын шикайәтини вә шәһәрә «ләләкли почт» көндәрмәси хәбәрини Әдилхан өз аулунда эшитмишди. О, һәтта Балагазы вә Әбилгазы илә мәсләһәтләшмәдән гасидләрин далынча дүшмүшдү. Күчлү вә дирибаш бир адам олан Әдилхан пусгуда дуруб гасидләри изләйир вә далларынча гарабагара кедир, онлар йолда чай ичмәйә, емәйә даяндыглары вахт Әдилхан өтүб габаға кечирди. Найман тайфасындан ики чүр'-

этли икид дә Әдилханын янында иди. Онлар үчлүкдә өз тутдуглары планы асанлыгла еринә етириб, Чинкизә гайытдылар.

Гәзәбләнмиш Әдилхан һеч фикирләшмәди ки, дөвләт почтуну гарәт эдән адамлар ганунла бәрк чәзаландырылырлар. Анчаг иш-ишдән кечмишди, почт гарәт эдилмишди.

Әдилхан почту гарәт этдикдән сонра Сыбан вә Тобыкты көчләри арасындакы сәрһәддә ерләшән ауллардан бириндә кизләнди. Бу ауллар чохдан бәри иди ки, Балагазы вә онун достлары үчүн сығыначаг олмушду. Балагазы адамлар дәһшәтли чүт нәтичәсиндә бәрк тагәтдән дүшәрәк тәлә илә чөл һейванларыны тутуб емәк мәгамына чатдыглары заман илк дәфә бурада заһир олмушду. О, ачлыг чәкәнләрә сағмал инәк вә миник атлары пайламышды.

Әдилхан Әбилгазыны вә Балагазыны да бурада тапды. Онлар Әдилханын чәсарәтинә һейран галыб, бу рә'йә кәлдиләр ки, бу ишдән өтрү пешманчылыға дәймәз.

Инди наһийә рәиси енидән шәһәрә гачачаг, сүрүндүрмәчилик башланачаг, енә аулларa стражникләр көндәрәчәкләр. Ахмаг дейилик ки, бурада отуруб, онлары көзләйәк! Үч-дөрд күн атларымыза динчлик верәк, йол үчүн емәк тәдарүк эдиб Наймана кедәк. Бу яхынларда шахталар башланачаг, яя гәдәр орада галарыг, сонра исә һәр шей сакитләшәр, — дейә онлар гәт этдиләр.

Лакин Кунанбай онларын күман этдикләриндән дә һийләкәр чыхды. Такежаны, Иркизбай гәбиләсинин бүтүн гочаларыны, һабелә Байсалы, Суюндики вә башга гәбилә башчыларыны янына чағырды.

О, гәзәбиндән титрәйә-титрәйә:

— Инди мән онлары торпаға гуйламасам динчәлмәрәм! — деди. — Бу һаясызлыгдан сонра ким онларын тәрәфини сахламаға чүр'әт эдәр. Гой бир нәфәр адам оғрулары мәним әлимдән гопармаға чәсарәт этсин! Онлары сүркүндә чүрүтмәсәм, мән Кунанбай дейиләм!

О бурая топлашанларла мәсләһәтләшмирди, о өз гәрарыны билдирмәк вә ярдым алмаг үчүн онлары бурая чағырмышды. Бурада отуранлара даһа да тә'сир этмәк мәгсәдилә дәрһал Такежана әмр этди:

— Шәһәрдән стражник чағырын, гой үсянчыларын ахырына чыхсынлар.

Башчылар дағылышдылар. Һамы силаһлы дәстәнин кәлмәсини көзләйирди. Лакин Кунанбай көздән пәрдә асмаг үчүн буну демишди: әслиндә исә һәмин кечә о, чох кизли һалда, отуз икиддән ибарәт бир дәстә дүзәлтди. Бу һазырлыг Әдилханын Балагазы вә йолдашларынын янына кәлдийи кечә көрүлмүшдү.

Кунанбай икидләрә алты ов туласы вериб йола салды. О, шокпарлары, күрзләри, гылынчлары үст палтарынын алтында кизләтмәйи әмр этмишди. Икидләр бир саатын ичиндә һазырлашыб Чинкизә тәрәф йола дүшдүләр. Такежан Балагазынын олдуғу ер һагтында һеч бир тәсәввүрә малик дейилди. Кунанбай ахтарышла мәшғул олмамышдыса да, лакин онун ерини дүрүст көстәрди.

Сүбһ ачыланда икидләр Әдилхан вә достларынын кизләндийи аула чатдылар. Балагазынын көзәтчиси дағларын далындан янларында тула олан атлыларын кәлдикләрини көрдү. Лакин онлары овчу зәнн этди; чүнки япрыхмыш гарлар әрийәнәдәк Чинкиздә һәмишә ов эдилирди. Дәстәйә башчылыг эдән Изгутты өз адамларыны лап аулун ичәрисинәдәк сакитчә кәтирди.

О, бирдән узун гылынчыны сийириб бүтүн дәстәси илә бирликдә, һеч бир тәһлүкә баш верәчәйиндән шүбһәләнмәйән гачагларын ятдыглары эвә сохулду, онлар он нәфәр идиләр.

Изгутты гылынчын яны илә Балагазыны вурду. Балагазы юхудан ояныб дәһшәт ичәрисиндә ериндән кәнара сычрады:

— Һәр шей мәһв олду! Мән лә'нәтә дүчар олдум! — дейә о сәсләнди.

Бунунла да һәр шей гуртарды, онларын һамысы әлә кечди.

Гочаглары эвдән чыхартдылар вә чүт-чүт ата отуртдулар. Һәр аты беш-алты адам аралыға алды. Әли гылынчлы Изгутты Балагазынын янындан узаглашмырды.

Әлә кечән он нәфәр гачагдан ахшам чағы ялныз Әбилгазы гача билди. О, ат үстә бирликдә отурмуш йолдашына нә исә пычылдады, бир гәдәр дәстәдән кери галды. Кунанбайын икидләриндән онларын янынча кәлән оғлан бу кечәки вурһавурдан сонра кедә-кедә мүркүләйирди. О өз шокпарыны дизинин алтына сохмушду, әлини янына салмышды.

Атлылар дивар кими гаяларла эһатә олунмуш чала-чухур дәрәйә кирдикләри заман Әбилгазы мүркүләйән икидин дизинин алтындан шокпары гапды, ону атын үстүндән вуруб ерә салды вә бир сычрайышла онун атыны минди. Ерә йыхылмыш икид хейли мүддәт өзүнә кәлә билмәди. Айылдыгдан сонра о, Әбилгазынын йолдашы миндийи йорғун атын чиловундан япышыб гышгырды.

Анчаг Әбилгазы чохдан гачыб, арадан чыхмышды.

Габагда кедәнләр мәсәләнин нә ердә олдуғуну баша дүшәрәк, һай-күй галдырыб нә эдәчәкләрини мүәййән эләйәнә кими Әбилгазы узаглашыб кетмишди. Һава гаранлыглашырды. Изгутты горхду ки, бир нәфәрин далына дүшүб галан гачаг-

лары әлдән бурахсын; она көрә дә даянмадан ирәлиләмәйи әмр этди. Лакин инди өзү дәстәнин далынча кәлирди.

Карашокийә яхынлашанда о, оғруларын тутулдуғу һаггында Кунанбая хәбәр көндәрди вә һәмин адама әмр этди ки, Кунанбайын тутуланлары көрүб диндирмәк арзусунда олуб-олмадығыны билсин.

Кунанбай гысача әмр көндәрди:

— Мусакула апарын. Такежана вә мирзәйә дейин ки, элә бу кечә онлары Семипалатинскә көндәрсинләр. Гой һамысыны арабалара отуртсунлар, күчлү кешикчи дәстәси тә'йин этсинләр, шәһәрә апарыб һәбсханая тәһвил версинләр. Тәрәддүд этмәк, иши кечикдирмәк лазым дейил.

Такежан Кунанбайын әмрини дәрһал вә дүрүст еринә етирди. Кечә ярысы икидләрин һамысыны Семипалатинск һәбсханасына көндәрди.

Беләликлә халг, Балагазынын вә онун икидләринин тутулмасы хәбәрини эшидәндә онлар чох узагда идиләр.

Кунанбай да, ени наһийә рәиси дә чайнагларында сичан тутуб, гәзәблә мырылдаян, түкләрини габардыб, көзләрини парылдадан пишийә дөнмүшдүләр. Онлар баш вермиш һадисә һаггында нифрәтлә данышыр, өзләрини элә көстәрирдиләр ки, куя һеч бир күнаһлары йохдур вә анчаг гачаглар онлары инчитмишләр. Бу һадисәдән үч күн сонра һәр икиси һей сөйләниб дейирди:

— Ялныз ән гәддар дүшмәнләр белә рәфтар эдәрләр. Онлар Такежаны мәһкәмәйә вермәк үчүн дөвләт кағызларыны мәһв этмишләр.

— Онлар Такежаны мәһв этмәк истәйирләр! Бу ки, ән дәһшәтли бир хәянәтдир!

Лакин галдырылмыш бу фыртынанын бүтүн һай-күйү вә курултусу тамамилә сүн'и иди. Онлар булудлары бир ерә топлайыб тамамилә башга мәгсәдлә курулдайырдылар.

Әввәлләр дә чох чәкишмә вә мүбаһисә олурду, лакин һеч вахт иш дүшмәни һәбсханая көндәрмәк, намә'лум өлкәләрә каторгая сүркүн этмәк дәрәчәсинә кәлиб чатмырды. Кунанбайын әтрафындакыларын һамысы баша дүшүрдү ки, халг өзүнә кәлдийи вә баш вермиш бүтүн һадисәләри мүзакирә этдийи заман икидләрин һәбсханая көндәрилдийи хәбәри онлара чох ағыр тә'сир бағышлаячагдыр. Бу сүн'и курулту илә наһийә идарәси Газахыстан чөлләриндә мисли көрүнмәмиш чәзаны доғрултмаға чалышырды.

Кунанбайын өзү һакимиййәт башында дурдуғу заман һеч вахт белә тәдбирә әл атмамышды, Балагазы вә онун достлары барәсиндә исә о, риск этмишди: онлар һәддиндән артыг гудурғанлыг эдир вә онун күчүнүн вә һакимиййәт һүгугунун

һүдудсузлуғуна зәрбә вурур, ләкәләйир, көздән салырдылар. Кунанбай буну баша дүшдүйүндән беля бир тәдбирә әл атмышды.

Балагазынын ишинә Кунанбай садәчә бир ат оғурлуғу кими бахмырды, — Базаралынын бу яхынларда сөйләдийи сөзләрлә һәрәкәтләринин көкү бир иди. Бу исә бир дә онунла тәсдиг олунурду ки, Балагазы габағына чыхан һәр адама басгын этмирди, о, басгын ерини сечир, — башлыча олараг Иркизбай гәбиләсинин үстүнә дүшүрдү. Онун адамлары касыблара тохунмадыгларындан, кетдикчә халгын рәғбәтини газанырдылар.

Бүтүн ач вә касыб әһали онларын далынча кетсә, онда нә оларды? Тәкчә бу фикир Кунанбайын чанына ләрзә салырды. Бу тәһлүкәнин өзү амансыз, тә'чили вә гәт'и тәдбирләр көрүлмәсини тәләб эдирди. Башгаларына ибрәт олсун дейә Кунанбай үсянчылары ағыр чәзаландырмагла халгы горхутмаг үмидиндә иди.

Лакин о өз нийјәтини нә гәдәр пәрдәләсә дә, буну бә'зиләри дуймаға башламышдылар.

Кунанбайын гәддарлығыны халг һеч бир шейлә доғрултмур, һәбсхананы вә сүркүнү эшидилмәмиш бир вәһшилик һесаб эдирди. Һәтта Байсал вә Суюндик дә тәрәддүд эдирдиләр: онлар гулдурлардан зәрәр чәкдикләринә көрә бу чүр сәрт тәдбирлә дахилән разылашырдыларса да, наһийә рәисинин һәрәкәтләрини доғрултмаға чүр'әтләри чатмырды. Онлар чәкилиб өз аулларына кирмишдиләр.

Кунанбай Жикитекдә, хүсусән Байдалынын аулунда нәләр баш вердийини чох диггәтлә изләйирди.

Жикитекләр гәзәбләнмишдиләр. Тутуланларын һәбсханая көндәрилмәси хәбәрини эшитдикдә Байдалы да өзүндән чыхмышды. Онун тутуланлара языгы кәлирди, буна көрә дә наһийә рәисинин көрдүйү тәдбирләри писләйир вә ачыгданачыға дейирди:

— Кунанбай һеч вахт халгдан утанмаячаг, халгла һесаблашмаячаг! О, тутуланлары өз эли илә вә я гоһумларынын көмәйи илә чәзаландырса, ким онларын тәрәфини сахламаға чүр'әт эдәр? Ахы о, халга нә чаваб верәчәкдир? О, чанавар кими өз баласыны өзү дидиб парчаламышдыр! Бүтүн Жикитек кәнчләри ону чәллад адландырачаг!

Байдалы һеч бир шейдән горхмурду, гой Кунанбай онун сөзләрини эшитсин. Бу сөзләри о, дөнә-дөнә тәкрар эдирди.

Нәһайәт, Кунанбай бу сөзләри эшитди. Байдалынын ағзыны юммаг лазым иди. Әввәлкиләрдән даһа амансыз тәдбирләр һаггында дүшүнмәк лазым кәлирди.

О, Такежана деди:

— Жикитекләр оғурлуға рәғбәт бәсләйир вә оғрулары һимайә эдирләр! Демәли, онлар мәс'улиййәт дашымалыдырлар.

Такежан вә Майбасар о саат мүгәссирләрин сияһисини доггуз нәфәрдән отуз нәфәрә чатдырдылар. Караша, Каумен, Уркимбай, һабелә кечән дәфә мал-гарасы өзүнә гайтарылан адамларын һамысы мүттәһимләр сырасына салынды.

Лакин бу һәлә аз иди: Базаралыны да сияһийә яздылар. Сияһини тәртиб эдәркән Майбасар Такежана мүрачиәт эдәрәк деди:

— Сәнә айдындырмы ки, почт нечә гарәт эдилмишдир? Бир ядына сал!.. Кағызлары һазырладығымыз вахт Базаралы бурада иди, о, һәр шейи өйрәнмишди. О һәмин саат өз аулуна чапараг, Әдилхана хәбәр вермишди. Мән элә бил о заман һамынын янында онун дедийи сөзләри бу саат да эшидирәм... Бу ишләрин һамысыны төрәдән одур! Өзүнү зәрәрсиз адам кими көстәрир, үрәйиндә исә һамыдан һийләкәрдир!

Такежан да әввәлки инчиклийини хатырлады: Базаралы даим мүбаһисә эдир, бөһтан атыр, сөйүш яғдырыр. О, ловға вә өзүндән бәдкүмандыр. Балагазыны сүркүн этсәләр, Базаралы күнү сабаһ онун мүдафиәчиси олачаг вә халгын арасына чахнашма салмаға башлаячагдыр. Одур ки, Такежан Майбасарын дедикләринә һәвәслә шәрик олду.

— Мән сизинлә разыям, — дейә о сәсләнди. — Мәһз ону сыхышдырмаг лазымдыр.

Беләликлә, Базаралы да сияһийә дахил эдилди.

Байдалынын гулағына чатды ки, Такежан жикитекләри дә тагсырландырмаға һазырлашыр. О, Базаралыны дәрһал янына чағырды. Онлар узун заман үз-үзә отуруб данышдылар вә Байдалы гәлбини чохдан нараһат эдән бир фикри ачыб она сөйләди:

— Мән даим өз гайғысызлығымдан пешманчылыг чәкирәм. Нечә дәфә мән Кунанбайын гызышдырдығы аловда янмалы олмушам, — һәр дәфә дә о мәни енидән яхаламышдыр... Бу саат һәмин бәдбәхтлик тәкрар эдилир. Мәкәр биз Балагазынын икидләрини оғру адландырыб, Кунанбайла бирликдә онлары тә'гиб этмәклә, бүтүн яйы Кунанбая зү тутмурдуг? Инди исә мән һәр шейи фикирләшиб, өлчүб бичмишәм: онлар оғурлуг этмирдиләр, бөйүк гочаглыг көстәрирдиләр... Онлар тәһгир үчүн интигам алырдылар. Сән һеч элә бир ач адама раст кәлибсәнми ки, онлара лә'нәт охусун? Мән өзүмә яхын олан мәрд адамлары оғру адландыра билмәрәм. Кунанбайын рәфтары мәним көзләрими ачды... О һәтта Кауменә дә, Уркимбая да әл галдырмышдыр! Бәс даһа ким галачагдыр? Элә билирсән ки, о, бир адама аман верәчәкдир?.. Биз енә дүшмәнчилик йолуна дүшүрүк? О, Такежанын вә Майбасарын вәһшилийини

тәкрар эдир. О, буна нә дейә биләр?.. Бу — Жикитек гәбиләсинин саламыдыр, аты мин вә бу саат онун янына кет. Сән данышмағы бачарырсан. Өзүн дә һиддәтлисән. Әкәр о десә ки, тутдуғундан әл чәкмәйәчәк, сән дә аман вермә, һәр нә варса, ач төк орталыға!

Базаралы өзү дә Байдалынын фикринә шәрик иди вә бу фикри Кунанбая етирмәк үчүн йола дүшдү. Лакин әввәлчә о, Карашокийә йох, Мусакула тәрәф йолланды, чүнки сияһийә салынанларын адлары нә она, нә дә Байдалыя яхшы мә'лум дейилди. Каумен вә Уркимбайын сияһийә дүшмәси һаггында онлар ағыздан-ағыза эшитмишдиләр.

Йолда Базаралы фикирләшиб, әввәлчә Жидебая кетмәйи гәрара алды.

Абай эвдә иди. О, Такежанын вә Майбасарын вәһшиликләри һаггында ялныз бу яхынларда эшитмиш вә гәзәбләнмишди. Абай дейирди:

— Онлар лап гудуз итә дөнмүшләр! Бүтүн халгы аяға галдырмышлар.

Абай сияһийә кимләрин салындығыны өйрәнмәк үчүн Ерболу Мусакула тәзәчә көндәрмишди.

Базаралы Абайла сөһбәт этдийи заман Ербол гаш-габаглы вә дилхор һалда кери гайытды. Абай ондан сияһини сорушду. Ербол нәм-нүм эдиб сусду, — көрүнүр, Базаралынын бурада олмасындан сыхылырды. Лакин Абай исрар этди:

— Нә ки билирсән, һамысыны нағыл эт. Кизләтмәйә дәймәз...

Ербол ачыг данышмаға башлады.

— Аман бу Такежанла Майбасарын әлиндән! Онлар бүтүн халгы мәһв эдәчәкләр! Һамынын башыны ейиб гуртармамыш раһат олмаячаглар! — дейә о гәзәбләнди.

О, сияһийә салынанлары бир-бир садылады: оғурлугла һеч бир әлагәси олмаян гочалар вә икидләрин адлары да бурада иди. Абайы һәр шейдән артыг гәзәбләндирән бу иди ки, мүттәһимләр ичәрисиндә Базаралынын да ады варды.

Абай гәзәбдән ағаппаг ағарды.

— Нечә?.. Бу ахмаг корлар нә эләйирләр!

Базаралы өзү һаггында биринчи дәфә эшидирди. Лакин о өзүнү итирмәди, горхмады. О, сакитчә отурмушду, һәтта күлүрдү. Ялныз онун солғун үзү гәзәбдән гаралмышды. Абайла Ербол она тәәччүблә бахырдылар.

Базаралы сөзә башлады:

— Бу күн мән Байдалынын нечә пешман олдуғуну эшитдим. Инди дә мәним нөвбәм чатмышдыр. Белә чыхыр ки, мән доғрудан да, илхыдан айры дүшмүш атам: мән өз гардашымдан да узаглашдым ки, мәни оғру һесаб этмәсинләр! Ан-

чаг онлар нә оғру, нә дә чани идиләр. Абай! Сиз онларын нә-кими ишләр көрдүкләрини ешидибсиниз, — мәкәр адыны оғру гоянлар белә һәрәкәт едәрләр, өзүнүз дейин? — дейә о, суалэдичи нәзәрлә Абайын вә Ерболун үзүнә бахды.

Абай вә Ербол бир сәслә чаваб вериб дедиләр:

— О, оғру дейил! Сән доғру дейирсән!.. О, гулдур дейил!

— Әкәр беләдирсә, бәс онда мән нә дурмушам? Нә үчүн мән онларла бир ердә олмамышам, онларын ачы талеинә шәрик чыхмамышам?

Базаралы буну дейиб сусду.

Ерболун да тәәссүфләнәчәйи бир мәсәлә варды. Такежанла бу күнкү көрүшдән сонра о кери дөнәркән бүтүн йолу бу барәдә фикирләшмишди.

— Эһ, Абай, ахы нә үчүн атан сәни дилә тутан вахт наһийә рәиси олмагдан боюн гачыртдын? Онда сән халга тәрәфдар чыхардын, бу чүр дәһшәтә йол вермәздин... Инди биз нәләрә дөзүрүк, башымыза нәләр кәлир. Сән исә евдә отурубсан вә утандығындан башыны да галдыра билмирсән. Халг үчүн сән бундан артыг һеч бир шей едә билмирсән! Мән даһа суса билмирәм, дөзә билмирәм! — дейә Ербол тәәссүфүну билдирди.

Базаралы онун дедикләрини тәсдиг етди:

— О, һаглыдыр, һеч олмазса, сән бизим һаггымызы мүдафиә едәрдин!

Абай сусурду. О, наһийә рәиси олмагдан боюн гачыртдығына көрә дейил, атасынын исрарла етдийи тәклифдән яхасыны гуртармаг үчүн Такежанын сечилмәсинә гаршы е'тираз етмәдийинә пешман олмушду.

Такежан — онун доғма гардашы вә чан-чийәри олса да, Абай үчүн яд иди. Әввәлләр дә гардашлар дәфәләрлә тоггушмалы олмушдулар. Онларын арасындакы учурум кетдикчә дәринләширди, инди тамамилә айдын иди ки, онлар ачыг дөйүшә киришмәли олачаглар. Бәлкә дә бу дөйүш артыг башланмышдыр. Әкәр Абайын Базаралыя вә башгаларына үрәкдән языгы кәлирсә, онлара рәғбәт бәсләйирсә, дәрһал ишә гарышмалыдыр.

Абай буну фикирләшәрәк, бир мүддәт сусандан сонра:

— Базеке, — деди, — сизи мүдафиәйә галхмасам, мән өзүмү адам адландырмаға чүр'әт едә биләрәмми? Такежанын күчү бу чөлдә дейил, шәһәрдәдир. Инди ки беләдир, гой бизим мүгәддәратымызы шәһәр һәлл етсин! Сабаһ мән Семипалатинскә кедирәм. Иш гуртаранадәк сизин һавадарыныз олачағам.

Базаралы сәмими миннәтдарлыг һисси илә Абайын үзүнә бахды вә шад һалда аяға галхды, санки бүтүн арзуларына

чатмышды. О, кетмәйә тәләсирди. Һәтта тәклиф олунан емәкдән дә боюн гачырараг, атыны миниб Карашокийә йола дүшдү.

О, ахшамдан хейли кечмиш Кунанбайын аулуна чатды. Нурханымын эвиндә яд адам йох иди, лакин Кунанбай Базаралынын кәлдийини эшитдикдә, икидин онун янына кәлмәсинә ичазә вермәди.

— Ону гонаг отағына апарын вә орада емәк верин, — дейә әмр этди.

Базаралы хейли тәк отурду. Гуллугчу она чай кәтирди. Чайы ичдикдән сонра о, ичазә истәмәдән Кунанбайын янына кетди.

Кунанбай ястыглара сөйкәнәрәк, бир яны үстә узанмышды. Нурханым нағыл дейә-дейә онун аягларыны овурду.

Кунанбай Базаралынын саламыны чох союг алды, лакин Базаралы бунунла һесаблашмады, — ерә отурду вә дәрһал ишә башлады. Икид әзмлә, инамла, ачыг үзлә, ачыг фикирлә кәскин-кәскин данышырды, онун һәр бир сөзү икитийәли гылынч кими ити иди. О өзүнүн һаглы олдуғуну дәрк эдәрәк, нифрәтлә данышырды. Ондан көзүнү чәкмәйән Нурханым каһ ағарыр, каһ да гызарырды.

Базаралы Такежанын рәфтарындан башлады.

— О, гочалара вә ушаглара фәлакәт һазырлайыр... Бәлкә о белә фикир эдир ки, Кунанбай әлдән дүшүб вә һеч бир шейә фикир вермир? Йохса о элә күман эдир ки, Кунанбай гоча гартал кими даһа уча билмир? Белә бир атанын сағлығында Такежан вә Майбасар нә чүр'этлә бу чөлләрдә мисли көрүнмәйән бир гәрар чыхармышлар.

Кунанбай чох данышмады.

— Сән Такежанын янына кетмишдинми, онунла данышдынмы? — дейә о, сорушду.

Базаралы чаваб верди ки, Такежанын янында олмамышдыр, лакин һәр шейи дүрүст өйрәнмиш вә дәрһал бурая кәлмишдир. О, Такежанын сияһийә салдығы бүтүн адамларын адларыны садылады, сонра Байдалынын тапшырығыны Кунанбая етирди. «Такежан чанавар кими өз баласыны дидиб парчаламаг истәйир» деди. Сонра о өз тәрәфиндән изаһ этди.

— Сүркүнә вә һәбсханая кедәнләр ачыгдан-ачыға мәһв олмаға кедирләр. Такежан тамамилә әмин ола биләр ки, өз гоһумларындан яхасыны гуртарачагдыр, инди ки беләдир, гой онлар үчүн кәфән дә версин, бурада башсыз галмыш ач ушаглар үчүн гәбр дә газсын. Йохса, о, баша дүшмүр ки, бу чүр вәһшилик ердә галмаз. Она чох баһа тамам олар.

Кунанбай Базаралынын нәйә ишарә этдийини баша дүшдү. Бу сөзләр онун хошуна кәлмәди.

— Әкәр күчүнү көстәрмәк үчүн кәлмишсәнсә, ону сөзлә көстәрмә. Сән Такежана гәзәбләнмишсән, — онун янына кет, өз күчүнү она көстәр, — дейә чаваб верди.

Данышмаға даһа бир сөз йох иди. Одур ки, Базаралы ачыгчасына мейдан охуя-охуя сөһбәтини белә гуртарды:

— Яхшы, гой Такежан һеч кәсә аман вермәсин, пислик этмәк гәрарына кәлмәк, яхуд пислик этмәк — эйни шейдир, лакин амансыз нифрәт вә амансыз интигам да эйни шейдир. Бурадан да дүшмәнчилик башланыр вә нәслдән-нәслә кечир, лакин бунда жикитекләр мүгәссир олмаячаглар. Лә'нәт кимин үзәринә дүшүрсә, индидән һамы көрүр... — Базаралынын дейәчәйи сон сөзләр бунлар иди. Бу сөзләри о, тәкчә өз адындан дейил, бүтүн жикитекләр адындан дейирди.

Кунанбай ону динләди.

— Яхшы! Буну да ки, сән этдин! Даһа бәсдир. Даянмаг вахты чатды.

Базаралы отагдан чыхды. Кунанбай Нурханымын нағылына даһа гулаг асмады, овдурдуғу аягларыны чәкди. О, еканә көзүнү юмуб гаш-габағыны саллады. Онун бүтүн көркәми чаван арвадына шиддәтли, гарлы-бузлу бир гышы хатырладырды. Гочалыг дамғасы Кунанбайын һәрәкәтсиз үзүндә айдын әкс эдирди. О, яд, узаг бир адам кими фикрә далыб отурмушду.

Демәли, о, Базаралыя элә бир мүстәгиллик верди ки, индийә гәдәр һеч кәсдә бу чүр мүстәгиллийә дөзмәзди. Базаралы индичә она тутарлы бир зәрбә эндирди, өзү исә сағ-саламат чыхыб кетди. Чаваб вермәйә сөз дә йох иди... Яхшы фикирләшсән, Такежан, доғрудан да, һәддини ашырды... Жикитекләрдән һәр һансы бирини сыхышдырмаг бир ишдир. Базаралыя эл галдырмаг исә тамамилә башга бир иш... Йохса, о буну баша дүшә билмир. Доғрудур, Кунанбайын өзү дә Такежанын жикитекләрә олан нифрәтинә шәрик иди. Лакин о, Базаралы кими адамлары көстәрмәмишди. Инди о, һәтта Базаралыя аман да вермәк истәйирди, лакин о, өзүнү тез элә алыб, ани тәрәддүдү өзүндән узаглашдырды. Базаралы Жикитек гәбиләсиндән кәлиб, бүтүн гәбиләнин гәзәб вә интигамыны да кәтирмишдир. Бу өзү дә кифайәтдир...

Базаралы гонаг отағында тәкчә шам этдикдән сонра ятмаг үчүн узанды. Сон ики-үч күн әрзиндә гәлбиндә топланмыш гәзәб санки онун Кунанбая дедийи сон сөзләрдә тамамилә өзүнү бүрузә вермишди. Әкәр бу яхынларадәк юхусузлуг она әзаб верирдисә, бу күн о, башыны ястыға гоян кими юхулады.

Кечә Базаралы гәфләтән, там гаранлыг ичәрисиндә кимин исә она тохундуғуну һисс эдиб һәйәчанла юхудан оянды.

— Ҝимсән? — дейә сорушду.

— Мәнәм, горхма! — дейә явашдан сәс эшидилди.

О, Нурханымын сәсини таныды.

— Бурада сәнә нә лазымдыр, дәлинин бири дәли? — дейә Базаралы башыны галдырыб пычылдады.

Нурханым өзүнү итирмәди, сакит вә чидди чаваб верди:

— Сус! Мәним гәлбим чохдан сәнинләдир... Ону мирзә өзү сәнә вермишдир...

О буну дейиб Базаралыны гучаглады вә бәрк-бәрк өпмәйә башлады.

Икид даһа бир кәлмә дә данышмады. Онлар һәрарәтлә гучаглашдылар...

Нурханым аяға галхыб кетмәк истәди, лакин инди Базаралы ондан айрыла билмирди.

— Чаным-көзүм, сән мәним гәлбимә фыртына кәтирдин, бәс нийә кедирсән? — Буну дейиб, Нурханымы енидән гучаглады.

Лакин Нурханым явашча онун әлиндән чыхды.

— Һарада олсан, тале сәнә яр олсун. Мән руһән дә, гәлбән дә сәнинәм, Базеке.

О бир даһа Базаралыны һәрарәтлә өпдү вә тез чыхыб кетды, санки о бурада бир ан олмушду, лакин бу бир ан Базаралынын бүтүн дүнясыны алт-үст этди. Нурханым да өзү илә бәрабәр синәсинә ерләшмәйән бир севинч, — илк кәнч мәһәббәт севинчи апарды.

Нурханымын янында Базаралынын заһири көрүнүшүндән вә зәкасындан һейран олмуш вә элә бу күн: «Белә бир икид, дүшмән дә олса, ону бағышламаг лазымдыр» — демиш олан Кунанбай, — чох тәчрүбәли, мүлаһизәли вә эһтиятлы Кунанбай, сөзләринин бу гәдәр тә'сир эдәчәйини әкәр билсәйди...

5

Абайла Ербол чохдан шәһәрдә идиләр.

Кунанбайын оғуллары адәтән Тинибайын эвиндә галырдылар, лакин Такежан Абайдан габаг Семипалатинскә кәлмиш вә, һәмишә олдуғу кими, гуданын эвинә дүшмүшдү. Абайла Ербол буну билдикләри үчүн оғул-ушағы олмаян таныш бир тачирин эвиндә мәнзил тутдулар.

Шәһәрдә атлы кәзмәк гайда дейил, Абай ушаглыгдан шәһәр һәятына алышмыш вә шәһәр шәраитинә уйғунлашмышды: Ерболун аулдан миниб кәлдийи, һарын боз ат йүнкүл хи-

зәкдә ики досту гасырға кими апарырды. Айдын бир күн иди, лакин шахта гылынч кими кәсирди. Күчәләрдә гар тапдаланмыш вә хизәйин алтында хышылдайырды. Онлар Семипалатинскдә мәшһур рус вәкили олан, газахларын «Акбас Андреевич» адландырдыглары Андреевин янына кедирдиләр.

Абай дәрһал, һәрарәтлә Балагазынын ишинә киришди. Шәһәр бурая кәлмиш тобыктылыларла, хүсусән жикитекләр вә иркизбайларла долу иди. Һөкмранлыгдан вә мүгәссирләри тә'гиб этмәк һүгугундан мәст олмуш Такежан өз дәстәси илә кәлмишди. О, һакимләрә, гәза рәисинә вә кенерал-губернатора сайсыз-һесабсыз мәктублар көндәрирди, ахы сияһийә салынмыш отуз жикитекин мүгәссир олдуғуну сүбут этмәк лазым иди.

Индийәдәк жикитекләрдән бу иш үстүндә тәкчә Божейин оғлу әлләширди, лакин нә онун өзү, нә дә мәсләһәтчиләри дәфтәрхана гайдаларыны вә кағыз мүбаризәсинин инчәликләрини билмирдиләр. Онлар чохдан шәһәрдә яшайырдыларса да һеч вир шейә наил ола билмирдиләр. Абай бүтүн иши дүз йола салмышды.

О, Балагазынын, Әдилханын вә һәбсханада отуран башга дустагларын аиләләри адындан әризәләр верирди. Наһийә рәисә һара кағыз көндәрмишдисә, һәмин ерләрә жикитекләрин дә әризәләри кәлмәйә башлады.

Такежан ишләрин кедишиндән яхшы баш чыхара билмирди, — бу, Абая мә'лум иди. Лакин Такежанын Тинибай кими бир адамы вар иди, онун васитәсилә бүтүн гапылар үзүнә ачылырды. Буна көрә дә Абай Тинибайын янына гасидлә белә бир хәбәр көндәрди:

— Такежан Кунанбайын оғлудур, ахы мән дә һәмин ювадан-нам. Бу дәфә бизим идарә башчымыз өзүнү дә, атасыны да ләкәләйән ишләрә гарышмышдыр. Тинибай һәмишә бизә меһрибан дост олмушдур. Гой бу дәфә сахта шәрәфи горуян Такежаны мүдафиә этмәсин. Әкәр Тинибай Такежана һәгигәтән яхшылыг этмәк арзусундадырса, гой ону пис һәрәкәтләрдән чәкиндирсин.

Абай гаршы тәрәфи зәифләдә билди: Тинибай өзү онун янына кәлди, узун мүсаһибәдән сонра о, Такежандан чох союду.

Абай башга бөйүк бир иш дә көрдү, о, вилайәтин ән мәшһур вәкилинин янына кедиб, Балагазынын вә онун икидләринин мүдафиәсини өз үзәринә көтүрмәйи, әризәләри топламағы, онлары тәсһиһ этмәйи вә лазыми еринә көндәрмәйи ондан хаһиш этди.

Хизәк Иртыш чайынын лап саһилиндә бирмәртәбәли эвин

янында даянды. Абай Ерболла бәрабәр хизәкдән дүшүб һәйәтә кирди.

Онлар Акбас вәкиллә бу күн биринчи дәфә иди ки, көрүшүрдүләр. «Акбас Андреевич» үздән гоча дейилдисә дә башы ағаппаг ағармыш, саггалына да дән дүшмүшдү. О, һүндүрбой, көк, шәстли, ири көзәл сифәтли бир адам иди. Ити ала көзләри эйнәк шүшәләри алтындан чидди вә диггәтлә бахырды. Бу көзләр онун бүтүн сифәтини фикирли көстәрирди.

Вәкилин отағында гара бығлы, димдикбурун дилманч Абайы көзләйирди. Бу елбейин, авам тәрчүмәчинин еканә яхшы чәһәти русча данышмағы бачармасындан ибарәт иди. Буна көрә дә о, вилайәт мәһкәмәсиндә тәрчүмәчи олмушду.

Абай вәкиллә саламлашаркән көзүнә илк дәфә саташан шей китабларла долу рәфләр олду. Чилдли китабларын сәлигәли сәфләри бөйүк отағын дөрд диварыны да тутмушду. Узун сөһбәт әснасында Абай көзләрини бу китаблардан чәкә билмирди. О, һәятында илк дәфә олараг бир эвдә бир адамын бу гәдәр китабы олмасыны көрүрдү.

Абай өз әризәсини столун үстүнә гойду. Бурада онларын һәр икиси, йә'ни Абай да, Ербол да жикитеклиләри, хүсусән Базаралыны, Каумени, Уркимбайы вә онларын яхын адамларыны мүгәссир билмир, тәмизә чыхарырдылар.

Тәрчүмәчи әризәнин мәзмунуну Акбас вәкилә чатдырды. Вәкил әризәнин кимдән олдуғуну сорушду. Кунанбаев фамилиясыны эшитдикдә Андреев тәәччүблә тез столун үстүндәки бир йығын кағыза бахды. Кәлән икидин наһийә башчысы илә бир фамилия дашыдығына инандыгдан сонра о бу барәдә тәрчүмәчидән сорушду вә Абайла наһийә рәисинин доғма гардаш олдугларыны билдикдә һейрәт этди.

— Сәнин гардашын онлара гаршы иттиһам материаллары вериб, онларын чәзаландырылмасыны тәләб эдир. Сән исә онлара бәраәт газандырмаға кәлмишсән. Бу нә демәкдир? — дейә о, сорушду.

Тәрчүмәчи вәкилин сөзләрини Абая чатдырды.

— Бәли, биз наһийә рәиси илә доғма гардашыг. Буна көрә дә мән ән яхын гоһум кими бүтүн ишин гаранлыг чәһәтләрини башгаларындан яхшы көрүрәм вә яхшы билирәм. Мән эдаләтсизлик вә зоракылыг олдуғуну көрәндә суса билмирәм. Мән нә идарә башчысыям, нә дә мүкафат алмаг үчүн хаһишә кәлмишәм. Чавабдеһ Кауменлә нә мән гоһумам, нә дә йолдашым Ербол. Биз кәнар адам кими, гәрәзсиз шаһид кими кәлмишик. Элә белә дә әризә веририк. Әкәр рәисләр вә мәһкәмә һәгигәти билмәк истәйирләрсә, гой бизим кимиләри диндирсинләр. Биз хаһиш эдирик ки, бүтүн буналры бизим әризәмиздә шәрһ эдәсиниз, — дейә Абай чаваб верди.

Вәкил марагла Абая бахды: вәһши тайфа ичәрисиндән чыхмыш, чаван көчәри оғлан борчдан, инсанлыгдан данышыр, — һәм дә чох инандырычы данышырды.

Андреев яхшы тәһсил көрмүш бир адам иди, бөйүк тәчрүбәси вар иди, лакин газах чөлләринә бу яхынларда кәлмишди, бу халгы танымырды. О, кәнч яшларындан Петербургда яшайырды вә чар һөкумәтинин тәчавүзләринә гаршы мүбаризә апаран адамларла әлагәдар иди, бу сәбәбә көрә дә, о, Петербургу тәрк эдиб, тә'гибдән кизләнмәли олмушду. Әйләтдә о, енә вәкиллик фәалиййәтинә гайыдыб, сакит яшайырды. Андреев узун заман Волгада вә Уралда олмуш, сон илләр исә Сибирә көчмүшдү. Али тәһсилли, бөйүк маарифпәрвәр олан бу адам инди гырғызларын[1] һәят вә адәтләри һаггында материал топламаға башламышды. Шәһәрдә онун чох бөйүк нүфузу вар иди. О, көркәмли рәсми бир сима олмаса да, һәр һалда онунла һесаблашырдылар.

Абай Андреевин суалларына чаваб верәркән һей рәфләрдәки китаблара нәзәр салырды. Нәһайәт о, һейрәтлә бу сөзләри демәкдән өзүнү сахлая билмәди:

— Бәли, дүнядa ән бөйүк хәзинә будур, һәм дә бүтүн бу зәнкин фикирләр нә көзәл, нә ярашыглы дона кейиндирилмишдир.

Тәрчүмәчи онун сөзләрини вәкилә чатдырды.

Абай ән яхын рәфдә гәшәнк чилдләнмиш бир нечә китаб көрдү.

— Бунлар ганун китабларыдыр? Бунларда нә язылмышдыр? — дейә о, марагла сорушду.

Бунлар Пушкинин әсәрләри иди. Ағбаш эв саһиби изаһ этмәйә башлайыб:

— Йох, ганун китаблары дейил, бу китаблары шаир язмышдыр... — деди вә бирдән үмидсиз һалда әлләрини елләтди: — Сән баша дүшмәзсән. Буну изаһ этмәк чәтиндир.

Она элә кәлирди ки, гырғызларда шаир йохдур, буна көрә һәмин мәфһум үчүн онларда сөз тапылмаз.

Лакин Абай тәрчүмәчи васитәсилә сорушмагда давам этди. Тәрчүмәчи чүмләни тәрчүмә этмәйә башлады, лакин «шаир» сөзүнә чатдыгда, өзүнә зәһмәт вериб мүнасиб газах сөзү ахтармадан деди:

— Акын... Акынын китабларыдыр...

---

[1] Совет һакимиййәти гурулана дәк бу ики бөйүк халгы — гырғызлары вә газахлары — һәтта бир чох тәрәггипәрвәр руслар да гарышдырырды.

Белә чаваб Абайы гане эдә билмәди.

— Сиз нечә дединиз? Һансы акынын? — дейә о, изаһы баша дүшмәйиб сорушду.

Тәрчүмәчи онун бош сорғу-суалына сон гоймаға чалышыб деди:

— Сән билмәзсән, сән баша дүшмәзсән.

Бу сөз Абая тохунду, о, истеһза илә:

— Гәрибәдир... О — адамдыр, о фикирләшир, — деди. — Мән дә адамам, мән дә фикирләширәм. Анчаг бир-биримизи баша дүшә билмирик. Бизим фикирләримиз чәнкәлликләрдә азмыш адамлар кими долаш-долаш олуб. Белә чыхыр ки, биз бир-биримизин гаршысында даянмыш ики нәфәр адам дейил, ики һейваныг, һәм дә кәндли аты чөл дәвәсиндән горхан кими, о да мәндән горхур.

Ербол гәһгәһә чәкиб күлдү. Андреев бу күлүшүн сәбәбини тәрчүмәчидән сорушду. Абай тәрчүмәчийә һәдә илә бахыб деди:

— Кәлмә-кәлмә она чатдыр.

Вәкил гулаг асыб күлдү.

— Доғрудур. О, һаглыдыр. Ат дәвәдән һүркүр, дәвә исә атдан узаг гачыр... Биз доғрудан да онлара бәнзәйирик. — Буну дейиб о енә дә күлдү. — Анчаг тәкчә биз белә дейилик. Одур, бах ганунлар күллийяты, орада исә, — о, әли илә пәнчәрәйә ишарә этди, — гырғыз чөлү вә онун ади һүгугу. Онлар да бир-биринә бахыб һеч бир шей баша дүшмүрләр... Сән яхшы дедин.

Онларын тез-тез көрүшмәләри дә элә бу сөһбәтдән сонра башланды.

Бу заман аулларда енә һәйәчан гопду. Такежанын сияһийә дахил этдийи бир нечә адам тутулуб һәбсханая салынды. Шайиә яйылды ки, Базаралы вә Караша гачыб кизләнибләр.

Һадисәләр о гәдәр бөйүдү ки, һәтта Байдалы да шәһәрә кәлмәйи лазым билди. О, бүтүн дәфтәрханалары кәзиб, нәһайәт, Абайын янына кәлди.

— Абай, көзүмүн ишығы, шәһәрин күчәләриндә бизим атларымыз да һүркүр, — дейә о, э'тираф этди. — Бура бизим үчүн дарысгалдыр. Эвә кирирсән — аягларын сүрүшүр. Рәисләрлә данышырсан — лал-карлар кими бөйүрүб анчаг әлләрини товлайырсан, һеч бир шей чыхмыр. Көрүнүр, чөл адамлары үчүн шәһәр йолсуз-изсиз бир ердир. Одур ки, биз гоча дәвәнин һамар буз үстүндә әсдийи кими әсирик.

Һамы гейри-ирадн олараг күлдү. Байдалы мәзәли данышырды, лакин онун сөзләриндә дәрин бир кәдәр сәсләнирди. О күндән э'тибарән Абай тәвәггәйә кәләнләри һәр ерә өзү мүшайиәт этмәли олду.

О, «Акбас Андреевичлә» яхынлашды, сонра нә эдәчәкләрини онунла бирликдә фикирләшди.

Доғрудур, Такежан адамлары тутмагда давам эдирди. Анчаг Андреев ишә гарышдығы күндән иш ачыгдан-ачыға жикитекләрин файдасына кетмәйә башлады. Абайын мүдафиәчийә вердийи ени материал ишин бүтүн кедишини дәйишди.

Вәкиллә сөһбәт заманы Абай она сүбут этди ки, Балагазынын икидләринин басгыныны нә оғурлуг, нә дә гарәт адландырмаг олар. О, ачлыг чәкәнләрин чыхылмаз вәзиййәтинә даир бир чох мисаллар кәтирди. Халг торпагсыз галмышдыр, чутә дүчар олмушдур, нәһайәт, мал-гарасы әлиндән чыхмышдыр... Абай өз мүсаһибинә изаһ этди ки, нә үчүн чүтүн бүтүн ағырлығы халгын үзәринә дүшмүш вә бир овуч бәхтәвәрә завал тохунмамышдыр. О, нағыл этди ки, бу икидләр ялныз дөвләтлиләрин мал-гарасыны әлиндән алыр вә ачлыг чәкән чамаат арасында бөлүшдүрүрләр. Бүтүн бу тәфсилаты өйрәндикдән сонра Андреев фикрә кетди. О, Робин-Гудун, Карл Морун, Дубровскинин адларыны хатырлады. Кечәдән хейли кечәнәдәк о, Абайы бурахмайыб өз сорғу-суалыны давам этдирди.

Бундан сонра Әбилгазынын вә онун һәбсханая салынмыш йолдашларынын мүгәддәраты кәскин сурәтдә дәйишилди. Вәкил өз әрләринин вә аталарынын әвәзинә тәвәгге эдән арвадларын, ушагларын хаһишини бачарыгла мүдафиә этди, бир нечә күндән сонра Каумен, Уркимбай, Базаралы вә башгалары азад эдилди. Гасидләр Жикитекә шад хәбәр апардылар.

Такежан дәрһал Абая гәзәбли салам көндәриб тәләб этди: «Гой фарағат олсун, нә үчүн мәнә зәрәр етирир?»

— Биз атамызын вә анамызын гаршысында гардаш һесаб олуна биләрик, — дейә Абай чаваб верди, — лакин өлүм гаршысында, Такежанын, үздән ираг, мәрһәмәти сайәсиндә халгын чәкдийи фәлакәт гаршысында биз бир-биримизә ядыг... Гой о мәндән изаһат тәләб этмәсин.

Такежан тә'чили сурәтдә Кунанбайын янына гасид көндәрди. Абайын сөзләрини она чатдырды вә һәрәкәтләри һаггында хәбәр верди. Атасы да Абая белә салам көндәрди: «Гой дәрһал кери гайытсын. Мәкәр идарә башчысы олмагдан онун өзү боюн гачырмады? Мадам ки, беләдир, гой инди Такежана мане олмасын, она бадалаг кәлмәсин!»

Кунанбайын саламы чатан вахт Абай нә лазымса көрүб туртармышды. Иши даяндырмаг мүмкүн дейилди.

Лакин вилайәт рәисләри вәкилин бүтүн дәлилләринә уймадылар. Онлар ялныз һеч бир шейдә әли олмаянлары азад этдиләр. Балагазынын вә Әдилханын мүгәддәраты исә әввәл-

ки кими мөһкәм әлләрдә галырды. Һөкумәт башчылары билдикдә ки, бу чинайәтләрә ачлыг вә эһтияч сәбәб олуб вә бу һагда чох эшитдикчә даһа да сәртләширдиләр. Русияда баш вермиш кәндли үсянлары губернаторун гаршысында дәһшәтли бир тимсал кими дурурду, о, «үсян» башчыларына гаршы ән чидди тәдбирләр көрмәйә һазыр иди.

Лакин һөкумәт башчылары гәт'и аддым атмаға чүр'әт етмәдиләр, чүнки һадисәләр онлара таныш олмаян узаг чөлләрдә баш верирди. Бундан әлавә, тәвәгге едәнләрин чохлуғу онлары горхудурду. Чөлдә ени һәйәчанлара сәбәб олмамаг үчүн эһтиятлы һәрәкәт этмәк лазым кәлирди. Бунунла белә отуз нәфәрдән он нәфәри мәһкәмәйә дүшдү.

Әввәлчә дәһшәтли чәза вериләчәйи һаггында, йә'ни Балагазының, Әдилханын вә онларын икидләринин өмүрлүк каторгая көндәриләчәкләри һаггында шайиәләр яйылды. Вәкил вә Абай бүтүн васитәләрдән истифадә эдәрәк, иши йүнкүлләшдирмәйә наил олдулар, икидләр каторгая дейил, Иркутск этрафына сүркүн эдилдиләр.

Шәһәрдә яшаян гоһум-әгрәбалары мәһкумларла ағлая-ағлая видалашдылар, лакин онларын гайыдачагларына үмидләрини кәсмирдиләр.

— Сәбр эдин, енә вәтәнинизә, өз аулунза гайыдачагсыныз! — дейә онлар сүркүн эдиләнләрә тәсәлли верир, онларда кәләчәйә инамы артырмаға чалышырдылар.

Абайын эвә гайытмаг вахты чатмышды. О, Андреевлә видалашмаға кәлди.

Вәкил она деди:

— Сиз кәнч дә олсаныз, өз халгыныз үчүн үрәкдән янырсыныз. Бу — чох бөйүк ләягәтдир. Лакин сиз халгынызын мүгәддәраты һаггында, өз һаггынызда кифайәт гәдәр дүшүнмәк истәйирсинизсә, ишыглыға чыхмаға чалышын. Охуюн.

О, санки Абайын ән кизли арзуларыны дуймушду.

— Мән охумаг арзусу илә яшайырам. Анчаг һарада? Мәктәбә кирә билмәрәм — яшым өтмүшдүр... Мәнә дейин көрүм, мәктәбә кирмәдән охумаг мүмкүндүрмү?

Вәкил Абайы сакит эдиб деди ки, инсанын яшы элм алмасына мане ола билмәз. Элә адамлар вар ки, гырх яшында өз-өзүнә охумаға башлайыб ахырда чох бөйүк алим олмушлар; о, һәмин алимләрин адыны чәкди вә мәктәбә кирмәдән нечә охумаг мүмкүн олдуғуну изаһ этди. Андреев Абая сөз верди ки, онун үчүн мүәллим тапачагдыр. Анчаг Абай чох мүталиә этмәли, чох чалышмалыдыр. О, экәр буна һазырдыса, элмин гапылары үзүнә ачыгдыр.

Абайын севинчинин һүдуду йох иди. Она элә кәлирди ки, һәятынын мөһкәм дүйүнләри ачылмаға башлайыр. О, аиләсиндән хейир-дуа алмаг, вәсаит топламаг вә мүмкүн гәдәр тез шәһәрә гайытмаг үчүн аула йола дүшдү. О өзүндә бөйүк бир руһ йүксәклийи һисс эдирди.

О, Жидебайда чох ләнкимәди. Дилда вә анасы асанлыгла разылыг вердиләр. Башга адамлара исә бу һагда һеч бир сөз ачмады. О, Мирзәханы этлик атла Семипалатинскә йола салды. Инди гаршыя пул мәсәләси чыхырды. Бунун үчүн о, шәһәрә дәри вә бир нечә баш гарамал көндәриб, сонра да өзү һазырлашмаға башлады.

Кечән ил Дилданын үчүнчү ушағы олмушду. Көрпә Әбдүрәһман яваш-яваш күлмәйә башламышды. Бу, Абайда аталыг мәһәббәти оядан илк ушаг иди.

Дилданын бүтүн ушаглары Абая дейил, аналарына охшайырды: онларын һамысынын үзү гарабуғдайы дейил, ағ иди. Бу ушаг да ағаппаг иди, лакин узунсов үзүнүн инчә чизкиләри, ярашыглы ири көзләри, әллә чәкилмиш кими гашлары бамбашга иди, бу әламәтләр Абая яхын вә әзиз көрүнүрдү.

Абай Дилда илә тәкликдә видалашды. О узун-узады данышмады. Онларда бир-биринә гаршы сәмими бир һисс варды. Тәмкинли, аз данышан Дилда әринә анчаг буну арзу этди:

— Эвдә сәнин гоча анан вә хырда ушагларын галыр. Онлары унутма, өзүм үчүн исә һеч бир шей тәләб этмирәм. Бизи чох көзләтмә, мүмкүн олан кими кәл! — дейә о күлүмсәди.

Дилда өз һәйәчаныны нә аһ-зарла, нә дә көз яшлары илә билдирди. О, һәмишә тәмкинли иди, лакин үрәйиндә бир шей олсайды, ону дәрһал ачыгчасына, һеч бир һийлә ишләтмәдән, һеч бир рәнк вермәдән билдирәрди. Абай гайғы илә арвадынын үзүнә бахды вә әлини онун чийнинә вурду:

— Мән кеф үчүн кетмирәм, инсан ләягәти газанмаг үчүн кедирәм, буну ядында сахла...

О, балача Әбдүрәһманы кейиндириб, гучағына алды вә анасынын янына кетди.

Бу илләр әрзиндә Улжан хейли гочалмышды. О, көзләрини чәкмәдән оғлунун үзүнә бахырды. Гоча ана ушағы онун гучағындан алараг, башыны хейли өз үзүнә сөйкәйиб Дилдая верди. Сонра явашча көксүнү өтүрәрәк, Абайы өзүнә тәрәф чәкиб өпдү. Ана гәлбинин бүтүн һәйәчаны онун солғун үзүндә экс эдирди.

— Көзүмүн ишығы, рәһмәтлик нәнән сәни һәмишә «Мәним еканә балам» адландырарды... Онун үчүн һамы бир яна иди, сән бир яна. Ядындадырмы, хәстәләндийин заман о, сәнин үчүн аллаһа дуа эдиб дейирди: «Я рәб, мәним көзүмүн ишы-

ғыны залымлардан вә гәддарлардан гору...» О, бу сөзләри дейә-дейә дә рәһмәтә кетди...

Улжан сусду.

Абай Зәринин сөзләрини хатырлайырды: анасы онлары азачыг дәйишмишди.

Улжан енидән фикирли һалда сөзә башлады:

— Инди сәнин вахтын чатмышдыр, — дөйүш мейданы сәнин гаршындадыр. Бу мейданда батыр ол. Һансы йолла гәләбә газаначағыны инди сән биздән яхшы билирсән. Биз сәнин аягларына бухов ола билмәрик. Аллаһ сәни бәхтәвәр эләсин...

Абай, ушаглыгда олдуғу кими, енә анасыны гучаглады вә һеч бир сөз демәдән видалашды. Бүтүн аул ону йола салмаға чыхмышды. Абай атыны еничә минмишди ки, анасы ону сәсләди:

— Абай чан, Тойгулу аулуна да бир кедәйдин. Атан өз адамлары илә орая элчилийә кедибдир. О, хаһиш этмишдир ки, биз дә бүтүн аулла онунла кедәк. Бу мәним үчүн чәтин иди. Анчаг сән дә орада олмасан, атан инчийәр. Бир гәдәр орада гонаг гал, сонра йолуна давам эдәрсән, — дейә о, хаһиш этди.

Абай Тойгулу аулуна кедәчәйинә сөз верди, саламатлашыб йола дүшдү.

Улжанын дедийи Тойгулу аулу Абайын йолунун үстүндә дейилди: о, йолдан кәнарда, Орда дағынын ямачында ерләширди, Семипалатинскә Жидебайдан бир гәдәр яхын иди.

Тойгулу — Мамай тайфасынын ән бөйүк байы иди. Бу гыш Кунанбай онунла гоһум олмағы гәрара алмышды. Гыш мүлайим кечмиш, мал-гара яхшы көкәлмиш, буна көрә дә Тойгулу гудаларын кәләчәйи күн һаггында габагчадан шәртләшмишди. Инди Кунанбай бир дәстә гоһуму илә гуданын янына кедиб, онунла данышмаг вә орада галмаг истәмишди.

Абай да Ербол илә орая кетди. Кунанбайы Каратай, Жумабай, Жакип вә башга гочалар мүшайиәт эдирдиләр. Тойгулунун үч эвинин үчү дә гонагларла долу иди. Һәр ердә шадлыг, һай-күй варды, дейиб-күлүрдүләр. Абай Ерболла бәрабәр эвә кириб динмәзчә үмуми сөһбәтә гулаг асмаға башладылар. Каратай, һәмишә олдуғу кими, енә һамыдан чох данышырды

Бөйүкләр мухтәлиф шейләр һаггында данышдыгдан сонра әввәлки дөврләри индики заманла мүгайисә этдиләр. Каратай өз кәнчлийини нағыл этди, аталарын вә бабаларын нечә яшадыгларыны хатырлады вә һазыркы замандан сөз салды, онун сөзүндән белә чыхырды ки, адамлар кичилир вә чүт заманы мал-гара кими, ләягәтдән дүшүрләр...

Абай күлүмсүнүб э'тираз этмәйә башлады:

— Әввәлки заманлар, йәгин, бу ҹәһәтдән хош иди ки, гоншу гәбиләләр арасы кәсилмәдән бир-биринә басгын эдир, бир-бирини талайырдылар. Гоҹалар, ушаглар, гадынлар нә раһат ятыр, нә дә раһат ейә билирдиләр. Сыбанла Тобыкты арасында Тобыкты илә Семипалатинск арасында һеч кәс тәк йола чыха билмирди. О һей әтрафына бахырды ки, бирдән чыхыб гарәт эдәрләр, вар-йохуну әлиндән алар, өзүнү өлдүрәрләр... Әҹәб яхшы вахтлар имиш, һеч сөз ола билмәз...

Лакин гоҹалар буну динләмәк белә истәмирдиләр. Кечмиш заман онлара яхшы көрүнүрдү: онлар әввәлки ҝүзәраны вә зәнкинлийи тә'рифләйирдиләр.

Онлар дейирдиләр:

— О заман адамлар да әзәмәтли иди, көркәмли иди.

Кунанбай онлара тәрәфдар чыхыб, нәһайәт, инандырыҹы бир тәрздә изаһ этди:

— Һәр бир ени нәсл дүнянын ахырына кетдикҹә даһа чох яхынлашыр. Бәшәриййәт ҝүҹдән дүшүр, сысгалашыр. Бизим заманәмиз пейғәмбәрин заманәсинә индикиндән даһа яхын иди. Пейғәмбәрә яхын олдуглары үчүн адамлар да яхшы идиләр!

Абай дәрһал ҹаваб верди. О, дейишмәдән габаг өзүндә акынларда олдуғу кими, гейри-ади бир руһ йүксәклийи һисс этди. О, бүтүн гүдрәти, бүтүн варлығы илә мүбаризәйә атылмаг истәйирди.

— Яхшылыг вә не'мәт заманла, мәканла өлчүлмүр, — дейә о, э'тираз этди. — Ала-Таунун зирвәси күнәшә даһа яхындыр, лакин онун башы даим гарла, бузла өртүлү олур, әтәкләри исә әлван чичәкләрлә, ямяшыл отларла, бол мейвә илә долудур. Бүтүн ҹанлылар бу не'мәтләрә алгыш эдир... Пейғәмбәрин атасы Әбуталиб она сиздән дә яхын иди, — анҹаг о, ҝавур кими өлдү.

Мәҹлисдәки гонаглар ҝүлүшдүләр, гоҹалар исә зәрбәнин сәррастлығыны һисс эдиб, динмәзҹә Кунанбайын үзүнә бахдылар. Кунанбай гәзәблә Абайын үстүнә гышгырды:

— Бәсдир!

Абай тәәҹҹүблә чийнини чәкиб сусду.

Ҝүлүшмә дәрһал кәсилди, отаға сүкут чөкдү.

Каратай үрәйиндә Абайы тә'рифләди. О, янында отуран Жакипи дүртмәләйиб гулағына пычылдады:

— Бир бах, аддым атмаға да аман вермир... нә өлүмҹүл зәрбә эндирир!

Чох кечмәдән емәк кәтирдиләр. Абайла Ербол кейиниб йола һазырлашдылар. Кунанбай онларын далынҹа чыхды.

О, Абайы сәсләди, онунла даш тәпәләринә тәрәф чәкилди. Ата илә оғул узун фасиләдән сонра илк дәфә тәк галдылар.

Ата оғлунун үзүнә союг бир нәзәр салды.

— Сән охуюб тәһсил алмышсан, сәнә үләма тәрбийә вермишдир. Биз исә надан бөйүмүшүк. Анчаг нә үчүн сәнин билийин яд адамларын янында атана һөрмәт тәлгин этмир? Сән адамларын янында атаны бүдрәмәйә, һәтта йыхылмаға мәчбур эдәркән нә кими бир ләягәт көстәрирсән? — дейә о, Абайы мәзәммәт этмәйә башлады.

Демәли, ата өзүнү мәғлуб һесаб эдирди...

Абай атасынын үзүнә бахды: онун амиранә, даша дөнмүш сифәти инди санки даһа да гырышмыш вә кичилмишди. Кунанбай башдан-аяға бүзүшүб гурумушду, онун мәзәммәти дә ушаг мәзәммәти кими, демәк олар ки, ачиз бир адамын данлағы кими сәсләнирди. Анчаг бөйүкләрә һөрмәт этмәк чаванларын борчудур; атая һөрмәт бәсләмәк оғлун борчудур.

— Сиз әдаләтлә данышырсыныз, — дейә о, чаваб верди. — Мән тагсыркарам, мәни бағышлайын!

О белә фикир этди ки, сөһбәт бунунла да гуртарачагдыр. Анчаг атасы енә нә исә демәк истәйирди. Бир гәдәр сусдугдан сонра о, тәзәдән сөзә башлады:

— Мән чохдан бәри һазырлашырдым ки, фүрсәт дүшдүкдә сәнинлә данышым. Мән сәндә үч нөгсан көрүрәм. Гулаг ас.

— Дейин, ата, — дейә Абай чаваб верди вә диггәтлә Кунанбайын үзүнә бахды.

— Әввәлән, сән гиймәтли бир шейи учуз бир шейдән фәргләндирә билмирсән. Әлиндә оланы гиймәтләндирмәйи бачармырсан. Өз сәрвәтини ағылсызчасына пуча чыхарырсан. Сән алчаг саһилли көлләр кими әл чатан вә садә бир адамсан. Белә бир сую исә итләр дә ялайыр, мал-гара да аяғы илә буландырыр... Икинчиси, сән достуну дүшмәндән айыра билмирсән вә дүшмәнләрә дүшмән кими, достлара дост кими янашмағы бачармырсан. Сән һеч бир шей кизләдә билмирсән. Халга башчылыг эдән адам белә ола билмәз. О, халгы әлиндә сахлая билмәз. Үчүнчүсү, сән руслара мейл көстәрмәйә башлайырсан. Сәнин руһун онлара тәрәф учур вә сән бунунла һесаблашмаг истәмирсән ки, һәр бир мүсәлман олан кәс сәндән узаглашар.

Абай атасынын зәрбәни һарая йөнәлтдийини дәрһал баша дүшдү, — бу сөзләрлә о, оғлунун ән бөйүк арзусуна тохунурду. Абай өз йолуну сечәркән атасынын бу саат пísләдийи бир шейи мәһз өзүнә истинадкаһ һесаб эдирди.

Кунанбай өз оғлунун хасиййәтини дүзкүн тә'йин этмишди. Абай өз ирадәсини һеч кәсә, — дүняда һеч кәсә вә һеч бир

шейә табе этдирмәк истәмирди. Бир аз бундан әввәл эвдә олдуғу кими, енә һәйәчан она үз верди. О, даһа суса билмәди — һәтта атасына белә языгы кәлмәдән данышмаға башлады:

— Мән сизин мәзәммәтинизин һеч бирини гәбул эдә билмирәм, ата, мән өзүмүн һаглы олдуғума инанмышам. Сиз дейирсиниз ки, мән алчаг саһилли көлләрә бәнзәйирәм. Мәкәр ипи, ведрәси вә күчлү әлләри оланларын чыхарда биләчәйи дәрин гую сую олмаг яхшыдыр? Мән гочаларын да, ушагларын да, әлләри зәиф оланларын һамысынын ичә биләчәйи су олмаг истәйирәм. Икинчиси, сиз көстәрирсиниз ки, халгы нечә әлдә сахламаг олар вә халга башчылыг эдән адам нечә олмалыдыр. Мәним фикримчә, заман варды ки, халг бир сүрү гоюн иди: чобан «айт!» чығырдыгда — һамысы аяға галхар, «шайт» гышгырдыгда — һамысы ерә ятарды. Сонра халг, дәвә карванына бәнзәмәйә башлады: онун гаршысына даш атыб «чөк!» гышгырдыгда о, әтрафына бахыб фикирләшир, сонра керийә дөнүрдү. Инди исә халгда әввәлки итаәткарлыг галмайыб, о, көзләрини чүр'әтлә ачыр. Инди о, ат илхысына бәнзәйир: о, бүтүн әзаба: шахтая, борана онунла бирликдә дөзән бир адама, онун үчүн өз эвини унудуб, бузу ястыг, гары исә йорған-дөшәк кими гәбул этмәйә һазыр олан адамларын сөзүнә гулаг асачагдыр... Үчүнчүсү, сиз руслар һаггында данышдыныз. Халг үчүн дә, мәним үчүн дә ән әзиз бир шей варса, о да билик вә ишыгдыр... Бунлар да руслардадыр. Әкәр руслар мәним бүтүн һәятым бою әбәс ерә ахтардығым бу сәрвәти мәнә верирсә, онлар мәним үчүн узаг вә яд ола биләрләрми? Мән бундан боюн гачырсам, — авам олардым, бунда мән өзүм үчүн һеч бир шәрәф көрмүрәм...

Кунанбай оғлуна диггәтлә гулаг асыб аһ чәкди. Она хас олмаян дүшкүнлүк бир көлкә кими үзүнә ятды, о, бир кәлмә белә данышмады.

Абай саламатлашыб йола дүшдү.

Кунанбай тәпәнин үстүндә ялныз галды, о, фикирли вә тагәтсиз иди. О енә мәғлуб олмушду, һәм дә ялныз оғлу тәрәфиндән дейил, һәят, сүр'әтлә өтүб кечән сарсыдычы һәят тәрәфиндән мәғлуб эдилмишди. Бу һәят сәси, өз доғма оғлунун сәси она союг һалда амансызчасына: «Сәнин гүввән түкәнмишдир, сәнин дөврүн кечмишдир, кетмәк вахтын чатмышдыр» дейир вә өз кур ахыны илә ону сыхышдырырды.

Абай бир заманлар шәһәрдә өз аулу вә гоһум-гардашы үчүн хифәт чәкдийи мәдрәсәдән гайыдаркән кәлдийи һәмин дүзәнликлә кедирди. О заман бу дүзәнлик ямяшыл иди, инди исә союг гарла өртүлмүшдү. Лүт тәпәләр вә ярғанлар екрәнк һалда ағарыр, һәр шей кәдәрли кечмишин сөнүк көлкәләри

кими көрүнүрдү... Бир заманлар бу дүзәнлийи көрүркән гайғысыз ушаг гәлби һәдсиз севинчлә долуб дашар, бурада, онун кениш чәмәнләриндә, доғма аулда сәадәт ахтарарды. Инди исә о, бураланы тәрк эдиб шәһәрә гайыдырды. О, арзу этдийи, о заманлар наил олмаға чан атдығы бир шейи тапмаг үмиди илә кедирди...

Инди о, ийирми беш яшына кирирди. О, кечирдийи узун күнләри дахилән тәсәввүрүнә кәтирирди. Будур, ону каһ чәнкәллийә, каһ да ашырыма доғру чәзб эдән һәят чығыры будур... Будур, о, йохуша галхыб, дағын башына доғру чыхыр. Онун һәят изләри көрүнүр.

Бәли, о, зирвәйә галхмышдыр.

Бир заманлар зәиф ришәли бир фидан, дашлы торпагда өзүнә йол ачырды, сонра онун назик көвдәси әмәлә кәлди, сылдырым гая үстүндә еканә бир һәят чичәкләнди. Инди бу зәиф ришә һәятын бүтүн ширәләрини сормуш, мөһкәмләнмиш, көвдәли вә кучлү бир чинар олмушдур. Инди ону нә гышлар, нә шахталар, нә дә амансыз боранлар горхуда билир.

Иккинчи китаб

ҜЕЧИД ГАРШЫСЫНДА

1

Абай кечәни юхусуз кечиртди. О ялныз сүбһ чағы азачыг узанды, лакин йорғунлуг һисс этмәдийиндән, галхыб енидән стола янашды. Столун үстү ачыг китабларла долу иди. Абайын сәрбәст охуя билдийи көһнә өзбәк китаблары илә бәрабәр бурада онун үчүн чәтин олан әрәб, фарс китаблары вә анлашылмасы даһа чәтин олан рус китаблары вар иди.

Мүхтәлиф дилдә данышан бу достлар инди, хүсуси бир мүнасибәтлә онун янына топланмышдылар. Һәятын өзү бу китабларда кизләнән биликләри ондан тәләб эдирди. Сон җүнләр Абай күндүз дә, кечә дә бир тәдгигатчы вә я заһид кими һей охуюрду. Бә'зән о китаб үзәриндән башыны галдырараг, тәәччүблә әтрафа нәзәр салыр вә һәгигәт аләминә гайыдырды.

Өзбәк китаблары Абайы Ширазын чичәкли бағларына апарырды: о, Сәмәргәндин гәдим мәгбәрәләрини көрүр, Мәрв вә Мәшһәдин мейвәли бағларында вә дуру сую олан һовузлары янында динчәлир, Һератын, Гәзнәнин вә ән бөйүк шаирләр вәтәни олан Бағдадын әсрарәнкиз сарайларында, мәдрәсәсиндә вә китабханаларында кәзирди. Әрәб вә фарс китабларыны охудугча онун көзләри гаршысында әйри Исфаһан гылынчлары парылдайырды. Әрәбләр, фарслар, түркләр вә монголлар бу гылынчларла амансыз вурушмаларда әсрләрдән бәри давам эдән мүбаһисәли мәсәләләрини һәлл эдирдиләр. Рус китаблары онун гаршысында Орта Асия, Иран, Әрәбистан суларынын, гумларынын вә сәһраларынын сирләрини, онларын бөйүк тиҹарәт шәһәрләринин һәятыны ачыб көстәрирди.

Һәмин өлкәләрин бу күнкү күнү Абайы һәр шейдән чох марагландырырды. О, китаблары охуяркән карван вә су йоллары һаггында, бөйүк шәһәрләр вә ири базарлар һаггында мүфәссәл гейдләр эдирди.

192—24

Бүтүн бу мә'лумат бу күн узаг өлкәләрә сәфәрә чыхан сәйяһ үчүн чох вачиб иди. Абай да та ушаглыгдан бәри һей эшитдийи бу өлкәләри өз тәсәввүрүндә чанландырыр, дәфәләрлә өз-өзүнә дейирди: «Һейф ки, мән өзүм кетмирәм!»

Ачыг пәнчәрәдән ичәри сәрин мեһ долду. Йүнкүл ағ пәрдә тәрпәнди, пәрдә дә дәчәл ушаглар кими китабларла ойнамаға башлады — һүндүр стол лап пәнчәрәнин габағына гоюлмушду. Пәрдә каһ китабын үстүнү өртүр, Абайын охумасына мане олур, каһ да, элә бил, язылары позмаға чалышараг, орадан сүрүшүб кедирди. Абай бирдән гапыя бахды — гапы, бу сәһәр илк дәфә ачылырды.

Сон иллләрдән бәри һәддиндән артыг көкәлмиш, гочалмыш анасы Улжан ағыр аддымларла отаға кирди. Күчлү төйшүмә онун нәфәсини тәнкишдирирди. Ики гадын онун голларындан тутуб кәтирирди. Абай чәлд столун архасындан кәнара сычрады, памбыг йорғаны тез ерә салды. Улжанла бәрабәр отаға кәлән гәшәнк кейинмиш, хошсифәт чаван гадын ястыг гойду. Онун Абая чох охшамасы дәрһал көзә чарпырды. Бу, доғрудан да, Абайын бачысы, бурада, Семипалатинскдә яшаян, Абайын дүшдүйү зәнкин шәһәр эвинин саһиби Тинибайын оғлуна әрә кетмиш Макиш иди. Икинчи гадын, узун иллләрдән бәри Улжана йолдашлыг эдән Калиха онунла бирликдә аулдан кәлмишди. Һәмин гадын гарынын габағына парылдаян мис ләйән гойду вә үстү һашийәли афтабадан онун әлләринә су төкмәйә башлады.

Макиш гатланан алчаг столу кениш отағын ортасына чәкиб ачыг гапыдан сәсләнди:

— Сүфрә ачмаг олар, кәтирин!

Учабой, гәшәнк, сачлары кичкаһларында һамар даранмыш, әйнинә гара мәхмәрдән бафталы көдәкчә киймиш, Макишин яшыды олан башга бир кәлин ичәри кирди. О, сүфрә салдыгдан сонра сәһәр чайы үчүн стол һазырламаға башлады.

Абай бешметини чыхарыб юнду. О ялныз инди, юхусуз кечәдән сонра башында ағры һисс эдирди. Макиш она гонаг кими гуллуг эдәрәк, әлинә су төкүрдү.

— Инди су адама чох хош кәлир, башыма да төк, Макиш, бир аз йүнкүлләшмәк лазымдыр, — дейә о, пейсәрини бачысына тәрәф тутараг хаһиш этди.

Улжан әл-үзүнү силдикдән сонра һүндүр стола нәзәр салды, сонра оғлунун үзүнә бахды. Абайын үзү солмуш, көзләри гызармышды.

— Сән бүтүн кечәни ятмайыбсан, Абай чан? — дейә о, сорушду.

— Йох, кечә ярысы бир аз мүркүләмишәм.

— Мәкәр истираһәтсиз отуранда фикрин долашмыр? Мән бир дәфә Қодыкдан сорушдум: «Сән нечә кечә көзәтчисисән ки, сүрүнә чанавар кирмишдир? Йәгин, ятыбсанмыш?» О исә белә чаваб верди: «Бу нечә ола биләр, мән ятмамышдым! Доғрусу, сүбһ ачылана яхын мәнә елә кәлди ки, дәвәләрин һөркүчү, ики дәфә бөйүмүшдүр — чанавар исә елә бу заман гуйруғуну гысараг мәним янымдан кечди. Мән елә билдим ки, итдир, она көрә дә дәймәдим». Әкәр сүбһә яхын, һәтта дәвә һөркүчләри дә адамын көзүндә ики дәфә бөйүйүрсә, белә бир охумагдан, оғлум, нә файда?

Ананын зарафаты бачы-гардашы күлдүрдү.

— Сән һаглысан, апа, лакин вахт йохдур — атам бу күн кедир...

Улжан һансы йолла кетмәк лазым кәлдийини китаблардан мүфәссәл сурәтдә өйрәнмәйин мүмкүн олуб-олмадығыны сорушмаға башлады.

— Кениш кедиш-кәлиш йолу олмаса да, бә'зи чығырлар көрүрәм, — дейә Абай чаваб верди вә сон күнләр әлдә етдийи ени мә'луматы анасына данышды: — Елә бил, мән өзүм орада олмушам, — китаблар о өлкәләр һаггында мәнә һәр шейи нағыл етмишдир!

О елә данышырды ки, санки хәзинә тапмышды.

Улжан билирди ки, йол узагдыр. Чай заманы о, йолун чәтинлийи һаггында оғлундан сорушмагда давам едирди. Абай өзүнә мә'лум олан һәгигәти анасындан кизләтмәйи һеч вахт дүзкүн һесаб етмирди. Анчаг инди Макиш дә бурада иди...

— Һә, һә, бизә һамысыны даныш, Абай, әзизим! — дейә Макиш дә анасынын сөзүнә гүввәт верди. Онун чатылмыш гашлары вә бир гәдәр солмуш үзү гәлбиндәки һәйәчаны бүрузә верирди. Абай буну һисс едиб чавабы ләнкидирди.

Макиш зәнкин шәһәр евиндә севимли, әркөйүн бир кәлин иди, лакин өз аиләсинә, доғма аулуна енә дә гызғын мәһәббәт бәсләмәкдә давам едир вә онларын саламатлығы үчүн һәмишә никаран галырды. Гоһумлар үчүн чәкилән дәрдин, ялныз бә'зи вахт мүаличә олунан, заман-заман көк салан, асанлыгла сағалмаян дәрдин нечә дәринликләрдә кизләндийини дуймаг үчүн анадан гыз доғулуб, чаван икән яд өлкәйә әрә кетмәк вә һәяты онун көзләри илә көрмәк лазымдыр.

Бачысынын һәйәчаныны баша дүшән Абай ачыг данышмаг истәмирди, лакин Макиш исрарла давам етди.

— Дейирләр, бизим өлкәләрин адамларындан һеч бири һеч вахт ораларда олмамышдыр... О, гайыдыб кәлә биләчәкми?..

Макиш Абайын фикирләшдийи, лакин демәйә ҹүр'әт етмәдийи фикри учадан деди.

Абай бир-ики гуртум чай ичдикдән сонра пияланы итәләйиб, ашағы мәтбәхдә маһир ашпаз тәрәфиндән һазырланмыш исти гутаблара әлини дә вурмады, о, кечә етдийи гейдләри алыб *Улжанла Макишин* суалларына ҹаваб вермәйә башлады.

— Атамын йолу асан олмаяҹагдыр, — дейә о, сөзүнү туртарды, — лакин үмид...

Абай бирдән Макишин башыны ашағы салдығыны көрүб сусду, Улжан онун көмәйинә чатды:

— Гой, атан йола дүшәркән елә фикир етмәсин ки, гызы ағчийәр гыздыр, — дейә о, Макишә өйүд-нәсиһәт верди.

Такежанла Һабитхан гапыдан ичәри бахыб, Кунанбайын кәлдийини хәбәр вердиләр. Улжандан башга һамы ериндән сычрайыб әл-аяға дүшдү, столун әтрафында ерә дөшәк салдылар, яхшы ястыглар гойдулар.

Кунанбайы бөйүк бир дәстә мүшайиәт едирди, лакин һамы һәмин бу отаг кими кениш, бәзәнмиш вә стол ачылмыш гоншу отагда галды. Кунанбайла бирликдә ялныз Изгутты вә ев саһиби — Кунанбайын гудасы, көһнә досту, зәриф вә яхшы кейимли Тинибай ичәри кирдиләр. Тинибай юхары баша кечмәди, Макишин янындакы памбыг дөшәйин үстүндә отурду. О, бир ев саһиби кими, ястыға сөйкәнмәди, мәдрәсә шакирди өз мүәллиминин габағында отурдуғу кими, Кунанбая гуллуг етмәк вә она өз әли илә чай вермәк үчүн диз үстә чөкдү. Бу һал Улжаны һәмишә тәәҹҹүбләндирирди, лакин шәһәрлиләр үчүн белә бир һәрәкәт адәт иди: онлар имамлары вә һәзрәтләри бу ҹүр гаршылаяраг, һөрмәт-иззәтләрини бунунла көзә чарпдырардылар.

Кунанбай Улжанын янында отуруб Абайла Макишә еканә көзү илә ити вә ҹидди бир нәзәр салды. Бунунла да о, әтрафдакыларын әһвал-руһиййәсини дәрһал мүәййән етди. Инди о, елә бил, ушагларыны хүсуси бир диггәтлә изләйирди, — Макишин гызармыш көзләриндән вә солғун үзүндән көрүнүрдү ки, о, еничә ағламышдыр.

Гоҹалыг артыг Кунанбайы яхаламышды. Үмумиййәтлә онун башы кеч ағармаға башламышды — етмиш яшынадәк онун башына вә саггалына аз дән дүшмүшдү. Инди исә сачы-саггалы ағармыш, алныны дәрин гырышлар алмышды, лакин бу уҹабой, долғун киши өзүнү әввәлки кими шах тутурду. Инди дә онун сәрт үзүндә нә тәрәддүд, нә дә һәйәҹан әламәти вар иди.

Мәккәйә, зиярәтә кетмәйи Кунанбай бир ил бундан әввәл гәрара алмышды. Белә бир гәрара кәлдикдән сонра кечән

яздан э'тибарән мал-гара сатмаға, йол үчүн пул топламаға башламышды. Чәтинлик пулда дейилди: яхынлашан гочалыг вә тагәтсизлик ону нараһат эдирди. О, узун-узады фикирләшди вә, нәһайәт, архалана биләчәйи бир адамы янынча көтүрмәк гәрарына кәлди. Бунун үчүн о өзүнүн даими вә садиг йол йолдашы Изгуттыны интихаб этди. Буна көрә дә Изгутты үчүн бүтүн йол палтарыны Макиш өз әлләри илә тикмишди. Элә буна көрә дә инди Изгутты Кунанбайын янында отурмушду.

Изгуттынын яшы тырхы өтмүшдү, лакин о, ийирми беш яшлы бир икид кими көрүнүрдү, әввәлки кими күләр үзлү, вә тәшәббүскар иди.

Ән яхын гоһумлар вә достлар: Такежан, Оспан, Жакип вә Майбасар, аиләнин көһнә досту Молла Һабитхан бир-бир отаға кирмәйә башладылар. Кунанбай динмәзчә чай ичир, союг әт гутабы ейирди. Видалашма заманы Кунанбайла бир столун башында отура билмәйән гоһумлар инди ахырынчы сөһбәт үчүн бир-биринин ардынча отаға кирирдиләр, онларын сайы кетдикчә артырды. Өз аиләси илә видалашан вахт, артыг адамларын олмасыны истәмәйән Кунанбай баша дүшдү ки, бир гәдәр дә ләнкисә издиһамын ичиндә итәчәкдир. О, енидән Макишин үзүнә бахыб даһа да сәртләшди.

— Мәним балаларым, достларым, гардашларым вә гоһумларым, — дейә о, сөзә башлады вә этрафдакылара союг бир нәзәр салды. Отаға сакитлик чөкдү, гадынлар даһа чай төкмәдиләр. Кунанбай өзүнү дүзәлтди, еканә көзү илә ағырағыр дүз гаршысына бахды.

— Сиз, дейәсән, мәним сәфәримдән һәйәчана дүшмүшсүнүз, мәнә тәшвишлә бахырсыныз. Фикир эдирсиниз ки, мәним кими бир гоча белә бир гәрара нечә кәлмишдир? Бир дә биз онунла көрүшә биләчәйикми? О гайыдачагдырмы?.. Баша дүшмәк олмур ки, сиз мәни йолдан горуюрсунуз, йохса йолу мәндән... Мән гочалыб әлдән дүшәнәдәк бурада яшайыб, очаг башында нәвәләримә, газан башында кәлинләримә, алачыг этрафында ишчиләрә донгулданыб галсам яхшымы оларды? Мәним йолум — сон күнләримин сон мәгсәдидир. Одур ки, мән сизин һамыныздан хаһиш эдирәм: әкәр әчәл мәни йолда яхаласа, сиз дә буну эшитсәз — гой о вахт сизләрдән һеч кәс тәәссүфлә демәсин: «О, һейф олду, о арзу этдийи мәгсәдә наил олмадан кәдәр ичәрисиндә өлдү». Бу чүр сөзләрдә сәмими рәғбәт һисси йохдур. Сизи гаршыда көзләйән кәнчлийи мән артыг кечирмишәм, мән сизин һәлә дадачағыныз балы да, зәһәри дә дадмышам. Сизинлә бир ердә яшамалы олдуғум чох вә я аз күнләри биз бир-биримизә һөрмәт этмишик, достчасына яшамышыг. Мән сиздән разыям. Һәятымыз бир, — үмуми — го-

вушуг да олса, һәр биримизин өлүмү башга-башга олачагдыр. Өлүм аиләдән һәр кәси тәк-тәк чәкиб апарачагдыр. Мадамки беләдир, өлүмүн мәни һарада яхалаячағынын нә фәрги вар? Инди мәним өмрүмүн чоху кедиб, азы галмыш, сүрүйә чата билмәйән гоча гочун чығыры кими, — нахыр булағынын башындан дар дәрәдәки сон зағая гәдәр бир йол галмышдыр. Буна көрә дә бу чығырын габағыны кәсмәйин. Мәни көз яшы төкмәдән, аһ-вай этмәдән йола салын... Бах, сизә мәним демәк истәдийим будур. Инди дә йол тәдарүкү илә мәшғул олаг.

Кунанбай буну дейиб Изгуттынын үзүнә бахды. Изгутты аяға галхды. Такежан, Һабитхан, Оспан вә башга кәнчләр дә онун далынча аяға дурдулар. Абай да кәнчләрә гошулмаг истәди, лакин Кунанбай әлини онун дизи үстүнә гояраг сахлады.

— Һә, мәним оғлум, даныш көрүм нә өйрәндин?

Абай чибиндән бир дәстә язылы кағыз чыхарыб, Изгуттыя верәрәк:

— Тапдыгларымын һамысы бу кағызлардадыр, — деди, — Изгутты аға. Буну өз яныныздa сахлайын.

Кунанбай йолунун үстүндә раст кәләчәйи бөйүк шәһәрләрин адларыны садыламағы хаһиш этди. Абай атасынын кечәчәйи өлкәләр, онларын мөвгеи, әһалисинин мәшғулиййәти, тәсәррүфат вә адәтләри һаггында атасына дәфәләрлә нағыл этмишди. О, йолун башланмасы һаггында данышмаг истәмәди, хәлфә Ондирбай Каркаралинскдә йолчулара гошулмалы иди, Абайын билдийинә көрә о, һәмин ерләри чох яхшы таныйырды. Дашкәндә гәдәр онлар газахларын арасында олачагдылар, сонра онларын йолу Сәмәргәнд, Мәрв, Мәшһәд, Исфаһан вә Абадандан кечәчәкди. Даһа сонра онлар я Әрәбистан сәһраларындан кечмәли, я да кәмидә долама дәниз йолу илә кедиб Мәккә яхынлығында саһилә чыхмалы олачагдылар. Абайын китаблар үзрә сечмиш олдуғу бу икинчи йол ән гыса вә мүнасиб йол иди.

Хәлфә Ондирбай Кунанбайы Каркаралинскдән Мәккәйәдәк мүшайиәт этмәйи вә'д этмишди. Онунла көрүшмәк үчүн сәйяһлар Иртыш саһилләриндән, лап Газах чөлләринин мәркәзинәдәк кетмәли идиләр. Тинибай исрарла онлара мәсләһәт көрүрдү ки, Семипалатинскдән Каркаралинскәдәк мүнасиб арабада кетсинләр ки, сонракы йол үчүн гүввә мүһафизә эдә билсинләр, чүнки йол узуну ән мүхтәлиф нәглиййат васитәләриндән истифадә этмәли олачагдылар.

Үч сары-күрән ат гошулмуш кениш араба Тинибайын бөйүк һәйәтиндә даянмышды. Әнли синәли, гышда юлафла бәсләнмиш вә динчәлдилмиш атлар чилов кәмирир вә фынхырыр-

ды. Дишлә аты ялыны силкәләдикчә, ээймәдәки мис зынгыровлар сакит-сакит чинкилдәйирди.

Йол үчүн емәк, ятачаг, яй вә гыш палтары — һамысы чохдан арабая йығылмышды. Мирзәхан артыг гозлада отурмушду.

Яз күнәши күнорта еринә чатанда Тинибайын гонагпәрәст эвиндән издиһам һәйәтә чыхды. Бунларын чоху аулллардан кәлмиш, чөлсаяғы кейинмиш адамлар иди, лакин издиһам ичәрисиндә шәһәр гонаглары, тачирләр, шакирдләр, хәлфә вә һәзрәтләр дә вар иди. Онлар рүтбә вә мәнсәб көзләйә-көзләйә һәйәтә чыхыр вә гонаглыгдан, чибләринин долдурулмасындан разы һалда күлүмсәйирдиләр: Кунанбай вә Тинибай онлара боллуча мүкафат вериб, сәфәрә кедәнләрә дуа охумаларыны хаһиш этмишдиләр.

Кунанбай арабая чатмамышды ки, онун гаршысына ики нәфәр адам чыхды. Онлардан бири һәлә узагдан Кунанбая салам верди. Бу, Даркембай иди; гочалыг онун саггалыны тамамилә ағартмышды. Икинчи адам исә он бир яшлы, солғун вә арыг бир оғлан ушағы иди. Әйниндән чапан әвәзинә әпримиш чыр-чындыр салланырды, ялын аяглары тоз вә палчыгдан чат-чат олмушду.

Даркембай Кунанбая яхын кәләрәк, она яхшы йол арзу эдиб дәрһал мәтләбә кечди.

— Сиз, аллаһ йолуна кедирсиниз, Кунеке, — дейә о, сөзә башлады, — сиз итаәт йолуну интихаб этмишсиниз. Дикәр бир итаәтә кәләнин дә хаһишини динләйин: бах, бу ушағын хаһишини эшидин. О, аллаһ ады илә өз эһтиячы һаггында сизә мә'лумат вермәйи мәндән хаһиш этмишдир.

Кунанбай гулагларыны шәкләди, гаш-габағыны саллады вә аддымыны бир гәдәр явашытды.

— Мән бу дүня ишләриндән узаглашмышам, — дейә о, чаваб верди. — Эһтияч һаггында инди мәнимлә дейил, башталары илә данышмаг лазымдыр.

— Йох, Кунеке, бизим сөзүмүз ялныз сизә аиддир.

— Ушағын мәнлә нә иши ола биләр?

— Онун иши мәһз сизинләдир. Она көрә дә биз кәлмишик.

Кунанбай издиһама кәч бир нәзәр салды: һәйәт шәһәр тачирләри вә моллаларла долдуғундан о, ачыгчасына пәрт олмушду. Майбасар баша дүшдү ки, гочаны дәрһал бурадан кәнар этмәк лазымдыр. О, яхын кәлиб деди:

— Эй, Даркембай, бу саат һеч хаһишин еридир? Йола дүшән адамын аягларына долашмағын мә'насы йохдур... Чәкил кет!

О, буну алчагдан, лакин амиранә бир эда илә деди. Даркембай исә өзүнү итирмәди, о, Кунанбайын әтрафдакы адамлардан утандығыны көрүб, даһа учадан данышмаға башлады:

— Бу оғланын хаһиши эләдир ки, сән она гулаг асмалысан. Диләнчиләрин вә етимләрин мин шикайәтиндән биринә, һеч олмаса бунункуна гулаг асмалысан. Һөкмән гулаг асмалысан! Хүсусән инди, аллаһ йолуна чыхдығын заман...

— Бу оғлан ушағы кимдир? Онун хаһиши нәдир? Тез сөйлә... — дейә Кунанбай әсәби һалда даяныб гашларыны чатды.

— Бу оғлан ушағы — сән таныдығын Борсак гәбиләсиндән олан Қодарын гардашы оғлудур, — дейә Даркембай изаһ етди. — Қодар һәлак олду, онун көзүнүн ағы-гарасы олан гардашы Қокедай исә о вахтлар узаг Сыбан торпагларында муздурлугла яшайырды... Күчсүз бир адам иди, бүтүн өмрүнү хәстә олурду, алты ил бундан әввәл өлүб кетди. Қокедайын оғлу Кияспай Қодарын еканә варисидир. Бах, һәмин оғлан будур.

Кияспайын әзкин сифәтиндәки ушаг сурәтинә мәлаһәт верән зәриф түкләр ону хәстә кими көстәрирди: дәриси алтындан бүтүн сүмүкләри көрүнүрдү, кичкаһларында көйүмтүл дамарлар вурурду, сағ көзү чиркли бир әски парчасы илә бағланмышды. Ушағын чәнәси әсирди, көз яшларыны зорла сахлайырды. Онун Кунанбая салдығы горхаг нәзәри Кунанбайын союг вә нифрәтлә долу бахышына раст кәлди.

Кунанбай сорушду:

— Яхшы, о мәндән нә истәйир?

— О сәндән нә истәйир? — дейә Даркембай чәсарәтлә дүз Кунанбайын көзүнүн ичинә бахараг, екс-сәда кими сәсләнди.

— Яхшы, даныш көрүм, нә мәсәләдир... Кәл бурадан кәнара чәкиләк...

Һамынын янында гочанын данышмасына имкан вермәк өз башыны зәрбә алтына гоймаг демәк иди. Она көрә дә Кунанбай сөһбәтин лап әввәлиндән гочаны вә ушағы издиһамын ичиндән һисс олунмадан яваш-яваш кәнара сыхышдырмышды, инди дә онларла бирликдә һәйәтин бир күнчүндә отурмалы олду.

Һәйәтдә даянан иркизбайларын яшлылары да, кәнчләри дә тамамилә көзәл кейинмишди. Шәһәр әһли — тачирләр, имамлар, хәлфәләр кейимләринин шыглығы, енилийи вә баһалы малдан олмасы илә башгаларындан фәргләнирдиләр. Онларын ағаппаг чалмалары, чапанлары вә әтрафына хәз тикилмиш папаглары варлы олдугларыны вә яхшы өмүр сүрдүкләрини сүбут эдирди. Бу яхшы кейинмиш издиһам ичәрисиндә әзкин, диләнчиликдән дәһшәтли бир һала дүшмүш Даркембай вә ушаг даһа да мискин көрүнүрдүләр. Әйинләриндәки чырчындыр палтар элә бир һала дүшмүшдү ки, куя бу ағыр эһтияч әсирләринә әзаб вә ишкәнчә вермишләр.

Майбасар вә Такежан Кунанбайы мүшайиәт эдән издиһам

ичәрисиндән чыхыб, Кунанбайын јанында отурдулар. Абај да онларын јанына кетди. О, јахынлашдығы заман Даркембај данышырды:

— Кодар тамамилә күнаһсыз иди... Анчаг о заман кун[1] һаггында һеч кәс сәс белә чыхармаға чүр'әт етмәди. Ахы, ким динә биләрди? Сәнин дөвранын иди, дәһшәтли дөвран иди.

«Сәнин дөвранын иди»... Бу сөзләр Кунанбајы бәрк тутду. О, Даркембајын сөзүнү кәсиб учадан гәзәблә деди:

— Сән нә һәрзә-һәрзә данышырсан, Даркембај? Ачыг де көрүм, бокеншиләрдән вә ја борсаклардан ким сәни вәкил едибдир ки, мәндән Кодар үчүн кун истәјәсән? Онларын адыны мәнә де!

Сәһәрдән бәри Кунанбајын өзүнү аллаһ адамы кими көстәрмәк чәһди дәрһал јох олду. Инди онун гәлбиндә јенә дә әввәлки гәзәб вә дүшмәнчилик һисси чошмушду. Үзү көмкөј көјәрмиш, гаш-габағы ери сүпүрән бу дәһшәтли адам өз шикарыны парчаламаг үчүн атылмаға һазыр олан бир јыртычыја бәнзәјирди.

Лакин Даркембај јенә өзүнү итирмәди.

— Һансы борсак сәндән кун тәләб едә биләр? Онларын дөвраны һәлә чатмамышдыр. Мән кун һаггында данышмырам. Анчаг сән Карашоки отлағы һаггында нә дејә биләрсән? Ахы бу торпаг Кодарын мирасыдыр. Ора бу ушағындыр, анчаг орада инди сәнин бөјүк арвадын Кункенин аулу өз илхыларынын сајыны артырыр вә ејш-ишрәт ичәрисиндә јашајыр. Ахы, сән мүгәддәс јерләрә кедирсән. Јохса, јетимин һаггыны ағыр бир күнаһ кими өз бојнунда апармаг истәјирсән?

— Сус! — дејә Кунанбај амиранә бир сәслә гышгырды.

— Мән сөзүмү дејиб гуртардым...

— Өмрүм бою сәндән кинли бир дүшмәним олмамышдыр... Сән гарабагара далымча кәзирсән. Сәнин көзләрин јыртычы көзү кими ганла долудур!

— Јох, Кунеке. Мән һеч бир заман шәр иш гызышдырмамышам. Һәјатымда һәмишә өз башымы шәрдән горумушам.

— Бәс мәни түфәнклә нишана алан ким иди? О, сән дејилдинми?

— Нишана алдым, анчаг атәш ачмадым... Амма мәним бојнума илкәк салыб асан адамы исә торпаг һәлә дә өз үстүндә кәздирир!

Рәнки гачмыш, һәјәчанлы Даркембај көзүнү чәкмәдән Кунанбајын үзүнә бахырды. Кунанбајын гәзәби нә гәдәр дәһшәтли олса да, бу сөзләр она елә тә'сир етмишди ки, о, һәтта әсмәјә башламышды.

[1] Кун — ган баһасы.

— О заман атәш ачмадын — инди ачдын... Мәним табутума күллә атдын! — буну дейиб о, сүр'әтлә Майбасара тәрәф дөнду. — Бир көр, о мәним яхамдан нечә япышыб!

Кунанбай, элә бил ки, өз ачизлийиндән шикайәт эдирди. Санки о бу сөзләрлә: «Буна сән нечә йол верирсән?» демәк истәйирди.

Майбасар ағыр нәфәс ала-ала Даркембая тәрәф кетди. Өз бәдәни илә гочаны издиһамдан айырараг, ону ачыглы-ачыглы сөйдү вә юмруғу илә дөшүндән вурду.

— Ағзыны юм! — дейә о, һәдә илә гышгырды. — Бир дәсәсин чыхса, саггалындан япышыб башыны кечи башы кими кәсәрәм!

Кунанбай ериндән галхды. Такежан вә Майбасар дизләри илә Даркембайын чындыр палтарындан басыб, ону аяға галхмаға гоймадылар. Балача Кияспай гышгырыб ағлады:

— Һаггым сәнин бойнундадыр... Мәним һаггым... — дейә о, тәкрар эдирди.

Ики күчлү икид Даркембайы тутмушду, лакин о, чыхыб кетмәкдә олан Кунанбайын далынча өз сон сөзләрини деди:

— Дүнән сән бизимлә аға-султан кими рәфтар эдирдин, бу күн исә мүгәддәс һачы кими бойнумуза минмәк истәйирсән! Сән аллаһ йолуна йох, енә өз, Кунанбай йолуна кедиб чыхырсан!.. Зәрәр йохдур, өз чанавар балаларына әмр эт ки, бизи парчаласынлар!

— Сус!.. Гоча көпәк!.. — дейә Майбасар вә Такежан ербәердән бағырдылар. Онлар гочая бурадача диван тутмаға һазыр идиләр.

Абай тез архасы издиһама тәрәф онларын янында отурду. Кәскин бир һәрәкәтлә гочанын боғазындан япышмыш әлләри гопартды.

— Вичдансызлар! Мәл'унлар! Бурахын ону! — дейә о, гышгырды. Онун ган сычрамыш көзләри гәзәблә аловланырды. — Сиз нә баша дүшүрсүнүз? Кор гәлбли, кар вичданлы адамлар нә душүнмәйә габилдирләр? Атам бу гочанын дедийи иш үчүн аллаһ гаршысында чавабдеһдир, онун үчүн дә Мәккәйә кедир!..

Абайын гәзәби союмурду. Эйни сәрт бахышла о, Даркембая тәрәф чеврилиб сөзүндә давам этди:

— Мән көрүрәм ки, сән даһа суса билмәздин, Даркембай. Мән сәни мәзәммәт этмирәм; мүнасиб вахтда этмәмиш дә олсан, сәнин хаһишин әдаләтли хаһишдир... Мән атамын эвәзинә сәнин борчлунам. Кет, әзизим, анчаг бизә лә'нәт охума. Сәнин сөзләрин мәнә чатды, яндырды-яхды... Анчаг инди кет...

О, Даркембайын аяға галхмасына көмәк этди, чибиндән бир йүзлүк чыхарыб, Кияспая верди вә онлары һәйәтдән чыхарыб йола салды.

Кунанбай хейли вахт бир кәлмә белә даныша билмәди, өз-өзүнә төвбә дуасы охуяраг, һәрәкәтсиз даянды. Изгутты вә Улжан яхынлашыб ону өзүнә кәтирәрәк хатырлатдылар ки, йола дүшмәк вахтыдыр. Кунанбай шәһәр әһли илә гысача видалашыб, арабая әйләшди.

Улжан Кунанбайла Изгуттынын арасында отурду, — о да гоһумлары илә бирликдә әрини йола салмағы гәт этмишди.

Үч түнд күрән ат гошулмуш гәшәнк араба кениш дарвазадан чыхыб, курулту илә, зынгыровлары сәсләнә-сәсләнә йола дүшдү. Онун далынча Кунанбайы йола саланларын узун гатары көрүндү. —Бә'зиләри арабада, бә'зиләри атда кедирдиләр. Биринчи арабанын далынча дәрһал даһа ики ени араба чыхды: бунлардан бириндә Макишлә Абай, о бириндә исә Тинибай вә байбишәси отурмушду. Курултулу гатар тоз галдыра-галдыра сәс-күйлә бүтүн күчәни долдурду. Шәһәр әһалиси — гочалар да, ушаглар да — кими дарваза ағзында даяныб, кими дә пәнчәрәдән башыны чыхарыб марагла йолчулара бахырды.

Кунанбайын үчатлы арабасы тезликлә шәһәрин кәнарына чатыб гәрбә доғру кедән бөйүк йола чыхды. Атлылар каһ татар кими сыра илә кедир, каһ да габаға кечирдиләр.

Кунанбай бир дәфә дә олсун керийә бахмады. О билирди ки, гоһумлары ону ән азы биринчи почт стансиясына кими өтүрәчәкләр. Сөзсүзлүк, әсәбилик узун заман ону тәрк этмәди. «Тәмиз сую буландырды... Лили суюн дибиндән галдырды...» — дейә о, өз-өзүнә тәкрар эдирди. Она белә кәлирди ки, өз гаршысында су һовузу көрүр, бу һовузун сакит диби, бирдән орая атылмыш бир дашдан һәрәкәтә кәлиб буланды. Һәр шей нә яхшы кедирди: о, әввәлчәдән һәр бир сөзүнү, йола дүшәнә кими һәр бир һәрәкәтини дүшүнмүш, өлчүб-бичмишди — сәһәрдән бәри дә гәбул этдийи гәрара әмәл эдирди. Ахы, Кунанбай мүлайим нитгләри вә мүгәддәс ишләри илә ону өтүрәнләрдә өз йолунун уғурлу олмасы үчүн сәмими арзулар оятмалы иди. Даркембай исә көзләнилмәз бир гасырға кими һәр шейи алт-үст этди, Кунанбайы видалашма дәгигәләринин сакит анларындан гопартды, адамлардан узаглашдырды. Бундан гәзәбләнмиш Кунанбай узун заман сусуб өз һирсини ятыртмаға чалышды. Нәһайәт, о, Улжанла видалашмағы вә гәлбиндәки фикри дағытмағы гәрара алды.

О, атларын башыны сахламағы Мирзәхана әмр этдикдән сонра Улжана тәрәф дөндү. Онун фикрини баша дүшмәйи чохдан адәт этмиш Изгутты, Кунанбая арвады илә сөһбәт этмәйә имкан вермәк үчүн гозлая тәрәф чәкилди. О, йолун әйри-үйрүлүйүнә тамаша эдә-эдә Мирзәханла ағачларын кеч көйәрдийинә вә бу ил союгларын чох давам этдийинә даир сөһбәт ачды.

Кунанбай Улжанын үзүнә бахды.

— Сән һеч вахт ялныз мәним очағымын саһиби олмагла галмамышсан, — дейә о, сөзә башлады, — сән һәмишә мәним һәят йолдашым олубсан, байбишә... Сәнинлә бирликдә аз йол кечмәмишик. Һансы бир ашырымы кечмәли олмушамса, сәни өзүмә арха билмишәм... Сәнин гаршында әкәр бир күнаһым варса, сәни мәзәммәт этмәйә һаггым йохдур. Гой тале сәнин садиг гәлбин үчүн, мәнә олан сәмимиййәтин үчүн балаларыны хошбәхт этсин...

Бу сөзләрдән көйрәлмиш вә юмшалмыш Улжан ағаппаг ағарды. О, һәйәчаныны ятырмаға чалышараг, хейли сусду.

— Мән сәни нәинки, мәзәммәтлә, һәтта азачыг бир инчикликлә белә йола салмырам, мирзә, — дейә о, сөзә башлады. Онун бахышы дәрин фикир ифадә эдирди. О, инди өз гәлбиндә оланлары эринә ағыллы вә зәкалы бир тәрздә, бәрабәр һүгуглу адам кими данышырды. О, енидән әзәмәтли вә көзәл олмушду, онун үзү дахили бир ишыгла парлайырды.

— Кәнчликдә адама йорған-дөшәк дә, эв-эшик дә, дүнянын өзү дә дарысгал кәлир, — дейә о, сөзүндә давам этди, — гочалмаға башладыгда исә дүня кенишлийиндә галыр, анчаг инсан кетдикчә кичилир. О, этрафында бөйүк бошлуг һисс эдиб башгаларына ер верир, өз ишләрини ихтисара салыр, соююр вә итаәтә кәлир... чохдан бу һисс мәнә һаким олмушдур...

О, енидән фикрә кетди, Кунанбай онун фикрини диггәтлә өлчүб-бичир, санки бу дүшүнчәләрин дәринлийини дәркэдичи нәзәрләрлә гиймәтләндирирди. Улжан көзләрини азачыг гыяраг енә данышмаға башлады:

— Дайчая мадян ат арха олдуғу кими, арвад үчүн дә әр һәмишә архадыр. Арвад эриндән һәм яхшы чәһәтләри, һәм дә ән пис чәһәтләри көтүрүр. Әкәр мәндә бир яхшы чәһәт варса — демәли, о сәндә дә йох дейилдир. Мәндәки нөгсанлар да, ләягәт дә — сәндән кәлир. Мадамки сән мәндән разылыг эдирсән, видалашырсан, мән разыям.

Улжан бу узун зөвчәлик һәяты әрзиндә дөзмәли олдуғу инчикликдән, наразылыгдан бир сөз белә ачмады.

Кунанбай сөһбәти дәйишиб, күндәлик ишләрдән данышмаға башлады. Изгутты да сөһбәтдә иштирак этди. Сөһбәт хәлфә Ондирбай һаггында кедирди: Мирзә она һәмишә һөрмәт эдәрди, инди дә о, Кунанбайы Мәккәйәдәк мүшайиәт эдәркән она ән яхын, ган гоһумундан да яхын бир адам олмушду.

Бир дәфә Ондирбай ушагларындан бирини эвләндирмәклә Кунанбайла гоһумлуг арзусунда олдуғуну билдирмишди. Кунанбай инди разылыг вермәк фикриндә иди. Улжан э'тираз этмәсә, — Ондирбайын әрә вермәли гызы вар, о, яхшы кәлин ола биләрди. Кунанбайын кичик оғлу сонбешийи, һәлә ағыл-

ланмамыш далашган Оспан үч илә яхын иди ки, эвләнмишди. Онун ушағы олмамасы өзүнүн вечинә кәлмәсә дә, анҹаг һәм Кунанбайы, һәм дә Улжаны кәдәрләндирирди. Инди она икинҹи бир гыз нишанламаг үчүн әлдә бәһанә варды. Гой Улжан һазыр олсун: йолда Ондирбай нишанлама һаггында енә сөһбәт ачса, Улжан бу барәдә Мирзәхандан мә'лумат алачагды...

Үч сәмәнд ат гошулмуш икинҹи арабада Абайла Макиш кедирдиләр. Онларын һәр бири өз хәялына далмышды. Эв ишләриндән узаглашан Макиш өзүнү сахлая билмир, һей ағлайырды. Абай ону дилә тутмаға чалышырдыса да, анҹаг бу файда вермирди. Беләолдугда Абай да сусуб фикрә кетмишди.

Даркембайын ҹәсарәтли һәрәкәти онун ядындан чыхмырды: элә бил, Кунанбай үчүн һазырланмыш фәхри пияләни бу гоҹа бир гамчы зәрбәсилә вуруб дағытмышды. Кодар, Кодар!.. Кунанбайын күнаһсыз гурбаны олан бу адам бәдбәхт етимин симасында енидән ҹанланмышды... Сысга ушаг Абайын көзү өнүндән кетмирди. Онун башыны сыхан чиркли әски алнынын үстүнә дүшмүш, санки аҹы талеин мәнкәнәси кими ушағы сыхырды... Бу ушағын аҹы диләнчи һалы да Даркембайын гәзәбли вә эдаләтли мәзәммәти дә Кунанбая һәят тәрәфиндән верилән бир иттиһам иди. Һеч бир дуа, һеч бир намаз, оруҹ, зиярәт буну ююб апара билмәзди. Бах, әкәр атасы өз күнаһларындан, өз ҹинайәтләриндән төвбә эдиб кетмиш олса иди!.. Йох, онда төвбә йох иди, әввәлки гәддарлыг вә гәзәб вар иди... Әкәр беләдирсә, бәс зиярәтә кетмәк нә үчүндүр? Демәли, Даркембай бурада да һаглыдыр. Атасы аллаһ йолуну дейил, өзүнүн, Кунанбай йолуну ахтарыр?.. Абай аҹы-аҹы күлүмсәди.

Араба, һәлә чох галхмамыш яшыл отларла өртүлән ади кедиш-кәлиш йолунун кәнары илә сүр'әтлә кетди.

Абай чохдан бәри иди ки, шәһәрдән кәнара чыхмамышды. Бурада, чөлдә баһар даһа айдын һисс эдилирди. Сол тәрәфдә, узагда, көй думана бүрүнмүш, өз гар өртүйүнү атмыш Семейдағ йүксәлирди. О, бир заманлар курулту илә чөлә чыхыб кәлән вә бирдән-бирә даяныб һәмишәлик донан бөйүк бир далға кими ялгыз дурмушду. Бәлкә, бу, вахтилә гәзәбләнәрәк, өз синәсиндән далғаларыны сыхышдырыб чыхаран, сонрадан сакитләшиб даша дөнән чөлүн өзү иди?

Абай тымакыны[1] башындан чыхартды. Семейдағдан сәрин меһ кәлирди. Абай изаһэдилмәз бир фәрәһлә йүнкүлҹә нәфәс алды. О, ерин көзәллийини, өз гәлбинин азадлығыны даһа яхындан һисс этди. Ениҹә галхмагда олан тәравәтли яшыл от да, айдын яз күнү дә, сәрин меһ дә она күмраһлыг верирди, ени нәғмәләрин сәси ени шеирлә бирләшәрәк гәлбини ҹошдурурду. О өзү белә һисс этмәдән охумаға башлады. Макиш

---

[1] Тымак — хәз папаг.

билаихтияр гулаг асыр вә баша дүшүрдү ки, инди гардашы башгаларынкыны дейил, өз маһнысыны охуюр.

О, күлүмсүнәрәк деди:

— Ахы сән акынсан, Абай!

Абай Макиши тамамилә унутмушду. Онун сәсини эшитдикдә, диксинди вә утанмыш кими сусду.

— Нә үчүн белә дейирсән? — дейә о, бир аздан сонра сорушду.

— Мән ки, эшидирәм!.. Йохса, кизләтмәк истәйирсән? Бу барәдә сәнин бүтүн достларын — Ербол да, башгалары да данышырлар. Сән бир дәфә дә олсун айтысларда охумамышсанса да, онлар тәсдиг эдирләр ки, әсл акынсан... Белә чыхыр ки, доғру имиш?

— Доғрудур, — дейә Абай күлүмсүнәрәк чаваб верди.

— Сән нә һаггында охуюрсан?

— Аһ, Макиш, әзизим, мәним маһныларымы күләк апарыр...

— Бу нә демәкдир?

— Мән севки һаггында, кәдәр һаггында охуюрам. Мәним кәдәрим яхындадыр, яхамдан әл чәкмир, севким исә — узагдадыр, кери гайытмаздыр. Белә бир севки һаггында охумаг, — күләк үчүн охумаг дейилми? Нә фәрги вар?

— Кәдәр? Сәнин нә кәдәрин ола биләр, нә данышырсан?

Макиш буну дейиб мәзәммәтлә гардашынын үзүнә бахды. Абай гаш-габағыны саллады ва ағаппаг ағарды.

Макишин сынайычы нәзәри Абая дикилмишди, гыза елә кәлирди ки, гардашынын үзү юмшаг гар кими парылдайыр. Онун көк вә юмру үзүндә һеч бир гырышыг йох иди, азачыг вурулмуш назик бығлары, көдәк гара саггалы бу сифәти бир гәдәр узун көстәрирди. Абай ийирми доггуз яшында иди, онун гайнар чағлары иди. Айдын көзләри дахили атәшлә янырды. Бу көзләрин саф бахышы мәлаһәтли вә аһәнрүба кими чәзб эдичи иди. Назик, узун гара гашлары кәнчлийин көзәллийини даһа да артырырды.

Макиш динмәз-сөйләмәз, һейран-һейран өз гардашына бахырды. Онун үрәйиндә дәрд-гәм олмасыны гыз ағлына да кәтирмәзди. Буна көрә дә о, гардашыны сөһбәтә чәкмәк истәйирди.

— Бәс өз кәдәрин һаггында нә охуюрдун?

Абайын гәлбиндә гәрибә бир хәял кими яшаян узаг кәнчлик арзусу ени гүввә илә чошду. Бир заманлар о өз һиссийятынын бүтүн атәшини нәғмә сөзләри илә ифадә эдирди. Һәмин нәғмә о вахтдан бәри Абайын айрылмаз йолдашы олмушду. Бирдән Абай һәр шейи чанлы сурәтдә хатырлады: Жанибек яйлағындакы кечәни дә, Суюндикин аулундакы елләнчәйи

дә, һәр икисинин маһныда кизләнән кәнч сиррини дә, елләнчәйин һәр бир тәрпәниши илә она гаршы учан Тогжаны да ядына салды... Онларын үрәкләри һамынын көзү гаршысында һәмин бу нәғмәдә бирләшмәмишдими?..

Яз күну Абайы Тогжан һаггында кәдәрләндирмәйә башлады. Онун үрәйи өз бачысынын хаһишинә әмәл этди. О енә «Топай-кок» маһнысыны охуду. О, аста-аста охуюрду, Макиш дә онун кәдәрли, инчә маһнысына диггәтлә гулаг асырды.

Көйдә ай да яныр, күн дә яныр бах,
Мәним мәһзун көнлүм тутгундур анчаг.
Өмрүмдә элә бир яр тапмарам мән,
О са мәндән яхшы һәмдәм тапачаг.

Гой ярым унутсун әһди, илгары,
Билмәсин мәндәки сидги, губары,
Гой рәһмә кәлмәсин, һәгарәт этсин.
Нә гәдәр чаным вар анарам яры...

Абай сусду. Онун рәнки даһа да гачды. Бу, онун һаггында, онун өзү һаггында, — амансыз талеин айры салдығы, накам мәһәббәт аловунда янан ики севкили һаггында маһны иди. Бу маһны Абайын гәлбини сыхан кәдәрдән гопан ағыр бир аһ иди.

Маһнынын сөзләри Макиш үчүн гейри-ади сөзләр иди. О, тәәччүбләнәрәк сорушду:

— Мән баша дүшмәдим ки, сән кими яр адландырырсан?

Абай өз сиррини бачысына ачмаг истәмәди.

— Яр — мәни кәдәрләндирән гыздыр... Мәкәр сән билмирсән, яр нә демәкдир?

— Мәнчә, яр һәят йолдашына дейирләр.

Абай гаш-габағыны саллады.

— Сән Дилданымы демәк истәйирсән?

— Бәли. Бәс даһа ким ола биләр?

Абай инчимиш һалда үзүнү кери чевирди.

— Аһ, аман аллаһ, Макиш, әзизим... Нә үчүн Дилданы бурая гарышдырырсан? — Онун сөзләриндә ачы бир кәдәр сәсләнирди.

— Сән нә барәдә данышырсан?

Макиш өз сөзләрини гардашынын нечә гәбул этдийини көрдүкдә, даһа да өзүнү итириб истәр-истәмәз күлүмсәди.

— Ай Абай, элә бил сәни дашла вуруб кичәлләндирдим... Анчаг бурада языг Дилданын күнаһы нәдир?

— Әлбәттә, онун һеч бир күнаһы йохдур... Анчаг мән дә мүгәссир дейиләм ки, эһтираслы истәк маһнысы ону тәрәннүм этмир... Дөрд ушағы олан Дилданы хатырламаг нә үчүндүр?..

— Мәкәр о, күнаһкардыр ки, сәнә ушаг доғур?

— Йох, һеч бир тагсыры йохдур! Ушаглар да көзәл ушаглардыр... О мәним ушагларымын анасыдыр, ата-анамын мәнә алдығы арвaддыр — вәссәлам. Бәс үрәк? Бәс мәчзубиййәт?.. Бәс мәһәббәт?.. Онун атәши чохдан сөнүб кетмишдир... Әслиндә онун гәлбиндә олан атәш һеч вахт күкрәйиб янмамышдыр. Онун үрәйи чох тез союмушдур...

Абай буну дейиб бирдән сөһбәти кәсди. Онлар бүтүн йолу диниб данышмадылар.

Такежан ат минмишди, о, Молла Һабитхан, Жумагул, Ербол, бир дә өз йолдашларындан бири олан Дарханла янашы кедирди.

Такежан шәһәрдә дә, шәһәрдән чыханда да өзүнү тәмкинли апарыр, аз данышырды. Доғрудур, о, атасынын нечә бир сәфәрә кетдийини вә бу сәфәрин чәтинлийини Абай кими тәсәввүр эдә билмирди, лакин бә'зи шүбһәләр ону һәйәчанландырырды. О, шәһәрдән чыхан кими бу барәдә Һабитханла данышды. Ачыг үрәкли Һабитхан ону сакитләшдирмәйә чалышды. О, Такежаны баша салды ки, йолун башланғычы дүзәнликләрдән кечсә дә, анчаг ораларда газахлар чох олур. Һәм дә дейилдийинә көрә, һәр ердә зиярәтә кедәнләрә чох көмәк эдирләр. Бу изаһатдан сонра Такежанын үзү күлдү.

Бәдәнчә мөһкәм, яшына көрә чох көк олан Такежан зәһлә төкән истеһзачы бир адам иди. О, бу вә я башга бир нәфәрә истеһза эдә билмәсә, бағры чатларды. Онлар бир ердә оланда Молла Һабитхан даим онун истеһза вә зарафатларынын гурбаны олурду: Такежан ону икинчи Хачә Нәсрәддин һесаб эдирди, аулларда онун һаггында ағлакәлмәз һадисәләр данышыр, башлыча олараг, Һабитханын газах дилини өз доғма татар дили илә гарышдырараг ахмаг вәзиййәтә дүшмәси һаггында мүхтәлиф шайиәләр яйырды. Такежан өз шәхси мәнафеи үчүн молланын садәлөвһлүйүндән, онун һәр шейә инанмасындан чох вахт истифадә эдирди.

Ики күн бундан әввәл адамлар Тинибайын гонаг отағына топлашдығы заман Такежанын гамчысы итмишди. О, Дарханы вә Жумагулу чағырыб гонагларын бүтүн гамчыларыны топламағы әмр этди, онлары ерә сәрди вә бахмаға башлады. Дәстәйинә мис мәфтил сәринмиш көзәл бир гамчы онун диггәтини чәлб этди. Мә'лум олду ки, бу гамчы Һабитханындыр: молла бәзәкли вә надир шейләри чох севирди. Мүмкүн олан ердә о, өзү үчүн хүсуси бычаг, гамчы, кәмәр әлдә эдәрди.

— Бу, мәним олмалыдыр! — дейиб Такежан гамчыны көтүрдү.

— Ой-бай, Такежан! Һабитхан гәт'иййән вермәз, — дейә Жумагул э'тираз этди. — Ахы о, гызлар кими, ишылдаян вә парылдаян шейләрин дүшкүнүдүр!

Такежан бу сөзләрә гулаг да асмаг истәмәди.

— Сәс салмайын... Элә фикир эдирсиниз ки, ондан хаһиш эдәчәйәм? Хейр, оғурлаячағам — вәссәлам!

Дархан вә Жумагул гәһгәһә чәкиб күлдүләр.

Такежанын әмри илә Жумагул Һабитханын гамчысынын бәзәкли, парылдаян гайышдан олан илкәйини кәсиб она кобуд хам көндән башга бир илкәк гайырды, гамчыны гоншу отагда кизләтди. Һабитхан ики күн гамчыны ахтарыб гонаглары тәнкә кәтирди, нәһайәт, үмидини кәсәрәк, сакитләшди. Молла өз надир шейләриндән биринин итмәсиндән пәрт олмушду, ачиз-ачиз вурнухурду, лакин Такежан һеч бир шейдән хәбәри йох имиш кими өзүнү о ерә гоймурду.

Атасыны йола салмаға чыхаркән о, гамчыны да көтүрмүшдү, лакин йолда гәсдән молланын сағ тәрәфи илә кедәрәк, гамчыны Һабитхана көстәрмирди. Нәһайәт, Һабитхан Такежанын әлиндәки тәзә шейи көрүб атынын башыны сахлады.

—Ой, Такежан! — дейә о, тәәччүблә гышгырды. — Демәли, мәним гамчымы сән көтүрүбсән! Бу нә алчаглыгдыр?

Такежан көзүнү белә гырпмады.

— Сиз нә даньшырсыныз, молла! — дейә о, һөрмәтлә сәсләнди; онун сәсиндә сәмими бир тәәччүб һисс олунурду. — Өз гамчымдыр!

О, буну дейиб гамчыны атынын ялманы үстә гойду. Һабитхан тәәччүблә бир гамчыя, бир Такежана бахды. Гамчынын һөркүсү дә, дәстәйи дә, сары башы да... дәстәйә илан кими доланмыш мис мәфтил дә... таныш иди. Бу онун гамчысы иди, әлбәттә, онунку иди!

О өзүндән чыхараг, Такежаны сөймәк истәди, — ахы онлар илк дәфә дейилди ки, тоггушурдулар.

— Аһ, йолсуз! Бир бахын: о мәним гамчымы оғурламаға чүр'әт этмишдир! — Молла буну дейиб әлини гамчыя узатды.

Лакин Такежан мүгавимәт көстәрмәк истәмирди: о өзү гамчыны Һабитхана верди:

— Иттиһам этмәздән әввәл диггәтлә бахын! Әкәр о һәр чәһәтдән сизин гамчыя охшайырса вә сизин олмасына һеч бир шүбһәниз йохдурса, анд ичиб көтүрүн. Әкәр сизин дейилсә, башгаларынын гаршысында адамы ләкәләмәйин!..

Һабитхан гамчыны алды, йохламаға башлады, каһ үзүнә яхынлашдырараг аз гала ийләйир, каһ да өзүндән узаглашдырыб бахырды, нәһайәт, о тәәччүблә башыны тәрпәтди. Жумагул, Дархан вә Такежан онун һәр бир һәрәкәтини изләйирдиләр.

Һабитхан үмидсиз бир һалда деди:

— Эһ, һейф, һейф! Һәр ери мәним гамчыма охшайыр, бирчә бу илкәк олмаяйды... Мәним гамчымда бу чүр ийрәнч шей йох иди... Элә бил мәним гамчымдыр ки вар... Йох... мәним дейил!.. Ал, инчимә, Такежан...

О, буну дейиб өз гамчысыны икидә гайтарды. Такежан гамчыны сакитчә алды, күлмәйини сахламаг үчүн бурун пәрәләрини галдырараг Жумагула көз вурду вә Һабитхана ловға-ловға деди:

— Көрдүнүзмү, әзиз молла...

Һабитхан габаға кечән кими һәр үчү онун далынча гәһ-гәһә чәкиб күлдү. Биринчи почт стансиясынадәк йол һисс олунмадан кечди. Кунанбайла бурада видалашмаг лазым иди.

Габагда кедән арабалар даянмышды, йолчулар арабадан дүшмүшдүләр. Арабанын янынча кедән атлылар да ерә эндиләр. Тинибайын арабасынын далына ичи гымызла долу гара бир тулуг бағланмышды. Мүшайиәтчиләр бир ерә топлашан кими тулуғу орталыға кәтирдиләр. Һамы вида пияләси ичмәк үчүн Кунанбайын вә Изгуттынын әтрафында отурду. Изгутты мүшайиәт эдәнләри тәләсдирирди. Кунанбай ләнкимәк истәмирди, чох кечмәдән аяға галхды. Һамы бирдән ериндән сычрады.

— Яхшы, достларым, сиз мәни кифайәт гәдәр өтүрдүнүз. Мәним торпағыма да, халга да салам етирин. Саламат галын, гоһумларым! Бәлкә, бир даһа вәтәнимдә тикә дадмаг мәнә гисмәт олду, саламат галын, шадлыгла көрүшәк.

Иншаллаһ, иншаллаһ. Амин, амин... — дейә башда Тинибай олмагла башчылар онун сөзүнә гүввәт вердиләр.

Кунанбай Улжандан башламыш һамыны бир-бир гучаглайыб видалашды. Һамыдан сонра о, Абайла динмәзчә саламатлашды.

Давамлы, тох, йолун башланғычында йорғунлуг һисс этмәйән атлар зынгыровлары чинкилдәдә-чинкилдәдә ирәли чапдылар. Сүр'әтлә кедән араба тоз галдырды. Лакин зынгыровларын шән сәси хейли эшидилди, кетдикчә узаглашды, нәһайәт, эшидилмәз олду. Араба ағ отла өртүлмүш дағ дөшүнә галхмаға башлады. Бир нечә дәгигә кечдикдән сонра йолчулар тәпәнин далында көздән итдиләр. Һамы юхудан оянмыш кими олду, кери гайытмаға һазырлашды.

Абайла Макиш Улжанын голундан япышыб өз арабаларына апардылар. Араба үч нәфәр үчүн дарысгал иди. Абай ата минди вә тәләсмәдән Ерболла янашы яваш-яваш кетмәйә башлады, онлар һамыдан архада кәлирдиләр.

2

Тинибайын эвиндә узун вахт галмыш гонаглар Кунанбайы йола салдыгдан сонра тез дағылышдылар. Улжан исә ләнкиди, — шәһәрдә о, чох кеч-кеч олурду, вәтәнинин хифәтини чә-

кән Макиш дә анасыны бурахмаг истәмирди. Тинибай да һей Улжандан хаһиш эдиб:

— Бизи тәрк этмәйә тәләсмәйин! — дейирди. — Гызыныз дарыхыр, тәкдир, әри тичарәт ишләри үчүн сәфәрә кетмишдир... О, бир гәдәр сакитләшдикдән сонра кедәрсиниз.

Инди эвдә чәми бир нечә гонаг галмышды, онлара да эв саһиби хүсуси гайғы илә хидмәт эдирди. Бу гонаглар Улжан, Абай, Такежан вә онлары мүшайиәт эдән үч-дөрд икиддән ибарәт иди. Бөйүк, икимәртәбә эвин бүтүн отаглары енидән тәмизләниб сәлигә илә дөшәнмишди, халчалар, эвдә тикилмиш золаг-золаг пайәндазлар, кечәләр, нахышлы инчә кечәләр чырпылыб тәмизләнмишди.

Улжан шәһәрдән кетмәмишдән әввәл даһа нәләр лазым кәлдийини чидди сурәтдә ядына салыр вә һәр күн Абайы, Такежаны, Һабитханы, Ерболу базара көндәрирди. Улжан — чохаиләли бөйүк аулун анасы иди, һамы ондан һәдиййә көзләйирди. Бундан башга, аул тезликлә яйлаға һәрәкәт эдәчәк, шәһәрдән узаға кедәчәкди. Ушаглар вә кәлинләр үчүн яй палтары алынмалы, бүтүн аул үчүн, гонаглар үчүн гәнд-чай... эһтияты көрүлмәли иди.

Абай алдығы башга шейләрлә бирликдә эвә тез-тез йығын-йығын китаб кәтирирди. Демәк олар ки, бүтүн гышы о, шәһәрдә олуб, атасынын сәфәри үчүн чалышмышды. Инди о, енидән рус дили илә мәшғул олмаға башлайырды. Рус дили ону чохдан мараглaндырырды. О, бу дили һеч вахт лазыми кими өйрәнмәмишдисә дә, фүрсәт дүшдүкчә һәр дәфә онун үчүн ени олан бу булагдан билик әхз этмәйә чалышырды. Абай рус дилини яхшы мәнимсәдикчә, бу фикрә кәлирди ки, ону тамамилә өйрәнмәк чәтиндир. О, даим өз-өзүнә дейирди: «Тәәссүф ки, ушаглыгда фүрсәти әлдән вермишәм. Бу мәним үчүн чох бөйүк иткидир!»

Кечән гышын узун кечәләри бош кечмәмишди: Абай садә дилдә язылмыш китабларын сәһифәләрини һыгганмадан охуюрду. Анчаг шеир охумаг она бир гәдәр чәтин кәлирди. Бүтүн бунлара бахмаяраг, рус китаблары онун айрылмаз досту олмушду. О, аула гайыдаркән мәшғулиййәтдән әл чәкмәмәк, бүтүн бош вахтларыны охумаға һәср этмәк үчүн бу чүр китаблары гайғы илә топламаға башламышды. О, узун сандыглары китабла долдурурду ки, анасы илә эвә көндәрсин.

Улжан Абая бир ердә кетмәйи тәклиф этди, лакин о, шәһәрдә ләнкимәли иди, чүнки Кунанбайын тапшырдығы бә'зи ишләр гуртармамышды. Абай яйлаға көчәнәдәк Ерболла бирликдә аула чатмағы гәрара алмышды.

Улжан кетмәйә тәләсмәсә дә, нәһайәт, йола дүшмәк вахты чатды. Ону Такежан, Һабитхан, Дархан вә Жумагул мүша-

йиәт эдирдиләр. Улжанын Калиха илә бирликдә отурдуғу арабаны хам атларын тә'лимчиси икид Масакпай сүрүрдү. Абай анасыны арабая отуртдуғу вахт анасы ону даяндырды:

— Дүз ярым илдир ки, сән өз аулуну көрмәмишсән, сәйяһ узаг йола чыхан кими кедибсән... Эвдә исә арвадын дарыхыр, мәним оғлум... Ушагларын сәбрсизликлә сәни көзләйирләр, аналарыны итирмиш гуш балалары кими сәни ахтарырлар. Һей эшидирсән ки, дейирләр: «Аға, аға кәләчәк!..» Сән исә бир дәфә дә олсун сорушмадын ки, онлар — мәним бир чүт гузум — Әбиш нечәдир, Магаш нечәдир!.. Онлар ядыма дүшәндә, думан күнәшин үзүндән чәкилән кими, юху көзүмдән чәкилир, — бәс сәнин нечә сәбрин кәлир?

— Мән дә онлар үчүн дарыхырам, ана... Хүсусән кичик ушаг үчүн... мән ялныз ондан сонра баша дүшмүшәм ки, аталыг һисси нә демәкдир. Анчаг мәним нә үчүн ләнкидийими сән өзүн көрүрсән.

— Билмирәм... Мәним фикримчә, сән бурада яшамаг үчүн һей бәһанә ахтарырсан. Сән бу шәһәрин тозуну удмаға адәт эдибсән... Әкәр бундан сонра да белә кетсә, горхурам ки, сәнин үчүн эвин, яхуд гүрбәтин һеч бир фәрги олмасын... Сән чаван гулун кими өз илхындан узаглашмышсан. Аһ, Абай чан, тез эвә гайыт, оғлум! Тез гайыт!

Онун бүтүн шүбһәләри бу сөзләрлә ифадә олунурду.

Һәссас вә һәр шейи көрән Улжан шәһәрә кәлдийи күндән бәри бүтүн гышы бир дәфә дә олсун доғма аулуна кетмәмиш олан оғлунун һәр бир һәрәкәтини кизлинчә изләйирди. Абайын һиссийятындакы инчә дәйишиклик Улжанын көзүндән гачмамышды: Абай бир дәфә дә олсун һеч кәси сорушмамышды, бир дәфә дә олсун аиләсини хатырладаркән онун үзү күлмәмишди... Йох, бир нечә ил әввәл о белә дейилди!.. Бәлкә, анасы илә үрәк сөһбәти заманы Макиш гардашынын Дилдадан союдуғуна ишарә вурмушду...

Улжанын сөзләри садә вә меһрибан сәсләнирди, лакин о, сөзләринин һамысыны дейиб гуртармамышды. О, инди оғлу илә ачыг данышмағы ерсиз һесаб эдирди. Абай анасынын шүбһәләрини баша дүшмүшдүсә дә, енә сусурду. О, видалашмаг үчүн бир нечә меһрибан сөзлә өз яхасыны гуртарды.

— Аллаһ гойса, көчләриниз Чинкизи ашмаға башладығы заман өзүмү сизә чатдырачағам. Ушаглара салам етирин... Яхшы йол! Сағ-саламат, күмраһ вә шад кедин.

Такежан вә башга икидләр Макишлә, Тинибайла видалашыб, тайбатай ачылмыш дарвазанын ағзында көзләйирдиләр. Масакпай атлары гамчылады вә үч сәмәнд ат гошулмуш бөйүк араба чырылты вә курулту илә ериндән тәрпәнди.

Үч һәфтәдән сонра Абайла Ербол да йола дүшдүләр. Онлар күн доғаркән шәһәрдән чыхыб узун яз күнү әрзиндә хейли

йол кедә билдиләр. Һәр икиси дөзүмлү иди вә сүр'әтлә кетмәйә адәт этмишди. Абай да, Ербол да чәтин йоллара алышмышды, онлар гышда да, яйда да йорғунлугдан шикайәт этмәздиләр. Әксинә, һәтта бүтүн күн силкәләнә-силкәләнә ат үстүндә йол кетдикдән сонра да онлар йорғунлугларыны бир-бириндән кизләдирдиләр, әлә бил, өз араларында ярышырдылар.

Бу күн онларын йолу аз кедиш-кәлишли ерләрдән кечирди. Абай Орда дағындан ашыб дүз Баканас чайына өз аулунун көчәчәйи ерә чыхмаг үмидиндә иди. Гарабас вә Жумагул кими гасидләр дә бурадан кечмәйә үрәк этмәздиләр, һалбуки өз вәзифәләринә көрә онлар һәр бир чәтин йолла кетмәйи адәт этмишдиләр.

Күн батана яхын икидләр Орда дағында Чиликит тәпәси адланан ерә чатдылар. Аулларын әксәриййәти көчүб кетмишди, кечәләмәк үчүн мәнзил тапмаг мүмкүн дейилди. Мәһз Чиликит тәпәсиндә кечәләмәйә үмид этмәк лазым кәлирди, чүнки Мамай тайфасынын бурада гышлаян Байшор гәбиләсинин касыб аулларı адәтән һамыдан кеч көчүрдү.

Шәһәрдән Чиликит тәпәсинәдәк йүз отуз верстә гәдәр бир йол иди. Абай Курентобел адлы, сәфәр заманы өз дөзүмлүлүйү илә шөһрәт тапмыш боз, гашга аты минмишди. Һәмишә бу аты минән Изгутты ону «түлпәр» адландырырды. Ербол көк, аз динчә гоюлмуш бир ат минмишди. Бу ат Курентобеллә бәрабәр ерийә билмирди: күнбатана яхын ону гамчы илә һәрәкәтә кәтирмәк лазым кәлди. Ерболун атынын йорулдуғуну көрән Абай достуна тәклиф этди ки, едәкдә кәлән боз хал-хал дайчаны минсин. Абай һәмин дайчаны йола чыхмамышдан габаг көзәл рәнкинә вә бой-бухунуна көрә бәйәниб дөллүк айғыр кими алмышды.

Ербол өз атындан дүшүб дайчая минмишди. Курентобел исә өз еришини һәлә дә явашытмырды. Күнәш гәрбә тәрәф әйилирди, дағларын башына туфан булутлары йығылмышды. Бирдән илдырым чахды, йолчуларын үзүнә күләк әсмәйә башлады. Абай ишыг икән бир аула чатмаг мәгсәдилә атыны тәрпәтди. Курентобел бәрк йортмаға башлады, гаршыдан әсән күләк санки ону һәвәсләндирирди, ат еришини даһа да артырырды. Бә'зән Абая элә кәлирди ки, аты индичә тагәтдән дүшәчәк, лакин Курентобел санки онунла мүбаһисәйә кириб, кетдикчә сүр'әтини артырырды. О, йүйәни кәмирәрәк, тез-тез башыны ашағы салыб фынхырырды. Әкәр Абай йүйәни чәкмәсәйди, гызышмыш ат од кими, алов кими чөлү басыб кечәрди.

Ербол достунун атына тамаша эдирди. Абай атын еришини артырдыгда, боз дайча да кери галмаға башлады. Ербол чапа-чапа йолдашына чатды, бир аз ирәли кечиб, Курентобели нәзәрдән кечиртди.

— Фу, — дейә о, һейрәтлә гышгырды, — белә үркәйә чатмаг олмаз! Бир тамаша элә, онун дөшүнүн бүтүн тәри гурумушдур! Буна нә чата биләр! Көр нечә мәнзил йол кедир!

Абай Ерболдан аз валеһ олмурду. Бәли, белә бир ат э'ти барлы достдур!

— Һеч бир шей баша дүшмүрәм! — дейә о, тәсдиг эдирди. — Гәрибәдир, һеч йорулмамышдыр, элә бил ки, бу саат йола чыхмышыг! Әкәр миничи дөзсә белә атын габағында мәсафәзад даянмаз!

Дағын лап әтәйиндә йолчулары күләкли күчлү яғыш яхалады. Лакин күләк бирдән кәсилди, лейсан исти яғыша чеврилди. Орданын ямачларына сәрилмиш алчаг ағ от вә йовшан дәря кими далғаланырды. Илкин яз яғышы каһ азалыр, каһ да күчләнирди. Дашлыг йолла ат сүрән йолчулары һей йовшан әтри вурурду. Яғыш даһа да күчләнди, көйүн үзүнү алан булутлар күнәши тамамилә кизләтди, үфүгүн тән ортасында сарымтыл бир ишылты көрүнүрдү. Бу, ахшам шәфәги иди, йохса булутларын ичәрисиндә зәиф бир үмид кими солан күнәшин сон шуалары? Бир аз да кечди, — бу зәиф ишылты бүсбүтүн сөндү. Сон бояларыны итирән рәнксиз, гәмкин сәмада кечә зүлмәтинә ер вермәк үчүн думанлы шәфәг парылтысы бир анлыға түнд гырмызы пәрдә кими сыхлашды.

Йолчуларын атлары таппылты сала-сала кичик тәпәйә чыхды, гаршыда, һарада исә итләр һүрүшдүләр. Гатылашмагда олан гаранлыг ичәрисиндә тәк-тәк ахшам ишыглары парылдайырды. Кичик чай саһили яхынлығындакы касыб аулун едди-сәккиз тутгун алачығы сечилирди. Кичик гоюн сүрүсү, бир нечә инәк вә дәвә яғышдан гачыб далдая чәкилмишди, көрпә чәпишләр динмәзчә алачығын күләк тутмаян тәрәфинә сыхышмышды. Он баша гәдәр аяғы буховлу, бойну сичимли ат аулун янында отлайырды.

Йолчулар аула чатыб атларын башыны чәкдиләр, кечәләмәк үчүн алачыг ахтардылар. Онлары гаршылаян бир дәстә ит, элә һәйәчан галдырды ки, дағлара экс-сәда дүшдү. Икидләр алачыглара яхынлашдыгча итләрин сайы артыр вә гулаг батырычы һүрүшмә сәси даһа да күчләнирди.

Узун заман сакит чөлдә йол кетдикдән сонра итләрин бу һүрүшмәси Абайы севиндирирди, бу һүрүшмә онларын исти вә раһат мәнзилә чатдыгларыны хәбәр верирди. Инди безикдиричи итләр адамда тамамилә башга һиссләр оядырды. Абай истеһза вә марагла итләрә бахырды. Итләр һүрүр, гәзәблә зинкилдәйир, өзләрини йыртырдылар. Гуйругларыны белләриндә һалгаламыш ганчыг итләр, архасы батыг, иригулаг көпәкләр, зинкилдәйән эйбәчәр, горхаг күчүкләр, хүласә бу рәнкарәнк һәйәт итләри, һәддиндән артыг кинли вә горхаг иди. Абай өз-өзүнә күлүмсәди. Бу чүр ахмаг вә елбейин итләрин

һүрүшмәси адамда нифрәтдән башга нә ояда биләр? Итләр elә бил она вә Ербола гышгырыб дейирди: «Итилин, итилин! Рәдд олун! Бурада кечәләмәк үчүн ер йохдур! Яғыш яғыр? Зәрәр йохдур... Кир, кир, атын гарны алтына кир!.. Рәдд ол, рәдд ол! У-у-у... аягларыны сүрүйә-сүрүйә кет!» Санки «Рәдд ол, рәдд ол, рәдд ол!» — дейә күчүкләр дә онлара зү тутурдулар.

Ербол атын үстүндән алачыглара бахыр, һансында кечәләмәк үчүн даянмаг мүмкүн олачағыны мүәййән эдирди. Ортада гурулмуш бешлайлы алачыг сәккиз алачығын һамысындан мөһкәм вә бөйүк көрүндү. Ербол Абайы габаглайыб һәмин алачыға тәрәф кетди. Абай кәлиб чатдығы вахт сагаллы эв саһиби чийниндә бешмет онларын гаршысына чыхды. Дейәсән, о, бир аз ахсайырды. Ербол онунла саламлашды, өз адыны сөйләди вә кечәләмәк үчүн ер хаһиш эләди.

— Чох көзәл, икидләр, галын! Нәйимиз варса — һамысы сизиндир, хош кәлибсиниз! — дейә эв саһиби меһрибанлыгла чаваб верди, атлары алачығын дирәйинә бағлады.

Алачыға кирәркән Ербол Абайын гулағына пычылдады:

— Сән, йәгин ки, эшитмиш оларсан, Орда дағында Байшор гәбиләсиндән — Бекей вә Шекей адлы ики гардаш яшайыр? Бу, һәмин Бекейдир...

Икидләр бу аула илк дәфә кәлирдиләр.

Алачыгда очаг янырды. Гонаглар кичик аиләни нәзәрдән кечириб һәр бири илә саламлашдылар. Сағ тәрәфдә, дөшәмәнин үстүнә салынмыш ятагда отуран гары нәвәсини гучағына алмышды. Гырх яшларында арыг бир гадын очағын башында әлләширди; һүндүр бойлу, сарыбәниз, ири ала көзлү бу гадын йәгин ки, чаванлыгда чох көзәл имиш.

Абай эв саһибинин өзүнә нәзәр салды: онун көй көзләри, бөйүк, дүз бурну, далғавари сарымтыл саггалы, сағлам, гырмызы сифәти, көркәмли симасы вар иди. Бекей гонагларын һарадан кәлиб, һарая кетдикләрини, һансы гәбиләдән олдугларыны сорушмаға башлады. Онун назик, мәрдана сәси вар иди.

Янмагда олан тәзәйин алову әтрафа исти яйыр, алачыгда гонагпәрәстлик әһвали-руһиййәси ярадырды. Очагда һүндүр сачаяғынын үстүндә бөйүк, һисли бир чайник гоюлмушду.

Бекей гонаглардан сорғу-суал этдикдән сонра, гоча анасына тәрәф дөндү, явашдан она нә исә деди вә аяға галхыб арвадына мүрачиәт этди:

— Тәзәйи әбәс ерә яндырма, гуру чыпы аздыр. Газан асмаг үчүн суюн чатармы? Мән ушағы көтүрүб, гузу далынча кедирәм...

Арвады чаваб вермәди, лакин онун сусмасы разылыг ифадә эдирди. Бир дәгигә сонра алачығын далындан Бекейин алчаг назик сәси эшидилди:

— Наймантай, ай Наймантай! Бура кәл, оғлум!

Чайеничә гайнайыб, Абая вә Ербола тәзәчә верилмишди ки, алачығын кечә гапысы ачылды, кәнч икидлә Бекей, кәсилмиш гузуну ичәри кәтирди. Сарыбәниз гадын күллү чит туманынын әтәйини галдырараг алчаг дәйирми сачаяғыны очаға гойду, сачаяғынын үстүнә бир газан гоюб су гыздырмаға башлады. Бекей гонагларын янында отуруб өзү онлара чай верирди. Наймантай тез гузуну шаггалады, гузунун башы артыг одда үтүлүрдү.

Бекей бир нечә дәфә арвадындан сорушду:

— Бәс Шукиман һаны? Кәлиб сәнә көмәк эдәйди!

— Шукиман нәйимә лазымдыр? О бири алачыгда езнәсинин янындадыр. Өзүмүз онсуз да йола верәрик, гой шәнлик этсинләр, — дейә Бекейин сарыбәниз арвады чаваб верди.

Шукиман ады эшитдикдә Ербол: «Эвдә чаван гыз да вар...» — дейә өз-өзүнә фикирләшди вә этрафына бахды. Алачығын сол тәрәфиндә Бекейин тахта чарпайысындан башга үстүндә күллү йорғанлар вә рәнкбәрәнк балышлар олан даһа бир ятаг вар иди, — бу, әлбәттә, чаван гыз ятағы иди...

Бекейин арвады әти газана төкмәйә башлады. Бекей әт парчаларыны она верә-верә дейирди: «Сал, сал... буну да сал!». Арвады она бахараг санки сорушурду: «Бу гәдәр әт нәйә лазымдыр, чатмазмы?» — Әри исә гәт'и сурәтдә дейирди:

— Сал! Ахы, биз һәлә езнәмизи вә достларыны гонаг чағырмамышыг... Шукиман ишарә вурурду ки, бу яхшы дүшәрди... Гонаглар да чох дейил, һамысы өз яшыдыдыр, гой биздә шам этсинләр.

Бекейин арвады Наймантая тәрәф дөндү:

— Кет Шукимана хәбәр вер. Гой һәр шей һазыр оланда гонаглары кәтирсин.

Инди очаға тез-тез тәзәк атырдылар, алачыг истиләшмишди. Яғыш да кәсмишди. Күләксиз мүлайим бир кечә башланмышды, этрафы думан алмышды, аулун үстүнү алчаг булут бүрүмүшдү.

Ербол юхулады. Абай динмәзчә отурмушду. Отаг хәфә олдуғундан башы кичәлләнир, юхусу кәлирди. О да ахшам емәйинә кими мүркүләмәйи гәт этди.

Абай чохму, азмы юхуладығыны билмәди. Бирдән диксиниб башыны галдырды. Әлдир ки вар, о, сайыглайыр вә юхуда данышырды, сөзләр һәлә дә дилинин учунда иди. Бәли, о, индичә бәркдән демишдир: «Кәл, яхын кәл, мәним әзизим...» Көрәсән, буну чохму учадан демишдир? Көрәсән, алачыгда башгалары эшитмәйиб ки? Она нә олмушдур?..

Ербол да башыны галдырды, Абайын галхыб диггәтлә-нәйә исә гулаг асдығыны көрдүкдә, тәәччүблә она бахды. Инди Ербол да гоншу алачыгда охуян гадын сәси эшидирди.

Абай дәрин һәйәчан ичәрисиндә әсирди. Ербола элә кәлди ки, досту сайыглайырмыш кими һара исә өзүнү атмаға һазырдыр. Онун сифәти өлү рәнки алмышды, көзләри яшла долу иди, нәфәси тутулур, чийинләри атылыб-дүшүрдү. Шишмиш көзләри кениш ачылмышды. Абай санки тәкчә өзүнә көрүнән вә башгаларына көрүнмәйән бир хәялын далынча юхары бахырды. Бирдән о, чәлд Ерболун элиндән япышды:

— Галх, галх!.. Галхсана, Ербол!

— Сәнә нә олмушдур, Абай? — дейә Ербол сәсләнди.

Көрәсән, дәли олмамышдыр ки? Онун үзү нечә дәйишилиб! Бәлкә, о, хәстәдир? Нә олмушдур?.. Ербол һеч бир шей баша дүшмүрдү, өзүнү итирмишди.

Абай онун горхдуғуну һисс этмәди; Тымакы элинә алды, чапаны чийнинә салыб гапыя тәрәф гачды:

— Кедәк, тез ол, кедәк!..

Эв саһибләри онлара фикир вермирдиләр. Гары чохдан ятмышды. Бекей дә очағын башында, архасыны гонаглара чевириб мүркүләйирди.

Яхшы ки, эв саһибләри һеч бир шей көрмәдиләр: Абай һәлә дә өз һәйәчаныны ятыра билмирди, о бүтүн варлығы илә орая, о еканә сәсә доғру чан атырды. О, ериндән сычрадығы заман дизләри элә әсди ки, Ербол ону тутуб аяг үстә даяна билмәсинә көмәк этди. Тәнһа вә гәрибә маһны һәлә дә сәсләнирди. Абай үчүн санки һәмин сәсдән башга бурада һеч бир шей мөвчуд дейилди. О, гапыны нечә тапыб, алачыгдан нечә чыхдығындан хәбәри олмады. Аяғыны кандара гоян кими дөшүнү ирәли верәрәк, тымакы башындан гапды вә ериндәчә донуб галды. О, санки өзүнү һейран этмиш гәрибә сәс кәлән ердән киминсә заһир олмасыны көзләйирди.

Бу, «Топай-кок» маһнысынын сәси иди. Далға-далға әтрафа яйылан инчә аһәнк кәсилди. Маһны гуртарды. Абай өзүнү Ерболун үстүнә атды:

— Тогжан!.. Аман аллаһ, бу ки, Тогжандыр! Мәним Тогжаным!.. Бу онун сәсидир, бу онун аһәнкидир, бу одур!.. Бу нә демәкдир, Ербол? Мән һарадаям? Ахы бу Тогжандыр, мәни чағырыр, о, гоншу алачыгдадыр!..

Ону енидән гейри-ади бир һәйәчан бүрүдү. Бу сөз ахыны ичәрисиндә онун нә демәк истәдийини баша дүшмәк чәтин иди.

Ербол өзү дә тәәччүб эдирди: охуян сәс она да таныш кәлирди, о да вар гүввәсини топлайыб әввәлләр бу сәси

һарада эшитдийини хатырламаға чалышырды. Абайын гапыя доғру чан атдығынын вә сәбрсиз ушаг кими ону да далынча чәкдийинин сәбәбини Ербол инди баша дүшүрдү.

Ербол яхшы билирди ки, Абайын чичәкләнмәйән кәнчлик арзусу, Тогжана олан мәһәббәти гәлбиндә нечә дәрин, нечә сағалмаян бир яра ачмышдыр. Лакин Ербол өз достуну һеч вахт белә һәйәчанлы көрмәмишди. Абай бу саат һәр бир шейә — ағзына кәләни демәйә, әдәб-эркан даирәсиндән кәнара чыхмаға — һазыр иди. Ербол ону кәскин сурәтдә даяндырды.

— Даян, Абай! Сәнә нә олмушдур? Йохса, өзүмүзү од ичинә атмалыйыг? Әввәлчә бир өзүнә кәл!

О, буну дейиб, Абайы исрарла кери дөндәрди.

— Бурах мәни! Тогжан бу алачыгда олур! Одур! Һәгигәтән одур!.. Мән өзүм буна инанмаг истәйирәм, я да сән кет, өйрән!..

Ербол фикрә кетди. Абай гызғын вә еһтирасла она ялвармагда давам эдирди.

— Яхшы... Анчаг сәбр эдәчәйини вә'д эт. Сәнинлә бир ердә йох, тәкчә кедәрәм.

— Яхшы, ди тез кет! Бах вә кери гайыт, анчаг мән эминәм ки, о, Тогжандыр...

— Сән сайыглайырсан, Абай, Тогжан бурая һарадан кәлиб чыхды? О, бурада ола билмәз...

— Мүбаһисә этмә, — дейә Абай енидән онун сөзүнү кәсди, — Тогжан өзү элә бу саат мәним яныма кәлмишди... Өзү мәнә хәбәр верди...

Ербол өзүнү итирмиш һалда даянды. О, достунун һалындан бәрк горхду. Абая язығы кәлди, ону бәрк-бәрк гучаглайыб Бекейин алачығынын далына чәкәрәк ушаг кими нәвазишлә дилә тутмаға башлады:

— Ди яхшы, яхшы... Бу саат о, һәмин охуян гыз бизим янымыза кәләчәкдир. Бир гәдәр сәбр элә, ону алачыгда көзләйәк... Анчаг бир анлат көрүм, бу нә демәкдир? — дейә о, чидди сурәтдә әлавә этди. — Сән дедин ки, өзү хәбәр верди... Бу нечә ола биләр?.. Де көрүм, ушаг кими нийә вурнухурсан? Мәнә һамысыны ачыг даныш.

Абай өзүнә кәлди: онун рәфтары достуна, йәгин ки, чох әчайиб көрүнүрдү!

— Мәни ушаг адландыр, бүтүн бунлары да сайыглама, ағылсызлыг һесаб эт, өзүн билирсән, — дейә о, сакит олмаға чалышды. — Мән өзүмү итирмишәм... Өмрүмдә һеч вахт белә бир шей һисс этмәмишдим... Һамысыны сәнә нағыл эдәчәйәм, анчаг әввәлчә мәнә сөз вер... Киминсә бизим янымыза кәләчәйини көзләмәйә мәним сәбрим йохдур. Мәнә

гулаг ас, элә бу саат һәмин алачыға кет, орадакынын ким олдуғуну өйрән, кери гайыт. Сөз вермәсән, һеч бир шей данышмајачағам...

Абай әлләрини Ерболун чијнинә гојду, ону гучаглады, сонра силкәләмәјә башлајыб сөз вермәсини тәләб етди. Ербол тез разы олду, Абай гырыг бир сәслә, тәләсик һалда данышмаға башлады. О, индичә изаһедилмәз кизли бир шеј дујмушду...

— Бу јуху дејилди... Бу һәгигәт иди, мән һәр шеји ајдын көрүрдүм, бу һәгигәт дејилсә, — изаһедилмәз **бир хәјал** иди... Аһ, Ербол! Ејни хәз шапка, сачларындан асылмыш һәмин күмүш шолпалар, һәмин кечә Жанибек чајы саһилиндә кејинмиш олдуғу гара мәхмәр архалыг... Анчаг о заман биз кизлинчә, арабир көрүшүрдүк... һеч вахт о, мәним јаныма белә сәрбәст, чүр'әтлә вә сүр'әтлә кәлмәмишди... Бу дәфә о, алов кими кәлмишди... чох еһтирасла мәнә дејирди: «Аһ, мән нә гәдәр дарыхмышам! Нә гәдәр әзијјәт чәкмишәм, нә гәдәр көзләмишәм! Јадындамы, сән мәнә нәғмә өјрәтмишдин? Мән кечә-күндүз о нәғмәни охујурам. Бах — гулаг ас!» О, мәнә нәғмәнин әввәлини охуду вә деди: «Јахын кәл... Будур, мән сәнинлә јанашы дајанмышам... һеч кәс јохдур, биз тәкик...» Мән ағушуму ачыб өзүмү онун үстүнә атдым вә гышгырдым: «Јахын кәл, јахын кәл, мәним әзизим!» Елә бурада јухудан ајылдым.

— Доғрудур. Сән елә бу сөзләрлә дә јухудан ајылдын! — дејә Ербол сәсләнди.

— Дајан... Бүтүн бунлар нә гәрибәдир... Мән көзләрими ачдығым заман баша дүшдүм ки, јуху көрмүшәм. Анчаг маһны, маһны ки, давам едирди! Һәм дә һәмин сәс, јухуда ешитдијим кими Тогжанын сәси кәлирди! Әкәр о јуху идисә, — бәс сонра нә олду?.. Јуху илә һәгигәт гарышыг дүшмүшдүр... Анчаг сәс — онун, мәним севкилимин сәси иди. Анчаг онун сәси иди! Мән ону бурада, јанымда ешидирдим... Бу ки, јуху дејил!

Абај јенә өзүнү гоншу алачыға атмаг истәјирди ки, Ербол ону сахлады.

— Мән сәнә сөз вермишәм, кедирәм. Бурада көзлә, бу саат кәләрәм.

Доғрудан да, о дәрһал гајытды. Инди онун өзү дә Абајдан аз тәәччүбләнмәмишди. О, тәләсик достуна јахынлашараг, сәси тутула-тутула деди:

— Аман аллаһ, Абај! Бу јуху дејил! Онун өзүдүр — онун өзүдүр!

— Доғрудан!.. Әзизим, доғрудан Тогжандыр? Һә? Һә, әлбәттә, мән елә билирдим!.. — Абај буну дејиб өзүнү алачыға атды.

— Сән бир даян! — дейә Ербол ону тутду. — Бу һеч дә Тогжан дейилдир!

Абай сүр'этлә Ербола тәрәф дөнүб гәзәблә гышгырды:

— Бәс нә бошбоғазлыг эдирсән? Нә барәдә чәрәнләйирсән?

— Һә дә о, дейил. Икинчи Тогжандыр!.. Аман аллаһ, элә бил, Тогжанын өзүдүр ки вар, лап онун кими, Жанибекдәки кими кәнчдир, элә бил, һеч дәйишилмәмишдир... Ичәри кирдим — көрдүм бир гыз отуруб: икинчи Тогжан!

— Сән нә данышырсан? Бу мө'чүзә дейилми? Маһнысы охуян да о иди?

— Билмирәм... Мән онун ким олдуғуну, адыны сорушмадым... көрән кими еримдә донуб галдым.

— Әкәр элә охшайырса, демәли, охуян да одур! Башгасы олсайды, сәси дә башга оларды!

— Элә мән дә буну фикирләширәм. Ялныз үзүнә бахдым, даһа сорушмадым... Бәс сән, Абай, сән ону нечә таныя билдин? Сән ахы бәрк ятмышдын! Йохса, сән гейбдән хәбәр верәнсән, мәним эзизим? Бу ки, һәр шейи гейбдән хәбәр вермәк демәкдир, юху дейил... Йохса, биз икимиз дә ятырыг, икимиз дә сайыглайырыг? — дейә Ербол өзүнү итирмиш һалда данышырды.

Абай һей достунун сөзләрини учадан тәкрар эдирди — «Тогжанын өзүдүр ки, вар!» Онун үрәйи хам ат кими чырпынырды, шадлығы үрәйинә сығмырды, — анчаг шүбһә дә ону сыхырды; бирдән она охшамаз? Бирдән бу юху олар, сайыглама олар? Әкәр сеһирли хәял ойнаг думан кими әрийиб кетсә, онда нә олар?.. Нә олурса-олсун, бу дәфә ону һеч бир шей сахлая билмәйәчәкдир. Гой ону од-алов көзләсин — о, янмаға һазырдыр... О өзү онун одлу ағушуна атылмаг һәсрәтиндәдир...

Чаванлар алачығынын тайбатай ачылан гапысындан ишыг көрүндү, сәсләр эшидилди:

— Будур, онлар *кәлирләр!* — Бу саат һамысы Бекейин алачығына шам этмәйә кәләчәкдир! — дейә Ербол онлары габагламаг үчүн Абайын элиндән тутуб кери чәкди; һәр икиси эв саһибинин алачығына кириб, әввәлки кими, башда отурду. Ербол дәрһал үстүнү күл басмыш тәзәйи гурдаламаға башлады вә зарафатла деди:

— Бәлкә, мәним элимдә даһа бәрк янды!

Абайын сәбри түкәнмишди. Кәнчләр кәлиб чыхмырды, һәлә йолда да бир аз әйләниб күлмәли идиләр. Наймантайла Бекей әл юмаг үчүн су вә ләйән һазырладылар, сарыбәниз эв саһибәси анасыны оядыб, газаны дүшүртмәк үчүн очағын башына гайытды.

Гапы ачылды, гонаглар ичәри кирдиләр. Әввәлчә әйинләриндә садә палтар, башларында тымак, аягларында узунбоғаз чәкмә олан ики икид кәлди. Онлар башларыны галдырмадан һөрмәтлә салам вердиләр. Онларын далынча бир нечә ениетмә вә ики чаван кәлин ичәри кирди. Абай көзләрини гапыдан чәкмирди. Онун сәбри түкәнирди. Бир нечә дәгигәдән сонра гапынын астанасында даһа бир чаван гадын көрүндү. Онун әйниндә күмүшү халат вар иди, башына салдығы өрпәк гараяныз чөһрәсини ярыя гәдәр өртмүшдү. Көрүнүр, о, Бекейин әрдәки гызы иди.

Ахырда Тогжана чох охшаян бир гыз ичәри кирди. Онун һөрүкләриндә күмүш шолпалар сәсләнирди, үзүнүн ағлығы, янагларынын гырмызылығы көзә чарпырды. Гыз тәбәссүмлә, тәмкинлә дахил олду, бир аз додаглары гачды, сәдәф кими ағ дишләри көрүндү. О, утанчаг һалда гонагларла саламлашдығы вахт янагларындакы йүнкүл гызарты Абай үчүн чохдан бәри көзләнилән бир сәһәр шәфәги кими парылдады. Абай гызын саламына чаваб да верә билмәди, ялныз додагларыны тәрпәдәрәк, даш кими отуруб галды, көзләрини гызын үзүнә дикди. Гыз даһа да гызарды.

Гыз Тогжан кими орта бойлу иди. О, тамамилә Ерболун дедийи кими, лап Тогжанын өзү иди: үзүнүн чизкиләри, ағлығы, янагларынын гырмызылығы, чәнәсинин алтындакы ағ чәһрайы бухағы, гара ипәк кими сачлары әйнән ону хатырладырды. Абай бунлар үчүн нә гәдәр хифәт чәкмишди, бу көзәллик вахтилә ону һейран этмишди... Учу бир гәдәр габарыг кими көрүнән дүз, гәшәнк бурун... Ушаг додаглары кими гырмызы назик додаглар... Гарангуш ганады кими кичкаһларына доғру узанан ити, узун, гара гашлар... ләкәсиз көнлүнүн ифадәси олан хәфиф тәбәссүм... Бәли, бу, Абайын еканә севкилисинә бәнзәйән икинчи Тогжан иди. О, кәнчлик чағында олдуғу кими, бу саат Абайын юхуда көрдүйү кими, бүтүн көзәллийи илә, Дәвә һөркүчүндә, Суюндикин эвиндә һәмин узаг, хошбәхт кечәдә ону һейрәтә кәтирән Тогжан кими бүтүн көзәллийи илә онун гаршысында дурмушду. Абая элә кәлирди ки, бәдрләнмиш ай чыхмышдыр. Енидән доғулмуш, лакин әввәлки симасыны сахламыш олан о гыз Абайын һәят сәмасында еканә вә мисилсиз бир ай кими парламаг үчүн бир дә гайытмышдыр.

Гыз яхынлашыб отурду. Абай бир нөв өзүнү унутмуш һалда иди. Онун нә өзүндән, нә дә бурадакылардан хәбәри варды, о ялныз өз үрәйинин нечә дөйүндүйүнү һисс эдә билирди, анлашылмаз бир гасырға ону көтүрүб кетмишди — элә бил, юху һәлә дә давам эдирди, яхуд юху һәгигәтә чеврилмишди. «Будур, мән сәнин янындаям, мән кәлмишәм!» — дейә о, юхуда Абая пычылдайырды, йох, бу юху дейил, һә-

гигәт имиш. О, алданмамышдыр, гыз кәлмишдир — илк кәнҹлийин бүтүн сафлығы илә кәлмишдир...

Абай донмуш көзләри илә гыза бахырды. Онун үзү гәрибә һала дүшмүшдү, бүтүн ганы чәкилмишди, бөйүмүш, көзләри көзәл гызын үзүнә дикилмишди. Бу үмидлә ялныз ахан улдуза бахарлар, бу күманла, бу утанчаглыгла ән бөйүк арзулары ялныз она пычылдаярлар.

Эв саһибләринин вә гонагларын диггәтини Абайын гейритәбии кәркин көрүнүшүндән яйындырмаг үчүн Ербол үмуми сөһбәт салды. Адахлы оғлан вә онун йолдашлары Мамай тайфасынын Елеман гәбиләсиндән имишләр, — Ербол онларын аулу вә башчылары илә таныш иди. Ербол онлара ади суаллар вериб һазырда ауларынын һарада олдуғуну, яйлаға көчүб-көчмәмәләрини, һара көчмәк истәдикләрини сорушду.

Бүтүн бу данышыглардан Абай ялныз бир шей баша дүшдү ки, Шукиман эв саһибләринин гызыдыр. Гонаглар отурдугдан сонра Бекей она деди:

— Шукиман, әзизим, анаңа көмәк elә! Гонаглара дәсмал кәтир, сүфрә сал!

Гыз алачыгда о тәрәф-бу тәрәфә кетди, онун һәрәкәти зәриф вә чевик иди. Архалығы вә ағ палтары мүтәнасиб бәдәнини көзә чарпдырырды. Анҹаг башындакы көһнә, саралмыш хәз шапка бу көзәллийи позурду; Абай кәдәрлә фикирләшди: «Каш буну башындан чыхардайды». Шукиман ады да Абайын хошуна кәлмирди.

Адахлынын йолдашы назик саггаллы икид вә Ербол шам еиәндә дә сөһбәти давам етдирдиләр.

Шукиман Абай һаггында бә'зи шейләр эшитмишди. Бир ил бундан әввәл шайиә яйылмышды ки, Кунанбайын оғлу ҹаван икид Абай Конур-Кукча наһийәсинин рәиси олмушдур. Сонра сөз чыхды ки, кечән гыш о өз хошу илә һәмин вәзифәдән әл чәкмишдир. Бу данышыглардан Шукиман Абай һаггында нә яхшы, нә дә пис бир шей баша дүшмәмишди, бир дә ки, бу ону мәшғул едә билмәзди. Һарада исә, үзәриндән союг ел әсән тәпә кими сәрт вә дәһшәтли бир мирзә Кунанбай яшайыр, онун бир оғлу вар, наһийә рәисидир, — Шукиманкилин кичик, динҹ аулуна бунларын нә дәхли вар? Онлар, үчүн нә фәрги вар, истәйир она мирзә десинләр, истәйир наһийә рәиси? Әлбәттә, Шукиман үчүн, онун маһнылары, азад, кәнҹ һәяты үчүн бунун гәт'иййән мә'насы ола билмәзди.

Гыз Абайын кәлдийини эшитдикдә, ону көрмәйә тәләсмәди. Анҹаг онун саламына Абайын ҹаваб вермәмәси гыза тохунду: о белә гәт етди ки, адлы-санлы аулун ловға мирзәси онунла данышмағы да өзүнә лайиг билмир.

Шамдан сонра бөйүк һисли чайник сачаяғынын үстүнә ениднән гоюлду. Очаг тәзәдән янды. Наймантай көһнә домбраны көтүрүб, адахлы оғланын йолдашына верди. Бекей үрәклә икидә мүрачиәт этди:

— Шадлыг эдин, әйләнин, мәним әзизләрим! О алачыгда охуюрдунуз, бура да утанмағын ери дейил!

Бекей әввәлдән Абайын хошуна кәлмишди, инди исә онун сөзләри әввәлки тәәссүраты тәсдиг этди. Абай да она гошулду, ахыр ки, дилә кәлиб деди:

— Дүздүр, биз нә үчүн сизин шадлығынызы позаг? Биз киминсә көзәл маһны охудуғуну эшидирдик, чох хаһиш эдирәм, биздән утанмайын!

— Бәли, бәли, чох көзәл маһны иди! — дейә Ербол сәсләнди вә Шукиманын үзүнә бахараг санки: «Биз охуянын ким олдуғуну билирик...» демәк истәди.

Шукиман утаныб күлүмсүндү, лакин сусмады. О, яваш-яваш күлүб гейри-ади, саф, мәлаһәтли, чинкилтили бир сәслә:

— Мәкәр тәкчә биз маһны охуюруг? Сиз биздән чох көрүб эшидибсиниз — сиз чох да маһны билмәлисиниз! — дейә Абайын үзүнә бахды, енә һийләкәрчәсинә күлүб деди:
— Һәм дә адәтә көрә гонаглардан сәргыфыл аларлар!

Онун күлүшү дә сәси кими саф вә чинкилтили иди. Бу күлүш, Тогжанын күлүшүндән дә мәфтунэдичи вә унудулмаз иди, бу күлүш унудулмаз бир маһны кими сәсләнирди.

Абай өзүнү итирмәди:

— Яхшы, нә этмәли... Әкәр мән борчлу чыхырамса, маһны илә өдәйәрәм. Пис дә олса, маһны илә...

Абайын зарафатяна чавабы һамыны күлүмсүндүрдү. О, домбраны әлинә алыб симләри явашча тәрпәтди.

О, аһәстә охуюрду. Бу бир аз әввәл Шукиманын охудуғу һәмин көзәл, мәһзун маһны иди, анчаг онун кәдәрли, эһтираслы сөзләри башга иди:

Көйдә ай да яныр, күн дә яныр, бах,
Мәним мәһзун көнлүм тутгундур анчаг,
Өмрүмдә элә бир яр тапмарам мән,
О са, мәндән яхшы һәмдәм тапачаг...

Абай охудугча чичәкләнмәмиш бир истәйин кәдәри маһныда даһа зәиф сәсләнирди. Инди бу маһныда бир үмид парлайырды. Элә бил, бу маһны чохдан бәри ахтарылан вә нәһайәт тапылан бир адама һәср эдилмишди. Домбранын сәси дә, охуянын сәси дә сүр'әтлә үмид саһилләринә доғру кедирди.

Абай үч дәфә маһны охуду, һамы ону чох диггәтлә, һейрәтлә динләди. Сонра о, Шукиманың үзүнә бахды:

— Мәсәл вардыр дейәрләр: «Борчлу-борчлунун сағлығыны истәр...» Шукиман, биз Ерболла о алачыгдан «Топайкок» маһнысыны ешидирдик. О, һәлә дә гулағымызда сәсләнир. Ону охуянын ким олдуғуну сорушмаға еһтийач йохдур. Биз хаһиш едирик ки, ону тәкрар едәсиниз.

— Ону бизим гоча халамыз охуюрду, о, орада галды! Ону чағырагмы? — дейә Шукиман енә күлдү, галанлары да онун зарафатына гошулуб, гонаглары бир нөв лаға гойдулар. Лакин Абай вә Ербол өз дедикләринин үстүндә мөһкәм дурдулар:

— Яландыр, яландыр, биз билирик ки, сиз охуюрдунуз!

Шукиман охумаға башламалы олду.

Гызын данышанда һәддиндән артыг мәлаһәтли олан сәси, маһны охуянда адамы тамамилә әсир едирди. Онун сәси һамар, инчә ипәк бир сап кими узаныб кедирди. Бу маһны индийәдәк һеч вахт һәйәчанландырычы олмамышды, өз дахили аләмини беләә дәриндән ачмамышды. Абай ону дуа кими динләйирди, ялныз бир дәфә башыны галдырыб Шукиманың үзүнә баха билмишди. Шукиман даһа утанмырды; о, алачыгда отуранлары унудараг, үрәкдән охуюр, гара, инчә гашлар каһ чатылыр, каһ да ачылараг маһнынын дахили аһәнкини тамамлайырды. Онун зәнкин, өзүнә хас олан вә кәнчлик чилвәси илә ишыгланан көнлү бу маһныда ачылырды. Абая елә кәлди ки, бу сәс хошбәхтлийә доғру кедән шәффаф, йүнкүл күмүш бир далғаны габағына гатыб апарыр. Бу маһныда бир хәял башга бир хәялла әвәз едилирди. Будур, айын шуасы арам-арам сәсләнән бир чайын айна кими сакит сәтһиндә екс едир... Будур, чайын сакит үзү парчаланды, әтрафа зәриф бир парылты яйылды... Алачыгда һамы динмәз-сөйләмәз, һейрәтлә маһныя гулаг асырды. Шукиман сусду, Абай дәриндән аһ чәкди. Бу аһ онун үрәйини сыхан һәр бир шейи — һейрәти, сәадәти вә нәзакәти ифадә едирди. О, Шукиманын үзүнә бахараг, динмәзчә башыны әйди. Ербол өзүнү сахлая билмәди.

— Языг маһны, йәгин ки, һәлә һеч кәс сәни белә охумамышды! Бу маһнына бундан да яхшы охумаг мүмкүндүрмү?

Абай да елә белә дүшүнүрдү, лакин о, өз һиссийятыны сөзлә ифадә едә билмирди. Чүнки онун гәлбиндә о гәдәр ишыг варды ки, онун шуалары орадан чыхса, күчлү бир ахын кими һәр шейи гәрг едә биләрди. Нә данышасан? — Сөз ялныз онда яранан һисси оғурлая биләрди. О, ялныз бир шей билирди: онун гәлбинә ени бир күнәш — долғун, сонсуз се-

винчлә долу бир күнәш дахил олмушду. Гейб олмуш сәадәт јери гайытмышды. О өзү Абайы тапмышды, она язығы кәлирди, ону охшайырды...

Абай бирдән мөһкәм вә гәт'и бир гәрара кәлди. Бир заманлар, һәлә чаван икән о өз күчүнә инанмаяраг, сәадәтиндән имтина этмәйә мәчбур олмушду. Инди исә өз тале улдузуну әлиндән бурахмаячагды. Гой бүтүн aләм дағылсын, гой атасы да, анасы да аиләси дә, гоһумлары да ондан үз дөндәрсинләр, гой һамы ону писләсин вә ону тәрк этсин, — анчаг о, бу көзәлликдән узаглаша билмәйәчәк, о бу көзәли һеч кәсә күзәштә кетмәйәчәк. Йохса, Абая һәят да лазым дейил...

Чаванлар дағылышмаға башладыгда Абай ялныз дөнәдөнә Шукимана тәшәккүр эдә билди, башга сөз тапмырды, онун сәси титрәйирди, рәнки гачмышды. Лакин, Шукиман онун дейә билмәдийи сөзләри баша дүшүрдү. О, Абая нәзәр саланда азачыг гызарды, нәвазишлә күлүмсәди. Инди онун гаршысындакы, алачыға кирәркән көрдүйү ловға, дикбаш вә сәрт мирзә дейилди: о, зәнкин, дәрин, һәссас гәлбли бир адам иди. О, севдийи адамы өзүнә чәлб эдә биләрди, чүнки өзү дә тамамилә өз һиссийятына гапылырды. Шукиман көзләмәдийи һалда, һеч вахт, һеч кәсдә раст кәлмәдийи бир көзәллик көрүрдү. Абай бирдән онун ән әзиз, ән яхын бир адамы олду. О, көзләрини Абайын үзүндән чәкмәйәрәк хүсуси бир һәрарәтлә онунла видалашды.

Һамы ятмаға кетди. Шукиман кәлинләрикилдә ятмаға һазырлашырды. Езнәсини вә башга гонаглары өтүрмәйә кетди вә бир даһа алачыға гайытмады.

Сәһәр Абайла Ербол Чиликти тәпәсини ашан кими Шукиман һаггында данышмаға башладылар.

— Даһа нә дейәсән, әсл коримдир[1], — дейә Абай һей тәкрар эдирди.

— Ай, корим!.. Ай, корим! — дейә Ербол да һейрәтлә сәсләнди.

— Нечә, сән нечә дедин? — дейә Абай тез сорушду вә күлдү. — Гулаг ас, Ербол... Шукиман чох пис аддыр, она һеч ярашмыр... Кәл ону өз билдийимиз кими чағыраг! Сән инди бу саат она ад тапдын: кәл ону — Айкорим адландыраг... Йох-йох, Айкәрим!..

Онлар Абайын юхусуну вә бу юхунун нечә гәрибә тәрздә һәгигәтә чеврилдийини хатырладылар. Онлар һей фикирләширдиләр. Анчаг баша дүшә билмирдиләр ки, бу нечә ола билди. Нәһайәт, Абай өз эһтималыны сөйләди:

---

[1] Корим — көзәл гыз демәкдир.

— Билирсәнми, мәним ағлыма нә кәлди? Гәрибә бир фикир... Гейбдән хәбәр верән юхуну сеһрбазлар, әфсунчулар, яхуд китабларда дейилдийи кими, мүдрик вә я мүгәддәс адамлар көрүрләр. Мән бунларын һеч бириндән дейилəм. Бәс бу мәним юхума нечә кирә билди? Мән ки, фала бахмагла, сеһрбазлыгла мәшғул олмурам... Лакин дүняда һиссийятынын кәскинлийи илә, һәссаслығынын инчәлийи илә, һәятын дәринлийинә вармаг габилиййәти илә башгаларындан фәргләнән адамлар вардыр... Бунлар акынлардыр. Бәлкә, мән — акынам?

Ербол Абайы чохдан әсл акын һесаб эдирди. Инди о, достунун фикрини тамамилә баша дүшмәди, она көрә дә сусду. Лакин бу кәшф Абайын өзүндә тамамилә ени, илһамверичи бир һисс оятды.

Тәпәнин о тайында йол бирбаш Орданын шимал ямачына доғру энирди. Чинкиз дағындан йолчуларын үзүнә күләк вурурду. Узагларда чөлүн гәрибә мәнзәрәсини тез-тез дәйишән мираж әмәлә кәлирди. Гәрибә, сайсыз-һесабсыз хәяллар бир-бирини дәйишәрәк каһ йүксәлир, каһ көздән итир, каһ ерә япышыр, каһ да яшыл-боз булут кими көйә галхырды, — каһ дағлар, каһ дахмалар, каһ һүндүр мәзарлар, каһ да сых мешәлик нәзәрә чарпыр. Бунларын архасында да көйүмтүл түстү ичәрисиндә Чинкиз дағынын ямачы көрүнүрдү...

Һәр ери ағ отлар вә чәһрайы сүпүркә коллары өртмүшдү, йолларын кәнарларында мүхтәлиф чөл отлары вә чий коллары йүксәлирди. Меһин охшадығы отлар зәриф сәсләнә исә пычылдашырды. Һәр отун өз сәси вар иди. Лакин бу сәсләр бирләшир, үмуми бир хора чеврилир вә һәятын бөйүк гүввәсинин һимнини охуюрду. Бәлкә, чий дә тәр зоғларла гучаглашыб кәнчлийи вә ени баһары тәрәннүм эдирди?..

Будур, көзәл сәадәти көрүрәм мән һәр нәзәрдә!
Көнүл сиррим әян олур эһтирасли нәғмәләрдә.
Әсән меһ дә пычылдайыр мәним кизли әсрарымы,
Она көрә чий отлары хышылдайыр пәрдә-пәрдә...

Нәғмәнин аһәнки Абайын гулагларында сәсләнирди, Абай буну тутмаға чалышырды. Кечәдән бәри ондан әл чәкмәйән зәриф кәдәр өз-өзүнә йох олурду, онун гаршысында чохдан бәри үрәйиндә кәздирдийи бир истәйә йол ачылмышды. Шеирләр ахын-ахын онун көнлүнү долдурурду. Абайын үрәйи өз севинчини тутмурду, фикирләр ирәлийә доғру чан атырды, о, бир ердә гәрар тута билмирди, рабитәсиз шеир мисралары додагларына кәлирди. Сөзләр гырыг-гырыг, тәнәффүс кими синәдән чыхыр, тәкрар олунур, бир-бирини сыхышдырыр, гарышыр вә дәйишилирди. Бунларда

Абайын һәмишә өз шеирләри үчүн ахтардығы дүрүст формадан әсәр дә көрүнмүрдү. Бә'зән о, Шәрг шаирләрини ямсылаяраг тәмтәраглы мисралар сечирди:

Сәнсән көнүлләрин зөвгү,
Руһу сәрмәст эдән шәрбәт...

Лакин элә бурадача аһәнк позулурду... Йох, бу, о дейил... О, өз сөзләрини, өз сәсини тапмаг истәйирди, әкәр о, башгасыны тәкрар этмәйә башласайды, бу онун өз һисси олмаячагды, шеир сүн'и сәсләнәчәкди... Тогжанын... яхуд Айкәримин гашлары онун көзү гаршысында чатылырды... О, гызларын гүсурсуз һүснүнә, солмаз көзәллийинә һейран галырды...

Гашлары һилалә бәнзәйир онун,
О көзәлә вериб өз һүснүнү ай...

Она белә кәлирди ки, тәзә ай уча көйләрдән эниб Абайы интихаб эдәрәк яхуд таныяраг онунла янашы даянмышдыр. Онларын арасындакы мәсафә азалдыгча, шеирләр даһа рәван кәлирди. О, кәнчлийинин гайытдығыны севинчлә һисс эдирди, кәнчлик чағларында олдуғу кими инди дә кәләчәк өз көзләри гаршысында сәраб кими ойнайыр, өзүнә чәзб эдир, вә'д верирди.

Бәли, о, енидән сәадәтлә долу кәнчлийини тапмышды, о, буну үрәк чырпынтысы илә, һейранлыгла тапмышды. о, кәнчлийин гайытмасы илә үрәйиндә тәнбәл-тәнбәл ятмыш шаирлик исте'дады ганадларынын сүр'әтлә чырпындығыны да һисс эдирди. Сәадәт ону юхудан оятмышды, арды-арасы кәсилмәдән шеир яранырды. Шеирләр азадлыға чыхмыш гушлар кими ганад чалыр, үзүр, ойнайыр, энкинликдән зөвг алараг йүксәк зирвәләрә баш вурурду... Маһнынын гырыг аһәнки онлара чатыр, онлара говушур, гейб олур вә енә кери гайыдырды...

Бу узун, гәрибә, инс-чинс олмаян чөлләрдә о, Ербола дедийи фикрә кәлиб чыхмышды: «Бәлкә, мән дә акынам...»

Күнортаядәк, Ордадан Гаровула кими Абай даянмадан охуду, һей ени-ени сөзләр тапды. О, һарая вә нә үчүн кетдийини дә унутмушду, ялныз Гаровул чайы дәрәсинә энмәйә башладыгда Абай айылды.

Абай гышда өз аулу вә доғма ерләри үчүн чох бәрк дарыхмышды, Гаровул чайы исә онда һәмишә хүсуси бир һисс оядырды. Хатирәләр бир силсилә тәшкил эдирди. О, илк дәфә Тогжаны орада, Гаровул чайы мәнсәбләриндә мави рәнкә чалан Дәвә һүркүчүндә көрмүшдү. Гаровул сүр'әтлә ахараг, ашыб-дашдығы вә көпүкләндийи заман Абай илк дәфә өз сев-

килисини ағушуна басмышды... Бах, бу күн Тогжан, әлчатмаз узагларда олан Тогжан гәмлә, кәдәрлә долу илләри ашыб онун янына кәлмиш вә бу сөзләри тәкрар эдир: «Йох, йох, доғру дейил, мән енә һәмишәки кими чаван, күләр үзлү Тогжанам, мән сәни енә дә әввәлки кими севирәм, ахырда, сәнә сәадәт верәчәйәм...»

Бу хәяллар вә шеирләр сәһәриндә онун гәрары гәт'и сурәтдә мөһкәмләнди,

Абай гызғын вә эһтирасль сөзләрлә өз дүшүндүйүнү Ербола э'тибар эдәрәк ачыб сөйләди. Абай деди ки, бу гәрара һәлә кечә икән кәлмишдир. Бу гәрар гәфләтән гәбул эдилмиш олса да, лакин дүнән кечирдийи изтирабларын бүтүн мүрәккәблийи илә өзүнү доғрулдур. Абай сәһәрдән э'тибарән өз гәлбиндә әмәлә кәлмиш чошгун һиссийят, үмид вә арзулары Ербола нағыл эдиб деди:

— Мәни гынама, Ербол, мәни баша дүш.

Таныш сөзләр. О, Ерболу гәфил нийјәти илә тәәччүбләндирмәк вә онун рәғбәтини газанмаг истәйәндә һәмишә беләдейәрди. Ербол көзләрини гыйыб күлүмсәди: о, достуну яхшы баша дүшүрдү. Абай онун истеһза илә күлүмсәдийини дуймадан сөзүнә давам эдирди:

— Кәләчәк — мәчһул, сыналылмамыш, һәтта гадаған эдилмиш кәләчәк мәни чәзб эдир. Мән она доғру кедирәм, мәним бүтүн фикирләрим орададыр. Мән Айкәримә вурулмушам, истәйирәм ки, о, мәним арвадым олсун!

Өз достунун көзәл Айкәримә эһтирасла бәнд олдуғуну Ербол баша дүшүрдү, лакин Абайын белә бир нәтичәйә кәләчәйини һеч вахт көзләмирди. Эвләнмәк?.. Ербол тәәччүблә Абайын үзүнә бахыб фикрә кетди. Йол узуну онлар ялныз бу барәдә данышдылар. Чинкиз ашырымындан кечәркән онлар бир гәдәр ләнкидиләр, гәт'и гәрара кәләндән сонра Улжанын ерләшдийи Шалкара энмәйә башладылар.

Дағ әтәйиндә ерләшән кениш вә дүмдүз яйлаг — дуру чайлары вә сәрин булаглары олан Шалкар бол оту илә шөһрәт тапмышды. Үчсуз-бучагсыз Шалкар ямяшыл иди. Сары-Арканын[1] даими яз гонағы олан тәравәт вә хош әтрлә долу олан сәрин меһ отлары охшайырды, узагдан адама элә кәлирди ки, яйлагда юмшаг, яшыл далғалар һәрәкәт эдир.

Өз аулларына кедән йолда достлар дәрәдәки бир нечә башга аллардан кечмәли олдулар. Йайлаг саһибләри олан Бокенши вә Борсак гәбиләләриндән башга бурая бу ил өз гоһумлары илә барышмыш Жикитек гәбиләсинин аулларыда көчүб кәлмишдиләр; Улжанын аулу илә гоншу олан ерләрә көчүб кәлмиш Иркизбай, Жуантаяк вә Гарабатыр гәби-

[1] Сары-Арка — Арал-Иртыш су айрычығынын газахча адыдыр.

ләләринин аулларьы, һабелә Қокше гәбиләсинин бир нечә аулу да бурая дүшмүшдү. Сакитлик илләриндә, гәбиләләр арасында дава-далаш, наразылыг олмаян вахтларда яйлаг санки бөйүйүр, һамыя ер чатырды. Ауллар ени кәләнләрин шәрәфинә гонаглыг дүзәлдир, гоһумлар бир-биринә гонаг кедир, өзләри илә сыбага — һөрмәт әламәти олараг һәдиййә апарырдылар.

Инди дә достлар Улжанын аулуна яхынлашаркән баша дүшдүләр ки, онун янынаеничә сыбага кәтирән гонаглар кәлибләрмиш: Улжанын яшыды олан һөрмәтли гадынлардан тутмуш мүхтәлиф яшлы арвадлар арабаларда шәргә, Суюндикин көчләри дүшән ерә доғру кедирдиләр. Бә'зиләри дә гәрбә доғру йолланырдылар; бунлар яхшы кейинмишдиләр вә күмүш йәһәр-әсбаблы көк йорға атлар минмишдиләр, бунлар йәгин ки, Сарколун яхынлығында дүшмүш Җикитек ауллларынын байбишәләри иди.

Улжан гонаглары еничә йола салыб, бөйүк алачығын янында дурмушду. Абайла Ерболу гадынлар, чаван кәлинләр, икидләр вә хырда ушаглар һай-күйлә гаршыладылар.

Алачыглар тохунулмамыш дүшәркәнин әтрафында тәмиз, һәлә әзилмәмиш көй отларын үзәриндә гурулмушду. Бу бәзәкли, язда енилә шмиш яйлагда лап Улжанын өзүндән тутмуш, гочалар вә чаванлар һамы бәзәнмишди. Ағаппаг баш өртүкләри, палтарлар, гадынларын кәдәкчәләри ағ алачыгларын вә тәравәтли чәмәнлийин ичәрисиндә әлван нөгтәләр кими парылдайырды.

Аулдакылар Абайы севинчлә гаршыладылар. Биринчи олараг, Улжан күлүмсүнә-күлүмсүнә оғлуну гучаглады, үзүнү онун үзүнә даяяраг, хейли вахт ондан айрыла билмәди. Сонра о, өз кичик нәвәси — үч яшлы, арыг, ағбәниз, гәрибә гаш-көзү олан балача Мағашы онун янына кәтирди. Абай үзүнү ушаға тәрәф әйди. Ушаг атасынын бойнуну гучаглайыб үзүнү онун янағына япышдырды. Абай ону юхары галдырыб өпәндә вә ады илә чағыранда ушаг сыхылмады, ондан гачмады, көрүнүр ки, о, Абайын бүтүн гышы эвдә олмамасына бахмаяраг атасыны унутмамышды. О, балача әли илә атасынын үзүнү сығаллаяраг күлдү вә хырда, мирвари кими ағ дишләрини көстәрди:

— Аға, сән бизи ядындан чыхартмысан, мән Мағаш дейиләм, Абышам.

Ону ким өйрәтмишдир... Севимли оғлунун додагларындакы бу ачыг истеһза Абая бәрк тохунду. Улжан оғлунун дилхор олдуғуну көрдүкдә, ушаға ачыгланды, сонра ону нәвазишлә мәзәммәт эдәрәк күрәйини сығаллайыб деди:

— Балача ганмаз, нә данышырсан? Атан узаг ердән кәлиб, сәнин үчүн дарыхмышдыр... Атаны белә гаршылаярлар?

Лакин анасынын сөзләри Абайы сакитләшдирмәди. О, һамы илә шад көрүшүб анасы илә бәрабәр алачыға кирәркән кәдәрли һалда деди:

— Сәнин нәвән нә деди, апа. О, йох һәр кәс олурса олсун, ону өйрәдән ахмагдыр...

О буну дейиб алачыға кирди. Рәнкарәнк палтар кеймиш адамлар күлә-күлә зарафатлаша-зарафатлаша шад бир һалда бошбоғазлыг эдә-эдә онларын далынча алачыға кирдиләр.

Кунанбай һаггында сорғу-суал башланды. Онун барәсиндә нә эшидилмишдир. Йолдан нә хәбәр вардыр. О, саламатдырмы. Абай билдийини нағыл эдиб деди ки, Кунанбай анчаг Каркаралинскәдәк сағ-саламат чатдығыны вә Өндирбайла көрүшдүйүнү хәбәр вериб.

Дилда да әри илә көрүшүб бирликдә алачыға кирди. Абайы инчидән сөзләри Магаша о өйрәтмишди. О, Абая бу сөзләрин нечә тохундуғуну көрдү, лакин пешиманчылыг һисс этмәди. О, һәтта кинли-кинли күлүмсәйәрәк, санки үрәйиндә үстәлик: «Сәнә элә белә лазымдыр...» дейирди. Бу узун гышы о, сәфәрдә олан әринин далынча гәзәблә нә гәдәр лә'нәтләр яғдырмышды. Бу ярым ил әрзиндә һеч олмазса бир дәфә эвинә баш чәкәйди. Йәгин, орада кимә исә вурулмушдур. Тамамилә ағлыны итирмишдир. О, эвини вә ушагларыны кимин хатирәси үчүн атмышдыр. Сән хошбәхт олмаячагсан, Абай, кәлмәсән — сәни көрүм йоха чыхасан... Мәнлийи тәһгир олунмуш Дилда гәзәбдән нәфәси тутула-тутула өз инчиклийини элә сөйләмәк истәйирди ки, буну Улжан эшитсин.

Абайын бөйүк оғлу Ағылбай он ики яшында иди. О, Кунанбайын кичик арвады Нурханымын элиндә бөйүмүшдү. Галан ушаглары — алты яшлы Күлбәдәни, дөрд яшлы Әбдүррәһманы вә балача Магашы Дилда өзү тәрбийәләндирмишди. Онун һәр ики гайынанасы — Улжан вә Айгыз, һабелә бүтүн аул Дилдая һөрмәт эдир, онун ушаглары һамынын севимлиси иди, бу ушаглар истәр бөйүк вә истәрсә дә кәнч гоһумлар үчүн үмуми бир әйләнчә иди. Адлы-санлы бир аулун гызы, бу гәдәр оғул доғмуш бир гадын һәмишә әркөйүн, өзбашыналығы севән, ловға олур, данышығында, һәрәкәтләриндә тәмкинли давранмыр. Илләр кечдикчә Дилда да белә олмушду. Онун Абайдан инчимәси бу хүсусиййәтләри даһа да мөһкәмләндирмишди: инди о, кобуд, союг вә һәддиндән артыг худпәсәнд олмушду.

Элә илк көрүшдә Абайла Дилда арасындакы союглуг өзүнү хүсуси бир кәскинликлә һисс этдирди. Әслиндә бу союглуг чохдан башланмышды. Онлары ялныз назик бир тел бир-биринә бағлайырды, инди исә, айдын олду ки, бу тел дә гырылмышдыр. Ялныз ахшам чағы дейил, көрүшә кәләнләр дағы-

лышдыгдан сонра да Абайла Дилда арасында бир кәлмә дә олсун меһрибан сөз олмамышды.

Лакин Абай өз арвады илә нә гәдәр союг рәфтар эдирдисә, ушаглары илә бир о гәдәр нәвазишлә доланырды. Ахы Абай онлар үчүн чох дарыхмышды. Улжан Абайын Күлбәдәни, Абышы вә Магашы өз гаршысында отурдуб нечә гучагладыгыны, өпүб охшадығыны илк дәфә көрүрдү. Санки о, гайғыкеш вә нәвазишкар ата олмағы өзүнә сөз вермишди. Лакин инди о, йолда дүшүндүйү фикирдән гәт'иййән ваз кечмирди.

Һәмин ахшам о, өз гәрарларындан бирини Улжана вә Айгыза данышыб, онлары һәм тәәччүбләндирди, һәм дә горхутду. О, мәсләһәт истәмир, мүбаһисәйә йол вермирди, чүнки мәсәләни өзү гәт'и сурәтдә һәлл этмишди. Абышла Күлбәдән шәһәрдә рус мәктәбиндә охуяҹагдылар.

Буна бахмаяраг Улжан енә данышмалы олду. Абыш һәлә ушагдыр, бәдәнҹә зәифдир, онун һәлә аулда, нәнәсинин әлиндә бөйүмәси яхшы оларды. Вахт барәсиндә Абай мүбаһисә этмәди.

— Апа, сәнин нәвәләрини адам эдәҹәйәм. Һәм дә яхшы адам! Ушаг чағларындан онлары охудаҹағам. Ола билсин ки, һәлә Абышын вахты дейил. Анҹаг нечә олурса олсун, онларын һәр икиси шәһәр тәрбийәси алаҹагдыр, буну бизим зәманәмиз тәләб эдир. Мән мөһкәм сурәтдә гәт этмишәм.

Һәр үч ушаг узун айрылыгдан сонра нәвазишлә аталарына сығынды. Ени хәбәр онлары чох севиндирмишди:

— Биз охумаға кедирик... Бизи тез шәһәрә апар!

Орда ямаҹларында гәбул этдийи гәрары Абай хейли вахт аиләсинә билдирмәди. Онун арзусу һәята кечә биләрми? Нәдән башламалы, буну яхшылыгла нечә еринә етирмәли?.. Дейирдиләр ки, Айкәрим нишанланмышдыр. Онун адахлысы кимдир? Айкәримин өзү буна нечә бахар? Онун ата-анасы вә аулу бу ишә нә дейәрләр? Ишә башламаздан эввәл һәр шейи өйрәнмәк, өлчүб-бичмәк лазымдыр. Эһтиятлы олмаг ваҹибдир: башсоюглуг вә тәләсмәк ялныз ишә зәрәр етирә биләр.

Абайын сиррини Ерболдан башга һеч кәс билмирди. Абай онунла мәсләһәтләшдикдән сонра достларындан бирини дә бу ишә вагиф этмәк истәди. Бунун үчүн илләрдән бәри Абая хүсусилә яхын олан Жиренше интихаб эдилди. Жиренше ганаҹаглы, һәр шейи тез баша дүшән вә данышмагда маһир бир адам иди. Дирибаш вә тез тәдбир көрә билән бу адамы вахтилә Байсал гиймәтләндирмишди, ону Котибакын сайча чох олан бүтүн гәбиләси ичәрисиндән сечиб һәр шейдә Жиреншейә э'тибар этмишди.

Сон илләр Абай ондан һеч вахт айрылмаз, бүтүн сәфәрләрдә ону янынча апарарды. Гонур-Кокчи наһийә рәиси олдугда исә ону бәйләрдән бири тә'йин этмишди. Абай наһийә

рэиси олмагдан боюн гачырдыгда Жиренше һаким галмыш вэ индийэдэк һэмин Гонур-Кокчи наһийэсиндэ бэй вэзифэсини ифа эдирди.

Абай Ерболу Жиренщенин далынча көндэрди. Жиренше Улжанын аулуна кэлдикдэ Абай бүтүн мэсэлэни тэфсилаты илэ она данышды. Жиренше хейли фикирлэшди, һэр шейи өлчүб-бичди, нэһайэт, достунун элчиси олмаға разылыг верди.

Абай онун һэр шейэ һазыр олдуғуна инандыгдан сонра деди:

— Жиренше, мэн бүтүн һүгугуму сэнэ верирэм, ишими дүзэлтмэйи сэндэн хаһиш эдирэм. Һэр шейдэн эввэл онунла таныш ол, она яхшы нэзэр сал, йохла, өйрэн көр, о өзү бу барэдэ нэ дүшүнүр. Сонра ата-анасынын вэ галан гоһумларынын рэ'йини бил. Ялныз бир шейдэн ваз кеч — бу, мэним хүсуси хаһишимдир: гой онлар элэ фикир этмэсинлэр ки, мэн Кунанбайын оғлуям, биз куя адлы-санлы аулданыг, элимиздэ һакимиййэт вар. Гой онлар горхмасынлар ки, элчими рэдд этсэлэр, гисас аларам. Бир аллаһ шаһиддир ки, мэн гызын хошуна кэлмэсэм, рэдд олунмагдан инчимэрэм. Әкэр мэн атамын ады илэ, аулумун адлы-санлы олмасы илэ издивача наил олсам, буну өзүм үчүн хошбэхтлик һесаб этмэрэм, эксинэ, бунунла мэн өзүмү биабыр этмиш оларам. Буну баша дүш вэ ядында сахла. Нэ олурса олсун сэн гайытдығын заман һэгигэти бүтүн тэфсилатилэ ачыб мэнэ данышмалысан.

Жиренше илэ бирликдэ Абай Ерболу да көндэриб она тапшырды ки, хаһишинэ дүрүст эмэл эдилмэсинэ диггэт етирсин. Достлар Абайы чох көзлэмэйэ мэчбур этмэдилэр, онлар үч күндэн сонра Мамай гэбилэсиндэн гайытдылар.

Жиренщенин өзү Айкэримлэ сөһбэт этмишди. О да гызын көзэллийинэ һейран галмыш, хүсусэн онун ағлына вэ рэфтарына мэфтун олмушду. О, Абая билдирди ки, Айкэрим, доғрудур, ушаглыгдан Мамай гэбилэсиндэн бир икидэ нишанлы имиш, лакин онун адахлысы өлмүш вэ бүтүн һүгугу, адэтэ көрэ, адахлынын бөйүк гардашына, чаван гадыны олан бир гочая кечмишдир. Айкэрим үчүн башлығын бир һиссэси верилмишди, гыз бөйүйүб яша долдуғу заман һэмин бөйүк гардаш онун азадлығыны өзүнэ гайтармаға разы олмамыш вэ билдирмишди ки, гызы өзү алачагдыр. Белэликлэ, Бекейин гызынын эл-голу кэндирсиз, зэнчирсиз бағланмышды. Гызын аилэси гочадан өз сөзүнү кери көтүрмэйи дэфэлэрлэ хаһиш этмишдисэ дэ о, разылыг вермэйиб, билдирмишди ки, экэр бир кэлин она аллаһ тэрэфиндэн верилмишсэ, о нэ үчүн бундан эл чэкмэлидир. Бэдбэхт гызы азадлыгдан мэһрум этдикдэн сонра башлығын галан һиссэсини верэ билмэмиш вэ кэлинин янына кэлмэмишди. Эйни заманда арвад да кишисинин енидэн эвлэнмэсини истэмирди.

Жиренше бүтүн бунларын һамысыны өйрәнмиш, Бекейлә дә, Шекейлә дә әтрафлы данышмышды. О, Айкәримин өзүнүн нә истәдийини дә сорушмушду. Айкәрим ялныз азадлыг истәйирди, өз гайнына әрә кетмәк фикриндә дейилди.

Лакин башга чәтинликләр дә варды: Абайын да әл-голу бағлы иди. Онун гәрарыны һәлә нә ата-анасы, нә дә гоһумлары билирди. Ахы Дилда да варды, бу ени хәбәри онун нечә гәбул эдәчәйи мә'лум дейилди...

Эһтиятлы Жиренше бүтүн бунлары нәзәрә алараг, Бекейә вә Айкәримә мәсләһәт көрмүшдү ки, бу сөһбәт өз араларында галсын, һеч кәс билмәсин. Жиренше гейд этмишди ки, Бекейин аулуна сәмими һөрмәт бәсләйир вә истәйир ки, онун мәгсәдини яхшы баша дүшсүнләр. О, Абайдан чох Айкәримин гайғысына галыр. Бирдән иш баш тутмаз, Айкәрим ләкәләнәр, бирдән мәрһум адахлынын гардашы вә гоһумлары бу әһвалаты эшидәр, гәбилә арасында әдавәт төрәйәр.

Жиренше өзүнү нараһат эдән бир мәсәләни Бекейә демәмишди: шайиә яйыла биләрди ки, Жиренше Мамай гәбиләсинин кәлинини Абая вермәк үчүн гызы башдан чыхартмышдыр. Элә бунун өзүндән дүшмәнчилик галха биләр, деди-году яйылар, Жиреншенин адыны ләкәләйә биләрди.

Беләликлә, Жиренше бу ишә чох көмәк этди: о, Абайын гәрарыны баша дүшдү, бәйәнди, данышыглары чох мәһарәтлә апарды, ағыллы сурәтдә баша чатдырды, шәрт гойду ки, һәр шей кизли галачаг. Үч дост тезликлә үмуми бир гәрара кәлди. Абай Жиреншенин ағлына һейран галараг, даһа бир хаһишлә она мүрачиәт этди:

— Мадамки сән ишә киришмишсән, өзүн ону баша чатдыр. Доғрусуну дейим ки, бу иши мән өзүм көрмәли идим, лакин сәндән көмәк этмәйи хаһиш эдирәм... Атам узагдадыр, лакин анамдан буну кизләтмәк олмаз, о буна лайиг дейил, онунла данып, разылыг ал.

Улжан Абайын гәрарыны бәйәнмәди. Жиреншенин әтрафлы изаһатыны динләдикдән сонра о, наразы һалда гаш-габағыны саллады.

— Мәним әзизим, әкәр Абай өзү билдийи кими һәрәкәт этмәк истәйирсә, буну ачыг этмәлидир. Нә үчүн о, долайы йолларла кедир, нә үчүн мәним яныма васитәчи көндәрир. Ону мәним яныма кәтир, үчлүкдә отуруб данышаг.

Улжан Абайы һәмишәки кими шад гаршыламады. Онун сөзләри әзмлә сәсләнирди.

— Абай чан, оғлум, сәнин нийјәтин мәнә айдындыр. Жиренше сәнин кими интихаб этдийини мәнә данышды. О, мәндән мәсләһәт истәди. Сән билмәк истәйирсән ки, яхшымы иш көрүрсән? Мәним фикримчә, бу, яхшы дейил. Мән гысача

дейим. Бир чох шейләри өзүн мәнсиз дә билирсән: — сән һәр шейи көрә-көрә бөйүмүсән. Мән сәнин атанын арвадларындан бирийәм. Сән өзүн мәкәр онун чохлу арвадларындан биринин чохлу оғулларындан бири дейилсән? Бизим һәр икимизин кәдәрли талеимиз бир иди, биз үмуми бир дәрдлә бир-биримизә бағлы идик... Бу, мәним үчүн ширинми иди? Бу сәнин үчүн асанмы иди?.. Мәним һәмишә бир арзум вар иди, мән истәйирдим ки, ушагларымыз аталарынын йолу илә кетмәсинләр. Горхурам ки, сонра пешман оласан. Һәдсиз севинч көзләдийин бир аддымы атмаг асандыр, лакин онун нәтичәси ачы зәһәрдир, Сонра тәәссүф эдәрсән, мәним балам... Бир дә ки, шадлыг да, зәһәр дә сәнин пайына дүшәчәк. Мән дә, сәнин достун Жиренше дә кәнарда галачағыг... Лакин өз шүбһәләрими сәнә билдирмәлийәм. Бу барәдә өзүн дүшүн, оғлум, фикирләш вә гәт эт. Мән истәдийими дедим.

Абай һеч бир чаваб вермәдән чыхыб кетди. Бу илк дәфә иди ки, онлар бир-бирини баша дүшмәмиш, арзулары уйғун кәлмәмишди. Абай анасына чох шей дейә биләрди, лакин инди онун кечиртдийи изтирабы баша дүшмәк аз иди, — буну һисс этмәк лазым иди. Инди өз һиссләри һаггында о, нә дейә биләрди. О, өзү дә яхшы билирди ки, идрак онун гәрарыны писләйир, анасы да она ялныз буну көстәрирди. Бәс үрәк? Абай анасына рәһм эдәрәк дүшүндүкләрини ачыб сөйләмәди: мәкәр ата-анасынын онунла һесаблашмамасы, онун арзусу хилафына Дилда илә ону эвләндирмәләри валидейн тәрәфиндән бөйүк бир пислик дейилдими? Онлар Абайын үрәйини билмәк истәмәдиләр, зүлм эләдиләр, ону Тогжандан айырдылар... Анчаг буну Улжана демәк олардымы? Өз меһрибан анасына, онун гаршысында өзүнүн тагсыркар олдуғундан һеч вахт шүбһәләнмәйән, эксинә, бүтүн өмрүнү она гайғы көстәрмәклә кечирдийинә әмин олан бир аная, сәһвләрини бойнуна алмаян бир аная Абай нә дейә биләрди?.. Абай бүтүн бунларын һамысыны баша дүшәрәк анасынын янындан динмәзчә чыхыб кетди.

Лакин Абай өз гәрарындан дөнмәди. Жиренше енә Мамай аулларына кетди. Бу дәфә о, тәгрибән ики һәфтә орада ләнкиди, разылыг алды вә гәт'и сурәтдә сазишә кәлди. О, Айкәримин әввәлки адахлысынын аулуна кедиб, орада да иши саһмана салды.

Мүрәккәб дүйүн ачылды. Абай истәр Бекейә, истәрсә дә әввәлки адахлыя чохлу мал-гара вермәли иди.

Атанын вар-йоху Оспанын әлиндә иди. Абай үчүн Оспан һеч бир шей эсиркәмәди. О, һәр шейи тез сайды, һесаблады, дәрһал башлыг һесабына бир бөйүк сүрү мал-гара көндәрди. Элчи сифәтилә Бекейин аулуна Жиренше, Жакип, Оспан вә

Һабитхан тә'чили сурәтдә йола дүшдүләр, Абайын тапшырығыны еринә етириб өз нөвбәләриндә онлар да һәдиййә газандылар. Бундан сонра башлыг үчүн галан мал-гара вә адахлынын ата-анасынын той һәдиййәси дә көндәрилди.

Бир нечә вахтдан сонра Абай Ерболун, Оспанын, Һабитханын вә Жиреншенин мүшайиәтилә нишанлысынын янына кетди. Жиренше Дилданын тоюнда олдуғу кими, енә элчибашы иди. Абай Айкәрими һәмишәлик олараг өз эвинә кәтирмәк үчүн кетмишди.

ЯЙЛАГДА

1

Бөйүк аулун ағ, кениш алачыглары гоюн пәйәләринин ийиндән вә һай-күйүндән кәнарда, кениш чәмәнлийин бүтүн сағ тәрәфини тутурду. Сол чиварда, гоюн пәйәләринин яхынлығында тәкчә боз алачыглар, көһнә чырыг чадырлар, туттун, һис басмыш балача чадыр вә алачыглар салынмышды. Бурада Кунанбайын бөйүк аиләсинә хидмәт эдән касыб гоншулар, гоча чобанлар, балача чобан әлалтылары, сағычылар, илхычылар яшайырдылар.

Ағ алачыглардан маһны сәси кәлирди. Күмраһ киши сәси күнортадан бәри сакит аулун булутсуз сәмасы үзәриндә учалыр вә һамынын диггәтини өзүнә чәлб эдирди, Мискин алачыгларда вә чадырларда яшаянларын һамысы күндәлик ишлә мәшғул олмаян чаванлар, чәһрә әйирән яшлы гадынлар, әлдән дүшмүш гарылар — һамы, һамы бу маһнылара гулаг асырды. Һамы маһны сәси эшидилән ағ алачыглара яхын кәлмәк истәйирди, лакин ялныз, нәвәсини далына алмыш гозбел бир гары ағзы ерә дәйә-дәйә бурая кәлә билмишди. Гары чалмасыны гулағынын үстүндән чәкиб, башыны юхары галдырараг чухура дүшмүш яшаран көзләрини гыйыр, солғун, гартымыш үзүндәки дәрин гырышыглар ачылыр, маһныны эшитдикчә үзү күлүмсәйирди.

— Э...һ, аллаһ сәнә бөйүк нәсл гисмәт эләсин, шанлы акын, аллаһ сәни, сән дә һәмишә бизи шад эдәсән... — дейә о, дишсиз чәнәсини узада-узада данышырды.

Айгызын эв мүдирәси Калиха котанын ортасында даяныб кинли бир истеһза илә гарыя бахырды.

— Көзлә, кечикмәйәсән, сән өл, о, сәнин үчүн, сән өлүвай гары үчүн охуюр; — дейә Калиха, гарынын далынча ачыачы дейинирди. Ийс гары онун истеһзасыны эшитсә дә эһәмиййәт вермәйиб ағаларын алачығындан бир гәдәр узагда гурулмуш дөрд алачыға доғру кедирди.

Аулун һөрмәтли гонағы, адлы-санлы мүғәнни нечә вахт иди ки, сәфәрдә иди, о, ялныз дүнән гайытмышды. Аулдакылар билирдиләр ки, о, сабаһ һәмишәлик чыхыб кедәчәкдир. Одур ки, һәр кәс сон дәфә онун маһнысыны эшитмәк истәйирди. Лакин аулун бу тәрәфиндәки әһали — нөкәрләр, чобанлар вә чобан әлалтылары бу севинчдән мәһрум идиләр.

Донгарбурун, солғунсифәт Есбикә вә гайышбалдыр, гараяныз Баян Айгызын иш алачығында идиләр. Есбикә очағын үстүндәки бөйүк һисли газанын янында даяныб, курт биширир, Баян исә субһдән бәри динчлик билмәдән бөйүк газанда гатыг чалырды. Онларын йорғун үзү вахтсыз гырышыглара өртүлмүшдү, чырыг-чырыг олмуш палтары чохдан бәри су үзү, сабун үзү көрмәмишди. Баян — Гашке чобанын арвады иди, Есбикәнин яшыды олан бу гадын тез-тез онунла дәрдләширди.

О, аһ чәкәрәк деди:

— Шадлыг, севинмәк сәнин үчүн, мәним үчүн дейил... Айгыз Қалиха васитәсилә әмр эдиб ки: «Гой ерләриндән тәрпәнмәсинләр, иркит чалсынлар, курт биширсинләр...»

Есбикә гаш-габағыны элә төкдү ки, гашлары солғун сифәтиндә баш-баша тохунду:

— Қалиха һеч ичазә верәрми ки, биз маһныя гулаг асаг? Айгыз да онун тайыдыр. Анчаг чығырмағы билир: «Инәкләри сағ, гоюнлары сағ, иркит чал, курт бишир, инди дә торбаны далына ат, чөлдә тәзәк йығ...»

— Яхшы ки, биз һәлә сағ галмышыг, — дейә Баян онун сөзүнә гүввәт верди. — Ауллар бир-бир башыны атыб ятыр, амма биз өз эвимизә кедиб чыха билмирик, бир аз йыр-йығыш эләмәйә дә һейин-аманын олмур... элә ки, кандардан аяғымы ичәри гоюрам, чул кими ерә дәйиб һәрәкәтсиз галырам, әлим-аяғым гырым-гырым кедир...

Есбикә она гулаг асмадан һей өз билдийини тәкрар эдирди:

— Гышгырыр, әмр эдир — каһ аркан гарышдыр, каһ кәндир тоху... бә'зән дә мәзәммәтлә дейир: «Өзүнү ерә басыб отурмаг истәйирсән, — олмая ядындан чыхыб ки, мәним кәнизимсән. Чеһизлә бәрабәр бизим аулумуза кәтириләнсән дейилдинми? Сәнин әрин Башыбәй гулағы чырыг гул дейилми?» — Бу сөзләр адамын башына ағач кими дәйир, ағзымы ачыб бир кәлмә чаваб да верә билмирәм, чүнки аллаһ мәни кәниз яратмышдыр.

Очагда тәзәйи гурдалаян Есбикә көз яшларыны сахлая билмәди:

— Өзүнү өлдүрүрсән, һеч бир газанчын да олмур... Гызым ялварыб дейир ки: «Апа, әзизим, гой мән дә кедиб, маһныя

гулаг асым, — мән дә дейирәм: «Нә олар: кет, көзүмүн ишығы», — элә ки, чеврилиб үзүнә бахырам, үрәйим гана дөнүр, гапыдан эшийә бураха билмирәм, көз габағына чыхара билмирәм... Ахы о, гыз ушағыдыр, кәлин бойдадыр, чыр-чындыр ичиндәдир, мәнимкиндән дә гара күнлүкдүр, элә бил, ит ағзындан чыхыб, ямаг-ямаг үстүндән вурулуб...

Баян иркити әлдән гоймаяраг, Есбикәйә тәрәф әйилиб Айгызын, Қалиханын эшитмәсиндән горхурмуш кими онун гулағына пычылдады:

— Мәним күнүм, күзәраным яхшымы кечир? Күн доғмадан гушларла бәрабәр аяға галхырам, байбишәләр ятана вә алачыгларынын тундуку өртүләнәдәк янымы ерә гоя билмирәм. Бу нағылы билирсән: «Ким ятмыш, ким ояг? Һамы ятмыш, гары нәнә ояг...» Бизим дә һалымыз беләдир — гышы да бирдир, яйы да. Айгыз доғру дейир — чиркли кәниз... Маһныя гулаг асмаг бизәми ярашыр... Мәкәр о бизим үчүндүр?

Есбикәнин гызы Сакиш гоншулугдакы чиркли алачыгда бир йығын көһнә чыр-чындырын үстүндә отуруб, көз яшларыны динмәзчә уда-уда өз йыртыг палтарынын ямағына бир ямаг да вурмаға чалышырды. О, ара-сыра гыврым сачлы башыны ашағы әйәрәк, әләчә дә донуб галырды. Ахы, о чох аз бир шей истәйирди. О, Ийс гары кими ора янашмаг, алачығын чөл диварына сыхылыб мәчлисә бахмаг истәйирди... Анчаг дүнән Қалиха Айгызын адындан чидди сурәтдә әмр этмишди ки, Есбикәнин гызы ағ алачыгларын янында көзә көрүнмәйә дә чүр'әт этмәсин, гой о, өз ериндә отурсун. Маһнысыз да күнү баша вура биләр!»

Маһнынын аһәнкдар сәси исә аулун үзәриндә сүзүрдү... Ялныз бурадакылар ону динләмирдиләр ки... Бүтүн күнү бағлы дайчаларын янында мадянлары саған гоча Буркитбай да бу маһныя гулаг асараг, һей өз-өзүнә донгулданыб дейирди:

— Охуюр, күндүз дә, кечә дә охуюр... Бүтүн яйы гонаглыгларда олур, анчаг бир дәфә дә олсун, мән онун үзүнү көрмәмишәм... Ахы нечә көрә биләрсән? Әлли мадян вар, һәр бирини дә күндә он дәфә сағмаг лазымдыр... Мәним дә әләйағым о дайчалар кими бағлыдыр... Кәмәндә дүшмүш ат кими вурнухурам... «Көзлә ки, Улжанын алачығы гымызсыз галмасын, Айгызын сабасы һәмишә долу олсун, гонаг алачыгларында ики саба һазыр дурсун, һәлә Қалиханын да өз гымызы олсун...» Дайчалары гаранлыг дүшәнә кими ачмырлар, кечә зорла сүрүнүб эвә чата билирсән...

Бир мадянын янындан о бири мадянын янына кечәркән ялныз бир нечә санийә Буркитбай узагдан кәлән маһныя гулаг аса билирди. Мадянларын янына бурахылан дайчала-

ры тутуб апараркән Буркитбай вә онун көмәкчиси ити бахышлы, галын гашлы, көй көзлү чаван Баймәһәммәд узагдан кәлән маһны сәсләрини бир тәһәр эшидә билирдиләр. Сонра кәнч илхычы енә бир дизи үстә чөкүб тез-тез мадянлары саған Буркитбайын екнәсәг шикайәтини эшидирди.

— Ийирми ил... Дүз ийирми илдир ки, мән Буркитбай мадянлары сағырам, нә файдасы вар? — дейә гоча донгулданды. — Я Айгъыз, я Калиха һәрдән адама бир пиялә гымыз верән кими, дәрһал башына гахыб гарғыйырлар. «Гарынгулунун бири гарынгулу, боғазы тутулмуш, тыхдығы гәдәр сүд сағмыр». Һәр күн элә бу сөзләри эшидирәм... Анчаг мәним дизләрим даһа бүкүлмүр, мадян сағмагдан бармагларым өлү гоюн кими шишиб... Кечәләр сүмүкләрим элә сызылдайыр ки, көзләрими дә юма билмирәм...

Баймәһәммәд бунларын һамысыны чохдан билирди. Бу гайғыкеш вә һеч кәсдән көмәк әлини әсиркәмәйән оғлан янаяна дейирди.

— Рәдд элә! Бу мурдар сағычылығы ат кетсин! Сән онлар үчүн башга бир иш көрсән яхшыдыр, Буке!

Буркитбай күлүмсүнмәк истәди, лакин йорғун үзүндә, ачы бир шикайәт боғулду.

— Аһ, мәним балам, кетмәйә бир ерим олсайды, элә билирсән бу иши атмаздым? Инди мәним әлимдән нә кәләр, гычым топал, әлим күт.

Маһнынын аһәнкдар сәси исә аулун үзәриндә сүзүрдү. О каһ йүксәкләрә ганадланараг эшидилмәз олур, каһ да ени бир чошгунлугла далғаланыр, яйлағын үзәринә энирди. Бу вахт онун сөзләри мадянларын сағылдығы узаг, көһнә алачыгларын янында да, булаг башында да айдын эшидилирди.

Будур, аул гузуларынын чобаны арыг, екәбурун, Байсугур да маһныны динләйир. О, ахсаг үркәнин үстүндә отуруб үзүнү аула тәрәф чевирмишди. Байсугур ач-сусуз, сүбһ тездән гузулары бурая сүрүб кәтирмиш, инди дә үркәнин ялмасына доғру әйилиб маһныя элә диггәтлә гулаг асыр ки, өз ачлығыны да унудур. Лакин о, аула яхын кедә билмир, чүнки баш-баша бағланмыш гоюнлар һәлә гара алачыгларын янында дурур. Байсугур көрүр ки, анасы сүрү ичиндә каһ аяға галхыр, каһ да чөмбәлиб гоюнлары сағыр. Әкәр Байсугур аула кетсә гузулар аналарынын янына гачар, о заман... Байсугур бу яй ики дәфә гузулары гачыртдығы үчүн Майбасарын юмругларынын дадыны көрмүшдү. Анчаг инди гузулар, элә бил, чайын башында сакитчә мүркүләйирләр — ушаг да кетдикчә аула яхынлашыр, санки маһны ону сеһрләйибдир. О, хейли мүддәт, һәр шейи унутмуш кими, ериндәчә донуб галыр, маһны, элә бил, она лайла чалыр; о, өз архасында

нәләр олдуғуну көрмәдән истәр-истәмәз ағ алачыглара яхынлашыр. Ону гәзәбли бир сәс айылдыр:

— Маһны көзүнүзә кирсин! Сизи маһны өлдүрсүн! Сән ахмаға да маһны лазым имиш?.. Даян, сәнә өйрәдәрәм!

Һарын бир ат минмиш Майбасар гамчысыны юхары галдырмыш һалда ушаға тәрәф чумду. Горхмуш ушаг үркәнин үстүндән аз гала ерә йыхылмышды. О, әтрафына бойланды, индичә сакит-сакит ятыб көйшәк вуран гузулар мәләйә-мәләйә сел кими аула тәрәф гачышырды, бағлы аналары да онларын языг мәләшмәсинә кур сәслә чаваб верирди... Бах, элә буна көрә дә Майбасар гәзәбләнмишди.

Узун гамчы далбадал ушағын үстүнә шығыйыр вә ярычылпаг күрәйини ити бычаг кими кәсирди. Ушаг һәм фәряд гопарыр, һәм дә горхурду:

— Агатай, өлдүрмә!.. Агатай!..

Ушаг үркәнин үстүндән ерә сычрады, лакин Майбасар сөйүш яғдыра-яғдыра атын үстүндә һәрләнә-һәрләнә о ки, вар ушағы әзишдирди.

Кунанбай сәфәрә чыхдығы вахтдан бәри аулун тәсәррүфаты Айгызын, илхылара рәһбәрлик исә Кунанбайын кичик гардашы Майбасарын әлинә кечмишди. Майбасар да Кунанбайын бурада олмамасындан истифадә эдиб адамларын позулачағындан горхурду, чүз'и бир гүсур үчүн амансызчасына диван тутур, каһ бу, каһ да о бири илхычыны, чобаны, чобан әлалтысыны, сағычыны шил-күт эдирди.

Гузулар гоюнлара гарышды. Байсугурун анасы сүд ведрәсини әлиндән бурахмаяраг, гышгыра-гышгыра өзүнү оғлунун үстүнә атды. Алачыгда кечә арасында зорла тәрпәнән гоча Байторы өз-өзүнә инилдәйирди:

— Мәл'ун... Мәним көрпәми!.. Ганичән Майбасар, сән ону енә инчидирсән...

Гоча Байторы һәр шейи эшидирди, гоюнлары аулун ортасында дейил, аулун кәнарында, касыб алачыгларын янында сағырдылар ки, мәләшмә вә пис гоху ағ алачыгларын саһибләрини нараһат этмәсин. Байторынын сайыг гулаглары гузуларын яхынлашдығыны дәрһал дуймушду. «Йәгин ки, ушаг онлары гачырдыб... Ахы о, бу кечә енә доюнча ятмайыб, — бәлкә ушағы чөлдә юху тутуб... Бәлкә үркәдән йыхылыб?» — дейә киши әввәлчә фикирләшди, сонра оғлуну хилас этмәйә чан атан арвадынын сәсини эшитди. Байторыны узун азар чыр-чындыр йорған-дөшәйә, һисли гара кечәйә бағламышды, өз ачизлийинә лә'нәт яғдырмагдан башга онун әлиндән һеч нә кәлмирди.

— Ахы мән сизин илхыларынызын үстүндә бу амансыз хәстәлийә дүшдүм! Узун пайыз кечәләри сизин котанда оту-

ран, гар үстүндә кечәләйәрәк, сүрүнүзү горуян мән дейилдимми? Мәл'ун Майбасар... Мәни өлдүрдүн, инди дә ушағымдан япышмышсан?.. Мәни дири көзлү чәһәннәмә атыбсан, оғлуму да чәһәннәмә атырсан? Аллаһ чәзаландырмыр, анчаг сән өзүн чәза верән аллаһ олмаг истәйирсән, чәһәннәмин өзүндә дә әзаб верирсән!.. Сәни көрүм чәһәннәмдә өзүн яныб мәһв оласан!..

Гочанын чәнәси әсирди, о, көзләрини юмур, башыны юмруглайыр вә мискинчәсинә бир кәдәр ичиндә сусуб галырды. Маһнынын аһәнкдар сәси исә аулун үзәриндә сүзүрдү...

Ийс гары ахыр ки, өзүнү кәнарда гурулмуш дөрд ағ алачығын янына чатдырды, санки бурада бир йығынчаг чағырылмыш вә я той мәчлиси дүзәлдилмишди. Алачыгларын арасында вә ян алачыгларын янында ат бағламаг үчүн ер дүзәлдилмиш, алтылайлы орта алачығы дөврәләйән ян алачыгларын янында чохлу йәһәр вә тәрлик варды. Йәһәрләрин чоху Коканд гадын йәһәрләри иди, бу йәһәрләрин юмшаг вә бәзәкли ястыглары варды. Гызларын йәһәрләри даһа бәзәкли көрүнүрдү, онлара күмүш вә сәдәфдән нахыш вурулмушду. Бағлы ат йох иди, көрүнүр ки, онлары отармаға апармышдылар, демәли, гонаглар чохдан кәлмишдиләр.

Бу гәдәр адамы бурая топлаян маһны сәси эв саһибләринин вә гонагларын йығышдығы гоншу алачыгдан кәлирди. Үч ян алачыгда һеч кәс көрүнмүрдү. Бурада анчаг чыр-чындыр ичиндә бир нечә гадын вә ики-үч киши паггылдаян мис самаварын башында вә ердә газылмыш очаг үстүндәки газанларын янында динмәзчә о тәрәф-бу тәрәфә вурнухурду.

Ийс гары онлара яхынлашды, самавара атмаг үчүн әлиндә чөр-чөп тутмуш гараяныз чаван бир гадына мүрачиәт әләди:

— Нә үчүн чаван кәлин бу күн охумур?

— Дейирләр ки, охуячагдыр... Сиз элә фикир эдирсиниз ки, горхачаг? Охуячаг!.. Һамы истәйир ки, о охусун! — дейә чаван гадын чаваб верди.

Гары тәәччүбдән додагларыны марчылдатды:

— Бу нечә ола биләр? Ахы дейирләр ки, кәлин гайынаналарын хошуна кәлмир? Куя она садәчә олараг гадаған эдиб дейибләр ки, охумаг-зад лазым дейил, гой әдәб көзләсин...

— Бөйүк алачыгда гадаған эдирләр, бурада исә бәйәнирләр... Өзләри мәчбур эдирләр ки, охусун.

— Демәли, охуячагдыр? Аллаһ она яр олсун, яхшы охуюр, әзизим...

Очаг башындакы арвадлар да онун сөзүнә гүввәт вердиләр:

— Чох яхшы охуюр... Өзү дә чох севимлидир... Ипәк кими мүлайим, һөрмәтчил, нәвазишкардыр. Белә бир көзәли севмәмәк олар?..

— Һәлә бизимлә нечә рәфтар эдир! Нәзакәтли, күләрүз, һамы илә «сиз» дейә данышыр...

«Чаван кәлинин» гарабашы гараяныз кәнч Злиха ханымына һейран олдуғуну пычылты илә данышырды, санки бу сөзләрин лазым олмаян ерә чатачағындан горхурду:

— Элә садә, элә һөрмәтчилдир ки... Наһаг ерә Бөйүк алачыг ону севмир... онлар дейирләр: «Гой өзүнү унутмасын, гой юхары бахсын, көрсүн ки, башынын үстүндәки шанрак киминдир, кимин эвинә кәлиб дүшүбдүр!».

— Нечә, элә индидән... Аһ, күнү... Һейф, яхшы кәлиндир! — дейә гадынлар өз тәәссүфләрини бүрузә вердиләр.

Злиха сөзүнә давам эдәрәк дейирди:

— Анчаг бурада онларын нәсиһәтләрини эшитмәк истәмирләр... Әксинә, күндүз дә, кечә дә хаһиш эдирләр ки: оху, гой һәсәд апаранлар өзләри сәнинлә тай олмаға чалышсынлар, горхма!..

Злиха буну дейиб күлдү.

Алачыгдан енә маһны сәси эшидилди, гадынлар орая тәләсәрәк, гапы ағзына топлашдылар. Нәвәсини далына алмыш Ийс гары да өзүнү алачығын янына салды.

Гоншуларын «чаван кәлин», «ханәндә кәлин» дейә тә'рифләдийи, Айкәрим иди, гонагларын топлашдығы бәзәдилмиш ағ алачыг исә онун отағы — Чаван алачыг иди. Үч ай бундан габаг Айкәримин тою олмушду.

Айкәрим башына ал ипәк яйлыг өртүб Абайла янашы отурмушду. Бу күн онларын эвинә тамамилә гейри-ади гонаглар кәлмишдиләр. Бой-бухунлу гызларын, шән кәлинләрин, ярашыглы икидләрин арасында һамынын диггәтини чәлб эдән бир нечә нәфәр башга адам да вар иди, онлар алачығын халы дөшәнмиш көркәмли ерләриндә отурмуш, һүндүр, ағ балышлара сөйкәнмишдиләр. Бу адлы-санлы гонаглар өз һазырчаваблығы вә исте'дады илә шөһрәт тапмыш «сал» вә «сәри»[1] идиләр. Онлар узаг ерләрдән кәлмишдиләр. Лакин бу кәләнләр ичәрисиндә бир нәфәр әзиз гонаг да варды ки, һамынын нәзәр-диггәти она чеврилмишди. О, орта бойлу, шәфәг сачан ағ ачыг алынлы, һәр ердә шөһрәт тапмыш шән вә көзәл бир икид олан Биржан-сал иди. Онун мисилсиз сәси вә көзәл нәғмәләри бүтүн Сары-Аркада яшаянларын сөз-сөһбәти олмушду.

Мәшһур ханәндә, надир вә ән һөрмәтли гонаг олан сәри Биржан Тобыкты торпағына узаг Көкчетаудан кәлмишди. О, чийнинә гара мәхмәрдән кен вә йүнкүл бир чапан салыб отурмуш, маһир әли илә домбранын симләрини ойнадырды. О, сәлигәсиз ачылмыш яхалыглы ағ көйнәйинин үстүндән Чин

---

[1] Сал вә сәри — эйинләринә әлван палтар кейинмиш, ауллары кәзиб долашан пешәкар ханәндәләрә вә акынлара дейилир.

192—27

ипәйиндән тикилмиш гызылы камзол киймишди. Башындакы бафталы, готазлы ипәк арагчын да ханәндә һәрәкәт этдикҹә тәрпәнирди. Ханәндәнин маһнысы вә сәси һамыны руһландырмышды: гулаг асанларын үзләри гызармыш, һәрәкәтсиз көзләри һейрәт ичәрисиндә парылдайырды. О өз барәсиндә охуюрду.

Гожагулун оғлу Биржан-салам мән
Шәр көзләмә мәндән эллим, гардашым.
Мүғәннийәм, азад сәрәм, акынам,
Бир дәфә дә әйилмәйиб шах башым...

Бу маһныны акын өзү «Биржан-сал» адландырмышды.

Абай да бүтүн мәчлисдәкиләр кими нәфәс чәкмәдән гулаг асырды. Онун һәлә ҹаванлара хас олан саф көзләри гырпынмадан бир ерә зилләнмишди. Онун гара көзләри алов сачырды. Инди бу көзләр мүғәннинин өзүнү дейил, мүғәннинин маһнысынын, сәсинин вә сөзләринин яратдығы әзәмәтли сималары көрүрдү.

Абай гәлбини һәрәкәтә кәтирмәйә гадир олан бир мусиги вә я бир нәғмә динләркән һәмишә хәяла далмаға башларды. Тәбиәт мәнзәрәләри, инсанлар, һадисәләр онун көзү гаршысындан кәлиб кечәрди, о, бу хәяллар дәрясында гәрг оларды. Инди дә илһамла долу бу маһны ону әтрафындакы һәр шейдән айырмышды. Энликүрәк, көзәл бичимли мүғәнни онун тәсәввүрүндә гүдрәтли бир чөл нәһәнкинә чеврилмишди. Бу нәһәнк — инчәсәнәт нәһәнки — доғма Сары-Арканын ән йүксәк зирвәси Кокшейә галхыб, учсуз-бучагсыз дүзәнләрә, дәрәли-тәпәли чөлләрә, көлләрин сәрин саһилләринә нәзәр салырды. О бу ерләрдә мәскән салмыш халгын һәятыны көрүр, о ерләрә — күчлүләрин шәнлик этдийи, адлы-санлы нәслдән оланларын гудузчасына ловғаландығы бүтүн халгын сәссизчә инләдийи ерләрә зәһмәт чағырышы көндәрирди... Гүдрәтли синәдән гопан азад нәғмә ахыб кедәрәк, дөйүш чағырышы кими сәсләнирди: «Мән кәлирәм! Мән маһны илә кәлирәм! Һансы бир хәзинә ондан гиймәтлидир? О, сәнин илийинә гәдәр ишләйир, сәнин ганыны һәйәҹана кәтирир — она нечә сәс вермәйә биләрсән, гулаг асма көрүм нечә бачарарсан!»

Бунлар сөздүр, йохса арасы кәсилмәдән парылдаян гығылчымдыр?.. Нәғмә гасырға кими һаваны тәмизләйир, чошгун сел кими Сары-Арка тәпәләриндән үфунәти вә чиркабы ююб апарыр... Кокше тәпәләриндәки ири шам ағачлары зирвәләрдә учан маһныя сакит-сакит гулаг асыр, Биржанын арагчынындакы ипәк готаз кими яваш-яваш тәрпәнир. Сары-Арканын зүлмәт кечәси дә Биржанын чапанынын гара мәхмәри кими юмшагдыр. Мүғәннинин додагларында тәбәссүм

ойнады, гулаг асанларын үзләри дә ай ишығы алтындакы көл кими парылдады... Алачыгда парылдайыб әтрафы шадлыг вә севинчлә долдуран мүғәнни дейилми?..

Һәр тәрәфдән чошгун алгыш сәсләри учалды. Маһны гырылды, лакин Абайын хәялы гырылмады. О, кениш ачылмыш һәрарәтли көзләри илә динмәзчә Биржанын үзүнә бахырды.

Онун гәрибә һалыны илк дәфә Айкәрим дуйду, она сөйкәнмәк истәйирмиш кими, әрини тәбәссүмлә дүмсүкләди. Абай диксиниб өзүнә кәлди, Айкәримә күлүмсәди, лакин онун үзү әввәлки кими солғун иди, о, гырыг-гырыг нәфәс алырды. Абай һәссас Айкәримә өз бахышы илә тәшәккүр эдәрәк, Биржана тәрәф дөнду.

— Нә демәк олар, Биржан аға? — дейә о, гонағы илк дәфә көрүрмүш кими көзүнү ондан чәкмәдән сөзә башлады. — Һамынын һүсн-рәғбәтини газанмыш акынлар олур, лакин онлар бошлуғу маһнынын тәмтәрагы илә долдуруб сөзүн гиймәтини алчалдырлар, я да үрәкләрини дөвләтлиләрин сәдәгәсинә сатырлар. Өзләрини раст кәлдикләри илк адамла бағламаға чалышан, бу вә я дикәр адлы-санлы мирзәнин янында гуллуг этмәйә һазыр олан акынлар да олур; онлар үчүн маһны бир чимдик түтүндән гиймәтли дейилдир. Анчаг сән нәғмәни гапы кандарындан отағын баш тәрәфинә кәтирдин. Одур ки, сәнинлә фәхр эдирәм.

Биржан мәмнун һалда Абая диггәтлә гулаг асыб тәбәссүмлә деди:

— Эһ, каш һәмишә белә олайды, мән охуйдым, сән изаһ эдәйдин, мәним әзизим!

Кәнчләр үрәкдән күлдүләр.

Сәһәрдән бәри нөкәрләр гонаглар үчүн һазырланмыш гымызы чалхалайырдылар, лакин һеч кәс она әлини дә вурмамышды. Анчаг инди Ербол, Мурзагул вә Оспан гымызы енидән чалхалаяраг, нахышлы пияләләрә төкмәйә вә гонагларын габағына салынмыш сүфрәнин үстүнә дүзмәйә башладылар. Гызғын сөһбәт башланды, һамы бирдән данышды, тез-тез күлүш сәси учалды.

Абай енә Биржана мүрачиәт этди, о, өз фикрини дейиб гуртармаг истәйирди.

— Икидин ләягәти онун адлы-санлы вә дөвләтли олмасында дейил. Адам йүксәк исте'дада маликдирсә, касыблығы вә нәчабәтли нәслдән олмамасы айыб дейил. Лакин тәк бир исте'дад аздыр; әбәс ерә демәмишләр ки: «Исте'дадын варса — ону алчалтма». Әкәр исте'дадлы акын халгын дәрдини дейиб онун көз яшларыны гурутмағы бачарырса, ондан йүксәк, ондан һөрмәтли адам йохдур.

Абай буну дейиб онлара мүрачиәт эдирмиш кими Айкәримин вә гардашы оғлу Әмирин үзүнә бахды.

Алачығы долдурмуш Тобыкты кәнчләриндән яшча ән бөйүйү, габаг тәрәфдә һөрмәтли гонагларла бир ердә отуран Базаралы иди. О ары зарафат, яры чидди бир тәрздә сөһбәтә гарышыб деди:

— Көзәл фикирдир, Абай! Икидин ләягәти онун исте'дадындадыр... Мәкәр буну сән мәндән эшитмәдин, мәкәр мән бүтүн Тобыктыны буна инандырмаға чалышмырдым? Мәкәр сизә дейән мән дейилдимми ки, мәни касыблыгда мәзәммәт эдирсиниз, яхшысы будур, бир көрүн мән нә адамам?.. Эһ, Абай! Нәһайәт, мәним фикримин сәнә чатмасы үчүн узаг Кокчетаудан Биржанын бурая кәлмәси лазым олду.

О, Абая истеһза илә бахды вә һамыдан әввәл гәһгәһә чәкиб күлдү. Онун зарафаты Биржандан тутмуш бүтүн мәчлисдәкиләри енидән шәнләндирди. Абай күлә-күлә достуна чаваб верди:

— Сән һаглысан, Базеке, һәмишә һаглысан! Әкәр касыблығы нәзәрә алмасаг, бүтүн Тобыктыда биринчи адам ким олар? Әлбәттә, сән! — О, енидән чиддиләшәрәк, сөзүнә давам эдиб деди: — Анчаг бу саат биз башга мәсәлә һаггында данышырыг. Бах, Тобыктынын бүтүн сечмә кәнчләри бурададыр. Бир өз-өзүмүзә нәзәр етирәк: ичәримиздә исте'дадлы адамлар вармы? Халгымыза лайиг, нәслимиз үчүн һансы ирси яратмышыг? Яшыдларымыз гаршысында бизим хидмәтимиз нәдән ибарәтдир?

Абай сынайычы нәзәрлә әтрафа бахараг, гәсдән учадан сорушурду. Һамы сусмушду, чаваб вермәйә һеч кәс чүр'әт этмирди. Абай енидән Базаралыя тәрәф дөнду:

— Йох, доғрудан, Базеке... Гәбиләмиз биздән чох шей көзләйир: будур, дейирләр, бизим кәнч нәсл нәғмә илә ени йол көстәрәчәкдир... Кәлин өзүмүз һаггында доғру вә ачыг данышаг!

— Әлбәттә, ачыг даныш! — дейә Базаралы сәсләнди. — Һөкм вер!

О, күлүмсәди вә ериндә дикәлиб марагла чаваб көзләди. Абай гымызыны ичиб гуртарандан сонра Базаралынын үзүнә чидди нәзәр салды.

— Базеке, биз индичә вә'д этдик ки, енилик ярадаг, анчаг һәлә һеч бир шей яратмамышыг. Бәс дейин көрәк, биз нәйик — иш үчүн яраян атыг, йохса, яхшы бәсләнмиш, һарын, гызғын вейл-вейл кәзән гысыр мадян? Бах, бу мәһкәмә, бу да бизим һаггымызда һөкм!

Базаралы дилини марчылдатды, башыны тәрпәтди:

— Э, йох, Абай, мән бу оюнда иштирак эдә билмәрәм! Мән һеч бир шей яратмағы вә'д этмәмишәм. Мән нә акынам, нә дә мүғәнни, мәндә олмаян бир шейи мәндән тәләб этмә!

О, буну дейиб мәмнун бир тәбәссүмлә ястыға сөйкәнди. Һамы күлдү.

Лакин бу сөһбәт Биржанда күчлү бир һисс оятды, о, әлини домбрая узадыб нәғмәнин нәгәратыны чалмаға башлады. Абай Биржанын мәһарәтини тә'рифләди вә кәнчләрә деди: «Бахын, о биздән йүксәкдир», о өз фикрини сахта гәбилә шәрәфи һиссиндән узаг бир тәрздә ифадә этди, буна чаваб верирмиш кими Биржан өз мәшһур «Жанбота» маһнысыны охуду.

Һамы бу нәғмәнин тарихини билирди: о, инчиклик нәғмәси иди. Бу, Абайын индичә һаггында данышдығы әсл-нәчабәтли вә адлы-санлы адамлардан бирини ифша эдән маһны иди:

Бизим Карпык Жанботаны коха доғмуш бинадан
Вәзифәйә, шан-шөһрәтә адәт этмиш бу надан.
Онун досту Азнабай да бир әчлафдыр, дейим мән,
Истәйирди домбрамы чәкиб алсын әлимдән.
Истәдийи гәдәр кәлди о мәнә һәдә-һәрбә
Мән акынам. Домбрамы верәрәмми рәгибә!
Эл ичиндә шаллаг, гамчы чәкди мәним белимә...
Лакин акын бу тәһгирдән йолланмады өлүмә, —
Һәгарәтдән чох эфзәлдир тәрк этмәк бу дүняны,
Рүсвайчылыг торпаглара көммәдими Биржаны?
Эй Жанбота, һарда көрдүн белә ганун, әдаләт
Ки, дөймәйә динч адамы эдә билдин чәсарәт?..

Биржан өз дәрди һаггында охуюр, өз наразылығыны данышырды. Санки онун нәғмәсиндә: «Бах, сән бурада мәни тә'рифләйиб көйләрә галдырдын, анчаг көр мәним ләягәтими нечә алчалдырлар» сөзләри сәсләнирди. «Һакимиййәт башында олан әчлафларын гамчысы һәмишә мәним башымын үстүндән асылмышдыр... Сән мәни габил бир адам һесаб эдирсән, бах көр, Биржанын талеи хошдурму?..» Бу ачы бир э'тираф иди.

Абайын мүғәннийә үрәйи янды. Маһны гуртаран кими дәрһал деди:

— О Жанбота да, о Азнабайдыр, нәдир, о да адлы-санлы адамлардыр, тюре, башгаларынын мүгәддәратыны тә'йин эдән дәһшәтли адамдыр... Онларын һакимиййәт һүгугу да, шан-шөһрәти дә вардыр. Халгла истәдикләри кими дә рәфтар эдирләр... Биржан аға исә ялныз бир нәғмә илә Жанботаны да, бүтүн боталары да ерлә ексан эләди. Инди онлар нәинки күчлү дәвә кими, һәтта кичик бир кол кими дә йүксәлә билмәзләр, — дейә Абай газах дилиндә бу бир-биринә охшар «бота» (чаван дәвә) вә бута (балача кол) сөзләри илә ойнады.

Сонра сөзүнү мә'налы вә фикирли бир тәрздә давам этдирәрәк деди:

— Азнабайлар бу күн бүтүн дүнјаја һүрүб дејирләр: «Бизик Ер үзүнүн аллаһы...» Сабаһ исә онларын һеч изи, тозу да галмајачагдыр, мән буна әминәм. Сары-Арка дүзләриндә дә Гаровул, Кереј вә Уак гәбиләләри ичәрисиндә дә нағыл сөјләјәнләр, мүғәнниләр јалныз сәнин адына һөрмәт едирләр, Биржан аға... Јалныз сәнин јаратдыгларын баги галачагдыр.

Дејәсән, кәнчләр Абајын фикрини јахшы баша дүшмәдиләр, лакин јашлылар онун сөзүнә бир сәслә тәрәфдар олдулар. Жиренше достунун сөзүнә гүввәт верди:

— Кәнчләр, сиз өзүнүз бунун рәһнисиниз ки, Биржанын ады әсрдән-әсрә галачагдыр. Сизин һамыныз мүғәнни олмаг арзусундасыныз, ики ај олар ки, Биржандан бир аддым белә узаглашмырсыныз, онун маһныларыны өјрәнирсиниз... Өзүнүз дејин, ондан өјрәндикләринизи унуда биләрсинизми? Нәғмәләр јох олмајачагса, онлары јарадан Биржанын ады да јох олмајачагдыр.

О буну дејиб Әмирин үзүнә бахды:

— Мәсәлән, бу Әмири көтүрәк: онун үчүн Биржандан јүксәк бир мүғәнни ола биләрми?

Һамы Биржандан өјрәндији «Жирма-Бәс» һавасыны јаваш-јаваш домбрада чалан Әмирин үзүнә бахды. Биржан да кәнчин шадлыг сачан чөһрәсинә нәзәр салыб деди:

— О һаваны бир оху, көрүм!

Әмир өзүнү итирмәди, јалныз гарашын јанаглары бир гәдәр ағарды. О, маһнынын кириш һиссәсини инамла башлады. Онун зил тәмиз вә хош сәси варды. О, Биржанын өјрәтдији бүтүн киризләри диггәтлә, мәһарәтлә ифа едирди. Мүғәнни Зилкара тәрәфиндән бу јахынларда бәстәләнмиш «Жирма-Бәс» нәғмәси Биржанын кәлишинәдәк Тобыктыда ешидилмәмишди. Инсаны һәјәчана кәтирән бу зәриф нәғмә гығылчым кими дәрһал кәнчләрин гәлбини јандырды, Әмир бу нәғмәјә вуруларағ сөзләрини дә, һавасыны да өјрәнди. Бу нәғмәдә гыз икидә мурачиәт едиб дејирди:

Достум, мәнә бир үзүк вер, мис дә олса, олсун, нејнәк!
Шахта-боран уғулдасын мәнә бирдир, шаддыр, үрәк!
Ајағлын кәл, хәлвәтчә ал синәнә, охша мәни.
Әлә дүшсән, јахалансан, талеимиз јохмуш, демәк...

Нәғмәнин илк сөзләрини ешидән кими Базаралы башыны галдырды, о, һәтта һејрәтиндән гызарды да. Нәғмә охунуб гуртарандан сонра о бәркдән деди:

— Бах, гыз белә олар, мәним гаракөзлү көзәлим! Каш мән бәдбәхт дә белә бир гыза раст кәлә биләјдим!

Онун сөзләри курултулу күлүш сәсләри илә гаршыланды. Биржан күлүмсүнәрәк, мәзәммәтлә онун үзүнә бахды:

— «Гаш раст кәләйдим» бу нә демәкдир, Базеке? О, гаракөз гыз ки, сәнин янында отурмушдур! Кор олмушсан, нәдир? Бир Балбалая бах, онун нәйи һәмин гыздан әксикдир!

Базаралы тез керийә дөндү.

— Ой, мәним әзизим, доғрудур! — дейә о сәсләнди, гызын үзүнә чәлд, аловлу бир нәзәр салды. Тора бағланмыш йыртычы гуш да яндан кедән пишик баласына белә бахар.

Балбала она янаки отурмушду. Базаралынын сәсини эшитдикдә о, көзүнүн учу илә кәнчә бахды. Биржанын сөзләри ону да утандырды, гызын янагларына инчә бир гызарты чөкдү. О, чидди бир тәрздә гашларыны чатыб күлүмсәди, ағ дишләри, бир анлыға азачыг ачылмыш додагларынын арасындан парылдады вә дәрһал йох олду.

Базаралы ири, гара көзләрин парылтысындан һәмишә дәфэдилмәз бир гүввәт алан бу өтәри бахышы тутду. Өз гафиллийиндән әзаб чәкдийини дәрһал билдирмәк истәйирмиш кими деди:

— Төвбә, төвбә... аллаһ мәни кор эдәр, тфу-тфу, күнаһкарам... — Буну дейиб о, башыны ашағы салды, гызлары, чаван кәлинләри көздән кечирәрәк каһ биринин, каһ да о биринин үзүнә бахды. — Аман аллаһ, бүтүн көзәлләр ки, бурая топланыбмыш!

Биржан Балбаланы утандыран зарафаты бир гәдәр юмшалдараг, Базаралынын сөзүнә гүввәт верди:

— Бах, һамыя яхшы-яхшы бах! Нәғмә дә билирләр, нағыл сөйләмәк дә билирләр, охуянда да адамы биһуш эдирләр... Һөрмәтчил, тәрбийәли, ипәк кими мүлайим, көрүрсүнүзмү мәним әзиз шакирдләрим беләдирләр!

О, гәсдән гызлары белә адландырараг «гызлар» вә я «бачылар» сөзүндән чәкинди ки, өз достлуг һиссини билдирсин. Муғәнни һеч кәсин адыны чәкмәдисә дә, онун сөзләри ачыгдан-ачыға Балбалая, Умитейә, Коримбалая вә Айкәримә аид иди. Одур ки, онларын үзүндә йүнкүл бир гызарты далғаланды. Сәһәрләр ачыг тундукдан алачыға дүшән күнәш ипәк йорғанлары, рәнкбәрәнк пәрдәләри, нахышлы халчалары ал рәнкә бояяраг, парлаг рәнкләрлә чилвәләндийи кими, һамынын таныдығы, адлы-санлы Биржанын тә'рифләдийи кәнч гызларын гәлбләри дә эләчә парылдады. Һәр шей һәрәкәтә кәлди, йүнкүл күлүш сәси, зарафат эшидилди, лакин фәрәһләнән кәнчләр өз тәмкинлийини итирмирдиләр.

Тобыктынын ән сечмә адамлары, кәнчләрин ән яхшы һиссәси, доғрудан да, бурая топланмышды. Ики күн бундан әввәл Абайын хүсуси дә'вәти илә Иркизбай, Торгай, Котибак, Жикитек, һәтта һамыдан узагда олан Бокенши гәбиләләринин гызлары, кәлинләри вә икидләри бурая кәлмишдиләр.

Абайла янашы онун мәрһум гардашынын оғлу чаван Әмир отурмушду. Кудайберды өләндән сонра Абай онун ушагларынын атасы олачағыны вә онлара тәрбийә верәчәйини вә'д етмишди. О өз борчуна үрәклә әмәл эдир вә етимләрин гайғысына өз ушагларынынкындан аз галмырды. Әмирин нәғмәйә башга кәнчләрдән чох һәвәси варды вә әсл мүғәнни олачағы көрүнүрдү. Абай ону севир, әзизләйир вә һеч кәсин ону инчитмәсинә йол вермирди.

Әмир бир нечә досту вә чаван гоһуму Есхожанын гызы көзәл Умитейлә бирликдә бурая кәлмишди. Балбала, Анат тайфасындан олан кәлин рәфигәләрини өзү илә кәтирмишди. Бокеншидән исә Сукирин оғлу Һәкимхоча кәлмишди. О, өз бачысы Коримбаланы да янынча кәтирмишди. Жикитекләрдән Базаралынын кичик гардашы Оралбай да бурада иди.

Инчәсәнәт пәрәстишкары олан бу кәнчләрин өзләри дә әслиндә көзәл мүғәнниләр иди. Биржанла онлар илк дәфә көрүшмүрдүләр.

Ики ай бундан әввәл Абай Биржанын Тобыкты торпағына кәлдийини эшидиб Әмири онун далынча көндәрәрәк тапшырмышды:

— Кет, көр — әкәр, доғрудан да, дейилдийи кими, яхшы мүғәннидирсә, бизим аулумуза дә'вәт эт. Яхшы гаршыла, гонаглыг вер, кәнчләри топла, гой ондан өйрәнсинләр...

Әмир Биржаны Тобыктынын узаг аулларындан бириндә тапмышды, онунла ики күн бир эвдә галыб, өз аулларына дә'вәт этмишди, гонагдан өтрү алачыг гурмаг, ону лайигинчә гаршыламаг үчүн дәрһал аула гайытмышды. Йолда о, Абайын янына кәлиб, Биржана һейран олдуғуну билдирмишди. Абай Биржана әввәлчә Әмирин аулунда көрүш дүзәлтмиш, сонра исә өз янына, йә'ни Кунанбайын бөйүк аулуна дә'вәт этмишди.

Биржан тәкчә Әмири дейил, Абайын өзүнү дә әсир этмишди. Онлар көһнә, сәмими достлар кими чох тез яхынлашмышдылар. Абай Тобыкты кәнчләрини, ән яхшы мүғәнниләри вә домбра чаланлары бир нечә дәфә өз аулунда топлайыб Биржанла таныш этди, мәшһур мүғәннинин әсл ләяғәтини онлара изаһ этди. Кәнчләр Биржанын нәғмәләрини өйрәнир, бир-биринин ардынча ону вә Абайы өз аулларына гонаг чағырырдылар. Беләликлә, Биржан вә Абай Әмирин, Умитейин эвиндә гонаг олмушдулар, Сукирин гызы — көзәл охуян Коримбаланын эвинә кетмишдиләр. Һәр ердә онлары һөрмәт вә иззәтлә гаршыламышдылар. Кери гайыдаркән онлар жикитекләрин янында хейли ләнкийиб Базаралы вә Оралбая да гонаг олмушдулар.

Биржан өз вәтәнинә гайытмаға һазырлашдығы заман Абай вида зияфәти үчүн өз аулунда дөрд ағ алачыг гурмағы эмр

этмишди. Биржан сабаһ йола дүшмәли иди. Кәнчләр Биржаны сон дәфә олараг мүшайиәт эдирдиләр. Буна көрә дә чаван мүғәннииләр ени өйрәндикләри нәғмәләрдән бирини сынаг үчүн охумалы идиләр. Әввәлчә Әмир башлаяраг, «Жирма-Бәс» нәғмәсини охуду.

Базаралынын зарафаты нәтичәсиндә башланан күлүшмә сакитләшән кими Оралбай домбраны көтүрдү ки, Ќоримбаланын маһнысыны мүшайиәт этсин.

Абай Ќоримбаланы яхшы хатырлайырды: лап чаван гыз икән о, Абайла Тогжан арасындакы бөйүк сиррин шаһиди олмушду. Инди бу гыз чох көзәлләшмиш вә варлы аулун әркөйүн бир өвлады олмушду. О, Гаракәсәк гәбиләсиндән бир оғлана нишанланмышды, лакин атасы Сукир вә гардашлары онун тоюну ләнкидирдиләр: Ќоримбала онларын аулунун мәнлийини өзүндә тәчәссүм этдирирди. Ири, гара көзлү, хурмайы, йоғун һөрүклү, бир гәдәр гырмызыя чалан ағ бәнизли, күләр үзлү көзәл өзүнү сәрбәст вә мүстәгил апарырды, лакин онун адына аулуну вә аиләсини ләкәләйә биләчәк һеч бир деди-году япышмырды.

Ќоримбала да Биржандан өйрәндийи вә индийәдәк Тобыктыда мә'лум олмаян бир маһны охуду. Бу, кимин тәрәфиндән гошулдуғу мә'лум олмаян, истәр Биржанын, истәрсә дә башга мүғәнниләрин тез-тез охудуғу «Ќарға» — «Севкили» нәғмәси иди: «Севкилимин гәлбиндә мәним үчүн ер вармы?..» Ќоримбаланын охумасы санки кәнч мүғәнниләрин гәлбини бир-биринә бағлаян гаршылыглы, сәмими вә хош достлуғу бүтүн долғунлуғу илә ифадә эдирди. Биржан вә Абай гызы хүсуси диггәтлә динләйирдиләр.

Ќоримбаладан сонра Оралбайын эһтирраслы нәғмәси йүксәлди. Бу нәғмәнин ады «Гаухартас», йә'ни «Гиймәтли даш» иди:

> Сәнин зәриф еришин тәсәллимдир, эй никар,
> Нә көзәл чинкилдәйир о сырғалар, шолпалар...

Сары сачлы, көзәл икидин кур сәси бу сәтирләрә әлавә бир көзәллик бәхш эдирди. Оралбай элә охуюрду ки, куя һөрүкләриндә күмүш шолпалар сәсләнән көзәл гыз көзләри гаршысында даяныб, өз одлу нәфәси илә ону яндырырды. Һамы онун маһнысына диггәтлә гулаг асыб, көзүнү кәнчин үзүндән чәкмирди.

Биржанын нә дейәчәйини көзләмәдән Ќоримбала Оралбайын үзүнә бахыб күлүмсәди, ағыр биләзикли, үзүкләрлә долу ағ әлини һейрәтлә узадыб деди:

— Бир дә! Һеч олмазса, бир аз да оху!

— Бир дә, бир дә оху! — дейә Биржан чошгун һалда она гошулду.

Енидән маһны сәси йүксәлди, чаван мүғәнни һәйәчан вә эһтирасла охумагда давам этди:

О саһилдә үзүнү көрүб олмушам ашиг,
Гиймәтли сырғаларын, көзәл, гой олсун гайыг.
Миндир, кечир янына! Бачармырсан — бағышла,
Җәннәтдә дә мән сәни тапмарам, дилбәр, эсла!

Бу маһны Оралбайын эһтираслы гәлбиндән гопурду. Җаван пәләнк өзүнү чәкә-чәкә күнәшин алтында узаныб, онун шүаларындан һәзз алдығы кими, икидин кәнч гәлби дә мәһәббәтин һәрарәтиндән мәст олурду. «Севкилисиз шадлыг да мәнә бир шадлыг дейил... Янан үрәкләримиз гой гарышсын, бир олсун...» маһнысынын алову алачыға яйылыб, һамыя тә'сир эдирди. Коримбаланын үзү гыпгырмызы гызармышды. Тәмкинлә күлүмсәйән Айкәрим дә пөртмүшдү. Балбала ал додагларыны азачыг ачараг, ири мирвари кими дишләрини парылдадырды. Умитей парылдаян көзләрини кәнч Әмирин үзүндән чәкә билмирди.

Домбра даирә вурараг, әлдән-әлә кечирди: инди нөвбә Умитейә чатмышды. Ондан чох хаһиш этсинләр дейә гыз наз эләмәди, — о, «Баян-аул» нәғмәсини охумаға башлады. Әмир каһ пәсдән чалыр, каһ да зилә чыхараг, Умитейин сәси илә һәмаһәнк чалырды. Бу заман домбра вә гыз бир варлыг, бир чан олурду.

Енә Баян-аулу думан алды, чән алды,
Шаһин дағда түлкүйә етишмәди, хар олду.
Алачығын далында мәнә дедин «әлвида!»
Өләнәдәк ядымдан чыхмаз о эшг, о севда.

Умитейин нәғмәсиндә инчә вә күчлү һиссләр дуюлурду, онун шүбһәләри, һәлә һаята кечмәмиш үмидләри, кизли кәдәри бу нәғмәдә сәсләнирди. Гыз нәғмәйә өз билдийи кими рәнк верир, һавасыны да, сөзләрини дә өз билдийи кими охуюрду, — маһны да тәзә чыхан айын гөвсү кими, алачығын үстүндә зәриф-зәриф йүксәлирди. Бу нәғмәдә бир көнүл дилә кәлирди.

Умитей чох көзәл, чох гәшәнк кейиниб-кечинмишди. Онун башында хәз шапка, гулагларында гызыл сырға вар иди. Һәмишә ал олан севимли чөһрәси инди азча ағармышды, одур ки, сағ янағындакы гара хал даһа айдын көрүнүрдү.

Алачығы сакитлик бүрүмүшдү. Кими аяг үстә, кими дә отуруб диггәтлә маһныя гулаг асырды. Нәғмәнин сонунда Умитейин сәси элә бир зәрифликлә инчәлирди ки, гыз башыны галдырыб куя дейирди: «Гуртарды». Сонра о һамыя нәзәр салыб, өзү илә бир сырада отуран Айкәримә тәрәф дөндү вә енидән севинчлә күлүмсәди.

— Будур, һамы өз пайыны охуду, инди нөвбә әсл мүғән-

нининдир! — дейә о, зарафатла Айкәримә мүрачиәт этди. — Инди дә сән оху!

Аулун учгарларындан кәлиб, гапынын ағзына топланмыш гадынлар һәрәкәтә кәлдиләр.

— Кәлин, кәлин охуячагдыр... — дейә һәр ердән пычылты эшидилди.

Әмирин домбрасы санки мүғәннини һәвәсә кәтирәрәк, енидән сәсләнирди. Айкәрим утана-утана Умитейин үзүнә бахыб гыпгырмызы гызарды.

— Бурах, әзизим... Лазым дейил... Ери дейил...

— Йох, нөвбәни бурахмаг олмаз, — дейә Абай сөзә гарышды. Һеч олмазса, аул нәғмәнизин башланғычыны оху!

Онун сакит сәсиндә Айкәримин охумасына гулаг асмаг арзусу дуюлурду. Биржан, Базаралы, Балбала вә Умитей дә көзләрини Айкәримин од кими янан үзүнә зилләмишдиләр.

Бу парлаг чөһрә тәравәт сачырды. Мүлайим вә фикирли бахышы адамын гәлбинә нүфуз эдирди. Узунсов, парлаг, ири гара көзләрин әтрафыны хәфиф бир көлкә сармышды; ағбәниз, әсмәр гадынлара тәбиәт надир һалларда белә бир һәдиййә бәхш эдир. Бу көзәллик — кәнчлийин вә сафлығын мүвәггәти бир йол йолдашыдыр ки, заман кечдикчә о да әбәди олараг йох олуб кедир. Көзәл, гара көзләрә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр, лакин онлардан чох азы белә чазибәдар хүсусиййәтә малик олур. Абай Айкәримин көзләринин әтрафындакы бу көлкәчийә тамаша этмәкдән доймамышды, узун-узады һейрәтлә бу көзләрә бахырды. О, һәр дәфә өз-өзүнә белә дейирди: «Бунлар исти ювасындан илк дәфә дүняя көз ачан көрпә гушлара охшайыр».

Айкәрим нәзәрини өз гаршысында отуран Балбаланын үзүнә дикәрәк һәчминә вә охунуш хүсусиййәтинә көрә гейри-ади олан нәғмәнин кириш һиссәсини ифа этмәйә башлады. Биржан охудуғу заман олдуғу кими, Абай енә дә көзләрини севкилисинин үзүндән чәкмәйәрәк хәяла далырды. О, ялныз нәғмәнин илк сөзләрини эшидирди:

Ай-бибай, нәғмәни динләйиб дейилән охай...

Абай һеч бир сөз эшитмирди, санки сөзләр гейб олур, ялныз сәсләр галырды. Бә'зән бу сәсләр инчә зәнкләр кими мәлаһәтлә, яваш-яваш чинкилдәйир, бә'зән дә, һәзин бир хышылтыя чеврилирди... Күнәшин шүалары ичәрисиндә чилвәләнән, парылдаян көнлү мәчһул сәмада, мәчһул йоллара чәзб эдән бу ағ ганадлар киминдир? Аяға галх, буховлары ат, — дейә Абайын гулағына меһрибан пычылты сәси кәлирди, — сәнин гәлбин зәнчирләнмишдир, сәнин сиррин һәлә кәшф эдилмәмишдир... Сиррини ач! Мән сәни чағырырам,

гәлбимин бүтүн гүдрәти илә нәғмәйә чағырырам! Үстүнә чөкмүш ағырлығы ат... О заман нәғмә сәни өз севкилиси кими ағушуна алар, севкилинин нәвазишли бахышы илә үзүнә 'бахар... Ҹүр'әтлә аяға галх, сиррини кизләмә, сусма... Илһам ал, илһам вер! Йүксәк исте'дадынын зәнкинлийини ач көстәр, — о да севимли көзләрин әтрафында кизләнән бу көлкәләр кими кәнҹлик чағында гейб олуб кедәҹәк...»

Айкәрим бүтүн алачыгда отуранларын үзүнә бахырды, лакин Абай һисс эдирди ки, Айкәрим нәғмәсини ялныз онун үчүн охуюр...

Онун сәси кәсилди. Абай көзләрини онун үзүндән чәкмәйәрәк, бир нөв һейрәт ичәрисиндә донуб галмышды, нә үчүн бу ағ, юмру бухаг даһа тәрпәнмир, элә индичә инҹә гәлбини бүрузә верән бу ал додаглар нә үчүн юмулду, көнлү севиндирән вә пар-пар парылдаян бу ағ дишләр нә үчүн кизләнди?..

Айкәрим бир пияла гымыз узадараг Абайы енидән өзүнә кәтирди. Абай юхуда имиш кими онун элини итәләйиб гашларыны чатды. Сонра яваш-яваш деди:

— Һейф, һейф!..

Айкәрим элиндә пияләни утандығындан гыпгырмызы гызарды вә күлүмсүндү. Абай өзүнә кәлди, пияләни тез онун элиндән алды, арвадыны меһрибанчасына гучаглады вә онун чийнинә дүшмүш ипәк яйлығы сығаллады.

Гапынын ағзында даянмыш гадынлар бир сәслә Айкәримә разылыг этдиләр:

— Әзиз кәлинимиз, аллаһ балаларыны сахласын! Аллаһ сәни хошбәхт элäсин!

— Әзизим, аллаһ элäсин ки, бүтүн өмрүнү нәғмәләрлә, шадлыгла, шан-шәрәфлә кечирдәсән! — дейә Ийс гары ағзыны марчылдатды.

Абай она тәрәф дөнүб күлүмсүнәрәк деди:

— Бах, бу яхшы арзудур! «Амин!» де, Айкәрим!

— Амин, нәнә ҹан, — дейә Айкәрим шад бир һалда ҹаваб верди, гарыны янына чағырыб өз эли илә она гымыз ичиртди.

Айкәримин охумасы, көрүнүр, Биржаны да һәйәҹана кәтирмишди. Лакин о, сөзләринин ялтагчасына сәсләнәҹәйиндән эһтият элäйиб Айкәримә тәшәккүр этмәди.

Тәкҹә Жиренше сакит отура билмирди. О өзүнү итирмиш һалда сорушду:

— А мәним ҹаным-ҹийәрим, бу сәс һарадан кәлирди? Буну сән охуюрдун, йохса, ҹәннәт маһнысы иди?..

Онун суалына ҹаваб олараг ҹошгун күлүш сәси эшидилди. Биржан Базаралыя тәрәф дөнәрәк явашҹа она деди:

— Әкәр охумаг истәйирсәнсә, анҹаг Айкәрим кими оху!..

Эв саһибәсинин нәғмәси эйни заманда зияфәтин башланмасына бир ишарә иди. Алачығын янында газанлар гайна-

йырды. Гапы ағзында отурмуш гадынлар ерләриндән галхыб газанлара тәрәф гачдылар. Гонаглар емәйә отурмамышдан габаг бир гәдәр тәзә һава алмаг үчүн дәстә илә алачыгдан чыхмаға башладылар. Айкәрим гымыз габларыны йығышдырмағы әмр этди.

Қалиха гапыдан чыханларын арасы илә өзүнә зорла йол ача-ача алачыға кирди. Абая яхынлашыб яваш̆ча деди:

— Телгара, анан сәни чағырыр...

Абай Әмирә, Оспана вә Айкәримә тәрәф дөнүб:

— Мән, бәлкә, ләнкидим... Мәни көзләмәйин, гонаглара емәк верин, — дейиб алачыгдан чыхды.

2

Бөйүк алачыгда Абай ону көзләйән Улжаны, Айгызы вә Дилданы көрдү.

Абай чохдан көрүрду ки, анасы тез гочалыр. О, әввәлки әзәмәтини һәлә сахласа да, лакин ләчәйин алтындан чыхан сачлар артыг ағармыш, кениш үзү саралмыш, алнындакы гырышыглар дәринләшмиш вә узанмышды. Ағзынын һәр ики тәрәфиндән узанан ики дәрин шырым хүсусилә көзә чарпырды. Абая элә кәлди ки, инди бу гырышлар хүсусилә айдын көрүнүр вә анасынын фикирли, кәдәрли чөһрәсинә сәрт бир ифадә верир. Бүтүн көркәми, союг вә гарадинмәз рәфтары илә дә Улжан санки оғлуна хәбәрдарлыг эдирди: «Сән күнаһкарсан, мән сәни мүгәссир эдәчәйәм». Абай кизли бир һәйәчанла бу иттиһамы мүтичәсинә көзләмәйә башлады.

Лакин Улжан данышмаға башлаян кими о, енидән Улжанын заһири сәртлийи архасында кизләнмиш ади меһрибанлығы һисс этди. Улжан онун үзүнә бахараг, яваш-яваш сөзә башлады:

— Абай чан, әбәс ерә демәмишләр ки, фикирләшмәйә башласан, дәрд әлиндән көз ача билмәзсән, шадлыг этмәйә башласан, фикир вә гайғыдан узаглашарсан... Сән дә беләми эдирсән, оғлум?

Абай сөһбәтин нә һагда кедәчәйини баша дүшдү, лакин анасынын өз сөзүнү ахыра гәдәр дейиб гуртармасыны истәди.

— Һәр шей ола биләр, апа... — дейә о, суалэдичи нәзәрлә анасынын үзүнә бахды.

— Сәнин гоча атан чохдан сәфәрә чыхмышдыр, — анчаг ондан һеч бир сәс-сораг йохдур ки, йохдур. Бизим гәлбимиз һәйәчанла долудур. Бәс сәнин гәлбин?.. Биз сәни нечә баша дүшәк? — дейиб Улжан сусду.

Бу башланғыч Айгызын хошуна кәлмәди, о, сәбрсизликлә сөһбәтә гарышды:

— Бу барәдә биз аналардан башга сәнә ким бир сөз дейә биләр? Бүтүн яйы сән һеч кәслә һесаблашмаг истәмирсәң... Мәкәр инди шәнлик вахтыдыр? — Сәнин фикрин нәдир?

Абай ахыра гәдәр ону динләмәк истәдийини көстәрирмиш кими сусурду. Дилда таб кәтирмәди. О, һисс этди ки, һәр ики гайынана өз тәрәфиндәдир. Буна көрә дә эсәбиликдән гызышараг, гуру бир истеһза илә деди:

— Онун нә фикри ола биләр. Инди онун дүшүнмәк үчүн нә вахты, нә дә ағлы вар... Өзүнә бир сеһрбаз... Ханәндә тапмышдыр!.. Онун хошуна кәлмәк үчүн чанындан да кечмәйә һазырдыр.

Онун көзләриндә кинли көз яшлары парылдады. Улжан кәлинин наразылыгла долу мәзәммәтли сөзләринин гаршысыны алмайыб, енидән данышмаға башлады:

— Мәкәр инди аулда гонаг галан ялныз бу сәриләр вә гызлардыр? Нечә вахтдыр ки, Дилданын анасы биздәдир. Ахы о сәнин дә анандыр, сән исә она һеч фикир дә вермирсән. О, ән әзиз гонағымыздыр... Өзү дә мәнә көрә кәлмәмишдир: ким билир, сабаһ нәләр ола биләр? О сәнә хейир-дуа вермәк истәйир, ола билсин ки, сон дәфә. Сән һеч онун көзүнә дә көрүнмүрсән... Сән бу барәдә һеч фикирләшмәк дә истәмирсән? Көр бир иши нә ерә чыхармысан!

Бирдән Дилда һөнкүртү илә ағлая-ағлая гышгырыб деди:

— Бир сәфилин гызы!.. Мәним гапыма аяғыны гоймаға да лайиг дейил, амма бир бахын, — той яйлығыны һәлә ачмаға мачал тапмамыш, бир көрүн нә оюнлардан чыхыр!.. Кечә-күндүз маһны охуюр, өзүнү мәнә көстәрир. Диләнчинин бирини башымыза чыхарыб...

О, мәзәммәтини дейиб гуртармады. — Абай ағаппаг ағарды, арвадынын сөзүнү сәрт бир тәрздә кәсди:

— Бәсдир, Дилда!.. Бә'зән elә дә олур ки, варлы бир гәбиләдән эйбәчәрләр чыхыр!..

О, чидди бир нәзәрлә Дилданы башдан-аяға сүздү. Баһар вә парлаг күнәшли күн орада — Кәнчләр алачығында иди, бурада исә санки, чүтүн мүждәчиси олан гурғушун кими ағыр, булутлу вә гуру күләкли тутгун бир пайыз варды. О бүтүн мәзәмматләрә бирдән чаваб вермәк истәйирмиш кими сөзүнә давам эдиб деди:

— Биржан мәним гонағымдыр, о акындыр, — бүтүн Тобыктыда һеч бир вахт она бәрабәр бир акын көрүнмәмишдир. Бизим кәнчләримизи она һейран олмаға мәнми мәчбур эдирәм? Онлар өзләри онун янына гачыб кәлирләр. Сән ағыллы бир адам олсайдын, Акылбайы, Абышы, Магашы көндәрәрдин кәлиб она гулаг асардылар...

— Мәним ушагларымын орада һеч бир иши йохдур! — дейә Дилда даһа чошгун бир кинлә гышгырды: — Бирчә о галмышды ки, мәним ушагларым о ифритәнин аяғына кетсинләр!.. Мәним бәдбәхт балаларым!.. Аталы-аналы етим балаларым!..

О буну дейиб бәркдән һөнкүрә-һөнкүрә алачыгдан гачды.

Лакин онун алачыгдан кетмәси дә Абайын өз сөзләрини аналарына дейиб гуртармасына көмәк етмәди. Онлар өз мәзәммәтләрини давам етдирәрәк билдирирдиләр ки, бүтүн гонаглыглар, зияфәтләр Дилданын алачығында олмалыдыр. Айгыз ачыг вә кәскин сурәтдә деди:

— Мәнә нә дәхли вар ки, сән Айкәрими севирсән, гой о, ловғаланмасын! Гой ядында сахласын ки, Байшоры гәбиләсиндән һарая кәлиб чыхмышдыр, кимин шанракынын алтында отурур! Онун нәғмәләри — бизим үчүн һәгарәтдир, гой бир дә охумасын!

Бөйүк алачыг гадаған едирди. Абайын бүтүн гәлби бу зоракылыға гаршы үсян етсә дә, өзү сусурду. Айкәримә охумағы гадаған етмәк бир әдаләтсизлик, бир гәддарлыг иди. Бөйүк алачығын бу гәрары Дилданын иши иди; о, бунунла өз инадкарлығыны, сәртлийини бүтүнлүклә бүрузә верирди. Арвадына гаршы олан бу бөйүк наразылыг Абайын гәлбини әзирди. О, аналарынын дедийинә динмәз-сөйләмәз гулаг асыб онларын янындан чыхды.

Чаванлар алачығына тәрәф дөнмәйә мачал тапмамыш Майбасар Абайы сәсләди. Майбасар әввәлки кими енә дә шән көрүнүрдү, үзү гыпгырмызы иди, ялныз сaггалына дән дүшмүшдү. О, йоғунламыш, худпәсәнд, ловға бир көркәм алмышды, онун бу көркәми көстәрирди ки, Кунанбай сәфәрә чыхандан сонра Бөйүк аулун саһиби Майбасардыр.

Майбасар гардашы оғлуну кәнара чәкиб Бөйүк алачыгдан бир аз аралы отуртду.

— Абай, — дейә о, тәмтәрагла сөзә башлады, — мәни сәнин янына гайынанан вә гонағын көндәрмишдир. О истәйир ки, мәһз сәнинлә мән данышым, баша дүшдүнмү?

Майбасар Абайын үзүнә мә'налы бәр нәзәр салды, о, санки бунунла дедикләринин әһәмиййәтини көзә чарпдырмаг истәйирди. Абай күлүмсәди вә Майбасары ямсылаяраг, өзүнү чәкмәйә башлады. Майбасар һеч бир шей көрмүрмүш кими әввәлки эда илә гаш-габағыны саллайыб деди:

— Сәнин гайынанан хаһиш едир, мән исә садәчә олараг әмр едирәм: нә гәдәр ки, о биздә гонагдыр, сән Дилданын алачығында олачагсан. Айкәрим сәни сеһрләмишдир, нәдир, һей онун дөврәсиндә вурнухурсан? Ики арвад алан тәкчә сән дейилсән, сәнин бабанын да, атанын да бир нечә арвады олмушдур. Буну билмәлисән: икинчи арвад алдын, биринчи ар-

вады да яддан чыхармамалысан. Йохса, икисини дә йола верә билмәзсән, нәдир?

Абай енә дә өзүнү яландан чәкәрәк, бу нәсиһәтләрин сонуну зорла көзләйиб, сонра эйни тәмтәрагла сөзә башлады:

— Майеке! Өмүр кедир, көзәллик сөнүр, сач-саггала дән дүшүр, куя адама хатырладыр ки, — эй, өзүнә кәлмәк вахты дейилми? Анҹаг ара дүзәлдән, элә ара дүзәлдән олараг да галыр...

Абай буну дейиб кинли-кинли күлүмсәди.

Бу истеһза Майбасарын фикрини дәрһал дәйишди. О, эли илә өз янларына вуруб гәһгәһә илә күлдү.

— Ой, кәләкбаз, яман тутдун!.. Мән элә билирдим ки, сән һәр шейи унудубсан, һеч демә, мәнә саташмаг үчүн фүрсәт ахтарырмышсан!

Лакин Абайын кинли ишарәсини зарафата чевирмәклә о, енә дә өз дедийиндән әл чәкмәди:

— Ди яхшы, мән сәни Дилда илә говушдурдумса да, һәр һалда о сәнин гануни арвадындыр. Бәлкә, сән рус китабларыны чох охуюб, өзүн дә рус олубсан? Ахы онларда ики арвадла яшамаг олмаз.

— Нә олсун, буну руслардан гәбул этмәк бир о гәдәр дә пис иш дейил...

— Оһо, көр ағлына нә кәлиб!.. Бәс Дилда вә ушаглары нечә олсун?

— Мән ки, она лазым дейиләм. О, кин вә интигамдан башга бүтүн һиссләри унутмушдур.

— Даян, даян... Йохса, ону тәрк этмәйә һазырлашырсан?

— О мәним ушагларымын анасыдыр. Яхшы ана олса, мәним дә достум олар. Әкәр бу ону гане этмәсә, өзү билсин...

О, сөһбәти сәрт бир тәрздә кәсиб ериндән галхды. Майбасар өзүнү итирди. Абайын сөзләри она гәрибә кәлди. О, ениндән э'тираз этмәйә чалышдыса да, лакин Абай гулаг асмаг истәмәди, сәрт һалда деди:

— Бәсдир, әл чәкин. Бу ялныз мәнә аиддир, башгаларынын ишинә бурнунузу сохмайын, мәним гоһумларым... — Сонра о, Майбасарын көзләмәдийи, тамамилә башга бир шей һаггында данышды.

Абай элә индичә Улжанын янына кедәркән Баймәһәммәдә вә Байсугура раст кәлмишди. Ушаг һөнкүрә-һөнкүрә ағлайырды, Баймәһәммәд она тәсәлли верирди. О, Абайы көрәркән Майбасардан гәзәблә шикайәтләнди. Инди Абай буну Майбасара хатырлатды вә сәрт бир тәрздә деди:

— Мәним дә сизинлә ишим вар. Мән дә бу барәдә сизинлә наразы һалда данышачағам. Сиз мәни ачыгландырмышсы-

ныз: Байсугуру нә үчүн дөйүбсүнүз? Ушағын атасы өлүм һалындадыр, сиз исә...

Абай гәзәбиндән ағаппаг ағарды. Лакин Майбасары утандырмаг чәтин иди. О, кобуд бир тәрздә әлини елләди:

— Сән буну бошла! Ушаға һеч бир шей олмаз... Онсуз да чобанлар йолларындан чыхмышлар, гой өзләрини унутмасынлар!

Абая бу даһа артыг тохунду.

— Онлар нәдән өзләрини унутмалыдырлар? Эһтияч онлары мейит милчәйи кими әзир, — дейә о, гәзәблә сәсләнди. — Һеч кәсин онлара гаһмар чыхмамасындан истифадә эдирсиниз? Бах, мән тәләб эдирәм ки, сиз бизим аулун үзәриндә гамчы галдырмаясыныз! Адамларымызы биринчи дәфә дейил ки, дөйүрсүнүз!

Майбасар э'тираз этмәк истәди, лакин Абай она гулаг асмайыб сөзүнү белә гуртарды:

— Сизин фикринизчә, биз азяшлы етимләр аулуюг, сиз дә бизим үзәримиздә гәйюм? Атам сәфәрдәдир, анчаг биз ушаг дейилик! Бир дә нә чобанлара, нә дә гоншулара диван тутмаға чүр'әт этмәйин! Нәинки дөймәк — һәдәләмәйә дә чүр'әт этмәйин, азяшлы ушаглара исә бармағынызын учу илә дә тохунмайын! Йохса, биз сизинлә далашарыг, Майеке, бәрк далашарыг, о заман мәндән инчимәйин... Сиз бу күн Байсугуру дөйүбсүнүз, элә билирәм ки, мәни гамчыламышсыныз. Баша дүшдүнүзмү?

О буну дейиб гонаглар олан алачыға кетди.

Орада гонаглар йола дүшмәйә һазырлашырдылар. Онларын атлары — һарынламыш түнд йорғалар, гачаған гулунлар, үркәләр алачыгларын арасында бағланмышды, бәзәкли, мүхтәлиф шәкилли йәһәрләр аулдакыларын һамысыны һейрәтә кәтирмишди.

Абай билмирди ки, Майбасар Айкәримин алачығындакы шадлыға сон гоймағы мөһкәм гәт эдәрәк, Абайы Бөйүк алачыға чағыран кими өз адамларыны гонаглардан бә'зиләринин янына көндәрмишди. Мәсәлән, Һәкимхочая белә бир салам етирмишди: «Мирзә аулда йохдур, биз һәйәчан ичәрисиндә яшайырыг, гайғы олан ердә шадлыг ола билмәз. Гой о бу барәдә өзү илә кәтирдийи гонаглара ишарә этсин». О бири тәрәфдән көзәл Умитейин узаг гоһуму олан Айгыз да онун янына адам көндәриб куя гоһумлуг мәсләһәти илә тапшырмышды: «Гой эвләринә кетсин, чалыб-охудуглары бәсдир, атасы Есхоча дарыхыр». Бүтүн бунлар Абайдан кизлин эдилмишди, һәм Майбасар, һәм Айгыз өзләрини элә көстәрдиләр ки, куя Абайын гонагларынын говулмасындан хәбәрләри йохдур. Гонаглар да

евләринә кетмәйә һазырлашараг, өз тәләсик кедишләринин сәбәбини бир-биринә демирдиләр.

Чаванлар видалашмаг үчүн сон гымыз пияләләрини ичдиләр, Биржана вә Абая тәшәккүр эдиб, атларынын янына кетдиләр. Абай, Биржан, Ербол вә Айкәрим гонаглары йола салмаға чыхдылар.

Биринчи олараг Һәкимхоча өз бачысы Коримбала вә достлары илә йола дүшдү, Оралбай да онлара гошулду. Сонра Әмирлә Умитей зарафатчыл Мурзакулун мүшайиәтилә атларыны сүрдүләр. Онларын ауллары Биржанын йолу үстүндә иди. Одур ки, онлар мүғәннини евләринә гонаг чағырдылар. Абай бу дә'вәти бәйәнди — о, истәйирди ки, Тобыкты тайфасы әзиз гонаға бир дә һөрмәт этсин.

Онларын ардынча Балбала өз йолдашлары илә йола дүшмәйә һазырлашды. Базаралы чохдан өз атыны йәһәрләмишди, лакин һансы тәрәфә кедәчәйини билмирди, тәрәддүд эдирди. Балбала Айкәримин көмәйи илә йәһәрин үстүнә галхдыгда Базаралы көзүнү онун үзүндән чәкмәйәрәк бирдән зарафатла сәсләнди:

— Лейлисиндән айры дүшмүш Мәчнуна яшамаг һарамдыр. Һаны мәним атым?

О, йәһәрин үстүнә сычрады вә гәфләтән Балбаланы ауладәк йола салмағы гәт эдәрәк, онунла янашы ат сүрмәйә башлады.

Онлар Кулиншакын «бес каска», йә'ни «беш гочаг» адланан беш оғлундан бири олан Манасын өз далларынча нечә кинли-кинли бахдығыны көрмәдиләр. Манасын ити гулағы икидин чошгун сөзләрини эшитди, о дәрһал Майбасары Айгызын алачығындан чағырараг ачығындан нәфәси тутула-тутула деди:

— Базаралы илә Балбала арасындакы мачәралар һаггында Торгайда чохдан шайиә яйылыб! Бир өзүнүз бахын, — будур, онлар бир ердә кедирләр, айрыла да билмирләр!.. Бизим гәбилә нишанлысыны чәзб этмәк? Бизим гардашымыз оғлу Бесбеспай онун нишанлысыдыр... Онун өзү дә батырдыр, һеч бир кәсин тәһгиринә дөзмәз... О заман ки, сөһбәт гәбилә шәрәфи һаггында кедир, мән дә кәнарда гала билмәрәм! Кауменин бу эйбәчәр төрәмәсиндән мән өзүм дә интигам алмағы бачарарам, — мән ялныз буну истәйирдим ки, сиз һамыныз бу мәсәләни биләсиниз, Майеке!..

Манас гәзәбиндән ағаппаг ағармыш һалда өз гамчысынын дәстәсини бәрк-бәрк сыхды, онун узун бармаглары титрәйирди.

Майбасарын Базаралы илә өз һагг-һесабы вар иди: Нурханымла Базаралынын кечән илки мүнасибәтләрини о һәлә бу яхынларда эшитмишди, лакин Кунанбайын шәрәфини ләкәлә-

мәк истәмәйәрәк, дишләрини гычайыб сусмушду. Манасын сөзләрини эшитдикдә онун көзләри пар-пар парылдады, бурун пәрәләри бөйүдү, гәзәбләнмиш икидә явашҹадан деди:

— Инди һеч бир шей эләмә, кечәни көзлә... Балбаланын гапысы ағзында тәлә гур... Аллаһ өзү сәнә көмәк эдәр, ериндәҹә оғру кими яхалаярсан... Онда да сиз беш гочаг она ибрәт дәрси вермәкдән горхсаныз, ерә кирин, өлүн!.. Һә, баша дүшдүн? О буну дейиб Манасы итәләди: — Кет!

Һәмин ахшам кәнҹләр Кунанбайын аулуну тәрк эдәрәк, сых дәстәләрлә гоншу аулларын янындан ени вә ҹошгун маһнылар охуя-охуя әтрафа дағылышды. Бу, каһ пәрдә-пәрдә пәсә энән, каһ да пәрдә-пәрдә зилә чыхан ойнаг «Жирма-Бәс» маһнысы иди. Бу, һей ахыб кедән гәзәблә долу, мәзәмметлә долу «Жанбота» нәғмәси иди· Бу, сәбрсизлик, гызғын эһтирас тәрәннүм эдән «Жамбас-сыйпар»[1] маһнысы иди. Кениш йолда Биржанын гиймәтли һәдиййәләри кур чайлар кими ахыб кедирди. Онун яйлаға кәтирдийи Сары-Арканынән көзәл нәғмәләри Әмирин вә Оралбайын ҹошгун вә инамлы ифасында ҹанланыр, көзәл Балбаланын, меһрибан Умитейин, назәнин Коримбаланын һәзин, кетдикҹә сөнән, лакин узагларда белә эшидилән нәғмәләриндә үрәк сирләрини ачырды.

Санки бу азад истәк маһнылары дейирди: «Һәят, һәят, мән сәни нә гәдәр севирәм!.. Маһир мүғәнни, ганадларыны ач! Гой фүсункар сәсләрлә долу олан бу ахшам кәнҹ гәлбләр өз кәдәрини дағытсын, гой сәмими гәлбләр ән әзиз арзуларына етишсинләр...» Бу чағырышда нечә бөйүк бир эһтирас дуюлурду: «Сән һарадасан, гой бир сәни тапым, руһум, ҹаным, гаракөз көзәлим!..» Бөйүк гурбанлар вермәйә һазыр олан адам исә дейирди: «Гой бизи тутсунлар, севкилим, мән ачы таледән горхмурам...» Икидин бу сөзләриндә нә күҹлү бир һәрарәт варды: «Көзә көрүнмәйән көзәл, сән ядыма дүшәндә баш алыб ач гурд кими дағлара гачырам...» Бу вә'ддә нә гәдәр сәдагәт варды: «Алачығын далында мәнә дедин, әлвида!.. Өләнәдәк ядымдан чыхмаз, о эшг, о севда...» Нәғмәләрин нәгәратлары — «Мәним һилалым», «гара көзлүм», «көзүмүн ишығы», «мәним тәсәллим», «йохдур сәбри-гәрарым» нәгәратлары да севән үрәкләрин бүтүн гәмини, кәдәрини ифадә эдирди. Элә бил ки, һәятын бүтүн севинҹләри илә видалашан, ҹан верән бир гыз сон нәфәсиндә өз севкилисинә мүраҹиәт эдирди. Бу сөзләрдә вә нәгәратда кәнҹлик атәши ҹошур, каһ Тобыкты яйлағынын үстүндә, каһ о тәрәфдә, каһ да бу тәрәфдә, кетдикҹә кәсифләшән зүлмәт ичәрисиндә шәфәг кими парылдайырды.

Бу ахшам Коримбала вә Оралбай өз сәсләрини сакитләшмиш чөлә яйдылар: нәғмә ашиги олан, лакин өзү охумаға

---

[1] «Жамбас-сыйпар» — гучаглайыб охшайыр.

үрәк этмәйән Һәкимхоча бүтүн йол узуну онлары мәчбур эдирди ки, Биржандан эшитдикләрини охусунлар.

Һәмин ахшам Базаралы Балбаланы аулларына өтүрүркән онун охумасына валеһ олмушду, онун йәһәр үстүндә йырғаланан инчә гамәтиндән көз чәкә билмирди.

Бу ахшам Әмир вә Умитей онлары йола салан атлыларын ортасында бир-бирилә маһны илә элә данышырдылар ки, санки икиликдә сөһбәт эдирдиләр.

Һәмин бу вида ахшамы Айкәрим енидән Чаванлар алачығында Биржан вә Абай үчүн илһамла долу маһнылар охуюрду.

Әввәлчә о, инадла рәдд эдиб, бу күн кифайәт гәдәр охудуғуну сөйләмишди. Бу, ялныз бир бәһанә иди: Абая бу күн Бөйүк алачыгда дейилмиш вә онун язығы кәләрәк Айкәримдән кизләтдийи сөзләр Айкәримә дә дейилмишди.

Кәнчләр йола дүшән кими Айгыз вә Дилда Айкәрими янларына чағырараг, она союг вә кәскин бир тәрздә демишдиләр:

— Абай бизимлә һесаблашмаг истәмир, анчаг сән бизим мәсләһәтләримизи гәбул этмәлисән...

Онлар Айкәримин касыб Байшоры гәбиләсиндән олмасыны башына чахыр, һарадан кәлиб, һарая чыхдығыны үзүнә вурурдулар:

— Ловғаланма! Һәддини бил! Әтрафына нәзәр сал, өзүнү кимә тай тутмаг истәйирсән?

Айкәрим ловғаланмагда, өзүнү чәкмәкдә наһаг ерә мәзәммәт эдилдийини көзләри яшлы динләди, каһ гызарды, каһ ағарды, лакин диниб-данышмады. Онун тәмкинлилийи, тәвазөкарлығы, Абая гаршы мәһәббәтлә долу олан ачыг гәлби өзүнү тәмизә чыхармаға она ихтияр вермирди. О, ялныз Абайын хаһиши илә, һәм дә үрәкдән охуяраг, өзүнүн бүтүн мәһәббәтини, севимли олмаг сәадәтини нәғмәләриндә ифадә эдирди. Айкәрим өз касыб аулларында маһны охуянда һеч кәс она күлдән ағыр бир сөз демәзди. Бурада исә һөкмранлыға адәт этмиш варлылар һәтта онун нәғмәләринә дә һөкм этмәк истәйирдиләр... Айгызын нифрәтлә долу олан сон сөзләри унудулмаз бир тәһгир кими сәсләнирди:

— Биз дөвләтли аулуг. Бәс сән кимсән? Сәнә бизим эвимиздә ялныз кәнизлик ярашар, сән бизим чобанларын, кәнизләрин доғулдуғу ауллардан кәлиб бу адлы-санлы гәбиләйә чыхыбсан! Инди ки беләдир, чызығындан чыхма, өз ерини таны! Башыны чох да дик тутма! Ловғалығын һәддини бил, азғын! Сән бизә тай ола билмәзсән, буну ядында сахла!.. Бир дә сәсин чыхмасын, баша дүшдүн?

Айкәрим онларын янындан ода-алова дүшмүш кими гайытды. Пахыл арвадларын һагсыз, күт зоракылығы, она гаршы

олан нифрәтләри Айкәримин варлығыны әзирди. Инсаны алчалтмаг, горхутмаг истәйән хаин, гәддар адлы-санлы аулун дәһшәтли симасы онун көзү гаршысында дурурду, о, охуя билмирди.

Лакин нә Биржан, нә Абай, нә Оспан, нә дә Ербол онун боюн гачырмасына гулаг асмаг истәмирди. Хүсусән чошгун, әлә-овуча сығмаян Оспан әл чәкмирди. О, митәккәләрин үстүнә йыхылараг билдирирди ки, онун арзуларыны еринә етирмәкдән енкәләринин боюн гачырмасына гулаг асмаға адәт этмәмишдир.

— Айкәрим, һарада көрүнмүшдүр ки, һәлә кәлинлик яйлығыны башындан ачмамыш чаван бир кәлин гоһумларына сөз гайтармаға башласын? Мән сәнин нәйинәм, гайнынам, йохса йох? Мән әмр эдирәм, оху, йохса, пис олар!

Абай вә Биржан күләрәк, Оспанын зарафатына гошулдулар, Айкәрим, истәр-истәмәз разылашмаға мәчбур олду.

Лакин инди о, тәмкинлә, демәк олар ки, горха-горха охуюрду. Һагсыз тәһгир бүтүн ағырлығы илә ону әзирди, гәлби наразылыгдан яраланмышды. Биржан да, Абай да она диггәтлә гулаг асыр, сонра башга нәғмәләр охумасыны тәләб эдир, бу күнләрдә өйрәндийи маһныларын адларыны садыламаға башлайырдылар. Айкәрим охуюрду. Һәгарәт бүтүн ағырлығы илә ону әздикчә, гыз Абая даһа чох сыхылырды. Абайын ону мүдафиә этмәси, она бағлы олмасы, онун маһныларына һейран галмасы Айкәрими кетдикчә севиндирир, әринә олан нәчиб мәһәббәтини артырырды. О, Абайын аловлу мәһәббәтини дуймая билмәзди, Айкәрим онун мәһәббәтини даһа чох һисс этдикчә, маһнысы да сәрбәст сәсләнир, санки гәлбиндәки ағырлыглары бир-бир йох олур, нәғмәләр исә буховлары бир-бир онун үзәриндән атырды.

Айкәримин әввәлки сәрбәст вә кур сәси енә Бөйүк алачыға чатан кими Калиха бура көндәрилди. Аулун бүтүн сиррини билән, һийләкәр вә бачарыглы гары динмәзчә, гаш-габаглы һалда Чаванлар алачығына кирди. О белә күман этмишди ки, Айкәримин сусмасы үчүн онун ичәри кирмәси кифайәтдир. Лакин Айкәрим нәғмәни охуюб гуртарараг, Калиханы һөрмәтлә габаг тәрәфдә отуртду вә Оспанын хаһиши илә енә охумаға башлады.

Калиха һеч биринчи мисралары ахыра гәдәр эшитмәмиш, алтдан-алтдан Айкәрими бәрк чимдиклəди. Лакин маһны кәсилмәди, Айкәрим ериндән тәрпәнмәди, гарынын бу амансыз хәбәрдарлығы онун боғазыны бычаг кими кәсди. О, чошду вә көз яшларыны зорла сахлая-сахлая «Жамбас-сыйпар» маһнысыны ахыра гәдәр охуду. Айкәримин нә көз яшыны, нә дә

һәйәчаныны Қалихадан башга көрүб-билән олмады. Гары сәрт бир тәрздә пычылдайыб деди:

— Бәсдир! Ағзыны юм, кири!..

Айкәрим даһа ени маһны башламады. Инди домбраны Биржан көтүрдү, онун инамла долу, күчлү сәси бу улдузлу кечәдә, яйлаг көйләриндә сүзүрдү.

Бу кечә, маһны тәнтәнәси, маһны һөкмранлығы көзләнилмәдән вәһшичәсинә бир диванла баша чатды. Бу диван Анет гәбиләсиндә тутулмушду, онун гурбаны исә Базаралы олмушду.

Бүтүн йолу о вә Балбала маһны охуя-охуя, үрәкдән сөһбәт эдә-эдә кетдиләр. Гаранлыг говушанда онлар аула чатдылар. Гыз оғландан айрылмаг истәмирди.

— Мәнә гонаг ол, Базеке, — дейә о, һәрарәтлә, инадла хаһиш этди.

Балбаланын атасы өлдүкдән сонра гызын бөйүк гардашы аулун саһиби олмушду. Инди о, сәфәрдә иди. Гызынын далынча алачыға танымадығы бир икидин кирдийини көрән ағбәниз, гырмызы янаг байбишә бир гәдәр өзүнү итирди. О, чай һазырламағы әмр этдикдән сонра гызыны кәнара чәкәрәк, яваша ондан сорушду:

— Нә этдийини билирсәнми, гызым? Ахы торгайлар, адахлынын гоһумлары бу яхынлара көчүрләр... Итләр һүрүшәндә дә орада эшидилир... Десәләр нийә... намә'лум бир адамы эвинә гәбул эдирсән, мән онлара нә чаваб верәрәм?..

Балбала шән бир һалда күлүмсәди:

— Аһ, апа! Сән өзүн мәни кедәри гонаг адландырмырсанмы? Мән тезликлә һәмишәлик олараг торгайларын ичәрисинә кедәчәйәм... Онлара һеч бир шей олмаз, өлмәзләр! Бир өзүн фикирләш: Базекени гонаг этмәкдән мән нечә боюн гачыра биләрдим? Горхма, ону әзиз гонаг кими гәбул элә.

Байбишә гузу кәсмәйи әмр этди. Газанын алты гызышды, алачыг исинди, шәнләнди. Үз-көзү күлән Балбала нәғмә охуюр, гайғысыз һалда зарафат эдирди, Базаралы башыны итирмишди. Чаванлар алачығындан кәлин кәлди, Базаралы охумаға башлады, шән сөһбәт гызышды, зарафат узанды, һеч кәс утаныб сыхылмырды.

Ахшамдан хейли кечмиш көзләнилмәдән Торгай аулундан чыр-чындырлы вә чобан әлалтыларына бәнзәйән ики ениетмә алачыға кирди, — онлар өз кәлишләрини бунунла изаһ этдиләр ки, куя гузуларыны ахтарырлар. Лакин байбишәйә элә кәлди ки, онлары мәшғул эдән гузу дейил, алачыгда отуран гонагдыр: онлар эв саһибәсинин һәрәкәтләрини изләйир, һәр бир кәлмәсини динләйирдиләр. Буну көрән байбишә онлары тез гонаг эдиб йола салмаға чалышды.

Деди-году олмасын дейә, анасы Балбаланы кечәләмәк үчүн кәлинләринин алачығына көндәрди, Базаралыя исә өз янында, Бөйүк алачыгда ер салды.

Кәлән ушаглар сүрүнүн ичәрисиндә долашараг, нәзәри яйындырмаг үчүн чобанлардан онларын сүрүсүнә күндүз башга бир гузунун гошулуб-гошулмадығыны сорушуб, кечә ярысынадәк аулун әтрафында вурнухдулар. Онлар ялныз Балбала гонагла саламатлашыб Бөйүк алачығын тундукуну бағладығы вә ону пусдугларындан шүбһәләнмәдән кәлинләринин отағына кетдикдән сонра чыхыб кетдиләр.

Базаралы ята билмәди. Кечә ярысындан сонра о, алачыгдан чыхды. Ишыг иди, ай һәлә батмамышды, әтрафы сүкут бүрүмүшдү, нә итләрин һүрүшмәси, нә дә кечә гаровулчусунун сәси эшидилмирди. Ағ Бөйүк алачыг яхында көрүнүрдү, онун тундуку өртүлмүшдү, көрүнүр, һамы ятмышды. Базаралы Бөйүк алачыға тәрәф кетди. Бирдән гоншу алачыгдан гара бир көлкә көрүндү. Чох уча бойлу бир адам Базаралынын чийинләриндән япышды, ону бәрк силкәләйиб гәзәблә деди:

— Һара? Итил бурадан...

Базаралы элә биринчи бахышда икиди таныдыса да, лакин өз һәйәчаныны кизләтмәйә чалышды.

— А-а, сәнсән, Манас? — дейә о, сакитчә сорушду.

— Манас вә я Талас[1] — һамысы бир дейилми? Далымча кәл көрүм! — дейә Манас онун сөзүнү кәсди. О явашдан, лакин чох гәзәблә данышырды.

— Эһ, аллаһы севирсән өз йолунла кет, — дейә Базаралы онун әлиндән гуртармаға чалышды.

Лакин Манас әл чәкмәди.

— Икидсәнсә, гызын шәрәфини гору. Истәйирсән ки, Балбала бүтүн яйлагда биабыр олсун? Далымча кәл, йохса, элә бурадача вурһавур саларам!

Базаралы башыны тәрпәдиб кери чәкилмәйә башлады. Лакин онлар алачығын көлкәсинә гәдәм гоян кими колун далындан даһа үч икид ирәли сычрады. Балбаланын адахлысынын кичик гардашы да онларын арасында иди, о да Манас кими, күчлү вә чәлд иди, соил вурушмасында нә Манасдан, нә дә Бесбеспайдан кери галмазды. Онлар Базаралыны аралыға алараг, итәләйә-итәләйә кәнара чәкдиләр. Онлардан бири Базаралынын боз атыны чәкиб кәтирди. Ат йәһәрли һалда төвләдә бағланмышды. Икидләр өз әсирләрини ата отурдуб өзләри дә йәһәрин үстүнә сычрайыб онунла бирликдә Торгай аулларына тәрәф чапдылар. Алачыгдан узаглашан кими Базаралы онлары дилә тутмаға башлады ки, ону бурахсынлар.

---

[1] **Талас** — интигамчы, тәләбкар демәкдир.

— Сиз дә өз кәлининизин шәрәфини горуюн! Һай-күй галдырмайын, онун һаггында күнү сабаһ һәр ерә деди-году яйылар!

Она һеч гулаг асмаг да истәмәдиләр.

Чөлә етишән кими Манас архадан ишарә еләди, икидләр Базаралынын үстүнә атылараг, ону гамчыламаға башладылар. Базаралынын атыны икидләрдән бири тутмушду о, атын йүйәнини бәрк-бәрк өз әлинә доламышды. Базаралыны бәрк әзишдирдиләр. Интигамы баша чатдырмаг үчүн икидләр онун чапаныны союндуруб атыны да апардылар.

Сәһәр тездән Майбасар Абайы Айгызын алачығына чағырды. Абай кәлдийи заман Базаралы, Ербол, Айгыз вә Нурханым орада отурмушдулар. Һәлә гапынын ағзында икән Абай Базаралынын дөйүлдүйүнү Оспандан ешитмишди. Бу ени хәбәр ону һейрәтә кәтирмишди.

Базаралынын сағ янағы гамчы зәрбәсиндән ганчыл олмушду. Көзәл вә худпәсәнд достуну бу чүр мискин һалда, һәгир һалда көрмәк Абая чох ағыр кәлди. О, Базаралынын һалына янды.

Анчаг Майбасар тамамилә башга бир әһвал-руһиййәдә иди. О севинир, сәсиндә кизләмәк мүмкүн олмаян бир шадлыг дуюлурду. О, Базаралыдан дөйүлмәсинин тәфсилатыны кинлә сорушур вә һәтта «Бәс нечә дөйдүләр? Нә илә дөйдүләр? Чохму дөйдүләр?» дейә суал вермәкдән дә утанмырды. Базаралынын солғун үзү ачығындан титрәйирди. О, гыса чаваб вермәклә чох яхшы баша дүшүрдү ки, Майбасар өзүнү яландан она рәғбәт бәсләйән кими көстәрир, әслиндә исә һамынын гаршысында, хүсусән Нурханымын гаршысында ону рүсвай етмәйә чалышыр.

Майбасар гыйылмыш көзү илә икидин үзүнә тәрс-тәрс бахараг, нифрәтлә күлүмсәди вә ачыгчасына бир кинлә сорушду:

— Сәнин үзүнә дә гамчы чәкибләр, Базым? Бу торгайлар гудурублар, нәдир? Нә һаясыз сәрчәләрмиш, бир көр кимин башына гонмушлар![1]

Әзкин вә тәмкинли Базаралы бирдән гызышыб көзләрини парылдатды:

— Олмая торгайларын сәрчәдән дөнүб шаһин олмасы сәнин үчүн ени бир хәбәрдир? Онун һаясызлашмасына көмәк едән сән өзүн дейилсәнми? Илк дәфә ону өз далына гондуран сән дейилдинми? Әлбәттә, шаһин әввәлчә сәнин далыны димдикләди, сонра да мәним башыма гонду!

Базаралы өз рәгибиндән интигам алдыгдан сонра кинлә күлдү. Һамы она гошулуб күлдү: һәр кәс бир нечә ил бундан

[1] Торгай — гәбилә адыдыр, сәрчә демәкдир.

әввәл Майбасарын һәмин «бес каска», йә’ни Манас вә онун гардашлары тәрәфиндән биабырчасына нечә дөйүлдүйүнү хатырлады. Майбасар тамамилә өзүнү итирәрәк, ялныз өз-өзүнә донгулданды:

— Ах, мәл’ун, дилин янсын...

Достунун һазырчаваблығындан разы галмыш Абай Базаралыя тәрәфдар чыхыб күлә-күлә деди:

— Афәрин, Базеке! — О, ити дилинлә сәни нәинки гамчы илә, һеч күллә илә дә йыхмаг олмаз!

Бүтүн аул бу һадисәни гонаглардан, хүсусән Биржандан кизләтмәйә чалышды. Буна көрә Абай элә орадача Базаралыя йәһәрли бир ат вериб эвинә йола салды.

Һәмин күн наһардан сонра Биржан Бөйүк аулу тәрк этди. Йола дүшмәйә һазырлашдығы заман Улжан ону янына чағырды. О, өз әли илә Биржаны гонаг эләди, она хейир-дуа верди, яхшы йол арзу этди вә аулдан «Тогыз», йә’ни доггуз гиймәтли һәдиййә алмасыны хаһиш этди. Бу һәдиййәләри Айгыз вә Нурханым дәрһал кәтирдиләр. Өз тәрәфиндән исә о, Биржана «тай-туяк», йә’ни дайча налы ириликдә бир күмүш парчасы бағышлады. Биржанын йолдашлары палтарлыг ипәк вә мәхмәр алдылар.

Улжан деди:

— Мәним аулумда сән өз сәнәтинин бәһрәси илә бөйүк вә кичик гоһумларымы фейзяб этдин. Бүтүн йолларын уғурлу, өзүн хошбәхт оласан. Сәнин мәһарәтин, сәнин сәнәтин һәмишә шөһрәт тапсын, мәним көзүмүн ишығы! Бу, сәнин бөйүк бачыларынын вә енкәләринин садәчә тәшәккүрүдүр, — видалашаркән ону гәбул элә, биздән наразы кетмә.

— Меһрибан ана, аллаһ сизә оғулларынызы вә гызларынызы хошбәхт көрмәк сәадәти нәсиб этсин! Һарада олсам да, аулунузда мәнә көстәрилән һөрмәт вә гайғыны һеч бир вахт унутмаячағам...

Биржан буну дейиб, икиәлли һөрмәтлә Улжанын вә Айгызын әлләрини сыхды.

Абай өзү, күрән бир йорға аты Биржанын янына чәкиб кәтирди. Онун йолдашларынын һәрәсинә исә ади бир ат бағышлады.

Биржан Әмирин ону гонаг чағырдығыны хатырлайыб онлара кетмәйи гәрара алды. Умитей вә Әмир Абайдан өзү илә бәрабәр һөкмән чаван кәлини дә кәтирмәйи тә’кидлә хаһиш этмишдиләр. Айкәрим утаныб боюн гачырырды, лакин Абай исрар этди, онлар Ерболу да өзләри илә көтүрәрәк, Биржана гошулдулар.

Һәмин ахшам онлар Кунанбайын бөйүк арвады Кункенин

аулуна чатдылар. Кункенин нәвәси Әмир бурада яшайырды. О, гонаглар үчүн айрыча алачыг гурду.

Бүтүн кечә енидән домбра чинкилдәди, нәғмә сәсләнди. Ахшам гонаглығындан сонра Биржан вә Абай, һәмишә олдуғу кими, сөһбәтә башладылар. Онларын сөһбәти сүбһ ачыланадәк давам этди.

Абай һәмишә белә һесаб эдирди ки, нәғмә инсанын ярада билдийи ән йүксәк, ән көзәл бир не'мәтдир. Бу фикир ону һәйәчанландырырды. Бир дәфә яйда о, Биржана гулаг асыркән бу фикри ашағыдакы сөзләрлә башланан шеирлә ифадә этмишди:

Маһны мүттәфигдир сөзлә әзәлдән,
О, әсир этмишдир сәркеш гәлбими.
Мин фикир ярадыр о чошгун сәсләр,
Сән ону баша дүш, сев мәним кими!

Инди о, һәмин ше'ри Биржана охуду. Биржан Абайдакы фикир дәринлийинә, ағыл кәскинлийинә әввәлләр дә һейран галырды, лакин бу шеир достунун руһи зәнкинлийини, шаирлик исте'дадыны енидән муғәннинин гаршысында тәрәннүм этди.

— Абай чан, — дейә о сәсләнди, — дейирсән ки, мәним маһныларым сәндә яхшы һиссләр доғурмушдур. Анчаг сәнин өзүн биз акынларын охуюб гиймәтләндирмәдийимиз хәзинәни бизә ачыб көстәрдин. Инди мәним йолуму сән өмрүмүн ахырынадәк ишыгландырмышсан.

— Бизим чәһдләримиз эйнидир, — дейә Абай э'тираз этди.

— Бу чәһдләрдә бә'зиләри чох шейә, бә'зиләри исә аз шейә наил олурлар, — дейә Биржан чаваб верди. — Лакин видалашаркән сәнә ялныз бир шей демәлийәм: мән өз нәғмәмин вә сөзләримин бүтүн бөйүк күчүнү илк дәфә, ялныз сәнин сайәндә баша дүшдүм. Сән дейирсән ки, мән сәнә чох шей вердим. Мән дә истәрдим ки, сән, сән өзүн мәнә нә гәдәр шей вердийини биләсән, видалашаркән сән мәнә нәләр бағышламадын!

Яйда Биржан Абая Орта Ордадан — Аргын, Найман, Керей вә Уак гәбиләсиндән олан адлы-санлы натигләр, бәйләр, мәшһур муғәнниләр вә мүдрик акынлар һаггында тез-тез нағыл эдәрди. Инди Абай онлары вә онларын бөйүк мирасыны хатырлайыб деди:

— Биржан ага, нә гәдәр ки, чанымызда чан вар, сәнәтә гуллуг этмәлийик, ялныз о сәнәтә ки, һәгигәтпәрәстдир, йүксәкдир, халгы ирәлийә доғру чағырыр. Эһтимал ки, биз өзүмүзү тәнһалыға мәһкум эдәчәйик, биз аз олачағыг. Лакин унутмамалыйыг ки, хейирлә шәр арасында һәмишә мүбаризә кетмишдир.

Илһама кәлмиш ики гәлб бир-бирини баша дүшдү. Мәкәр Биржан өз нәғмәләриндә Жанботанын, Азнабайын азғынлығы илә, шәрр ишләри илә мүбаризә апармырды?

Гонаглар чох кеч ятдылар. Онлар ояндыглары заман, демәк олар ки, күнорта иди. Гонаглар ләнкимәк истәмәдиләр, чайдан сонра дәрһал йола һазырлашдылар.

Атлар чохдан йәһәрләнмишди. Биржанын бүтүн достлары, Абай башда олмагла, сэриләри йола салмаға чыхдылар. Биржан ата минәркән мүлайим бир сәслә кәнч акынлара мүрачиәтлә деди:

— Мәнә «Жирма-бәс» нәғмәсини охуюн! Әмир, сән башла, Умитейлә Айкәрим сәнә сәс верәрләр. Гой бу нәғмә бизим видалашмағымыз олсун, мәним меһрибан, кичик гардашларым!

Бу хаһиш гейри-ади бир әзмлә сәсләнди. Бу, һәгиги сэринин хаһиши, акынын сон саламы иди. Абай онун сөзләрини белә дә баша дүшдү.

Кәнчләрдән чох хаһиш этмәк лазым кәлмәди. Һәр үчү дәрһал охумаға башлады. Йәһәрин үстүндә отурмуш Биржан арабир көзләрини мәмнунийййәтлә гыйыб күчлә һисс олуначаг бир тәрздә күлүмсәйәрәк гулаг асырды. О, бирдән элинин сүр'этли һәрәкәти илә кәнчләри даяндырды. Тәпәси яшыл мәхмәрли хәз папағыны пейсәринә доғру чәкәрәк, атын үстүндән кәнчләрә тәрәф әйилиб охумаға башлады. Бу, индийәдәк һеч кәсә мә'лум олмаян бир нәғмә иди, лакин онун нәгәраты һәр шейи изаһ эдирди:

Әлвида, эй меһрибан, чаван достлар,
Сизинлә бир ердә чаванлашдым мән.
Йолуму көзләйир узаг бир дияр
Кедәрәм, кәнчлик дә чыхар әлимдән...

Бу сөзләри дейәркән онун сәси титрәди, үзү дәйишилди, о, атыны тәрпәтди.

Абай вә достлары тәәччүбдән донуб галмышдылар. Мүғәнни орада галанлара һәср этдийи нәғмәни охуя-охуя көздән итирди. Абай биринчи олараг баша дүшдү:

— Биржанын ени нәғмәсидир!.. О бурада, индичә яранды... Бу, бизимлә онун видалашмасыдыр... Бу, мүғәннинин әсл, гәфләтән алдығы илһамдыр! — О буну дейиб гулаг асмагда давам этди.

Әмир ата тәрәф йүйүрәрәк гышгырды:

— Өзүмү она чатдырыб өйрәнәчәйәм! — Мәкәр бу маһныны итирмәк олар?

Әмир йолчуларын далынча чапды, онлара чатыб бир ердә кетмәйә башлады.

Биржан нәғмәсини охумагда давам эдирди. Онун сәси интиһасыз чөлләрә дүшмүшдү. Абай өз достлары илә бирликдә даяныб гулаг асырды. Маһны сәси кәсилмирди, нәгәрат енидән онлара кәлиб чатырды:

Йолуму көзләйир узаг бир дияр
Кедәрәм, кәнчлик дә чыхар әлимдән...

Йолчулар узаглашырдылар. Будур, онлар тәпәнин үстүнә галхдылар, Биржанын нәғмәси исә, һәлә дә ону йола саланлара кәлиб чатырды.

— Онларла бизим арамызда ән азы бир гузу-гош[1] гәдәр мәсафә вар, анчаг нәғмәнин сәси һәлә дә эшидилир! — дейә Ербол фәрәһлә сәсләнди. — Бах, сәс буна дейәрләр!

Бир дәгигә дә кечди, йолчулар тәпәнин далында маһны охуя-охуя көздән итдиләр. Әмир ямачда онларла видалашыб, атыны кери дөндәрди. Абай алачығын янында даяныб достлары илә бирликдә онун гайытмасыны көзләйирди.

Әмир маһныны әзбәрләмишди. Яхынлашаркән нәгәраты охумаға башлады:

Әлвида, эй меһрибан, чаван достлар,
Сизинлә бир ердә чаванлашдым мән...

— Бәс бу нәғмәйә Биржан нә ад верди, — дейә Умитей сорушду.

Әмир чашыб галды:

— Вай сәнин! Көр һа, һеч ағлыма кәлмәди ки, сорушум!

— Ербол индичә она ад гойду, — дейә Абай алачыға тәрәф йолланды. — О дейир ки, нәғмә гузу-гош мәнзилиндән эшидилир. Чәтин ки, Биржан бу нәғмәйә һәләлик ад вермиш олсун, мадамки еләдир, гой онун ады олсун «Гузу-гош»!

Алачығын янында байбишә Кунке бөйүк бир нахышлы әсая сөйкәнә-сөйкәнә онлара яхынлашды. Кәнчләрин һамысы чеврилиб һөрмәт вә иззәтлә она салам верди. Айкәрим исә ону, адәтән кәлинин гайынанасыны гаршыладығы кими тә'зимлә башыны ашағы әймәклә гаршылады. Лакин Кунке кәнчләрин саламына чаваб вермәдән, Абая мүрачиәт этди:

— Абай, көзүмүн ишығы, сән нә эләйирсән? Нечә нүмунә олурсан? Сән бир дәфә дә олса көрмүшсәнми ки, бизим гонағы аул белә һөрмәтлә йола салсын?.. Кими белә учалара галдырырсан, кими биздән йүксәк тутурсан? Әмир кими елбейин бир ушаг белә һәрәкәт этсәйди, енә дәрд яры иди, бәс сән... Мән сәндән нәләр көзләйирдим, көзүмүн ишығы!

---

[1] Гузу-гош (һәрфән, гузу мәнзили) — чөлдә мәсафә өлчүсү 5—6 километр.

Абай һирсиндән чошду, лакин өзүнү тез әлә алды.

— Апа, сиз истәйирсиниз ки, аулу мәзар сукуту бүрүсүн? Сиз әминсиниз ки, али әдәб-эркан бундан ибарәтдир. Бәли, белә бир әдәбә чатмаг чох асандыр. Ону һәр ердә тапа биләрсән, белә нәғмәләри исә — һеч ердә! — дейә о күлүмсәйиб кәнчләрә тәрәф дөндү.

Ербол вә Әмир күлүшләрини күчлә сахлайыб, онун далынча тәкрар дедиләр:

— Әдәб-эрканы һәр ердә тапмаг олар, нәғмәни исә һеч ердә...

Кунке гәзәбләнди, өзүндән чыхды. О, Абая нифрәтлә нәзәр салараг, тез үзүнү дөндәриб өз алачығына кетди. Инди Әмир дә өз күлүшүнү сахлая билмәди:

— Бах, бу, яман чаваб олду, Абай аға!.. Сән ону бирәлли чийнин үстүндән архая атдын!

Айкәрим вә Умитей өзләрини сахлая билмәйәрәк һырылдадылар, сонра да утанараг Кәнчләр алачығынын далына гачдылар. Әлә-овуча сығмаян дәчәл Оспан исә нәнәсинин далынча баха-баха деди:

— Көз верир, ишыг вермир, Әмир охудуса, демәли, о да диндән чыхмышдыр?

Буну дейәрәк о, енидән гәһгәһә чәкиб күлдү.

3

Биржан кетдикдән бир мүддәт сонра бүтүн Тобыктыны көзләнилмәз бир әдавәт һәйәчана кәтирди.

Яйын ахырлары иди, яздан бәри чийин-чийинә бир ердән дикәр ерә көчән дост гәбиләләрин аулллары яйлаглардан дағ әтәкләринә енәрәк, һәрә бир яна дағылышмаға башламышды. Бу заман гоншу гәбиләләрдәки ат оғрулары кечә басгынларыны артырырдылар. Элә бир күн олмурду ки, аулллардан «Апардылар!.. Басгын этдиләр!..» — дейә һәйәчанлы сәсләр эшидилмәсин. Тәшвишлә долу белә кечәләрдә эһтиятлы тәсәррүфат саһибләри ат илхыларыны даяндыглары ерләрдән узаға бурахмырлар, икидләр атдан дүшмәйәрәк, айғырлары горуюрлар.

Карашанын оғлу, чәлд вә чүр'әтли икидләрдән бири олан Әбилгазы да кечә вахты жикитекләрин илхыларыны гоншу Гаршыгала отлағына сүрән илхычыларын көмәйинә кетмишди. Оралбай да бу дәстәдә иди. Лакин о, атасы Кауменин онсуз да аз олан атыны горумаг үчүн дейил, садәчә фикрини дағытмаг, ағыр дүшүнчәләрдән хилас олмаг үчүн кечә горугчуларына гошулмушду.

Әбилгазы һарын, гывраг бир ат миниб тоз ағачындан гайрылмыш соилини йәһәрин үстүндә көндәләнинә тутмушду.

О, назик боз чапанынын яхасыны ачмышды, парлаг ай онун энли дөшүнү өртән ағ көйнәйини ишыгландырырды. О, башындакы тымакынын гулаглығыны галдырараг, арабир яғ-йөрәсинә түпүрүр, яхында һәрәкәт эдән илхыя баха-баха Оралбая гулаг асырды.

Оралбай аулдан чыхаркән һарая вә нә үчүн кетдийини билмирди. Әслиндә о, бир ердә гәрар тута билмирди. Узун, юхусуз кечәләр, фәрәһсиз күнләр, көнлүнә сығмаян изтираблар ону говуб бурая кәтирмишди. Мүшкүл шүбһәләр икидә аман вермирди, о һей вурнухурду, арыглайыб бир дәри, бир сүмүк олмушду.

Онун арзусу ахан улдузлар кими бир анда парылдайыб сөнмүшдү. Бәли, онун әмәлләри сөнмүшдү... Коримбаланын гәлби о бәхтияр кечәдә амансыз бир алов кими чошуб ону яндырмышды, лакин бу бәхтиярлыг бирчә кечәлик имиш! Сабаһ о, Коримбаланы һәмишәлик итирмәли иди. Ахы Гаракәсәк гәбиләсиндән олан адахлысы Коримбаланын далынча кәләчәкди. Демәли, онун нәсиби ялныз өз тәсәллисиз гәмләри илә баш-баша галмаг, севкилиси илә видалашмаг иди. Көрәсән, дүняда һичрана мане ола биләчәк бир гүввә вармы? Үмид вармы?.. Каш о, севкилиси илә бир ердә олайды, бундан башга онун һеч бир арзусу еринә етмәйәйди, ялныз вә ялныз бу арзусу чичәкләнәйди... Ялныз Коримбала онун олайды... Гой онун йолуну әчәл кәссин, о, өлмәйә һазырдыр. Ялныз онун инчә белини гучагласайды, онун узун, ипәк кими гумрал сачларыны бойнуна доласайды, бүтүн дүня алышыб янса да, бүтүн аләм учуб дағылса да, о, ериндән дә тәрпәнмәзди...

Оралбай Әбилгазыя элә буну нағыл эдирди. Әбилгазы исә динмәз-сөйләмәз гулаг асырды, анчаг элә бир лагейдлийә гапылмышды ки, санки сөһбәтдә иштирак этмирди.

Әбилгазы халг ичиндә даш кими мөһкәмлийи, көһнә палыд ағачы кими сарсылмазлығы илә шөһрәт тапмышды. Нә гәдәр ки, Оралбай данышырды, Әбилгазы нә динир, нә пис, нә яхшы дейир, нә дә она рәғбәт көстәрирди. Кәнч сөзүнү гуртарыб сусан кими о, гысача деди:

— Бүтүн бу дедикләрин өзүн һаггындадыр, бәс гыз? О да сәнин кими янырмы?

— О деди ки, һәятыны мәнә вермәйә һазырдыр...

— Әкәр беләдирсә, — даш да удмалы олсан, һәрәкәтә кәлмәлисән! — дейә Әбилгазы онун сөзүнү кәсди.

Оралбай өз дәрдини һәлә һеч кәсә ачыб данышмамышды. О һәтта өз бөйүк гардашы Базаралыя да бир сөз демәмишди. Әбилгазынын гәт'и тәгдири вә заһирән она кәмәк чыхмасы икиди севиндирди. Лакин о, Базаралы тәрәфдән нараһат иди.

— Бәс Базекен нә дейәр?.. Бу мәсәләйә о нечә бахар?

Əбилгазы күлүмсәди:

— О? Баша дүшәр... Һәлә сәнә көмәк дә эдәр, һеч бир шейдән горхмаз... Өз ишиндә ол! Тәк Базаралы дейил, бүтүн икидләр сәнә тәрәфдар чыхарлар!

Оралбай чошду, онун аты гамчы зәрбәси алтында ойнады. Икидләр Гаршыгала отлағынын гаршысындакы тәпәйә галхдылар, даяныб ай ишығы дүшмүш дәрәйә бахдылар. Кечә сакитлик иди. Оралбай бу сакитлик ичәрисиндә узагдан кәлән маһны сәсини эшидә билирди; каһ чох чәтинликлә эшидилән, каһ да кәсилән маһны сәси Гаршыгала тәрәфдән кәлирди.

Бу маһны сәси Оралбайы ериндән тәрпәнмәйә гоймады. Маһнынын айры-айры парчалары эшидилсә дә, о енә бу парчаларда гәрарсыз бир көнүл чағырышы эшидирди: санки маһны ону ахтарыб сәсләнирди: «Бәс сән һарадасан?..»

— Коримбала!.. О мәни чағырыр! — дейә Оралбай өзүндән хәбәрсиз һалда сәсләнди. — Бу одур: маһны сәси Гаршыгаладан кәлир, Коримбаланын аулу орададыр!..

Əбилгазы да гулаг асды.

— Доғрудур... Сукирин аулунда охуюрлар... Ай языг, будур сәнин арзун еринә етир!.. — дейә Əбилгазы Оралбайы гызышдырды.

Əбилгазы динч вә сакит һәята дөзмүрдү, һарада олурса олсун, һәр бир давая атылыб өз гочаглығыны көстәрмәйи о һәмишә һәр шейдән үстүн тутурду. Оралбайы онсуз да яхыб яндыран алову гызышдырмаг онун үчүн бир әйләнчә иди, бу алов гызышыб янғына чевриләрсә, даһа яхшы: сүр'әтлә гачан ат вар, сәдагәтли соил вар, бәс нәйә көрә Оралбайын хатири үчүн ону ишә салмаясан?.. Сәбрсиз бир севкили үчүн ондан даһа яхшы көмәкчи, даһа яхшы мәсләһәтчи тапмаг олмазды. Одур ки, Оралбай өз һәйәчаныны даһа кизләдә билмәди.

— Əбилгазы аға, әкәр зарафат этмирсинизсә, бир ердә кедәк! Билмирәм, ахыры хейирдир, я шәрдир, анчаг о мәни чағырыр! Кери чәкилмәкдәнсә, ерә кирмәк даһа яхшыдыр.

— Нә олсун — кедәк!

— Кедәк!

Онлар атларыны гамчыладылар. Атлар дөрднала ямачла көтүрүлдү.

Оралбай нә этмәк ниййәтиндә олдуғуну өзү дә билмирди. Көрүш үмиди ону гасырға кими ирәли апарырды. Онун гүссә чәкмиш үрәйинә элә кәлирди ки, охуян Коримбаладыр, һеч бир шей билмәсә дә о, әмин иди ки, бу онун сәсидир. О, Коримбалая тәрәф чапырды, о санки Коримбаланын нәғмә охуянда тәрпәнән ағ бухағыны да көрүрдү. Белә бир көрүшә

чүр'әт этмәк үчүн узун күнләр лазым иди, лакин нәғмә сәсләнир, илдырым кими яндырырды, кәнчин дә үрәйи чошурду.

Сүд кими ағ думана бүрүнмүш Гаршыгала аулу онларын гаршысында кениш ачылды, узагдан бура юхуламагда олан сиррләр сәлтәнәтинә бәнзәйирди. От басмыш дәрә вә шәффаф чай ағымтыл түстүйә, ай ишығына гәрг олмушду, алачыгларын күмбәзләри бу ишыг дәнизиндә парылдайырды. Бура азы он аул дүшмүшдү, онларын чоху юхуя кетмишди, чыраглар сөндүрүлмүш, тундуклар салынмышды. Узагдан кәзәтчиләрин юхулу сәси вә итләрин тәнбәл-тәнбәл һүрүшмәләри эшидилирди.

Икидләр чапараг яхынлашдылар. Инди айдын олурду ки, гадын охуюр. Сукирин Бөйүк аулу адәтән ортада олмалы иди, одур ки, икидләр о тәрәфә йөнәлдиләр, — онлара элә кәлирди ки, нәғмә сәси дә мәһз орадан кәлир. Анчаг онлар алачыға чатдыгда баша дүшдүләр ки, маһны гоншу аулда охунур.

Оралбай бундан өзүнү итирмәди: диггәтлә гулаг асмагда давам эдәрәк о, гәт'и сурәтдә инанды ки, охуян Қоримбаладыр. Буна көрә дә атыны кери дөндәрди. О, аллаһа ялныз шүкүр эдә биләрди ки, бу нәғмә чохлу аулларын даяндығы бир яйлагда ону азмаға гоймамышды. О, Қоримбалая да миннәтдарлыг эдирди: Қоримбаланын нәғмәси онлара бир-бирини тапмаға көмәк эләмишди.

Кечикмиш гонаглар аулун итләрини аяға галдырдылар. Икидләри гарышыг ит һүрүшмәси гаршылады. Итләр элә бәркдән һүрүшүрдү ки, санки нәғмәнин сәсини батырмаг истәйирдиләр, лакин Оралбай бу һай-күй ичәрисиндән дә нәғмәни эшидирди: Қоримбала «Жирма-бәс» маһнысыны охуюрду. Итләрин боғунуг улашмасы көзәл гызын сәсини батыра билмирди. Бу сәс даһа да учалырды. Онларын севкиси дә буну сөндүрмәйә чалышанларын кин вә нифрәтинә беләчә галиб кәлмәмишдирми?

Қоримбала, доғрудан да, бурада иди: о вә гардашы Һәкимхочанын арвады Қапа гоншу аулдакы кәлинләрдән биринин басдангысына дә'вәт олунмушдулар. Кәнчләр елләнчәк гуруб Қоримбаланы отурдараг, охумасыны хаһиш этмишдиләр, һамы билирди ки, о, эвдә ахырынчы күнләрини кечирир. Рәфигәләри вә чаван кәлинләр она хүсусилә рәғбәт бәсләйәрәк, фикирләширдиләр ки: «Қоримбала да әрә кедир. Ону да бизим әлимиздән алыб яд бир адам апарачагдыр...» Кәнч Қапа өзү елләнчәйи елләндирир вә гызын гәмкин нәғмәсинә гулаг асараг, көз яшларыны оғрун-оғрун силирди.

Оралбай өз йолдашыны габаглаяраг бирбаш елләнчәкләрин янына кәлди. Қоримбала нәғмәсини кәсди. Икид гәф-

ләтән кәлиб чыхмышды. О, думандан вә ај шүаларындан тохунмуш бир көлкә кими, бој-бухунлу бир хәјал кими ағ атын үстүндә пејда олмушду ки, ај ишығы онун соилини парылдадырды. О, элә бил, дәрәнин үстүндән сачан вә ајдын олмајан ағ бир ишыг ичәрисиндән маһны чағырышы илә кәлмиш бир хәјал иди.

Оралбај тәшвишлә ајагларыны ерә дөјән атын үстүндән сычрајараг, тәләсик Қоримбалаја јахынлашды. Сөз демәк лазым дејилди: севкилиләрин гәлби, руһу, бүтүн һәрәкәти, бүтүн бахышы јалныз буну тәкрар эдирди: «Мән кәлдим! — Мән көзләдијимә чатдым!»

Қоримбала һамынын она бахдығыны унудараг, икидин әлиндән јапышды, бармагларыны бәрк-бәрк сыхды вә өзү илә бәрабәр елләнчәјә тәрәф чәкиб апарды. Кәнчләр ени мүғәннинин кәлишинә севинәрәк, онлары аралыға алдылар, һамы елләнчәкдәки ерини онлара вермәк истәди. Оралбај охумаға башлады, Қоримбала да дәрһал она гошулду:

Әндамым од тутуб сәни көрәндән...

Елләнчәк һәр дәфә көјә галхдыгча ај ишығы онларын үзүнә дүшүр, маһны даһа шән сәсләнирди. Сәадәт уғрунда мүбаризәјә чағыран вә хејир-дуа верән һәмин нәғмәнин атасы онларын гаршысында дуран, көзәкөрүнмәз мәшһур Биржанын өзү дејилдими? «Сизин мәһәббәтинизә эшг олсун...» дејән о өзү дејилдими? Қоримбала вә Оралбај һеј охујурдулар. Онлар, ајрылыгдан үзүлмүш гәлбләриндә нә вардыса, һамысыны — сөзлә ифадә олунмасы мүмкүн олмајан бүтүн дәрд-гәми бир-биринә бу нәғмә илә дејирдиләр. Каһ онларын бири сусуб, о биринә гулаг асыр, каһ да һәр икиси бир ердә охујурду, санки ајрылмаға тагәтләри јох иди. Көрүшдән мәст олан кәнчләр ағылларыны итирмишдиләр, эһтирас онларын ирадәсинә һаким олуб, кәләчәкләрини мүәјјән этмишди.

Әбилгазы хејли вахт онларын үзүнә бахды. О, кәнчләрин ашиганә нәғмәсини динләјәрәк, өз-өзүнә деди: «Јалныз өлүм онлары ајыра биләр...» Әбилгазы мә'налы нәзәрләрлә Қапанын үзүнә бахды. Әбилгазы Қоримбаланын гардашы, онунла курдас[1] олан Һәкимхоча илә дост иди. Курдас арвады олмаг э'тибарилә Қапа Әбилгазынын чыхартдығы ојунларда һәвәслә иштирак эдирди. Инди онлар бир-бирини јахшы баша дүшүрдүләр, һәр икиси нәзәр-диггәти Қоримбаладан, Оралбајдан јајындырмаг үчүн онлара тәкликдә данышмаг имканы

---

[1] Курдас — јашыд. Курдасларын достлуғу онларын вә аиләләринин арасында даһа азад вә сәрбәст мүнасибәтлә бағлыдыр.

192—29

вермәк үчүн кәнчләри зарафат вә оюнла мәшғул этмәйә башламышды.

Оралбай Қоримбаланын инчә белини гучаглаяраг, онун сәсини узагдан нечә эшитдийини нағыл этмәк истәйирди, лакин Қоримбала ону данышмаға гоймады.

— Мәним чаным-чийәрим... Көзүмүн ишығы... — дейә о, од кими янан үзүнү икидин янағына япышдырды. Гызын көзләри яшла долду. — Гара күн яхынлашыр... Аллаһ өзү бизи мәһв этмәк истәйир... Мән сәндән айрыла билмирәм, гой үрәйими парчаласынлар, гой бүтүн сүмүкләрими гырсынлар... Мән сәнин нә үчүн кәлдийини баша дүшдүм... Әввәл сәнин сөзләрин мәни дәһшәтә кәтирирди, инди исә ихтияр өзүнүндүр... Нечә билирсән, элә, мәним әрим... Гой улу бабаларымызын руһу бизә көмәк олсун...

Қоримбала ону әрим дейә адландырырды. Оралбай өзүнү итирмишди. О, севкилисини ағушуна алыб, онун яшлы үзүнү өпүшә гәрг эдәрәк һей тәкрар эдирди: «Мәним арвадым... Мәним севимли арвадым...»

Бу сөзләр һәр бир шейи һәлл этди. Ағылсыз кәнчлик эһтирасы онлары ислаһ эдилмәз бир ишә салды: элә о бири кечә Оралбай үч икидлә Қоримбаланын аулуна кәлиб гызы гачыртды. Тобыкты ауллары һай-күй галдырды, санки онларын башы үзәриндә көй парчаланды, илдырымлар ерә төкүлмәйә башлады.

Гәбилә башчылары Божей вә Суюндикин өлүмүндән бәри жикитекләрлә бокеншиләр арасында һеч бир дава-далаш олмамышды. Лакин севкилиләрин бу ахмаг өзбашыналығы бүтүн бокеншиләрин үрәйиндә гәзәб ояндырды, ахы бир диләнчи, садә бир адам дейил, Суюндик өлдүкдән сонра гәбилә башчысы олмуш Сукирин өзүнү тәһгир этмишди.

Илхысында минләрлә көзәл аты олан Сукир гыса бир заманда ән нүфузлу, ән бөйүк байлардан бири олмушду. О өз айғырларыны гоншуларына кирайә вермәк һесабына чох варланмышды, онун барәсиндә дейирдиләр ки, о, яхшы еришли бир атлы көрән кими дәрһал әл-аяға дүшүб сорушур: «Көрәсән, бу адамын миндийи ат мәним дейил ки?» Қоримбала Гаракәсәк гәбиләсиндән олан варлы Қомбарын оғлуна нишанланмышды. Сукир бөйүк башлыг, чохлу малгара, яны дайчалы мадянлар алмышды. О, гызы үчүн Чаванлар алачығы гуруб гиймәтли бир чеһиз һазырламышды.

Бүтүн бокеншиләр вә Сукирдән асылы олан гонум-гоншу эйни дәрәчәдә гәзәбләнмишди. Сукирин өзү вә оғуллары бәрк һиддәтләнәрәк, әввәлчә Каумени гарәт этмәклә һәдәләдиләр, сонра э'лан этдиләр ки, жикитекләрин илхыларына басгын эдәчәкләр, нәһайәт, бүтүн Жикитек гәбиләсинә һәйәчанлы бир сифариш көндәрдиләр: «Гой, я кечә дүшән кими

икиди дә, гызы да голлары бағлы тәслим этсинләр, я да бокеншиләрлә күчләрини сынамаг үчүн ер көстәрсинләр».

Жикитекләрин әввәлки башчылары Божей, Байдалы вә Тусип чохдан өлмүшдүләр. Гәбилә башында инди ени нәсл: Божейин оғуллары Жабай вә Адил, онларын досту мөһкәм, инадкар, «кәнҹ шейтан» адландырылан Бейсемби вә һийләкәр Абдилда дурурду. Абдилданын барәсиндә данышырдылар ки, о, «һәр һансы бир сүмүкдән дүз бир газан әт чыхардар».

Субһ тездән Сукирин һәдәләри һаггында һәйәчанлы шайиәләр яйылды, жикитекләр бүтүн күнү Бокенши аулундакы вурнухманы изләдиләр. Әбилгазынын көндәрдийи адамлар гоншуларын курултулу мүшавирәләриндәки бүтүн деди-годулары вә кизли данышыглары өйрәнир, тәфсилаты илә галанлара хәбәр верирди. Бүтүн Жикитек һазыр даянмышды. Жикитекләр сайча башга гәбиләләрдән чох идиләр, һеч вахт басгынлардан горхмаздылар, лакин бокеншиләр һәдәләйирдиләр ки: «Илхыларъ говуб апарачаг, аулларь талан эдәҹәйик!» Одур ки, жикитекләр соиллә силаһланыб, гуруя бағланмыш атлары йәһәрләдиләр, галан атлары гуруя бағладылар.

Бокеншиләр мүгәссир гәбиләйә гасид көндәрәрәк, эйни заманда гонум-гоншу аууллара да атлылар йолладылар. Жикитекләр буну эшитдикдә онлар да белә этдиләр, өз гоһумларынын янына завод атлары илә адамлар көндәрдиләр.

Тобыктыда иркизбайлар, котибаклар, топайлар вә торгайлар өз күчләри вә мөвгеләри илә мәшһур идиләр. Һәр ики тәләбкар тәрәф — бокеншиләр дә, жикитекләр дә васитәчилик вә ишә әдаләтлә бахмаг хаһиши илә мүрачиәт эдәркән башлыча олараг, иркизбайлары вә котибаклары нәзәрдә тутурдулар...

Байсалын вәфатындан сонра Жиренше гәбилә башчысы олмушду; о һамынын һөрмәтини газанмышды. Һәр ики тәрәфин гасидләри онун янына чапырдылар. Лакин нә Жиренше, нә дә топайларын, торгайларын башчылары бу иши өз үзәрләринә көтүрмәк истәмәдиләр. Иркизбайларла көрүшмәк гәрара алынды вә бунун үчүн дә һамы Кунанбайын аулуна йолланды. Ҹамаат Улжанын янына, Бөйүк аула, бу яхынларда Тобыкты кәнҹләринин Биржанла көрүшдүкләри яйлагда һәлә дә гурулу галмыш алачыға ахышыб кәлирди.

Кунанбай бурада олмадығы мүддәтдә гәбилә ишләриндә ону гардашларындан ән бөйүк олан Майбасар вә онун адындан һәрәкәт эдән Такежан әвәз эдирди. Әдавәт һаггында илк шайиә чыхан кими Майбасар вә Такежан Улжанын аулуна әмр этдиләр ки, онлары ким сорушса, бурая көндәрсинләр.

Бу гарғашалығын күнаһкарлары Оралбайла Қоримбала сүбһдән бәри өзләри үчүн бир сығыначаг тапа билмирдиләр. Онлар Кауменин вә Қарашанын аулларында кизләнә билмәздиләр. Бокеншиләрин дүшдүкләри ер бурая япышыг иди. Одур ки, кәнчләр гачаглара башга ердә сығыначаг ахтармағы мәсләһәт көрдүләр, ахы биринчи тоггушма элә бу аулларда баш верәчәкди. Онун үчүн дә бурада галмаг горхулу иди.

Гачаглары бир чох гәбиләләрин улу бабасы олан вә Тобыктыда хатирәсинә һамынын һөрмәт этдийи Кенкирбайын аулунда кизләтдиләр. Лакин бурая бир-биринин далынча гасидләр кәлмәйә башладыгда, аулда яшаянлар һәйәчана дүшдүләр: «Бирдән бириси хәбәр верәр... Улу бабамызын хатирәси ләкәләнәр...»

Оралбай илә Қоримбаланы кәнчләр ичәрисиндән ирәли чәкилмиш, данышдығы һәр бир кәлмәнин гиймәтини билән, нүфузлу икид, «кәнч шейтан» ләгәби алмыш Бейсембинин аулуна көндәрдиләр. Лакин онлар һеч бир стәкан чай ичиб гуртармамышдылар ки, Бейсемби деди:

— Сабаһ мәним бокеншиләрлә мүбаһисәм вар. Әкәр мән сизә бурада сығыначаг версәм, онда данышмаға дилим олмаз, һәләлик мәним аулуму тәрк эдин.

Һеч бир ердә ахшамадәк сығыначаг тапмаян вә һәр ердән рәдд чавабы алан Оралбай бүтүн үмидини итирди, одур ки, гардашынын янына адам көндәриб хаһиш этди ки, «Әкәр Базаралы һәлә биздән үз дөндәрмәмишсә, гой көзләрим ону көрсүн». Ялныз тамамилә мә'юслуға дүчар олан бир адам белә сифариш көндәрә биләрди. Базаралы дәрһал ата минди.

Сәһәр бу әһвалаты эшитдикдә Базаралы тәәччүб этмишдисә дә, лакин бир кәлмә белә данышмамышды. Һеч кәс билмирди ки, о, гардашына рәғбәтми, йохса, нифрәт бәсләйир. Баша дүшмәк олмурду ки, онун бу сүкутунда нә мә'на вардыр, о, гәзәбләнир, йохса, көмәк этмәк гәт'ийййәтиндәдир. О, ялныз дишләрини бир-биринә сыхыб буну демишди: «Өлмәли дә олсам, һәр шейә дөзәчәйәм...» Эйни әзмлә о, гоншуларыны изләмәйә вә бүтүн данышыглара гулаг асмаға башламышды. Бокеншиләрин арасында нә данышылырдыса, она мә'лум иди. О буну да билирди ки, Оралбайын һәрәкәтләрини жикитекләрин бә'зиси, хүсусән гочалар вә яшлы адамлар бәйәнмирләр. Онлар белә фикир эдирләр:

— Бокеншиләрлә достлуғу нә үчүн позаг? Халг ики дәчәлин үстүндә далашмамалыдыр. Жикитек бүтүн күнаһы өз үстүнә көтүрмәли, наразылығын әвәзини вермәли, гызы ата-анасына гайтармалыдыр...

Базаралы буна да динмәзчә гулаг асмышды.

Лакин күнортадан сонра бокеншиләрин һәдәләри кетдикчә даһа учадан сәсләндийи заман сакит мүһакимәләр даянды. Бокеншиләр һәдәләйиб дейирдиләр ки, жикитекләрин атларыны говуб апарачаг, аулларыны дағыдачаг, онларын үстүнә силаһ галдырачаглар. Бундан әлавә, башда Карашанын оғлу Әбилгазы олмагла кәнчләрин рәфтары һамыя пис тә'сир эдирди. Әбилгазы гачаглара рәғбәт әламәти олараг, гоһумларынын ичәрисиндә илк дәфә кәлиб Коримбаланы тәбрик этмишди.

Әбилгазы бүтүн күнү атдан дүшмәйәрәк дүшмәнләри изләйир, онларын янына чобанлар, сағычылар, гадынлар көндәрирди. Лакин бу адамлар бокеншиләрин һәрәкәтләринин ялныз заһири тәрәфини мүшаһидә эдә биләрдиләр. Буна көрә дә Әбилгазы даһа инчә бир һийләйә әл атмышды: лап сүбһ тездән о, Бокенши гәбиләсиндән олан чаван бир гадыны өз ениетмә гайны илә Сукирин аулуна көндәрмишди. Һәмин гадын бүтүн күнү Һәкимхоча вә Капакилин алачығында кечирмишди, ушаг бүтүн күн әрзиндә бир нечә дәфә ени хәбәрләр кәтириб, Әбилгазынын тәпә далында отурмуш чобанларына чатдырмыш вә енә Сукирин аулуна гайытмышды. Бу ишдә Капа да иштирак эдәрәк, кәнч севкилиләрә мүмкүн гәдәр көмәк этмәйә чалышырды, һәрчәнд сәһәр Һәкимхоча ону дөймүш вә Коримбаланын гачмасына кимин көмәк этдийини өйрәнмәйә чалышмышды, анчаг бир нәтичә һасил олмамышды. Коримбаланын Кападан һеч вахт һеч бир шей кизләтмәдийини билән Һәкимхоча арвадыны мәзәммәт эдирди ки, о, аул гаршысында чинайәт этмишдир. Капа һәр шейә дөзмүш, лакин сирр вермәмишди.

Беләликлә, Әбилгазы бокеншиләр һаггында жикитекләрә мүвәффәгиййәтлә, бачарыгла мүһүм мә'луматлар чатдырырды. Анчаг о, өзүнү элә көстәрирди ки, куя Оралбайы һеч дә мүдафиә этмир.

Башчыларын йығынчағына, Әбилгазы о заман кәлиб чатды ки, онлар отуруб нә гәрара кәлмәйи билмирдиләр: Оралбайы наразы гәбиләйә версинләр, йохса, мүдафиә этсинләр? Әбилгазы ағсаггалларын вә гарасаггалларын отурдуғу алачыға чәсарәтлә кирди, диз чөкүб отурду, тымакы башындан чыхартды. Онун көзәл, ачыг үзү тутгун иди. О, башына ағ дәсмал бағламышды, санки вурушмаға һазырлашмышды.

О деди ки, бокеншиләрин һәдәләри һәддини ашмышдыр. Онлар ауллары дағытмаға, атлары говуб апармаға вә өлүмдирим давасына киришмәйә һазырлашырлар. Гызын кери гайтарылмасы даһа онлары кифайәтләндирмәз. Онлар истәйирләр ки, бүтүн Жикитек Оралбай үчүн чаваб версин вә онларын габағында диз чөксүн. Яхшы, нә олар... Әкәр ағсаг-

галлар буна разыдырларса, онлар ачыгчасына демәлидирләр: «Мәнә нә истәйирсән элә. Өз гәзәбини соют, мәним малгарамы апар, мәни дөй, арвадла неҹә рәфтар эдәрләрсә, мәнимлә дә элә рәфтар эт, чүнки мәним икидләрим йохдур. Биз күчсүзүк. Гәбиләнин шәрәфини итирмишик...» Бах, жикитекләр белә ҹаваб вермәли олаҹаглар!..

Әбилгазы өз гәбиләсинин гүруруна тохунурду. Онун сифәти даһа да гаралды вә ҹүр'әтлә сөзүндә давам этди:

— Мән һеч бир ҹинайәт этмәмишәм, нә үчүн мән алчалмалыям? Ики ағылсыз ҹаванын ағылсыз һәрәкәти үстүндә бокеншиләр бизимлә олан гәдим достлуғу позмаг истәйирләрсә, үмуми улу бабаларымызын руһуну гәтл-гарәтләрлә тәһгир этмәк истәйирләрсә, бәс онларын өз шәрәфи һарададыр? Әкәр онлар бизи биабыр этмәйи гәрара алмышларса, даһа биз нә көзләмәлийик?

Бу сөзләрдән сонра жикитекләр даһа тәрәддүд этмәдиләр. Доғрудур, башчылар гәт'и бир гәрара кәлмәдиләр, лакин ишин әсасы гоюлмушду. Онлар өзләринин тагсыркар олдугларыны е'тираф этмәкдән чәкинмәли идиләр. Бокеншиләр ишин сүлһ йолу илә һәлл олунмасына разылыг версәләр, гоһумлуг мәһкәмәси гаршысында жикитекләр сазишә кәлмәйә бир чарә тапа биләрдиләр. Әкс тәгдирдә, диз чөкмәйин мә'насы йох иди. Һәләлик бокеншиләрин һәрәкәтләрини изләмәк вә онларын рәфтарындан асылы олараг тәдбир көрмәк лазымдыр.

Базаралы да бу шурада иштирак эдирди, лакин о, әввәлки кими бир кәлмә дә олсун данышмадан чыхыб кетди.

Бүтүн мәсәләни өйрәндикдән сонра о, һәлә дә сығынаҹаг тапмаг үчүн вурнухмагда олан гардашы илә кәлини ахтармаға башлады. Ахшам чағы онлары ҹәми дөрд касыб көһнә алачыгдан ибарәт олан балаҹа бир аула кәтирдиләр. Алачыг саһибләриндән бир ҹаван икид онлары кизләтмәкдән горхмайыб:

— Ҹанымы да әсиркәмәрәм, галын! — дейә өз мискин сүрүсүндән бир чәпиш дә кәсди.

Базаралы гачаглары бурада тапды. О, чох данышмады, һәтта Оралбайы динләмәди дә. Видалашаркән ялныз буну деди:

— Һамы сизи ағылсыз дәҹәл һесаб эдир, лакин мүдафиәсиз галмаяҹагсыныз. Гой гоһумларымыз сизи мүгәссир билсинләр, ахы инди онлар нә дейә биләрләр? Бағышлаярлар... Пешман олмайын, тәслим олмайын, сизи элә вермәрик... Мән дә сизи элә вермәрәм... Сизи мүдафиә эдәҹәйәм... Енә сизә баш чәкәрәм.

О, аула гайыдыб дәрһал бир атлы илә Абая мәктуб көндәрди. Мәктубда Базаралы достуна беләмүрачиәт эдирди: «Ишә гарыш, боюн гачырма, онларын мүдафиәчиси ол! Иш мүрәккәбләшсә, һаким ол, гәт'и сөзү сән де». Мәктубу Абая вердикләри заман о, эвдә отурмушду, Ербол да, Әмир дә орада идиләр.

Абай Ерболла мәсләһәтләширмиш кими сорушду:

— Буна биз нә чаваб вермәлийик? Бокеншиләр гоһумларындыр, жикитекләр дә сәнә яд дейилләр, Оралбай да, Коримбала да яшыдларын вә яхшы достларын... Әчәб ишә дүшдүк, доғрудурму, Ербол?

Ербол өзү дә билмирди ки, нә гәрара кәлсин. О беләмүһакимә еритмәйә башлады:

— Васитәчилик эдән гоһумларын иши чох чәтин олачаг. Сәнинлә чох аз адам разылашар, Абай. Әләләри олачаг ки, түлкү кими гуйруг булаячаг, алову сөндүрмәк әвәзинә, бир аз да гызышдырмаға чалышачаг. Бу һадисә гәбиләләр арасында әдавәт салмаг үчүн бир бәһанә олачаг. Бачарсан, бунун гаршысыны алмаға чалыш. Бу, һәр биримизин борчудур.

Абай достундан чох разы галды, Ербол сахта худбинлик һиссинә гапылмады, гәбилә тәәссүбү сахламады. О, санки Абая дейирди: «Инсан ол, әдаләтли ол». Абай да бу сөзләрдә еткин бир зәканын сәсини эшидирди. О өз-өзүнә фикирләширди: «Сән намуслу бир адамсан. Кәләчәкдә сән Бокеншидә ән һөрмәтли шәхсләрдән бири олачагсан...»

Һеч кәс онун рә'йини сорушмаса да, Ербол сусан кими Әмир сөзә гарышды. Ерболун чавабыны фикирләшән Абай кәнчин илк сөзләрини тута билмәди.

Әмир һәрарәтлә дейирди:

— Гаракәсәк гәбиләси нә эдә биләр? Бәрк аягда башлығын гайтарылмасыны тәләб эдәр, рүсвайчылығын әвәзинә мал-гара истәйәр. Оралбай үчүн, Коримбала үчүн бир шей әсиркәсәк, бизә ар олар! Бунлары өдәмәк үчүн она ярдым этмәк лазымдыр!.. Мәним фикримчә, инди онлара миник аты, кәсилмәк үчүн мал-гара кәрәкдир!

Абай азачыг күлүмсәйәрәк башыны тәрпәтди:

— Доғрудур... Һәләлик сәнин әлиндән бундан артыг бир шей кәлмәз, гой һеч олмазса бунунла да сәнин онлара бир көмәйин дәйсин! Анчаг һай-күй салма, өз адындан явашча көндәр кетсин.

Абай достлары илә данышыб разылыға кәлдикдән сонра йығынчаг кечирилән ерә, Улжанын алачығына кетди. Бүтүн васитәчи гәбиләләрин адамлары бурая топланмышдылар. Иркизбайлары тәмсил эдән Майбасар вә Жакип габаг тәрәфдә,

Такежанла янашы отурмушду. Һэддиндэн артыг ичдийи гымыз Такежанын башына вурмушду. О, өзүндэн разы һалда күлүр вэ артыг-эксик данышырды. Котибакларын адындан чыхыш эдэн Жиренше өзүнү тэмкинлэ апарырды. Топай гэбилэси тэрэфдэн Базар вэкил иди. Лакин о, һэвэссиз, истэр-истэмэз данышырды. Анчаг Торгай нүмайэндэси Даданбай чох эсиб-чошур, бошбоғазлыг эдир, Майбасар вэ Такежан кими азғынлыг, узунчулуг эдирди.

Абай отуруб динмэзчэ мүһакимэлэрэ гулаг асмаға башлады, бурая топлашанларын рэ'йини билмэйэ чалышды. Адама элэ кэлирди ки, дөрд гэбилэ ики чэбһэйэ бөлүнмүшдүр. Абай бир гэдэр дэ гулаг асыб, нэһайэт, Майбасара вэ Жакипэ мүрачиэт этди:

— Бэс васитэчи гоһумлар бокеншилэрин вэ жикитеклэрин янына өз адамларыны нэ фикирлэ көндэриблэр?

— Һэлэ көндэрмэйиблэр, — дейэ Жакип гыса чаваб верди.

— Ахы, нечэ көндэрэ билэрик? — дейэ Майбасар сөһбэтэ гарышды. — Экэр гоһумлар онлары барышдырмағы хаһиш этсэйдилэр, мэсэлэ башга иди. Лакин һэр ики тэрэф биздэн анчаг мүнагишэйэ ярдым көстэрмэйи хаһиш эдир, биз һансы тэрэфэ көмэк этмэлийик?

— Демэли, белэ чыхыр ки, васитэчилэр мэсэлэнин үстүндэн динмэзчэ кечмэк, яхаларыны кэнара чэкмэк истэйирлэр?

— Йох, нечэ йэ'ни яхаларыны кэнара чэкмэк... Биз кэнара чэкилмэйэчэйик.

— Бэс онда биз нэйи фикирлэширик? Көзлэйирик ки, дүшмэнчилик гызышсын?

Абай санки сорушмур, истинтаг эдирди, һамы она гулаг асмаға башлады, данышыг кэсилди. Майбасар Абая э'тираз эдиб деди:

— Янғын онсуз да гызышачагдыр. Инди барышдырмаг файдасыздыр. Янғыны сөндүрэ билмэрик, ялныз гызышдырарыг.

— Сизчэ, һэлэ ки, янғын йохдур, көзлэмэк лазымдыр ки, башласын? Элэми?

— Мэсэл вардыр, дейэрлэр — гэзэб габагда олур, ағыл далда. Гой бокеншилэр гызышсынлар, сонра ағыла кэлэрлэр. Сэн билмэлисэн ки, янғыны гаршыдан йох, онун изи илэ сөндүрэрлэр.

— Бэли, бах бу, достлуг вэ халг динчлийини горумаг гайғысыдыр! — дейэ Абай эсэби һалда сэслэнди. — Демэли, сиз белэ дейирсиниз: «Мэн, элбэттэ, ишэ гарышачағам. Һэм мүдафиэчи, һэм дэ васитэчи олачағам, анчаг гой, эввэлчэ сэни яхшыча эзишдирсинлэр, фэлакэтин кирдабына салсынлар, сэн фэлакэт одунда ян-яхыл...» Белэми?

Жиренше вə Базар она диггəтлə гулаг асдылар, элə билки, онлар Абайын фикринə шəрик олурдулар.

Жиренше Абайын сөзлəрини һəрарəтлə тəсдиг эдиб деди:

— Көрүнүр ки, белəдир. Мəн дə баша дүшə билмирəм, нə үчүн əллəримизи үст-үстə гоюб отурмушуг? Бəс биз нечə васитəчийик?

Жиренше жикитеклəрин котибакларла достлуғуна чох көмəк этмишди. Бир бəй олмаг э'тибарилə о, Байсал вə Божей дөврүндəн бəри давам эдəн бу достлуғу сахлайыб мөһкəмлəтмəйи өзүнə борч билирди. Топайлар да дүрүст вə əдалəтли мүнасибəтлəрə тəрəфдар идилəр, гоһумлар арасына дүшмəнчилик салмаг үчүн көстəрилəн һəр чүр һийлəкəр тəшəббүслəрə асанлыгла уймурдулар. Һəр ики гəбилə нүмайəндəси, йə'ни Жиренше вə Базар гəт'иййəн баша дүшə билмирдилəр ки, Майбасар вə торгайлар нəйə наил олмаг истəйирлəр, анчаг вурнухур, бир чыхыш йолу тапа билмирлəр. Абайын сөзлəри онлары ачыг данышмаға вадар этди.

Такежан һəр шейи баша дүшүрдү вə Абайдан наразы иди. О, гардашынын үзəринə атылмаг үчүн фүрсəт көзлəйирди. Абай иттиһам ирəли сүрүб — «Сиз барышыг ахтармырсыныз, гоһумлар арасында янғыны гызышдырырсыныз!» — дедийи заман Такежан дəрһал онун сөзлəриндəн япышды:

— Сəн һей янғын-янғын дейиб дурурсан! — Яхшы, тутаг ки, сəн һаглысан, сонра нə олсун? Йохса, янғында бизи тагсырландырырсан? Йох, мəсəлəнин көкүнү ахтарсан, янғын бу күн башламамышдыр. Мəкəр ону гызышдыран Оралбайла Коримбала дейил? Сəн нə данышырсан, мəкəр тагсыркарлары танымырсан? Доғру дейил, таныйырсан! Бүтүн яйы маһны охуюб авараланан сəн дейилдинми? Əлбəттə, инди дə достларыны, һəмпиялəлəрини мүдафиə эдəчəксəн, бəс нечə!

Такежан буну дейиб истеһза илə һырылдады. Абай өзүнү итирмəди.

— Бəли, бəли, əсл мүгəссир тапылмышдыр — демəли, нəғмə тагсыркардыр, мəн дə онунла бирликдə, чүнки мəн нəғмəни севирəм! Демəли, бүтүн дəрд-бəла онда имиш ки, Оралбайла Коримбала мəним эвимдə нəғмə охуюрмушлар, элəми? Əкəр белəдирсə, сəнин аулундан кəтирилəн, сүлһ вə достлуг күнлəриндə кəнчлəр үчүн кəсилəн гоюнлар да, онлара гымыз да күнаһкардыр! Һə, даһа мүгəссир йохдур, садыла көрəк!

О, Такежана сарсыдычы бир нəзəр салды, гаш-габағыны дүйүнлəйиб гəзəблə сөзүндə давам эдəрəк деди:

— Садəчə де ки, сəн я шəррин габағыны ала билмирсəн, я да алмаг истəмирсəн — бир күнчə сыхылырсан, гуйруг булайырсан, ишə гарышмамаг үчүн бəһанə ахтарырсан!

Абайын бу сөзләри ялныз Такежана гаршы дейил, бүтүн иркизбайлара гаршы бир иттиһам иди. Абай элә мәһарәтлә данышырды ки, һамы она гулаг асырды. О, һәгигәти адамын дүз көзүнүн ичинә дейир, санки ачыг сөзлә адамын башына вурурду, онун чәсарәтли, ачыглы нитги санки гәрәзсиз бир һакимин һөкмү иди. Инди дә, мүбаһисәдән сонра о, элә гәт'и данышырды ки, Майбасар вә Такежан истәр-истәмәз сәсләрини кәсирдиләр. Абайын айдын фикри вә адиллийи һамыны өзүнә тәрәф чәкирди. Майбасар вә онун тәрәфдарлары мәғлуб олмушдулар.

Лакин Абай енә дә һеч бир шейә наил олмады. Она ялныз Жиренше вә Базар тәрәфдар чыхды. Бу да аз иш дейилди: Жиренше вә Базар ики бөйүк гәбиләни — котибакларла топайлары тәмсил эдирдиләр. Анчаг онларын әлейһинә дә ики гәбилә чыхырды: торгайларын нүмайәндәси Даданбай гисас һисси илә Майбасара гошулурду. О, баша дүшмүшдү ки, Балбала сарыдан бу яхынларда олан инчиклийи Базаралыя хатырлатмаг, онун өзүнә дә олмаса, гардашына диван тутмаг үчүн фүрсәтдир.

Беләликлә, ваһид бир гәрар чыхарылмады. Дүшмәнчилик эдән тайфаларын янына адам көндәрмәйә дәймәзди. Лакин Абай бу әдавәтин ган төкүлмәсинә сәбәб олачағындан горхараг, өзү Сукирин аулуна гасид көндәрди. Бу иш үчүн о, Ерболу интихаб этди. Ербол гоһумларын хаһиш вә арзусуну Сукирин өзүнә вә Һәкимхочая чатдырмалы иди: «Әл-гол өлчмәк, гәдим достларла далашмаг нәйә кәрәкдир? Яраны гурдалайыб иши мүрәккәбләшдирмәк лазым дейил».

Лакин Абай вә онун тәрәфдарлары билмирдиләр ки, Сукир иркизбайларын янына адам көндәриб васитәчилик этмәйи хаһиш эдәркән, бу иши онун файдасына һәлл этмәк үчүн Майбасара вә Такежана бир илхы дайчалы мадян рүшвәт вермәйи вә'д этмишдир. Майбасар вә Такежанын васитәчиләри сатмаға виҹданлары йол вермишди. Йығынҹагда гейри-мүәййән вә долашыг сөзләр данышмагла онлар Сукирә әл алтындан хәбәр көндәрмишдиләр ки: «Гой жикитекләрдән чәкинмәсин, гой тәрәддүд этмәсин, вар күчү илә сыхышдырсын. Бәд аягда васитәчи гоһумлар дәчәлләрин тәрәфини сахламаяҹаг, зәрәр чәкәнләрин тәрәфинә кечәчәкләр».

Бу салам онсуз да һиддәтләнмиш вә гәзәбдән башыны итирмиш Сукирә гамчы кими дәйди. Онларын мәсләһәтиндән о, ялныз сон сөзләри баша дүшә билди. О бу сөзләри бүтүн Тобыкты тәрәфиндән гәт'и ярдым кими гәбул эдиб дәрһал чаван икид, бу яхынларда Бокенши гәбиләсинин рәһбәрләриндән бири олмуш Кунтуну жикитекләрин янына көндәриб, тә'чили сурәтдә икиди вә гызы тәслим этмәләрини билдирмиш, әкс

тәгдирдә, мүнагишәни күчлә һәлл этмәк үчүн ер көстәрмәләрини тәләб этмишди.

Лакин Әбилгазынын тә'сири алтында жикитекләр бу тәклифләрин һеч бирини гәбул этмәдиләр. Онлар Кунтуя белә бир салам апармағы тапшырдылар: «Достлуг ахтаран гоһумлар дейил, ялныз дүшмәнләр бу диллә данышa биләрләр. Бизим янымыза халгы парчалаян сөзләрлә йох, сүлһ кәтирән сөзләрлә кәлин. Бирликдә әдаләтли чыхыш йолу тапмаг үчүн бизи мәсләһәтә чағырын. Сизин дедикләриниз исә наразылыг, тәһгир вә тәчавүздүр. Бир дүшүнүн, сиз нә эдирсиниз! Әкәр итин саһиби варса, чанаварын да һимайәчиси олур. Бу бәдбәхт һадисә үз верәнәдәк Жикитек сизә нә пислик этмишди? Биздән башга ким сизинлә белә достлуг эдир? Ахы, бизим арамыздан һеч бир түк дә кечмәзди, белә бир сых достлуғу дүшмәнчилик вә гәзәблә әвәз этмәйә дәйәрми? Божейи, Суюндики вә Байдалыны яд эдәк. Онлар бизә достлуг вә сүлһ ичәрисиндә яшамағы вәсиййәт этмишләр, бунун әсасыны гоюб кетмишләр. Гой бокеншиләр өз сөзләрини яхшы фикирләшиб сонра бизә чаваб версинләр».

Кунту бу тапшырығы динләйиб Жикитекин чаван рәһбәрләрини, онун өзү кими бу яхынларда ирәли чәкилмиш Жабайы, Бейсембини вә Абдилданы кәнара чәкәрәк явашчадан онлара деди:

— Белә бир чаваб Сукири чәтин ки, гане этсин. О, гәзәбдән өзүнү итирмишдир. Башыныза бәла ачырсыныз, гоһумлар... Сонра мәзәммәт этмәйәсиниз ки, мән сизи хәбәрдар этмәдим.

Жабай диггәтлә гулаг асдыгдан сонра сорушду:

— Даян, даян, сән нә дейирсән?

Уча бойлу, сакит Кунту парлаг гара көзләрини сәрт-сәрт онун үзүнә зилләйәрәк гысача деди:

— Эшитдикләрини дейирәм.

Жабай тәрәддүд этди. Анчаг гочаг Абдилда шүбһәләнмәйи вә кери чәкилмәйи ағлына белә кәтирмәк истәмәди. О, чәлд вә әзмлә деди:

— Э, Кунту! Сәнинлә мәним дейил, гәбиләнин вә улу бабаларымызын шәрәфи тәрәзийә гоюлмушдур! Әкәр Сукир белә азғынлашмышса, онун үчүн бу нәдир ки, һеч бир шей, о, һагг диванындан даһа яха гуртара билмәз!

Кунту чавабла кери гайытды: жикитекләр күнаһкарлары әлә вермәдиләр, күнаһы өз үзәрләринә көтүрмәдиләр, галан данышыглар исә мә'насыз иди.

Сукир өзүндән чыхды. О, гамчысыны очағын габағында ерә вурараг, Бокенши гәбиләсинин улу бабаларынын руһуну чағырды вә һиддәтлә гышгырды:

— Илхыларымын һамысыны гурбан верәчәйәм! Бүтүн

вар-йохуму сәнин йолунда пайлаячағам, ал мәним интигамымы, ал!

Сукир гызышмышды. Гаранлыг чөкән кими, о, соиллә силаһланмыш вә бир ишарә көзләйән йүз нәфәр икиди атлара миндириб онлара деди:

— Жикитекләр мәним гызымы чәкиб апармышлар. Һеч бир намус баһасы, пул, мал-гара гәбул этмәрәм. Сиз дә онларын кәлинини гачырдын, һәм дә элә бир кәлинини ки, онлара көз дағы олсун!

Атлылар чапа-чапа йола дүшдүкдән сонра Абайын тапшырығы Сукирә чатды. О, Ерболу динмәзчә динләди вә һеч бир чаваб вермәди. Элә бил ки, Абайын сөзләри дә она чатмады.

Бокеншинин басгына кедән икидләри доюнча нәш'ә алдыгдан сонра тезликлә шикарла кери гайытдылар. Жикитекләрдән бир нәфәри бу яхынларда чаван вә чох көзәл бир гыз алмышды. Бокеншиләр онун эвинә һүчум эдиб, һәлә той палтарыны союнмамыш кәлини чәкиб онун элиндән алдылар, аулу таладылар, һеч кәсә өзүнә кәлмәйә аман вермәдиләр.

Бейсемби вә Абдилда бу һадисәни эшидән кими гәт'и гәрара кәлдиләр. Онларын гәзәбинин һәдди-һүдуду йох иди.

— Нә үчүн биз бу гәдәр онларын әл-аяғына дүшүрүк? Белә дә гоһумлуг олар? Онлар бизә яддырлар! Мәкәр гоһум да гоһума басгын эдәр? Онлар өзләри бизи мүбаризәйә сөвг эдирләр!.. Аяға галх, ата мин! — дейә Абдилда Әбилгазыя мүрачиәтлә әмр этди.

Адамлар дәрһал топландылар. Жикитекләрин гәзәби элә чошмушду ки, даһа һеч бир чағырыш лазым дейилди. Аз данышдылар, лакин һамы чәлд аяға галхды. Әбилгазынын рәһбәрлийи алтында йүз икид о саат атлара миниб бокеншиләрин аулларына тәрәф чапды. Кечә ярысындан сонра атлылар кери гайытдылар. Онлар дүшмәнин илхыларына тохунмамышдылар, ялныз бир нәфәр әсир кәтирдиләр. Бу, Бокеншинин ән нүфузлу икидләриндән бири олан Солтабайын чаван арвады иди. Солтабай да бу яхынларда эвләнмишди, онун арвады да һәлә бир үзү гыз, бир үзү кәлин иди.

Бу кечә нә бокеншиләр, нә дә жикитекләр көзләрини юмдулар. Кәлинин апарылмасы хәбәри Бокенши аулуна яйылан кими онлар сүбһүн ишыгланмасыны көзләмәдән бүтүн атлары кечә отлағындан говуб кәтирдиләр. Бокеншинин бүтүн кишиләри соил, сүнкү вә секирлә силаһланараг һәр тәрәфдән Сукирин аулуна доғру ахышыб кәлдиләр. Жикитекләр дә дөйүшә һазырлашдылар. Һәлә күнәш чыхмамыш жикитекләрин ата-баба ерләри олан Сарыголла, бокеншиләрә мәхсус олан Шалкар арасындакы бүтүн саһә силаһлы дәстәләрлә

долду. Күнәшин илк шүалары илә кениш дүзәнләр вә шиш тәпәләр дөйүш мейданына чеврилди.

Аз гала етмиш яшына чатмыш Сукирин өзү дә сүнкүнү көтүрүб вурушма мейданына кирмишди. Тоггушмалардан бириндә о, Жабай вә Бейсемби илә үз-үзә кәлди. Гоча сүнкүсүнү дүз тутараг бир баш онларын үстүнә ерийирди. Жабай өз икидләрини сәсләмәйә мачал тапыб гышгырды:

— Гоча өлүм ахтарыр! Она тохунмайын!..

Сукир аз гала Жабая чатмышды ки, чаван жикитекләрдән бири дүз онун габағыны кәсди. Сукир сүнкү илә ону атдан салды вә ирәлийә чан атды. Лакин, көрүнүр ки, чаван икиди өлдүрүб-өлдүрмәмәси гочанын гәлбини инчидирди, чүнки о, Бейсембийә чатанадәк һей дөнүб кери бахырды. Бейсемби гочая диван тутмаг фикриндә дейилди. О, ялныз гочанын сүнкүсүнү әлиндән алмаг истәйирди. Сукир дә санки онун фикрини баша дүшмүшдү, сүнкүнүн дәстәсини онун әлинә дүртүб силаһсыз һалда кери чапды. Бейсемби давам кәтирмәйиб гәһгәһә илә күлдү:

— Көрдүнүзмү, о нә еләди? Өзү сүнкүнү мәним әлимә верди! — дейә о, гышгырды вә сүнкүнү башынын үстүнә галдыраараг Жабая көстәрди. — Инди о икид өлсә, гоча дейәчәк: «Ону мән өлдүрмәдим, мәним сүнкүмү Бейсемби әлимдән алмышды!» Бу кәләкбазы көрүрсүнүз?..

Лакин вурушманын галан ерләриндә адамлар ганларына бояныб атдан йыхылырдылар.

Жикитекләрин вә бокеншиләрин ән яхшы дөйүшчүләри әлбәяха вурушмада фәргләнирдиләр. Жикитекләрдән Әбилгазы, бокеншиләрдән Маркабай хүсусилә өзүнү көстәрди. Гүдрәтли синәси, аз гала ушаг бешийи бойда әзәләләри олан Маркабайын отуз яшы еничә тамам олмушду. Ири көзлү, ясты үзлү Маркабай һәгигәтән әфсанәви бир гүввәйә малик иди, бүтүн Тобыктыда о бир пәһливан вә ағласығмаз бир гарынгулу кими шөһрәт тапмышды. Бу күн о, алтындакы атлары һей дәйишир вә чөлдә гасырға кими о тәрәф-бу тәрәфә чапараг, атлылары бир-бир ерә сәрирди. Маркабайын өзүнүн дә иши яхшы дейилди, о, яраланмышды, лакин, әлә бил, буну һисс етмирди.

Вурушма зәифләмәдән күнортая кими давам етди. Рәгибләр яралылары дүшмән әлинә вермәмәк үчүн өз аулларына көндәрирдиләр. Гоһумлар гызыл ган ичиндә боғулурдулар. Лакин күнорта чағы вурушма һаггындакы хәбәри ешидән иркизбайларын, котибакларын, торгайларын күчлү атлы дәстәләри вурушма мейданына кәлди вә һәр ики тәрәфи дөйүшү даяндырмаға мәчбур етди. Иркизбайлар атлыларын ичәрисинә

кирдиләр. Җакип дөйүшү даяндырды. О, вурушанларын ичәрисинә сохулуб гышгырды:

— Һәр кәс вурушманы даяндырмаса, күнаһ онун бойнунда галачаг, биз дә она дүшмән олачағыг!

Дүшмәнләр истәр-истәмәз вурушманы даяндырыб, өз аулларына чәкиләнәдәк иркизбайлар ерләриндән тәрпәнмәдиләр. Анчаг бундан сонра бүтүн васитәчи гоһумлар бокеншиләрин ардынча кедиб, Сукирин алачығы янында даяндылар. Лакин бу жикитекләр үчүн пис бир әламәт иди. Бу я: «Бокеншиләр зәрәр чәкмишләр, биз дә онларын тәрәфиндәйик» демәк иди. Я да: «Бокеншиләр тагсыркар дейилләр, биз онлары мүдафиә эдирик» демәк иди. Нә олурса олсун, васитәчиләрин бу рәфтары жикитекләрин чохуну бәрк һәйәчана кәтирирди.

Чохлары үчүн биринчи дәфә олмаян бу чүр вурушмадан сонра һәмишә олдуғу кими, итки вә ган ахыдылмасы һәр ики тәрәфин дүшмән үзәриндә истеһза эдиб күлмәсинә вә өз шүчаәти илә ловғаланмасына мане олмады. Бу дәфә жикитекләрин истеһзасына Сукирин сүнкүнү өзү әлдән вермәси сәбәб олду, онун ардынча һамы Маркабайын һәрәкәтләринә күлмәйә башлады.

Вурушмадан сонра Маркабай өз достлары илә бирликдә Далекенин аулу гаршысында даянмышды. Чохдан бәри бурада Күндүз адлы бир гыза онун көзү дүшмүшдү. О гыз да Маркабайы севирди, анчаг анасы гызы бәрк горуюрду, бүтүн яйы Маркабайын алачығына тәрәф бурахмырды. Инди икид гарғашалыгдан истифадә этмәйи гәрара алмышды. О, гоча ананын башыны сөһбәтә гарышдырмағы, яшыдларындан хаһиш этмиш, өзү дә гызын алачығына кетмишди. Күндүз тәк отуруб тикиш тикирди, очағын үстүндәки бөйүк газанда шор һазырланырды. Дөйүш мейданында горху билмәйән нәһәнк Маркабай өзүнү итириб һәтта Күндүзүн вурушма һаггындакы суалларына да әмәлли-башлы чаваб верә билмәмишди. О өз яраларыны унудуб ялварычы бир нәзәрлә гызын үзүнә бахмыш, бирдән үрәкләниб ону гучагламыш вә бойнундан бәрк-бәрк өпмәйә башламышды. Лакин гары бирдән икидин йох олдуғуну һисс эдиб, өз алачығына тәрәф гачмыш вә гапыдан ичәри бахыб:

— А, сәни лә'нәтә кәләсән, итил бурадан! — дейә ичәри кирә-кирә гышгырмышды.

Лакин Маркабай ону эшитмирмиш кими гызы гучагладығы һалда ериндә донуб галмышды. Гары чийилдәйиб гайнаян шор газанынын ичиндән чөмчәни гапыб нәһәнкин газан кими лүт кәлләсинә чырпараг:

— Бу күн сәни аз дөйүбләр, мәл'ун! — дейә гышгырмышды.

Ялныз бу вахт Маркабай гызы гучағындан бурахыб чәлд алачыгдан гачмышды. Әлә һәмин күн, ганлы вурушма күнү мәғлуб олдуғуну о өзү йолдашларына нағыл этмиш, бүтүн чамаат, гарынын әлиндән чаныны гуртарыб гачмыш батыра истеһза этмәйә башламышды.

Васитәчи гоһумлар, доғрудан да, бокеншиләрин янында әбәс ерә даянмамышдылар. Дөрд гәбиләнин дөрдүнүн дә башчылары жикитекләри мүгәссир билмәйи вә бокеншиләрин тәләбини еринә етирмәйә онлары мәчбур этмәйи гәрара алды. Бүтүн васитәчиләр, Иркизбай, Торгай, Котибак вә Топай нүмайәндәләри Сукирин аулуна кәлдиләр.

Бир күн әввәл Жиренше вә Базар кечәдән хейли кечәнәдәк Абайла бир ердә отуруб; дүшмәнләри нечә барышдырмағы мүзакирә этмишдиләр. Солтабайын арвадынын гачырылмасы хәбәрини эшитдикдә һәр икиси башга чүр данышмаға башлады:

— Жикитекләр гоһумлугла һесаблашмаг истәмирләрсә, онда нә этмәк олар?.. Доғрудур, бокеншиләр Оралбайын ахмаг һәрәкәтинә һәддиндән артыг сәрт чаваб вермишләр, анчаг буна жикитекләр дөзә билмәздиләрми? Әкәр онлар бир гәдәр дә көзләсәйдиләр, васитәчиләрә демәйә бизим дә сөзүмүз оларды. Инди исә онлар өзләри бүтүн иши корладылар, һәм Оралбайла Коримбалая әл тутмаг ери гоймадылар, һәм дә өзләринә зәрәр вурдулар. Инди тамамилә айдындыр ки, гызы гайтармамыш сакитләшмәйәчәкләр...

Мүзакирәдән сонра Жиренше дә, Базар да Майбасарын ардынча Бокенши гәбиләсинә кетди.

Абай баша дүшдү ки, о, ялгыз галмышдыр. Бүтүн бу һадисәләр она чох ағыр тә'сир эдирди. О, Оралбайын вә Коримбаланын гаршысында өз ачизлийиндән утаныр, халг арасындакы гарғашалыг исә онун ағлыны башындан чыхарырды. О, эвдә отуруб фикирләширди, нә этмәли? Нәһайәт, бир гәрара кәлиб Базаралыя хәбәр көндәрди, өзү исә нә нийәтдә олдуғуну һеч кәсә демәдән йола һазырлашмаға башлады.

Васитәчиләр Бокеншийә чатан кими жикитекләрин янына атлы көндәриб әмр этдиләр ки, бүтүн гәбилә тәрәфиндән чаваб верәчәк э'тибарлы адамлары дәрһал Сукирин аулуна йолласынлар. Жабай, Бейсемби вә Абдилда ийирми икидин мүшайиәтилә о саат атларыны миндиләр. Ишин белә маһиййәт алмасы Бейсембини чох нараһат эдирди. О, йола дүшмәздән әввәл гачаглара белә бир мәсләһәт етирмәйи Әбилгазыя тапшырды: «Иш яхшы кетмир, гой Базаралы фикирләшсин, яхшы олмазмы ки, онлары даһа э'тибарлы бир ерә апарсын?»

Базаралы бу сөзләри бир тәһгир кими гәбул этди.

— Эһ, даш гәлбли гоһумлар! — дейә о, гызышды. — Бун-

ларын әйри мәһкәмәсинә э'тибар этмәк олармы? Сукир варлыдыр, мән йохсул. Она атлары да өз кишнәмәләри илә көмәк эдә биләрләр, — көрәсән, бу васитәчиләрә нә гәдәр рүшвәт ат вериләчәкдир!.. Бәс мән нә эдим? Нә гачмаға бир ер вар, нә дә ачкөз рүшвәтхорлары, өзкәләрин һесабына доланан икидләри доюрмаг үчүн этлик мал-гара... Чарә нәдир, өзүм онларын йығынчағына кетмәлийәм!

Лакин Әбилгазы она гәт'и э'тираз этди:

— Онлар онсуз да әсәбиләшмишләр. Сән ялныз аулу гызышдыра биләрсән, сәни көрәрләр, даһа артыг гәзәбләнәрләр, пис олар...

Белә олдугда, Базаралы Оралбайын вә Коримбаланын янына кедиб онларла бирликдә Чинкизин адам аяғы дәймәйән сылдырым гаялары арасында кизләнмәйи гәт этди. О, бәрк инчимишди: яралы чанавар тә'гибдән гуртармаг үчүн балаларыны архасында чәкә-чәкә гачан кими, о да дағлара гачмалы иди.

— Һәр үч гачаг үчүн еканә тәсәлли Абайын көмәйи иди. Бу көмәйи онлар йола дүшмәздән бир күн әввәл Әмир васитәсилә алмышдылар: Абай онлара дөрд миник аты вә кәсмәк үчүн бир үркә көндәрмишди. Кәлән адам Абайын сөзләрини Базаралыя етирмишди:

— Гоһумлар онлары сатдылар, мән утандығымдан ерә кирмәк истәйирәм. Әкәр мәним мәсләһәтими билмәк истәйирләрсә, Базекен гоһумлардан көмәк көзләмәсин, сабаһ жикитекләр дә онлары тә'гиб этмәйә башлаячаглар, онда Базаралы лап тәк галар. Яхшысы будур ки, ләнкимәдән гачагларла бирликдә шәһәрә, рус рәисинин янына кетсин. Бу гәрара кәлсәләр, гой мәнә хәбәр версинләр, мән өзүм Семипалатинскә кедиб онлара көмәк этмәйә чалышарам. Бурада, белә адамлар ичәрисиндә мән күчсүзәм.

Абайын гайғысы вә көмәйи Базаралыны руһландырдыса да, лакин онун нийййәтини дәйишдирмәди. О белә чаваб көндәрди:

— Тобыктыда бир нәфәр әсл адам тапылмышдыр ки, о да сәнсән, Абай! Сән мәним гәбиләм кими мәндән әл чәкмәмишсән. Инанырам ки, шәһәрдә мәнә көмәк этмәйә һазырсан, анчаг мән шәһәрә кетмәйәчәйәм. Мән орая нечә кедә биләрәм? Гачаг кими, юрд-ювасындан говулмуш адам кими. Бизләрдән һеч кәс бу йолла кетмәмишдир, бу һәрәкәт һеч кәсдә рәғбәт оятмаз. Гоһумларымын гәрарыны әввәлчә өйрәнмәк яхшы олмазмы? Әкәр бизи сатсалар, мән өз намусуму горумағы бачарарам. Мүбаризәсиз, дөйүшсүз тәслим олмарам, мән ахырадәк достларыма көмәк этмәйә анд ичмишәм.

О, гачаглары Чинкизә апарыб, әлчатмаз бир дәрәдә кизләтди вә Абайын көндәрдийи үркәни онлар үчүн кәсди. Өзү

исә бычағы белинә тахыб, шокпары дизинин алтына сохуб, палыд ағачындан дәстәси олан низә илә силаһланараг, өз балаларыны горуян бир пәләнк кими мағаранын ағзында дайанды. О, бир нечә күн атдан дүшмәди. Эһтият вә интизар ичәрисиндә онун бәдәни бәркийиб мөһкәмләнди, танынмаз олду. Онун даша дөнмүш солғун үзүндән гәзәб вә гәт'ийјәт яғырды.

Бу мүддәт әрзиндә Сукирин аулунда данышыглар гуртарды. Бейсемби вә Жабай тәслим олдулар. Жикитек гәбиләси башчыларынын гәрары илә жикитекләр күнаһы боюнларына алдылар, зәрәри өдәмәйә разы олдулар. Мал-гарадан башга, башчылар Гаровул чайы янында жикитекләрин үч гышлағыны Сукирә вермәйи гәрара алдылар. Жикитекләр гачаглара сығыначаг вермәйәчәкләрини дә билдирдиләр. Қоримбаланы Гаракәсәйә, адахлысынын янына көндәрмәкдән өтрү бәдбәхт севкилиләри тутмаг үчүн адамлар көндәрилди.

Он нәфәрдән ибарәт олан биринчи дәстә мағаранын ағзында Базаралы илә үз-үзә кәлди. Базаралы тәкбашына дөйүшә кириб өләнәдәк вурушмағы гәт етди. Элә биринчи тоггушмада о, беш нәфәри низә илә атдан салды, галанлары кери чәкилдиләр.

Лакин гачагларын изини тапдыгдан сонра онлар Чинкиз ямачларында о тәрәф-бу тәрәфә гачараг, севкилиләри ахтаран бүтүн дәстәләри бурая топлайыб һүчуму тәкрар етдиләр. Инди Базаралынын үстүнә отуз нәфәр төкүлмүшдү. Онлар Базаралыя күч кәлә билмәдиләр, лакин ону кери чәкилмәйә мәчбур едиб гачагларын кизләндийи мағарая доғру кедән йолуну кәсдиләр. О, гачагларын янына кетмәйә чан атараг, дағда вурнухмаға башлады. Базаралынын габағына чыханлар онун сифәтиндән горхурдулар: бу, өлүмә һазыр олан бир дөйүшчү иди. Дәстә Оралбайы вә Қоримбаланы мағарада тапды. Мүгавимәт көстәрән икидин әл-голуну сарыйыб дашларын үстүнә йыхдылар, гызы исә йәһәрин гашына алыб апардылар. Оралбай гызын далынча гышгырды:

— Қоримбала, көзүмүн ишығы! Сәни тапыб гачырмасам, мән атам Қауменин оғлу дейиләм.

Қоримбала күчсүз һалда дәрдли-дәрдли ялныз буну демәйә мачал тапды:

— Чанымы сәнә гурбан верәрәм, тәки мәни бунларын әлиндән аласан!..

Һәмин ахшам Базаралы жикитекләрин Бөйүк аулуна тәрәф чапды, атыны алачыгларын арасында сахлайыб, Кенкирбай вә Божейин улу бабаларынын руһуна мүрачиәтлә гышгырды:

— Аруахлар, сиз һарадасыныз? Йохса, бу биабырчылығы көрмүрсүнүз? Гәбиләнин шәрәфини сатан нәсилләрә лә'нәтләр яғдырын!

Бейсемби, Жабай вә Абдилда ону аралыға алдылар. Ба-

заралы гышгырырды ки, бокеншиләрә басгын едәчәк, ган төкәчәк, онлары әзәчәкдир. Икидләр ени вурушмадан горхараг, атын чиловундан япышдылар, ону дилә тутмаға чалышдылар. Лакин Базаралы гамчы илә онларын баш-көзүнә вуруб гәзәблә гышгырды:

— Әчлафлар! — дейә о, кәдәр вә гәзәблә гышгырырды. Өз руһунузу сатдыныз... Һәлә өз гәбиләнизи чох сатачагсыныз... Йолдан чәкилин!

Лакин Бейсемби илә Абдилда атын чиловуну бурахмадылар. Жабай бүтүн аулун икидләрини чағырды. Онлар Базаралыны аралыға алдылар, атдан чәкиб ерә йыхдылар, итәләйиб алачыға салдылар вә үстүнә төкүлүшәрәк тәрпәшмәйә гоймадылар. Бүтүн кечә ону горудулар.

Бокеншиләр Коримбаланы һәлә кәтириб аула чатдырмамыш, севкилиләрин гаршылыглы анды һәр ерә яйылды. Лакин гызын мүгәддәраты чохдан һәлл едилмишди. Сукир ачыгчасына демишди: «Лах юмуртаны аулумда сахламаячағам». Оралбайла Коримбаланын һәлә тамамилә тәслим олмадыгларыны вә Базаралынын һәр шейә һазыр олдуғуну баша дүшән бокеншиләр икидләрин мүһафизәси алтында гызы Гаракәсәйә көндәрмәйә тәләсдиләр. Сукир гызыны көндәрәркән бу сөзләри гоһумлара чатдырмағы әмр етди: «Чеһиз үчүн гой сонра кәлсинләр, кәлини исә нә гәдәр ки, сағдыр онлара тәслим едирәм. Гой она нә истәйирләр етсинләр; сакитләшмәсә ихтияр онларындыр. Өлдүрсәләр дә ағламаячағам, ган баһасы истәмәйәчәйәм».

Тобыктыда гарғашалыг гуртарды.

Ики күндән сонра Оралбай буховлардан азад олараг севкилисинин далынча Гаракәсәйә чапды. О, өзү дә билмирди ки, нәйә бел бағлайыр, нә үчүн ора кедир, лакин үрәйи ганла долмушду. О, өзүнә һаким ола билмирди.

Коримбаланын әринин ата-анасы, хүсусән бөйүк кәлинләр ону дөрд көзлә горуюрдулар. О, арыгламыш, бир дәри бир сүмүк галмыш, санки итаәтә кәлмишди. Һәмин ахшам Чаванлар алачығында гызын янында отурмуш учабой, енликүрәк бир икид олан гайны кәлини горуюрду. О, бычаг итиләйирди, бүтүн ахшамы ялныз бирчә дәфә донгулданыб демишди:

— Итаәтә кәлмәсән, ядында сахла ки, мән һәр шейә һазырам... я сән өләчәксән, я да ашнан...

Газандакы әт гайнайыб бишди, гаш-габаглы икид аилә үзвләрини шама чағырмаг үчүн гоншу алачыға кетди. О дәгигә Оралбай гапыда көрүндү.

Коримбала дәһшәтлә диксинди. Гайнынын һәдәси, гоһумларын бу күнләрдә олмуш ганлы вурушмалары. Чинкиз дағлары енидән онун көзү гаршысында чанланды. Оралбай баша

дүшдү ки, онун Коримбаласынын ганадлары гырылмышдыр. Һәр икиси сусурду. Гыз яваш-яваш севкилисинин янына кәлиб деди:

— Бизим мүгәддәратымыз һәлл эдилмишдир... Саламат гал, Оралбай... Гой бу мәним сон саламым олсун... Бөйүк алачыгда чолаг, гоча кәлинин сон саламы кими[1], ағыр вә кәдәрли саламым олсун. Өзүнү әлә ал, көзүмүн ишығы...

Гыз буну дейиб додагларыны икидин додагларына япышдырды вә сон дәфә һәрарәтлә өпдү.

Оралбай ону эһтирасла гучаглайыб алачыгдан чыхды, гәһәрдән боғазы тутула-тутула гачды. Һәр шей мәһв олмушду: Коримбала өзүнү һәятын бүтүн севинчләриндән мәһрум олмуш гары илә мүгайисә эдирди.

О, атыны миниб чапды. Оралбайын һара гейб олдуғуну һеч кәс билмәди. Бир нечә күн дә кечди, лакин ондан һеч бир сәс-сораг чыхмады. Абай сакитләшә билмирди. Бир дәфә бу барәдә Чаванлар алачығында Айкәрим, Әмир вә Ерболла сөһбәт эдәркән бирдән Биржаны хатырлады:

— Аһ, сән нә надир бир чырагсанмыш, Биржан! — дейә бирдән Абай сәсләнди. — Мәним халгымын бүтүн нәчиб гүдрәти сәндә тәчәссүм этмишдир. Кәнч көнүлләри ачыб көстәрән сәнин нәғмәләрин олду... сәнин нәғмәләрин атылан даш кими, һәтта ахмаз сулары да һәрәкәтә кәтирир. Һәят исә буну тәләб эдир; әкәр һәяты гасырға кими ериндән ойнатмаға гадир бир гүввә олмасайды, чиркаб вә үфунәтлә долу күнләр гуртармаг билмәзди...

Ербол бунунла разылашмады:

— Бүтүн зәрбә кәнчләрә дәйди. Кәнчләр кәләчәйә үмидлә бахырдылар, лакин онлар енидән буховландылар.

Абай исә буну даһа дәриндән дәрк эдирди.

— Гой мәһзун, эйбәчәр чөл һәяты илә мүбаризә эдә билән инчәсәнәт чичәкләнсин, һәр бир мәрд адама гүввәт версин, — дейә о, фикирли-фикирли сәсләнди. Хейли сусдугдан сонра әлавә этди: «Гой аслан айын үстүнә атылмаг истәйәндә ерә дәйиб парчалансын, фәрги йохдур. Аслан баласы өз аслан хасиййәтини тәрк этмәз. Гой, ағ шаһин торун ичәрисиндә долашыб галсын, фәрги йохдур, шаһин балалары ювадан шаһин кими учачаг...» Буну мүдрик бир газах демишдир. Мәш'ум вә авам Тобыкты Оралбая галиб кәлди. Лакин онлар һәята галиб кәлә билмәйәчәк, тарихин тәкәрини кери дөндәрә билмәйәчәкләр... билмәйәчәкләр!

---

[1] Адәтә көрә һәмишә бүтүн гоһумларына биринчи олараг кәлин баш әйир. Гочалығын чатдығыны һисс эдәркән о, сон дәфә әринин гәбилә алачығынын ағзында диз чөкәрәк, гәбиләнин адәтинчә баш әйир. Һәмин күндән э'тибарән бир гары кими бүтүн галанлар она илк дәфә баш әймәйә башлайырлар.

ТӘПӘЛӘРЛӘ

1

Гапы тайбатай ачыгдыр, сәрин алачыг көзәл яз сәһәринин саф һавасы илә долудур. Йовшан вә аг отун әтри бир-биринә гарышыб язын мүхтәлиф курултусу илә бирликдә алачыга долур. Абай сүмүкдән нахышлары олан һүндүр чарпайынын янында отуруб дәйирми стола сөйкәнмишдир. Китаб охумаг она алачыгы бүрүйән һәятын рәнкарәнклийини һисс этмәйә һеч дә мане олмур.

Яхын Акшоки ямачларыны зил вә инадлы бир сәс бүрүмүшдүр: хырдача, мискин бир гушчугаз өз достуну чагырыб өз мискин сиррини аләмә яйыр. Алачыгын үстүндә сүзән Торагай өз чәһчәһи илә сәманы долдурмушдур. Бә'зән дә гуш ганадларынын чырпынтысы эшидилир, бу ясты тәпәләрин үстүндән яз сулары илә ашыб-дашан учсуз-бучагсыз чәмәнликләрә догру гатарла учан яшылбашларын сәсидир. Лап яхында гачышан гузулар вә чәпишләр хырдача, мөһкәм пәнчәләрини элә таппылдатдылар ки, санки, онлары нә исә горхутмушдур, өз балача чанларыны гуртармаг үчүн гачышыб бир кушәйә сыгынырлар. Ара-сыра гоншу алачыгдан ушагларын чинкилтили сәси эшидилир, элә бил көрпәләр гузуларын мәләшмәсинә сәс веририләр...

Абай өз тәнһа отагына долан язын енидән чана кәтирдийи һәяты хүсуси бир дуйгу илә һисс эдир. Шанракын кениш даирәсиндән нахышлы кечәнин үстүнә дүшән күнәш шүалары баһар кими мүлайимдир, ярашыглы алачыгдакы сүкут гәлбә сакитлик верир. Абай раһат-раһат вә фәрәһлә нәфәс алыр, сәһифәләрин үзәринә әйиләрәк гаршысындакы китабы енидән, һейрәтлә охумага башлайыр, санки бу язылары о, инди башга бир көзлә көрүрдү: китаб вә охучу, нәһайәт, бир-бирини баша дүшмүшдүләр.

Бу күн бөйүк бир һадисә баш вермишди: бу китаб Абайын ахырадәк өз ана дилиндә язылмыш бир китаб кими, демәк олар ки, тамамилә сәрбәст охуюб гуртардыгы илк бөйүк рус китабы иди.

Кечән гыш Абай лүгәтләри вә дәрсликләри әтрафына дүзәрәк, онларын көмәйи илә рус китабларыны охумушду. Бу яз она элә кәлди ки, ени дүнянын ишыгы өз гаршысында ачылмышдыр. О, Пушкинин әсәрләрини мүталиәйә киришди. Әввәлчә нәсрдән башлады вә фәрәһлә һисс этди ки, охудугларынын һамысыны баша дүшүр. Бу китаб «Дубровски» әсәри иди. Пушкун рус дилинин бүтүн зәнкинлийини Абайын гаршысында ачмышды, инди Абай һәмин китабдакы фикирләрин бүтүн зәнкинлийини дә гиймәтләндирә билирди.

Абайдакы дәрин руһи мәмнунийјәтә хүсусән бу күнкү һәјати идрака сәбәб һәмин бу китаб иди: бу китаб јолда тәсадүфән раст кәлмиш вә ән јахын доста чеврилмиш бир јол јолдашына бәнзәјирди. Абай чохдан бәри белә бир севинч һисс етмәмишди. Бу күнкү күн онун узун замандан бәри тәнһа јашамасынын бүтүн ев ишләриндән вә деди-годуларындан узаглашмасынын сәбәбини доғрулдурду: Абай о бири саһилә чыхмаг үчүн илләрдән бәри ахтардығы јолу, нәһајәт, тапмыш вә о бири саһилә кечмишди.

Майбасар, Жиренше вә Такежан чохдан бәри она истеһза едиб дејирдиләр: «Ајкәрими аландан сонра алачыгдан чөлә дә чыхмыр, елә бил она бахмагдан доймур! Һәмишә көјдә сүзәрди, инди исә сәрчә илан чәнкинә кечән кими Ајкәримин әлинә кечмишдир... Учмаға өјрәнмишди, тоза батыб галды!»

Абай буну ешидәркән күлүмсүнүр, лакин чалышган мәдрәсә шакирди кими китаблардан ајрылмырды. О, өз фикрини һеч кәсә сөјләмир вә һеч кәсдән мәсләһәт истәмирди. Онун өзүнә тамамилә ајдын иди ки, мүасир дөврдә һәјат кичичик бир чөл аләминдә гапаныб галмаға имкан вермир. Шәһәр һаггындакы, «Акбас Андреевич» һаггындакы китабхана вә ушагларын тәрбијәси һаггындакы фикирләр артыг ону гәт'и бир гәрара кәлмәјә мәчбур едирди: о, Семипалатинскә бураја нисбәтән гырх верст јахын олан Акшокидә өзү үчүн ајрыча гышлаг вә мүнасиб ев тикмәк истәјирди. Ахы Абай бурада истәдији кими јашаја биләрди.

Гар әримәјә башлајан кими о, Акшокијә көчдү, һалбуки һәлә һеч бир аул гышлаглары тәрк етмәмишди. Анасынын, Оспанын, вә Дилданын алачыглары Жидебајда галырды. Абай јалныз Ајкәрими вә Дилдадан олан ушагларыны, Акылбајы, Абышы, Күлбәдәни, балача Магашы вә онларын мүәллими, Һабитхандан фәргләнән «Кишкәнә-молла» — јә'ни «балача молланы» өзү илә бәрабәр бура кәтирмишди. Бөјүк аула хидмәт едәнләрдән бир нечә гоншу да өз алачыглары вә әмлакы илә бирликдә Абајла көчдү, усталар, фәһләләр кәлдиләр вә дәрһал тикинти ишләринә башланды. Ишә Ерболла Ајкәрим нәзарәт едирдиләр, Абајын өзү исә алачыгдан чөлә чыхмајараг, бүтүн вахтыны рус дилини өјрәнмәјә сәрф едирди.

О инди дә отуруб китаб охумагда иди ки, бирдән Ајкәрим, Ербол вә Кишкәнә-молла тәәччүблү һалда ичәри кирдиләр. Кишкәнә-молла данышa-данышa гапыдан ичәри кирәркән Ајкәримә дејирди:

— Меһрибан аллаһ! Һеч ағла кәтирмәк олармы ки, бу күн, јә'ни јени мәнзилин илк дашы гојуларкән дә Абай өз тәнһалығыны тәрк етмәк истәмәсин! Көрәсән хәстәләниб еләмәјиб ки?

Айкәрим явашчадан күлдү:

— Йох, о, сағ-саламатдыр. Әләчә, вахты йохдур: мәним фикримчә, бурада онун тикинти ишләриндән даһа чәтин иши вар.

Абай Айкәримдән вә Ерболдан ишин кедишини хәбәр алды, мүвәффәгиййәт арзу этди вә сонра шән һалда Айкәримин дедийи сөзләри давам этдирди:

— Айкәрим һаглыдыр. Мәним әмәйимин бәнна Тюренин әмәйиндән, доғрудан да, ағыр олдуғуну десәм, сиз, әлбәттә, күләрсиниз... Тюренин иши һамынын көзү гаршысындадыр, анчаг мән дә өз әмәйимлә чох шейә наил олмушам...

Ербол Кишкәнә-моллая истеһза илә көз вурду:

— Әлбәттә, юмшаг дөшәк үстүндә отурмаг, кәрпич дашымагдан гат-гат чәтиндир!

Кишкәнә-молла енә тәәччүблү һалда:

— Бу күн элә бир тәнтәнәли күндүр ки, — деди, — сизин әрвадыныз да, достларыныз да хейирхаһ ниййәтләрдән руһланараг, көзәл бир ишин әсасыны гоймушлар. Һәгигәтән тәәччүбләнмәйә дәйәр; чох гәрибәдир, сиз үмуми севинчдән кәнара чәкилмишсиниз...

Айкәрим Абайы гынамырды, лакин көрүнүр ки, ону тәмизә дә чыхартмаг истәмирди. О, Абая ялныз сөһбәтин нәдән дүшдүйүнү изаһ этди:

— Бу күн биз молланы дә'вәт этмишик ки, ишә хейир-дуа версин. Бир гоюн да гурбан кәсмишик, молла мүгәддәс улу бабаларымызын руһуну чағырмыш, гур'ан охумуш вә ени мәнзилә хейир-дуа вермишдир...

Абай Айкәримин һәрәкәтләрини бәйәнирмиш кими она, ушагларына вә достларына ени эвдә хошбәхт һәят кечирмәйи бир даһа арзу этди, лакин онун көзләриндә истеһзалы бир гығылчым ойнады. О, Кишкәнә-моллая тәрәф дөнүб деди:

— Молла аға, мән һеч билмирдим ки, Карашокидә эв тикдирмәк үчүн хүсуси бир дуа вар имиш... Сиз һансы мәтни охудунуз?

Кишкәнә-молла өзүндән чыхды:

— Сиз элә фикир эдирсиниз ки, белә бир дуа йохдур? Һәр бир мүсәлман билмәлидир ки, һәр чүр хейирхаһ тәшәббүсләрин өз мүгәддәс дуасы вардыр! Мән «Я разигул-ибади» — «Бизи доюрана шүкүр эдирәм» — дуасыны охудум. Мәкәр бу мүнасиб дейил?

Абай енә эйни тәмкинли истеһза илә деди:

— Әкәр ядымдан чыхмайыбса, молла аға, бу, тахыл дөйүмүндән әввәл хырман дуасыдыр, дейәсән, мән бу барәдә «Лауһунамәдә» охумушам...

Абайын истеһза илә данышмасы Кишкәнә-молланын хошуна кәлмәди. О, гаш-габағыны саллады, ири, көй көзләрини

онун үстүнә ағартды, лакин диниб-данышмады. Ерболун тез гызышан, лакин меһрибан моллая язығы кәлди, барышдырычы бир аһәнклә Абая мүрачиәт етди.

— Әй, Абай, нийә өчәширсән? Гара чамаат ки, «Ағ гоюн, гара гоюн, башымы һара гоюм» дейир вә өз садәлийиндән елә билир ки, дуа охуюр. Молла исә әсл дуа охуду, һәм дә чох көзәл охуду. Айкәримлә мәнә елә кәлди ки, о, бүтүн дуаларын дуасыдыр, хырман дуасы да олса, чәмән дуасы да олса, чох яхшы дуа иди... Хош ниййәт һәр шейи доғрулдур!..

Алачыға чөкмүш дилхорлуғу үмуми күлүшмә дағытды. Айкәрим башыны тәрпәтмәклә чаван Єлиханы чағырды, Абайын габағындакы столүстү сүфрәни дәйишди вә гымыз вермәйи әмр етди. Абайы енидән шән бир һисс бүрүдү, о бу һисслә дә китабы гуртармышды, инди дә белә бир әмәйин баша чатмасы мүнасибәтилә алдығы һәзз барәдә достлары илә сөһбәт еләмәк истәйирди, гаты, союг гымызы гуртум-гуртум ичәрәк, габағындакы китабы варагламаға башлады вә деди:

— Әлбәттә, ев тикмәк, хырман һазырламаг, кәрпич кәсмәк үчүн палчыг гатмаг зәһмәтдир. Лакин узун илләрдән бәри сәнинлә баша дүшдүйүн бир дилдә данышмағы бачармаян мүдрик китаблары охуюб дәрк етмәк дә аз әмәк тәләб етмир. Айкәрим вә Ербол яхшы билирләр, сиз дә, молла, баша дүшүрсүнүз ки, бүтүн бу или мән еканә бир арзу илә яшамышам. Инди елә севинирәм, елә севинирәм ки, куя өз арзуларымын гуртармыш бинасыны көзләрим гаршысында көрүрәм.

О, сөзләрини Айкәрим вә Ерболун айдын баша дүшә билмәйәчәйиндән горхараг сусду. Лакин бирдән ағлына бир мүгайисә кәлди, Ерболун үзүнә бахыб, сөзүндә давам етди:

— Кишкәнә-молла сәнә изаһ едәр... Көрүрсән ки, чалышган бир шакирд узун илләр мәдрәсәдә охуюр, күнләрин бириндә о, һисс едир ки, ағла-камала долмушдур, бүтүн дәрс илләриндә көрмәдикләрини инди көрүр, билик гапылары онун гаршысында ачылыр. Моллалар бу заман дейирләр ки, о, «камалын ачарыны тапмышдыр...» Сиз билирсиниз ки, мән нечә вахтдыр мәшғулам. Мән рус дилиндә мүәллимсиз бир шакирд идим, бу күн исә мән дә «камал ачарыны тапмышам...» Һәм дә елә бу күн, сиз Айкәрим вә Ербол, ени евин өзүлүнү гойдуғунуз күн... Мәним әмәйим өзүнү доғрултмушдур, достларым!

Абай һәйәчан вә шадлыгдан ерә-көйә сығмырды, онун сөзләри чох мә'налы вә дәрин һиссләрлә долу иди. Әринин һалыны көзләриндән баша дүшмәйә адәт етмиш Айкәрим мүлайим-мүлайим күлүмсәди, Абайын үзүнә бахды вә көзләри долду.

О, бир пиялә гымыз долдуруб Абая узадараг деди:

— Демәли, ән бөйүк севинч бу күн бизим дейил, сизиндир... Елә исә тәбрик вә арзулары да сиз демәлисиниз.

Ербол һеч бир шей демәди, лакин о да Абая бахыб күлүмсәди. Кишкәнә-молла һеч вәчһлә разылаша билмирди.

— Камал ачары... Бах, әкәр руһани мүәллим олмадан, хәлфә вә һәзрәт олмадан «Мәнтиги», «Гәваиди» мәнимсәйә билсәйдиниз, һабелә «Гафийә», яхуд «Шәрһи-Һәбдулланын» мә'насыны дәрк этсәйдиниз, о заман, демәк оларды ки, «камал ачарыны әлә кечирмишсиниз»... Лакин о заман ки, сөһбәт бир рус «шалтай-балтайы» һаггында кедир, белә бир ифадәнин ери дейил. Сиз йолунузу итирирсиниз, Абай, — дейә Кишкәнә-молла нәсиһәтамиз бир тәрздә Абая мүрачиәт этди.

Абай инчик һалда гаш-габағыны саллады вә өзүнү сахламаға чалышараг, бир гәдәр сусду. Сонра пиялədән бир гуртум ичиб сакит вә әзмлә деди:

— Бизим руһани шәхсләр — хәлфәләр, һәзрәтләр, ишанлар һәмишә өз мәһдудлуглары үзүндән әзаб чәкмишләр. Мән көрүрәм ки, сиз дә, бәдбәхтликдән ондан азад дейилсиниз.

Лакин Кишкәнә-молла тәслим олмурду.

— Әкәр сөһбәт ислам һаггында кетсәйди, мән э'тираз этмәздим. Анчаг сиз нә барәдә, һансы китаблар һаггында данышырсыныз? Гәдим заманларда да кафирләрин өз элми варды, лакин бир нәфәр дә олса мүсәлман алими ону тәсдиг этмишдирми?

Абай баша дүшмүшдү ки, мүбаһисә узаныр. О, Кишкәнә-молланын гаршысында инад көстәрмәк истәмирди, һалбуки әлиндә чохлу дәлилләр варды. О, бошбоғазлыг этмәйә һәвәси олан молланы даяндырмаг үчүн өз дәлилләриндән ялныз бирини кәтирди:

— Сиз иддиа эдирсиниз ки, һеч бир мүсәлман кафирләрин элмини тәсдиг этмәмишдир. Башгалары һаггында данышмаяг, ялныз пейғәмбәрин өзүнүн «Һәдисдә» дедикләрини хатырлаяг: «Алим мүрәккәби шәһид ганындан әзиздир...» Сиз иддиа эдирсиниз ки, кафирләрин элми идрак үчүн кифайәт дейил, лакин «Гисасүл әмбия» китабында пейғәмбәрләрин тарихиндә дүнянын әмәлә кәлмәсиндән данышылан сөзләри элм адландырмаг олармы? Инсанлар һаггында, һәр бир халгын хүсусиййәтләри һаггында «Гырх-һәдисдә», «Лауһунамәдә», «фиһ гайданидә»[1] сиз элм наминә бир шей тапа биләрсинизми?

Кишкәнә-молла енә дә өзүнү итирмәди:

— Әкәр бунлар сизин үчүн аздырса, башгаларыны охуюн. Мүсәлман алимләринин әсәрләрини мүталиә эдин, сизин һәятыныз үчүн орада боллуча мүдрик һәдисләр тапа биләрсиниз.

Абай күлүмсәди.

— Әкәр сиз әсл алимләрлә бирликдә десәйдиниз ки: «Һарада элм варса, ону әхз элә, кимдә элм варса, ондан өйрән,

---

[1] Айәләр мәчмуәләри.

көтүр», сизи баша дүшәрдим. Амма сиз мәнә нә мәсләһәт көрүрсүнүз, сизин көстәрдийиниз йоллары чохдан кечмишәм. Әсрләр бою бәшәриййәтин әлдә этдийи билийә наил олмаг үчүн мән аз йол тапдаламамышам... Сизә тәәччүб эдирәм, молла... Савадсыз олсайдыныз, мәсәлә башга иди, лакин сиз ки, мүәллимсиниз. Демәйә дилиниз нечә кәлир ки, билийи ялныз дар бир чығырда ахтармаг лазымдыр? Мәкәр элм һүдудсуз, кениш бир аләм дейил? Мәкәр ән мүдрик мүсәлман алимләри Сократын, Әфлатунун, Аристотелин вердийи элм хәзинәсиндән истифадә этмәмишләр? Бәс о философлардан һансы бири мүсәлман иди?.. Гаршынызда билик алмаг һәсрәтиндә олан, айлары, илләри билик ахтармаг үчүн сәрф эдән бир адам даянмышдыр, сиз она дейирсиниз: «Ахтарма, узаглара кетмә!..»

Абай бир гәдәр фикирләшдикдән сонра сөзүнә әлавә этди:

— Беләликлә, биз бир-биримизи баша дүшә билмәрик. Һәр кәсин һәятында вә һәр бир чәһдиндә бир зирвә, бир мәгсәд вар. Мәним чәһдләримин гаршысы алынмаздыр, мәним мәгсәдим ирәлидәдир. Сөһбәти бунунла гуртараг.

О, енидән гаш-габағыны саллады, зәриф шакшаны[1] бармағы илә дөйәчләйиб бир чимдик насыбай көтүрдү.

Ербол мүбаһисәдә иштирак этмир, сусурду. О, савадсыз олса да дахилән, билик һәсрәтиндә олан достуна рәғбәт бәсләйирди. Сөһбәт гуртардыгда о, һәмишә олдуғу кими, енә өз зарафаты илә сөһбәтин сәртлийини бир аз юмшалтды:

— Мән садә адамам, һәтта «Надан молла дини дә дағыдар» мәсәли дә мәнә айдын дейил. Лакин Абай бир шейи баша дүшмәкдә мәнә көмәк этди: элә мүсәлман олмаян халглар һаггында сөһбәт башландымы, бизим моллалар өзләрини иркизбайлар, жикитекләр кими апарырлар. Мәкәр Майбасар, Такежан, яхуд Бейсемби гарабатырлара, кокшеләрә, бокеншиләрә, һәгигәт онларын тәрәфиндә олса да ағызларыны ачмаға имкан верәрләр?

Абай истәр-истәмәз күлүмсәди, Ербол исә сөзүнү беләгуртарды:

— Мәним фикримчә, бизим молла рус китабларынын, рус элминин үстүнә элә чумду ки, элә бил Майбасар Кулиншакын оғланларынын үстүнә чумур.

Белә бир мүгайисәнин мә'насы нәинки Абая вә Айкәримә чатды: һәтта гымыз төкмәкдә олан күләрүзлү Злиханы да күлдүрдү. Абай хейли үрәкдән гәһгәһә чәкди. Лакин бу Кишкәнә-моллая бир тәрбийәсизлик, бир кобудлуг кими көрүндү. О, гаш-габағыны саллайыб алачыгдан чыхды. Гоншу алачыглардан эшидилән ушагларын һай-күйү ахшам чағы

---

[1] Ш а к ш а — чейнәнән түтүн, насыбай — габына дейилир.

гузуларын галдырдығы мәләшмә кими, дәрһал кәсилди: көрүнүр, Кишкәнә-молла ушагларын янына кетмишди.

Молланын далынча алачыгдан чөлә чыхан Айкәрим яхынлашмагда олан ики атлыны көрүб, гапы ағзында даянды. О, алачыгда отуранларын янына гайытды:

— Бизә кәлән вар, анҹаг таныя билмәдим... Бәлкә Бөйүк аул көчүб кәлмишдир... Йох, дейәсән, яд адамлардыр, бири элә екәпәрдир ки... —о, буну дейиб, бирдән севинҹлә күлдү. — Ой-бой, бу ки, Кәнҹимдир... Һә, элә дир ки, вар, Кәнҹимдир. Мән дә фикирләширәм ки, көрәсән бу екәпәр кимдир?..

Айкәрим Оспаны Кәнҹим[1] чағырырды. Ербол ериндән сычрады, Абай да онун далынча байыра чыхды. Ахы һамы бир ай бундан әввәл айрылдыглары курултулу вә издиһамлы аул үчүн дарыхмышды. Кунанбайын ауллары яз дүшәнә гәдәр Чинкиздә вә Жидебайда гышлагларда галмышдылар. Инди онларын бу яхынлыгда — бол отлу, бол сулу Горуг отлағына кәләҹәкләрини көзләмәк оларды. Көрүнүр, ауллар Акшокийә яхынлаширлар.

Атлылар яхынлашдылар. Бу айрылыг дөврүндә Оспанын нечә бөйүйүб йоғунладығына Абай да Айкәримдән аз тәәҹҹүб этмәди. Оспан көк, узун гуйруглу бир кәһәр ат минмишди. Онсуз да онун йоғун олан бәдәни инди лап ири көрүнүрдү. О, гыш күркүнү һәлә чыхармамышды, башына гузу дәрисиндән тикилмиш узун түклү бөйүк бир тымак гоймушду, гыш чәкмәси кеймиш узун аяглары һүндүр атын дизләринә дәйирди. Узун айрылыгдан сонра һәр дәфә гардашыны көрәндә Абай тәәҹҹүбдән һейрәт эдәрди.

Оспан атыны гамчылайыб йолдашы Дарханла бирликдә аула чатдыгда кичик аул өз гоһумларыны үмуми бир севинҹлә гаршылады. Айкәрим онларын гаршысына чыхды, Оспанын атынын ҹиловундан япышды вә меһрибанлыгла саламлашараг, зарафатла деди:

— Кәнҹи, бүтүн кечәни йол кәлибсән, нәдир, элә бәрк-бәрк бүрүнүбсән ки!

Оспан зарафата ҹаваб вермәди. Онун ири көзләри юхусуз кечәдән сонра олдуғу кими гызармышды, о, гаш-габаглы иди, диниб-данышмырды, о, әввәлки шән, зарафатчыл Оспана охшамырды. Алачыға кирән кими Абай Оспанын үстүнә суаллар яғдырмаға башлады: — Көчләр һарададыр, ата-ана саламатдырлармы? Оспан гысаҹа ҹаваб верди ки, бу күн ауллар Акшоки ямаҹларынын бириндән Горуға доғру — Абайын дүшдүйү ерин гоншулуғуна кәлирләр. Сонра Оспан сусараг, коса саггалыны вә бығларыны әлләмәйә башлады. Бу

---

[1] Кәнҹим — аиләдә ән кичик адам демәкдир. Адәтә көрә аиләйә ени кәлән һәр бир кәлин ени гоһумларына өз истәдийи ады верир.

нәһәнк адамын гәрибә саггалы варды, айры-айры битмиш түкләр ат гылына бәнзәйирди.

Айкәрим чай вә емәк һазырламаг үчүн әл-аяға дүшүб Злихая яваш сәслә әмрләр верди. Буну көрән Оспан хәбәрдарлыг этди ки, наһар этмәйәчәкдир. О, һәтта кәмәрини дә ачмады. Алачыгда ерә отуран кими хәбәр верди ки, Кунанбайын бөйүк вә севимли нәвәси, Такежанын вә Каражанын оғлу, гышдан бәри хәстә ятан он ики яшлы Макулбай дүнән өлмүшдүр.

Бу хәбәри эшидән Абай гардашынын гейри-ади рәфтарынын сәбәбини баша дүшдү. Гардашлары Такежанла чох да меһрибан дейилдиләр, буна көрә дә Абай Оспанын кәдәринин сәмимилийини хүсусилә гиймәтләндирди, о, бунда гоһумлара мәһәббәт вә рәғбәт көрдү. Абай сорғу-суалы кәсиб Оспаны раһат бурахды.

Гонаглар гымыз ичдиләр. Абай динмәзчә отурмушду, инди Оспан вә Дархан тикинти ишләри һаггында сорушмаға башладылар.

Оспан чох көзәл билирди ки, Абайын эв ишләриндән башы чыхмыр. Оспан тәсәррүфат ишләриндә ондан даһа бачарыглы иди. О, мал-гаранын гейдинә галыр, аулун вар-йохуну горуюрду. Абай эв тикдирмәк үчүн Акшокийә көчмәйә һазырлашанда Оспан өзү она биликли усталар, бачарыглы фәһләләр сечмиш, иншаат аләтләри тәдарүк этмиш вә әрзаг эһтияты гейдинә галмышды. Лакин гардашы кетдикдән сонра о, аналары вә эв адамлары илә зарафатлашыб демишди:

— Ахыры ки, Абай да ағла кәлмишдир! Башладығы иш чох бөйүк дә олмаса, анчаг о саат көрүнүр ки, ишкүзар адам олачагдыр! Мән она дейирдим: «Кәл мән мал-гара отарым, сән дә сөз отар», — разы олмады, эв тикмәклә мәшғул олмаг фикринә дүшдү. Амма да ишләр көрәчәк һа!..

Инди дә иш һаггында сөһбәт кедәркән адама элә кәлирди ки, бөйүк гардаш Абай дейил, Оспандыр. Оспан ишкүзарчасына нә гәдәр палчыг гатылдығыны, нечә мин кәрпич кәсилдийини, күндә ән яхшы устанын нә гәдәр кәрпич кәсдийини сорушурду. Абай суалларын чохуна чаваб верә билмир, көзләрини дөйә-дөйә Айкәримин, Ерболун үзүнә бахырды. Айдын иди ки, ишин кедишиндән онун хәбәри йохдур. Башга вахт олсайды, Оспан она күләр, лағлағыя башларды. Инди исә о, азачыг күлүмсәйиб Айкәримә вә Ербола тәрәф дөндү.

Айкәрим һәлә дә Макулбайын өлүмүнә ағлайырды, лакин Оспан онун көз яшларына фикир вермирди. О, Айкәримә суаллар верир вә ағыллы чаваб тәләб эдирди. Нә лазым олдуғуну билдикдән сонра о, тикинти еринә кетмәйә һазырлашды, Абайла Ерболу габаға салараг гапынын ағзында даянды, үзүнү Абая тутуб деди:

— Әмр елә атлары йәһәрләсинләр, Горуға кедәк. Бөйүк аулда ол, атая салам вер... Такежанын евиндә гур'ан оху... Йолда бир иш барәсиндә данышарыг... Мәсләһәтләшмәк лазымдыр...

Абай диггәтлә онун үзүнә бахды вә баша дүшдү ки, Оспанын дилхорлуғунун әсас сәбәби мәһз бу сөзләриндә кизләнмишдир.

Абай өтәри сорушду:

— Мәсәлә халга аиддир?

Оспан ачыг чаваб вермәкдән боюн гачыраравг деди:

— Халга вә я кинли гоһумлара аид олдуғуну өзүн көрәрсән. Анчаг данышмаг лазымдыр, әмр эт атлары йәһәрләсинләр.

Кишкәнә-молла да Абайла кетди, ону Улжан чағырмышды ки, нәвәсинә гур'ан охуюб тапшырсын. Оспан яд адамларын янында ону һәйәчанландыран мәсәлә һаггында данышмаг истәмирди. Бүтүн йол узуну тикинти, от бичини вә гыш үчүн ем тәдарүкү һаггында үмуми сөһбәт кетди. Бурада гыш чох сәрт олур, Жидебайда вә Чинкиздә олдуғундан даһа чох гар яғыр. Она көрә дә чүт үз вердийи тәгдирдә чәтинә дүшмәмәк үчүн бол ем тәдарүк этмәк лазымдыр. Оспан Абайын гышлағы илә янашы отлагдан мүмкүн гәдәр чох от чалмағы мәсләһәт көрдү, елә бурадача әлавә эдиб деди ки, Горуға көчүб кәлән аулларын белә яхын дүшмәси Абай үчүн әлверишли дейилдир.

— Ауллар өз көһнә ерләринә көчүбләр, мән буна һеч фикир дә вермәмишәм, — дейә Оспан тәәссүф этди, — дәфн мәрасими башымы чох гарышдырыб, йохса сәндән аралы ер сечәрдим...

Абай да бу барәдә дүшүнмәмишди. Гардашынын гайғыкешлийи она тә'сир этди.

— Сән һаглысан, — дейә о, разылашды, — анчаг мән нә анетәм, нә дә котибак... Дуруб гышгырмаячағам ки: «Ай һарай, бура мәним бичәнәйимдир, мал-гаранызы бурая бурахмаға чүр'әт этмәйин!» Сән аналарымыз вә гардашларымызла мәсләһәтләш, мәним гышлағымын гейдинә гал.

Лакин, дейәсән, Оспан артыг гәт этмишди:

— Гой ауллар матәмин еддисинәдәк бурада даянсынлар, гоһумларын илк тәзийәсини кечиртсинләр. Сонра мән аулларымызы узаға чәкиб апарарам, инди су чохдур, чай да яхшы ахыр. Бурада отлар тез галхачаг, мал-гаран отсуз галмаз!

Һәлә Акшокидән чыхаркән Абай отлагларын әтрафында алабәзәк бөйүк сүрүләр көрмүшдү, лакин аулларын һарада даяндығыны мүәййән этмәк мүмкүн дейилди. О инди дәрәдә

бир үркә мәнзили[1] мәсафәдә ян-яна дүзүлмүш азы он беш аул сайды. Ауллрын янында илхылар вә сүрүләр көрүнүрдү. Бунлар бол сую, бол яз оту олан отлагда сәрбәст һалда отлайырды. Сүрүләр дағылышмыр, ерләриндән тәрпәнмирдиләр, һейванлар башларыны ашағы салыб дадлы оту ейир вә һәрәкәтсиз дурурдулар. Көчдән сонра мал-гара һәмишә тәзә, һәлә тапданмамыш отлаға чатдыгда белә олур. Оспан вә Дархан ити бахышла мал-гаранын бир ердә дуруб отламағына көрә буранын яхшы отлаг олдуғуну мүәййән этдиләр.

— Мал-гара торпағы адамлардан яхшы таныйыр. Бир бахын ота нечә япышыблар, һеч тәрпәнмирләр, — дейә Дархан сәсләнди, Оспан онун сөзүнә гүввәт верди:

— Бәс нечә... Бүтүн гышы отлагдан өтрү дарыхмышлар...

Чох кечмәдән алабәзәк сүрүләрин ичәрисиндән айры-айры алачыглар көрүнмәйә башлады. Айдын иди ки, көч биркә һәрәкәт эдир вә бу ерә эйни заманда кәлиб чатмышдыр: ауллрын һамысы кереке гурмушду, узагдан көрүнән түнд гырмызы рәнкә боянмыш узун уыклардан алачыг күмбәзләри дүзәлдирдиләр. Сонра уыкларын үстүнә кечә атмаға башладылар, сакит, яшыл дәниз башдан-баша ағ күмбәзләрлә өртүлдү. Чох кечмәдән ауллрын лап ортасында Улжанын сәккизлайлы бөйүк алачығы дикәлди. Бу алачыг гурулуб гуртаран кими галан ауллар да өз Бөйүк алачыгларыны һазырладылар.

Бүтүн бу көчләр Акшокидән ән азы бир үркә гачышы мәсафәсиндә ерләшмишди. Тәпәдән ашағы энән Оспан вә йолдашлары Улжанын алачығына яхынлашдыглары заман бүтүн алачыглар артыг гурулуб гуртармышды. Адам үзү көрмәйән дәрәдә ерләшмиш он беш аул дәрһал әтрафы чанландырмышды: һәр янда кедиш-кәлиш, сәс-күй вә һәрәкәт башланмышды.

Гардашлар Бөйүк алачыгда даянмаяраг бирбаш Улжанын алачығы илә янашы гурулмуш Такежанын матәм аулуна кетдиләр. Такежан наһийә рәиси олдугдан сонра варланмыш вә ата-анасындан айрылараг мүстәгил аула көчмүшдү. Лакин Макулбайын өлүмүндән сонра Улжан сон мәнзилләрдә өз алачыгларыны оғлунун дүшәркәси янында салмышды. Онун өзү дә, яшлы гоһумлары да әксәр вахтларыны Такежанын алачығында кечирирдиләр. Илк ушағын өлүмү мүнасибәтилә һамынын Такежана вә Каражана язығы кәлир вә һамы онлара һөрмәт эдирди. Ялныз Улжан нәвәсини охшайыб ағу

---

[1] Чөлдә мәсафә, чыдыр заманы атларын гәт этдийи мәсафәнин узунлуғу илә өлчүлүр. «Дайча гачышы» — 5 километр, «үркә гачышы» — 8—10 километр, «ат гачышы» — 20—35 километр.

демәклә кәнч ата-анаја тәсәлли вермирди, Кунанбајын өзү дә бу күнләрдә оғлуна вә кәлининә даһа чох јахынлыг едирди.

Абај Матәм аулуна сакитчә јахынлашды, чүнки енијетмәләрин өлүмүнү чапа-чапа бәркдән ағлаја-ағлаја гаршыламаг јахшы әламәт һесаб олунмурду. О, гапы ағзында дајанмыш Такежанла динмәзчә гучаглашыб јалныз Каражанын вә башга арвадларын ағлашдығы алачыға чатанда ади матәм сөзләрини, «Мәним балам, мәним гузум...» сөзләрини демәјә башлады.

Алачыг гадын вә киши гоһумлары илә долу иди. Һамы ағлајырды. Абај вә Кишкәнә-молла матәм гајдасы илә ағлаја-ағлаја Каражан, Ајгыз, Улжан вә башга јашлы гадынларын һамысы илә гучаглашды, сакитчә ағлаја-ағлаја, алачыгда өн тәрәфдә отурмуш Кунанбај вә Каратајын ајағы алтында отурду. Бир гәдәр кечдикдән сонра үмуми ағлашма сакитләшди, тәкчә Каражан өз аналыг кәдәрини ағу илә ифадә едирди.

Бу дәгигәнин нә гәдәр ағыр олмасына бахмајараг, Абај Каражанын дәрдинә үрәкдән шәрик ола билмирди. Каражанын чыр, хошакәлмәз бир сәси варды. Бу сәс чырылдајыб адамы тәнкә кәтирирди, гадынын сөзләри сојуг иди, үрәкдә дәрин рәғбәт һисси ојатмырды. Каражан оғлуна ағлајырдыса да сәсиндә бир сојуглуг дујулурду.

Кишкәнә-молла Бухара тәрзиндә авазла гур'ан охумаға башлады. Онун илк сөзләрини ешидән кими Кунанбај башыны ашағы саллады, еканә көзүнү јумду вә һәлә дә ағламагда олан кәлининә әли илә ишарә етди. Каражанла јанашы отурмуш Ајгыз вә Калиха Кунанбајын һәрәкәтини баша дүшүб Каражаны сакитләшдирдиләр:

— Бәсдир, кәлин, гур'ан охумаға мане олма...

Абај вә Оспан матәм алачығында чох отурдулар. Ичәридә аз адам галмышды: јалныз Кунанбај, Каратај вә Улжан бүтүн күнү бурада кечиртдиләр. Көзү ејнәкли, башы чалмалы молла Һабитхан да бурада отуруб габағында бөјүк, ағ јастыг үстүнә гојулмуш гур'аны охујурду. О, үрәкдән, һисслә охујурду, гур'ана зилләнмиш көзләри бә'зән өртүлүрдү, о, гур'анын сурәләрини әзбәрдән охујурду. Кунанбај пычылдајыб Кишкәнә-моллаја нә исә бир нечә кәлмә сөз деди. Кишкәнә-молла дәстәмаз алыб, өзү илә кәтирдији гур'аны чыхартды, Һабитханын ајағы алтында јастыг үстүнә гојду вә сөзләри узада-узада пычылты илә охумаға башлады. Оспан чијнини Абаја, архасыны керекенә дајајыб бу екнәсәг пычылты алтында мүркүләмәјә башлады. Абај да сусурду — о, атасындан анчаг бир нечә кәлмә илә кефини хәбәр алмышды.

Кунанбай кечән гышын ахырларында дөрд ил сүрән Мәккә зиярәтиндән гайытмышды. Онун сачы-саггалы ағаппаг ағармышды, чох гоча көрүнүрдү. Ири бәдәни кечмиш әзәмәтини һәлә дә сахлайырды, лакин үзүнү сайсыз-һесабсыз гырышыглар өртмүшдү. Бир заманлар мөһкәм вә күчлү олан бу адам инди йорғун вә зәиф көрүнүрдү. Онун башында ағ, Мәккә арагчыны, чийниндә яхасы ачыг ағ ипәк чапанварды. Тобыктылылар белә чапан вә арагчын кәздирмәздиләр. Кунанбайын сәси әввәлки кими күчлү вә кур дейилди: һәр нә барәдә данышса явашдан вә мүлайим дейирди. Гоһумларына о, инди башга бир аләмин, башга чүр тәрбийә алмыш бир адамы кими көрүнүрдү. О бүтүн көркәми илә өзүнүн аллаһ адамы олдуғуну, юмшаглығыны көстәрир, төвбә этмиш бир күнаһкар тә'сири бағышлайырды.

Мәккәдән гайытдыгдан сонра о, Нурханымын һәмишә пәрдәләри салынмыш алачығына көчмүшдү, о, бу мәнзили инзивая, бир нөв меһраба чевирмишди. О элә яшайырды ки, куя һамыдан кизләнирди, куя нәвәсинин өлүмү олмасайды, адам арасына чыхмазды. Бу сакит тәнһалыгдан ону һәрдәнбир көһнә досту гоча Каратай айыра билирди.

Абай билирди ки, атасы илә данышмаға бир сөзү йохдур. Она көрә дә о, бүтүн күнүнү динмәзчә кечиртди. Ялныз Кунанбайла Каратай сөһбәт эдирди. Гоча Каратай һәр бир адамы сөһбәтә чәлб этмәйи бачарырды. Инди о, һәтта Кунанбайы да һәрәкәтә кәтирә билмишди: о, матәм алачығы шәраитинә мүнасиб элә шейләрдән сөһбәт ачырды ки, һеч бир мө'мин мүсәлман онлара чаваб вермәйә билмәзди. Бунлар Мәккәдә вә Мәдинәдә Һачынын зиярәт этдийи мүгәддәс мәгбәрәләрә аид суаллар иди. Кунанбай тәсбеһ чевирә-чевирә алчагдан Каратая чаваб верирди:

— Мәдинәдә мән Рәсулуллаһын, һәзрәт Әбубәкрин, Өмәрин вә Фатимәнин түрбәләрини зиярәт этдим. Һәзрәт Аббасын, Һәзрәт Һәмзәнин вә Һәзрәт Османын гәбрләринин үстүнә дә кетдим.

Каратай енә дә мө'мин адамлар кими сорушду:

— Адыны чәкдийин мүгәддәс адамлардан башга, орада әсһабәләрин гәбрләри вармы?

Кунанбай бу суала да һәвәслә чаваб верди:

— Бәли, Сә'д ибни Вәггасын, Әбдүррәһман ибни Һауфун вә Һәзрәт Аишәнин гәбрләри дә орададыр. Бу ерләри пейғәмбәрин достларынын мәзары адландырырлар.

Һабитхан көзүнү гур'андан чәкмәйәрәк деди:

— Бу ерләрә әрәбчә Һашура вә Мүбәшшәрә дейирләр. — Буну дейиб о, гур'ан охумагда давам этди.

Кунанбай моллая тәрәф дөндү вә эһтирам әламәти олараг, баш әйиб деди:

— Сиз һаглысыныз, молла, мән она өз ана дилимиздә изаһ этдим...

Инди Кунанбай өзү Мәккәдән Мәдинәйә сәфәрини, Шам шәһәриндән карванла чыхдыгдан сонра он үч күн дәвә үстүндә Әрәбистан чөлләриндә долашдығыны тәсвир этмәйә башламышды. О, Мәккәйә варид олмаздан габаг мәһз һансы ердә палтарыны дәйишиб зиярәтә кедәнләрин — «Иһрам» палтарыны кейдийини, Һараф дағына нечә галхдығыны, мүгәддәс Кә'бә мә'бәдиндә нечә рүк'әт намаз гылдығыны нағыл эләди. Мәккәдән пияда чыхдығыны сөйләди, нечә керийә гайытдығыны мүфәссәл сурәтдә хатырлады. Дейәсән, һәятыны сакитчә, тәнһалыгда кечирән Кунанбая Каратайла этдийи бу сөһбәт хош кәлирди. Чай заманы да, емәк үстүндә дә о, Каратая хүсуси диггәт вә һөрмәт бәсләдийини бүрузә верирди. Каратай алачыгдан чыхдыгда Кунанбай Улжана мүрачиәтлә, санки бу сөһбәтдән нәтичә чыхарараг деди:

— Бизим савадсыз газахлар ичәрисиндә Каратай кими мә'луматлы адам аздыр. Мәним көрдүкләримин һамысыны элә бил о өзү көзү илә көрмүшдүр, элә бил о, һәмин ерләрдә олмушдур.

— Ону көрүм мурадына чатсын, — дейә Улжан сәсләнди.

— Бу күн мән дә ондан бир хейир көрдүм: о, индийә гәдәр сусдуғунуз бир чох шейләр һаггында сизи данышмаға мәчбур этди. Сиз о гәдәр көрмүш, о гәдәр өйрәнмишсиниз ки... анчаг һамысыны үрәйиниздә сахлайыб элә бил биздән кизләтмәк истәйирдиниз.

Улжан аз-аз, лакин сәррас, ериндә данышарды. Кунанбай да, Абай да баша дүшдүләр ки, Каратайы тә'рифләмәклә Улжан әрини мәзәммәт эдир. Кунанбай арвадынын сөзләрини худпәсәндлик һесаб эдиб гаш-габағыны саллады, о, санки өз-өзүнә дейирди: «Арвад элә арвадлығында галыр, мүгәддәс һәр нә варса, үрәйинин дәринлийиндә, ондан кизли сахламаг лазымдыр». О, тез-тез тәсбеһ чевирә-чевирә үзүнү Улжандан кәнара дөндәрди, алчагдан дуа охуя-охуя әлләрини галдырыб салават чевирди.

Абай анасына бахыб күлүмсәди. Кунанбайын Каратайла сөһбәти, анасынын әдаләтли мәзәммәти, атасынын наразылығы вә башга һәрәкәтләрдә о, Кунанбайын һәятында бир бошлуг, бир мәзмунсузлуг көрүрдү. Кунанбайын дөрд ил узаг ерләрдә сәркәрдан кәзиб долашмасы гәбрләрин сияһиси илә гуртарды. О, аиләсиндән, достларындан, гоһумларындан үз дөндәрмиш, бүтүн аләмдән кизләниб пәрдә далына кечмишди...

мәнфәәт нә гәдәр аз, итки нә гәдәр бөйүкдүр! Онун индики һәятынын һеч олмаса кичик бир мә'насы вармы?..

Абай Оспанла бирликдә Такежанын аулундан чыханда күнәш артыг батмагда иди. Гардашлар һарада кечәләйәчәкләрини әввәлчәдән гәт этмәмишдиләр, онлар садәчә олараг атларыны миниб ауллардан вә сувата доғру кедән илхылардан аралы чай саһили илә кедирдиләр. Йолу Оспан сечмишди. Абай да сәһәр вә'д эдилмиш сөһбәти көзләйәрәк динмәзчә онун далынча кедирди. Лакин онларын сөһбәтинә енә көзләнилмәз бир көрүш мане олду. Бу дәфә онларын гардашы оғлу, йә'ни мәрһум Кудайбердынын оғлу Шаке сөһбәтин ачылмасына манечилик төрәтди. Онлар чая еничә энмишдиләр ки, гәшәнк боз бир мадян минмиш чаван Шаке өзүнү онлара етирди. Онун йүнкүл чапанынын яхасы ачылмыш, гара гузу дәрисиндән тикилмиш гызылы ипәк тәпәли тымакы бир гулағынын үстүнә әйилмишди. О, түнд еришли гулунунда сүр'әтлә, елкән кими сүзә-сүзә кәлиб салам верди вә элинин үстүндә отурмуш боз шаһини көстәрәрәк, һәйәчанла күлүмсәйиб деди:

— Шаһини тә'рифләмәк үчүн гәсдән өзүмү сизә етирдим!.. Абай ağa, саһиллә кедин, әкәр һәр биринизин йәһәринә бир өрдәк асмасам, мән мән дейиләм!..

Шаһин Абайын диггәтини чәлб этди. Батмагда олан күнәшин гырмызы рәнки алтында гушун полад ганадлары гызыл парчасы кими бәрг вурур, гонур көзләри исә эһтирасла парлайырды, санки гүрубдан әкс эдән аловла мүбаризә эдән бу көзләрин өзү од сачырды. Шаһин Абайын о гәдәр хошуна кәлди ки, ону Шакенин элиндән алыб өз голунун үстүндә отуртду вә тәчрүбәли эли илә башыны вә ганадларыны сығаллайыб әзәләләрини йохлады. Гушун сәбрсиз бахышларына вә арамсыз чырпынмасына көрә Абай онун нә дәрәчәдә тә'лим алдығыны мүәййән этди.

— Белә гуш һәр бир ов үстүнә шығыя биләр... Бах, буна шаһин дейәрләр!.. Буна ким тә'лим вермишдир? — дейә о, гардашы оғлуна мүрачиәт этди.

— Мән өзүм. Мән тә'лим вермәйи даһа бачарырам, — дейә Шаке чаваб верди.

Шакенин бу мүвәффәгиййәти Абайы севиндирди.

— Афәрин! Ахы бунун өзү дә бир сәнәтдир, бөйүк сәбр истәйир... Яхшы, өз бачарығыны бир көстәр кәрәк! Келәк!

Абай буну дейиб шаһини Шакейә верди, йорға күрәнини дөрднала бурахды. Шакенин боз мадяны онларын далынча көтүрүлдү. Оспан да өз атыны говду.

Чай, габагда кениш бир көрфәз әмәлә кәтирмишди. Каһ

192—31

суюн үстү илә, kaһ да көйдә мүхтәлиф вәһши гушлар учурду. Бурада нә гәдәр десән бизгуйруг чөл өрдәйи, гашгалдаг, бәзкәк, гарабатдаг вә саирә вар иди. Овчулар атларыны йортдуруб көрфәзә доғру һәрәкәт этдиләр, лакин шикар көрмүш шаһин нараһат һалда чырпынырды, дөшү илә чаван саһибинин голуна вуруб санки дейирди: «Бурах!» Шаке диггәтлә этрафа бахды, яхынлыгда нә суюн үзәриндә, нә дә һавада һеч бир гуш көрүнмүрдү. Абай өзүнү она чатдырды, шаһинин нараһат олдуғуну көрүб мәсләһәт верди:

— Бурах, о, шикары һисс эдир!

Шаһин Шакенин әлиндән сүрүшүб учду, ерә дүшүрмүш кими мадянын лап чәнәсинин алтындан баш вурараг, ашағыдан, демәк олар ки, отлара тохуна-тохуна ирәли сүздү, ох кими чайдан кечди вә бир анлыға отларын арасына кирәрәк атлыларын көзүндән итди. Онлар динмәзчә бир-биринин үзүнә бахараг, шаһинин һәрәкәтинә гиймәт верирдиләр. Һамы элә күман этди ки, шаһин кизләнмишдир. Лакин о, гәфилдән енә чайын үзәриндә көрүндү вә гүрубун шүасы алтында дөшүнү парылдадараг чәлд юхары галхды вә дәрһал йүксәкликдән бир даш кими ерә дүшдү. Горхмуш гушлар сәссәсә вериб ганад чала-чала, йыртычы гушдан хилас олмаг үчүн көйдә пәрән-пәрән олдулар. Овчулар шаһинин көздән итдийи ерә доғру чапдылар.

Су басмыш от үстүндә ики алабәзәк бәзкәк көйдән онлара шығыян дүшмәнлә гызғын мүбаризә эдирди. Шаһинин зәрбәси алтына дүшмүш өрдәк суда гаггылдая-гаггылдая ганад чалыр, чайнагларыны онун күрәйинә илишдирән шаһини үстүндән атмаға чалышырды. Яшылбаш шаһиндән юхарыда сүзүр вә алычы гуш кими көзләнилмәз бир чүр'әтлә она һүчум эдирди, бәзкәкләрин титрәк ганадлары күнәшин шүалары алтында ағ-гара вә гырмызы-сары рәнкә чалараг алов кими парылдайырды. Шаһинин көй рәнкә чалан боз, долғун бәдәни гайнар күрә ичиндән чыхмыш полад парчасы кими көрүнүрдү. Абай бу амансыз вурушманын һәллэдичи бир дәгигәсиндә өзүнү ора чатдырды. Бу заман һәят уғрунда мүбаризә ән кәркин нөгтәйә чатмышды. Абай гейри-ихтияри олараг даянды; о, бу көзәл мәнзәрәйә һейран галмышды. Лакин өзүнү Абая чатдыран Шаке чәлд атдан сычраяраг, суюн даяз ери илә гачыб, шаһинин көмәйинә кәлди.

Анчаг шаһин өзү һәр ики дүшмәнин өһдәсиндән кәлә билмишди. Яшылбашын өз ганадлары вә димдийи илә она вурдуғу зәрбәләр йыртычы гушу гәзәбләндирмишди. Санки о, бу һәгарәтә дөзә билмирди. О бир чайнағыны өрдәйин күрәйинә илишдирәрәк, о бири чайнағыны гәфилдән яшылбашын боғазына илишдирди, ону күчлә, адам башындан папағы ерә

атан кими өз үстүндән ерә чырпды. Шаке элә һейрәтләнмишди ки, гышгырмагдан өзүнү сахлая билмәди. О, шаһинин чайнағындан гуртармаға чан атан, түкү төкүлмүш өрдәйин башындан гамчы илә вурду вә яшылбашы шаһинин элиндән алды.

Гызышмыш шаһин бир учушда ики ов вурмушду. Бу, гейри-ади һадисә шаһинә гаршы Шакедә ифтихар һисси оятмышды. О, өрдәйин башыны кәсди, бейнини чыхартды, чининдә кәздирдийи кисәдән гәнд чыхарыб бейнин үстүнә сәпди, һәлә дә сакитләшә билмәйән шаһини бу көзәл тикәйә гонаг элэди. О, Абайын вә Оспанын йәһәрләринә бир-бир гуш бағлайыб енә атыны минди.

Һүркүдүлмүш гушлар чох да узаға учмамышдылар. Чох кечмәдән овчулар суюн үзәриндә бир сүрү ири өрдәк көрдүләр. Шаһин Шакенин голунун үстүнә ятан кими о, гушу һавая атмаға һазыр вәзиййәтдә тутуб өз мадяныны дөрднала чапды. Өрдәкләр атлыларын яхынлашдығыны һисс эдиб судан галхдылар, Шаке шаһини вар күчү илә онларын үстүнә туллады. Шаһин бүзүшүб, башыны ичәри чәкәрәк чийинләрини галдырды, әввәлчә көйә атылмыш бир даш кими һавая галхды, сонра ганадларыны илдырым кими парылдадараг сүр'әтлә ирәли учду. Абай мәмнун бир һалда гышгырды:

— Бах, шығымаг буна дейәрләр!

Шаке онун ардынча гамчысынын дәстәси илә йәһәрин гашына бағланмыш дабыла[1] вура-вура атыны ирәли чапды. Кумбултудан даһа да горхмуш өрдәкләр һүркүшүб дәрһал сүр'әтлә һавая галхдылар. Онлардан ашағыда учан шаһин гәфләтән, юхары атылан ох кими, алтдан юхары яшыл боғазлы, сарыбаш эркәк өрдәйин үстүнә чумду. Бу, бүтүн гушлардан юхарыда учурду. Һадисә элә сүр'әтлә баш верди ки, чапанынын әтәкләри елләнә-елләнә атыны чапан Абай нә исә гышгырды. Она элә кәлди ки, куя эркәк өрдәйин өзү шаһинин үстүнә атылыб онун чайнагларындан асылмышдыр. Шаһин эркәк өрдәйин дөшүндән япышараг, ону күрәйи ашағы тутмушду. О, бир нечә дөврә вурдугдан сонра шикары дүз Шакенин гаршысында ерә гойду. Абай һейрәтдән өзүнү сахлая билмәди, — бу, әввәлки чарпышмадан да көзәл иди.

— Гиямәт шаһиндир! Бах, тә'лим буна дейәрләр! Сән әсл овчусан, Шаке! — дейә о, чаваны тә'рифләди. — Икид белә дә олмалыдыр!

Оспан бүтүн ов вахты әрзиндә динмәз-сөйләмәз гаш-габағыны төкүб дурмушду, санки ону амансыз бир фикир сыхырды. Лакин бурада о да күлүмсәди, Абайын һейран галмасына вә онун овла ушаг кими марагланмасына истеһза этди. Шаке

[1] Дабыл — балача овчу нағарасы.

өз тәмкинлилийини дәйишдирмәди, көрүнүр о, я өзүнә һаким олмаға адәт этмиш я да тәбиәтән тәмкинли иди, һәр һалда о, тә'рифә уюб чаваб вермәди. Абай, демәк олар ки, бир ата ифтихары илә өз гардашы оғлунун һәрәкәтинә гиймәт верирди.

Гардашлар чаван овчу илә саламатлашмаға һазырлашырдылар ки, Абайын Дилдадан олан бөйүк оғлу Акылбай яхындакы аулдан онларын янына чапыб кәлди. О, атасына чох охшайырды, лакин дәрисинин ағлығындан анасына чәкмишди. Акылбай чапа-чапа онларын янына чатыб даянды, Оспана салам верди вә күлүмсәйәрәк, Шакенин шикарына бахыб ишарә этди.

— Мәни ана-апа[1] көндәрди, — дейә о, сөзә башлады. — О, сизин ов этдийинизи көрүб бизим аула да гуш көндәрмәйи хаһиш эдир!.. Акылбай буну дейиб атыны Шакейә тәрәф дөндәрди. — Шаке аға, ов гушларындан бирини мәним йәһәримә бағлайын!

Шаке өрдәйи йәһәрә тәрәф галдырды, лакин Оспан көзләнилмәз бир кобудлугла ону даяндырыб деди:

— Даян! Нурханым үчүн нәинки гуш, гырыг бир ганад да вермәрәм!

Бу кобуд сәсдә һисс олунан гәзәб Абайы һейрәтә кәтирди. Шаке өзүнү итирди. Акылбай гаш-габағыны саллады вә чошду. Онун көзләриндә яш дамлалары көрүндү.

— Яман хәсис имишсиниз, Оспан аға!

Акылбай буну дейиб, атыны тәрпәтди, лакин Абай ону сахлады:

— Даян, даян, һарадан кәлиб бурая чыхмысан?

— Анам Акшокийә араба көндәрмишди, һамымыз, Абиш дә, Магаш да, мән дә, кәлмишик... — дейә ушаг енә инчик вә һирсли һалда чаваб верди, чапараг аула доғру кери дөндү.

Онун аты байгуш ганадлары илә бәзәдилмиш, йүйәни вә күмүш гашлы йәһәри пар-пар парылдайырды. Башында хәз папаг варды, чийнинә көй маһуддан күмүш дүймәли бешмет салмышды, гызыл суюна чәкилмиш кәмәринә әлван боялар чәкилмишди. Ушағын бүтүн палтары гәшәнк вә көзәл иди, о, гыз кими бәзәнмишди. Буну Нурханым беләә өйрәтмишди, — Акылбай Кунанбайын кичик оғлу кими онун әлләриндә бөйүмүшдү: Абай чәми он едди яшында икән о, анадан олмушду. Буна көрә дә Нурханым Кунанбайын аулуна кәлән кими ушағы өз тәрбийәсинә көтүрмүшдү. Акылбай Абайы өзүнә ата һесаб этмирди, Абайын өзү дә она оғлу кими дейил, севимли, кичик гардашы кими бахырды. Инди дә Акылбай инчимиш

---

[1] Ана-апа — бөйүк ана демәкдир.

һалда атыны сүрүб кетдийи заман адама элә кәлирди ки, о өз бөйүк гардашларындан күсмүшдүр.

Ушағы күсдүрмүш Оспанын көзләнилмәз кобудлуғу Абая да тохунду. Онун бүтүн севинчи дәрһал йох олду. Шаһини едиздирмәкдә олан Шаке илә видалашдыгдан сонра Абай атычәлд кери дөндәрди вә Акшокийә тәрәф чапды. Лакин Оспан чох кечмәдән өзүнү гардашына чатдырды. Абай гаш-габаглы һалда онун үзүнә бахыб әсәби бир һалда сорушду:

— Нийә өзүндән чыхмышсан? Ушагларын янында өзүнү нийә белә пис апарырсан? Йохса сәнин дә урәйини һәсәд ейир? Сән кимсән — кишисән я кундес? Бу саат чаваб вер!

Бүтүн күнү Оспан өзүнү Абайла бәрабәр тутурду. Оспан бөйүк гардашынын гәзәбли сәсини эшидән кими бу мүнасибәт дәйишилди. О, тагсыркар бир адам кими Абайын үзүнә бахыб явашдан чаваб верди:

— Сән һаглысан... әбәс ерә өзүмдән чыхдым, ушаглары бу ишә гарышдырмаг лазым дейилди... Анчаг мәним гәзәбләнмәйимә сәбәб вар, сәһәрдән бәри бу барәдә сәнинлә данышмаг истәйирәм... Бүтүн бу күнләри мән өз ганымы удурам, өлмәйә һазырам... Кунанбай ушагларынын рүсвайчы, дөзүлмәз күнләри вармыш...

Абай атыны сахлаяраг онун сөзүнү кәсди:

— Нә рүсвайчылыг, нә барәдә данышырсан?

Абай гапгара гаралмышды, көзләрини Оспанын үзүнә зилләмишди. Бу ени бәдбәхтлик хәбәри ихтиярсыз олараг ону титрәтмишди.

Инди Оспан да көзләрини Абайын үзүнә зилләмишди. Онун гашлары чатылмыш, бөйүк вә ифадәли, күнәшин алтында парылдаян көзләринә гызарты чөкмүшдү, бу көзләрдә кинлә долу гығылчымлар парылдайырды. О явашдан, лакин гәзәблә данышырды.

— Бизи биабыр эдән Нурханымдыр. О, токалын әзиз гонағы Базаралы үчүнчү күндүр ки, атамызын эвиндәдир. О, һәтта атамызын ятағыны да мурдарлайыр. Бир көр бизә нә бөйүк дәрд үз вермишдир. Буну мән чохдан билирдим, лакин сусурдум. Анчаг даһа кизләдә билмирәм. Сәндән башга дәрдими кимә дейәчәйәм. Мән оланларын һамысыны сәнә данышдым. — О буну дейиб сусду вә бирдән ени гәзәблә чошду: — Бу кечә, атам матәм алачығында икән мән онларын һәр икисини Нурханымын өз шанкарындан асачағам!

— Сус! — дейә Абай нәфәси тутула-тутула гышгырды.

Она элә кәлди ки, өзүнү синәсиндән өлүмчүл һалда яраладылар. Онун нәфәси кәсилди, бир даяг тапа билмәйәрәк аяглары үзәнкидә әсди, гәзәб ону боғду.

— Мәкәр намус һаггында белә дүшүнәрләр? Бу күтлүк вә

авамлыгдыр! Буну дилинә нечә ала билдин? Мән сәнин өзүнү һәмин шанкардан асарам! Атамызын өмрү аз галмышдыр, сән исә ону табута лүт узандырмаг истәйирсән? Бүтүн аләмдә биабыр этмәк, итләрин габағына атмаг истәйирсән?.. Бах, мәним дә дедийим будур: сәнин ағзыны юмуб, әлләринә бухов вурурам!..

О, атына бир гамчы чәкиб тәкчә Акшокийә тәрәф чапды. Күнәш батмагда иди. Көйүн һәр тәрәфи ал рәнкә боянмышды. Абай һей атыны говурду. Онун гәлбиндә фыртыналар чошурду.

Вичданыны унутмуш Нурханым да, атасынын биабыр олдуғуну аләмә билдирмәйә һазыр олан Оспан да, Базаралы да ону гәзәбләндирирди... Базаралы! Абайын бу гәдәр йүксәк гиймәтләндирдийи, һамынын ичәрисиндән сечиб айырдығы еканә бир адам!.. Инди о да Абай үчүн тамамилә яд бир адам иди... Чохдан бәри Абай гәлбиндә бу чүр һиссләр дуймамышды. Инчиклик, гәзәб, рәһм, һая, риякарлыг вә хәянәт, үрәк парчалаян бу амансыз дуйғулар бир ерә йығышмышды, онлар үлкүч кими ити иди... Абай нә фикирләшәчәйини, нә эдәчәйини, нә гәрара кәләчәйини билмирди...

О, бирдән сәһәр охудуғу китабы хатырлады... Дубровски!.. Аталардан ушаглара кечмиш әдавәт, нәслдән-нәслә гәбиләни дидиб парчалаян дүшмәнчилик дәрһал онун гаршысында чанланды: Кунанбай вә Божей... Такежан вә Базаралынын гардашы — Балагазы... Онун о бири гардашы Оралбай... Бәдбәхт Коримбала... О, Кунанбайын гоһумларындан даим әзаб чәкән Базаралынын бүтүн яхын адамларыны хатырлады, Троекуровун тәчавүзкарлығы нәтичәсиндә гол-ганады сынмыш вә өлүмлә пәнчәләшән гоча Дубровски дәрһал көзү гаршысына кәлди... Бәс Владимир? Ахы о да дүшмәнчилик алову ичәрисинә дүшмүшдү, лакин Машая бәслдийи мәһәббәтдә шәфа тапды... Базаралы чохму күнаһкардыр?.. Абай үчүн илк дәфә олараг сәнәт доғрулуғу һәятын амансыз доғрулуғу илә бирләшди.

Һадисәләр санки ишә кечмәйи тәләб эдир, гәлбә шәрәф әмри верир, инадла һей дейирди: «Чыхыш йолу тап, йол көстәр!» О, сүр'әтини кетдикчә артыран йорға аты һей гамчылайырды. О, санки атла бирликдә өз фикирләрини дә говурду, лакин Кунанбайы, Нурханымы вә Базаралыны хатырлаян кими Троекуров, Владимир вә Маша көзү өнүнә кәлир вә бу заман фикрини бир яна чыхарда билмирди...

Абай гаранлыг говушанда өз аулуна чатды. Һәр тәрәф сакитлик иди, ону гаршыламаг үчүн кимсә чөлә чыхмады. Ушаглар йох иди, тикинтидә ишләйән фәһләләр дә, гоншулар да Горуға, көчүб яхына кәлмиш гоһумларын көрүшүнә кетмишдиләр.

Абай атыны аддым-аддым өз алачығына тәрәф сүрдү, атдан дүшдү, өзү ону бағлады вә алачыға кирмәк истәйирди ки, бирдән орадан һәзин нәғмә сәси ешитди. Сәс һамар вә инҹә ипәк сап кими узаныб кедирди. Абай санки ону гырмагдан горхараг јавашҹа гапы ағзында от үстүндә отурду. Алачыгда ону көрмәдиләр, нәғмә сәси енә ешидилирди. Јалныз алачығын јанындакы очағын башында отурмуш Злиха Абайы көрүб тәләсик һалда јанына кәлди, лакин Абай пычылты илә она деди:

— Мане олма... Айкәрим јахшы бир нәғмә охујур, алачыға кирмә... Бурадан гулаг асаг...

— Орада ишыг јохдур, гој чыраг јандырым, — дејә Злиха пычылдады.

Абай енидән ону дајандырды.

— Лазым дејил. Нәғмә кәсиләр.

Злиха ону баша дүшүрмүш кими күлүмсәди, динмәзҹә очаға тәрәф гайытды.

Абай тымакыны башындан чыхартды, чапанын алтындан көйнәйинин јахасыны ачды, синәсини ахшам меһинә кәрди вә мүлајим нәғмәјә гулаг асмаға башлады. Тәк галмыш Айкәрим бу фүрсәтдән истифадә едәрәк, өз илк ушағы Турачын јатағы јанында отуруб охујурду. Ушаг дили долаша-долаша нә исә деди, сонра сусду, онун нәғмәјә гулаг асдығы вә ја јухуја кетдији, мә'лум дејилди.

Айкәрим Биржанын нәғмәләриндән бирини — һәзин, кәдәрли «Гаракөз» нәғмәсини охујурду. Зил саф сәс ахшам сакитлијиндә адамы јандырыб јахырды. Айкәрим алчагдан охујурду, лакин бунунла нәғмә елә бил даһа һәзин, даһа сәмими сәсләнирди.

Енә кедиб узаглара
Мәним гара көзлү јарым...
Мәнсиз она хош кечсә дә,
Битиб сәбрим, ихтијарым.

Бу нәгәраты Айкәрим хүсуси бир инҹәликлә тәкрар едирди. Нәғмәнин айры-айры мисраларыны о, инди башга ҹүр, өз билдији кими охумагда иди. Абай баша дүшүрдү ки, бу ени сәсләрдә о, гәлбини долдуран һисси ифадә едир. Санки бу ахшам намазы чағында, арзулар саатында о, садиг бир дост кими, өз гәмини Абайын кәдәри илә бирләшдирирди.

Абай чохдан бәри онун нәғмәсини ешитмәмишди. Биржан кетдикдән сонра бүтүн Иркизбай Кунанбайын аулунда зәһир олмуш «ханәндә кәлин» һаггында данышырды. Лакин Кунанбай Мәккәдән гайытдыгдан сонра, кәлинләрин арасында ханәндә олдуғуну һәр васитә илә ондан кизләтмәк лазым кәлди, чүнки һаҹы дүнја зөвгүнә дөзә билмирди. Бундан әлавә, фүрсәт дүшдүкҹә Дилда да өз гоһум-гардашыны Айкәримин үс-

түнә гызышдырырды. Онлар да ери кәлдикчә Айкәримин маһны охумасы үчүн Абайы мәзәммәт эдирдиләр. Һәтта онлар тәк галдыглары заман Абай Айкәримдән әл чәкмәйәрәк ялварыб-яхардыгда кәлинин истәр-истәмәз охумасы хәбәри дә Кунанбайын аулуна чатыр вә ени мәзәммәтләрә сәбәб олурду. Нәғмә она зөвг дейил, әзаб верирди. Буна көрә дә Айкәрим ағлая-ағлая Абайдан хаһиш эдирди ки, ону охумаға мәчбур этмәсин. Абай онун дәрдини баша дүшүб разылашса да, лакин һисс эдирди ки. бунунла о, надир бир истеʼдады дәфн этмәкдә өз гоһум-гардашына ярдым көстәрир.

Һәр дәфә Абай домбраны әлинә алыб үрәкләри һәйәчанландыран маһнылар чалдығы заман Айкәримин чөһрәси дәйишилир, ағаппаг ағарыр, гәшәнк ала көзләри яшла долурду. Абай буну көрсә дә онун һәйәчаныны дуйдуғуну һеч вахт бүрузә вермирди. О, Айкәримә сөзсүз тәсәлли вермәйә, онун илһамлы көнлүнә, сусмаға мәчбур эдилән мүғәнни көнлүнә лайла демәйә чалышараг домбраны чалмагда давам эдирди.

Лакин бу гыш бир дәфә, элә бу чүр бир ахшам чағы Абай домбрада хейли чалдыгдан сонра Айкәрим ачы һиссләрини сахлая билмәйиб дәриндән аһ чәкди. Абай домбраны бир тәрәфә гойду.

— Сәнә нә олмушдур, Айкәрим?

О, Айкәрими гучаглады. Әлинин үстүнә исти көз яшы дүшдү. Абай да өзүнү сахлая билмәди. О, дәрин бир кәдәрлә Айкәримә деди:

— Сән мәним бүлбүлүм идин. Сәнин азад сәсин, азад сәмаларда сүзүрдү, сән һәр бир адамы сеһрләйиб, һәр гәлби һәйәчана кәтирә биләрдин... Мән исә бир гуш тутан овчу олдум: бүлбүлү тутдум, ону гызыл гәфәсә салдым... Бизим аул сәнин ялныз сәсини батырмады, о сәнин һәссас гәлбини боғду, парлаг истеʼдадыны торпаға көмдү... Бу барәдә мән дә мүгәссирәм...

Бу күн әсир бүлбүл өз дәрдини явашдан ачыб билдирирди, о. һәтта сәсини учалтмаға да чүрʼәт этмирди. «Гаракөз» маһнысыны Айкәрим хүсуси бир инчәликлә охуюр, онун һәр бир вурғусуна башга бир мәʼна верирди, һәр бир мисра инсан гәлбинин ени бир кушәсини ачыб көстәрирди. Бу нәғмәдә каһ парлаг ана нәвазиши, каһ ана әлләри үстүндә узанмыш кичичик бир мәхлугун һәят вә сәадәти үчүн һәйәчан, каһ да Абая гаршы атәшин бир мәһәббәт дуюлурду, бүтүн бунлар, нәһайәт, Айкәримин әл-голуну бағлаян ағыр буховлар арасындан чырпыныб үзә чыхмышды. Бу, ағрыян бир үрәйин кәдәрли, ачы бир төвбәси, ана гәлбинин шикайәтли наләси иди. Бу маһныны динләйән Абай һәр шейи унутмушду.

Айкәрим өз дар гәфәсиндә, нәһайәт, тәк галдығындан маһнысынын арасыны кәсмирди, о, нәғмәдән әл чәкә билмирди. Абай ериндән тәрпәнмәйәрәк, онун охумасына мане олмур, кетдикҹә даһа дәрин дүшүнҹәләрә дараг, һей гулаг асырды. О, ялныз кечә ярысы дүшдүкдә вә маһны сәси кәсилдикдә алачыға кирди. Ону көзләмәйән Айкәрим бу кәлишдән өзүнү итирди.

— Сиз нә вахт кәлдиниз? — дейә о, ериндән сычраяраг сорушду.

— Мән кәләндә Тураҹ һәлә ятмамышды, «Гаракөз» алачыға еничә кирмишди, — дейә Абай меһрибанҹасына күлүмсүндү.

Злиха ичәри кириб чырағы яндырды, Абай арвады илә янашы отуруб деди:

— Бах, сән охуяркән мән кәлмишәм, сабаһ сән Такежанын аулуна яса кедәҹәксән. Бу күн Каражанын ағламасыны эшитдим. О, Макулбайын доғма анасы олса да, ағлая билмир. Сәнин нәғмәни эшитдим, гәлбимдә сөзләр бәстәләнди. Инди мән онлары язым, сән әзбәрлә, һавасыны исә өзүн тапарсан. Бу күн сән «Гаракөз» маһнысыны өзүн билдийин кими охуюрдун... Мәним фикримҹә, бу һава гәмкин сөзләрә уйғун кәлир...

Абай буну дейиб бир парча кағыз көтүрдү.

О, көзләрини Айкәримин инҹә вә гәмкин үзүнә тикиб Макулбай үчүн ағу сөзү ахтарырды. Айкәримин нәғмәси она бәрк тә'сир этмишди, Абай әмин иди ки, Айкәрим ялныз башгаларынын гошдуғу нәғмәләри ифа этмәйә габил олан бир ханәндә дейил, онун өзү дә ени маһнылар ярада биләр. Айкәрим дә Абайын кағыз үзәриндә сүр'әтлә һәрәкәт эдән әлини изләйәрәк, һисс эдирди ки, өз гаршысында ени нәғмә ярадылмасы сирри ачылыр. О, отуруб меһрибанҹасына кағыза бахыр, миннәтдарлыг һисси илә күлүмсәйирди. Бу ахшам онларын һәр икиси үчүн парлаг ярадычылыг вә илһам ахшамы иди. Абай ағунун мисраларыны тез-тез языб гуртаран кими учадан Айкәримә охуду:

Чох мәғрур биз шаһинин баласыны
Вуруб ерә сәрди кинли бир сәйяд.
Уча бир ағачын шах-будағыны
Гәзәбли аловлар яндырды, фәряд!
Көзәл бир кәһәрин, шух бир кәһәрин
Ялманы, гуйруғу кәсилмиш, аман...
Нийә һәмишәлик айрылыб кетдин
Сәни әзизләйән гоһумларындан?..
Солдун ачылмадан чичәкләр кими,
Бу вахтсыз өлүмүн яралар бизи!..
Күнәш чәмәнлийә исти версә дә,
Гурудур күләкләр әкини, дүзү.

Мәрһәмәт билмәйир бу ачкөз өлүм,
Кәсир һәр гапыны о чәлтладбашы.
О чалыб апарыр һамыны бир-бир.
Нечә төкмәйәсән буна көз яшы?!
Исте'дад вермишди она тәбиәт.
Һаны о меһрибан, һаны о әзиз?..
Вахтсыз тәрк элләди о бу дүняны,
Онун өлүмүнә ағлайырыг биз...

Өз Турачына гәлби ана мәһәббәти илә долу олан Айкәрим Макулбайын өлүм хәбәрини үрәйинә салмышды. Инди дә Абайын ше'рини динләйәркән өзүнү сахлая билмәйиб ағлады.

Онун яхшы яддашы вар иди, һәр шейи тез гаврая билирди. Абай яздыгларыны беш дәфә охуяндан сонра о, бу ағуну әзбәрләйә билди.

Эртәси күн Абай яс пайы көтүрәрәк, Айкәрим вә Злиха илә бирликдә Такежанын аулуна йола дүшдү. Онлар алачыглара яхынлашаркән Айкәрим уча сәслә ағлайыб ағу демәйә башлады. Матәм алачығы дүнән олдуғу кими, енә дә ағзына гәдәр долу иди. Айкәрим алачыға кириб, Каражандан ашағыда отурду вә голларыны дизинә сөйкәйәрәк уча сәслә ағу демәкдә давам этди. Кунанбайдан тутмуш бөйүкләрин һамысы она диггәтлә гулаг асмаға башлады. Ачылмадан солмуш, бу дүняны тәрк этмиш бир ушағын өлүмү һаггындакы ачы сөзләр, Айкәримин тапмыш олдуғу кәдәрли һава һамыя тә'сир этди. Үмуми ағлашмадан сонра һөнкүртү даһа да күчләнди. Улжан өзүнү сахлая билмәйиб, ағу демәйә башлады.

— Мәним меһрибан гузум, көзүмүн ишығы!..

Кишиләр дә көз яшларыны сахлая билмәдиләр вә додагларынын алтында ағу дейиб һамы илә бирликдә ағламаға башладылар. Айкәримин сәси Абайда ялныз Макулбай үчүн ени бир дәрди дейил, һәм дә онун кечиртдийи бүтүн әзаб, әзиййәт вә ачылыглары, ялныз она вә чаван арвадына мә'лум олан ачылыглары хатырлатды, Абай да ағлады.

Аиләнин үмуми, сәмими дәрди бүтүн алачығы бүрүдү, санки ялныз Айкәримин ағусу бу дәрдин үзә чыхмасына көмәк этди. Һеч кәс көз яшыны сахлая билмирди, гур'ан охунмаға башландығы заман да һөнкүртү сәси узун заман сакитләшмәди.

Ағлаянлар бир гәдәр сакитләшдикдә Кунанбай Улжана әмр этди:

— Гой бу кәлин ушағын гырхы чыхана гәдәр она ағу десин. Гой яс гуртарана кими бурада галыб мәним Макулбайымы ағласын...

Бу әмр Улжанын билдирмәйә чүр'әт этмәдийи өз арзусуна уйғун кәлди. Айкәрим Акшокийә гайытмады, о, Каражанла янашы отурараг, ана дәрдини нәғмәләрлә ифадә этди.

Макулбайын еддиси чыханадәк Кунанбай Тәкежанын матәм аулунда галды вә Нурханымын янына гайытмады. Оспаны гейзә кәтирән һадисә бу күнләрдә дә давам етди: Базаралы әввәлки кими онун атасынын аулунда гонаг галырды. Бу, деди-годуя вә шайиәләрә сәбәб олмаса да, Оспан өзүнә ер тапа билмирди. Онун Нурханыма гаршы олан нифрәти кетдикчә артыб, нәһайәт, күллә кими партлады.

Базаралы Кунанбайын Мәккәдән гайытмасы мүнасибәтилә она салам вермәк үчүн Макулбай өлмәздән бир күн габаг аула кәлмишди. Һәлә Базаралы өз гардашы Балагазыны мүдафиә эдәркән өз фикрини Кунанбайын көзүнүн ичинә чүр'этлә вә ачыг дедийи вахтдан бәри гоча һачы, Тобыкты икидләри ичәрисиндә һәмишә ону башгаларындан фәргләндирәрди. Нурханымла сөһбәт заманы о, тәәссүфлә билдирмишди ки, белә бир ағыллы вә гочаг адам адлы-санлы аиләдә дейил, касыб бир аиләдә анадан олмушдур: о даһа күчлү бир атанын оғлу олсайды, гәбилә онунла ифтихар эдәрди. Инди дә Базаралыны көрәркән Кунанбай ата-анасынын нечә яшадығыны, өзү вә сүркүн эдилмиш гардашы аиләсинин нечә доландығыны сорушмаға башлады. Худпәсәнд вә мәғрур Базаралы өз касыблығындан һеч кәсә шикайәт этмәзди, лакин Кунанбая о, һәр шейи демәйи гәт' этмишди. Балагазынын етим галмыш аиләси ач сәрчәләр кими пәрән-пәрән дүшмүш, бөйүк оғуллары варлы гоншуларын янында муздур ишләйир, балача ушаглары исә һәтта сүдсүз галмышдылар, чүнки аиләнин бир инәйи дә йохдур...

Кунанбай ону динләдикдән сонра һамыны өз һәрәкәти илә тәәччүбләндирди: о, дәрһал Балагазынын аиләсинә ики сағмал инәк көндәрмәйи, арыг ат үстүндә, әйниндә көһнә палтар кәлмиш Базаралынын өзүнә исә ени чапан, тымак вә дәри аяггабы тикмәйи әмр этди. Сөһбәтдә иштирак эдән Каратай һачынын итаәтә кәлмәси вә пешман олмасы һаггында һәр ердә сөз ачыб дейирди ки, о, бир заманлар Балагазыя этдийи пислийин үстүнү өртмәйә чалышыр.

Әри өз гоһумуна белә гайғы көстәрирсә, Нурханым икидә олан һиссини нә үчүн кизләтсин? Онун Базаралыя олан мәһәббәти сөнмәмишди. Нурханым Оспанын әсәби һүчумлары һаггындакы шайиәләри дәфәләрлә эшитмишдисә дә, өзүнү сәрбәст апарырды. О, Базаралыны өз аулунда әзиз бир гонаг кими гәбул эдир, она гайғы көстәрдийини көзә чарпдырыр, һәтта онун үчүн палтар тикмәйи дә өз өһдәсинә көтүрмүшдү. «Бу ки, биабырчылыгдыр, чамаат буна нә дейәр?..» дейә Оспан һиддәтләнирди. Нурханым исә ялныз додагларыны бүзүр, һәтта бүтүн бунлары Кунанбайын әмри илә элэдийини дә ба-

ша салмаг истәмирди. Оспанын чинләнмәсиндән о, санки зөвг алырды. О, элә Оспаны чинләтмәк үчүн дә Акылбайы ов далынча көндәрмишди. Ушаг әмисинин кобуд рәфтарыны она данышанда Оспан илк дәфә олараг, Абайын янында Нурханыма тохунса да бу, худпәсәнд көзәлин һеч вечинә дә кәлмәди.

Гардашынын гәзәбли сөзләри Оспаны ачыгчасына дүшмәнчилик һәрәкәтләрдән сахлая билмәди. Шаһинлә ова чыхдыглары күнүн сабаһысы Оспан гуюнун башына кедәркән алачыгда Нурханымла Базаралынын зарафатлашдығыны вә уҹадан күлүшдүкләрини эшитди. Бу, Оспаны өзүндән чыхартды. О, гуюдан су чәкән гарабашын үстүнә атылараг сөйә-сөйә деди:

— Итил бурадан! Бурада Нурханым үчүн су йохдур! Мәним гуюму мурдарламаға гоймарам! Итил кет, она де ки, бурая онун үчүн су апармаға һәр кәс кәлсә, бойнуну сындырарам.

О, дәрһал Масакбая вә Дархана күндүз вә кечә гуюнун башындан чәкилмәйиб, Нурханымын алачығына су вермәмәйи әмр этди. Бүтүн күнү өзү дә атын үстүндә гуюнун башына кәләрәк, әмринин нечә еринә етирилмәсинә нәзарәт эдирди, бүтүн күнү Нурханымын аулу бир дамчы да су ала билмәди. Ахшам чағы ики гадынын дәвә үстүндә чайдан чәлләклә су кәтирдийини көрән Оспан арвадларын янына чапыб чәлләйи ашырды вә гышгырды:

— Нурханыма дейин ки, Базаралыны аулдан рәдд эләмәйинчә, һамынызы сусузлугдан гырачағам! Гой нә гәдәр ки, сағдыр ағла кәлсин, йохса пис олар.

Оспан кечә дә һеч кәси нә чая, нә дә гуюя тәрәф бурахды. О, гәзәбдән гапгара гаралмыш вә өз рәфтары илә атасынын адыны ләкәләйә биләчәк деди-годуя сәбәб олдуғуну белә фикирләшмирди, ағлыны итирмишди.

Нурханымын аулу икинчи күн иди ки, сусузлугдан әзаб чәкирди. Дүшмәнчилик кетдикчә ачыг бир шәкил алыб, һәр ики тәрәфи лабүд тоггушмая чағырырды. Нурханым Оспандан аз әсәбиләшмирди. Бунунла белә о, Базаралыны нәинки аулдан бурахмыр, һәтта Оспанын һәрәкәтләри һаггында да она бир шей данышмырды. Аулда чидди вә ачыглы кәзир, лакин алачыға кирәркән күлүмсүнүр, гайғысыз бир көркәм алырды. О, гонаға вердийи диггәтини икигат артырыр, онун үчүн нәвазишлә долу шән сөзләр ахтарыб тапырды, алачығын әтрафында нәләр олдуғуну Базаралы чох көзәл билирди, лакин Нурханымы изләйәрәк, онун рәфтарына һейран галыб, өзүнү элә көстәрирди ки, куя һеч бир шей көрмүр. Ону садәчә олараг, нәләр олачағы эйләндирирди.

Күнорта чағы Нурханым чыхыш йолу тапды. Чох чэтин ки, онун кими ағыр вэзиййэтэ дүшмүш башга бир гадын белэ бир ишэ ҹүр'эт эдэ билэйди. Аул рутубэтли вэ бол отлу бир чэмэнликдэ иди. Һэр ердэ гую газмаг оларды. Буну баша дүшэн Нурханым үч икиди мэтбэх алачығына чағырды, алачығын ортасында, очағын янында бир ер бошалтмағы гарабаша тапшырыб, икидлэрэ гысача эмр этди:

— Бурадача гую газын, һэм дэ тез олун!

Икидлэр дэрһал ишэ башладылар. Нурханым күлүмсэйэкүлүмсэйэ онлары излэйирди. Онун ала, ири көзлэри истеһза илэ парылдайырды.

— Оспан өз күчүнэ чох күвэнир... Гой билсин ки, инди өзү ахмаг вэзиййэтдэ галыр! Тез-тез газын вэ самавар гоюн!

Буну дейиб о, долғун бэдэнини ифтихарла дартараг яваш-яваш тэнтэнэ илэ аулун ичиндэн кечди. Онун һөрүклэриндэн асылмыш ағыр шолпалар арам-арам, Оспана истеһза эдирмиш кими сэслэнирди. Өзүнүн һаглы олдуғуну дүшүнэрэк, Оспана вэ онун һаггында пычылдашанларын һамысына белэ бир инамла гаршы чыхан Нурханымын ҹэсарэти, ҹүр'эти һэр ики аул арвадларыны һейрэтэ кэтирирди.

Лакин Оспан көзлэнилмэз һалда, гэддарлыгла ондан интигам алараг, Базаралыны онун дүшмэнлэринин элинэ верди.

Һэмин күнлэр Кунанбайын аулунун он беш верстлийиндэ Ералынын сэрин вэ кениш чөлүндэ наһийэ башчылары сечкисинэ һазырлашырдылар. Бу яз орая йүздэн артыг аул көчүб кэлмишди — бокеншилэр дэ, жикитеклэр дэ, иркизбайлар да, котибаклар да, Орда дағында гышлаян чохлу Мамай тайфасы да бурая көчүб кэлмишди, — бурада сечки кечирмэк даһа мүнасиб иди. Кэлмэли олан бөйүк рэислэр вэ гэбилэ башчылары үчүн ауллардан кэнарда дүз сыраларла отуз ени алачыг гурулмушду. Бу дэфэ сечкилэри, һэмишэ олдуғу кими, өз мэ'мурлары илэ бирликдэ кэнд рэислэри дейил, Семипалатинскин гэза рэиси Қошкинин өзү кечирмэли иди. Дейирдилэр ки, о бурая ялныз сечки үчүн йох, һэм дэ бир мүһүм иши йохламаг үчүн кэлмишдир.

О, һэр ики наһийэнин, кэнд рэислэринин, һабелэ бир бөйүк дэстэ урядник вэ стражниклэринин мүшайиэтилэ Ералыя кэлмишди. Зынгыровлу арабаларын сэслэри этрафы бүрүмүш, бүтөв бир гатар тэшкил этмишди, чийинлэриндэн чанта асылмыш шабарманлар[1] вэ гылынҹлы стражниклэр арабаларын габағы вэ яны илэ чапырдылар. Һэлэ сечкиеринэ кэлэркэн йолда Қошкин ики наһийэ башчысыны, йэ'ни Гызыл Адыр вэ Чинкиз наһийэсинин ону гаршыламаг үчүн чыхмыш башчыларыны гамчы илэ дөймүшдү. Бу хэбэр ондан габаг Ералыя

[1] Шабарман — гасид демэкдир.

чатмышды, сечки үчүн орая топлананларын һамысы Кошкини «Тәнтәк-ояз»[1] адландырмышды.

Абай Акшокидә өз эвиндә яшайырды. Бу заман Жиренше илә Асылбәй онун янына гасид көндәрәрәк, дәрһал Ералыя кәлмәсини хаһиш эдирдиләр: һәйәчанлы күнләр көзләнилирди. Әбилгазыдан да ени бир хәбәр кәлмишди: рәисләр Оралбайын ишини тәһгиг этмәйә кәлиб Базаралыны Нурханымын аулунда тапараг һәбс этмишдиләр.

Һәйәчана дүшмүш Абай дәрһал атыны минәрәк Ерболдан онунла бәрабәр кетмәсини хаһиш этди.

Ералыя кәлән кими онлар рәисләр үчүн гурулмуш алачыглара доғру кетдиләр. Онлар Жиреншени бурада тапмаг үмидиндә идиләр. Яхынлыгда азы гырх алачыгдан ибарәт бөйүк бир аул көрүнүрдү. Бу алачыгларын янында чохлу сүрүләр варды вә ади дүшәркәләрдән хейли фәргләнирди. Бүтүн вадидә бу аулун ән издиһамлы аул олмасына бахмаяраг, әтрафында дайчалар бағланмамыш, ер-юрд гоюн гығындан гаралмамышды, ялныз бә'зи ердә дәстә-дәстә мал-гара отлайырды. Һис басмыш, йыртыг кечә илә өртүлү кичик алачыглар яйлағын бир күнчүндә бир-биринин бөйрүнә гысылмышды. Һәр ердә ағыр эһтияч һисс олунурду. Бу аул — Коп-жатак[2] адланырды. Һәлә язын әввәлләриндә Абай Акшокийә еничә көчүб кәлдийи вахт бу аулдан ики нәфәр гоча киши, йә'ни Дандибай вә Еренай — онун янына кәләрәк, аулун йохсуллуғундан шикайәтләниб көмәк истәмишдиләр.

Абай бу дүшәркәни көрдүкдә тәәччүблә Ерболун үзүнә бахды.

— Көр бир йохсуллуг онлары нә һала салмышдыр, бурада нәләр олур! — дейә о, сон алачығы Ербола көстәрди.

Бунлар балача дахмалардан чох, зир-зибил йығынына бәнзәйән чадырлар иди. Онларын янында ачыг һавада көһнә сандыглар, сачаяглар, гырыг-гырыг йәһәрләр, сыныг чарпайылар төкүлмүшдү.

Чыр-чындырлы ушаглар, бәдәнләрини чухаларынын, чәкмәләринин сағ галмыш һиссәләриндә кизләдән гочалар, гарылар бу зибилликләрдә эшәләнирдиләр.

— Йәгин ки, онларын алачыгларыны күләк учуртмушдур, бу ерләрдә тез-тез туфан гопур, — дейә Ербол изаһ этди. Көрүрсәнми, аулун о тәрәфи тамамилә учулуб дағылмышдыр...

— Атларын башыны дөндәрәк, нә баш верцийини өйрәнәк, — дейә Абай тәклиф эдиб атыны аулун учулуб-дағылмыш һиссәсинә тәрәф дөндәрди.

---

[1] О я з — рәис; Т ә н т ә к-о я з — гудуз рәис.
[2] К о п-ж а т а к — чохлу ятаглар.

Онларын гаршысына узун әл ағачына сөйкәнмиш бир гоча чыхды. О, лүт бәдәнинә чырыг бир чәкмән кеймишди, арыг үзүнү гырышлар басмышды. Абайы һейрәт көтүрдү, о бу гоҹанын Даркембай олдуғуну таныйыб саламлашды.

— Мәкәр сән дә Коп-жатака көчмүшсән, Даркембай? Бәсџечә олуб ки, мән буну билмәмишәм? — дейә Абай сорушду.

Даркембай бирдән-бирә ҹаваб вермәди. Икидләр атдан дүшүб онунла бирликдә яхындакы бир дахмая кетдикдә о, кәдәрли һалда деди:

— Сән она көрә билмәмисән ки, мән бу яхынларда бурая көчмүшәм. Инди даһа өләнә кими бурада яшамалы олачағам... гырх нәфәрә яхын мәним кими диләнчи бурада яшайыр. Әбәс ерә бүтүн өмрүмү мән Суюндик вә Сукир үчүн ишләдим. Онлардан һеч бири мәнә демәди ки: «Нә гәдәр ки, сәнин күҹүн вар иди, мәним соилими сахлайырдын, мәним кәзүм идин, мәним вар-йохуму горуюрдун, гышда сүрүләримә кешик чәкирдин. Инди зәифләмишсән, анҹаг көмәксиз галмаяҹагсан, өз зәһмәтинлә өзүн үчүн гочалыгда раһат яшамаг һүгугу газанмышсан...» Йох, мәним йолум онларла дүз кәлмәди! Она көрә дә мән гәт этдим ки, архамда йәһәр тәк-тәнһа вейлләнмәкдәнсә, һамы илә бирликдә бир ҹүр яшамаг даһа яхшыдыр...

— Бурада яхын адамларындан, гоһумларындан кимин вар? — дейә Ербол сорушду. — Ахы дейирләр ки: «Гәбилән зәһәр ичсә, сән дә гоһумларынла бирликдә ич...» Сән өз адамларындан айрылмышсан. Бурада кимин янына кәлмишсән?

Ерболун сөзләриндә Даркембай бир мәзәммәт һисс этди, онларын һәр икиси Бокенши гәбиләсиндән иди. Даркембай әввәлки кими енә дә Абайын үзүнә бахараг ҹаваб верди:

— Бу гырх алачыгдакыларын һамысы мәним гоһумларымдыр. Ган гоһумлары дейил, һәят гоһумларыдыр. Бизи үмуми бир тале, үмуми бир дәрд бирләшдирмишдир.

Ербол тәәҹҹүблә онун үзүнә бахды:

— Бу нә демәкдир?

Лакин Даркембай енә Абая мүрачиәт этди:

— Һә, бу беләдир, Абай, мәһз беләдир...

Бир гәдәр сусдугдан сонра о, йоғун әл ағачы илә алачыглары көстәриб аҹы истеһза илә данышмаға башлады. О, өзүндән чыхмырды, сәси сакит иди.

— Бах, бурада Анет вә Гарабатырдан кәлмиш адамлар яшайырлар. Онлар бүтүн или варлы иркизбайлардан Акбердны вә Мирзәтайын, һабелә Кункенин аулунда сәнин атанын мал-гарасыны отармышлар... Бах, орада — Божейин, Байдалынын вә Тусипин муздурлары яшайырлар... Котибакдан Байсалын янындан кәләнләр, Кокшедән, Мирзәдән вә Мамайдан

-да адамлар вар... Һамы өз гоһумларынын янында ачлыг чәкмиш, һамы өз гоһумлары тәрәфиндән тәрк эдилмишдир. Бурадакыларын һамысы мәним кими диләнчидир. Өзләри дә аиләләри илә бирликдә бүтүн өмүрләрини байларын гапыларында кечирмиш, онларын ата-аналары да, улу бабалары да байларын кандарларында сүрүнмүшләр. Бах, бизи бир-биримизә яхынлашдыран будур... Бир бизә бах: мән гоча Даркембаям, о, Дандибай, о да Еренайдыр, һамымыз гочалмыш, гупгуру гахача дөнмүш, күчдән дүшмүшүк, аиләләрдә бир нәфәр дә олсун ишләйән бөйүк оғул йохдур... Биздән чаван оланларын да бә'зиләри чолагдыр, бә'зиләринин арвады, ушағы хәстәдир. гышын союғунда, боранда онлар чанларыны эсиркәмәйәрәк, вар гүввәләрини байларын ишинә сәрф этмишләр. Бәс бундан нә чыхды? Нәйә көрә? Бир гашыг артыг шорбая көрә... Бир алачыглара кирин, бахын. Бурадакы адамларын бә'зиләри гочалыгдан үзүлүб әлдән дүшмүш, бә'зиләри дә чаван икән хәстәликдән үзүлмүшләр, бә'зиләринин синәси ағрыйыр, бә'зиләринин союгдәймәдән бели санчыр, аяглары гуруюб, бә'зиләри кор олмуш, бә'зиләри ағыр шикәстликдән ятаға дүшмүшдүр... Алачыглар нечәдирсә, һәятлар да элә дир. Һамысы әлдән дүшмүш, арыгламыш, зәифләмиш, гурумушдур. Байлар онлары ярамаз бир шей кими чөлә атмышлар... Мадамки Кунанбайын, Божейин, Байсалын, Суюндикин, Сукирин, Гаратайын сүрүләринин далынча, көчләринин далынча кетмәйә тагәтләри йохдур, демәли, онлар көһнә йәһәр кими, йыртыг ведрә кими һеч кәсә лазым дейилләр.

Гоча кәдәрлә күлүмсәди.

— Бах, Ербол, сән дедин ки: «Гәбилән зәһәр ичсә, гоһумларынла бирликдә сән дә ич...» Бурада яшаянларын һамысы элә мәним гоһумларымдыр. Бизим һәятымыз да, фикримиз дә үмумидир...

Абай дәрин фикрә далараг, Даркембая үрәк ағрысы илә гулаг асырды. О, гаш-габағыны төкүб, дәриндән нәфәс алыр, тымакыны тез-тез каһ башындан чыхардыр, каһ да башына гоюрду, арам тутмаға гәрары кәлмирди.

Даркембай сусду, Абай деди:

— Халгы шәр вә эһтияч әлдән салыб. Сәнин көзүнү дә ачан будур. Сән шаһин кими ити көзлү олмушсан. Бизим ичәримиздә бош-бош кәзән газахлар чохдур. Онларын дилиндән бал төкүлүр, сөзләри йорға ат кими сүзүр, анчаг белә адамларын нә файдасы! Сөзүн күчү һәгигәтдәдир. Бах, инди сән ачы һәгигәт данышдын, буна Кунанбай, Суюндик нә чаваб верә биләрләр? Сән онлара бир аддым белә атмаг имканы вермәдин, ерләриндәчә мыхладын... Сән ялныз өз көзләрини дейил, мәним дә көзләрими ачдын...

Онлар данышмагда икән бир нечә нәфәр дә яхынлашды. Абайын таныдығы гоча Дандибай вә Еренбай, арыгламыш, үзләри торпаға чалан бир нечә орта яшлы киши дә бу адамларын арасында иди. Чаван, гаш-габаглы, бәт-бәнизләри солмуш икидләр дә дәстәйә яхынлашырдылар. Өз достларыны көрмәйә кәлмиш Әбилгазы да бурада иди. О, Абайла саламлашыб онунла янашы отурду. Сөһбәтин ахырында алачыгларын далындан, һис басмыш көһнә кечә йығынынын алтындан енә адамлар сүрүнүб чыхмаға башладылар. Абай онлары Даркембая көстәриб деди:

— Бурадан гасырға кечмишдир, нәдир? Нә гәдәр аилә, ушаглар, гочалар юрдсуз галмышдыр... Нә үчүн онлар чөлдә галыблар, нә олмушдур?

Дандибай чаваб верди:

— Яхшы баша дүшүбсән, Абай, әзизим, — гасырға. Анчаг аллаһ тәрәфиндән йох, рәисләр тәрәфиндән кәлән гасырға. Наһийә рәиси тәрәфиндән кәлән гасырға... — Гоча буну дейәрәк, ачы-ачы күлүмсәди. — Бир ора бах, рәисләр үчүн гурулмуш ян тәрәфдәки ағ алачыглары көрүрсәнми?

Абай вә Ербол ялныз инди көрдүләр ки, яхында гурулмуш бәзәкли, ағ алачыгларын яхынлығында бир нечә һис басмыш кичик алачыг вар. Бу алачыглар бир-биринә элә сыхылмышды ки, санки һамысы бир ердә нә исә, бир сиррә гулаг асырды.

Дандибай наһийә рәисини бәрк сөйүб белә изаһ этди:

— Ағ алачыглар рәисләр үчүндүр, бизим дахмачыглары исә истеһза этмәкдән өтрү бурада гурублар!

— Нә истеһза? — дейә Ербол баша дүшмәйәрәк сорушду.

Ятагларын һамысы бирдән дилләнди.

— Бәс бу истеһза дейил, нәдир? Бизим алачыглары дустаглар үчүн зәбт эдибләр!..

— Бә'зиләрини дә мәтбәх үчүн!

— Мәтбәх нәдир! — Онлар бизим алачыглардан аягйолу дүзәлтмишләр! Бунун үчүн онлара Ералы торпағы азлыг эдирмиш!

— Бунларын һамысы наһийә рәисинин вә әчлаф кәндхудаларын ишидир!

— Ким билир, бу көпәк сүрүсүнүн әлиндән яхамызы нә заман гуртарачағыг... Гочалар, чолаглар, хәстәләр, ушаглар юрдсуз ювасыз, чыр-чындыр ичәрисиндә галмышлар!..

Әбилгазы әлавә этди:

— Белә фикир этмәк олар ки, бәйи вә наһийә рәисини дә ятаглардан сечәчәкләр, чүнки һәр шейи онлардан сорушурлар, сечкиләрин бүтүн ағырлығыны онларын үстүнә йыхмышлар, һеч разылыг да алмамышлар... Майбасар әмр этмиш, шабар-

манлар да бүтүн шейләри алт-үст эдәрәк, алачыглары йығышдырыб орая апармышлар!..

Абай топлашанлара тәәччүблә бахыб деди:

— Сиз өз алачыгларынызы нә үчүн вердиниз? Гой бүтүн хәрчи өзләри чәкәйдиләр!

Һамы бир сәслә бағырды:

— Ой-бай, сиз нә данышырсыныз!

— Мәкәр бу мүмкүндүр?

— Ахы, онлар адамы чынгырыны чыхармаға да гоймурлар!

— Бунлар шабарман йох, халис сабармандырлар!..[1]

Абай үзүнү дағыдылмыш алачыглара тутуб данышыглара гулаг асырды. Эв мүхәлләфаты илә долу үст-үстә атылмыш сандыгларын вә марфашларын янында ики ушаг узанмышды. Көһнә чәкмәнә бүрүнмүш ушагларын икиси дә хәстә иди, сачлары солғун алынларына япышмышды, тутгун көзләринә вә янмыш додагларына милчәкләр гонмушду. Абай гәзәбини сахлая билмәди:

— Милчәкләрә едиздирирләр! Онлар адамларын башына нә иш кәтирирләр!.. Сәнин әввәлки чәсарәтин һаны, Даркембай? Онларын шабарманларыны яхшыча дөйүб гова идин!

Даркембай енидән ачы-ачы күлүмсәди:

— Эһ, Абай, мәним әзизим!.. Дөйдүк дә, говдуг да.

Сонра о, сечкиләрдән габаг бурада нәләр олдуғуну нағыл этди:

Он күн бундан әввәл Базаралы Кунанбайын аулуна кедәркән Даркембайын эвинә дүшмүшдү. Яшларынын фәргли олмасына бахмаяраг Базаралы вә Даркембай өз чәсарәтләри вә ити мүһакимәләри илә бир-биринә чох бәнзәйирдиләр. Онлар һәмишә көһнә достлар кими көрүшәрдиләр.

Даркембай деди:

— О, чөлдә азмыш сүрүнүн чүр'әтли башчысы кимидир, индики икидләрә гәт'ийән бәнзәмир! Мән үрәйимдә нә варса, һамысыны она ачыг сөйләмәкдән өзүмү сахлая билмәдим, һәятымызын һәр чәһәтини она нағыл этдим...

Үч күн әрзиндә Базаралы Жикитек, Бокенши вә Котибак гәбиләләриндән чыхмыш бәдбәхтләрин алачығыны бир-бир кәзди, хәстәләрә баш чәкди, сағлам адамларла сөһбәт этди, онлара өз мәсләһәти илә көмәк эләди. Һәмин күнләр о, өз фикрини ятаглара данышды, бә'зән онлара маһны охуду, онлары руһландырыб шадландырмаг үчүн мәзәли шейләр фикирләшиб тапды. Йохсул аулун ән яхын бир досту олду.

О, бунлара нағыл этмишди ки, Ералыдакы ятагларын аулларына бәнзәр ауллар һәр ердә вар: ахы о, һәр ерә кедир,

---

[1] Сабарман — әзаб верән, гулдур

һәр шейи көрурдү, Догалан дағы этәйиндә Сак, Тогалак вә Тасболат гәбиләләриндән олан ятаглар яшайырдылар; Билдә вадисиндә Анет, Бакен вә Котибак гәбиләләриндән; Орда дағынын янында Мамай тайфасындан, Миала отлағында исә аз гала гырх гәбиләдән ибарәт ятаглар олурдулар. Бундан башга, Базаралы Чинкиз сыра дағларынын архасындакы узаг Қерей ятаглары һаггында да эшитмишди. Узаг наһийәләрдән бири олан Кокендә «Гырхалачыг» адланан ятаглар варды. Нәһайәт, Семипалатинскдән бир мәнзил аралы Балторак вә Жалпак ятаглары көч салмышдылар.

Базаралы бунлары гәсдән тәфсилат илә саймышды: о, нағыл этмишди ки, өз гәбиләләри тәрәфиндән тәрк эдилмиш бу адамлар экинчиликлә мәшғул олурлар, бүтүн или байлар үчүн дейил, ялныз өзләри үчүн ишләйәрәк, өз зәһмәтләри илә доланырлар. Буна көрә дә о өз достларына белә мәсләһәт көрмүшдү:

— Сиз дә торпағын дөшүнү эммәйи өйрәнин. Һеч олмазса ики-үч аилә бирләшиб, язда бир-ики десятин ер шумлайын. Вар күчүнүзү бу ишә сәрф един, тахыл экин. Яйда исә от бечәрмәклә мәшғул олун, мәкәр бурада бош галмыш чәмәнликләр, пайыз отлаглары аздыр? Бир дәфә чалмалы олсаныз да, енә от эһтияты көрә биләрсиниз, шәһәр узаг дейил, базара апарыб сатмаг, пулуна лазым олан шейи алмаг олар. Доғма атаныз да сизин үчүн бундан яхшы ер тапа билмәзди!

Базаралы онлары һәрарәтлә инандырырды ки, өз аиләләрини хилас этмәк үчүн бу барәдә яхшы-яхшы дүшүнмәлидирләр.

— Даһа нәйә үмидимиз кәлир? Онсуз да бүтүн өмүр бою өзүнүзү бош хәялларла алдадараг, сон күчүнүзү сәрф этмишсиниз. Мәкәр ичәринииздә «гоһумларымыз бизи өлмәйә гоймазлар, бу күн дә олмаса, сабаһ көмәк эдәрләр» — дейә дүшүнәнләр аз иди? Анчаг нәтичә нә олду, гарәт эдилмәдиләрми? Дейирләр — «Чамаат ичәрисиндә олмаг, гызыл бешикдә олмаг демәкдир», анчаг бу бешик ялныз варлылар, күчлүләр вә әсл-нәчабәтли адамлар үчүндүр... Мәкәр элә мән өз Жикитек гәбиләмдән олан ятагларын нечә яшадыгларыны билмирәм? Сизин һамыныз алданмағы көрмүшсүнүз, һамыныз: «Гулаг асанда — орада гызыл хәзинәси вардыр, кәлдикдә исә, көрүрсән ки, һеч мис дә йохдур...» мәсәләнин нә үчүн дейилдийини баша дүшмүшсүнүз. «Гәбилән зәһәр ичсә, гоһумларынла бирликдә сән дә ич!» — мәсәли элә онун үчүн дүзәлдилмишдир ки, касыб, атлы аваранын далынча пай-пияда сүрүнсүн... Жикитекләрин, бокеншиләрин гәбилә чағырышыны унудун, сизин бир чағырышыныз вар: «Ералы ятағы!» Баша дүшүн ики, сиз бир-биринизә ән яхын гоһумларсыныз, сизин

һәятыныз бир, талеиниз бир, э'тигадыныз да бирдир... Ялныз бирлийи итирмәйин!

Базаралынын бу фикирләри Даркембайын әлә хошуна кәлмишди ки, о бунлары әзбәрдән тәкрар эдирди. Абайла Ербол ачы һәгигәт һаггындакы бу сөзләри чох диггәтлә динләйирдиләр. Абай өз-өзүнә дүшүнүрдү: «Базаралыя элм өйрәтмәк мүмкүн олсайды, ялныз Тобыктыда дейил, бүтүн газах халгы ичәрисиндә мәзлумларын, юрдсузларын э'тибарлы даяғы оларды!»

Даркембай сөһбәтини давам этдирирди. Һәмин күн, йә'ни Базаралы кетмәйә һазырлашдығы заман шабарманлар Ералыя чуммушдулар. Онлар һәр тәрәфдән бурая карван-карван ағ алачыглар вә кәсилмәк үчүн гоюнлар кәтирмишдиләр. Онлары Такежан вә Майбасар бурая көндәрмиш, һабелә сифариш этмишдиләр ки: «Бәла үз вермишдир, гәза оязы кәлир, алачыглар гурмаг лазымдыр».

Шабарманлар дүшмән басгынчылары кими аулун үстүнә төкүлдүкләри заман Базаралы вә Әбилгазы Даркембайын алачығында отурмушдулар. Кәләнләрдән үч нәфәри атдан дүшмәдән Даркембайын алачығына чатыб гышгырмышды:

— Даркембай һаны? Чөлә чых!

Базаралы Әбилгазыя динмәзчә көз вуруб Даркембая:

— Сәс вермә, — демишди, — көрәк нә олачаг...

Даркембайын ләнкимәсиндән гәзәбләнмиш шабарманлар сәс-сәсә вериб бағырмышдылар:

— Эшийә чых, тәшәххүс сатмағын мә'насы йохдур! Наһийә рәисләри онсуз да бизи сыхышдырыр, сән дә, лүтүн бири лүт, ичәридә гурдаланырсан!

Базаралы алачыгдан сакитчә чаваб вермишди:

— Эй, икидләр, сиз һарадан кәлмишсиниз? Атлардан дүшүн, алачыға кәлин, сөһбәт эдәк.

Лакин шабарманлар атларыны тәпикләйиб кичик алачығын үстүнә сүрмүшдүләр.

Онлар гәзәблә сөйә-сөйә гышгырмышдылар:

— Чых, чых!

Ағыр гамчы зәрбәләри алачыға дәйир, уыклар чырылдайырды. Даркембай дөзә билмәйәрәк алачыгдан чыхыб, о саат гамчы алтына дүшмүшдү. Базаралы вә Әбилгазы гәзәбләнәрәк, чығыра-чығыра алачыгдан элә чыхмышдылар ки, санки гамышлыгдан ики пәләнк сычрамышды. Базаралы шабарманлары бир-бир атын үстүндән чәкиб ашағы салмыш, үчүнчү шабарманы да Әбилгазы алтына алыб о ки, вар өвкәләмишди.

Даркембай көзләрини шән һалда гыяраг деди:

— Онлар шабарманлары алтларына алдылар, чапанларыны чырдылар, онларын өз гамчылары илә өзләрини дөймә-

йә башладылар. Ятаглардакыларын һамысы тамашая топлашды. Һәр кәс бундан разы галды. Нәһайәт, онлары мүдафиә едән бир адам тапылмышды!.. Бизим чәсур Базаралы гамчысынын дәстәси гырыланадәк әчлаф сабарманлары дөйдү. Онун гамчысы тобылгадан гайрылмыш чох мөһкәм бир шей иди.

— Бәс нә үчүн енә дә алачыгларынызы әлиниздән алдылар? — дейә Ербол сорушду.

Даркембай гысача нағыл етди: шабарманлар кетдиләр, ятаглар тамамилә архайынлашдылар. Базаралы ики күн дә бурада галды, лакин о кедәндән бир күн сонра наһийә рәиси вә кәндхудалар башда олмагла отуз нәфәр шабарман бурая шығыйыб, бир ан ичәрисиндә алачыглары сөкүб апардылар.

— Гулдурлар! — дейә Даркембай сөзүнү гуртарды. — Көпәкләр! Рәисләр әмр етсәләр, онлар өз доғма аталарына да дири-дири гәбр газарлар... Эһ, Абай! Даркембайын әввәлки күчү галмамышдыр!.. Оф, көзүмүн ишығы, бачарырсанса, бизә тәсәлли верәчәк бир сөз де! Мәчбур ет ки, алачыгларымызы кери гайтарсынлар. Мәкәр бу әчлафлар үчүн мәтбәх вә аягйолу гурмагдан өтрү башга ер тапылмыр?

— Онлары мәчбур ет! — дейә ятаглар бағырышдылар. — Бизи инчитмәйә гойма! Бизә истеһза етмәйә имкан вермә!

Абай аяға галхды, етәкләрини чырпды, гамчысыны гатлаяраг бөйрүнә даяды.

— Һамымыз кедәк! Әбилгазы, сән дә бизимлә кәл!

Ятагларын издиһамлы мүшайиәтилә о, ирәлийә һәрәкәт едәрәк, аты едәйиндә чәкә-чәкә сөзүнә давам етди. Рәисләр үчүн гурулмуш алачыглара тәгрибән бир верст галырды. Онлар аулдан кечдикчә зир-зибил ичәрисиндән, һис басмыш чадырлардан адамлар бир-бир чыхараг, Абайын башындакы дәстәйә гошулурдулар. Уча бойлу кишиләр дә, чаван икидләр дә, әлдән дүшмүш гочалар да өзләрини онлара чатдырырдылар, һамы ейни дәрәчәдә динмәз, гәзәбли, һәр шейә һазыр иди.

Йолда Әбилгазыявашчадан Абая деди ки, Базаралынын һәбс олундуғуну ятаглар һәлә билмирләр, бәйләр горхурлар ки, бу хәбәр һамыны гәзәбләндирәр. Онун тутулмасына Такежан көмәк етмишди, Такежан бир нечә күн бундан әввәл Ералыя кәләрәк, йолда Қошкинин нечә диван тутдуғуну ешидиб горхмуш вә өзү Базаралыны әлә вермәйи гәт етмишди. Чинкизин бөйүк бәйләри Жиренше, гәбиләнин ени башчыларындан бири олан Уразбай вә Асылбәй дә һәйәчана дүшмүшдүләр, рәисләр кәлән кими Такежан онлары «Базаралынын һимайәчиси вә кизләдәни» адландырмышды. Инди онлар сәбрсизликлә Абайы көзләйирдиләр.

Сечкиләр үчүн һазырланмыш алачыгларын тән ортасында үч дәнә бәзәкли, алтылайлы алачыг бир ердә гурулмушду. Онларын янында тәһдидэдичи бир сүкут ичәрисиндә стражникләр даянмыш, буйругчулар гайғыкеш бир әда илә о тәрәфә-бу тәрәфә вурнухур, бармагларынын учунда гапыдан кириб чыхырдылар; һәр шейдән көрүнүрдү ки, алачыгда отурмуш рәис гәзәбли вә һирслидир.

Абай ағ алачыгларын янында көрүнән кими Жиренше, Уразбай вә Асылбәй онуң гаршысына чыхдылар, бир кәнара чәкиб бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә, тамамлая-тамамлая бүтүн әһвалаты она данышдылар. Онларын сөзләриндән Абай *ашағыдакылары баша дүшдү.*

Тәнтәк-ояз Кошкинлә бирликдә Найман тайфасындан бөйүк мәһкәмә иши галдырмыш олан тәләбкарлар да кәлмишди. Онлар шикайәт этмишдиләр ки, кечән гыш Оралбайын башчылыг этдийи Тобыкты ат оғрулары онларын гәбиләсинә мәнсуб олан варлы аулун атларыны говуб апармышлар.

Коримбаладан әли үзүлдүкдән сонра йох олан вә Тобыктыя даһа гайытмаян Оралбайын талеи һаггында узун заман һеч бир хәбәр йох иди. Инди мә'лум олурду ки, гәзәбләнмиш икид өз башына һәмфикирләр топламыш, түфәнк тапмыш вә бүтүн бу или ялныз найманларын, гоншу Керей вә Сыбан гәбиләләринин дейил, тобыктылыларын өзләринин дә атларыны говуб апарырмышлар. Онлар касыб керейләрин издиһамлы ауларындан узаг, инс-чинс көрмәйән ерләрдә кизләнирмишләр.

Шикайәтләрин һамысында Оралбай дәстәнин башчысы кими гәләмә верилир, адлы-санлы, нүфузлу вә вәзифәли шәхсләри таладығы көстәрилирди, о, ялныз ән зәнкин ауларын атларыны апарырмыш. Бу шикайәтләр Семипалатинск вә Четысуйск вилайәтләринин дәфтәрханаларындан кечмиш (гулдурлар бунларын арасындакы сәрһәддә өз ишләрини көрүрмүшләр), — «Жандаралын», йә'ни губернияны идарә эдән кенералын дәфтәрханасына чатмышды. Интигамчы вә чох чәсур олан икид Оралбай чар гошунундан да горхмурду, бу гышын ахырларында о, инсан аяғы дәймәйән чөлдә мәскән салмышды, өз далларынча Семипалатинскдән кәлән дәстәнин гаршысыны сахламыш, сонра ашырымлардан бириндә пәрән-пәрән салмышды. Гырх нәфәрдән ибарәт олан дәстә хейли вахт чөлдә ач-сусуз галмышды. Даһа бир иттиһам вар иди ки, бу барәдә Жиренше вә Уразбай күлә-күлә данышсалар да, Асылбәй буна чох бөйүк әһәмиййәт верирди, о, көзләйирди ки, ишләри бәрк долашдырачагдыр, Аягузла Шубарагаш арасындакы бөйүк йолда ики стражник илә Семипалатинскдән кәлән кәнд рәиси гарәт эдилмиш вә бәрк дөйүлмүшдү. Найманлар бунда да Оралбайы тагсырландырырдылар.

Көрүнүр ки, чох бөйүк вә долашыг бир иш башланырды. Иши йохламаг үчүн Кошкинин өзү кәлмишди. Онунла бирликдә тәләбкар вә кәнд рәисинин гарәт эдилмәси шаһиди сифәтилә беш нәфәр найманлы да кәлмишди. Онлар Тәнтәк-оязын алачығындан чыхмыр, тобыктылыларла данышыг апармаға разылашмыр, иши газах гайдаларына көрә йолуна салмаг истәмирдиләр. Эһтимал ки, шикайәтләрдә Базаралынын да ады чәкилирди, чүнки Тәнтәк-ояз бурая кәлән кими бәйләрин үчүнү дә дәрһал чағырмыш вә Оралбайла Базаралыны тапмаг һаггында ән чидди әмр вермишди. О, ялныз бир шейи тәкрар эдирди: «Әчлаф Оралбай сизин гәбиләниздәндир, о, чарын әлейһинә кедир, сиз исә ону кизләдирсиниз? Сизин һамыныз, наһийә рәиси дә, онун муавини дә, сиз бәйләр вә кәндхудалар да мәһкәмәйә вериләчәксиниз!»

Жиренше сөзүнә давам эдәрәк деди:

— Бах, бурада Такежанла бизим сөзүмүз дүз кәлмәди. Биз белә чаваб вермәк истәйирдик: «Оралбай һаггында һеч бир шей билмирик, о, әслини итирмиш сәфилин биридир, нә халгын, нә дә Базаралынын онун һарая гачдығындан хәбәри йохдур. Өзүнүз ону тутун, нә истәйирсиниз эдин, Тобыкты ону мүдафиәйә галхмаячагдыр. Дүнән биз Такежан вә Майбасарла ояза мәһз белә чаваб вермәк һаггында разылашдыг, ахшам исә Дархан Оспанын янындан наһийә рәисинин янына гачыб кәлди. Йәгин ки, Оспан Базаралы илә далашмышды, чүнки о, Такежана белә мәсләһәт көрмүшдү: «Өзүнү һәр вәчһлә тәмизә чыхарт, Базаралы мәним әлимдәдир, ону рәисләрә тәслим эт». Такежан да шабарман Жумагулу дөрд стражниклә бирликдә Горуға көндәрмиш, онлар да Базаралыны тутуб бу күн рәисләрә тәһвил вермишләр. Бу саат о, я истинтагдадыр, я да һәбсдә... Бизим һаггымызда исә Такежан дейир ки, Базаралыны мүдафиә эдирик. Она көрә дә биз сәни чағырмағы гәт этдик. Нечә һәрәкәт этмәк, Базаралыны мүдафиә эдәк, яхуд ондан боюн гачыраг, бир мәсләһәт вер.

Абай һамыдан яхшы баша дүшүрдү ки, чох мүрәккәб вә чәтин бир дүйүн әмәлә кәлмишдир. Харичдән кәлән бәла Оспанын гызышдырдығы дахили, кизли дүшмәнчиликдән даһа дәһшәтли көрүнүрдү. Абай гаш-габағыны саллайыб, ағыр нәфәс алды.

Асылбәй деди:

— Ояз һәлә дә сечкиләрә башламыр, халгы топлайыб, әл-голуну бағлы сахлайыр. Көрүнүр, Оралбайын ишиндән бәрк япышмышдыр, адамлары чағырыр, диндирир... Наһийә рәисини сөйәнләри сыхышдырыр, һәгигәти адамын көзүнүн ичинә дейәнләри исә садәчә олараг дөйүр... Бә'зиләри белә ифадә верирләр ки, куя биз Базаралыны мүдафиә эдирик.

Такежан да буну тәсдиг этсә, дәрһал бизим үчүн әсл бәла үз верәчәкдир, биз күнаһсыз адама көмәк этмәк истәсәк, бүтүн һәгигәти демәлийик, онда бизим башымыза нәләр кәләчәкдир? Деди-годуларын гаршысыны ала биләчәйикми?.. Һәләлик бизә тохунмурлар, анчаг Базаралыны мүдафиә этмәйә галхсаг, онда нә олачагдыр... Биз нә этмәлийик?

Абай енә һеч бир чаваб вермәди. Бу вахт Уразбай сөһбәтә гарышды:

— Биз бүтүн мәсәләни олдуғу кими сәнә нағыл этдик. Сән нә десән, ону да эдәчәйик. Фикирләш көр «халгын шәрәфини алчалтмамаг вә ону бәладан гуртармаг үчүн нә этмәк лазымдыр...» Биз үчүмүз дә сәнин тәрәфиндәйик. Де, һарая кетмәк, нә этмәк лазымдыр...

Шабарманлар сүр'әтлә рәисин алачығындан чыхдылар. Онлар гамчыларыны елләдиб учадан чағырдылар:

— Шокин Жиренше!.. Суюндиков Асылбәй!.. Аккулов Уразбай!.. Оязын янына! Ояз тәләб эдир!

— Эшидирсәнми, бизи чағырырлар, — дейә Жиренше Абайы чаваб вермәйә тәләсдирди.

Абай яваш-яваш дөнүб һәр үчүнү нәзәрдән кечиртди вә әлини дүйүнләйиб эзмлә деди:

— Рәисин гаршысында горхаглыг эләмәйин. Һәдә-һәрбә башласа — тәслим олмайын. Жиренше доғру дейир, elә дә һәрәкәт эдин. Базаралыны ишә гарышдырмаға разы олмайын. Гой, Оралбайы оязын өзү тутсун, онун кәмәнди бизимкиндән узундур! Сиз өз ифадәләринииздә Такежанла дүз кәлмәсәниз, нә лазым кәлдийини о вахт көтүр-гой эдәрик. Мән баша дүшмүрәм ки, Такежан нә үчүн гудуза дөнүб, бүтүн халгы бәлая дүчар этмәкдәнсә, дири-дири гәбрә узанмаг яхшыдыр. Ядынызда сахлайын: Базаралыны ишә гарышдырсаныз, демәли, бүтүн халгын күнаһкар олдуғуну бойнунуза алмыш олурсунуз!

Һәр үч бәй стражникин далынча рәисин алачығына кирди. Абай онларын архасынча кедән шабарманы ишарә илә янына чағырды вә явашдан она деди:

— Диггәтлә гулаг ас, нәзәр етир, көр ояз онларла нечә рәфтар эдәчәкдир, сонра мәнә хәбәр вер. Мән бу иши тәкчә сәнә тапшырырам, баша дүшдүнмү?

Ерли икидләрдән олан шабарман Абайы яхшы танынырды. Рәисләрин янында она яхын белә кәлмәк олмазды, бурада исә о, баша дүшүрдү ки, Абай она инаныб э'тибар эдир; одур ки, динмәзчә башыны тәрпәтди.

Абай Ербола вә Әбилгазыя тәрәф дөндү:

— Адамлары аулларa көндәрин, гой бүтүн кишиләр, атлылар вә пиядалар дәрһал бурая кәлсинләр! Өзүнүз дә алачыглара хидмәт эдәнләрин һамысыны, гочалары, ушаг-

лары, кишиләри, арвадлары, меһтәрләри, су дашыянлары, ашпазлары, — хүласә габағыныза чыханларын һамысыны бурая кәтирин! Юбанмайын, тез олун!

Абай өзү ағ алачыгларын янында, Жиренше вә йолдашларына раст кәлдийи ердә галды.

Сечкиләр үчүн һазырланмыш алачыгларын әтрафына чамаат топлашмаға башлады. Издиһам кетдикчә артырды. Стражникләр вә шабарманлар чамааты рәисләрин алачыгларындан гамчы илә, бағыра-бағыра говурдулар. Адамлар кери чәкилир, лакин яхында даянырдылар, һамынын үзүндә кәркин интизар көрүнүрдү. Халг билирди ки, Базаралынын һеч бир тагсыры йохдур, һамынын она язығы кәлирди, Такежана исә гәзәблә бахырдылар. Кәләнләрин әксәриййәти чырчындыр кейинмишди. Абайла кәлмиш ятаглар да дағылышмышдылар: Базаралы һаггында яйылан шайиә, нәһайәт, онлара да чатмышды. Онлар гашларыны чатараг пычылты илә данышыр вә динмәзчә кәнарда даянмыш Абайын үзүнә бахырдылар.

Нәһайәт, рәисләрин алачыгларында Абайын нәләр олдуғуну өйрәнмәйи тапшырдығы шабарман гачыб онун янына кәләрәк бир нечә сөз деди. Абай дәрһал аяға галхды, Даркембай, Әбилгазы вә Ерболун даяндыглары ердә издиһама яхынлашыб деди:

— Мән оязын алачығына кедирәм. Жиреншени вә башга бәйләри диндирирләр. Базаралы да орададыр. Мән эшитмишәм ки, бу рәис адамлары дөйүр, алчалдыр, биабыр эдир. Һәркәһ инди дә белә рәфтар этсә, бу, бизим үчүн ачыгданачыға тәһгирдир. Онун гамчынын учу илә белә Базаралыя вә я Асылбәйә тохунмасына йол вермәк олмаз. Дағылышмайын, биз күнаһсыз бир адамын чинайәткарлар кими ләкәләнмәсинә йол верә билмәрик!.. Ербол, Әбилгазы, сиз дә мәнимлә кәлин!

О буну дейиб Ербол вә Әбилгазы илә бирликдә Тәнтәк-оязын алачығына кирди.

Абайын пычылты илә дедийи сөзләр дәрһал бүтүн издиһамын ичәрисинә яйылды. Чаван икидләрин, гочаларын вә ятагда оланларын симасы чидди бир ифадә алды.

Биркә гурулмуш алачыгларын илк отағында Абай ялныз силаһлы стражникләри, урядникләри вә кичик мә'мурлары көрдү: ерли әһалидән бурада һеч кәс йох иди. Истинтаг орта алачыгда апарылырды, рәисләр гапы илә үзбәүз, үстүнә яшыл ипәк салынмыш стол архасында отурмушдулар. Истинтагы арыг вүчудлу, көдәк бойлу, узун, боз бығлы, тутгун вә гәзәбли сифәти олан Тәнтәк-ояз Қошкинин өзү апарырды. О, аягларыны ерә дөйә-дөйә Уразбайы һәдәләйирди. Рәисләрин

сөзләрини тәрҹүмә едән чәпкөз, фындыгбурун, көк дилманҹ бојнуну бүкүб Кошкинин јанында дајанмышды.

Уразбај Кошкинин габа сөјүшүнәми дөзмәди вә ја гапыда көрдүјү Абајын кәлишиндәнми руһланды, — мә'лум дејилди, о өз ади гүруруну вә тәшәххүслү көркәмини позмајараг, учадан дилманҹа мүраҹиәт етди:

— Ојаза де ки, мән Оралбај дејиләм, мән мүттәһим вә ҹавабдеһ дејиләм. Жиренше вә Асылбәј доғру дејирләр, мән дә ејни шеји дејәҹәјәм, бурада һеч кәс Оралбај үчүн ҹаваб верә билмәз. Бир илдән артыг хәбәрсиз јох олмуш вә бу јерләрдә көрүнмәјән бир адам үчүн нәинки халг — атаана да мәс'улијјәт дашыја билмәзләр. Ҹаваб вермәк лазым кәлсә, елә-овуча сығмаз белә бир адамы индијә гәдәр тута билмәмиш олан рәисләрин өзләри ҹаваб вермәлидирләр. Базаралынын да һеч бир тагсыры јохдур. Бизим наһијә рәиси Такежан Базаралыны бу ишә гарышдырырса, биз она тәрәфдар ола билмәрик. Базаралы мүгәссир дејил. Гој ојаз әбәс јерә бағырмасын, бурадакы адамларла мәсләһәтләшәрәк өз ишини көрсүн. Дедикләримин һамысыны она чатдыр!

Абај Уразбајын ҹавабындан чох разы галды, Ербол вә Әбилгазыја пычылдады:

— Афәрин!

О буну дејиб, дилманчын нечә тәрҹүмә едәҹәјинә гулаг асмаг үчүн орта алачығын гапысына доғру кетди. Гапы ағзында дајанмыш стражникләр онун јолуну кәсдиләр:

— Дајан! Һараја?

Абај тәмкинлә онлара русча ҹаваб верди:

— Гышгырмајын, мән ҹәнаб рәисин јанына кетмәлијәм.

Стражникләр јерләриндән тәрпәнмәдиләр. Гапы јанында дајанмыш мә'мур, көрүнүр, чөлләрдә јашајан бир газахын рус дилиндә данышмасына тәәҹҹүбләнәрәк, Абајы диггәтлә нәзәрдән кечиртди вә јавашҹадан сорушду:

— Нә истәјирсиниз? Сиз кимсиниз?

Абај тымакыны һөрмәтлә чыхарды, тәмкинлә, ләјагәтлә баш әјди.

— Мән Ибраһим Кунанбаевәм, халг ичәрисиндән чыхмыш садәҹә бир адамам, — дејә о, ҹаваб верди, интизар ичәрисиндә көзләрини мә'мурун үзүндән чәкмәди. Мә'мур көзләнилмәдән күлүмсәди вә кешикчиләри итәләјәрәк, Абаја лап јахынлашды.

— Аһ, демәли, Ибраһим Кунанбаев сизсиниз? Мән сизи танырам, һәм дә јахшы танырам, — дејә о, әлини узатды

— Достунуз Акбас Андреевич сизин барәниздә мәнә чох данышмышдыр... Јахшы, таныш олаг: мүшавир Лосовски...

Абај онунла саламлашдыгдан сонра башы илә гапыны көстәриб сорушду:

— Орада нәләр олур? Бу, бизә, халга ар кәлир...

Лосовски гаш-габағыны саллады, Абая тәрәф әйиләрәк алчагдан деди:

— Мән сизи баша дүшүрәм... Нәинки адамлар бундан наразы галыр, ишә дә бунун һеч бир файдасы йохдур. Қобудлуг вә өзбашыналыг һеч вахт яхшылыгла гуртармаз... Анчаг нә этмәли, һәр кәс өз билдийи кими һәрәкәт эдир... — О, һәтта наразылығындан гызарды вә газахла бу чүр сөһбәтә истеһза илә бахан башга мә'мурларын ачығына эдирмиш кими стражникләрә ишарә этди ки, Абайы орта алачыға бурахсынлар.

Орада дилманч Уразбайын сөзләрини еничә тәрчүмә эдиб гуртармышды ки, Тәнтәк-ояз бағырды: «Мән мүгәссир олмаянлары сәнә көстәрәрәм!» — О, буну дейиб эли илә өз адамларына ишарә этди. Ики стражник бир гәдәр кәнарда отурмуш Базаралынын чийинләриндән япышыб, ерә йыхды вә гамчы илә дөймәйә башлады.

— Даян! Әлини чәк! — дейә Абай алачыға сохулараг гышгырды.

Стражникләр гейри-ихтияри олараг гамчылары ашағы салдылар. Қошкин илан вурмуш адам кими ериндән сычрады.

— Сән кимсән? Сәни бурая ким чағырды?

Тәнтәк-оязын бығлары титрәйир, көзләриндә гәзәб гығылчымлары ойнайырды. О, Абайын янына атылараг гырпмаян көзләрини онун үзүнә зилләди. Абай ояздан бойча һүндүр иди, о, оязы тагсырландырырмыш кими юхарыдан ашағы гәзәблә онун үзүнә бахды. Абайын үзүндә бир килә дә ган галмамышды.

— Мән инсанам. Сиз дә һейван кими рәфтар этмәйин! — дейә о, русча учадан чаваб верди. — Истеһзая сон гоюн!

Тәнтәк-ояз өзләрини итирмиш стражникләрә гудузчасына бағырды:

— Вурун, нәйә бахырсыныз! — Буну дейиб узун бармағыны аз гала Абайын көзләринә сохараг гышгырды: — Сәни исә һәбсханая саларам!

Абай: «Вурма! Тохунма! Даян!» дейә гышгырырды, лакин һеч кәс она гулаг асмырды, Базаралынын үстүнә зәрбәләр яғырды. Анчаг гудурмуш Тәнтәк-ояза бу аз иди: о, дивар дибиндә даянмыш стражникләрә тәрәф дөндү, Жиреншени, Асылбәйи вә Уразбайы бир-бир көстәрәрәк бағырды:

— Ийирми беш гамчы! Отуз! Әлли!

Абай гәзәбдән ағаппаг ағарды. Бу саат о, һәр чүр һәрәкәтә, һәр чүр гурбан вермәйә һазыр иди, гәзәбдән дейил, дәрһал мүбаризәйә киришмәк һәсрәти илә онун ганы гайнайырды.

— Олсун, һәр шейә чаваб верәрсән, ядында сахла, сән өзүн күнаһкарсан! — дейә о, Қошкинин үзүнә гышгырыб гапыя доғру ериди.

Лосовски гапы ағзында аз гала Абайла тоггушараг, чәлд орта алачыға кирди. Абайын бағыртысы она билдирирди ки, сәбр касасы долмушдур. Бу саат халг һәр шейә әл ата биләр. О, сонсуз бир нифрәтлә Кошкинин үзүнә бахараг юмруғуну стола чырпды вә кәскин бир сәслә гышгырды:

— Биабырчылыг этдийиниз етәр! Ислаһэдилмәз бир сәһвә йол вердийинизи баша дүшүрсүнүзмү? Көтәк вурмағы дәрһал даяндырын!

Кошкин чаваб вермәйә сөз тапмады, Жиреншенин, Асылбәйин вә Уразбайын башы үзәриндә галдырылмыш гамчылар һавада асылы галды. Базаралы сычрайыб аяға галхды вә горхусундан рәисләрин янына гысылмыш Такежана тәрәф дөндү:

— Яхшы, Такежан, инди биз дүшмәник! — дейә о гышгырды. — Мәни дөймүрдүләр, мәним шәрәфими дөйүрдүләр, ядында сахла! Сағ галарам, интигамымы аларам!

Биринчи алачыгда Абайын сәси эшидилди:

— Ербол, Әбилгазы, чамааты чағыр! Бүтүн алачыглары дағыт!

Издиһам санки элә буну көзләйирди. Чамаат дивар кими даянмышды, һарадан исә гыса дәйәнәкләр вә ағыр гамчылар заһир олду, Даркембай: «Вур! Дағыт!» — дейә тәкрар эдән кими алачыглара зәрбәләр эндирилди, тоз көйә галхды. Ағач керекеләр чырылдады. Санки алачығын назик лайларыны гасырға апарырды. Рәисләрә элә кәлирди ки, онларын башларыны гамчылаячаглар. Урядникләрдән бири көйә, орта алачығын шанракына күллә атды, бир нечә стражник дә белә этди, лакин инди Тәнтәк-ояз өзүнә кәләрәк, күллә атмағы даяндырмағы әмр этди. Гочалардан бә'зиләри күлләдән горхараг, алачыгдан кери чәкилди, лакин Абай оязын әмрини баша дүшәрәк учадан гапыя тәрәф гышгырды:

— Горхмайын, онлар атәш ачмаға чүр'әт этмәзләр!

Байырдан Ерболун, Даркембайын вә Әбилгазынын чүр'этли сәсләри Абайын сөзләринә гүввәт верди:

— Горхма, алачығы учурт! Чум! Алачығы башларына йых!

Габагда ятаглар олмагла издиһам биринчи алачығын диварына һүчум эдәрәк, керекеләри вә уыклары гопартды. Алачыг ятды, хырылты илә учду.

Рәисләр горху ичәрисиндә орта алачыгдан ичәри алачыға гачдылар. Абай Базаралынын янына кәлиб ону архасынча чәкәрәк деди:

— Гач!..

Базаралы бир сычрайышла дағылмыш биринчи алачыға атылды, гарғашалыгдан истифадә эдән Асылбәй, Жиренше вә Уразбай да онун далынча сычрайыб издиһама гарышды-

лар. Адамлар орта алачыға кирдиләр. Даркембай, Әбилгазы вә Ербол габагда кедирдиләр. Онлардан һеч бири һеч вахт нә бәй, нә кәндхуда олмушду, лакин инди онлар һөкмлә данышыб һәрәкәт эдир, мәрдликлә, гәт'ийиәтлә әмр верирдиләр, элә бил, халгын гәзәб далғалары онлары башгаларындан йүксәйә галдырмышды. Онларын чығыртысы Тәнтәк-ояза гамчы кими дәйирди, онлар Тәнтәк-ояздан вә Такежандан тәләб эдирдиләр, Абай даһа ишә гарышмырды, онлары өзбашына бурахмышды.

— Сечкиләрә йол вермәйәчәйик! — дейә онлар гышгырырдылар. Сән сечкийә кәлмәмишсән, бизи талан этмәйә кәлмишсән! Итил кет, тез рәдд ол! Һеч кәс сәнә табе олмаячаг!

Онлар енә издиһама гарышдылар. Каһ бурадан, каһ да орадан уча сәсләр эшидилирди:

— Өз алачыгларынызы сөкүб апарын, һамыныз чыхыб кедин!

— Гой Тәнтәк-ояз бурада көтүк кими тәк галсын!

— Она ялтаглананлар да онунла бир ердә галсынлар!..

— Вадидә бир нәфәр дә галмасын!

— Ятаглар, өз алачыгларынызы йығышдырыб апарын!

— Дағылышыб кедин, гой рәисләр тәк отурсунлар!

— Доғрудур, гой чөлдә тәк галсынлар!

Сонракы һадисәләр гейри-ади бир сүр'әтлә баш верди. Сечкиләр үчүн гурулмуш алачыгларын һамысы бир ан ичәрисиндә йох олду. Ялныз рәисләрин топлашдығы ики алачыг галды. Вадинин һәр ериндә аул әһалиси өз алачыгларыны сөкдү. Биринчи олараг ятаглар көчмәйә башладылар. Җамаат бунунла кифайәтләнмәди, кимин мәсләһәти иләсә илхыларын һамысы яйлагдан сүрүлүб апарылды. Чох кечмәдән вадидә, күчлү гасырғадан сонра олдуғу кими, бир-биринә гысылмыш икиҹә рәис алачығы галды.

Җәмиси бир саат бундан әввәл бура һөкумәт башчыларынын олдуғу ер иди. Бурадан рәисләр җамааты горхудуб бүтүн Ералыя бағырырдылар: «Бах, мән кәлмишәм!» Инди исә бомбош сәһра иди. Даркембай, Ербол вә Әбилгазы башда олмагла җамаат ағыр бир далға кими яхынлашды, кери чәкилди, дәбдәбәли, дәһшәтли аулу да йох эләди, орталыгда бир йығын гырыг кереке, уык вә ики дәнә бели әйилмиш алачыг галды. Бунлар яғышдан сонра көл саһилиндә ағач гырыглары вә зирзибил ичәрисиндә заһир олан көпүйә бәнзәйирди.

Тәнтәк-ояз өз дәстәси илә чох ахмаг бир вәзиййәтдә галмышды. О, биабыр олмуш, күчдән дүшмүш, иссиз сәһрада тәрк эдилмишди.

Һәр ер бомбош иди, көз ишләдикҹә һеч янда бир кәс көрүнмүрдү. Лосовски алачыгдан чыхараг, әтрафа нәзәр сал-

ды, әлләрини һавада ойнатды, башыны тәрпәдәрәк гәһгәһә илә күлдү.

— Вейлләнән итләр дә галмайыб! — дейә о, тәәччүбләнди.

Кошкин алачығын янында динмәзчә варкәл эдирди. О, баша дүшүрдү ки, бүтүн бунлара өзү мүгәссирдир, лакин ачиз бир һалда нифрәт этмәкдән башга һеч бир чарәси галмамышды. Лосовски онун гәзәбинә шәрик олмурду.

О, союг бир тәрздә деди:

— Мән гырғыз чөлләрини чохдан таныйырам, лакин һеч вахт көрмәмишдим ки, чамаат беләэлбир һәрәкәт этсин. Яхшы, нә этмәли, бизә бу лайигдир! Сизин һәрәкәт үсулунуз бағышланмаздыр. Сечичиләрлә вәһшичәсинә рәфтар этдиниз, онлары гейри-ганунични чәзаландырдыныз, ахырда да онларын гызышмасына сәбәб олдунуз... Сиз нечә истәйирсиниз, элә дә эдин. Анчаг мән көрдүкләрим һаггында суса билмәйәчәйәм. Шәһәрә чатарыг, орада данышарыг...

Тәнтәк-ояз һеч бир чаваб вермәди, ялныз әлини елләйиб, үзүнү кери чевирди.

Рәисләрин янында ялныз ики буйругчу вә ики кәндхуда илә Такежан галмышды. Лакин дәһшәтли наһийә башчысы да инди тамамилә ачиз иди. О, рәисләр үчүн нә дәмләмәйә бир чимдик чай, нә бир тикә баурсак, нә бир парча пендир, нә дә бир удум су тапа билди.

Айдын иди ки, сечкиләр позулмушдур, даһа чамааты бир ерә йығмаг мүмкүн олмаячаг. Дәрһал Семипалатинскә гайытмаг лазым иди. Кошкин ат тапыб рәисләри шәһәрә көндәрмәйи Такежана әмр этди. Такежан ялныз өз атларыны тәрк эдилмиш дөрд арабая гоша билди, ахшам чағы мә'мурлары бөйүк чәтинликлә йола салды. Стражникләр пияда кетдиләр.

Йола дүшмәздән әввәл Тәнтәк-ояз Такежаны вә кәндхудалары диндириб, баш вермиш һадисә һаггында али рүтбәли рәисләрә тәгдим этмәк үчүн акта бәнзәр бир шей тәртиб этди. Бу сәнәди тәртиб этмәкдән мәгсәд гәза рәисинин һәрәкәтләрини доғрултмаг иди.

Бу сәнәддә дейилирди ки, Оралбай бөйүк бир чөл гулдуру имиш, Базаралы әһали ичәрисиндә онун даяғы, ағыллы вә һийләкәр бир башчыдыр. Сечилмиш ерли бәйләр — Жиренше, Уразбай вә башгалары чаниләрин һимайәчиси вә мүдафиәчисидирләр. Чинкиз наһийәсинин башчысы Такежан Кунанбаевин гардашы Абай ләгәби дашыян Ибраһим дә онларла әлбирдир. Базаралы вә Абай муздла ишләйән муздурлары, диләнчиләри вә саир әһалини аяға галдырараг, сечкиләри позмушлар. Наһийә башчысы Такежан Кунанбаев өз вәзифәсинә ярамыр. О, Уразбай вә Базаралы илә шәхсән дүшмән олса да, онлары һимайәси алтына алмаса да әһали илә рәфтар этмәйи билмир.

О, наразылығы арадан галдырыб, рәисләрә гаршы дүшмәнчилик һәрәкәтләринин гаршысыны ала билмәмишдир. Бүтүн аулларын әһалиси рәисләри чөлдә тәрк эдиб көчдүкләри вахт бир аулу белә ериндә сахламаға гадир олмамыш, һәтта чамаат мәһбус Базаралыны азад этдикдә, о, мүгавимәт белә көстәрмәйә чәһд этмәмишдир. Көрүнүр ки, көчәриләр арасында онун һеч бир нүфузу йохдур. Буна көрә дә наһийәни сечкиләрә һазырламағы бачармадығы үчүн Такежан Кунанбаев өз вәзифәсиндән көтүрүлүр, еринә исә мүвәггәти олараг онун мүавини Божеев Жабай тә'йин эдилир.

Тәнтәк-оязын гәрары белә иди. О, арабая минмәздән әввәл өз биабырчылығынын үстүнү өртмәйә чалышараг, бу гәрары э'лан этди. Такежанын вәзифәдән көтүрүлмәси һаггындакы әмри исә Ералыда галан дилманча вериб йола дүшдү.

3

Артыг он күн иди ки, Абай Семипалатинскдә «каталажка» дустағы иди.

Каталажка әсл һәбсхана дейил, полис шө'бәси янында һәбс бинасы олса да, бурадакы дустаглары бу чүр ерләрә лайиг олан бир гайдада чох чидди горуюрлар. Каталажканын әтрафына дәмир бармаглыг чәкилир. Камералар даим гыфыллы олур, харичи аләмлә үнсиййәт васитәси, йә'ни көзәтчиләрлә әлагә сахламаг васитәси — гапыдакы кичичик пәнчәрәдән ибарәтдир. Лакин көзләри даим юхулу олан боз сифәтли, вәзифәләринә көрә ашырма гылынч кәздирән гоча көзәтчиләр дустагларын таггылтысына чох заман чаваб вермирләр.

Бурада һәр шей Абайын адәт этдийи азад чөл һәятындан фәргләнирди, лакин о өз вәзиййәтинә бир гәдәр алыша билмишди, демәк олар ки, бүтүн вахтыны китаб охумагла кечирирди. Мүталиә онун бүтүн диггәтини чәлб этмишди, күнләр һисс эдилмәдән кәлиб кечирди.

Абая бу китаблары онун көһнә танышы — газахларын Акбас Андреевич адландырдығы вәкил Андреев кәтирирди. Абай Балагазыны сүркүндән хилас этмәйә чалышдығы вахтдан бәри Андреевлә яхынлыг эдирди. Абай һәбс олундуғу күнүн сәбаһысы вәкил онун янына кәлмишди, Андреев о вахтдан бәри ишлә таныш олмаг бәһанәсилә күнашыры онун янына кәлир вә һәр дәфә ени-ени китаблар кәтирәрәк тәбәссүмлә дейирди:

— Будур, сизин гаранлыг зиндана енә дост кәтирмишәм...

Онлар нөвбәтчи кешикчиләрин камералардан һеч дә фәргләнмәйән дарысгал, ярыгаранлыг, милчәклә долу отағында көрүшүрдүләр. Акбас Абайла узун-узады данышар, ону күмраһ сахламаға чалышарды. Лакин о, вәзиййәтин чох чидди олдуғуну Абайдан һеч дә кизләтмирди.

— Вəзифəли бир шəхси иш башында тəһгир этмəк — зарафат дейил... Мəн баша дүшүрəм, — дейирди, — эдалəтли гəзəб сизи буна вадар этмишдир, бу сизин үчүн шəрəфдир. Лакин ганунун нəзəриндə сизин һəрəкəтиниз ачыгдан-ачыға үсяна тəһрик этмəк демəкдир, тəəссүф ки, бу да пис нəтичəлəр верə билəр... Көрəк, сизи нəдə иттиһам эдəчəклəр.

Андреев һəлə Абайла көрүшмəздəн əввəл бүтүн əһвалаты тəфсилаты илə Лосовскидəн өйрəнмишди. Лосовски илə о, чохдан дост иди. О, белə һесаб эдирди ки, Абайын ишиндə Лосовскинин ифадəлəри һəллэдичи рол ойначагдыр. Мүшавир дə оланларын һамысыны мəһкəмəдə билдирмəйə һəвəслə разылыг вермишди, хүсусəн она көрə ки, чөл əһалисини идарə этмəкдə Қошкинин нөгтейи-нəзəринə мүшавир гəт'иййəн шəрик олмурду. О, Қошкин һаггында һəмишə кинайə вə истеһза илə данышар, ону күтбейин мүстəбид вə азғын һесаб эдирди. Лосовски халгын гəзəблəнмəсини ялныз бунунла изаһ эдирди ки, Кошкин кобудчасына өзбашыналыг эдəрəк, өзү Абайын гызышмасына сəбəб олмушдур. Онун фикринчə, Абай ялныз инсанлыг лəягəти көстəрмишдир.

Бу сөһбəтдə Лосовски илə Андреевин үмуми досту Михайлов да иштирак этмишди. Бу, отуз яшлы, топ гара сагғаллы, ачыг алынлы бир адам иди. Башы даз олдуғундан алны даһа ачыг көрүнүрдү. Онун мəрд вə фикирли бир симасы вар иди. Михайлов бурада полис нəзарəти алтында яшайырды, лакин достлары ону вилайəт идарəсиндə гуллуға дүзəлдə билмишдилəр. Əн көркəмли ерли рəислəрдəн биринин ахмаг бир вəзиййəтдə галдығыны, һамы тəрəфиндəн чөлдə тəрк эдилдийини эшидəн Михайлов гəһгəһə чəкиб күлмүшдү. Михайлов ловға мүстəбиди биабыр эдəн чəсарəтли чөл əһли илə ону таныш этмəйи Андреевдəн хаһиш этмишди.

Вəкилин кəлиб-кетмəси Абайы чох севиндирирди. Акбас кими бир достун онун гайғысына галдығына əмин олдугдан сонра Абай даһа һəйəчанланмырды. Вəкил дəрһал Абай үчүн китабдан истифадə этмəйə ичазə алмышды. Романларын бири о бириндəн мараглы иди. Охумаг үчүн вахт чатмырды. Абай ахшамлар, бə'зəн дə кечəлəр камеранын диварындан һүндүрдə асылмыш фəнəрин сөнүк ишығында аяг үстə һей китаб охуярды. Чыраг һис эдиб сөнмəйə башладыгда Абай гапыя яхынлашыб юмруғу илə дөйəрди. Кечə нөвбəтчилəри, əксəриййəт э'тибарилə гочалар бу заман адəтəн бəрк ятмыш олурдулар. Онлар юхулу-юхулу гəзəблə донгулдана-донгулдана Абайын үстүнə гышгырырдылар:

— Бир буна бах һа, гырғыз алим олмушдур!.. Нəнəсинин дə, бабасынын да əвəзинə каталажкада китаб охумаг истəйир! Күндүз сəнин үчүн аздыр?..

Бунларын ити чавабларына Абайын өзү дә чох заман күлүрдү. О, көзәтчиләри адлары илә: бирини Серкей, о бирини Николай дейә чағырыр, өз сакитлийи, нәвазишкарлығы илә онлары тәәччүбләндирир, инандырычы дәлилләрлә онларын дейинмәсинә сон гоюрду:

— Ахы, бир өзүн фикирләш, Серкей: каталажка тахтабити илә долудур, аман вермирләр, бурада ятмаг олармы! Мәним бурада нә достум, нә дә һәмдәмим вар, ялныз китабларла тәсәлли тапырам... Мәним каталажкая нефтдән башга бир зәрәрим дәймәз, ахы мән һеч һөкумәтин вердийи хөрәйи дә алмырам!

Гоча мүбаһисә эдәр, инад көстәрәрди, лакин иш бунунла гуртарарды ки, о, нефт кәтириб фәнәри долдурарды.

— Охумаға ер тапыбдыр... — дейә о, донгулданырды. — Һәбсханада йох, мәктәбдә охумаг лазымдыр... Әсл адамлар ушаглыгда охуюрлар, сән исә һәбсханая дүшәндән сонра охумаға башламысан.

Абай, һәгигәтән каталажкада верилән хөрәкләри емирди, достлары она гымыз да, шорба да, чай да, башга шейләр дә кәтирирдиләр. Емәйи я Ербол, я да Баймәһәммәд кәтирәрди. Баймәһәммәди Абай хейли вахт иди ки, атлара бахмаг үчүн өз янында сахлайырды. Инди камерада бөйүк бир касада гымыз вар иди, бишмиш әт вә чай үчүн мүхтәлиф печен'е сүфрәйә бүкүлүб галмышды. Абай аз ейирди, бу, ишин кедиши үчүн онун һәйәчанланмасындан дейил, каталажкадакы истидән вә бүркүдән иди. Һавасыз, күнәшсиз отурмагдан онун гараяныз үзү бомбоз, торпаг кими олмушду.

Абай бу күн дә аз ятмышды. Сәһәр о, бир гәдәр дүнәндән галмыш гымыздан ичиб марагландығы романы охумаға гуршанмышды. Китабын ады «Сохаты» иди. Бурада бир нечә икид рус адамларындан данышылырды. Романын гәһрәманы әдаләтли интигамчы, намуслу вә чүр'әтли Сохаты иди. О өз дәстәси илә галын мешәләрдә кизләнәр, мәшһур мә'мурлара басгын эдиб, өз талеи үчүн интигам алмагдан өтрү йол үстүнә чыхарды. Язда «Дубровски» китабыны охудугдан сонра Абая һаким олан фикирләр енә ону мәшғул этмәйә башламышды. О, Владимирин рүшвәтхор мә'мурлары өз эви илә бирликдә нечә яндырдығыны хатырлады, тәһгир олунмуш намус намилә алынмыш гәзәбли интигам онда енидән рәғбәт оятды. Бәли, белә бир гәзәб анчаг мәрдлик доғура биләр... О өзү дә китабда тәсвир олунан һадисәләрә бәнзәр һадисәләр көрмүшдү. Һәмин күн енә онун көзләри гаршысында чанланды: горхудан арха алачыға чәкилмиш Тәнтәк-ояз, стражникләр вә урядникләр, учан алачыг лайларынын шаггылтысы, ани гығылчымдан аловланан издиһамын амансыз гәзәби... Бүтүн бунларын һамысы бир-биринә нә гәдәр бәнзәйирди! Көрүнүр ки, мүхтәлиф

дилләрдә данышан, бир-бириндән узаг олан адамлар тәчавүздән өзләрини горуяраг, ачы әзаблар үчүн интигам аларкән доғма гардаш кими биркә һәрәкәт эдирдиләр. Мүхтәлиф адамлар, мүхтәлиф халглар тәчавүзә вә әдаләтсизлийә эйни дәрәчәдә дөзмүрләр. Демәли, адамлары гәбилә әламәти, бу вә я дикәр иргә вә тайфая мәнсубиййәти идарә этмир, онларын гәзәби мәһкум вәзиййәтдән доғур... Абай бу мәсәлә үзәриндә дәриндән дүшүнүрдү. Китаб онун дизи үстүндә ачыг галмышды.

Гапынын чырылтысы ону фикриндән айырды: каталаж нәзарәтчиси Хомутов ичәри кирди. О, ялныз вәкили вә я мүстәнтиги Абайын янына кәтирдийи һалларда бурая кәлирди, лакин бу күн Абай нә вәкили, нә дә мүстәнтиги көзләйирди. Онун ағлына кәлди ки, бәлкә, азад эдирләр? О, тез аяға галхыб Хомутова тәрәф аддымлады. Хомутов гапынын ағзында даянды, гаш-габаглы бир тәрздә деди:

— Кунанбаев, нөвбәтчи отағына! Аулдан атан сәнин янына кәлмишдир.

Абай тәәччүблә, мә'юс вә дилхор һалда нәзарәтчинин далынча кетди. «Өз гоча сүмүкләрини чәкә-чәкә нә үчүн бурая кәлмишдир?» — дейә фикирләшәрәк о, нөвбәтчи отағына кирди. Отагда бир нечә нәфәр адам көрдү, Ербол вә Баймәһәммәд габагда даянмышдылар. Абай онларла көрүшдүкдән сонра көзү илә атасыны ахтармаға башлады. Ярыгаранлыг отагда Даркембайы зорла таныды, Даркембайын янында даһа ики нәфәр даянмышды ки, Абай онлары таныя билмәди, анчаг Кунанбай бурада йох иди.

— Бәс атам һаны? — дейә Абай сорушду. — Мәнә дедиләр ки, о кәлмишдир...

Ербол хәбәрдарлыг этмәк үчүн дирсәйи илә ону вурду вә Баймәһәммәдә тәрәф дөнәрәк, она мүрачиәт эдирмиш кими тез деди:

— Бу күн сәнин атан Даркембайдыр, йохса, сәнинлә көрүшә билмәздик...

Абай баша дүшүб күлүмсәди, әлини Даркембая узатды. Даркембай яваш-яваш Абая тәрәф кәләрәк голларыны ачды.

— Мәним әзизим, мәним еканә балам! Мәним даяғым! — дейә о, Абайы гучаглайыб өпдү.

Ербол Хомутова рүшвәт вермәкдә хәсислик көстәрмәмишди. Нәзарәтчи дустағы гочанын ағушунда көрдүкдән сонра, онун атасынын кәлдийинә даһа шүбһә этмәйәрәк, чыхыб кетди, онлара сәрбәст данышмаға имкан верди.

Абай ялныз инди о бири ики нәфәри дә таныды. О, тәәччүбләнди, кәнарда динмәзчә даянмыш ики учабой икиди севинчлә гучаглады. Тәәччүбләнмәйин ери вар иди: ахы һәмин икид-

ләрин һеч бири нәинки Семипалатинскдә, Кошкинин дәфтәрханасы јанында, һәтта иркизбајларын аулларында да һеч чүр көрүнә билмәзди.

Иркизбајлар бүтүн бәлаларын сәбәбини жикитекләрдә көрүрдүләр, бүтүн бунлар Оралбајын үстүндә башланмыш, Әбилгазы вә Базаралынын галдырдыглары гарғашалыгла гуртармышды. Такежан вә иркизбајларын башга рәһбәрләри дә Тәнтәк-ојазын дәфтәрханасына һәмин бу ики адам һаггында мә'лумат вермишдиләр. Һамынын фикринчә, Ералыдакы бунун тәшәббүсчүләри онлар иди, онлар јатаглары ајаға галдырмыш, чамааты һөкумәт идарәләринә гаршы гызышдырмыш вә рәисләрин алачыгларыны дағытмаға сөвг етмишдиләр. Мүстәнтигин сорғуларындан Абај чох јахшы баша дүшүрдү ки, онларын бу рәфтары нечә гијмәтләндирилир. Лакин өз ифадәләриндә о бу адамларын адыны чәкмәди, һалбуки бунунла истинтагын вә өзүнүн һәбсханада галмасынын нә гәдәр узандығыны көрүрдү.

Ералыдакы һадисәләрдән сонра Такежаны вәзифәсиндән көтүрдүләр, Абајы истинтаг үчүн шәһәрә чағырдылар вә бурадача тутуб каталажкаја салдылар, Базаралы вә Әбилгазы исә кизләнә билдиләр. Инди бүтүн һөкумәт нүмајәндәләринин өзләринә гаршы галдыран һәмин ики икид өз ајаглары илә шәһәрә кәлмиш, һәбсханаја, онлары ахтаран рәисләрин олдуглары јерә кирмишдиләр.

Онларын кәлиши Абајы һејрәтә кәтирмишди. Јалныз һәгиги достлар вә сәмими гоһумлар белә едә биләрдиләр.

— Сизи асланын ағзына ким итәләмишдир, мәним достларым? — дејә о, тәәччүблә сорушду. — Јохса, бизим иркизбајлар, мәнә көрә сизин үчүн сују зәһәрә, хөрәји јапышгана дөндәрмишләр ки, сиз өзүнүзү бураја атмышсыныз? Јохса, онлар сизи једәкләриндә чәкиб кәтирмишләр?

Базаралы күлүмсәди:

— Бу дәфә сән һаглы дејилсән, Абај, әкәр онлар бачарсајдылар, бүтүн жикитекләри бураја кәтирәрдиләр... Һеч кәс бизә тәзјиг көстәрмәмиш, бизи сыхышдырмамышдыр. Сәнин гоча Даркембајын вә бу икид Әбилгазы е'лан етдиләр ки, сән отурдуғун јердә онлар лап сарајда олдуғу кими отурачаглар... Сәнин јеринә Такежан олсајды, бураја һеч ајағымызы да басмаздыг...

Даркембај вә Әбилгазы онун сөзләрини инам вә сакитликлә тәсдиг етдиләр. Даркембај сөзә башлады:

— Бизә көрә сән, бурада отурмалы дејилсән ки... Сәнин уғрунда әлләшиб-вурушмаг бизим әлимиздән кәлмир, бунун үчүн нә ағлымыз вар, нә дә бачарығымыз чатыр...

Әбилгазы онун сөзүнү кәсди:

— Сәнин әвәзинә биз бурада отурачағыг. Биздән кимә нә файда? Сәни исә халг көзләйир, халгын көз яшларыны сил. Бизи мүдафиә этмәк истәсән, хилас эдәрсән: сән мәрд адамсан, мүбаризә этмәйи бачарарсан. Бах, она көрә дә биз кәлмишик: сән чых, биз бурада галаг.

Ов заманы Оспанла кечән ағыр сөһбәтдән сонра, Тәнтәк-оязын алачығындакы вурушма заманы олан көрүш нәзәрә алынмазса, Абай Базаралыны бир дәфә белә көрмәмишди. Базаралы үмумун адындан данышса да, Абай баша дүшүрдү ки, онлары бурая мәһз Базаралы кәтирмишдир. Бу, бағышланмаг һаггында бир нөв хаһиш иди. Базаралы тәрәддүд этмәдән өз мәнлийини дә, өз талеини дә гурбан кәтирмишди.

Абай нечә чаваб верәчәйини дүшүнәрәк сусурду. Нәһайәт, о, айдын вә парлаг нәзәрини үч достунун үзүнә дикди.

— Дәвә йүрүшдә, мәрд адам исә дар күндә сынагдан кечир, — дейә о, сөзә башлады. — Мәним достларым, сиз мәни чох севиндирдиниз. Мән, тәһлүкә үз вердийи тәгдирдә мәним үчүн һәр чүр гурбан вермәйә һазыр олан сачы-саггалы ағармыш Даркембайы бурада көрүрәм. Мән сиз ики батыры да бурада көрүрәм, сиз бөйүк әзмлә кәлмишсиниз, һансы од-атәш сизи горхуда биләр? Бәс белә исә, мән нә үчүн тәһлүкәдән гачмалыям?

О күлүмсүнүб әлавә этди:

— Һәм дә элә горхулу бир шей йохдур. Мән Тәнтәк-оязын барытсыз күлләсиндән һәлак олмаға һазырлашмырам. Һәләлик ки, азачыг белә әзиййәт чәкмәли олмамышам, кәләчәйә исә үмид чохдур. Әввәлләр дә һәмишә тә'рифләдийим руслар ичәрисиндә достум вар. О, инди даһа бир нечә мөһкәм адам тапмышдыр. Онлардан бири — ағыллы вә намуслу бир мүшавирдир. О, Тәнтәк-оязын төрәтдийи биабырчылығы, өзбашыналығы көзләри илә көрмүшдүр, буну тәсдиг этмәйә сөз вермишдир. Бах, мәсәлә бу ердәдир... Бу яхын күнләрдә йәгин ки, Тәнтәк-оязла үзләшмәли олачағам. Әлбәттә, мән Данекени онунла чәкишмәйә бураха билмәрәм, — дейә о, Даркембайын үзүнә бахараг, зарафатла сөзүнү гуртарды.

Сонра үзүнү Базаралыя тутуб эйни шән сәслә сөзүнә давам этди:

— Доғрудур, сән, Базеке, көзәл данышмагда һеч бир газахдан кери галмазсан, лакин бу дәфә өз габилиййәтими көстәрмәйә мәнә ичазә вер! Чәкишмәдә нә гәдәр чох адам иштирак эдәрсә, мүбаһисә бир о гәдәр чәтинләшәр — шикайәтләр, мә'луматлар артар, истинтаг узанар... Бу саат сиз бурада артыгсыныз, мәним достларым, аула гайыдын.

О бир даһа гучаглашыб онларла саламатлашды.

Даркембай вә Базаралы Ерболла мәсләһәтләшәрәк Семипалатинскдән кетмәмәйи гәрара алдылар. Онлар чөл газахларынын чох аз дүшдүкләри татарлар мәһәлләсинә көчдүләр, кечәләр Ерболла көрүшүрдүләр. Онлар белә гәрара алмышдылар ки, Абайын иши чәтинләшсә, она чидди чәза вериләчәйи горхусу олса, Базаралы бүтүн күнаһлары, о чүмләдән Ералыдакы бундун күнаһыны да өз үзәринә көтүрәчәкдир.

Базаралы өзү өлмәйә, лакин Абайы хилас етмәйә һазыр иди. Нурханыма олан еһтирасына галиб кәлә билмәйән вә онун гызғын сәдагәтини рәдд етмәйи бачармаян Базаралы һеч кәслә һесаблашмаяраг, ялныз Абайы дүшүнүрдү. Она елә кәлирди ки, бүтүн бунлар Абая чатдығы вә она ағыр яра вурдуғу күн, Базаралы хәчаләтиндән ерә кирәчәк. Базаралы билмирди ки, досту Абай артыг һәр шейдән хәбәрдардыр вә шәхси һиссиййатыны үмуми ишә гурбан вермишдир.

Абайла һәбсханада сөһбәт етдикдән сонра Базаралынын үрәйи ачылды.

— Доғру дейирләр: «Икид лайигли йолдаш, халг лайигли рәһбәр тапмаса, мәһв олар» — дейә о, һей тәкрар едирди. — Инди мәним йолдашым да, рәһбәрим дә вар, мәним үчүн һәр шей һәлл едилмишдир: я Абайы сағ-саламат азад едиб шад һалда евә гайыдачағыг, я да Базаралы даһа доғма аулун үзүнү көрмәйәчәк, узаг өлкәләрә сүркүн едиләчәк вә буна тәәссүф етмәйәчәк. Абай мәни өйрәтмишдир ки, һәгиги шәрәф заһири гүрурла дейил, инсанын гәлбиндәдир...

Даркембай онунла разылашды:

— Абай дейир ки, дүшмәнә баш әймә, дост үчүн һәятыны есиркәмә... О, чох ағыллы адамдыр!

Тәк камерада һәбс олунмаг Абая шөһрәт вә һөрмәт газандырды, достларынын сайыны даһа да артырды. Лакин бу барәдә сөз ачыланда Ербол Тинибайын гудасы вә досту, варлы тачир, шәһәрин яхынлығында Иртыш саһилиндә яшаян Албикенин гызы Сәлтәнәтин Абайын ишиндә яхындан иштирак етдийи һаггында сусурду. Саһил боюнда ерләшән ауларын һәяты чөл һәятындан хейли фәргләнирди. Бу ауларын әһалиси екинчилик вә тичарәтлә мәшғул олур, тез-тез шәһәрә кедиб-кәлир, базарда вә ярмаркада олдугларындан шәһәрә адәт етмишдиләр. Онларын мәишәти дә тобыктылыларын мәишәтинә бәнзәмирди. Онлар мүхтәлиф һәйәт тикинтиләри илә әһатә олунмуш дирәкли евләрдә яшайырдылар.

Зәнкин бир гәбиләйә нишанланмыш олан Сәлтәнәт, һәмин аулардан биринин севимлиси иди. О, үч сечмә кәһәр ат гошулмуш арабада өз кичик анасы илә бирликдә шей алмаг үчүн шәһәрә кәлмишди. Тинибайын евинә о, биринчи дәфә кәлмирди, Сәлтәнәт Макишлә чохдан достлуг едирди. Кечән

тыш Макиш өз гардашы һаггында она нағыл эдәрәк, Абайын бу ше'рини она охумушду:

Кейдә ай да яныр, күн дә яныр, бах,
Мәним мәһзун гәлбим тутгундур анчаг.
Өмрүмдә элә бир яр тапмарам мән,
О сә мәндән яхшы һәмдәм тапачаг.

Сәлтәнәт Макиши гучаглайыб нәғмәйә гулаг асыр вә фикирли-фикирли пәнчәрәдән байыра бахырды. Һава кетдикчә гаранлыглашырды. Бирдән Сәлтәнәт бәркдән аһ чәкди, башы рәфигәсинин чийнинә дүшдү. Она элә кәлди ки, инсан гәлбинин әввәлләр һисс этмәдийи гиймәтли сиррләри инди онун гаршысында ачылмышдыр. Лакин о, тез өзүнә кәлди вә бу һәрәкәтиндән утанмыш кими гыпгырмызы гызарды.

Һәмин ахшам о демишди:

— Белә бир нәғмә һәср эдилмиш гызын дүнярда енә бир арзусу оларды?

Бир дәфә енә шәһәрә кәләркән, Абайын һәбсә алындығы хәбәри Сәлтәнәти бәрк һәйәчанландырды. О бундан нә көзләмәк, нә этмәк мүмкүн олдуғуну Макишдән сорушду. Бир сәһәр Сәлтәнәт, Тинибайын байбишәси, Сәлтәнәтин анасы вә Макиш чай ичирдиләр ки, Ербол ичәри кирди. Макиш вә байбишә она һей суал вердиләр: «Абайын иши нечәдир? Вәкил нә дейир? Ону азад эдәчәкләрми?»

Ербол гонагларла таныш дейилди. О, Сәлтәнәти көрүб тәрәддүд этди. Гыз гызарды, парлаг көзләри илә Ерболу тез нәзәрдән кечиртди, санки дөшүнү ирәли вериб деди: «Мәндән һеч бир шей кизләтмә!»

Макиш Ерболун шүбһәсини дағытды:

— Даныш, һамы өзүмүзүнкүләрдир...

Ербол гысача билдирди:

— Акбас Андреевич дә, Абай да үмид эдирләр ки, иш тезликлә гуртарачагдыр. Лакин һәлә һеч бир шей дүрүст айдын дейилдир. Акбас Андреевич дейир ки, истинтаг гуртардыгдан сонра мәһбусу заминә көтүрмәк олар. Элә индидән буна һазырлашмаг лазымдыр. Шәһәрдә яшаянлардан элә бир адам тапмаг лазымдыр ки, әввәлдән, рәисләрлә таныш олсун, икинчиси дә, мин манат кирөв гоя билсин. Эв саһиби вә я тачир олса, даһа яхшыдыр. Элә буна көрә дә бурая кәлмишәм

Ерболун Тинибайын өзүнү вә я онун оғулларындан бирини нәзәрдә тутдуғу айдын иди. Тинибайын гоча байбишәси әввәлләр дә бу чүр ишләрә раст кәлмишди, лакин о, инди әлләрини өлчә-өлчә тәәссүф этди:

— Әзизим, сәнә нә илә көмәк эдә биләрәм? Сән билирсән ки, ағанын өзү эвдә йохдур, һәр ики оғлум да сәфәрдәдир,

мәнимлә дә һеч кәс данышмаг истәмәз!.. Пул да ки, йохдур, әлим бошдур...

Ербол вә Макиш бәрк пәрт олдулар.

— Доғруданмы чыхыш йолу тапмаг олмаз? — дейә Ербол гәмкин һалда сорушду. — Мал-гара далынча кетмәк һаггында дүшүнмәйә белә дәймәз, чүнки бизим аулларымыз яйлаға көчмүшләр, вахт да көзләмир... Бәлкә сиз, байбишә, бурадакы газах таҹирләриндән бири илә данышасыныз? Мән сизин тапшырығынызла онун янына кедәрдим...

Екано бир чарә варса, о да бу иди. Байбишә вә Макиш таныш дөвләтлиләрин адларыны садыламаға башладылар. Лакин элә бил гәсдән, һамы тиҹарәт ишләри үчүн сәфәрә кетмишди. Макиш һәтта һирсләнди дә:

— Нә үчүн онлар өз ерләриндә отура билмирләр? Элә яй олан кими арабалар ҹырылдайыр, бә'зиләри чөлә, бә'зиләри дә дағлара кедирләр!

Дейәсән, һеч бир чыхыш йолу йох иди. Бирдән, сөһбәтә диггәтлә гулаг асан Сәлтәнәт Ербола тәрәф ҹәлд үзүнү тутуб деди:

— Нә үчүн сиз Мирзә Абайын достларыны ялныз шәһәрдә ахтарырсыныз? Мәсәл вар дейәрләр: «Достлуға достлугла ҹаваб верәрләр». Мәним атам дәфәләрлә хатырламышдыр ки, Абайын өзү дә, атасы да она дөнә-дөнә дост эли узатмышлар. Абая мәндән вә анамдан салам етирин. Һәр бир гайғыны биз өз үзәримизә көтүрүрүк, гой мәни, Алдекенованы, замин көстәрсин!

Һамы шад олду, Ербол һамыдан чох севинди. О, Сәлтәнәтә мүраҹиәтлә деди:

— Бизим меһрибан бачымыз! Сиз элә бир иш көрдүнүз ки, бу, һәр бир кишинин иши дейил! Доста онун азадлығыны гайтармагдан башга нә этмәк олар? Бурада миннәтдарлыг этмәк дә мүмкүн дейил... Һәм дә мән сизә нечә миннәтдарлыг эдә биләрәм. Абай сағ-саламат чыхар, өзү һәр шей үчүн тәшәккүр эдәр!

Сәлтәнәтин парлаг алнына, дүрүст ити бурнуна, ағ юмру чәнәсинә санки чәһрайы бир рәнк чөкмүшдү. Һәйәҹандан азаҹыг гызармыш тәравәтли, кәнҹ чөһрәси парылдайыр, күлүмсәйирди. Һамар даранмыш сачлары гызылы рәнкә чалырды. Ири, парлаг, марал көзү кими ала көзләри сакитҹә, әмниййәтлә бахыр, һарада исә гәлбинин ән дәринлийиндә гадынлыг мәкрини кизләдирди. Ағ, назик бармаглары үзүк вә биләкләри биләрзик илә долу иди, гулагларында гызыл сырғалар әсирди. Ербол гейри-ихтияри оларааг дүшүндү: «Бәли, бу, доғрудан да, Сәлтәнәтдир — көрүнүшү дә, үрәйи дә бир сәлтәнәтдир!..»

Ән ағыр гайғылардан бири лап вахтында Абайын достларынын чийниндән көтүрүлдү: Абайын ишинә вилайәт идарәсинин дәфтәрханасында, йә'ни мәһкәмә гайдасы илә дейил, инзибати гайда илә бахылачагды.

Ики нәфәр стражник Абайы «жандарал» идарәсинин икинчи мәртәбәсиндә бөйүк бир отаға апарды. Орада үстүнә яшыл маһуд чәкилмиш узун бир стол гоюлмушду. Абайы һәмин столун янында лап учдакы стулда отуртдулар. Бир гәдәр кечдикдән сонра әйинләринә парлаг дүймәли мундир кейинмиш бир нечә мә'мур ичәри кирди. Вәкил Андреев дә онларын арасында иди. Абай танымадығы адамларын ичәрисиндә әввәлчә ону көрмәмишди. Сонра мүшавир Лосовски вә онунла бирликдә энликүрәк, дазбаш, узун гара саггалы, чидди вә ағыллы симасы олан бир киши дә ичәри кирди. Лосовски она нә исә деди вә диггәтлә Абайын үзүнә бахараг күлдү. Онларын һәр икиси Абайын арха тәрәфиндә отурду.

Рәисләр столун архасына кечдиләр. Саггалына дән дүшмүш, чал сачларыны кери дарамыш, ити, көй көзләри олан бир гоча сәдр иди. Ичласы ачдыгдан сонра о, гәза рәиси Кошкини чағырды. Әйиндә мундир, Ералыда олдуғу кими боз сифәтли Тәнтәк-ояз сукут ичәрисиндә аддымларыны ерә дөйәдөйә, тәшәххүслә әтрафына баха-баха ичәри кирди. Абайын янында гоюлмуш стулларын янындан өтәрәк бирбаш кедиб столун архасында отурду. Газахлардан бурада ялныз бир нәфәр ястысифәт, яғлы парлаг бығлы, сачлары биз кими юхары галхан дилманч даянмышды. О, рәисләрин яхынлығында даяныб тез-тез көзләрини гыйырды. Истинтаг башланды, Абайын әввәлчә вердийи ифадәләр енидән тәкрар эдилди.

Абай Ералыда баш вермиш һадисәләри мүфәссәл сурәтдә тәсвир этди. О, Тәнтәк-оязын гануна зидд вә әһали үчүн тәһгирамиз һәрәкәтләриндән, адамларын гамчы илә дөйүлмәсиндән данышды. О, хүсусилә көстәрди ки, әһали тәрәфиндән сечилмиш вә һөкумәт идарәләри тәрәфиндән тәсдиг олунмуш бәйләри дөймүшләр. Халгын гәзәбинә мәһз бу сәбәб олмушдур. Белә бир рәисә һеч кәс һөрмәт эдә билмәз. Бүтүн бунлара бахмаяраг, онун өзүнә кимсә бармағыны белә вурмамышдыр, ләягәти тәһгир олунмуш халг, садәчә олараг, сечкидә иштирак этмәкдән боюн гачырмыш вә дағылышыб кетмишдир.

— Мәкәр бу чинайәтдирми ки, мән дә халгын ичәрисиндә олмушам вә халгын тапшырдығы сөзләри рәисләрә чатдырмышам? — дейә Абай сөзүнү суалла гуртарды.

Абай русча данышырды. Һәләлик о, Акбасын она мәсләһәт көрдүйү вә өз әризәсиндә язылмыш сөзләри тәкрар эдирди. О, демәк олар ки, тамамилә сәрбәст вә сүр'әтлә данышырды. Лакин өзү һаггында данышмаға башладығы вә изаһатына бә'зи

элавэлэр этдийи ени сөзлэрэ кэлдикдэ, онун рус сөзү эһтияты чатышмырды, фикрини ифадэ этмэкдэ чэтинлик чэкирди. Бу заман о, дилманчa мүрачиэт эдэрэк, көзлэрини онун үзүнэ зиллэйир вэ газах дилиндэ данышмаға башлаяраг эмр эдирмиш кими дейирди: «Дүрүст тэрчүмэ эт!» Дилманча бир нечэ чүмлэни тэрчүмэ этмэк имканы вердикдэн сонра енэ өзү данышмаға башлайырды. О, севинирди ки, һөкумэт адамлары илэ бу биринчи вэ узун данышығы рус дилиндэ апара билмишдир. Абай дүзкүн данышмамагдан сыхылмырды, о, ялныз дэлиллэрин мэ'насыны тэһриф этмэмэйэ вэ маһиййэти долашдырмамаға чалышырды. Ағлына кэлэн бэ'зи образлы газах ифадэлэрини дэ дэрһал өзү тэрчүмэ эдирди.

Гоча сэдр эдалэтли, чидди, гануна дөнмэдэн риайэт эдэн бир адам кими көрүнүрдү. Һамыны тээччүблэндирэн бу иди ки, чар мэ'мурунун ишини о, садэ — чөл газахынын иши илэ бирликдэ бир ердэ бахылмаг үчүн тэ'йин этмишди. Лакин бунда вэ Абая узун-узады изаһатла чыхыш этмэйэ имкан вермэкдэ онун өз мүлаһизэси варды.

Тэнтэк-ояз Кошкин Ералыдан гайытдыгдан сонра өзүнүн бүтүн элагэлэриндэн истифадэ этмишди: о, маһал мэһкэмэ сэдринин езнэси иди. Һазыркы мэһкэмэ сэдри дэ өз нөвбэсиндэ губернаторла яхшы мүнасибэтдэ иди. Онларын һэр икиси Кошкини мүдафиэ этмэйэ чалышмыш вэ буна көрэ дэ эввэлчэ сечичилэрин дөйүлмэси ишинин үстүнү тамамилэ өртмэйэ чалышмышдылар. Лакин вэкил Андреевин ишэ гарышмасы буна имкан вермэмишди, вэкилин эзмкарлығы вэ нүфузу онлара яхшы мэ'лум олдуғундан, истэдиклэрини эдэ билмэмишдилэр: Андреев бу ишин асанлыгла чөл кенерал-губернаторунун дэфтэрханасында бахылмасына наил ола билэрди вэ бу вахт Кошкинин вэзиййэти арзу эдилмэз бир һал аларды. Эйни заманда чаван мүшавир Лосовски Ералыдакы сечкилэр һаггында өз һесабатыны губернатора тэгдим этмишди, о, бу һесабатда гэза рэисинин гейри-гануни һэрэкэтлэри һаггында мэ'лумат вермишди. Одур ки, иши ятыртмаг яхшы дүшмэзди, Кошкини мүдафиэ этмэк, Абайын һаггында һөкм чыхартмаг, ишэ элэ бурадача, Семипалатинскдэ сон гоймаг үчүн үсул ахтарыб тапмаг лазым иди.

Буна көрэ дэ губернатор ишэ мэһкэмэдэ бахмамағы гэрара алмышды, чүнки мэһкэмэдэ бахылмасы бу иш һаггында һэр ерэ кениш мэ'лумат яя билэрди, һалбуки инзибати йолла, һакимиййэт һүгугу илэ иши чох инчэ вэ бачарыгла апармаг мүмкүн иди. Губернатор буну э'тибар этдийи гоча вэ тэчрүбэли мэ'мур Хоркова тапшырмышды.

Хорков ишлэ таныш олан кими баша дүшмүшдү ки, Абая ағыр чэза версэ, мэсэлэн, узун заман һэбсханада сахласа,

вәкил ишин кенерал-губернатор дәфтәрханасында **бахылмасына** наил олар вә Кошкинин бүтүн әһвалаты лабүд ашкара чыхар. Буна көрә дә о, ялныз чәримә этмәклә кифайәтләнмәйи, Абайы азад эдәрәк, иши шиширтмәдән хитам вермәйи гәт этмишди. Бунун үчүн дә Кошкинин иши илә Абайын ишини бирләшдирмәк вә она мүмкүн гәдәр тез бахмаг лазым иди.

Хорковун идарәдә бөйүк нүфузу варды, чүнки губернатор онун гардашы гызы илә эвләнмишди вә һәр ишдә ону мүдафиә эдирди. О да һеч вахт бөйүк рүшвәт гопармаг фүрсәтини әлдән бурахмырды. Бурада да о, өз мөвгеинин әлверишли олмасындан истифадә этмәйи, губернатор вә маһал мәһкәмә сәдринә хейир вермәйи, эйни заманда өз хейрини дә унутмамағы гәт этмишди. Андреевлә данышыг заманы о, ишарә вурмушду ки, вәкилин мүдафиә этдийи адамын талеини хейли йүнкүлләшдирмәк, һәтта ону азад этмәк дә мүмкүндүр. Бу шәртлә ки, онун тәрәфдарлары бә'зи адамлары «дилә тутмагдан» чәкинмәсинләр. Акбас бу ишарәни чох яхшы баша дүшмүшдү. О, Абайла көрүшән вахт гәзәблә, әсәбиликлә демишди: «Сәдри бир гәдәр муаличә этмәк лазымдыр... Мәним фикримчә, беш йүз манат бәрк тә'сир эдән бир дәрманы әвәз эдә биләрди...» Ербол аулдан кәтирдийи пуллары ишә салараг бу мәбләғи лазыми еринә көндәрди.

Инди Хорков ишә бахыларкән Кошкинин өзүнү нечә апармалы олдуғуну она изаһ этмәли олмушду. Лакин көзләнилмәдән о, Кошкинин инадлы мүгавимәтинә раст кәлди: Тәнтәк-ояз Хорковун рүшвәтхор олдуғуну чох көзәл билдийиндән онун мүрәккәб планыны белә баша дүшдү ки, о, чөл адамларындан рүшвәт алараг, Абайы мүдафиә этмәк, Кошкинин ләягәтини исә гурбан вермәк истәйир. Ишә биркә бахылмасы, онунла вәһши, көчәри гырғызы бир тутмаг демәк олдуғу фикри Кошкини бәрк гәзәбләндирди. О буну тәһгир һесаб эдәрәк, ишә бирликдә бахылмасындан гәт'и сурәтдә боюн гачыртды, өз ишинә әлаһиддә бахылмасыны тәләб этди. Хорков мүхтәлиф дәлилләр кәтирди, нәһайәт, Кошкини горхутмаг, фикирләшмәйә мәчбур этмәк үчүн баша салды ки, сечилмиш адамларын гейри-гануни дөйүлмәси чох пис нәтичә верәр, онун өзүнә зиян кәтирәр.

Кошкин буну эшитдикдә өз чайнагларыны гоча мә'мурун үзәринә узатды. Онда Ералыдакы һакимлик вә тез чошан мүстәбид хасиййәти енидән үзә чыхды. О, кәскин һалда чаваб вериб деди ки, мәсәләнин яйылмасындан гәт'иййән горхмур, чүнки адам дөймәкдән башга күнаһы йохдур, рүшвәтхорлуг вә саирә кими чиркин иш көрмәмишдир, һәр һансы бир мәһкәмәдә о, кимә гаршы вә нә кими бир вәзиййәтдә белә гәт'и тәдбирләрә әл атмаға мәчбур олдуғуну изаһ эдә биләр. О, кина-

йә илә ишарә вурду ки, ону тәмиз адамлар мүһакимә етмәлидирләр, кимин бурну чиркаба батмышса...

Гоча мә'мур ишарәни баша дүшәрәк, додагларыны дишләмишди. Чай заманы губернаторун янында о, Кошкинин һәддиндән артыг худпәсәндлийини элә тәсвир етмишди ки, шәһәр гадынлары Кошкинин һәддиндән артыг иштибаһа гапылдығыны билдириб онун «ловға, төрәмә-мә'мурчығаз» олдуғуну гәт етмишдиләр. Гоча мә'мур сөһбәтин һамысыны ачыб губернатора данышды, губернатор Кошкини өз файдасыны баша дүшмәйән ахмаг адландырыб тәсдиг етди ки, Хорков ишә бир ичласда, тезликлә сон гоймалыдыр. Элә ертәси күн ишә бахылмаг үчүн тә'йин олундуғу вахт маһал мәһкәмә сәдри ишә гарышды. Губернатор үчүн онунла мүнасибәти кәркинләшдирмәк әлверишли дейилди, буна көрә дә гәрара алынды ки, Кошкинин ишинә Абайын иштиракы олмадан, әлаһиддә бахылачаг, бунунла белә Кошкин Абайын ишинә бахылан ичласа кәләчәкдир. Буна көрә дә Кошкин тәкәббүрлә зала кириб ишә бахан мә'мурларла бир стол далында отурду.

Беләликлә, мүхтәлиф шәхси мәнафеин бирләшдийи бу иш гейри-ади бир йола дүшмүшдү. Гоча сәдр заһирән гәрәзсизлик көзләмәсинә бахмаяраг чалышырды ки, Абайын ишинә тезликлә сон гойсун, вәкилин ағзыны юмшаг һөкмлә юмсун, сонра да гәза рәисинин рәфтарыны тәһгиг етмәйә башласын.

Буна көрә дә о, Абая өз фикрини ахырадәк сөйләмәк имканы верди вә онун гаршысында белә бир суал гойду:

— Гәза рәиси ялныз рәсми адамларла иш көрүр. Кауменов, Шокин, Суюндиков сечилмиш бәйләрдир, сәнин гардашын наһийә башчысыдыр, онларын әһали адындан рәисле данышмаг һүгугу вар. Бәс сән нә үчүн ишә гарышдын? Сән ки, нә наһийә рәисисән, нә дә кәндхуда?

Абай сакитчә чаваб верди:

— Мәни ишә гарышмаға халг мәчбур етди. Чәнаб Кошкин Аккулов Уразбайы гамчы илә дөймәйә башладыгда, халг әмр верди ки, ону мүдафиә едим.

Тәнтәк-ояз лап ишин әввәлиндән Абая өз фикрини сәрбәст сөйләмәк үчүн бу гәдәр имкан верилдийинә бәрк гәзәбләнмишди. Бу сөзләри ешитдикдә о, давам кәтирә билмәйиб гәзәблә гышгырды:

— Халг ичәрисиндә сән кимсән? Халг адындан данышмаға сәнә ким ихтияр вермишдир? Һарадан сән белә гүввәтли чыхмышсан?

Онун бағыртысы Абая тә'сир етмәди. Абай истеһза илә Кошкинин үзүнә бахараг, сәдрә тәрәф дөндү:

— О, гүввәдән дәм вурур, доғрудур, мәним онун кими күчүм йох иди, онун исә стражникләри вар иди. Халг да силаһ-

сыз иди. Лакин силаһдан даһа күчлү, гәза рәисинин әмриндән даһа күчлү бир гүввә вардыр. Бу, әдаләт вә шәрәф гүввәсидир. Бизим халгымыз дейир...— бу ердә Абай дилманча тәрәф дөнүб деди: «Дүрүст тәрчүмә эт!» Сонра газах дилиндә сөзүнә давам этди: — Бизим халгымыз дейир: «Гүввәйә йох, һагга инан. Әдаләтсизлийә баш әймә, башыны да вермәли олсан, әдаләти гору!»

Бу сөзләрлә о, санки өзүнүн бу күнкү ифадәләринин әсас мә'насыны хүсусилә гейд этмәк истәйирди. Абайын архасында отурмуш Андреев, Лосовски вә Михайлов динмәзчә бир-биринин үзүнә бахдылар.

Бундан сонра истинтаг сүр'әтлә кечди. Санки о, Тәнтәк-оязла Абайын арасында әлбәяха вурушмасы кедән бир мейдана чеврилмишди. Ики-үч дәфә онлар гысача тоггушдулар.

— Сән, Кунанбаев, Базаралы Кауменову мүдафиә эдирсән, ахы онун гардашы гулдурдур! — дейә Кошкин Абайы тагсырландырды.

— Мән ялныз сизин дөйдүйүнүз сечилмиш бәйләрә көмәк эдирдим, — дейә Абай э'тираз этди.

— Доғру дейил, сән ялныз онлары дүшүнмүрдүн! Сәнә Кауменову азад этмәк лазым иди, она көрә дә бу гарғашалығы салдын!

— Йох, мән ялан демирәм. Лакин Кауменову да мән мүгәссир һесаб этмирәм.

— Бәс белә! Тезликлә сән онун гардашыны да тәмизә чыхарачагсан! — Тәнтәк-ояз буну дейиб сәдрә тәрәф дөндү: — Хаһиш эдирәм, Кунанбаевин бу чавабы протокола язылсын.

Лакин Абай да сәдрә тәрәф дөнүб изаһ этмәйә башлады. Кауменовун гардашы Оралбай бир илдән артыгдыр ки, гачаг дүшмүшдүр. Әввәлләр о, аулда яшадығы заман һеч бир пис ишдә тагсырландырылмамышды, динч бир икид иди. Инди о, иткин дүшмүш вә һарада исә чинайәт этмишдир. Ахы о, аилә үчүн дә, халг үчүн дә итирилмиш бир адамдыр. Сәдрин өзү баша дүшмәлидир ки, һәркаһ Семипалатинск вилайәтиндә бир кәндли оғлан Оренбурга гачарса вә орада чинайәт эдәрсә, чәнаб Кошкин дә һәмин оғланын доғулдуғу кәндә кәлиб оғланын әвәзинә кәндхуданы, наһийә сәдрини вә һәмин кәндин мирзәсини гамчыламаг истәйәрсә, — буна ичазә верәрләрми? Она дейә биләрләрми ки, дүзкүн рәфтар эдир? О енә дә гәза рәиси вәзифәсиндә гала биләрми? Бундан сонра да рүтбә ала биләрми?

Кошкин сечилмишләри дөйдүйүнү һаясызчасына инкар этмәйә башлады. Абай нифрәтлә онун үзүнә бахыб, чидди һалда деди:

— Мәним сизинлә данышмаға даһа сөзүм йохдур, сиз ялныз өзбашыналыг этмәклә кифайәтләнмирсиниз, һәм дә ялан

данышырсыныз! Садә адамлар ялан данышса, бу айыб дейил, анҹаг рәис ялан дейирсә бу, ҹинайәтдир. Инди ки, сиз ҹинайәткарсыныз, столун далында мәним мүстәнтигләримлә янашы отурмамалысыныз. Мән буна ялныз тәәҹҹүб эдирәм вә даһа һеч бир ифадә вермәйәҹәйәм. Анҹаг ҹәнаб Кошкинин сечилмиш адамлары дөйдүйү доғрудур. Бу барәдә хаһиш эдирәм, мүшавир Лосовски диндирилсин.

Абай буну дейиб сусду. Гоча сәдр Лосовскини диндирмәйә башлады. Лосовски Абайын бүтүн дедикләрини тәсдиг этди.

— Ҹәнаб гәза рәиси һәгигәтән гейри-гануни һәрәкәтләрә йол вермишдир, һәм дә ялныз сечки кечириләҹәк ердә дейил, башга ердә дә бу ҹүр рәфтар этмишдир. Бир нечә адамы о, мәним янымда гамчы илә, түфәнк гундағы илә дөйдүрмүшдүр, — дейә Лосовски сөзүнү гуртарды.

Кошкин бурада да өзүнү итирмәди:

— Нә олсун, мән буну инкар этмирәм. Онларын һамысы ҹинайәткарлары кизләдирдиләр, бу ҹүр инадкарлыг һамыны өзүндән чыхара биләр, мән дә бир гәдәр гызышдым, — дейә о, аҹы-аҹы әлавә этди: — Виҹданын тәмизсә, әлләрини ишә салсан, бу бөйүк бир бәла олмаз. Мән һеч вахт өз виҹданымы сатмамышам, бә'зиләри кими рүшвәт алмамышам.

Лосовски күлдү вә чийинләрини чәкәрәк, сәдрин үзүнә бахды. О, санки бунунла дейирди: «Беләсинә нә дейә биләрсән?»

Бунунла да Абайын ишинә даир истинтаг гуртарды. Абай кими садә бир газахын янында гәрарын мүзакирәйә гоюлмасыны рәисләр мүмкүн һесаб этмәдиләр. Абайы каталажкая апардылар. Абай бир кеҹә дә орада кечирмәли олду. Эртәси күнү сәһәр о, азад эдилди.

Лакин бу тәмизә чыхмаг, бәраәт газанмаг дейилди. Һөкмдә дейилирди: «Гәза рәиси Кошкин өз хидмәти вәзифәләрини еринә етирәркән она манечилик төрәтмәк вә гарғашалыг салмаг үстүндә Кунанбаев Ибраһим мин манат ҹәримә эдилир». Белә бир һөкмдән мәгсәд ҹөл адамлары гаршысында Кошкинин нүфузуну сахламаг иди. Гәрарда Кошкинин рәфтары һаггында бир кәлмә белә данышылмырды. Бүтүн халгын көзү гаршысында һәмин мә'мурун азғынлыг этмәси писләнилмәди, бунун әвәзинә, бу азғынлыға гаршы чыхыш эдән адам ҹәзаландырылды.

Михайлов Андреевлә көрүшәркән өз гәзәбини кизләдә билмәди.

— Нә бөйүк зоракылыг! Ишә бу ҹүр бахылмасынын өзү дә бир ҹинайәтдир, чүнки бу гәрар кошкинләри ширникдирир ки, халг сәбрли олдуғуна көрә, ҹаваб вермәдийинә көрә кәләҹәкдә дә онун башына дәйәнәклә дөйсүнләр.

Бу ишин сиррини билмәйән Абай азад олундуғуна көрә севинирди. Онун иши гуртармышды, лакин һөкумәт органлары бу ишдән башга шәхсләр һаггында хүсуси бир мәсәлә галдырмышдылар. Ени иш «Оралбай вә Базаралы Кауменовларын иши» адландырылырды, она әлаһиддә бахылмалы иди. Беләликлә, һеч вахт гачаг олмамыш Базаралы чөл һөкумәт идарәләринин нәзарәти алтында е'лан эдилмишди. Наһийә рәисләриндән һәр һансы бири онун һаггында чуғулчулуг этсә вә я гачаг Оралбай һөкумәт органларынын әлинә кечсә, Базаралы да учурума юварланачагды.

Күчәдә Абайы үч көзәл кәһәр ат гошулмуш араба көзләйирди. Макиш, Ербол, бир дә Абайын танымадығы көзәл, чаван вә чох яхшы кейинмиш бир гыз арабанын ичиндә отурмушду. Онларын һәр үчү өзүнү Абайын үстүнә атды, Макиш вә Ербол ону бәрк-бәрк гучаглады.

Абайын иши лап гуртаранадәк Ербол Сәлтәнәт һаггында она һеч бир шей демәмишди, бу барәдә сөз ачмамағы о, Макишдән дә хаһиш этмишди. О горхурду ки, Абай гыздан көмәк вә зәманәт алмағы мүнасиб билмәсин. Лакин инди Абайын тәәччүблә Сәлтәнәтә бахдығыны көрдүкдә, Макиш күлүмсәйәрәк деди:

— Бу гызын ады Сәлтәнәтдир, йәгин ки, сән онун адыны Алдекедән эшитмиш оларсан...

Абай башыны әйәрәк тәсдиг этди, Макиш сөзүнә давам эдиб деди:

— О сәнин һәгиги достундур. Әввәлләр сән онун ялныз адыны эшитмишдин, инди исә онун өзү бурададыр, бу адла сәнин янына көзәл вә сәдагәтли бир дост кәлмишдир. Сәнин һаггында хаһиш эдәнләрдән бири дә Сәлтәнәтдир. О, кирөв гоюб сәни заминә көтүрмүшдүр.

Абай тәәччүбдән бир кәлмә дә даныша билмәди. Онун севиндийиндән вә я һәгарәтдән белә этдийини сөйләмәк чәтин иди. О бу вә я дикәр ифрата вармагдан горхараг ишин нечә олдуғуну даһа сорушмады, ялныз икиәлли Сәлтәнәтин әлини динмәзчә бәрк-бәрк сыхды, сонра да әлини дөшүнә гоюб она баш әйди. Сәлтәнәт гызарды, о да парлаг көзләрини динмәзчә ерә дикди, санки Абайын данышмасыны көзләйирди.

Гардашынын сусмасы Макишин хошуна кәлмәди. Һәмишә һазырчаваб вә чүр'әтли олан Макиш Абайы санчды:

— Көрүнүр, һәбсханада өз ити ағлыны итирмишсән, Абай чан! Нечә олмуш ки, бир нечә кәлмә яхшы сөз тапа билмирсән? Сәнин үчүн айыб дейилми?

Абай гадынлары арабада отурмаға дә'вәт этди, өзү дә отурдугдан сонра Макишә чаваб верди:

— Дейирләр ки, «ағыл инсанын ярашығы, тәмкинлилик дә

ағлын йол йолдашыдыр». Бу саат мән нә данышым, доғру дейилми, Сәлтәнәт?

— Сиз һаглысыныз, — дейә Сәлтәнәт тәбәссүмлә чаваб верди, — севинән адам сөз тапмаз.

Үчатлы араба зынгыровларыны сәсләдә-сәсләдә, Иртышын о тайына, Тинибайын эвинә тәрәф йолланды.

Истинтаг вә мәһкәмә гуртармышды, лакин Абай һәлә дә Семипалатинскдә галырды. Ишә бахылыб гуртардыгдан сонра о, өз достлары олан икидләри Базаралы илә бирликдә дәрһал аула көндәрди, Ербол вә Баймәһәммәди исә шәһәрдә сахлады.

Ерболла сөһбәтдән Абай элә илк ахшам өйрәнди ки, Сәлтәнәт онун үчүн чох иш көрмүшдүр. Сәлтәнәт һөкумәт органларынын яхшы таныдығы Алдекенин гызы олмасына бахмаяраг, Абайы она заминә вермәкдән боюн гачырмышдылар. Белә олдугда, Сәлтәнәт Семипалатинскин мәшһур варлы эв саһибләриндән бири олан кечәчи Дүйсекени замин олмаға разы сала билмишди. О, Дүйсекенин атасы илә достлуғундан вә кечәчи илә яхын гоһумлуғундан (кечәчи Сәлтәнәтин дайысы сайылырды) истифадә этмишди. Дүйсеке горхаг вә ифрат дәрәчә эһтиятлы адам иди. Һәм дә онун тобыктылыларла һеч бир рабитәси, элагәси йох иди, эксинә о, тобыктылылардан кәнар кәзирди. Анчаг Сәлтәнәт өз ирадәсинин күчү илә, әзмкарлығы вә мәрдлийи илә Дүйсекени разы сала билмишди. Дүйсеке рәисләрә билдирмишди ки, о, Абайы заминә көтүрүр. Кирөвү исә Сәлтәнәтин өзү кәтирмишди.

Абай Сәлтәнәтин чалышмасы, әлләшмәси һаггында нә гәдәр чох эшидирдисә, онун гаршысында өзүнү бир о гәдәр дә чох пис һисс эдирди. Достлуғун белә бир тәзаһүрү о гәдәр дә садә дейил. Абай Сәлтәнәтлә ачыг данышмаг истәйирди. Белә бир сөһбәт нәйә сәбәб олурса олсун, Абай ачыг гәлбли вә намуслу олмаг истәйирди: гызы Абая бу чүр гайғы көстәрмәйә нә вадар этдийини о, һөкмән билмәли иди.

Абай азад олундуғу күнүн сабаһы Сәлтәнәтин анасы Иртышын о тайындакы базара кетмишди. Макиш вә Ербол да онунла бәрабәр чыхмышдылар, Абай Сәлтәнәтлә эвдә тәк галмышды.

Тинибайын бөйүк эви бош иди. Түнд рәнкли ипәк пәрдәләр яй күнәшинин гызғын шүаларыны ичәри бурахмырды, ярыгаранлыг, сакит отаг сәрин вә раһат иди. Икидлә гыз алчаг, дәйирми столун далында, юмшаг диван үстүндә отурараг, митәккәләрә сөйкәниб, тәмкин вә нәзакәтлә сөһбәт эдирдиләр. Абай яваш-яваш өз фикрини мәшғул эдән мәсәләйә кечди.

Абай сөһбәтә, онун үчүн көрдүйү ишләрә көрә Сәлтәнәтә гызғын тәшәккүр этмәклә башлады. Тәкликдә апарылан бу сөһбәт гызы о гәдәр утандырды ки, о, чаваб вермәйә сөз дә

тапмады. Ялныз онун ағ бармаглары йүнкүлчә тәрпәнәрәк санки бу миннәтдарлығы рәдд этди. О, ани олараг Абайын үзүнә элә гәрибә бир тәрздә бахды ки, санки: «Бу барәдә хатырламаг лазым дейил...» демәк истәйирди.

Абай онун сусмасынын мә'насыны баша дүшә билмирди: о, Абая көстәрдийи бөйүк хидмәти э'тираф этмәкдән утанырдымы, йохса, бу э'тирафын икид үчүн бир бухов олачағындан горхурдуму вә я онун сусмасы: «Нә этмәк лазымдырса, мән этдим, инди ялныз гулаг асырам...» демәк иди, бу, гаранлыг иди, анчаг нечә олурса олсун Абай истәйирди ки, Сәлтәнәт ачыг-айдын данышсын, әкәр онларын арасында гаранлыг бир мәсәлә галарса, Абайын гәлби сакитләшмәк билмәйәчәкди.

Баймәһәммәд ичәри кирди, союг гымызла долу күмүш касаны онларын габағына гойду. Абай гымызы фикирли-фикирли гарышдырды, бәзәкли пияләйә төкүб гыза верди.

— Сәлтәнәт... — дейә о, сөзә башлады.

Гыз өзүнү итирәрәк Абайын үзүнә бахды.

— Чох вахт икид икидә гуллуг көстәрир. Мән өзүм дә өз яшыдларыма вә достларыма бу чүр гуллуг үчүн дәфәләрлә борчлу олмушам. Лакин һеч бир заман ағлыма да кәлмәзди ки, белә бир ағыр дәгигәдә мән һәтта доғма анам да олса бир гадындан көмәк ала биләчәйәм, һәмин гадын өзүнүн шәрәфли адыны дүшүнмәдән, бу гәдәр чәсарәт вә ачыг һәрәкәт эдә биләчәкдир. Ачыг данышмаг гәбаһәт дейил. Мәнә дүзүнү дейин. Бу дүзкүнлүк һәр икимизә ачыг данышмаға көмәк эдәр. Мәнә көмәк этмәйә сизи нә тәһрик этмишдир, буна һансы фикир вә арзулар сәбәб олмушдур?

Сәлтәнәт санки элә бу суалы көзләйирмиш. Онун парлаг, гараяныз сифәти түкләринин дибиндән тутмуш, чәнәсинә гәдәр дәрһал гызарыб, сонра да ағаппаг ағарды. Әтли додагларынын күнчләри һәйәчандан йүнкүлчә титрәди. О яваш-яваш, сакит көрүнмәйә чалышараг, пияләни Абайын әлиндән алды, гымызы ичди вә ялныз бундан сонра көзләрини Абайын үзүнә дикди.

— Һәр шейдән әввәл, садәчә олараг кәнчлик рәғбәти. Бу барәдә һеч кәс мәндән хаһиш этмәмишдир, һәр иши өзүм көрдүм. Бүтүн бунлар сизи һеч бир шейә вадар этмир, ахы мән сизин разылығынызы истәмәмишдим... Мән ялныз бирчә шей арзу эдәрдим... — О, көзләрини ерә дикди вә алчагдан данышараг сөзүнү белә гуртарды: — Сиздән хаһиш эдирәм ки, мәнә ачыгланмаясыныз, демәйәсиниз ки, мәнсиз дә сизин үчүн дост тапыларды...

Абай инди инанды ки, Сәлтәнәт мүстәгил һәрәкәт этмиш, һеч кәслә мәсләһәтләшмәмишдир, һеч кәслә һесаблашмамыш-

дыр. Онун чәсарәти, гәт'иййәти вә ирадәси Абайы һейрәтә кәтирди.

— Яхшы сөзләрдир, Сәлтәнәт! Мән бунлары һеч вахт унутмарам... — дейә о, сөзә башламаг истәйирди ки, бирдән отағын гапысы ачылараг аягларында ири чәкмә, башында гара гузу дәрисиндән тобыктылылар саяғы папаг, һүндүр бойлу, мөһкәм бәдәнли, эли гамчылы бир киши ичәри кирди. Һәр шейдән көрүнүрдү ки, о, чөл аулларындан еничә кәлмишдир. Ишыгдан ярыгаранлыг ерә дүшдүйүндән о, отагда отуранларын үзүнү яхшы сечә билмәди, лакин Абай ону дәрһал таныды, яхына чағырды.

Гонаг эһтиятла она тәрәф ериди, элләри илә ери ахтарараг отурду вә ялныз бу вахт Сәлтәнәти көрдү. Кәлән адам о гәдәр тәәччүбләнмишди ки, гымызла долу пияләни Абайын элиндән алараг сусуб галмыш, ичмәдән онларын үзүнә бахырды.

Бу, «бес каскадан» бири, Кулиншакын оғлу Манас иди. О, үчатлы арабанын дарвазадан чыхдығы дәгигәдә кәлмишди. О, Макиши даяндырараг өз ган-тәрә батмыш бир чүт атыны көстәриб билдирди ки, Абай һаггында бир мә'лумат алмагдан өтрү кечә-күндүз бурая чапмышдыр. Макиш ону сакит эдәрәк, демишди ки, иш гуртармыш, Абай эвдәдир, Баймәһәммәд исә орадача она хәбәр вермишди ки, араба вә она гошулмуш үч кәһәр ат бурада гонаг галмыш Сәлтәнәт адлы бир гызындыр. Манас Абайын янына тәләсирди, лакин Баймәһәммәд ону даяндырараг аулда нәләр олдуғуну сорушурду. Нәһайәт, Манасын сәбри түкәнмиш, өзү Абайы ахтармаға башлаяраг, ярыгаранлыг отагда гызла тәк көрдүкдә Баймәһәммәдин чох данышмасынын сәбәбини өзү билдийи кими изаһ этмәйә башламышды.

Нәһайәт, о өзүнә кәлдикдән сонра байбишә Улжанын тапшырығы илә шәһәрә кәлдийини билдирди. Ауллар узаг яйлаға көчмүшдү, йолларда, изләрдә кедиб кәлән йох иди, йолчунун тәк кетмәси тәһлүкәсиз дейилди. Буна көрә дә ени хәбәрләр кәтирмәк үчүн ялныз гочаг вә чүр'әтли икиди көндәрмишдиләр. Манас хәбәр верди ки, һамы: ата-ана да, ушаглары вә гоһумлары да изтираб чәкир, Абайдан бир хәбәр алынмамасы һамыны нараһат этмишдир.

— Кечәләр ятмырлар, — дейә о, хәбәр верирди. — Һамы фикирләшир ки, көрәсән, гәфәсдә Абай хәстәләнмәмишдир ки, анчаг, аллаһа шүкүр, көзүмүн ишығы, мәни һәлә дарваза ағзында севиндирдиләр ки, сән сағ-саламатсан! Дейәсән, йолум уғурлу имиш! Баймәһәммәд мәни сахлаяраг дейирди ки, мәшғулсан, анчаг мән сәни көрмәйә элә тәләсирдим ки, һеч хәбәр алмадан ичәри кирдим... Даһа сиз инчимәйин... Сән исә, көрүнүр, бурада дарыхмырсан! Нә олар, аллаһа шүкүр!

О, бәркдән гәhгәhә чәкиб күләрәк гымыз ичмәйә башлады.

Бу кобудчасына зарафат Манас үчүн ән тәрбийәли бир hәрәкәт иди. О, hәмишә белә иди. Абай она сөзүнү давам етмәйә имкан вермәйиб тез деди:

— Мәни елә дүнән азад етмишләр, өз яхын адамларымла көрүшмәйә еничә мачал тапмышам. Һәм дә hәлә hәр шей гуртармамышдыр, — елә мәсләhәтләширдик ки, сонра нә едәчәйик, ахы мән заминә көтүрүлмүшәм... Анчаг бу барәдә сонра данышарыг...

Абай Баймәhәммәди чағырды, о, ичәри кирән кими гысача әмр верди:

— Манас ағаны гонаг отағына апар, гой динчәлсин, онун кечәләмәси гайғысына гал!

Онлар чыхан кими Абай кәсилмиш сөhбәти давам етдирди:

— Бир hалда ки, сиз мәни азад етмишсиниз, нечә hирсләнә биләрәм! Бу hеч мәним ағлыма да кәлмир! Мән ялныз бир шей hаггында дүшүнүрәм! Сизин ишләринизә нечә көмәк едә биләрәм? Әкәр мәнә сизин арзуларыныздан бирини еринә етирмәк мүмкүн олсайды, дүняда hеч бир шей истәмәздим. Әкәр бу мүмкүн дейилсә, онда сизин кәдәриниз мәним үчүн дә бөйүк бир дәрд олар.

Сәлтәнәт көзләрини юхары галдырмадан она гулаг асырды.

— Сиз яхшы дединиз, Абай, — дейә о, сакитчә чаваб верди. — Гой мәним арзуларым үрәйимдә галсын. Сиз өзүнүз дүнән дединиз ки, тәмкинлилик — ағлын достудур... Мән сизинлә илк дәфә сөhбәт едирәм, лакин Макишдән сизин адиллийиниз, ағлынызын дәринлийи hаггында чох ешитмишәм. Мән hәмишә белә фикир едирдим ки, мәhз сиз инсан гәлбинә даяг ола биләрсиниз, мән hаглы имишәм: бу саат сизин дедикләриниз мәнә hәр шейи айдынлашдырды, мәни тамамилә сакит етди... Бу сөзләрлә сиз чох шей дединиз... Сәлтәнәт буну дейиб күлүмсәди вә әлавә етди: — Ахы айдындыр ки, бу отаг нечә кениш олса да, мәним йолум бурада гысадыр... Кәлин бунунла сөhбәти гуртараг. Ичазә верин мән кедим...

Абай Сәлтәнәтин аяға дурмасына көмәк едиб онун чавабында күлүмсәди:

— Әкәр ики адамы бир-бириндән пәрдә айырарса, hәгиги достлуг нечә башлана биләр? Үрәйин даhа ачыг олмасы лазым дейилми?

Сәлтәнәтин гызыл суюна тутулмуш шолпалары онун алчагдан күлмәси илә hәмаhәнк олараг чинкилдәди. О, астанaя аяғыны гояркән чаваб верди:

— «Үрәйин пәрдәсини гопардаркән, намус пәрдәсинә тохунма!» — Кәрәк ки, суфи Аллаhяр белә демишдир, елә дейилми? Тәмкинли олаг, бу пәрдәни йыртмаяг...

О буну дейиб, сон дәфә Абайын үзүнә бахды вә отагдан чыхды.

Абай тәәччүб вә һейрәт ичәрисиндә гапы ағзында галды. «Үрәйин пәрдәсини гопараркән, намус пәрдәсинә тохунма... дейә о өз-өзүнә тәкрар эдирди. Нә көзәл деди!.. О, надир ағла маликдир, о өзүнү сахламағы бачарыр... Ола билсин ки, өз һәят йолумда мән хәзинә тапмышам?..» О, гыза нәләр дедийини хатырлады вә өз фикрини нечә ифадә этдийиндән разы галмады. Гызлардан һансы бири Сәлтәнәт кими эдә биләрди? Әлбәттә, ону садәчә бир гадын елбейинлийи бү чүр гайғы көстәрмәйә вадар этмәмишдир, бу гайғыда әсл инсанлыг көрүнүр... Һәм дә нә гәдәр тәмкинли, һөрмәтчилдир. Тәкликдә кедән бу сөһбәт заманы о өз ләягәтини гәт'иййән итирмәди, буну һәр кәс бачармаз!..

Абай фикрән Сәлтәнәтин әхлагына вуруларaг, баша дүшдү ки, онунла көрүш Абайын өзү үчүн дә бир сынаг олачагдыр. Сәлтәнәтин һиссләри о гәдәр шәрәфли вә сәмимидир ки, о ялныз шәрәфли вә сәмими чаваб тәләб эдир. Абай даһа Тинибайын эвиндә галмамағы, о бири саһилә, әввәлләр шәһәрә кәлдикдә дүшдүйү ерә, — гонагпәрәст газах Кәримин эвинә йығышмағы гәрара алды.

Бир нечә күн дә кечди. Абай Кәримин эвиндә яшаяраг бүтүн вахтларыны китаблара һәср эдирди. Һәр сәһәр о, Баймәһәммәдин мүшайиәтилә атлы шәһәрин мәркәзинә кедир, Иртыш саһилинин яхынлығында дар бир дөнкәдә, икимәртәбәли даш эвин янында даяныр, атлары ахшамадәк сахламаг үчүн Баймәһәммәдә тапшырыб, өзү бу ағ эвә — китабханая кирирди.

Бу күн о, эвә апармаг үчүн китаб алмаг истәйирди, она көрә дә Баймәһәммәдә тапшырды ки, ашағыда көзләсин. Бөйүк, узун бир отагдан ибарәт олан гираәтханада бу дәфә чох адам варды, һәр бир столун башында ики-үч нәфәр, башлыча олараг мәктәбли кәнчләр отурмушдулар. Абай ичәри кирәркән өз-өзүнә дүшүндү: «Бах, бүтүн шәһәрдәкиән гиймәтли адамлар бурая топланмышлар».

Садә кейинмиш, чалсаггал, үзү гырышмыш гоча китабханачы Абайы хош сифәтлә, көһнә дост кими гаршылады. Гапы ағзындакы столун далында галын, гыврым сачлы, бығлары юхарыя бурулмуш бир мә'мур отурмушду. О, гоншулуғунда отурмуш көзәл кейимли, кәнч гадына шор көзлә бахырды, көрүнүр ки, бурада, китабаханада да, гадындан кәсирди. Абай ичәри кирән кими мә'мур ону гадына көстәрәрәк, һамы эшитсин дейә, гәсдән истеһза илә, бәркдән деди:

— Чох тәәччүблүдүр... Нә замандан бәри Гогол китабханасына дәвәләри дә бурахмаға башламышлар?

Чаван охучулардан бә'зиләри башларыны галдырды, кениш чөл чапаны кеймиш газахы көрчәк фынхырдылар. Гадын гаш-габағыны саллады, данлайычы нәзәрлә мә'мура бахараг, гыпгырмызы гызарды. Абай башыны тез дөндәрди, лакин анын гәзәбини ятырдараг, сакитчә чаваб верди:

— Чәнаб мә'мур, бир һалда ки, бурада эшшәк отуруб, бәс нә үчүн дәвә кәлмәсин?

Бу дәфә һамы күлүшдү. Мә'мур ағаппаг ағарды, сонра чошду, лакин яхынлығында отурмуш гадынын да гәһгәһә чәкиб, стула сөйкәндийини көрдүкдә сусду. Абай енидән гоча китабханачыя тәрәф дөнүб ондан «Русски вестник» журналынын нөмрәсини истәди.

Күлүшмә сәси кәсилди, һамы енидән башыны китабларын үзәринә әйди. Китабханачынын столу янында даянмыш орта бойлу, гара саггал, ачыг алынлы бир киши Абая тәрәф үзүнү чевирди:

— Һәмин нөмрә мәндәдир, она бахмышам, сизә верә биләрәм. Анчаг әввәлчә мәнә дейин көрүм, сиз нә үчүн ону истәйирсиниз?

— Орада Толстоюн ени романы чап эдилир, — дейә Абай чаваб верди, — ону охумаг истәйирдим.

— Демәли, сиз Толстоюн әсәрләри илә танышсыныз? О, сизи нә илә марагландырмышдыр?

Бу адамын ағыллы симасы вә меһрибан суаллары Абайы истәр-истәмәз севиндирди. О, һөрмәтлә чаваб верди:

— Хейр, Толстою һәлә охумамышам, анчаг эшитмишәм ки, о, әсл мүдрик русдур. Она көрә дә билмәк истәйирәм ки, бу бөйүк инсан бизә нә өйрәдир.

Абайын мүсаһиби журналы она тәрәф узадараг деди:

— Яхшы ишдир. Ахы мән сизи әввәлләр дә, башга бир вәзиййәтдә, һеч дә яхшы олмаян бир шәраитдә көрмүшәм... Вилайәт идарәсиндә. Доғрусуну дейим ки, бу күнкү көрүшүнүз мәнә кечән көрүшдән даһа артыг тә'сир бағышлады... Таныш олаг, Михайлов Евкени Петрович.

— Ибраһим Кунанбаев, — дейә Абай өзүнү тәгдим этди. — Мән дә достларынызын данышығындан сизи яхшы танийырам... Таныш олдуғума чох шадам...

Онлар бир ердә китабханадан чыхдылар вә Иртышын саһили илә яваш-яваш кедәрәк сөһбәти давам этдирдиләр. Абай чапанынын яхасыны ачмыш, әлләрини архасына гояраг гамчы вә тымакыны тутмушду, Баймәһәммәд дә ат үстүндә онларын далынча кәләрәк, Абайын ялныз бир русла данышмаг хатиринә пияда кетдийинә тәәччүбләнирди. Онлар дәйирманын яхынлығында, чайын лап гырағындакы ағ даш эвә чатдыгда, Михайлов дәһлиз гапысыны ачды.

— Мәним мәнзилимә кедәк, сизинлә чох сөһбәт этмәк истәйирәм, — дейә о, Абая мүрачиәт этди.

Михайлов бөйүк, ишыглы, тәмиз вә сәлигә илә йығышдырылмыш бир отагда яшайырды. Бу көрүшдән севинән Абай эвә кетмәйә тәләсмәйиб гаш гараланадәк Михайловун эвиндә отурду.

Абайын Михайловла марагланмасына сәбәб варды. Андреев она тез-тез дейирди ки, Михайлов кәрәк ки, бүтүн Семипалатинскдә ән ағыллы, ән тәһсилли бир адамдыр. Андреевин дедийинә көрә о, бүтүн һәятыны ичтимаи фәалиййәтә һәср этмиш вә һәлә кәнч икән чар һөкумәт органларынын тә'гибинә мә'руз галмышды. Лакин бу тә'гибләр ону руһдан салмамышды, — әксинә, һәбсдә вә сүркүнләрдә, ән яхшы русларын арасына дүшүб өз билийини дурмадан артырмыш, ән йүксәк тәһсилә наил олмушду. Акбасын зәннинчә, Михайлов өз халгынын ән габагчыл адамларындан бири иди вә башга бир дөврдә халгын ифтихары ола биләрди. Будур, нәһайәт, Абай онун өзүнү көрдү, онун өзү илә данышa билди.

Михайлов сөһбәтә Абайдан русча һансы әсәрләри охудуғуну сорушмагла башлады. Сонра о, шәхси тәһсилдән, онун гайдасындан вә чәтинлийиндән һәвәслә сөз ачды. Абая бә'зән элә кәлирди ки, онунла данышан өз шакирдини яхшы танымыш бир мүәллимдир, — Евкени Петрович өз фикир вә шүбһәләрини чох айдын сурәтдә ифадә эдирди. Абай бу барәдә Михайлова данышды вә сөзүнү зарафатла белә гуртарды: бәли, онун сөзләри, тәчрүбәли сыныгчынын әлләри кимидир, сынығын ерини дәрһал тапыр!..

Абай русча данышырды, чүмләләри чәтинликлә дүзәлдир, сөз ахтарыб тапмаг үчүн даянырды, лакин диггәтлә гулаг асан Михайлов онун рус дилиндә дүзкүн даныша билмәмәсинә бахмаяраг мүһакимәләринин мә'насыны дәрһал баша дүшүрдү. Сыныгчы һаггында эшидәркән о күлдү.

— Чох уйғун мүгайисәләриниз вар... Әкәр мән сизин дедикләринизи баша дүшүрәмсә, — сиз һәмишә чох ериндә вә мараглы мүгайисәләр эдирсиниз. Мән буну һәлә Қошкинлә мүнагишәниз заманы эшитмишәм...

Абай ону хатырлаяркән идарә этдикләри халгын нә демәк олдуғуну билмәк истәмәйән, бағырмағы, халгла анчаг гамчы илә рәфтар этмәйи үстүн тутан Кошкин кими мә'мурлар барәсиндә гәзәблә данышмаға башлады.

— Сиз һәлә бу мә'мурлар сүрүсүнүн Русияя нә гәдәр зәрәр вурдуғуну тәсәввүрүнүзә кәтирә билмәзсиниз, — дейә Михайлов күлүмсәди. — Биз онлары бүрократ адландырырыг... Һәр ердә, Петербургдан башламыш, сизин Семипалатинск гәзасынадәк, бу адамлар бир палыд ағачындан йонулмушлар... Сизин өз көзләринизлә көрдүкләринизә әсасән онларын вурдуг-

ләры бүтүн зияны баша дүшмәк чәтиндир... Онлары сизин кими, мүхтәлиф кошкинләрлә тоггушма заманы өйрәнмәк исә узун заман тәләб эдән вә хоша кәлмәйән бир үсулдур... Кошкин кимиләри илә тоггушдугдан сонра бир ај, ај јарым каталажкада отурмаг лазым кәлир... Бу тайфанын тәбиәтини башга бир үсулла, даһа аз әзиййәтли бир үсулла да өйрәнмәк мүмкүндүр: будур, биздә Салтыков-Шедрин кими язычылар вар. Онлар мә'мурлары амансыз сурәтдә, чох сәрраст тәнгид эдирләр. Онун әсәрләрини охуюн, онда гаршыныза чыхан бүтүн мә'мурларын әсл маһиййәтини баша дүшәрсиниз.

Бүтүн мә'мурларын бу чүр мәнфи сурәтдә үмумиләшдирилмәси Абайы тәәччүбләндирди. О бу барәдә тамамилә башга фикирдә иди: «Әлдәки беш бармағын беши дә бир тәндә олмадығы кими, адамларын да һамысы бир чүр дейил... Йәгин, мә'мурларын арасындакы адамлар да беләдир...» О бу фикрини билдирмәк истәйән кими Михайлов күлдү:

— Сиз нә гәдәр садәлөвһсүнүз, әзизим Кунанбаев!.. Мә'мурларын һамысы бир чүрдүр — бөйүкләри дә, кичикләри дә, чаванлары да, гочалары да...

Абайын һәлә дә онунла разылашмадығыны көрән Михайлов да өз сөзләрини образла белә изаһ этди:

— Онлар гангал тохуму кими екнәсәгдирләр... Онларын һамысыны эйни бир әл — бизим чар гурулушу сәпмишдир...

О өз фикрини дәринләшдирмәк истәмәйәрәк даянды.

Абай Михайлову дуймаға башлайырды. Тәзә танышы Абайы онун үчүн ени олан бу чүр фикирләрлә кетдикчә даһа артыг чәлб эдирди. Одур ки, Абай Михайлову ачыг данышмаға сөвг этмәк үчүн енидән һәмин мәсәләйә гайытды:

— Сизин сөзләриниз, дейәсән, инандырычыдыр. Анчаг мә'мурлар ичәрисиндә, ахы, Лосовски кимиләри дә вардыр, — мәкәр Кошкинин ишиндә о өз адиллийини көстәрмәди?

Лакин бурада да Михайлов сөһбәти Абайын көзләмәдийи бир чығыра салды:

— Белә, белә... Сиз демәк истәйирсиниз ки, гой Кошкин пис олсун, һеч олмаса Лосовски яхшыдыр!.. Элә күман эдирсиниз ки, сизин ичәриниздә кошкинләр аз олсайды вә тәкчә лосовскиләр һакимиййәт башында дурсайдылар, һәр шей чох көзәл олар, әдаләт галиб кәләрди, элә ми?

— Бәли, мән белә дүшүнүрәм...

— Сиз бу барәдә һаглысыныз ки, Лосовски башгаларындан яхшы чыхды, — о өз ифадәсини вермәсәйди, иш сизин үчүн пис гуртара биләрди. Бах, она көрә дә сиз бу гәрара кәлдиниз ки, Лосовски идеал бир мә'мурдур, элә ми?

— Бәли, беләдир. О, әдаләтли иди...

— Әлбәттә, бурада о, әдаләтли иди, бунунла да разыла-

шырам. Күман эдирәм ки, о, кәләчәкдә дә әдаләтли олачагдыр... Анчаг хырда мәсәләләрдә. Нә этмәли, бу чүр мә'мурлардан чәкинмәмәли, әлбәттә, о, халгын зәрәринә һәрәкәт этмәсә, она э'тинасызлыг көстәрмәк лазым дейил. Мән демәк истәмирәм ки, сиз Лосовскидән узаг кәзин. Мадамки онда белә либерал мейлләр вар, бунлардан истифадә эдин! Анчаг онун һәгиги варлығыны унутмайын...

— Яхшы, инсанын әсл симасыны онун иши көстәрмирми? Сиз һансы һәгиги варлыгдан данышырсыныз?

— Һансы һәгиги варлыг? — дейә Михайлов күлүмсәди. — Белә бош-бош ишләрдә дейил, халгын һәятына аид олан чидди вә бөйүк мәсәләләрдә онун әдаләтинә архайын олмағы бир йохлайын... Бах, бурада онун варлығы өзүнү көстәрәр... Мә'мурлар арасында Лосовски садәчә олараг ағ гарғадыр...

Абай бу ифадәни дүрүст баша дүшмәди.

— Биз русларда белә бир мәсәл вардыр, — дейә Михайлов изаһ этди, — өзү кимиләринин ичәрисиндә ән чох фәргләнән вә ағ гарға кими чәтин тапылан бир адам һаггында белә дейәрләр... Анчаг сиз беләсинә раст кәлсәниз ағлыына бахмайын, она һейран олмайын, ону хейирхаһ гуш билмәйин. Ағ да олса, гара да олса, гарға элә гарғалығында галыр... Бир һалда ки, о, гарғадыр, — демәли, өз гарға пешәси илә дә яшайыр...

Абай Михайловун фикрини инди баша дүшдү вә күлүмсәйиб деди:

— Бизим халг да дейир: гарға-гарғанын көзүнү димдикләмәз.

Михайлов күлүб, сонра да сөзүнә чидди сурәтдә давам этди:

— Сиз ядынызда сахлайын ки, гарға өз гарғалығында да галыр, халг ишини гарғалар һәлл эдә билмәзләр... Гой Лосовски сизә зәрәрсиз бир көйәрчин кими көрүнмәсин, гой башгалары да сизин кими алданмасынлар! Ишин кошкинләрә дүшсә, даһа яхшыдыр... Һеч олмазса онларын варлығы һеч бир шейлә пәрдәләнмәмишдир, халг онун бүтүн ийрәнч чәһәтләрини чылпаглығы илә көрүр. Лосовски кимиләр исә өз ярымчыг адиллийи илә, шүбһәли хейирхаһлығы илә һәр кәсдә ялныз лүзумсуз үмид доғурур: сизә белә кәлир ки, иш сияси гурулушда дейил, адамлардадыр... Бу чүр «яхшы мә'мурлар» халгын тәбиәти дәрк этмәсинә, чар мә'мурлары адланан гарға сүрүләринин һийләләрини баша дүшмәсинә мане олурлар.

Абай инди Михайловун бүтүн фикрини яхшы баша дүшүрдү: бу фикирләрдә халга бөйүк гайғы һисс олунурду. Одур ки, Абай бу фикрә һәм тәәччүб эдир, һәм дә ону хош-

лайырды. Михайлов ачыг данышдығы үчүн она дахилән тәшәккүр эдирди.

— Сиз намә'лум бир аләмин гапыларыны санки мәним үзүмә ачдыныз, — дейә о, э'тираф этди. — Бу сөһбәт мәним үчүн бөйүк вә файдалы бир дәрс олду...

Михайлов Абайын чийнинә явашча тохунуб, үрәкдән деди:

— Сиз мәндән өйрәнмәмәлисиниз. Даһа мүдрик рус мүтәфәккирләри вардыр, онлардан өйрәнин... Истәйирсиниз, охумаг үчүн сизә бә'зи китаблар верим? Һәм дә үмумиййәтлә изн верин, сизин яхшы нийиәтләринизә көмәк эдим. Сиз охумаг истәйирсиниз, бу чох көзәл ишдир... Сизин газахлар ичәрисиндә элмли адам аздыр, сизин ишинизә бәнзәр бир иш баш вердикдә исә чох шейи билмәк, ишдән баш чыхармаг, доғрунун һарада, яланын һарада олдуғуну дәрк этмәк лазымдыр, ялныз бу заман сиз өз халгыныза файдалы бир адам ола биләрсиниз... Бу ишдә рус китаблары сизә чох бөйүк көмәк эдә биләр, рус китаблары сизин ән сәдагәтли достунуз ола биләр. О, сөзүнү гуртарараг күлүмсәди: — Мән исә мәмнуниййәтлә сизин, нечә дейәрләр, өзбашына тәһсил мүшавириниз оларам. Хошбәхтликдән мәним бу барәдә аз да олса шәхси тәчрүбәм вар...

Михайловун бу диггәти вә гайғыкешлийи Абая тә'сир этди.

— Мән өз бәхтимә шүкүр эдирәм ки, мәни сизә раст кәтирмишдир, — дейә о, чаваб верди, — сизин тәклифинизи исә ән гиймәтли достлуг һөрмәти әламәти кими гәбул эдирәм...

Бу һадисәдән сонра Абай һәр ики-үч күндән бир Михайловун эвинә кедиб кәлмәйә башламышды. Чох заман онлар чөл һәятындан сөз ачырдылар. Михайлов Ералыдакы һадисәләрин әсл сәбәбини Абайын өзүндән өйрәнмәк истәйирди. О, Оралбайын ким олдуғуну Абайдан сорушду.

Абай һәр шейи она мүфәссәл сурәтдә данышды. О, Оралбайла Коримбаланын севки мачәрасыны вә чәкдикләри әзаблары сәмими бир кәдәрлә хатырлады. Коримбала ағыр тәһгирләрә дөзә билмәйиб өлмүшдү. Оралбай исә мәскәнсиз, юрдсуз-ювасыз бир сәфилә чеврилмишди. Абай онларын нечә исте'дадлы мүғәнни олдугларыны да сөйләди.

Оралбайын өз достлары тәрәфиндән интигам йолуна нечә сөвг эдилмәси Абайы һәмишә гәзәбләндирирди. Лакин о, бу барәдә өз достларына һеч бир сөз демирди. Бу күн исә о, Оралбай һаггында һәрарәтлә, рәғбәтлә данышаркән бу мәсәлә барәдә өз фикрини Михайлова ачыг-ашкар билдирди.

Оралбая гачаг-гулдур дамғасы вурублар, лакин о, ялныз рәисләрин нәзәриндә беләдир. Әслиндә исә о, чәсарәтли вә

әдаләтли бир халг гисасчысыдыр. Ахы сизин руслар ичәрисиндә дә белә адамлар олмушдур. Мәкәр онлар өзбашыналыға вә тәчавүзкарлыға гаршы мүбаризә этмәйибләр, мәкәр онлар һөрмәтә лайиг дейилдиләр? Әкәр бачарсайдым, мән өзүм белә адамлары мүдафиә эдәрдим... Бәс бу мәсәләйә сиз нечә бахырсыныз?

Михайлов көзләрини Абайын үзүндән чәкмәйәрәк она гулаг асырды. Абай сөһбәтини гуртардыгда Михайлов фикирлификирли деди:

— Сиз чох гәрибә бир мачәра нағыл этдиниз... О, гәдим эфсанәләрә бәнзәйир. Язычы үчүн бурада бүтөв бир китаб вар. Лакин һәятда, хүсусән ичтимаи һәятда бу һадисә умуми бир тимсал ола билмәз. Сизин ичтимаиййәтиниз һәлә кәнчдир вә демәк олар ки, көмәксиздир. Мән баша дүшүрәм ки, сизин нәзәриниздә бу икид тәчавүзкарлыға гаршы э'тираз ифадә эдән бир симадыр. Лакин бир икидин вә я бир гызын севки мачәрасы һәлә халг мүбаризәси үчүн дәлил дейил. Интигам һисси илә гәтл-гарәт эдән бир гачаг ичтимаи мүбаризә үчүн һеч вахт тимсал ола билмәз...

Михайлов Абайын фикрини дәринләшдирмәйә чалышырды. Һәяты дәрк этмәкдә Абай өзүнү этрафындакылардан, һәтта Кунанбайдан да ашағы һесаб этмирди. Әлбәттә, вәкил Акбас кими адамлар ондан биликли вә савадлы иди, лакин һәяты, мәишәти билмәкдә, һадисәләрин сәбәбини баша дүшмәкдә онлар Абайдан чох да узаға кедә билмәмишдиләр. Михайлов исә Абая көрә чох бөйүк ағла, кәскин зәкая малик, әсл ичтимаи хадим вә тәчрүбәли бир адам иди. Абай Ералыдакы һәрәкәтләри барәдә дә ени достунун рә'йини билмәк истәйирди. О э'тираф этди ки, халгын һәйәчанына рәһбәрлийи о өз үзәринә көтүрмүшдү. Хаһиш этди ки, Михайлов бу барәдә өз рә'йини билдирсин.

Михайлов фикирләшмәдән чаваб верди:

— Кошкинә сиз яхшы ибрәт дәрси вердиниз. Анчаг билирсинизми, сизә нә көмәк этди? Сизә көмәк эдән бу олду ки, халгын нә истәдийини дүрүст баша дүшмүшдүнүз... Һәм дә сизин халгынызын бу бирлийи, екдиллийи адамы һейран эдир... Сизин ишиниз Оралбайын ишиндән даһа чидди иди. Сизин хейринизә бу гәдәр бәраәтверичи сүбутлар олмасайды, бу иши асанлыгла сияси ишә чевирмәк оларды. Лакин сизин бүтүн дәлилләриниз вә әсасларыныз дүзкүн иди, сиз мүвәффәгиййәтлә өзүнүзү мүдафиә эдирдиниз...

Михайлов элә бурадача гәза вә вилайәт идарәләриндәки ениликләри Абая хәбәр верди: бу күнләрдә Кошкин Семипалатинск гәза рәиси вәзифәсиндән көтүрүлүб, Уст-Каменогорск шәһәринә һәмин вәзифәйә кечирилмишди, онун еринә

исә мүшавир Лосовски тә'йин олунмушду. Вилайәт идарәси она чөлләрә кедиб Кошкин тәрәфиндән позулмуш наһийә башчылары сечкисини кечирмәйи тапшырмышды. Сечкиләр иркизбайларын Чинкиз наһийәсиндә, онларын гоншулуғундакы Коныр-Кокше вә Гызыл-молу наһийәләриндә кечириләҹәкди.

Михайлов belә һесаб эдирди ки, халга һәгигәтән ярарлы олан адамлар сечилмәсинә көмәк этмәк үчүн Абай Лосовски илә бирликдә чөлә кетмәлидир. Йәгин ки, Лосовски дә буна шад олар, ахы о, Абая һөрмәт эдирди. Буну Михайлов Абая достҹасына мәсләһәт көрду.

Абай бир аз фикирләшдикдән сонра бу мәсләһәти гәбул этди. Бу барәдә о, Андреев васитәсилә Лосовскийә хәбәр верди. Лосовски буна һәвәслә разы олду, өзү дә онунла бир ердә сечкиләрә кетмәйи Абайдан хаһиш этди.

Абайын шәһәрдә енидән ләнкимәсинин сәбәбини билдикдән сонра Ербол вә Баймәһәммәд аул үчүн дарыхдыглары барәсиндә Абайы даһа тәнкә кәтирмирдиләр, шәһәрин истисиндән, узаглығындан шикайәт этмирдиләр. Онлар бир айдан артыг иди ки, йола дүшмәйи көзләйирдиләр, демәк олар ки, Абайы һеч көрмүрдүләр, Абай бүтүн күнү каһ китабханада, каһ да Михайловун янында итиб-батыр, эвдә исә китаб охумагла мәшғул олур, охудугларыны фикирләширди. Бә'зән Ербол Абайы зор-бәла Иртышын о бири саһилинә, Тинибайын эвинә чәкиб апармаға мүвәффәг олурду.

Сәлтәнәт өз анасы илә һәлә дә орада яшайырды. Макишин енә һәмин отағында Абай гызла бир дә сәрбәст сөһбәт эдә билди. Ерболун гәсдәнми белә бир вахт сечдийи вә я тәсадүфән белә олдуғу мә'лум дейилди, лакин онлар ахшам кәләркән мә'лум олду ки, Макишлә Сәлтәнәтин анасы гоншуя гонаг кетмишләр, гыз эвдә тәкдир. Ербол гуллугчуларын диггәтини яйындырараг габаг отагларда вурнухур вә сөһбәт эдәнләрин раһатлығыны горуюрду.

Абайла Сәлтәнәт пәнҹәрәнин габағында үстүнә халы чәкилмиш, митәккә гоюлмуш һүндүр сандыг үстүндә отурмушдулар. Отаг кетдикҹә гаранлыглашырды, хәфиф меһ пәрдәләри яваш-яваш тәрпәдирди. Онларын һәр икиси чыраг яндырмаг истәмирди. Һава артыг элә гаранлыглашмышды ки, яхындан кечән адамлар онлары ачыг пәнҹәрәдә көрә билмәздиләр. Абай пәрдәни галдырараг, чарпайынын башына атды, айын сөнүк зиясы отаға дүшдү вә гызын һәйәҹанлы үзүнү ишыгландырды. Абай онун гаршысында отурмушду. Ай ишығы ярыгаранлыг ичәрисиндә Сәлтәнәтин каман кими гашларына, ири көзләринә дүшүр, күнәш яндырмамыш һамар, ачыг алнында ойнайырды.

Сәлтәнәт Абайы көһнә дост кими гаршыламыш вә өзү ачыг сөһбәтә башламышды. О, Абайдан аулда галмыш аилә-

сини сорушду, хәфифчә күлүмсүнәрәк гейд этди ки, шәһәрдә ләнкимәклә Абай өз яхын адамларыны дарыхмаға мәчбур эдир, өзү дә йәгин ки, онлар үчүн дарыхыр.

Абай э'тираф этди ки, ушаглар үчүн бәрк дарыхыр. Сонра эви һаггында данышараг бүрузә верди ки, Айкәрими алмасыны онун ата-анасы союг гаршыламышлар. Өз нөвбәсиндә Абай да Сәлтәнәтдән онун һәяты вә кәләчәк үмидләри һаггында сорушду.

Бу күн гыз әввәлки кими гарадинмәз дейилди. О, узун, чевик бармаглары илә узун һөрүкләрини каһ һөрүр, каһ да ачараг өзү барәсиндә Абая нағыл эдирди. Онун бөйүк парлаг көзләриндәки бахыш санки һара исә, узаглара кедиб сөнүрдү; гыз бә'зән көзләрини ағрыдан гырпырмыш кими азачыг гыйдығы заман бу көзләрин әввәлки парылтысы өзүнә гайыдырды. Абай һеч дә Сәлтәнәтин таныдығы икидләрә бәнзәмирди. Одур ки, Сәлтәнәт бу ени, гейри-ади достуна тамамилә э'тибар эдиб гәлбиндән һеч вахт әл чәкмәйән ачы фикирләрини она сөйләйирди.

— Мәним азадлығым нәйә дәйәр ки... Мән дә эйни әсир гызлардан бирийәм, ялныз буховум йохдур, анчаг буну һамы баша дүшә билмәз. Мәнә верилән бу азадлыға чохлары тәәччүб эдир. Ахы мән ов үчүн һазырланан, аяғына ип бағланмыш һалда һавая бурахылан бир шаһинә, бир гузғуна бәнзәйирәм. Мәним белә бир азадлығым вар... Тезликлә мән киминсә хүсуси малы олачағам, пайызда адахлым яныма кәләчәкдир. Сиз өзүнүз яхшы билирсиниз, мәкәр биз газахларда бәдбәхт гызлар аздыр? Мән дәфәләрлә аналарым васитәсилә атама хәбәр вермишәм ки, өз адахлымы севмирәм, гой мәни кимә истәйир версин, анчаг она йох. Атам разы олмур. Мән онун еканә вә севимли гызыям, мәни һәтта Сәлтәнәт адландырмышлар, мәним эвим — мәним ювамдыр; бурада ата-анам мәни ушаглыгдан әзизләмиш, әркөйүн бөйүтмүшләр. Инди дә мәни она вермәк мәсәләси олмасайды, демәк оларды ки, һеч бир шейдә мәнә мане олмурлар. Нә олсун, бир һалда ки, мән мәһкумам, эвим мәним үчүн гәфәсә дөнмүшдүр... Кәләчәк һаггында дүшүнәркән бүтүн үмидләрим сөнүб кедир... Бә'зән мәнә элә кәлир ки, даһа һеч бир шей истәмирәм, һеч бир шейә инанмырам... Бә'зән дә кечәләр сүбһә кими ағлайыб, дуа эдирәм ки, аллаһ мәни өлдүрсүн... Ағзыма белә бир һәгарәт йүйәни вурулмагданса, өлмәк яхшыдыр. Белә бир һәят нәйимә лазымдыр?..

О буну дейәрәк, дәсмалыны алышыб янан үзүнә сыхды, онун көзләриндән яваш-яваш яш сүзүлүрдү. Абай да өз гәлбиндә бир ағры һисс эдәрәк сусурду. Сонра Сәлтәнәт башыны галдырыб Абайын үзүнә бахды, гырыг сәслә, лакин әввәлки кими тәмкинлә сөзүнә давам этди:

— Сиз кәнч бир гәлби баша дүшмәлисиниз. Мәним еримә башгалары: «Мәни нә көзләйирсә, орада мә'лум олар, инди, нә гәдәр ки, азадам, азадлыгдан истифадә етмәлийәм, өзүмү һәр шейдән мәһрум едиб дустаг кими яшамағын нә мә'насы вар?» — дейә фикирләшәрдиләр, өз бәхтләринин ачығына йүнкүл һәрәкәтләрә әл атардылар. Сиз ки, билирсиниз, биздә елә белә дә олур... Мән бәдбәхтликдән буну бачармырам. Кәләчәйә олан мә'юслуг вә горху мәндә о гәдәр күчлүдүр ки, өз азадлығымдан асанлыгла истифадә едиб шадлана билмирәм... Бә'зән елә хәял едирәм ки, хошбәхт олачағам, үрәйимдә мәһәббәт ояныр, лакин дәрһал һәр шей соююр, сөнүр, мән хошбәхтлик кабусундан үз дөндәрирәм... Бунлар һамысы нә үчүндүр?.. Ахы нә фәрги вар, мәни дәрин бир учурум өзүнә чәкәчәк... Горхулу нағыллардакы кими союг бир зүлмәт аләми мәни удачагдыр... Мән илан бахышы алтына дүшмүш сәрчәйә бәнзәйирәм: о, нә гәдәр чырпынса да, нә гәдәр ганад чалса да, иланын ағзына кирәчәйи лабүддүр...

Гыз енә сусду. Отағы там сакитлик бүрүдү. Абай кәнчлийин кәдәрли е'тирафларыны дәфәләрлә ешитмишди. Лакин илк дәфә иди ки, бу е'тираф белә күчлү бир кәдәрлә, белә кәскин бир ағры илә сәсләнирди. О һансы бир рус китабында исә гәлбин ән дәрин сирләри һаггында бунун кими дүзкүн бир е'тираф охумушду. Бәли, үрәк китабынын дили белә дә олур: онун сөзләри ялныз бир дәфә ешидилир, төвбә кими, өлмәдән әввәл сөйләнән һәгигәт кими сәсләнир, үрәк бунлары дедикдән сонра өлүб кедир...

Абай гыза доғру әйилди, онун әлләрини овчунун ичинә алды. О бу исти, юмшаг, азча нәм әлләри овчунда хейли сахлайыб, сонра өз янағына сыхды вә бармагларынын учундан өпдү. Гыз әлләрини явашча чәкди. Абайын үрәйи дәрин изтирабла долмушду.

— Сәлтәнәт... Мәним әзизим... Өмрүмдә илк дәфәдир ки, өз дәрдини белә һәйәчанла сөйләйән бир адама гулаг асырам. Бу чүр сәмими е'тирафа ялныз сәмимиййәтлә чаваб вермәк олар. Мән сизи бирчә кәлмә илә дә алдатмыш олсайдым, бөйүк күнаһ етмиш олардым... Сиз дә мәним гәлбими парчалаян изтираба гулаг асын.

Сәлтәнәт йүнкүл бир һәрәкәтлә бир гәдәр ирәли кәлди, санки Абайын гаршылыглы ачыг чавабына гулаг асмаға һазырлашды. Абай сөзә башлады:

— Сизи кәләчәк горхусу инчидир, севмәдийиниз бир адамын хәялы илә әзаб чәкирсиниз. Мәни исә севкилимин дәрди, һәятымын узаг, кечмиш дәгигәләри, өләнә гәдәр унутмаяҹағым дәгигәләр инчидир... О мәним руһумун сәһәри иди. Мә-

ним хәялымда һеч бир көлкә о фәҹри гаралда билмәз. Сәадәтин, үрәк севинҹинин гыса дәгигәләри әбәди гейб олду... Сәадәт батан ай кими йох олду... Ҹошгун эһтирасымын, өлмәз мәһәббәтимин ады Тогжан иди. Хейли замандыр ки, ону көрмәмишәм, лакин һәр бир хәфиф тәбәссүмү хәялымда яшайыр. Онун бүтүн гыса, узун, шән, кәдәрли сөһбәтләри өз ганымла язылмыш бир вәсиййәт сәтирләри кими үрәйимә һәкк олунуб... Сиз бунлары эшитмишсиниз, Макиш дейирди ки, һәмин нәғмә хошунуза кәлмишдир...

Сәлтәнәт башыны динмәзҹә тәрпәтди, сонра өз-өзүнә һәмин нәғмәни охуюрмуш кими башыны бир гайдада тәрпәтмәкдә давам этди. Онун гызыл сырғалары тәрпәнәрәк бу нәғмәйә сәс вермәйә башлайыб, санки дейирдиләр: «Биз билирик, биз эшидирик, биз бунларын шаһидийик...»

Абай сөзүнә давам этди.

— Сонра тале мәни дә севмәдийим бир адамла бирләшдирди. Инди мәни севиндирән ушагларымын атасы олдум. Лакин үрәйимин дәрди эксилмир. Бир дәфә Тогжаны юхуда көрдүм. Элә һәмин анда юху илә оянлыг арасында идим ки, Тогжаны хатырладан бир нәғмә эшитдим, Тогжана охшар бир гыз көрдүм. О мәним гәлбимә тәсәлли верди, мәни ояТды. О, гәлбимдәки гүссәни дәф этди, мәним нәғмәм олду, мәним севинҹим, һәятымын даяғы олду... Бизим мәһәббәтимизин гүдрәтинин шаһиди олан гейри-ади көзәл бир ушағымыз вардыр... Адамлара элә кәлир ки, бурада, шәһәрдә яшамаг мәним үчүн бир әйләнҹә, бир зөвгдүр. Онлар билмирләр ки, мән өз севкилим, Айкәримим, икинҹи Тогжаным үчүн нә гәдәр дарыхырам...

Абай сусду. Рәнки гачмыш, чөһрәси солмуш Сәлтәнәт башыны динмәзҹә ашағы салды. Онлар санки, үрәк сирләрини бир-биринә вердиләр. Сонракы сөһбәт артыг иди.

Ҹәсарәтли, ачыг данышан Сәлтәнәт Абайы бир чох газах гызларына мүмкүн олмаян гайдада ачыг үрәклә вә ҹүр'әтлә гаршылады: һәбсхананын гапыларыны ачыб Абайы азад этди. Лакин азад олмаян бир мәһәббәти гәбул этмәк, башгасынын сәадәтинә шәрик олмаг онун гүввәсиндән хариҹ иди. Айкәрим үчүн дарыхмыш Абай да ялан данышыб Сәлтәнәтин һиссинә ҹаваб верә билмәди.

Бу сөһбәтлә онлар өз ачыг данышыгларына сон гойдулар. Сәлтәнәт өзүнү элә алараг домбраны икидә верди.

— Өзүнүз һәмин нәғмәни охуюн... Алчагдан, ялныз мәним үчүн охуюн... — дейә хаһиш этди.

Абай ону бир дә хаһиш этмәйә гоймады. О, Тогжана һәср этдийи нәғмәни алчагдан охуюб, сонра һаваны дәйишмәйәрәк, башга сөзләрә кечди: бу сәмими, һәзин вә

тәмкинли сөзләр элә бурадача яранырр вә бу күнкү ахшамдан данышырды. О, Сәлтәнәтин ай ишығы илә чилвәләнән чөһрәси һаггында, бу күнкү чошмуш, ени һиссләр һаггында охуюрду. Бу һиссләр унудулмаздыр. Акынын домбрасы заман-заман бу һагда сәсләнәчәкдир. Әбәди миннәтдар олан дост гәлби хәянәт билмәйәрәк, бу һисси бөйүк бир эһтиятла горуячагдыр. Айрылыг онларын икисини дә мәчһул бир ерә апарыр, лакин арада да яхын достунун, үрәк сиррини она сөйләмиш бир достун симасы акынын хатирәсиндә әбәди яшаячагдыр. Бу сирри о, мүгәддәс бир шей кими сахлаячагдыр. Бу сирр гиймәтли бир чаваһир кими онун үрәйинин кизли кушәләриндә галачаг, һеч кәсә көрүнмәйәчәк, һеч вахт өз гиймәтини итирмәйәчәкдир: Абайын үрәйиндән гопан садә вә аһәнкдар шеирләр көнүл маһнысы илә Сәлтәнәтә тәрәф учурду.

Ербол габаг отагда отурараг, достундан бир ишарә көзләйирди. Маһны сәсини эшидәркән о, Баймәһәммәдә ишыг яндырмағы әмр этди, әлиндә чыраг Макишин отағына кирди, Абайы да, Сәлтәнәти дә мараглы бир бахышла нәзәрдән кечиртди.

Абай вә гыз пәнчәрә гаршысында, Ербол кедәркән отурдуглары сандыг үстүндә отурмушдулар. Абай алчагдан, сакит-сакит маһны охуюрду. Онун үзүндәЕрболун көрмәк истәдийи ифадә йох иди... Йох, Ербол онларын һәрәкәтини бәйәнмәди. О, садәчә олараг, бундан наразы галды, бу һәрәкәт онун һәтта ән яхшы достлуг һиссләринә дә тохунду...

Отаг ишыгланан кими Баймәһәммәд, онун далынча да гуллугчу ичәри кирди. Чай кәтирмәк үчүн столун үстүнә сүфрә салдылар. Чох кечмәдән Макиш дә, Сәлтәнәтин анасы да гайытды, Тинибайын байбишәси дә кәлиб чыхды.

Бүтүн ахшам Абай вә Ербол каһ тәк-тәк, каһ да бир ердә маһны охудулар. Байбишәнин хаһиши илә онлар ән мүхтәлиф нәғмәләри ифа эдирдиләр. Сәлтәнәт тәмкинли иди, диниб данышмырды. О, саһил маһныларындан чох фәргләнән Тобыкты маһныларына диггәтлә гулаг асырды. Ялныз ахшамдан хейли кечмиш, отагда тәкчә Ербол вә Баймәһәммәд галдыгда Сәлтәнәт кетмәйә һазырлашан Абая мүрачиәтлә деди:

— Унудулмаз бир ахшам... Нә тез кәлиб кечди!.. Мәним гәлбимдә сизә миннәтдарлыгдан башга бир һисс йохдур, мән һәмишә һисс эдирдим ки, сиз башгаларына бәнзәмирсиниз... Мән баш тутмаян бу вә я дикәр бир шей үчүн гәт'иййән һейфсиләнмирәм. Хошбәхт олун! Бүтүн өмрүнүзү хошбәхт яшайын!..

Гыздакы мөһкәм ирадә вә ачыглыг Абайы енидән һейрә-

тә салды. О, гыза һеч бир чаваб вермәди, ялныз башыны ашағы әйди вә әлини дөшүнә гойду, о бу үстүөртүлү һәрәкәти илә санки һәр шейи баша дүшдүйүнү көстәрмәк истәйирди. Сәлтәнәт һисс этди ки, Абай бу ахшамын әһәмиййәтини артыг сөзлә гиймәтдән салмаг истәмир. Гыз да Абая баш әйиб динмәзчә пәнчәрәйә тәрәф чәкилди, орада хейли даянараг, яшлы көзләрлә Абайын далынча бахды.

Чөлә гайытмаг күнү чатды. Сон заманлар Абай һәр күн Михайловун янында олурду. Бир дәфә Михайлов она әлиндә ачыг китаб раст кәлди. Көрүшдүкдән сонра о, Абайын голундан япышды вә өз отағына апарыб деди:

— Будур, Кунанбаев, мән сизин үчүн китаблар һазырламышам. — О буну дейиб стол үстүндәки бир йығын китабы Абая көстәрди. — Бунлар ялныз рус язычыларынын китаблары дейилдир, мән элмин мүхтәлиф саһәләринә даир китаблар сечмишәм...

— Нә кими китаблардыр, Евкени Петрович?

— Үмуми тарихә, Авропа тарихинә вә чоғрафияя аид китаблардыр... Сиз, бу китаблары мүтләг охумалы вә бу ил кифайәт гәдәр мәнимсәмәлисиниз. Бу китабларын ярысы өз эвимдән чыхды, галанлары исә Кузмичдә Гогол китабханасындадыр. Кузмич онлары мәним сияһимә әсасән сечмишдир, кедәндә өзүнүзлә апарын... Ахы тарихлә, дейәсән, сиз әввәлләр дә мәшғул олурдунуз? Тарих бүтүн элмләрин анасыдыр...

— Мән ислам тарихини вә мәдрәсәдә тәләб олунан, һабелә өзүм тапа билдийим тарих китабларыны охумушам. Лакин билирсинизми, Евкени Петрович, элм һесаб этдийим һәр шей сизинлә көрүшдүкдән сонра мәним үчүн бүтүн әһәмиййәтини итирмишдир. Инди мән һәтта билмирәм ки, охудуғум китаблары тарих адландырмаг оларамы? Сиз бунлары түстү кими һавая дағытдыныз...

— Хейр, а! — дейә Михайлов күлдү. — Ислам тарихи — әлбәттә, элмдир, һәм дә бөйүк элмдир... Анчаг баша дүшмәк лазымдыр ки, бу тарихи ким язмышдыр, нечә язмышдыр...

Михайлов буну дейәрәк, Абай үчүн тамамилә ени бир фикир сөйләмәйә башлады. Шәрг халгларынын мәдәниййәти әсрләрлә дүня элминә бөйүк тә'сир бағышламыш вә инсан шүурунун инкишафына көмәк этмишдир. Михайлов нағыл этди ки, антик дүня адланан гәдим дүня илә Авропа интибаһ дөврү арасында йүз илләрлә дурғунлуг, зеһни корлуг вардыр ки, буну ялныз Шәрг халгларынын мәдәниййәти ишыгландырмышдыр. Бу мәдәниййәт әсрләр бою инсан зәкасынын инкишафында рабитә һалгасы олмуш, дүня мәдәниййәтинә өзүнә хас олан бир хүсусиййәт вермишдир.

Бу сөһбәт Абайы хүсусилә севиндирди вә о, бу севинчини Михайловдан кизләдә билмәди. Ачыг данышараг Михайловла гиймәтли фикир мүбадиләси этди. Ахы әввәлләр она элә кәлирди ки, инсан тәфәккүрү хәзинәсиндә Шәрг халглары өзләринин бүтүн билик зәнкинлийи вә тәчрүбәси илә бир нөв хүсуси бир ер тутмагдадыр. Евкени Петрович исә Абайын бир-биринә зидд һесаб этдийи хәзинәләри бир ерә топлады... Бәли, бу элә беләдир ки, вар: мәкәр үмуми сәадәт һаггында, әдаләт, һәгигәт вә вичдан һаггында дүшүнән адамлар дүнядә аздыр? Һәр бир дөврдә һәр бир халгын өз алимләри, өз мүрәббиләри олмушдур, онлар мүхтәлиф лисана малик олсалар да, һәмишә бүтүн бәшәриййәтин сәадәти үчүн үрәкдән янан адамлар олмушлар. Евкени Петровичлә Абайын бир-бирини белә тез баша дүшмәсинин сәбәби дә элә бу дейилдими, онларын һәр икиси эйни шей һаггында, инсанлыг һаггында дүшүнүрдү? Бәлкә дә, һамы үчүн үмуми олан бу хәзинә онларын бу яхынларда әмәлә кәлмиш достлуғуну белә тез мөһкәмләндирди. Һалбуки онлардан бири бу хәзинәйә саһибдир, о бири исә һәмин сәрвәтә әлини еничә вура билмишдир...

Михайлов енә данышмаға башлады. Онун ачыг алны, фикирли, сакит көзләри, сых, гара, сәлигә илә даранмыш саггалы заһирән дә ону тәдгигатчыя, бир алимә, мүдрик бир мүрәббийә бәнзәдирди. Абай онун һәр бир сөзүнү ағыллы бир нәсиһәт кими динләйирди. Михайлов Абайын баша дүшәчәйи бир дилдә данышыр, ифадәләриндә чүр'әтли, кениш үмумиләшдирмәләрә әл атырды. О тәсдиг эдирди ки, Абайын ислам һаггында индийәдәк охудугларынын һамысы тарих элминә аиддир. О, Абай үчүн ени олан белә бир фикирлә ону һейрәтә салды ки, газах халгы да, шүбһәсиз ки, чох бөйүк мәдәни сәрвәт топламышдыр, лакин бу сәрвәт һәлә элмә мә'лум дейил, ону Абайын өзү дә һәлә гиймәтләндирмәмишдир: Михайлов дейирди ки, онлар мүтләг мөвчуд олмалыдыр, лакин һәләлик торпаг алтындакы гызыл кими халгын өз ичәрисиндә галмагдадыр.

Бу сөһбәтдән сонра Абай даһа айдын һисс этди ки, Михайлов онун үчүн ән әзиз, ән яхын бир адамдыр. Бу дост онун бөйүк гардашы олмалы, она ган гоһумундан даһа яхын олмалыдыр. Одур ки, Абай видалашаркән она бу сөзләрлә мүрачиәт этди.

— Бу күн мән сизи әввәлкинә нисбәтән даһа дәриндән таныдым. Ялныз инди мән сизин гиймәтсиз кейфиййәтләринизи баша дүшдүм. Әввәлләр мән белә фикир эдирдим ки, сиз үрәйинииздә ялныз рус халгынын ән яхшы фикирләрини дашыйырсыныз, мән исә сизин үчүн башга бир аләмдән, сиздән чох узаг, сизә мә'лум олмаян, сизин үчүн мәчһул фикирли,

яд бир адам, сусуз, отсуз чөллəрдəн кəлмə бир адамам... Сиз санки əлимдəн япышараг мəни бир зирвəйə галдырыб орадан бүтүн зəманəлəрин, бүтүн халгларын мəскəнлəрини көстəрдиниз, мəнə изаһ этдиниз ки, инсанларын һамысы бир-биринə гоһумдур. Узаг да олса, һəр һалда гоһумдур. Сиз мəним Тобыктымы да əсас йолдан кəнара атмадыныз. Буну эшитмəк мəни севиндирир. Мəн һəм шад олур, һəм дə фəхр эдирəм...

Михайлов күлүмсəди вə Абайы гучаглайыб, бағрына басды.

— Үмидвар олаг ки, достлуғумуз һəр икимизə файда верəчəкдир, Кунанбаев... Ялныз вə'динизин үстүндə бəрк даянын, аулда китабхананы вə Кузмичи унутмайын! — дейə о, Абайла үрəкдəн видалашды.

Лосовски сечкилəр үчүн чөлə йола дүшмəздəн габаг Михайлов вəкилин эвиндə онунла көрүшдү вə бу гəрибə чөл икиди һаггында онунла данышды:

— Кунанбаевин билик əлдə этмəйə чох бөйүк һəвəси вар... Чаван халг элмə доғру мəһз белə, сəмими, һəрарəтлə, чиддиййəтлə, һəтта ачкөзлүклə кетмəлидир!..

Лосовски онун сөзүнү бир гəдəр юмшалтды:

— Йох, тəк бир нəфəр һəлə халг демəк дейилдир, Евкени Петрович... Кунанбаевин халгы рус мəдəниййəтинин файдасыны баша дүшмəкдəн һəлə чох узагдыр, о, чох узун вə дəрин юхуя далмышдыр. Кунанбаевин өзүнə кəлдикдə исə, бу, садəчə оларaг, кəнчлийə хас олан бир һалдыр: һəр бир шəхс яша долдугда билик əлдə этмəйə чан атыр...

Михайлов мүбаһисə этмəди. О ялныз буну истəйирди ки, Лосовски Абайла даһа яхындан таныш олсун. Одур ки, буну мүшавирə ачыгчасына деди:

— Кунанбаевин гəрибə бир хүсусиййəти вар: о, тез-тез əдалəт һаггында, халг һаггында вə халга намусла гуллуг этмəк һаггында данышыр. Бу фикирлəр онда дəрин көк салмышдыр — ахы бунлар рус мəдəниййəтинə чох яхындыр... Чөллүлəр арасында мəн белə бир адамы, демəк олар ки, илк дəфə көрүрəм. Əлбəттə, сиз гырғыз чөллəрини, əһалисинин хасиййəтини вə гаршылыглы мүнасибəтини мəндəн яхшы билирсиниз, сизин бу адам һаггында нə дейəчəйиниз чох мараглыдыр... Мəни исə ондакы инсанпəрвəр көрүшлəр тəəччүблəндирир... Билмəк истəрдим ки, заман кечдикчə бу адамдан нə чыхачагдыр?..

Михайлов бу сөзлəри һеч вахт Абайын өзүнə демəмишди, бурада исə ону там инамла характеризə этди. Андреев дə онун фикринə шəрик олуб Лосовскийə мүрачиəт этди.

— Сиз һəмишə дейирсиниз ки, сечилмиш гырғыз башчыларынын эксəриййəти күтбейин, авам, ганмаз вə шəрəфсиз адамлардыр. Гой Кунанбаев өз чөллүлəри ичəрисиндəн мүна-

сиб адамлары сизә көстәрсин. Нә үчүн сиз буну сынамырсыныз? Онлары сечиб ишдә сынайын!

Лосовски э'тираз этмәди, лакин чидди шубһә этдийини истәр-истәмәз билдирди.

— Гырғыз гәбилә башчылары нәинки биз идарә мә'мурлары үчүн, һәтта Кунанбаевин өзү үчүн дә бир мүәммадыр. Мән һеч дә инанмырам ки, онун достлары башга адамлардан чох фәргләнә билсинләр... Чәтин ки, онлар ишләри ени гайда илә гуруб, чөл һәятына дүзкүн истигамәт верә билсинләр. Әкәр учсуз-бучагсыз, әсрарәнкиз гырғыз чөлләри һәгигәтән мәним билдийим кимидирсә, о вахт бурада чәтинлик аз олмаячагдыр. Тәчрүбәйә исә сөзүм йохдур, бу — мүмкүндүр...

О, истеһза илә күлүмсәди вә сөзүнү белә гуртарды:

— Демәли, үмидвар олаг ки, Кунанбаевлә биз ики илдән сонра өз тәчрүбәмизин мүвәффәгиййәтини көрә биләчәйик. Анчаг өзүмүн буна инандығымы дейә билмәрәм...

Бир нечә күндән сонра Лосовски сечкиләр үчүн йола дүшдү. Абайла Ербол да онун ардынча Гызыл-молуя доғру һәрәкәт эдиб өз кәлишләри барәдә Баймәһәммәдлә яйлагдакы аула хәбәр көндәрдиләр. Михайловун Абая көстәрдийи китабларла ярыя гәдәр долу араба да Баймәһәммәдлә бирликдә һәрәкәт эдирди.

Лосовски өз вә'динә әмәл этди: Гызыл-молу, Коныр-Кокше вә Чинкиз наһийәләриндәки сечкиләр заманы о, Абайы өз янында сахлайыр вә һәр ердә әһали гаршысында онун нүфузуну галдырмаға чалышырды. Онлары һәр ердә һөрмәтлә гаршылайыр, алачыглар гурур, һейван кәсир, гонаглыг дүзәлдирдиләр, сечкиләрә топлананлар Абайы даим ени гәза рәиси илә янашы көрдүкдә инанырдылар ки, бу дәфә Абай шәһәрдән рәисләрин бөйүк э'тибарыны вә һөрмәтини газаныб гайытмышдыр. Халг ону садәчә олараг мүшавир һесаб эдирди.

Һеч бир наһийәдә сечкиләрдә кимин бәй, кимин идарә башчысы, кимин она мүавин олмасы үстүндә мүбаһисә галхмады, Абай намуслу вә әдаләтли адамларла габагчадан мәсләһәтләшир, бундан сонра бу вә я дикәр намзәди Лосовскийә тәклиф эдирди, һәр ердә онун тәклифи кечирди.

Өз шәһәр тәчрүбәсиндән асылы олараг чөллүләрә э'тибар этмәйә өйрәнмәмиш Лосовски Абая диггәтлә нәзәр етирирди, Абай исә онда ялныз һөрмәт һисси оядырды, демәк олар ки, бүтүн бу бир айлыг сәфәр мүддәтиндә Лосовски Абайла яхынлашмышды. Бә'зән о, Абая саташараг дейирди:

— Өзүнүзү көзләйин, Ибраһим Кунанбаевич!.. Ахы сечкиләри мән дейил, сиз кечирирсиниз, — мән ялныз сизин мәсләһәтләринизә гулаг асыр вә көстәрдийиниз адамлары

тәсдиг эдирәм. Бирдән онлар да әввәлкиләр кими рүшвәтхор, зоракы олуб сахта һөкмләр дүзәлтсәләр, гәбиләләр арасында дүшмәнчилийи гызышдырсалар, онда нә олар?.. Онда сиз Михайловун вә достунуз Акбасын үзүнә нечә бахарсыныз?..

Абай онсуз да ялныз Михайлов вә Акбасын гаршысында дейил, һәятыны йүнкүлләшдирмәйә чалышдығы бир халгын гаршысында да нә гәдәр мәс'улиййәт дашыдығыны баша дүшүрдү. О, наһийә башчысы вәзифәсинә үч нәфәр элә чаван адамын сечилмәсинә наил олурду ки, бунларын намзәдлийи һаггында һеч кәсин ағлына да бир шей кәлмәзди. Һәтта онларын өзләри дә бу вәзифәйә тә'йин олунмаға чалышмырдылар.

Чинкиз наһийәсинин башчылығына сечмәк үчүн Абай өз достунун адыны чәкди. О бу достуна лап ушаглыгдан, юмшаг хасиййәт вә инсанлығы үчүн һөрмәт эдирди. Бу адам Тогжанын гардашы Асылбәй иди. Бүтүн иркизбайлары, хүсусән онларын яшлы нәслини ән чох кәдәрләндирән бу иди ки, Такежанын бөйүк һөкмлә ағалыг этдийи вәзифәйә Асылбәй сечилмишди.

Коныр-Кокшедә Абай рүшвәт йолу илә вәзифәйә чатмаға чан атан варлы вә худпәсәнд Абенин сечилмәсинә йол вермәди. Онун әвәзинә о, Лосовскийә сакит вә ганачаглы бир икид олан Шимирбайы көстәрди.

Гызыл-молу наһийә башчысы вәзифәсинә Абай өз кичик гардашы Исһакын сечилмәсини тәклиф этди. Абай ону өзүнә һәмфикир һесаб эдирди. Исһак Кунанбайын Улжандан олан оғлу иди, лакин лап кичик яшындан Кунанбай ону Кункенин янында Кудайберды илә бирликдә бөйүтмүшдү. Узун заман Исһак Такежанын тә'сири алтында галмышды, лакин сон илләр Абайла яхынлашмыш, ону өзүнүн әдаләтли, бөйүк гардашы вә сәмими досту билмишди. Абай да ону өзү үчүн э'тибарлы бир даяг билиб, наһийә рәиси интихаб этмишди.

Ералыда Абайла һөкумәт органлары арасында башланан мүбаризә белә гуртарды. Халг элә һесаб этди ки, бу мүбаризәдә Абай галиб кәлмишдир. Одур ки, онун ады бүтүн чөлдә даһа бөйүк шөһрәт газанды.

ЧАЛА-ЧУХУРЛАРДА

1

— О-о-о, Абай, эй, Абай!.. Сәни хошбәхт олмаясан... Бизи бурада бош сәһрада атыб кетдин, әтрафда нә гоһум вар, нә яхын бир адам... Эв дә саһибсиз, арвад да әрсиз, ушаглар да атасыз... Сән йохсан ки, йохсан!.. Биз сәнә нә пислик эт-

мишик?.. Аллаһ да көр нә бәрк исти көндәрир, элә бил көй ерин үстүнә чөкүр! Бурада милчәкләр көзүмүзү чыхарыр, мәкәр бура дүшәркә еридир? Һавалар кетдикчә гызыр... Бунларын һамысына сәбәб сәнсән, Абай! Сән хошбәхт олмаячагсан, йох, олмаячагсан... Аһ, көрәсән, һансы күнаһларым үчүн бу чүр әзаб чәкирәм.

Дилда аулу кәзә-кәзә чыр сәси илә бу чүр гарғыш эдирди. О, сөйә-сөйә Айкәримин алачығына кирди. Айкәрим алачыгда иди, о, Дилданы бөйүкләр кими һөрмәтлә гаршылаяраг ериндән галхды.

Дилда инди гоча арвадлар кими көрүнүрдү. Арыг, дейинкән, раһатлыг билмәйән бу гадын тез-тез доғдуғундан чох тез гочалмаға башламышды. Онун үзүндә гырышыглар әмәлә кәлмиш, янағынын сүмүкләри чыхмышды; чаванлыгдан ири сүмүклү әлләринин үстүндә ири дамарлары олан бу гадын инди лап гурумуш кими көрүнүрдү.

Дилданын Айкәримин алачығына кәлмәси вә бурада да Абайын далынча сөйүб-сөйләнмәси, һеч дә онун өз рәгибәсинә олан пис мүнасибәти илә бир арая сығмырды. Лакин инди Дилданын бу һәрәкәтинә хүсуси бир сәбәб варды.

Дүнән кечә шәһәрдән кәлиб Абайдан салам вә хәбәр кәтирән Манас онун яйын ахырына гәдәр кечикәчәйини билдирмишди. Манас стол башында отуран кими Дилданын алачығындакы гонум-гоншуларын вә гуллугчуларын янында Абайы писләмәйә башламышды:

— Онун гоча анасы мәни бу гәдәр узаг бир ерә көндәриб, кечә-күндүз чапмағы әмр эдиб демишди: «Йәгин, оғлум дустагханада әлдән дүшмүшдүр, һеч олмаса, өйрән, бил, чаны-башы саламатдырмы...» Мән өзүм дә фикир эдирдим ки, о, һәбсханада әзаб чәкир, тин вурмуш адам кими шәһәрә тәдәр гачдым. Дустаглыг нәдир!.. Дустагхана нәдир! Сән демә о, азад олуб, кеф ичиндә яшайыр!..

Манас көрдүкләрини данышмаға башламышды. Әввәлчә о, горхмушду ки, Дилда гысганчлыгдан ағлыны итирәр, она көрә дә дилини сахламышды, лакин о, көрдү ки, Абайын йүнкүл һәрәкәтләри һаггындакы сөзләр Дилдая һәтта бир гәдәр ләззәт дә верир. Дилда Манаса чох марагла гулаг асыр вә өзү икиди мәчбур эдирди ки, о, нағылыны давам этдирсин:

— Һеч бир шей кизләтмә, әзизим, сәни көрүм мурадына чатасан... Көрдүкләринин, эшитдикләринин, олмушларын һамысыны нағыл элә! Бир шей кизләтсән, аллаһ гаршысында чаваб верәчәксән!..

Киши илә гадын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә әмәлә кәлән инчә һиссләр күт вә кобуд Манаса ябанчы

иди. Абайла Сәлтәнәти пәрдәләри салынмыш ярыгаранлыг отагда тәк көрдукдә о буна өзү билдийи кими мә'на вермишди. Инди дә Дилданын кәләйинә уяраг о, артыг сөзләр данышыр, өзүндән дүзүб гурашдырырды, ахырда о, ағ ялан демәйә башламышды:

— Һирсимдән ону элә орадача, гызын янында сөйдүмсә дә... Абайы тагсырландырмырам, ахы мән сәнин ондан инчидийини унуда билмәздим, кәлин! Һәм дә, нә үчүн мән ону кәрәк сөймәйәйдим, орада ким она һәгигәти данышар? Мән она дедим: «Аулда арвадын вә ушагларын кечәләр дә ятмырлар, сәнин үчүн дарыхырлар, һеч емәк дә онларын көзүнә көрүнмүр, сән исә бурада кеф чәкирсән, Алдекенин гызыны гучаглайырсан?..» Она лап беләчә дә дедим, яман һирсләнмишдим...

Манасдан истәдийини өйрәндикдән сонра Дилда ону сәһәр-сәһәр яйлаға йола салыб, Айкәримин янына кетди, орада көзүнү юмуб ағзыны ачды.

Айкәрим әввәлчә һеч бир шей баша дүшә билмәди. Дилда чошмушду, бә'зән күлүр, һәтта рәгибәсини аз гала гучаглайырды, бу тамамилә гейри-ади бир һал иди. Айкәрим баша дүшә билмирди ки, ону бу чүр севиндирән нәдир. Нәһайәт, Дилда сон хәбәрләри данышмаға башлады, өзүнүн бундан ләззәт алдығыны, севиндийини кизләтмәдән тәфсилатилә ачыб данышды, онсуз да Манасын мүбалиғә илә яйдығы деди-годуну бир аз да шиширтди.

Айкәрими бөркү вә исти үзүб әлдән салмышды. О, Дилданын кинлә долу ени хәбәрләрини эшитдикдә, бирдән-бирә ағармаға башлады, бәдәнинә үшүтмә кәлди. Она элә кәлди ки, назик бир гамчы илә үрәйини гамчылайырлар. О, союмуш бармаглары илә Дилданын әлиндән япышды.

— Сиз нә данышырсыныз?.. Сиз нә дединиз?.. — дейә о, әсә-әсә Дилданын үстүнә атылараг пычылдамаға башлады.

О, көзләрини Дилданын үзүнә зилләйиб бирдән сусду. Онун гүруру сел кими ахмаға һазыр олан көз яшларынын габағыны сахлады, — ики дамчы яш кениш ачылмыш көзләринин гырағында буз кими донуб галды. Даһа о, һеч сәсини дә чыхартмады, инди онун көзәл чөһрәси үрәккечмә заманы олдуғу кими каһ гызарыр, каһ да ағарырды.

Дилда тәнтәнә илә парлаян көзләрини онун үзүндән чәкмәйәрәк, өз чыр сәси илә данышмаға башлады. О, бир гәдәр дә яхын кәлиб дизләрини Айкәримин дизләринә сыхараг, һәрарәтлә сөзүнә давам этди:

— Бир гулаг ас, Айкәрим... Һәлә әсас әһвалаты данышмамышам... о әчлаф Сәлтәнәт, сән демә, үчатлы арабаны гошуб, әр ахтармаг үчүн шәһәрә кедибмиш! Шәһәрдә Абая дейиб: «Мәни ал. Мәсәл вардыр дейәрләр: кимлә күнаһа бат-

мышсанса, онунла да өзүнү пак эт... Инди чамаат һамысы билир ки, сәни һәбсханадан мән чәкиб чыхартмышам, мән адамларын үзүнә нечә баха биләрәм? Инди адахлым да мәни алмаз! Мән башгаларынын истеһза эдә биләчәйи адамлардан дейиләм!..» Абай да она белә чаваб вериб: «Ахы аулда мәним арвадым вар, ушагларым вар!» О исә һирсләнәрәк енә дейиб: «Сәнин арвадын мәнә мане ола билмәз! Чиркли бир чөл гызы мәним тайым дейил, о мәним эвимә одун дашыяр, күл бошалдар, сәнин тайын-бәрабәрин мәнәм, ерин үстү илә кәлмишәм, алты илә кетмәрәм! Сән кәрәк мәнимлә эвләнәсән! Һәләлик бүтүн яйы шәһәрдә гал, аула гайытмағын мә’насы йохдур, мән бу сәадәтдән тәкчә өзүм зөвг алмаг истәйирәм!..» Мәнә нә вар, Айкәрим, мән чохдан ондан әл чәкмишәм, бәс сән!.. Вәфасыз! Бурада бизи диләнчи ятаглар кими гышлаг тикмәк үчүн гоюб кедиб, өзү исә! Мән әлә һисс этмишдим ки, онун бүтүн яйы шәһәрдә галмасы әбәс дейил! Көрүрсәнми, ахыры нечә гуртарды, ону көрүм һеч хошбәхт олмасын!..

Дилда нә ки билирди, нә ки истәйирди, һамысыны дедикдән сонра алачыгдан тәкәббүрлә чыхды. Айкәримин ишыглы алачығына гара булутлар чөкдү. Күнләр, һәфтәләр кәлиб кечирди, Абай доғрудан да, аула кәлиб чыхмырды.

Лосовски илә сәфәри гуртардыгдан сонра Абай анасынын янына, Бөйүк аула кәлди. О, яйлагда ики һәфтәдән артыг ләнкиди, гардашлары, аналары, гоһум-әграбалары ону әзиз гонаг кими гаршылайыб өз янларындан бурахмырды. О, Айкәрим үчүн бәрк дарыхыр, тәләсир вә нараһат олурду, анчаг буну үзә вурмамаға чалышырды. Абай ялныз ауллар Чинкиз ямачларына көчмәйә һазырлашдыглары вахт чох дарыхдығы аулуна кедә билди. Бу дәфә Абай ялныз Баймәһәммәди өзү илә апармышды, Ербол, ауллар пайыз отлағына көчәнәдәк яйлагда галмышды.

Абай Баймәһәммәдлә ахшам чағы йола дүшүб кечә илә иссиз сыра дағларыны ашдылар. Истийә вә бүркүйә бахмаяраг, онлар Акшоки гышлағына чатанадәк күнортая кими атдан дүшмәдиләр. Абай язда бурадан кедәркән ени эвин ялныз диварлары һөрүлмүшдү. Инди исә Акшоки тәпәләриндән биринин үстүндә бөйүк бир тикинти көрүнүрдү.

Тикинтийә яхынлашдыгда онлар атдан дүшүб гышлаға дахил олдулар. Баймәһәммәд дәрһал диварларын һүндүрлүйүнү вә дамын мөһкәмлийини тә’рифләмәйә башлады. Абай динмәзчә, тәләсмәдән, гышлағы нәзәрдән кечиртди, әввәлчә гыш әрзаг амбарларына, бинанын сағ тәрәфиндә ерләшән вә узун бачасы олан гахачханая бахды.

Тикинти ишләринә Айкәримлә Оспан рәһбәрлик этмишдиләр, лакин яшайыш эвләринин вә пәйәләрин планы-

ны Абайын өзү вермишди. Абай бүтүн тәфсилатилә чизкиләр чәкмиш, һәр бир отағын узунуну вә энини, һабелә гапыларын ерини көстәрмишди. Инди о, һәр бир дивары йохлаяраг, өз чизкисини ядына салыб өлчүләри нәзәрдән кечирирди. Абайын тәләсмәдән эви нәзәрдән кечирмәси Баймәһәммәди дарыхдырырды. О, һей габаға гачыр, бу отагдан кириб о бири отагдан Абайын гаршысына чыхараг һейрәтлә дейирди:

— Абай аға, бура кәлин, бура лап гәрибәдир! Әсл шәһәр эвидир! Сәгфи дә тахтадандыр... Һәлә бир печә бах!

Абай о бири отаглара кечди. Баймәһәммәдин тә'рифләдийи отаглара бахдыгдан сонра өзү дә разы галды. Бурадакы ән яхшы ишыглы вә кениш отаг күнчдәки бөйүк отаг иди. Онун гапысы узун дәһлиздән иди. Күнчдәки отағын далындакы кичик отаглар бинанын бир ганадыны тамамлайырды. Абай вә Айкәрим бу отаглары, Дилда илә ушагларына вә молла үчүн айырмышдылар.

Абай эвин бу һиссәсини нәзәрдән кечирдикдән сонра Айкәримлә өзү олачағы отаға кечди. Абайын планына көрә буранын гапысы үмуми дәһлиздән кечмәли иди. Анчаг мә'лум олду ки, Айкәрим бу планы дәйишмиш, өз отағынын габағындакы икинчи отаға гапы ачдырмышды. Абай Айкәримин фикрини баша дүшдү: демәли, о, Дилда илә үз-үзә кәлмәк истәмир, дикәр гапы онлары тамамилә бир-бириндән айырмаса да, һәр һалда бир гәдәр узаглашдырырды.

Көлкә вә сәрин отагда адамын йорғунлуғу чыхырды. Абай Айкәримин отағында хейли ләнкиди. О, печин яхынлығында әр-арвад үчүн фикрән чарпайы ери сечди вә хейли фикрә кетди, санки о, чарпайыны өртмәли олан гырмызы вә мави ипәк пәрдәләри көзләри гаршысында көрүрдү.

Баймәһәммәд вурнухмагда давам эдирди, чох кечмәдән о бүтүн гышлаг бинасына бахыб кери гайытды. О өзү үчүн вә башга нөкәрләр үчүн айрылмыш биналардан чох разы галмышды. Абай онун ардынча кедәрәк бүтүн кушәләри диггәтлә нәзәрдән кечиртди. Мал-гара һәйәтинин айрыча дарвазасы варды, биринчи бина дәвәләр үчүн иди, онун янында инәкләрә пәйә тикилмишди. Бу биналара япышыг дәйирми бачасы олан ики бөйүк гоюн ағылы, айрыча гапысы олан узун вә һүндүр ат төвләси гурулмушду. Яйда хизәкләри вә һәр чүр тәсәррүфат аваданлығыны сахламаг үчүн тикилмиш үстүөртүлү амбар вә талварлар яшайыш биналарына япышыг иди.

Абай эви нәзәрдән кечириб гуртардыгдан сонра гышлағын һүндүр диварларынын көлкәсиндә отураг, динчәлмәк истәди вә Баймәһәммәдә зарафатла деди:

Бәхтимиздән нә сән, нә дә мән бу ағыр ишә әлимизи дә вурмамышыг. Афәрин, Айкәрим, бүтүн бу чәтинлийин өһдәсиндән кәлә билмишдир. — О буну дейән кими аяға галхды. — Атлары кәтир! Тез эвә!

О, енидән Айкәрим вә ушаглар үчүн дарыхмаға башламышды. Баймәһәммәд атлары кәтириб чыхартмырды. О, гуюдан су чәкиб атлары сувармыш, аягларыны чидарлайыб гышлағын яхынлығында ота бурахмышды, анчаг атлар тәпәни ашараг, чох узаглара кедиб чыхмышдылар. Абай сәбрсизликлә көзләйәрәк, Баймәһәммәдин ләнкимәсиндән пәрт олмуш, һейрәтлә гаршысында узанан дәрәйә бахырды. Дәрәнин һарасында исә онун ялгыз аулу дурурду...

Онун аулу... О, һамы илә бирликдә яйлаға кетмәмиш, кимсәсиз дәрәдә тәк галмышды. Үмуми һәятын һай-күйүндән узаг олан бу аул саралмыш сәһранын ортасында тәк-тәнһа дурурду. Һәр ян сакит вә кениш сәһра иди. Исти, күнәшли һава бу аулун башы үзәриндә далғаланыр, айдын олмаян көлкәликләр салырды. Абай мави рәнкә чалан узаглыгда өз аулунун ерини тапмаға чалышырды, лакин онун көзү гаршысында ойнаян сәраб рө'яләр аләми ярадырды. Элә бил, бу сәһраны бош вә инсандан хали һесаб эдән адамларын ачығына сәраб бошлуглары гәрибә мәхлуг вә әшя илә долдурмушду. Бунлар көстәрирди ки, чөл әсрарәнкиз һәятла долудур. Лакин онлар алдадычыдыр. Сәраб арзу кими бир шейдир, о, һеч нәдән гәрибә тәсәлли ярадыр. Будур, адама элә кәлир ки, Ералы дәрәсиндә чохлу мави күмбәзләри олан бөйүк бир шәһәр учалыр, будур яшыл сарайлар көрүнүр... Бирдән бу шәһәрин бир учу ердән гопур вә көйләрдә өз гәрибә шәффаф һәятыны сүрмәкдә давам эдир. Бәс орадакылар нәдир? — Я сүрүдүр, я да гараағач мешәлийи... сайсыз-һесабсыз йүнкүл көлкәләр каһ бу тәрәфдә, каһ да о тәрәфдә тәрпәнир, нәзәри өзүнә чәлб эдир, санки инадла өз янына чағырыб тәкрар эдир: «Бурая кәл, мән бурадаям!..»

Абай өз-өзүнә фикирләширди: «Арзу да, сәраб да — үмид кимидир, о да өз симасыны дурмадан дәйишир, о да көз гаршысында мүхтәлиф рәнкләрә боянараг, ойная-ойная инсаны өзүнә чәзб эдир, алдадыр». Абай бу иссиз чөлдә тәктәнһа инсаны сеһрләйән, алдадан йүнкүл көлкәләрә бахырды. Лакин бу хәял аләминдә о енә өз балача, ялгыз аулуну көрүр, кәдәрлә, шәфгәтлә өз ушагларыны, өз Айкәримини, ялгыз галмыш чаван севкилисини дүшүнүрдү.

Яй әрзиндә гурумуш чейраноту зәиф чәнуб күләйиндән явашча хышылдайыр, далғаларын үст гаты кими күнәш алтында парылдайырды. Чәтинликлә нәзәрә чарпан бу ағ дәниз ялныз күмүшү рәнкдән сарыя, сары рәнкдән тутгун рәнкә чалыр, парлаг ипәк парчалар кими чилвәләнирди. Чейран-

оту артыг өз пайыз симасыны, йә'ни күмүшү рәнкини алмыш, йовшан азачыг саралмыш, язда яшыл ярпаг, көй чичәк ачан чөл чичәйи гырмызымтраг, боз бир рәнк алмышды, һәр шей итирилмиш гүввәни, кечмиш сәадәти, сөнмәкдә олан һәятын күчсүзлүйүнү көстәрирди. Абай гәфләтән өзүнү етим, ялгыз вә йорғун һисс этди. Ялгызлыг фикри ону хүсуси бир кәркинликлә сыхды. Онун үрәйини нә исә ағрытды. О, аула адамларын ичинә гачмаға тәләсди, онун үрәйи адамлар үчүн кәдәрлә, шәфгәтлә долмушду.

Абай фикир вә сүкут ичәрисиндә өз әввәлки хәялларына екун вурду. «Вәтәни бу кениш, иссиз чөлдән ибарәт олан газах халгы әзабкеш вә бәдбәхтдир. Онун тәнһа ауллары бу бөйүк сәһрада итиб батмышдыр. Газахларын яшадыглары һәр ер, һәр ер беләдир... Һәр ян сәссиз, һәр ян нәфәссиздир. Онун даими яшайыш ери йохдур. Онун чошгун һәят гайнаян шәһәрләри йохдур. Халг, хәсис бир ханымын кениш сүфрәйә төкдүйү бир овуч баурсаг кими, чөлләрә дағылмышдыр...»

Абай өз аулуна чох кеч, күн батан чағы кәлиб чыхды. Йолчулары гаршыламаг үчүн ушаглар габаға гачышдылар, яшлылар алачыгларын янында даянмышдылар. Абай саламлашаркән көзүнү атын йүйәниндән япышмыш Айкәримин үзүндән чәкмирди. Айкәрим хәстәләр кими арыгламыш, үзү гейри-ади бир һалда ағармышды, онун үзүнә хүсуси бир көзәллик верән инчә гызартыны ким исә санки шам кими үфүрүб сөндүрмүшдү. Абай янына гачыб кәлән Абышы вә Күлбәдәни өпдү, Магашы гучаглады, Айкәримин өзүнә охшаян оғлу, балача Турашы гучағына алды. О, аулун вәзиййәтини Дилдадан сорушдугдан сонра, нәһайәт, Айкәримлә саламлашды.

О, Айкәримин үзүндә һәмишә айрылыгдан дарыхмыш, гәлбини севиндирән ади мәлаһәти диггәтлә ахтарырды. Айкәрим нәинки арыглайыб инчәлмишди, һәтта нә исә бөйүк бир дәрдин ону үздүйү көзә чарпырды. Абай алачыға кириб Кишкәнә-молла, Дилда вә гоншуларла данышдыгдан сонра енә һәйәчан ичәрисиндә Айкәримин үзүнә бахды. Онсуз да ағбәниз олан Айкәрим бә'зән, демәк олар ки, көмкөй көйәрирди. Ялныз һәрдәнбир онун үзү ани бир ишыгла парлайыб дәрһал сөнүрдү.

Абай даһа сәбр эдә билмәди. Айкәримин үшүмүш адам кими тамам бүзүшдүйүнү, ахмаға һазыр олан көз яшыны зорла сахладығыны көрдүкдә о, явашча ярысуал тәрзиндә ону сәсләди:

— Бир мәним үзүмә бах, Айкәрим!..

Онлар бир-биринә һәлә бир кәлмә сөз дә демәмишдиләр, лакин бу гайғыкеш вә мүлайим мүрачиәтдә Айкәрим эринин

әввәлки ади нәзакәт вә диггәтини енә һисс этди. О, кәдәрлә күлүмсәди. Санки демәк истәйирди: «Мән шадам ки, сән буну дуйдун». Лакин ону боған көз яшлары гейри-ихтияри олараг, парлаг мирвари кими янагларына доғру юварланмаға башлады.

— Нә дейирсиниз, Абай? — дейә о, Абая тәрәф чеврилди.

Абай диксинди, һәйәчанла онун көзләринә бахды:

— Сән хәстәсән, Айкәрим, әзизим? Сәнә нә олмушдур? Сәнин үзүндә бир дамчы да ган галмайыб. Нә һадисә баш вериб?

Бунун чавабында Дилданын чыр сәси эшидилди. О, ачы-ачы күлүмсәйәрәк деди:

— Нә үчүн хәстәлийини сорушурсан? Бурада бизә әзаб верән хәстәлик дейил, дәрддир. Сәбәби исә сәнин өзүндәдир. Абай, сән өзүн билмәлисән... — О буну дейиб енә кинли-кинли күлдү.

Дилда өз наразылығыны һәмишә Абайын көзүнүн ичинә дейәрди, лакин инди о, хүсусилә кәскин данышырды. Демәли, эв адамлары ону нә исә чидди бир шейдә тагсырландырырлар. Йәгин, ону бунда мүгәссир билирләр ки, ишләрини гуртаран кими дәрһал шәһәрдән аула гайытмамышдыр. О өзүнү сахлады, сусду вә даһа нә Айкәримин нә дә Дилданын үзүнә бахмамаға чалышараг, кишиләрлә сөһбәтини давам этдирди.

Абайла Айкәримин арасында индийәдәк һеч бир уму-күсү олмамышды. Онлар бир-бириндән инчимәмишдиләр. Айкәримин гәлби садиг, мәһәббәти сарсылмазды. Инди бу үрәк нечә яраланмыш олса да, Абай буну һамынын янында мүзакирә едә билмәди. О өзүнү зорла сахлаяраг, гышлагдакы ени эв һаггында ушагларла, гоншуларла данышмагда давам эдирди.

Бүтүн кечә, сүбһ ачыланадәк нә Абай, нә дә Айкәрим ята билди. Бу, әзабла долу, ағыр, ачы бир кечә иди. Гысганчлыг вә инчиклик Айкәримин үрәйини бәрк сыхмышды. Абайла тәк галан кими өз гәлбинин яраларыны ачыб она көстәрди, Манасын кәтирдийи хәбәри гысача нағыл этди вә һөнкүрүб ағламаға башлады.

— Бу нечә ола биләрди, сиз буна нечә үрәк этдиниз, Абай! — дейә о, бүтүн бәдәнини бүрүмүш һөнкүртү кизилтиси ичәрисиндә тәкрар эдирди. Чохданмы бизим эвимиз сизә сәадәтин бир тызыл сарайы кими көрүнүрдү? Инди дә мәним үрәйими яндырдыныз, о, даһа сағалмаз! Мәним көз яшларым бу эвин ишығыны сөндүрдү... Мәним хәстәлийим даһа сағалмаздыр... Мәнә тәсәлли вермәк үчүн сөз тапмаячагсыныз, яхшысы будур, сусун... Мәним күнләрим кәлиб кечди!

Бүтүн кечәни о, Абайын аяг тәрәфиндә отурараг, ачы-ачы һөнкүрүб ағлайырды.

Абай һәйәчанла, һәрарәтлә она изаһ этмәк истәди ки, Манасын сөзләри ахмагчасына уйдурмадыр, яландыр. Абай Айкәрими гучаглайыб, яшлы көзләрини өпүшә гәрг эдәрәк ону сакитләшдирмәйә чалышырды. Анчаг һәр шей әбәс иди. Абай дәһшәт ичәрисиндә баша дүшдү ки, һеч бир анд-гәсәм ону сакитләшдирмәйәчәкдир. Кәләчәк Абайы горхуя салды. Ер аяғынын алтындан гачды, бирдән өз сәадәт кашанәсинин харабаларыны көрдү, о буну амансыз бир үрәк ағрысы илә дәрк эдәрәк сусду, хейли вахт динмәзчә еріндә узаныб галды.

Һава азачыг ишыглашмаға башлады. Айкәрим өлән адамлар кими дәриндән бир аһ чәкди, барышмаян үрәйин дәрин ағрысы бу ачы сөзләрлә гопду:

— Аһ, бәдбәхт гадынларын талеинә лә'нәтләр олсун! Ону күлә дөнсүн! Гадынын ачы көз яшындан башга нәйә күчү чатар? Көз яшы нәдир? Гой ялныз бу кечә дейил, бүтүн һәятым бою бу көз яшлары ахсын... ән дәһшәтлиси будур ки, бу көз яшлары мәним үрәйимдән нә варса, сизин үчүн әзиз олан нә варса, һамысыны ююб апарды... Инди нә мән, нә дә сиз буна тәәссүф эдә биләрик, пешманчылыг файда вермәз... Мән сусмаға гадир дейиләм, ахы мәним сиздән кизли һеч бир сиррим олмамышдыр, одур ки, кизләдә билмәрәм: мәним синәмдә даһа үрәк йохдур. Даһа һәрарәт йохдур. Һәр шей сөндү. Мәним дахилим бошлугдур. Көз яшларым орада нә варса, һамысыны ююб апарды.

Санки бу сөзләрлә Айкәрим үрәйини долдуран бүтүн кәдәрини ифадә эдирди: бу сөзләрдә үмидсизлик, ачы бәхтинә итаәт эдән бир гадынын шикайәти сәсләнирди. Абай өз көзәл, чәсарәтли вә мәғрур севкилисини әввәлләр белә танымамышды. Инди Айкәримин дедийи сөзләр иттиһам кими сәсләнирди. О, санки өлән адамына яс тутурду.

Абай горху ичәрисиндә дирсәйи үстүнә галхыб арвадынын көзләринә бахды.

— Сән нә дедин?.. Өз сөзләриндән имтина эт, бу фикирләри башындан чыхарт! Мәним кечмишим сәнин гаршында сафдыр, она язығын кәлсин! Мән инанырам ки, бизим кәләчәйимиз дә парлагдыр... Ону гурбан вермә, сәадәтимизи бу сөзләринлә мәһв этмә! Сөзләрини кери көтүр, бу саатча кери көтүр! — дейә о ялварды.

Зәиф, мави рәнкә чалан ишыг алтында Айкәримин үзү даһа да солғун көрүнүрдү. О, Абайын ялвармасына һеч бир чаваб вермәди. О, бүтүн кечәни отурдуғу ердән галхды вә ипәк чапаны башына чәкәрәк, башдан-аяға гарая батмыш кими,

гәлби гара кәдәрлә долу һалда сүбһүн мәчһул алагаранлығында йох олду. Ағ алачыгда Абай тәк галды.

Күнләр кәлиб кечирди, лакин Айкәрим дәйишилмирди. О, әввәлләр ағлайыб дәрдини сөйләйирдисә, инди һеч диниб-данышмырды, бир ердә донуб галмышды. Абай һеч бир шейлә онун фикрини дағыда билмирди. Илк дәфә олараг онларын арасына elә бир союглуг дүшмүшдү ки, бу һеч вәчһлә йох олмурду.

Айкәрим Абай үчүн һәм севимли гадын, һәм дә гиймәти олмаян садиг бир дост иди. Араларына дүшмүш бу гаршысыалынмаз союглуг ону сағалмаян яра кими, мүаличәси олмаян хәстәлик кими инчидирди. Деди-годунун шәрри онларын сәадәтини мәһв этмишди. Бүтүн бунлара сәбәб ялныз Дилда иди. Абай өмрүндә илк дәфә олараг баша дүшдү ки, ислаһ-эдилмәз сәһвә йол вермәк нә имиш. «Нә үчүн мән Дилданы бошамадан, ондан айрылмадан Айкәримлә эвләндим?.. Мән бу иши нечә көрдүм?.. Башга авам, күт, вәфасыз кишиләрдән мәним нәйим яхшыдыр? Инди нә этмәли, әзаб чәк! Ачы зәһәри ич, өз һәятына ону сән өз әлинлә төкдүн, инди дә ич!» — дейә о, изтирабла фикирләширди.

Өз сәһвләрини баша дүшмәси Абайы кетдикчә даһа чох инчидирди. Тәклик дәрдинә тутулмуш Абай кечә-күндүз алачыгда китаб охумагла мәшғул олурду. Китаб она су вә һава кими лазым иди. О, шәһәрдән кәтирдийи китабларын һамысыны охуюб гуртарды вә Баймәһәммәди шәһәрә, Кузмичин янына көндәрди. Кузмич она бир хурчун китаб көндәрди.

Тәбиәтин өзү дә санки Абайын кәдәрли һәятына шәрик олмушду. Сәрт пайыз фәсли башланмышды, Ералы вә Ойкодыкын үстүнү думан алмышды, союг сәһра күләйи әсирди, кечәләр узун вә яғышлы кечирди.

Гышлаглары Чинкиз дәрәләриндә ерләшән ауллар яйлаглардан Абайын дүшәркәси ерләшән дәрәдәки пайыз отлагларына көчмүшдүләр. Онлар бол емли, яхшы архлары, гуюлары олан Ойкодыкы вә Акшоки отлагларында бир-бирләринин янында ерләширдиләр.

Абайын аулу бүтүн яйы ялгыз кечирмишди. Инди бу аулу бурая көчмүш гоһумларынын алачыглары дөврәйә алмышды. Енидән кедиш-кәлиш, гонаглыглар башланмышды. Ялныз Абай вә Айкәрим һеч бир ерә кетмирдиләр. Онлар алачыгдан чөлә чыхмырдылар.

Абай адамлардан гачан мүнзәви бир алим кими башыны китаблардан галдырмырды, санки әтрафы бүрүмүш пайыз күләйи онун да гәлбини соютмушду. Элә бил, Абай да артыг өз талеинә гатлашмышды, о да тәклийи өзүнүн еканә, ағыр, лакин адәт эдилмиш бир хәстәлик кими нәсиби һесаб эдирди. Бә'зән ахшам чағлары о, атыны миниб тәк-тәнһа, һеч

бир мәгсәди олмадан кәзишир, отламагда олан сүрүләрә баш чәкир, тамамилә гаранлыг говушанадәк кери гайытмырды. Лакин бә'зән дә аула дөнәркән онун ағлына кәлирди ки, куя алачыгда ким исә ону көзләйир. Анчаг ким?.. О буна белә чаваб вермәйә чалышырды:

«Мәнә һәр ан белә кәлир ки, ким исә кәләчәк, бу зүлмәти дағыдачаг, үмид чырағыны яндырачагдыр... О кимдир? Мән кими көзләйирәм?.. Айкәрими? Бәлкә, онун үрәйи юмшалыб? Бәлкә, онун үрәйи мәнимлә барышыб, күлә-күлә, севинә-севинә яныма кәләчәк?.. — Анчаг дәрһал өзү өз сөзүнү кәсирди: — Йох... Дейәсән, белә шей йохдур... Йох, о мәним арзу этдикләримә чан атмыр. Бәс онда мән кими көзләйирәм?..»

Бирдән о, баша дүшдү.

— Ербол! — дейә өз-өзүнә сәсләнди. — Каш Ербол кәлә иди! Һеч олмазса, бу кәдәрли күнләримдә мәнимлә бир ердә олайды.

Һәмин тутгун пайыз ахшамы о, мөһкәм, сынанмыш досту барәсиндә чох бәрк дарыхды. Санки о, илк дәфә олараг, Ерболун достлуғунун нә гәдәр әзиз олдуғуну баша дүшүб, буну сонадәк гиймәтләндирә билмишди. Ахы бу узун иллердән бәри онлар айрылмадан һәятын чала-чухур йолларыны бир ердә кечмиш, истийә дә, союға да бир ердә дөзмүш, өз мәрдликләрини бир ердә сынамышдылар; онлар бу достлуғу бир дәфә дә олсун позмамыш, сындырмамышдылар. Онларын кечдикләри һәят йолу һәр икисинә эйни дәрәчәдә мәхсус иди, ялныз сон заманлар онлар каһ гышда, каһ да яйда узун мүддәт бир-бирләриндән айрылмаға башламышдылар.

Абай Айкәримлә эвләндийи заман Ербол да той эдиб, өз Дамелиси илә эвләнмишди, онун Смагул адлы оғлу Турашла бир күндә дүняя кәлмишди. Абай Ерболун эһтиячы гайғысына һеч дә өз гайғысындан аз галмырды. Узун заман Ерболун аулу бир чох чәһәтдән Суюндикин вә башга гоһумларын мәрһәмәтинә мөһтач иди. Инди онун яхшы гоюн сүрүсү вар иди, о, Суюндикин аулунун архасынча кетмәйә биләрди: О, гоһумларынын едди аиләсини бешлайлы, ишыг, мүстәгил бир алачыгда бирләшдирмишди. Ерболун аиләси дә бу алачыгда яшайырды. Инди онун кифайәт гәдәр сағмал вә гошгу һейваны вар иди, бундан башга, узун заман Абайын янында галдыгдан сонра кери гайыдаркән Ербол һәмишә достундан һәдиййә олараг я гарамал, я да давар кәтирәрди.

Инди Абай Ербол үчүн дарыхдығы заман о өзүнүн Гарашокидәки гышлағында яшайырды, мал-гара үчүн ем һазырламагдан вә союглар дүшәнә гәдәр гышлағы тәчһиз этмәкдән өтрү дағларда галмышды. Абай ону орада сахлаян эһтиячы вә гайғыны баша дүшүр, она көрә дә сәбрлә көзләйирди: о, чох

яхшы билирди ки, Ербол тәсәррүфат ишләрини гуртаран кими кәләчәкдир.

Узаг Чинкиз дәрәсиндә санки Ербол да һисс эдирди ки, досту онун һаггында дүшүнүр, онун кәлмәсини арзу эдир. Бир дәфә ахшам чағы сакит алачыгда еничә ишыг яндығы вә Абай адәти үзрә еничә китаб охумаға башладығы заман гапы бирдән ачылды.

— Ахшамыныз хейир! — дейә Ерболун шән сәси эшидилди.

Абай ериндән сычрады, достунун габағына гачды, ону бәрк гучаглайыб юхары баша кәтирди.

— Нә яхшы ки, сән кәлдин, — дейә о дөнә-дөнә тәкрар этди, — сәнсиз мәнә, элә бил, һава да чатышмырды!.. Союн, отур!.. Ерә дөшәкчә сал, Айкәрим, митәккә вер!..

Абай вурнухур, ушаг кими севинирди. Айкәрим онун өз досту әтрафында нечә һәрләндийини көрдүкдә күлүмсүндүсә дә, енидән гаш-габағыны саллады. Айкәрим әввәлләр, хошбәхт күнләрдә, Абайын һәтта бир күнлүк айрылыгдан сонра ону да бу чүр шад вә нәвазишлә гаршыладығыны хатырлады. Онун Абая язығы кәлди, гәлбиндә нә исә сәмими бир шей һисс этди, лакин бу һисс дәрһал йох олду.

Кәнч вә гысганч бир үрәк һәм интигам һисси илә долу, һәм әдаләтсиз олур, һәм дә баһалы бир шейи учуз гәбул этмәйә мейл көстәрир. Айкәрим дә Абайын Ерболун кәлишиндән севинмәсинә тамамилә башга бир мә'на верирди, она белә кәлирди ки, Абайы севиндирән көһнә бир дост кәлиши дейил, Сәлтәнәтлә өз арасындакы сиррин шаһиди вә иштиракчысы олан бир адамын кәлишидир.

Әввәлләр Айкәрим дә Ерболу Абай кими сәмими, севинчлә гаршыларды. Онларын бу достлуғуну Айкәрим өз сәадәтинә бир әлавә, бир зинәт кими баша дүшүрдү. Инди исә онда ачы һиссләр оянырды: о да, Абайла һәмфикирдир, әри илә өзү арасында дүшмүш бу әһвалатда о да Абайла әлагәдардыр. «Мәним бәдбәхтлийимә сәбәб Сәлтәнәтдир, — дейә Айкәрим дүшүнүрдү, — онун Абайла көрүшмәсинә көмәк эдән Ерболдур, ким билир, онларын нә кими үмуми бир сирри вар...»

Лакин, буна бахмаяраг, Ерболун кәлиши чохдан бәри алачығы бүрүмүш бу сүкуту, бу кәдәри бир аз дағытды. Гымызы ичиб гуртаран кими Ербол өз зарафатына башлады:

— Тез ол, Айкәрим, чай-чөрәк һазырла! Бу күн ағзыма бир шей дәймәйиб, Дамелинин Гарашокидә мәнә ичиртдийи чайдан башга һеч зад көрмәмишәм, бүтүн күнү йол кәлмишәм!.. Дейирәм, кедиб Дилдая салам верим. Йохса, Алшинбаевин гызы күсәр, сабаһ бар-бар бағырар!.. Кедиб ушаглары да бир гучаглайым... Нә көзләрини мәнә бәрәлдирсән, ишә башла.

О, өз аулунда имиш кими бүтүн алачыглары бир-бир кәзди, бөйүкләрин һамысына салам вериб кери гайытды. О, емәйә отураркән кәтирдийи ени хәбәри билдирди: Есхожанын аулунда Умитейин тою мүнасибәтилә байрам тәдарүкү көрүлүрдү. Гәбиләнин севимлиси, өз көзәллийи, нәвазишкарлығы вә яхшы охумасы илә шөһрәт газанмыш Умитей адахлысы — Қокше гәбиләсиндән олан Дутбайын аулуна йола дүшүрдү.

Доғрудан да, һәмин ахшам Абайын аулуна тоя дә'вәтнамә кәлди. Гадынлар Айкәримлә сәһәр чағы, Абай, Ербол вә Баймәһәммәд күнорта вахты Есхожанын аулуна кәлдиләр.

Шадлығын ән ширин вахты иди, гонаглар үчүн гурулмуш бүтүн алачыглар ағзына кими долмушду. Достлар әввәлчә бөйүк алачыға кириб Есхожая салам верәрәк, чаванлара сәадәт арзу эдирдиләр. Онлары бурадача наһар этмәйә сахлайырдылар. Адахлынын вә онун дәстәсинин алачығындан гызларын, кәлинләрин, кәнчләрин маһны сәси кәлирди. Бирдән һай-күй гопду, күлүшмә сәси нәғмә сәсини батырды. Көрүнүр, нә исә гейри-ади бир һадисә баш вермишди: бөйүк алачығын гапылары ағзында чаванлар, ушаглар сәс-күйлә гачышырдылар, һәтта гочалардан да бә'зиләри бу гарғашалыгда иштирак эдирди. Чошгун сәсләр үмуми бир данышыға чеврилирди:

— Ээ, бир бахын, сәриләр кәлирләр!

— Онлар һарадан кәлиб чыхмышлар?

— Мәним руһум, бир көр, онлар нечә кейинмишләр, баша дүшмәк олмур ки, кишидирләр, йохса гадын? Бир бахын, һамысы гырмызы вә яшыл палтардадыр!..

— Бир бахын, одур, бөйүк сәри кәлир! Онун домбрасы да башдан-баша бәзәклидир! Биз һәлә бу чүр сәриләр көрмәмишик!

Ушаглар гышгыра-гышгыра, күлә-күлә бөйүкләрин арасында вурнухурдулар:

— Бир шапкаларына бахын! Элә бил, саукеледир![1] Бунлар сәри дейилләр, кәлиндирләр!

— Бәс шалварлары? Элә бил, арвад туманыдыр! Бир онун шалварына бахын, гоюн бағырсағы кими узаныр! Итләри онларын үстүнә гысгыртсан, нә яхшы олар, шалварларындан япышыб дартардылар!..

Әтрафда һамы вурнухур, гышгырыр вә күлүшүрдү.

Адамлар бир-бирләринә хәбәр верирдиләр:

— Сал вә сәриләр кәлмишләр! Есхожанын алачығында башгалары илә бирликдә Изгутты да отурмушду, йәгин белә һай-күйлә бу шәнлийә кәлмәйә чәсарәт эдән дәчәлләри һөр-

[1] Саукеле — кәлинин баш өртүйү.

мәтли сал вә сәри адландырмаг она чох гәрибә кәлдийиндән наразы һалда сорушду:

— Бунлар кимләрдир? Һарадан кәлирләр?

Буну әввәлҹәдән билән Есхожа изаһат верди:

— Яд адамлар дейил, бунларын һамысыны сизин Әмир дүзәлтмишдир!

Абай вә Ербол башда Әмир олмагла бир нечә ҹаван икидин яйда чөлләри кәзиб долашараг әсл сал вә сәри кими аулларда гонаг галдыгларыны эшитмишдиләр, лакин индийәдәк онлара һеч кәс белә ад вермәмишди. Достлар Әмирин кәләйинә тамаша этмәк үчүн байыра чыхдылар.

Әлван палтар кейинмиш ҹаванлар бөйүк бир издиһамла адахлы үчүн гурулмуш үч алачыға доғру кәлирдиләр. Ортадакы алачыг сәккизлайлы иди, онун үст кечәләринә гырмызы вә яшыл маһуддан нахышлар вурулмушду, гыраглары гырмызы һашийәйә тутулмушду. Башларына байгуш ләләкли хәз шапкалар гоймуш бәзәкли гызлар алачығын гапысында даянмышдылар. Онларын шапкаларынын алтындан ағыр шолпалар салланырды. Умитейин дә түнд гара хәз шапкасы хүсусилә көзә чарпырды. Гыз парлаг Шолпана, сәһәр улдузуна бәнзәйирди. Сәриләр яхынлашдыглары вахт Умитей янындакы гызларла бәрабәр онларын гаршысына чыхды.

Ханәндәләрин ичәрисиндә дә байрамсаяғы кейинмиш ҹаван кәлинләр варды. Баймәһәммәд тәәҹҹүблә сәсләнди:

— Орада гадын сәриләр дә вардыр? Бунлар һарадан кәлирләр?

Ербол кәләнләри о саат таныды.

— Мәкәр көрмүрсән, — бизим Айкәрим дә орададыр, йәгин, кәлинләр дә онларла дилбир олмушлар! Ай кәләкбазлар!..

Доғрудан да, бу гейри-ади гонаглар кәлмәздән бир аз әввәл онларын алабәзәк палтар кейинмиш, янларындан хәнҹәр салланан ҹаван гасидләри хәбәрдарлыгла той аулуна кәлмишдиләр. Бүтүн бу гарғашалығы онлар галдырмышды, адахлынын алачығында олан бәзәкли кәлинләри гонаглары гаршыламаг үчүн онлар көндәрмишдиләр. Сәриләр атдан дүшдүләр вә көзәл гызларла әл-әлә вериб бу тәнтәнәли йүрүшү давам этдирдиләр.

Онлар курултулу маһны илә, санки аула «Будур, биз кәлирик!» — дейә хәбәрдарлыг эдирдиләр. Шән дәстә ҹүт-ҹүт, кәлинләрин элиндән япышмыш вә я онлары гучагламыш һалда һәрәкәт эдирди. Ән габагда бөйүк сәри кәлирди, онун сағында вә солунда кәлән кәлинләр әлләрини сәринин чийнинә гоймушдулар. Бу сәри кәнҹләрин ичәрисиндә ән яшлысы олан бойлу вә ярашыглы Байтас иди. Онун домбрасына да чохлу байгуш ләләйи, чохлу зынгыров асылмышды, санки онун

домбрасы да дейирди: «Мән дә садә домбра дейиләм, сал-домбраям!»[1] Һәр бир маһны охунмаға башландыгда Байтас домбрасыны башы үстүнә галдырыб силкәләйирди. Бу ишарә илә бүтүн сәриләр өз бәзәкли домбраларыны көйә галдырыр вә «Жирма-бес» маһнысыны бир ердә учадан охуюрдулар.

Ханәндәләрин һамысынын бирликдә охумасы Абайы вә Ерболу тәәччүбләндирди. Адәтән бу нәғмәни эйни заманда ики адамдан артыг охумазды, һәтта алачыг ханәндәләрлә долу да олсайды, ялныз ики нәфәр охуярды. Бу енилик достларын хошуна кәлди. Маһны бу сөзләрлә гуртарырды:

Ийирми беш яшын вар, шадлыг эт, ол сәрәфраз,
Кечән илләр бир даһа бил ки, кери гайытмаз!..

Ени дүшүнүлмүш бу әйләнҹәйә чох уйғун олан һәмин маһныны чохлу сәс бир байраг кими, бир кәнҹлик шүары кими ҹаванларын башы үзәриндә йүксәлдирди.

Умитейлә бирликдә гонаглары гаршыламаг үчүн чыхан гызлар да эйни маһныны охуюрдулар. Һәр ики дәстә бир-биринә яхынлашыб маһныны эйни заманда гуртарды. Инди икидләрлә бир ердә кәлән, башлары ағ өртүклү кәлинләр дал ҹәркәйә кечдиләр. Онлары Умитейин дәстәси әвәз этди. Һәр гыз бир икид сәринин голундан япышды, енидән ики гыз Байтаса яхынлашды. Умитей Әмирлә янашы кедирди.

Издиһам орталыгдакы байрам алачығына доғру һәрәкәт этди. Ханәндәләрин гасидләри атдан дүшәрәк, нүмайишин габағынча гачырдылар. Онлар өз бәзәкли гамчыларыны елләдә-елләдә ушаглары вә марагланан башга адамлары говуб сыхышдырырдылар. Той алачыгларынын яхынлығында чох адам топланмышды, Абай да өз достлары илә бурада иди. Адахлынын дәстәси вә элчиләр дә бурая кәлмишдиләр, лакин гасидләр өз амирләри олан сәриләрдән башга һеч кәслә һесаблашмырдылар.

— Чәкилин! Кери дурун! Йолдан чыхын! — дейә онлар гышгырдылар вә ҹамааты ярыб адахлынын алачығына доғру кениш йол ачдылар. Ҹәркәдәкиләрдән бир нәфәр габаға чыхдыгда гасидләр шабарманлары ямсылаяраг сәрт бахышла көзләрини һәдәләйиҹи һалда бәрәлдирдиләр. Элә бил, гәсдән сечилмиш бу уҹа бойлу икидләр бә'зән гайданы позанларын аягларына, күрәкләринә гамчы вура-вура онлары интизама чағырырдылар, лакин һеч кәс бундан инҹимирди, ҹәзаланан адам күлә-күлә бир тәрәфә чәкилирди.

Бу әйләнҹә өзүнә һәддиндән артыг тамашачы ҹәлб этди. Мараглананларын сых ҹәркәләри архасындан бу мисилсиз мән-

[1] Сал-домбра — пешәкар ханәндәләрин бәзәкли домбрасы.

192 = 36

зәрәйә тамаша этмәк үчүн кәлмиш атлылар да көрүндү. Бу гәдәр сәринин (онлар гырх нәфәрә яхын оларды) алабәзәк палтары, гейри-ади рәфтары вә маһны охумалары һамыны һейрәтә кәтирмишди.

Һүндүр бойлу, ал янаглы, сары, кечисаггал Байтас енә һамыдан габагда кедирди, санки о, тамашачылары көрмүрдү. Ики гыз енә әввәлки кими онун бойнуну гучагламышды. Адахлынын алачығына яхынлашаркән о, амиранә бир һәрәкәтлә домбраны өз башы үстә галдырды, яваш-яваш «Жирма-бес» маһнысыны охуян сәриләрин һамысы, санки бир-биринә бир сирр верирмиш кими, дәрһал вар сәсләрилә охумаға башлады. Гыз вә кәлинләр дә онлара гошулдулар.

Байтасын далынча, галанлардан бир гәдәр аралы Әмир вә Умитей узун айрылыгдан сонра көрүшән севкилиләр кими бир-биринә гысылмыш һалда кәлирдиләр. Хорун ичиндә онларын сәси хүсусилә фәргләнирди. Маһныны башлайыб идарә эдән онлар иди. Байтас анчаг тәнтәнәли йүрүшә башчылыг эдирди, маһны охумагда бүтүн сәриләр Әмир вә Умитейә табе идиләр. Әмир вә Умитейин көзәллийи, мәлаһәти һамынын диггәтини чәлб этмишди. Сал вә сәринин дили илә десәк «аллаһ онлары көнлү оланда яратмышды».

Умитейин бүтүн зәнкин кейими хәз шапкасындакы байгуш ләләкләриндән, баһалы бәзәкләрдән, мунчуглардан, сачаглардан тутмуш та хырда, зәриф аягларыны гучагламыш узунбурун лак аяггабылара гәдәр олан бүтүн зинәт онун надир көзәллийини бир гат да артырырды. Онун чөһрәси гейри-ади бир севинчлә парлайырды, санки о бу саат Әмирлә яналы кедәркән өз көнүл сирдашы илә бирликдә сәадәт гапысына гәдәм гоймушду.

Әмир дә сәриләрин ичәрисиндә һәр кәсдән фәргләнирди. Мави атлаз палтар онун уча боюна, ағбәниз үзүнә, гыса, гара бығына чох ярашырды. Әмир үзүнү Умитейә чевириб онун голундан япышмышды, ири вә сәадәтлә парылдаян көзләрини гызын үзүндән чәкмәдән кедирди. О, санки Умитейдән башга һеч кәси көрмүрдү, ялныз сөзсүз бахышларла она ялварыр, онун үчүн охуюрду. Гыз бунун чавабында фәрәһлә күлүмсәйәрәк, гырмызы додагларыны йүнкүлчә тәрпәдир, сырая дүзүлмүш һамар, ағ дишләрини көстәрирди. О да, көзләрини Әмирин үзүндән айырмырды, о, еримир, санки сәадәтин исти далғалары арасында үзүрдү. Онларын үрәйи артыг бир-биринин иди, адама элә кәлирди ки, онлар бу саат динмәзчә бир-бирини арамсыз өпүшләрә гәрг эдәчәк, илк вүсала етән севкилиләр кими гучаглашыб бир чан олачаглар.

Ербол өз зарафатыны кәсиб, динмәзчә онлара бахырды. Абайы да ағыр вә һәйәчанлы бир һисс бүрүмүшдү. Сәриләрин әйләнчәли йүрүшү бирдән онун көзүндән дүшдү. О, Ер-

бол вә Баймәһәммәддән айрылыб, ирәлийә доғру чан атан издиһамын ичәрисиндән өзүнә йол ачыб чыхмаға чалышды.

Лакин о өз фикирләриндән узаглаша билмәди. Абай дал чәркәләрә чатдыгда ербәердән тәәччүблү нидалар эшитди. Һәр яндан кәлән бу тәәччүблү, һейрәтли нидалар онун гулагларыны деширди.

— Бир Әмир вә Умитейә бахын... Онлар бурада ялгыздырлар, нәдир... Көр нечә кәлирләр!.. — дейә гоча бир арвад өз эринә данышырды.

— Көрәсән, бу той киминдир — Дутбайын, йохса, Әмирин? — дейә чалсаггал бир киши кимдәнсә тәәччүблә сорушду.

— Элә бил, узун айрылыгдан сонра бирләшән севкилиләр кәлир... Бу нидалар, пычылтылар, зарафатлар вә гайғы илә долу тәәссүфләр Абайы издиһамын ичиндән чыхана гәдәр тә'гиб этди.

— Өзләрини әлә ала билмирләр...

— Севишәнләр бунлар кими севишмәлидир!..

— Эһ, кәнчләр, кәнчләр өз һиссләрини дә кизләтмәйи бачармырлар!

— Буна алышыб янмаг дейәрләр, языглар мәһв олдулар...

— Айрылығы һисс эдирләр... Эһтирас галиб кәлдикдә ағыл кара кәлмир...

Деди-году вә пычылты бүтүн издиһамы бүрүйүр вә хошакәлмәз бир һадисәйә чеврилмәйә башлайырды. Абайын һалы өзүндә дейилди. Әмирлә Умитейин һәрәкәти ону да чашдырырды: Абай онларын әвәзинә, издиһамдан, Умитейин адахлысы Дутбайдан утаныб хәчаләт чәкирди. Өз кәнчлийинә бахмаяраг Дутбай һамынын вә Абайын һөрмәтини газанмышды. «Бу кинли шайиәләр Дутбая чатар, она да, бунларын һәр икисинә дә чох ағыр олар», — дейә Абай һәйәчанла фикирләшди. Инди ону нә той алачығынын әтрафында давам эдән нәғмә, нә дә шадлыг севиндирирди. Гонаглыгдан сонра икидләр атларыны миндиләр, чыдыр, ярыш вә оюн башланды. Абай өз атыны ахтарыб тапды, көзә көрүнмәдән бурадан тәкчә чыхыб кетди.

Әмир вә Умитейин чошгун эһтирасла янан симасы һәлә дә онун көзләри гаршысында иди. Онун севкилиләрә язығы кәлирди; о каһ онлары мәзәммәт эдир, каһ да өзү һәр шейә галиб кәлән бу гүввә гаршысында, инсан ирадәсиндән даһа гүдрәтли, даһа күчлү олан бу гүввә гаршысында өзүнү итирирди. Бу гүввә һаггында о, китабларда чох охумушду. Онларын гәлби атәшлә долу иди, онлар бир кәлмә белә данышмасалар да, бахышлары һәр шейи, нәинки бир-биринә, һәтта бүтүн бу издиһама да билдирирди... Абай фикрә гәрг олмуш һалда өзү дә билмәдән чөл илә һара кәлди баш алыб кедирди. Һәлә айдын олмаян мисралар онун гәлбиндә сәсләнирди. Санки бу

сәс һеч бир шейлә һесаблашмаян, ағла табе олмаян, сәмими вә ачыг гәлбли кәнчләрин сәси иди. Ени маһны өз-өзүнә, яваш-яваш үрәкдә сәсләнәрәк зүһур эдирди.

Севән үрәкләрин өлмайыр сөзү,
Мәһәббәт лисаны беләдир дүзү.
Сөзсүз һәлл эләйир суал-чавабы
Ики севкилинин анчаг гаш-көзү...

Бәдаһәтән яранмыш сәтирләр бүтүн күнү онун фикриндән чыхмады, өз аулуна гайытдыгдан сонра да ени нәғмә ону мәшғул этди.

Есхожанын аулундакы байрам тәнтәнәси анчаг биринчи күн гайғысыз, тоя лайиг бир курулту илә, бир шәнликлә кечди. О бири күнләр үз вермәкдә олан бәдбәхтлик хәбәри бу севинчә, бу шадлыға бир туттунлуг кәтирмишди. Әмирин Умитейин голундан тутдуғу һалда кәлин алачығына кирдийи дәгигәдән э'тибарән Дутбайын тою кәнч муғәннинин тәнтәнәсинә чеврилмишди. Һәмин дәгигәдән э'тибарән Абайын тәнтәнәли йүрүш заманы эшитдийи деди-годулар күләкли күндә баш вермиш бир янғын кими бүтүн чөлү бүрүмүшдү.

Тоя кәлән гонаглар ялныз бу яхындакы Ойкодык вә Ералы пайыз отлагларында даянан иркизбайлар, анетләр, жикитекләр, мамайлар дейилдиләр, Умитейин адахлысыкилин Кокше гәбиләсиндән бурая чохлу гонаг кәлмишди. Әмир вә Умитей һаггындакы шайиә тезликлә бүтүн бу тайфаларын арасында яйылды. «Әмир өзүнү элә апарыр ки, бүтүн Иркизбайы Кокше гаршысында биабыр эдир», — дейә үрәкләриндә иркизбайлара гаршы кин бәсләйәнләр ачы-ачы пычылдашырдылар. Гарабатырларла дүшмәнчилик эдән башга тайфалар данышырдылар ки, кәнчи Умитейин өзү йолдан чыхармышдыр. Куя о, Әмири тоя дә'вәт эдәрәк, хәбәр көндәрмишди ки: «Мәни өзүн, өз маһныларынла йола сал».

Һәр һалда Әмирлә Умитей бир-бириндән айрылмырдылар. Үч күн, үч кечә той алачыгларында онларын маһныларынын арасы кәсилмәди. Айкәрим дә чох маһны охуду, чох һәвәслә охуду, узун заман өз аулунда сусдурулмуш нәғмәләрин һамысыны санки о, азад этмишди. О, гәфәсдән гуртармыш бир бүлбүл кими охуюрду.

Умитейин адахлысы Дутбай Кокше гәбиләсинин мәшһур икидләри ичәрисиндә ән ағыллы вә сөһбәтчил оғланлардан бири иди. О өз гоһумлары арасында яхшы мөвге вә нүфуз газана билмишди. Худпәсәнд вә мәғрур олан бу адам өз тоюнда Умитейин рәфтары үзүндән дүшдүйү ики мә'налы вәзиййәтин ағырлығындан әзаб чәкирди. Әввәлләр Дутбай йолдашларынын онун көнлүнә дәйән ишарәләринә фикир вермәйәрәк, сөзләрини кәсирди. Сонра Умитейи сакитчә дилә тутуб сәри-

ләрдән узаглашдырмаға чалышдыса да, лакин ону ачыг-ашкар тагсырландырмады. Умитей онун мәсләһәтләринә әсла гулаг асмырды.

— Ахы мән өз гоһумларымла видалашырам, һәм дә һәмишәлик видалашырам, — дейә о ҹаваб верирди. — Мән билирәм ки, сәнин үчүн ағырдыр, лакин хаһиш эдирәм, иҹазә вер, онларла шадлыг эдим, ахы биз бир ердә бөйүмүшүк...

О, хүсусән белә нәзакәтлә данышдығы һалларда өз истәдийинә наил ола билирди; әслиндә о һеч үзр истәмәйә адәт этмәмишди.

Өз кәнҹлийинә бахмаяраг, Дутбай адамлары яхшы таныйырды, бу ҹүр сынаглардан ләягәтлә чыхмаг үчүн кифайәт гәдәр дөзүмлү иди. Бу кейфиййәтләр ону кәнҹ нәсл ичәрисиндә ирәли чәкмишди. Иркизбайлар Такежанла неҹә һесаблашырдыларса, Кокше гәбиләсиндә онунла да eләҹә һесаблашырдылар. О һәр шейи сакитҹә фикирләшиб баша дүшмүшдү ки, сәрт һәрәкәт этмәклә ялныз вәзиййәти писләшдирә биләр, ачыгдан-ачыға Умитейлә айрылмаға мәҹбур оларды, лакин Дутбай истәмирди ки, һәмишә чох хошуна кәлән Умитейи итирсин. О, һәр вахт өйүнүб дейирди ки: «Ағ марала, Гарабатырын ән яхшы гызына эвләнирәм!» Умитейлә данышдыгдан сонра о, сәриләрлә бир ердә олмағы да, кетдикҹә күҹләнән деди-годуя дөзмәйи дә гәт этмишди.

Лакин о, ялныз үч күн сәбр эдә билди. Уғурсуз тоюн дөрдүнҹү күнү сүбһ ишыглашан вахт Дутбай Әмир вә Умитейин һамыдан кизли һесаб этдикләри бир шейи өз көзләри илә көрдү: онлар гара чапана бүрүнүб ағ кәлин алачығы янында гучаглашмышдылар, Дутбайын өзү чапаны онларын башындан чәкиб алмыш, Әмир вә Умитейин узун әлвида өпүшү илә бир-бирләрини сираб этдикләрини, яшлы үзләрини бир-биринә сыхдыгларыны көрмүшдү.

Дутбай дәрһал йолдашларыны атлары отлагдан говуб кәтирмәк вә онларла бир ердә кәләнләрин һамысыны, һәтта бөйүк элчини, һабелә ән гоҹа гоһумлары да оятмаг үчүн көндәрди. «Гой бу саат атларыны минсинләр, бир удум су да ичмәсинләр!» — дейә о әмр этди. Бу әмр eлә верилмишди ки, һеч кәс онунла мүбаһисәйә киришә билмәди. Күн чыхан заман адахлы да, онун бүтүн дәстәси дә һеч кәслә көрүшмәдән Есхожанын аулуну тәрк этдиләр.

Бу һәрәкәт ялныз кәлин үчүн дейил, онун бүтүн аулу үчүн чох бөйүк бир һәгарәт иди: адахлынын өзү никаһы позур, кәлиндән ийрәнәрәк ону өз ата-анасынын янында гоюб кери гайыдырды. Есхожа өз аулунун бүтүн башчыларыны топлайыб, адахлынын бөйүк элчиси Жанатайын далынҹа чапды. «Янғыны гызышдырмайын, фәлакәт төрәтмәйин! — дейә о, ялварырды. — Дейин ки, сиз садәҹә олараг, габагҹа йола дүшмүшсү-

нүз... һәлә һамы ятыр, сизин нечә гәзәблә кетдийинизи һеч кәс көрмәмишдир... Һәлә һәр шейи хилас этмәк олар, биз бу саат той алачығыны йығышдырыб, Умитейи сизин далынызча көндәрәрик... Дүшмәнчилик төрәтмәйәк!..»

Жанатай Дутбайла данышды. О да өзүнү әлә алараг, өз кедишинин лабүд нәтичәләрини өлчүб бичдикдән сонра разылашды. Есхожа дәрһал аула гайытды. Кәлин алачығыны тез йығышдырдылар. Умитейи вә ону мүшайиәт эдәнләри о саат чеһиз карваны илә бирликдә адахлынын аулуна йола салдылар.

Айкәрим бу һәйәчанлы күнүн ахырында өз аулуна гайытды. Абай вә бир күн әввәл бурая кәлмиш Ербол алачығын ағзында ону гаршыладылар. Айкәримин чөһрәси онлары тәәччүбләндирди: онун бәхтиярлыгла чилвәләнән янаглары әввәлләр олдуғу кими көзәл вә мәлаһәтли иди. О, арабадан дүшүб үст палтарыны Злиханын голлары үстүнә атды, Абая вә Ербола яхынлашыб һөрмәтлә аулун һалыны сорушду. Абай шән бир тәәччүблә онун үзүнә бахды.

— Бир онун чөһрәсинә бах, Ербол! Элә бил, чичәк кими ачмышдыр! Көр севкили нәғмәләр ону нечә көзәлләшдириб!

— Доғрудур, — дейә Ербол чаваб верди. — О, илк гар ичәрисинә батмыш гырмызы түлкүйә бәнзәйир!

Айкәрим гейри-ихтияри олараг күлүмсәди.

— Сиз нә үчүн маһнылара гулаг асмаг истәмәдиниз? Мәнсиз тойдан чыхыб кетдиниз, мәни өз нәғмәләримлә ялгыз бурахдыныз... Инди дә мәнә күлүрсүнүз...

Лакин Абай һеч дә ону ачыгландырмаг фикриндә дейилди.

— Биз күлмүрүк, сәнә һейран галмышыг, мәним әзизим! Көрүнүр, сән нәғмә үчүн доғулмушсан, биз исә алычы гуш кими сәни буховлайыб әсир кими сахлайырыг. Сән тамамилә чана кәлмишсән, сәнә баханда адам севинир! Билирсәнми, сән бу саат тә'лим көрмүш шаһинә бәнзәйирсән; күләкли күндә о, узаг вә узун учушдан сонра гайыдыб алачығын үзәриндә һәрләнәркән белә олур: бу вахт о, енидән бир аз вәһшиләшир, чағырыша кәлмир, әл үстә гонмур... О, азад көйләр үчүн һәддиндән артыг дарыхдығындан учушун көзәллийини, өзүнүн бир анлыг азадлығыны дәрһал унуда билмир... Инди бизим Айкәрим дә белә дейилми? О, һәлә дә орадакы нәғмәләрлә яшайыр... Мән доғру демирәмми, Айкәрим?

Достлар күлүмсәдиләр, Айкәрим дә күлүмсәйәрәк, янаглары гызарды. Сонра о, кетдикчә артан бир кәдәрлә деди:

— Сиз мәнимлә һей зарафат эдирсиниз... Мән каһ түлкү олурам, каһ шаһин... Доғрусу, мән өзүм дә билмирәм ки, нәйәм, азад гушаммы, йохса, мәни аяғы бағлы сахлайырлар, мәнә инанмырлар, мәни сынайырлар, һәгигәти кизләдирләр...— О, гаш габағыны саллады вә алачыға кечди.

Умитейин кетмәси Әмирин ағылсызлығына сон гоя билмәмишди.

Умитейи адахлынын гоһумларынын ардынча йола салдыглары вахт изтирабдан тамамилә үзүлән Әмир өз йолдашлары сэриләрлә бирликдә башга бир йолла Есхожанын аулундан чыхыб кетди. Севкилисинин хәялы ону бир дәгигә белә тәрк этмирди. Аул көздән итәр-итмәз о, башыны атын ялына сөйкәйиб гәм дәрясына гәрт олду. Икидләр она тәсәлли верирдиләр, кимин исә ағлына белә бир шей кәлди ки, Әмирин сон дәфә Умитейлә видалашмасына имкан яратмаг үчүн өзләрини кәлинин дәстәсинә чатдырсынлар.

Әмир үмумиййәтлә һеч вахт деди-годуя фикир вермәзди, бу күнләрдә исә дәрд ону тамамилә кар, кор этмишди. О, Умитейлә өзү барәсиндә нә гәдәр шайиә яйылдығыны вә бу ени көрүшүн нә илә нәтичәләнәчәйини гәт'иййән тәсәввүрүнә дә кәтирмәди. Әксинә, көрүшмәк фикри ону руһландырды, о, йәһәрин үстүндә өзүнү дүзәлтди.

— Бу Кокше илә Умитейи ялныз никаһ бағламышдыр, мәни исә танрынын ирадәси онунла бирләшдирмишдир,—дейә о, достларына мүрачиәт этди. — Элә зәнн этмәйин ки, мән кәнчликдән вә я йүнкүл фикирлиликдән белә данышырам. Мән билирәм ки, тале мәни бу одун, аловун ичинә салмышдыр. Гой бу бир күнаһ олсун, анчаг Умитейсиз мәнә һәят йохдур... Атлары дөндәрин! Өзүмүзү көчә чатдыраг.

Әмирин достлары ичәрисиндә Мәһәммәдчан адлы алянаг, гонур көзлү чаван бир мүғәнни акын варды... О, кәнч севкилиләрә һамыдан артыг ачыйыр, Әмирин дәрдинә һамыдан чох шәрик олурду. Әмирин чәсарәтли вә гәт'и сөзләрини эшитдикдә о, өзүнү тамамилә дүзәлтди, достуна мәһәббәтлә нәзәр салды вә һейрәтиндән учадан күлдү:

— Бах, бу көзәл сөздүр!.. Эй, икидләр, өзүмүзү онлара чатдыраг! Бу дәгигәнин өз нәғмәси дә вар, гулаг асын!

О буну дейән кими өз уча вә саф сәси илә, санки Әмирин адындан охумаға башлады. Бәдаһәтән яранан нәғмәнин сөзләри бир чағырыш кими, эһтирасла сәсләнирди:

Көнлүмүн зүлмәти йох олду, достлар,
Гәлбимдә горхулу мин бир ниййәт вар.
Говун алапача атлары, говун,
Көзәл чананымы апарыр әғяр.

Әмир вә бүтүн сэриләр ени маһныны бирликдә охуя-охуя шадлыг үчүн бир рәнкдә сечилмиш ағ атлары чапмаға башладылар. Ялныз Әмир гара яллы сәмәнд ат минмишди. Дөйүш чағырышы кими сәсләнән кур нәғмә охуян икидләр кениш дүзәнликдә чапараг атларын башыны бир дәфә белә чәкмәдиләр. Чох кечмәдән гаршы тәпәдә Умитейин той көчү, йә'ни

чеһизлə йүклəнмиш он дəвə вə ат үстүндə кедəн кейимли-кечимли киши вə гадынлар көрүндү. Икидлəр бир-бирини гова-гова Кокше дүшəркəсинə яхынлашмагда олан көчə доғру чапдылар.

Адахлысынын гəфлəтəн чыхыб кетмəси дə Умитейи ағылландыра билмəмишди. Нə аулда Əмирлə видалашаркəн, онун ағушунда һөнкүр-һөнкүр ағлаяркəн, нə дə йолда о өз кəдəрини кизлəтмирди. Ағламагдан көзлəри гызармышды. О, ачы-ачы ағлаяраг, еканə көнүл досту Əмирин галдығы тəрəфə тез-тез кəдəрли нəзəр салырды. Бирдəн о, карвана чатмагда олан əлван кейимли атлылары көрдү. Онун үрəйи дөйүндү. Карванын габағынча кедəн бөйүклəр дə атлылары көрдүлəр. Есхожа тəəччүблə Изгуттынын үзүнə бахды:

— Бунлар һарадан кəлиб чыхдылар? Дəли олублар, нəдир?

Атлылардан бир күллə мəсафəсиндə габагда гара яллы сəмəнд минмиш бир адам дөрднала чапырды. Умитей өз йорға атынын ағзыны бəрк чəкиб даяндырды, интизар ичиндə донуб галды. Бу, Əмирдир, бу, ялныз о ола билəр!..

Кəнч өзүнү Умитейə чатдыраpaг, ағламагдан нəфəси тутула-тутула ону гучаглады, гызын яшлы көзлəрини өпмəйə башлады. Əмирин далынча чапыб кəлəн йолдашлары дəрһал севкилилəри арая алдылар. Онларын сых бир даирə кими дүзүлмүш ағ атлары Əмир вə Умитей үчүн гурулан чанлы алачыға бəнзəйирди. Сəрилəр Биржанын «Козы-кош» адлы вида маһнысыны охудулар: онлар нəғмəнин һавасыны гəсдəн узадыб, она гейри-ади кəдəрли бир əзəмəт верирдилəр:

Əлвида, меһрибан, эй чаван достлар!..
Сизлəрлə бир ердə чаванлашдым мəн.
Йолуму көзлəйир узаг бир дияр,
Кедирəм, кəнчлик дə чыхыб əлимдəн...

Əмир вə Умитей бир-биринə гысылыб ағлайырды. Изгутты вə Есхожа карванын габағындан чапыб кəлəрəк, севкилилəри аралыға алан атларын даирəсини ярдылар вə əсəби һалда гышгырдылар:

— Етəр, бəсдир! Онсуз да чох ярамаз ишлəр көрдүнүз!..

— Сакитлəш, Əмир! Видалашдын, чых йолунла кет!

Изгуттынын сəсиндə бир гəзəб дуюлурду. О, Умитейин атынын чиловундан япышыб гүввəтлə өзүнə тəрəф дартды. Йорға ат ериндəн сычрады вə гызы севкилисинин ағушундан гопартды. Умитей вар сəси илə гышгырды:

— Əмир!..

О, атынын башыны сахламаға чалышараг, ялвармаға башлады:

— Мəни тəрк етмə, Əмир! Өзүн мəни əзаб тонгалына гə-

дәр апар! Ахы өз гоһумларым мәни одун, аловун ичинә атырлар!.. Мәни тәрк этмәйин, һамыныз мәним далымҹа кәлин, һамыныз!

Онун көзүндә яш гуруду. Изтирабла һамыя нәзәр салды вә өлү кими ағаппаг ағарараг, көзләнилмәз бир гәзәблә гышгырды.

— Гой гудуруб өзүндән чыхсын! Гой көрүм йолумун үстүндә нечә дура биләр!

Буну дейиб гыз Әмирин атынын ҹиловундан бәрк-бәрк япышды вә өз далынча апарды. Әмир йәһәрин үстүндән әйиләрәк онун инчә белиндән япышыб өпмәйә башлады.

— Мәним әзизим... Мәним бәдрләнмиш айым... Гой мәним нәфәсим кәсилсин, анҹаг айым батмасын... Мән бәдбәхтин гисмәти өлүмдүрсә, гой сәнин көзүнүн габағында өлүм! Сәнинлә кедирәм!

О, буну дейиб йолдашлары сәриләрә тәрәф дөндү:

— Һамымыз кедәк!..

Әмирин йолдашлары Изгуттыны вә Есхожаны онларын янындан сыхышдырыб узаглашдырдылар, карван йолуна давам этди. Көзәл кейимли сәриләр Умитейи аралыға алараг, ону мүшайиәт эдир, гиймәтли бир хәзинә кими горуюрдулар. Кәлини мүшайиәт эдәнләрин бөйүкләри вә элчиләр бунлара мане ола билмәйәрәк, начар габагда кедирдиләр.

Кәлинин сәккизлайлы бәзәкли алачығы артыг адахлынын аулуна кәтирилмишди. Чаван кәлин Әмирин вә Байтасын голуна кирмиш һалда алачыға дахил олду. Онун габағынча, адәтә көрә, ачыг ипәк пәрдә апарырдылар, — сәриләр бу дәфә адәтдән кәнара чыхмадылар, лакин аул әһалиси бунларын көзләнилмәз кәлишини һәйәҹанла, һәтта дүшмәнчәсинә гаршыладылар.

Лакин бу наразылыг, бу әсәбилик Чаванлар алачығына кирә билмәди. Чаванлар, гызлар, кәлинләр вә яшлы байбишәләр ени кәлини хош арзуларла гаршыладылар. Онун башына гиймәтли төһфәләр яғдырырдылар. Элә бил, һеч кәс белә бир тәнтәнә үчүн гәрибә вә анлашылмаз олан Әмирин кәлишини көрмүрдү.

Умитейи бу ҹүр тәнтәнә илә гәбул этмәк вә онун шәрәфинин гайғысына галмаг ялныз Дутбайын иши иди. О нә Кокше гәбиләсинин ағсаггаллары илә, нә дә өз атасы Алатайла мәсләһәтләшмәди. О бүтүн мәрдлийини вә сәбрини топлаяраг, әввәлчә гәбул этдийи гәрары дүрүст еринә етирирди — бу гәрар Умитейи деди-годудан хилас этмәк, ону өз аиләсинә тәнтәнә илә, севинчлә гәбул этмәк гәрары иди.

Элә һәмин ахшам гонаглары өз ағыллы вә сакит анасына тапшырдыгдан сонра Дутбай атыны миниб гоншу аула,

Кокше гэбилэсинин башчысы олан эмиси Каратайын янына кетди. О, hамынын алачыгдан чыхмасыны хаhиш эдэрэк, эмиси илэ үз-үзэ отуруб, Эмирин төрэтдийи ачы hэгарэти она нағыл этди.

— Кунанбайын янына кедин, бүтүн эhвалаты өз дилинизлэ она данышын,— дейэ о, сөзүнү гуртарды. — Гой ушағын ипини йығышдырсын, йохса, Кокше илэ Иркизбай арасындакы достлуг позулар, hэр шей пуча чыхар!

Кокше гэбилэсинин башында дурдуғу күндэн э'тибарэн гоча Каратайын ядына кэлмирди ки, чаванлардан бу вэ я дикэри Тобыкты кими эн күчлү вэ сайча чох олан гэбилэлэрдэн бири илэ мүбаризэйэ киришмэйэ белэ hазыр олсун. О, ири, ачыг алны вэ чүр'этли көзлэри олан көвдэли, бойлу-бухунлу кэнч Дутбая мағрур бир нэзэр салды. Онун шаhин көзлэриндэ гызыл рэнкли гығылчымлар ойнайырды. Айдын иди ки, белэ адамлар гэбилэнин шэрэфи наминэ heч фикирлэшмэдэн өзлэрини ода, алова вурарлар. Лакин бунунла бирликдэ Каратай Дутбайын өзүнэ нечэ hаким олдуғуну вэ сакитлийини дэ гиймэтлэндирди, гэзэб онун камалыны думанландырмамышды. Гоча өз-өзүнэ фикирлэшди: «Бэли, көрүнүр, сэн эсл Кокшесэн. Мэндэн сонра гэбилэнин саhиби сэн олачагсан...»

Каратай Дутбайын дедиклэрини ахырадэк динлэдикдэн сонра гырпмаян көзлэрини онун үзүнэ зиллэди, өз гэрарыны фикирлэшэ-фикирлэшэ гысача деди:

— Эмр эт, ат кэтирсинлэр. Мэним үчүн мүшайиэтчилэр тап. Элэ бу саат кедирэм.

Дутбай өз атасы Алатайын вэ гэбилэ башчыларындан бири олан Бозамбайын далынча адам көндэрэрэк, Каратайы мүшайиэт этмэйи онлардан хаhиш этди.

Кунанбайын аулу Горугда тэк-тэнhа даянмагда иди: гоча hачы Ойкодыкда дүшэркэ салмыш бүтүн иркизбайлардан айрылмышды. Нурханым язда Оспандан чэкдийи тэhгири heч чүр унуда билмирди вэ бүтүн яйы Кунанбайдан хаhиш этмишди ки, айрыча гышлаг тикдирсин: о өз рэгибэлэриндэн, онларын яшлы вэ шылтаг оғулларындан кэнарда яшамаг истэйирди. Онун бу хаhиши гочалыгда тэнhа яшамаг истэйэн Кунанбайын арзусуна уйғун кэлди. Яйда о, башгаларындан эввэл Горуға көчдү вэ бир дэстэ икиди бурая кэтирэрэк өзү вэ Нурханым үчүн кичик бир гышлаг тикдирди. Инди гоча hачынын аулдан аралы салынмыш ени гышлағы мэзар сүкуту ичэрисиндэ санки фикрэ далыб раhатланырды.

Каратай өз йолдашлары илэ бирликдэ кечэ вахты бурая чатдылар. Аулдакыларын hамысы, демэк олар ки, ятырды, лакин Кунанбайын алачығында hэлэ ишыг сөндүрүлмэмишди. Ат аяғынын сэсини вэ бир-биринэ дэймиш итлэрин hү-

рүшмәсини эшитдикдә Нурханым гәт этди ки, яд адам кәлмишдир. Күндүз дә һамы Кунанбайын дүшәркәсиндән, йолухучу хәстәдән гачан кими, гачмаға чалышдығы һалда, кечәнин бу вахты онларын янына һансы яхын гоһум кәлә биләр? Гоча һачы пәрдә далындан чыхмыр, бу дүнянын сөһбәтләриндә иштирак этмирди, одур ки, онун аулу гонаглара гәм вә гүссә кәтирирди.

Кәләнләр алачыға кирдикләри заман Кунанбайын аяг тәрәфиндә отурмуш Нурханым ярычачыг пәрдә далындан бахыб эринә явашдан деди:

— Каратай кәлиб...

Кунанбай үстүнә балышлар дүзүлмүш чарпайыда отуруб башыны ашағы салараг, тәсбеһ чевирирди. Арвадынын сөзләрини эшитдикдә о, тез башыны юхары галдырды, дәрһал итаәткарлыг вә төвбә ифадәси үзүндән чәкилди. Гонаглар һәлә эвин кандарына чатмамыш, Кунанбай сәһәрдән бәри өртүлү олан пәрдәни габа бир һәрәкәтлә юхары галдырды. О, кәләнләрлә һеч саламлашмады да. Еканә солғун көзүнү парылдадараг, Каратайын үзүнә нәзәр салды. Төвбә эдән һачынын кинлә долу гәддар сифәти Каратайы тәәччүбләндирди: он ил оларды ки, һеч кәс Кунанбайын үзүнү белә көрмәмишди. Каратай һәтта өзүнү бир гәдәр итирди дә, санки о, кери чәкиләркән ятан йыртычы бир һейванын ювасына йыхылмыш вә ону гәфләтән оядараг гәзәбләндирмишди.

Лакин Каратайын кәлиши Кунанбай үчүн көзләнилмәз бир һадисә дейилди. Дүнән Айгыз Есхожанын аулундан гайыдаркән эринин янына кәлмиш, өз наразылыг вә шикайәтини она билдирмишди. Айгыз тойдан гәзәбли гайытмышды. Есхожа онун яхын гоһуму иди вә видалашаркән Айгыз ону мәзәммәт этмишди ки, нә үчүн икид сэриләрә бу гәдәр ихтияр вериб тою ләяғәтсиз бир мәсхәрәйә чевирмишдир. Бунун чавабында Есхожа өзү икидләрдән шикайәт этмәйә башлайыб Айгыздан хаһиш этмишди ки, бу биабырчылығы Кунанбая билдирсин вә ону баша салсын ки, Әмири, Кунанбайын нәвәси олдуғу үчүн, Есхожа эвиндән говмамышдыр. Есхожа демишди: «Онлар өз маһнылары вә чыр-чындырлары илә йоха чыхсынлар, бунлар сэри дейил, мәним эвим үчүн фәлакәт олдулар!»

Айгыз онун сөзләрини Кунанбая чатдырмагла бәрабәр, өз тәрәфиндән дә бир чох ағыр иттиһамлар әлавә этди.

— Әл-гол ачыблар, элә фикир эдирләр ки, онлара гулагбурмасы верән йохдур! — дейә о, гәзәбиндән ағармыш һалда данышырды. — Нә гәдәр ки, сән Мәккәдә идин, онлар бизим аулу да биабыр эдәрәк, аз гала башымызын үстүндә рәгс эдирдиләр! Сәнин көзүн һәлә юмулмамыш, бизим эвимиз шейтан ювасына дөнмүшдүр!

О, кәнчләрә гаршы бәсләдийи бүтүн көһнә нифрәтини, пахыллығыны бу алачыгда бүрузә верди, тойда нәләр олдуғуну нағыл этди вә ялныз өз сөзләри илә әрини гызышдырдығына әмин олдугдан сонра чыхыб кетди.

Кунанбайын ятағынын баш тәрәфиндә шам янырды. Шам ишығы гочанын көзүндәки гырмызымтраг кинли гығылчымлары әкс этдирирди. Онун бахышында гәзәб гайнайырды. Гоча үзүнә эһтиятлы, инадлы бир тәмкин вериб мүдафиәйә вә гәзәбли сычрайыша һазыр вәзиййәтдә дурмушду. Бу нәзәр каһ Каратайын үзүнә зилләнир, каһ адахлынын атасы Алатая тәрәф чеврилир, каһ да Кокше гәбиләсиндән олан варлы Бозамбайын сифәтинә дикилирди. Галан адамлар һачынын диггәтини чәлб этмирдиләр, чүнки онлар ағсаггаллары мүшайиәт эдән садә икидләр идиләр.

Кунанбай баша дүшмүшдү ки, гочалар бүтүн Кокше адындан кәлмишләр. Гаранлыг кечә, сәрт сималар, дүйүнләнмиш гашлар хәбәр верирди ки, Тобыктыя енә өлүм кәтирән бир фәлакәт үз вермишдир. Кунанбай пәрдәнин бир учуну әлиндә әзишдирә-әзишдирә Каратая мүрачиәтлә сорушду:

— Һансы фыртына сәни говуб бурая кәтирмишдир? Һансы бир фәлакәт хәбәри илә кәлибсән? Сөзү узатма, нағыл элә.

Һәр ики гоча гашларынын чүз'и бир һәрәкәти илә бирбирини баша дүшүрдү. Бу амансыз кечәдә фикирләр дә амансыз иди. Кунанбай Каратайын союг бир гәзәб ичәрисиндә донмуш үзүнә бахаркән дәрһал баша дүшдү: «Ону мәним яныма бағышланмаз бир һәгарәт кәтирмишдир. Барышығa һазыр олан адам белә кәлмәз».

Каратай да санки һачынын фикрини баша дүшдү. О, ахшамдан бәри үрәйини даш кими әзән гәзәбин гаршысыны алмады.

О, Әмир, Дутбай вә Умитей һаггында данышды вә һеч бир шей кизләтмәди. О нағыл этди ки, «өзләрини сал вә сәри адландыран әхлагсызлар, чин вә шейтанлар» кәләрәк мәшһәр күнләринин бүтүн позғунлуғуну вә күнаһларыны өзләри илә кәтирмишдиләр. Бүтүн гәбилә ләкәләнмиш, гәзәбдән сарсылмышдыр. О һаясыз өзүнә муғәнни, бөйүк устад ады вермиш, өзүнү һамыя тимсал көстәрмиш, кәнчләрин һамысыны чәлб этмиш вә позмушдур. Онлар әлван чыр-чындыр кейинәрәк, папагларына ләләкләр япышдырмыш, нәғмә охуя-охуя, мүгәддәс нә варса һамысына истеһза этмишләр.

— Онлар мәним башымда отурсайдылар дәрд яры иди... Онлар бизим улу бабаларымызы ләкәләйирләр, онларын руһуну тәһгир эдирләр! Онларын гәбрләри үстүндә рәгс эдирләр! Бир аяғымыз бу дүняда, бир аяғымыз о дүняда олан

сәни дә, мәни дә гара чиркабла дамғалайырлар ки, танры гаршысында белә ләкәли мәнфур бир шәкилдә дураг. Сәнә язығым кәлир, анчаг суса билмирәм. Бүтүн бунлары сәндән башга даһа кимә дейә биләрәм? Белә мурдар бир заманәдә мән кимә э'тибар эдә биләрәм? Һеч бир вахт мән нәинки сәнин янына, сәнин бир итинин дә янына шикайәтлә кәлмәмишәм, амма инди тәләб эдирәм, бу биабырчылығын гаршысыны ал! Өзүн әдаләтлә һөкм вер!

Даһа данышмаға лүзум йох иди. Кунанбай гонаглары әлаһиддә алачыға апарыб, гонаг этмәйи, гайны Кенжаканы онун янына чағырмағы Нурханыма тапшырды.

Кунанбай Кенжакана әмр этди:

— Бу саат ики ат көтүрүб Шолак-Терекдә Алатайын аулуна чап. Изгуттыны тапыб она де ки, күн чыханадәк Әмири мәним яныма кәтирсин! О, мүгавимәт көстәрсә, әлләрини, аягларыны бағласын! Әзсин, анчаг кәтирсин.

Һеч кәсә аман вермәйән күчлү вә гәт'иййәтли бир кәнч олан Кенжакан Кунанбайын сөзләринә диггәтлә гулаг асды, о, санки Кунанбайын гәзәб вә кинини өз үрәйинә йығырды. Кәнч дәрһал тапшырығы еринә етирмәк үчүн кетди.

Кунанбай ериндә отурмагда давам эдир, пәрдәнин учуну әсәби һалда әлиндә сыхырды. Бүтүн кечәни о, көзүнү дә юммадан, даш һейкәл кими ериндән тәрпәнмәдән әләчә отуруб галды. Гочалыг гәзәби, ағыр кин, союг һирс үзүндәки сайсыз-һесабсыз гырышыглары дәринләшдирәрәк, донуб галмышды.

Дан ери сөкүлмәйә башлайырды. Сонра саралмыш кениш дүзәнлийин вә боз колларын үзәриндән гырмызы пайыз шәфәги йүксәлди. Даһа сонра күнәшин илк шүалары алачығы гырмызы шырымларла бүрүдү. Бу заман Изгутты вә Әмир Кунанбайын алачығына кирдиләр. Кәнчин үзү өлү үзүнә бәнзәйирди — янаглары чөкмүш, көзләри сөнмүш, додагларынын ганы гачмышды.

Кунанбай нәвәсини чохдан бәри көрмәмишди. О, ағыр бахышларыны Әмирин үзүнә зилләди, сонра әлләрини она тәрәф узадараг: «Бура кәл!» — дейә ишарә этди.

Әмир папағыны вә гамчысыны атыб бабасынын янына кәлди вә онун гаршысында диз чөкдү. Бирдән бүтүн кечәни пәрдәни әзишдирән сәрт бармаглар кәнчин чылпаг бойнуна илишиб сыхмаға башлады. Бу гоча әлләр кечмишдәки гүввәсини һәлә итирмәмишди: онлар Әмирин боғазыны дәмир бухов кими сыхырды. Гоча, нәвәсини өзүнә тәрәф чәкди, ону силкәләди вә нәфәс алмаға гоймады. Кәнч көмкөй көйәрди, һушуну итирди, лакин дәмир кәлбәтин зәифләмирди. Әмир хырылдады вә чансыз һалда чарпайынын янына йыхылды. Ку-

нанбай диз чөкәрәк, нәвәсинин боғазыны дәмир кими сәрт әлләриндән бурахмады. Бир ан да кечсәйди, һәр шей битмиш олачагды.

— Сән нә эдирсән? — дейә Изгутты өзүнү онун үстүнә атды. — О, ит дә олса, сәнин нәвәндир!..

Кунанбай көзүнү әлә вәһши бир гәзәблә парылдатды ки, Изгутты диксинди. Нурханым баша дүшдү ки, гочанын дырнаглары бу саат кәнчин ахырына чыхачагдыр. Она көрә дә дәһшәт ичәрисиндә өзүнү әринин үстүнә атараг, онун әлләриндән япышды.

— Һачы, көзүмүзүн ишығы, өзүнә кәл! Ону бағышла! — дейә Нурханым гышгырыб өз күчлү бәдәни илә һачынын үстүнә дүшәрәк, онун әлләрини Әмирин боғазындан гопартды. Гоча вар күчү илә Нурханымын дөшүнә бир диз вурду, Нурханым һушуну итирәрәк, ағзы үстә ерә йыхылды.

Гәфләтән кечә гапы ачылды вә Абай гапыда көрүндү. О, Нурханымын нечә йыхылдығыны вә Кунанбайын енидән Әмирин үстүнә нечә атылдығыны көрмүшдү. Абай бир сычрайышла чарпайынын янында олду.

— Даян! — дейә о гышгырды вә атасынын әлләрини Әмирин боғазындан күчлә гопартды.

— О, кафирдир! — дейә Кунанбай гышгырды.

— Өлдүрмәйә гоймарам! — дейә Абай да чығырды.

Онлар нифрәтлә бир-биринин үзүнә бахдылар. Һәр икиси өлүм-дирим вурушмасына һазыр иди. Абай көзләрини гырпмадан бахырды, бу көзләр союг гәзәб вә нифрәтлә долу иди. Онун тез-тез учадан дедийи сөзләр хәнчәр кими амансыз иди:

— Ағзында аллаһ ады, әлләриндә исә ган? Енә ган? Нә үчүн? Ахы шәриәт дә севкини гадаған этмир! Бу шәриәт сәнин бир дәфә төкдүйүн күнаһсыз ганы доғрултду, бәсдир!..

Кодарын э'дамынын дәһшәтли мәнзәрәси Абайын көзләри гаршысында чанланды. О заман Абай ушаг иди... Инди о, атасына өз чинайәтини бир дә тәкрар этмәйә йол вермәз...

— Инди дә шәриәтә зидд кедиб адам өлдүрүрсән? Демәли, сән сусмаг, төвбә этмәк үчүн дуа әләйиб әнд ичмәмишсән? Һийлә ишләдибсән, өз вәһши хасиййәтини пәрдәләйибсән?

Абай Әмири мүдафиә этмәклә бәрабәр атасыны да төһмәтләндирир, гәзәблә төһмәтләндирирди... Кунанбайын дили ачылды.

— Итил! Көзүмүн габағындан, рәдд ол!

— Кетмәрәм!

— Пис ишләрә йол верән! Адамлары йолдан чыхаран! Бүтүн бунларын һамысына сәбәб сәнсән! Сән һамыны йолдан чыхардырсан!

— Гой белә олсун! Гой сәбәб мән олум! Бәс сән нә үчүн сакитчә узаныб өлмүрсән? Инди сәнин заманән дейил, мәним заманәмдир, нә үчүн бизим һәятымыза гарышырсан?

— Аһа, сән мәнимлә бу диллә данышырсан? Иш бу ерә чатмышдыр!.. — дейә Кунанбай чошду вә бирдән сусду. О, дәһшәтли интигам алмағы гәт этди.

Бир шейи өзүндән итәләйирмиш кими о, һәр ики овчуну габаға, Абая вә еничә өзүнә кәлмиш Әмирә тәрәф узатды. Сонра салават чевирди — гочалар өз кинли нийййәтләринин еринә етирилмәсини истәдикдә аллаһа белә мурачиәт эдирләр.

Нурханым вә Изгутты буну көрдүкдә бир сәслә гышгырдылар:

— Я рәб, онун хаһишини гәбул этмә!

— Ярадан, онун сөзләрини эшитмә! Фәлакәт, фәлакәт! О, өз ушагларына лә'нәт охуюр! — дейә эвдәкиләр горху ичәрисиндә тәкрар этдиләр.

Кунанбай онлары көрмүрдү. О, дизи үстә чөкәрәк өз лә'нәтини айдын вә уча сәслә охуюрду, сүмүйү чыхмыш эли илә каһ Абайы, каһ да ерә йыхылмыш нәвәсини көстәрирди:

— Сәһәр шәфәги дүшән заман... Дан ери сөкүләркән... Өз аталыг лә'нәтимлә, өз гаралмыш ганыма лә'нәт охуюрам... Мәним тайфамдан чыхмыш бу ики әслини итирмишә лә'нәт охуюрам... Ярадан! Эй гүдрәтли, эй бөйүк танры! Сән өзүн ону өлдүрмәйә мәнә имкан вермәдин, инди өз гулунун сөзләрини эшит, мәним еканә хаһишими гәбул эт!.. Бунларын икисини дә мәним элимдән ал!.. Онлары чәзаларына чатдыр!.. Чаниләрин чаныны ал, онлары мәһв эт, нә гәдәр ки, башгаларыны да өз зәһәрләри илә зәһәрләмәмишләр, онлары мәһв эт!..

О, бир дәфә дә салават чевирәрәк, хырылтылы сәслә гышгырды:

— Итилин! Көзүмүн габағындан итилин! Әкәр, доғрудан да, сизин дамарларынызда мәним ганым ахырса — сиз әслини итирмишләрсиниз! Сизи гурбан верирәм! Кедин, мәһв олун, тезликлә мәһв олун! Бурадан рәдд олун!

Абай атасына нифрәтлә баха-баха даянмышды. О, атасынын дәһшәтли сөзләриндән сарсылмады, ялныз гысача чаваб верди:

— Һәмишәлик кедирәм.

Кунанбай габа бир һәрәкәтлә пәрдәни дартды, ятағын үстүндә отурараг ястыға сөйкәнди. Дамарлары чыхмыш әлләриндә тәсбеһ шаггылдады, һачы дуа охумаға, төвбә этмәйә башлады.

Әмир яваш-яваш аяға галхды, папағыны вә гамчысыны көтүрдү, лакин дәрһал тагәтсиз һалда ерә йыхылды. О, күчүнү топлаяраг үзүнү пәрдәйә тәрәф чевирди.

— Сән мәним үчүн өлүм истәйирсән, мән бундан горхмурам!.. Горхмурам!.. Мәни одда да яндырсалар, горхмурам! Мән сәндән горхмурам!.. — дейә о, гәзәблә сәсләнди.

Абай онун аяға галхмасына көмәк этди, алачыгдан чыхарыб апарды. Таледән олан кими Абай кечикмәмишди. Изгутынын Әмири Кунанбайын янына апармасы һаггындакы горхулу хәбәр лап сүбһ ишыглашаркән Абая чатмышды. Бу хәбәри Әмирин досту, Қокше аулундан Байтасын көндәрдийи Мурзагул кәтирмишди. Абай атасынын вәһши вә гәддар хасиййәтини билдийиндән, хүсуси ат йәһәрләнмәсини көзләмәйәрәк, дәрһал Мурзагулун атыны минмиш вә сон дәгигәдә өзүнү гоча һачынын аулуна чатдырмышды.

2

Октябр айы кәлиб чатмышды. Ауллар гоюнлары гырхыб гуртармышдылар. Пайыз отлагларына көчмәк күнләри яхынлашырды, лакин һеч кәс гышлаға тәләсмирди. Ойкодыкдакы аулларын этрафында битмиш кечә кими сых чейраноту вә башга чөл отларыны сүрүләр тамамилә тапдалайыб әзмишдиләр, нисбәтән узаг ерләрдә һәлә дә чох от варды. Истидән яха гуртармыш мал-гара бурада көз габағында тез көкәлирди, гайғыкеш тәсәррүфат саһибләри ерин мүнасиб олмамасына, пайыз яғышларына вә союг күләйә бахмаяраг, өз ерләриндән тәрпәнмирдиләр.

Бөйүк яй алачыглары артыг йығышдырылыб гышлаға көндәрилмишди. Бунларын еринә кичик, даһа исти алачыглар гурулмушду. Айкәримин ени, дарысгал алачығынын диварларындан халылар вә нахышлы кечәләр асылмышды. Һүндүр чарпайы әвәзинә инди ердә бир чох галын кечәләрдән ибарәт исти ятачаг дүзәлдилмишди. Ятачағын габағында, хөрәк сейилән вә чай ичилән ердә дөшәмәйә узун түклү гоюн дәриләри салынмышды; алачығын ортасында исә газан асмаг үчүн очаг газылмышды.

Бу яғышлы күндә Абай ятачағын үстүндә отуруб, күрәйини йорғанлара вә ястыглара сөйкәйәрәк, китаб охуюрду. О, гыш палтарында иди, бешметин үстүндән маһуддан тикилмиш йүнкүл көдәкчә киймишди, аягларында ичәриси кечәдән кен, узунбоғаз чәкмә вар иди. Һәмишә олдуғу кими эри илә янашы отуран Айкәрим түлкү пәнчәләриндән һазырланмыш, яхалығына вә этәйинә хәз чәкилмиш, гырмызы илмәли, күмүш дүймәли, йүнкүл бешмет киймишди. Бу бешмети мәшһур усталардан бири тикмишди.

Айкәрим адәти үзрә тикишлә мәшғул иди. Ербол Баймәһәммәдлә яваш-яваш пайыз гымызы ичир вә доггуз-кумалак[1]

[1] Доггуз-кумалак — (һәрфиййән-доггуз топ), дама оюнуна бәнзәр газах оюну.

ойнайырды. Хөрәк һазыр иди, газаны очағын үстүндән көтүрдүләр, сөнмәкдә олан очағын ачы түстүсү адамын көзләрини яшардыр, боғазыны ачышдырырды. Айкәрим һамыны әлләрини юмаға, сүфрәйә әйләшмәйә дә'вәт этдикдә Абай сәһәрдән бәри динмәзчә охудуғу китабы өртдү вә шанрака бахды.

— Тундуку ачсайдыныз, пис олмазды, — деди.

Лакин түстү чыхмагдан өтрү гоюлмуш кичик бачадан сәссиз, чискин пайыз яғышы чиләйирди. Абай гаш-габағыны саллады:

— Аһ, аман аллаһ, белә дә һава олар!.. Тундуку ачырсан яғыш кәлир, өртүрсән түстү...

Эшикдән алачыға яхынлашан атлыларын йүнкүл сәси эшидилди. Ики нәфәр алачыға кирди; кәләнләрин бири Абайын гардашы оғлу, Әмирин бөйүк гардашы Шаке, о бири овчу Бекпол иди. Шаке сөзлү адама охшайырды, йәгин ки, бир иш барәсиндә данышмаг үчүн фүрсәт көзләйирди. Доғрудан да, емәк гуртаран кими о, Абая мүрачиәт этди:

— Мән мәсләһәтләшмәк үчүн кәлмишәм, Абай аға, — дейә о, сөзә башлады. — Сизинлә Әмир барәсиндә данышмаг истәйирәм.

Шаке үрәк этмәйиб сусду. Абай вә Айкәрим һәйәчана дүшдүләр.

— О, саламатдырмы? — дейә Айкәрим нараһат һалда сорушду. — Аһ, языг ушаг һәр ердән говулмуш бир адам кими яшайыр...

Абай гайғы илә сорушду:

— Инди нечәдир, енә әввәлки кими хифәт чәкирми?

— О, һеч кәсә сирр вермир, — дейә Шаке гейри-мүәййән чаваб верди. — Демәк олмаз ки, о, хәстәдир... Заһирән сағламдыр, лакин үрәйиндә фыртыналар гайнайыр. Мәнә елә кәлир ки, о, ялныз севкилисинин дәрдиндән үзүлүр... Мән елә бу барәдә данышмаг истәйирдим, Абай аға, о бә'зән чанлы бир көлкә кими кәзирди, инди исә билмирәм, инадкарлығынданмы вә я өзүнү әлә алмаг истәмәсинданми, — нәдир, енидән көһнә ишинә башламышдыр. Һеч кәслә мәсләһәтләшмәмиш, гоһумларындан һеч биринә бир сөз демәмиш, дүнән бүтүн достларыны, сал вә сэриләри янына чағырмышдыр. Енә бәзәниб дүзәнмишләр, дейәсән, бир кәләк һазырлайырлар. Сәһәр эшитдим, онлар дейирдиләр ки, куя Кокшейә кедәчәкләр. Дейирәм, бәлкә о, ачыг дүшмәнчилик этмәйи гәрара алмышдыр? Буна гоча һачы нә дейәр? Ахы о, Әмирә еничә лә'нәт охумушдур... Бәс Кокше! Онлар елә Әмирдән интигам алмаг истәйирләр, горхурам ки, һәр бир чинайәтә әл ат-

сынлар... Билмирәм бунун гаршысыны нечә алмалы, бир мәсләһәт верин!

Абай көзләрини Шакенин үзүндән чәкмәйәрәк, динмәзчә гулаг асыр, Әмир һаггында олан бәд хәбәри дәрк этмәйә чалышырды. Онун гәрары һамыны тәәччүбләндирди.

— Әмири гәм-гүссәнин ихтиярына вериб, — деди, — өлүмә күзәштә кедә билмәрик. О, башга бир зәманәдә, башга адамлар ичәрисиндә яшасайды, бәлкә дә, бизим һамымыздан йүксәкдә, она лә'нәт охуян нәслдән йүксәкдә дурарды... Мән бүтүн гәлбимлә Әмирә рәғбәт бәсләйирәм. О, кифайәт гәдәр чәзаландырылмышдыр, инди гой нә чүр истәйир, элә дә этсин. Ахы гамчы илә онун көзләрини төкмәк бундан яхшы иди, языг һей бир ердә фырланмагдадыр... Гой һеч олмазса о демәсин ки, ериндән дуран, атлы да, пияда да ону говур. Она мане олма, Шаке. Кокшейә кетмәк истәйирсә, гой кетсин. Һамысы бирдир, Әмир нә гәдәр чалышса да, атам өз лә'нәтини кери көтүрмәйәчәкдир, кокшеләр исә артыг сакитләшмишләр. Бәлкә, о өз дәрдини нәғмә илә дағытсын, үрәйи ачылсын...

Ербол вә Шаке бир гәдәр фикирләшдикдән сонра Абайла разылашдылар. Ялныз Айкәрим буна разы олмады.

— Гоһумлар өз ширин сөзләрини әмәлләри илә исбат этмәсәләр, бундан адама нә файда ола биләр? — дейә о, үзүнү яна чевирди.

Абай Семипалатинскдән гайытдығы күндән э'тибарән она элә кәлирди ки, өз әввәлки Айкәримини итирмишдир. Айкәрим әввәлләр дә чох надир һалларда данышарды, лакин о заманлар онун сөзү дә, фикри дә Абайын дедикләринә уйғун кәлирди. Инди Айкәрим санки әввәлки сайыглығыны итирмишди. Әввәлләр Абай ағзыны ачмамыш о, әрини баша дүшүрдү. Инди исә онун сөзләриндә енә һәмин узаглыг, һәмин дахили союглуг һисс олунурду.

Әмирин талеи онсуз да Абая әзаб верирди, Айкәримин союг рәфтары исә гаршысы алынмаз бу ялгызлыг һиссини онда даһа да күчләндирирди. Айдын, күн кими парлаг вә исти һәят боз, ади зөвчәлик һәяты илә әвәз эдилмишди. Элә бил хошбәхт, севинчлә долу эвдә кәдәр юва салмышды. Санки сайсыз-һесабсыз инчиклик, иттиһам, мәзәммәтлә долу, тиканлы, дәрдли бир пайыз һәяты башланмышды... Бүтүн бунларын һамысына Сәлтәнәт, һеч бир тагсыры олмаян Сәлтәнәт сәбәб иди.

Айкәримин сөзләри Абая тикан кими батды. Лакин о, э'тираз этмәди, хейли сусараг дәрин фикрә кетди. Әмәлләри илә исбат этмәлидир? Әмирин үстүндә о, өмрүндә илк дәфә олараг, атасы илә ачыг вуруша башламыш, она әл галдырмышды. О, Кунанбайын лә'нәтини хатырлады вә өз-өзүнә

ачы-ачы истеһза эдиб күлдү; бир тәрәфдән онун, йә'ни Абайын, мәһв олмасыны аллаһдан истәйән атанын нифрәти, дикәр тәрәфдән исә өзүнә һәдсиз дәрәчә сәдагәтли олан еканә бир адамын, йә'ни Айкәримин, гәлбән ондан узаглашмасы Абайы сарсыдырды. Бу узаглашмая сәбәб нәдир? Мәкәр Абай чинайәткардыр? О, нә кими бағышланылмаз бир чинайәт этмишдир? Йохса, о, мәһәббәтә хәянәт этмиш вә Айкәрими Сәлтәнәтлә әвәз этмишдир? Йох, бу белә дейил! Белә бир шей олмамышдыр, һәр шей Айкәримин дүшүндүйү кими дейилдир...

Доғрудур, Абай һей Сәлтәнәти ядына салырды, лакин о, бу гыз һаггында һәмишә бөйүк бир һөрмәтлә дүшүнүрдү. Онун рәфтарына гиймәт вериркән Абай бә'зән өз ағыллы тәмкинлилийинә һейран галыр вә өз-өзүнә ифтихар эдирди. Абай билирди ки, она енидән Сәлтәнәт кими бир гадын раст кәләрсә, о өзүнү енә дә элә белә апарачагдыр. Абайдакы бу ени кейфиййәт онун өзү үчүн чох әзиз иди, о буну өз һәятында әлдә этдийи бир ләягәт һесаб эдирди. Бу, һәгигәтән ени адамын ени тәрбийәсинин нәтичәси иди, бу онун зәманәсиндә, газах чәмиййәти үчүн һәлә надир олан бир тимсал иди. Буна о, рус китабларыны охумаг сайәсиндә наил олмушду. Бу китаблар онда дәрин көк салмыш, сафлыг вә инсанлығын бәһрәсини вермишди. Гой Абай ялгыз галсын, лакин о өзүндән мәмнундур. «Демәли, мән ялныз билик дейил, һәм дә тәрбийә әхз эдирәм. Онун да нәтичәси — мәним Сәлтәнәтә олан мүнасибәтим өзүнү көстәрир, һалбуки башга икидләрин нәзәриндә бу мүнасибәт мүмкүн олмаян, күлүнч бир иш һесаб эдилир» — дейә о, фикирләширди.

Айкәрим бунларын һеч бирини баша дүшмүрдү. О, һеч фикирләшмирди ки, икидлә гыз арасында саф инсани достлуг мүмкүндүр. О, һәр шейә көһнә адәтлә, көһнә гайда илә янашырды. Лакин бунлары сөзләрлә тәлгин этмәк олмаз: инсан буна бөйүк, дахили тәбәддүлат сайәсиндә, һәята вә инсанлара ени мүнасибәт бәсләмәк сайәсиндә наил олур. Бах, бу чәһәтдән Айкәрим Абайдан чох узагда иди вә онун Абая йовушмазлығы да бурадан доғурду... «Бирчә онун көрүш даирәси кенишләнсәйди, биз бир-биримизи баша дүшәрдик, инди исә онун үрәйи ағыр бир әсарәт алтындадыр» — дейә о, фикирләшир вә онун үрәйинин ярасыны сағалтмаға нечә дәфә чәһд этдийини хатырлайырды. Нечә дәфә о, Айкәримин Сәлтәнәт һаггындакы фикрини ени истигамәтә йөнәлтмәйә чәһд этмишди! Лакин һәр дәфә о, Айкәримин гарадинмәзлийинә, изаһатдан динмәзчә боюн гачырмасына раст кәлмишди, ялныз онун чатылмыш гашларыны вә гәзәбдән ағармыш үзүнү көрмүшдү... О, һисс эдирди ки, онлар мүхтәлиф саһил-

ләрдә даянараг, кечмәк үчүн йол тапа билмәйән адамлара охшайырлар. Дар аилә һәятында онларын арасында дәрин бир учурум әмәлә кәлмишди. Одур ки, Абай өз ялгызлығыны ени гүввә илә һисс эдәрәк, дәриндән аһ чәкди.

Айкәрим чеврилиб, әринин үзүнә бахды вә баша дүшдү ки, онун сөзләри Абайы һәйәчанландырмышдыр. «Дейәсән, ону инчитдим...» — дейә Айкәрим фикирләшди. Абай ачы бир кәдәрлә онун көзләринә бахды, сонра үзүнү дөндәриб, Ербола мүрачиәт этди:

— Аһ, Ербол, Ербол... — дейә о, кәдәрлә сәсләнди. — Бу ишыглы дүня башымыза дар олмушдур... Һеч олмаса сән де көрәк, һарая кедә биләрик... Һеч олмаса баш алыб чөлләрә гачайдыг, өзүмүзү сакитләшдирәйдик...

Ербол һәмишә олдуғу кими Абайы руһландыран бир гәрар чыхартды.

Шаке өз овчу йолдашлары илә бирликдә Чинкиз сыра дағларынын архасында «салбурына», йә'ни пайыз овуна кетмәйә һазырлашырды. Абай һеч вахт салбурына кетмәмишди, инди Ерболун мәсләһәти илә о бу тәсадүфдән истифадә этмәйи гәрара алды.

Ики һәфтә сонра Шаке һәр ики достунун далынча кәлди. Онлар Баймәһәммәди вә атлара бахмаг, хөрәк һазырламаг үчүн өзләри илә бир нечә икид көтүрәрәк, Гырғыз-Шаты мешәлийинә йола дүшдүләр. Чинкизин бу дәрин, мешәли, иссиз дағларында овчу Бекпол, Шакенин чаван достлары вә шаһин тә'лиматчысы Турганбай дүшәркә салыб онлары көзләйирдиләр. Зирвәсиндә бөйүк бир мағара гаралдығы үчүн Кши-Аулиэ — «кичик мүгәддәс дағ» адландырылан дағын этәйиндә онлар чадыр гурдулар. Чинкиздә бу чүр мағара икидир: даһа кениш олан о бири мағарая Гырғыз-Шатыдан бир күнлүк йол вар. Она Ганыр-Аулиэ — йә'ни «итаәтә кәлмиш мүгәддәс дағ» дейилирди.

Саһилләриндә тоз ағачы, ағ тикан вә говаг ағачлары битмиш чайын янында үч йығчам, лакин үстүнә икигат кечә салынмыш исти овчу чадыры гурулмушду. Дүшәркәнин архасында, чадырларын башы үстүндә сылдырым бир гая асылмышды. Сәһәрләр ов үчүн чох мунасиб олурду, һәлә чох гар яғмамышды, лакин бу күн, һава ишыглашмаздан габаг илк гар сәпәләмәйә башламышды, тәзә гарын үстүндә вәһши һейванларын изини тапмаг мүмкүн иди.

Овчулар гаранлыг говушан кими ятыр, һава ишыглашанда дурурдулар. Абай көрүб-көтүрмүш овчу һәяты илә чох марагланырды. Каһ шаһинлә, каһ итләрлә ова чыхыб он күн әрзиндә онлар чадырлары ов гушлары вә түлкү дәриләри илә долдурмушдулар. Шаке илә Бекпол хүсусилә фәрглә-

нирдиләр. Онлар өз гәдим фитилли түфәнкләри илә чох сәрраст атырдылар.

Һава еничә ишыглашмышды, Баймәһәммәд вә ашпаз Масакбай чадырларын янында очаг галайыб, чай тәдарүкү көрмәйә һазырлашырдылар. Абай Ерболла янашы бәрк ятмышды. Гәфләтән онун чийниндән вурараг, юхудан оятдылар:

— Бир бах, Абай, көр о нә этмәк истәйир? Сән һеч беләбир ов көрүбсәнми?

Абай башыны галдырдыгда көрдү ки, Бекпол түфәнкин лүләсини тундукун дешийиндән чыхарыб диггәтлә нишан алмышдыр. Онлар һәр икиси ятагларындан сычрады. Бекполун узун, гара түфәнки ачылды, чадырын ичини көй түстү долдурду.

— Йыхылды, йыхылды! Дөшүнүн алтындан дәйди! — дейә Бекпол гышгырыб гапыя тәрәф гачды. Достлары онун әтәйиндән япышдылар.

— Кими вурдун? Нә олмушдур?

Бекпол онларын әлиндән гуртарараг, бир сычрайышда чадырдан чыхды вә гача-гача гышгырды:

— Архар![1] Эркәйидир — бир чадыр эти чыхар!.. Ашағы юварланыр, далымча кәлин!

Байырдан Баймәһәммәдин вә Масакбайын гышгыртысы эшидилди:

— Ой, бай! Йыхылыр, йыхылыр! Чадыры йыхачагдыр!

Абай чадырын алчаг гапысындан бахды. Гара чәмдәк дүшәркәнин үстүндән асылан сылдырым гаядан гопуб ағзы ашағы кәлирди вә лап чадырын янында куппулту илә ерә дәйди. Өлүмчүл бир хырылты эшидилди. Абай вә Ербол кен чәкмәләрини тез аягларына чәкиб, күркләрини чийинләринә салдылар вә чәлд чадырдан чөлә гачдылар. Бекпол хәнчәрлә ири архарын ахырына чыхмагда иди. Күлләнин сәсинә оянмыш овчулар әтрафа топлашыб һәйәчанла данышырдылар:

— Амма да эркәкдир һа, лап өкүз бойдадыр!.. Бу һарадан кәлиб чыхмышдыр, көрәсән, хәстә дейил ки?.. нә зорбадыр, бурма буйнуздур, беләсинә һеч ердә раст кәлә билмәзсән, онун өзү Бекполу ахтарыб тапмышдыр!

Һеч кәс баша дүшә билмирди ки, архар кими эһтиятлы бир һейван өлүмлә нечә үз-үзә кәлә билмишдир. Абай хейли вахт чәмдәйә тамаша этди.

— Бу нечә ишдир? Бәлкә, о, кордур вә я гочалмышдыр? — дейә о, фикирли һалда сорушду.

Бекпол архары кәсиб гуртарды, диггәтлә онун буйнузларына вә чәмдәйинә бахды вә сонра нифрәтлә фынхырды. О,

---

[1] Архар — Чәнуби Сибир, Орта вә Мәркәзи Асия дағларында мәскән салмыш вәһши гоюн.

өз овчулуг шәрәфини чох йүксәк тутурду, һеч кәсин она истеһза этмәсинә йол вермәзди.

— О, кор олсайды, элә күндүз бирбаш сизин чадырын янына йыхыларды, Ерболла сиз дә чашыб йолдашларыныздан бирини вурардыныз!.. Бу гочалыб? Әкәр онун бүтүн габырғаларыны бир бармаг галынлыгда пий басмамышса, мән бурнуму кәсәрәм... Яхшысы будур, бойнунуза алын ки, Бекполун түфәнкинә һәсәд апарырсыныз! Мәним түфәнким күндүз дә, кечә дә, фәрги йохдур, архары вуруб йыхыр.

Чадырларын үчүндә дә буну гейри-ади бир мүвәффәгиййәт эламәти һесаб эдирдиләр, вәһши һейван өз аяғы илә овчуларын янына кәлмишди.

— Бу хейир эламәтидир, бу күн яхшы ов олачагдыр! Һәрәси доггуз башдан ибарәт үч сүрү көзләйин! — дейә һамы тәкрар этди.

— Атлары тез кәтирин вә чай һазырлайын! — дейә баш овчу, шаһин тә'лиматчысы Турганбай әмр этди. Шаке дә өз шаһини илә әлләшир, онун әзәләләрини әлләйирди, о да өз адамларыны тәләсдирирди:

— Атлары һазырлайын, бу күн шаһинин алычылығына бахаг!

Ялныз Абай вә Ербол архарын янындан айрыла билмирдиләр. Онлар да овчу һесаб олунурдулар, лакин буна бахмаяраг, даһа тәчрүбәли Бекпола вә Турганбайын әмрләринә сөзсүз итаәт эдирдиләр, анчаг онлар һәмишә кечикир вә һамыны өз тәнбәлликләри илә һирсләндирирдиләр. Ербол архара бахараг, Турганбая деди:

— Сән бир гәдәр даян, вурнухма! Гой тәзә гавырдагдан[1] бир аз ейәк!

Лакин овун өз ганунлары вардыр. Бурада, ов гушуна хидмәт эдә билән овчу бөйүклүк эдә биләр. Буна көрә дә һәр үч чадырын һәятына Турганбай рәһбәрлик эдирди. Ов заманы о, чох һирсли олурду, чошурду, одур ки, Ерболун сөзләри онун хошуна кәлмәди, — о бу сөзләри ов кими мүһүм бир ишә һөрмәтсизлик һесаб этди.

— Сиз һәмишә бир ердә батыб галырсыныз, — дейә о, Абая вә Ербола донгулданды. — Ов этмәйә кәлмишсиниз, йохса, гарынгулулуға? Сизи ата миндирмәк арыг ябыны аяға галдырмаг кими бир шейдир... Яхшы, чадырларда отуруб көзләйин ки, сизә эн яхшы тикә кәтирәчәкләр, биз исә «кичик мүгәддәс дағы» арашдыраг, Шат колларында дашлары әлләшдирәк!

[1] Гывырдаг — гызардылмыш әт.

О, шаһинини әлинин үстүнә отуртду вә йәһәрләнмиш атына тәрәф кетди. Абай вә Ербол зарафатла аһ чәкәрәк, кейинмәйә кетдиләр.

Овчулар Аулиә дағынын сылдырым зирвәсинә галхдыглары заман күнәш артыг узаг ашырымдан чыхыб, өз аловлу шүаларыны зәрли тәпәләрә сәпәләмишди. Тәпәләрин биринин үстүндә Турганбай өз шаһининин башындан калпакы чыхартды. Шаке дә гоншу тәпәйә кедәрәк шаһини калпакдан азад этди. Үчүнчү тәпәдә Абайын кичик гардашы Смагул шаһини әлиндә тутуб дурмушду.

Абай вә Ербол һәмишәки кими Турганбайын янында дурурдулар. Бу дәфә онларын ов гованы дирибаш вә чәлд Баймәһәммәд иди. О өз атынын үстүндә мил кими фырланырды. Мәшһур гарашолак[1] Турганбайын голунун үстүндә отурмушду. Бу овчу шаһинә мәшһур Сыбан шаһин тә'лиматчысы Тулакын өзү тә'лим вермишди вә этрафдакы бүтүн овчулар бу гуш саһибинә һәсәд апарырдылар.

Абай да шаһинлә ов этмәк һәвәсинә дүшәрәк һарада яхшы шаһин әлдә этмәйин мүмкүн олмасы һаггында сорғу-суал этмәйә башламышды. Турганбай она мәсләһәт көрмүшдү ки, онун таныдығы ән яхшы шаһинләрдән Қарашекири[2] тапсын. Анчаг онун саһиби Божейин оғлу Жабай өзү эһтирaслы овчу олдуғундан шаһини сатмаг тәклифини рәдд этмишди. Одур ки, Турганбай вә Шаке башга бир гуш мәсләһәт көрмүшдүләр. Сыбан тайфасындан олан Тулакын Қарашолак шаһини вар иди. Бу, доғрудан да, бүтүн шаһинләрин падшаһы иди! Яхшы гуш алмаг истәйирсәнсә, бир кәлин башлығы дәйәриндә пул вермәли олсан да, Қарашолакы алмалысан!.. Абай ону он баш гарамал вериб алмышды вә Турганбая тапшырмышды. Турганбай яйда онун бәсләнмәсинә диггәт етирмиш, өз аулунда сахламышды, бүтүн пайызы она тә'лим вермишди, о, архайын иди; даһа бундан яхшы шаһин бәсләмәк мүмкүн дейилди.

Қарашолак өз шөһрәтини доғрултмушду. Он күндә о, тәкбашына ийирмидән артыг түлкү тутмушду. Бир күн олмурду ки, о, ов этмәсин. Бә'зән дә бир күн ики түлкү тутмушду, ики дәфә дә далбадал һәр күн өлүм-дирим мүбаризәси илә үч түлкү тутмушду, о, түлкүләрә мүгавимәт көстәрмәйә дә аман вермирди.

Қарашолак гырмызы көзләри илә этрафа кәскин бир нәзәр салыб бирдән Турганбайын әлиндән гопду. Лакин овчулар һеч бир вәһши һейван көрмәдиләр; гуш ади «Кәу!» чағырышыны эшидиб учмушду. Бу чағыран Баймәһәммәд иди.

---

[1] Шолак — гуйруғу кәсик.
[2] Шекир — боз, гонуркөз.

О, ашағы дәрәдән ишарә эдирди ки, түлкү көрмүшдүр. Онун чағырышына көрә демәк оларды ки, түлкү лап яхынлыгдадыр, һәр үч овчу Гарашолакын учушуну кәркин һалда изләйирди.

Гарашолакын һәр бир ганад чалмасынын мә'насыны өйрәнмиш Турганбай элә биринчи учушда, хәстәнин нәбзи илә хәстәлийи мүәййән эдән тәчрүбәли һәким кими, гушун вәзиййәтини мүәййән эдирди. Гуш ганадларыны вә гуйруғуну чәлд чалдыгда Турганбай севинчлә күлүб даим дейирди: «Һә, бу күн мәним Жанбаурумун[1] кефи көкдүр!» Бу чүр учуш онун гәлбини севиндирирди, чүнки овчу билирди ки, о, ериндән сычрамаға мачал тапмамыш шаһин түлкүнү чалыб өлдүрәчәкдир. Бу заман Турганбай чәкмәсинин боғазындан сары буйнуздан гайрылмыш узунсов шакшасыны[2] чыхардар вә бир чимдик буруноту чәкәр, тәләсмәдән гуша тәрәф кедәрәк, өз севимли маһнысыны охуярды:

Жанбаурун гайнағындан һеч нә көрмәз аман, һей,
Қәһәрләрин тәрлийини көпүк алар яман, һей,
Овчуларын чантасындан һеч гурумаз ал ган, һей!
Мәним көзәл Жанбаурум көйдә ганад чалырса,
Билирәм ки, һеч шей ондан гачыб олмаз ниһан һей!

Турганбай әмин иди ки, Гарашолак әфсанәви Жанбаур нәслиндәндир. Одур ки, шаһини белә адландырмышды.

Лакин бу күн сәһәрдән, шөһрәт газанмыш Жанбаур-Гарашолак башга күнләрдә олдуғундан пис учурду. Буна көрә дә Турганбай өз ади сөзләрини тәкрар этмәли олмур, һәтта буруноту да ядына дүшмүрдү. О, атыны гамчылаяраг гушун учдуғу тәрәфә чапды.

— Көрәсән, она нә олмушдур? — дейә о өз-өзүнә тәкрар эдирди.

Ауилә гаясынын әтәкләриндән кечдикдән сонра о, учурума доғру чапды. Үзәнкидә дик аяғы үстә галхараг, шаһинин түлкү үзәринә нечә шығыячағыны изләмәйә башлады. Гушун учушу бу күн ону һәйәчана кәтирмишди. Ова башлары гызышмыш Абай вә Ербол да һай-күйлә онун янындан ашағы чапдылар. Онлар һәр күн шаһинин вәһши һейваны нечә овладығыны изләйирдиләр, севинч бир дәгигә белә онлары тәрк этмирди. Донмуш дашларын үстүндә атлар сүрүшүр, бүдрәйирдиләр, лакин онлар шаһинлә шикарын вурушма еринә чатмаға тәләсәрәк, атлары бирнәфәсә чапырдылар. Анчаг онларын нә тәчрүбәси, нә дә сәбри вар иди, он-

---

[1] Жанбаур — әфсанәви ов шаһини.
[2] Шакша — буруноту габы.

лар дүз истигамәтлә кетмирдиләр. Турганбай һирсләнир вә гәзәблә гышгырырды:

— Һарая? Ай надинчләр, һарая чапырсыныз? Ай-ай-ай, сиз бир бунлара бахын! Уғурсузлуг кәтирәчәкләр!.. Ай ахмаглар!..

Доғрудан да, Абай вә Ербол бүтүн ишләри корладылар. Онлар гаршы тәрәфдән гачмасайдылар, тәпә илә баш юхары галхан түлкү ачыглыға чыхмалы иди. Яхынлашмагда олан ат аяғынын сәсини эшидән түлкү яна тәрәф дөндү вә Турганбайла достларынын арасындакы һүндүр гаялыға дырманды. Шаһин габагда дөврә вурмагда давам эдирди: о, түлкүнүн бураларда көрүнәчәйини көзләйирди. Абай вә Ерболун сәһләнкарлығы үзүндән о, ашағыдан зирвәйә доғру юхары учмалы вә дашларын арасында вурнухан түлкүнүн үзәринә һүчум этмәли иди.

Қарашолак белә дә этди. Лакин гарны ағ түлкү чох һийләкәр, чох маһир, көрүб-көтүрмүш бир түлкү имиш: о, ики шәртдән бирини, йә'ни я сәккизчайнаглы, ганадлы дүшмәни, я да атлы адамлары сечмәли иди — о, адамлары сечди. Дашларын әтрафында ат чапан вә чығыр-бағырла түлкүнү орадан чыхармаға чалышан Турганбайын бүтүн сә'йләринә бахмаяраг, түлкү кирдийи ердән чыхмырды.

Сонра иш даһа да пис олду. Түлкүйә һүчум этмәк, учадан онун үстүнә шығымаг әвәзинә, шаһин лап ерлә, яваш-яваш ағыр-ағыр учурду, онун ганадлары аз гала дашлара тохунурду. Инди о, Жанбаура дейил, ади бир шаһинә, һәм дә гочалыб күчдән дүшмүш бир шаһинә бәнзәйирди.

Түлкү үч овчунун арасында дашларын ичәрисиндә кизләнмишди. О, йорулмуш вә ганадларыны зорла тәрпәдән шаһинин яхынлашмасыны көзләйирди. Шаһин яхынлашдыгда о кәнара атылараг дүшмәни далда бурахыб гачды. Онсуз да чәтин ганад чалан Қарашолак тәпәнин үстү илә түлкүнүн далынча чума билмәди, түлкүнүн бир аз әввәл кизләндийи дашларын янында ерә энди.

Турганбай атдан сычраяраг бир овуч гар көтүрдү. Ону әлиндә әзишдириб узунсов буз парчасына чевирәрәк, гушун ағзына сохду ки, шаһин тез ачыб овун үстүнә даһа һәвәслә шығысын. О, гушун боғазында бармагларыны яваш-яваш тәрпәдә-тәрпәдә көзләди ки, буз әрисин, нәһайәт, нә Абая, нә дә Ербола бир сөз демәдән атыны миниб, узаглашды. Қарашолак илк дәфә иди ки, өз тәрбийәчисини биабыр эдирди. Һәр ики дост баша дүшдү ки, онлар, Турганбайы һирсләндирмишләр. Онлар өз тагсырларыны э'тираф эдәрәк, динмәз-сөйләмәз Турганбайын далынча кетдиләр.

Турганбай мүнасиб бир тәпә тапдыгдан сонра енә калпакы Карашолакын башындан чыхартды вә ашағыда көзләйән Баймәһәммәдә ишарә этди ки, дашлыг дәрә боюнча вәһши һейванлары үркүтмәйә башласын. Абай вә Ербол дал тәрәфдән эһтиятла Турганбая яхынлашдылар, лакин шаһин тә'лиматчысы әлини елләдәрәк, габа сурәтдә онлары даяндырыб чығырды:

— Даянын, һара сохулурсунуз? Даим ирәли тәпилирсиниз, авара фырлағанлар! Түлкүнү ким тутмалыдыр, шаһин, йохса, сиз? Нийә ирәли дүртүлүрсүнүз? Олдуғунуз ердә даянын!

Абай вә Ербол бир-биринин үзүнә бахыб мүәллимин ачыгландығы ушаглар кими утанараг, Турганбайын көстәрдийи ердә итаәтлә донуб галдылар.

Ашағыдан Баймәһәммәдин енә учадан гысача «Кеу!» — сәси эшидилди. Карашолак дүз һавая галхды. Көрүнүр, о, һирсләнмишди, ганадларыны бәрк чалараг, вурдуғу даирәни сүр'әтлә даралда-даралда даһа йүксәкләрә галхырды. Сонра бирдән ганадларыны йығышдыраараг, чийнини ирәли вериб даш кими башы ашағы кәлди, Турганбайын гаршысында, сылдырым гаянын лап этәйинә дүшдү.

Овчу бир кәлмә дә данышмады, лакин Абай вә Ербол Турганбайын гаршысында нәләр олдуғуну көрмәсәләр дә, өзләрини сахлая билмәдиләр, азачыг бундан әввәл этдикләри сәһләнкарлығы унудараг, атларыны гамчыладылар.

— Шығыды, шығыды! Ахыр ки, тутду!.. Мүвәффәгиййәт! Мүвәффәгиййәт!.. — дейә гышгырдылар.

Онлар ямачла шаһинин дүшдүйү ерә чумдулар. Бирдән Абайын алтындан йәһәр сүрүшүб кәһәр атын бойнуна тәрәф кетди, лакин Абай буна фикир вермәдән енә чапды: орада ән чоху бир күллә мәнзили мәсафәдә о, индичә гачыб чаныны гуртармыш ағ гарынлы түлкү илә чарпышан Карашолакы көрдү. Йәһәр лап салланырды, Абай аз гала онунла бирликдә атын башы үстүндән ашачаг иди. О, вар гүввәсилә кери чәкилди, атын тәркинә сүрүшүб чарпышма еринәдәк бу чүр чапды.

Гырмызы түлкү илә гара шаһин көз гамашдыран ағ гар ичиндә гудузчасына чарпышырдылар. Бу мәнзәрә Абайы һейрәтә салды. О, гейри-ихтияри оларат: «Мүвәффәгиййәт... Буна мүвәффәгиййәт дейәрләр!.. сөзләрини тәкрар эдә-эдә бу чарпышмая тамаша эдирди. Бирдән о, тамамилә башга бир шей көрдү: гызармыш, ағ бәдәни парылдаян көзәлин чиммәси көзүнә саташды. Карашолак түлкүнү далы үстә гарын ичинә йыхыб дидишдирирди. Шаһинин чийинләри, хәфифчә тәрпәнирди, әлә бил, далғаланан гара сачлары илә өз күрә-

йини өртмүш бир көзәл чимирди... Абайын додаглары өз-өзүнә тәрпәнди:

...Элә бил назәнин бир көзәл чимир...

Бу ше'рин нә әввәли, нә дә ахыры вар иди. О, бәдаһәтән яранды вә дәрһал йох олду...

Турганбай түлкүнү гайышла йәһәрә бағладыгдан сонра Гырғыз Шатынын гаралан, коллу тәпәсинә доғру һәрәкәт этди. Ов заманы һеч кәс Турганбайдан нә фикирдә олдуғуну сорушмаға ҹүр'әт этмәзди. Һамы динмәз-сөйләмәз онун далынча кетди.

Тәпәйә чатдыгдан сонра шаһин тә'лиматчысы енә Баймәһәммәди дағын этәйинә көндәриб өзү тәпәйә чыхмаға башлады. О, Карашолакы бир даһа шикар үстүнә бурахмамыш чадырлара гайытмаг истәмирди. Баймәһәммәд сәбрлә ашағыда даяныб вәһши һейванлары һүркүтмәк үчүн ишарә көзләйирди. Нәһайәт, Турганбай тәпәнин башына галхды, калпакы шаһинин башындан чыхарыб ишарә верди, ялныз бундан сонра чаван овчу ериндән тәрпәнди. Турганбай нәсиһәт верирмиш кими үзүнү Абая вә Ербола тәрәф тутуб:

— Бах, белә ов этмәк лазымдыр, — деди, — янынча бир нәфәр көтүрмәк истәйирсәнсә, ялныз Баймәһәммәди көтүр! Ону көрүм мурадына чатсын!..

Ҹәлд, дирибаш Баймәһәммәд дәрәнин гырағы илә яваш-яваш ерийир, тез-тез даяныр вә гамчысынын дәстәси илә йәһәрин гашына вурурду. Тәпәнин башында да, дәрәдә дә сакитлик һөкм сүрүрдү, һәтта күләк белә әсмирди. Санки бүтүн тәбиәт нәфәсини кизләдиб, Карашолакын даһа бир гәләбәсини көзләйирди. О бири зирвәнин башында Турганбай Шакени көрдү. Шаке өз шаһининин башындан калпакы чыхарыб даянмышды. Узаг бир ямаҹда да Смагул көрүнүрдү.

Нәһайәт, Баймәһәммәд: «Кеу!» — дейә Карашолака яхшы мә'лум олан ишарә верди. Шаһин енидән һавая галхды. Инди о енә сәһәр, илк дәфә учдуғу кими учурду: о, яваш ганад чалырды. Үмумиййәтлә сүст учурду. Ашағыда, тәпәнин лап этәйиндә бир түлкү гачырды. Шаһин юхары галхды, бир ан һавада донуб галды, сонра ямаҹын үстү илә сүзә-сүзә бирбаш ашағы шығыды.

Бирдән гоншу тәпәдән һавая даһа бир шаһин галхды. О да Баймәһәммәдин гаршысында гачан түлкүйә доғру ҹумду. Шаһинин аяғындан салланан гыса гайышдан Абай вә Ербол баша дүшдүләр ки, бу азад шаһин дейилдир. Көрүнүр, ким исә, я Шаке, я да Смагул өз гушуну Карашолакын габағына бурахмышдыр. Абайла Ербол бир-биринин үзүнә бахдылар. Онларын икиси дә бу фикирдә иди ки, «гушлар бир-бирилә әлбәяха олаҹаглар...»

Яд шаһин түлкүйә даһа яхын олан бир ердән һавая галхмышды, о, түлкүнү Гарашолакдан габаг яхалая биләрди. Лакин о, чох яваш вә сүст учурду. Элә бил тәнбәллик эдирди. Гарашолак исә рәгибини көрдүкдә ганадларыны даһа сүр'әтлә чырпмаға башлады, санки еничә үз вермиш сүстлүйү тәрк этмишди, сүр'әтлә ашағы чумурду.

Шаһин бирбаш даша сыхылмыш түлкүнүн үзәринә һүчум эдиб, ону чайнағында һавая галдырды, дашларын үстү илә учуб, она тәрәф кәлән яд шаһинин Гарашолакла чарпышачағындан горхан Баймәһәммәдин гаршысында ерә дүшдү. Икид чәлд атындан сычраяраг, Гарашолакы яд гушдан горумаг үчүн арая кирди, гушун габағында гамчысыны елләтмәйә башлады.

Тәпә үзәриндә икинчи шаһини көрән кими Турганбай дәрһал гышгырды:

— Бу ки, Гарашәкирдир!

О, буну дейиб дағын ямачы илә үзү ашағы чапды.

Абайла Ербол атларыны говараг, дағдан сүрүшә-сүрүшә, дашлары вә гары өз даллары илә төкә-төкә Турганбайын далынча кетдиләр. Ов шаһининин хасиййәтини нә онлар, нә дә Баймәһәммәд билирди, онлар белә фикир эдирдиләр ки, Гарашәкир Гарашолакла тутушачаг вә түлкүнү онун әлиндән алачагдыр. Турганбай исә тамамилә башга бир сәбәбә көрә тәләсирди. О, Гарашәкирин бүтүн һәрәкәтиндән дәрһал мүәййән этмишди ки, бу шаһин ири икән тутулмушдур, она көрә дә һеч вахт хошбәхт рәгибинин үстүнә атылмаз. Шаһин тә'лиматчысы эләчә тамаша этмәк истәйирди ки, көрсүн, Гарашәкир өзүнү нечә апарачаг, ерә нечә гоначагдыр.

Гарашәкир, доғрудан да, рәгибинә һүчум этмәди вә һәтта Гарашолакын яхынлығындакы дашларын үстүнә дә гонмады. О, дәрәнин үстүндә дөврә вурурду, санки һарадаса башга бир түлкү ахтарырды. О, хейли вахт ерә дүшмәди, элә бил шаһин тә'лиматчысынын она тамаша этмәсинә гәсдән имкан верирди.

Турганбай әввәлчә севинирди: онун өйрәтдийи Гарашолак шөһрәт газанмыш Гарашәкирлә, элә бил, гәсдән үз-үзә кәлиб ову онун әлиндән алараг галиб чыхмышды. Лакин о, сонра гаш-габағыны саллады. О, Гарашәкири изләйәркән гушун учушунда башга бир хүсусиййәт көрдү, шаһин дәрәнин үзәри илә ашағы учаркән вә енидән юхары галхаркән әсл азад бир гартал кими сүр'әтлә, дурмадан, чох ити учурду. Бу, нәинки гушун өзүнүн ән ә'ла кейфиййәтинин бир әламәти иди, бу һәм дә она тә'лим верәнин бөйүк мәһарәтә малик олдуғуну сүбут эдирди: чох надир шаһин тә'лиматчысы шаһинә ашағыя да, юхарыя да эйни дәрәчәдә сүр'әтлә учмағы өйрәдә

билэр. Турганбай Гарашэкирин ганадларыны бир дэфэ белэ чалмадан бу тэпэдэн даhа hүндүр бир тэпэйэ сүр'этлэ сүзэ-сүзэ учдуғуну да гиймэтлэндирмэйэ билмэди. Бүтүн бунлар шаhин тэ'лиматчыларынын үмуми рэ'йинин доғру олдуғуну сүбут эдирди, онлар дейирдилэр ки, «Гэдим заманларда яшамыш, Жалаир гэбилэсиндэн олан Шордан сонра эн маhир шаhин таныян — Керей тайфасындан Кул вэ шаhинлэрин эн яхшы тэ'лим көрмүшү — hэмин бу шаhиндир!» Гарашэкири Кулун оғуллары тутмушдулар, бу шаhини он ая гэдэр онлар сахламышдылар.

Баймэhэммэд, Абай вэ Ербол бу вахт түлкүнү тэнтэнэ илэ Гарашолакын чайнагларындан азад этдилэр. Ербол шаhини өз эли үстүнэ отурдуб башыны сығалламаға башлады.

— Афэрин, Шолак! Мэшhур Гарашэкири яман дамағ гойдун, шикары онун элиндэн алдын! — дейэ о, севинирди.

Турганбай онлара диггэт вермирди, о, Гарашэкирин учушуну излэмэкдэ давам эдирди. Гарашэкир сон дэфэ овчуларын башы үзэриндэн алчагдан учуб, сонра сүр'этлэ, бурахылдығы зирвэйэ галхды. Ганадларыны йүнкүлчэ, гүввэтлэ чала-чала тэпэйэ чатды вэ сейрэк дашларын арасында ерэ гонду. Ялныз инди шаhин тэ'лиматчысы көзүнү ондан чэкэ билди.

— Гой түлкүнү о тутмасын, бунун hеч бир фэрги йохдур, — дейэ о, сэслэнди, — анчаг бир көрүн, ерэ нечэ йүнкүл гонду! Элэ бил ки, тэрландыр, гырғыдыр!

«Гарашэкир Гарашолакдан даhа яхшы тэ'лим алмышдыр» демэйэ онун мэрдлийи чатмады.

Онлар түлкүнү көтүрүб, Гарашэкирин кэлдийи тэрэфэ доғру ямач илэ hэрэкэт этдилэр. Онларын гаршысына беш нэфэр овчу чыхды. Божейин оғлу долғун, мэғрур, кирдэсифэт Жабай габагда кэлирди. Онун эйниндэ ағ гузу дэрисиндэн күрк варды. Гарашэкир онун эли үстүндэ отурмушду. Онун кичик гардашы Адил, Эбилгазы, Жиренше вэ ов гован йикидлэр Жабайын далынча кэлирдилэр. Эбилгазы hеч саламлашмадан Турганбайын үзэринэ суал яғдырмаға башлады:

— Эй, Турганбай, де көрэк, Гарашэкир ашырымдан нечэ учду? Түлкүнүн үзэринэ о, нечэ шығыды? Доғрусуну де, о, түлкүнү сэнин шаhининдэн эввэл вура билэрдими?

Жабай ону яшыдлары Абайдан вэ Эбилгазыдан бөйүк көстэрэн узун, топ гара саггалынын она вердийи бүтүн гүруру итирэрэк Эбилгазынын сөзүнү кэсди вэ сэбрсизликлэ сорушду:

— Де көрүм о, Гарашолакын вэ түлкүнүн үзэриндэ нечэ учурду? hамысыны доғру даныш — биз Эбилгазы илэ мэрч кэлмишик... О дейир ки, гуш пис тэ'лим көрүб...

Жиреншенин өзү дэ шаhинлэ бэрк ов этмэк hэвэскары

иди. Лакин элә бил, Җабайла Әбилгазынын мүбаһисәсиндә о гәт'иййән иштирак этмирди. Анҹаг инди онларын шаһин тә'лиматчысындан әл чәкмәйиб суалла она һей мүраҹиәт етдикләрини көрдүкдә, Абая вә Ербола көз вурду. О, күлүмсүнүб ағ дишләрини көстәрәрәк, санки дейирди: «Бир бахын, ону нечә ҹинләтмишләр!»

Турганбай нағыл эләди ки, Гарашәкир түлкүнүн үзәринә Абайын шаһининдән даһа яхын бир мәсафәдән бурахылмышды, демәли о, түлкүйә даһа тез чатмалы иди, лакин чох сүст учурду. Буна бахмаяраг, бүтүн әламәтләрә көрә она яхшы гуллуг эдилмиш, яхшы тә'лим верилмишдир. Садәҹә олараг, демәк лазымдыр ки, Гарашолакла ярышмаг онун үчүн чәтин иди. Гарашолак даһа кеч вә даһа узагдан галхмышды, бунунла белә Гарашәкири габагламады, түлкүнү тутду, һәтта онунла бирликдә дәрәнин о бири тәрәфинә учараг, ялныз Баймәһәммәди көрдүкдә ерә энди.

О, сөзүн дүзүнү дейирди, лакин ахырда ялан данышмаға башлады вә өйүндү... Бу, Әбилгазынын нәзәриндән гачмады, Әбилгазы динмәзҹә күлүмсәди вә хүсуси бир ифадә илә Абайын үзүнә бахды. Абай достунун мүшаһидәчилийиндән мәмнун галараг, бәркдән күлдү. Җабай да Гарашәкирин өзүнү нечә апармасы илә өйүнмәйә башлады.

— Индичә Җенибекдә о, бир түлкүнү чох гәрибә тутду, ерә чырпды! Бирчә көрә идин!..

— Бәс түлкү һаны? — дейә Әбилгазы өзүнү сахлая билмәди.

— Сән ки, көрдүн, Адил өзүнү вахтында етирә билмәди! — дейә Җабай гәзәблә сәсләнди вә дәрһал кичик гардашына һүчум этди: — Сәнин екә додагларыны кәсмәк лазымдыр! Атдан дүшүб түлкүнүн далынча гача билмәдин! Өлдүрсәләр дә өз еришинә һарам гатмырсан. Көрүрдүн ки, ян-йөрәни шинкилим коллары басмышды! Гарашәкир тиканлара тохунуб түлкүнү бурахды, — һамысы сәнин үзүндән!

Җабай өз шаһининин мүвәффәгиййәтсизлийи үчүн һәр кәси десән тагсырландырмаға һазыр иди. Элә Гарашәкирин бу мүвәффәгиййәтсизлийи үстүндә дә Әбилгазы илә мүбаһисә башланмышды. Җабайын енидән өз гушуну тәмизә чыхармаға башладығыны эшитдикдә, Әбилгазы тәзәдән она саташмаға башлады:

— Бәли, әлбәттә, Гарашәкир күнаһкар дейил, коллуг вә Адил тагсыркардыр! Сән һеч бойнуна аларсан ки, гушу өзүн хараб эләмишсән? Нечә дәфә сәнә демишәм ки, шаһин нә Әбилгазы, нә дә Адилдир ки, сәһәрдән ахшамадәк ону сөйәсән! О, баша дүшмүр ки, сән адлы-санлы гәбиләдәнсән, атан Божейдир! Она хидмәт этмәк лазымдыр. Сән элә фикир

эдирсән ки, о, түлкүнү өзү Гарашолака күзәштә кедиб, һеч дә белә дейил, хейр, о, ағыр-ағыр учдуғу үчүн кечикди!.. Турганбай да дейир ки, Гарашәкир түлкүйә даһа яхын иди! Ай-ай-ай, көр иши нә ерә чатдырыбсан! Һәр шей кечиб кедәрди, тәки бу биабырчылыг олмаяйды, һәм дә нечә биабырчылыг, Гарашолакла элә илк дәфә үз-үзә кәләркән!

Әбилгазы буну дейиб енидән күлдү, Жабая гәсдән истеһза этмәйә башлады. Жабай өз гоһуму олан бу икидин белә рәфтарыны илгарсызлыг һесаб эдиб гәзәбләнди; о, Иркизбай гәбиләсинә бәсләдийи рәгабәти һеч вахт кизләдә билмирди.

— Ағлына нә кәлди данышырсан! — дейә о, Әбилгазыя кобудчасына чаваб верди. — Әкәр шаһин хараб олмушса, демәли, сән хараб этмишсән, һара кәлди сохулурсан, гоймурсан өзүм онунла мәшғул олум! Инди ки белә олду, чадырыны йығышдыр, бурадан узаглаш!

Жабай ачыгдан-ачыға һәддини ашмышды, лакин һамы онун гызышмасына күлүрдү. Абай илк дәфә көрдүйү Гарашәкирә диггәтлә бахырды. О, калпакы гушун башындан чыхармағы Жабайдан хаһиш этди. О, шаһинә бир дә нәзәр салдыгдан сонра чибиндән ени, мешин папирос габыны чыхартды, Баймәһәммәдин вердийи кибрит илә папиросуну яндырды вә арамла чәкмәйә башлады.

— Белә чыхыр ки, узаға уча билмәйән белә бир гуша бу чүр узун бир ад вермәк лазым дейилмиш, — дейә о, э'тинасызлыгла сәсләнди вә бу мүддәтдә гушун нә гәдәр түлкү овладығыны сорушду. Вәһши һейванлары гован икид чаваб верди ки, о, ондан артыг шикар эләйиб. Абай күлүмсәди:

— Буна ов демәзләр... Бизим чадырларын үчү дә түлкү дәриси илә долудур. Элә ки, түлкү дашларын үстүндә көрүндү, Гарашолак ону әлдән бурахмыр, түлкү колларын арасына кирдими һейванлары гован икид Гарашолакы онун үстүнә салыр!

Абай Жабайы бәрк һирсләндириб өзүндән чыхартдығы үчүн мәмнун һалда атынын башыны чевириб йола дүшдү.

Жабай, доғрудан бәрк инчиди. О, Абайын далынча бахараг, дамағыны марчылдадыб, башыны тәрпәтди, гаш-габағыны саллаяраг, Жиреншейә мүрачиәт этди:

— О нә данышыр? Әкәр о, Кунанбайын оғлудурса, мәним дә атам садә бир киши дейил, Божейдир! О, Абайдырса, мән дә Жабаям, мәним нәйим ондан әксикдир? О, белә данышмаға нечә чүр'әт эләди? Бүтүн бунлара сәбәб анчаг Гарашәкирдир, бу данышыглар һамысы онун үстүндәдир!

О, кетдикчә даһа артыг гызышыб әсәбиликлә данышырды. Жиренше нә она тәрәфдар олур, нә дә э'тираз эдирди. О, овчуларын сөзләшиб, далашмасына һеч вахт фикир вермәзди,

чүнки овда нә гәдәр сөйүшсән дә, бунун мә'насы йохдур, бунлар мәзәли бир оюн, бир зарафатдыр. Лакин Жабайын инчимәси ону тәшвишә салды. Бир мүддәт о, фикирли-фикирли кетди, сонра бирдән күлүмсәди, гамчысы илә Әбилгазыны бөйрүндән дүмсүклəди вә онун кери галмасына ишарә верди.

Жиренше чохдан бәри зарафат устасы кими шөһрәт тапмышды. Ағыллы, һазырчаваб, көзәл данышмағы бачаран бу икид өз издиһамлы гәбиләләри Котибакда ән нүфузлу адамлардан бири олмушду. Ялныз орада дейил, Чинкиз наһийәсиндә дә, гоншу Мамай, Керей, Уак тайфалары арасында да ону яхшы таныйырдылар. Абай бу ерләрә кедәркән ону да һәмишә өз янынча апарыр вә достуна да бу ерләрдә өзү кими һөрмәт вә нүфуз газандырмаг истәйирди. Мүрәккәб вә мүһүм мүбаһисәләр дүшәндә дә Жиренше тез-тез зарафат едәр вә башгаларыны күлүнч вәзийјәтә салмағы севәрди. Истеһза етмәкдән, һийлә ишләтмәкдән йорулмаг билмәйән бу оғлан түлкү илә ойнаян бир шаһини хатырладырды.

О, инди дә ени бир әйләнчә тапмышды. Бу оюн бачарыгла ойнанылдыгда Жабайы да, Абайы да ахмаг вәзийјәтә сала биләрди, Жиреншейә елә кәлирди ки, онларын һәр икиси елә бир вәһши шикардыр ки, овламаға дәйәр. О, йәһәрин үстүндә өзүнү күчлә сахлайыб күлүмсәди вә дүзәлтдийи кәләкдән индидән һәзз алырмыш кими, көзләрини гыйды. Явашчадан өз кәләйи һаггында Әбилгазыя пычылдады:

— Жабайын бу дәфә гәзәбләнмәйә һаггы вардыр: Абай она бәрк тохунду, һәм дә өзүнү елә апарды ки, гуя о, Жабайдан бөйүк адамдыр. Инди сәнинлә мән Жабайын интигамыны алмалыйыг. Мән тәкчә бачара билмәрәм, сән неча молласанса, мән дә елә гушбазам. Абай мәнә инанмаз, о, Жабайдан һийләкәрдир. Анчаг сән көмәк етсән, икиликдә ону лаға гоярыг, өз Карашолакы илә өйүнмәйини тәркидәрик!

Әбилгазы тәрәддүд етди, о, Абайы севирди, чохдан бәри онунла сәмими дост иди.

— Лазым дейил, — дейә о, е'тираз етди. — Абай инчийәр, һәм дә мәним сәнә көмәк етдийим она ачыг кәләр...

Жиренше енә күлдү:

— Ахы сөһбәт бир гыз һаггында кедиб еләмир ки, бир гуш һаггында кедир! Бундан ялныз Жабай кими күт бир адам бәрк инчийә биләр, Абай ағыллыдыр. Һәм дә о, нә үчүн инчимәлидир? Биз ялныз онун Карашолакыны писләйәчәйик ки, бир даһа өйүнмәсин...

— Ой-бай, мәкәр Турганбайы алдатмаг олар? — дейә Әбилгазы сәсләнди. — О, гушун бүтүн ичәрисини дә, чөлүнү дә айдын-ашкар көрүр. О кор олмушу алдатмаг олар?..

Лакин Жиренше һәр шейи әтрафлы дүшүнмүшдү.

— Әлбәттә, гушлары о, яхшы таныйыр, анҹаг бир аз елбейиндир, хасиййәти түнддүр, — һийләйә алданар! Сән шаһинә яхшы нәзәр етир, онун вәзиййәтини, она нечә хидмәт эдилдийини өйрәниб мәнә даныш, мән өзүм нә этмәк лазым кәлдийини билирәм. Мән онларын һәр икисинин: Турганбайын да, Абайын да бойнуну кәмәндә дүшмүш үчяшар ат кими бурарам. Онлар мәним әлимдә сүпүрүм кими сүзүрләр!

Жиренше һийләкәрчәсинә дүзәлтдийи планы Әбилгазыя мүфәссәл нағыл этди.

Бу заман Абай вә онун йолдашлары енә Гырғыз-Шатыя кәлиб чатдылар. Ербол, нәһайәт, сәһәр овланмыш архар этиндән бир гызартма емәк үчүн бирбаш чадырлара гайытмағын вахты чатдығыны явашчадан билдирән кими, Турганбай э'тираз этди:

— Бу күн Карашолакдан разы дейиләм, ону бир дәфә дә шикар үстә бурахмаг лазымдыр. Чадырлара кетсәк, бир дә ова чыхмаг кеч олар, күнүн ахыры әбәс ерә итәр... Гырғыз-Шатыя кедәк! — О буну дейиб, Баймәһәммәди габагча дәрәйә йоллады.

Лакин гаранлыг говушанадәк Карашолак һеч бир шикар этмәди. Ону ики дәфә Баймәһәммәдин говдуғу түлкүләрин үстүнә бурахдылар, анҹаг шаһин тәнбәл-тәнбәл учурду. О, мүхтәлиф сәмтләрлә шығыйыб, түлкүләри көздән итирирди. Бир түлкү онун ләнк тәрпәнмәсиндән истифадә эдәрәк, ердәки бир ювая кириб кизләнди, о бири түлкү исә дашларын арасында өз ҹаныны гуртарды.

Овчулардан һеч бири баша дүшә билмәди ки, Карашолака нә олмушдур, ахы әввәлләр о, күндә үч түлкүнү асанлыгла тутурду, ики дәфә исә һәр күн дөрд түлкү овламышды. «Йәгин она яхшы гуллуг эдилмир!.. Күчдән дүшмүшдүр, нәдир? Доғруданмы үчүнҹү түлкүнү тутмаға күчү чатмады?» — дейә һамы фикирләшир, бунун сәбәбини тапмаға чалышырды. Дөрд овчунун дөрдү дә нөвбә илә Карашолакы нәзәрдән кечиртди. Шаһин хорузланмыш бир һалда отуруб эһтиятла ян-йөрәсинә бахырды. «Гара гуйруғу кәсик» ады она чох ярашырды; о, башыны ичинә чәкиб отурдугда эни узунундан ири көрүнүрдү, ерә басдырылан гара тохмағы хатырладырды.

Гонаглар — Жиренше вә Әбилгазы чадырда Абайы көзләйирдиләр. Онлар билдирдиләр ки, Жабайла далашдыглары үчүн бурада ов этмәйи гәрара алмышлар.

Карашолакы кәтирән кими Жиренше Әбилгазыны явашча дүмсүкләди. Әбилгазы шаһини әлинә алды, онун башыны хейли сығаллады, көзә чарпдырмадан әзәләләрини йохлады вә гушу тә'рифләйәрәк сөһбәти һей онун нечә тә'лим кечмәси үзәринә кәтирди. Турганбайын мәнлийинә тохунмамаг үчүн

Әбилгазы шаһинин Абайын сөзүндән өйрәндийи бу күнкү мүвәффәгиййәтсизлийи һаггында бир кәлмә дә данышмады.

Исти вә раһат алачыгда очаг галадылар. Абай гонаглары фамил чайы[1] илә чан-башла гонаг эләди. Ики дәфә онун өзү Әбилгазыя мүрачиәт эдәрәк, шаһинә бир дә бахмағы хаһиш эдиб Карашолакы онун әлинә верди. Лакин һәр дәфә Әбилгазы Абайын эшитмәк истәдийи сөзләрин тамамилә эксини данышды; о, ялныз гушу тә'рифләди вә она һейран галдығыны билдирди. Нәһайәт, Абай өзүнү сахлая билмәди.

— Онун чинси һаггында сән һей ағзына кәләни данышырсан? Яхшысы будур, де көрүм о бу күн нә үчүн белә эдирди, — дейә сорушду. Сәнин фикринчә, она нечә гуллуг этмәк лазымдыр, де көрүм сән ону нечә бәсләйәрдин?

Әбилгазы юмшалмады.

— Эһ, йохса, Тургакен билмир? Тургакен мәндән яхшы билир... — дейә о, изаһатдан боюн гачырараг чаваб верди.

Турганбая кәлдикдә, гушун еми һаггында Әбилгазы илә Абайын мәсләһәтләшмәси онун һеч хошуна кәлмирди. О бу күн овланмыш түлкүләрдән биринин будуну гопарыб бир тәрәфдә отурараг, шаһин үчүн ем һазырламаға башлады. Әбилгазы шаһин тә'лиматчысынын өз гушуну нечә емләмәйә һазырлашдығыны диггәтлә изләйирди.

Турганбай гуш үчүн тәзә, ганлы әт һазырлайырды. Арыгламыш вә күчдән дүшмүш шаһинләри белә едиздирирләр. Демәли, Турганбай белә фикир эдирди ки, Карашолак арыгламаға башламышдыр. Доғрудан да элә бил, гуш арыгламышды. Әбилгазы сөһбәт заманы Карашолакын әзәләләрини диггәтлә йохлады, нә будларында, нә дөшүндә, нә дә гуйруг ләләкләринин алтында пий олдуғуну тапа билмәди. Лакин Әбилгазынын чевик, олдугча һәссас бармаглары гушун ганадлары алтында Турганбайын һисс этмәдийи бир назик пий гаты олдуғуну айдын һисс этди — Турганбай бу пийи гушун ири ләләкләринин учу һесаб эдә биләрди.

Бу күнкү сөһбәтдән Әбилгазы шаһинин нечә учдуғуну өйрәнмишди. Ахшама яхын Карашолакын һавая нә үчүн пис галхдығы вә үчүнчү, дөрдүнчү түлкүләрин өһдәсиндән нә үчүн кәлә билмәдийи Әбилгазыя чохдан мә'лум олмушду, шаһин һәддиндән артыг көкәлмишди, о, ачлыг һисс этмәдийиндән, әлавә шикар далынча шығымырды.

Шаһинә тәзә, ганлы әт вермәкдә Турганбай дүзкүн һәрәкәт этмирди: бу һал гушун анчаг хасиййәтини корлаяр, һәтта ону тамамилә поза биләрди. Әбилгазынын Карашолака язығы

---

[1] Йә'ни кағызын үстүндә фирма башчысынын фамилиясы олан чай. Мөһтәкирләр тәрәфиндән кағыза долдурулмуш ерли «Тичарәт» чайындан фәргли олараг, Кәхтәйә бүкүлү чайы белә адландырырдылар.

кәлдийиндән, һәгигәти демәйә һазыр иди. Лакин Жиренше баша дүшдү ки, Әбилгазы гушун һаггында нә ки, лазымдыр, һамысыны өйрәнмишдир. Одур ки, Әбилгазынын оюну ахырадәк ойная билмәйәчәйиндән горхараг, ериндән галхды, йолдашына яхынлашыб хәлвәтчә онун гылчасыны чимдиклəди.

О да шаһини алараг:

— Бир вер, мән дә бахым, — дейиб шаһинин башыны кобудчасына сығаллады, дәрһал Абая вериб белә бир гәт'и нәтичә чыхартды:

— Гуш яхшы гушдур, анчаг сиз она пис гуллуг эдирсиниз!

Турганбай чәлд үзүнү она тәрәф чевирдисә дә, лакин сусуб енидән ем һазырламагла мәшғул олду. Абай пәртләшмиш шаһин тә'лиматчысыны мүдафиә эдәрәк, Жиреншени лаға гоймаға башлады:

— Көрүнүр, адамлар сәнин башыны кичәлләндирмишләр. «Жиреншенин башы чыхар, Жиренше билир...» Сән дә белә гәт этмишсән ки, гушлары да яхшы таныйырсан? Сәнин билдикләрин нәинки Турганбая, һәтта мәнә дә мә'лумдур! Өзүнү биләндә көстәрмә, яхшысы будур ки, чайыны ич, раһатча ериндә отур!

Жиренше буна да сөз тапды:

— Әлбәттә, биз һарадан биләрик! — дейә о, истеһза илә сәсләнди. — Биз рус китаблары охумуруг... Әлбәттә, орада һәр шей язылмышдыр: «Абай өз шаһининә, бах, белә гуллуг этмәлидир...» Анчаг билмирәм ки, буну ким язмышдыр. — Сән яхшы билирсән, сәнин тез-тез бизә дедийин Пошкинми, йохса, Тулстой... Яхшы, даһа сусарыг... кедәк, Әбилгазы, дейәк ки, атларымызы отармаға апарсынлар!

О буну дейиб, досту илә бирликдә чадырдан чыхды. Әбилгазы илә тәк галдыгда о, шаһинә нә олдуғуну мүфәссәл сурәтдә ондан сорушду. Кери гайытдыглары заман Жиренше көрдү ки, шаһин тә'лиматчысы фикир ичиндә, ганлы түлкү будуна бахыр, элә бил ки, ону шаһинә вермәйә шәкләнир, Абай исә бунун нечә ем олдуғуну ондан һей сорушуб әл чәкмир. Турганбай һәвәссиз сурәтдә чаваб верди:

— Ойтамак...[1]

О, бәлкә, бунунла демәк истәйирди ки, бу күнкү ем үзәриндә фикирләшмәк лазымдыр, бәлкә дә, садәчә олараг, Абайын безикдиричи суалларындан яха гуртармаг истәйирди. Бу чүр ем һаггында Абай һеч вахт, һеч шей эшитмәмишди, она көрә дә суалларынын арасыны кәсмирди. Жиренше бундан истифадә эдәрәк Әбилгазыдан пычылты илә сорушду:

— Бир тез де көрүм, шаһин бу еми есә, сабаһ нечә учачаг?

---

[1] Һәрфийийән: «Ем фикир».

— Түлкүнү тутуб сонра да бурахачаг, — дейә Әбилгазы пычылты илә она чаваб верди.

Жиренше башынын алтына ястыг гоюб габаг тәрәфдә узанды, сары сых сагғалыны тумарлады вә һәлә дә фикирләшән Турганбая нәзәр салды. Сонра гәт'и бир инамла деди:

— Нә олсун, гой гуш бу ойтамакы есин... Анчаг өзүнүз көрәчәксиниз ки, мән сәһв этмәмишәм, сабаһ о, түлкүнү тутмағына тутачаг, анчаг сахлая билмәйәчәк!

О, көзләрини юмду вә өзүнү элә көстәрди ки, куя шам көзләйир. Лакин көзләринин алтындан енә дә Турганбая нәзәр салырды.

Турганбай, доғрудан да, шүбһә ичәрисиндә иди, о, бу күн шаһинә дүзкүн емәк вериб-вермәдийини билмирди. Она көрә дә чох э'тибар этдийи Әбилгазы илә мәсләһәтләшмәйә һазырлашырды. Лакин Жиреншенин сөзләрини эшитдикдә икидин өзүнә гүррәләнмәсиндән гәзәбләнди вә һазырладығы емин һамысыны һирсиндән Карашолака едиртди. Шаһин доюнча едикдән вә чинаданы шишдикдән сонра Жиренше күркү башына чәкди вә онунла янашы узанмыш Ерболу чимдикләйәрәк, сәссизчә күлдү. Жиреншенин бүтүн планлары мәһз Турганбайын һирсләнмәси үзәриндә гурулмушду. О, бүтүн овчу гайдаларына зидд олараг, шаһин тә'лиматчысыны гәсдән әсәбиләшдирмәйә вә ону чашдырмаға чалышырды: һеч бир әсл овчу күнбәкүн шаһинә ем вериб ону тәрбийәләндирән тә'лиматчыя демәз ки, «Еми беле вермә, гушу позарсан!»

Эртәси күн сәһәр Жиренше вә Әбилгазы да онларла бәрабәр ова кетдиләр. Бу дәфә, нәдәнсә, вәһши һейван көрүнмүрдү, ялныз ахшам чағы Жиреншенин икидләриндән бири кол басмыш ямачын далында бир түлкү һүркүдә билди. Жиренше Әбилгазынын әли үстүндә отурмуш өз шаһинини бурахмаға ичазә вермәди, о, нөвбәни Карашолака күзәштә кетди. Карашолак түлкүнү көрдүкдә Турганбайын әлинин үстүндән гопараг бир ан ичәрисиндә өзүнү түлкүйә чатдырыб шикарын үзәринә шығыды.

Абай шаһинин сүр'әтли учушуну көрдүкдә Жиреншени чинләтмәйә башлады:

— Бир бах нечә кетди! Инди көрәрик ки, сәнин габагчадан көрмүшлүйүн нә олачаг!..

— Көрәрик, — дейә Жиренше истеһза илә гуша бахараг, чаваб верди: — Нә гәдәр ки, түлкүнү йәһәринә бағламамысан, тездир, һәлә өйүнмә...

Карашолак түлкүнүн үзәринә даш кими дүшдүйү заман түлкү сөйүдлүйүн яхынлығында иди. Карашолак вар күчү илә түлкүнү ерә ятыртды.

— Тутду! Сыхышдырды! — дейә Абай вә Ербол гышгырыб

габаға гачды. Жиренше вә Турганбай да онларын далынча чапды.

Түлкү бүтүн гүввәсини топлайыб гыврылараг, Карашолакы үстүндән атды, шаһинин чайнагларындан гуртармаға чалышыб, өзүнү сөйүдлүйә верди. Атлылар лап яхынлашдыглары вахт Карашолак шиддәтлә мүбаризә эдән түлкүнү сахлая билмәйиб, чайнагларыны ачды вә ону бурахды. Түлкү ағрыдан бүдрәйә-бүдрәйә сөйүдлүйүн әтрафы илә гачды вә бирдән өзүнә кәләрәк, сөйүдлүйүн ичәрисинә сохулуб көздән итди.

Абай вә Ербол ачыгларындан әлләрини янларына вуруб өз атларыны кери отуртдулар. Жиренше бир кәлмә белә данышмады. О, садәчә олараг, йәһәрин үстүндә йырғалана-йырғалана күлүрдү. Турганбай исә нә гушу, нә дә өзүнү тагсырландыра билмәди: о да кечән күн Жабай этдийи кими, бүтүн тагсыры сөйүдлүйүн үстүнә атды.

О, инадла дейирди:

— Карашолакын дамарларында Жанбаур ганы гайнайыр. Бу чинси Уали-Туредән даһа яхшы таныян адам вар идими? Ахы о һәмишә дейәрди: «Жанбаурун чайнагларындан һеч бир түлкү гуртара билмәз, лакин коллугда Жанбаур нейләсин, түлкүнүн үзәринә нечә чумсун?

Анчаг бу нәтичәнин Турганбайын өзүнү сакит эдиб-этмәдийини демәк чәтин иди.

Бу күнкү ов бунунла да гуртарды, даһа түлкүйә зада раст кәлмәдиләр, һамы чадырлара гайытды, Жиренше бүтүн йолу Абая гәсдән истеһза эдирди ки, о, өз гушуну танымыр.

Әбилгазы гушун ганадлары алтында дүнән әлләшдирдийи пийи енә йохлады, инди бу пий әлә даһа яхшы кәлирди. Һәр ики суи-гәсдчи шаһин тә'лиматчысынын инди гушу нечә емләйәчәйини диггәтлә изләйирди.

Турганбай еми ики-үч күн дәйишмәмәйи гәт этмишди. Шаһин пийләнмәйә башласа, буну яхын күнләрдә мүәййән этмәк мүмкүндүр вә бу вахт гушу арыглатмаг чәтин олмаз. Лакин ән тәһлүкәли шей гушу пий басмасындадыр — буну бирдән-бирә мүәййән этмәк мүмкүн олмур: беш он күн сәһв этсән, гуш тамамилә позула биләр. Турганбай бүтүн бунлары өлчүб-бичдикдән сонра Карашолакын пийләниб-пийләнмәмәсини йохламаг мәгсәдилә бу күн дә ону өз «ойтамакы» илә едиртмәйә башлады.

Жиренше бу чүр емләмәйин гуша нечә тә'сир эдәчәйини енә Әбилгазыдан өйрәнәрәк, Турганбайын гушу емләйиб гуртармасыны көзләди вә сонра өз рә'йини дүнәнки кими билдирди. Бу күн о, даһа инамла данышырды.

— Сабаһ Карашолак һеч түлкүйә яхын да дүшмәйәчәк, яндан учуб кедәчәк, — дейә о, сөзү узада-узада сәсләнди.

Абай бундан һирсләнди:

— Бош-бош даныш... Йохса, чинләр сәни өйрәдир, нәдир? Бах, Гырғыз-Шатыда түркәчарачы-чиндар тапылмышдыр!.. Сабаһ Карашолак өзүнү көстәрәр, онда көрәрсән!

Жиренше, дүнән олдуғу кими, инди дә далыны онлара чевирди, күркү башына чәкди вә мүбаһисә этмәйәрәк ялныз буну деди:

— Яхшы, мадамки беләдир, буну билин: инди сизин шаһининиз бир һәфтә бир дәнә дә түлкү тутмаячаг!..

Эртәси күн сәһәр, овчулар сәбрсизликлә ади күндән даһа тез йола дүшдүләр. Лакин бу күн дә һеч бир шикара раст кәлмәдиләр, ялныз ахшам чағы онлар бир түлкүнү һүркүтдүләр. Жиреншенин дедикләри тамамилә доғру чыхды: Карашолак сүр'әтлә шикара тәрәф чумду, она чатды, лакин шығымады, яндан учуб яхындакы бир дашын үстүнә гонду.

Жиренше өз истәдийинә наил олмушду: Абай, Ербол вә Турганбай өзләрини тамамилә итирмишдиләр. Жиренше һейванлары һүркүдән икиди чағырды вә һеч Абайла көрүшмәдән атыны ири, йортма еришлә сүрүб өз дүшәркәсинә тәрәф йола дүшдү. О, Әбилгазыны да өзү илә апармаг истәди, лакин Әбилгазы даһа Абая эдилән мәсхәрәдә иштирак этмәк истәмәйәрәк онлардан айрылмады.

Жиренше көздән итдикдә, Әбилгазы Турганбая мүрачиәт этди:

— Сән Карашолакы күсдүрмүсән. Ону үч күнлүйә мәнә вер, иши саһмана салым. Инады бурах...

Инди Абай да Турганбайын сәһвини баша дүшмүшдү.

— Онун сөзүнә гулаг ас, өз дедийиндә исрар этмә... Бизим һәр икимиз тагсыркарыг, өзүмүзә күвәнмәйимизин мә'насы йох имиш, — дейә о, шаһин тә'лиматчысына мүрачиәт этди.

Карашолакы әввәлки вәзиййәтинә кәтирәнәдәк ики-үч күн Абай чадырдан чыхмады. О, яхшыча баша дүшмүшдү ки, өзүнә гүррәләндийи үчүн Жиренше ону чәзаландырмаг мәгсәдилә бу иши гәсдән дүзәлдиб. Лакин Абай она һирсләнмәди, ондан интигам алмаг да истәмәди. О, ялныз өз инадкарлығындан утанды.

Ова кедәркән о, өзү илә бир хурчун китаб көтүрмүшдү. О, чадыры яхшыча гыздырмағы вә тәзә этдән гызартма һазырламағы әмр эдиб мүталиәйә киришди.

Чох кечмәдән Турганбай вә Әбилгазы Карашолакын дүзәлдийини билдирдиләр. Онлар енидән ова башладылар. Лакин аз ов кәтирдиләр, — дөрд күн әрзиндә ики нәфәр һейван гованын ярдымы илә ялныз икичә түлкү овламышдылар.

Онлар бир-бирилә мәсләһәтләшдикдән сонра мүәййән бир гәрарла Абайын янына кәлдиләр. Бу ерләрдән көчмәк вахты

чатмышды, бурада даһа түлкү галмамышды, Машан дағларына чыхмаг лазым иди. Йолсуз-иссиз бу дағлара колларын ичәриси илә чыхмаг о гәдәр дә асан бир иш дейилди, лакин гыш һәлә еничә башламышды, гар чох дейилди. Нишанчы Бекпол да онлара гошулду: ону архарлар вә мараллар марагландырырды. О бунлары түфәнклә овлайырды, лакин яхынлыгда нә архар, нә дә марал галмышды. О дейирди ки, архарлар вә мараллар да Машана кетмишләр.

Машан Чинкиз наһийәсинин дейилди. Орада, Гаракәсәк гәбиләсинин торпаглары һүдудунда, бир нечә аул тобыктылы яшайырды. Абай һеч вахт бу дағларда олмамышды вә орада кимләрин яшадығыны билмирди. Башгаларынын көч ерләри илә узаг сәфәрә чыхмаг Абайы чох да чәлб этмирди. Она элә кәлирди ки, даһа шикар йохдурса, бирбаш эвә гайытмаг һәр шейдән яхшыдыр. Бундан әлавә, енидән китаб охумаға башладыгдан сонра о, овдан тамамилә союмушду. Лакин Абайын йорулмаг билмәйән, эһтираслы овчу достлары онун имтина этмәсини тәнбәллийә вә я горхаглыға йоза биләрдиләр, буна көрә дә өзүнү зорлайыб сәфәрин бүтүн чәтинликләринә дөзәрәк, кетмәйи, ову Машанда гуртармағы гәт этди. Абай һәмин сәфәрдә Чинкиздән кечиб өзүнүн Жидебайдакы гышлагларына чыхмаг фикриндә иди.

Машана бир күндә чатмаг мүмкүн дейилди. Буна көрә дә онлар Бугылынын яхын голларындан бириндә ерләшән вә Гарасу-Есболат адланан ердә Оразбай тайфасынын дүшәркәсинә гәдәр кетмәйи гәрара алдылар. Әбилгазы илә Жиреншенин көчләри кечә икән орая чатмалы иди. «Сәһәр чағы орадан Бугылынын ярғанлары илә һамы бир ердә Машана доғру һәрәкәт эдиб, ишыг икән орада чадыр гурарыг. Тәләсмәйә дәймәз» — дейә Әбилгазы тәклиф этди.

Онлар белә дә разылыға кәлдиләр. Әбилгазы кечәләмәк вә көчмәйә һазырлашмаг үчүн өз чадырларынын янына кетди.

Сүбһ ишыглашаркән Абайын дүшәркәсиндәки һәр үч чадыры йығышдырдылар. Абай йүкү Турганбай, Смагул вә галан овчуларла Әбилгазынын дүшәркәсинә йола салараг, өзү кәсә йолла Гарасуя кетмәйи гәт этди. Ербол, Шаке вә Баймәһәммәд дә онунла бир ердә кетдиләр.

Күнорта чағы дөрд дост Ботакан вадисинә энмәйә башлады. Бура гар аз яғмышды, һамы яхшы бәләд иди: Абайын гоһумларынын ауллары һәр яй бурая көчәрди. Күмраһ, дөзүмлү, яхшы налланмыш атлар мүнтәзәм, сүр'әтли, «булан гуйруг»[1] ериши илә кедирдиләр. Сакит күнләрдә яған гар вә шахта, күләк тутмаян гар һәлә бәркимәмишди. Памбыг кими юм-

[1] Һәрфиййән: «ат гуйруғунун буланмасы» чөлдә ат еришләриндән биринин ады.

шаг гар атларын кетмәсинә мане олмаса да дырнагларынын үстүнә чыхырды. Онлары йормамаг үчүн атлылар гатарла кедирдиләр. Башда Шаке кедирди: кәнчлийинә бахмаяраг о, ә'ла сүрүчү иди вә ики дәфә бу ерә ова кәлмишди, бу ерләрә яхшы бәләд иди.

Сәһәрдән һава думанлы вә чәнли иди, сонра ачылмаға башлады; һүндүр дағлары өртән думан чәкилди, лакин күнәш һәлә көрүнмүрдү, — боз сәмада шимала доғру дәвә һөркүчүнә бәнзәйән булутлар гачышырды. Күләксиз, адамын үзүнү гычыгландырмаян йүнкүл бир шахта вар иди.

Абай кичик карваны апармағы өз гардашы оғлуна тапшырараг, әтрафа диггәт етирмәдән атыны сүрүрдү. Онун ушаглығы бурада, Ботаканда, кечмишди. Онун үрәйиндә шән вә ачы, бәхтияр вә мүкәддәр хатирәләр чанланмышды.

Мәрһум нәнәси Зәрийә вә анасы Улжана гаршы гәлбиндә гызғын миннәтдарлыг һисси оянмышды. Абай нечә ил бундан әввәл ағ бир алачығын гурулдуғу ери дәрһал таныды. Инди гар басмыш бу иссиз ердә ата-анасы илк дәфә онун бөйүйүб яша долдуғуну тәсдиг этмишдиләр. Бу һадисә Ербол вә Абай Божейин ясындан йорғун гайытдыглары юхусуз кечәләрдән сонра тагәтсиз һалда ятаға йыхылдыглары вахт олмушду. О, юхудан оянан кими һәр ики севимли анасы илк дәфә она, һәлә ушаг олан Абая, һөрмәт-иззәт әламәти олараг бишмиш гоюн кәлләси кәтирмишди. Онлар бошгабы онун габағына гояраг, «даһа бөйүмүш олан кәнч оғулларына хейир-дуа вериб, сәадәт арзу этмишдиләр...»

Абая әлә кәлирди ки, о, гоча нәнәсини бу саат өз гаршысында көрүр, — көзләрини юмуб, әлини узадан кими о, гочалыгдан бүзүшмүш балача бармаглара тохуначагдыр; Абай бу бармагларын онун башыны нечә сығалладығыны һисс эдирди. Онун боғазы гәһәрләнди, көзләриндән яш ахды, зорла эшидиләчәк бир сәслә фатиһә охуюб салават чевирди.

Мө'мин адамлар я гәбр үстүндә, я да, гайдая көрә, мүәййән эдилмиш күнләрдә фатиһә охуюрлар. Абай исә, индики кими, һарада ядына дүшсә, һарада она хүсусилә бәрк гәм үз версә, нәнәсинә дуа охуярды. О, кери дөнүб узун заман Карашокийә вә керидә галан Газбала дағларына бахды. «Гышда бу ерләрин нечә бир көркәм алдығыны яхшы ядда сахламаг лазымдыр» — дейә о фикирләшди.

О бу таныш ерләри хатырларкән даһа бир унудулмаз күн, узаг бир күн ядына дүшдү...

Алчаг булутларын ичәрисиндә санки кәнч, күлүмсәйән, чичәк кими ачмыш Тогжанын симасы она көрүнүрдү... Бах, о тәпәнин үстүндә Ербол Абая шад бир хәбәр кәтирмишди... Һәр шей — кечә сәфәри дә, кери гайытмасы да, узун айры-

лыгдан сонра Тогжанла көрүшмәси дә, Жанибек гамышлыгында гызла гучаглашмасы да, ай ишығы да хәялына кәлди... Кечмишин нәфәси, пычылтысы, инчә вә күчлә эшидилән сәсләри Абайын гәлбиндә оянмышды. Кәдәрли вә йорғун хәяллар ичәрисиндә Абай һарада олдуғуну вә һарая кетдийини белә унутмушду. О, узун заман бир нөв һушуну итирмиш кими олду. Абай көзләрини юмараг, санки өз накам арзуларынын үрәк ганы илә язылмыш китабыны охуюрду. Онун үчүн һәр шей йох олмушду, вахтын нечә кәлиб кечдийини белә о һисс этмирди.

Бирдән онун мүкәддәр, хәяллар аләминә һәят кәлди. О, диксинди, — элә бил севкилисинин ағушунда онун юхусуну поздулар, Абай айылды.

Ат ериндә даянмышды, йолдашлары да даянмышдылар. Бәрк ел әсирди, гар яғырды, көйүн вә ерин үзүнү бозумтул бир пәрдә өртмүшдү, йолчулар архаларыны күләйә тәрәф чевириб даянмышдылар. Һаванын бу чүр дәйишилмәси Абай үчүн көзләнилмәз бир шей иди.

— Човғундур, нәдир? — дейә о, Шакедән сорушду.

— Баша дүшә билмирәм, — дейә Шаке чаваб верди. Элә бил туфан галхмышдыр! Гар көйдән дә яғыр, ердән дә юхары галхыр...

— Каш азмая идик... Дүз кетдийимизә эминсәнми? Йолу итирмәмишсән ки? — дейә Абай исрарла сорушурду.

Шаке өзүнә эмин дейилди. О, йолдашлары илә мәсләһәтләшмәк үчүн даянмышды.

— Мән күләйин һансы сәмтдән әсдийини билмәдим, — дейә о утана-утана э'тираф этди. — Яйда көчүб кәлдийимиз таныш ерләрдән кечәркән фикрә далмышдым, одур ки, буна әһәмиййәт вермәдим... Дейәсән, күләк дүз Гарасу-Есболатдан әсирди...

Кәнч буну дейиб, интизар ичәрисиндә Абайын үзүнә бахды. О белә күман эдирди ки, даһа яшлы олан Абай күләйин сәмтини чохдан тә'йин этмишдир.

— Күләк нә заман галхмышдыр? Мән индичә даяндығымыз заман һисс этдим... — дейә Абайын сорушдуғуну эшитдикдә һамы тәәччүбләнди.

Абай санки юхудан еничә айылмышды.

Шахтадан үзү гызармыш Баймәһәммәд гәһгәһә чәкиб күлдү. Сән демә, дөрд нәфәрдән ялныз Баймәһәммәд онларын лазыми истигамәтдә кетмәсинә боранда еканә йол көстәрән күләйин көмәйи илә нечә кетмәк лазым кәлдийини вахтында мүәййән этмишдир.

— Элә кетмәк лазымдыр ки, күләк гаршыдан әссин, анчаг бир гәдәр сағдан, — дейә о, йолчулары инандырмаға чалышырды.

Шаке она инанмады.

— Сәнә елә кәлир ки, күләк яндан әсмәлидир, мән исә беләфикир эдирәм ки, күләк дүз атын алнына вурмалыдыр, — дейә о э'тираз этди:

Мүбаһисә башланды. Нәһайәт, Шаке бөйүкләрә мүрачиәт этди.

— Биз бурада бир гәдәр дә даянсаг, йолу тамамилә азарыг. Я өзүнүз бизи апарын, я да мәнә тапшырын! Мән әминәм ки, дүз күләйә гаршы кетмәк лазымдыр!.. Тез бир гәрара кәлин, тәрпәнмәк лазымдыр!

Абая елә кәлирди ки, Шаке бүтүн йолдашлардан, һәтта онун өзүндән дә э'тибарлыдыр, йола бәләддир. О даһа тәрәддүд этмәди.

— Яхшы, мәним әзизим, сән бизим һамымыздан дирибаш вә чәлдсән, нә олур олсун, сәнин далынча кедирик! Апар!..

— Онда кедәк! Далымча кәлин! Һәм дә яхшы бүрүнүн, тымаклары бәрк бағлайын, дейәсән, әсл боран башлаячагдыр!

Шаке инад эдән түнд боз атыны күләйә гаршы чевирди, ону гамчылаяраг ири йортмаеришлә ирәлиләди.

Абай өз тымакыны гашынын үстүнә чәкиб, әтәкләрини йығышдырараг, онун далынча тәрпәнди. Түнд боз атын сағрысы гымыз касасы кими энли иди. Абай ондан көзүнү чәкмәйәрәк гарабагара Шакенин далынча кедирди. Онларын далынча боран өз ағушуну гапады вә бүтүн аләмдән узаглашмыш дөрд йолчу курулдаян ағ зүлмәт ичинә сохулараг, кетдикчә иссиз чөлдә узаглашдылар.

Шаке даянмадан, хейли вахт ат сүрдү. Гаршыдан әсән күләк гары выйылты илә онларын үзүнә чырпырды. Шахта чох күчләнмишди. Гар сәфәрин әввәлиндә олдуғу кими юмшаг дейилди, адамын үзүнү гырма кими санчырды. Күләйә гаршы кетмәк чәтинләширди.

Шакенин түнд боз аты һей өз изи илә гачан атлара көзалты бахырды, санки онларын далында кизләнмәйә чалышырды. Бирдән ат йүйәни дартыб, башыны кери чевирирди. Дүз алнына вуран күләк онун ялыны атыб-тутур, гар ийнә кими үзүнә батырды, санки атын түкүнү бир-бир чәкиб чыхардырды. Шаке өз атынын күләклә чәтин мүбаризә этдийини көрүрдүсә дә, әлачы кәсилмишди, чүнки, онун фикринчә, күләкдән узаглашмаг йолу тамамилә азмаг демәк иди, одур ки, әввәлләр бир гамчы вурмадығы аты һей дөйәчләйирди.

Тезликлә Абай көрдү ки, онун сәмәнди өзбашына Шакенин атынын далынча елә кедир ки, санки онун гуйруғуна япышмышдыр: ағыллы һейван баша дүшмүшдү ки, кери галса, күләк алнына даһа бәрк вурачагдыр. Лакин габагда кедән атлы Абайы борандан хилас эдә билмирди. Чох кечмәдән Абайын бығлары, саггалы, һәтта кирпикләри дә ағаппаг ағарды.

О, йәһәрин гашына ятды, лакин бу да көмәк этмәди. Күләк түлкү дәрисиндән олан тымакын алтына сохулараг, кичкаһына ийнә кими батырды, Абай күләкдән горунмаг үчүн башыны яна чевирмәк истәди, боран бир овуч гары онун яхасына долдурду.

Союг Абайы карыхдырмаға башламышды. О, донмасындан горхараг, әлләри илә үзүнү овхалады, лакин шахта дәрһал бармагларынын учларыны кейитди. Абай инди атын йүйәнини вә гамчыны әлиндә зорла сахлая билирди. О, даим отурушуну дәйишмәли олурду, каһ саға-сола дөнүр, каһ да лап атын ялмаңына сыхылырды. О тамамилә әлдән дүшмүшдү. Папағынын алтына сохулан күләк онун кичкаһыны дондурурду, әлләри дондуғундан, әтәкләрини дә йығышдыра билмирди, нә гәдәр бәрк бүрүнмәйә чалышырдыса да, күләк вуруб ачырды. Абай күчдән дүшдүйүнү гәт'и сурәтдә үзә вурмаг истәмәсә дә, анчаг даһа дөзә билмәди, Шакени сәсләди ки, динчәлмәк үчүн бир аз даянсын.

Онлар даянан кими атлар өзләри гуйругларыны күләйә тәрәф чевириб, башларыны ашағы салдылар. Атлылар ерә дүшүб атларын янында даянараг, күләкдән өзләрини горумаға чалышдылар.

— Бах, буна боран дейәрләр! — дейә Ербол сәсләнди.

— Тезликлә сакитләшсә, яхшы олар, йохса, ишләр харабдыр... Күләйә гаршы кедиб көз ачмаг да олмур, — дейә Абай көйдә фырланан гар комаларына бахыб, Ерболун сөзүнә шәрик олду.

Һамы чибиндән дәсмалыны чыхарыб папағын алтындан алныны бағлады. Ялныз Баймәһәммәд һәмишәки кими руһдан дүшмүрдү:

— Сакитләшәр, сәбрли олун!

Чаны бәрк, дөзүмлү, шахтадан гыпгырмызы гызармыш Шаке һамыдан мөһкәм чыхды. О, гәт'и сурәтдә деди:

— Әкәр биз күләйин истигамәтиндә сәһв этмишиксә, демәли, йолу бүтүнлүклә азмышыг, бурада һеч бир шей бизә көмәк этмәз. Әкәр дүз кедириксә, ахшамадәк Гарасу-Есболата чатарыг. Элә дә олса, белә дә олса, даянмамалыйыг! Мүмкүн гәдәр тез кетмәк лазымдыр, аддым-аддым кетмәклә, шахта йүнкүлләшмәз. Мөһкәм сурәтдә гәт этмәк лазымдыр. Абай аға! — дейә о, атын гарыналтысыны бир аз да чәкиб йәһәрин үстүнә сычрады. Галанлар да динмәзчә атларыны миндиләр.

Вахт кечирди, йолчулар исә һәлә дә ирәли һәрәкәт эдир, атларынын ири йортма еришини азалтмамаға чалышырдылар. Гәзәбләнмиш күләк выйылты илә адамларын үзүнә чырпырды. Онлара белә кәлирди ки, бу арасы кәсилмәйән, узун вә рәһмсиз выйылтыдан кар олмушлар, санки бир сүрү чөл чанавары

боранын ичәрисиндә сығыначаг ахтарыр, исти ган ахтарыр вә улашырды.

Бура Абайын өз доғма чөлү иди!.. Иссиз, гар боранын ичәрисиндә уғулдаян бу чөл инди она рәһмсиз, гәддар бир өкәй ана кими көрүнүрдү. Яшыл отларла өртүлмүш бүтүн бу яйлаглар онун ушаглығынын гызыл бешийи иди. Инди исә ондан өлүм гохусу кәлирди. Бу чөлләр гурбан көзләйән донмуш ачыг гәбрләрә бәнзәйирди.

Нә торпаг, нә көй, нә дағ, нә тәпә, нә дә вади варды. Ялныз галын гар пәрдәси, күләйин выйылтысы вә дөрд ат... Бүтүн дүня бир хышма олмушду, ону овуч ичиндә кизләтмәк оларды. Әтрафда баш верән бу һадисәни Абай газах дили илә ифадә эдә билмирди, анчаг рус китабларында охудуғу ики кәлмә онун ядына дүшүрдү: хаос вә стихия... о, охудуғу рус китабларынын бириндә язылмышды ки, бүтүн дүня бу чүр туфанлардан, боранлардан әмәлә кәлмишдир... Су гайнадығы заман белә рәгс эдир, дәниз бөйүк далғалары һавая галдырараг, ени кирдаб ичәрисиндә йох олан ағ көпүкләри көйә фырладаркән бу чүр тәлатүмә кәлир... Белә далғалары яра-яра үзәрәк, һәр дәгигә өлүм көзләйән адама да дүня юмругдан бөйүк көрүнмәмәлидир...

Күләк гәфләтән сакитләшди, элә бил арасы кәсилди. Абайын гәлби үмидлә долду, о, өз-өзүнә пычылдады: «Нәһайәт!.. Доғруданмы гуртарды?.. Көрүнүр, һансы яхшылыға көрә исә хилас олмаға мән лайигәм...»

Шаке атын башыны чәкиб даяндырды. Галан атлылар да даяндылар.

Дейәсән, сакитләшди! — дейә Шаке севинди. — Һаванын өзү бизим көмәйимизә кәлир!.. Анчаг биз һарадайыг?

Гар яғмагда иди, лакин инди гырма кими йох, юмшаг вә хырда иди. Яған гар әтрафдакы һеч бир шейи көрмәйә гоймурду. Йолчулар атлары аддым-аддым сүрәрәк динчәлмәләринә имкан вердиләр, нә эдәчәкләри һаггында мәсләһәтләшмәйә башладылар. Гыса гыш күнү гуртармагда иди. Бу саат йолчуларын һарада олдугларыны мүәййән этмәк мүмкүн дейилди.

Бунунла белә һамы үмидлә әтрафа бахырды. Онларын көзүнә каһ гаралан гышлаглар, каһ отлаян гарамал сүрүсү көрүнүрдү, лакин диггәтлә бахдыгда көзләринин гаршысында нә олдуғуну баша дүшә билмирдиләр.

— Орада көрүнән нәдир? Бәс о гаралан нәдир?.. Дейәсән, биз нәйи исә керидә бурахмышыг!.. — дейә онлар каһ бу, каһ да о тәрәфи көстәрирдиләр, лакин һәр дәфә айдын олурду ки, ахшам гаранлығы вә я гар пәрдәси енидән онлары алдадыр: гышлаг кими гаралан ер гар алтындан чыхан даша, отлаян мал-гара һесаб этдикләри гара нөгтәләр исә сөйүд вә я палыд ағачларынын башына чеврилирди.

Йолчулар енә үмидләрини итирдиләр. Боранын сакитләшмәсинә бахмајараг, онлар һараја кетдикләрини һеч ҹүр мүәјјән едә билмирдиләр. Лап әввәлдән Шакенин дәлилләри илә разылашмајан Бајмәһәммәд инди тамамилә әмин олмушду ки, истигамәти итирмишләр: белә сүр'әтлә кетдикләри һалда онлар Гарасу-Есполада чохдан чатмалы идиләр. Һәр дәфә бир хәндәк, дәрә вә ја чај голу јанындан кечәркән Бајмәһәммәд тәкрар едир вә:

— Бура һеч Гарасујун әтрафына бәнзәмир! Орада ағ от коллуглары, даш тәпәләр вә сылдырым гајалар вардыр. Бурада исә һәр тәрәф аранлыг, чәмәнликдир, һәр ердән чајлар, булаглар ахыр... Биз чох кәнара чыхмышыг! — дејә өз сөзүнүн үстүндә дурурду.

Кичик атлы дәстәси тамамилә шүбһә ичәрисиндә һәрәкәт етмәкдә давам едирди, күнәш батмыш, һава бүсбүтүн гаранлыглашмышды. Онлар намә'лум бир истигамәтдә кедирдиләр. Атлара азачыг истираһәт вермәк үчүн һәр бир сујун башында дајанырдылар вә атлары гарын алтындан ем ахтармаға бурахырдылар. Абај јәһәрин үстүндән чох чәтинликлә дүшүб һара кәлди дәрһал тир-тап узанды. О, Ерболла мәсләһәтләшмәк истәјирди, лакин Ербол да тәсәлливеричи бир шеј дејә билмәди. Бунунла белә һәтта јорғунлуг вә һәјәчан да Ерболун ирадәсини гырмамышды. О, зарафатла деди:

— Башыны наһаг ерә јорма. Сән вә мән почт јолуну јахшы танıјырыг, лакин һава пис олдугда, һәм дә белә гаранлыг бир кечәдә бир јумаг јун кими кичик олан тәк чадыры нечә тапаг? Иссиз сәһрада тәк-тәнһа чадыр тапмаг, сых от ичиндә ијнә ахтармаг кими бир шејдир... Јахшысы будур ки, Шакејә мане олма!

Онлар енидән атлары миндикләри заман сакитләшән күләк енә тәһдидлә вıјылдамаға башлады. Күндүз дә мәзар вıјылтысы илә уғулдајан боран енидән шиддәтләнди. Шахта кетдикчә күчләнирди. Чох кечмәдән јолчулар тамамилә һөвсәләдән чыхдылар. Бир јандан сојуг, бир јандан да ачлыг онлары әлдән салырды, ахы сәһәрдән һеч бир шеј емәмишдиләр. Гуртармаг билмәјән јол узаныр, һеј узанырды. Абај тамам-камал дондуғуну һисс едәрәк, далда кәләнләрә гышгырды:

— Мәним ајагларым донмушдур! Һеч ешитмәмишдим ки, атлынын ајаглары донсун... Сәнинки нечә, Бајмәһәммәд?

О да буза дөнмүшдү.

— Бир гәдәр дајаныб мүркүләсәк, јахшы олмазмы? — дејә о тәклиф етди.

Һамы енидән дајанды вә мәсләһәтләшмәјә башлады. Дүнја енидән дөрд ат башынын әтрафында килидләнди. Атлар да јорулмушдулар, көрүнүр ки, адамларла бирликдә онлар да әзаб чәкирдиләр.

Шаке бир ердә, һеч олмазса бир даш архасында далдаланмағы тәклиф этди. Ербол әлини силкәләйиб деди:

— Бурада дашы һарадан тапачағыг? Мүгәддәратымызы аллаһа тапшырараг, бурадача атлара архаланыб узанаг.

Һамы бир-биринә сыхылыб дүз гарын үстә узанды.

Союг күләк онларын гулагларында һәйәчанла выйылдайырды, санки гәзәбли туфан әзаб чәкән йолчулардан нәйинсә интигамыны алмайынча сакитләшмәмәйи гәт этмишди. Абай башыны Ерболун дизләринә сөйкәйиб узанмышды. Она еlә кәлирди ки, бәдәни дурмадан фырланыр. Бу гар бораны атларла, бүтүн торпагла бирликдә һәрләнир вә союг гар комасына чевриләрәк онлары йүнкүл чөп кими габағына гатыб һара исә апарыр... Онун башы кичәлләнир, үрәйи буланыр, гулагларындакы зәһләтөкән уғулту кәсилмирди. Һәгигәт йох олур, шүур сайыгламa заманы олдуғу кими, бир-биринә долашырды... Абай ағыр бир һуша кетмишди...

Онлар нә гәдәр юхуладыгларыны билмәдиләр. Биринчи олараг Ербол өзүнә кәлиб галан йолдашларыны оятмаға башлады:

— Эй, эй, икидләр, аяға галхын!.. Юху — бизим дүшмәнимиздир! Көзүнүзү ачын, тәслим олмайын!

Онлар үстләринә төкүлән гары чырпараг, аяға галхдылар. Кечә яры олмушду. Абай инилдәди:

— Бир дәфә дә бу чүр донмағым ядыма кәлмир, шахта адамын лап сүмүкләринә ишләйир...

О галхыб аягларыны ерә бәрк дөйә-дөйә варкәл этмәйә башлады. Ондан яшча кичик оланлар да донмушдулар. Онлар ганларыны һәрәкәтә кәтирәрәк, атларын үстүнү яз гоюн юну кими өртмүш галын гары гамчы илә, палтарларынын голу илә чырпмаға башладылар.

— Инди мүбаһисә этмәйин мә'насы йохдур: биз азмышыг, — дейә Ербол гәт этди. — Нә олсун, ири йортма еришлә, һара кәлди кедәк, һеч олмазса, гызышарыг!

Һамы чәтинликлә өз атыны минди, дәстә енә йола дүшдү. Сүр'әтли ериш нәтичәсиндә атлылар, доғрудан да, гызышмаға башладылар. Онлар узун заман йол кетдиләр. Нәһайәт, гар зүлмәти ичәрисиндән сәһәр яваш-яваш ачылмаға башлады. Йолчулар сусурдулар, лакин һәр бири өз гәлбиндә үмид эдирди ки, күндүзүн башланмасы илә боран ятачагдыр. Шакенин атлара языгы кәләрәк, еришин сүр'әтини бир гәдәр азалтды.

Күнорта яхынлашырды. Күнәшин ишығы боран пәрдәсини зорла йыртыб кечирди. Туфан сакитләшмәк билмирди.

Гудурмуш боранын һөкм сүрдүйү сәһрада сәркәрдан долашмағын икинчи әзабверичи күнү хейли узанды.

Йолчулар танымадыглары дәрәләр, тәпәләр, гаялыгларла кедир, һәр саат атлары едиздирмәк вә онлара истираһәт вер-

мәк үчүн даянырдылар. Һәр дәфә даянаркән һамы ялныз эйни шей һаггында дүшүнүрдү. Нәһайәт, атлылар тутдуглары истигамәти дәйишдириб, Баймәһәммәдин мәсләһәт көрдүйү кими элә йол кетмәйи гәрара алдылар ки, күләк онлары яндан вурсун.

Абай һисс эдирди ки, тамамилә хәстәләнмишдир. Бүтүн кечәни донмуш бәдәни бә'зән гызышырдыса да, лакин дахили титрәтмә кечмирди. Ахшам чағы онлар бир гәдәр динҹәлмәк үчүн даяндыглары заман, Абай атдан зорла дүшдү вә кичик бир дашын янында ерә сәрилди.

О, тамамилә әзкин иди, шахтадан бәдәни бүсбүтүн донмушду. Она элә кәлирди ки, даһа аяға галха билмәйәҹәкдир, торпаг ону магнит кими өзүнә чәкирди. Йохса, яшамаг үмидинин тамамилә баша чыхаҹағы саат яхынлашыр?.. Бәс онун гәлбиндәки бу гәрибә сакитлик нәдир, нә үчүн сон саат, өлүм сааты ону һеч горхутмур?.. Әксинә, онун дахилиндә нә исә бир гүввә һей она дейир: «Гой сон саат олсун, гой о саат тез кәлиб чатсын...» Боранын дағытдығы дүнәнки хатирәләр ениднән ҹанланырды: меһрибан нәнәси Зәринин вә Тогжанынын күнәш кими нәвазишкар хәяллары... Сон нәфәсинә гәдәр, һәятынын сон дәгигәсинә гәдәр унудулмаз Тогжан — еканә, бәдрләнмиш ай кими парлаг, күлүмсәйән әзиз Тогжан онун көзү гаршысында даянмышды... Өлән вә гейб олан бу ики меһрибан сифәти өз гаршысында көрәркән юхусуз Абай ағыр бир фикрә далмышды. Доғруданмы бу, онларла ахырынҹы вида иди?..

Бирдән она элә кәлди ки, уҹадан чағыран адам сәси ешидир. О, диксинди, лакин сайыгладығыны зәнн эдиб чағырыша сәс вермәди. Йолдашлары бүзүшүб онун янында ятмышдылар. Енә сәс кәлди. Инди Абай айдынча эшидирди: бу, доғрудан да, адам сәси иди.

Абай ериндән сычрады, элә күман этди ки, тамамилә сағламдыр. О, гамәтини дүзәлдәрәк үч дәфә бәркдән вә узун сәслә гышгырды. Йорғун атлар башларыны ердән галдырыб гулагларыны шәкләдиләр. Гәфил чығыртыдан оянмыш Ербол вә о бири ики чаван да горхмуш һалда ерләриндән сычрадылар.

Ербол өзүнү Абайын үстүнә атды.

— Нә олмушдур, Абай, нә үчүн гышгырырсан? — дейә о, сорушду вә достунун үзүнә һәйәҹанла бахараг, фикир этди ки, Абай йәгин сайыглайыр. Абай исә һәйәҹан ичәрисиндә ҹаваб верди:

— Гышгырын! Мән индичә айдын инсан сәси эшитдим, бәркдән гышгырын!

Күләк әввәлки күчү илә выйылдайырды. Атлыларын дөрдү дә бирдән гышгырды вә диггәтлә гулаг асды. Онлара белә

кәлди ки, күләк әсән тәрәфдән, боран ичиндә нә исә гара, гейри-муәййән бир ләкә һәрәкәт эдир. Онлар енидән гышгырдылар. Зәиф бир экс-сәда эшидилди. Бирдән шиддәтли боран вә ағ һәрч-мәрчлик ичәрисиндән бир атлы пейда олду. О, даянмадан гышгырырды. Ири көвдәли, учабой икид ағ атын үстүндә отурмушду, онун өзү дә башдан-аяға гар ичиндә иди. О, едәйиндә чәкә-чәкә бир ат кәтирирди.

— Эй, сиз сағсынызмы, һарадасыныз, мәним әзизләрим? — дейә о, шад бир һалда гышғырараг атдан ерә сычрады.

Ону биринчи олараг Абай таныды.

— Әбилгазы!.. Сәни көрүм бүтүн арзуларына чатасан, сән һарадан кәлиб чыхдын? О буну дейиб достуну бәрк-бәрк гучаглады.

Кәлән адам, доғрудан да, Әбилгазы иди.

— Нечә һарадан? Сизи ахтарырдым... Меһрибан аллаһ, бизим ишимизи һәмишә раст кәтир! Мәкәр мән бу чүр һавада сизи ахтарыб тапачағымы үмид эдәрдим? Мән эләчә еримдә отура билмәдим, өзүмү сакитләшдирмәк үчүн атымы чапдым... Сиз, йәгин, әлдән, дилдән дүшмүшсүнүз? Донмамышсыныз ки? Атларыныз нә вәзиййәтдәдир? Һәлә дөзә биләрләрми?.. Яхшы, онда атларынызы минин, гаранлыглашанадәк бир мәнзил тапаг!

Онун шән сәси әзаб чәкмиш йолчулары руһландырды, элә бил, онлара гүввәт верди. Онлар атлары тәләсик миндиләр вә Әбилгазынын далынча йола дүшдүләр.

Сән демә, онлар Машан дағынын әтәйиндә имишләр. Инди Әбилгазы габагда кедәрәк, галан атлылары өз далынча апарырды. Ербол онунла янашы кедәрәк сөһбәт эдирди. Чаны сон дәрәчә ағрыян Абай өз сәмәндини онларла янашы сүрмәйә башлады. О, хәстә вә я сағлам олдуғуну баша дүшә билмирди. Бәдәни тамамилә әзилмиш кими сызылдайырды. Бә'зән она элә кәлирди ки, ериндә даянмышдыр, дағлар вә гаялыглар онун янындан өтүб кедир. О, айыглыгла биһушлуг арасында иди, фикри долашырды, бейин фикрини идарә этмәк истәмирди. Бә'зән фикри айдынлашдығы заман о, бу думанлы һиссийят ичәрисиндә нәләр олдуғуну айдынлашдырмаға чалышырды. «Мәни юху апармышдыр, нәдир? Йохса, мән, доғрудан да, хәстәләнмишәм?» — дейә о, дүшүнүрдү.

Бә'зән достларынын данышыглары онун шууруна чатырды, Ербол Әбилгазыдан сорушурду:

— Бир де көрүм, сән бизи нечә ахтарыб тапа билдин? Йохса, танры сәнин бейнинә бу фикри салды? Мәкәр ади бир адам белә бир боранда ахтарыша чыхмаға чүр'әт эдәр?

— Һеч демә... Инди мән инсан дейиләм, бу дәрә чанаварларындан бирийәм!

— Ахы чанавар да боранда ова чыхмаз, элә габағына чыхан биринчи шикарын үстүнә атылар...

— Элә билирәм ки, үрәйим мәни апарырды... Мән овдакы күнаһымы юмағы өзүмә сөз вермишдим, бүтүн Тобыктыда Абай еканә бир адамдыр ки, ону инчитмәк мәним үчүн ағырдыр... Сәһәр сизин Ботакана нечә галхдығынызы мән көрдүм вә боран башладығы заман дәрһал баша дүшдүм ки, һөкмән азачагсыныз. Биз исә вахтында Гарасуя чатдыг, бүтүн кечәни гышгырдыг ки, һарада олдуғумузу сиз баша дүшәсиниз. Сәһәр мән көчүмүзү Машана көндәрдим, өзүм исә бүтүн күнү сизин далынызча кәзирдим...

— Сән бизи һарада тапачағыны зәнн эдирдин?..

— Һара кәлди баш алыб кедирдим... Белә үмид эдирдим ки, эйни истигамәтдә кетсәниз, нәһайәт, өз сәһвинизи баша дүшәрсиниз, яхшыча фикирләшдикдән сонра дүрүст йола чыхарсыныз. Мән фикир эдирдим ки, әкәр белә исә, онда Бугалынын вә я Машанын әтәкләринә чыхачагсыныз. Она көрә дә бүтүн күнү бу дағларын арасыны аягдан салдым... Гаранлыг говушмаздан габаг сизин изинизи тапыб далынызча чапдым. Лакин гар аз олан ердә боран изи сүпүрүб апармышды. Одур ки, мән дә көзәяры истигамәт тутуб чапараг сизин далынызча кәлдим вә тез-тез гышгырмаға башладым... Чох йох, бир стәкан чай ичәнәдәк чапдым, вәссәлам...

— Бәс сән горхмадын ки, өзүн дә азарсан?.. Йох, Әбилгазы, сән садә бир адам дейилсән, һеч олмазса баксысан![1]

Әбилгазы күлмәди. О, нохуд фалына инанырды вә башгаларыны да инандырырды ки, бу мәһарәт она бабасындан кечмишдир. Лакин сәһрада лазым олан истигамәти тапмаг габилиййәтини о һеч бир шаманлыға истинад этмирди. О, һәгигәтән,ән яғышлы кечәдә еканә бир гаратикан вә я гараағач колу янына чыха биләрди, гышда исә һәр чүр боранлы һавада сәһрада лап бир һәфтә, яйындан чыхмыш ох кими, дүмдүз кедиб, нәһайәт, истәдийи ерә чатмағы бачарырды. О өз сиррини Ербола ачыб сөйләди.

— Мән һеч дә баксы дейиләм. Йолу исә она көрә азмадым ки, мәни Токбай адлы бир кор гоншумуз өйрәтмишдир. О, һәмишә аулларын арасында дағ ашырымларында, һәр чүр һавада ялгыз кәзәрди. Бир дәфә мән ондан әл чәкмәйиб сорушдум ки: «Токау, сиз тәкчә нечә кәзирсиниз?» О, мәнә белә чаваб верди: «Сән йолу тутуб кедирсән, мән күләйи...» Гаранлыг, яғышлы кечәдә вә я шиддәтли боранда биз дә Токбай кими коруг. Бурада, әввәлән көзләрин олдуғуну унутмалысан, икинчиси, күләйин истигамәтини диггәтлә изләмәлисән. Үчүнчүсү исә, бир гәдәр ағыл ишләтмәлисән! Мәним

[1] Б а к с ы — шаман, фалчы.

бүтүн сеһркарлығым бундан ибарәтдир! — дейә о, күлдү, атыны сахлады, галан йолдашларын кәлиб чатмасыны көзләди, сонра онлара мүрачиәт эдиб деди:

— Билирсинизми нә вар, икидләр? Мән көрүрәм ки, сиз чох бәрк донубсунуз. Бу саат бизим чадырлары тапа билмәрик. Лакин Машан дәрәләриндә һәмишә Жуантаяг вә Мотыш гәбиләләринин гышлаглары олур. Үмид эдирәм ки, зәнкин олмаса да, исти мәнзил тапачағыг, ауллардан биринә раст кәләчәйик вә сиз яхшыча гызышачагсыныз. Дүзүнү дейим ки, кимин аулуна чыхачағымызы билмирәм. Дейирләр ки, бу дәрәдә сон илләр бир нечә зәнкин Мотыш аулу гышлаг салыб, ола билсин, бизә хошбәхтлик үз верә, һәмин зәнкин аллардан биринә раст кәләк. Һәр һалда бу кечә мән сизи исти бир ерә чатдырачағам!

Союгдан үзүлмүш йолчулар чәтинликлә чаваб верә билдиләр:

— Апар, апар!.. Қаш дедикләрин доғруя чыхсын!.. Бизи һансы мәнзилә истәйирсән, апар! Инди дөзә биләрик!

Һамы өз мүгәддәратыны Әбилгазыя тапшырды.

Онлар хейли вахт хырда мешәликли дәрә боюнча динмәзчә кетдиләр. Бирдән гулагларына ит һүрүшмәсинин сәси кәлди.

— Аллаһа шүкүр! Хилас олдуг!.. Ағ-сарбас, аман аллаһ, ағ-сарбас[1], — дейә һамы севинчлә учадан тәкрар этди.

Йолчулар гар басмыш тоз ағачы мешәлийинә доғру йөнәлдиләр. Онлары ағыз-ағыза вериб һүрүшән итләр гаршылады. Итләрин сәси дағларда экс-сәда салырды. Әбилгазы атыны говараг йолдашларыны габаглады, дөнкәйә тәрәф чапды вә орада даяныб атыны йолун ағзында сахлады. Абай вә Ербол ири йортма еришлә она чатдылар, лап яхында пәнчәрәләрдән гырмызы ишыг кәлирди.

— Адамлар, адамлар!.. — Аул, мәним әзизим, меһрибаным!.. Аул!.. Һәлә ятмамышлар! — дейә Ербол яхынлашмагда олан Шакейә вә Баймәһәммәдә гышгырды.

— Пәнчәрә чохдур, бөйүк гышлагдыр! Көрүнүр, зәнкин аулдур, бизим бәхтимиздәндир, икидләр! — дейә Әбилгазы севинди. О, енә башгаларыны габаглайыб, гышлағадәк атыны чапды, ерә сычрайыб, габағына чыхан биринчи эвин гапысыны бәрк дөймәйә башлады.

Абай атдан нечә дүшдүйүнү билмәди. Баймәһәммәд йүйәни онун әлиндән алды. Абайын бәдәни сөзүнә бахмырды. О, бир аддым белә атмағы бачармайыб даянды. Шаке онун голундан япышды. Атлар, гышлаг, гарлы сәһра, бүтүн дүня

[1] Ағ-сарбас — ағ гоюн. Нәзир гәбул оланда ағ гоюн гурбан кәсәрдиләр.

Абайын көзү гаршысында фырланырды, гулаглары элә чинкилдэйирди ки, өз достларынын гаршыя чыхан ики икидлэ нә данышдыгларыны да эшидә билмирди, ялныз айры-айры адлар дағыныг һалда она чатырды: «Мотыш... Догал... Найман... Ағгозы...».

Достлары Абайы икидлэрин далынча кениш вә гаранлыг бир дәһлизә апардылар. Күнчдән бир гапы ачылды, гырмызымтраг ишыг гаранлығы дағытды. Гадын сәси эшидилди:

— Отаға апарын, Бөйүк эвдә ятыблар. Орая апармағы әмр этдиләр...

Шаке вә Баймәһәммәд Абайын голларындан тутмуш һалда кениш отаға кәтирдиләр. Хош исти, бишмиш әт вә гоюн тәзәйинин бәрк ийи онлары вурду. Гонаглары мүшайиәт эдән икидләрдән бири икинчи отағын гапысыны ачды. Бу парлаг вә көзәл отаг лап кандардан тутмуш ахырадәк һашийәли кечәләрлә, зол-зол халыларла дөшәнмишди. Әбилгазы вә Ербол габагча ичәри кириб сүмүк һашийәли чарпайынын янында даянмыш эв саһибәси илә саламлашдылар. Онларын далынча Шаке Абайы ичәри кәтирди.

Абай гапыдан ичәри кирән кими онун нәзәри — үстүндә чохлу митәккә вә йорған олан чарпайыны ярыя гәдәр өртмүш гырмызы мәхмәрли пәрдәйә дүшдү вә сонра бу көзләр эв саһибәсинин үзүндә даянды.

— Аһ, мәним руһум! — дейә о, гышгырды вә бүдрәди. — Доғруданмы бу одур?

Чарпайы илә очаг арасында даянан чаван гадын ағ палтар үстүндән гара бешмет кейинмишди, башында чаван кәлинләрә мәхсус ади өрпәк вар иди. О, Абайы таныян кими сачларына һөрүлмүш ағыр шолпалары чинкилдәдә-чинкилдәдә өзүнү онун үстүнә атды.

—Эй ярадан... Бу, Абайдыр? Я рәб, демәли, мән бир даһа сизи көрәчәкмишәм!.. Мәним әзизим! — дейә о, Абайы гучагланы.

Онун шолпалары даһа бәркдән чинкилдәйиб сусду. Абай көзләри юмулу һалда Тогжанын сәсинә гулаг асараг ағаппаг ағармышды, о, кетдикчә һушуну итирирди, гапыя сөйкәнмишди, санки синәси үстүндә һөнкүрән чаван гадынын габағына йыхылмагдан горхурду. Абайын дизләри әсирди, зәифлик бүтүн бәдәнини бүрүмүшдү. О, Тогжаны гучагламаг истәйирди, лакин әлләри сөзүнә бахмырды. Она көрә дә ялныз Тогжанын башыны нәвазишлә сығаллады. Абай даныша билмирди, нә исә ону боғурду. Бирдән гычлары әсди, бели бүкүлдү вә гапынын ағзына йыхылды.

Ербол вә Әбилгазы өзләрини онун үстүнә атдылар, габаг күнчә кәтириб дивара даяраг отуртдулар Шаке вә Баймә-

һәммәд онун кәмәрини ачыб күркүнү чыхартмаға башладылар. Шаке һәйәчан ичәрисиндә деди:

— Мән билирдим ки, о, хәстәдир, бир бахын, һушуну да итирди.

— Аман аллаһ, сиз нә дейирсиниз? О, хәстәдир? — дейә эв саһибәси дәһшәтлә гышгырды.

О, чарпайынын үстүндән ястыглары тез көтүрдү вә онлары Абайын архасына дағ кими даяды. Кәлин онун бешметинин яхасыны ачараг, янында отурду, биләрзикләрлә долу әлини хәстәнин алнына гойду, о бири әли илә синәсини овушдурмаға башлады. Абай яваш-яваш көзләрини ачды, онун әлиндән япышды, көзләринин үстүнә гойду, сонра да Тогжанын кичичик исти овчуну додагларына вә көзләринә апарыб динмәзчә өпдү. Онун көзләриндән ири дамлаларла исти көз яшлары ахырды. О, чәтинликлә эшидиләчәк бир сәслә данышмаға башлады, бунлар сөз дейил, үрәк пычылтысы иди:

— Мәним Тогжаным... Даһа һеч бир арзум йохдур... Гой сон нәфәсим сәнин янында кәсилсин...

О, енидән сусду. Достунун янында отурмуш Ербол ялныз инди Тогжаны таныды.

— Мәним әзизим, көзүмүн ишығы, о, нә деди?.. Доғруданмы сәнсән,Тогжан?.. — Ербол буну дейиб өзүнү Тогжанын үстүнә атды: — Мән сәнин Ерболунам, әзизим!

Ерболун сәси кәсилди, о, хырылдады. Тогжан көз яшындан исланмыш үзүнү әсә-әсә Ербола тәрәф чевирди. О, Ерболу бәрк гучаглады вә енә мә'юслуг ичәрисиндә Абая бахыб, һөнкүр-һөнкүр ағлады.

Гонаглары бурая кәтирән ики икид чохдан бәри бүтүн бу әһвалата тамаша эдир вә һеч бир шей баша дүшмүрдү. Онлар Тогжанын Ерболла да севинчлә көрүшдүйүнү көрүб сакитләшдиләр, белә гәт этдиләр ки, кәләнләр кәлинин яхын гоһумларыдыр. Бу ики икид Тогжанын әринин аиләсинә мәнсуб дейилди, онлардан бири молла, о бири исә аул адамларынын узаг гоһумларындан иди. Гонаглара хидмәт этмәк һәмишә буна тапшырыларды. Онлар тәәччүбдән әлләрини елләдәрәк, Шакейә мүрачиәт этдиләр:

— Бәс белә! Демәли, сиз Тогжанын гоһумусунуз?

— Биз исә белә фикир эдирдик ки, көрәсән, бу боранда үрәк эдиб кәләнләр кимдир?..

— Бир бах һа, көр гыз өз доғма аулу үчүн нечә дарыхмышдыр? Гызыл бешик унудулмур!..

Абай вә Тогжан көзләрини чәкмәдән, динмәзчә бир-биринә бахырдылар. Онлар даныша билмирдиләр. — Һәр дәгигә я гоча чөрәк биширән, я да чаван кәлин Тогжанын янына кәләрәк, пычылты илә ондан нә тапшырығы олдуғуну сору-

шурдулар. Ики чаван икид бир дәйирми ачылыб өртүлән стол кәтириб отағын ортасында гурдулар, чырағы да онун үстүнә гойдулар.

Абай һүндүр ястыглара сөйкәнмиш һалда отурмушду. Онун адәтән папагла өртүлү олан энли алны өз ағлығы илә күләк вурмуш үзүндән чох фәргләнирди, көзләри гызармыш вә шишмишди. О, гырыг-гырыг нәфәс алыр вә хырылдайырды, бүтүн бәдәнинә үшүтмә кәлмишди, үзү гыздырмадан янырды. Лакин о, дейәсән, хәстәлийини унутмуш вә көзләрини Тогжанын үзүндән чәкмәйәрәк, онун һәр бир һәрәкәтини нәзәри илә мүшайиәт эдирди.

Тогжан инди кечмишдәкиндән даһа көзәл, даһа мәлаһәтли иди. Онун үзүнүн һәр бир чизкиси камил бир көзәллик кәсб этмишди. Дүз бурнунун бир гәдәр галхмыш учу онун бүтүн үзүнә инсаны валеһ эдән бир мәлаһәт верирди, анчаг узун вә гөвс кими әйри гашларынын алтындакы парлаг көзләринин бахышы даһа чидди, даһа фикирли көрүнүрдү. О, башдан-аяға камил бир көзәллик тәчәссүмү иди. Һәята кечмәмиш үмидләрин кәдәри онун үзүндә изми бурахмышды вә я өз кизли һиссләрини кизләтмәк адәтими ону сыхмышды — мә'лум дейилди, лакин бу күнкү Тогжанын үзүндә бир заманлар Абайы чох һәйәчанландыран, валеһ эдән дәйишкән ифадәләр көрүнүрдү.

Һамы чошгун сөһбәтлә мәшғул иди, ялныз Абай вә Тогжан тәкчә өзләрини дүшүнәрәк, һеч бир шей эшитмир, һеч бир шей баша дүшмүрдүләр.

Ербол, Шаке вә Баймәһәммәд бир-биринин сөзүнү кәсәкәсә ики күнлүк әзабларынын бүтүн тәфсилатыны моллая нағыл эдирдиләр. Онлар бу ерләрә нечә кәлиб дүшдүкләрини изаһ эдәрәк, Әбилгазынын өзләрини нечә ахтарыб тапдығыны данышмагла эв саһибләрини һейрәтә кәтирдиләр. Чох кечмәдән чай һазыр олду. Тогжан столун башында отуруб, Абайдан башламыш гонагларын һәр биринә өзү пияләдә чай верди.

Абай зорла галхынды, лакин кичкаһындакы бәрк ағрыдан башы кичәлләнди, енидән күчсүз һалда ястығын үстүнә йыхылды. Сонра вар гүввәсини топлаяраг енә дә отурду, башыны ашағы салыб дирсәкләнди. Иситмә ону каһ титрәдир, каһ да од кими яндырырды. О, бир нөв думан ичәрисиндә Тогжанын сөзләрини эшидирди: «Чай ичин». — Абай өзүнү мәчбур эдиб бир нечә гуртум чай ичди. Онун бүтүн һиссләри күтләшмишди, — о, чайын исти-союглуғуну билмирди, — о, ағзында пасланмыш дәмир дады дуюрду. Һеч шүбһә йох иди ки, бәрк хәстәләнмишди. О, пияләни вериб динмәзчә отураралг, әлләри илә кичкаһыны сыхмаға башлады. Тогжан бәрк һәйәчанланды. Ербол достунун үзүнә диггәтлә бахды.

— Сәнин үзүн яныр, көзләриндән яш кәлир, эһ... Сән һеч бир шейә ярамазсан, көрүнүр, бәрк союг дәйиб, — дейә о, гәт этди вә достуна мәсләһәт верди: — Үст-башыны бәрк-бәрк басдыр, кейин, папағы башына гой, исти чай ич вә узан!

Тогжан тез ериндән галхды, Абайын папағы башына геймасына вә күркү кеймәсинә көмәк этди, она бир пияла да чай верди, чайын ичинә бир долу гашыг яғ салды вә гәнди яхына чәкди. Абай чайы күч-бәла илә ичди.

— Баша дүшмүрәм ки, мәнә нә олмушдур... Башым чох бәрк ағрыйыр, бүтүн сүмүкләрим сызылдайыр, ағзымын дады гачмышдыр... Дейәсән, бәрк гыздырмышам, — дейә о, әлләри илә дөнә-дөнә кичкаһыны сыхмаға башлады. Онун үрәйи буланырды, даһа бир гуртум да чай ичә билмәди, һушуну итирәнәдәк үрәйиндә олан сөзләрин һамысыны демәйә тәләсирмиш кими, гырыг сәслә пычылдады:

— Аһ, ярадан, бу чүр әзаб нә үчүндүр, бу чәза нә үчүндүр... Белә бир саатда... Һәятымын бүтүн арзуларына чатдығым бир анда хәстәләнмәк...

Дәрд онун үрәйини хәстәликдән артыг сыхырды. Тогжан буну баша дүшмүшдү. О, оғрун-оғрун көз яшларыны силирди..Абай ястығын үстүнә йыхылды. Индийәдәк онун өзүнү чох чәтинликлә сахлая билдийи айдын иди. Тогжан күркүн үстүндән гайғы илә бир йорған да салды.

—Әзизим... Мәним надир... Еканә севкилим... — дейә Абай пычылдады вә көзләрини юмду.

Һамы әлә билди ки, о, юхуламышдыр. Лакин онун бейни һарада исә, юху илә айыглыг арасында тәрәддүд эдән хәяллардан йорулмушду. Бә'зән онун фикри тутгунлашыр, дүня йохлуг вә зүлмәт ичәрисиндә гейб олурду. Будур, Айкәрим ичәри кирди... Йох, Абай үч сәмәнд ат гошулмуш арабада Семипалатинск шәһәринин күчәләриндә чапыр... Йох!.. Йох! — Гаранлыг бир кечәдир, о, атын үстүндә тутгун Кши-Ауилә дәрәсинә энир. Карашолак эли үстә отурмушдур. Сәмәнд ат бүдрәйир — Абай әлиндәки шаһиндән япышараг учурума доғру кедир...

Абай диксинир, башыны галдырыб, әтрафындакылары чәтинликлә таныяраг, енидән ястығын үзәринә йыхылыр. Енә юху илә сайыглама арасында ани бир мәрһәлә...

Дүня нә гәрибә көрүнүр: нә көй вар, нә ер, онлар бирбиринә гарышмышдыр. Габагда — дүмдүз дәрә, горхулу од кими гырмызы бир дәрә, Абай бу мәчһул дүняда учур. Онун әтрафында гәрибә мәхлуг вардыр — бунлар адама бәнзәйирләр дә бәнзәмирләр дә, — бунлар чин-шәятинләрдир. Онларын эйбәчәр сифәтләри Абайы дәһшәтә кәтирир. Онлар Абайын дөв-

рэсиндэ һэрлэнир, она саташыб дейирлэр: «Йолумуз бирдир, бизимлэ кедэк!». Нэ исэ ону өз архасынча чэлб эдир, Абай, онлара тэрэф һэрэкэт эдир, лакин бирдэн Тогжан сүр'этлэ өзүнү онун үстүнэ атыр, голундан япышыр. «Мэни тэрк этмэ, эзизим, өзүнлэ апар!» — дейэ фэряд эдир. Абай һисс эдир ки, Тогжанын янаглары өз алышыб янан үзүнэ тохунур.

— Сэни тэрк этмэрэм, эзизим... Сэнин янындан кетмэрэм... — дейэ о, учадан сэслэнир.

Ербол кэдэрли һалда явашдан деди:

— Аһ, фэлакэт үз верди... Абай тамамилэ хэстэлэнмишдир... Көр нечэ истиси вар! Һэм дэ сайыглайыр... Эслиндэ бу о гэдэр дэ тээччүблү дейил, белэ дэ боран олар! Нэ күндүз, нэ кечэ даянмырды, башдан-аяға донмушдур!..

Бирдэн Абай күркү вэ йорғаны үстүндэн атыб чабаламаға башлады.

— Мэни яндырыр, яндырыр, — дейэ о, сайыглама ичэрисиндэ тэкрар эдирди, — мэн тамам янырам, үстүмдэн көтүрүн, көтүрүн!

Тогжан онун үстүнү эһмалча өртдү вэ Ербола деди:

— Онун бэдэни, элэ бил, од ичиндэ яныр, мэним элими яндырыр... Нечэ илдир ону көрмэмишэм — инди дэ белэ ачиз, эзаб чэкмиш һалда гаршымда чырпыныр...

Сонра Абая доғру эйилэрэк тэлэсик һалда онун гулағына пычылдады:

— Көрүнүр, һэр икимиз эбэди эзаб чэкмэйэ мэһкумуг! Сэни бирчэ дэфэ дэ олса көрмэйи нечэ арзу эдирдим. Будур, көрдүм... Мэкэр бу шадлыгдыр? Йох, йох, бу ени эзаб, ени дэрддир...

Ахшам емэйи кэтирдиклэри заман Абай һеч бир шей дада билмэди. О, хырылдайыр, тэнкнэфэс олурду, санки исти бир шей боғазынын йолуну тутурду. Ербол, Шаке вэ Тогжан хэстэнин палтарыны союндурараг, габаг күнчдэ онун үчүн һазырланмыш ятаға апардылар. Лакин Абай бир аддым атмамыш орадача йыхылды. Хэстэлик бүтүн чайнаглары илэ ондан япышмышды, азар бүтүн бэдэнини бүрүмүшдү. Ону галдырыб ятаға узатдылар, Ербол башыны тэрпэдэ-тэрпэдэ Тогжанын янына гайытды:

— О һэлэ дүнэндэн хэстэлэнмишди, сонра даһа бир күн боранда, атын үстүндэ долашмышдыр... Айдындыр ки, хэстэлик ону йыхмышдыр... Абай сарыдан горхурам!..

Ербол һеч дэ башгаларындан аз йорулмамышды, лакин досту барэсиндэки тэшвиш ону ятмаға гоймурду. Тогжан бөйүклэр олан биная кетди, о да раһат ола билмирди.

Кечэ ярысындан сонра Абай енидэн сайыгламаға вэ ағырағыр нэфэс алмаға башлады. Тогжан, санки онун изтирабларыны баша дүшүб енидэн бу отаға кэлди, һеч бир сэс-күй

салмамаға чалышараг, ағыр шолпаларыны эли илә сыха-сыха енидән ичәри кирди, севкилисинин аяглары алтында даяныб, көзләрини онун үзүнә зилләди. Хәстә чәтин нәфәс алырды. Тогжан онун янында отуруб, әлини Абайын алышыб янан башына гойду.

Енидән көзүнә көрүнән хәяллар Абая әзаб верирди. Онун думанланмыш шүурунда енидән боранын һөкм сүрдүйү сәһра чанланырды. Бүтүн каинат яваш-яваш сүрүнән ағ мәхлугла долду. Бу нәдир — гардырмы, йохса, онун күчдән дүшмүш бәдәнинә бүрүнмәйә һазыр олан ағ союг кәфәндир? Бу кәфән һәрәкәт эдир, сүрүнүр — сонсуз, сүрүшкән дәниз оту кими сүрүшкәндир. О, Абайы өзүнә тәрәф чәкир, юхары галдырыр, елләдир, учурума атыр, ону өзү илә бәрабәр һаралараса апарыр. О, япышгандыр, Абайын бәдәнинә ийрәнч, союг япышган чәкир... Ахы бу нәдир, — гардырмы, борандырмы, учурумун дибиндә дибсиз бир кирдабдырмы? О өзүнә тәрәф чәкир, будур, будур удачагдыр. Әтрафда кимсә йохдур, һеч кәс көмәк эдә билмир, һеч кәс хилас этмир, онун әлләри вә аяглары япышгана япышмышдыр. Абай күчдән дүшәрәк бу япышган күтләнин камына дүшүб гышгырыр: «Көмәк эдин! Хилас эдин!» Тогжан енидән онун көзүнүн гаршысына кәлир. Йәгин, о учуб кәлмишдир. Лакин о, әлини Абая вермәдән янындача даяныр. О: «Нәғмә оху, мәним үчүн гошдуғун нәғмәни оху» — дейир. Абай нәғмәни башламаға тәләсир, анчаг долашыб галыр, сусур. О, Тогжана һәср этдийи шеирләри хатырлая билмир. Тогжан тәләсдирир, әлләрини узадыр. О исә өз сөзләрини унутмушдур. «О, нечә иди... Нечә иди?..» — дейә гышгырыб енә өзүнә кәлир.

Абай үзүнә тәрәф әйилмиш Тогжаны көрүр. Тогжан нә исә пычылдайыр. «Енә мәни гара басыр», — дейә о фикирләшир, енидән сайыгламаға башлайыр. Она элә кәлир ки, Тогжан отуруб чаваб көзләйир. Һәркаһ онун хаһиши еринә етирилмәзсә, Абайын янындан һәмишәлик чыхыб кедәчәк вә бу заман Абайын өмрү гуртарачагдыр. Һөкмән хатырлайыб тапмаг лазымдыр. Лакин шеирләр яда дүшмүр. О, бир сәтрин сөзләрини белә бир ерә топлая билмир.

— Бунлар нә олду? Мән онлары итирдим, инди сән дә янымдан кедәчәксән, — дейә о, тез-тез учадан данышырды! — Мәнә нә олмушдур? Онлар һарададыр? Онлар сәнин үчүн, сәнин үчүн иди, инди онлары тапа билмирәм...

Гадын гәлби һәр шейи баша дүшүр. Тогжанын она язығы кәлир, үрәйи дәрддән сыхыла-сыхыла Абайын үзүнү сығаллайыр, ону гучаглайыр, янағыны онун алышан янағына сыхыр.

— Сакит ол, сакит ол, Абай чан... һеч бир шей ахтарма, өзүнә әзаб вермә... — дейә о тәкрар эдир.

Абай енә көзләрини юмуб бир мүддәт һәрәкәтсиз галды. Сонра, еңидән сайыгламаға башлайыб, нәфәси тутула-тутула, һәјәчанла тәкрар этди:

— Сән онлары билмирсән... Онлары һеч кәс сәнә демәмишдир... Сөзләр вар иди, вар иди!.. Бу саат, бу саат. Анчаг де ки, мәни бурадан апармасынлар... Мән бу саат охуярам, бу саат...

О, гашларыны чатыр, әлләрини узадыр, бармагларыны тәрпәдиб һаваны тутурду... Будур онлар, истәдийим сөзләр!.. Лакин бир кәлмә белә демәдән о, ағзы ярыачыг һалда донуб галырды. Әтраф енә боранлы гар лайларыйды, сүрүшкәнди, мамырлы батаглыглардыр.. Абайын бүтүн бәдәни эсирди.

— Хилас эт, мәни онларын әлинә вермә, Тогжан!.. — дейә о, изтираб ичиндә гышгырыб енә өзүнә кәлди.

Тогжан онун гаршысында иди. Демәли, бу, һәгигәт иди, нечә олурса олсун о өз ше'рини хатырламалы иди. «Охуярам, бу саат охуярам...» — дейә о, зорла эшидиләчәк бир сәслә тәкрар этди. О, фикрини чәмләшдирмәйә чалышараг көзләрини юмду. Сөзләр ядына дүшмүр. Аһ, нә ишкәнчәли бир һалдыр!

Бирдән зеһни өз-өзүнә айдынлашды:

— «Өмрүмдә, өмрүмдә...» далысы нечә иди?.. «Өмрүмдә элә бир яр тапмарам мән... о исә... мәндән яхшы... һәмдәм тапачаг...».

О чәлд галхыб отурду; ачыг яхасындан, синәси көрүнүрдү. Үрәйиндән дәрин бир аһ гопду, көзләриндән ири көз яшы дамчылары ахмаға башлады. Абай Тогжанын үзүнә бахыб, нәһайәт, баша дүшдү ки, о, һәгигәтән бурададыр. О, севкилисинин бармагларыны әлинә алыб алнына, көзләринә апарыр, бәрк-бәрк үрәйинин башына сыхырды.

Ербол гәм-гүссә ичәрисиндә Абая диггәт етирәрәк, онун арха тәрәфиндә отуруб галмышды. Достунун айылдығыны көрдүкдә о, тез башыны чевириб узанды, онларын данышығына мане олмамаг үчүн өзүнү ятмыш кими көстәрмәйә чалышды.

Абай санки сайыгламаға енидән башламыш бүтүн сөзләрини демәйә тәләсирди.

О, чошгун бир һәрарәтлә Тогжанын үзүнә пычылдайырды:

— Мән һәятда авара сәркәрдан долашырдым. Мән союгда донурдум, вурнухурдум, нәһайәт, сәнин янына кәлиб чыхдым... Әлдән дүшмүш, һиссиз бир һалда кәлдим... Сән мәним һөкмдарымсан... Мәнә яшамағы әмр эдирсәнми?

О енидән Тогжанын әлләрини бурахыб көзләрини юмараг ястығын үстүнә йыхылды. Рабитәсиз һалда донгулданды.

— Боран... Енə боран... Мəни апар! Мəн донурам, йыхылырам! Мəни апарырлар!.. — дейə о, изтираб ичиндə гышгырды. — Нə үчүн бүдрəйирсəн, сəмəнд?. Йох, бу енə Тогжан дейил!..

Абай, элə бил, динчəлирмиш кими сакитлəшди.

«Мəни апарырлар!» — дейə о, бир дə гышгырдығы заман Тогжанын үрəйи ериндəн ойнады. О, көз яшларыны сахлая билмирди. Бу нəдир? Көрəсəн, сайыглама ичəрисиндə ону гарамы басыр, йохса кəлəчəк гəфлəтəн онун көзүнүн гаршысында ачылмышдыр? «Апарырлар»... Йохса, о, өлəчəйини һисс эдир?

Көз яшлары Тогжаны боғурду! Бу саат, онун бəдəниндə һəят өлүмлə мүбаризə апардығы бир заманда Абай атасынын, анасынын, ушагларынын вə яхын адамларынын дейил, ялныз онун адыны чəкирди. Санки онун гəлби ялныз Тогжаны дүшүнүрдү, санки онун үрəйи ялныз бир арзу илə, бир эһтираслы үмидлə яшайырды. О, бу арзуну бүтүн һəяты бою синəсиндə кəздириб она, Тогжана, өлмəздəн габаг өз саламыны, өз ше'рини чатдырмадан өлмəк истəмирди... Тогжан бу шеирлəри билирди, бир заманлар Карашаш онун янына кəлəркəн бу ше'ри она охумушду. Абай сайыглама ичəрисиндə ше'рин əввəлини ядына сала билмирди, лакин бу шеир мəкəр Тогжанын гəлбиндə кечмиш сəадəтин унудулмаз, кəдəрли маһнысы кими сəслəнмирди!..

Көйдə ай да яныр, күн дə яныр бах,
Мəним мəһзун гəлбим тутгундур, анчаг...

Ше'рин ахырыны о, элə индичə, сөнəн күнəшин сон əлвида тəбрики кими, гүрубун гыпгырмызы парылтысы кими сөнүк бир сəслə деди...

Тогжан башыны Абая тəрəф əйəрəк, онун əлини өз додагларына сыхыб ағлайырды.

— Əзизим... Ахы бунлар сəнин сөзлəрин дейил, мəним сөзлəримдир... Сəн ялныз мəним үрəйимдə оланлары дейибсəн!.. Гəддар тале!.. Каш бу саат бурада яшамагданса, о күнлəр орадача өлəйдим... — дейə о, кəдəрли бир һөнкүртү ичəрисиндə пычылдайырды.

Абайын һушу өзүнə гайытдығы дəгигəлəрдəн бириндə, чох чəтинликлə башыны чевириб су истəди. Тогжан көз яшларыны дəрһал сахлады вə башыны юхары галдырды, лакин онун анлашылмаз сөзлəрини баша дүшмəди. О, интизар ичəрисиндə Абайын үзүнə бахды, һəзин-һəзин һычгырмагда давам этди.

Ербол үзүнү дивара чевириб узанмышды, лакин хəстəнин һəр бир һəрəкəтинə диггəтлə гулаг асырды. О дəрһал ерин-

дән сычрады вә соба үстүнә гоюлмуш сую Абая верди. Абай бир гуртум ичди, боғазыны зорла исладараг, ятағын үстүнә йыхылды.

— Мәнә нә олмушдур? Көрүнүр, бәрк хәстәләнмишәм... Бәдәним од кими яныр,— дейә о, айдын бир тәрздә данышды вә дәриндән аһ чәкәрәк, көзләрини юмду. Һәрдәнбир онун нәфәси инилти вә фышылты илә кәсилирди, санки нә исә онун синәсини парчалайырды. Бүтүн кечәни Абай әзабверичи гыздырма вә сайыглама ичәрисиндә чырпынды. Нә Тогжан, нә Ербол көзләрини дә юммадылар. Сүбһ ачыланадәк Тогжан һей көз яшы төкдү.

Һава ишыглашдыгда вә Бөйүк эвдә яшлы адамларын ояндығыны хәбәр тутдугда о, явашча аяға галхыб отагдан чыхды. Сәһәрә яхын Абай сакитләшиб, елә бил, мүркүләмәйә башлады. Баймәһәммәд һамыдан әввәл оянды. Тогжанын үзү ону һейрәтә кәтирди: гадынын үзүндә бир дамчы да ган йох иди, көзләри гызармыш, көз гапаглары шишмишди. О, зәиф вә үзкүн һалда кедирди. Онун солғун вә гайғылы үзүндә елә бир кәдәр варды ки, санки севкилисинин өлүмүнү өз көзләри илә көрмүшдү.

Абай он күн хәстә ятды. Биринчи һәфтә онун вәзиййәти достларыны, бүтүн аулу, хүсусән Тогжаны чох горхудурду.

Аулун саһиби, варлы гоча Найман елә илк кечә гонагларын ким олдугларыны вә һарадан кәлдикләрини мүфәссәл өйрәнди. Сәһәр Абайдан башга, бүтүн йолчулар Бөйүк эвә кәлиб, гочая салам вердиләр, сәфәрдә башларына кәлән бүтүн әһвалаты вә Абайын хәстәләндийини она мүфәссәл сурәтдә нағыл етдиләр. Бунун чавабында Найман өз байбишәси илә бирликдә Абайын янына кәлиб она тезликчә сағалмағы арзу етди.

Бүтүн аулдакылар хәстәйә рәғбәт бәсләйирдиләр. Лакин күнорта чағы чаван кәлинин гәрибә рәфтары һаггындакы шайиә бүтүн гышлаға йайылды. Гонаглары гаршылаян молла вә икид онлардан исрарла сорушмаға башладылар ки, Тогжанла Абай нечә гоһумдурлар. Онларын чох узаг гоһум олдугларыны өйрәндикдән сонра гәт етдиләр ки, кечә Тогжанла Абайын бир-биринә көстәрдикләри мүнасибәтдә хейирхаһ бир нийәт ола билмәзди. Онлар һеч бир шей кизләтмәдән Тогжанын гайынанасына нағыл етдиләр ки, чаван кәлин бүтүн кечәни хәстәнин янында отуруб, ялныз сәһәрә яхын ağлая-ағлая өз еринә кедиб.

Елә һәмин күндән е'тибарән хәстәйә хидмәт етмәк үчүн Тогжана ичазә вермәдиләр, ону Найманын гоча байбишәси әвәз етди.

— Кунанбайын оғлуна мән өзүм гуллуг эдәчәйәм, — дейә о билдирди. — Мән сәнә яд дейиләм, оғул. Биз гоһумуг, сәнә язығымыз кәлир. Баш алтыны да дүзәлдә биләрик, сәнә су да верә биләрик! Тәки тезликлә сағаласан!

Хәстә үч күн һушуну итирмиш һалда узаныб галды. Тогжан арабир онун янына кәлирди, лакин орада галмаға чүр'әт этмирди. Гайынанасы һәр дәфә ону Бөйүк эвә гайтарырды.

— Кет, әзизим, атана гуллуг элә, бурада ләнкимә!

Бир нечә күндән сонра аулун кәнч саһиби, Тогжанын әри Ағгозы сәфәрдән гайытды. Бүтүн Тобыктыда Мотыш гәбиләси адамларынын бәдәнчә гывраглығы илә фәргләнирди. Онларын һамысы ири көвдәли, йоғун, ағбәниз, ири көзлү, мүтәнасиб чөһрәли адамлар иди. Ағгозы да белә бир оғлан иди — тәбиәт хәсислик этмәйиб, көк, сары сачлы, көй көзлү, гыса, димдик бурунлу, юмру сифәтли бу адама ал янаг, ачыг алын вә екә баш бәхш этмишди. О, гарадинмәз, гашгабаглы вә чидди көрүнүрдү, өзү дә Абайла яшыд иди.

Онун кәлиши санки һеч бир шейи дәйишдирмәмишди: хәстәйә әввәлки кими диггәтлә гуллуг эдирдиләр. Лакин Тогжан даһа бу отаға кәлмирди.

Бир һәфтәдән сонра арыгламыш вә күчдән дүшмүш Абай өзүнә кәлмәйә башлады. Она раһат юху вә иштаһ гайытды. Ағгозынын рәфтары Ерболу вә Әбилгазыны тәәччүбләндирди: о, бир дәфә дә олса нә онларла, нә дә Шаке илә көрүшдү, элә бил о, гонаглара һеч әһәмиййәт вермирди. Абайын һалы бир гәдәр яхшылашан кими, гоча байбишә йола дүшмәк һаггында Баймәһәммәд вә Шаке илә данышмаға башлады.

— Будур, Абай сағалмышдыр. Даһа ләнкимәйин, мәним әзизләрим. Аулларыныз чох узагда дейил, бир гоһумун янындан о бири гоһумун янына кедин, тезликлә эвинизә чатарсыныз. Абайы тез анасынын янына апарын, йәгин о, оғлу сарыдан бәрк нараһат олмушдур, — дейә гоча байбишә һей тәкрар эдир вә бүтүн һәрәкәти илә онлары баша салмаға чалышырды ки, аулу тәрк этмәк вахты чатмышдыр.

Бу сөһбәтләр башланандан ики күн сонра Абай йола дүшмәйә һазырлашды. Кетмәздән бир күн әввәл кечә ярысы Тогжан Абайын янына кәлиб ону оятды, отурараг, онунла гысача видалашды. Абай әлләрини узадыб ону тез гучаглады. Тогжан Абайын ағушундан сүрүшүб чыхды.

— Абай, мән сәнинлә данышмаг вә видалашмаг үчүн кәлмишәм...

Онун тәмкини Абайы һейрәтә кәтирди. Абай енидән она тәрәф чәкилди.

— Сән нә данышырсан, мәним әзизим, мәкәр биз бир-биримизә ядыг?

О, енә Тогжаны гучагламаг истәди. Лакин Тогжан онун әлләрини кәнар эдиб кәдәрлә деди:

— Тале бизи бирләшдирмәк истәмәди. Һәркаһ сән сағ-саламат кәлмиш олсайдын, һәятын әлимиздән алдығы бир шейи мән ондан гопармаға әсла тәрәддүд этмәздим. Бүтүн дәрдими, айрылыг әзабыны унудуб сәнин янына шад һалда, сакит һалда кәләрдим, сонра хәчаләтдән өлмәли олсам да пешман олмаздым. Лакин тале бизим көрүшмәйимизи гадаған этмишдир: о сәни бурая хәстә кәтириб арамыза чәпәр чәкди... Бу күнләрдә мән баша дүшдүм ки, севән үрәкләр гыса бир севинчлә, мөһкәм олмаян бир сәадәт анлары илә тәсәлли тапа билмәзләр. Гой мәним арзум накам галсын, бүтүн өмрүм бою үрәйим бағлы галсын. Гой э'тигад кими бөйүк еканә пак олан бу арзу мәнимлә бирликдә мәзара кетсин. Мән сәни севирәм, әзизим, көз яшларымы уда-уда өз мәһәббәтимлә янындан кедирәм.

Абай бүтүн гәлбилә ону баша дүшүрдү.

— Сән һаглысан. Мәним барәмдә дә, өз барәндә дә һаглысан. Йохса, сән Тогжан олмаздын. Мән һеч бир шейдә исрар эдә билмәрәм. Йохса, бу исбат эдәрди ки, мән өзүмү әлә алмағы бачармырам. Сәнин сөзләрин мәним хатиримдә һәмишә галачагдыр. Бу сөзләр севән бир үрәйин сөзләридир.

Абай Тогжанын алнындан явашча өпдү, отурдуғу һалда башыны динмәзчә әлләри ичинә алды. Тогжан аяға галхды, яваш-яваш отагдан чыхды. Гапы азачыг чырылдады, шолпалар сон дәфә чинкилдәйиб сусду.

Абай субһ ачыланадәк ериндә отуруб галды. Бә'зән онун көзләриндән исти көз яшлары ахыр, чийинләри далға яхынлашанда титрәйән гамыш кими әсирди. Ону да бир далға — гаршысы алынмаз, әзабверичи ағыр бир далға сарсыдырды.

Абай өз эвинә гайытдыгдан сонра Акшокидәки ени гышлағына көчдү. Бүтүн гышы о, китабларла мәшғул олду. Баймәһәммәд һей шәһәрә кедиб, Абая хурчун-хурчун китаб — онун руһу үчүн еканә гида олан китаб кәтирирди.

Инди Айкәрим дә Абайы бир заманлар олдуғу кими чәлб этмирди. Әри овдан гайытдыгдан сонра Айкәрим билди ки, о, дүз он күн Тогжанын аулунда галмышдыр. О бу барәдә Абая бир кәлмә белә демәйәрәк, гысганчлыг вә инчиклийини өз үрәйиндә кизләтди вә өзүнү әлә көстәрди ки, куя һеч бир шей билмир. Һәлә язда Сәлтәнәтин онун сәадәтинә вурдуғу илк зәрбә Абая олан һиссини соютмушду. Абайын Тогжанла көрүшмәси исә Айкәрими әриндән тамамилә узаглашдырды.

Абай онунла бу барәдә сөһбәт этмәди, өз гәлбини ачыб она билдирмәди, анчаг бу союглуғун сәбәбини баша дүш-

мүшдү. О, Тогжан һаггында ачыг данышса анчаг өз үрәйинин ярасыны тәзәләйә биләрди. Анчаг о да Айкәримин гарадинмәзлийини вә ондан узаглашмасыны һеч нөв бағышлая билмирди, өз наразылығыны гәлбиндә кизләдирди.

Инди онун мүсаһиби, еканә вә садиг досту, хәянәт этмәйән йолдашы китаблар, ялныз китаблар олмушду.

АШЫРЫМДА

1

Апрел айынын әввәлләри иди. Бу ил яз тез кәлдийиндән һәр тәрәф бирдән-бирә яшыллашмышды. Мал-гара балалайырды. Акшоки гышлағынын этрафындакы тәпәләрдә отлаян анач һейванларла янашы гузулар вә чәпишләр ойнашырдылар. Абайын аулу һәлә гышлаға чыхмамышды. Тәкчә Айкәрим эвинин яхынлығында өз алачығыны гурмушду.

Гоча Байторы вә мал-гарая бахан Байгәдәм ахшам чағы гузулара тамаша этмәйә чыхдылар, лакин Абайла Баймәһәммәдин алачығын янында севдикләри тәпә үстүнә чыхдыгларыны вә динләйичиләрин онлары дөврәләдикләрини көрдүкдә, мүтләг мараглы бир нағыл башланачағыны билиб, орая тәләсдиләр.

Байторы һәлә бу яхынларадәк бәрк хәстә олдуғундан Кунанбайын Бөйүк аулунда диләнчилик эдирди. Абай онун аиләсини өз аулуна кәтириб, сағалмасына көмәк этмиш вә өз янында сахламышды. О, гоча сағычы Буркитбая да өз янында ер вермиш, бир тәһәр өзүнү Кункенин аулуна етирмиш Байгәдәм исә сонрадан Абайын янына көчмәйи хаһиш эдиб һазырда бурада яшайырды. Баймәһәммәдә кәлдикдә исә о, һамыдан әввәл өз аз яшлы гардашлары илә бирликдә, нәһайәт, ағыр эһтияч пәнчәсиндән гуртарыб бурая кәлмишди. Абайын аулу чохдан бәри йохсулларын пәнаһ кәтирдийи бир сығыначаг олмушду, бурада адамлар һеч бир корлуг чәкмәдән достчасына яшайыр, доғма бир аилә кими шадлыға да, дәрдә дә шәрик олурдулар.

Тәпәйә тәрәф сүрүнән Байторы эшитди ки, бу күн Абай йох, Баймәһәммәд нағыл сөйләйир, Баймәһәммәд дейирди:

— Нидерлан халгынын Лейден шәһәриндә инквизисия адланан мәһкәмәси вар иди...

Лап нағылын әввәлинә чатдығыны баша дүшән Байторы чох севинди, чүнки о билирди ки, Баймәһәммәд, ким кечиксә фәрги йохдур, бир дә өз нағылыны башдан сөйләйән дейил.

Бу гыш Абай ахшамлар охудуғу китаблардан Ербола, Қишкәнә-моллая вә бөйүк ушаглара һекайәләр данышдыгда Баймәһәммәд һәмишә диггәтлә она гулаг асарды. Илк дәфәдән о, чохлу иштиракчылар вә мүрәккәб һадисәләрлә долу олан һәр һансы бир романы чох асанлыгла ядында сахлайыр вә сонра мәзмунуну зәррә гәдәр белә дәйишмәдән марагла, чошгун бир тәрздә башгаларына нағыл эдирди. Гәрибә нағылчы олан Баймәһәммәдин ады ялныз Горугда вә Акшокидә дейил, Чинкиздән тутмуш, Семипалатинскәдәк һәр ердә мәшһур олмушду.

Гүруб яхынлашырды. Ахшам союғу башланырды, тәпәдә галхан күләк адамы үшүдүрдү. Лакин һеч кәс чыхыб кетмирди. Бөйүкләрлә бирликдә ушаглар да, Абайын эв мәктәбиндә чалышган шакирд Абыш, һамынын севимлиси, гейри-ади габилиййәтә вә истеʼдада малик олан Магаш вә чаван бир оғлан олмуш Акылбай да бу күн бурада отурмушдулар. Акылбай Нурханымын аулундан гонаг кәлиб Баймәһәммәдин нағылларына гулаг асмаг үчүн гәсдән бурада кечәләмәйә галмышды. Һамынын, о чүмләдән Қишкәнә-молланын башы нағыла о гәдәр гызышмышды ки, бир нәфәр атлынын тәпәйә яхынлашдығыны көрмәмишдиләр. Атлы ялныз ерә сычрадығы вахт ондан хәбәр тутмушдулар.

Кәлән атлы Бөйүк аулун илхычыларындан бири олан Асылбай иди. Онун кәһәр аты бүтүн ган тәр ичиндә иди. Мәʼлум олду ки, о, Семипалатинскдән Улжанын гышлағына гайыдыр. Абай онун саламына чаваб вердикдән сонра сорушду:

— Шәһәрдә ени нә хәбәр вар?

— Мәкәр сиз һеч бир шей эшитмәмишсиз? — дейә Асылбай тәәччүб этди. — Шәһәрә дәһшәтли бир хәбәр яйылмышдыр: дейирләр о ағ падшаһ ки, бизи дә идарә эдир — өлүб!.. Һәм дә өз әчәли илә өлмәйиб. Дейирләр ки, куя ким исә она күллә атыб!

Қишкәнә-молла додагларыны тәрпәтди вә салават чевирди. Гоча Байторы да она бахыб әлләрини галдырды, лакин нә һаггында дуа эдәчәйини өзү дә баша дүшмәди. Абай бүтүн диггәтини топлады:

— Сән нә данышырсан!.. Һарада эшитдин? Ким өлдүрмүшдүр? Нә заман?

— Йәгин ки, бир айдан чох олар... Бүтүн Семипалатинск бу һагда курулту салмышдыр. Руслар чохдан килсәйә топлашмышлар, мәсчиддә дә намаз гылмышлар, халга анд ичдирирләр, әлгәрәз, шәһәр бир-биринә дәймишдир.. Падшаһын оғлу тахта чыхмышдыр, дейирләр ки, гатили тутублар... Онун

ким олдуғу вә нечә адам олдуғу һаггында һәлә бир шей өйрәнмәмишәм...

Абай дәрин фикрә кетди. О, шүбһә этмирди ки, падшаһа диван тутан шәхс садә бир гатил олсун. «Бәли, элә адамларын гаршысыны һеч бир шейлә алмаг, онлары горхутмаг олмаз... Онларын ачыг зеһни вә мөһкәм ирадәси вардыр, онлар һеч бир заман говулмагла, сүркүн эдилмәклә сакитләшмирләр. Онлар элә бир шей этмәли идиләр ки, бүтүн Русияны сарсытсын. Онлар буну этдиләр...»

Бу заман Байторы илә Байгәдәм өз араларында бу ени хәбәри гызғын сурәтдә мүзакирә эләйирдиләр.

— Белә һаллар олур ки, падшаһын әмри илә адамлары тутуб өлдүрүрләр, анҹаг дүня яранандан бәри падшаһлары өлдүрмәйибләр, белә шей олмайыб.

— Йәгин ки, бу гатилин үрәйи буйнуз кими мөһкәмдир! Белә бир ишә әл атмаға ким ҹәсарәт эдә биләр?

— Әлбәттә, бу садә бир гулдур иши дейил! Әкәр онун өзү падшаһ дейилсә, йәгин ки, адлы-санлы адамлардан биридир!.. Йәгин өз-өзүнә фикирләшиб ки: «Мәним нәйим падшаһдан писдир?» — Одур ки, падшаһы өлдүрүб. Садә адам падшаһла чәкишмәз...

— Мән белә фәрз эдирәм ки, оғрулардан бири падшаһын хәзинәсини гарәт этмәк истәдикдә падшаһ юхудан ояныб, оғру да ону вуруб өлдүрүб, — дейә Байгәдәм өз фикрини сөйләди.

— Ола биләр, доғрудур! — дейә Байторы онунла разылашды. — Нағылларда да белә әһвалатлар вар — һийләкәр оғру һәр бир ханы алдадар да, ону гарәт эдәр дә, лап ону өлдүрәр дә!..

Кишкәнә-молла көрдү ки, онлар падшаһын өлмәсинә бир о гәдәр янмырлар, кимин ону өлдүрмәси илә даһа чох марагланырлар. Одур ки, әдәб-эрканла нәсиһәт вермәк үчүн бу фүрсәтдән истифадә этмәйи гәрара алды.

— Шәриәтдә дейилир ки, сәни вә сәнин халгыны идарә эдән падшаһ һансы бир динә э'тигад эдир этсин, она итаәт этмәлисән, — дейә о, сөзә башлады. — Мәсҹидләрдә матәм намазы гылмышлар — демәли, биз мүсәлманлар да бөйүк яс ичиндәйик. Һәгигәтән, гүссәләнмәйә дәйән бир һадисә баш вермишдир! Һеч бир китабда мән охумамышам ки, садә бир халг өз падшаһыны өлдүрсүн... Дүнянын ахыры яхынлашыр, ахыр замандыр!..

Дәрин фикрә далмыш Абай нәсиһәтин анҹаг ахырыны эшитди. О, күлүмсәди вә ериндән галхыб деди:

— Бөйүк зоракылыг олан ердә бөйүк дә нифрәт олар, Кишкәнә-молла. Сиз бурада отурдуғунуз һалда, һарадан бил-

диниз ки, падшаһын үстүнә һансы бир наразы әл, һансы бир гисасчы әл галхыб?

О, буну дейиб алачыға доғру йөнәлди вә Баймәһәммәди дә өз далынча чағырды. Йолда о, Баймәһәммәдә әмр этди:

— Баке, сабаһ шәһәрә мәктуб апарарсан. Орада һәр шейи мүфәссәл өйрәнәрсән.

Һәмин күнүн сәһәри Баймәһәммәд шәһәрә кедиб үч күндән сонра гайытды. Бир хурчун китабла бәрабәр о, Михайловун чавабыны вә Семипалатинск «жандаралынын» дәфтәрханасы тәрәфиндән нәшр эдилән «Областные ведомости» гәзетини дә Абая кәтирмишди.

Михайлов баш вермиш һадисәләр һаггында рәсми мә'лумата әсасән гысача хәбәр верирди. Мартын бириндә чар кәзмәкдән гайыдаркән она бомба атылыбмыш. Гыш сарайына кәтирилдийи заман о, ағыр ярадан тезликлә өлмүшдү. Гәсд габагчадан һазырланыбмыш. Суи-гәсд тәшкилатчыларындан бә'зиләри тутулмушдур. Михайлов һабелә язырды ки, Семипалатинскдә губернатор гарнизону вә бүтүн шәһәр дәфтәрханаларынын гуллугчуларыны өлән чарын матәм-мәрасиминә топламыш, сонра салдатдан тутмуш вәзифәли шәхсләрдәк һамыны ени чар Үчүнчү Александра анд ичдирмишдир. Мәктубун ахырында Евкени Петрович хәбәр верирди ки, кизли әмрә әсасән онун өзүнү дә ишдән чыхармышлар. О, мәктубу белә гуртарырды: «Көрүрсүнүзмү дүняда нә кими мө'чүзәләр баш верир, Ибраһим Кунанбаевич. Чох чәтин ки, сиз өз Баймәһәммәдинизин дедикләри илә кифайәтләнәсиниз. Акшокидә һәят нә гәдәр яхшы олса да, һәр һалда шәһәрә кәлиб бүтүн әһвалаты өзүнүзүн өйрәнмәйиниз пис олмазды!»

«Областные ведомости» гәзетиндә дә Михайловун яздығындан артыг бир хәбәр йох иди. Гәзетин тәмкинлилийи Абайы тәәччүбләндирди — адәтән бундан даһа аз әһәмиййәтли һадисәләр барәсиндә гәзет һай-күй галдырар, өз сөйүш вә һәдәләринә сон вермәзди. Бәс инди нә олмушдур?.. Я һөкумәтин башы даша дәймиш, я да садәчә олараг өзләрини итирмишләр, санки онларын көзләринә гамчы сохублар!..

Эртәси күн Абай Баймәһәммәдлә бирликдә Семипалатинскә йола дүшдү. Гаршыдан мүлайим меһ әсирди, торпаг гурумушду, чөл йолларында палчыг һамарланыб йол-из гайдая дүшмүшдү. Тәзә, шәффаф яз оту һәлә нә бәрк истидән, нә дә тоздан солухмушду. Акшокидән Семипалатинскәдәк бүтүн тәпәләр алчаг бойлу йовшан, тез чыхан лалә, еничә гөнчәләнмиш тобылга илә өртүлмүшдү, һәр бир кичик көлүн, һәр бир көлмәчәнин дөрд дөврәсини ипәк кими юмшаг от бүрүмүшдү.

Баймәһәммәд арабаны бәрк сүрмәйи севирди. Одур ки, сәфәр үчүн үч сәмәнд ат горуяраг, яхшыча бәсләмиш вә яза һазырламышды. Эвдән чыхан кими о, атлары ири-йортма еришлә сүрүрдү, мүнтәзәм ериш атлары йормады, бу, йолчулары да руһландырды, тәкәрләр даш йолда екнәсәг таггылты салмышды. Баймәһәммәд узун гамчысы илә атлары гова-гова Асылбайын кәлиши илә ярымчыг галмыш нағылыны енидән башламышды ки, Абай, һәмишә олдуғу кими, енә ону динләйибән мүһүм ерләрдә сәһвини дүзәлтсин. Абай Баймәһәммәдин яддашына һейран олурду.

Баймәһәммәд «Гара әср вә Марта» романынын мәзмунуну данышырды. Долашыг һадисәләрлә долу олан бу романын гәһрәманлары һөкумәт органлары тәрәфиндән тә'гиб олунан дин тәблиғатчысы гәрибә икид Дик, онунла бир э'тигадда олан чәсарәтли, саф гәлбли нәһәнк батыр — Гырмызы Саггал, инквизисиясынын часусу олан бир гадын вә онун рәгибәси, гочаг дүшмәни, чүр'әтли, әзмли вә Дики азад этмәйә чалышан Марта адлы бир гыз иди. Романда Дики вә Гырмызы Саггалы тә'гиб эдән гәзәбләнмиш руһаниләрин рәһбәри ганлы Лейденин инквизасия мәһкәмәси һаггында мүфәссәл нағыл эдилирди. Гәһрәманларын инсанлығы, нәчиблийи, аллаһ вә дин адына ган төкән, сайсыз-һесабсыз адамлара чәһәннәм әзабы верән руһани аталарын рәһмсизлийинә вә гәддарлығына гаршы гоюлурду. Бурада йүксәк амаллы, сакит суларда парлаг ай ишығы кими әкс эдән тәмиз, кәнч мәһәббәтлә янашы олараг, хаин рәгибәнин гаранлыг зиндана бәнзәйән амансыз, әдаләтсиз, һийләкәр гәлби дә тәсвир олунурду.

Баймәһәммәд романы нағыл эдәркән бурада иштирак эдән шәхсләрә өз мүнасибәтини айдын сурәтдә ифадә эдир, онларын һәр биринә әдаләтлә характеристика верәрәк, һәр биринин һәрәкәтини, ағлыны вә тәрбийәсини гиймәтләндирирди. О, романын бүтүн мүрәккәб чәкишмәсини тутулмадан, ерли-ериндә нағыл эдир, һеч бир шейи долашдырмыр, һеч бир шейи унутмурду, элә бил, һәмин китабы өзү дөнәдөнә охумушду.

Әввәлләр Баймәһәммәдин газах нағылларындан, «Мин бир кечәдән», «Бәхтиярдан», «Гырх тутугушу» адлы Иран нағылындан данышдыглары һекайәтләр инди она чохдан кечилмиш бир дәрс кими кәлирди вә о, чох надир һалларда бу нағыллара гайыдырды. Абайдан эшитдийи вә һеч кәсә мә'лум олмаян нағыллары данышаркән о, санки динләйичиләрә тәлгин эдиб дейирди: «Баймәһәммәдин ким олдуғуну баша дүшмәк истәйирсәнсә, бу нағыла кәрә һөкм вер...» Шәрг нағылларындан о, инди ялныз Рүстәм, Чәмшид, Шаркен, үч кор вә Сейид-батталы, газах әфсанәләриндән исә — Едил вә

Жаик, Жупар-Коррыга вә Ер-Тостеки данышырды; бу севимли вә унудулмаз нағыллар Баймәһәммәдин гәлбиндә яшайырды, о, бу нағылларын һәр бирини гаш гараландан та ахшам чайына, адам ятанадәк сөйләрди. О, Абайдан эшитдийи бир нечә романы да бу нағыллара әлавә эдирди. О, «Пйотр Пелекей»[1] адландырдығы романы даһа чох севирди. Бунлардан сонра «Дубровски», «Сохаты», даһа сонра «Валентин Луи вә я Саф гәлб», «Ягуар», «Топал франсыз», нәһайәт, — «Гара әср вә Марта» романлары Баймәһәммәдин сөзү-сөһбәти иди.

Баймәһәммәд һеч вахт русча охумамышды, әслиндә о, газахча да савадсыз иди. Лакин Абайын охудуғу бүтүн мараглы китабларын мәзмунуну дәриндән мәнимсәмәклә онун өзү дә, хасиййәти дә, бә'зи һәрәкәти дә хейли дәйишилмишди. Абай көрүрдү ки, Баймәһәммәд өзүнү, яшыдлары олан икидләр кими апармыр, о, гейри-шүури олараг севимли нағылларынын гәһрәманларынын рәфтар вә нитгини ямсылайырды. Гәрибә бир һадисә баш вермишди, о, бу яхынлыгдакы газахлар ичәрисиндә еканә бир сима, савадсыз-тәһсилли бир адам олмушду. Һәтта заһирән дә сары саггаллы Баймәһәммәд башга икидләрдән чох фәргләнирди. О, сых, дүз кирпикли ири көй көзләринин ити бахышы илә дә, бир аз гырғы бурнуна бәнзәр бөйүк бурну илә дә галан икидләрдән чох фәргләнирди. Инди дә о, Абая садәчә бир меһтәр дейил, узаг өлкәләрдән бу чөлләрә кәлмиш яд бир йол йолдашы кими көрүнүрдү.

Абай Баймәһәммәдә тәәччүб вә севинчлә бахырды, санки ону биринчи дәфә көрүрдү. Бәли, бу, ени бир адам иди... О, Гырмызы Саггалын Дики нечә бөйүк әзмлә чәсарәтлә азад этдийини бөйүк бир һәрарәтлә нағыл эдирди, көрүнүрдү ки, онларын һиссийяты Баймәһәммәдин өзүнә дә яхын иди. О, ачыг данышан, доғручу бир адам иди. Һәтта өлүм горхусу гаршысында белә ялан данышмазды, һәр чүр деди-годудан узаг гачарды, бу вә я дикәрини инчидә биләчәк яд сөзләрини данышмазды. Она һәр чүр сирри э'тибар этмәк оларды, о бу сирри доғма гардашдан да яхшы сахларды. Бир дәфә Айкәрим зарафатла демишди ки, ондан Абайын һәтта балача Турашла нә данышдығыны да өйрәнмәк олмаз. Үмумиййәтлә инсанлары чох дүрүст таныян Айкәрим бу яхынларда онун һаггында белә сөйләмишди: «Сиз, руслар һаггында Бакенә о гәдәр чох шей данышмышсыныз ки, онун өзү дә инди руслара охшамаға башлайыб, әйри-үйрү йолларла еримәйи бачармыр, дүзүнә кедир... Йәгин ки, һәр бир яхшы, намуслу вә доғручу рус белә һәрәкәт эдир...»

---

[1] «Бөйүк Пйотр».

Бу кәнч гәлбин кетдийи мүрәккәб йол һаггында фикирләшдикдән сонра Абай илк дәфә олараг ону һейрәтә кәтирән белә бир һәгигәти дәрк этди: рус китабларынын әһәмиййәти онун өзү үчүн дә, Баймәһәммәд үчүн дә нә гәдәр бөйүк имиш!.. «Биз һеч көрмүрдүк ки, китаблар бизи тәрбийәләндирир, — дейә о, фикирләширди. — Баймәһәммәд яшча кичикдир, буну онда даһа тез көрмәк олар... Она бахдыгда өзүмүн дә нечә дәйишилдийими күзкүдә олдуғу кими көрүрәм. ...Мәни әһатә эдән мүһитин әсрләрдән бәри давам эдән ән'әнәләриндән гәлбим нә гәдәр узаглашмышдыр...»

Күнортадан сонра йолчулар атлары емләмәк үчүн даяндылар, өзләри дә бир аз гәлянналты эләйиб енә йола дүшдүләр. Баймәһәммәд «Гара әср» романыны һәлә дә нағыл эдирди вә ялныз ахшам чағы Тинибайын дарвазасыны дөйдүкләри заман о, нағылыны гуртарды.

Бу сәфәриндә Абай Михайловла әввәлләрдә олдуғундан даһа тез-тез көрүшүрдү вә онларын сөһбәтләри чох узанырды. Евкени Петрович инди гуллугла бағлы дейилди, одур ки, онлар истәдикләри вахт көрүшә билирдиләр. Абайы о, яхын дост кими гаршылады вә элә илк көрүшдә мәктубла билдирмәйи мүмкүн һесаб этмәдийи мә'лум һадисәнин тәфсилатыны она данышды. О, Абая нағыл этди ки, әввәлләр дә чары өлдүрмәк тәшәббүсләри олмушдур. О, Желябов вә бу яхынларда Петербургда дара чәкилмиш гәһрәман рус гызы София Перовская һаггында данышды, халг иши үчүн нә өз кәнч азадлығыны, нә дә һәятыны әсиркәмәйән адамлардан сөз ачды. Онун рә'йинчә, бу дәфә һөкумәт органлары бәрк горхмушдулар. О, истеһза илә гейд этди ки, дөрд март тарихли манифестдә индийәдәк һеч бир вахт бу чүр сәнәдләрдә ады чәкилмәйән шейләрдән данышылыр, — мәсәлән, орада дейилир ки, һөкумәт бүтүн халга аид олан тәсәррүфат мәсәләләринә вә ичтимаи мәсәләләрә диггәт етирәчәкдир. Михайлов истеһза илә деди:

— Орая һәтта «ичтимаи» кими бир сөз дә дүшмүшдүр. Чарларын ағзындан белә дәһшәтли бир сөзүн чыхмасы кәстәрир ки, тахт-тач бәрк лахламышдыр... Көрүнүр, Петербургда ингилабдан яман горхмушлар...

Абай достундан һәр шей һаггында сорушурду. Михайловла әввәлки сөһбәтләриндә о, белә мәсәләләрә тохунмалы олмамышды. Чарын өлдүрүлмәсинин мүтләгиййәтә гаршы кениш ичтимаи һәрәкәт нәтичәси олдуғуну өйрәндикдә Абай гәт'и сурәтдә инанды ки, рус чәмиййәти өзүнүн ән яхшы адамларынын изи илә кедиб дурмадан ингилаба доғру чан атыр. Абайын көзүндә Михайлов даһа да бөйүдү, досту она инди хүсусилә яхын вә әзиз көрүндү. Абай она һей суаллар ве-

рәрәк, эшитдикләрини даһа яхшы изаһ этмәйә, ени анлашылмазлыглары дүрүст һәлл этмәйә чалышырды.

— Будур, сиз дейирсиниз ки, һөкумәт органлары горхмушлар. Бәс нә үчүн онлар сизин кими говулмушлара вә сүркүн олунмушлара раһат нәфәс алмаға имкан вермирләр, Евкени Петрович? Сизи һәтта гуллугдан да чыхартмышлар, ахы бу нечә ола биләр?

Михайлов бунун чавабында ялныз әлләрини елләдиб күлдү.

— Мән о гәдәр бөйүк бир сима дейиләм, — деди, — чар һөкумәти мәнимлә чох да һесаблашмыр... Мәни һәлә көк салмамыш, университетин үчүнчү курсунда балталадылар... гуллугда да мәни өз хошларына дейил, мәчбурийјәт гаршысында сахлайырдылар. Ики ил бундан әввәл губернатор бурада статистика комитәси яратмаг һаггында Петербургдан сәрәнчам алмышды, — статистиканын нә олдуғуну, онун нә илә ејилдийини, бу ишин элми сурәтдә нечә гурулмасыны исә, — бурадакы чиновникләр һеч эшитмәмишдиләр дә. Мән һәлә тәләбәлик илләриндә билик далынча гачаркән статистика илә марагланырдым. Одур ки, бурада һеч бир адам тапмадыгларындан ишә башламаг үчүн о гәдәр дә бөйүк бир ихтияры олмаян бу вәзифәйә бөйүк бинакүзарлыгдан сонра мәни гәбул этдиләр. Мән дә бош-бош кәзмәмәк үчүн разылашдым. Лакин, көрүнүр, һәят мәнә бир хәстәлик вермишдир, Ибраһим Кунанбаевич: һеч бир вахт иши рәсмийјәтчиликлә көрә билмирәм. Бурада да белә олду: статистика илә марагландым, сизин шәраитиниздә халг тәсәррүфатынын бүтүн мүрәккәблийини анламаға башладым... Лакин Петербургда баш верән һадисәләри һөкумәт органлары эшидән кими полис нәзарәти алтында олан статистик Михайлову вилайәт идарәсиндән көтүрмәйә тәләсдиләр... Анчаг бу башладығым иши мән даһа тәрк этмәрәм, бәлкә, бу өлкәйә бир файда верә билдим... Ахы ишә ағылла киришдикдә, тачирләр вә сәнае саһибләри барәсиндә дейил, халг һаггында фикирләшдикдә, бу өлкәдә бөйүк ишләр көрмәк олар!

О, бу мөвзуда бөйүк бир марагла данышды.

Досту илә асан көрүшмәк үчүн Абай Баймәһәммәдлә бирликдә Тинибайын эвинә дейил, Кәримин эвинә көчдү. Сых коллуг олан Иртышын кичик адалары яза мәхсус яшыл бир дон кейинмишди. Һәр ики дост чай саһилиндә узун-узады кәзишир, бә'зән дә гайыгла Полковничи адасына кедәрәк саатларла орада сөһбәт эдирди. Сөһбәт күндән-күнә мараглы олурду. Михайлов Абайдан чәми дөрд яш бөйүк иди, лакин онун өзүнүн иштирак этдийи вә я шаһиди олдуғу һадисәләрлә долу һәяты Абая гейри-ади мүрәккәб көрүнүрдү. «Бу, языламамыш бир дастандыр, — дейә Абай фикирләшир вә

дәрһал өз сөзүнү дүзәлдирди: — Йох, дастан белә олмаз... дастан бу вә я дикәр бир гәһрәман һаггында данышыр, бурада исә гәһрәманлар чохдур... Бурада мин иллик чани дә вар, гызылдан дон кейинмиш, тахт үстүндә әйләшән, дашгашлар ичиндә парылдаян ер үзүнүн аллаһы да вар...»

Абай ингилаби тәфәккүрүн Русияда нечә вә нә заман доғулдуғуну Михайловдан һәвәслә сорушурду. Михайлов мүтләгиййәтә гаршы мүбаризәнин мәнбәләри һаггында она нағыл эдир, Пушкин, Белински, Кертсен барәсиндә, Чернышевски тәрәфиндән ингилаби һәрәкатын ени йүксәлиши һаггында данышырды. О, Чернышевски һаггында хүсуси бир сәмимиййәт вә һөрмәтлә данышырды. Абай да гәт этди ки, достунун мүәллими мәһз Чернышевски олмушдур. Абай Каракозовун мүвәффәгиййәтсиз атәш ачдығыны, онун дара чәкилдийини дә өйрәнди. «Бәдбәхтин иши раст кәтирмәмишдир! — дейә Абай фикирләшди. — Падшаһ арабадан дүшдүйү заман она лап яхынлашмыш, анчаг күлләси боша чыхмышдыр!..»

Каракозовун әмиси оғлу вә бу дәстәнин рәһбәри Ишутинин талеи Абайы чох һейрәтләндирди. Тутгун бир пайыз күнү ону Петербургда Семйонов мейданына апарыб, башына торба, боғазына илкәк кечирәрәк, өлүм һөкмүнү, о, өлүмә һазыр олдуғу вахт исә икинчи әмри, онун бағышланмасы вә өлүм чәзасынын каторга илә әвәз эдилмәси һаггындакы әмри охумушдулар. Абай мүтләгиййәтин өзүнү горумаг үчүн тикдирдийи һәбсханаларын нә демәк олдуғуну илк дәфә эшидирди. Михайлов Абая ган төкмәдән, инсанын үрәйини нечә чыхартдыгларындан, ип вә дар ағачы олмадан адамын нәфәсини нечә кәсдикләриндән, ер үзүнүн чәһәннәми, — Шлисселбург галасы, Алексеев равелини, Иркутск Александров мәркәзи һәбсханасындан нәләр данышмады. Ишутин дә ишкәнчәйә дөзмәйәрәк орада дәли олмуш вә узун заман сәрсәри олараг яшамышды... О, элә языг олубмуш ки, көрәнләр ган ағлайырмыш... Абая элә кәлди ки, чанлы мәхлугла бу чүр ойнамагдан даһа шиддәтли бир чәзаны, инсана бундан артыг вәһшичәсинә вә рәһмсиз бир диваны ағла белә кәтирмәк олмаз. Ялныз йыртычы һейванлар өз шикарларына белә бир өлүм горхусу вә хилас олмаг үмиди илә эзиййәт верә биләр!..

— Евкени Петрович, доғруданмы бу мүмкүндүр? Халгын көзү гаршысында, бүтүн Русиянын көзү гаршысында инсаны белә алчалтмаг, онсуз да өлүмү гаршыламаға һазыр олан инсаны бу чүр алчалтмаг?.. Мәкәр буна йол вермәк олар, — дейә о, һәйәчанла сорушурду.

Михайлов она нағыл этди ки, Чернышевскийә дә бу чүр вәһшичәсинә әзаб вермишләр. Михайлов Чернышевскини

габагчыл рус чәмиййәтинин ифтихары, азад фикрин чарчысы адландырырды. О дейирди:

— Бизим һамымызын бир мүәллимимиз вардыр: Чернышевски. Сон он беш, ийирми ил әрзиндә Чернышевскинин идеялары бүтүн кәнч нәслә илһам верир...

О, 1864-чү ил майын 19-да Чернышевскини Петербургда Мытная мейданына нечә апардыгларыны, рүсвайчылыг сүтунуна нечә бағладыгларыны вә едди ил каторга чәзасы һаггындакы һөкмү нечә охудугларыны нағыл этди. Будур, о вахтдан он едди ил кечмишдир, лакин Чернышевски һәлә дә Сибирин дәрин кушәләриндә, мәнфур Вилюйск галасында чүрүмәкдәдир...

Бу сөһбәтлә Михайлов Абайы енидән һейрәтләндирди. Абай индийәдәк белә фикир эдирди ки, чары өлдүрмәк фикри Чернышевски тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр, лакин Михайлов өз мүәллими һаггында данышаркән билдирди ки, бир март һадисәси илә о, гәт'иййән әлагәдар дейилдир. Абай һәтта бир дә сорушду:

— Мәкәр өз фикирләри вә нәзәриййәси илә адамлары бу ишә тәһрик эдән о дейил?

Михайлов она даһа мүфәссәл нағыл этмәйә мәчбур олду.

— Чернышевскинин, — деди, — нә фикирләри, нә дә сөзләри бу йола доғру апарыр. Чары өлдүрән адамлар Чернышевскинин ингилаби идеяларыны баша дүшә билмәйән адамлардыр, әксинә, бу груп бүтүн мәсәләләри өзү билдийи кими һәлл эдир. Чернышевскинин идеялары да, чәһдләри дә бундан чох-чох узагдыр...

Михайлов өз достуна изаһ этди ки, һәтта чарын өлүмү илә нәтичәләнсә белә фәрди, террор чар гурулушуну мәһв эдә биләчәк бир йол дейилдир: өлдүрүлән чарын еринә башга бир чар чыхыр, вәссәлам. Чернышевскинин нәзәриййәсинә көрә мүтләгиййәтә гаршы мүбаризәйә кәндлиләр, чохмилйонлу зәһмәткеш халг киришмәлидир. О, Чернышевскинин рус кәндлиләринә яздығы интибаһнамәдән данышды. Бу интибаһнамәнин ады: «Мүлкәдарларын кәндлиләринә онларын хейирхаһларындан салам» иди. Бу интибаһнамәдә Чернышевски кәндлиләри әлләриндә балта олдуғу һалда зүлмкарлара гаршы мүбаризәйә чағырырды. Мүлкәдар-дворянлар халгы гул һалында сахлайыр, чар исә 1861-чи илдә **азадлыг** кабусу илә халгы садәчә олараг алдатмышдыр, чүнки о, халг чары дейил, мүлкәдар чарыдыр, о, ялныз мүлкәдарларын гайғысына галыр. Һәлә тәләбәлик илләриндән Михайлов интибаһнамәнин айры-айры сәтирләрини ядында сахлайырды вә инди онлары Абая тәкрар эдирди: «О, сизи алдатмышдыр, о, сизә ялтагланмышдыр... Онун өзү кимдир, о да

мүлкәдарлардан бири дейилми?. Сиз мүлкәдарларын тәһкимлисисиниз, мүлкәдарлар чар нөкәри, чар исә онлар үзәриндә мүлкәдардыр... Она көрә дә чар мүлкәдарларын тәрәфини сахлайыр». Сонра азадлыг һаггында беләдейилирди: «...кәрәк халг һамынын башы олсун, бүтүн рәисләр исә халга баш әйсин... һеч кәс кәндлийә саташмаға чүр'әт етмәсин...» Михайлов һәйәчанла дейирди ки, чар гайда-ганунундан ялныз бүтүн халгын кәскин балтасы илә хилас олмаг мүмкүндүр, дөрд-беш нәфәр, халгдан узаглашмыш тәк-тәк адамларын һәрәкәтләри каһ назирин, каһ да айры-айры чарларын өлдүрүлмәси һаллары, чох аз файда верән үсуллардыр...

Абай ялныз халгы һәллэдичи гүввә һесаб эдән Чернышевскинин фикирләринин тамамилә эдаләтли олдуғуну дәрһал һисс этди. «Демәли, халгын гайғысына галан адамын һәгиги борчу, — халгын шүуруну оятмагдан, бүтүн халгы чинайәт вә зоракылыг эдән дәстәйә гаршы мүбаризәйә чағырмагдан ибарәтдир!» — дейә Абай өз фикирләринә екун вурду.

Михайлов она, онун гәлбинә вә ағлына тә'сир эдән нә гәдәр ени хәбәрләр сөйләди. Абай мүтләгиййәтә гаршы чарпышан мүбаризләр һаггында ондан бөйүк марагла бир чох шейләр соруштду. Михайлов илләрлә өз достларындан узагда, сүргүндә галмышдыса да, лакин бүтүн һадисәләри һәят тәчрүбәсинә малик олан мүдрик бир тарихязан кими билирди. О, һәр бир бөйүк хадим һаггында, чара гаршы мүбаризә апаран һәр бир груп һаггында Абая узун-узады нағыл этди. Бу сөһбәтдән Абай Михайловун өзү һаггында да нәтичә чыхартды: мүтләгиййәтә гаршы мүбаризә апаран груп вә тәшкилатлар чохдур, лакин онун ени досту бунлардан ялныз чох азыны бәйәнир. Юрд-ювасындан говулмуш эл-голу бағлы олан бу адамын бүтүн фикри-зикри Чернышевскинин янында иди.

Бу сөһбәтдән азачыг сонра Абай вәкил Акбасла көрүшдү вә Михайлов һаггында онунла фәрәһлә данышды. Акбас онун фикринә шәрик олду:

— Михайлов — әсл адамдыр! Вәтәндашлыг вичданы онда чох тез оянмышдыр. Һәлә ийирми яшлы бир кәнч икән о өзүнү чүр'әтли ингилабчы кими көстәрмишдир.. Онун бүтүн аиләси дә беләдир... О, Чернышевскинин халг гаршысында чәзаландырылдығы күн өз бөйүк бачысынын нәләр этдийини сизә данышдымы? Йох?.. Бәли, мән дә белә зәнн этмишдим, — дейә Акбас күлүмсәди.

Сонра о, нағыл этди ки, һөкм охунан заман издиһам ичиндән кәнч бир гыз чыхараг Чернышевскинин аяглары алтына бир дәстә чичәк атыб гышгырмышды: «Әлвида, достум!» Бу нида бүтүн халгын сәси кими, чичәкләр исә чәл-

ладлара, гошунлара вә ә'дам ерини мүһасирәйә алмыш чар нөкәрләринә чағырыш кими сәсләнмишди. Бу гыз Евкени Петровичин доғма бачысы Мария Михайлова иди.

Абай һейран галмышды. Чүр'әтли вә әзмкар гыз онун көзләри гаршысында тәчәссүм эдирди. Гыз санки һөкумәт органларына дейирди: «Сиз ону өлүмә мәһкум этмишсиниз, биз, кәнчләр исә онун гәдәм басдығы торпағы белә өпмәйә һазырыг!» Һәм дә бу гыз онун индики достунун бачысы имиш! Лакин ән тәәччүблүсү бу иди ки, онун досту, башга ингилабчы гәһрәманлар һаггында узун-узады вә тез-тез сөһбәт салдығы һалда, өз бачысы һаггында бир кәлмә дә данышмамышды!.. Абай өз сөһбәтләрини ядына салараг, белә бир нәтичәйә кәлди ки, бу, Михайловун бөйүк тәвазөкарлығынын нәтичәсидир: о өзү һаггында, өз фәалиййәти һаггында һеч бир вахт данышмырды. О, бир дәфә дә олсун демәмишди ки: «Мән белә һәрәкәт этдим», — онун бүтүн данышыгларында һәмишә өзү дейил, башгалары иштирак эдирдиләр, Михайлов өзү исә әһәмиййәтсиз бир ваһид кими үмуми күтләнин ичәрисиндә әрийиб кедирди. Михайлов һаггында Абай ялныз буну билирди ки, о, Чернышевски һәбс олунмаздан ики ил габаг сүркүн эдилмишдир.

Михайловун шәхсиййәти ону даһа артыг марагландырыр вә дәриндән фикрә кетмәйә мәчбур эдирди. «Михайлов кими адамлары олан бир халгын индики нәсли нә гәдәр чәсарәтли вә күчлү олмалыдыр! Онда нә гәдәр гүввә топланмыш олмалыдыр! Бу гүввә фил гүввәсинә бәнзәйир, онда бөйүк гүдрәт дә, бөйүк сәбр дә вардыр...» — дейә Абай хәяла далыб гәт этди ки, бу дәфә Михайловла көрүшән кими онун өзү һаггында суаллар версин.

Эртәси күн сәһәр Абай Иртыш саһилиндәки өзү үчүн мәктәбә чеврилмиш эвин гапысыны дөйдү. Гапынын далындан наразы донгулту эшидилди, Домна гары сөйә-сөйә гапыны бир аз аралады, лакин Абайы көрүркән тайбатай ачды.

— А, сәнсән, Абрагим, кәл, кәл, достун сәни көзләйир! — дейә гары енә нифрәтлә сөйләнмәйә башлады: — Мән белә фикир этдим ки, енә о гоча көпәк кәлиб! Билирсинизми нечә гыр-саггыз олуб япышыб яхама, әл чәкмәк истәмир, мәни лап тәнкә кәтириб... дейир ки, «Сәнин аған сисилистдир... Сән мәнә де көрүм онун янына ким кәлиб-кедир, о өзү һаралардa олур?..» Она һәр шейи билмәк лазымдыр — аған нә ейир, аған нә ичир... залым оғлу адама кечмәйә йол да вермир, һара кәлди сохулур, һәр ери ийләйир...

Абай дәһлиздә үст палтарыны чыхардаркән күлә-күлә, лакин бөйүк диггәтлә гарыя гулаг асырды. О, ким һаггында сөһбәт кетдийини билирди. Һәмин адам мәһәллә нәзарәтчиси

Силант'ев иди. Көрүнүр, Михайлову күдмәк она тапшырылмыш, о да бир айдан артыгды ки, Домная әзиййәт верир. Лакин нәзарәтчинин дә һәр бир аддымы Михайлова мә'лум иди, о да гарынын шикайәтләринә һәмишә марагла гулаг асырды.

Инди дә о, дәһлизә Абайын янына кәлиб онунла саламлашаркән, нифрәт яғдыран Домная тәбәссүмлә бахды. Абай гарыдан гайғы илә сорушду:

— Көрүнүр, бу күн дә Силант'ев сизи һирсләндирмишдир, Домнушка? Енә бир-биринизә раст кәлмишсиниз?

— Бәс нечә! О һәлә гоншу Сидориханы да дөймүшдүр. Мән палтар суя чәкмәк үчүн чая кетмишдим, Сидориха үстүмә суаллар яғдырмаға башлады... Элә фикир эдирсән ки, онлар ялныз Евкени Петрович һаггында сорушурлар? Хейр а, сәни дә сорушурлар: «Бу гырғыз сизә нә үчүн кәлиб-кедир, слмая сәнин сосиалистин гырғызлары да йолдан чыхарыр?..»

Домна гары мәтбәхә кетди. Михайлов гаш-габағыны саллайыб бир мүддәт отагда динмәзчә варкәл эләди, көрүнүр, гарынын дедикләри ону нараһат этмишди. Сонра ади сакитлийи илә Абайын янында диванын үстүндә әйләшди. Абай, нәһайәт, ону мәшғул эдән суалы верди.

— Евкени Петрович, мән билмәк истәйирдим ки... билмирәм, бу барәдә соруша биләрәмми?.. Нә үчүн сиз сүркүнә дүшдүнүз?

Михайлов чох гыса чаваб верди. Университетдә о, Чернышевскинин идеялары илә марагланмыш, өз бөйүк бачысынын әри Шелгуновун дәрнәйинә дахил олмуш вә бә'зи ишләр көрмәйә башламышды. Достлары илә бирликдә тәләбәләр нүмайиши тәшкил эдәрәк, гаракүруһчу профессорларын дәйишдирилмәсини тәләб этмиш вә һәмин нүмайиш заманы һәбс олунмушду. Иш Петрозаводска сүркүн эдилмәклә гуртармышды. Бир ил сонра сүркүндә оланларын бир дәстәси Петербургдакы йолдашларын мәсләһәти илә ә'лаһәзрәтин адына эризә язараг чәзанын йүнкүлләшдирилмәсини хаһиш этмишди. Лакин бунун әвәзинә һәмин дәстә Петрозаводскдан Сибирә сүркүн эдилди. Бунун сәбәбини Михайлов бурада, Лосовскидән өйрәнмишди. Губернатор һәмин әһвалаты Лосовскийә нағыл этмишди. Мә'лум олур ки, чар биринчи сәһифәни охудугдан сонра дейиб: «Чох чавандырлар! Йәгин ки, тамамилә позулмамышлар... Бир илдән артыгдыр сүркүндә отурурлар, зәннимчә, кери гайтармаг олар, ағыллары башларына кәлмишдир...» Лакин, бәдбәхтликдән, эризәнин сон сәһифәсинә бир мүрәккәб ләкәси дүшүбмүш, доғрудур, хаһиш эдәнләрдән бири һәмин ләкәни сә'йлә яламышды, лакин бу ләкә енә дә бүтүн мәсәләни һәлл этмишди: чарын көзүндә бу ләкә протест,

истеһза, э'тинасызлыг символу иди вә о, кағызы туллаяраг, һирслә бағырыб: «Һеч бир вәчһлә гайтармаг олмаз, гой даһа узаглара кетсинләр!» Беләликлә, Михайлов вә онун достлары яғышдан чыхыб яғмура дүшүрләр...

Михайлов бу барәдә чох тәмкинлә вә мәзәли данышырды, лакин о, бурадача һәяты бою өзүнә әзаб верән бир чәһәти әлавә этди:

— Бурада полис идарәси мәни тәһлүкәли бир чинайәткар һесаб эдир, куя мән енидән чары өлдүрмәк планы дүзәлдирәм, яхуд губернаторун эвинин алтына лағым салмаға һазырлашырам... Лакин мән нә эдә биләрәм? Мәни кәнч икән көкүмдән кәсмәсәйдиләр, бәлкә дә дәйәрли бир иш көрә биләйдим... Эһ, Ибраһим Кунанбаевич! Элә сиз дә мәни ичтимаи тәфәккүрүн, ингилаби мүбаризәнин бир рәһбәри һесаб эдирсиниз... Әлбәттә, достлуг хатиринә мәни йүксәлдирсиниз, әслиндә исә мән сырави, һәм дә истеʼфа вермиш бир адамам...

Абай ону динләдикдән сонра фикирли бир һалда деди:

— Мән баша дүшүрәм ки, сиз әзаб-әзиййәт чәкирсиниз... Анчаг сизин халгыныз, сизин чәмиййәтиниз нә гәдәр хошбәхтдир. Мән көрүрәм ки, кечә зүлмәти онларын гаршысындан нечә чәкилир... Фәчр яхынлашыр...

— Нә үчүн сиз белә фикир эдирсиниз?

— Тәрәфдары дүшмәниндән чох олан бир халг бәдбәхт ола биләрми? Әкәр халг уғрунда мүбаризә эдәнләрин Евкени Петрович кими сырави адамлары варса, онлар өз ганадларыны ачдыглары заман нәләр олачагдыр? Сизләрдән бириниз чары өлдүрмүшдүр, бәс һамы бир ердә аяға галхарса?.. Онда әзаб чәкмиш халга һәгиги хошбәхтлик нәсиб олар!.. Бах, элә буна көрә дә мән дейирәм ки, рус халгы хошбәхт халгдыр...

Абай бир гәдәр сусдугдан сонра әлавә этди:

— Бәдбәхт халг, дәрдли халг руслар дейил, биз газахларыг... Бизим үстүмүзү галын кечә илә өртмүшләр, биз зүлмәт ичәрисиндә ятыб галырыг...

Абай әввәлләр дә өз халгынын мүгәддәраты һаггында Михайлова чох данышмышды. Бу күн о, әмин олмушду ки, досту да бу барәдә фикирләшир: Михайлов кечмиш сөһбәтләринә бир нөв екун вурмаға башлады.

О, русларын бу чөлләрә кәтирдийи яхшылыг вә писликдән данышды. Бу пислийи һамы көрүр, буну көрмәмәк олмаз, яхшылығы исә һамы көрә билмир, ону дәрк этмәк чәтиндир. Паслик бурадакы һөкумәт органлары вә чиновникләрдир... Онлар кардырлар, күтдүрләр, һеч бир шей билмирләр, һеч нә баша дүшмүрләр, ялныз өз мәнсәбләри вә рүшвәт һаггында дүшүнүрләр. Яхшылыг исә, рус мәдәниййәтидир. Лакин бу, индики газах үчүн һәлә бир сирдир, бир мүәммадыр. Газах

һәр бир русу Силант'ев вә я «Тәнтәк-ояз» кими кобуд бир тәчавүзкар һесаб эдир. Лакин Абай буну айырд эдә биләр, башгалары үчүн кизли олан сиррләри о, баша дүшмәлидир. Рус халгы чох зәнкин бир хәзинәдир. Руслар элә бир элмә маликдирләр ки, бүтүн дүня онунла һесаблашыр, русларда рус мәдәнийјәтинин әзәмәтини тәсдиг этмәйә бүтүн дүняны вадар эдән мүтәфәккирләр вардыр. Бу барәдә газахлар нә билирләр? Бүтүн бунлар газахлара нә гәдәр узаг, нә гәдәр яддыр... Анчаг газах халгы яваш-яваш айылмаға башлайыр, чәтинликлә дә олса, тәк-тәк дә олса, айылмаға башлайыр, — Абай кими адамлар да рус хәзинәсиндән зәнкин сәрвәт әхз эдә биләрләр... Айылмагда олан һәр бир инсан тәфәккүрүнүн, маарифин йолуну газах халгына ачмаг лазымдыр.

Михайлов дейирди:

— Әлбәттә, нәинки бүтүн халг үчүн, адамын өзү үчүн дә габагчадан кәләчәйи мүәййән этмәк олмаз. Бах, сиз бир дәфә сөзарасы белә бир газах мәсәли чәкмишдиниз: «Из — йолун анасыдыр» — дейәсән белә демишдиниз? Һәмишә ким исә, бир нәфәр башлайыр, галанлары исә ону давам этдирирләр. Бир дәндән сүнбүл етишәр. «Гығылчымдан алов галхар», бу сөзләри ядынызда сахлайын, мүдрик сөзләрдир!.. Сиз бу дәнләрдән бирисиниз. Мәним фикримчә, сиз нә этмәлисиниз? Әввәлән, кәнч газах нәслинә охумаг лазымдыр... Сиз өз ушагларыныздан башлайын, гоюн русча охумағы өйрәнсинләр. Икинчиси, бүтүн охудугларынызы, бүтүн өйрәндикләринизи, бүтүн билдийинизи өз халгыныза чатдырын... Гой бу гаранлыг чөлдә хырдача бир атәш бөчәйи олсун, гой бу тәк — бир нәфәр адамын әлиндә янан зәиф шам ишығы олсун, һәр һалда бу ишығы зүлмәт ичәрисинә апармаг лазымдыр!.. Бир дә халгынызын бәдәниндә нә гәдәр яра вардырса, онлары дәрк этмәйи, гиймәтләндирмәйи, үрәклә ачмағы бачармаг лазымдыр, бир сөзлә, чүр'этли тәнгиди тәфәккүр лазымдыр... Сизин гүдрәтли силаһыныз вардыр. Билдийимә көрә, сизин халгыныз шаир халгдыр. Мән онун домбрасыны, онун нәғмәсини, онун дастанларыны халг эһтиячлары һаггында данышмаға мәчбур эдәрдим... Мән халгын үзәринә бу йүкүн һарадан дүшдүйүнү она данышар, мaариф вә билик тәрәннүм эдәрдим... Бу, чох бөйүк бир иш оларды! Ахы сизин халгыныз кәскин вә образлы данышығы севир, о, бу нәғмәләрдәки фикри Семипалатинск мәсчидләриндәки имамларын мөв'изәсиндән даһа тез, даһа яхшы баша дүшәрди... Сиз билирсиниз ки, бизим Русияда ичтимаи тәфәккүрүн инкишафына шаирләримиз чох көмәк этмишләр. Доғрудур, онлар сизин һәлә малик олмадығыныз мәтбу сөзә вә китаб кими гүдрәтли бир мүттәфигә малик идиләр. Лакин бунун олмамасы да мәним гаршымы сахлая бил-

мәзди, ахы әсас мәсәлә будур ки, халгын еһтиячы һаггындакы айдын сөзләр она чатсын, һансы үсулла чатачағынын әһәмиййәти йохдур... Будур, көрүрсүнүз ки, мән сизә нечә мәсләһәтләр вердим! — дейә Михайлов зарафатла Абайын чийнинә вурду.

Һәлә әввәлләр дә, Михайлов Чернышевски һаггында данышаркән Абай ондан сорушмушду: «Бәс Чернышевски бурада, бу чөлләрдә сүркүндә олсайды, әтрафда нәләр олдуғуну анламаға башлаян газахлара нә мәсләһәт көрәрди, сизин фикринизчә, нә кими бир йол көстәрәрди?» Инди Михайлов, элә бил, һәмин суалы хатырлаяраг сөзүнү белә гуртарды:

— Әлбәттә, бурада мән дейил, Чернышевски олсайды, о даһа яхшы мәсләһәтчи оларды... Ола билсин ки, онун нөгтейи-нәзәриндән мән сизә йолверилмәз дәрәчәдә ләнк бир йол көстәририрәм. Лакин мәни сизин халгын тарихән керидә галмыш вәзиййәти белә данышмаға мәчбур едир...

Абай онун фикрини баша дүшүб деди:

— Мән сизи баша дүшүрәм, Евкени Петрович. Гышда бәрк донмуш торпаға сәпилән тохумун чүчәрмәси чәтиндир. Сиз белә зәнн едирсиниз ки, Чернышевскинин әли илә сәпилмиш тохумларын һеч дә һамысы бизим өлкәдә чүчәрә билмәз?

Михайлов Абайын мәсәләни чох тез дәрк етдиййини лазымынча гиймәтләндирди.

— Бир дәфә мән сизә демишдим ки, Чернышевски халгын бәрк итиләнмиш балтасына әсасән үмид бағлайырды. Халг шүурунун инкишафы, маариф — бу да һәмин мәгсәдә доғру кедән бир йолдур, әкс тәгдирдә халг үсяны ингилаба дейил, гарғашалыға чевриләрди... Йәгин Чернышевски сизә даһа айдын чаваб верә биләрди, — мән сизин халгы һәлә әмәллибашлы танымырам, буна көрә дә онун мүбаризәси үчүн даһа дүрүст йол көрмүрәм.

Абай Михайловун сөзләрини элә дәриндән дәрк етди ки, онлары өз фикриндән айыра билмәди. Бу сөзләр онун өз е'тигадына чеврилди.

Бөйүк һәяти мәсәләләрә тохунан бу сөһбәт онунла гуртарды ки, Михайлов буну Абайын шәхси һәятына да тәтбиг едә билди. О, аулда Абайын ушагларына нә өйрәдилдиййини вә нечә өйрәдилдиййини сорушмаға башлады. Абай нағыл етди ки, онун оғуллары Абыш, Магаш вә гызы Күлбәдән хейли вар ки, мүсәлман эв мәктәбиндә охуюрлар, лакин о, ушагларына рус тәһсили вермәйи гәт етмишдир. Абай элә бурадача бу ишә нечә вә һарада башламаг лазым кәлдиййи һаггында Михайловдан мәсләһәт истәди. Михайлов деди:

— Онлары бурая кәтирин, нечә дәрсә дүзәлтмәк һаггында фикирләшәрик. Онлар рус аиләсиндә яшасалар, даһа яхшыдыр. Чүнки беләдә ики-үч ил әрзиндә рус дилини яхшы өйрәнәр-

ләр... Анҹаг бу баштан данышаг, гој чиновник олмаг хатиринә охумасынлар. Гој һәр бири бир шеји мөһкәм баша дүшсүн: «Мән биринҹи гарангушам, — өзүм үчүн охујурам, халг үчүн етиширәм...»

Абај бирдән фикрә кетди: онун Абыш вә Магашындан Михајлов кими адамлар чыхса, нә олар?.. О, ушагларыны артыг, тобыктылылар сајағы газах палтары кејинмиш һалда көрмүрдү, инди онлар рус вәтәндашлары кими кејинмишдиләр, онлар ҹүр'әтли алимләр кими өз башларыны галын китабларын үстүнә ејмишдиләр... Халгын мүдафиәчиләри, кәнҹ нәслин рәһбәрләри... Бөјүк кәләҹәк! «Каш о күнәдәк јашаја биләјдим, — дејә о, аз гала нијаз едирди, — каш бир онлара дејә биләјдим ки, мән гоҹалдым, әлдән дүшдүм, анҹаг һәјат сәһнәсиндән архајын чәкилирәм, тәәссүф етмирәм, чүнки мән иши сизин әлинизә тапшырырам... Мән белә дејә билсәјдим, ән хошбәхт аталардан бири олардым...»

Јени гонағын кәлиши Абајы бу фикирләрдән ајырды. Бу адам Абајын һәр күн көрүшдүјү вәкил Андрејев иди.

Инди о, гәза рәиси дәфтәрханасындан јени хәбәрләрлә кәлмишди. Бу хәбәрләр бүтүн Тобыктыја аид иди, о, бунлары Абаја билдирмәји лазым билирди. Јалныз гәза рәисинин дәфтәрханасы вә барышыг мәһкәмәсинин дәфтәрханасы дејил, һәм дә «жандарал» дәфтәрханасы да бу шикајәтләрлә, башчыларын һөкмләри илә, деди-годуларла, тобыктылыларын әризәләри илә долмушду. Бу кағызларын һамысында «дамға» варды, јә'ни јүзләрлә адамын бармағы басылмышды. Бу кағызларда јанғын төрәтмәк, аулара басгын етмәк, һәтта «һамилә гадынлары ушаг салмаг дәрәҹәсинә чатдырмаг» иттиһамлары варды.

— Сизин һеч хәбәриниз јохдур ки, Ибраһим, наһијә рәисләриниз нә ишләр төрәдир! — дејә Акбас сөзүнү гуртарды. — Јенә гәбиләләр арасында анлашылмазлыг баш вермишдир!.. Бәлкә дә вәзифә уғрунда садәҹә мүбаризә башланмышдыр, — ахы бу ил јени сечкиләр олаҹаг...

Хејли вахт «жандарал» дәфтәрханасында ишләмиш олан Михајлов јахшы билирди ки, наһијә рәисләринин тәртиб етдикләри һөкмләр чох вахт бөһтандан ибарәт олур. О, бир дәфә Абаја демишди: «Чар идарәси гырғыз чөлләрини чох позмушдур. Бурада рүшвәт вә чуғулчулуг һөкм сүрүр. Рус ганунлары нә сизин һәјатыныза, нә дә сизин мәишәтинизә гәт'ијјән ујғун кәлир. Халгла һөкумәт органлары арасында барышмаз, сакит дүшмәнчилик вә гаршылыглы е'тимадсызлыг һөкм сүрүр. Онлар бир-биринә јаддырлар, бир-биринә нифрәт едирләр. Бунун нәтиҹәсиндә ганун гаршысында гырғызын јалан демәси онун үчүн һеч дә чәтин дејилдир: бөһтан атма-

ғы, яландан иттиһам ирәли сүрмәйи о, өзүнә һеч айыб билмир! Бах, күт рәисләрин вә ағылсыз идарә этмәнин халгы нечә корладығына парлаг бир мисалдыр!

Акбасын ени хәбәрләрини эшитдикдә Абай сорушду:

— Ким кимдән шикайәт эдир, наһийә рәисләри башга адамлардан шикайәт эдирләр, йохса әксинә?

Бүтүн шикайәтләр наһийә рәисләриндәндир, — дейә Андреев чаваб верди вә истеһзалы тәбәссүмлә Абая тәрәф чеврилди, — һәм дә кечән сечкиләрдә сизин Лосовскийә мәсләһәт көрдүйүнүз адамлардандыр... Унутмурамса, сиз дейирдиниз ки, онлар халга дост олачаглар?

О күлдү вә сонра әлавә этди:

— Бу шикайәтләр йығыны ичәрисиндә, шүбһәсиз, йохсул ятаглардан һаглы бир шикайәт дә вардыр. Онлардан бә'зиләри мәним яныма кәлиб, мүдафиә этмәйи хаһиш этмишләр· «Бу иши өз үзәринә көтүр, бизим сөзләримизи рәисләрә чатдыр, идарә эдәнләр бизә зоракылыг эдирләр...» дейирдиләр.

Абай наһийә рәисләри тәрәфиндән тәртиб олунмуш һөкмләрин кимләрә гаршы олдуғу илә марагланды. Лакин Акбас һеч биринин фамилиясыны хатырлая билмәди, анчаг билдирди ки, ятаглары оғурлугда иттиһам эдән вә мәһз наһийә рәисләриндән шикайәт верән ятаглара гаршы бир нечә һөкм олдуғуну да көрмүшдүр.

Михайлов буна өзү билдийи кими мә'на верди:

— Көрүнүр ки, Ибраһим Кунанбаевичин э'тибар этдийи вә халга хидмәт этмәйә бачарыглы сайдығы адамлар күч көстәрмәйә башламышлар. Анчаг онлар халгын файдасы һаггында дейил, ени сечкиләрдә һансы йолла сәс топламаг вә өз мөвгеләрини әлдә сахламаг һаггында дүшүнүрләр. Йәгин, онлара гаршы башга бир дәстә яранмышдыр. Ятаглар нә бунлара, нә дә онлара гошулурлар. Наһийә рәисләри онлары өз тәрәфләринә чәкир, онлар исә, йәгин ки, дейирләр: «Бизи раһат бурах, она көрә дә һөкмләрдә гулдур, оғру вә дәләдуз кими көстәрилмишләр... Эһ, Ибраһим Кунанбаевич, сиз үмид эдирдиниз ки, бу адамлар рәисләрин гаршысында халгын мүдафиәчиси олачаглар!.. Будур, онлар өз халгыны ләкәләйирләр, чуғулчулуг эдирләр, язырлар ки, куя халг рәисләрә баш әймир!.. Әлбәттә, сизин наһийә рәисләриниз ахмаг дейилләр: онлар сизи алдатмышлар, вәзифә алмышлар, одур ки, сизинлә һагг-һесаблары гуртармышдыр. Онлар чох яхшы баша дүшүрләр ки, губернаторла вә гәза рәиси илә иши дүзәлтмәк сизинлә разылыға кәлмәкдән даһа әлверишлидир. Бәли, халгын белә «мүдафиәчиләри» варса, көрүнүр, о, чох да яхшы яшамыр!.. Мадамки онлар өзләринин бүтүн кәләкләрини билән сизин кими бир адамы бармагларына

доламышлар, халгы бармаға доламаға нә вар, онлар үчүн бу һеч дә чәтин дейилдир! Рәисләрин гаршысында исә онлар һәмишә өзләрини намуслу көстәрмәйи бачарарлар. Бизим рәисләрә дә elә мәһз бу чүр адамлар лазымдыр. Онлар рәисләр үчүн файдалыдырлар, халгын башына нәләр кәлдийи илә рәисләр һеч дә марагланмырлар, чүнки бундан рәисләрә бир зәрәр дәймир!

Акбас истеһза илә әлавә етди:

— Зәрәр нәдир! Халг достчасына яшадығы шәраитдә рәисләрә зәрәр дәйир, бу вахт онларын чибинә бир гәпик дә кирмир! Адамлар далашдыгда исә рәисләр рүшвәт алыр, «әһалини сакит етдикләри» үчүн һәлә рүтбәләри дә артыр!..

Абай өз зәманәт вердийи, ағыллы вә вичданлы һесаб етдийи, «халгын мүдафиәчиси» адландырдығы адамлар һаггында бу чүр сөзләр ешитчәк үрәйи ағрыды, утанды, хәчаләт чәкди. Ахы о, дәллаллардан бири өз гардашы Исһак иди! Абая елә кәлди ки, Исһак өзүнүн бүтүн ганунсуз һәрәкәтләрини онун, йә'ни Абайын әли илә көрүр...

Абай сөһбәтдә даһа иштирак едә билмәди. О, утандығындан динмәзчә гапгара гаралмыш һалда бир гәдәр дә отурду, сонра саламатлашыб отагдан чыхды.

2

Абай Семипалатинскдә күман етдийиндән чох ләнкиди. О, Михайлов вә Андреевдән айрылмаг истәмирди, онларла етдийи сөһбәт Абая һәр чүр мәктәбдән әһәмиййәтли вә файдалы көрүнүрдү.

О, евә гайытмаг истәдийи вахт яйын орталары иди. Шәһәрдән кедәркән йолда Абай Ералыя кәлиб ятагларда кечәләди.

Даркембайын алачығында сәһәр чайы еничә ичилиб гуртармышды. Көһнә бешметини яхасы ачыг көйнәйинин үстүндән салмыш алачыг саһиби Абайла габаг-габаға отурмушду. О, сары буйнуздан олан буруноту габындан овчуна буруноту төкүб бурнуна чәкди, мәмнун бир һалда гонағын үзүнә бахды. Абайын кәлиши, онун сөһбәти Даркембайы севиндирирди. Ев саһибәси, чәлимсиз гары да бундан разы галмышды, — ахы Абай онларын алачығында кечәләйиб! О, габ-гачағы стол үстүндән йығышдыра-йығышдыра диггәтлә Абайла әри арасындакы зарафата гулаг асырды, гырышыгларла долу олан үзү шадлығындан ачылырды. Бүтүн алачығы долдурмуш конфет кағызы сүбут едирди ки, он яшлы Мукаш да һеч бир шейдән шикайәт едә билмәзмиш, ахы она ширин шейләр кәтирибләр, елә бил, шәһәрдән өз гоһумлары кәлиб.

Даркембай сөзү кечә Абайын она данышдығы сөhбәтә чәкди.

— Бизимлә аткаминерләрә вә наhийә рәисләринә баш әймәк лазым кәлдийиндән башга нә данышырлар? Адлы-санлы адамлар данышаркән өз күчүндән, hөкмүндән дәм вурур, өз hийлә вә кәләкбазлығы илә өйүнүр. Бизим йохсул гардашлар исә өз эhтиячларындан шикайәт эдир, өз бәхтләринә ағлайырлар... Сән исә, Абай, чары өлдүрән вә халг уғрунда әзаб чәкән чәсарәтли адамлар hаггында данышдын. Инди биз билирик ки, бәдбәхт йохсулларын да hавадарлары вардыр. Онлар халгын эhтиячы hаггында дүшүнүр, бүтүн халгын hәятыны йүнкүлләшдирмәк истәйир вә hәтта бу йолда чанларыны да гурбан верирләр. Халг хошбәхт олдуғу күн онлар да өз мәгсәдләринә чатмыш олачаглар. Бу адамлар биз ятагларын да, бир аяғы сынмыш чанавар баласы кими өз мағарасына сохулмуш ятагларын да hавадарларыдыр...

Гоча буруноту чәкиб фикрә кетди вә санки Абайдан эшитдикләрини үмумиләшдирәрәк сөзүнү беләә гуртарды:

— Элә белэдир ки вар... Күчлүләр нәдән данышырлар? — Зәифләрә нечә зүлм этдикләриндән. Зәифләр нәдән данышырлар? — Күчлүләрдән чәкдикләри әзабдан.

Даркембайын мүhакимәләринин айдынлығы Абайы hейрәтә кәтирди.

— Яхшы! — дейә о, Даркембайын сөзләрини бәйәнди. — Бизим сөhбәтимиз дүзкүн нәтичә чыхармаға сәбәб олду, сәнин сөзләрин лап мәсәл ола биләр!.. Көрүнүр, ағлы чохлу илхысы олан варлыларда ахтармаг лазым дейил, эhтиячын фикирләшмәйи өйрәтдийи йохсулларда ахтармаг кәрәкдир.

Бу тә'рифә чаваб олараг Даркембай күлүмсәди:

— Эh, Абай, тәкчә ағлына көрә адамлардан бөйүк ола билмәзсән!.. Биздә йохсул ағылсыздырса, онун барәсиндә дейирләр: «Йохсулун ағлы көдәк олар». Йох, о әкәр ағыллы вә бәлағәтли исә, истеhза эдиб дейәрләр: «Бошбоғаздыр, бош-бош данышмағы севир...» Йох, Абай, мән hәлә көрмәмишәм ки, ағыллы данышыг hәгигәтә наил олмаға көмәк этсин!

Гоншулар бир-бир алачыға кәлмәйә башладылар. Абайын таныдығы гочалардан Дандибай, Еренай вә Котибак гәбиләсиндән Кареке дә бура кәлди, онлар инди әллидән артыг алачығы эhатә эдән бүтүн аул адындан Абайла данышмаг үчүн кәлмишдиләр. Даркембай да өзүнүн вә гоншу ятагларын инчидилдийи барәдә гонаға шикайәт этмәйә hазырлашырды, лакин о, кечә йолдан кәлмиш Абайы нараhат этмәк истәмәйиб она hеч бир сөз демәмишди.

Абай, hәмишәки кими, аулун күзәраны hаггында гочалардан сорғу-суал этмәйә башлады, экин вә мәhсул hаггында данышды.

О, Даркембая мүрачиәт эдиб деди:

— Сизин шум еринız чох көзәлдир. Сизләрдән ким даһа чох тахыл әкмишдир?

— Чох? — дейә Даркембай башыны булайыб күлүмсәди. — Әзизим Абай, бизләрдән ким чох әкә биләр? — О, сөзүнә бир сөйүш дә гатыб давам этди: — Бизим бу бәдбәхт һәятымызда, хышы ит чәкдийи, ити дә тикан говдуғу бир заманда аллаһын вердийини дә йығмаға һеч кәсин күчү чатмыр! Өйүнмәйә бир шей йохдур. Миала-Байгабылын янында юрд салмыш ийирми алачыг зорла ийирми торпаг[1] әкмишди...

— Яхшы, бәс көй нә вәзиййәтдәдир? — дейә Абай енидән сорушду. — Бә'зән элә олур ки, аз экиндән чох мәһсул топлая биләрсән...

Дандибай, Еренай вә Даркембай бирдән дилләндиләр:

— Дейирсән, чох мәһсул топлая биләрсән?

— Мәкәр чох топламаг мүмкүндүр?

— Бирдән газанч гудуруб маяны да емәсин!..

Абай эв саһибинә тәрәф дөнүб деди:

— Һеч бир шей баша дүшә билмирәм!

Даркембай, нәһайәт, Абая данышмаг истәдийи бир инчиклик барәсиндә сөһбәт ачмағы гәт этди:

— Кечән ил сән бизә демишдин ки: «Көйдән яхшылыг көзләмә, яхшылығы әмәкдә ахтар». Биз бу сөзләри баша дүшдүк, намусла ишләдик, әмәйимиз өзүнү доғрултду. Шолпанда да, Киндикдә дә. Миала-Байгабылда да мәһсул адамын үрәйини севиндирирди. Бәс ахыры нә олду? Мәкәр ядында дейил ки, Ералыдакы һай-күйдән сонра биз нә гәдәр әзаб чәкдик?..

— Мәкәр Такежан вә Майбасар бизим экинләри мәһв этмәдиләр? — дейә Еренай онун сөзүнү кәсди. — Һәм дә бизә дедиләр ки: «Чырыг-чындыр алачыгларын үстүндә һөкумәт органлары илә мүбаһисәйә киришмәйин!» Анчаг мәһсул нә мәһсул!.. Биз бичинә һазырлашырдыг ки, онлар беш аулун илхыларыны кәтириб тахыла бурахдылар, сон сүнбүләдәк һамысыны тапдалатдылар!

Абай бу һадисәни яхшы хатырлайырды. Наһийә рәиси вәзифәсиндән кәнар эдилмиш Такежан пайызда ятагларын экинләри олан ерләрә көчмүш иркизбайлары вә котибаклары экини басдырмаға мәчбур этмишди. Абай ени наһийә рәиси Асылбәйин васитәсилә элә о заман мал-гарая едиздирилмиш экинин әвәзини зәрәр чәкәнләрә гайтармаға наил олмушду. Лакин о, билмирди ки, экини мал-гарая тапдаладан аулларда̀н һеч бири бу зиянлығы өдәмәйиб.

---

[1] Ер өлчүсү.

Даркембай бу һагда Абая данышдыгдан сонра сорушду ки, Сыбан, Тобыкты вә Уакларын бу яхынларда кечириләчәк гәбилә арасы йығынчағына өз тәрәфләриндән адам көндәрсәләр вә өз тәләбләрини ирәли сүрсәләр мүвәффәгиййәт газаначагларына умид этмәк олармы?

Абай чаваб вермәздән әввәл онларын даһа нәдән инчик олдугларыны сорушду.

— Онлар бу илки әкини дә мал-гарая тапдалатмамышлар ки? Һеч олмаса гоһумлар әкин заманы вә я бичин заманы сизә көмәк эләйибләрми?

Гочалар енә күлдүләр.

— Ой, көзүмүн ишығы Абай, сән нәдән данышырсан? — дейә Кареке сәсләнди. — Ахы о адама көмәк эдирләр ки, ондан пул чыхыр, бизим кими лүтләрә нә сәбәбә көмәк этсинләр?

— Көмәк нәдир!.. Нә гоһум, — дейә Дандибай әлавә этди. — Онлар элә бу яз әкин етишиб мәһсул вермәйә башладығы вахт енә Карекенин тахылыны мала басдырмышлар.

— Бизим шил-күт мадянлары да чәкиб апардылар! — дейә Даркембай гәзәблә онун сөзүнү кәсди. — Нә үчүн әсас мәсәлә һаггында данышмырсыныз?

О буну дейиб, бу яхынларда, Абай шәһәрдә олдуғу заман, гоһумларын төрәтдийи ени чинайәт һаггында нағыл этмәйә башлады. Абай буну динләдикчә хәчаләт чәкди, гәзәбләнди.

Такежан, Майбасар, Кунту вә Каратайын ауллары бу ерләрә көчүб кәлдикләри вахт ятаглар кечән илки зәрәрин әвәзини өдәмәк һаггында мәсәлә галдырмышдылар. Онлар да гәзәбләниб ятагларын көй тахылыны илхыя басдырмышдылар. Зәрәр чәкәнләр мә'юс һалда нүфузлу шәхсләрин янына кедәрәк, онлары инчидәнләрдән шикайәт этмишдиләр, лакин бундан һеч нә чыхмамышды. Гоһумлар өзләрини элә көстәрмишдиләр ки, гуя ятагларын дәрдинә шәрик олур, языглары кәлирмиш, һәтта онлар буну гулдурлуг адландырмышдылар. Анчаг әһвалат бунунла да битмишди, йохсуллара ачыгдан-ачыға һеч кәс көмәк этмәмишди. Онлар күчлү аулларла далашмагдан горхмушдулар. Онлар өз эвләриндә отуруб йохсуллара пычылты илә рәғбәт бәсләмәклә кифайәтләнмишдиләр.

Башда Даркембай вә Дандибай олмагла, һәр күн әкинин тапдаланмасы нәтичәсиндә сәбри түкәнмиш ятаглар, Такежанын илхычылары илә далашдылар. Бир дәфә дә онун тахылы әзән илхысындан ики ат тутмушдулар. Эртәси күн йүз нәфәрә яхын соиллә силаһланмыш икид йохсулларын аулуну мүһасирәйә алмышды. Онлар өз атларыны кери апарыб аз гала Даркембайы да өлдүрмүшдүләр. Көзү яшлы ятаглар Такежанын вә Майбасарын янына кетдикләри заман онлары

сөйүб говмушдулар. «Сиз ялныз көч ерләрини корлайырсыныз, бүтүн торпағы әкмишсиниз, бүтүн отлаглары мурдарламышсыныз!» — дейә Майбасар гышгырмышды. Такежан исә әлавә эдиб демишди: «Сиз лүтләри бурадан говмаг лазымдыр, сизин кими мурдарларын үстүндә мәни вәзифәдән көтүрдүләр! Гой улу бабаларымыз бир олсун, анҹаг мән сизи өзүмә гоһум һесаб этмирәм, сиз мәним үчүн тобыктылы дейилсиниз, мән сиздән үз дөндәрирәм! Бурнунузла торпағы эшмәк хошунуза кәлирсә, Белагаш кәндлиләринин янына кедин, орада рус олун!»

— Һәлә дәрд бунунла гуртармады, — дейә Дандибай сөһбәтә гарышды. — Бир ай бундан әввәл кечә биз йохсулларын едди атыны апардылар...

Еренай дәриндән бир аһ чәкди.

— Будур, инди өзүн мүһакимә эт, Абай, — дейә о, яваш-яваш данышмаға башлады. — Мә'лум дейил ки, тапдаланмыш тахыллардан бир шей олаҹаг, я йох... Бәс, кечән ил әкинин тапдаланмасы зәрәрини өдәмәйәнләр нә ҹаваб верәҹәкләр? Бизим тахылымызын мәһв олмасындан онлара нә вар?.. Аман аллаһ, ахы биз бурада ҹаниләр ичәрисиндә ялгызыг, янан чөлүн ортасында чий колу кими тәкик? Һеч олмазса, кимләри инҹитдикләрини фикирләшәйдиләр? Ахы бизим һамымыз онларын гапысында вәрәм тутмушуг, онлары лә'нәтә кәлсинләр! Онлара, онларын аталарына гуллуг этмишик, йох, онларын бизә язығы кәлмир, онлар һеч демирләр ки, йохсуллар чалышыб-чабаламышлар, бари гой доюнҹа есинләр!.. Онлар адам дейил, ҹанавардырлар!

Даркембай өз сөһбәтини давам этдирәрәк деди:

— Бәли, йохсуллар атлары тапмағы бизим дөрдүмүзә тапшырмышдылар. Оғрулар чох узагда дейилмишләр, Гызылмолу наһийәсинин Ахынбет гышлағындан имишләр. Нәйимиз вар идисә, вердик ки, оғрулары бизә кәстәрсинләр, атлары апаранлары да тапдыг, атларын өзләрини дә тапдыг, дедик даһа нә вар ки, кери алаҹағыг, ахы Гызыл-молуда наһийә рәиси сәнин гардашын Исһакдыр, одур ки, биз оғруларын боғазындан япышдыг, Исһака күвәндик, о бизи мүдафиә эдәр дедик, атларымызы хошлугла өзүмүзә гайтарын! Онлар әввәлҹә фикрә кетдиләр, сонра исә гуйруг буламаға башладылар: «Бизим хәбәримиз йохдур, онлары сизин гоһумунуз Серикбай кәтирмишдир: о бизә борҹлу иди, әвәзинә атлары вермишдир. Әввәлҹә онунла данышын, ону бизим янымыза кәтирин» дедиләр. Биз гайыдыб кәлдик вә өйрәндик ки, о, әҹлаф Серикбай кечән илдән бәри Такежанын янына көчмүшдүр. Анҹаг белә олду ки, Такежан бизи Серикбая һеч яхын дүшмәйә дә гоймады. Деди ки: «Гой ятаглар әбәс ерә бош-боғазлыг этмәсинләр, Серикбай да онлар кими йохсулдур, мән ону

әлә вермәрәм!» Көрүрсәнми, йохсуллары нечә мүдафиә этмәйә башламышдыр!.. Демәли, Серикбай Такежанын һимайәси алтында оғурлуг эдир!.. Бир сөзлә, о бизим әлимиздән чыхды. Белә олдугда дөрдүмүз дә енә Ахимбетә кетдик, демә орада бизи ени бир дәрд көзләйирмиш: Такежан Исһака сифариш көндәрибмиш ки: «Ятаглар мәним дүшмәнләримдир, атларыны вермә, онлары гов кетсинләр...» Исһак да бизи һамыдан пис инчитди, о бизим голумуздан япышыб говду. Нәинки едди ат, едди дәри дә ала билмәдик. Ахы дәрддән нечә ағламаясан? Бах, одур ки, биз белә фикир эдирик: Аркатдакы йығынчаға кедиб кечән ил вә бу ил әкинин тәләф эдилмәси үчүн, һабелә едди ат үчүн шикайәт этсәк нечә олар? Ахы бизим башга гошгу һейванымыз йохдур!.. Бә'зән белә олур ки, бәйләр вә наһийә рәисләри рус началникләриндән горхурлар. Бәлкә, ишимиз раст кәтирди, бизә языглары кәлди, бирдән һаггымыза наил ола билдик... Нә мәсләһәт көрүрсән? Биз ялныз өз адымыздан данышмырыг, бүтүн ятагларын адындан, чаниләрин инчитдийи, гарәт олунмуш диләнчиләрин әлли алачығы адындан данышырыг!..

Абай отуруб гочалара гулаг асырды, гәзәбиндән ағаппаг ағармышды. О, гаш-габағыны саллаяраг, додагларыны кәмирир, әзмлә вә инандырычы бир тәрздә данышан Даркембайдан көзләрини айырмырды. Сонра о, дәриндән аһ чәкди, һәр ики гардашынын рәфтары ону гәзәбләндирмишди. Абай бу йохсулларын гаршысында утанырды. Онун гәлбини инчиклик, нифрәт вә һая бүрүмүшдү. Бүтүн бунлар онун фикрини ағыр пайыз думаны кими долашдырмышды вә бу думан арасындан һей нә исә анлашылмаз сөзләр тәкрар эдилирди... Ени шеирләр: «Вичданын писләдийи бир шейи — айдын зәка да рәдд эдәр...» Һая, вичдан... шүуру күтләшмиш, гәлби һиссиз, гарны доймаг билмәйән адамлара бу чүр сөзләр нә тә'сир эдә биләр?.. Әдаләт, рәһм онларын нәйинә кәрәкдир?

Һамы сусурду. Нәһайәт, Абай данышмаға башлады:

— Һәм дә бу чинайәти мәним гардашларым төрәдибләр... Онлар да, мән дә бир ата-анадан олмушуг... Белә чыхыр ки, мән дә сизин гаршынызда чинайәткарам! Мәним дейәчәйим сөзләрдән сизә нә файда! Десәм ки: «Утанмаз бир адамын әли бу иши төрәтмиш, утанчаг үрәйә малик бир адам чәза вермишдир» бундан сизә нә файда?

Абай Михайловла узун-узады сөһбәтләри нәтичәсиндә яранмыш бир фикри бурада сөйләмәклә өз гоча достларыны һейрәтә кәтирди. О, буну өз сөзләри илә дейәрәк, бүтүн йолу фикирләшдийини дә бу гәнаәтә әлавә этди:

— Бах, Даркембай, бир заманлар сән яхшы бир сөз демишдин, мән дә индийәдәк ону хатырлайырам: «Эһтиячы

үмуми олан адамларын һәяты да бирдир, әсл гоһумлар үмуми гисмәтлә бирләшән гоһумлардыр». Сәнин сөзләринин доғру олдуғуну мән бир ағыллы русла сөһбәт етдийим заман тамамилә баша дүшдүм. Белә мә'лум олур ки, ачы әмәк шәраитиндә гоһум олан бу чүр адамлар тәкчә газахларын ичәрисиндә дейилләр: русларын арасында да сайсыз-һесабсыз мәзлум, сизин кими бинәсиб адамлар вардыр. Чар вә онун чиновникләри рус олсалар да, һәмин йохсуллар онлары һеч вахт өзләринә гоһум билмирләр. Белә мә'лум олур ки, ялныз Көкше вә Мамай ятагларынын фикирләри эйни дейил, Сибирдә вә бүтүн Русиядакы рус ятагларынын да фикри эйнидир...

Абай сөйләдийи бу фикирдән өзү дә разы галыб күлүмсәди, Даркембай онун дедикләринин чохуну баша дүшмәсә дә, башыны тәрпәтди, бунлар она гәрибә көрүнүрдү. Абай сөзүндә давам эдиб деди:

— Дәриндән фикирләшсән, көрәрсән ки, Тобыктыда да, Керейдә дә, Гаракәсәкдә дә, Найманда да бүтүн гәбилә башчылары Семипалатинск, Омск, Оренбург, Петербург һөкумәт башчылары илә гоһумдурлар. Онларын бир гәбиләси, бир ләгәби вар. Бунлара зәрбә эндирсән онлара тә'сир эдәр. Онлара саташсан бунлара тохунар. Бах, кизли сирр бурададыр, мәним достларым!.. Ач чамаата доғма оғлу кими үрәкдән янан мүдрик бир рус вар. О дейир ки, халг һөкумәт органларынын зоракылығына гаршы инләмәмәли, она-буна дәрдини дейиб ялвармамалыдыр... О, ялныз өз садиг ити балтасына э'тибар этмәлидир... Бах, мән сизин дәрдинизә гулаг асыб белә фикирләширәм: тезликлә балтаны һөкумәт башчыларынын гарға сүрүсү үзәринә, бу чөлләрин ийрәнч әчлафлыглары үзәринә галдырмаг лазымдыр... Лап көкүндән вурмаг лазымдыр.

Абайын үрәйиндәки кизли фикирләр, ону инчидән дүшүнчәләр ашкара чыхмышды. Анчаг бу адамлара һәр шейдән әввәл ишлә көмәк этмәк лазым иди. Абай чох диггәтлә она тулаг асан дөрд гочанын үзүнә бахды, көзләнилмәз һалда сөзүнү белә гуртарды:

— Гурултай Аркатда дейил, Балкыбекдә олачагдыр. Чох күман ки, артыг башланмышдыр, шәһәрдә белә дейирдиләр. Мән бу чәкишмәдә иштирак этмәк истәмирдим, анчаг инди кедәчәйәм. Сиздән эшитдийим бу чинайәтләр һаггында данышмаг үчүн гәсдән кедәчәйәм. Сиз дә үч күндән сонра орада оларсыныз. Кечән илки зиянлыг үчүн дә, бу илки мәһсулун тапдаланмасы үчүн дә, атлар үчүн дә Такежандан, Исһакдан вә Майбасардан әвәз тәләб эдәрик. Мән өзүм сиз тәрәфдән тәләб ирәли сүрәчәк вә сизи мүдафиә эдәчәйәм.

Сиздән исә гой ики нәфәр кәлсин. Сән, Даркембай, мүтләг кәл, Дандибайы да апар, о, мөһкәм вә сәнин кими мәрд гочадыр...

Абай тәләсик填ериндән галхды.

— Демәли, һәлл олунду! Галан мәсәләләр һаггында орада, гурултайда данышарыг... Анчаг кечикмәйин, үч күндән сонра орада олун! Биз исә бу саат йола дүшүрүк. Атлары гош, Баймәһәммәд!

Абайын һиссләринә тамамилә шәрик олан дирибаш Баймәһәммәд һәмишәки кими чәлд өзүнү гапыя тәрәф атды. Абай жилетини кейди, үстүндән узун яй бешметини чийнинә салды вә саатына бахды. Сонра гочалара тәрәф дөнәрәк онларын нәдәнсә чох нараһат олдугларыны көрдү. Дандибай Еренaя тәрәф әйилиб тәәччүб ичәрисиндә әлләрини өлчә-өлчә она нә исә данышырды. Абай ондан сорушду:

— Нә олмушдур, Данеке? Нәдән шүбһә эдирсән? Сән разы дейилсән?

О буну дейиб, суалэдичи тәрздә Даркембайын үзүнә бахды. Даркембай көзләрини дүз онун үзүнә дикиб деди:

— Сәнин мәсләһәтин дә яхшыдыр, гәрарын да дүзкүндүр. Әлбәттә, йығынчаға кетмәсәк биз һаггымызы ала билмәрик... Анчаг енә дә бу мәнһус йохсуллуг бизә мане олур. Һәркаһ икимиз кетмәсәйдик, дәрд яры иди! Анчаг сән һаглысан: мән дә, Дандибай да кетмәлийик. Онларын пычылдашмасына сәбәб будур ки, биз нечә кедәчәйик: аулда кимдән палтар тапа биләрик, сон ябымызы да әлимиздән алдылар, бәс икинчи бир аты һарадан тапаг?

Еренай кәдәрлә онун сөзләрини тәсдиг этди:

— Абай чан, кетмәйә атымыз йохдур.

Дандибай бәрк сөйдү вә гәзәблә деди:

— Ийрәнч йохсуллуг яхамыздан япышыб әл чәкмир! Һәгигәтә наил олмаг мүмкүн олдуғу ерә кетмәйә дә гоймур! Аягсыз адам кими бизи бир ерә мыхлайыб!.. Ералыядәк олан бир гузу мәсафәси йолу кетмәйә атымыз йохдур, онда галмыш Балкыбекә сүрүнмәк, ора нечә кедә биләрик?

Абай тез чыхыш йолу тапды.

— Даркембайын кетмәйә аты вар, о бири дә гой мәним арабамын ян атыны көтүрсүн! Дандибай, бүтүн яйы ону сахла, илхылары пайыз отлағына апаранда гайтарарсан... Палтар мәсәләсинә кәлдикдә...

Абай өз ағ сандығыны ачды вә орадан ики парча чыхартды.

— Бу үзү, бу да астарлығы, бир чапан чыхар, — дейә о сәсләнди, — вер тез тиксинләр, Даркембай!

Гочалар күлүмсәйәрәк, бир сәслә дедиләр:

— Аллаһ сәнә узун өмүр версин!

— Бах, буна һәдиййә дейәрләр!

— Абай, яхамызы чәтинликдән гуртардын, аллаһ сәнә чан сағлығы версин!

Даркембай парчалары көтүрәрәк, тәәччүблә деди:

— Бу нечә ишдир, Абай чан, Такежан зоракылыг эдир, зәрәрини сән чәкирсән?

Һамы күлүшдү, лакин гоча сөзүндә давам эдәрәк деди:

— Инди бизим тәләбимизә һеч бахмазлар, һеч бир ерә кетмәдик, бәйи көрмәдик, зәрәримизин әвәзинә исә бир ат алдыг, бир чапан!..

Һамы севинчлә күлүшдү. Гочанын севинмәси Абайы гәлбән бир гәдәр сакитләшдирди.

— Кифайәтдир, Даркембай! Белә һесаб эт ки, бу һәдиййәләр сәнин барәндә атамын этдийи һәрәкәтләрин зәрәр фаизидир. Такежан вә Исһакла сөһбәт исә һәлә гаршыдадыр. Орада мән чавабдеһ дейил, иттиһамчы олачағам!.. Лакин шәртимиз беләдир: вурушмаға киришдинсә, чашма, сәрраст вур! Мән эшитмишәм ки, Токпамбет вурушмасында Байдалы Суюндикә гышгырыб дейирмиш: «Даркембайдан ибрәт ал, мәрд белә олар!» Буна көрә дә мән истәйирәм ки, сән кедәсән, Дандибай кетсин... Анчаг көзләйин, өзүнүзү бош көстәрсәниз, сонра ятаглара нағыл эдәчәйәм ки, сиз һеч бир шейә ярамырсыныз! — дейә о, сөзүнү зарафатла гуртарды.

Баймәһәммәд ичәри кирди. Атлар һазыр иди. Һамы гапыя тәрәф йөнәлди. Йолда Еренай күлә-күлә йолдашларынын әвәзинә деди:

— Әкәр аллаһ онларын дилләрини бағламаса, көрәрсән, бунлар һеч жандаралдан да горхмазлар. Кими сечмәк лазым кәлдийини яхшы баша дүшмүшсән, көзүмүн ишығы! Бу батырлар да суя кирмәсәләр, ятагларын иши битәр!..

Үч ат әвәзинә ики ат гошулмуш араба алачығын ағзында көзләйирди. Кишиләр дә, ушаглар да Абайы йола салмаға чыхмышдылар. Атлар ири, йортмаеришлә тәрпәндиләр. Ушаглар пәрән-пәрән олду, арабанын далына дүшән зәиф итләрин һүрүшмә сәси учалды.

Еренай арабанын далынча бахараг, фикирли һалда деди:

— Гадир аллаһ, бу икид һәлә ушаглыгда гоһумларынын үмиди иди... Көрүнүр, бу үмид доғрулмагдадыр! Ону көрүм һәмишә бәхтәвәр олсун! Онун кимиләрдән һәмишә халга яхшылыг кәлир...

Гоча буну дейиб үзүнү әтрафында даянан йохсуллара тәрәф чевирди:

— Едди баш атын һамысыны гайтармағы вә'д этди! Деди ки, ән күчлү адамлардан гопардачаг..· Кечән илки тахыл зиянлығымызын да, бу илки тахыл зиянлығымызын да зәрәри-

ни алачаг, һәлә чәримәсини дә гайтардачаг! Буна наил олмағы вә'д этмишдир, көрәрсиниз, наил олачаг! Бах, мән бу барәдә данышырам!

Һеч кәс билмирди ки, белә ени бир хәбәрә инансын я йох.

— Едди баш атын һамысыны?.. Һамысыны гайтарачаглар?..

— Тахылын мал-гарая едиздирилмәсиндән чәкилән зәрәри верәчәкләр?.. Икинчи зиянлығы да өдәйәчәкләр?.. Онун дедикләри доғру олсун!

— Бу, доғру чыхса она уғурлар олсун! — дейә һамы бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә данышырды.

Бу сөзләрдә һәм тә'сирли бир инам, һәм дә ачы һәятын доғурдуғу бир инамсызлыг сәсләнирди. Бүтүн көзләр узаглашмагда олан арабанын галдырдығы тоза тәрәф зилләнмишди. Һамыя белә кәлирди ки, бу, тәкәрләрин галдырдығы тоз дейил, өзләринин йығынчаға доғру учмагда олан үмидидир... Аулдакыларын һамысы көзләрини чәкмәдән узун заман Абайын далынча бахды.

3

Абай вә Баймәһәммәд Ералыдан чыхдыгдан сонра йолда бир күн кечәләйиб ялныз эртәси күнүн ахшамы Улжанын аулу дүшмүш Байкошкара чатдылар. Абайын өз аулу да бу аулла янашы иди. Ботакан гышлағы янындан кечәркән онлар бөйүк бир аул күрдүләр. Мә'лум олду ки, бу, Такежанын аулудур. Бу аул хейли бөйүмүшдү, этрафда илхылар, гоюн сүрүләри отлайырды, Бөйүк алачығын этрафында ондан артыг гоншу, йә'ни нөкәр-наиб алачығы гурулмушду.

Абай Баймәһәммәдә деди:

— Бурада даянмаячағыг.

Доғма аула етишмәйә гузу мәнзилиндән чох йол галмырды. Одур ки, Абай һәлә ушаглар ятмамыш чатмаға тәләсирди. Онлар Такежанын аулунун һис басмыш сон алачыглары янындан кечдиләр, Абай гейри-ихтияри олараг, Такежанын хәсис арвадыны хатырлайыб деди:

— Бир бах, Баке, о дахмада, йэгин, я мал-гарая бахан, я да көзәтчи яшайыр. Нә мискин көрүнүшү вар! Она Қаражан бир кечә верә билмәзми? Аллаһын лә'нәтинә кәлсин!..

Баймәһәммәд ири көй көзләрини Абайын үзүнә дикиб күлүмсәди.

— Қаражандан мәрһәмәт көзләмәк олмаз, Абай аға... Бурада һамы ялныз онлар үчүн ишләйир... Анчаг өзкәнин әмәйиндән истифадә этмәк бир шейдир, йохсуллара көмәк этмәк исә башга бир шей.

Йолчулар аулу өтдүкдән сонра суварылмаға апарылан бөйүк ат илхылары көрдүләр. Абай тәәччүб этди.

— Доғруданмы бүтүн бунлар Такежанын илхыларыдыр? — деди. — Бунлар нә вахт төрәйиб артмышлар?

Аул тәрәфдән онларын гаршысына бир атлы чапмагда иди. О, яхынлашдыгда Абай Такежанын Қаражандан олан оғлу ениетмә Әзимбайы таныды. О, гашга үчяшар кәһәр ат минмишди — бу, әсл аргамак иди, күмүшә тутулмуш йәһәр парпар парлайырды.

Әзимбай арабая чатыб әмисинә салам верди.

— Әссәламу-әлейкүм, Абай аға.

О, салам верән кими Қаражанын тапшырығыны Абая етирди: — Мәни сизин яныныза анам көндәрди, дейир ки: «Нә үчүн бизим аулда дүшмәди, олмая ширнисинә һейфи кәлир? Фәрги йохдур, сәһәр конфет үчүн дә, чай үчүн дә, әрик үчүн дә адам көндәрәчәйәм, гой галан кәлинләр һәр шейи бөлүшүб дағытмасынлар...»

Ениетмә Абая мәһарәтлә саташдығындан разы галараг чох пис тәрздә күлдү. О, энлисифәт, гараяныз бир оғлан иди; хырда көзләри, бир гәдәр шишмиш габарыг көз гапаглары вә союг бахышы вар иди.

Абай нәвазишлә деди:

— Мәним әзизим, әкәр үрәйин чох конфет истәйирсә, бизим аула кедәк, кечә галарсан, сәһәр исә арабада нә гәдәр ширин шей варса, һамысыны апарарсан. Мән кеч олдуғу үчүн сизә кедә билмирәм, габагда атам вә бөйүк анам көзләйирләр. Мән, аулдакылар һәлә ятмамыш онлара салам вермәйә тәләсирәм. Бу, бир...

Абай яваш-яваш кетмәйи Баймәһәммәдә әмр этди вә арабанын курултусу кәсилдикдә енидән гардашы оғлуна мүрачиәт этди.

— Сән бөйүйүб, лап икид олмушсан. Өзүн баша дүшә биләрсән ки, ананын дедикләринин һамысы һеч дә ағыллы сөзләр дейил. Бир өзүн фикирләш, узаг сәфәрдән кәлән әми илә көрүшән кими дәрһал: «Бизә ширни вер, алдатма...» демәк оларму? Әкәр о сәнин анандырса, мән дә яд дейиләм, бу барәдә дә фикирләшмәк лазымдыр, баша дүшдүн? — Абай буну дейиб ениетмәнин үзүнә бахды.

Лакин онун сөзләрини, дейәсән Әзимбай өзү билдийи кими баша дүшдү. Онун гырмызы үзү бирдән-бирә ағарды, гашлары чатылды, һеч бир чаваб вермәди. Абай ени суалла она мүрачиәт этди:

— Доғруданмы бу илхыларын һамысы сизин аулундур?

— Бәс киминдир?

— Нә гәдәр атыныз вар?

Әзимбай сусду. О, атларын сайыны яхшы билирди, лакин бу барәдә данышмаг истәмирди, буну пис әламәт һесаб эдирди. Илхылары йохлайыб, эвдә һесабламаға башладығы заман атасы һәмишә ону даяндырыб дейәрди: «Яваш, ағзыйыртыг олма, мал-гаранын сайыны һеч кәсә демә!»

Баймәһәммәд баша дүшдү ки, ениетмә гәсдән данышмаг истәмир, одур ки, Абайын суалынын чавабсыз галмасына йол верә билмәди.

— Мән эшитмишәм ки, инди чаван һейванларла бирликдә онларын беш йүз башадәк һейваны вар, — дейә о, сөһбәтә гарышды. Бурада чох олмаса, аз да дейил...

Әзимбай енә дә сусурду. Абай дәриндән нәфәс алды: гардашы оғлундан онун көзү су ичмирди. О, Әзимбая мурачиәт этмәдән фикирли һалда деди:

— Он беш ил бундан әввәл Такежанла биз бөйүк эвдән айрылдыг, һәрәмизә сәксән баш мал-гара дүшдү... Көрүнүр, Такежан наһийә рәиси вәзифәсиндә өзүнү яхшы тутмушдур!.. Әкәр индики сечкиләрдә йыхмасалар, йәгин, онун илхыларынын сайы даһа да артачагдыр...

Әмисинә ачыгдан-ачыға гәзәбләнән Әзимбай һәрәкәтә кәлди вә кинлә күләрәк деди:

— Нечә йә'ни йыхмасалар? Демәли, сиз һәлә һеч бир шей эшитмәмишсиниз? Атам енә дә наһийә рәисидир, будур, бир һәфтәдир ки, аулларымызын һамысы байрам эдир, чыдыр дүзәлдир, шәнлик кечирирләр... Сиз бунун үчүн мәнә муштулуг вермәлисиниз!

Абай бүтүн бәдәни илә Әзимбая тәрәф чеврилиб бу ени хәбәр һаггында сорушмаға башлады. Наһийә рәиси сечкиләри чөлдә бөйүк һадисәдир, лакин шәһәрдә сечкиләрин башланыб-башланмадығыны вә кимин сечилдийини һәлә һеч кәс билмирди. Абай ялныз буну эшитмишди ки, кәндлиләрин рәиси Казантсев бу иш үчүн чөлләрә кетмишдир.

— Сәнин атаны ким сечиб, һансы наһийәйә сечмишләр?

— Начандик Казансып[1] сечмишдир, инди атам Гызыл Адыр наһийәсинин рәисидир, — дейә ениетмә тәкәббүрлә чаваб верди.

— Гызыл Адыр наһийәсинин! Бәс Чинкиз наһийәсинә ким сечилмишдир?

— Биздә Чинкиз наһийәсинә Шубар аға. Гызылмолу наһийәсинә исә Исһак әмим сечилмишдир... Һачынын үч оғлу инди наһийә рәисидир! Бүтүн Иркизбай кеф ичиндәдир, анчаг бир сиз билмирмишсиниз? Онда, Абай аға, яхшы хәбәрләр үчүн мәнә азы кәрәк бир ат бағышлаясан!

---

[1] Началник Казантсев

Әзимбайын мәмнунийјәтдән үзү күлүрдү, о, атасынын вә ики яхын гоһумунун сечилмәси мүнасибәтилә ловғалыгла севиндийини кизләдә билмирди. Йохса, бу ушаг да худпәсәндлик зәһәри илә зәһәрләнмишдир? Доғруданмы о, һакимийјәтин үстүнлүкләриндән истифадә етмәйи артыг бачарыр? «Бөйүкләрин вердикләри дәрси сән яхшы мәнимсәмишсән, ишә чох тез киришәчәксән... Сәндән худпәсәнд вә гәддар бир икид чыхмаса, өз ловғалығынла атаны да керидә гоймасан, яхшыдыр!..» — дейә Абай фикирләшди вә белә бир шад хәбәрә һеч бир чаваб вермәди.

Әмисинин сусмасы Әзимбайы енидән гәзәбләндирди. О, анасынын «Абай бизим вәзийјәтимизә һәсәд апарыр, нечә һәсәд апарыр!..» — дейә тез-тез тәкрар етдийини хатырлады. Әзимбай Абайы һеч севмирди, инди дә өз-өзүнә гәт етди: «Һәсәд апарырсан? Һирсиндән сусурсан? Яхшы, мән сәнә енә бир шей дейәчәйәм!..»

Лакин Абай Баймәһәммәдә әмр етди: «Тез сүр!» Атлар фынхырыб ири йортма еришлә гачдылар, араба дүмдүз, юмшаг көй от битмиш Ботакан вадиси илә сүр'әтлә кетди. Әзимбайын евә гайытмаг вахты чатмышды — үчяшар аты илхыя бурахмаг лазым иди, һава гаранлыглашсайды, о, илхыны тапмаз, азарды. Бундан әлавә о, көчләрин яд Керей тайфасы илә һәмсәрһәд олдуғуну хатырлады. «Бирдән аты әлимдән аларлар» — дейә о фикирләшди, лакин енә дә кери гайытмады. О, әмисини даһа бәрк санчмаг истәйирди.

Кинли вә гисасчы оғлан үрәйиндә даһа ени бир хәбәр кизләтмишди. Бүтүн әтраф яйлаглар һей бу хәбәр һаггында данышырды, онун атасы әлә бу күн иркизбайлылара демишди: «Буну Абай ешитсә, лап чатлаячаг! О, Базаралыя һәмишә көмәк едирди — гой инди дә ону мүдафиә етмәйә чүр'әт етсин! Буну мән дүзүб гошмушам, бу мәним Абай үзәриндә чалдығым бир гәләбәдир, о истәсә дә, истәмәсә дә, итаәт етмәли олачаг!»

Әзимбай арабадан кери галмамаг үчүн аты дөрднала чапды вә Абая тәрәф әйилиб деди:

— Һә, мән бир шейи сизә данышмағы унутдум Казансып һей Базаралынын тутулуб она тәслим едилмәсини тәләб едирди... Одур ки, дөрд ени наһийә рәиси бир ерә топланыб һөкм дүзәлтдиләр, дүнән дә Базаралыны тутуб шәһәрә көндәрдиләр!.. Дәвәнин үстүнә отуртдулар, гачмасын дейә әлләринә вә аягларына гандал вурдулар.

Әзимбай ағ дишләрини ағардараг күлдү. Зил гаранлыг ичәрисиндә онун дишләри кинлә парылдады. Абай бирдән гардашы оғлуна тәрәф дөндү.

— Мәл'унлар! — дейә онун ағзындан сөз бирдән чыхды. —

һакимиййәт башына кечән кими көһнә әдавәтләри ишә салдылар! Сиз чанавар сифәтли вәһши һейвансыныз!

Бу сөзләр Абайын дилиндән гейри-ихтияри олараг чыхмышды. Буна Әзимбайын күлмәсими сәбәб олмушду нәдир? Бу оғланы әввәлләр дә Абай кинли бир ит баласы һесаб эдирди, инди исә онун ири, вәһши ағзы дишләрини гычадан чанавар ағзыны хатырладырды.

Әзимбай аты кери дөндәриб узаглашмагда олан арабанын далынча истеһза илә деди:

— Бу сәнин йол хөрәйин!..

О бир даһа дишләрини гычыдараг, кинлә күлдү вә атыны эвләринә тәрәф сүрдү. Узаг аулларын очагларындан кәлән гырмызы ишыглар гарынгулу Әзимбайы ахшам емәйинә чағырырды. О, атын чиловуну йығышдырараг, бәрк бир гамчы чәкди вә аула тәрәф чапды. О, шад иди, өзүнү галиб һесаб эдиб гаранлыгда тәнтәнә илә: «Иркизбай!.. Иркизбай!..» — дейә чағыра-чағыра чапырды.

Абай вә Баймәһәммәд Байкошкара чатдыглары заман аулдакылар һәлә ятмамышдылар. Ушагларын ятмамасы Абайы хүсусилә севиндирди. Ушаглар араба тәкәрләринин сәсини эшитдикдә онун габағына гачыб Абайы аралыға алдылар. Бә'зиләри гозлая чыхдылар, бә'зиләри дә арабанын далына миндиләр. Магаш вә Тураш аталарынын дизи үстә дырмашдылар, ону гучагладылар, севиндикләрини һәр чүр билдирмәйә чалышараг, һай-күй салыб гышгырдылар. Баймәһәммәд билирди ки, Абай сәфәрдән гайыдаркән һамыдан әввәл анасына баш чәкир. Одур ки, атлары бирбаш Улжанын алачығына тәрәф дөндәрди.

Улжан ону өз бөйүк чарпайысынын янында аяг үстә гаршылады. Абай ушагларын арасында алачыға дахил олду вә анасыны гучаглады. Ана оғлуну нәвазишлә өпдү. Айкәрим, Айгыз вә башга гадынлар да бурая топланмышдылар. Энликүрәк, бой-бухунлу Оспан да кәлди. Онун әйниндә яхасы мәхмәрли йүнкүл чапан варды. Чапанын алтындан ағ көйнәк кейинмишди. Онунла бирликдә чаван арвады, меһрибан, күләр үзлү, гәдди-гамәтли Еркежан да ичәри кирди.

Оспан Абайын гайытмасына севинир вә ушагларын сәсини батырмаға чалышараг, Кунанбай аулларынын үмуми севинчи һаггында гардашы илә бәркдән, күлә-күлә данышыр, Кунанбай аиләсиндән үч наһийә рәиси сечилдийи һаггындакы ени хәбәри Абая данышараг, һай-күйлә муштулуг тәләб эдирди. Абай анасынын үзүнә бахараг, алчагдан чаваб верди:

— Тәки хошбәхтликлә нәтичәләнсин... Көрүнүр, сиз һамыныз бөйүк севинч ичәрисиндәсиниз...

Улжан баша дүшдү ки, ени хәбәр оғлуну севиндирмир. Буна көрә о да явашдан әлавә этди:

— Бу һамыя сәадәт кәтирсин, оғлум!..

Оспан өз һиссийятыны чоша-чоша билдирмәкдә давам эдирди.

— Бу севинч дә, буна әлавә олунан о бири севинч дә гой узун олсун! — дейә о, Базаралы һаггындакы ени хәбәрә ишарә вурду.

Абай билирди ки, инадчыл вә сәрт Оспан Базаралыя Такежандан аз нифрәт этмир. О, ачыг чинайәтә әл атмазды, лакин Базаралынын сүркүн эдилмәси онун худпәсәндлийинә тамамилә уйғун кәлирди. Онун сейрәк гара бығлары ат гылы кими биз-биз дурмушду, шәвә кими гапгара, яғлы саггалы һәр тәрәфә яйылырды. Һәр бир ени, хош хәбәри бу нәһәнк оғлан гейри-ади бир чошгунлугла гаршылайырды. О, өз садәлөвһлүйүнә көрә белә күман эдирди ки, гардашларынын һамысы Абая борчлудур.

— Бизим наһийә рәисләри элә күман эдирләр ки, рәисләр онлары мәшһур вә нүфузлу адам олдугларына көрә сечмишләр! Мән онлара дейирәм ки: «Аллаһдан горхун, ловғаланмайын, рәисләр сизи һарадан таныйырлар? Сизин фикринизчә, Абай шәһәрин тозуну наһаг ерә удур вә язын илк чағларындан лап истиләр дүшәнәдәк орада наһаг ерә бишиб галмышдыр? Белә бир һөрмәт вә э'тибары сиз һарадан газана билдиниз? Бунларын һамысы Абайын ишидир! Ону шәһәрдә бөйүк рәис таныйыр, о, рәисләрлә данышмышдыр!» Дәрһал бүтүн ағызлар да юмулмушдур.

Абай күлүмсәди вә башыны тәрпәдәрәк деди:

— Сән мәнә һамыдан яхын олсан да, Оспан, элә яныларсан ки, куя айсыз, гаранлыг бир кечәдә йол кедирсән... Яхшы, Шубарын һәлә зәрәри йохдур — о, чаван да олса, һәлә өзүнү көстәрмәсә дә, анчаг ләягәтли икиддир... Наһийә рәиси олдугдан сонра өз илхысынын сайыны сәксәндән беш йүз баша чатдыран Такежаны мән һеч мүдафиә эдәрдимми?.. Яхуд Гызылмолу наһийәсиндә Тобыкты оғруларыны һимайә эдән Исһакы көтүрәк. Мән инанырам ки, сән мәнә һөрмәт эдирсән, мәнә рүтбә вермәйә дә һазырсан, лакин бу сечкиләрдә мән һеч бармағымы да тәрпәтмәмишәм... Адамлары гарышдырма, бу чүр данышмагдан әл чәк!

Гардашынын сөзләри Оспаны инандырмады. О, э'тираз этди:

— Яхшы, нечә мә'на верирсән вер, фәрги йохдур, бир нәфәр дә тобыктылы тапа билмәзсән ки, буна инансын! Кунанбайын үч оғлу бир сечкидә наһийә рәиси олмушдур, бир ит дә инанмаз ки, бүтүн бу дөврдә шәһәрдә яшамыш олан Абай

бу ишә гарышмамыш олсун!.. Яхшысы будур, инкар этмә вә гардашларынын миннәтдарлығыны гәбул эт! Мән һәр ердә дейәҹәйәм ки, бүтүн бунлары сән этмишсән... Наһийә рәиси олмаг э'тибарилә онлара һөрмәт, сәнә исә даһа артыг һөрмәт гисмәт олуб, онлары наһийә рәиси эдән сәнсән! Сән өзүнә дүшмәнсән, нәдир? Аллаһын өзү сәнә һөрмәт көндәрир, сән исә боюн гачырырсан!..

Айдын иди ки, Оспан өз дедийиндән дөнмәйәҹәк. Она көрә дә Абай анасынын вә ушагларын янында онунла даһа мүбаһисә этмәди. О, Абышы янына чағырыб дәрси һаггында сорушмаға башлады. Ушаг өйүнә-өйүнә деди:

— Инди мән русча да охуюрам. Сән билмирдин? Гышлагдан көчән кими охумаға башламышам!

Бу, аиләнин Абай үчүн горудуғу ени хәбәр иди.

— Оһо! Сән кимин янында охуюрсан? Бурада сәнә русча ким дәрс верир?

Абай ағбәниз, меһрибан көрүнүшлү ушағы өзүнә тәрәф чәкиб алнындан өпдү. Улжан изаһ әләди:

— Язда, сән шәһәрә кедән кими бизим Жидебая ҹаван бир рус йкиди кәлди... О, шәһәрдә бир ил дилманчлыг этмишдир, ону әлә белә дә чағырырлар, — бала дилманч. О, мәним яныма кәлиб деди ки, хәстәдир, гымызла мүалиҹә олунмаг үчүн аула кәлмишдир. Биздә яшамаға вә ушаглара рус дили дәрси вермәйә иҹазә истәди... Мәним ядыма дүшдү ки, сән буну арзу эдирдин. Буна көрә дә ону Акшокийә көндәрдим... Тәкҹә Абыш дейил, Магаш да, Күлбәдән дә һәмин бала дилманч Баевин янында охуюрлар.

Бу ени хәбәрә Абай үрәкдән севинди. О, Айкәримдән сорушду:

— Һә, нечә охуюрлар? Кишкәнә-молланын янында охудуглары кими сә'йләми чалышырлар? Мүәллими яхшы ердә раһатламышсанмы?

Айкәрим данышды, Абай бу сәс үчүн нә гәдәр дарыхдығыны баша дүшдү.

— Ушаглар бөйүк бир һәвәслә охуюрлар, һәтта яйлаға кедәркән, йолда бир күн белә дәрсләрини бурахмадылар... Дилманчын өзү дә, көрүнүр, онлара өйрәшмишдир, — каһ онлара дәрс верир, каһ онларла русча данышыр, бә'зән дә ат миниб Абышла өтүшүр. — Айкәрим өз инҹә тәбәссүмү илә күлүмсәди вә әлавә этди: — Бу рус моллалары чох мәзәли адамлардыр!.. Һеч өзләрини чәкмирләр, ловғаланмырлар. Ушаглары да зарафат эдә-эдә, мүхтәлиф оюнларла өйрәдирләр... Ушаглары онун янындан чәкиб гопартмаг олмур...

Абай Айкәримә диггәтлә гулаг асды вә разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди. Оспан кәлинләринә саташыб деди:

— Яхшы, яхшы. Шәриәти вә аллаһын айәләрини өйрәдән молланы дейил, дилманчын бирини тә'рифләйир!.. Бир бах, Абай, онун өзү дә русча савадлы олачагдыр, сәсини дүзәлдәчәк вә белә данышачаг, — дейә о, бир нечә гырыг рус сөзү дейиб Айкәримин ағзыны әйди. Һамы күлдү, һамыдан бәрк Оспан өзү күлдү.

Абай ушаглардан бу вә я дикәр шейин русча адыны сорушду вә онларын бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә нечә чаваб вердикләринә мәмнунийјәтлә гулаг асды. Ушагларын өз мүвәффәгийјәтләрини көстәрмәйә һазыр олдуглары Абайы севиндирди.

Ахшам емәйиндән сонра о, ушагларла бирликдә Айкәримин алачығына кетди. Абыш, Магаш вә Күлбәдән онун энли чапанынын алтына сохулараг аталарына сыхылмыш һалда кедирдиләр. Абай өз гәлбиндә ифтихар вә мәмнунийјәт һисс эдирди. О, өз гардашы оғлу Әзимбайы хатырлады. Абайын ушаглары Такежанын адамлара пислик этмәйи өйрәнмиш олан оғлуна һеч дә бәнзәмирдиләр!.. Бу ушаглар тәмиз вә сүд кими идиләр. О, ушагларын элмә нечә һәвәс көстәрдикләрини, онларын өзләринин нечә әзмлә билик тәләб этдикләрини көрдүкдә аталыг ифтихары даһа да артырды.

О, Абышы гучаглайыб деди:

— Мәним көзүмүн ишығы, мәним әзизим... Нә яхшы олду ки, сән русча охумаға башладын! Бизим дилдә сән кифайәт гәдәр охумушсан, инди мән сәни узун заман рус мәктәбинә гоячағам... Аллаһ гойса, бөйүйүб алим адам оларсан... Бу мәнимән бөйүк аталыг арзумдур, оғлум! Мән о гәдәр севинирәм ки, сәнин өзүн мәнсиз охумаға башламышсан, көзүмүн ишығы!..

Абай даянды, көйүн лап йүксәклийинә галхан бәдрләнмиш ая бахды. Өзүнүнән бөйүк арзусуну үрәйиндә тәкрар этди: «Онун һәятыны мәһв этмә!.. Мәним әлдә эдә билмәдийим билик вә ән яхшы инсани кейфийјәтләр оғлума мүйәссәр олсун... Ону хошбәхт эт, онун йолуну ишыгландыр, эй ярадан!..» Бу, һәрарәтли, сөзсүз бир дуа иди.

О, севимли оғлуну бағрына басды. Абыш сусурду, лакин көрүнүрдү ки, атасынын диггәти ушағы чох һәйәчана кәтирмишдир, о, һәтта ағарды да.

— Яхшы, аға, яхшы, — дейә о явашчадан сәсләнди.

Сайыг вә ушаглара хас олан бир һәссаслыгла һәр шейә диггәт етирән Магаш о саат баша дүшдү ки, атасы вә бөйүк гардашы бир мәсәлә барәсиндә разылыға кәлдиләр. О, атасынын кәмәриндән япышды вә сөһбәтә гарышды:

— Бу нә демәкдир, ата, нә үчүн тәкчә Абыш? Мән дә русча охумаг үчүн шәһәрә кедәчәйәм!

Онун сәсиндә инчиклик һисс олунурду. Күлбәдән дә дәрһал она гошулду:

— Ата, мән дә кедәчәйәм! Мәни дә русча охут! Бир Баевдән соруш, о һәмишә дейир ки, мән русча данышмағы һамыдан тез өйрәнәчәйәм! Мән өзүм чыхыб кедәрәм, вәссәлам.

Һәлә дә алачыға кирмәйән Абай хошбәхтләр кими күлүмсәди. О, Күлбәдәнин башыны сығаллады, инчикликдән янагларыны шиширтмиш Магашы өпдү вә вә'д этди:

— Яхшы, пайызда сизин һәр икинизи дә Абышла бирликдә охумаға апарачағам... Һамынызы апарачағам, сизә сөз верирәм!

Гапынын ағзында Айкәрим Абайы көзләйәрәк динмәзчә, тәбәссүмлә онун һәрәкәтләринә диггәт етирирди. О, кечә гапыны ачды вә Абайы алачыға бурахды.

ЙОЛ АЙРЫЧЫНДА

1

Абайла бирликдә онун даими йолдашлары Ербол, Баймәһәммәд вә Шаке дә Балкыбек гурултайына кетдиләр. Йолда онлар Ерболун аулунда галдылар. Кечән сечкиләрдә наһийә рәиси вәзифәсиндән кәнар эдилмиш Асылбәй дә бурада онлара гошулду. Вахтилә наһийә рәиси вәзифәсинә ону Абай ирәли сүрмүшдү.

Абайла бирликдә онун Дилдадан олан бөйүк оғлу Акылбай да гурултая кетди. Нурханым тәрбийә етдийи оғланы лайигинчә кейиндирмәйә чалышмышды. Онун башында хәз папаг, чийниндә гара мәхмәр чапан варды, йәһәринин үстүнә яшыл сәфйән мешини чәкилмиш, гашлары күмүшә тутулмушду. Акылбай әсл кейимли бир мирзәйә бәнзәйирди. Ону ики нөкәр мүшайиәт эдирди. Онлардан бири екә, донгар бурну, чухура дүшмүш гонур көзләри олан чәркәз Казакпай иди, о, Акылбайдан чох бөйүк иди вә, демәк олар ки, Абайын өзүнүн яшыды иди. Нурханым ону гәсдән Акылбайла көндәрмишди ки, кәнчин үзәриндә яшлы бир адамын нәзарәти олсун. Икинчи мүшайиәтчи Акылбайын яшыды — ири көзлү, ағбәниз, һазырчаваб вә шән бир оғлан олан Мамыргаз иди. Акылбай онларла бәрк достлашмыш, бир ан белә айрылмаз олмушду.

Инди дә онлар бөйүкләрдән аралы бир ердә кедирдиләр. Нә һагда исә алчагдан данышыр, зарафатла бошбоғазлыг

эдир, бә'зән дә һамыдан керидә галыр, сонра исә бөйүкләрин янындан чапараг бир-бирини өтүр вә чох габаға кедирдиләр. Абай күлүмсәйәрәк Ербола деди:

— Дейәсән, онларын достлуғу мөһкәмдир! Инсанын һәятында элә бир вахт олур ки, достлар бир ит дамындан чыхмыш күчүк кими бир-бириндән айры яшая билмирләр...

О, буну дейиб мә'налы тәрздә достунун үзүнә бахды, Ербол күлдү. Абай айдын сурәтдә, онунла бирликдә кечирмиш олдуғу кәнчлик күнләринә ишарә эдирди. Лакин Ербол Акылбая вә Мамыргаза бахыб башыны тәрпәтди:

— Достлуг?.. Күман этмирәм... Мәнчә, онларын башында ялныз гызларын фикри ойнайыр. Бах, буна көрә дә онлар бу йолда чох узаға кедибләр!

Онун сөзләри һамыны күлдүрдү. Лакин Абай кәнчләрин далынча бахыб фикирли тәрздә деди:

— Бәлкә дә беләдир... Биз Акылбайын үрәйиндә нәләр олдуғуну билмирик... О, чох әркөйүндүр. Ондан худпәсәнд бир мирзә чыхмаса яхшыдыр!.. Бу чүр оғланлар адамларын ағыллы һесаб этдикләри шәхсләрдән узаг гачыр, онлара ялтаглыг эдәнләри, «сән һамыдан яхшысан!..» дейәнләри севир, онларын гүруруну охшаянларла яхынлашырлар... Бәлкә, бурада да, аллаһ билир, ким исә онларын гүруруну охшайыр...

Ербол зарафат этмәкдән өзүнү сахлая билмәди:

— Ондан нә истәйирсән? Яхшысы будур, бойнуна ал ки, сән она өчәширсән, онун үстүндә ушаг икән ата олмушсан!..

Бу чох чәсарәтли бир зарафат иди, һәм дә буна ялныз Абайла өз гәдим достлуғуна көрә Ербол чәсарәт эдә биләрди. Асылбәй вә Шаке күлдүләр:

— Һә, Ербол Акылбайы мүдафиә эдир!

— Демәли, ай шылтаг, йүйәнсиз һалда даһа узаглара сычра!..

Онлар күнорта чағы Балкыбекә чатдылар.

Йығынчаға дөрд тайфа — Тобыкты, Сыбан, Керей вә Уак тайфалары топлашмалы, араларындакы чәкишмәни, мүбаһисәләри вә гаршылыглы һагг-һесаблары арашдырмалы идиләр. Белә бир гурултай үчүн мүбаһисә эдәнләрдән һеч биринә мәнсуб олмаян ер тапмаг лазым иди, чүнки, чәкишән гәбиләләрин башчылары өз әһалисинин яхынлығындан вә онун сайча үстүн олмасындан һәмишә истифадә этмәйә чалышырдылар. Балкыбек исә Тобыкты, Сыбан вә Керей сәрһәдләриндә иди. Сую вә көзәл еми бол олан бу маһал һәр ил башлы-башына галырды, әкәр ораны бир гәбилә тутурдуса, галан гәбиләләр һай-күй галдырырды: «Рәдд олун, бу торпаг үмумидир!» дейирдиләр. Гурултай үчүн бундан мүнасиб бир ер тапмаг олмазды.

Балкыбек гурултайына ики гэзанын, йә'ни Семипалатинск вә Каркаралинск гэзаларынын доггуз наһийәсиндән әһали топланмалы иди. Бунлардан дөрдүндә Тобыкты, икисиндә Сыбан, икисиндә Уак вә бириндә Керей әһалиси яшайырды.

Инди иркизбайлар йығынчағын ишләринә элә тә'сир көстәрә биләрдиләр ки, онлар буна һеч вахт наил олмамышдылар. Әтрафда һей данышырдылар ки, Кунанбайын ики оғлу вә нәвәси ики наһийәни идарә эдир. Тобыктылылардан күчлү вә зәнкин ауллара мәнсуб оланлар, вәзифәйә чатмағы үмид эдәнләр наразы галмышдылар, тәшвишә дүшмүшдүләр. Онлар кәдәр вә һәсәдлә дейирдиләр:

— Иркизбайларын иши раст кәтирир! Кунанбай аға-султан олдуғу заман онлар һамыдан йүксәкдә дурурдулар. Инди Кунанбай бу дүня ишләриндән әл чәкмиш, гоча дәвә кими очағын күлүндә динчәлир, һакимиййәт вә сәадәт исә енә дә онун архасындан әл чәкмир... Онун үч чанавар баласы үч наһийәни идарә эдир! Һәтта дөрдүнчү Тобыкты наһийәси олан Мукырда да онун езнәси Дутбай наһийә рәиси олмушдур! Демәли, тобыктылыларын һамысы инди иркизбайларын овчу ичиндәдир! Һәм дә тәкчә Тобыкты дейил Исһак өз ганадлары илә Сыбана да, Уака да тохунур... Чинкиз дә, Иртыш да онларын һакимиййәти алтындадыр, доғрудан да, онларын иши раст кәтирир!..

Бүтүн бу мәсәләләр һаггында Ербол йолда Абая нағыл этди: о, бир нечә күн бундан әввәл йығынчагда олмуш, чамаатын әһвал-руһиййәсинә диггәт етирмишди. Халг дедикдә йығынчагда һеч дә һамы нәзәрдә тутулмурду: «халг» — аткаминерләр, бәйләр вә наһийә рәисләри, һакимиййәт һүгугу олан вә йығынчагда нитг сөйләйән адамлара, һабелә онлары әһатә эдәнләрә дейилирди. Ербол да онларын барәсиндә данышырды.

— Амма яман рүшвәтхордурлар һа! — дейә о, тәәччүбләнирди. — Билирсән нечә гарынгулудурлар! Әввәлләр беләләри һаггында дейирдиләр ки, «Дәвәни дири-дири удар». Инди адам һеч билмир ки, нә десин... Гоюну сүрүсү илә, аты илхысы илә апарырлар... Шәһәр рәисләри дә, — аллаһ онларын чәзасыны версин, — утанмадан һей чәкиб алырлар: тәк бир Исһак Такежан үчүн вәзифә алмагдан өтрү Казантсевә ийирми сечмә ат вермишдир! Айдындыр ки, нә үчүн Такежанын ады һәмин рәисин дилиндән дүшмүр!.. Инди дә ени наһийә рәисләри өз зәрәрләринин ерини долдурмаға башламышлар, халгын ганыны сорурлар...

— Бәс бәйләр, йохса онларын да һамысы рүшвәтхордур? — дейә Абай сорушду.

— Һамысы барәсиндә дейә билмәрәм, анчаг онлар да өз чибләрини көрмәмиш олмурлар. Бир өзүн фикирләш: тутаг

ки, Ҝерейлә Тобыкты арасында чәкишмә кедир, мүбаһисә эдәнләр әввәлчә наһийә рәисләринә мүрачиәт эдирләр, онлар да иши бәйә һәвалә эдиб долайы йолларла ону баша салырлар ки: «Иши филанкәсин файдасына кәссән — филан гәдәр аларыг...» Бәйләр дә мүгәддәс адамлар дейилләр ки, әдаләтли гәрар чыхарсынлар?.. Одур ки, алдыгларыны бөлүшдүрүрләр...

— Ачыг де, йохса Жиренше вә Уразбай да рүшвәт алырлар?

— Бәс нечә? Буну һеч сорушмаға дәймәз!

Абай башыны булады:

— Мән онларын икисини дә һәлә дост һесаб эдирдим!.. Онлары өзүм бәйлийә чатдырмышам... Бәлкә, сән мүбалиғә эдирсән? Мән онларын намуслу олдуғуна әввәлки кими инанмаг истәрдим... Онлар да рүшвәтхордурларса, бәс намуслу адамлары һарадан тапмаг олар?

Абай дәрин фикрә кедәрәк сусду. Ербол да онларын чиркин фырылдаглары барәсиндә даһа данышмаяраг сусду. Бир башгасынын дост адландырдығы адамлар һаггында пис демәйи о бачармады. Абайын өзү дә бир заманлар она һей дейирди: «Яхын адамларла вә достларла далашмаға деди-году вә пычылдашма сәбәб олур».

Абай вә онун йолдашлары гоһумларынын даяндыглары ери узун заман тапа билмәдиләр. Алачыглар чайын һәр ики саһили илә сонсуз гатар кими узаныб кедирди, бә'зән бу алачыглар ики чәркә илә узаныр, дүмдүз бир күчә әмәлә кәтирирди. Едди-сәккиз лайлы алачыглара аз раст кәлинирди, кәләнләрин чоху беш-алты лайлы тәзә, ағ, рәнкбәрәнк маһуд вә һашийәләрлә бәзәдилмиш алачыглар кәтирмишди. Кичик, һис басмыш ком-ком алачыглар бунлардан кәнарда иди: бу алачыгларда мәтбәхләр вә нөкәрләрин мәнзилләри ерләширди. Алачыгларын чәркәләри боюнча дайчалар бағланмышды — гурултая миник вә араба атлары илә бирликдә сағмал мадянлар да кәтирмишдиләр.

Чох кечмәдән Абай вә онун достлары рәисләр үчүн гурулмуш алачыглары көрдүләр. Ортада үч дәнә сәккизлайлы алачыг йүксәлирди. Бунлар бир-биринә бағланмыш, һәр ики тәрәфиндән исә ики-ики, үч-үч, даһа хырда алачыг гурулмушду. Әтрафда наһийә рәисләри, бәйләр, кәндхудалар вә шабарманлар вурнухурдулар. Чобанлар вә бурая кәлмиш садә адамлар да о тәрәф-бу тәрәфә гачышырдылар. Чапанларын вә камзолларын рәнкбәрәнк олмасы, бәзәкли йәһәрәсбабын мүхтәлифлийи Абайын диггәтини чәлб этди. Папагларын бичиминин мүхтәлиф олмасындан көрмәк оларды ки, йығынчаға кәлән бүтүн тайфаларын вә гәбиләләрин нүмайәндәләри бурададыр: тобыктылыларын дөрдбучаг алчаг папагла-

ры, керейләрин һүндүр вә дар тымаклары, сыбанларын сырыглы алтыбучаг вә уакларын сәккизбучаг папаглары көрүнүрдү. Сыбан, Тобыкты, Қерей вә Уакын наһийә рәисләри, онларын намзәдләри вә бүтүн долынжи бәйләр[1] өз дилманчлары илә бирликдә рәисләрин алачығынын гаршысында даянмышдылар. Баш алачыгдан ағ картузлу вә әйинләринә гызыл дүймәли кителләр кеймиш чиновникләр урядникләрин вә стражникләрин мүшайиәтилә чөлә чыхдылар.

Бу һазырлығы көрән Ербол күлдү:

— Бунлар нә үчүн белә дүзүлмүшләр? Йохса ағу демәйә һазырлашырлар?

Шаке дә тәәччүб этди:

— Һамыдан айрыча даянмышлар... Қечиләр гоюнлардан айрылан кими, онлар да халгдан айрылмышлар! Бу нә үчүндүр?

Қечмиш наһийә рәиси Асылбәй бу гарғашалығын сәбәбини изаһ этди:

— Рәисләри көзләйирләр... Ояз кәлмәлидир... Бах, көрүрсүнүзмү онларын арабалары көзә чарпыр!

Дүмдүз яшыл вади илә алачыға доғру зынгыровларыны чинкилдәдә-чинкилдәдә алты-едди араба чапараг кәлирди. Габагда бир дәстә шабарман вә стражник башы аловлу чапыр, бүтүн Балкыбеки сәс-күйлә вә, бөйүк Байгада олдуғу кими, таппылты илә аяға галдырырды.

— Ояз нәдир! Чаным бүтөв бир дәстә рәис кәлир! — дейә Абай гейд этди.

Бир нечә күн бундан әввәл бурада олмуш вә өз гардашы ени наһийә рәисиндән тәзә хәбәрләри өйрәнмиш олан Шаке дә Абайын сөзләрини тәсдиг эдиб деди:

— Дейирдиләр ки, бизим вилайәтин ики оязы — һәм бизим Семипалатинск гәзасынын, һәм дә Каркаралинск гәзасынын оязлары кәлирләр... Йәгин бу кәлән онлардыр...

Доғрудан да ики бөйүк араба галан арабалардан айрылды вә алачыгларын янында даянды. Гәза рәисләри гапыя доғру йөнәлдиләр, наһийә рәисләри вә дилманчлар ики дәстәйә бөлүнәрәк, онларын далынча низами гайдада гачдылар, кәндхудалар вә шабарманлар исә йолу сечмәдән, гаршыларына чыхан һәр бир адамы сөйә-сөйә, гамчыларыны елләдә-елләдә мүхтәлиф истигамәтләрә гачышдылар.

Ербол атыны тәрпәдәрәк деди:

---

[1] Намзәдләр наһийә рәисләринин муавинләри кими наһийә рәисләри илә бирликдә сечилирдиләр. Долынжи бәйләр һәр наһийәнин биринчи бәйидир. Сечкиләр арасында наһийә рәиси вәзифәдән көтүрүлдүкдә, намзәд ону әвәз эдирди, намзәд дә көтүрүлдүкдә — ени сечкиләрәдәк наһийәни долынжибәй идарә эдирди.

— Дәлидән узаг гачмаг яхшыдыр. Кәлин бир тәрәфә чәкиләк, бунлар рәисләрин үзүнү көрән кими ағылларыны итирмишләр!

Онлар хейли вахт өз алачыгларыны ахтармалы олдулар. Баймәһәммәд, Мамыргаз вә Қазакпай әтрафда вурнухараг, Кунанбайын оғулларынын алачыглары һарада олдуғуну һамыдан сорушурдулар. Баймәһәммәд биринчи олараг йолдашларынын янына гайыдыб хәбәр верди:

— Такежанын алачығыны тапдыг!

Абай гысача чаваб вериб деди:

— Онун алачығына дүшмәйәчәйик.

Сонра Қазакпай чапыб кәлди:

— Һа! Исһакын аулу бурададыр! Абай, орадамы даяначағыг? — дейә о, газах сөзләрини мәзәли бир тәрздә деди. О, илләрлә бурада яшамасына бахмаяраг газах дилиндә яхшы данышмағы өйрәнмәмишди.

Абай Исһакын алачығына дүшмәйи дә гысача рәдд етди.

Ербол онун фикрини изаһ етди:

— Инди о, Гызылмолу наһийәсинин рәисидир, яд гәбиләйә нә үчүн бир йүк олаг?..

Наһийә рәиси олан гардашлар өз алачыгларыны бир чәркәдә гурмушдулар. О бири дүшәркә Кунанбайын нәвәси, Чинкиз наһийәсинин ени рәиси Шубарын иди. О өзү күрән йорға атын үстүндә гоһумларына доғру кәлди. О, учабой, енликүрәк бир икид иди. Үзү азачыг чопур олса да, сифәтинин чизкиләри өз ериндә иди. Наһийә рәиси сечилмәк үчүн онун ики яшы чатмырды, лакин иркизбайлар ону ийирми алты яшлы көстәриб, бу вәзифәйә ирәли чәкмишдиләр. Кәнчлийинә бахмаяраг, о, башгаларындан һәм савадлы, һәм дә биликли иди. Һабитханын янында он илә яхын охумушду, о, һәтта молла ады да ала биләрди. Бунунла кифайәтләнмәйәрәк о, Абайдан нүмунә көтүрүб, өз дилманчындан русча да өйрәнмишди. Әзмли, бачарыглы, чүр'әтли олан бу икид башга яшыдларындан фәргләнирди, йығынчагларда чох заман мүбаһисәләрә вә гәрарлара истигамәт верирди. Яшлы гоһумлары сечкиләрдә рус рәисләри илә данышыг апармағы она тапшырардылар.

Шубар әмисинә учадан салам вериб дәрһал ону дә'вәт етди.

— Абай аға, бизим алачыгларымыз будур, нә үчүн ян кечирсиниз. Һамыныз бизим алачыға дүшүн!

Абай онунла меһрибанчасына саламлашды, кәнч яшында наһийә рәиси вәзифәсинә сечилмәси мүнасибәтилә ону тәбрик етди, лакин алачыға дүшмәкдән боюн гачыртды:

— Инди сән вәзифәли шәхссән, сәнин әзиййәтин чохдур. Алачығынын әтрафында кифайәт гәдәр гарғашалыг вардыр,

рэислэр дэ, шикайэтчилэр дэ, вэкиллэр дэ, нәhайәт, яхын достларын да бурая кәлирләр. Биз исә өзүмүзү сыхмамаға адәт этмишик, тез ятырыг, кеч галхырыг... Оспанын янында бизим үчүн даhа раhат кечәр, ичазә вер, онун алачығына кедәк...

Шубар бир гәдәр инчиди ки, Абай она гонаг олмагдан боюн гачырыр. Лакин даhа ону вадар этмәди.

— Онда мән сизә бир нечә кәлмә сөз демәк истәйирәм. Абай аға, — дейә о, галан атлылары габаға өтүрүб, эмисини сахлады. — Бу саат ояз кәлдийи заман биз, наhийә рәисләри, онунла бирликдә Гонаг алачығына кирдик. О, hәмин саат сорушду: «Ибраhим Кунанбаевич гурултая кәлибдирми?» Бу бизи чох севиндирди, мән биринчи олараг чаваб вердим ки: «Бәли, о бурададыр, сизинлә саламлашмаға кәләчәкдир...»

Абайын васитәсилә рәисләрә көрүнә билмәсиндән хошландығыны Шубар кизләдә билмәди.

— Онун янына кетсәйдиниз, пис олмазды, — дейә о, сөзүнә давам этди. — Билирсинизми, бурая нә гәдәр чамаат кәлмишдир, hамы кизлинчә фүрсәт ахтарыр... Әкәр сиз башгаларындан габаг оязын янына кедиб саламлашсаныз вә она көрүнсәниз, бизим үчүн чох яхшы олар...

Абай баша дүшдү ки, Лосовски кәлмишдир. Одур ки, онун янына кетмәйи гәрара алды. Лакин о, Шубарын дедийи мәгсәдлә, әлбәттә, кетмәйәчәкди: о, меhрибан мүнасибәтләрлә вә гаршылыглы hөрмәтлә бағлы олдуғу бир адамла көрүшмәйә шад оларды.

— Хаhиш этмәйә биләрсән, мән hөкмән онун янына кедәчәйәм, — дейә о, чаваб верди вә Оспанын алачығына тәрәф кетди. Йолдашлары Абайы бурада көзләйирдиләр.

Бурая чохлу гонаг топлашмышды. Оспан наhийә рәиси олмаса да, Кунанбайын Бөйүк эвинин саhиби кими о да гурултайда беш бөйүк алачыг гурмушду. Инди о, гашга боз мадяны кәсмәйи әмр этмишди. Һәмишә мүhүм бир hадисә олдугда йүрүшдә вә я бөйүк дүшмәнчилик ишинә бахылмаздан габаг сәдагәт вә әдаләт әламәти олараг белә эдирдиләр. Балкыбекә топланмыш hәр ики гәзанын бүтүн наhийә башчыларыны о, гонаг чағырмышды.

Бөйүк сәккизлайлы алачыгда Сыбанын ән нүфузлу ағсаггалларындан биринин оғлу, наhийә рәиси Жумакан отурмушду. Керейдән дирибаш наhийә рәиси Тойсары кәлмишди. Тобыкты гәбиләсиндән биринин нүмайәндәси, зарафатчыл, худпәсәнд, бәдәнчә чох сағлам вә пий басмыш бир икид олан наhийә рәиси Молдабай да бурада иди. Такежан да, Исhак да, башга наhийә рәисләри дә бурая кәлдиләр.

һеч кәс бош сөз данышмаг истәмирди. Онлар динмәзчә бир-биринә диггәт етирәрәк бу дәфә рәисләрин янында кимин һөрмәт вә иззәт газана биләчәйини габагчадан мүәййән этмәйә чалышырдылар. Гаршылыглы заһири нәзакәт дәриндә кизләнмиш һәсәд вә нифрәти пәрдәләйирди. Онлар эйһамла, гыса вә эһтиятла данышырдылар. Бу күн олмаса да, сабаһ Сыбанла Гызыл-Адыр арасындакы мүбаһисәли ишә бахылачагды: даһа доғрусу, Такежанла Жумакан арасындакы мүбаһисә һәлл эдиләчәкди. Бунун ардынча Мотыш вә Керей гәбиләләринин ишинә бахылачагды: бу да наһийә рәисләри Молдабайла Тойсарынын чәкишмәси олачагды. Тайфаларарасы гурултай бир нечә ил иди ки, олмурду, буна көрә дә Тобыкты илә Керей, Керейлә Сыбан, Сыбанла Тобыкты арасында чохлу давалы иш топланмышды. Барымты һаггында да, басгынлар һаггында да, кәлин гачырмаг һаггында да бир чох шикайәтләр варды. Чох кечмәдән бәлағәтли данышыг ярышы башланачагды. Һәр кәс иши удмаға чалышачагды. Бурада отуран наһийә рәисләриндән һәр бири буну яхшы ядда сахлайыр вә эһтиятлы доланырды.

Тәкчә Абай һәр чүр горху вә һәйәчандан узагды. О, Керейлә Сыбан арасындакы мүбаһисә һаггында Жумакандан вә Тойсарыдан сорғу-суал этмәйә башлады. Бу иш чохдан бәри бүтүн маһалы һәйәчана кәтирән вә индийә гәдәр һәлл олунмамыш бөйүк бир иш иди. Бу дүшмәнчиликлә әлагәдар олараг һәр ики тәрәф бир-биринә басгын эдир, бир-биринин атларыны апарырдылар. Бу мүбаһисә «Салиһә һөчәтләшмәси» ады илә мәшһур олмушду. Абайы бу иш чох марагландырырды.

Тойсары чаваб вермәкдән чәкинирди. Лакин Жумакан, өз рәгибинә гәзәблә бахараг, сөһбәти гызышдырырды:

— Истәсәләр, асайиши бәрпа этмәк чәтин дейилдир, әзизим Абай. Анчаг гызчығазын өзү белә итаәтә кәлиб баш әймәк истәмәдийи бир һалда халг нечә мүһакимә eридә биләр?

Көрүнүрдү ки, Жумакан бүтүн керейләри мәзәммәт эдир вә бу дүшмәнчилик һәр ики тайфаны бәрк долашдырмышды. Бу чүр сөһбәт гонагларын әһвал-руһиййәсини тамамилә поза биләрди, одур ки, Абай сорғу-суалы даяндырды.

Гымыз кәтирдиләр, дәрһал һамы һәрәкәтә кәлди. Гонаглардан бә'зиләри дейирдиләр ки, бу саат нәғмә динләмәйин әсл вахтыдыр. Шаке отуруб яваш-яваш домбра чалырды. Абай кәнчин үзүнә бахды вә домбраны онун әлиндән алыб Такежанла бирликдә Гызыл-Адырдан кәлмиш акын Байкокшейә узатды. Акын бурада Оспанын алачығына дүшмүшдү, лакин һәр ерә кедир, бүтүн шайиәләри өйрәнир вә вахташыры өз мүшаһидәләрини Оспана данышырды. О дейирди:

— Бурадакыларын һамысы, наһийә рәисләри дә, кәндхудалар да, бизим һөрмәтли бәйләр дә боллуча рүшвәт емишләр... Бир гулаг ас, Оспан, әкәр әлиндә олан вар-дөвләт сәнә азлыг эдирсә, — наһийә рәиси ол! Онда һаглыдан да, күнаһкардан да рүшвәт аларсан, һеч кәс дә сәни мүһакимә эдә билмәз!

Оспан Байкокшенин ени хәбәрләринә марагла гулаг асырды. О, акындан сорушду:

— Бүтүн бу ишләри сән нечә өйрәнә билирсән? Ахы онлар әл алтдан алырлар, дилля дейил, гаш-көзлә данышырлар, пычылты илә һәлл эдирләр, кизлинчә кедирләр вә кечә гаранлыгда алырлар... Сән фалчысан, нәдир?

Байкокше өз сиррини ачыб она деди:

— Анчаг һеч кәсә демә ha, мән бүтүн наһийә рәисләринин шабарманлары илә дост олмаға чалышырам, мәкәр вериләнләр дә, алынанлар да онларын әлиндән кәлиб кечмир? Онлар мәндән һеч бир шей кизләтмирләр. Онлар галан идарә башчыларынын гасидләриндән өз ағаларынын бүтүн кәләкләрини өйрәниб, мәнә нағыл эдирләр...

Байкокше домбраны Абайын әлиндән алараг, бурадача топлананлара гошдуғу тәбрики охуду. Гымыздан нәш'әйә кәлмиш наһийә рәисләри онун охумасыны курултулу алгыш сәсләри илә бәйәндиләр:

— Афәрин... Индики бүтүн акынлардан ән биринчиси одур!

— Оху, бүлбүл... Онун көһнә мәктәбдән олдуғу дәрһал көрүнүр!

Гаш-габаглы вә арыг Байкокше көз гапагларыны белә галдырмадан охуюрду, — көрүнүрдү ки, бүтүн бу тә'рифләр она һеч бир тә'сир бағышламыр, үрәйинә ятмыр. Биринчи тәбрик нәғмәсиндән сонра о, һаваны дәйишди, һава илә бирликдә сөзләр дә дәйишилди. Инди о, башга бир шей һаггында охуюрду: «Сән мәгсәдинә чатдын, адлы-санлы адам олдун, һакимиййәтә чатдын. Әкәр намуслу адамсанса — касыблары инчитмә, чинайәткары һимайә этмә, горхағы онун пәнчәсинә вермә. Ачкөзлүклә халгы сойма, онун сәадәтини әлиндән алма, онун бойнундан асылма». О, һеч кәсин адыны чәкмирди, лакин һәр кәсә айдын иди ки, бүтүн бу зәһәрли сөзләр алачыгда отуран наһийә рәисләринин әксәриййәтинә аиддир.

Бу нәғмәни наһийә рәисләриндән һеч бири бәйәнмәди. Худпәсәнд вә һаясыз Молдабай һәтта садәчә олараг бундан инчиди. О, һирсли-һирсли деди:

— Сиз элә фикир этмәйин ки, бу Байкокше, доғрудан да, кокшедир[1]. Онун ағлы башындадыр, яваш-яваш сәнә янашар,

[1] Кокше — гәбилә адыдыр; һәрфи мә'насы: авам, тәвазөкар демәкдир.

чатдыгдан сонра бир ан ичәрисиндә сәнин зәһмәтини ерә вурар!"

Асылбәй күлүб деди:

— Гулаг асанлар дилләрини сахласалар яхшы олмазмы? Акын данышар, — о, бир чох мәсәләләри ишыгландырар.

Нәғмәдән наразы галмыш наһийә рәисләри сөһбәти дәйишмәйә чалышараг, бир-бирилә учадан зарафат этмәйә башладылар, лакин Абай һамынын диггәтини енидән акына чәлб этди:

— Байкокшенин нәғмәси элә онунла гиймәтлидир ки, бу, бир тәмәнначы ялтаглығы дейил, сәрсәри, диләнчи ялтаглығы дейил. Бу бүтүн халгын ити көзүдүр, халгын өзүндән әввәл данышан сәсидир!

— Халгын бурада нә иши вар? — дейә Такежан гызышды. — Зәһәр кими ачы олан бу чүр сөзләрлә данышмағы һеч бир халг она тапшырмамышдыр! Аллаһ онун өзүнә бу чүр кинли бир хасиййәт бәхш этмишдир!

Исһак вә Тойсары онун сөзләрини тәсдиг этдиләр:

— Ону халгла гарышдырмайын. Онун кини халг үчүн бир йолухучу хәстәликдир!

— Готур ат өзүнү һәр шейә сүртәр!

Абай ялныз додагалты күлүмсәди вә онлара шән бир һалда чаваб верди:

— Ким һәгигәтә инчимәдән гулаг асар! Сизин сөзләриниз дә айдын-ашкар белә дейир: һәгигәти данышма, башгаларыны һирсләндирәрсән! Әкәр тәк бир Байкокше бизи өзүмүздән чыхарырса, даһа халгын сөзүнә нечә гулаг аса биләрик?

— Байкокше — халг дейил! — дейә Такежан енә сакитләшмәди.

Лакин индийә гәдәр мүбаһисәйә динмәзчә гулаг асан акын домбранын симләрини яваш-яваш тәрпәдәрәк инди өзү дә сөһбәтә гарышды:

— Э-э, йох, мәним наһийә рәисим! Байкокше элә халгын өзүдүр! Она гулаг асмаг сизин хошунуза кәлмирсә, бу башга мәсәләдир, Байкокше исә ялныз халгын дедийини тәкрар эдир...

— Әкәр беләдирсә, мәнә халгын бүтүн дедикләрини дөрд мисрада оху! — дейә Такежан истеһза илә сәсләнди. Галанлары да онун дедикләринә тәрәфдар олуб акыны вә Абайы истеһза илә гаршыладылар.

Инчимиш Абай Байкокшенин үзүнә тәбәссүмлә бахды.

— Яхшы, — деди, — нә этмәли, узатмағын мә'насы йохдур, Байеке, мән башлайым, сән гуртар! Кәл, онларын суалына халгын дили илә чаваб верәк! — О, буну дейиб учадан охумаға башлады:

Яйлаг ери, аран ери сых от олур, биян олур,
Асанлыгла бу дүняда истәйә аз чатан олур...

Акын бардаш гуруб отурмушду. О, бир гәдәр ериндән галхынды, истеһза илә гашларыны галдырды, Абайын охудуғу һава илә онун дедикләрини тамамлады:

Наһийәйә рәис олур ким ки, чәлддир әл-аягдан,
Нә гәдәр ки, гуллугдадыр рүшвәт алыр, калан олур.

— Бах халг белә дейир! — дейә о, әлавә этди вә Такежанын үзүнә бахыб учадан гәһгәһә илә күлдү. Бу ити сөзләри һамы гейри-иради олараг бәйәниб учадан сәсләнди. Такежан, өзүндән чыхыб үзүнү кери дөндәрди.

— Бошбоғаз! — дейә о, донгулдады. — Сәни көрүм дилин янсын...

Абай күлмәкдән өзүнү сахлая билмирди. Сонра о ериндән галхараг видалашыб деди:

— Молдабай, көрүнүр, сәһв этмишдир. Наһийә рәисләри үчүн бу, Байкокше дейил, Жай-кокшедир...[1] О буну дейиб енә учадан күлә-күлә алачыгдан чыхды.

Наһийә рәисләри гаш-габагларыны сalладылар. Көк газлар вә һинд тоюглары да башлары үзәриндә шаһинин гый вурдуғуну көрдүкдә бу чүр сусур вә ерә сыхылырлар. Акынын зарафатынын гонаглардан чохуна тохундуғуну көрдүкдә Оспан наразы һалда Байкокшейә деди:

— Яхшы, бәсдир! Сус! — О буну дейиб өзү касалара гымыз төкмәйә башлады.

Шубар да һәм әмиси, һәм дә онун дә'вәт этдийи аткаминерләр үчүн бир гәдәр утанан кими олуб деди:

— Сәни көрүм дилин гурусун, Байкокше! Мәкәр саф гәлблилик башгаларына истеһза этмәкдән ибарәтдир? Әдәб-ерканы унутмағы, гонаглыгда ейиб-ичәндән сонра хөрәк габына түпүрмәйи сән һарадан өйрәнибсән?

Гардашы оғлунун сөзләри Оспанын наразылығыны йүнкүлләшдирди. Онун домба көзләри кинлә парылдады, нәзәрини акынын үзүнә зилләди.

— Мән гоһумларымы бурая топламышам ки, гурбан кәсим, онлар динчәлиб шадлыг этсинләр. Сән белә ағыллысанса, бу мәсәли ядда сахламалысан: «Яхшы сөз — хошбәхтлийин ярысыдыр». Мән белә күман эдирдим ки, сән бизә хош сөзләр дейәчәксән, сән белә имишсән! Мәним алачығыма чәһл, давадалаш салма.

Эв саһибинин бу нәсиһәтиндән сонра Байкокше, Шаке вә Баймәһәммәд ләнкимәдән бир-бир алачыгдан чыхдылар.

Ахшам Абай Лосовски илә көрүшмәйә кәлди. Көһнә танышыны көрдүкдә чөл күнәшиндән янмыш Лосовски ериндән галхыб онун габағына кетди. Онлар бир-биринин әлини бәрк

---

[1] Жай — илдырым.

сыхдылар. Саламлашдыгдан вә бир-биринин кефини хәбәр алдыгдан сонра Лосовски гонағы өз янында отуртду вә истинтаг апардығы ишләри она нағыл этди. Столун үстүндә бир бөйүк дәстә кағыз варды: бунлар бир нечә гәбиләнин әризәси иди ки, дәфтәрхана дили илә онун адына «һөкм» дейирләр. Лосовски Абая нағыл этди ки, бу кағызларын үстүндәки чохлу имзалар вә мөһүрләр сахта имиш. О, Абая деди:

— Сиз лап ериндә кәлмишсиниз, Ибраһим Кунанбаевич, мәнә көмәк эдин. Бу — Мукыр наһийәсиндән Жанатаев Кокпай адлы бир чаван гырғызын чәнаб губернатора яздығы әризәдир. Сөһбәт сизинлә бизим дүшдүйүмүз бу Балкыбек отлағы һаггында кедир. Һөкм бу отлагла марағы олан алты наһийә башчысы тәрәфиндән тәртиб эдилмишдир. Бир бахын бурада нә язылмышдыр: «Биз чәми наһийә башчылары, бунунла разылашырыг ки, һәмин Балкыбек отлағы чохдан бәри Мукыр наһийә сакини Жанатаев Кокпайындыр вә о, өз саһибинә гайтарылмалыдыр. Хаһиш эдирик, кәләчәкдә дә Балкыбек отлағы Жанатаев Кокпайын мүлкү һесаб эдилсин...» Бурада бир йығын мөһүр дә вардыр. Элә бил ки, һәр шей дүзкүндүр. Лакин мән йохламаға башладым. Һәлә башга наһийә рәисләри бир яна галсын, Мукыр наһийә рәиси билдирди ки, белә бир һөкмә мөһүр вурмамышдыр. Бүтүн бунлар кобуд бир сахтакарлыгдыр. Бир бахын.

Лосовски кағызлары вәрәгләмәйә вә бир нечә ердә вурулмуш мөһүрләри көстәрмәйә башлады.

— Әризә саһиби иддиа эдир ки, бүтүн бунлар алты наһийә рәисинин әсл мөһүрүдүр. Һәгигәтдә исә — бу, эйни аул кәндхудасынын мөһүрүдүр, бу мөһүр гәсдән элә вурулмуш ки, яхшы охунмасын... Ахы бу, чох бөйүк бир сахтакарлыгдыр! Һәм дә ону лап кәнч бир икид этмишдир... Бах, дейирләр ки, бизим дәфтәрханалар чөл һәяты илә таныш дейилләр, ахмаглыға гәдәр варан бир чох сәһвләр эдирләр... Бәс бунда тагсыркар кимдир? Бу чүр сәһвләр белә ишләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир, — каһ яландан анд ичирләр, каһ яландан чуғулчулуг эдирләр, каһ да бу чүр һөкмләрлә сойғунчулуғу өрт-басдыр эдирләр. Чох тәәччүблү ишдир... Мән һәмин дәләдуз әризәчини чағыртдырмышам, о, бу саат кәләчәкдир, сиз һәләлик мәним гонағым олун...

Лосовски гапы ағзында даянмыш ағ бығлы стражникә тәрәф дөнәрәк әмр этди:

— Де, чай кәтирсинләр!

Бир аз бундан әввәл Оспанын алачығында гонаглыгда олан наһийә башчылары инди рәисин бир-биринә япышыг олан үч алачығынын гапысы ағзына топланмышдылар. Гапы ачылдығы надир һалларда рәисләрдән бә'зиләри алачыға бахмаға чалышыр вә бу заман көрүрдүләр ки, Абай оязла янашы

отуруб кағызлара бахыр. Бә'зиләри севинир, бә'зиләри һәсәд апарыр, бә'зиләри дә гысганырдылар — бир сөзлә, гапынын ағзында пычылдашма вә деди-году кәсилмирди. Стражник алачыгдан чыхыб: «Чай кәтир!» — дейә гышгырдығы заман наһийә рәисләринин тәәччүбү даһа да артды.

— Абая чай апарырлар?..

— Ояз она бир гонаг кими һөрмәт эдир!..

— Демәли, Абай онун достудур! — дейә онлар енидән пычылдашдылар вә фикирләри дәрһал гаршыдакы мәһкәмәдә ишин кедишинә бу һадисәнин нечә тә'сир эдәчәйинә доғру чеврилди.

— Бәли, инди айдындыр ки, бу гурултайда һәр иш тобыктылыларын истәдийи кими олачагдыр! Мәкәр Абай оязы белә рам этдийи вахтда Кунанбайын ушаглары бирисинә белә чынгырыны чыхартмаға имкан верәр! — дейә гапыдакылар гәзәблә данышырдылар.

Жумакан, Тойсары вә Молдабай Байкокшенин сөзләрини һеч дә унуда билмирдиләр. Чәмиси бир саат бундан әввәл Оспанын эвиндә гурбан кәсилән ердән гайыдыб онлар бу чәсарәтли акын һаггында данышырдылар.

— Акынын бу чүр данышмаға өзү чүр'әт этмәзди, — дейә Жумакан гейд этди, — о, Абайын дили илә данышырды. Онун нә вечинә!

— Бәли, бүтүн бунлар Абайын кәләкләридир, — дейә Тойсары тәсдиг этди: — Өз акыныны бизә һүрмәйә мәчбур этди, истәдийинә наил олду вә чыхыб кетди. Она элә бу лазым иди.

— Инди Кунанбайын оғуллары күчлүдүрләр... Абайын бир фикри вар, йохса, һәдәләйир? — дейә Молдабай мүһакимә еридирди. — Ахы о, Кунанбайын үч чанавар баласыны бирдән наһийә рәиси эдә билмишдир. Гышы да, яйы да шәһәрдә отуруб һөкумәт башчылары илә дилбир олур... Көрүнүр ки, ловғалыг вә гүрур онун көзүнү өртүб!

Инди Абайын оязла үз-үзә отуруб тәк чай ичдийини билдикдә онлар дилләрини дишләдиләр. Бир тәрәфдән онлар Абая һәсәд апарыр, дикәр тәрәфдән исә һәр бири дикәринә билдирмәдән өз-өзүнә фикирләширди: «Ялныз Абайла меһрибан доланмаға чалышмаг лазымдыр... Нечә олурса олсун ону өз тәрәфинә чәкмәлисән...»

Чай заманы Абайын Лосовски илә сөһбәти нә чөл ишләринә, нә наһийә ишләринә, нә дә гурултайын өзүнә аид иди. Абай дәрһал Лосовскийә деди:

— Мән бурая анчаг гурултая бахмаг үчүн кәлмишәм. Мәним бурада ялныз бир ишим вардыр — варлы аулларын гарәт этдикләри йохсул ятаглары мүдафиә этмәк истәйирәм. Әкәр өзүм онлара көмәк эдә билмәсәм, йәгин, вәкилләри кими һәрәкәт этмәли олачағам, анчаг бу барәдә һәлә данышь-

маяг... Янынызa ялныз сизә салам вермәк вә шәһәр ениликләрини өйрәнмәк үчүн кәлмишәм. Сиздән үмуми достумуз — Евкени Петровичин вә Акбас Андреевичин кефини хәбәр алмаг истәйирдим...

— Чох көзәл, Ибраһим Кунанбаевич, — дейә Лосовски севинди. — Сизин кәлмәйинизә мән чох шадам, ахы сиз бурада, чөлдә, мәним еканә мүсаһибимсиниз!

О, Абая достлары һаггында, шәһәр һаггында, Петербург гәзет вә журналлары һаггында, алынмыш сон китаблар һаггында һәвәслә нағыл этди. Онларын сөһбәтини гырмызысифәт көк урядник кәсди. О, гапынын ағзында дүмдүз даянараг мә'лумат верди:

— Зат-алиләри, Жанатаев кәлмишдир. Әмр эдирсиниз, кәтирәк?

Лосовски:

— Кәтирин, — деди.

Урядник кирәчәк алачыгдан энликүрәк, һүндүрбой чаван бир икиди кәтирди. Онун ачыг алны да, бөйүк гонур көзләринин чидди бахышы да, азачыг дик бурну да Абайын хошуна кәлди. Лакин Абайы хүсусилә һейрәтә кәтирән икидин илк дәфә русча салам верәркән боғазында данышмасы иди:

— Здравствуйте, господин начандык!

Сонра о, Абайын үзүнә бахды, көзләри парылдады.

— Әссәламү-әлейкүм, Абай аға! — дейә о, салам верди, сағ әлини һөрмәт үчүн көксүнүн үстүнә гойду.

Кокпайын далынча дилманч кәлиб икидлә янашы даянды. Лосовски истинтага башлады. Абай эшитди ки, Кокпайын ийирми яшы вардыр, о, бир нечә ил һәзрәт Камалинин мәдрәсәсиндә охумуш бир шакирддир, Кокше гәбиләсиндәндир вә Мукыр әяләтиндә наһийә рәиси Дутбайын гоһумудур.

Лосовски она мүрачиәт этди:

— Жанатаев, бу күн алты наһийә рәисинин алтысы да, һәтта сәнин гоһумун Дутбай да билдирди ки, бүтүн бу сәнәдләр сахтадыр. Рус ганунлары һаггында данышмаяг. Сән мүсәлман мәдрәсәсиндә охуюрсан, бир де көрүм, шәриәтә көрә ялан данышан нечә чәза алмалыдыр? Ахы сән һәлә чох кәнчсән. Бу яшларында адамлары алдатмаг вә чинайәт йолуна дүшмүшсәнсә, кәләчәкдә сәни нә көзләйир? Мәним сәнә бәрк ачығым тутур. Ахы сән савадлысан, нә этдийини яхшыча баша дүшүрсән. Билмәйәрәкдән эдилмиш чинайәт үчүн тагсырын ярысындан кечмәк олар, азачыг шүурлу сурәтдә эдилән чинайәт үчүн икигат чәза верилмәлидир. Сән буна нә дейирсән?

Дилманч Лосовскинин сөзләрини тез тәрчүмә этди. О, сөзүнү гуртардыгда Кокпай охумаға һазырлашырмыш кими боғазыны арытлайыб өскүрдү. Абайын ядына дүшдү ки, нечә

ил бундан әввәл она чох бөјүк шөһрәт газанмыш бу көзәл ханәндә Кокпај һаггында данышмышдылар.

Кокпај өскүрә-өскүрә нәзәрини Абајын үзүндән Лосовскинин үзүнә, сонра енә Абајын үзүнә чевирди. Әввәлҹә утандығындан гызарды, бирдән ағаппаг ағарды вә данышмаға башлады.

— Тагсыр, мәним күнаһым ағырдыр, бунунла разылашырам... Лакин мән бу күнаһы нә үчүн этмишәм? Сөзүмә гулаг асын. Онда сизин гәрарынызы мән бир әзаб кими дејил, әдаләтли бир ҹәза кими гәбул эдәрәм...

— Нә үчүн белә һәрәкәт эдибсән?

— Эһтијаҹ үзүндән, диләнчиликдән. Мән зәиф Кокше гәбиләсинләнәм. Бир тәрәфдән гоншумуз бөјүк торпаг саһиби, күчлү тајфа олан Мамај, дикәр тәрәфдән енә дә варлы Тобыкты гәбиләсидир, ән јахшы јајлагларын һамысы онларындыр. Биз исә бурада ијнә кими ерә санҹылмышыг. Биз јүзә јахын эвик, анҹаг һамымыз тәкҹә Баканас чајы боју ерләшмишик, бу чајда ки адам дилиндән узун олмаз. Балкыбек бизим бөјрүмүздәдир, о бизә Сыбандан, Керејдән вә я Тобыктыдан јахындыр. Вади һеч кәсин дејил. Һәр ил кениш чәмәнликләр, бу ҹүр бөјүк чај башлы-башына галыр... Һәм дә бизә о гәдәр јахындыр ки, ҹәми бир гузу өрүшү мәсафә ола, я олмаја... Буна көрә дә, мән өз гоһумларыма көмәк этмәк гәрарына кәлдим. Һөкм сахтадыр, һеч бир наһијә рәиси она мөһүр басмамышдыр. Наһијә рәисләри мөһрү рүшвәтлә, јахуд даһа күчлү гоһумлар үчүн, я да өз фајдалары үчүн вурурлар. Мән онларын разылығыны ала билмәздим, рүшвәт вермәк үчүн бизим һеч нәјимиз јохдур. Бу һөкмү мән өзүм тәртиб этмишәм, анҹаг өзүм үчүн дејил, јохсул тәсәррүфатлар үчүн. Мән бүтүн һәгигәти сизә данышдым. Сизин һәр һансы бир гәрарынызы, истәнилән ҹәзаны гәбул этмәјә һазырам. Ҹәзаландырын — будур мәним башым, әфв эдин — сәмимгәлбдән сизинлә олачағам.

Кәнҹ уча вә хош сәслә данышырды. Абај диггәтлә гулаг асырды ки, дилманҹ онун сөзләрини тәһриф этмәсин. Кокпајын ачыг сифәти дә, ҹәсарәти дә, ләјагәтлә данышмасы да Абајын диггәтини ҹәлб эдирди. Лосовски кәнҹи ҹәзаландырмағы гәт этдијиј тәгдирдә о, кәнҹин бағышланмасыны хаһиш этмәјә һазыр иди.

Лосовски чох тез-тез әризә верәнләрлә үз-үзә кәлмәли олурду. Тәҹрүбәли бир нәзәрлә әризә верәнләрин хасијјәтини дә, һијләләрини дә о дәрһал мүәјјән эдә билирди. Бу чинајәткар икид онун да хошуна кәлмишди. Лосовски Абајын фикрини баша дүшүрмүш кими она мүраҹиәт эдәрәк нәзакәтлә деди:

— Мән көрүрәм ки, Ибраһим Кунанбаевич, Жанатаев тәкчә сахтакарлыгла мәшғул олмаг дейил, һәм дә өзү өз вәкили дә ола биләр... Нечә билирсиниз, — ону чинайәтә доғруданмы өзү дедийи сәбәбләр вадар этмишдир?

Лосовскинин өзүнүн она мүрачиәт этмәсиндән Абай чох разы галды. Ишә рәсми сурәтдә бахылдығы заман мәсәләйә гарышмаг онун үчүн мүнасиб олмазды. Инди исә о, Лосовскинин үзүнә күлүмсәйәрәк деди:

— Жанатаевин һөкмү сахтадыр, лакин онун изаһаты доғрудур, буна мән инанырам. Һәтта буну тәсдиг этмәйә һазырам, чәнаб рәис...

— Бәс о дүз йолла һәгигәтә наил олмаг әвәзинә чинайәтми этмәли иди?

— Әлбәттә, йох.

— Яхшы, әкәр о белә кәнч яшларында гануну позмаға өйрәнәрсә, онда бунун ахыры нә илә гуртарар?

— Онда ону кәдәрли бир кәләчәк көзләйир. Әкәр о алдығы билийи чинайәтләрә сәрф этсә, о авам бир чинайәткардан даһа тәһлүкәли олар...

— Тамамилә доғрудур, Ибраһим Кунанбаевич. Демәли, халгы бу чүр икидләрин вердийи зәрәрдән горумаг лазымдыр, йә'ни о, чәзаланмалыдыр...

— Бәли, чәзаланмалыдыр... Мән белә фикир эдирәм ки, о, бу саат сизин гаршынызда чәза чәкир... Ахы адамы тәкчә һәбсхана илә чәзаландырмырлар, вичдан чәзасы һәр шейдән ағырдыр. Мән әминәм ки, о өз тагсырыны тамамилә баша дүшүр... Күман эдирәм, әкәр онун гәлбинә нәзәр салмаг мүмкүн олсайды, көрәрдик ки, хәчаләтиндән яныр...

Лосовски күлдү вә доғрудан да гыпгырмызы гызармыш Кокпайын үзүнә бахыб деди:

— Сиз онун хәчаләт чәкмәси вә вичданы һаггында элә инамла данышырсыныз ки, куя өзүнүз она замин олмаға һазырсыныз. Мән сизи дүрүстмү баша дүшүрәм, Ибраһим Кунанбаевич?

Кокпай бирдән газах дилиндә Абая мүрачиәтлә деди:

— *Әсл кишиләр чох надир һалларда анд ичирләр, Абай аға...* Мән һәмишә әсл киши олмаға чалышмышам вә һавайы сөз данышмарам... Мән рус дилини пис билсәм дә, сизин данышыгларынызын һамысыны баша дүшдүм. Бәли, мән утандығымдан янырам, мәни мүдафиә эдин! Анд ичирәм ки, өләнәдәк сизә садиг олачағам.

Абай Кокпайын үзүнә диггәтлә бахды. Икидин чошгун данышығы она тә'сир этди. Кокпай сусан кими Абай тез Лосовскийә тәрәф дөнүб деди:

— Чәнаб рәис, икид мәнә анд ичиб вә'д этди; сиз дединиз ки, мән замин олмаға һазырам. Бәли, мән буна разы олу-

рам. Онун вичданлы олмағына замин дурурам. Жанатаеви әфв эдин. О, сизи бир дә алдатса әвәзинә мән чавабдеһәм.

Лосовски Кокпайын үзүнә чидди бир нәзәр салараг чох мөһкәм вә гәт'иййәтлә деди:

— Гулаг ас, Жанатаев, әкәр дүзкүн йолдан чыхмасан, сәндән яхшы, файдалы адам олар, сән учурумун кәнарында идин. Буну ядында сахла! Әсл икид олмаға чалыш. Ибраһим Кунанбаевичин мәсләһәт вә көстәришләри илә һәрәкәт эт. Мән сәни она заминә верирәм. Сәнә бөйүк вичдан вә намуса малик бир адам замин олмушдур. Әкәр сәнин өзүнүн дә вичданын варса, бу чинайәтин ахырынчы чинайәт олсун!

Лосовски буну дейиб, сахта һөкмү вә Кокпайын сахтакарлығына даир истинтаг ишини чырды.

Кокпай алачыгдан чыхаркән һәлә дә гапы ағзындан дағылышмамыш олан бүтүн наһийә рәисләрини һейрәтә кәтирди.

— Абай мәни одун-аловун ичиндән чыхартды. Өлүм чәнкиндән гопарды! Мәним мисилсиз Абай ағам, өләнәдәк мән буну унутмарам!..

Кечәдән хейли кечәнәдәк Абай Лосовски илә сөһбәт этди. О, Лосовскинин янындан чыхаркән Кокпайы көрдү. Кокпай орада даяныб Абайы көзләйирди. Һәр икиси бирликдә Оспанын алачығына доғру кетди. Наһийә рәисләри дә дағылышдылар. Абайын ояза тә'сири вә онун янындакы һөрмәти онлары даһа да тәәччүбләндирирди.

— Һөкумәт органларынын тутмаг истәдийи бир адамы һәбсханадан гопармаг! Демәли, Абай үчүн мүмкүн олмаян һеч бир шей йохдур! — дейә онлар гийбәт эдирдиләр.

Бүтүн кечәни һәсәд апаранлар далда-бучагда деди-году илә мәшғул олуб Абайын оязла бу чүр достлуғунун сәбәбини арашдырырдылар. Балкыбек алачыгларында бир чох эһтимал вә фәрзиййәләр долашмагда иди.

2

Йығынчағын эртәси күнү гәбиләләрарасы рәгабәт бүтүн гурултая топлашан аткаминерләри, кәндхудалары, бәйләри, наһийә башчыларыны, кохалары, һәтта гасидләри вә гуллугчулары да чушә кәтирмишди.

— Йығынчағын баш бәйи көрәсән ким олачаг?

— Ики гәза бирләшмишдир, һәр ики ояз кәлмишдир... Кими сечәчәкләр?

Дейирләр ки, оязлар баш бәй сечмәйи ағсаггалларын өзләринә тапшырмышлар.

— Баш бәй һансы тайфадан олса, яғлы тикәни дә о ала-

чаг! Көрəсəн бəхтиярлыг улдузу кимин талеинə доғачаг, Тобыктынын, Сыбанын, Керейинми, йохса, Уакын?

— Тобыкты бөйүк гардашдыр, бу шəрəф онлара нəсиб олар! — дейə адамлар данышырдылар.

Абай вə онун йолдашлары Оспанын алачыгларында ерлəшмишдилəр. Онлар юхудан кеч ояндылар, чүнки онлар нə шикайəтчи идилəр, вə нə дə вəкил, онлар ялныз йығынчағын нə илə гуртарачағыны көзлəйəн вə марагланан тамашачы идилəр. Она көрə дə ялныз күнорта чағы алачыгдан чыхдылар. Инди Байкокше вə Кокпай да Абайын достларына гошулмушдулар.

Рəислəрин алачығы ағзында һəйəчанла топланмыш наһийə рəислəринə бахаркəн Абай дүнəн ахшам Лосовскинин алачығы гапысындан онларын нечə бахдыгларыны хатырлады. Дүнəндəн бəри дилиндə долашан истеһзалы сөзлəр дəрһал ядына дүшдү вə ше'рə чеврилди. О, əлиндəки гамчы илə издиһамы көстəрəрəк охумаға башлады:

Гасид чапыр, — аты əлдəн дүшүбдүр,
Гəзəбиндəн чыхачагдыр өз чаны...
«Гурултай вар дейə чапыр һəр яны
Ер дүзəлдин, əтлик һейван кəтирин!
Ояз кəлир будур онун фəрманы».

Байкокше, Ербол вə Кокпай һамыдан əввəл шаггылдайыб күлдүлəр, галан адамлар да онлара гошулдулар. Байкокше атыны гамчылаяраг, Абайла бəрабəрлəшди:

— Сонра, сонра! Яхшы чыхыр, бəс наһийə рəиси нə дейир!..

Абай гошмасыны охумагда давам этди:

Халг йолунда чалышмагдыр адəтим:
Дашдан кечир мəним сөзүм, сөһбəтим.
Аллаһ гойса, бу күн сəни, элим, бил,
Ерə вурмаз мəним кəскин дилим, бил!
Садə халгым һəр кəлəйə уяндыр,
Мəн һамыя кəлəк кəлдим əяндыр!
Оязы да алдым хəлвəт əлə мəн,
Тутдум ону ширин, яғлы дилə мəн.
Сахта ишдə бачарырам будур, бах,
Өз белими əймəмишəм мəн анчаг!

Абай буну дейиб күлдү.

Абайын шеир гошдуғуну Кокпай билмирди. О, ше'ри чох севирди, өзү дə мəзəли шеирлəр гошурду. Одур ки, чəлд Абайын истеһзасына гошулуб аһəнкдар вə уча сəслə онун ше'рини давам этдирди:

Хəзинə тəк кизлəдəрəм сирри мəн!
Алдығымы гайтармарам кери мəн!
Ярпаг кими гой титрəсин яғылар,
Үрəйимдə оддан гызғын гəзəб вар!

Абай тәәччүблә Кокпая тәрәф дөнүб күлә-күлә деди:

— Оһо, Кокпай, мән билмирдим ки, сән һәм ханәндә, һәм дә акынсан! Бу, яхшы ишдир!

Кокпай да шән һалда чаваб верди:

— Мән дә элә индичә билдим ки, сиз дә акынсыныз, Абай аға!

Йолдашлары Абайы аралыға алараг сәбрсизликлә ше'ри давам этдирмәйи тәләб этдиләр, лакин бу заман онлар рәисләрин алачыгларына етишдиләр, ким исә учадан чағырды. Атлылар кери дөндүләр. Яхынлыгда бир нечә нәфәр от үстүндә дөврә вуруб отурмушду. Такежан да онларын арасында даяныб папағыны елләдирди. Атлылар кери дөнәрәк онларын янына кәлиб салам вердиләр. Такежан аяг үстә дурмушду.

— Абай, Асылбәй, атларынызы икидләрә вериб бизимлә галын, — деди. — Бурада бизим Тобыкты ағсаггаллары шура чағырыб. Биз бир мәсәлә барәсиндә сизин рә'йинизи билмәк истәйирик.

Абай динмәз-сөйләмәз атдан дүшдү, достлары онун атынын йүйәнини алыб кәнара чәкилдиләр. Абай дөврәдә Асылбәйин янында отурду вә орадакыларын һәр бири илә тәк-тәк саламлашды. Бурада ялныз тобыктылылар: наһийә рәисләри: Молдабай, Дутбай, Кунанбайын һәр ики оғлу вә онун нәвәси Шубай, аткаминерләрдән яш э'тибарилә һамыдан бөйүк олан Байгулак башда олмагла Абайын яшыды чәсарәтли вә дирибаш Абралы, Котибакдан Жиренше, Бокеншидән Кунту, Есболатдан чәпкөз Уразбай әйләшмишдиләр. Мотышдан бир нечә сарышин көк икид Молдабайын янында отурмушду, Мамайдан да, Мирзә-Бедейдән дә бурада гоһумлар вар иди.

Абай тәәччүблә бахыб көрдү ки, Жикитекдән дә ики аткаминер, йә'ни Абдилда вә Бейсемби бурададыр. Онлар бир күнчә чәкиләрәк гаш-габаглы вә лагейд һалда отурмуш, санки бурадакыларын сөһбәтинә һеч гулаг да асмырдылар. Элә бил, Базаралыны һөкумәт органларына верән иркизбайларын хаинчәсинә һәрәкәти жикитекләри бүтүн Тобыктыдан узаглашдырмышды.

Һәлә дүнән Абай Базаралынын мүгәддәратыны Лосовскидән сорушмаг вә Базаралыя ярдым көстәрмәйи ондан хаһиш этмәк истәмишди, лакин сөһбәти тә'хирә салараг, белә гәт этмишди ки, Жикитек гәбиләси сакинләринин хаһишә кәлмәси даһа яхшыдыр. О, Жикитекин күчлү вә инадкар рәһбәри һесаб этдийи Бейсембини вә чәсарәтли, дирибаш Абдилданы өзү илә бәрабәр апармаг нийyәтиндә иди. Лакин инди онлар Абайы һейрәтә кәтирдиләр. «Нә үчүн онлар өзләринин гәддар дүшмәнләринин, әсас даягларыны сүркүнә көндәрәнләрин ичәрисиндә белә юхулу кими отурмушлар?» — дейә Абай

кәдәрлә фикирләшди вә мәзәммәтлә долу бир нәзәрлә онларын үзүнә бахыб кери чеврилди.

Байгулак сөзә башлайыб — яхшы ат деди, — өзүнү чыдырын әввәлиндә дейил, ахырында көстәрәр, гоһумлар. Бу саат бизим үчүн пис..замана дейил, Тобыктынын улдузу чох йүксәйә галхмышдыр, инди биз әлимизи ая да узада биләрик... Лакин гаршыда һәлә бөйүк шәрәфли ишләр дурур. Тобыктыдан Балкыбек гурултайына баш бәй сечмәк лазымдыр. Галан үч тайфа бу шәрәфи бүтүн дөрд улу бабамызын бөйүк гардашынын нәслләри олмаг э'тибарилә бизләрә күзәштә кетмишдир. Мәсәл вардыр дейәрләр: «Атанын өзү кими дә оғлу олар». Бизим наһийә рәисләри Такежан, Исһак вә Шубар сағ олсунлар. Идарә башчыларынын мүшавирәсиндә йүксәк шәрәфә наил ола билдиләр. Инди онлар биз тобыктылылары мәсләһәт үчүн топламышлар. Элә күну сабаһ ени баш бәй ишләрә бахмаға вә гәрар чыхармаға башлаячагдыр. Буна көрә дә биз өз арамызда разылыға кәлмәли вә халг арасында һөрмәти, ләягәти олан бир адамын адыны әлликлә чәкмәлийик. Чалышмалыйыг ки, һәр ики ояз ону тәсдиг этсин. Тайфамызын ки, адыны ләкәләйә билмәрик! Яхшы адамлардан биринин адыны чәкәк, она хейир-дуа верәк вә дейәк: «Амин!..» Сәни, Абай, биз она көрә бурая чағырдыг ки, рәисләр сәнин сөзүнә гулаг асырлар... Сән оязын янына кедиб, бизим сечдийимиз адамын адыны она хәбәр верәрсән... Яхшы, гоһумлар, дейин көрәк кимин адыны чәкәк?

Орталыға узун бир сүкут чөкдү. Абай билирди ки, отуранлардан һәр бири өз файдасыны күдүр вә эһтиятла көзләйәрәк башгаларына диггәтлә көз етирир. О, бунлара бахаркән күлмәйи кәлди. Сүкут узун сүрдү. Бу заман Абай гәт'и вә истеһза илә өзү данышмаға башлады.

— Һә, нә дейирсиниз, гоһумлар? Һәркаһ сизә белә бир шәрәф гисмәт олмушса вә сиз, доғрудан да, буна севинирсинизсә, бәс нә фикирләширсиниз, нә үчүн сусурсунуз? Нә үчүн сечәчәйиниз адамларын адларыны чәкмирсиниз? Йохса, Тобыктынын улдузу, бизим сарсылмаз бирлийимиз, ялныз бош-бош сөзләрдир? Йохса, бу сөзләр сизин додағыныздан чыхмыш, боғазыныздa исә башга сөзләр гуруюб галмышдыр? Нә үчүн һеч кәсин адыны чәкмирсиниз?

О, әлләрини белинә вуруб даянмышды. Башыны дик юхары галдырмышды, гашлары чатылмышды; о, бурая топлашанлары яваш-яваш нәзәрдән кечиртди вә инамла, сакит, мә'налы тәрздә данышмаға башлады. Һамы әввәлки кими сусурду. Онларын өзләри дә э'тираф эдирдиләр ки, Абай көзәл данышмагда да, тәһсилдә дә, ганунлары билмәкдә дә бир ох мәсафәси гәдәр онлары габагламышдыр. Онлар Абая һәсәд апарырдылар, лакин онунла чәкишмәйә үрәк этмирдиләр.

Абайын нитги истеһзалы бир шәкил алдығы заман аткаминерләрин һамысы башларыны ичәри чәкиб сусмағы вә данышмамағы үстүн тутараг, өз фикирләрини она ачмаға чәсарәт этмирдиләр. Инди дә онлар санки: «Бурада нә кәләк вардыр? Нә һийлә ишләдилмишдир? О, нәйә ишарә вурур, нә истәйир?» — дейә фикирләшәрәк, сәсләрини чыхармадылар.

Абай онларын сусмасындан истифадә этмәйи вә гәфилдән фикринә кәлән бир шейи сынамағы гәрара алды.

— Яхшы, гоһумлар — дейә о, сөзә башлады, — әввәлләр нә олмушдуса, һамысы кечиб кетмиш. Һәят биздән доғру данышмағы тәләб эдир. Баш бәй вәзифәси — ялныз шәрәф дейил, һәм дә сынагдыр. Сиз Тобыктынын шәрәфиндән данышдыныз. Бурая топлананларын һамысы бу барәдә фикирләшир. Лакин сизин арханызда дуран халг тәкчә бу барәдә дүшүнмүр. Баш бәй сизин шәхси мүбаһисәләринизи һәлл этмәйәчәкдир. Она өзбашыналыгдан чәкилмиш зәрәрләр һаггында, тәһгирләр һаггында, ади йолла бахылан тәләбләрә енидән бахылмасы һаггында бөйүк ишләр кәләчәкдир. Күчлүләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынан зәифләрин көз яшы, дул гадынларын вә етимләрин шикайәтләри, әмәклә газанылмыш әмлакын кери гайтарылмасы хаһиши — һамысы она тәрәф ахыб кедәчәкдир. Мән һәлә бүтөв тайфалар — Сыбанла Тобыкты, Тобыкты илә Керей, Уакла Тобыкты арасында кедәчәк чәкишмәләр вә дүшмәнчилик һаггында данышмырам. Белә шейләр мәкәр аздыр? Мән истәрдим ки, сиз гурултайын баш бәйи үзәринә дүшән бөйүк мәс'улиййәти дәрк эдәйдиниз. Баш бәй ялныз халга чан яндыран вә «Мәним ганунум — намуслулуг вә әдаләтлиликдир» — дейән бир адам ола биләр. Сиз һеч кәсин адыны чәкмәдиниз. Онда мән чәкәрәм. Ачыг данышмаг чинайәт дейил, нә фикирләшдиййими дейәчәйәм. Бәлкә, сиз иркизбайлардан бирини, даһа доғрусу, Кунанбайын ушагларындан бу шәрәфә наил олмаг зирвәсинә чатмыш бир адамы бу вәзифәйә лайиг билирсиниз. Мән өзүм дә иркизбайларданам, лакин мән онлардан һеч биринин адыны чәкмәйәчәйәм. Мән элә бир адамын адыны чәкәчәйәм ки, о, адамлары бизим Тобыктыя лә'нәтләр охумаға мәчбур этмәйәчәк, әксинә, о өз адиллийи вә шәрәфи илә Тобыктынын шөһрәтини артырачагдыр. Рәисләрин гаршысында да мән ялныз һәмин адамы мүдафиә эдәчәйәм.

Һамы башыны галдырды вә диггәтини бир ерә топлады. Абай сөзүндә давам эдиб деди:

— Мән Асылбәйин адыны чәкирәм вә сизин һамыныза мәсләһәт көрүрәм ки, ону баш бәй көстәрәсиниз. О, нә наһийә рәиси, нә дә бәйдир. О, бу вәзифәйә чатмаға һеч дә чан атмамышдыр. Лакин халг онун әдаләтли олмасы илә дә, хал-

га көстәрдийи гайғы илә дә разы галар. Һәркаһ мәнә гулаг асмаг истәйирсинизсә Асылбәйдән япышын!

Абай сусду. Бүтүн бокеншиләр, Асылбәйин гоһумлары, — Жиренше, Уразбай, Абралы вә дүшүнчәли Кунту һай-күйлә Абая тәрәфдар олдулар.

— Яхшы сөздүр! Гой белә дә олсун! Дүз дейир, даһа нә данышыг ола биләр! Бу адиллийин үчүн сағ ол, Абай, — дейә һамы ону тә'рифләди.

Бундан сонра мәсәләни һәлл этмәк чәтин дейилди. Данышмаға башлаянларын һамысы Абая тәрәфдар олду. Ялныз иркизбайлар сусурдулар. Онлар нә Абайла разылаша билир, нә дә мүбаһисәйә киришмәйә чүр'әтләри чатырды.

Элә бурадача Абая тапшырылды ки, Балкыбек гурултайынын баш бәйи вәзифәсинә Асылбәйин ирәли сүрүлдүйүнү Лосовскийә билдирсин.

Лосовски, Асылбәйин сечилмәси һаггында Абайын мүсбәт фикирдә олдуғуну эшитдикдә бунунла һәмишә олдуғу кими һәвәслә разылашды вә Асылбәй баш бәй тәсдиг эдилди.

Бу иш гуртардыгдан сонра Абай Лосовски илә Базаралы һаггында данышды. О, сөһбәтә элә башлады ки, куя бу онун өз шәхси шикайәтидир, өз үрәк дәрдидир. Лакин Абай данышмаға башлаян кими Лосовски онун сөзүнү кәсиб деди:

— Мән элә көзләйирдим ки, сиз мәнимлә Қаумeновун иши һаггында данышачагсыныз... Һәлә шәһәрдә икән Андреев сизин адыныздан мәним яныма кәләрәк, онун һаггында хәбәр алмышды... Тәәссүф ки, мән бу барәдә һеч бир иш көрә билмәдим, бу иш бизим идарәдән кетмишдир. О, гачаг-гулдур Оралбайын ишинә тикилмишдир. Оралбай Семипалатинск вә Семиреченск вилайәтләриндә дә басгынлар этдийи үчүн һәмин ишә Омскда, чөл кенерал-губернаторунун дәфтәрханасында бахылмышдыр. Гәрар чохдан чыхарылмышды, һөкмүн еринә етирилмәси ялныз Қаумeновларын элә кечмәдийинә көрә ләнкимишди, чүнки Қаумeновларын һәр икиси гачмышды. Биз бурая йола дүшәркән, Қаумeнову ятабла Омска көндәрдиләр. Онун мүгәддәраты һәлл эдилмишдир: он беш ил каторга... Сизә сөйләйә биләчәйим ялныз бу гәдәрдир.

Базаралынын ишинин белә гуртармасы Абайы чох тәәччүбләндирди. О, һәтта Лосовски илә саламатлашмадан, ағыр хәбәрдән сарсылмыш һалда алачыгдан чыхды.

Базаралыны һөкумәт органларынын әлинә вериб яландан сахта һөкм дүзәлдән Тәкежан, Исһак вә башга гоһумларыны фикирләшдикдә Абайын гәлби буза дөндү. Алачыгдан чыхаркән о, һарая кедәчәйини билмирди. Чошгун, аловлу, доғручу Базаралы онун көзү габағындан чәкилмирди... Гандаллар Базаралынын әлләрини вә аягларыны сыхырды. О, дилини баша дүшмәйән, онун көзәл гәлбини гиймәтләндирмәйи ба-

чармаян чәлладларын әлиндә иди... Абайын көзүндән яш ахмаға башлады. О, башыны ашағы салараг, әтрафа курулту салмыш издиһамдан узаглашмаға тәләсди. Она белә кәлди ки, бүтүн бәдәни әзилмишдир...

Ат аяғынын таппылтысы ону бу донуг вәзиййәтдән чыхартды. Бу кәләнләр онун далынча көндәрилмиш Жиренше вә Кунту иди. Онлар рәисләрлә апарылан данышыгларын нә илә гуртардығыны билмәк үчүн көндәрилмишдиләр. Абай өзүнү зорла әлә алды.

— Асыл-аға тәсдиг эдилди. Гой бу, хошбәхтлик кәтирсин... Асылбәйә вә бүтүн галанлара хәбәр вер... — дейә Абай чаваб верди.

— Сәнин адиллийинә тәшәккүр эдирик, йолун ишыглы олсун! — дейә Жиренше сәсләнди вә көзләрини гыяраг севинчлә күлдү: — Сән, өзүн дедийин кими, «атанын оғлу дейил, халгын оғлусанмыш!..» Сәнин шөһрәтин бүтүн чөлләрә яйылачагдыр! Сән өзүн баш бәй олмасан да, өз мүлаһизәнә көрә дөрд тайфанын йығынчағында бәй сечдин!.. Сәнин иркизбайларын исә гой инчисинләр... Бир дә онлар нә үчүн баша дүшмүрләр ки, сәнсиз онлар нә ола биләрдиләр? Кунту Асылбәй үчүн севинир, мән исә сәнин үчүн!

О, буну дейиб Абайын әлини сыхды. Абай бунун чавабында күлүмсәдисә дә, үрәйини инчидән кәдәрдән яхасыны гуртара билмәди.

— Эһ, Жиренше, бундан мәнә нә вар... Оязын янындан охла вурулмуш кими чыхмышам... Базаралы! Бу саат мәним Базаралым һарададыр? Мән Лосовски васитәсилә она көмәк этмәк үмидиндә идим!.. Бунун эвәзиндә исә дәһшәтли бир хәбәр эшитдим: Базаралыны ятабла Омска көндәрмишләр, орадан да каторгая кедәчәкдир. Он беш ил... Мәним бүтүн үмидләрим боша чыхды...

Жиренше ағаппаг ағарды вә сусду. Ени хәбәр ону да сарсытды.

Абай йолуна давам эдәрәк изтираб ичәрисиндә дүшүнүрдү ки, Лосовски дә һеч бир шей эдә билмирсә, даһа һеч ердән ярдым ахтармағын мә'насы йохдур... Лосовски көмәк эдә билмир — йохса истәмир?.. Абай ялныз инди баша дүшдү ки, Базаралынын ады чәкилән кими Лосовски нечә гуру вә союг данышды, мүдафиә этмәкдән дәрһал боюн гачырмаға нечә тәләсди... Абай бирдән Михайловун сөзләрини хатырлады: «Ону даһа чидди ишләрдә сынамаға чалыш, онда о өз һәгиги варлығыны вә өзүнү көстәрәр!..» Абайын мүдрик досту нә гәдәр һаглы имиш!.. Ахы Лосовски чох шей эдә биләрди, һеч олмазса наһийә рәисләринин сахта һөкмүнү рәдд эдиб, тәсдиг эдәрди ки, Базаралынын Оралбайла һеч бир мүнасибәти йохдур... Лакин, көрүнүр, зәрәрсиз Кокпай үчүн эдилә

биләчәк бир иши Базаралы үчүн этмәк олмазды, чүнки Лосовски Базаралыны һөкумәт органларынын вә чиновникләрин барышмаз дүшмәни һесаб эдир... Бу мәсәләдә дә Евкени Петрович һаглыдыр!.. О, һәяты вә инсанлары нечә яхшы баша дүшүр...

Шад сәсләр Абайы дәрин фикирдән айырды:

— Бу ки, Абайдыр!.. Һә, онун өзүдүр, элә дир ки вар!..

— Көзүмүн ишығы Абай, әзизим, нәһайәт, сәни тапдыг!

Абай әтрафына бахды, онун достлары, ятаглардан Даркембай вә Дандибай төвшүйә-төвшүйә атдан эндиләр. Онлар бөйүк издиһамын ичәрисиндә Абайы тапдыглары үчүн өз севинчләрини нечә ифадә эдәчәкләрини билмирдиләр.

Абай дәрһал ишә киришмәйи гәт этди. О, Ералыда вәзиййәтин нечә олдуғуну сорушдугдан сонра онлары өз далынча апарды.

Даркембай энли чийинләриндә яхшы отурмуш ени чапан киймишди. Башына тәзә папаг гоймушду. Дандибай әлдә тохунма дәвә юну шалдан бешмет киймиш вә башына гузу дәрисиндән көһнә папаг гоймушду. Үзү гырыш-гырыш, арыг, сейрәк сагаллы янагларынын дамарлары көрүнән Дандибай Даркембайдан яшлы иди, онун бели бүкүлмәйә башламышды. О, йолдашларынын далынча зорла кедир, кери галмамаға чалышырды. Дандибайын бели ағрыйырды, одур ки, гамчысыны белинә даяг верә-верә ерийирди. О, Даркембайын гоча меһтәри кими көрүнүрдү.

Абай онлары издиһамдан кәнарда отурмуш иркизбайларын янына кәтирди. Янаглары гырмызы Майбасар орталыгда отуруб сагалыны тумарлайырды, Такежан, Исһак, Шубар, Акберды вә башга аткаминерләр онун әтрафында отурмушдулар. Онлар индичә Абай һаггында данышыб, баш бәй сечкиси заманы онун өз гоһумлары илә рәфтарыны вә баш бәйин иркизбайлардан дейил, бокеншиләрдән Асылбәйин сечилмәсини кәскин сурәтдә писләйирдиләр. Һамыдан чох Майбасар һирсләнирди.

О, әмин иди ки, рәисләр Кунанбайын гоһумларынын тәрәфиндәдирләр. Буна көрә дә гәлбиндә бөйүк үмидләр бәсләйирди. О, һеч кәсә ачыб сөйләмәдән үрәкдән арзу эдирди ки, йығынчағын баш бәйи мәһз о өзү сечилсин. «Бизим кәнчләримиз наһийә рәиси олмушлар, баш бәй дә Тобыктыдан сечиләчәкдир, бүтүн иркизбайлар ичәрисиндә ән бөйүйү, мән, Кунанбайын гардашы олдуғум һалда даһа кими сечә биләрләр?..» О, кәләчәк мәдахилини дә һесабламышды: «Бу гурултайда бир чох бөйүк долашыг ишләр вар... Бу мәсәләләри һәлл эдән адама тәрәф һамы яхынлашмаға чалышачагдыр. Бурадан бөйүк мәдахил гохусу кәлир! Аллаһ көмәк эдәрсә, ат илхыларыны да, гоюн сүрүләрини дә эвимә апарарам...» —

дейә о, арзу едирди. Бирдән Такежан вә Исһак онлары топлајараг е'лан етдиләр: «Бөјүк сәадәт өзү бизим ајағымыза кәлмишди, Абај исә ону јад гәбиләјә верди! Һәр шејә сәбәб одур, һәр шеј онун үзүндән белә олур!»

Мајбасар гәзәбиндән гапгара гаралды, онун һәтта бурну да назикләшди.

— Сәадәт өзү бизим ајағымыза кәлдијин бир һалда Абај буну биздән узаглашдырмаға нечә чүр'әт едир? — дејә о, гәзәбләнди. — Әкәр о, Асылбәјә белә һөрмәт едирсә, гој өз сүрүләрини она бағышласын! Ағылсыз! Дөрд тајфанын бизим һачыја һөрмәт едәрәк, күзәштә кетдијин бир вәзифәни јад адама вермәк! Һәркаһ вермәк лазым идисә, онда бари һавајы вермәјәјди. Өзү үчүн дә бир шеј гопардајды, о, бир дәрвиш кими сәадәти өзүндән узаглашдырды, улу бабаларымызын шәрәфини күләјә верди!..

Галан иркизбајлар да Мајбасарын нифрәтинә шәрик олдулар.

Такежан кинли бир күлүшлә Шубара мүрачиәт етди:

— Нә үчүн о, касыблара, јохсуллара, јетимләрә, бәдбәхтләрә көмәк етмәк һаггында бизә бу гәдәр гызғын вә'з едирди? Јалныз дәфн заманы јохсуллара ианә топлајаркән белә бир ибарә илә данышырлар! Балкыбек гурултајында биз кими дәфн едирик? Мајекен доғру деди — дәрвишин бири!

Шубар Абајы гијмәтләндирир вә она һөрмәт едирди. О, јахшы баша дүшүрдү ки, бүтүн гоһумларынын ичәрисиндә Абај хүсуси јер тутур. Лакин әмисинин далында, хүсусән Такежанын вә Мајбасарын јанында Шубар өзү дә истеһза едирди. Инди дә адәти үзрә өз узун дүз бурнуну бармағы илә гурдалајараг истеһза илә фынхырды вә ачы-ачы деди:

— О, нечә дәрвишдир, Такежан аға? О, әсл мүбәллиғ, молладыр. Мәкәр о, бизә һәр күн имамларын охудуғу узун-узады нәсиһәтләрдән охумурду? Нә үчүн биз Балкыбек гурултајында бир дәфә дә әлавә олараг аллаһ јолуну дәрк етмәјәк?

Шубар нифрәтлә күлдү, онун далынча галанлары да күлүшдүләр, һамы руһаниләрин бош вә мә'насыз мөв'изәсини Абајын нечә севмәдијини биләрәк бу истеһзанын нә гәдәр ачы олдуғуну гијмәтләндирирди. Лакин elə һәмин дәгигә онлар Абајын ики гоча илә бирликдә јахынлашдығыны көрдүләр, ону көрән кими һәмишәки тәк дәрһал сусдулар. Јалныз Такежан сусмады. О, гоча Дандибајы таныды вә мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшдү.

— Бәли, будур еј, аз иди арыг-уруг, бири дә кәлди дабаны чырыг, — дејә о, кинли-кинли сәсләнди. — Абај рәисләри тәрк едиб јенә өз јохсулларыны чәкә-чәкә бураја кәтирир!.. Рәһмдил аллаһ!.. Бизим Абај лап хејирхаһ олмушдур. Бәл-

кә, падшаһ өлдүрүлдүкдән сонра о, төвбә этмәйә башламышдыр? Бирдән Мәккәйә кетмәсин! Башында әммамә вә додагларында дуа әсл нәсиһәт верән бир әфәнди кими гайыдыб кәләр, онда бизә һей нәсиһәт вермәйә башлаяр!..

Шубар вә Майбасар үзләрини кери чевирәрәк күлдүләр.

Абай вә гочалар отуранлара яхынлашдылар. Һәр ики ятаг салам вериб отуранларын кефини хәбәр алды. Иркизбайлар онларла чох союг саламлашдылар, һамы билирди ки, бу ятаглар даим мал-гарая едиздирилмиш экинләринин әвәзини истәйирләр. Һамы баша дүшүрдү ки, Абай онлары бурая әбәс ерә кәтирмәмишдир.

Абай дөврә вуруб отуранлардан бә'зиләрини бу күн биринчи дәфә көрүрдүсә дә, лакин һеч кәслә көрүшмәди, о, әлләрини далына гояраг, ағзында папирос, динмәзчә даяныб союг вә сынайычы нәзәрлә гоһумларына бахырды. Нәһайәт, папиросу ағзындан чыхарыб, сияһи үзрә ад охуюрмуш кими деди:

— Такежан, Исһак вә Шубар, сиз, үч наһийә рәиси мәнимлә кедәк. Бир мәсәлә һаггында данышмаг лазымдыр. О, сонра түстүләнән папирос тутдуғу әли илә гочалара ирәли кетмәк ишарәси верди, үзүнү кери чевирмәдән өзү дә онларын далынча кетди.

Шубар биринчи олараг ериндән сычрады, Такежан вә Исһак ағыр-ағыр һәрәкәт эдәрәк, ерләриндән галхдылар.

Бир гәдәр узаглашдыгдан вә гардашлары илә гардашы оғлуну чәмәнликдә отуртдугдан сонра Абай дәрһал сөзә башлады:

— Бу гочалар, Даркембай вә Дандибай, гырх ятаг тәрәфиндән бурая кәлмишләр. Мән өзүм дә онларын янына Коп-Жатака кетмишдим, дедим ки, бу ики гочаны гурултая кәндәрсинләр. Онларын тәләбләринин өдәнилмәсинә ярдым көстәрмәйи мән вә'д этмишәм. Будур, мән онлары яныныза кәтирмишәм, инди сиз үч наһийә башчысы өзүнүз онларла разылыға кәлин. Ядыныза сахлайын ки, онлар иши гурултая кечирсәләр, сиз чавабдеһ олачагсыныз.

Абай буну дейиб әзмлә наһийә рәисләрини сүздү. Такежан гардашынын сөзләрини динләйиб, кинли нәзәрлә она бахдыгдан сонра бирдән пис-пис сөймәйә башлады:

— Э-э, нечә йә'ни биз чавабдеһ олачағыг? Мәкәр онларын аулуна басгын эдән Такежандыр, Исһакдыр? Нә үчүн онлары кәтириб күнаһы мәним үстүмә йыхырсан? Бизи онларла горхутмаг истәйирсән? Онлар доғрудан да, элә әсл уюгдурлар.

Абайын үзү ағаппаг ағарды. О, гаш-габағыны саллады вә кәскин һалда гардашынын үстүнә гышгырды:

— Ловғаланма, Такежан, этрафына бир нәзәр сал! Доғрудур, гочаларын көркәми яхшы дейил, анчаг кин дә онлар-

дан узагдыр! Сәнә исә, көрүнүр ки, наһийә рәиси вәзифәси ярашмыр!..

— Сәнчә онлары мән йохсул этмишәм?

— Бәли, сән!

— Тагсырландырмаға әчәб шей тапдын!

— Бәли, сән! Сән өзүн олмасан да, сәнин бабан Оскенбай, онун оғуллары Кунанбай вә Майбасар! Бу гочалар онларын эвләринә одун олараг кәлиб, кул олараг чыхмышлар, сиз онларын бүтүн күчүнү әлләриндән алыб, сонра өзләрини байыра атмышсыныз! Онларын тагсыры нәдир? Ахы бунлар бизим дәрдли гоһумларымыздыр!

Абай нифрәтдән чошараг, гашларыны чатды. Итиләнмиш балта һаггындакы сөзләр гейри-иради олараг онун ядына дүшдү. — Көрүнүр, ялныз беләә бир балта илә касыблар өз һагларыны алмаға наил ола биләрләр... О, гызышды вә Такежанын үстүнә чығырды:

— Гуйруг булама, ачыг даныш! Бурадача, гурултайда онлара чатасы нә варса, һамысыны верин! Әкәр бүтүн дөрд тайфа гаршысында биабыр олмаг истәмирсинизсә, иши бурадача гуртарын! Йохса мән өзүм элә бурада ишә башлаячағам!.. Ди тез олун! Чаваб верин!

Такежан гейри-ихтияри олараг фикрә кетди. Абайын һәдәсинин мә'насы бу иди: «Бурадан бирбаш оязын янына кедәрәм». Бу исә Такежаны горхутду. О сусду. Исһак да Абайын үзүнә бахмаға чүр'әт этмәйиб сусурду. О, Даркембайы көрән кими гочалара гайтарылмасына ичазә вермәдийи едди баш аты хатырлады вә Абайын бу саат һәмин атлар барәсиндә данышачағы һаггында хоша кәлмәйән бир фикир Исһакы нараһат этмәйә башлады. Абая о, йүксәк рүтбәли рәисә олдуғу кими мүнасибәт бәсләйирди, бу, һөрмәтдәнми вә я ондан горхдуғунданмы иди, мә'лум дейилди. О, Шубарын үзүнә бахды, ахы Шубар Абайла әркләә даныша билир, өз дәлилләрини динләмәйә эмисини мәчбур этмәйи бачарырды.

Шубар хош бир тәрздә Даркембая мүрачиәт этди:

— Яхшы гоһумлар, тәләбиниз нәдир, сиз нә истәйирсиниз? Сөһбәт башланмышдыр, инди өзүнүз давам этдирин!

Даркембайын сөзләри инчи кими бир-биринин ардынча дүзүлдү, о, сөзә инамла вә чүр'әтлә башлады:

— Көзүмүн ишыглары, биз һеч бир дүшмәнчилик вә мүбаһисә севмирик, буна бизим күчүмүз дә чатмаз. Абайын васитәсилә артыг бир шей әлдә этмәйә дә һазырлашмырыг. Биз өз зәһмәтимизлә газандығымыз һаггы бүтүн чамаат гаршысында кери истәмәк үчүн бурая кәлмишик. Бизим ики тәләбимиз вар: әввәлән, кечән пайыз Такежанын, Майбасарын, сәнин өзүнүн дә, әзизим Шубар илхыларыныз бизим тамамилә етишмиш беш торпаг әкинимизи батырмышдыр... Дөрд

күн тапдалайыб тәләф элəдиләр, биз бир сүнбүл дә йыға билмәдик. Бу дәфә енә экин тәзә чүчәрдийи заман илхыларыныз беш тарланы енидән тапдаламышдыр, белә ки, тәкчә гапгара торпаг галмышдыр, енә сәпдийимиз тохум һавайы кетди. Бизи уламаға мәчбур этмишләр, мәним гоһумларым!.. Бу — биринчи тәләб. Икинчиси, сәнин Гызылмолы наһийәндә, Исһак, ән гәддар оғрулар аулу олан Ахимбет аулу вар. Онлар бизим едди атымызы апарыблар, биз оғрулары тапдыг, анчаг бу заман һараданса мәктублар көндәрилди, кизли ишләр башланды, мән даһа бунлары хатырлатмаячағам. Я вәлвәләдән, я зәлзәләдән, нәинки едди атымызы, һәтта бизә едди чәпиш дә гайтармадылар. Биз ағлая-ағлая, әлибош кери гайытдыг. Вәссәлам, мәним наһийә рәисләрим. Бәс биз, Абая шикайәт этмәйиб, кимә шикайәт эдәйдик, бу чүр бир йығынчагда дейил, һарада дәрдимизи ачмалыйыг?

Такежан гочая гулаг асаркән од тутуб янырды, лакин Абайын мөһкәм хасиййәтини билдийиндән ятаглара һүчум этмәйә чүр'әт этмир, ялныз гәзәблә она чәпәки бахырды. Һамы сусурду. Шубар тез баша дүшдү ки, мәсәлә рәисләрә, яхуд бәйләрә чатса, онларын, йә'ни һәр үч наһийә рәисинин, шәрәфи һеч дә йүксәлмәз вә Абайы даяндырмаг мүмкүн олмаз. О, гочаларла көһнә дост кими меһрибанчасына, күлә-күлә данышды:

— Яхшы, көрүнүр, сиз гочалары инди һеч бир шейлә әлә алмаг мүмкүн дейил! Десәм ки бүтүн гурултайда Кунанбайын оғулларына бу чүр тәзйиг этмәйә чүр'әт эдән бир нәфәр адам тапылмаз, сәһв этмәрәм! Мән сизи мүдафиә этмәк истәйирдим, ахы сиз мәним наһийәмдәнсиниз! Анчаг сиз мәнсиз дә күчлүсүнүз... Сизин Абай аға кими күчлү мүдафиәчиниз вардыр, онун бир тәрәфиндә баш бәй даянмышдыр, дикәр тәрәфиндә исә оязын өзү. Онлардан һәр биринә сизин сөзләриниз бизимкиндән тез чатар, элә бир илдырым чахар ки, ондан адам тезликлә өзүнә кәлә билмәз! Сизин ишиниз раст кәтирмишдир гочалар!.. Нә этмәли, сизинлә мүбаһисә этмәк әбәсдир, кәлин нә йолла барышачағымыз һаггында данышаг. Сизин тәләбләринизи мән һәлә кечән ил эшитмишдим. Ахы башымызын үстүндә аллаһы да көрмәлийик...

Шубар буну дейиб Исһакын вә Такежанын үзүнә бахды.

— Нейнәк, гардашлар, онларын зәһмәтини емәк олмаз. Гой бу иш барәсиндә Абай аға өз гәрарыны сөйләсин, бунунла да данышыға сон гоюлсун! — дейә о, сөзүнү гуртарды.

Абай ишә бу чүр истигамәт вермәйи бачаран Шубарын ағлыны да, онун дилдән зирәк олмасыны да гиймәтләндирди. «Бу Такежандан вә Исһакдан чох-чох ганачаглыдыр, — дейә о,

фикирләшди. — Онлардан кичикдир, анҹаг ағыллыдыр, чох ирәлиләйәҹәкдир... Анҹаг һарая доғру?..»

Дандибай сөһбәтә гарышмырды, анҹаг о, яхшы баша дүшүрдү ки, Шубар һәм Такежаны диләә тутмаг, һәм шикайәтчиләри разы салмаг, һәм дә Абайы сакитләшдирмәк вә Кунанбайын оғулларынын шәрәфини горумаг истәйир. О, разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди вә нәһайәт, өскүрәрәк деди:

— Яхшы, инди ки, сөһбәт ахыра чатыр, демәли, мал-гара да саһибинә гайтарылыр! Биз сәнин гәрарынла разыйыг. Чаван да олсан, гой сән дейән олсун!

Исһак да онун сөзүнә шәрик олуб, гой Абай аға гәрар чыхарсын, — деди. — Биз разыйыг.

Икиси разылашдығындан, Такежан нә мүбаһисә этди, нә дә һийлә илә боюн гачыра билди: бу һәм әлверишли дейилди, һәм дә тәһлүкәли иди. Чүнки «Абай рәисләрә чох яхындыр, һәр дәгигә онлара әл галдыра биләр, ону өз әлейһимизә галдырмаг лазым дейил» — дейә о, фикирләшди вә динмәзҹә гардашынын гәрарыны көзләди.

Абай дәрһал гәрар чыхартды. Әкинләрә дәймиш ики зәрәр үчүн ятаглар һәр торпаг ер мүгабилиндә ики баш бешяшар ат, йә'ни ҹәмиси ийирми баш ат алмалыдырлар. Едди оғурланмыш ат үчүн, онларын верә биләҹәйи балалар да нәзәрә алынмагла, он баш там[1] дәйәрли ат верилмәлидир.

Гоҹалар буну көзләмирдиләр. Севинҹдән онларын дилләри тутулду вә ялныз үрәкләриндә дуа этмәйә башладылар ки, Абай иши ахыра чатдыра билсин. Белә бир гәрар наһийә рәисләрини, әлбәттә, севиндирә билмәзди. Лакин онлар дахилән гәзәбләнсәләр дә, сусурдулар, өзләринин һөкмдән разы галмадыгларыны билдирмәк, адәти позмаг демәк иди. Абай да буна йол вермәзди.

Абайын өзү дә яхшы көрүрдү ки, онун гәрары гардашлары үчүн ағыр олаҹагдыр, лакин о, буну һисс этдийини үзә вурмурду. О, енидән әввәлки әзмлә данышмаға башлады:

— Гәрары мән чыхартдым, бу ишин бир тәрәфидир. Инди мал-гаранын һәгигәтән бу бәдбәхтләрин әлинә чатмасы лазымдыр. Мән көрүрәм, бу саат сиз өзүнүзү элә көстәрирсиниз ки, гуя мәним гәрарымла разылашырсыныз, гурултай гуртардыгда исә сиз гуйруғунузу гысыб әкилмәйә башлаяҹагсыныз, бах, белә олмасын дейә мәним гәрара алдығым отуз баш аты бурадаҹа үч күн әрзиндә гоҹалара верин. Сизин һамыныз наһийә рәисисиниз, шабарманларыныз чохдур, бу саат онлары элә мәним янымда ат далынҹа һарая лазымса

---

1. «Там дәйәрли» ат душманчилик заманы я сағлам, мөһкәм ата, я да дайчасы олан мадяна вә я бузову янында инәйә дейирдиләр.

көндәрин. Тәһвил вермәк үчүн үч күндән сонра мән өзүм кәләчәйәм, ялныз о заман дейәрәм ки, иш гуртарды. Баша дүшдүнүзмү?

— Баша дүшдүк, баша дүшдүк...— дейә наһийә рәисләри чанларыны дишләринә тутуб сәсләндиләр, Абай бу сөзләри онларын ағзындан зорла чәкиб чыхарырды. Абай аяға галхды, папирос чәкди вә гочаларла бирликдә чыхыб кетди.

Үч күндән сонра бешяшар атлар кәтирилди. Даркембай вә Дандибай Абайын янында отуз баш атын һамысыны гәбул этдиләр. Гочалар севиндикләриндән өзләрини итирмишдиләр.

— Бу, тахылын тапдаланылмасы вә атларын апарылмасы үчүн һәр шейдән бөйүк бир әвәздир! Һәтта кәлин башлығындан да бөйүкдүр! Ган баһасындан да чохдур!

— Мәкәр ятаглар өмүрләриндә белә бир шей алмышлар? Бу чүр әвәз вериләчәйини онлар хәялларына да кәтирә билмәздиләр. Бизим чан-чийәримиз Абай, сәни бәхтәвәр оласан!

Лакин бу заман онларда нә исә бир шүбһә оянды. Биринчи олараг эһтиятлы вә мүлаһизәли Дандибай данышды. О, кичик көзләрини тез-тез гырпараг күлә-күлә Абая мүрачиәт этди:

— Атлары вермәйә сән мәчбур этдин, Абай чан, анчаг нечә этмәли ки, онлар енидән гачыб наһийә рәисләринин янына кәлмәсинләр?.. Мәним үрәйимә гара-гура кәлир... Мәним горхмуш башым белә фикир эдир ки, атлары биз еринә гәдәр апара билмәйәчәйик... Йол узундур, чөлләрдә дә бир инс-чинс йохдур. Ики гоча бу гәдәр вар-дөвләти апара биләрми? Әлимиздән алыб оғруларын үстүнә йыхмаг чәтин ишдир?

Даркембай достундан күчлү вә чәсарәтли олдуғу үчүн аллаһа пәнаһ дейиб ишә киришмәйә һазыр иди.

— Эһ, Дандибай, бурахсана! Нәдән горхурсан? Ян-йөрә һамы юрд-ювадыр, йол йолдашы тапыб, бир тәһәр апарарыг!

Лакин Абайын өзү дә билмирди ки, илхыны ятагларын янына сағ-саламат нечә апармаг олар, касыб халгы нечә севиндирмәк олар. О, Баймәһәммәди чағырыб деди:

— Бу гочаларла бәрабәр кет. Атлары бизим Байкошкардакы аулумуза гәдәр сүрүн, орада ики күн динчәлин. Мәндән Айкәримә салам етир, гой бу ағсаггаллары яхшы гәбул этсин, әлиндән кәлән һөрмәти әсиркәмәсин. Һәм дә гой мәним сандығымдакы тапанчаны сәнә версин. Сонра ики яхшы ат сеч вә бу илхыны сағ-саламат Ералыя чатдырмаға көмәк эт... Яхшы, гочалар, чамаатыныза мәндән салам етирин! Аллаһ саламат апарсын! — дейә о, чалсаггал достларына хейир-дуа верди.

Дандибай, элә бил, Такежанын нә фикирдә олдуғуну һисс этмишди! Такежан бүтүн Ералыдакы мәшһур ат оғруларынын һәр икисини, йә'ни Серикбайы вә Турсуну өз янына ча-

ғырмышды. Уча бойлу, голу күчлү, дирәк кими мөһкәм олан бу ики икид баш эймәмәкдә, горхмазлыгда бир-бириндән кери галмаз, чүр'әтли адамлар иди. Такежан онларын ишини нәинки өрт-басдыр эдир, һәтта бә'зән өзү онлара кими гарәт этмәк лазым кәлдийини сөйләйирди. Ералы яхынлығында гышлаг үчүн онлара торпағы да Такежан вермишди. Оғруларын һәр икиси узун кәмәнддә олдуғу кими онун әлиндә иди.

Даркембай вә Дандибай өз илхылары илә йола дүшдүкләри вахт Такежан онлары Турсуна көстәрди вә ону ширникдирәрәк сөйә-сөйә әмр этди:

— Бу мәл'ун ятаглардан интигам алмаг лазымдыр. Көзләйин һа, көпәкләр, тәмиз иш көрмәсәниз, сиздән үз дөндәрәрәм. Элә биринчи оғурлугда әлә кечәрсиниз!

Турсун элә бу саат ишә башламаға һазыр иди:

— Сән анчаг бизим әл-голумузу ач, бу ятагларын атасына од вурарам!..

Серикбай исә, эксинә, тәләсмәмәйи тәклиф этди, бир дәфә һәмин бу гочалар аз гала ону яхаламышдылар. Мүлаһизәли вә һийләкәр Серикбай Такежаны сакит этди: «гышда, боранда, дедикләринин һамысыны эдәрик, һейванлар элә итәр ки, санки онлары гасырға көйә чәкиб апармышдыр». Такежан онун тәклифини бәйәнди.

Инди, ятагларын шикайәтинә әмәл эдилдикдән сонра, Абай кедә биләрди, чүнки онун гурултайда башга бир иши йох иди. Анчаг о, ағыр мүбаһисәләрә гулаг асмаг үчүн даһа бир нечә күн галмағы гәт этди. Бу күнләрдә ән бөйүк вә долашыг мүбаһисәләрдән биринә бахылачагды. «Салиһә мүбаһисәси» адланан бу иш Керейлә Сыбан тайфалары арасында кечән илдән башланмышды, кетдикчә мүрәккәб бир шәкил алмышды.

Керей тайфасындан олан Салиһә Сыбан тайфасына нишанланмышды. Кечән ил онун нишанлысы өлмүшдү. Гыз үчүн башлыг тамам-камал верилмишди, кәлинин чеһизи вә ени алачығы да һазыр иди, Сыбан тайфасы ону өлән нишанлынын бөйүк гардашы, ики арвады олан алтмыш яшлы гочая алмағы гәт этмишди. Лакин Салиһә инад вә мәрдлик көстәрәрәк өз яхын адамлары илә Керей ағсаггалларына мәктуб көндәрмиш вә шифаһи сурәтдә белә билдирмишди: «Өз шәрәфинизи алчалтмайын, гоһумлар. Мән индийә гәдәр сизин ирадәнизә итаәтлә әмәл эдирдим. Мәним кәнчлийими мәһв этмәйин, ахы сизин гызынызам, мәним тайфам, һөрмәтли Керей! Мәни атамдан да яшлы олан бир кишийә үчүнчү арвад этмәйин!»

Гызын ялварышы тезликлә бүтүн халга мә'лум олду. Керейин бүтүн кәнчләри ишә гарышдылар. Онлар дейирдиләр: «Гызымызын бу чүр алчалмасына йол вермәк олмаз». Гоча акын «Салиһәнин өз гоһумларына шикайәти» адлы гәмкин бир нәғмә гошду. Бу нәғмәни һамы: гоюн сүрүсү янында чобанлар, ат үстүндә отурмуш илхычылар, тойларда вә гонаглыгларда кәнчләр охумаға башладылар. Керей гәбиләсиндән бир чаван оғлан һәмин бәдбәхт гызы севди, гыз да ону севди. Һамынын гыза рәғбәт бәсләмәси ағсаггаллара да тә'сир этди: гызы инчитмәмәйи, Сыбан тайфасынын башлығыны, нишаныны кери гайтармағы вә сазиши позмағы гәрара алдылар.

Бу хәбәр Сыбана чатан кими сөз-сөв башланды. «Керейләр өз күчләрини көстәрирләр, бизим ләягәтимизи алчалдырлар. Улу бабаларымыза истеһза эдирләр! Бу, бүтүн Сыбан үчүн тәһгирдир! Онлар бизим торпағын шәрәфини тапдаламаг истәйирләр!» — дейә кинли адамлар бу наразылығы кетдикчә артырырдылар. Данышыглар һеч бир нәтичә вермәди, ики гәбилә арасында дүшмәнчилик башланды.

Гар әрийиб көй отлар баш галдыран кими Сыбанла Керей арасында барымта башланды: каһ бу тайфа, каһ да о тайфа бир-биринин мал-гарасыны апарыр, иш бә'зән әлбәяха вурушмасы илә гуртарырды. Һәр ики тәрәфин эллийә яхын икиди ағыр ялалы вә шил-күт һалда ятырды. Һәтта инди, гурултай күнләриндә дә нә Сыбан, нә Керей раһатлыг билмирди, илхылара һәр күн басгынлар эдилир, барымтачылар ауллары нәфәс алмаға гоймур, әлләриндә низә һүчум эдәрәк, сечмә атлары говуб апарырдылар. Иш ени бөйүк вурушма илә нәтичәләнә биләрди.

Каркаралинск вә Семипалатинск гәза рәисләринә бахылмаг үчүн верилән бүтүн мүбаһисәләрдән ән бөйүйү, ән тә'чилиси бу иди, чүнки бу иш кетдикчә шишир, күндән-күнә мүрәккәбләширди. Бу ишдә әли олан адамларын сайы һәддән артыг иди. Һәр ики тәрәф өз рәисинә шикайәт вермишди, деди-годулар, ифтиралар кетдикчә артыр, яландан анд ичилирди.

Тобыктылылар бу мүбаһисәдән дә файда көтүрүрдүләр: мәһз она көрә дә гурултайын баш бәйлийинә намзәд ирәли сүрмәк һүгугуну онлар белә тезликлә өз әлләринә ала билмишдиләр, башга шәраитдә Сыбан вә Керей бу вәзифәдән бәрк япышарды. Такежан, Майбасар вә онларын әлалтылары нә гәдәр өйүнүб: «Биз бу вәзифәни бөйүк олдуғумуз үчүн, һачы Кунанбая һөрмәт әламәти олараг алдыг!» десәләр дә бүтүн бунлар бош-бош ловғалыгды. Иркизбайлар һәмишәки кими өйүнүрдүләр, һәгигәтдә исә бу чүр бир ишин һәллини

дүшмән тайфалардан биринин әлалтысына тапшырмаг олмазды.

Лакин Асылбәй дә бу ишә мүнасиб олмады. Керейләр бу ағыр дүшмәнчилийин вә мүбаһисәнин һәллини баш бәйә е'тибар етмәдиләр: «О, Сыбан тайфасына яхындыр, бундан әлавә онун арвады бизим атлары апаран аулдандыр» — дейә онлар билдирдиләр. Асылбәй өзү дә бу мәсәләни һәлл етмәкдән боюн гачырараг чамаатын ондан наразы галмасыны истәмирди. Бу, онун ән яхын гоһумларынын нифрәтинә сәбәб олду. Кунту, Дутбай вә башгалары ону мәзәммәт едиб дейирдиләр: «Сән бу иши өз үстүнә көтүрмәли идин, бөйүк бир кәлир өзү сәнин әлинә дүшүрдү, сән исә инад көстәрдин!»

Һәр ики гәза рәисинин адына еризәләр кәлирди ки, бу иш барәсиндә һөкумәт идарәләри гәрар чыхарсынлар, лакин онлар, әлбәттә, бундан боюн гачырырдылар. Мәһз бу күнләрдә Абайын гейри-ади, адил вә намуслу бир адам олмасы һаггында Балкыбекә сөз-сөһбәт яйылды. Онун ики һәрәкәти һамыны хүсусилә һейрәтләндирирди.

Һамы дейирди: — Кунанбайын оғуллары баш бәй вәзифәсиндән бәрк-бәрк япышмышдылар, анчаг Абайы һеч вәчһлә разы сала билмәдиләр! О өз адамларынын әлиндән вәзифәни алыб Асылбәйә верди, һалбуки Асылбәй она лап узаг гоһумдур! О деди ки, Асылбәй әдаләтли адамдыр, халга файда верәр!..

Абайын икинчи гейри-ади һәрәкәти һаггында сон күнләр данышмаға башламышдылар:

— О өзү ятаглары мүдафиә етмәйә галхды! Өз гардашларыны, һамыдан күчлү наһийә рәисләрини касыблара отуз баш мал-гара вермәйә мәчбур етди! Онун янына һәр кәс шикайәтә вә я мүбаһисәли иш барәсиндә кедәрсә, Абай һамыя әдаләтлидир. Гоһум-гардашлыг да онун әл-аяғына доламыр, әксинә — әсас ағырлығы өз гоһумларынын үзәринә гоюр!.. О, бүтүн халгын еһтиячыны дүшүнүр, халгын гейдинә галыр...

Ади чамаат беләә данышырды. Бәйләр, Сыбан вә Керей наһийә рәисләри исә башга бир шейи дә яхшы баша дүшүрдүләр.

— Абайы бүтүн Семипалатинск рәисләри таныйыр, чөлләрә кәлән кими ону чағырырлар, онун мәсләһәтинә гулаг асырлар, — дейә онлар шәрһ едирдиләр. — Инди ондан күчлү ким ола биләр... Кунанбай даһа Кунанбай дейил, әкәр әввәлләр онун ады кур-кур куруллдайырдыса, инди о, улу бабаларын садәчә чанлы руһудур. Онун оғуллары наһийә рәиси вәзифәсинә чатсалар да, һеч бир шейлә башгаларын-

дан фәргләнмирләр. Такежан вә я Исһак нәдир? Көзәл курк кейинмиш ади икид! Аталарынын шөһрәти илә яшайырлар... Инди Тобыктыда күчлү бир адам варса, о да Абайдыр һеч бир вәзифәси олмаса да, бүтүн бу наһийә рәисләриндән ағыллы вә мәрддир!

Сон күнләр Керей вә Сыбанын алачыгларында һей бу барәдә данышырдылар. Жумакан Лосовскинин янына, Тойсары исә өз оязынын, Каркаралинск гәза рәисинин янына кетди.

Абай бу күнләр әрзиндә ишләрә бахмаг илә вахт кечирир, бәйләрә нәзәр салырды. Онларын мүбаһисәләринә вә дейишмәләринә гулаг асаркән о, кизли истеһза илә белә бир нәтичәйә кәлирди ки, Жиренше вә Уразбай, әлбәттә, ән бәлағәтли данышан адамлардыр. Белә күнләрин бириндә Абайы оязын алачығына чағырдылар.

Каркаралинск гәза рәиси вә баш бәй Асылбәй Лосовскинин янында отурмушдулар. Сөһбәт чох узун чәкмәди. Асылбәй Керейин вә Сыбанын хаһиш вә арзуларыны Абая чатдырды: онлар Салиһәнин мүбаһисәсиндә васитәчи бәй олмағы вә ағыр мүбаһисәйә сон гоймағы она тәклиф эдирдиләр. Абай әввәлчә өз аләминдә өлчүб-бичди, бу тәклифин рәисләр тәрәфиндән, мүбаһисә эдәнләрин өзләри тәрәфиндән ирәли сүрүлдүйүнә гәнаәт һасил этдикдән сонра разылыг верди.

Бәй сечкисиндән разы галан рәисләр дәрһал Абайы тәсдиг этдиләр. Каркаралинск гәза рәиси Синитсин гызын өзүндән алынмыш ики әризәни Абая верди. Абай онлары охуду, әризәләр әрәб әлифбасы илә язылмышды. Алдығы тәәссүрат барәсиндә Абай нә бир кәлмә данышды, нә дә әризәләрин мәзмунуну бир кәсә билдирди.

Абай һәмин күн мүбаһисә эдән тәрәфләрин һәр бириндән үч нүмайәндә чағырды. Сыбандан наһийә рәиси Жумакан, ағсаггаллардан Барак-Түрә вә Танрыберди, Керейдән исә наһийә рәиси Тойсары вә ики аткаминер кәлди. Абай Жиренше вә Уразбайла бирликдә онларын габағына чыхды.

— Демәли, гоһумлар, — дейә Абай онлара мүрачиәт этди, — мән белә баша дүшүрәм ки, мүбаһисә ағыр дүшмәнчилийә чеврилмишдир. Сиз бир-биринизин мал-гарасыны тутуб апарырсыныз, иш һәтта басгынлара вә чарпышмалара кәлиб чатмышдыр. Әввәлчә ялныз кәлинин башлығы һаггында сөһбәт кедирди, инди мүбаһисә мәбләғи бир нечә кәлин башлығындан да гат-гат чохдур, ган баһасыны да өтүб кечмишдир. Буна көрә дә бу иш барәсиндә һөкм чыхаран адам бир чох шейләри йохламалы вә бу ишин бүтүн тәфсилатыны билмәлидир. Бир адамын буна нә вахты, нә дә күчү чатар. Һарада исә мән бу сөзләри охумушдум: «Ағыл ағылдан өткәмдир». Сиз разы олсаныз, мән өзүмә бәйләрдән кө-

мәкчи көтүрәрәм. Онлар сизин гаршыныздадыр, Жиренше вә Уразбай, һәр икиси сизин бу ишә бахылмасыны э'тибар этдийиниз Тобыктыдандыр...

Жумакан да, Тойсары да өз йолдашлары илә һәтта мәсләһәтләшмәдән, бурадача һамынын әвәзинә чаваб вердиләр:

— Гой сән дейән олсун!

— Кими истәсән көмәкчи көтүр, о сәнин ихтиярындадыр...

Учабой вә күләрүз Барак-Түре дән дүшмүш гара саггалыны тумарлаяраг әлавә этди:

— Биз, сыбанлылар, мәһз сәни сечирик, сәнин эдаләтли олмағына бел бағлайырыг. Истәйирсән ики нәфәр, истәйирсән беш нәфәр көмәкчи көтүр. Онлар бизә лазым дейил, ахырынчы, гәт'и сөзү биз ялныз сәнин өзүндән көзләйирик. Мәсәл вар дейәрләр: «Нә гәдәр чох олса бәй, Майкениндир гәт'и рә'й...»

Жумакан разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди.

Тойсары да демәк олар ки, эйни сөзләри, лакин бир гәдәр башга тәрздә сөйләди:

— Биз сәни өйрәдә билмәрик, өз ганадларынламы яхуд өзкәләринин ганадлары иләми учачагсан, о сәнин өз ишиндир. Биз иши сәнә тапшырмышыг, сәндән дә гәрар көзләйирик.

Абай һәр ики тәрәфин нүмайәндәләринә динмәзчә баш әйди вә бунунла да биринчи данышығы гуртарды. Мүнсифләр мәһкәмәси һәр шейдән әввәл гыса данышан вә тәмкинли олмалыдыр. Сөз — фикир хаинидир. Һәр ики тәрәфин дедигодучусу аз дейилдир, онлар ишин кедишини баша дүшмәйә вә бундан вахтында истифадә этмәйә чалышачаглар. Онун сөзләрини бир тәрәфин зәрәринә олараг о бири тәрәфә мейл көстәрмәк кими йозмасынлар, дейә Абай һеч бир чаваб вермәди.

Абай өз көмәкчиләри илә бирликдә тәк галдығы заман Жиренше она хас олан бир мүшаһидәчиликлә гейд этди:

— Индидән буну демәк, әлбәттә, тездир, анчаг күман этмәк олар ки, керейләр иши сәнә ачыг үрәклә тапшырырлар, Баракын бейниндә исә бә'зи фикирләр долашыр!..

Лакин Абай буна да һеч бир чаваб вермәди, һалбуки о, өзү дә белә дүшүнүрдү. О, ериндәчә тәһгигат апармағы онлара тапшырды. Жиренше Керейә, Уразбай исә Сыбана кетмәли иди.

— Һәр бир барымты вә басгын заманы чохлу әмлак оғурланмыш вә икидләр яраланмышдыр. Сиз чох шейи сорушуб өйрәнмәли олачагсыныз. Лакин заһири көрүнүшлә, һәгигәт — башга-башга шейләрдир. Дүшмәнчилик эдәнләр һәгигәти яланла гарышдырырлар, мүбалиғә эдирләр, сөзләрини дейиб гуртармырлар. Тәмкинли олун, өз фикринизи ачыб сөйләмә-

йин, демәйин ки, «бу яхшыдыр, бу писдир, бу доғрудур, бу яландыр». Өз фикринизи үрәйиниздә сахлайын. Хүсусән бу вә я дикәринә мейл көстәрдийинизи билдирмәйин вә һеч бир вә'д вермәйин, бу, сизин әл-голунузу бағлаяр, әл-голунуз бағландыгда исә мәним үзәримә мәс'улиййәт дүшәр. Сиздән бир шей дә хаһиш эдирәм: һеч бир сазишә киришмәйин, сатылмайын! Бу — мәним һәр икинизә олан әсас тәләбимдир. Һәмвәтәнләрим мәни сечмишләр, мәним иззәт-нәфсимә э'тибар эдирләр, сиз дә мәнә дост олун, мәним ганадым олун — ялныз әдаләт вә һәгигәт йолуну таныян ганадларым олун!

Салиһәнин ишинә даир тәһгигат белә башланды. Бу, дүз бир һәфтә узанды. Үч ердә — Сыбанда, Керейдә, бурада — гурултайда, эйни заманда тәһгигат башланды. Гурултая һәр ики тәрәфдән чохлу шикайәтчи вә шаһид топланмышды.

Абайын өзү ялныз «сөз саһибләри» олан баш тәләбкары вә баш чавабдеһи: сыбанлы гоча адахлы Сабатары вә кәлинин атасы керейли Калдыбайы диндирирди. О, той сазишинин позулмасындан һәр ики тәрәфә дәйән зәрәрләри — башлыг, һәдиййә, чеһиз вә саирәни дүрүст айдынлашдырды.

Салиһәнин вәфат этмиш адахлысы варлы Байкебәйин севимли оғлу иди. Буна көрә дә кәлинә бу маһалда ән бөйүк бир башлыг верилмишди. Адахлы өлдүйү вә Салиһә гочая әрә кетмәли олдуғу заман Калдыбай билдирди ки, онун гызы инди яшча өзүнә бәрабәр олмаян бир адама әрә кетмәли вә алчаглыға дөзмәлидир. Одур ки, о, Сыбатардан да һәмин башлығын ярысы мәбләғиндә әлавә башлыг алды. Абай бу барәдә әтрафлы сорғу-суал эдиб әлавә башлығын мигдарыны дүрүст айдынлашдырды.

Лакин Калдыбайын өзү дә бөйүк хәрчләр чәкмишди. О, гызыны өзүнә лайиг бир дәбдәбә илә көчүрмәк истәдийиндән һазырланмыш чеһизи даһа да артырмышды. Ени сәккизлайлы алачыгдан вә онун бүтүн ләвазиматындан башга гыза верилән һәр шейин сайыны ийирми бешә галдырмышды. Чеһиз Коканд карванындан йүз гоюна алынмыш ипәк халы илә башланырды. Сонра — ийирми беш хәз күрк, ийирми беш тикмәли кечә, ийирми беш сандыг, палтар, туман-көйнәк, сүфрә, габ-гачаг, ястыг, йорған-дөшәк вә башга шейләрин һәрәсиндән ийирми беш дәст һазырланмышды. Һәтта сүмүк нахышлы уча чарпайынын ипәк парчалардан һазырланмыш бәзәйи дә ийирми беш дәст иди.

Лакин бүтүн бу шейләр һәлә Керейдә иди, башлыг исә тамамилә алынмышды, кәлин көчмәкдән боюн гачырырды.

Сыбанлылар һәр шейдән артыг, башлыг һесабына вердикләри чохлу мал-гарая һейфсиләнирдиләр. Буна көрә дә нишан позулдугдан сонра дәрһал онлар керейләрин атларыны чә-

киб апармаға башламышдылар. Өз нөвбәләриндә керейләр дә өзләрининки һесаб этдикләри чаван атларын ерини долдурмаг үчүн барымтыя әл атмышдылар. Һәр ики тәрәф чалышырды ки, чапыб кәтирдийи һейван әлдән вердийи һейвандан аз олмасын. Басгынын арды-арасы кәсилмирди. Күчлү икидләр, басгында зирәк олан оғрулар, барымтачылар раһатлыг, динчлик билмирдиләр. Әли соил тутанларын һамысы мүбаризәйә киририрди. Уғурсуз кәлинин үзүндән әлә бир дүшмәнчилик әмәлә кәлмишди ки, һәр шейи дүйүн салмышды.

Абай Керейдән, истәрсә дә Сыбандан той сазиши илә әлагәдар олан адамларын һамысыны нөвбә илә чағырыб онларла сөһбәт этди, бүтүн тәфсилаты өйрәнди. Нәһайәт, о, бүтүн дүшмәнчилийә сәбәб олан гызын өзүнүн нә дедийини билмәк истәди.

Шикайәтини өз әли илә Каркаралинск гәза рәисинә вермәк үчүн Балкыбекә кәлмиш Салиһә гурултайда галмышды. Абай Ерболу вә Кокпайы онун далынча көндәриб, гызы ән яхын гоһумлары илә бирликдә яшадығы Оспанын алачығына чағырды.

Башында хәз шапка, әйниндә ипәк чапан, учабой, гараяныз бир гыз алачыға кирди. Бөйүк күмүш сырғалар онун гулағында тәрпәнирди. О яваш-яваш, лакин чәсарәтлә ерийирди. Ону атасы Калдыбай вә бир нечә керейли мүшайиәт эдирди. Алачыг чамаат әлиндән аз гала партлайырды, һамы мәшһур «Салиһәни» көрмәк истәйирди, Лакин Оспан һамыны гымыза гонаг этдикдән сонра Абай тобыктылылара ишарә этди, онлар дағылышмаға башладылар. Калдыбай баша дүшдү ки, онлар да бурада артыгдырлар. Одур ки, дәрһал аяға галхыб керейлиләрин һамысыны өзү илә апарды.

Абай Салиһә илә тәк галды, о ялныз инди диггәтлә гызын гараяныз, гүсурсуз, тәмиз үзүнә баха билди. Гызын ири, фикирли көзләриндә вәсфә кәлмәз гара гығылчымлар ойнайырды. Сых узун кирпикләри бу көзләрин дәринлийини даһа да артырырды. Бурнунун дүз хәттини балача бир донгарлыг позурду. Инчә додагларынын күнчләри азачыг салланмышды, зорла көзә чарпан бүкүкләрдә бөйүк вә дәрин бир кәдәр кизләнмишди.

Абай аз данышмаг вә башгаларына чох гулаг асмаға адәт этмишди. О, инди дә бу адәтинә садиг галды. О, бир гәдәр гызын үзүнә динмәзчә бахдыгдан сонра суаллар вермәйә башлады.

— Салиһә, әзизим, биз биринчи дәфә көрүшүрүк, анчаг мән сәнин һаггында һәр һансы бир гоһумунун билдийи гәдәр билирәм, — дейә о сәсләнди.

Салиһәнин янагларына хәфиф чәһрайы рәнк чөкдү, сонра гыпгырмызы гызарды. О, күлүмсәди, сусдуғу заман олдугча кәдәрли көрүнән үзү дәрһал башга бир көрүнүш алды, ағ дишләри парылдады, о, санки бүтүнлүклә парлайырды, гызын саф гәлби, дүз илгары бүтүнлүклә тәчәссүм эдирди. Онда эһтираслы, шән бир үрәк вә һәята мәһәббәт һисс олунурду.

Абай сөзүнә давам эдәрәк деди:

— Сизин әризәнизи мән охудум. Орада языланларын һамысыны тәсдиг эдирсинизми? Әввәлчә, бу суала чаваб верин.

Салиһә гаш-габағыны саллады вә өзүнү йығышдырды, онун гара көзләриндә бир күскүнлүк көрүндү.

— Абай мирзә, — дейә о, бир нөв тәәччүблә сәсләнди. — Мән өз сөзләримдән боюн гачырмаг үчүн язмамышам. Мән дедикләримин һеч бириндән дөнмүрәм.

О, енидән күлүмсәди вә үзү гызарды.

— Билирсинизми мән нә барәдә сорушмаг истәйирәм. Сиз «әрә кетмәрәм» дейә яздығыныз заман ялныз гоча Сабатарымы нәзәрдә тутурсунуз? Йохса, бүтүн сыбанлылар сизин үрәйинизә ятмыр? Сыбанда сизә лайиг бир икид тапылса иди — онда сиз нә чаваб верәрдиниз?

— Әкәр онлар бирликдә гоча һаггында дейил, мәнә яшыд олан бир адам һаггында, чаван бир икид һаггында данышсайдылар, мәкәр мүгавимәт көстәрмәйә мән чүр'әт эдәрдим? Мәкәр мәним аулум вә гәбиләм буна йол верәрди?

— Сиз адахлынызын гоһумларына хәбәр көндәрмишсинизми ки, онлар сизә лайиг икидләрдән биринин адыны чәксинләр?

— Бәли, көндәрмишдим. Лакин онлар чаваб вердиләр ки: «Она башлыг верилмишдир, Сабатарын ону алмаға ихтияры вар, бу ихтияр аллаһ тәрәфиндән верилмишдир, гой ахмаг фикирләрә дүшмәсин!»

Абай сусду вә сәсини алчалдараг даһа мүлайим вә сәмими данышмаға башлады:

— Меһрибан гыз, даһа бир мәсәлә һаггында мәнә даныш. Бу сирр дейил, бу барәдә һамы билир... Сәнин адахлынын ата-анасы дейир: «Әкәр ону керейли икидләрдән бири дилә тутмасайды, гыз адахлысындан боюн гачырмазды. Гыз ялныз о икидлә дилбир олдугдан сонра инад көстәрмәйә башламышдыр. Керейлиләр бизим улу бабаларымызын гаршысында икигат күнаһкардырлар: башлығы да алмышлар, гызын шәрәфини дә позмушлар». Онлар белә дейирләр: бәс сән нә дейирсән? Сән о икидлә нә заман дилбир олмушсан, Сабатары рәдд эдәнәдәк, яхуд сонра?

Гыз бу суала да дәрһал чаваб верди, һәрчәнд чох бәрк утанды, лакин әввәлчә бәрк ағарды, сонра бир ан ичәрисиндә гыпгырмызы олду. Гулағындакы сырғалар әсмәйә башлады.

— Гой бу мәним э’тигадым кими һагг сөзүм олсун, Абай мирзә... Сыбанлылар чаваб вердикдә ки, һәмин гочадан башга мәнә һеч кәси адахлы көстәрмәйәчәкләр, мән өз башымы гуртармаг үчүн габағыма ким чыхса гошулуб гачмағы гәт етдим... Әлә бу заман да һәмин икид заһир олду... Әввәлләр керейлиләрдән һеч кәс, ер үзүндә яшаянлардан һеч кәс мәнә яхынлашмаға чүр’әт етмәзди! Адахлым сағ олдуғу вахт мән Сыбаны әзиз евим һесаб едирдим! — дейә гыз һәрарәтлә данышды вә чәкили яйлығы көзләринә тутуб ағлады. Сонра һәгарәтин ачы көз яшындан гызармыш көзләрини Абайын үзүнә зилләйәрәк ени суаллары көзләмәйә башлады.

Абай көзләрини гызын үзүндән чәкмәйәрәк деди:

— Мән һәр бир шейи сорушдум.

Гызын үзү енә дәйишилди. Санки о, сөһбәтин белә тез гуртардығына тәәччүб едирди, ахы онун гоһумлары илә сөһбәт белә олмурду. Абайын суалларында о өзүнә рәһм һисс едирди вә бу, гыза гәт’ийййәт верирди. О, гәмкин һалда, гәзәблә гашларыны чатыб деди:

— Һеч кәс мәни дилә тутмамышдыр. Ачы, зәһәрли фикир өз-өзүнә бейнимә кирмишдир. Мән фикирләширдим ки: «Доғруданмы сүмүкләри чыхмыш гоча Сабатарын үчүнчү арвады олачағам?..» Бу фикирләр мәни о гәдәр инчидирди ки, өзүмү даһа чанлы һесаб етмирдим, һәятла өлүм арасында галмышдым... Үрәйимдәки һәгигәти билмәк истәйирсинизми? Мән өз аулумузда Баканасын суларына бахдығым кими, бурада да һәр күн Балкыбекин тутгун суларына бахырам. Бахыр вә фикир едирәм ки, онун дибиндә мәним бәдәним үчүн дә бир ер тапылар... Гой мәним бәдәними гоча Сабатарданса, чайын далғалары охшасын... Мәним данышачағым һәгигәт будур...

Бирдән Абай ағаппаг ағарараг, бәрк һәйәчан ичиндә башыны галдырды. Салиһә аяға галхды вә гапыя тәрәф кетди, Абай исә ериндә донмуш кими отурараг өз фикирләринә гәрг олду, гыза ялныз башыны динмәзчә тәрпәтди. Бу, бой-бухунлу гызын чайда нечә батдығы онун көзүнүн габағында дурду. Сакит, тутгун сулар шикайәтли шаппылты илә кери чәкилди вә чаван гыз бәдәни суюн дибинә кетди. Сон дәгигә чатылмыш назик гашлар донуб галды... Кичик әлләр өзү өлүмә доғру узанды... Абайын гәлбиндә фикирләр, хәяллар бир-бирини сыхырды, сөзләр өз-өзүнә мисралара дүзүлүрдү:

...Гой мәним кәнч вүчудуму гоча әр йох, гучагласын далғалар!
— Дейә ялчын гаялардан тутгун суя атылды бир назлы яр...

Ербол, Көкпай вә Шаке гызын белә тез кетмәсинә тәәччүб етдиләр. Алачыға кәләркән Ербол Абая мәзәммәтлә мүрачиәт етди:

— Нә үчүн ону беләә тез бурахдын? Элә бил, о, рәис дәфтәрханасына кәлмишди...

— Һеч олмаса наһара сахлаяйдыныз! — дейә Шаке дә она гошулду.

— Лазым дейил. Гой кетсин, — дейә Абай чаваб верди вә кағызы габағына чәкәрәк гәлбиндә сәсләнән мисралары язмаға башлады. О, гызы нә үчүн чох сахламадығынын сәбәбини достларына изаһ этмәк истәмирди. Әкәр о, гызла чох данышса иди, һәр бир бәһанәдән бәрк-бәрк япышан сыбанлылар буну керейлиләрә бир мейл һесаб эдәрдиләр. Сонра да иддиа эдә биләрдиләр ки, Абай рәисләрин суалына нечә чаваб вермәйи гыза өйрәтмишдир.

Истинтаг даһа үч күн давам этди. Жиренше вә Уразбай һәрәси өзү илә беш нәфәр көтүрүб Балкыбекин яхынлығында ерләшән Сыбан вә Керей көчләринә кетдиләр. Онлар мүфәссәл мә'луматла кери гайытдылар.

Бәйин һөкм чыхарачағы күн чатды. Тәрәфләрин чәкдикләри зәрәр, итки вә гаршылыглы иддиалар айдынлашдырылды. Бу мүрәккәб мүбаһисәнин долашыг дүйүнү Абайын әлиндә иди, лакин индийәдәк һеч кәс Абайын нә гәрара кәлдийини билмирди.

Абай мүбаһисә илә әлагәси олан бүтүн керейлиләрин вә сыбанлыларын рәис алачыгларына топланмасыны әмр этди. Кәндхудалар вә шабарманлар чапа-чапа Балкыбеки башдан-баша доланыб уча сәслә гышгырдылар:

— Салиһәнин иши! Керей вә Сыбанын мүбаһисәси! Бу күн ишә бахылыр! Бу күн гәрар чыхарылачаг!

Чамаат алчаг тәпәйә йығышмаға башлады. Әйинләриндә парылдаян дүймәли кителләр олан рәисләр дә дилманчларын, стражникләрин вә урядникләрин мүшайиәтилә кәлиб айрыча бир дәстә тәшкил этдиләр. Йығынчаг тәнтәнәли көрүнүрдү.

Абай тәпәйә тәрәф кетдийи заман Жиренше вә Уразбай ону сахлайыб бир тәрәфә чәкдиләр. Жиренше данышмаға башлады:

— Абай, чиловун һәр ики учу сәнин әлиндәдир. Бизим гәбиләләр үчүн дә, сәнин үчүн дә имтаһан сааты чатмышдыр. Анчаг сән нә Уразбая, нә мәнә демәмишсән ки, нә кими гәрар чыхарыбсан, буну өз гәлбиндә кизләдирсән. Биз хаһиш эдирик, фикрини бизә дә билдир. Сән кими тагсыркар, кими галиб һесаб эдирсән?

Абай көзләрини азча гыяраг, достларынын үзүнә бахыб күлдү. О, санки достларыны сынайырмыш кими деди:

— Сизин фикринизчә, ким күнаһкардыр? Дейин көрүм, тәрәфләрдән мән һансыны мүдафиә эдим?

Һәр икиси сусурду. Абай күлә-күлә әлавә этди:

— Боғазында нә галмышдыр, Жиренше, нә барәдә демәк истәйирдин, даныш!

Жиренше көзләрини Абайын үзүндән чәкмәйәрәк, мүмкүн гәдәр сакит, әзмлә данышмаға чалышараг чох мә'налы бир мәсәллә сөзә башлады:

— Гызылы көрәндә мәләк дә йолундан чыхар... Улу бабаларымызын адәти нәсилләр үчүн ганундур. Сыбан буну баша дүшмүшдүр. Барак-Түре вә башга ағсаггаллар сәнә Уразбай вә мәним васитәмлә салам көндәрирләр: «Гой Керейин гызыны Сабатара версин. Гырх баш сечмә ат вә'д эдирик, Сыбанын бүтүн илхыларындан сечиб кәтирәрик...» Бах, биз дә буну сәнә демәк истәйирдик...

Абай Жиреншейә гаршы өзүндә бөйүк бир икраһ һисс этди. Элә бил, Жиреншенин ағзындан сөз әвәзинә нәчис төкүлүрдү. О, әлини кәскин бир һәрәкәтлә елләдәрәк санки дейирди: «Бәсдир, етәр!» — Лакин дәрһал о өзүнү әлә алараг күлдү. Бу тәбдил-һал адамларын әһвал-руһиййәсиндәки ән кичик дәйишмәләри сезмәйә адәт этмиш Жиреншенин нәзәриндән гачмады. Аз гала ону тәрк этмиш үмид енидән баш галдырды.

Абай өз көмәкчиләринин үзүнә бахараг күлүмсәйирди.

— Яхшы, Уразбай, бәс сән? Сән дә белә мәсләһәт көрүрсән? Сән дә дейирсән: «Алмаг лазымдыр, Керейи Сыбана гурбан верәк?»

Уразбай Абайын бу кими ишләрә нечә бахдығыны яхшы билирдисә дә, лакин енә исрар этмәйи гәрара алды.

— Бәли, мән дә белә мәсләһәт көрүрәм. Мән Жиренше илә разыям, — дейә о чаваб верди. — Бурада данышмаг нәйә лазымдыр? Рүшвәт алмаян бир рәис йохдур, ишдән файда көрмәйән бир бәй тапылмаз. Бу гайда бизлә башланмайыб, бизимлә дә гуртармаячаг. Мән Мәккәйә зиярәтә кәлмәмишәм, Балкыбек гурултайына кәлмишәм!

— Демәли, белә? — дейә Абай сорушду, лакин нә сифәти, нә дә сәси илә өз фикрини билдирмәди.

Жиренше вә Уразбай даһа да чүр'этләндиләр.

— Бәли, биз белә гәрара кәлмишик!

— Сыбанын хаһиш этдийи кими һәрәкәт элә!

Абай даһа союгганлылығыны сахлая билмәди, нә исә онун боғазыны сыхды, о бәркдән гышгырды:

— Бәсдир! Ағзыныза кәләнләри данышдыныз, итләр! — Сонра даһа бир сөйүш әлавә этди.

Онларын һәр икиси яшча Абайдан бөйүк иди, әввәлләр Абай һеч вахт онларын янында сөймәйи өзүнә рәва билмәзди, ялныз зарафатла бә'зән ағзындан сөйүш гачарды. Илк

тәзәбини соютдугдан сонра о, һирсиндән чошуб дашды, нәһайәт, сөзүнә давам этди:

— Мән дә сизи өзүмә көмәкчи көтүрмүшәм, ганадларым олмағы сиздән хаһиш этмишәм!.. Доғруданмы бүтүн ишиниз ялныз сизи гарынгулулуг этмәйә өйрәтмишдир? Мән буну арзу этсәйдим, Такежаны көмәкчи сечмәк мәним үчүн даһа мүнасиб олмаздымы? Гой вичданыныз әдаләти һәгарәтлә әвәз этмәйи сизә рәва көрсүн, гой Керейлә Сыбан арасында сизин үчүн һеч бир фәрг олмасын, лакин мәним үчүн онларын һәр икиси өз халгымдыр! Сиз мәни өз гарныныза гурбан вермәк истәйирсиниз? Бу гурултай гаршысында, бүтүн газах халгы гаршысында ләкәләмәк истәйирсиниз? Мәни өлдүрсәйдиниз бундан яхшы оларды! Бир көрүн сиз нә фикирләшмишсиниз!.. Адамлар сизин гәбиләнизин шәрәфинә, улу бабаларынызын руһуна э'тибар этмишләр, — сиз исә улу бабаларын кәфәни алтындан әлинизи рүшвәт алмаға узадырсыныз? Итилин көзүмүн габағындан!..

Абай тез онларын янындан чыхыб кетди.

Такежан вә Исһак төвшүйә-төвшүйә онун габағына гачырдылар.

— Рәисләр, рәисләр кәлмишләр, сәни көзләйирләр. Абай, сән һарадасан? — дейә онлар бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә гышгырдылар.

Абай тәләсмәдән издиһамын ичиндән кечиб яшыл тәпәнин үстүнә галхды. О, һәр ики оязла көрүшдү, мүбаһисә эдән бәйләрә — Барак-Түрейә вә Тойсарыя салам верди.

Барак инамла вә сакит отурмушду. О, өз планыны чохдан, һәлә Абай Жиренше илә Уразбайы өзүнә көмәкчи көтүрмәк истәдийи заман фикирләшмишди. Буна көрә дә о заман Абая демишди: «Кими истәйирсән көтүр, анчаг гәрары өзүн чыхарт». Белә демәкдә онун өз мүлаһизәси вар иди: «Гой инди керейлиләр Абая рүшвәт тәклиф этсинләр, Абай дәрһал онлардан үз чевирәр. Мән онунла һеч данышмаячағам да, анчаг бу ики адамы әлә алачағам, онлар өзләри истинтагы элә апарарлар ки, нечә гәрар чыхармағы Абайын ядына саларлар...» Һийләкәр аткаминер, Жиреншенин кәләкләрини яхшы билдийиндән белә дүшүнүрдү; бир дәфә бир ишә бахыларкән Жиренше ондан һәвәслә рүшвәт алмышды. Инди дә Жиреншенин вә Уразбайын һәр шейи йолуна сала билдикләринә инандығы үчүн истеһза илә Тойсарыя бахырды.

Абай мәһкәмәни ачыб мүбаһисә эдән бәйләрә сөз верди. Барак-Түре дә, Тойсары да һамыя мә'лум олан бир-биринә зидд шикайәтләри тәкрар этдиләр. Һәр ики тәрәф өз нитгини бу сөзләрлә гуртарды: «Ишимизи аллаһа, аллаһдан сонра да

сәнә тапшырырыг. Әдаләтли гәрар чыхар. Сон сөзү сизин улу бабаларыныза веририк».

Абай данышмаға башлады.

О, чох чошгун вә һәйәчанлы иди. О, ағаппаг ағармыш, гаш-габағыны салламыш һалда бардаш гуруб отурмушду, папағыны сыха-сыха әлини бөйрүнә гоймушду. Онун кениш алнында вә бөйүк, дүз бурнунда хырда тәр дамчылары парылдайырды. Лакин онун сәси учадан, инамла вә сәрбәст чыхырды, нитги сакит иди.

— Мәним халгым, бурая топлашан гоһумларым, Керей вә Сыбан! Мәни өз аранызда тә'йин этмишдиниз ки, сизин мүбаһисәнизә сон гоюм вә сизә асайиш гайтарым... Сиз өз ишинизи мәнә э'тибар эдиб демишдиниз: «Сөкүлән парчая тикиш, партлаян ерә ямаг ол». Сизә хәбәрдарлыг этмәк истәйирәм ки, ишиниз һаггында гәрар чыхараркән мән айры-айры адамларын дейил, бүтүн халгын эһтияч вә арзуларыны дүшүнмүшәм. Халг һаггында исә дүшүнәркән һәр шейдән әввәл мән кәнч нәсли фикирләширәм. Кәлин үстүндә далашмаг, мәнфур мүбаһисәләр та гәдим әсрләрдән бәри газахларын ичәрисиндә давам эдир. Лакин заман дәйишилир, ганунлар көһнәлир, дүнямызы мәһв эдән, бирлийимизи парчалаян, намусумузу ләкәләйән бу чүр мүбаһисәләрә гаршы ени мүбаризә йоллары ачылмышдыр... Бах, гоһумларым, мән бу фикирләрлә сизин ишинизә янаширам вә чыхардығым гәрар да ялныз бунунла бағлыдыр. Беләликлә биринчи гәрар Салиһә гыз һаггындадыр. Улу бабаларымызын белә бир ишә һансы ме'ярла янашдыгларыны вә өз һөкмләрини нәйә әсасландырдыгларыны билмирәм. Анчаг мән билирәм ки, ени нәсл бу ишә башга фикирлә янашыр. Ени нәсл илк кәнчлик күнләриндән дәрд-гәм ичәрисиндә яшамаг истәмир. Ени зәманә, ени дә адәтләр ирәли сүрүр. Ени нәслин ирадәси илә һесаблашмаг истәмәйән халг аталары яралары сағалтмаячаг, бәлкә онлары дәринләшдирәчәкдир. Салиһә ата-анасынын ирадәсинә боюн әйдийини бир дәфә көстәрмишдир: гыз мүгавимәт көстәрмәдән онун үчүн сечдикләри адама нишанлы олмушду. Лакин тале яшча да, ләягәтчә дә бәрабәр олан бир адамдан ону мәһрум этди. Бир адам үчүн ики өлүм йохдур, аллаһын гануну будур. Сабатарын тәләби исә, гызын башына атылмыш икинчи өлүмүн ганлы йүйәнидир. Мән нә дедийими билирәм: бәли, садәчә йүйән дейил, ганлы йүйән, гыз ону көзләйән фәлакәтдән яха гуртармаг үчүн өлмәйә һазырдыр. Мәним халгым, сизин һамынызын бачыларыныз вә гызларыныз вардыр!.. Гызы ики дәфә сатмаг әдаләтдән дейил. Бир дәфә о өз азадлығыны өз гәбиләсинә вермишдир — гой инди онун азадлығы өзүнә гайтарылсын. Салиһә гыз икинчи ни-

шанланмагдан да, сазишдән дә азаддыр. Бу мәним биринчи гәрарымдыр.

Абай бу сөзләри учадан вә узада-узада дейиб дәрһал сөзүнә давам этди:

— Лакин Сыбан гәбиләси тагсыркар дейилдир ки, гызын адахлысы өлмүшдүр. Сыбан ону яхшы нийјәтлә нишанламыш, бүтүн башлығын һамысыны намусла вермиш вә сиз керейлиләр дә ону бүтүнлүкчә, һәм дә бир дәфә дейил, ики дәфә алмышсыныз. Биринчи башлыг да олдугча бөйүк иди, онун дәйәри ән азы әлли дәвә иди. Лакин сиз Салиһәнин инди бир гочая әрә кетмәсиндән, һәм дә үчүнчү арвад олачағындан истифадә эдәрәк, әлавә башлыг тәләб этмишсиниз — енә дә чохлу башлыг алмышсыныз. Доғма гызынызы сиз тәрәддүд этмәдән икинчи дәфә сатмағы гәрара алмышсыныз. Бурада да сыбанлылар тагсыркар дейилләр. Сиз, керейлиләр тагсыркарсыныз, тамаһкар олдуғунуз үчүн күнаһкарсыныз... Беләликлә, сазиши поздуглары үчүн керейлиләр алдыглары башлығы Сыбана гайтарачаг вә фаиз дә верәчәкләр. Онлар биринчи башлыгда әлли дәвә, икинчисиндә ийирми беш дәвә сәрвәт алмышлар. Сыбанын гаршысында вә өз гызлары гаршысында керейлиләрин тагсыры үчүн мән ийирми беш дәвә чәримә мүәййән эдирәм, демәли, керейлиләр Сыбана йүз дәвә гайтарачаглар. Бу хәрчи кәлинин гәбиләси илә онун өзүнә әр сечдийи икидин гәбиләси тән яры бөләчәкдир. Бу мәним икинчи гәрарымдыр...

— Бу үч күн әрзиндә мән һәр ики тәрәфин бу дүшмәнчиликдән чәкдийи зәрәрләр һаггында кифайәт гәдәр мә'лумат топламышам. Сыбанлылар керейлиләрдән ики йүз ат, керейлиләр исә сыбанлылардан йүз етмиш ат апармышлар. Гой атлары бир-биринә гайтарсынлар вә итән атларын әвәзинә бешяшар ат версинләр. Бах, гоһумларым, бу иш барәсиндә мәним гәрарым беләдир. Бу гәрар ялныз бир арзу илә — тайфалар арасында асайиш вә бирлийи бәрпа этмәк арзусу илә чыхарылмышдыр. Мән өз сөзләрими дейиб гуртардым.

Издиһам мәзар сүкуту ичәрисиндә донуб галды. Ялныз һәр ики ояз Абайын дедикләрини дилманчдан өйрәндикдән сонра онун фикрини бәйәнәрәк, бир-бирилә данышмаға башлады. Һамы онларын күлүмсәдийини, Абайын гәрарыны бәйәнирмиш кими башларыны тәрпәдиб она яхын кәләрәк данышдыгларыны көрдү. Бу, мүбаһисәнин гуртардығына ишарә иди.

Лакин һәр ики тәрәфдән тәпәни әһатә эдән нә керейлиләр, нә дә сыбанлылар арасында һәмишә һөкмдән сонра эшидилән курултулу сөзләр вә я садәчә «Разыям!» — «Разы дейиләм!» — «Ола билмәз!», «Дүзкүн һәлл этди!» нидалары

ешидилмирди. Һәтта кәнардан ишин кедишинә нәзәр етирән тобыктылылар да бир кәлмә данышмадылар.

Сыбанлыларын арасында отурмуш Жиренше уча бойлу, чүссәли, ағсаггал гоншусуна нә исә пычылдады, гоча бирдән ериндән сычраяраг Абая тәрәф учадан гышгырды:

— Эй Кенкирбай, Кенкирбай, сәнин руһун һарададыр? Мәкәр гәбиләнин өзбашыналыг эдән гызы барәсиндә сән беләми һөкм чыхарардын? Сәнин руһуну чағырырам, мүгәддәс улу баба!..

Гоча, Кенкирбайын адыны чағыра-чағыра издиһамын ичиндән чыхды. Онун нәйә ишарә вурдуғу чох аз адама айдын иди: бир заманлар Абайын улу бабасы Кенкирбай кәлин һаггында буна бәнзәр бир мүбаһисәни һәлл эдәркән кәлини вә той сазишини позаны, йә'ни Енлик вә Кебеки өлүмә мәһкум этмишди. Гočанын чығыртысы, демәк олар ки, диггәти чәлб этмәди, издиһам дағылышмаға башлады.

Лакин Абай гочанын сөзләрини эшитди вә баша дүшдү. О, узун заман дәрин фикрә далды вә гәфләтән бәркдән күлдү. Жиренше вә Уразбай яхын кәләрәк онун күлүмсәйән үзүнә тәәччүблә бахдылар. Жиренше гайғыкеш көрүнүрдү.

— Һәр шей яхшы кечәчәк иди, бирчә бу ағсаггал олмасайды, — дейә о, һәддиндән артыг шиширдилмиш бир һәйәчанла сәсләнди. — Бу саат Кенкирбайы хатырламаг!.. Бу нифрин мәни тамамилә сарсытды... Йәгин, сән дә өз гәрарын үчүн бу саат пешмансан?.. Доғруданмы сән баша дүшмәмишсән ки, өзүн дә улу бабаларынызын йолундан чыхмышсан, адамлары да бу йолдан чыхарырсан? Дүзүнү бойнуна ал!

О, көзләрини Абайын үзүнә зилләди. Абай даһа күлмәйәрәк сәрт һалда она бахды.

— Халг Кенкирбайы габан адландырмышды, чүнки о, рүшвәт үчүн өз гардашларынын ганыны ичирди, баша дүшдүн? Мән Кенкирбайын оғлу дейиләм, инсан оғлуям, — дейә о, союг бир тәрздә чаваб вериб тез онлардан узаглашды.

Жиренше вә Уразбай тәәччүблә, гәзәблә онун далынча бахдылар вә ерләриндә донуб галдылар, санки онларын башына ағачла вурмушдулар. Нәһайәт, Жиренше башыны тәрпәдиб деди:

— Гудурғанлашыб!.. Яхшы, бахарыг...

— Кунанбай да гудурғанлашды, анчаг сәбр касасы долду, — дейә Уразбай гәзәблә сәсләнди. — Бунун да башына элә һәмин һадисә кәләчәкдир, сән бир мөһләт вер...

Балкыбек гурултайы тезликчә сона чатды. Рәисләр чох кечмәдән чыхыб кетдиләр, халг да дағылышмаға башлады. Абай өз достлары илә бирликдә Байкошкара тәрәф йолланды. Һәмин күн Жиренше вә Уразбай да элә о тәрәфә һәрәкәт этдиләр. Онлар Абая чатдыгдан сонра атларыны гамчылады-

лар вә бир ох учушу мәсафәсиндә ону өтүб кечдикдән сонра айрыча олараг, габагда кетмәйә башладылар.

Абай сәрт данышыб онлары сөйдүкдән сонра бир дә көрүшүб изаһат вермәйә фүрсәт тапмамышды. О, өз сәмәндини гамчылаяраг ири йортма еришлә онлара чатды. Лакин Абай онларла бәрабәрләшән кими, һәр икиси динмәзчә бир-биринин үзүнә бахыб атларыны чапды вә сүр'әтлә габаға гачды.

— Бәс белә?.. Баша дүшүрәм! — дейә Абай онларын далынча гышгырды.

Онлар атларыны сахлайыб кери дөндүләр. Жиренше кинлә сәсләнди:

— Белә дә олачагдыр! Етәр!

— Баша дүшүрсән — даһа яхшы! — дейә Уразбай әлавә этди.

Онлар гәзәбдән енә дә чошараг, габагда чапырдылар. Абай атын башыны сахлады, дост адландырдығы адамларын далынча кәдәрлә бахды. О, артыг өз араларында әдавәт башландығыны дуйду.

Такежан вә Майбасар бөйүк бир дәстә илә гурултайдан гайыдырдылар. Бурада да Абайы һей сөйүрдүләр. Баракын вә'д этдийи гырх сечмә ат һаггында онлар Жиреншедән эшитмишдиләр.

— Һәм һөрмәтлә, һәм дә илхы илә гайыда биләрди, инди исә һәм һөрмәтсиз, һәм дә дөвләтсиз гайыдыр, — дейә Такежан нифрәтлә үзүнү гырышдырды: — Бүтүн адәтләри позду, рус рәисләри кими мүһакимә этди... Һеч рус рәисләри дә улу бабаларымызын шәрәфини белә алчалда билмәзди...

Лакин ялныз Тобыкты аткаминерләри бу фикирдә идиләр. Нә керейлиләр, нә дә сыбанлылар Абайы писләйирдиләр. Онлар Абайын гәрарыны гәбул этдиләр вә һәр ики ояза «Гәрара разыйыг, биз барышдыг» дейә билдирдиләр. Жумакан вә Барак Сыбан адындан, Тойсары вә Бокеш Керей адындан «сүлһ мүаһидәси» бағлайыб она өз мөһүрләрини вурараг рәисләрә вердиләр. Онлар Абайы көһнә газах адәтләрини чүр'әтлә позан ени фикирли бир адам кими гиймәтләндирдиләр.

Барышанлар онун һаггында дейирдиләр:

— Онун сөзләри яхшы сөзләр иди. Бу сөзләрдә халг үчүн шәфа вардыр. Бу адамла бүтүн маһал һесаблашачагдыр.

3

Акшоки — Семипалатинск йолунда үсту ачыг үчатлы бир араба кедирди. Козлада Баймәһәммәд отурмушду. О, пайыз сәһәринин сәринлийиндән истифадә эдәрәк ири — йортма

еришлә кедән сәмәнд атлары һей говурду. Ичәрисинә гырмызы сәфян мешини чәкилмиш арабада Абай вә онун үч ушағы, Абыш, Магаш вә Күлбәдән отурмушду. Абышын адәтән ағ вә арыг үзүндә парлаг бир гызарты ойнайырды. О, арасы кәсилмәдән атасындан гаршыдакы өз ени һәяты һаггында сорушурду:

— Ата, шәһәрдә биз һарада яшаячағыг? Русларын, йохса, газахларын янында?.. Үчүмүз дә бир ердә олачағыг?.. Яхшысы будур, мән айрыча, русларын янында яшайым, тәк охуюм!..

— Нә олуб ки! Рус аиләсиндә тәкчә мән яшаячағам! Орада мәним кими бир гыз да олачагдыр, мән сиздән тез өйрәнәчәйәм! — дейә адәтән гардашларындан чүр'әтли данышан Күлбәдән күлә-күлә онун сөзүнү кәсирди. О, Магашы бир тәрәфә сыхышдырараг башыны атасынын дизи үстә гоймушду. Гызын гәт'ийјәтли олмасы вә һәтта анасы илә бу илк айрылыгдан белә дәйишилмәйән шәнлийи Абайын хошуна кәлирди. Абай гызын чәнәсинин алтыны гыдыглаяраг нәвазишлә чаваб верди:

— Мәним гайғысыз балам!.. дейәсән, сән өз гардашларындан гочаг олачагсан, сән айрыча яшаячагсан... Сәни савадлы бир рус гадынына тапшыраcағам, о сәнә ана олачагдыр. Һамынызы яхшы ерә дүзәлдәчәйәм! Инди өзүм дә тез-тез шәһәрдә яшаячағам, сизинлә бир ердә олачағам. Мәним үчүн сизин охумағыныздан вачиб бир шей йохдур.

О, ушаглары голлары арасына алыб бәрк-бәрк бағрына басды. Магаш хейли варды ки, динмәзчә отуруб фикрә далмышды: эвдән айрылмасы ону о бири ушаглардан чох кәдәрләндирмишди. Абай ушағын фикрини яйындырмаг үчүн ону өзүнә тәрәф чәкди, шән бир һалда деди:

— Бир оху, Магаш, бир нәғмә оху.

Атасынын мәһз она мүрачиәт этмәсиндән Магаш чох хошланды. Онун назик додагларында тәбәссүм ойнады, хырда ағ дишләри көрүндү.

— Һансыны охуюм, ата? — дейә о, Абайы гучаглады. Анчаг мән башламаячағам, горхурам долашдырам, сән өзүн башла!

Күлбәдән атасынын нийјәтини яхшы баша дүшдүйү үчүн гардашы илә зарафат этмәйә башлады:

— Бир буна бах! «Оху!» дейән кими Магаш инад көстәрмәйә башлайыр ки: «Гой бир башгасы башласын!» — дейә Күлбәдән сөһбәтә гарышды. — О, һей дал-далы дартынан дайчая бәнзәйир.

Һамы, һәтта Баймәһәммәд дә күлдү. Магаш утаныб үзүнү ястығын ичәрисинә сохду, анчаг өзү дә күлмәйә башлады. Абыш ону мүдафиә этди:

— Сәнин фикринчә, дайча һей далы чәкилдийи үчүн һеч габаға гачмыр? Буну сән һарадан билирсән, сән ки, ат минмирсән!

Бу вахт Магаш да тез башыны галдырды:

— Дайча нәдир, о һеч гоюн да минә билмир! Амма мәним һей дал-далы чәкилән тайым[1] яйда байгада беш дәфә биринчи кәлмишди, бах, беләǃ

Сонра лап шадланараг үзүнү Абая чевирди:

— Нәғмәни башла, ата!

Абай «Козы-Кош» нәғмәсини охуду, ушаглар да она сәс вердиләр.

Йол ики күн узанды. Абай каһ охуюр, каһ ушаглара нағыл данышыр вә я Абышла Күлбәдәни мәчбур эдирди ки, билдикләрини нағыл этсинләр. Йолчулара юху зор кәлдикдә онлар, о чүмләдән Баймәһәммәд, енә маһны охумаға башлайырдылар. Беләликлә, шәһәрә кәлиб чатдылар.

Михайловун мәсләһәти илә Абай Магашы вә Күлбәдәни мәктәбә верди. Онлар мүхтәлиф мәктәбләрдә, — оғлан вә гыз мәктәбләриндә охумалы идиләр. Лакин яшамаг үчүн Абай онлары Андреевин мәсләһәт көрдүйү бир рус аиләсинә дүзәлтди. Михайловун мәсләһәти илә Абышы башга чүр дүзәлтдиләр. Абыш әрәб әлифбасыны өйрәнмишди, зеһнли вә һәр шейә бөйүк мараг көстәрирди. Аулда дилманчла мәшғул олараг, даим онунла русча данышдығындан рус дилини яхшы баша дүшүрдү, лакин ибтидаи синифләр үчүн яшы чох иди. Буна көрә дә ону айрыча элмли адамларын янына дүзәлтдиләр. Онлар Абышын русча данышмасыны тәкмилләшдирмәли вә үмуми тәрбийәсинә диггәт етирмәли идиләр. Ону мәктәбә вермәдиләр, Абай Абыш үчүн тәчрүбәли бир эв мүәллими тапды.

Илк күнләрдән э'тибарән Михайлов Абышын кәләчәк мүгәддәратында да, тәрбийә олунмасы мәсәләләриндә дә яхындан иштирак этди, о, Абая даһа бир мәсләһәт верди:

— Ибраһим Кунанбаевич, сизин бөйүк оғлунуз, мәним фикримчә, даһа чидди охумаға габилдир. Сиз кәдәрләнмәйин ки, онун яшы бир гәдәр өтмүшдүр... эксинә, яхшыдыр ки, о өз ана дилиндә мүәййән билик алдыгдан сонра бурая кәлмишдир. Бәлкә, мәһз инди башга дилдә охумаға башламаг онун үчүн даһа асан олачагдыр. Мәним сөзүмә гулаг асын: гой бу гыш сизин Әбдүррәһман мүәллимлә яхшыча һазырлашсын, кәлән ил исә ону мәктәбә гоюн, анчаг бизим Семипалатинскдә йох, Түмендәки мәктәбләр бизимкиләрдән чох-чох яхшыдыр. Орада мәним яхшы танышларым вар, онларын янында яшая биләр. Яйы гой чөлдә кечиртсин, гышда

[1] Тай — биряшар дайча.

исә шәһәрдә яшасын вә рус тәрбийәси алсын. Әкәр сәһһәти позулмаса, үмидвар олаг ки, кәләчәкдә ону Питерә университетә көндәрә биләрик.

Абай өз ушагларына аулдакы бүтүн достларындан вә гоһумларындан даһа чох гайғы көстәрән әсл досту Михайлова гызғын тәшәккүр этди. Онун мәсләһәтләрини Абай фикирләшмәдән гәбул этди.

Онлар Михайловун кениш кабинетиндә сөһбәт эдирдиләр. Һава гаралмаға башлайырды. Ичәри отаглардан онларын янына чаван бир гадын кәлди. Онун әлиндә стол лампасы вар иди, гадынын үзү чох инчә, дәйирми, сачлары сых, сары, көзләри ири вә көй иди. Абай ону бу эвдә биринчи дәфә көрүрдү, адәтән достлар көрүшәркән отагда тәкчә эв ишләри илә мәшғул олан Домна гары олурду.

Кәнч гадын гонагла тәвазөлә саламлашды. Михайлов онун габағына чыхыб лампаны әлиндән алды, тәшәккүр эдәрәк, гадыны Абая тәрәф кәтириб нәвазишлә мүрачиәт этди:

— Таныш олун, Лизанка, бу мәним достум Ибраһим Кунанбаевичдир. — Сонра Абайын үзүндәки тәәччүб әламәтини көрәрәк, бир гәдәр гызарыб күлүмсүндү. — Таныш олун, Ибраһим Кунанбаевич, бу мәним арвадым Елизавета Алексеевнадыр.

Абай өзүнү итирди. О, билмирди ки, belә һалларда русларла нечә саламлашмаг лазымдыр.

— Бәс нә үчүн буну мәндән кизләдирдиниз, Евкени Петрович? Ахы мән һеч бир шей билмирдим... Сизә сәадәт арзу эдирәм... — дейә о, үрәксиз һалда сәсләнди.

Бу гадын рәисләрин, яхуд Акбасын эвиндә Абайын бә'зән раст кәлдийи Петербург вә я Москва ханымларына һеч дә бәнзәмирди. О, Абайын һәр күн Семипалатинск күчәләриндә көрдүйү ади ерли әһалийә охшайырды. Онун бүтүн һәрәкәтләриндә, әри илә вә гонагла рәфтарында бир утанчаглыг һисс олунурду. О, отагда ялныз бир нечә дәгигә галыб, сакит вә тәләсмәдән чыхды. Михайлов эвләнмәсинин гысача тарихини бурадача Абая нағыл этди.

— Ахы мән лап бу яхынларда, өзүм дә көзләмәдийим һалда, һеч бир мүрәккәб мүһакимә еритмәдән эвләнмишәм. О — тәвазөкар, ерли аиләдән чыхмыш бир гыздыр, нә лазыми тәһсил, нә дә тәрбийә алмышдыр... Бах, сиз Абышы охудурсунуз, мән дә буна эв тәһсили вермәйә чалышырам... Ону тәрбийәләндирмәк вә өзүмә бәрабәр дост этмәк мәним борчумдур...

Өз һәятында баш вермиш бу бөйүк һадисә һаггында Михайлов бир нөв утана-утана данышырды. Абай тәфсилаты сорушмады, Михайлов дәрһал вилайәт дәфтәрханасында енидән гуллуға гайытмасыны хәбәр верди.

Бу дәфә Абай шәһәрдә чох галды. Бир дәфә о, Тинибайын евинә кетди. Шәһәрә кәлдийи күндән бәри бурая кәлмәмишди, она көрә дә Макишин янында кечәләди. Макиш гардашыны чохдан онлара кәлмәдийи үчүн данлады вә зарафатла она хатырлатды ки, әввәлләр, Сәлтәнәт бурада оланда о, тез-тез кәлирди. Сәлтәнәтин ады онларын гәрибә достлуғу һаггында парлаг хатирәләри Абайын ядына салды, о, кәлмәләри узада-узада деди:

— Сәлтәнәт... Көзәл Сәлтәнәт... О нә гәдәр көзәл иди... Белә бир сәрвәтә мән өз гызларымыз ичәрисиндә һәлә раст кәлмәмишәм... о буну дейәрәк тез үзүнү бачысына чевириб сорушду:

— Даныш көрәк онун ахыры нә олду? Нечә яшайыр? Бу илләр әрзиндә она һеч раст кәлибсәнми?

Макиш нағыл этмәйә башлады. Абай онун үчүн гиймәтли олан хәбәрләрә һәвәслә гулаг асырды.

Сәлтәнәт чохдан бәри иди ки, о заман нишанландығы кишийә әрә кетмишди. О, өз азадлығы илә видалашмалы олмушду, о вахтдан бәри ялныз бу яй шәһәрә кәлә билмишди. О өзү илә бәрабәр балача оғлуну да кәтирмишди. Бүтүн күнү рәфигәләр бир ердә кечирмишдиләр. Макиш өз гонағыны Полковник адасына апармышды. Онлар гымыз вә емәк көтүрәрәк гайыгла бурая кәлиб бүтүн күнү үрәкдән сөһбәт этмишдиләр...

Бурада Макиш Абайы тәәччүбләндирди: мә'лум олду ки, о, бу илләр әрзиндә гардашынын гошдуғу бүтүн шеирләри билир. Макиш һәмин күн бүтүн бу шеирләри өз рәфигәсинә охумушду. Сәлтәнәт динмәзчә, бөйүк һәйәчанла гулаг асмыш, сонра оғлуну янына чағырараг, ону гучагламыш вә Макишә мүрачиәт эдәрәк демишди:

— Һәят мәни арзуларымдан чох-чох узаглара апарды... Абайла көрүшдүйүм күнләр мәнә бах бу көлкәли, чичәкли, шән яз палтары илә бәзәнмиш хошбәхтләр адачығы кими көрүнүр... О гыса күнләр сәадәтлә долу иди... Мән өз талеимә гатлашдым. Мән башгасынынам, өзүм үчүн даһа һеч бир шей тәмәнна этмирәм... Лакин сәнинлә бу күнкү сөһбәтимиз, Абайын хатирәләри вә нәғмәләри мәним гәлбимдә һәр шейи енидән чанландырды, меһрибан Макиш. Мән енә дә әввәлки кәдәри һисс эдирәм... Лакин бу кәдәр сәмәрәсиз дейил: мән онун доғурдуғу анды ичирәм. Абайын адыны һәмишә ялныз өзүм һөрмәтлә яд эдәчәйәм, сәнә вә'д эдирәм ки, ону һәмишә өзүм үчүн дә, ушагларым үчүн дә әзиз тутачағам. Гой өз ушагларымы Абайын кәнч, садиг достлары кими, онун далынча кетмәйә даим һазыр олан бир дост кими тәрбийә этмәк мәним аналыг борчум олсун... Бу, мәним достлуғумун сон төһфәси олачагдыр...

Абайы һәйәчан бүрүдү. Сәлтәнәтин сөзләри она тә'сир этди, гәлбини көврәлтди. О, Сәлтәнәтлә онун һаггында данышан бачысына үрәйиндә тәшәккүр этди. Бачысынын әсл яхын дост олдуғуну, она өз гәлбини асанлыгла ача биләчәйини һисс эдәрәк Абай көнлүнү һәйәчанландыран фикирләри учадан деди:

— Ялныз Сәлтәнәт белә дейә биләрди... О, өз борчу һаггында данышмыш, бунунла да мәним борчуму хатырлатмышдыр. Мән онун сөзләрини баша дүшдүм: о, истәйир ки, мән ени нәслин, бизим нәслимизин, онун ушагларынын севәчәкләри, онлар үчүн әзиз олачаг шеирләр вә нәғмәләр ярадым... о санки мәнә демишдир: «Гой мәним чығырым узаг ашырымлар архасындан кечсин, каш сәнин сәсин мәнә чатсын...» Мән сәни баша дүшдүм, эй накам арзулар достум!..

Бу сөзләр онун үрәйиндә кизли сахладығы фикирләр иди, Сәлтәнәтә чавабы иди. О сусду. Онун гәлби образлар вә фикирләр аләминә, арам-арам сәсләнән шеир далғаларына гәрг олмушду.

Бүтүн пайызы вә гышын биринчи ярысыны Абай шәһәрдә кечиртди, ушагларыны охумаға дүзәлтдикдән сонра асанлыгла онлардан айрыла билмәди. О ади күнләрини Гогол китабханасында кечирирди; орадакы мәшғәләләр бир тәдгигатчы алим ишинә чох бәнзәйирди, бура ону чох чәзб эдирди. Ахшамлар Баймәһәммәдлә тәк галдыгда Абай охудуғу китабларын, башлыча олараг романларын мәзмунуну она нағыл эдирди. Бунун сайәсиндә Баймәһәммәдин нағыл эһтияты кетдикчә артырды.

Шәнбә күнләри Баймәһәммәд хизәйи гошуб Абайын ушагларынын далынча кедирди. О бир ердән Магашла Күлбәдәни, башга бир ердән дә Абышы кәтирирди. Ики кечә, бир күн ушаглар вахтларыны аталары илә бир ердә кечирирдиләр. Абай бу ахшамлары һеч бир шейлә мәшғул олмамаға чалышыр, һәтта аулдан кәлән адамлары да гәбул этмирди. О бүтүн вахтыны ушаглара сәрф эдәрәк сөһбәт эдир, мәшғул олур вә я садәчә олараг онларла ойнайыр вә Баймәһәммәди нағыл сөйләмәйә мәчбур эдирди. Бә'зән дә һамысы бир ердә нәғмә охуюб ахшамларыны шән кечирирдиләр.

Һәфтәдә бир дәфә Абай Абышын яшадығы мәнзилә кәлир, элмли, ағыллы, гочалмаға башламыш эв саһиби Анна Николаевна илә узун-узады сөһбәт эдирди. О, дөрд ушаг анасы олан, Екатерина Петровнанын эвинә дә баш чәкирди. Бу гадынын ики оғлу вә ики гызы варды. Онлар Магаш вә Күлбәдәнин яшыды идиләр. Екатерина Петровна забит арвады иди; дул галмышды; о, ушаглара дәрс вә тәрбийә вермәклә яшайырды. Абай дәфәләрлә она шәртләшдикләри әмәк һаггындан баш-

га Баймәһәммәдлә, кәсилмиш гоюн вә кисә-кисә ун көндәрирди.

Өз ушагларындан башга, Абай бир нечә етим газах ушағыны да дәрс охумаға гоймушду. О, Михайловла бир сөһбәтдән сонра белә һәрәкәт этмәйи гәрара алмышды. Михайлов она нағыл этмишди ки, ики ил бундан әввәл Омскдан «Корпус» әмри алынмышдыр. Бу әмрдә дейилирди ки, шәһәр мәктәбиндә охумаг үчүн һәр бир наһийәдән бир ушаг айрылсын. Лакин ата-аналардан һеч бири өз ушагларыны охумаға көндәрмәк истәмәмишди, һәтта элә адамлар да тапылмышды ки, пул алмаг шәртилә ушагларыны мәктәбә вермәйә разы олмушдулар. Бир сөзлә, аула, нәһайәт, зәиф бир урфан зиясы кечә билдийи заман әсрлик эталәт бурада да өз гадаған мөһрүнү вурмушду. Михайлов ачы бир тәбәссүмлә гейд этмишди ки, бүтүн Семипалатинск гәзасында өз оғлуну мәктәбә көндәрмәйә разы олан бир нәфәр белә тапылмамышдыр.

Абай буну эшитдикдә тобыктылылардан тә'сир эдә билдийи бә'зи адамлара мәктуб язды. Беләликлә о, кәнч ятаглардан Чинкиз наһийәсиндә яшаян Анияр адлы бир ушағын интерната верилмәсинә наил олду. Молдабай да Шаган наһийәсиндә яшаян Умарбек адлы етим бир гырғыз баласы көндәрди. Абайын мәктубуна әсасән Такежан Гызыл-Адыр наһийәсиндән Курманбай адлы бир етим ушағы бурая йола салды. Бундан әлавә, Абай Ералыдакы ятагларда яшаян Мамай тайфасындан ики етим ушағы мүсәлман мәдрәсәсинә дүзәлтди. Ятагларын мүгәддәраты Абайы бурада, шәһәрдә дә һәйәчанландырмагда иди. «Гой, һеч олмазса, кәнч нәсл ишыға чыхсын, — дейә о, фикирләширди. — Бәлкә, онларын васитәсилә аталары да ағ күн көрсүнләр. Охуярлар, халга файда верәрләр...»

Бу яхынларда Абай өйрәнди ки, онун гәрары илә Балкыбек гурултайында касыблара верилмиш һейванлар бүтүнлүклә онларын әлинә кечмәмишдир. Доғрудур, бүтүн илхы сағ-саламат Ералыядәк кәтирилибмиш, лакин пайызда, ятагларын алдыглары отуз атдан ону бир-бир, ики-ики намә'лум оғрулар тәрәфиндән йоха чыхыб. Инди дә Абай ятагларын ушаглары үчүн чалышаркән фикирләширди: «Гой һеч олмазса ятаглардан бири оғурламаг мүмкүн олмаян сәрвәтә, билийә малик олсун». Буна көрә дә о, мәһз йохсулларын ушагларыны мәктәбә дүзәлтмәйә чалышырды.

Гышын икинчи ярысы кирмишди, Абайын аула гайытмаг вахты чатмышды. Шәнбә күнү о, Баймәһәммәди күнортаядәк шәһәри дөрд доланмаға мәчбур этди. О, мәктәбә дүзәлтдийи вә шәһәрин мүхтәлиф ерләриндә яшаян бүтүн балача газахлары янына чағырды. О, бу ушаглары янына топлайыб бүтүн кечәни бир ердә нәғмә охуюб әйләндиләр. Абай өзү

дә онлара тапмача дейирди, Баймәһәммәд нағыл вә мәсәлләр сөйләйирди. Ахшам емәйиндән әввәл ушаглар йорулуб сакитләшдикләри заман Абай өз ушагларыны да, гонаглары да янына чағырды.

О, һәлә сәһәр язмыш олдуғу бир вәрәг кағызы чыхартды. Ушаглар нә олачағыны тәәччүблә көзләйирдиләр. Абай учадан, чох айдын, һәлә индийәдәк мә'лум олмаян ени бир ше'ри онлара охуду:

Ушаг икән гаранлыгда бир кор кими яшадым мән,
Хәбәрим дә олмады һеч элмин әзиз бәһрәсиндән.
Ай ушаглар, сизләрдәдир севинчимиз, үмидимиз,
Нә олмайыб бизә гисмәт чәсарәтлә әхз эдин сиз,
Оху, мәним әзиз оғлум, атандандыр бу вәсиййәт,
Маил олма шан-шөһрәтә, өз халгына элә хидмәт!

О, бу ше'ри бир нечә дәфә ушаглара тәкрар этди, сонра гыса вида сөзләри сөйләди:

— Мәним балаларым, кичик гардашларым! Биз, сизин аталарыныз вә бөйүк гардашларыныз бой атмадан солан отлара бәнзәйирик. Вахтилә биз билик ала билмәдик, инди дә бунун үчүн дәрдләнирик. Элм — бизим наил ола билмәдийимиз арзумуздур... Мән бу саат шеирдә охудуғуму сизә арзу эдирәм. Бу сизин бөйүк гардашынызын арзусудур, сизин чөлләринизин, халгынызын, сиздән көмәк көзләйән халгынызын арзусудур. Ялныз бир мәгсәдлә, адам олмаг мәгсәдилә охуюн. Өз өлкәнизә файдалы олмаг, намуслу адам олмаг, өз халгынызын мүдафиәчиси олмаг наминә охуюн...

Бир гәдәр сусдугдан сонра о, сөзләрини белә гуртарды:

— Бах, видалашаркән мән сизә буну демәк истәйирдим. Бу ше'ри сизин үчүн Кокпай адлы бир акын гәсдән язмышдыр...

Бүтүн гышы Абай кизли арзуларынын гәлбиндә чырпынан сәсинә сәс верир, тез-тез шеир язырды. Өз шаирлийинә, өз акынлығына инана билмирди. Онун тәләбкар гәлби, һәлә өз исте'дадына инанмаян гәлби башга, һеч кәсә мә'лум олмаян тәвазөкар бир ад алтында, Кокпай ады алтында кизләнмишди.

ЗИРВӘДӘ

1

Бир нечә ил кечди. Бу илләр Абай үчүн кәркин әмәк вә ахтарыш илләри олду. Йайда, гышда китаб охудуғу, гәләм чалдығы вахтлары Абай өмрүнүн ән бәхтияр анлары саныр-ды, әсл һәят һесаб эдирди. Бүтүн кечиртдийи дуйғулары

фикирләшмәк, ахтармаг вә кағыза э'тибар этмәк онун варлығынын бүтүн мә'насыны тәшкил эдирди. Китабларда вә я һәятда дәрк эдиб тапдығы һәгигәт гығылчымлары вә йүксәк фикирләр онун шеирләриндә, нәғмәләриндә өз эксини тапыр, тәрәннүм эдилирди. Абая гәдәр һәлә һеч кәс өз ана дилиндә белә шеир охумамышды.

Шаир Абайын ады артыг һәр ердә мәшһур олмушду. Инди онун өзү дә шаирлик фәалиййәтини халг гаршысында бир борч билирди. Онун «Халг һаггында» ады илә топланмыш сайсыз-һесабсыз шеирләри наданлары, халгын бәдәнинә зәли кими япышмыш мурдар адамлары дамғалайыр, сакитлик билмәйән чөл ишбазларыны, рүшвәтхор идарә башчыларыны әдаләтли бир гәзәблә чәзаландырырды. Бу шеирләр халгын вичданы иди. Бу шеирләр ағыр әмәкдән тагәтдән дүшмүш адамларын ачы талеинә шәфгәтлә, мәһәббәтлә долу иди. Абай кәнч нәслә көзәллийи тәрәннүм эдир, руһлары йүксәлдир, һәяты дәриндән дәрк этмәйә, гәлбән дуймаға мәчбур эдирди.

Бу шеирләр Акшокидә яранараг учсуз-бучагсыз чөлләрә йайылырды. Инди Абай өз әсәрләрини язырды. Онун әтрафына топланмыш, йүксәк амалла долу, бу шеирләрә вурулмуш кәнчләр онлары әзбәрдән билир, һәмин шеирләрә һава гошуб чөлләрә йайырдылар.

Лакин һәят Абая ялныз өз көнлү истәдийи арзуларла яшамаға имкан вермирди. Дәфәләрлә рәдд этмәсинә бахмаяраг енә дә әзаблы, әзиййәтли вәзифәдән о, яха гуртара билмирди, аулларын әһалиси ону адил бир һаким кими даима һәр чүр чәкишмә вә мүбаһисәләрин һәлл олунмасына чәлб эдирди.

Күнәшли бир гыш сәһәри Абай өз бөйүк отағында, ади ериндә, сүмүк һашиййәли һүндүр чарпайынын янында отуруб һәмишәки гоншусу олан бөйүк ағ ястығы бөйрүнә сөйкәмишди. О, каһ алчаг, дәйирми стола сөйкәнәрәк, каһ да кениш бвчу илә дизинә тәкийә вериб динмәз-сөйләмәз дәрин фикрә далмышды. Онун гара көзләриндә инадкар бир истәк гығылчымлары парлайырды. Бу көзләр пәнчәрәдән көрүнән гарлы, сәһәр күнәшиндән пар-пар парылдаян Акшоки тәпәләринә зилләнмишди. Башдан-баша гара бүрүнмүш бу дағлар намә'лум вә сарсылмаз бир гүдрәтә малик иди...

Инди Абай чөлүн мүбаһисәли ишләриндән азад олуб даими сәфәрләрдән яхасыны бир тәһәр гуртара билмиш вә хейли мүддәт өз севимли гышлағында гала билмишди, Бу ил дә шаир үчүн ән сәмәрәли иллләрдән бири иди. О, каһ китаб охуюр, каһ шеир языб дахили, кизли һәйәчанларла долу бу бәхтияр саатларда тез-тез гарлы тәпәләрә бахыр вә бир нөв

онлара говушурду. Сәһәр вә ахшам чағларында онун кәдәрли гәлби тәпәләрин сүкутунда өзүнә тәсәлли тапырды. Һәмишә сәрт, һәмишә тутгун олан бу дағлар санки әбәди накам арзуларла долу иди, тутгун күнләрдә бу дағлар күнәш үчүн дарыхыр, күнәшли күнләрдә язы арзу эдирди. Инди дә санки онларын чал гашлары бир-бириндән айрылмышды: дағларын ямачында санки ала-бәзәк сүрүләр отлайырды, — каш бу ялгыз вә дилсиз дағлар бир чобан маһнысы эшидәйди...

Баймәһәммәд Абайын бу кәркин һалыны чохдан көрмүш вә сакитлийи позмаяраг бир гәдәр кәнарда отурмушду. Һеч олмазса бир шейлә мәшғул олмаг үчүн о, Абайын гамчысыны көтүрдү вә хам гайышдан она ени илкәк дүзәлтмәйә башлады. О, бу ишлә үрәкдән мәшғул олараг ялныз һәрдәнбир Абайын үзүнә бахырды. Бирдән Абай әлини тәрпәтди, һавада мүнтәзәм һәрәкәтлә ойнадараг, анлашылмаз сөзләр пычылдамаға башлады. Әввәлләр Абайда белә бир адәт йох иди, бу һал ялныз бу гыш заһир олмушду, Баймәһәммәд билирди ки, инди Абай гәләм-кағыз истәйәчәк. Лакин бу дәфә Абай фикри дағыныг һалда онун үзүнә бахыб динмәзчә сол әлини узатды, санки нә исә бир шей хаһиш этди. Баймәһәммәд баша дүшдү вә чәлд ериндән сычраяраг ики көһнә галын китабы столун үстүнә гойду.

Абай һәмин китабларын бирини ачды, истәдийи сәһифәни тапыб чәлд көз кәздирди, енидән фикрә дараг көзләрини юхары дикди.

Бу ики китабы бу аулда вә бүтүн этрафда һеч кәс баша дүшә билмирди, онларын дили өз эсрарыны һамыдан кизләдирди. Узаг аләмдән вә узаг заманлардан галмыш ики шаирин бу әзиз китаблары ялныз Абай үчүн айдын иди.

Пушкин вә Лермонтов... Онларын һәр икиси өз һәят йолуну инди Абайын бабаларынын яшадыглары чөлләрдән узагларда кечирмиш вә өмүрләрини намә'лум диярларда, газахлара яд вә мә'лум олмаян өлкәләрдә баша вурмушдулар. Ялныз бу гыш онларын һәр икиси Абая чох яхын олмушду... Онлар башга аләмдән кәләрәк башга бир дилдә данышырдылар, анчаг Абайла чох меһрибан вә әзиз бир адам кими рәфтар эдирдиләр. Кәдәр вә гүссә ичәрисиндә Абайын эйни олан бу адамлар онун гәлбиндәки сирри баша дүшәрәк санки дейирдиләр: «Сән дә өз фикирләринлә бизә бәнзәйирсән!»

Абай онларла дост олдуғу вахтдан бәри Машраб да, Суфи Аллаһяр да, һәтта Фүзули дә көлкәйә чәкилмишди. Иш үчүн кәлмиш мө'мин гочалар вә я моллалар Абайы бу галын китаблары охуя-охуя отурмуш һалда көрдүкдә мәмнунийиәтлә саггалларыны тәрпәдирдиләр. «Ағыл өйрәнмәйә

башламыш, шәриәти охуюр,— дейә онлар өз араларында данышыр вә онун нә охудуғуну баша дүшмәйә чалышырдылар: Йәгин, гур'андан ясин айәсидир... Моллая тапшырмыр, өзү охуюр, мө'мин олмушдур...»

Лакин онлар китабын сол тәрәфә ачылдығыны, сәһифәләриндә шәкилләр олдуғуну көрдүкдә, диггәтлә нәзәр салыб әйри-үйрү әрәб һәрфләри әвәзинә рус сәтирләринин һамар вә сакит дүзүлүшүнү көрдүкләри заман һейрәт ичәрисиндә китаблардан узаглашыб дәрһал сусурдулар. Адлы-санлы ишбазлардан бә'зиләри Абайын янындан кедәркән бир-бириндән сорушурду: «Нә үчүн о, бу сол язы үзәриндә бу гәдәр баш сындырыр?» Бир башгасы чаваб верирди: «Бунунла фәхр эдир. Мәкәр һисс этмирсән ки, о, нә демәк истәйир? О, демәк истәйир ки, бахын, мән һөкумәт дәфтәрханаларына сиздән яхынам...»

Абай билирди ки, онун кизли, дилсиз достлары хоша кәлмәйән бир тапмача кими чохларыны нараһат эдир. Лакин бу ону чох аз тәшвишә салырды.

Онун достлары — өлүдүр. Лакин белә бир өлүмү өлүм адландырмаг олармы? Әбәдән олмаз, өлән бу адамлар дүняя өз адларыны хатырламағы вәсиййәт этмишләр. Инсандан ялныз бир башдашы галыр, илләр кечдикчә о, чөкүр, ерлә бәрабәрләшир. Яшаянларын хатирәси дә, яхынлардакы көзәл варлыг хатирәси дә бу чүр сөнүб кедир, башдашы йох олан кими инсан да әбәдиййәтә говушур — йох олур. Бу ики сима исә ер үзәриндә өзләри һагтында сарсылмаз дағ кими гүдрәтли бир абидә гоюб кетмишләр. Онлар заман-заман, әсрләрдән бәри кәлиб чыхан Акшокинин гоша зирвәсинә бәнзәйирләр.

Абай көксүнү өтүрәрәк фикирләшди: «Биликлә көзү ачылан бир халг хошбәхтдир... Биз газахлара да улу бабаларымыз билик вә үрфан хәзинәси гоюб кетмиш олсайдылар...» Һәр ики шаир онун үчүн бир-биринә чох яхын вә әзиз көрүнүрдү. «Бунлар — гардашдырлар, онларын бүтүн һәяты сонракы нәсилләр үчүн, бүтүн халгларын вә заманәләрин бүтүн мүтәфәккирләри үчүн даима ишыг сачан сөнмәз бир мәш'әлдир...»

Абай дәриндән көксүнү өтүрәрәк енидән Татянанын мәктубуну охумаға башлады. «Нә гәдәр мәһарәтли сөзләрдир. Сөз дейил, нәфәсдир, үрәк чырпынтысыдыр... Инчә дуйғулардыр» — дейә о, һейрәт ичәрисиндә фикирләшди вә бир заманлар язмыш олдуғу ше'ри хатырлады:

Нитги ашигләрин лал олар, бәли,
Олмаз мәһәббәтин, севкинин дили.
Гәләм гаш чатылар; көз хумарланар,
Гаш-көзлә данышар һәр севимли яр.

Белә данышырдым мән дә бир заман,
Мән сөзсүз дилләр әянды, әян.
Инди һафизәм күт, өзүм биһушам,
Севки лисаныны мән унутмушам...

Татянанын һәйәчанына тәслим олан Абай енидән Пушкинин мисраларыны охуду. «Мән дә белә күнләр көрмүшәм» — дейә о. фикирләшди, — көрәсән о күнләрдә мән буна бәнзәр сәсләр эшитдимми?..

Дәрһал Абайын һафизәсини өртмүш думан чәкилди, санки гаранлыг көйдә улдузлар парлады, Абайын көзләри гаршысындан ики парлаг сима өтүб кечди. Бунун бири кәнчлийин парлаг симасы олан Тогжан, дикәри исә һүзн мүчәссәмәси олан Сәлтәнәт. Һәлә дүнән Татянанын мәктубуну тәрчүмә едәркән Абай бу сималары хатырламышды. Онларын һәр икиси Татяна кими өз үрәк сәсләрини камаллары илә сусдурмуш, онларын һәр икиси көләлик йүйәни илә бағланмыш башларыны галдыра билмәмишди. Абай Татянанын кәдәрлә долу үрәк сөзләрини тәрчүмә етдийи мүддәт әрзиндә өз гәлбиндә бу көзәлләрин вида сөзләри дә сакит-сакит сәсләнирди. Бу сөзләр онун ятардығы мисраларда өзүнә ер тапырды.

«Гой онларын һәссас көнүлләри бу нәғмәни дәрк етсин, онлар бу нәғмәни өз нәғмәләри кими баша дүшәрләр» — дейә о, фикирләшди.

Буна көрә дә о, Татянанын мәктубуну тәрчүмә етмәйи гәрара алмышды. Сон ики күн әрзиндә о, һәмин мәктубун яд газах дилиндә данышмасына көмәк етмишди. Кетдикчә онун Татянасы юмшаг, галиб кәлән инчә маһныда даһа чох сөз тапырды, бу гыз бүтүн нәчиб нәзәри вә ширин дили илә Абайын өзүнү әсир едирди. О, Татянанын газах дилиндә олан мәктубуну русча язылмыш мәктубла мүгайисә етди. Бә'зи мисралар Пушкиндә олдуғу кими сәсләнмирди, Татяна бә'зән чох ади сөзләрлә данышырды. Лакин, бу — онун ени динләйичиләринә гейри-ихтияри бир төһфә иди... Лакин бу ади сөзләрин белә һамысыны ени динләйичиләр баша дүшәчәкми? Абай Кокпайы вә Муханы фикирләшди, бирдән онлар да бу сөзләри баша дүшмәсәләр?

Дүнән алынмыш мәктуб да «Евкени Онекинин» сәһифәләринә әлавә едилди. Баймәһәммәд Семипалатинскдән гайыдыб он ени китабла бирликдә бир мәктуб да кәтирмишди. Абайын «Евкени Онекиндән» һейран олдуғуна чаваб верән Михайлов язырды: «Бу яхынларда һәмин роман мусигийә салынмышдыр. Дейирләр ки, бу мусиги Пушкинин Татянасына вә Ленскисинә лайигдир, Петербург вә Москва әһалиси онунла яшайыр, онунла гидаланыр. Анчаг нә етмәли, бу мусигини динләмәк бизә гисмәт дейилмиш...»

Абай мәктубу охуюб енидән Кокпайы вә Муханы хатырлады.

«О язығлар өз көзәл мәһарәтләри илә мә'насыз шеирләри бәзәйирләр, — дейә о, күлүмсәди вә янындакы домбраны әлинә алды, — мән бу хырдаватчылара без әвәзинә баһалы ипәк верәчәйәм...»

Енидән онун додаглары нә исә пычылдамаға башлады, мүлайим нәзәри енә Акшокинин гоша зирвәсинә зилләнди. Лакин инди бу нәзәр әтрафы көрмүр. Бу, тәхәййүл нәзәри иди. Дәрин һәйәчан кечирән шаир көнлүнүн бахышы иди. Бармаглар тәләсик һалда симләрә тохунду. Кечән кечә ятаркән Абай узагдан кәлән вә кетдикчә сөнүб кедән сәсләр эшидирди, инди һәмин сәсләр тез хатиринә кәлди вә чох асанлыгла домбранын симләриндә сәсләнди. Абай явашчадан охумаға башлайыб маһнынын һавасыны сәсинә уйдуруб айдын сурәтдә тәкрар этди. Маһны Пушкин вәзнинә яхын бир маһны иди.

Сәни танры мәнә бәхш әләйибдир,
Меһрибан севкилим, көзәл севкилим...

Татянанын һая илә долу сирри һәлә домбрада үркәк вә инамсыз сәсләнирди. Даһа бир мисра... даһа бир мисра...

Абай каһ ястыға сөйкәнир, каһ да белини дүзәлдәрәк тез-тез домбра чалырды. Гоша симләр яваш-яваш, бә'зән һәзин, бә'зән дә зилдән сәсләнирди; о истәдийини тапмышды. Сон ики мисра исә чох баһа баша кәлди, лакин онлар да мусигийә ятды.

Абай нәфәс дәрмәдән Татянанын мәктубунун үч мисраыны индичә тапдығы һава илә һей охуюрду. Өзүндән разы һалда күлүмсәйәрәк ағзындакы насыбайы туллайыб енисини көтүрдү. Каһ зилдән, каһ да пәсдән симләри чалмаға башлады. Дейәсән һава ядында галырды...

Бирдән о, бүтүн ири көвдәси илә чәлд Баймәһәммәдә тәрәф дөндү. Бу дәфә онун көзләри севинчлә парылдайыб дәрһал сөндү.

— Нә үчүн бурада отурмушсан? Бир шей баша дүшә билдинми?

Абайын көзләнилмәз суалындан өзүнү итирмиш икид гамчыны көстәрди:

— Бах, буну тә'мир эдирәм, Абай аға...

— Мән нә эдирәм — баша дүшмәдин?

— Белә фикир эдирәм ки, һансы бир рус маһнысыны исә хатырыныза салырсыныз...

— Бәс белә... олсун! Чох яхшыдыр! — дейә Абай күлдү. — Кет Кишкәнә-молланы чағыр...

Ени яратмыш олдуғу маһныны унутмамаг үчүн о, бир дә һаваны чалды. Лакин Баймәһәммәд гапыны ачан кими Абай ичәри кирән Айкәрими, онун далынча исә кәлән гонаглары көрду. Онларын әлләриндә гамчы вар иди, үзләри союгдан гызармышды; әйинләриндә гоюн дәрисиндән күрк, чәкмә, яхасы ачыг халат олан бу адамлар Уак тайфасындан идиләр. Икисинин дә башында алтыкүнчлү, тәпәси дар папаг варды. Абай енә домбранын симләрини тәрпәдә-тәрпәдә гашларыны чатды:

— Эһ, ичәри нә яман союг долду...

Айкәрим тәәччүб этди:

— Союг нәдир, Абай, һеч чөлдә пий дә донмаз...

— Мәнә белә кәлди ки, шахтадыр, сән демә адамлар имиш, — дейә Абай чаваб верди вә кәләнләрлә саламлашды. Айкәрим бу чавабы сон заманлардан бәри Абайын анлашылмаз һәрәкәтләриндән бири кими гәбул этди вә һеч бир сөз демәдән гоншу отаға кечди. Қишкәнә-молла һәмин отагдан чыхды. Абай тез онун үзүнә бахды.

— Молла аға, сиз Татянанын мәктубунун үзүнү көчүртдүнүзмү? Татяна, нәһайәт, охумағы гәт этмишдир...

— Яхшы гәрара кәлмишдир... Мәктубун үзү көчүрүлмүшдүр.

— Қокпая вә Мухана язын ки, Татяна онлара салам көндәрир вә онунла таныш олмаларыны истәйир... Мәһәммәдчан шәһәрә кедир, о, Татянанын салам һавасыны онлара етирәр...

Кәләнләр нә барәдә сөһбәт кетдийини баша дүшмәдиләр, лакин онларын симасындан айдын иди ки, бу мәсәлә онлары һеч дә мәшғул этмир. Абайын сөзләрини ялныз Қишкәнәмолла илә бирликдә, ичәри кирән кәнч, гырмызыянаг, гонур көзлү Мәһәммәдчан диггәтлә динләйирди.

Мәһәммәдчан доғрудан да шәһәрә кедирди. Мухан вә Қокпай кими о да маһалын ән яхшы ханәндәләриндән бири иди, бундан әлавә о да һәрдәнбир шеир сөйләйирди. Мәһәммәдчан сәбирсиз бир һалда сорушду:

— Охумаг истәйән кимдир, Абай аға?

Чаваб әвәзинә Абай домбраны әлинә алды, «Татянанын мәктубундан» үч мисра охуду, онунла данышыға киришмәдән домбраны бир тәрәфә гоюб кәлән гонаглара мүрачиәт этди.

Маһнынын һавасыны дәрһал гаврая билмәйән Мәһәммәдчан анчаг ени сөзләрә диггәт етирирди. Бу арадакы бүтүн кәнчләр ичәрисиндә Мәһәммәдчан Абайын ени шеирләрини вә маһныларыны һамыдан әввәл эшидиб әзбәрләйән бир адам иди. Лакин о, бу ше'ри һеч ердә эшитмәмишди. Көрүнүр ки, нә Қокпай, нә дә Мухан буну билирди. Мәһәммәдчан баша дүшдү ки, Абай еничә яздығы бу нәғмәни өйрәниб һәмин ханәндәләрә чатдырмағы она тапшырыр.

Мәһәммәдҹан Абайын яхын гоһуму олса да, ондан чох ҹаван олдуғу үчүн маһныны Абайдан бир дә охумағы хаһиш едә билмәди. Бундан башга, о, чох яхшы билирди ки, Абай хаһиш эдиб ондан әл чәкмәйәнләри севмир. Она көрә дә о, Акшокидә галыб наһар этмәйи гәрара алды вә Абайын ени шеирләринин үзүнү көчүртмәк үчүн дәрһал Ҝишкәнә-молланын янына кетди.

Абай нәһайәт, кәләнләрлә мәшғул олду.

О, ауллaрын күзәраны, әһалинин сәһһәти барәдә ади суал-ҹавабдан сонра ялныз инди көрүрмүш кими гәрибә вәзиййәтдән һейрәтә дүшдү. О, бирдән хатырлады ки, һәмин бу ики Уакы вә бу Ҝокшени элә бу палтарда, элә бу сир-сифәтдә бу яхынларда өз янында көрмүшдү. Ҝокше гәбиләсиндән олан Турсун адлы бу ат оғрусу о вахт да элә бу ҹүр тәвазөкарлыгла, динмәзҹә, мүркүләйирмиш кими башыны ашағы салыб отурмушду. Уак гәбиләсиндән олан алчагбой, йоғун, тәләбкар Сарсекә онда да ерә япыхыб индики кими чәтинликлә нәфәс ала-ала Турсундан оғурладығы мал-гаранын кери гайтарылмасыны тәләб эдирди. Ахы о заман Турсун оғурланан атларын әвәзини алмышды.

Һәят белә сур'әтлә кедиб дәйишдийи һалда бәс нә үчүн мүхтәлиф гәбиләләрдән олан бу адамлар белә ексәнәг вә дәйишилмәз галыблар? Бу ики мәнзәрәнин һансы юхудур?.. О заманкы, йохса индики?.. Бу адамлара бахаркән элә күман этмәк олар ки, заман ирәлиләмәмиш, бир ердә донуб галмышдыр.

Абай Сарсекәни динләйәркән фикирләри икиләшди. Сарсекә екнәсәг бир тәрздә данышырды, онун сәси тахтадан гайрылмыш һәвәнк таппылтысы кими чыхырды. Нәһайәт, Абай ени бир шей эшитди:

— Көрүн бу оғру бир нә фикирләшмишдир, Абай аға... «О заман сән мал-гараны удмаға мәнә имкан вермәдин. Мәни Абайын янына кәтириб едиййими гусмаға мәҹбур этдин. Инди көр мән сәнин исти ашына нечә су гатарам!» — Бах, о, белә фикир эдиб ки, әкәр енидән уакларын мал-гарасыны оғурласа һеч бир шей олмаз. О, аҹыгла оғурламышдыр!.. Бу һәриф о дәфә үч ат оғурламышды, бу дәфә бешини апарыб... Абай аға, мәкәр бу оғурлуг гисас алмаг дейил?

Абай бу ени әдавәти баша дүшдү. О, ат оғрусунун үзүнә бахыб һәгигәти анламаға чалышды, лакин ат оғрусу узун түклү, сары папаглы башыны ашағы салыб отурмушду. Онун ялныз екә бурнунун учу вә сейрәк гара саггалынын бир һиссәси көрүнүрдү. О, гашларынын алтындан Абайын һәр бир һәрәкәтини изләйирди. Оғру динмәзҹә, һәрәкәтсиз һалда даш һейкәл кими отурмушду.

О, нә Сарсекенин ачдығы мүбаһисәйә гарышыр, нә дә сәсини чыхарырды, оғру она дәхли олмаян бир сөһбәт динләйирмиш кими отуруб бүтүн көркәми илә көстәрмәк истәйирди ки, ону данышмаға ялныз Абай мәчбур әдә биләр, Сарсекә исә ону һеч јериндән дә тәрпәдә билмәз. Лакин онун Абая бөйүк бир бәй кими һөрмәт етдийини билдирмәк истәдийини, йохса тәләбкарын әлинә кечмәмәк фикриндә олдуғуну баша дүшмәк мүмкүн дейилди.

Абай онун үзүнә бахмаг истәйиб сәрт бир сәслә гышгырды:

— Яхшы, бәс сән нә дейә биләрсән?

Сарыпапаг яваш-яваш дикәлди, инадкар сифәт Абая тәрәф чеврилди. Турсун өз хырда гонур көзләрини парылдадыб енә башыны ашағы салды. Онун көз гапаглары галын, янаглары саллаг иди, Турсун бу баш-гулагла, бу бәдәнлә бүтүн бир ағач көвдәсинә охшайырды. Нәһайәт, о, ериндә тәрпәнәрәк данышмаға башлады:

— Абай аға, бу яхынларда һәмин бу Сарсекә сәнин әмринлә мәним бүтүн вар-йохуму әлимдән алды. О заман сән һесаблашмағы әмр етдин. Мән дә сәнин әмринә әмәл едиб баш әйдим. Бу уакларын әлә мал-гарасы оғурланан кими һаг-наһаг мәнми чаваб вермәлийәм? — дейә о соруштду.

«Енидән сонсуз чәк-чевирә дүшдүк, дейә Абай кәдәрлә фикирләшди. — Һәгигәт һарададыр, ялан һарада?.. Бу әдавәтләрин вә бу мүбаһисәләрин ахыры олачагдырмы? Енә дә чиркаба булашмаг лазымдыр. Инадкар тәрәфләрдән һәгигәти өйрәнәнәдәк адам әлдән дүшүр... Енә дә өз ишимдән айырдылар. Пушкин һарададыр, Татянанын инчә һиссләри һарададыр? Онун доғручу гәлбиндән гопан саф һәгигәт һарададыр?.. Өз мал-гарасыны ахтаран тәләбкар. Өзкәнин мүлк-малы илә доланан инадкар оғру. Долашыг һәятын сонсуз чиркабы... Бәс сәсин һарададыр, Татяна?..»

О, маһнынын һавасыны ядына салмаға чалышараг домбраны әлинә алды.

Бир аз бундан әввәл дил-дил өтән гоша симли мүти домбра сусурду. Инди о, буховлу ата бәнзәйирди. Йығын сәсләнирди. Бир аз бундан әввәл тапылмыш һава гейб олмушду. О, яддан чыхмышды... Сарсекәнин чавабыны динләйән Абай хейли ени маһнынын һавасыны ахтарды. Дейәсән бу маһны бир дә кери гайытмаячагды. О, бир гуш кими әлдән чыхмышды... Абай домбраны бир тәрәфә гойду.

Сарсекә кәдәрлә дейирди:

— Мәним мал-гарамы енә сән оғурламышсан, Турсун, енә сән. Ачыгдан, мән өз мал-гарамы кәзиб сәнин алачығында тапдығымын ачығыны чыхмаг үчүн оғурламышсан!

— Ҝор тутдуғуну бурахмаз, — дейә Турсун чаваб верди. — Нә олсун, чөлдә мәндән башга адам, сәнинкиндән башга мал-гара йохдур? Нәинки о чүмә ахшамы, бир айдыр ки, үзәнкийә аяғымы да басмамышам.

Онлар инди бәркдән мүбаһисә едир, бир-биринә тез-тез чаваб верирдиләр. Абай онлары динмәзчә динләйирди, бирдән гаш-габағыны саллады, үз-көзүнү туршудараг деди:

— Бу мәсәлә үчүн бир башгасынын янына кедәйдиниз... Акылбайдан хаһиш едәйдиниз, о, сизин гоншунуздур, һаггы-наһаггы даһа тез тапа биләрди...

Лакин нә Турсун, нә дә Сарсекә буна разы олду. «Я һә, я йох, я оғру, я доғру? Бизә сизин гәрарыныз кифайәтдир» — дейә онлар исрар едирдиләр.

Белә олдугда Абай үзүнү Турсуна чевирди:

— Доғрусуну де! Өл, анчаг дүзүнү де, онун мал-гарасыны апармышсан, я йох?

Абай гәзәблә Турсунун үзүнә бахды. Турсун өзүнү итирмәди:

— Абай аға, мән анд ичмишәм ки, сәнин габағында һәгигәт дейә-дейә өлүм! Гой мән оғру олум, ахы оғрунун да намусу вар. Бах, мәним дейәчәйим һәгигәт будур, бу дәфә мән тагсыркар дейиләм! — дейә о, папағыны пейсәринә доғру итәләди, үзүнү ачды вә дүз Абайын көзүнүн ичинә бахды.

Абай көзүнү онун үзүнә зилләйиб өз-өзүнә фикирләшди: «Гой о, оғру олсун, анчаг бу үз әсл һәгигәт үзүдүр». Турсунун сөзләри ону тәрәддүдә кәтирди.

Абай гәт етди:

— Бәли, о доғру дейир. Сәнин мал-гаран онда дейил. Сарсекә, кет өз итийини башга ердә ахтар!

Турсун папағыны дүзәлтди. Артыг нә о, нә дә Сарсекә бир кәлмә данышды. Сарсекә башыны ашағы салды, Абай онларын һәр икисинә деди:

— Яхшы, чәкишмәниз гуртарды. Гонаг отағында ейиб ичәчәксиниз, сизи бу саат орая апарарлар...

О, енидән домбраны әлинә алыб Татянанын мәктубуну охумаға башлады.

Сарсекә вәТурсун эйни заманда аяға галхдылар. Отаға кирәркән Сарсекәйә узаг гоһум олан бир адам кими йол вермиш Турсун инди дә гапыдан ону биринчи бурахды. Гонаг отағына дахил олмадан әввәл онлар гаранлыг дәһлиздән кечмәли идиләр. Бурадан кечәркән Турсун сәссизчә күлдү. — О, башгалары көрмәдән белә күлмәйи бачарырды. Турсун өзүндән чох разы галмышды.

Доғрудан да о, чох һийләкәр тәрпәнә билмишди. Турсун пайызда бу уакларын үч атыны оғурладығы заман тәнбәллик

эдиб узаға апармайыб өз эвиндә кәсмишди. — Тәләбкарлар онун яхасындан япышыб чәкә-чәкә Абайын янына кәтирмишдиләр. Элә иш тәзәчә һәлл олунмаға башларкән о, бейниндә ени план дүзәлтмишди, Абай сорушдугда ки: «Атлары сән апармышсан, я йох? Доғрусуну де!» — Турсун чәлд чаваб вермишди: «Мән апармышам, һөкмүнү чыхарт, мүгәссирәм». Абай, һеч вахт өз күнаһыны ачыгчасына бойнуна алан бир оғру көрмәмишди. Одур ки, тәләбкарлара демишди:

— Белә һесаб эдин ки, о, мәнә бөйүк бир рүшвәт вермишдир. Бу рүшвәт онун доғручулуғудур... Гой апардығы атларын дәйәрини гайтарсын, бунунла да иши гуртараг...

Турсун бүтүн бунлары этрафлыча көтүр-гой этмиш вә ики ай көзләдикдән сонра енә һәмин Сарсекәнин беш атыны оғурламыш, элә һәмин кечә дә бачарыгла арадан чыхармышды. Кечә басгынындан һеч кәс хәбәр тутмамышды. Бәрк туфан гопмушду, бүтүн изләр силинмишди. Бу дәфә Сарсекә ялныз шүбһәләнмишди. Әлдә нә бир сүбут, нә бир из, нә дә шаһид варды. Турсун Абайын янына мөһкәм бир гәрарла кәлмишди: О, бу дәфә һәр шейи инкар эдәчәкди.

Онун мүлаһизәләри өзүнү доғрултду. Турсун нәинки Сарсекәни, һәм дә Абайы алдатмышды. Инди гаранлыг дәһлиздә о, Сарсекәйә вә Абая күлүрдү.

Абай тәк галдыгдан сонра симләри ойнадараг енә Татьянанын нәғмәсинин һавасыны ядына салмаға чалышды, лакин ону тутмаг олмурду. Бирдән Кишкәнә-молла, Мәһәммәдчан вә бир әлиндә тахта, о бири әлиндә Абайын севимли оюну олан доггуз-кумалак шарлары долдурулмуш дағар олдуғу һалда мәшһур оюнчу Корпебай онларын габағынча ичәри кирдиләр.

Гыш заманы Абай узун-узады эвдә отураркән Макишев Исмагул, Маркабай вә я Корпебай кими кумалак оюнчуларыны өз янына топлайыр, һәфтәләрлә гонаг галмаға мәчбур эдирди. Абайын өзү дә бу маһалда эн күчлү оюнчулардан бири һесаб олунурду.

Корпебай бура кәлдийи дөрд күн әрзиндә бир дәфә белә Абая удузмамышды. Онлар бөйүк һәвәслә сәһәр чайындан наһарадәк ойнайырдылар. Дүнән Абай бүтүн ахшамы китаб охудуғундан вә ишлә мәшғул олдуғундан оюн даянмышды.

Абай Корпебайын әлиндә доггуз-кумалакы көрдүкдә баша дүшдү ки, даһа мәшғул ола билмәйәчәкдир. Она көрә дә Пушкинин китабыны өртдү.

— Яхшы, кумалаклары дүз, сәндән интигам алмаға чалышачағам!..

Сары сүмүкдән гайрылмыш парлаг шарлар бир-биринин далынча шаггылты илә тахтадакы чалалара дүшүрдү. Корпебайын сағ әли тахтанын үстүндә сүзүрдү, онун бармаглары гә-

рибə бир сүр'əтлə ишлəйирди. Бир йығын шарын ичəрисиндəн бу бармагларын сəһвсиз олараг догтуз шары нечə сечдийини баша дүшмəк чəтин иди.

Рəгиблəр ойнамаға башладылар. Биринчи ади үч-дөрд кедиши онлар тез баша вурдулар вə бир-бириндəн чох аз шар алдылар. Инди онлар туздуг[1] оюнуна чатдылар. Мəһəммəдчан, Кишкəнə-молла вə Баймəһəммəд оюну излəйирдилəр.

Мəһəммəдчан Татянанын бүтүн мəктубунун үзүнү көчүрмүшдү, инди Кишкəнə-молла илə ону йохлайырды. Мəһəммəдчан Абайын əлязмасыны дөрд бүкүб өз чибиндə кизлəтди. Абай адəтəн өз языларынын үзү көчүрүлмүш вə өйрəнилмиш гараламасыны истəмирди. Буна көрə дə Кокпай, Муха вə Мəһəммəдчан бунлары өзлəриндə сахлайырдылар.

Мəһəммəдчан бу маһныны бир дəфə дə эшитмəк үчүн фүрсəт ахтарырды. Лакин башы оюна гарышмыш Абай дейəсəн маһны охумаг фикриндə дейилди. Буну көрəн хəнəндə чибиндəн өз яздығыны чыхартды, дизинин үстүнə гойду вə биринчи мисралары өйрəнмəйə башлады. Татянанын гейри-ади ифадə тəрзи ону һейрəтə кəтирди. О, һеч бир вахт Абайын янында белə шеирлəр охумамышды. «Бах, бу гəрибə енииликдир» — дейə Мəһəммəдчан фикирлəшəрəк башыны əлязмасынын үзəринə əйди.

Абай динмəзчə отурурду, санки Татяналы тамамилə унудараг Корпебайла мүбаризəйə киришмишди. Мəһəммəдчан илк һечалары өйрəнди. О, домбраны əлинə алыб явашча симлəри тəрпəдəрəк өз-өзүнə охумаға чалышды: «Мəн сəнə язырам, даһа нə лазым». О, өзүнə мə'лум олан бүтүн газах нəғмəлəринин һаваларыны бир-бир чалды, лакин онларын һеч бири бу сөзлəрə дүшмəди. — Нə мəшһур «Ағ-гайын», нə дə «Топай-Кок» бу һечалара уйғун кəлди. Мəктуб һеч бир һавая кəлмəди. Бундан кəдəрлəнмиш Мəһəммəдчан Баймəһəммəдин үзүнə бахды. Мəһəммəдчанын нə көзлəдийини баша дүшəн икид Абайын диггəтини оюндан явашча яйындырмаг истəди.

— Көрүнүр, Татяна «Ағ-гайыны» танымаг истəмир? — дейə о, кəнч хəнəндəдəн сорушду.

— Нəинки «Ағ-гайыны...» о һеч бир таныш һавая дүшмəк истəмир.

— Йəгин ки биат вə я жир[2] даһа уйғун кəлəр, — дейə Баймəһəммəд тəрс-тəрс Абайын үзүнə бахды.

Абай ялныз инди онлара диггəт етирди:

— Сиз белə фикир эдирсиниз? Көрүнүр, Татяна, Татяналы-

---

[1] Туздуг — рəгибдəн алынмыш чалая дейилир. Бу чалада олан бүтүн шарлар ону тутанын əлинə кечир.

[2] Биат вə жир мүкалимə илə охунан мəнзум һекайə формасыдыр.

ғында галачагдыр. О, Ағ-Бала дейил[1]. О, маһны далынча нә Бағдада, нә дә Гаһирәйә кедәчәк!..

Абай чошгун һалда тахтая тәрәф яхынлашды, шарлары бир-биринин далынча тез-тез дүзмәйә башлады вә ахырда рәгибин ортадакы чаласыны тутду. Абай севинчлә күлдү, онун бүтүн бәдәни күлүшдән әсди. Мәғлуб олмуш Қорпебай гашларыны чатды. Оюну изләйән Қишкәнә-молла сәсләнди:

— Афәрин! Чох яхшы туздугдур!..

Доғрудан да Абай узун-узады фикирләшдикдән сонра устанын әлиндән чох бөйүк бир туздуг алмышды, инди онун кефи саз иди. Икидләрин ондан нә истәдийини билдикдә деди:

— Нейләмәк, Баймәһәммәд, Татяна өз маһнысыны охумагдан боюн гачырыр? Йәгин о дейир ки: «Гой мәним әвәзимә Мәһәммәдчан охусун, ахы газахлара мән өзүм охуя билмәрәм, онлар о гәдәр чохдурлар ки!»

Абай буну дейиб әлини домбрая узатды. Сәбри түкәнмиш Мәһәммәдчан көзләрини габағындакы вәрәгәләрә дикди.

Абай чалмаға башлады. Сәһәр унутдуғу маһны бирдән-бирә айдын вә сәлис һалда сәсләнди.

— Йох, мә'лум олур ки, о, енидән сәсләнир, — дейә Абай симләри тәрпәтди. — Яхшы, гулаг асын, көрүн нә дейир...

Абай охуюрду. Отағын гапысы ачылды, Айкәрим ичәри кириб Абайын янында отурараг онун охумасына гулаг асмаға башлады.

Икинчи һечая чатанда Мәһәммәдчан өз-өзүнә Абая сәс верди. Лакин бу заман өз шарлары илә Абайын чалаларынын арха чәркәләрини доланан Қорпебай сон шарыны шаггылты илә Абайын габаг чаласындан ики чәркә дал чалая салды. О,ән әһәмиййәтли туздуғу — «Әсарәт алтына алынмыш боюн туздуғуну» тутду.

Абай маһныны даяндырды.

— Аһ, о нә оюн чыхартды!..

Абай домбраны Мәһәммәдчана вериб кумалаклара тәрәф әйилди. Мәһәммәдчан әсәби һалда Айкәримә пычылдады:

— Бу өлү милчәк нәш'әмизи позду!

— Әзизим, о нә этди ки? — дейә Айкәрим сорушду вә оюна тамаша этмәйә башлады:

— Мән йолдан галдым ки, Абай ағанын ени маһнысыны өйрәним. Инди белә бир туздуғу итирдийи заман мәкәр о бизә фикир верәр?

Баймәһәммәд она рәғбәтлә башыны тәрпәтди. Айкәрим Мәһәммәдчана тәрәф дөнду:

---

[1] Аг-Бала — бир шеир дейишмәси гәһрәманынын адыдыр.

192—46

— Өзүн бир тәһәр охумаға чалыш. Чохдандыр ки, сәнин сәсини эшитмәмишик.

— Ахы мән илк дәфә охунан кими ядымда сахлая билмәдим, — дейә Мәһәммәдчан домбраны чалмаға чалышды. Абай нөвбәти кедишдән сонра әлини домбрая узатды.

— Йох, пис башлайырсан, — дейә о сәсләнди вә маһнынын һавасыны бир нечә дәфә тәкрар эдиб домбраны Мәһәммәдчана верди, Мәһәммәдчан инди инамла чалмаға башлады.

Абай деди:

— Аһа, көрүнүр, Татяна Мәһәммәдчанла таныш олду. Онда далысыны оху!

Бундан руһланан Мәһәммәдчан өз уча вә саф сәси илә охумаға башлады. О, һәрдәнбир көзалты өз язысына бахараг, Татянанын мәктубуну башдан охуюрду.

Оюн яддан чыхды.

Абай рәнки гачмыш һалда нәзәрини Акшокинин зирвәсинә зилләйәрәк донуб галды. О, лап бу яхынларда һәмин бу дағларла мүгайисә этдийи Пушкини хатырлады вә бәдәниндә шадлыг титрәмәси һисс эдәрәк диггәтлә гулаг асмаға башлады. Онун сөзләри, онун өз гошдуғу һава инди кәнч, маһир вә көзәл ханәндәнин ифасында Абайы дәриндән һәйәчанландырырды.

Татянанын кәдәрли сөзләри енидән Тогжан вә Сәлтәнәтин дәрдли талеини она хатырлатды. Бу гызларын фикри бүтүн бу күнләр Абайын башындан чыхмырды. Инди дә Абайын ондан бу гәдәр узаглашан ән яхын досту Айкәрим һаггындакы фикри Татянанын гәминә гарышырды... Бу гәрибә кәдәр вә мәзәммәт маһнысында Айкәрим дә санки өз дилини тапмышды... Инди Абай бу ше'ри эшидәркән онун гадир һәгигәти бүтүн гүввәси илә өз гаршысында даянырды. Рус гызы Татяна газах гызлары илә бир дәрд чәкирди! Дил, адәт вә ән'әнә э'тибарилә бир-бириндән бу гәдәр узаг олан бу гызларын санки фикирләри дә, талеләри дә, атәшин һиссләри дә бир-биринин эйни иди... Ханәндә газах кәнчләринә нечә һәгигәтләр ачыб сөйләйә биләрди!..

Бу фикир Абайын гәлбини севинч һисси илә долдурурду. О, әтрафдакылары унудараг, ялныз маһныя даларaг өзүнү узаглара чәкән фикирләрә гәрг олмушду. Бурада отуранларын һамысы диггәтлә маһныя гулаг асараг, көзләрини ханәндәнин үзүндән чәкә билмир, ерләриндәчә донуб галмышдылар. Бу газах маһнысы дейилди, лакин ондакы кәдәри һамы дуюрду. Бу маһны мүлайим, сакит ләпәләр кими чырпынырды.

Белә бир чәтинликлә өйрәнилмиш һаваны яхшы ядда сахламаг үчүн Мәһәммәдчан мәктубу ахырадәк охуду. Бу ше'рин

галиб сеһркар гүввәси онун өзүнү дә рам этмишди. О Татяна һаггында илк дәфә эшитмәсинә бахмаяраг өз маһнысы илә Татянанын көнлүнә кирә билмишди.

Мәһәммәдҹан маһныны охуюб гуртардыгдан сонра өзүнү сахлая билмәди:

— Нә э'ҹазкар бир мәһәббәт гүдрәти!.. Бу сөзләри ким гошуб?

Бу суал һамыны мәшғул эдирди. Һамы Абайдан ҹаваб көзләйирди, лакин чох данышан Кишкәнә-молла сөзә гарышды.

— Буну ки, Фошкин языб!

Мәһәммәдҹан әсәби һалда онун сөзүнү кәсди:

— Сусун, молла... Фошкин! Һеч адыны да дүз дейә билмирсиниз!

— Бәс неҹә? Мән дүз дейирәм.

— Мәнҹә, Абай аға ону Пошкин адландырырды... Доғрудурму, Абай аға?

Абай өз достларына Пушкинин һәяты вә өлүмү һаггында нағыл этди, сонра енә Татянанын мәктубуна гайытды. Мәһәммәдҹанын языларына бахараг о, фикир ичәрисиндә айры-айры ерләрини тәсһиһ эдиб деди:

— Бәли, Пушкин бу үрәйә өз сөзүнү сөйләтмәйи баҹарды... Доғрусуну десәм, белә бир акыны нә сиз газах балалары, нә дә бүтүн мүсәлман аләми көрмүшдүр!..

— Языг гыз, о, доғрудан да, өз дәрдини ҹан янғысы илә сөйләмишдир, —дейә Баймәһәммәд сәсләнди.

Қорпебай оюн тахтасы үзәринә әйилмәк истәйирди ки, Мәһәммәдҹан билмәйирмиш кими ону дизи илә кәнара итәләйиб Абая мүраҹиәт этди:

— Татянанын белә бир э'тирафыны ҹавабсыз бурахмаг әдаләтсизлик дейилми, Абай аға? Икид она ҹаваб версә яхшы олмазмы?

Баймәһәммәд онун сөзүнә тәрәфдар олду. Абай фикирли һалда ҹаваб верди:

— Сиз, дейәсән, һаглысыныз... Көрүнүр ки, Онекини дә динләмәли олаҹағыг, — о, бир гәдәр сусдугдан сонра күлүмсәйәрәк әлавә этди: — Бәс неҹә этмәли?.. Ахы о, буна лайиг дейил!..

О, буну дейиб Пушкинин китабыны өзүнә тәрәф чәкди.

Мәһәммәдҹан Абайын янында наһар этдикдән сонра элә һәмин күн Семипалатинскә йола дүшдү.

Бүтүн ахшамы Абай Пушкинин китабыны мүталиә этди. Бу күн Абайы Пушкинлә һәгигәтән яхынлашдыран илк күн иди. Инди о, Пушкинин шеирләрини бир охуҹу көзү илә дейил,

шаир гәлби илә охуюрду. Ахшам емәйиндән әввәл китабы өртәркән Абай учадан деди:

— Сән мәним көзләрими дүняя ачдын, әзизим Евкени Петрович... Инди мәним Кә'бәм көчүр. Гәрб шәрг олур. Шәрг исә мәним үчүн гәрбә чеврилир... Гой белә олсун!

Ахшам емәйиндән сонра эв адамлары дағылышмырдылар. Һәмишә олдуғу кими онлар енә Абайын нағылларына гулаг асмаг истәйирдиләр. Бүтүн ахшамы хәял аләминдә кечирән, доғма аиләсиндән узаг дүшмүш Абай Айкәрими вә достларыны, хүсусән өз севимли нағыл дейәни Баймәһәммәди янында көрәркән бир шей һаггында нағыл этмәк гәрарына кәлди.

Кечәдән хейли кечәнәдәк о, охудуғу бир романы достларына сөйләди.

2

Семипалатинскин гәрб учгарындакы хырда алверчи Танжарыкын эвиндә бу ахшам кәнчләр бир ерә топлашмышдылар.

Абайын гоһумларындан бири олан чаван икид Кисатай Танжарыкдан бир отаг кирайә этмишди. Кисатай аулун адәт-ән'әнәсини унутмамышды, гарадинмәз вә утанчаг бир адам олмасына бахмаяраг гонагчыл иди, онун эви һәмишә кәлиш-кедишли олурду.

Ән яхын гоһумлары вә Абайын шакирдләри бу күн она гонаг кәлмишдиләр. Өз кур сәси илә шөһрәт тапмыш, мәшһур акын вә ханәндә олмуш донгарбурун Кокпай фәхри ердә отурараг санки бу дәстәйә башчылыг эдирди. Абай олмаян ердә о, дейиб-данышмағы, хошуна кәлән шейләри һәддиндән артыг тә'рифләмәйи вә она зөвг вермәйән һәр шейи амансызчасына мәсхәрәйә гоймағы севирди. О, көзәл нағыл сөйләйиб мәчлиси әйләндирмәйи бачарырды.

Бурада икинчи һөрмәтли гонаг Абайын гардашы оғлу Шубар иди. Сон сечкиләрдә наһийә рәиси вәзифәсини итирдикдән сонра о, акын вә ханәндә кими шөһрәт тапмағы гәт этмишди. Худпәсәнд вә өзүнә гүррәләнән Шубар шаир Абайын кетдикчә артан шөһрәтинә һәсәд эдирди, чаван акынларын ичәрисиндә өзүнү элә апарырды ки, куя биринчи ери о тутмагдадыр. Шубар көзәл кейинир, өзүнә бәзәк-дүзәк верирди. Бу яхынларда алдығы гызыл саатын гызыл зәнчири жилетин дөшүндә парлайырды. Сых гара саггалыны тумарлая-тумарлая, тәмкинлә вә мә'налы-мә'налы данышыр, хүсусән Абай олмадығы ердә өзүнү галан газахлардан йүксәк тутурду.

Абайын севимли оғлу Магаш да бурада иди. Инди ону әсл

ады илə Магавя дейə чағырырдылар. Онун он алты яшы һəлə тамам олмамышды, лакин чаванлығына нисбəтəн чох арыг иди. Инчə, бир гəдəр солғун бəнизли иди, ачыг алны, назик, дүз бурну варды. О, башгаларынын ичəрисиндə һəм хош заһири көрүнүшү илə, һəм дə көзəллийи илə фəрглəнирди, онун элмли бир адам олдуғу һисс эдилирди. Кəнчлийинə бахмаяраг о, өзүнү сəрбəст апарыр вə чүр'əтлə данышырды. Мəшһур ханəндə Муха да онунла бирликдə бура кəлмишди. О, учабой, гəдд-гамəтли бир адам иди, кур сəси варды. Ики ил бундан əввəл Абай Муханын сəсини домбрада, һабелə скрипкада чалмаг мəһарəтини гиймəтлəндирəрəк ону Магашын янына икид гəбул этмиш, һамынын бəйəндийи бир ханəндəйə чевирмишди. Ирсайын оғлу Исһак да онларла янашы отурмушду. О, башга чəһəтдəн күчлү иди. Қокпай вə Муха газах халг дастанларыны вə тарихи поэмалары көзəл билмəлəри илə фəрглəнирдилəрсə, Исһак да гисмəн Абайын көмəйи илə, гисмəн дə мүстəгил чалышмасы сайəсиндə «Чəмшид», «Бəхтияр», «Рүстəм», «Мин бир кечə» адлы əрəб вə фарс дастанларыны яхшы билмəси илə сечилирди.

Кəнчлəр өз арабачыларыны эвлəринə гайтарараг, Қисатайын янында кечəлəмəйə галдылар. Сөһбəтин ширин ериндə гапы тайбатай ачылды, бир икид пыг-пыг гайнаян гарнийоғун самаварла, онун да далынча Таңжарыкын көк, гырмызыянаг арвады əлиндə сүфрə ичəри кирди. Кениш отағын дөшəмəси үзəринə төкүлəн юмшаг митəккəйə сөйкəниб дөшəкчə үстүндə раһатча отурмуш гонаглар аягларыны йығышдырыб бардаш гурдулар ки, самавар үчүн ер ачылсын. Алчаг, дəйирми столун үстүнə сүфрə салынанадəк Қисатай шкафдан коняк вə араг чыхартды. Ширнийятла бирликдə стол үстүнə газы бошгаблары вə ат əтиндəн һазырланмыш дадлы хөрəклəр кəтирилди. Исһакын үзү күлдү:

— Бу ағыллы ишдир, Қисатай! Əт бишəнəдəк көзлəмəйин нə мə'насы вар?

Гонаглар столун башына йығылыб һəр чүр шəн нағыл вə һекайə сөйлəмəйə башладылар, бир-биринə саташдылар, зарафатлашдылар. Бу шəн ахшам Шубара Абайын белə кəнчлəр йығынчағыны нечə севдийини хатырлатды.

— Бу күн Абай аға наһаг ерə кəлмəмишдир, — дейə о, тəəссүф этди, лакин Қокпай дəрһал э'тираз этди.

— Яхшысы будур, гой эвдə отурсун, көрүнүр о, китаба вə ше'рə киришмишдир.

Шубар истеһза илə онун үзүнə бахды.

— Эһ, мəним əзизим, бу чинар һей көйəриб бой атса горхурам ки, бизим шеирлəр тамамилə гурусун, — дейə о, чаван

акынларын Абайла ярышмаға чүр'әт этмәдикләринә ишарә вурду. Гәлбинин дәринликләриндә исә о, садәчә олараг Абая һәсәд апарды.

Магавя күләрәк деди:

— Әкәр беләдирсә, бизә өз шеирләримизин нә вахт чичәк ачачағыны отуруб көзләмәк галыр.

Шубар кәдәрләнирмиш кими зарафатла башыны тәрпәтди:

— Бәс сән бу шеирләрин нә вахт чичәк ачдығыны нечә баша дүшәчәксән? Бах, мән сәккиз-аяг[1] язмышам, мәнчә, чох яхшы шеирдир. Абая көстәрдим, о, бахыб деди ки, сәккиз-аяг һеч дә белә язылмыр...

Қокпай да шикайәтләниб деди:

— О, мәним поэмам үчүн ат һаггында — «Шокпардай кекили бар»[2] ше'рини верәчәкди, анчаг деди ки, гой сәнин Новрузбайынын гызыл аты олсун!.. Сонра нә фикирләшди билмирәм, ше'ри кери алды, сөйләди ки, бу ат чох һарын олмазмы!..

Бу һадисәни достлар илк дәфә эшидирдиләр. Бу әһвалат һамыны күлдүрдү. Магавя Қокпая тәрәф дөндү:

— Адәт этмәк вахтын чатмышдыр Қоке, онун өз шеирләрини нечә кери көтүрдүйүнү хатырла!..

Акынлар енидән күлүшдүләр. Һамы билирди ки, Абай бир заманлар өз шеирләрини Қокпайын ше'ри дейә гәләмә верирди, ялныз бир ил бундан әввәл «Исти яй» ше'рини яздыгдан сонра, нәһайәт, шеирләринә өз имзасыны гоймағы гәт этмишди. Қокпайы мүкафатландырмаг үчүн Абай она демишди: «Сары мадяны өзүн үчүн көтүр, шеирләрими исә мән өзүм көтүрәрәм».

— Ядыныздa вармы, о мадяны мән сизин үчүн кәсдим, — ики бармаг галынлығында пийи оларды!.. Һәмин күн мән өз-өзүмә дедим: гой о өз ше'рини кери көтүрсүн, бунун әвәзиндә мән доюнча ширни едим! — дейә Қокпай һамыны күлдүрдү.

— Билирсинизми, — дейә о, сөзүнә давам этди, — бу яхынларда мән буну Абая нағыл этдийим заман о, мәнә көз вуруб чаваб верди: «Дашкәнди алан бир кенерал тәбилләрин кур сәси алтында өз гошунлары илә шәһәрә гәдәм гойдуғу заман бир нәфәр тирйәки белә демишди: «Гой о, Дашкәнди алсын, нә эйби, һеч олмаса әвәзиндә инди бизим чох гәрибә бир мусигимиз вар!» Сән дә һәмин тирйәкийә бәнзәйирсән, Қоке...»

---

[1] Сәккиз аяг — Абай тәрәфиндән газах ше'ринә кәтирилмиш сәккизләмә шеир формасы.

[2] «Шокпардай кекили бар» — бәрк гачан ат һаггында Абайын мәшһур ше'ридир. Новрузбай — Қокпайын поэмасынын гәһрәманыдыр.

Үмуми гәһгәһә онун сөзүнү кәсди, һәтта Танжарыкын ииндийәдәк динмәзчә отурмуш арвады да күлмәкдән өзүнү сахлая билмәди. Шәнлийин ән гызғын чағында гапы ачылды вә даһа бир гонаг ичәри кирди. Онун әлиндә гамчы варды, бығлары салланмышды, палтары бәрк донмушду — көрүнүр ки, бирбаш йолдан бурая кәлирди.

— Әссәламү-әлейкүм! — дейә о, гапы ағзында учадан салам верди.

Мәчлисә топлашанлар ени гонағы бир гәдәр союг гаршыладылар, онлар күлүшләрини сахлайыб динмәзчә гонағын үзүнә бахдылар.

— А, сәнсән — Мәһәммәдчан? — дейә Исһак севинчәк сәсләнди. Галан гонаглар да севиндиләр.

Мәһәммәдчан дүз аулдан бу эвә кәлмишди. Суаллара чаваб верә-верә о, гыш чәкмәләрини чыхартды, мәстләри аяғында галды, үст палтарыны бир тәрәфә атды, бығларында донмуш бузу тәмизләди. Һамы бир-бир ону фәхри ерә кечмәйә дә'вәт этди.

— Бәли, бу күн изн верин мән Мухайла Қокпайын арасында ер тутум, — дейә Мәһәммәдчан мә'налы бир тәрздә үстүөртүлү данышды.

Муха бир гәдәр ашағы чәкиләрәк она ер верди. Қокпай чаван ханәндәйә бир нөв мүәммалы бир шүбһә илә бахырды. Шүбһәсиз ки, Мәһәммәдчан өзүнү бурада отуран акынларын һамысындан йүксәк тутурду. Қокпай өзү дә бә'зән э'тираф эдирди ки, Мәһәммәдчан белә йохсул олмасайды вә Иркизбай гәбиләсиндән олмасы илә ловғаланмасайды, яхшы тәрбийә алдығы тәгдирдә о, көзәл шейләр ярада биләрди. Лакин бу күн нәдәнсә о, һәддиндән артыг гүррәләнирди. Буна көрә дә Қокпай она һеч ерини раһатламаға мачал вермәди.

— Биз дә дейирик көрәсән чәкмәләрини чырылдада-чырылдада бу кәлән кимдир? Сән демә вур-тут, бир аул имиш!

— Аул писдирсә, бәс сән нә үчүн аллаһ эвини бурахыб орая гачыб кәлмишсән? — дейә Мәһәммәдчан дәрһал онун сөзүнү кәсәрәк, Қокпайын бир заман молла олмаг үчүн мәдрәсәдә охудуғуна ишарә вурду. Кәнчләр бу чавабы үмуми күлүшлә гиймәтләндирдиләр. Мәһәммәдчан сөзүндә давам этди:

— Сән аула пис нәзәрлә бахма! Аулда да надир хәзинә вардыр...

— Һансы хәзинә һаггында данышырсан? — дейә Қокпай тәшвишә дүшду.

— Эшидиб биләрсән... Гой бир һеч олмаса раһатча чай

ичим, — дейә Мәһәммәдчан ловға-ловға галан адамлара бахды, динмәзчә емәйә башлады.

Галан гонаглар ейиб доймуш олдугларындан Мәһәммәдчанын кәлиши илә кәсилән зарафат вә нағылларыны давам этдирдиләр. Шубар нәғмәйә кечмәйи тәклиф этди:

— Гой әввәлчә бөйүкләр башласынлар, онда һеч кәс утанмаз! Яхшы, Қоке, сән өз Новрузбайынын Тлеукабах гәбиләсиндән олан гызла дейишмәсини ядына сал!..

Қокпай тәләсмәдән өскүрдү, бүтүн кур сәси илә бу гыш гошдуғу нәғмәни охуду. Сонра Магавя Шубардан хаһиш этди ки, сәккиз-аяғы охусун. Шубар өз охумасыны ерсиз һесаб этдийиндән онун әвәзинә икиди дазбаш Орунбек охуду.

Ачмыш вә донмуш Мәһәммәдчан казыны раһатча ичәри өтүрдү, чай ичиб гызышды вә өзүнү элә көстәрди ки, куя нәғмә-филан эшитмир. Абайын аулунда олуб-олмадығы һаггында Исһакын вердийи суала о, бирдәфәлик чаваб верди:

— Олдум... Абай сағ-саламатдыр... Сизә салам көндәрир...

Чай ичдикдән сонра о, столун башындан чәкилди. Инди «Топай-кок» маһнысыны охуян Муханын кур сәси отағы долдурду. Муха нәғмәсини гуртардыгда, Мәһәммәдчан ондан хаһиш эдәчәкләрини көзләмәдән өзү әлини домбрая узатды. Домбраны өз сәсинә уйғун олараг көкләдикдән сонра истеһза илә деди:

— Көрүн бу эвә нә гәдәр мәшһур акын топланмышдыр, анчаг һей «дайча арыгдыр, айғыр күмраһ...» маһнысындан башга бир шей охумурлар. Йох, нәғмә динләмәк истәйирсәнсә, анчаг лайиглисини динлә! Маһны сөзләри, бах, белә олмалыдыр!..

О, охумаға башлады вә дәрһал һамынын диггәтини өзүнә чәлб этди.

Бу сөзләр Татянанын гәрибә, кәдәрли сөзләри иди. Гонаглар сусуб ерләриндән тәрпәнмәйәрәк нәғмәнин һәр бир сөзүнү изләйирдиләр. Мәһәммәдчан охудуғу нәғмәдәки фикри хүсуси бир ифадә илә вә айдын сурәтдә динләйичиләрә чатдырмағы бачарырды. Әввәлчә динләйичиләр баша дүшмәдиләр ки, һансы нәғмәйә гулаг асырлар, газах нәғмәсинә, йохса рус нәғмәсинә? Ялныз бир шей айдын иди. Ени, көзәл вә кәдәрли нәғмә дәрин һиссләрдән данышырды. Динләйичиләри нәғмәнин хүсусән дили һейран эдирди. Кәнч акынлар санки севки һаггында нечә охумаг лазым кәлдийини илк дәфә баша дүшүрдүләр. Белә сәмими кәдәри, белә инчәлийи онлар илк дәфә дәрк эдирдиләр. Шеир һамыны чәзб этмишди. Бу шеирдә нә гәдәр һәйәчанландырычы һисс, нә гәдәр тәмкинли гүрур вардыр! Элә бил бу маһныда һәрарәтли, инчә бир

үрәк данышыр, өз саф дәринлийиндән кәлән көз яшларыны инсанларын гаршысында ахыдырды.

Янаглары гызармыш Мәһәммәдчанын үзүнә бахан Исһак нәғмәдән һәйәчана кәләрәк сәсләнди:

— Сәнин боғазын вар олсун!..

Белә бир алгыш һамыны күлдүрә биләрди, лакин һеч кәс күлүмсәмәди.

Ханәндә Татянанын мәктубуну ахырадәк охуду, сонра дәриндән нәфәс алараг, алнынын тәрини силди. Отагдакыларын һамысы сусурду.

Қокпай вә Шубар ағаппаг ағармыш вә гашлары чатылмышды. Онлар һәтта Мәһәммәдчанын үзүнә дә бахмагдан горхурдулар ки, бирдән онун чөһрәсиндә өзләринин нә фикирдә олдугларыны баша дүшдүйүнү көрәрләр. Қокпайын Мәһәммәдчанын һамыны һейрәтә салачағыны габагчадан һисс этмәси әбәс дейилмиш. «Сән демә, о, өзүнү наһаг ерә чәкмирмиш» — дейә фикирләшән Қокпай, нәһайәт, үрәкләниб Мәһәммәдчандан һансы нәғмәни охудуғуну белә соруша билмәди. Башга акынлар да өзләриндә чүр'әт һисс этмирдиләр.

Сукуту Магавя позду. О, кәнч ханәндәнин үзүнә мәһәббәтлә бахараг сорушду:

— Яхшы, инди бизә де көрәк, бу нәғмә һарадандыр?

Шубар вә Қокпай көзләрини һәйәчанла Мәһәммәдчанын үзүнә дикди. Мәһәммәдчан чох эзилиб-бүзүлмәди, Кишкәнә-молланын яздығы мәктубу чибиндән чыхарыб Абайын әлязмасыны ачды.

— Бу шеир бөйүк рус акыны Пушкининдир. Мәним охудуғум мәктуб Татяна адлы бир гызын севдийи икидә яздығы мәктубдур. Абай аға бу ше'ри газах дилинә еничә тәрчүмә этмишдир. Мусигисини дә өзү гошуб.

Шубарын үзү күлдү. О дәриндән көксүнү өтүрүб деди:

— Уф!.. Үрәйим сакитләшди... Мән горхурдум бирдән о, десин ки, өзүм гошмушам!

Қокпай да раһат нәфәс алды.

— Ой, сағ ол!.. Бу чүр көзәл сөзләри, белә көзәл мусигини сән гошмуш олсайдын, нә оларды? Онда мән сәнинлә нечә дейишә биләрдим?.. Аз гала мәни бәдбәхт этмишдин!.. Сағ ол, Мәһәммәдчан, чох сағ ол!..

Һамы үрәкдән күлдү. Мәһәммәдчан Абайын мәктубуну вә әлязмасыны Қокпая верди, лакин бирдән атыны хатырлаяраг күчәйә чыхды.

Союгдан титрәйән аты төвләйә салдыгдан сонра Мәһәммәдчан отаға гайытды вә күлүмсүнәрәк гапынын ағзында даянды.

Әввәлчә соба үстүндә дуран чыраг инди стол үстүндә иди. Акынларын һамысы әлләриндә карандаш вә кағыз столун башында отуруб Абайын ше'рини көчүрүрдү.

Мәһәммәдчан динмәзчә гапы ағзында даяныб күлдү:

— Э, бунларын һамысы мәним әмримин үзүну көчүрән мирзәләрә чеврилмишләр!.. Яхшы, сәни чәннәтлик оласан ай Пушкин! Руһун шад олсун!

Акынлар күлүшдүләр, лакин һазырчаваблыг үчүн онларын вахты йох иди. Онлар ше'рин үзүну көчүрдүкдән сонра әзбәрләмәйә башладылар. Маһныны өйрәнмәкдә чәтинлик чәкәнләр Мәһәммәдчандан өйрәнир вә онунла бирликдә тәкрар эдирдиләр. Кечәдән хейли кечмиш, акынлар, нәһайәт, ятмаға һазырлашдығы вахт онларын һамысы Татянанын мәктубуну өйрәнмишди.

Бу зияфәтдән ики күн сонра Муха Уак тайфасына тоя чағырылмышды. Тойда илк дәфә олараг бөйүк йығынчагда, адахлы вә элчиләр гаршысында, гызлар, гочалар вә чаванлар гаршысында мәшһур ханәндәнин ағзындан Татянанын мәктубу эшидилди, маһнынын кәдәрли һавасы вә сәмими һиссләри динләйичиләри һәйәчана кәтирди. Муха маһныны охуюб гуртардығы заман ону динләйән бир гоча көзүну гырпмадан ханәндәйә деди:

— Өмрүн узун олсун, мәним тәрланым. Үрәйими шам кими эритдин. Инди де көрүм бу маһныны ким язмышдыр?

— Нечә вахт бундан әввәл Пушкин адлы бир рус акыны вар иди, мәним кими. Нәғмәнин сөзләри онундур. Газах дилинә исә Абай чевирмишдир...

Кокпай да, Исһак да, Мәһәммәдчан да, башга инчәсәнәт усталары да тойларда, гонаглыгларда ялныз Татянанын мәктубуну охуюрдулар.

Шәһәрдән кетмәздән әввәл Кокпай Михайловун янына кәлди. Ондан Абай үчүн мәктуб алдыгдан сонра, Абайын достлары олан акынлары һәйәчана кәтирмиш ени хәбәрләри Михайлова нағыл этди. О, ени нәғмә һаггында данышды. Абайын Пушкини тәрчүмә этдийини вә Татянанын мәктубуну артыг гуртардығыны эшитдикдә Михайлов һәрәкәтә кәлди, Кокпая даһа яхын отурду вә онун үзәринә суаллар яғдырды.

— Нечә? Ибраһим Кунанбаевич Татяналы газах дилиндә данышмаға мәчбур этмишдир? Яхшы, бәс нечә чыхмышдыр? Ону мәнә охуюн! Анчаг тәләсмәйин!

О, Кокпайын әлиндән тымакы вә гамчыны алыб столун үстүнә гойду.

— Яхшы, Кокпай, охуюн!

Лакин Кокпай Михайлову енә тәәччүбләндирди:

— Мән шеир кими охуя билмәрәм, бу нәғмәдир. Биз ону «Татянанын нәғмәси» адландырмышыг, Семипалатинскдә, гонаглыгларда тез-тез охуюруг.

— Нәғмә? — дейә Михайлов бир дә сорушду: — Бәс мусигиси киминдир?

— О да Абай ағанындыр.

— Онда охуюн!

Қокпай көзләрини Михайловун үзүндән чәкмәйәрәк, маһнынын она бағышладығы тәәссүраты изләйә-изләйә Татянанын мәктубуну охуду.

Михайлов газах дилини кифайәт гәдәр баша дүшүрдү. Бундан әлавә, о, фитрәтән мусиги һәвәскары иди вә ушаглыгда мусиги дәрси охумушду. Қокпай маһныны гуртардығы заман Михайлов онун һавасыны ядында сахлайыб өзү охумаға башлады. Қокпай суcдугда Михайлов ериндән сычрады, чошгун һалда Қокпайын чийинләриндән япышды вә охумасына көрә она тәшәккүр этди.

— Мәним саламымы вә тәбрикими Ибраһим Кунанбаевичә чатдырын! — дейә о, тез-тез данышды. — Бу яхшыдыр, чох яхшы ишдир!.. Сизин халгыныз Пушкини танымалыдыр! Нәинки ялныз танымалы, һәм дә ону севмәлидир!

О, эйни чошгунлугла тәрчүмә һаггында да данышмаға башлады.

— Мәнә белә кәлир ки, Ибраһим Кунанбаевич Пушкин мәтнинин бә'зи ерини дүрүст тәрчүмә этмәмишдир... Мәним фикримчә онун мисралары да вәзн э'тибарилә Пушкининкинә һәр ердә уйғун кәлмир, сизин охумағыныздан мән бу гәрара кәлдим... Анчаг мән буну нөгсан һесаб этмирәм... Бундан әлавә, ахы мән сөзләрин һамысыны баша дүшмәдим, бир дилин мәзиййәтини баша дүшмәдән нөгсанлар һаггында данышмаг әдаләтсизлик оларды. Мән сиздән сорушурам, дейин бу нәғмә яхшыдырмы? О, газахча нечә сәсләнир? Татянанын мәктубуна әсасән сизчә Пушкин яхшы шаирдирми?

О, бу сон суалы хүсусилә гейд этди.

Қокпай чошгун һалда чаваб верди:

— Оһ, Евкени Петрович, әкәр Пушкин бүтүн шеирләриндә бу мәктубда олдуғу кимидирсә ачыг демәлийәм: биз, газах акынлары, һәлә бу чүр гүввәли исте'дада раст кәлмәмишик! Мән әрәб вә фарс шаирләринин әсәрләрини охумушам, — онлардан һеч бирини Пушкинлә бир сырая гоя билмәрәм! Абай ағанын тәрчүмәси исә Пушкинә вә онун шеирләринә адамын үрәйиндә анчаг һәгиги мәһәббәт оядыр!..

Кокпайын бу гиймәти Михайлову әмин этди ки, Абайын тәрчүмәси әсл шаиранә тәрчүмәдир. О, Абайы енидән сәмим гәлбдән тәбрик этди.

Акшоки гышлағында чохлу чамаат топланмышды. Ахшам чайындан сонра Абайын отурдуғу бөйүк отагда адам әлиндән ер йох иди. Гонаглардан башга гышлағын, демәк олар ки, бүтүн әһалиси бурая йығышмышды. Айкәрим, Ербол, Баймәһәммәд, һабелә Абайын гардашы оғлу кәнч Қакитай адамлары күләр үзлә вә гонагпәрвәрликлә гәбул эдиб отагда отурдурдулар. Гоча Байторы, Буркитбай вә Бейгәдәм өз гарылары илә бирликдә кәлиб Абайын янында әйләшмишдиләр. Кур сәсә малик бир икид олан Қакитайын өзү бүтүн отаглара баш чәкирди. Бу үзүкүләр, хошсифәт оғлан һәр ерә кәнчлик сәси кәтирир, өз уча, кур сәси, хош зарафаты вә сәмими сөзләри илә һамыны севиндирирди. О, бу күн Абайын гонагларына хүсусилә диггәтлә гуллуг этмәйә чалышырды.

Қакитай Абайын гардашы Исһакын оғлу иди, о, Магавя илә яшыд иди. Бу яшыдлар вә яхын гоһумларын арасында сәмими бир достлуг варды. Онлар бир-бириндән айрылмамаға чалышырдылар, сон ики илдән бәри Қакитай Абайын эвиндә онун оғуллуғу кими яшайырды.

Кирдә, ачыг сифәти, ири, бир гәдәр домба, парлаг вә ити көзләри, азачыг дик, гыса бурну вә саирә Қакитайын чөһрәсинә илк кәнчлийә хас олан шән бир ифадә верирди. Онун галын, гырмызы додагларында кәнчлик тәравәти варды, һәр һансы бир көзәл бу оғлана һәсәд апара биләрди. Онун бахышындакы шәффаф сафлыг, гәлбинин бүтүн ачыглыг вә сәмимиййәтини экс эдән кур кәнч сәси Абайын хүсусилә хошуна кәлирди. Абай гардашы оғлуну өз доғма оғуллары Абыш вә Магашдан аз севмирди вә ону ата-анасынын янына бурахмырды.

Бир дәфә о, Қакитая демишди:

— Орада сән нә яхшы бир шей өйрәнә биләрсән? Бурада мән сәнә һәм ата, һәм дә анаям. Өз янымда яша вә бөйү, мәним әзизим!

Қакитая бурада хош кечмәси Абайы да севиндирирди.

Абайын өз гардашы оғлуна беләә хүсуси мәһәббәт бәсләмәсинин башга бир сәбәби дә варды. Қакитайын шәһәрдә охумаға имканы йох иди, лакин Абайын янында яшаяркән бүтүн сон илләри о, бөйүк чәһдлә рус дилини өйрәнир вә саатларла башыны галдырмадан рус китабларыны охуюрду. Абыш яй тә'тилинә кәләндә Қакитай онун янында охуюрду. Магавя да өз билийини ондан эсиркәмирди. Қакитай нә эвдә, нә сәфәрә чыханда әмиси Абайдан әл чәкмәзди, сөһбәт этмәк, Абайын охудуғу рус китаблары һаггында она суаллар вермәк үчүн һәр тәсадүфдән истифадә эдәрди. Өз хасиййәти вә әхлагы илә Қакитай бир шәһәр мәктәби шакирдинә

бәнзәйирди, һәр һансы бир мәктәб мүрәббиси белә бир етирмә илә ифтихар эдә биләрди.

Бу күн Какитай өз сәрбәстлийи вә кәнчлик чошгунлуғу илә Абайын бүтүн гонагларыны валеһ эдирди. Кәнчләр гардашоғлу илә эми арасындакы сәрбәст вә сәмими мүнасибәти көрдүкдә Абая даһа инамла, даһа сәмимиййәтлә мүрачиәт эдирдиләр.

Кәнч акынлар вә ханәндәләр Абайын һәмишә ән әзиз достлары иди. Онлар Семипалатинскдә бир нечә ай яшадыгдан сонра чөлә еничә гайытмышдылар, Кокпай, Муха, Магавя, Ирсайын оғлу Исһак, Шубар вә Мәһәммәдчан хизәкләрдә вә миник атларында вурһавурла гопуб бурая кәлмишдиләр. Бу гыш чохдан иди ки, онлар Абайла көрүшмәмишдиләр. Адәтән сон иллләрдән бәри онлар бурая өз доғма эвләри кими кәлиб кедир, узун заман галыр, кечә-күндүз шәнликлә, севинчлә вахт кечирирдиләр.

Онлар кәлән кими, һәтта бир стакан чай белә ичмәмиш Абая вә Айкәримә хаһишлә мүрачиәт этдиләр. Кәләнләрин адындан Кокпай данышды:

— Абай аға, инди биз Семипалатинскдә акын кими, ханәндә кими шөһрәт тапмышыг. Иртышын һәм бу тайында, һәм о тайында истәр кәлин апаранда, истәр адахлы кәләндә, аилә зияфәтләриндә, гонаглыгларда элә бир тәсадүф олмур ки, шәһәр әһалиси бизләрдән һеч олмаса бир нәфәрини дә’вәт этмәсин. Бизи лап әлләриндә кәздирир, гызыл-күмүшлә гиймәтләндирирләр десәм, ялан олмаз! Бунларын һамысынын сәбәби сизин нәғмәләринииздир. Онлары, хүсусән Мәһәммәдчанын бизә кәтирдийи «Татянанын мәктубуну» һәр ердә севирләр!.. Биз һәр ердә севилдикдән, маһир нәғмә устасы кими танындыгдан сонра сизин аула гайытмышыг. Буна көрә дә, ичазә верин, инди бизим һамымыз сизин мүһакимәниз гаршысындан кечәк! Мәһарәтимизи өзүнүз гиймәтләндирин!

Абай мәмнуниййәтлә күлүмсәйәрәк Кокпайы динләди.

— Яхшы, мадамки сизин һәр бириниз бөйүк бир йығынчағы севиндирә билмишдирсә, һамыныз бирликдә бурая кәлдийиниз тәгдирдә Акшокинин һалы көрәк нечә олачагдыр? Охуюн, охуюн! Шәнлик эдин! — дейә Абай меһрибанлыгла чаваб верди вә зарафатла әмр этди: — Айкәрим, Какитай, Ербол, Баймәһәммәд! Бүтүн аулу бурая топламағы дөрдүнүзә тапшырырам! Гочалары да, чаванлары да чағырын, бүтүн аул элликчә гулаг асачағыг! Көрүрсүнүзмү, бунлар нечә ловғаланырлар! Һәркаһ дөрд-беш нәфәр онлара гулаг ассаг бу кифайәт этмәз!.. Мәсәл вар, эв саһиби хәсислик этдикдә, дейирләр: «Гонаг өз дилини сорасы олду». Она көрә дә көзләйин ки, гонагларымыз өз дилләрини сормасын-

лар, бачардығыныз гәдәр чох адам чағырын, йохса бизим ханәндәләрин хошуна кәлмәз! Гоншулары бүтүн отагларда ерләшдирин, онлары яхшы-яхшы гонаг един!..

Һава еничә гаралан кими Қакитай вә Баймәһәммәд бүтүн гоншу евләрә кедәрәк, онларын һамысыны дә'вәт етдиләр.

Чамаат топлашанадәк Қокпай шәһәр ениликләрини Абая нағыл етди. Абай Михайлову хәбәр алды. Кокпай билдирди ки, о дәфәләрлә Абайын достунун янына кетмишдир. О, сонра «Татянанын мәктубуну» Михайловун нечә гиймәтләндирдийини вә Абая тәбрик көндәрдийини мүфәссәл данышды. Қокпай Михайловун шүбһәләрини дә Абайдан кизләтмәди.

Абай өз рус достунун мүшаһидә кәскинлийинә тәәччүб етди.

— Ахы Михайлов һаглыдыр, икидләр — дейә о, е'тираф етди. — Мәним Пушкиндән етдийим тәрчүмә һеч дә һәр ердә әслинә мүвафиг кәлмир. Михайлов яхшы һисс етмишдир. Ахы Татянанын сәмими һиссләринә бә'зән мәним шәхси һиссләрим дә гарышмышдыр...

О, тәрчүмәйә әлавә етдийи мисралары ядына салды. Бу мисралар Абайын өз үрәк һәрарәти, өз хатирәләри илә долу олан мисралар иди. Лакин о, буну бүрузә вермәк истәмәди. Буна көрә дә енә өз досту һаггында данышмаға башлады.

— Чох тәәччүблүдүр, Михайлов нә гәдәр һәссас бир адамдыр! — Ахы о, газах дилини яхшы билмир, бунунла белә мәним тәрчүмәмин дүз олмаян ерләрини дүрүст гейд етмишдир... Маариф инсаны нә гәдәр зәкалы едир! Михайлов узагдан-узаға мәни янымда отуран һәр һансы бир газахдан даһа яхшы дуймушдур!..

Бу ахшам маһны вә шеир ахшамына, акын вә ханәндәләрин гызғын дейишмә ахшамына чеврилди. Гоншу гочалар ялныз кечә ярысындан сонра евләринә дағылышдылар. Кениш отагда ялныз узагдан кәлмиш гонаглар вә Абайын ән яхын адамлары галдылар. Бу күн дейәсән нә гонаглардан, нә дә аул әһалисиндән нәғмә охумагда иштирак етмәйән бир адам галмамышды. Ялныз Абай вә Айкәрим сусурдулар. Каһ Муха, Мәһәммәдчан вә Қокпай тәк-тәк, каһ Магавя илә Қакитай икиликдә охуюр, каһ да Исһак, Ербол вә Баймәһәммәд хорла өз сәсләрини Шубар вә Кокпайын кур сәсләринә гошурдулар. Абай вә Айкәримин хаһиши илә ән яхшы ханәндәләр өз севимли нәғмәләрини, гәдим вә ени маһныларыны охуюрдулар. Нәһайәт, Кокпай вә Мәһәммәдчан хаһиш етди ки, Айкәрим дә охусун.

— Биз онун охумасыны чохдандыр ки, ешитмәмишик! Нә үчүн о, охумур?.. Доғруданмы биз бу күн дә онун сәсини ешитмәйәчәйик, Абай аға? — дейә онлар хаһиш етдиләр.

Абай Айкәримин үзүнә бахды. Айкәримин көзəллийи әридилмиш гызыл кими онун көзүнү гамашдырды, гадынын зәриф гызарты чөкмүш ағ чөһрәси санки э'чазкар бир шәфәг сачырды. Абай мәфтун көзләрини онун үзүндән чәкә билмирди.

— Айкәрим чохдан охумур... Мәкәр ондан хаһиш этмәк олар?..

Абайын сәсиндә кизләтмәк мүмкүн олмаян бир кәдәр вә тәәссүф дуюлурду.

Сон илләр онларын һәяты ялныз гаршылыглы һөрмәт чәрчивәсиндә кечирди. Вахтилә онларын бәхтияр күнләрини тамамлаян сәмими шадлыг бир даһа кери гайытмырды. Онларын синәсини союг бир гәм бүрүмүшдү. Мәһәббәт — мәһәббәт ялныз ади, заһири рәфтарда яшайырды. Бу рәфтар исә сон илләр мүәййән олунмуш даирәдән чыхмырды, онларын үрәкләри илк хошбәхт илләрдә олдуғу кими даһа ачылмырды.

Инди Абайын сәсиндә узаг, демәк олар ки, унудулмуш күнләрин экс-сәдасы кими сәсләнән зәриф бир эйһам дуюлурду... Айкәримин үрәйи юмшалды. О, тез үзүнү Абая тәрәф чевирди. Айкәримин көзләри парылдайырды, инди бу көзләр суал эдирди, көзләйирди.

Айкәрим күлүмсәди, онун явашча вердийи чаваб нәғмә кими сәсләнди:

— Мәкәр мән мүгәссирәм, Абай? Маһныларыма даһа гулаг асмаг истәмәйән сизин өзүнүз дейилсинизми?

— Элә исә оху, Айкәрим! — дейә Абай эһтирaслы бир ялварышла дилләнди. — Һәр шей һаггында оху! Билдийин вә ядында галан һәр шей һаггында! Ени бир шей оху, сәндән хаһиш эдирәм! Ахы сәнин үрәйиндә маһнылар вар!

Абай Айкәримдән башга һеч кәсә гулаг асмаг истәмирди.

Айкәрим азачыг гашыны тәрпәтмәклә Ербола ишарә этди. Һәссас дост һәр шейи баша дүшдү. Домбраны Муханын әлиндән алараг Айкәримин янында отурду вә «Татянанын мәктубу» һавасыны чалды. Нәғмә инчә мирвари кими бир-биринин далынча дүзүлдү, бүтүн эви зәриф бир сәс долдурду. Чаван гадынын сәси чыхан кими эвдәкиләрин һамысы донуб галды.

Абай һейрәтә кәлди. Айкәрим һеч вахт онун янында «Татянанын мәктубуну» охумамышды, һеч Абайын өзү дә ондан бир дәфә белә бу маһныны охумағы хаһиш этмәмишди. Бунунла белә Айкәрим маһнынын һәр бир сөзүнү, онун һавасынын чәтинликлә сезилән һәр бир вурғусуну яхшы билирмиш, Ербола да элә бунун үчүн мүрачиәт этди ки, Айкәримин бу сөзләри охумасыны ялныз о билирди. Айкәрим

Ерболла бир ердә тәк галаркән бу маһныны чалмағы дәфәләрлә ондан хаһиш этмиш, өзү дә яваш-яваш охумушду.

О, инди илк дәфә олараг бу мисралары һамынын янында охуяркән ханәндә икидләр гейри-ихтияри олараг ялныз бир шейи дүшүнүрдүләр: «Бу ки, Татянанын өзүдүр, өз сеһркар көзәллийи вә нәғмәнин эһтирасы илә бир вәһдәт тәшкил эдән Татянанын өзүдүр... Одур, одур...»

Онлар нәфәсләрини удуб гулаг асырдылар.

Абай диггәтлә бу нәғмәни динләйирди, она элә кәлирди ки, нәғмә гейри-ади бир хүсусиййәтә маликдир. Нәғмә ярандығы күн ону илк дәфә Мәһәммәдчан охумушду. О заман Абай өз сөзләринә, өз маһнысына һәйәчанла гулаг асыб фәрәһләнмишди. О инди бу нәғмәни икинчи дәфә динләйиб һейрәт ичәрисиндә һисс эдирди ки, енидән онун сеһринә гапылыр. Гышда ханәндәләр Акшокидән чыхыб кетдикләри вахт Абай чох надир һалларда киминсә бу маһнынын һавасыны домбрада чалдығыны эшидәрди. Инди Айкәрим Татянанын сөзләринә ени һәят, ени чан вермишди, э'чазкар нәғмә өз ярадычысы гаршысында енидән тәчәссүм этмишди.

Абая элә кәлирди ки, о, өз-өзүнү, бир заманлар көзләрини севкилисинин үзүндән чәкмәдән, нәфәс алмадан ону динләйән Абайы енидән тапмышдыр. Айкәрим әввәлләр олдуғу кими енә дә һәр бир кәлмәни, маһнынын һәр халыны, һәр вурғусуну үрәклә охуюрду. Йох, о, охумурду, о, өз гәлбинин кизли дәрдини ифадә эдирди. Йох, бу ялныз Татянанын сирри дейилди: бу нәғмәнин нияз вә үмиди, эһтираслы пычылтысы вә һәрарәти илә алышыб янан Айкәримин өз синәсиндән гопан бир сирр, ялныз бир нәфәрә, ялныз Абая аид олан бир сирр иди:

Сәни танры мәнә бәхш eләйибдир,
Меһрибан севкилим, көзәл севкилим.
Анчаг дост билмәдин өзүнә мәни,
Тәк галды синәмдә дәрдим, нискилим...

Бу сөзләр атылмыш бир достун кәдәрли мәзәммәти дейилдими? Айкәримин чөһрәси ағармышды, янагларындакы сон хәфиф гызарты да чәкилмишди. Ханәндә гадын санки нәғмәнин далғалары арасына атылмышды... Айкәримин саф, садиг үрәйи һәр бир сөзү өз чырпынтысы илә долдурурду, онун кизли сирри кетдикчә даһа айдын, даһа шәффаф олурду. О, һәр шейи унудараг ялныз Абайла данышырды. «Мәним тагсырым нәдәдир? Әкәр бир күнаһым варса бағышламазсанмы? Ахы мән сәнин, сәнин еканә севкилинәм... Бәс нә үчүн өзүн яныма кәлиб үрәйини ачмырсан? Кәл, әввәлки парлаг күнләри, атәшин күнләри тап... Кәл, мәни тап!..»

Нәғмә санки Айкәримин сәбрини, ихтиярыны әлиндән алырды, үрәйинә яхын олан бу сөзләри тамамлаян һиссләрдә, гәмли мелодиялар да гадынын ахырынчы тагәтини түкәдир, боғазыны гәһәрләндирирди.

Һеч кәс сүкуту позмаға гадир дейилди. Абайын көзләри ачыла галмышды, үзүнүн ганы гачмышды. О, тәпәсиндән дырнағына гәдәр сојуг бир кизилти јайылдығыны дуйду. Бирдән Абай гашларыны бәрк чатды, һәрарәтлә Айкәрими гучаглайыб онун *яшармыш* көзләрини дөнә-дөнә өпдү.

— Айкәрим, мәним мисилсиз севкилим, өз нәғмә вә көз яшларынла енә мәни тапдын! Сән өз сафлығынла, сәмимиййәтинлә яныма гайытдын!.. Ахы Татянанын кәдәри илә сәсләнән үрәк сәнин үрәйиндир!..

Абайы әһатә эдән кәнч достлары бәрк һәйәчан кечирирдиләр.

Қокпай титрәк бир сәслә деди:

— Эй Татяна! Сән өз үрәйини бир газах гызында тапдын! Өз саф сиррини гәлбиндә кизләдән бир чохларына да сән дил верәчәксән!

Нә Абай, нә дә Айкәрим даһа даныша билмәдиләр. Достуну тапан бир гәлб үчүн сөз мә'насыздыр. Оянмыш мәһәббәтин сөзә эһтиячы йохдур, о, яд нәзәрләрә дөзмәз!

Муха, Қокпай вә башга икидләр аяға галхыб сакитчә дағылышдылар. Гапы ахырынчы гонағын далынча өртүлән кими Абай вә Айкәрим исти ағушларыны бир-биринә ачдылар, онларын додаглары сонсуз өпүшләр ичәрисиндә бирләшди...

Бу нәғмә илләрдән бәри онларын үрәйиндә долашыг дүшмүш ағыр дүйүнү ачды. Бу нәғмә бир-биринә бәрабәр олан, эйни илһама малик олан көнүлләри енидән бирләшдирди; бу нәғмә онлары нә хәянәт этмәйә, нә дә бир-бирини итирмәйә имкан вермәди. Сөнән од енидән алышды, итән эшг Татянанын мәһәббәти, Татянанын нәғмәси илә енидән онлара гайытды.

Беләликлә, мин сәккиз йүз сәксан еддинчи илин гышында бөйүк рус акыны Пушкин өз севимли Татянасынын әлиндән япышыб илк дәфә олараг кениш газах чөлләринә гәдәм гойду. О, бу чөлләрә өз нәғмәләринин севинчини кәтирди, онун Татянасы исә һамыя яхын, һамыя әзиз олан бир адам кими кәлди, газахларын кәнч гәлбләри һәлә бу чөлләрдә һеч кәсин данышмадығы бир дилдә сәмими мәһәббәт дуймаға башлады.

292—47

ЭПИЛОГ

Акшокидә яранан, үзү көчүрүлүб әзбәрләнән шеирләр вә һавалар нәғмәләр шәклиндә әтрафа яйылырды. Өзүндә сирр-ли хәзинә кизләдән ени сөзләр Сары Арканын сакит күләйи кими яваш-яваш вә мүнтәзәм сурәтдә бүтүн кениш чөлләрә сүзүлүрдү. Әввәлләр, һеч бир заман бу ерләрдә сәсләнмәйән ени нәғмәләр күләкләрин ганадында учараг әсрләрдән бәри мүркүләйән чөлләрә чохдан интизарла көзләдийи бир чава-бы чатдырды. Ени тайфаларын сәси баһар мүждәси кими һәр тәрәфә яйылырды. Бу нәғмәләр һәмин гыш фәсли яран-мышды, яйын кәлиши илә чичәкли бир күлүстана чевриләчәк идиләр. Бу нәғмәләр ени һәят, ени вүс'әт ахтаранлар үчүн сәсләнирди, узагкөрән зәкалар, һәссас үрәкләр, күчлү, чәсарәтли, һәйәчанлы фикирләрлә долу мүбаризәйә һазыр олан гүдрәтли адамлар үчүн сәсләнирди.

Акшокидә яранан, үзү көчүрүлүб әзбәрләнән шеирләр вә һавалар нәғмәләр шәклиндә Ералыя да чатырды. Вахтилә Абайын шәһәр мәктәбинә кәтирмиш олдуғу етимләрдән Хасен вә Садвокас үзләрини көчүрдүкләри шеирләри һәр ах-шам булаг үстүндә, аул кәнарында вә очаг башында охуюр-дулар. Даркембай вә башга ятаглар, гочалар вә чаванлар һей онлары Абайын шеирләрини охумаға мәчбур эдирдиләр. Абайын көһнә гоча досту Даркембай өз бурнотусуну чәкә-чәкә кәнч саваддлылара яхын кәләрәк йорулмадан онлара гулаг асырды:

Газахлар, эй мәним заваллы халгым!
Ағзыны юммушсан пәлә бығынла,
Бир үзүн гарадыр, бир үзүн ағдыр,
Һәгигәт һардадыр, билмирсән әсла...

Халгын дәрдини чәкән Абай өз шеирләрини белә башла-йырды. Даркембай санки Абайы өз гаршысында көрүр вә она инанырды. Йорғун гочанын үрәк дәрди шаирин кәдәри илә бирләширди:

Дандибай вә Еренай кәнчләрдән хаһиш эдирдиләр ки, онларын севимли шеирләрини охусунлар.

Гочалсаг да әкәр биз, гәмлисә дә фикримиз
Анчаг башдан, бинадан яман ачкөзүк һәркиз,
Архамызча кетсәләр һәркаһ бизим балалар,
Сәфаләтә дүшәрләр, йох, олмазлар бәхтияр.
Чүнки йохдур севинчи көнлүмүздә зәһмәтин,
Чиркабына батмышыг ачкөзлүйүн, зилләтин.
Гәһрәманлыг нә лазым, ондан бизә нә файда,
Тәнбәл-тәнбәл яшайыр, өмр эдирик дүняда.

Гочалар һәрәкәтә кәлмишдиләр. Һәят һәгигәтиндән доғулмуш, гәддар дүшмәнләрә вә тәчавүзкарлара дүрүст зәрбә ендирән бу нәғмәләр онлары хүсусилә севиндирирди, һәр чүр такежанлар, майбасарлар, уразбайлар белә ганадлы сөзләрә нечә е'тираз едә биләрләр?.. Гочалар динләмәкдән доймур, «бир дә, бир дә оху» дейә хаһиш эдирдиләр. Инди шеир охумаг онлары тә'мин этмирди. Бир ағыздан тәләб эдирдиләр ки, оху!.. Нәғмә кими оху!.. Онлар чаванлары Абайын сөзләрини хорла охумаға мәчбур эдирдиләр. Кәнчләрин кур хорунда айдын сәсләнән доғручу сөзләр гочалары һейран эдирди.

— Нә сөзләрдир! Нә көзәл дейилмишдир!.. Адамын лап алтмыш ики дамарынын һамысына од салыр! — дейә учадан сәсләнирдиләр.

— Сәнин дедикләрини һеч бир газах оғлу дейә билмәз. Абай!.. Ялныз сән белә данышa биләрсән, мәним әзизим, бош чөлләрдә битмиш тәнһа гызыл сәрвим!.. Иссиз сәһраларда доғулмуш һәссас инсан!.. — дейә Даркембай сәсләнирди. О, бу сөзләри бүтүн динләйәнләр адындан, Абайын шеирләринә динмәзчә гулаг асанлар адындан дейирди...

Акшокидә яранан, үзү көчүрүлүб әзбәрләнән шеирләр вә һавалары Мәһәммәдчан бир нәғмә кими охуюрду. Дүнән бүтүн ахшамы о, Оспанын алачығында кечирмиш, һей шеир демиш, маһны охумушду. Ону динләмәк үчүн аулун кәнчләри вә бүтүн гоншу нөкәрләр алачығы чөлдән үзүк гашы кими аралыға алмыш вә узун вахт дағылыб кетмәмишдиләр.

Улжан Абайы чохдан көрмәмишди, онун ана үрәйи дарыхмышды. О, Абайын шеирләринә элә гулаг асырды ки, нә алачыға кәләнләри, нә дә алачыгдан чыхан гонаглары көрмүрдү. Бәлкә Абай элә бу сөзләрлә она, өз анасына мүрачиәт этмишди:

Енә янындаям, янындаям мән,
Бир хәбәр тут мәним саф үрәйимдән...

Онун оғлу сөз алвери эдән көһнә авам акынлары мәзәммәт эдирди. О, мәнсәб далынча гачанлары өз сөзләри илә гамчылайырды.

Тобыктыдан сакит ер йох дүняда,
Әфсус әчлафлардыр бу халга ата...

Тәәччүбләнмиш вә севинмиш Улжан динмәзчә оғлунун шеирләрини динләйирди. Бирдән Оспанын алачыгдан эшидилән уча вә арамсыз күлүшү санки ону юхудан оятды.

Оспан, адәти үзрә динмәзчә, ериндән тәрпәнмәдән маһнылара гулаг асырды. Бу вахтадәк о, бир кәлмә белә данышма-

мышды. Эшитдикләринә нә пис, нә яхшы демишди. Инди исә о, бирдән-бирә шаггылдайыб күлүр, Такежаны вә онун гашгабағыны саллайыб гымыз ичән достларыны көстәрирди.

— Будур, будур, онлар отурмушлар! — дейә о күлә-күлә тәкрар этди: — Бу сөзләр онларын һаггында дейилмишдир!.. Тамамилә дүзкүндүр!.. Тобыктыдан сакит ер йох дүняда, әфсус әчлафлардыр бу халга ата!..

Жиренше вә Уразбай Такежанла янашы отурмушдулар. Оспан ялныз инди онларын үзүнә баханда Абайын шеирләринин мә'насыны баша дүшүрдү. Оспан көрүрдү ки, бу шеирләр дә, онун сөзләри дә Такежаны, Жиреншени вә Уразбайы гәзәбләндирир. Одур ки, Оспан даһа бәркдән күлүрдү. Инди көрүнүрдү ки, Оспан онлары лаға гоюр. Бирдән ушаг вахтында олдуғу кими элә-овуча сығмаз бир ушаға чевриләрәк онлары әлә салырды.

— Сәнә нә олмушдур Оспан, нийә ушаг кими дишини ағардырсан? — дейә Жиренше наразы һалда донгулданды. Лакин Оспан даһа кобуд бир тәрздә деди:

— Бүтүн Тобыктыда сизин кими бөйүк рүшвәтхор тапмаг олмаз!.. Ахы Абай ағачла сизин башыныздан вурур!.. Эй, Жиренше, бойнуна ал, мәкәр доғру дейил?

Улжан рәғбәтлә күлүмсәйиб өз фикирләринә гәрг олду. Мәһәммәдчан хейли шеир охуюб сусдугдан сонра Улжан учадан вә дәрин бир һисслә деди:

— Абай лап доғулдуғу күндән, лап кичик ушаг икән мәним үчүн һәмишә бөйүк бир аләм, бүтүн галан гоһумларым исә башга бир аләм иди. Мәним көзүмүн ишығы, ана гәлбимин тәсәллиси... Мәним ана үмидләрим дә онунла бир ердә доғулмушдур... Инди көрүрәм ки, бу үмидим бөйүйүб көзәл бир говаг ағачына чеврилмишдир! Инди сакит өлә биләрәм, мәним кими бир ананын даһа нә арзусу ола биләр! Бөйүк аллаһ, дәркаһына әл узадырам, хейирхаһлыгла сәнә нияз эдирәм!..

Алачығы сүкут бүрүмүшдү, һамы бу гызғын ана хейирдуасына гулаг асырды. Улжан сусдугдан сонра Такежан сөзә башлады. Онун Оспана гаршы дуйдуғу гәзәби ени гүввә илә баш галдырды. Анасынын сөзләри дә хошуна кәлмәди. О, үзүнү Улжана чевириб деди:

— Ой, ана, сән бүтүн гәлбини ялныз бир оғлуна вермишсән, она көрә дә белә данышырсан... Мәкәр ондан башга нәчиб вә яхшы данышан газах йохдур? Мәкәр онлар бир заман демәмишдиләр ки: «Аллаһа шүкүр, бизим гәбиләдән нә бир баксы, нә дә бир акын чыхмамышдыр?» Бәс сән нийә севинирсән? Оғлунун әсл бакси-сеһрбаз олдуғу үчүнмү?

Жиренше һийләкәр бир кинлиликлә Уразбайын аяғыны чимдикләйиб, оғрунча Улжанын үзүнә бахараг сәссизчә күлдү. Такежанын сөзләри Улжаны өзүндән чыхартды. О, тез Такежана тәрәф дөнүб деди:

— Э-э, сән, йәгин, белә фикир эдирсән: күчүйүн һәр икиси бир анадан доғулмушдур! Анчаг мән көрүрәм ки, бу күчүкләрдән бири дастанларда олан Кумая[1] чеврилир, о бири исә фәрсиз һәйәт итинә!.. Де көрүм нә истәйирсән, лакин ядында сахла ки, сән мәним янымда Абайын һеч дырнағы да ола билмәзсән!

Гоча ана бәрк гәзәбләнди, онун дәрин гырышыгларла өртүлмүш кениш, дәйирми үзү ағаппаг ағарды. Яшла долу көзләриндә ганлы дамарлар көрүндү, Такежана зилләнмиш нәзәри нифрәт сачды.

Такежан гамчысыны вә тымакыны көтүрдү.

— Кедәк!.. Бурадан кедәк! — дейә о, Жиреншейә вә Уразбая гысача мүрачиәт этди вә кедә-кедә донгулданды: — Бәсдир... Ағлыны итирмиш аная доюнча гулаг асдыг...

О, буну дейиб сүр'әтлә гапыя тәрәф аддымлады.

Акшокидә яранан, үзү көчүрүлүб әзбәрләнән шеирләр вә һавалар, бир кечә, ята билмәйән Кунанбайын да гулағына чатды. Маһны кечә зүлмәтини ярыб инадла сәсләнә-сәсләнә гочанын гулағына етиширди. Гоча ятағында о тәрәф-бу тәрәфә чеврилир, ондан әл чәкмәйән бу инадкар маһныдан яха гуртара билмирди. Эйни сөзләр дөнә-дөнә тәкрар эдилирди.

Охуян кечә аул гаровулчусу Гәрибчан иди. О, маһныны бу яхынларда эшитмишди, бир дәфәдә һамысыны өйрәнә билмәдийиндән һей әввәлини охуюр, хошуна кәлән мисралары арасы кәсилмәдән тәкрар эдирди:

> Сәни танры мәнә бәхш элләйибдир.
> Меһрибан севкилим, көзәл севкилим...

Узагда сәсләнән сөзләр Кунанбайын гулағына тамамилә башга чүр: «Сәни танры өзү чәзалайыбдыр...» — дейә кәлиб чатырды. Бу нәғмәдән, онун анлашылмаз, лакин дәһшәтли сөзләриндән узаглашмаға күчү чатмаян Кунанбай Нурханымы оятды:

— Калмак, ой, калмак! — дейә о, арвадыны сәсләди. — Орада гаровулчу нә охуюр: «Сәни танры, танры чәзалайыбдыр?». О, кимә лә'нәт охуюр? Бир өйрән көрәк!

Лакин Нурханым бу нәғмәни билирди.

— Йох, о, белә охуюр: «Сәни танры мәнә бәхш элләйиб-

[1] — Әфсанәви ов туласы.

дир», дейир — дейә Нурханым чаваб верди. — Дейирләр ки, буну Абай язмышдыр... Бу нәғмәни һамы охуюр...

Кунанбай бәркдән аһ чәкиб үзүнү дивара чевирди.

— Гой суссун, уламасын! Онун ағзыны юм, юхуму да һарам эләйиб! — дейә әмр вериб сусду.

Сәни танры мәнә бәхш эләйибдир,
Меһрибан севкилим, көзәл севкилим.
Анчаг дост билмәдин өзүнә мәни,
Тәк галды синәмдә дәрдим, нискилим...

Нурханым Татянанын бу сөзләрини илк дәфә эшитдикдә она да амансыз бир кәдәр үз верди. Ахы бу сөзләр онун дәрдини дә ифадә эдирди. Нәғмәнин илк сәсләриндән о, Базаралыны, ону гүссә ичәрисиндә тәрк этмиш достуну хатырлады вә өз дилә кәтирмәк мүмкүн олмаян дәрди илә баш-баша галды...

Нурханым гаровулчуну алачыға чағырды, лакин она һеч дә Кунанбайын әмр этдийи сөзләри демәди.

— Өз нәғмәни, бах, о тәрәфдә, бурадан бир аз узагда оху!.. Бурая яхынлашдыгда исә сәсини азалт... Сәнин одлу нәғмән гочанын үрәйини яндырыр! Баша дүшүрсәнми ки, сәнин нәғмән аловдан да истидир! Бурада ону хошламырлар, — дейә о, явашдан аһ чәкиб өз отағына кечди.

О, гаровулчуя дейил, гәлбинин дәрин кушәсиндә кизләнән сөзләри өз-өзүнә демәли олмушду...

Акшокидә яранан, үзү көчүрүлүб әзбәрләнән шеирләр вә һавалар нәғмәләр шәклиндә Сары-Арканын сакит күләйи кими учсуз-бучагсыз чөлләрә яйылараг, яваш-яваш һәр тәрәфи сүзүрдү. Онлар бүтүн Тобыкты яйлагларындан кечәрәк, керейлиләрин чай мәнсәбләринә, уакларын зәмиләринә, Гаракәсәк вә Куандыг тайфаларына да чатды, Аягуз вадисиндә мәскән салан найманлара да, Тарбагатай вә Алтай дағларына да етишди...

Бир дәфә ахшам чағы бир адахлы оғлан бир йолдашы илә бәрабәр узагдакы Бөйүк аулун учгар, касыб алачығына кәлиб чыхды. Йохсул аууллардан кәлмиш һәр ики икид чох касыб кейинмишди, адахлы оғланын нишанлысы да өзү кими касыб вә бәдбәхт бир аулдан иди. Адахлы оғлан — Молдабек ханәндә иди. Кәлинин аиләси бу касыб гонаглыға һамынын севдийи вә һөрмәт этдийи аулун чаван эв саһибәсини дә дә'вәт этмишди. Тогжан кәлди. Касыб алачыгда маһны сәси йүксәлди. Бирдән, көзләнилмәдән, Молдабек бир-биринин далынча: «Татянанын мәктубу», «Онекинин чавабы» вә «Татянанын икинчи сөзүнү» охумаға башлады.

Элә маһнынын илк сөзүнү эшидән кими Тогжанын үрәйинә

дамды ки, «Бу, Абайдыр! Буну ялныз Абай дейә биләр!» Тогжан нә бу нәғмә һаггында бир сөз деди, нә дә һеч вахт belə сәсләнмәйән, кәнч бир көнүл кәдәрини ашкара чыхаран, дәрин һиссләрлә һәйәчана кәлмиш бир үрәк вәсиййәти кими сәсләнән бу маһнынын ким тәрәфиндән гошулдуғуну сорушду.

Молдабек Татянанын икинчи е'тирафыны охудуғу заман, Тогжан даһа өзүнү сахлая билмәди. Чохдан бәри көрмәдийи, һисс этмәдийи бир үрәк фәряды онун синәсини долдурду, һәйәчан онун көзәл сифәтиндә өз эксини тапды. Бу сөзләр онун өз сөзләри дейилдими?.. «Мән белә бир һәяты истәмәсәм дә өз талеимә боюн эйдим... Мән нә өз мәһәббәтимдән, нә дә сәнин үчүн чәкдийим кәдәрдән әл чәкмәмишәм, лакин әввәлки сәадәтә гайытмаг үчүн бизә йол йохдур...» Хәстә достуна Тогжанын өзү дә көз яшларыны уда-уда элә бу сөзләри демирдими?.. Инди будур, — һәмин сөзләр унудулмамышды... Онларын сәмими һәрарәти сөнмәмишди, йох олмамышды... Һәмин сөзләр енидән бу гәдәр сәмими вә саф нәғмәдә мейдана чыхмышды! Көзләнмәз бир үрәк саламы кими пейда олмушду... Тогжан бу нәғмәнин ону нечә бир ода атдығыны титрәйә-титрәйә һисс эдирди. Бүтүн ахшамы о, каһ атәш ичәрисиндә янараг, каһ да титрәйә-титрәйә тагәтсиз һалда беләчә отуруб галмышды. Сакит көз яшлары һей янагларына сүзүлүрдү. Үрәйи исә арам олмадан һей Татянанын сөзләрини тәкрар эдирди...

Белә сакит яй ахшамларындан бириндә Абай Каска-булаг отлағында дашлыг бир тәпә үстүндә отуруб аул ахшамыны сейр эдирди. Бу яй онун кичик аулу издиһамлы яйлаға көчмәмишди, Абай ятагларла бир ердә галараг, бүтүн яйы онлара гоншу олмушду.

Бу күн сәһәр яйлагдан Абайын янына чохлу кәнч акын гонаг кәлмишди. Онлар өзләри илә шад хәбәрләр кәтирмишдиләр, гонаглар Абайын шеирләрини халгын нечә севдийиндән, онун нәғмәләринин чөлләрә нечә яйылдығындан сөз ачдылар. Онлар сөйләдиләр ки, издиһамлы Коядин ярмаркасына кәлән гәбиләләр Абайын адыны хатырлайыб дейирләр:

— Бизим чөлләрдә яхшы бир адам заһир олмушдур. Онун ады Абайдыр. Хүсуси сөзләри вә нәсиһәтләри вар. О, мүдрик бир адамдыр, халгын һавадары, бәдбәхтләрин досту, тәчавүзкарларын дүшмәнидир. О, Тобыктыда анадан олмушдур, лакин тәкчә тобыктылылар үчүн дейилдир, о бүтүн халгын оғлудур. Онун сөзләринә гулаг асаг, онун нәсиһәтләрини ядда сахлаяг...

Бу хәбәрләри яйлагдан Абая Кокпай, Муха, Мәһәммәдчан, Магаш вә Какитай чатдырды. Онлар севинчлә, фәрәһлә өз «аға акынларынын», дост вә нәсиһәтчиләринин әтрафына топлашараг, онун ады илә фәхр эдирдиләр.

Абай динмәзчә, мәмнунийјәтлә онларын дедикләринә гулаг асмышды. Инди о, достларыны алачыгда гојараг, өз фикирләри илә јалныз галмаг үчүн тәпәнин үстүнә чыхмышды. О, гәлбиндә кизләнмиш сирләри тәбиәтин ахшам көзәллији гаршысында ачыр, бу көзәллик илә гајнајыб гарышырды.

Кениш Ералы, Ојкодыг, Горуг чөлләри онун гаршысында узаныб кедирди. Ахшам сүкуту ичәрисиндә дүнјанын бу сакитлији нә гәдәр көзәлдир! Күнәшин әјри шүалары бу кениш сәһраны чөһрајы бир рәнкә бојамышды. Дәрин сүкута далмыш аләм гүрубун фүсункар рәнки ичәрисиндә мүркүләјирди. Шаирин илһам алмыш нәзәри гаршысында чөл дејил, санки дәниз, интиһасыз суларын сакит сәтһи тәчәссүм едирди.

Бу һәјат дәнизиндә тәнһа бир кәми үзүрдү. О, елкәнләрини галдырараг мәчһул, лакин гәрибә, узаг саһилләрә, јолуна нур сачылмыш узаг, мәчһул саһилләрә доғру үзүрдү. Онун елкәнләриндә бир чүмлә: «Мүбаризә вә үмид» јазылмышды. Халгын үмидини өз башы үстүндә галдырмыш кәми Кәләчәк адланан лимана доғру үзүрдү. Бу, кениш, дүз, е'тибарлы јолу ачан Абајын кәмиси иди.

Абај тәпә башындан узаг, гаралан үфүгә диггәтлә бахараг, санки арзу етдији бир сәфәрә чыхмыш өз кәмисини хәјалән мүшаһидә едирди. Абај өз илһамы илә јүксәк тәпә үстүндә јалныз галмышды. О, өмрүндә илк дәфә олараг, үрәјиндә ифтихар һисси дујурду. Ифтихар етмәјә исә онун һаггы варды.

Лакин бу хәјал ани бир севинч зијасы кими парылдады. Бу хәјалы башга бир хәјал әвәз етди, онун көнлү фикирләр дәрјасына чеврилди. Санки бу фикирләр дәрјасы үстүнә гара булутлар ахышыр, башга бир аләм — тутгун, сәрт бир аләм, амансыз бир һәјат һәрәкәт едирди. Бу дәһшәтли аләм парлаг севинчин үстүнү өртүб амиранә һалда, тутгун һалда ирәлиләјирди.

Гаршыда һәјат вә мүбаризә дурурду. Бу мүбаризәдә о тәк иди. Доғрудур, онун күчү вә үмиди варды, онун күчү шеир, үмиди халг иди. Лакин бу үмид һәлә гәфләт јухусуна кетмишди. Онун күчү анлашылмаз, билинмәз галачаг идими? Онун сәбри чатачаг, идими, ирадәси чатачаг идими, тәнһалыгда мөһкәм ирадәси чатачаг идими?

О, зирвәдә, һәјат јолунун ортасында иди. Архада, кечилмиш јоллар галырды. Бу јолларда нә чох иди: итки, јахуд наилијјәт?.. Бәли, о өз елиндән чыханларын чохусуна тәәссүф едирди... Атасы она јад олду, гардашы Такежан јад олду... Белә такежанларын чоху она һәтта дүшмән олду. Жиреншеләр, уразбајлар бир-бир ондан ајрылдылар... Нә олсун... Гој ајрылсынлар, гој һара истәјирләр кетсинләр! Белә адамлар һәлә чох олачагдыр. Тәки халг онунла олсун, тәки онун елин-

дә доғма халга тәрәф кедән йоллара нур сачан мәш'әл янсын...

О, бу сөзләри өз кизли анды кими пычылдайырды.

— Бәс дәниз һаны? — дейә о санки юхудан айылды вә чөлә нәзәр салды.

Инди чөл она дәниз кими көрүнмүрдү: бу, ади иссиз, сәссиз Ералы дүзәнлийи иди. Бирдән бу дүзәнликдә тоз көйә галхды... Енә... Енә... Думан бир-биринин ардынча йүксәлди... Бу нә ола биләр?

Бир атлы Абайын янына чапырды. Атлы арха тәрәфдән кәлдийи үчүн Абай ону ялныз инди көрмүшдү. Онун чапа-чапа сүрдүйү ат башдан-аяға ган-тәр вә көпүк ичәрисиндә иди, атлынын өзү дә ағыр-ағыр нәфәс алырды. Бу, Ералы ятаглары тәрәфиндән, Даркембай тәрәфиндән көндәрилән чаван Садвокас, вахтилә Абайын шәһәр мәктәбинә дүзәлтдийи Садвокас иди.

Садвокас гәзәб вә наразылыгдан титрәйә-титрәйә данышырды:

— Бир бахын, Абай аға, о көйә галхан тозу көрүрсүнүзмү? Бу ки, гулдурлугдур!.. Тәчавүзкарлар ятагларын касыб сүрүләринә басгын этдиләр! Ахырынчы атларыны да чәкиб апарырлар! Бизи енә гарәт этдиләр!..

Нә дәниз, нә арзулар... Һәтта ани севинч дә, зәиф бир үмид ишығы да сөнүб кетди... Һәят ачы һәгигәти илә, амансыз мүбаризәси илә Абайы енидән гәт'и дөйүшә чағырырды.

Сон.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Тәрҹүмеји-һал 3

Биринчи китаб

Мәдрәсәдән евә 11
Гасырға ичиндә 69
Йолда 100
Чәнкәлликдә 145
Дағ этәкләри илә 185
Йохушларда 234
Йүксәкликдә 277

Икинчи китаб

Кечид гаршысында 369
Яйлагда 411
Тәпәләрлә 468
Чала-чухурларда 547
Ашырымда 622
Йол айрычында 657
Зирвәдә 709
Эпилог 738

Тәрҹүмә едәни *Ә. Абасов*

Редактору *И. Солтан*

Бәдии редактору *М. Асланов*

Рәссамы *К. Горковенко*

Техники редактсру *С. Ҹабарова*

Корректорлары

Н. Мәммәдова, Б. Фәрәҹуллаева

Чапа имзаланмыш 1/IX—1954-чү ил. ФГ 65685. Кағыз форматы $60 \times 92^{1}/_{16}$=23,4—46,75 чап вәрәги +1 шәкилләри, нәшријјат вәрәги 48,25. Сифариш 192. Тиражы 15 000. Гијмәти 14 ман. 50 гәп., чилди 1 ман. 50 гәп.

Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин 26 комиссар адына мәтбәәси.
Бакы, Әли Бајрамов күчәси №-3.